

316 861

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1989

5
2

1989|1

Társadalom- tudományi Közlemények

1989.1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XIX. évf. 1989/1. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
1989. JANUÁR

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Macher Ákos</i> : Elméleti viták a racionális gazdálkodás lehetőségéről a szocializmusban	5
<i>Szpirulisz Ildikó</i> : A munkaerő társadalmi újratermelése, munkaerőpiac, foglalkoztatás	26
<i>Deák Dániel</i> : Redisztribúció és államháztartás a szocialista tervgazdaságban ...	38
<i>Harcza István</i> : Változások az életmódban Magyarországon és Lengyelországban	56
<i>Gábor Kálmán-Balog Iván</i> : Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében	72

KONFERENCIA

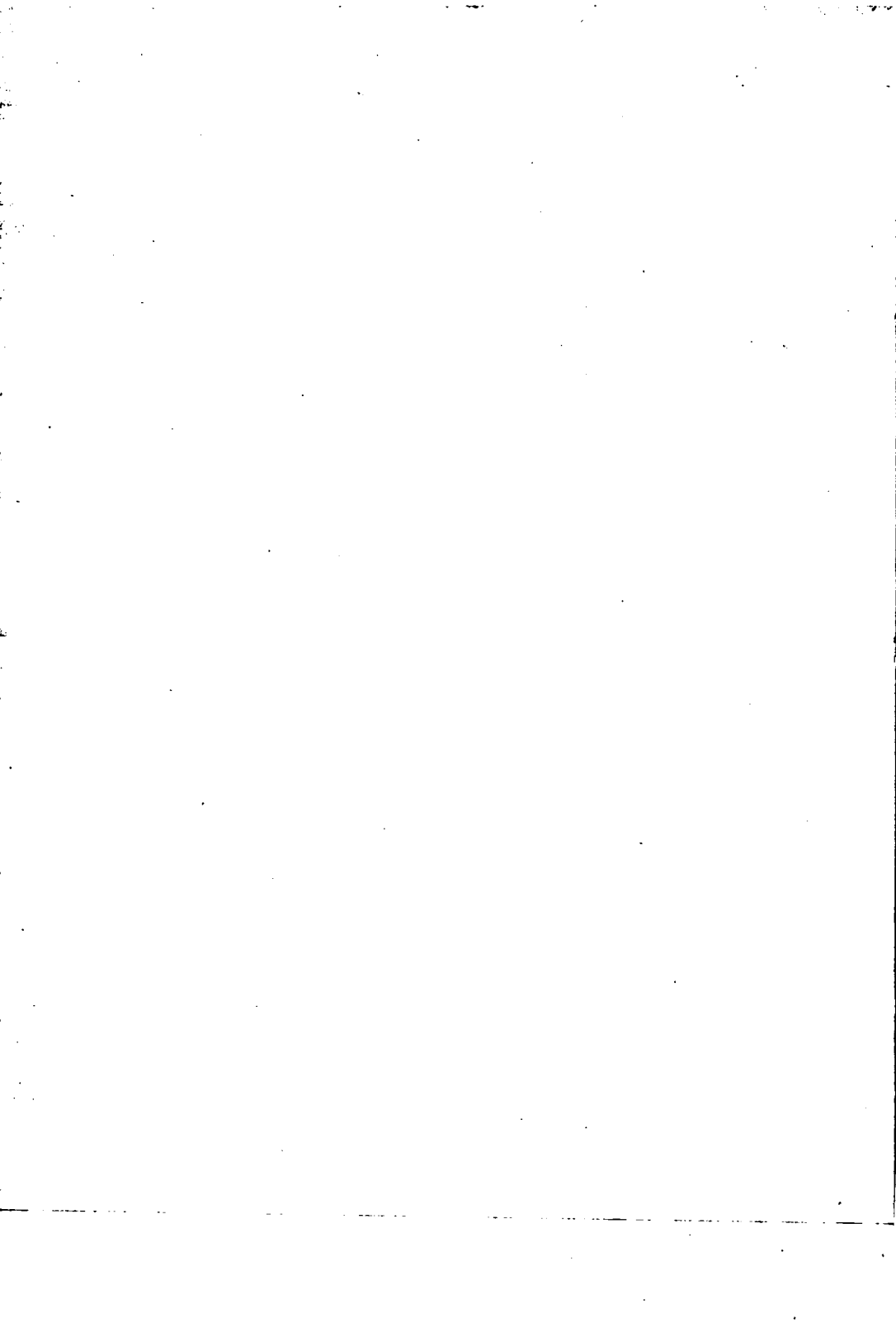
Az új társadalmi konszenzus változó társadalmi feltételrendszeréről (tudományos kerekasztal-konferencia Tihanyban) (<i>Simon János-Szabó János</i>)	87 ✓
---	------

MŰHELY

<i>Szlamenicky István</i> : Új utakon a szövetkezeti mozgalom	107
<i>Tolnai Gyula</i> : Technológiai fejlődés és munkavállalói részvétel (Az ipari demokrácia rendszerének változásai az NSZK-ban) ..	113

TÁJÉKOZÓDÁS

Nemzetközi tanácskozás a tulajdonviszonyokról (<i>Kahulits László</i>)	122
Magyar-NSZK kutatói tapasztalatcsere az adórendszerről és társadalmi hatásairól (<i>Gidai Erzsébet-Simon Judit</i>)	132
Szociológiai konferenciák Amerikában (<i>Róbert Péter</i>)	141
Kultúra és társadalom (A német nyelvű szociológia seregszemléje Zürichben) (<i>Táll Éva</i>)	149
Idegen nyelvű összefoglalók	152
Idegen nyelvű tartalom	160

MACHER ÁKOS

Elméleti viták a racionális gazdálkodás lehetőségéről a szocializmusban

Lehet-e racionálisan gazdálkodni a szocializmusban? Megteremthetők-e a racionális gazdálkodás feltételei? E kérdések végigkísérték századunkat, s a ma újrainduló társadalmi modernizáció ismét és követelőően ráirányítja a figyelmet. Sőt, napjaink gazdasági nehézségei, a stagnáló nemzeti jövedelem, az élet-színvonal csökkenése, az infláció szorítása, a gazdaságpolitikai tévedések egyenesen kikényszerítették az olyan útkeresést, amely a racionális gazdálkodás felé visz.

A kérdés nem új keletű, s bizonyos válaszok megfogalmazása sem. A válaszok alapvetően elméleti indíttatásúak, de a gyakorlatban is megjelennek. A szocialista gazdaság kiépítése során a kelet-európai modellváltási kísérletek is a gazdaság racionális működését célozták meg. *A mai modellváltás kísérlete igazán aktuálissá teszi annak áttekintését, milyen álláspontok, nézetek ütköztek korábban a racionális gazdálkodás lehetőségéről a szocialista gazdaságban, s milyen főbb válaszokat fogalmaztak meg.*

A kérdéssel foglalkozó irodalom egyre bővül, különösen, ha ide vesszük a kérdéssel tágabban – a szocialista gazdasági modell elemzésével – foglalkozó szakirodalmat is. Olyan irodalom is van szép számmal, ami Magyarországon alig hozzáférhető, inkább angol és német nyelvterületen található. Hogy „a gazdasági racionalitás” fogalom nem igazán volt tárgya eddig a magyar közgazdasági kutatásoknak (sőt ebben a megfogalmazásban bizonyos idegenkedéssel kezelték), az a tény, is jelzi, hogy a Közgazdasági Lexikonban önálló címszóként nem szerepel.¹

E tanulmányban nincs részletes tárgyalásra, s minden olyan tétel, vélemény bemutatására, ami évtizedek során felmerült. *Dolgozatom célja: bemutatni, hogy a megelőző korszakban milyen kérdések körül bontakozott ki vita, valamint bemutatni három olyan választ, amelyek sok tekintetben egymásra épülnek, s amelyek a mai reformpróbálkozások számára is lényeges gondolatokat tartalmaznak.*

A gazdasági racionalitás igénye és jegyei adekvátak az adott korszak sajátos technikai-gazdasági feltételeivel. Ma a gazdasági racionalitás és a gazdasági kalkuláció általános igénye olyan korszak releváns szükségleteként jelenik meg, amikor a gazdasági erőforrások szűkösek, amikor preferenciális sorrendet kell képezni, amikor a gazdasági növekedést nem az új létesítmények üzembe

helyezésével kell dinamizálni, hanem a meglevő tárgyi és személyi feltételek hatékonyabb felhasználásával, amikor a gazdaság, a termelés struktúráját kellene modernizálni.

A *szocialista országokban folyó reformviták* sarkalatos pontja tehát a gazdasági kalkuláció, a racionális gazdálkodás. A hatvanas évektől folyó szélesebb reformviták politikai bázisát a XX. kongresszus utáni desztalinizálás is elősegítette. Nyilvánvalóvá vált az a felismerés, hogy a termelőerők fejlődését a kialakított tervezési rendszer, a gazdaságirányítás működő (direkt) típusa gátolja. E reformvitákban a racionális gazdálkodás szükségessége úgy jelent meg, mint az ártermelés szocializmusbeli léte, illetve a terv és a piac összeegyeztethetőségének kérdése. Ezeket a reformvitákat persze megelőzték a húszas, harmincas évek nyugati vitái a gazdasági racionalizmusról, de ezeknek különösebb visszhangja nem volt a reformvitákban.

VITÁK A GAZDASÁGI RACIONALITÁSRÓL A SZÁZADELŐN

A racionális gazdálkodás lehetőségéről szóló vita megelőzte a szocialista gazdaság megjelenését. Egy 1908-ban megjelent cikkel kezdődött a vita a gazdasági kalkuláció lehetőségéről a szocializmusban. A cikket *Enrico Barone* (Pareto tanítványa) írta, a következő címmel: Termelési minisztérium egy kollektív államban.² A szerző a matematikai közgazdaságtan eredményeit alkalmazta a szocializmus viszonyaira, s azt vizsgálta, hogy egy Központi Tervező szervezet (intézmény) képes-e a termelést a racionális gazdálkodás követelményeinek megfelelően szabályozni, irányítani.

Barone feltételezte, hogy a szocializmusban a termelési eszközök állami tulajdonban vannak, ugyanakkor a fogyasztói szuverenitás itt is jellemző. Arra a megállapításra jutott, hogy adott jövedelemelosztás mellett a maximális jólétre törekvő szocialista gazdaság pénz nélkül is modellezhető. Barone szocializmusmodelljében a Központi Tervező (árak hiányában) maga határozza meg a termékek, a szolgáltatások, az erőforrások egyenlőségi árait. Modelljében a fogyasztási cikkek területén is a természetes csere a jellemző, itt is a Központi Tervező által meghatározott egyenlőségi arányok határozzák meg a cserét.

Barone álláspontja szerint: ha a Központi Tervező képes az egyenlőségi arányok meghatározására, akkor a szocializmus újatermelési folyamata egy óriási lineáris egyenlőségrendszerbe foglalható. Ez az egyenlőségrendszer véleménye szerint elvileg megoldható.

Barone a szocializmusban is feltételezte a klasszikus elmélet szerinti egyensúlyi viszonyokat. Cikkében bemutatta, hogy a piaci mechanizmus a teljes konkurencia viszonyai között hogyan hozza létre a jóléti optimumot, amelyben a piac láthatatlan kezét matematikai egyenletek formájában tette láthatóvá. Barone átvette a szocializmusnak a korszakra jellemző negatív, a tőkés gazdaság tagadó meghatározását (azaz: a termelési eszközök nincsenek magántulajdonban és hiányzik a valóságos piac).

Barone egyenleteket állított fel a szocializmusra vonatkozóan, amelyeknek megoldása a racionális gazdálkodás szükséges feltétele. A tervezés ilyen körülmények között nem áll másból, mint az egyenletrendszer megoldásából. Barone a század elején azt állította (ekkor még a nagy teljesítményű számítógépek az utópia körébe tartoztak), hogy a sok millió ismeretlent tartalmazó egyenlet-

rendszert technikailag lehetetlen megoldani. Végül is arra a következtetésre jutott, hogy „... nyilvánvaló, milyen fantasztikusak azok a doktrínák, amelyek hangsúlyozzák, hogy a termelés kollektív rendszerét teljesen másként lehet berendezni, mint az »anarchikus« termelést. Ha termelési minisztérium a kollektív maximum elérésére törekszik – amit szükségszerűen tennie kell –, közbős, hogy milyen elosztási törvényeket használ fel; a régi rendszer gazdasági kategóriái akár más néven újra feltűnnek: árak, bérek, kamatok, járadékok, nyereségek, megtakarítások stb.”³

„A gazdasági racionalitás a szocialista gazdaságban” kérdésének éles felvetését *L. v. Mises* neve fémjelzi.⁴ Mises a gazdasági racionalitás egységes elméletének megfogalmazására törekedett, s ebben Pareto és Barone megállapításaira támaszkodott. Mises éles kihívást intézett a szocializmus híveivel szemben az azal a megállapításával, hogy „amennyiben elvetik a magasabbrendű javak értéke pénzbeni meghatározásának elvi szabadságát, teljesen lehetetlenné válik a racionális számvetés. Minden lépéssel, amellyel a termelési eszközök magántulajdonától eltávolodnak, egyúttal eltávolodnak a racionális gazdálkodásról is.” „Tekintettel arra, hogy a termelési javak nem képezhetik a csere tárgyát, így azoknak érték meghatározása pénzben kifejezve lehetetlenné válik. A pénz sohasem tölti be a szocialista államban azt a szerepet, amit a kompetitív társadalomban tölt be, ahol meghatározza a megtermelt javak értékét. A pénzben kifejezett kalkulációra nem lesz lehetőség.”⁵

Mises véleménye szerint két feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy a pénzben történő értékszámítás lehetséges legyen:

1. „Mindenekelőtt nem csupán az elsőrendű, hanem a felsőbb rendű javaknak kell lenniök a csereforgalomban.”

2. Olyan általánosan használatos csereeszközt kell alkalmazni, „amely a termelési eszközök cseréjében is közvetítő szerepet játszik”.⁶

„Szerinte a szocialista társadalomban lehetetlen a pénzbeni értékszámítás; nem azért mert nem létezik általános csereeszköz, hanem azért, mert a termelési eszközök „kizárólag a tömegek tulajdonában állnak; el nem idegeníthető közös vagyont képeznek, és ezért ezek *res extra commercium*nak nevezendők”.⁷

Mises leszögezi: „Mivel termelési eszköz nem forgalmazható a csereforgalomban, lehetetlenné válik a termelési eszközök árának (pénzárának) meghatározása... Ezért lesz lehetetlen a pénzbeni értékszámítás.”⁸ Úgy véli, hogy a szocializmusban „a társadalom csak egy különleges szervvel lesz képes hatáskörének ellátására”.⁹ A Központi Tervező szervezet struktúrájával Mises nem foglalkozik részletesen, miközben megállapítja „semmilyen egyes dolog sem tud úgy, olyan mértékben úrrá lenni a különböző termelési lehetőségek végtelen sokaságán, hogy képes lenne segédszámítás nélkül közvetlenül evidens értékítéletet alkotni. A munkamegosztással jellemzett gazdaságban az anyagi javak felett rendelkező hatalomnak egyénekre történő felosztása egyfajta szellemi munkamegosztást okoz, amelyek nélkül termelési beszámítás és gazdaság elképzelhetetlenek lennének.”¹⁰

A racionális gazdasági kalkuláció lehetetlenségét állítva a szocializmusban, Mises még egy érvet felhoz: „A szocializmus általános kiindulási elve, hogy a szocialista társadalomban az egyének és tömegek érdekei között semmilyen módon nem jöhet létre ellentét.” (Tehát azt feltételezi, hogy a szocialista társadalom érdekszerkeztúrája homogén, monolit jellegű.) „Azt a nyilvánvaló kifogást, amely szerint az egyének számára kevésbé fontos, hogy önmaguk szorgal-

masak és buzgók-e, s számukra sokkal fontosabb, hogy mások azok, egyáltalán nem, vagy csak nem kielégítő módon veszik figyelembe.”¹¹ Így a szocialista társadalom vizsgálatánál az ösztönzési, érdekeltségi rendszer problémáinak vizsgálata az érdekstruktúra alapvető homogenitásának feltételezése miatt teljesen figyelmen kívül marad.

Mieses az 1920-ban közzétett művében bírálja a szocialista gazdasági elszámolást. Gondolatmenete a következő: ahhoz, hogy meghatározott célokat szűkösen rendelkezésre álló erőforrások hatékony felhasználásával el lehessen érni, megfelelő szűkösségi mutatókra van szükség. A szűkösség jelzése csak a piaci árakon keresztül mehet végbe. Piac létezéséről csak magántulajdon viszonyai között beszélhetünk. A szocialista tervgazdaságban azonban az állam az összes termelési eszköz tulajdonosa, így – Mieses véleménye szerint – legalábbis a termelési eszközök esetében nem képződnek piaci árak. Ez az érvelés sajátosan körkörös. A kiindulópont már tartalmazza a követelményt. Racionális az árutermelés, a piaci mechanizmus, ez viszont egyenlő a kapitalizmussal, a magántulajdonnal, a szocializmus tagadja a magántulajdont – tehát nincs piac, a gazdaság nem racionális.

Mieses tehát abból indult ki, hogy a piaci viszonyok és a társadalmi tulajdon nem összeegyeztethetők. Nem foglalkozik a tulajdon elemzésével, azzal, hogy a tulajdon rendelkezési hatalmat, jogokat, jogosítványokat jelent a termelési tényezők és a termelés eredményei felett. Nem foglalkozik így azzal sem, hogy a tulajdonosi, döntési jogosítványok szétválasztása az össztársadalmi (makroszintű) döntésekre, vállalati (mikroszintű) döntésekre és egyéni döntésekre nemcsak elképzelhető, hanem nagyon is értelmes lehet, mint azt a gyakorlat, a mai fejlődési tendenciák igazolják.

Vannak, akik Mieses tagadó álláspontját a racionális gazdálkodás lehetőségéről a szocializmusban a szerző egysíkú, merev szocializmus-felfogásból vezetik le.¹² Mindenképpen lényegesnek tartom, hogy a *társadalmi tulajdon leegyszerűsített értelmezése nem egyedül a polgári közgazdaságtan sajátja ebben az időben*. Mieses olyan szocializmusmodellt vizsgált, amelyet az adott korban a gondolkodók megvalósítandónak, megvalósíthatónak tartottak. Ebben az időben, 1920-ban a marxista tulajdonfelfogás sem volt sokkal árnyaltabb. Mieses elemzésének tárgyául a szocializmusnak a természetes elosztáson alapuló, erőteljesen centralizált modelljét választotta, azt a modellt, amelyet cikke írásakor széles körben a szocializmus modelljeként elfogadtak. Nem Mieses kreált egy centralizált, természetes gazdálkodást folytató szocializmusmodellt, hanem azt tette elemzésének tárgyává, amit abban az időben a szocializmusról mint modelltől gondoltak, liberálisok és marxisták egyaránt.

Oskar Lange, aki Mieses állításának cáfolására törekedett, cikkében maga is fontosnak tartotta tisztázni, *milyen szocializmusra gondol*. Lange cikkében ezt a következőképpen írta le: „Ahhoz, hogy az erőforrások elosztásáról egy szocialista népgazdaságban vitatkozhassunk, először arról kell nyilatkoznunk, hogy a szocialista társadalom milyen formájáról van szó. Az, hogy a termelési eszközök a közösség tulajdonában vannak, még nem határozza meg a fogyasztási cikkek elosztásának rendszerét, a munkaerő elosztását a különböző szakmák között, és nem azokat az alapelveket, amelyekhez az árutermelés igazodik. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a fogyasztás és a munkahelyválasztás szabadsága biztosított, hogy a fogyasztók preferenciái az árakban kifejezésre jutnak, ezek a termelés és az erőforrások elosztásának irányító kritériumai. A

továbbiakban egy ilyen *centralizált szocialista* rendszert vizsgálunk.” Ehhez kapcsolódóan lábjegyzetben a következőket írja Lange: „Az első világháború előtti irodalomban a szocializmus és a kollektívizmus terminusát egy szocialista rendszer jelölésére, és a kommunizmus kifejezést a centralizált rendszer jelölésére használták. A szocializmus (és a kollektívizmus) klasszikus definíciója egy olyan rendszer volt, ahol csupán a termelés szocializált, míg a kommunizmust olyan rendszerként definiálták, amelyben mind a termelés, mind a fogyasztás szocializált. Jelenleg ezek a szavak politikai kifejezésként különös alapjelentéssel rendelkeznek.”¹³

A korszak szocializmus-felfogására jellemzőként *Lenint* idézhetjük, aki három évvel Miseses cikke előtt (1917) az *Állam és forradalomban* így kommentálta Marx: *A gothai program kritikája* ban írottakat a kommunista társadalom első fázisára, a szocializmusra vonatkozóan: „A termelési eszközök már kikerültek az egyes személyek magántulajdonából. A termelési eszközök az egész társadalom birtokában vannak, minden egyes tagja elvégzi a társadalmilag szükséges munka bizonyos hányadát és igazolványt kap a társadalomtól bizonyos mennyiségű munka elvégzéséről. Erre az igazolványra a fogyasztási cikkek társadalmi raktáraiból megfelelő mennyiségű terméket kap. Minden munkás tehát, annak a munkamennyiségnek a levonása után, amely a társadalmi alapba kerül, ugyanannyit kap a társadalomtól, amennyit adott neki.”¹⁴

Amikor Miseses cikkét is tartalmazó gyűjteményes kötet, a *Collectivist Economic Planning* 1935-ben megjelent, már alapvetően kiépült a sztálini, centralizált-utasításos modell, mint a tervgazdálkodás addigi első és egyetlen formája. Ebben a modellben a gazdasági koordináció alapvetően természetes számbavétel alapult, az ártermelésnek és így az áraknak rendkívül korlátozott szerepük volt. Egy 1933-ban a Szovjetunióban megjelent tankönyvben olvasható: „Áraink nem az értéktörvény és annak átalakult formája, a termelési árak törvényének kifejezői, hanem a tervszerű tudatos vezetés eszközei.”¹⁵

A szocializmus tulajdonfelfogásának tagolatlansága hosszú ideig jellemző volt a szocialista gondolkodók többségénél. Nagyon hosszú ideig a szocializmus egyetlen modelljeként ismert és elismert sztálini modell a szocializmus monolit jellegét feltételezte, működése is ennek megfelelő volt.

F. A. Hayek Miseses nyomdokain haladva, érvelését sokban átveve arra az álláspontra helyezkedett, hogy a *racionalis gazdálkodás a szocializmusban elvileg elképzelhető, ugyanakkor gyakorlatilag kivitelezhetetlen*.¹⁶

Természetesen a kor felfogásának megfelelően Hayek is egy természetes gazdálkodást folytató, centralizált szocializmus feltételezéséből indult ki.

Hayeknek a centralizált tervgazdaságot érintő kritikája nem annyira elutasító, mint Misesé. Hayek megállapítja, hogy egy Tervező Központ *elméletileg* képes lehet a termelési eszközök szükségességi áraival való számolásra. Hayek itt Barone matematikai számításaira támaszkodik, aki Pareto optimummodelljét továbbfejlesztette és ezzel egy szocialista gazdaság egyensúlyi rendszerének a megoldását adta.

Hayek abból indult ki, hogy a probléma gyakorlati megoldása szükségessé teszi a rendelkezésre álló erőforrások mutatóinak, a technikai koefficienseknek, a fogyasztói preferenciák mutatóinak a meghatározását. Itt viszont, véleménye szerint, a matematikailag megoldható modell *gyakorlati operacionalizálhatóságának gondja merül fel*.

Kérdéses többek között, hogy a Tervező Központ képes-e ilyen óriási tömegű adatot összegyűjteni és feldolgozni. Ekkora információtömeget felhasználó egyenletrendszer kezelése igen komplikált, az adatfeldolgozás időigénye nagy, ráadásul egy dinamikusan változó rendszerről gyűjtött adatok a rendszer folytonos változásával folytonosan elavulnak. Ide tartozik még az *információtorzítás* problémája is. A vállalatok és a Tervező Központ között tapasztalható alkufolyamatokban a vállalatok termelési kapacitásairól alábecsült jelentéseket küldenek a Központnak, amely, ezt tudva, rendszeresen „feszít” a tervfeladaton.

A Kelet-Európában centralizált tervutasításos formában megvalósított tervezés sokban igazolta Hayek aggályait, ellenvetéseit. Ezt igazolja az 1968 előtti időszakban Magyarországon felduzzasztott tervbürokrácia: az adminisztrációs munka nehezen áttekinthető, a tervezők maguk is nagyon bizonytalanok abban, hogy adataik a valóságot tükrözik-e.¹⁷ A tervgazdaságot a gyakorlati életben megvalósító szovjet *teoretikusok* a vitához nem szóltak hozzá, ami azzal is összefüggésben lehet, hogy ebben az időszakban még az is elméleti vita tárgyát képezte a Szovjetunióban, hogy a politikai gazdaságtanra mint tudományra szükség van-e a társadalmi tulajdonon épülő társadalomban.

1917 előtt számos marxista teoretikus és közgazdász vallotta azt a nézetet, hogy a szocializmusban nem lesz szükség politikai gazdaságtanra. Például *Rosa Luxemburg* szerint a „modern munkásosztály győzelme és a szocialista megvalósítása... a közgazdaságtannak mint tudománynak a végét jelenti”.¹⁸

A győztes proletárforradalom után Szovjet-Oroszországban is sokan osztották ezt a nézetet. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet problémáinak elméleti megközelítésére törekvő első művek egyikében, *Buharin: Az átmeneti időszak gazdasága* című könyvében, többek között azt találjuk, hogy „az elméleti politikai gazdaságtan az árutermelésen alapuló társadalmi gazdaság, azaz a szervezetlen társadalmi gazdaság tudománya. A társadalmi élet törvényszerűségei csak abban a társadalmi formában jelennek meg »természetes«, »spontán« az egyes személyek és kollektívák akarától független törvények formájában, olyan szükségsszerűséggel ható törvényként, mint a tömegvonzás, ahol a termelés ugyanúgy anarchikus, mint ahogy a termékek elosztása. Marx az árufetisizmusról szóló tanításában kiváló szociológiai bevezetést adott az elméleti közgazdaságtanba, történelmileg korlátozott tudományként alapozva meg az utóbbit. Valójában, ahogy negvalósítjuk a szervezett társadalmi gazdaságot, rögtön eltűnik a politikai gazdaságtan összes alapproblémája.”¹⁹ Itt az emberek közötti viszonyok „nem dolgok közötti viszonyokként” fejeződnek ki és a társadalmasított gazdaságot nem a piac és a konkurencia vak erői szabályozzák, hanem a tudatosan megvalósított terv. Itt nem lesz hely a „piac vak törvényeit” tanulmányozó tudomány számára, mivel maga a piac sem lesz meg. Így módon a *tőkés árutermelő társadalom megszűnése a politikai gazdaságtan megszűnése is lesz*. A fenti érveket különböző módon „továbbfejlesztve” ismételtették mindazok, akik a politikai gazdaságtan tárgyát, illetve történelmi határait szűken értelmezték.²⁰

Max Weber természetesen elismerte, hogy gazdálkodás piac nélkül is minden további nélkül elképzelhető. Ezt jól mutatja a kapitalizmus előtti történelem. A probléma az, hogy ha az áru- és pénzviszonyok megszűnnek létezni, akkor a formális racionalitás milyen mérőeszköze adott az összehasonlításra, az összemérésre. Pénz nélkül lehet racionálisan gazdálkodni, de csak a technikai

racionalitás értelmében, amennyiben csak az *ugyanannak* a célnak az eléréséhez szükséges eszközöket lehet összehasonlítani, például egy gép, eltekintve a költségektől, egy időegység alatt mennyi terméket állít elő. Azt már lehetetlen összehasonlítani, egységes mérőeszköz hiányában, amit különböző gépek, technológiák, eltérő eszközökkel állítanak elő. „Itt nem sokat segít az a feltételezés, hogy elég, ha az ember eltökélten nekilát, hogy megoldja a pénznélküligazdaság problémáját, és »máris találhat«, illetve kitalálhat valamilyen elszámolási szisztémát. Ez a probléma alapproblémája a »teljes szocializálásnak«, és mindaddig egyáltalán nem beszélhetünk *racionális* »tervezgazdaságról«, ameddig ezen a legdöntőbb ponton nincs meg az eszközünk, hogy tisztán racionális úton elkészítsük a »tervet«.”²¹

Max Weber is foglalkozik egy olyan megoldás gondolatával, ami később mint „konkurencia-szocializmus” került be az irodalomba (Lange-modell). Weber azonban vitatja egy olyan megoldás szocialista jellegét, amelyben a termelési eszközök társadalmi tulajdona mellett a piaci mechanizmus fennmarad. Véleménye szerint itt a polgári társadalom folytatásáról lenne szó, más eszközökkel: „Itt van a »szocializmus« és a »szociális reform« fogalmi elkülönítésének alapja.”²²

Weber szerint a szocializmust vagy a kommunizmust a naturális elszámolás kellene hogy jellemezze, ahol: „Természetbeni elszámolás esetében viszont maga az összehasonlítás *elvileg* egyáltalán csak akkor kivitelezhető, ha van valamilyen támasza: ha támaszkodhat a tradícióra, vagy arra, hogy a fogyasztást hatalmi szóval és diktatórikus eszközökkel egyértelműen (mindegy, hogy a fenti különbségek fenntartásával vagy egalitáriánusan) szabályozzák, és az emberek engedelmeskednek ennek a szabályozásnak.”²³

Ha sikerülne is megoldani mindezeket a nehézségeket, még mindig fennmarad az a nem jelentéktelen probléma, hogy a naturális összehasonlítás eszközeivel nem lehet az üzemi összteljesítményekben az egyes termelési tényezők hozzájárulását kiszámítani: „vagyis nem képes oly módon megoldani a problémát, ahogyan a pénzben végzett jövedelmezőségi számítás egy csapásra megoldja, tehát hogy éppen a mai tömeges termelésre berendezkedett *üzemek* által megvalósított *tömegellátás* áll szemben vele a leghatározottabban.”²⁴

A LANGE-MODELL

A második világháború előtt nyugaton élő lengyel marxista közgazdász, *Oskar Lange* kritikai érvekkel kívánta cáfolni a Mises és Hayek nevével fémjelzett liberális álláspontot a racionális gazdálkodás lehetetlenségéről a szocializmusban. Lange *On the Economic Theory of Socialism* című tanulmányában²⁵ arra vállalkozott, azt kellett bizonyítania, hogy Mises érvelése a racionális gazdasági kalkuláció, gazdálkodás elméleti lehetetlenségéről nem helytálló. Lange egy ellentmondásmentes ellenpéldát akart létrehozni, ami később a „konkurencia-szocializmus” modelljeként vált ismertté. Lange abban az időben írta cikkét, amikor a Szovjetunióban a második ötéves terv végrehajtása zajlott. Lange feltehetően abból a történeti felismerésből indult ki, hogy a részletes naturális tervezés szovjet típusa Szovjet-Oroszország átmeneti korszakának sajátos gazdasági és különös politikai tényezőiből következik.

A Lange-modellben²⁶ a gazdasági egyensúlyt két egymástól eltérő gazdasági

eszköznek kell biztosítania. Egyrészt a fogyasztási cikkek és a munkaerő piacán a szabadpiaci árak, másrészt a termelési eszközök területén a központilag meghatározott árak. Langénak az volt a véleménye, hogy modellje kielégíti a Mieses által szükségesnek tartott feltételeket, lehetővé teszi a racionális gazdálkodást egy, a modell összefüggései alapján működő szocialista gazdaságban.

A Lange-modellben minden termelési eszköz társadalmi tulajdonban van, miközben az árképzés két különböző mechanizmusa létezik a gazdaságban. A fogyasztási cikkek és a munkaerő piacán az árak valóságos piaci árak, a kereslet–kínálat szerint alakulnak. A gazdaság ezen kívül eső területein (tőkejavak) az árakat a Központi Tervező által a trial és error módszerrel határozzák meg. Ezen a területen a Központi Tervező az árakat addig „igazgatja”, amíg a kereslet–kínálatnak megfelelő egyensúlyi árak ki nem alakulnak.

A *felhalmozási arányt* és ezzel a *növekedési ütemet* és a béreknek az egyes társadalmi csoportok között *elosztási elveit* központilag határozzák meg. Az államilag kinevezett vállalati igazgatók jelentős önállósággal rendelkeznek, miközben két alapvető „magatartási norma” határozza meg tevékenységüket:

- egyrészt a vállalatvezetőknek a központilag meghatározott árak mellett a minimális költségkombinációra kell törekedniök,

- másrészt a termelési volument addig kell növelniök, amíg az ár a határköltséggel nem lesz egyenlő.

A Lange-modellben a hagyományos profitmaximalizálás mint közvetlen cél nem szerepel. A termelési szerkezet a Központi Tervező közvetlen beavatkozása nélkül, a kereslet–kínálat viszonyainak megfelelően alakulhat.

A Lange-modellben *nincs közvetlen kapcsolat az üzem, vállalat eredménye és a dolgozók bére között*. A munkások szabadon döntenek arról, hogy hol akarnak dolgozni, nyilvánvalóan azokat a munkahelyeket választják, ahol a bér magasabb. A vállalati dolgozók jövedelme két tényezőből áll, egyik része a dolgozó munkájához kapcsolódik, míg a másik rész pedig egy személyes részesedés a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján, amelyet úgy kell elosztani, hogy a munkahelyválasztást ne befolyásolja.

A Lange-modell a gazdaság durva kettéosztásán alapul. A fogyasztási cikkek szabad piaca és a szabad munkahelyválasztás tételezése az egyik oldalról, míg a termelési eszközök területén erőteljes centralizáció. A termelési eszközök piaca nem valóságos piac, a Központi Tervező nagyon erőteljes jogosítványokkal rendelkezik arra, hogy az árakat saját prioritásai alapján határozza meg. Langénak sikerült valamit enyhíteni azon a nehézségen, amire már Barone is felhívta a figyelmet, hogy ismeretlenek milliói mellett kellene az egyensúlyi helyzetet kifejező egyenleteket megoldani. Lange azzal, hogy a gazdaságot „megfelelte”, enyhített a gondon, kevesebb egyenletet kell megoldani. Lange másik újítása a trial és error módszer felhasználása az egyenletek megoldására, az árak meghatározására.

Az államosított üzemek informálják a Tervező Központot a kapacitásról és a raktárkészletekről. A Központi Tervező ennek megfelelően olyan árakat állapít meg, amelyek a társadalmi preferenciákkal és a szükségleti viszonyokkal összhangban vannak. A vállalatok ezeken a Tervező Központ által meghatározott árakon kötelesek termelni, miközben a Központ folyamatosan figyelemmel kíséri a raktárkészletek alakulását, és az árakat mindaddig változtatja, amíg az egyensúlyi viszonyok ki nem alakulnak. A folyamat hasonlóan zajlik le, mint a valóságos piacon, azzal a nagyon lényeges különbséggel, hogy nem tiszt-

táztottak azok a garanciák, amelyek a Központi Tervezőt valóban olyan árarányok kialakítására kényszerítik, mint amelyet a kereslet megkívánna. A különböző népgazdasági ágak, a termelőszféra egyes csoportjai nagyon hatásos eszközökkel rendelkeznek ahhoz, hogy a Központi Tervező döntéseit az adott népgazdasági ágazat, a csoport érdekeinek megfelelően befolyásolják. Ilyenkor a Központi Tervező tanácstalan, nem tudja, milyen preferenciákhoz igazodjon, azt kell látnia, hogy kinyilvánított céljai, döntései megsemmisítő kritika tárgyai, és az érdekküzdlemben tehetetlenül szemléli céljainak, döntéseinek erózióját.

A Lange-modell a „konkurencia-szocializmus” első átfogó kifejtése, összhangban a szerző szándékával. Ugyanakkor koncepciója, azáltal, hogy a Központi Tervező lehetőségeit a gazdasági folyamatok áttekintésére, szabályozására, a termelési eszközök gyártása területén szinte korlátatlannak tételezi, a vállalati vezetők feladata pedig a központi normák követésében jelenik meg, hasonlít a szovjet iparosítási modellre.

Lange azon a véleményen volt, hogy ez a modell nem sérti a racionalitás elvét, szerinte a szocialista gazdaság előnye abban van, hogy a kapitalista gazdasági rendszer magángazdasági racionalitását a népgazdasági racionalitás meghaladja. „Egy kapitalista vállalkozás gazdasági racionalitása magán-, vállalati racionalitást jelent és nem népgazdasági racionalitást.”²⁷ A vállalkozásokat alárendelik a termelés és az elosztás népgazdasági céljainak. Ez megköveteli a vállalkozásoknak egységes cél alapján megvalósuló állami koordinációját, a népgazdasági tervezést.

A Lange-modellben nem tisztázott, hogy a Központi Tervezőt milyen társadalmi, politikai mechanizmus ösztönzi, kényszeríti a fogyasztói reagálások figyelembevételére. Nem tisztázott az a szankciómechanizmus sem, ami a Központi Tervezőt „tanítja” a gazdasági valóság tényeinek tiszteletben tartására.

Bár a Lange-modell a fogyasztási cikkek esetén szabad piacot alkalmaz, ugyanakkor a centralizáció változatlanul erőteljesen jellemzi a termelési eszközök gyártása és a központi szabályok előírása területén.

A Lange-modell korlátozottsága ugyanabban van, mint a többi hasonló egyensúlyi modellé: feltételezi a paraméterek változatlanságát, és az árak szerepelnek kizárólagos információforrásként. A Lange-modell majdnem úgy működik, mint egy „valóságos” piac, azzal a nem lényegtelen „különbséggel”, hogy ezt a piacot egy túlterhelt Központi Tervező szerv szimulálja. A trial és error módszerrel szimulált piac azt a kérdést veti fel, hogy ugyanezt a feladatot nem látná-e el jobban egy valódi piac? Kérdéses, hogy a modellben alapvető szerepet játszó trial és error módszerhez szükséges információk a gazdaságban folyamatosan rendelkezésre állnak-e, illetve a szükséges információk beszerzése és feldolgozása nem kerülne-e többbe, mint az a többlet, amit a trial és error módszer nyújt a piac szimulálásával.

A Lange-modellben a vállalatvezetők gyakorlatilag az állami apparátus tagjai, így már maga Lange is kitért cikkében arra a veszélyre, ami a bürokratizálódással felléphet. Lange is csak egyetlen megoldást tudott ajánlani a bürokrácia ellen, a demokratikus kontrollt. A vállalati vezetők helyzetéről a modell nem sokkal többet árul el; illetve megfogalmazódik még az a gondolat is, hogy a bürokrácia veszélye a monopolkapitalizmusban talán még nagyobb, mint a szocializmusban.²⁸ Lange arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Központi Tervező preferenciaskálája alapján is elérhetők az egyensúlyi árak, a racionális döntések optimális erőforrás-elosztást eredményeznek. Lange hitt abban, hogy a

szocialista gazdaságban az optimumot még jobban meg lehet közelíteni, mint a tőkés gazdaságban. Véleményét arra alapozta, hogy a Központi Tervező jól látja a gazdaság egészét, az összefüggéseket képes felismerni és alkalmazni.

A gazdasági döntések politikai döntésekként való megjelenítése, a döntések vertikális felosztása, csúsztatása, alkalmas a kockázat, a felelősség megosztására, ami természetesen azt is magával hozza, hogy a gazdaságilag nem sikeres akciók lezárása, kudarcának beismerése tartósan elmarad, hiszen ezek mint a politika által is megfogalmazott, kívánt politikai döntések születtek, így a kudarc a politika kudarcja is. A gazdaság és a politika egymás foglyai (miközben a politika döntéseiben bizonytalan).

Langének az a gondolata, hogy a gazdasági folyamatokat egy központi intézményből jobban át lehet látni, mint ha a gazdaság szereplői saját érdekeikre támaszkodva cselekednének, illúzióknak bizonyult. Lange modellje felállításakor nem számolt azzal, hogy a kitüntetett szereppel ellátott Központi Tervező nem független, társadalom fölötti szereplője a gazdasági folyamatoknak. Az intézményre magára sajátosan jellemző preferenciaskálával is rendelkezik, és ez nem szükségszerűen esik egybe a társadalom és egyes csoportjai preferenciaskálájával. A modell tehát a szocializmusnak egy olyan homogén és monolit egységét tételezi, ami a mai ismereteink szerint a pusztá utópia világába tartozik.

Meg tudta-e cáfolni Lange a maga modelljével azt a Miseses által felállított tételt, miszerint a szocializmusban a racionális gazdasági kalkuláció, gazdálkodás lehetetlen?

A Lange-féle érvelés hiányossága, hogy modelljében megoldhatatlan az ösztönzés, a motiválás. Hiszen miért kellene a szocialista vállalatok vezetőinek az előírás szerinti normáknak megfelelően viselkedniük? A haszon maximálásának az adott társadalmi-gazdasági viszonyok között egybe kellene esnie a nyereség maximálásával. Már Mises is megállapította, hogy ilyen feltételek mellett „nem a könyvelés, az üzemszervezés és a kereskedői levelezésstílus ismerete és nem a kereskedelmi főiskola elvégzése teszik a kereskedőt kereskedővé, hanem jellegzetes tartása a termelési folyamatban, amelyben egyezteteti a vállalat érdekeit saját érdekeivel”.²⁹ Erről a folyamatról Lange modellje nem tartalmaz releváns információt.

Ugyanakkor a Lange-modell nem ugyanazokkal a modellfeltételekkel dolgozik mint amelyet Miseses állított fel. A Lange-modellben a vállalatok és a vállalati vezetőség autonómiája széles körű. Bár a vállalati vezetőket Központi Intézmény nevezi ki, hatáskörüket csupán az alkalmazandó szabályok korlátozzák. Miseses viszont egy teljesen centralizált gazdaság modelljében gondolkozott, amelyben nem maguk a vállalatok terveznek, hanem a központ, tehát a vállalatok, a Lange-modell feltételezésével ellentétben, nem önállóak.

A Lange-modell, mint a szocializmus egyik modellje, hozzájárult egy működőképes szocializmus elméletének kialakításához, de nem volt képes – hiszen más vonatkozási kereteket használt – megcáfolni Miseses állítását.

A BRUS-MODELL

A kelet-európai szocialista országokban a gazdasági-politikai fejlődés nem a Lange által felvázolt „piaci szocializmus” logikája szerint alakult. Az elmáradottság leküzdésére, a fegyverkezés igényeinek kielégítésére létrejött sztálini modell – melyet aztán a kelet-európai szocialista országok is átvettek – az árutermelés, a piac, a konkurencia kategóriáit összeegyeztethetetlennek minősítette a tervgazdálkodással. A gazdaság az osztályharc egyik fontos területe lett, csak az eredmény számított, a ráfordítások, a gazdagság, a minőség nem lehettek meghatározó kategóriák.

A negyvenes évek elején, a gazdaságtalanság krónikus nyomása alatt, Sztálin felelevenítette a Lenin által „hozraszcso”-nak nevezett pénzügyi költségellenőrzés módszerét. 1943-ban a *Kommuniszt*-ban jelent meg egy cikk (amelyet vagy Sztálin írt, vagy a megírását ösztönözte), amely az értéktörvény érvényesülésével foglalkozott a szocializmusban.³⁰ Itt bukkan fel az az érvelés, miszerint a szocializmusban azért lehet árutermelés, mert különbözőek a tulajdonformák. Ilyen tulajdonilag elkülönült területek: a fogyasztás, ahol a vásárlók egyéni tulajdonosok, a mezőgazdaság, ahol a kolhozok képviselik a csoporttulajdont, és a külkereskedelem. Itt nemcsak annak van jelentősége, hogy elismerték az árutermelés létét a szocializmusban, hanem annak is, hogy a gazdasági elszámolásban teret adtak a monetáris eszközöknek.

A XX. kongresszus után megkezdődött egy napjainkig le nem záruló – több visszaeséssel jellemezhető – vita az érték és ár; árú és pénz; a terv és piac problémáiról a szocializmusban.

A szocialista országokban kialakult gazdasági modelltől Lange az ötvenes években megindult viták során nagyon határozott véleményt hangoztatott: „Mindez egy olyan rendszerhez vezetett, amit a centralizált-bürokratikus rendszernek nevezünk. Ez a rendszer egy bizonyos idő után meghatározott mértékben önálló tényezővé vált, tehetetlensége miatt a szükséges mértéket meghaladón túlburjánzott. . . Így fokozatosan felváltotta a proletariátus diktatúráját a centralizált-adminisztratív apparátus diktatúrája.”³¹

Az ötvenes évek gazdasági reformokról folytatott vitáinak egyik aktív, meghatározó résztvevője W. Brus volt. Ezeknek a vitáknak egyik nagyon fontos sajátosságaként kell említenünk, az eddikkel szemben, hogy most már sokban támaszkodhattak a kialakult gazdasági rendszer működésének tapasztalataira, miközben természetesen az elméleti előzményekre támaszkodás változatlanul jelentős maradt.³²

Brus aktív részvétele a lengyel gazdaságirányítás reformja körüli vitákban jelentős hozzájárulást jelentett nemcsak a lengyel, hanem más kelet-európai szocialista országokban kidolgozott reformokhoz, így a magyar gazdasági reformhoz is.

W. Brus a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista társadalom két egymástól eltérő működési mechanizmusát mutatta be: a centralizált tervgazdaságot, amelyet kritika tárgyává tett és elvetett, és egy decentralizáltan működő tervgazdaságot, amelyet egy lehetséges működési módként javasolt.

A decentralizált, a piaci mechanizmusokat felhasználó tervgazdaság-modellben a Központi Tervező határozza meg a társadalmi-gazdasági racionalitást kifejező népgazdasági célokat, és ezt a népgazdasági tervbe foglalják.

A Brus-modell legfontosabb sajátossága a gazdasági döntéshozatal megosztása a Központi Tervező és a vállalatok között.

A Központi Tervező a Brus-modellben alapvető makroökonómiai kérdésekben dönt. Ezek a döntések a jövőre vonatkozó népgazdasági célokat kell hogy szolgálják, a Központi Tervező a társadalmi érdekek kifejezőjeként hozza meg döntéseit. Ezeket a döntéseket a népgazdasági tervekben kell rögzíteni.

Brus a következőképpen foglalja össze Marx és Engels álláspontját a szocializmusban folytatott tervezés kérdéseiről:

1. A társadalmi munka direkt ex-ante elosztása a termelés I. és II. osztálya és az egyes népgazdasági ágak között.

2. A tervezett termék előállításához szükséges (élő- és holt-) munka direkt ex-ante számbavétele.

3. Mérlegmódszer, a készletek és a szükséglet kiegyenlítése naturális mértékegységekben (kilogram, liter, darab stb.).

4. A fogyasztási cikkek elosztása az egyéni munkateljesítmény alapján.

Brus a *szocialista társadalom sajátosságának a népgazdasági terv dominanciáját* tartotta, ami véleménye szerint kétféle módon biztosítható a modellben: egyrészt a makrogazdasági döntések a Központi Tervező kezében maradnak (így például a nemzeti jövedelem növekedési ütemének meghatározása, illetve a gazdasági struktúrára vonatkozó döntések), másrészt a Központi Tervező a nyereség-maximalizálásra törekvő vállalatokat *indirekt* eszközökkel a népgazdasági tervekben meghatározott célok felé tudja terelni. (Ilyen eszközök az ár-, bér-, hitel-, adó- és pénzpolitika.) Brus szerint az általa javasolt decentralizált modell a centralizált modelltől a népgazdasági terv és a vállalati terv összekapcsolásának módjában különbözik.

A népgazdasági érdek érvényesítése érdekében Brus szükségesnek tartotta bizonyos területeken a mutatókkal összekapcsolt direkt központi döntések változatlan fenntartását.

A népgazdasági tervnek az alapvető népgazdasági célokat kell tartalmaznia, így Brus szerint ebben a következőket kell rögzíteni:

- a termelés és a nemzeti jövedelem növekedési üteme;
- a nemzeti jövedelem felosztása fogyasztási és felhalmozási alagra;
- a beruházások meghatározása népgazdasági ágak és területek szerint;
- a fogyasztási alap felosztása egyéni és társadalmi fogyasztási alagra.

Brus véleménye szerint a termelés folyamatos biztosításához, gyakorlatilag az egyszerű újratermeléshez, tartozó döntéseket vállalati szintre kell helyezni. Ezeknek a döntéseknek a vállalati szférába való delegálása jelenti alapvetően a Brus-modell decentralizált jellegét.

A decentralizált modellben a vállalati döntések a vállalati folyó termelésre vonatkozhatnak, ennek megfelelően a vállalatok alapítása, megszüntetése/megszűnése nem tartozik a vállalatok hatáskörébe, hanem a Központi Tervező kompetenciájába, mivel ez a társadalmi tulajdonból származó népgazdasági érdek megtestesítője.³³

Az egyszerű újratermeléshez kapcsolódó döntések vállalati szintre helyezése azonban további messzemenő változásokat jelent a vállalatok gazdálkodásában. A vállalatok gazdasági tevékenységének sikerkritériuma Brus véleménye szerint a rentabilitás. A rentabilitásnak mint alapvető vállalati célnak megfelelően a vállalatoknak maguknak kell dönteni:

- a termelési folyamat szervezési kérdéseiről;

- a termelési célokról és azok elérésének eszközeiről;
- a vállalatok szabadon megjelenhetnek a piacon mint eladók és vevők;
- a vállalatok az állami előírások keretében szabadon döntenek a vállalat jövővelmeinek felosztásáról;
- a vállalatok döntenek az állami beruházási juttatásokról;
- a vállalatok az állami előírások keretein belül önállósággal rendelkeznek a bérézést, a foglalkoztatást és annak szerkezetét illetően.

A Brus-modell erőteljesen dichotom jellegű, amennyiben a Központi Tervező hatáskörébe tartozó döntések végrehajtásában tervmutatókat kell végrehajtani, miközben a vállalati önállóság elemét jelentő területeken a vállalatok a rentabilitás elve alapján döntenének.

A társadalmi tulajdon alapján működő tervgazdaságban a vállalati cél a népgazdasági célnak alárendelt. Ennek megfelelően biztosítani kell, hogy a vállalatok által követett célok a népgazdasági célokat támogassák, azokkal összhangban legyenek. Ebből kiindulva Brus a piacnak aktív szerepet szánt, de elképzelése szerint a piac a Központi Tervező kezében csupán *eszköz* arra, hogy a vállalati tevékenységet a népgazdasági tervekben meghatározott célok szolgálatába állítsa. A piac aktív szerepe a Brus-modellben természetesen azt jelenti, hogy az árak fejezzék ki a szűkösségi viszonyokat, a kereslet-kínálat állapotát, illetve feleljenek meg a gazdasági összefüggéseknek. Mivel a vállalatok nyereségmaximalizálásban érdekelték, így az áraknak a vállalati döntésekben alapvető szerep jut. A Brus-modell kettős jellegéből adódóan az árak egy része a Központi Tervező által rögzített ár, míg az árak másik része a piacon alakul ki, állami befolyásolás mellett.

Míg a szocialista országokban a negyvenes évek végén kiépült szovjet-modellben a gazdasági döntések Központi Tervező kezében centralizálódtak, addig a Brus által felvázolt elképzelés szerint, a decentralizált, indirekt modell az alapvető népgazdasági döntéseken túl a vállalatoknak is biztosítana döntési szabadságot. A makroökonómiai döntéseknek a Központi Tervező kezében hagyása Brus szerint azért szükségszerű, mert a népgazdaságban vannak olyan összefüggések, amelyeknek figyelembevételére csak a Központi Tervező szintjén adottak a feltételek. Mindez azt a feltételezést jelenti a modellben, hogy a Központi Tervező nagyobb áttekintéssel rendelkezik a gazdasági folyamatokról, illetve több, jobb információval rendelkezik azokról, mint a vállalatok.

A másik oldalról a vállalati gazdálkodáshoz tartozó döntéseknek a vállalati szintre való decentralizálását azért tartotta Brus szükségesnek, mert itt jelennek meg a piaci folyamatokhoz való állandó igazodás feltételei, a szükséges információk. A vállalatok a piaci viszonyokhoz rugalmasan tudnak alkalmazkodni, ha a szükséges döntéseket maguk hozhatják.

A vállalatok a Brus-modellben önállóságot kapnak, ez az önállóság azonban nem éri el a Lange-modell „konkurencia-szocializmusában” elképzelt mértéket. A vállalatok önállóan lépnek kapcsolatba egymással a piacon, de ez a piac a Központi Tervező által *alapvetően* meghatározott. Ugyanakkor, míg a szovjet-modellben a vállalatok egymáshoz való viszonyát is a központi adminisztratív előírások határozták meg, addig ebben a modellben a piacot a Központi Tervező közgazdasági eszközökkel szabályozná. A modell feltételezése szerint a közgazdasági eszközök által befolyásolt és terelt vállalati magatartás, érdek összhangba hozható a népgazdasági érdekekkel.

A Brus-modellben a népgazdasági érdekek, különösen a hosszú távú érdekek

biztosításának alapvető eszközei a központi szinten maradó beruházási döntések. A különböző népgazdasági ágak növekedési ütemének a meghatározása, befolyásolása a központi beruházásokkal történik.

Mivel a modellben csak az egyszerű újratermeléshez tartozó döntések decentralizáltak, illetve a közgazdasági szabályozókkal a piac gyakorlatilag a Központi Tervező „hatáskörében” marad, a gazdaság működésének egészére változatlanul a népgazdasági terv dominanciája a jellemző. Az elképzelés szerint a korábbi hierarchikus függőségi viszonyok a mindenre kiterjedő gazdasági tervfeladatok leépítésével megszűnnek.

Brus szerint a modell feltételei között működő piac lényeges vonásokban tér el a kapitalista országok piacától: amennyiben itt a piac a központi döntések, szabályok által alapvetően befolyásolt „szabályozott piac”.

Mivel a Brus-modellben az újratermelés bővítéséhez szükséges erőforrások a Központi Tervező hatáskörében maradnak, ezért a tervezésben a természetes tervezésnek, a mérlegmódszernek változatlanul jelentős szerepe maradna. Brus szerint az árpolitika alapvetően állami feladat, mivel az ár a vállalatoktól független kategória. A szabad áralakulást csak ott tartja megengedhetőnek, ahol a piaci verseny feltételei adottak és nem áll fenn a monopolizáció lehetősége, feltételei. Miközben az árak meghatározásában az államnak döntő szerep jut, Brus hangsúlyozza, hogy *az árszerkezetnek a gazdasági realitásoktól való eltérése a decentralizált modellben megengedhetetlen.*

Szemben a Lange-féle „konkurencia-szocializmus” modellel – amelyben a fogyasztási cikkek piacán a szabad áralakulás az elképzelés egy döntő sajátossága volt –, a Brus-modellben az egyéni szükségletek kifejezését biztosító szabad áralakulás alá van rendelve a Központi Tervező által „sejtett” (számított, vélt) szükségleti skálának.

A Brus által kifejtett gondolatok sok vonatkozásban az 1968-as magyar gazdasági reform elméleti alapjához is hozzájárultak, de az „új gazdasági mechanizmus” esetenként túl is lépett a Brus által felvázolt kereteken (például a tervfeladatok megszüntetése). Az indirekt tervgazdálkodás megteremtése Magyarországon a korábbi bürokratikus, centralizált tervirányításhoz képest jelentős hajtóerőket szabadított fel és egy évtizedes sikeres gazdasági fejlődés egyik forrása lett. A hetvenes évek közepén társadalmi, politikai okok miatt bekövetkezett visszarendeződés egyrészt a reform gyenge legitimitásában, másrészt az elmaradt politikai-intézményi változásokban gyökerezett.

OTA SIK MODELLEJE: A HARMADIK ÚT

Ota Sik, a hatvanas évek közepén kidolgozott csehszlovák gazdasági reform egyik vezető alakja, 1968 után (a svájci St. Gallen Egyetem professzoraként) dolgozta ki a „harmadik út” modellt. Sik a csehszlovák reform tapasztalatait feldolgozva és a nyugat-európai piacgazdaságok működését értékelve gyakorlatilag egy vegyes gazdasági modell kidolgozására törekedett. Több jelentős könyvben fejtette ki véleményét a szocialista gazdaság lehetséges modelljéről.¹¹

A „harmadik út” egy jól átgondolt és részletesen kifejlett továbbfejlesztése Brus gondolatainak. Sik épít a hagyományos szovjet modell tapasztalataira, feldolgozza a cseh, a jugoszláv és a magyar reformkísérlet eredményeit és el-
lentmondásait is. *A Sik modell fontos jellegzetessége, hogy nem szűkül le a*

gazdasági problémák tárgyalására, hanem a gazdaságon belüli szervezeti változásokkal együtt a politikai, intézményi változások szükséges irányítását is meghatározza. A „harmadik út” az átmeneti társadalom vegyes gazdaságának modellje.

Sik abból indult ki, hogy sem a megvalósult szocializmusban, sem a fejlett piacgazdaságokban a lakosság döntő többsége nem érdekelt a tőke minél hatékonyabb felhasználásában. *A lakosság döntő többsége a bérének növelésében érdekelt.* Sik a lakosság tőkeérdekeltségének megteremtésében a vállalati, üzemi részvételi rendszer, a demokratikus döntéshozatal kialakításával gondolja megoldhatónak mindkét rendszer jellemző gondjait.

A ma fennálló gazdasági rendszerek humanizálását és demokratizálását azért tartja szükségesnek, mivel a tőkés országokban a profit–munkabér ellentét, a szocialista országokban pedig a gazdasági folyamatok átfogó bürokratizálása a jellemző. Mindez szükségessé teszi a bérből élők gazdasági elidegenedésének felszámolását, egyrészt a tőkés magántulajdon, másrészt a bürokratikus állami tulajdon jellegzetességeinek a felszámolásával. Mindezt egy átfogó „önigazgatással” véli megoldhatónak, ami a társadalom tagjainak jelentős participációjára ad lehetőséget a makro- és mikroökonómiai döntésekben és különösen a saját gazdasági egységeik keretén belül.¹⁵

Sik szerint az erőltetett iparosítás, a beruházási javak termelésének túlhajtása, a termelés mennyiségi eredményeinek erőltetése, az elengedhetetlen fogyasztói visszajelzések hiánya, a műszaki fejlesztés, a strukturális alkalmazkodás hiányosságai jelzik a reális szocializmus gazdasági modelljének ellehetetlenülését. A szocialista országok gazdasági céljai és az elért eredmények összehasonlítása azt mutatja, hogy az, amit az ember „szocializmusnak” mondott, amit a szocialista társadalommal azonosított „az „nem más mint a gyorsított iparosítás módszere állami tőkekoncentrációval és állami beruházásokkal”.¹⁶ Sik nyolc pontban sorolja fel azokat a feltételeket, amelyeket a népgazdaság működésében elengedhetetlenül figyelembe kell venni, és így a reformelképzeléseket, modelleket is ezek figyelembevételével kell kidolgozni.¹⁷

1. Az ipari tömegtermelés változatlanul fennmarad, enélkül a lakosság szükségleteit nem lehetne kielégíteni.

2. Ugyanezen okból fennmaradnak a merev munkamegosztás viszonyai, viszonylag hosszú munkaidő mellett.

3. Az irányító és az irányítottak tevékenysége közötti különbség csökken, de hosszú ideig nem lehet még felszámolni.

4. A hatékonysági elvet fenn kell tartani, mert a javak relatív szűkössége belátható időn belül nem szűnik meg.

5. A gazdasági ösztönzők változatlanul szükségesek, mivel a munkamegosztás viszonyai között az emberek többsége a munkát csak mint fogyasztása feltételét hajlandó elvégezni.

6. A hitelrendszer a kamattal együtt még sokáig nem lehet feladni, mivel így a megtakarítások felhasználása összekapcsolódik a felhasználó anyagi érdekességével.

7. A döntéshozatalban a kockázat és az eredmény közötti kapcsolatot nem lehet megszakítani, mivel enélkül a bürokratikus döntésekből származó veszteségek növekednek, azokat végül is a társadalomnak kell hordoznia.

8. A gazdasági döntéseket konkrét személyeknek kell hozni, azok gazdasági következményeinek jövedelmükben is meg kell jelenni.

„A reális szocializmus gazdaságának tapasztalatai vezettek el engem ahhoz a felismeréshez, hogy a gazdaság a fejlettség jelenlegi és a *belátható jövőbeni szintjén nem működhet piac nélkül*. A piac és a verseny létezésével a jövőben is számolni kell, és a *részvételi rendszereket úgy kell továbbfejleszteni, hogy azok a piaci mechanizmussal ne kerüljenek ellentmondásba*. Ellenkezőleg, a magas hatékonyságú és keresett termékek termelésének felelősségét nem csak a vállalkozók hordozzák, ezt a dolgozókra is ki kell terjeszteni. *Ez a dolgozók nyereség- és tőkerészesedésén keresztül valósítható meg.*”⁵⁸ Sik a nyereségérdekeltséget a tőkés profitérdekeltségnél szélesebb és mélyebben gyökerező összefüggésnek tartja. „A kapitalista profitérdekeltség egy történelmileg kikerülhetetlen formája az objektíve szükséges tőkeérdekeltségnek.”⁵⁹

Sik fontos célkitűzésnek tartja a társadalom tagjai elidegenedésének felszámolását, s ennek eszközét a „komplex öngazgatásban” jelöli meg. Az úgynevezett *munkatársi közösségek* alapítása egy új vállalati forma kialakítása Ota Sikkénél, amely elképzelése szerint biztosítja a legfejlettebb tőkés országokban a tőke naturalizálását, tehát a bér és profitérdekeltség harmonizálását, míg a szocialista országokban lehetővé teszi széles társadalmi rétegek számára a tőkeérdekeltség megteremtését.

A *tőke naturalizálása* olyan tulajdonforma kialakításának koncepciója, amelyben egy vállalkozás tőketulajdona nem egyes személyekhez kötődik és nem is osztható fel egyes személyek között. A tulajdon hordozója a – jelenlegi vagy később alapított – vállalat termelőkollektívája. *Ezt a kollektívát mint vagyonkezelő közösséget kell tekinteni*, amely azzal a joggal nem rendelkezik, hogy a tulajdont felossza.”⁶⁰

Sik azokat a vállalatokat, amelyekben a naturalizált tőke működik, „munkatársi közösségeknek” nevezi. A naturalizált tőke termelési folyamatainak irányítását az úgynevezett „üzemi vezető közösség” látja el. Így egy korábbi vállalat két részből áll össze, egyrészt *az úgynevezett vagyonkezelő közösségből, másrészt az úgynevezett üzemi vezető közösségből*. Mindkét testület alapját a korábbi vállalati kollektíva alkotja, amely kizárólagosan jogosult az előbbi két társaság szerveit megválasztani, ellenőrizni, és ha szükséges, visszahívni. Minden dolgozó mindkét közösségnek a tagja. A naturalizált tőkét (vállalatot) a vagyonkezelő közösség az általa választott *vagyonkezelő tanács* segítségével irányítja. A vagyonkezelő tanácsot a vagyonkezelő közösség (vállalati kollektíva) választja és ez annak felelős. Ez a tanács alapvetően a tőke optimális nyereségességgel való működtetéseért felel. A vállalat folyó gazdálkodásáért, a lehető leghatékonyabb tevékenységért a *menedzsment feladatokat ellátó úgynevezett üzemi vezető közösség felelős*. A vállalati dolgozók/tulajdonosok gyűlése hasonló feladatokat látna el, mint a részvénytársaságok közgyűlése (beszámolatás, választás, az éves mérleg értékelése, javaslatok és kritika a vállalat tevékenységéről, a felügyelő tanács megválasztása). A felügyelő tanács a vállalat hosszú távú tevékenységét értékeli, ellenőrzi; meghatározza a nyereségrészesedési alap felosztásának szabályait. A vállalat folyó ügyeibe nincs joga beavatkozni. Tagjait 5 évre választják, és csak két periódusban lehet valaki a tagja. Valamennyi dolgozó tagja a vagyonkezelő közösségeknek és az üzemi vezető közösségnek, mindenki választható a vagyonkezelő tanácsba és a felügyelő tanácsba. A naturalizált tőke fenti kialakítása elősorban a nagyvállalatokban szükséges, a kisvállalatokban, ahol a tőketulajdon és a tőkefunkció nem vált szét, megmaradhat az egyéni tőkés tulajdon. Itt viszont meg kell teremteni a

nyereségrészesedés hasonló rendszerét, mint a naturalizált tőke esetében, ügyelve az egyenlő részesedésre.⁴¹

A gazdasági érdekeltség széles körű kialakítása érdekében a nyereségérdekeltség szocializálására van szükség. „Ha a vállalatokon belüli nyereségfelosztást a dolgozók közvetlenül választott képviselői ellenőrizhetik és egy *százalékban kifejezett nyereségrészesedés a dolgozók jövedelméhez közvetlenül kapcsolódik, csak akkor lehet a nyereségtől való elidegenedést meghaladni*. Mindez természetesen még hosszú idő tapasztalatát, információt, iskolázást igényel a dolgozók között, hogy a bérérdekeltség mellett a nyereségérdekeltség is felebredjen.⁴² A „harmadik út” gazdaságában a munkás/tulajdonos jövedelme tehát három alapvető elemből tevődik össze:

- a teljesítményhez kapcsolódó alapbérből, amelyet évente a tervben rögzítenek;

- az alapbéren felül úgynevezett „mozgóbérből” (prémium, jutalom, előleg), amelynek nagyságát az adott vállalatnál határozzák meg, és kifejezi illetve függ a vállalat várható nyereségétől;

- a nyereségrészesedésből, amelyet évente vagy félévente fizetnek a vállalati felügyelőbizottság döntése alapján.

A nyereségrészesedés felosztása különböző kritériumok alapján történhet; elosztható egy főre, összekapcsolható a vállalatnál eltöltött idővel, összekapcsolható különböző teljesítményekkel (például anyagmegtakarítás). Elvileg az alapbérnél kell a munkás teljesítményét kifejeznie és honorálnia, míg a nyereségrészesedés a tulajdonosi helyzetet fejezi ki.

A kialakult szocialista rendszerek egyik problémája, hogy nem tudnak a termelők és fogyasztók, illetve vállalati és társadalmi érdekellentmondásoknak megfelelő mozgásformát teremteni. Sik a társadalom és annak különböző csoportjai közötti ellentmondásokat a szocialista társadalomban is elkerülhetetlennek tartja. Minden csoport illetve vállalati kollektíva arra törekszik, hogy anyagi érdekeit kielégítse. Ez a termelővállalatok esetében azt jelenti, hogy minél hatékonyabb termelésre törekednek a profit érdekében. Ilyen körülmények között a piac kategóriáinál jobbat kitalálni nem lehet.

Sik rámutat arra, hogy jellegzetes azonosság figyelhető meg a szocializmusellenes polgári közgazdászok és az ortodox marxisták között, amennyiben mindkét csoport a piacot a kapitalizmussal azonosítja. A racionális tervgazdaságról folytatott vita, a szocialista gazdaságokra jellemző alacsony hatékonyság azt mutatja, hogy ezekben az országokban hiányzik az az alapvető eszköz, amivel a termelés hatékonyságát mérni lehetne. A piacot a gazdaságból nem csak egyszerűen azért nem lehet kiiktatni, mert technikailag megoldhatatlanok a helyettesítésével kapcsolatos gondok (Mises és Hayek inkább ezeket a problémákat hangsúlyozta), hanem ma már nyilvánvaló, hogy a vállalatok és a népgazdaság közötti *érdekegyeztetés piac nélkül nem megy*. Lange progresszív modellje, amelyben a termelési eszközök területén az állami Központi Tervező szimulálta volna a piacot, sem az információ biztosítása oldaláról, sem az érdekegyeztetés szempontjából nem volt reális.

Ota Sik piaci koncepciójában az ár a javak szükségének kifejezője és a piac koordinálásának eszköze. Sik a határhaszon-elméletet azzal utasítja el, hogy az nem jelent mást „mint az árak meghatározását az árakon keresztül”.⁴³ Ugyanakkor a szocialista tervgazdaságokban az árak elvesztik a marxizmusban vett kettős jellegüket, valóságos munkaérték-tartalmuk nem juthat kifeje-

zésre. Az árak centralizált meghatározásával az azonos munkamennyiségek cseréje nem valósul meg. Itt megszakad a munkamennyiség-érték-ár-láncolat, míg a fejlett piacgazdaságokban az árak rendkívül differenciált mozgása mögött létezik ez az összefüggés, vagyis, hogy azok értékük körül mozognak. A tervgazdaságokban általános a nem egyenértékű csere, ez azt eredményezi, hogy nem teremődnek meg a munkatermelékenység, a műszaki fejlesztés szükséges feltételei. Ilyen körülmények között a tervgazdaságok arra kényszerülnek, hogy fejlesztéseiket extenzív módon valósítsák meg. *Sik a piacnak a tervvel való helyettesítését illúziónak tartja.* A piacnak alapvető szerepet szán a „harmadik út” modelljében, de tisztában van azzal, hogy a piac sem képes minden gazdasági folyamatot kielégítően koordinálni, szabályozni, illetve olyan hatásai vannak, amelyeket korlátozni szükséges.

A szocialista országok vállalatainak teljesítménye a piaci nyomás, kényszer hiányában mindig a tőkés vállalatok teljesítménye alatt marad. Ahhoz, hogy a piaci kényszer erősödjön a következő intézkedések lennének szükségesek:

- az eladók piacát meg kell szüntetni, fel kell számolni azt a helyzetet, hogy a népgazdasági összkereslet meghaladja az összszínálatot. Ehhez arra lenne szükség, hogy egy meghatározott ideig az átlagbérek a munkatermelékenységnél lassabban nőjenek;

- át kell térni a piaci árakra, le kell építeni az állami árszabályozást;

- az iparágakon belüli versenyhelyzet megteremtése érdekében a monopolhelyzeteket szervezeti intézkedésekkel fel kell oldani;

- a fenti intézkedésekkel összhangban az állami támogatásokat a lehető legkisebb mértékre kell csökkenteni;

- jogilag és gyakorlatilag is meg kell teremteni annak a feltételét, hogy a vállalati veszteségeket nem az állam vállalja át (árpolitika, ártámogatások), a vállalati csőd lehetőségét biztosítani kell.

Mindezzel az intézkedésekkel egy időben az eddig állami kézben központosított pénzügyi, beruházási, műszaki fejlesztési eszközöket a vállalatokhoz kell átcsoportosítani.⁴⁴

Miközben Sik a piaci ármeghatározást, a piaci koordinációt a racionális gazdálkodás elengedhetetlen feltételének tartja, tisztában van azzal, hogy *a piacnak nem pusztán pozitív hatásai vannak. A piaci hatások korlátozását, kiegészítését négy területen tartja szükségesnek.*⁴⁵

- A piac nem „tökéletes” piac, sosem volt az, a monopolista viszonyok egyenlőtlenségeket és hiányosságokat idéznek elő. Monopolelles politikát kell alkalmazni. A monopolista tevékenységet a piacon gazdasági és adminisztratív eszközökkel, beavatkozással korlátozni kell, hogy a nem termelő területek érdekeinek arányos érvényesítése lehetővé váljék.

- A piac, az árak csak a közvetlen múlt, illetve a jelen helyzet szükségleti struktúráját tükrözik vissza; a jövőbeni szükséglet-struktúra előrejelzése érdekében makroökonómiai terv felállítása szükséges, amelynek kidolgozásában a vállalatoknak is részt kell venni.

- A piac képtelen a hatókörén kívül eső társadalmi szükségleteket kifejezni, visszatükrözni. A szociális, az egészségügyi, a kulturális szféra, az ökológia területén a piac szabályozásának eszközeként tervre vvan szükség.

- A piac a társadalmi újratermelési folyamat zavarait nem képes megakadályozni, ennek elkerülése érdekében a makroszerkezet tervszerű előrejelzésére van szükség.

A „makroszintű elosztás, tervezés” alapvető célja a gazdaság humanizálása és magában foglalja az életszínvonal hosszú távú alakulásának főbb jellegzetességeit: a fogyasztási szerkezet, a munkafeltételek alakulását, a szabadidő eltöltésének feltételeit stb. A tervek döntően társadalmi jellegű célokat tartalmaznak, így a munkahelyek hosszú távú biztosítását, a munkakörülmények javítását, a környezeti feltételek megővését. A terveknek nem kizárólagos célja a népgazdasági jövedelmek maximalizálása, meghatározók a társadalmi körülmények javítására vonatkozó célok.

A makroökonómiai elosztás tervezése nem teszi szükségessé a beruházások ágazati tervezését, ezt a vállalatokra hagyja. A makroökonómiai elosztás tervezése megkísérli a jövőbeni növekedési ütemet globálisan átfogni, és kiszámítani azt, hogy a növekvő nemzeti jövedelemből mennyit lehet fogyasztásra felhasználni és mennyit kell a beruházásokra összesen biztosítani. A makroszintű elosztás tervezése „egyáltalán nem” a piac pótlására hivatott, hanem a piac kiegészítésére. A tervezés egyaránt genetikus, illetve teleologikus, amennyiben egyrészt csak a fennálló gazdasági feltételekből indulhat ki, figyelembe véve a gazdasági törvényszerűségeket, a rendelkezésre álló erőforrásokat stb., másrészt teleologikus, amennyiben a tervezésben részt vevő társadalmi csoportok érdekeinek megfelelő célokat kell hogy tartalmazzon.

A terveket több változatban kell kidolgozni, s azokat a lakossággal széles körben ismertetni kell. A tervezés demokratikus jellege abban jelenik meg a Sik-modellben, hogy a különböző tervbizottságokban a társadalom minden csoportja (különböző érdekcsoportok: pártok, szakszervezetek, ifjúsági szervezetek, nőszervezetek stb.) képviselteti magát. A több variánsban kidolgozott tervek közül maga a lakosság választja ki a számára elfogadhatót, egy demokratikus döntési és választási rendszerben.

A különböző tervvariánsok összeállításában, az azok közül való választásban jelenik meg közvetlenül a gazdaság és a politika kapcsolata. Sik elképzelése szerint az egyes tervvariánsok a gazdaság és társadalom különböző lehetséges fejlődési irányait reprezentálnák. Az egyes variánsokat különböző pártok képviselnék, a lakosság választása az egyes tervvariánsok között egyben politikai döntés is lenne, amennyiben azt a pártot választanák meg, amely a szavazók többsége számára elfogadható tervvariáns megvalósítását ígéri.

A gazdasági modellek sorsa nem az íróasztalnál, a tudományos viták keretében dől el. A gazdasági reformjavaslatok megvalósulását, elemenkénti vagy átfogó bevezetésüket a társadalmi-politikai és történeti adottságok determinálják. Sorsuk a modernizációs folyamat formáló, a célokat, módszereket, intézményeket alakító és azokat ellenző társadalmi, politikai erők küzdelmében dől el. Nem tagadható, az itt tárgyalt elképzelések közül több már gyökeret vert a gazdasági, politikai gondolkodásban. A bemutatott modellek sokban hatottak a kialakított gazdasági rendszerekre, remélhetőleg ez a hatás is elősegíti egy racionális gazdasági rendszer kialakítását.

- ¹ A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem legújabb tankönyvében most jelent csak meg e fogalom, s annak tárgyalása.
- ² *Enrico Barone: The Ministry of Production in the Socialist State.* In: *Collectivist Economic Planing* Routledge, London 1935. 245–290. old. Eredeti: E. Barone: Il ministero della produzione nello stato collectivista. *Il Giornale degli Economisti e Riforma di Statistica*, 1908. 8–10. sz.
- ³ Ugyanott.
- ⁴ *L. v. Mises: Die Wirtschaftrechnung in sozialistischen Gemeinwesen.* *Archiv für Sozialwissenschaften*, 47. sz. 1920. április.
- ⁵ Idézi *W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 41. old.
- ⁶ *L. v. Mises: Id. mű.* 97. old.
- ⁷ Ugyanott, 89. old.
- ⁸ Ugyanott, 90. old.
- ⁹ Ugyanott, 87. old.
- ¹⁰ Ugyanott, 98. old.
- ¹¹ Ugyanott, 111. old.
- ¹² *Findrik Mária: Köztulajdon és/vagy racionalis gazdálkodás. Politika – Tudomány.* 1987/1. sz. 39–40. old. „A szubjektív közgazdaságtan metodológiájából és értékelméletéből érthető meg Mises szocializmus-felfogása is: a tagolatlan, az egyéni magántulajdont mechanikusan tagadónak értelmezett társadalmi tulajdon felfogásból egyértelműen következett az áru- és pénzviszonyok szocializmusbeli elutasítása.”
- ¹³ *Oskar Lange: On the Economic Theory of Socialism.* *Review of Economic Studies*, BD.IV, Nr. 1/2. 1936. 37. old.
Németül: *O. Lange: Zur Ökonomischen Theorie des Sozialismus.* 1936–37.
In: *O. Lange: Ökonomisch theoretische Studien.* Herausgegeben von Halina Jaroslawska. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1977. 270–271. old.
- ¹⁴ *I. V. Lenin: Állam és forradalom.* Kossuth Könyvkiadó 1973. 130. old.
- ¹⁵ *Politycseszkaja ekonomija.* Moszkva 1933. 357. old. Idézi: *Földes Károly: A szocialista tulajdon és az áruterhelés.* Kossuth Könyvkiadó 1968. 159. old.
- ¹⁶ *F. A. Hayek: Sozialistische Wirtschaftsrechnung.* In: *Collectivist Economic Planing.* London 1935.; *F. A. Hayek: Individualismus und wirtschaftliche Ordnung.* W. Neugebauer, Salzburg 156–191. old.
- ¹⁷ „Nemcsak a tervezéshez, de az ellenőrzéshez is szükség volt a rendkívül aprólékos jelentésekre, adminisztrációs rendszerre. A könyvvitelt például megterhelték a tervteljesítés részleteinek mérésével, így az előírások szerint könyvelni kellett a tervezett és a tényleges önköltséget a gyártmányok szerint, a tervtől való eltérést hét különböző számlán részletezve stb. Az aprólékos, részletező elszámolás érdekében rendeletek, utasítások, köriratok tömeget adtak ki. Az 1950 és 1953 közötti négy év alatt csak a négy legnagyobb hivatalos (Tervgazdasági, Építészeti, Kohó- és Gépipari, Mezőgazdasági) értesítőben 710 számvetési rendelet jelent meg mintegy 1600 oldal terjedelemben. Az irányító szervek által gyűjtött adatok mennyisége évről évre nőtt. Míg 1948-ban az iparvállalati mérlegbeszámoló három mellékletet tartalmazott, addig 1953 közepén már 33-at, míg 1951-ben 1500 mutatóval dolgoztak, addig 1953-ban 2900-zal.”
Pető István-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1946–1985. 1. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1985. 171. old.
- ¹⁸ *Rosa Luxemburg: Ausgewählte Reden und Schriften.* I. Band, Dietz Verlag, Berlin 1951. 491. old.; *Rosa Luxemburg: Bevezetés a közgazdaságtanba.* Rosa Luxemburg: Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó 1958. 267. old.
- ¹⁹ *N. Buharin: Ekonomika perekhodnava perioda.* Gosz.izd. 1920. 7–8. old.
- ²⁰ *Lásd erről Mihailik István: Bevezető „A szovjet gazdaság elmélete” című könyvhöz.* MM. M-L Oktatási Főosztály, Politikai Gazdaságtan Füzetek 1980. 5. old.

- ²¹ *Max Weber: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1987. 118. old.*
- ²² Ugyanott. 119. old.
- ²³ Ugyanott. 119. old.
- ²⁴ Ugyanott.
- ²⁵ *Oskar Lange: On the Economic Theory of Socialism. Review of Economic Studies. Bd. IV. Nr. 1/2. 1936. Egy továbbfejlesztett változat: O. Lange/F. M. Taylor: On the Economic Theory of Socialism. Minneapolis 1938. 57–143. old.*
- ²⁶ Langéhoz hasonló véleményt hangoztatott Abba Lerner. F. M. Taylor. H. D. Dickinson. Az előbbi szerzőkkel összekapcsolva szokásos az irodalomban Lange–Lerner modellről vagy a konkurencia-szocializmus modellről beszélni. *A. Lerner: The Economics of Control. New York 1946. F. M. Taylor: The Guidance of Production in a Socialist State. In: On the Economic Theory of Socialism. Minneapolis 1938. D. H. Dickinson: Economics of Socialism. Oxford 1939.*
- ²⁷ *O. Lange: Entwicklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft. Wien 1969. 50. old.*
- ²⁸ *O. Lange: Zur ökonomischen Theorie des Sozialismus. In: O. Lange: Ökonomisch-theoretische Studien. Herausgegeben von Halina Jaroslawska. 297. old.*
- ²⁹ *L. v. Mises: Die Wirtschaftsrechnung in sozialistischen Gemeinwesen. Archiv für Sozialwissenschaften. 1920. április. 113. old.*
- ³⁰ *Jiri Kosta: Wirtschaftssysteme des realen Sozialismus. Bund Verlag 1984. 134. old.*
- ³¹ *O. Lange: Über einige Probleme des polnischen Weges zum Sozialismus. Warszawa 1957.*
- ³² *W. Brus Magyarországon is jelentős hatást kiváltó könyve csak 1961-ben jelent meg Lengyelországban, magyar nyelven 1967-ben: W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.*
- ³³ *Brus a Lange-modellt túlságosan decentralizáltnak tartotta. „Lange modelljében a központi tervezőszerv csak abban különbözik a piactól, hogy meghatározza a felhalmozás részarányát és valóra váltja a jövedelemelosztás elveit: az összes többi funkció tekintetében azonban – a termelés irányítóinak megadott »eljárási szabályokkal« (rules) együtt – csak a piacit helyettesíti és biztosan jobban tudja befolyásolni a termelést a »szuverén fogyasztó« közvetlen reagálásának hatására, mint a különböző általános társadalmi preferenciák hatására, különösen, ha ezeknek nagy az időhorizontjuk.” W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 45. old.*
- ³⁴ *Ota Sik: Der dritte Weg. Hoffmann und Campe. Hamburg 1972.; Ota Sik: Humane Wirtschaftsdemokratie. Ein dritter Weg. Knaus. Hamburg 1979.; Ota Sik: Ein Wirtschaftssystem der Zukunft. Springer Verlag 1985.; Ota Sik: Wirtschaftssysteme. Springer Verlag 1987.*
- ³⁵ *Ota Sik: Humane Wirtschaftsdemokratie. Ein dritter Weg. Id. kiad.*
- ³⁶ *Ota Sik: Marktwirtschaft ohne Kapitalismus. In: Fragen der Freiheit. Nr. 87/88. 1971. 8. old.*
- ³⁷ *Ota Sik: Ein Wirtschaftssystem der Zukunft. Id. kiad. 55. old.*
- ³⁸ *Ota Sik: Wirtschaftssysteme. Id. kiad. 189. old.*
- ³⁹ *Ota Sik: Der dritte Weg. Hoffmann und Campe. Hamburg 1972. 187. old.*
- ⁴⁰ *Ota Sik: Humane Wirtschaftsdemokratie. Id. kiad. 404. old.*
- ⁴¹ Ugyanott. 404–414. old.
- ⁴² *Ota Sik: Wirtschaftssysteme. Id. kiad. 184. old.*
- ⁴³ *Ota Sik: Der dritte Weg. Id. kiad. 154. old.*
- ⁴⁴ *Ota Sik: Wirtschaftssysteme. Id. kiad. 204–205. old.*
- ⁴⁵ *Ota Sik: Der dritte Weg. Id. kiad. 209–213. old.*

SZPIRULISZ ILDIKÓ

A munkaerő társadalmi újratermelése, munkaerőpiac, foglalkoztatás

Szocializmus-elképzelésünk átalakulásának, formálódásának folyamatában megjelennek olyan elemek, amelyek a későbbiekben kimunkálható modell fontos alapelemeinek tekinthetők. Ilyennek tekintem annak megállapítását, hogy társadalmunkban szabályozott piacgazdaságnak kell működnie. Ez a felismerés figyelembe veszi azt, hogy a 20. század végén a társadalmi újratermelési folyamat olyan bonyolulttá vált, hogy zavartalan működéséhez szükséges az állam, a vállalatok, érdekképviselői szervezetek stb. tevékeny részvállalása, s mindenképpen szükséges – különösen a köztulajdont magáénak valló társadalomban – a piac működésének korrigálása a társadalmi konszenzus fenntartása, megújítása érdekében.

A társadalmi újratermelés egyik alappillére a munkaerő újratermelése. A szabályozott piacgazdaság irányába tett lépéseink közepette meg kell határoznunk, hogy ebben milyen folyamatokat alakít a piac működése, s mi a különböző társadalmi szereplők feladata. Nyilvánvaló, hogy közöttük új típusú munkamegosztást kell kialakítanunk. Ma a gyors társadalmi változások, illetve az elméleti tisztázatlanságok miatt ebben a kérdéskörben is nagy az elméleti és gyakorlati zűrzavar. Ma ezért gyakorta a társadalomtudósok¹ is, de az érdekképviselői szervezetek is felteszik a kérdést: mit értünk a munkaerő társadalmi újratermelésén, milyen folyamatok, feladatok tartoznak ide, s kiknek kell ezt felvállalniuk, irányítaniuk. A tanulmány ezek tisztázásához kíván hozzájárulni.

ALAPFOGALMAK – TŐKÉS VISZONYOK

Ha a címben megfogalmazott témát a szocializmus viszonyai között kívánjuk kifejtetni, ennek megvalósításához néhány fogalmat tisztáznunk kell történeti mozgásukban. Egyrészt mit értünk munkaerőárún, hogyan biztosítható újratermelése egyéni és társadalmi léptékben, másrészt ennek az árunak mennyiben sajátos a piaca, ezt milyen tényezők és feltételek szabályozzák? Marx *A tőké*ben a munkaerő áruvá válását a következő feltételekben jelöli meg.

Egyrészt: a termelési eszköz, a tőketulajdonos elkülönült személy a munkaerő tulajdonosától, aki termelési eszközökkel nem rendelkezik. Ugyanakkor „... a munkaerő csak annyiban és azért jelenhet meg áruként a piacon, amennyiben és mert saját birtokosa – az a személy, akinek a munkaereje – áruba bo-

csátja, illetve eladja. Hogy birtokosa áruként eladhassa, ahhoz az kell, hogy rendelkezessék vele, tehát szabad tulajdonosa legyen munkaképességének, személyének”.²

Ez a sajátos áru értékét más árukkal határozza meg: ezek a létfenntartáshoz szükséges áruk, a munkaerő nemzedéki megújulásának költségei, valamint a készségek, képességek fejlesztésének, esetleges megújításának árufedezete.³

A fogalmat Marx a 19. sz. kapitalizmusának termelési viszonyait elemezve alkotta. A kapitalizmus történetét áttekintve kimondhatjuk, hogy a munkaerő értékét képviselő áruk köre bővül, hiszen a szükségletek iránya, struktúrája jelentősen megváltozik, egyre nagyobb teret nyernek az úgynevezett magasabb rendű szükségletek, s természetesen az alapszükségletek kielégítésének módjai, lehetőségei is átalakulnak (táplálkozás, ruházkodás, lakás). Azaz, ahogyan ezt Marx kifejezte, a munkaerő értéke történelmileg, társadalmilag meghatározott. A munkaerő az emberi személyiségben meglévő fizikai és szellemi készségek, képességek összessége, ezért a munkaerő újratermelése az egyénnek, a személyiségnek az újratermelését jelenti. A munkaerő értéke ezt a totalitást csak részben fejezi ki, mert az újratermelés részben árujavak által biztosítható, amelyhez munkaereje eladása révén jut hozzá az egyén (egyéni újratermelés). részben vannak nem feltétlenül árujavakban megtestesülő újratermelési költségek. A kapitalizmus kezdeti szakaszában az egyéni újratermelés dominál, ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a kapitalizmus kibontakozásakor is vannak olyan, a munkáltatók által, az állam által biztosított keretek (egészségügyi intézmények, oktatási rendszer, szociális ellátás stb.), amelyek a tőkés termelési viszonyok érlelődésével egyre bővülnek, és világossá válik, hogy a munkaerő megújítása részben egyéni, részben munkáltatói, részben állami feladat. Nem felejtkezhetünk meg arról sem, hogy a modern gazdaságokban is létezik a naturál termelés, valamint a háztartásokban előállított javak és szolgáltatások. Tehát a munkaerő újratermelése részben egyénileg (munkaerő-eladással, illetve naturálisan), részben valamilyen intézményes, közösségi formában megy végbe.⁴ *Összességében a munkaerő társadalmi újratermelése valósul meg.*

Ebben a társadalmi újratermelésben mindig döntő szerepe van a munkabérnek, amelynek biztosítania kell a munkaerő normális újratermelését, az alapvető szükségletek kielégítését. A munkabér egyben a tőkés termelés egyik költség-tényezője, tehát szintjének alakulása egyrészt változtatja a termelési költségeket, másrészt meghatározza a munkát végzők fogyasztási szintjének jelentős részét. A tőketulajdonosi érdekeltség egyrészt korlátozni igyekszik a termelési költségeket, másrészt kiterjeszteni igyekszik javainak keresletét. Ez nyilvánvalóan ellentmondást rejt magában.⁵ A munkaerő árujellege, amely a tőkés viszonyok között a munkavállaló és a tulajdonos elkülönüléséből evidens módon adódik, természetesen munkaerőpiacot teremt. A bérszínvonal a munkaerőpiacon alakul ki. Ez a piac fokozatosan jön létre, hiszen a munkaerő jogi szabadsága sem egy csapásra valósul meg, eleinte a „röghöz kötöttség” sok jelét tapasztalhatjuk. A tőke és a munka képviselői között állandó harc folyik a piac szabályozása céljából, a társadalmi-gazdasági szituáció, a kereslet–kínálati viszonyok, az ezáltal kialakult erőviszonyok döntik el a kölcsönös korlátozások mikéntjét, mennyiségét. A munkaerőpiac szűkülése, tágulása döntő mértékben függ az újratermelési ciklus alakulásától, s a korlátozások is ennek függvényében változnak. *A munkaerőpiac a tőkés viszonyok között szabályozott piac.* Szabályozást jelent az egészségügyi, oktatási, szociális rendszer működése, a

szakszervezetek foglalkoztatáspolitikai vívmányai, az állam bér- és foglalkoztatáspolitikája, s meghatározó a munkaerőpiac működésében a munkaerő készségeinek, képességeinek milyensége, a munka tartalmának problémái (a tevékenység feletti rendelkezés módja, mértéke, a tevékenység funkcionális struktúrája, tagolódása stb.). A munkaerő mozgásának szabadságát a piacon olyan tényezők is meghatározzák, mint az életkor, nem, családi állapot, egészségi állapot, lakóhely, képzettségi szint, nemzeti hovatartozás stb. Mindez jelzi, hogy mennyire bonyolultak a munkaerőpiac viszonyai. A leírt tényezők miatt az újratermelési ciklusok változásaiból, a tudományos-technikai fejlődés tendenciáiból adódóan a munkaerőpiacon állandó mozgások vannak. Gyakori a munkaerő-túlkínálat, a munkanélküliség valamilyen formája (szezonális, sűrűlódás*, rejtett, strukturális**) szintén állandóan jelen van; és általában a technikai, technológiai fejlődés felgyorsulásával társadalmilag jelentős léptékű globális munkanélküliség alakul ki. A munkanélküliség kezelése a szakszervezeti és pártharcok egyik kulcskérdése, s ennek hatására is a 20. század fejlett tőkés országaiban széles körű, gazdag eszköztár alakul ki (átképzési programoktól, a lakóhelyváltogatási támogatásoktól a munkanélküli-segélyig). Ezek ma már nem csupán nemzeti programokat jelentenek, hanem nemzetközi integráció keretében jelentkeznak (lásd Európai Közös Piac).

A munkaerő újratermelésében tehát bővülnek a „társadalmi elemek,” az intézményes, közösségi megoldások. Ennek az átalakulásnak, sőt jelentős hangsúlyeltolódásnak több oka van. A társadalmi újratermelés bonyolult mechanizmussá válik, amelyben a termelés élő tényezőjének megújítását társadalmi lépésekben is biztosítani kell. Általában az egész újratermelési folyamatot felügyelni kell, erőteljes beavatkozásokkal elérve a viszonylag zavartalan működést (lásd keynesista, monetarista; kereslet-, kínálat-orientált gazdaságpolitikák). A munka jellegében, tartalmában a 19., 20. század kapitalizmusában gyakran elmentmondásos, sokszínű, de tendenciájában kétségtelenül határozott trendet mutató változások zajlanak le: megnő a szellemi típusú tevékenység részaránya, jelentősége. Ennek előállítása, biztosítása, karbantartása, fejlesztése elsőrendű fontosságú feladat, s abban a közintézményi módszereknek lényeges szerepe van. Az iskolai végzettség jelentős mértékben befolyásolja a foglalkozások, betölthető munkahelyek körét.

A társadalmi szerepvállalás bővülésében az egyre erősödő munkásmozgalom, a szakszervezetek érdekképviselői tevékenysége fontos szerepet játszik, s a munkaerő újratermelésének számos feladatát az állam a munkáltatók által biztosítandó keretfeltételek közé sorolja. A foglalkoztatás, a munkaerő újratermelésének problémái a társadalmi csoportok közötti konszenzus megerősítésének fontos pillérévé válnak. Ezt tükrözi az is, hogy ma a modern kapitalizmusban a társadalmi kapcsolatok jellemzésére az ipari demokrácia fogalmát használják.

Fejtegetéseink összegzéseként meghatározzuk a fogalmat, amelyről eddig különböző közelítésekben szóltunk. *A munkaerő társadalmi újratermelésének tényezői: a munkaerő nemzedéki megújulása, létfenntartása, egészségének karbantartása, készségeinek, képességeinek fejlesztése, szocializációs útjának kialakítása, a szabad idő mértéke és eltöltésének módja. A társadalmi újratermelés.*

* A két munkaviszony közti, megszakításos munkanélküliséget értjük ez alatt.

** A kereslet-kínálat közötti meg nem felelés, főként szakmai és földrajzi okokból.

melés egyaránt magába foglal egyéni, munkáltatói és állami költségeket, feladatokat, intézmények működtetését.

A társadalmi újratermelési folyamat általában bővített jellegű, s így a munkaerő bővített újratermeléséről beszélhetünk. Ezt történelmi tendenciaként kell felfognunk: a szükségletek köre bővül, a készségek, képességek eszköztára, módszerei gazdagodnak, hasonlóan a szabadidő is kiterjed. Sajátos jellege van a demográfiai megújulásnak, ez a modern társadalmakban nem feltétlenül gyors népességszám-gyarapodást, hanem az életkor meghosszabbodását, az egészségi állapot javulását, a migrációs mozgások korlátainak leomlását jelenti. A fejlett országokban a népesség szaporodási mutatói általában alacsonyok. A népesedés és a társadalmi újratermelés összefüggéseinek kutatása ma széles körben folyik.² További pontosító megjegyzésünk, hogy eddig a munkaerőt mint totalitást kezeltük, pedig a munkaerő mindig konkrétan létezik. A munkaerő-állomány összetett, s a tudományos technikai fejlődéssel egyre sokszínűbbé, differenciáltabbá válik, s ez az újratermelésben is eltérő követelményeket támaszt. Az újratermelés zavarainak komoly forrása, ha ez az összetett jelleg nem kellően érvényesül, illetve nem megfelelően érvényesítik.

A SZOCIALISTA GAZDASÁG, HAZAI VISZONYAINK

A munkaerő jellegének értelmezésénél a tulajdon kérdései jelentették a szocializmusban az elsődleges problémát. Szocializmusképünkben hosszú ideig az össznépinek és oszthatatlannak értelmezett állami tulajdont tekintettük a szocialista tulajdon általános formájának, s mellette – átmeneti jelleggel – egy nála alacsonyabb rendű és fejlettségű, szövetkezeti tulajdont fogadtunk el. (Az 1960-as évek végén, a szövetkezeti szektor nyilvánvaló sikereinek eredményeként is, az „alacsonyabb rendű” jelző kezdett elenyészni, s lassanként egyenrangú tulajdonformaként értékeltük a szövetkezeti tulajdont.) A munkaerő jellegének kérdésében mindenesetre az állami tulajdon jelentette a fő problémát, hiszen a foglalkoztatottak meghatározó többsége itt működött, s máig is itt működik.³ Az össznépi, állami tulajdonban dolgozók egyben tulajdonosai ezeknek a termelési eszközöknek, tehát munkaerőjüket önmaguknak nem bocsáthatják áruba, így a munkaerő nem áru – hangzott az érvelés.

Mai felfogással visszatekintve, nem vettük figyelembe, hogy az állami tulajdon megteremtésekor megtörténik ugyan a tőketulajdon megszüntetése, de a termelési eszközök feletti rendelkezési jog nem közvetlenül a társadalomnak, az e szférában dolgozóknak, hanem a társadalom elkülönült szervének, az államnak a kezébe megy át, azt az állam nevében a vezető apparátus, az államigazgatási szervek gyakorolják. Ezek az apparátusok is munkavállalói pozícióban tevékenykednek, nincsenek igazi, tulajdonosi jogosítványaik. Így a tulajdon elvékenytlenedik, a társadalom tagjai tulajdonosi jogait nem gyakorolhatják. A társadalmi tulajdon megjelenik a hatalom gyakorlása szintjén, de ez nem jelent közgazdaságilag hasonló tartalmat. Általában a tulajdonműködtetés gyakorlata hosszú ideig paternalista jellegű volt, s a kisebb társadalmi csoportok beleszólását inkább elhárította. Ráadásul a társadalmasítást túl gyorsan és a kisebb szervezeti egységeket is felszámolva hajtottuk végre, így sajátos túlállamosítás jött létre.

A szocialista gazdaság körülményei között a többlettermék elkülönültlen je-

lentkezik (tudniillik a munkabértől), a termelő kollektíva ezzel közvetlenül nem rendelkezik. Tehát ebből a szempontból jogosan beszélhetünk munkacérőáruról, még az „államszocializmus viszonyai között is”, bár ekkor a piac korlátozottsága erőteljes.

A munkaerő „szabad tulajdonossága” az 1968-cal meginduló reform idejéig erőteljesen korlátozott volt, utána jelentősen oldódott, de a túlfűtött munkaerő-kereslet miatt később is előtörték a munkaerő mozgását adminisztratív eszközökkel korlátozni kívánó intézkedések (például létszámstop, vállalati kategorizálás, az első ízben elhelyezkedők munkahely-választásának korlátozásai stb.). Ezek az intézkedések nem hoztak eredményt és ebből a szempontból is nyilvánvalóvá vált, hogy a kiutat a szabályozott piacgazdaságban működő, azaz adekvát munkaerőpiac jelenti. A szövetkezeti tulajdon egyenjogúsításával és a kis magántulajdon elismerésével (az 1960-as években), majd a kis vállalkozások térnyerésével (az 1970-es években) a munkaerő árujellege fokozottabban megnyilvánult. Ez azt jelentette, hogy a piaci szereplők száma egyre nőtt, másrészt a tulajdonformák színesedtek, például a szövetkezetek több típusa alakult ki, megjelentek a leányvállalatok, a gazdasági társaságok, a kisgazdálkodók stb. Természetesen 4,5 milliós tömegével ma is a szocialista szektor a fő foglalkoztató, a magánkisiparosok, magánkereskedők körülbelül 100 ezres létszámmal jelentkeznek. Maga a köztulajdon jelentős változáson ment keresztül, új formái, típusai jelentek meg, s a társasági törvény bevezetésével tovább bővülnek ezek a formák. A különböző tulajdontípusok közötti „átjárás” is fokozódott.

Napjainkban a legerőteljesebb munkaerő-mobilitás az újonnan létrehozott vállalkozási típusoknál jelentkezik. Ugyanakkor fokozódott az állami tulajdon társadalmi ellenőrzöttsége, a rendelkezési jogok részben megosztásra kerültek. Az állami tulajdon esetében kettős tendencia érvényesül: egyrészt nő a termelési eszközök tökejellege, másrészt főként participációs jellegű új formák alakulnak ki a rendelkezési jogok gyakorlására. Mindez elsősorban a munkavállalói típusú kötődést erősíti. A tulajdon kérdését tekintve tehát a munkaerőpiaci viszonyok kifejezettebb kialakítása felé tettünk lépéseket.

Ha azt vizsgáljuk, hogy eddig milyen forrásokból történt hazánkban a munkaerő társadalmi újratermelése, akkor itt is a korábbi szocializmus-elképzeléshez kell visszanyúlnunk. E szerint a munkabér a nemzeti jövedelem fogyasztási alapjából biztosított rész, a részesedés jogcíme a munkavégzés. A munkavállalók jövedelmeiben ez a döntő mértékű, 70–80 százalék, és ehhez jönnek a társadalmi járandóságok, transzferek. A jövedelmekben az eltelt évtizedekben hazánkban mindvégig fontos szerepet játszott a naturalgazdaságban megtermelt rész, illetve a nem fő tevékenységből (kiegészítő gazdaság stb.) származó munkajövedelmek. Erről hosszú ideig nyíltan nem szóltunk. A főtevékenységből származó munkajövedelmekben jelentős volt a szociális elemek súlya (vállalati juttatások, illetve a bérben kifejezett szociális szempontok), ugyanakkor nőtt a társadalmi járandóságok részaránya. Ez a lakossági jövedelmekben 1986-ban is 33,9 százalékot tett ki.* Mivel a számítások folyó árakon alapulnak, a részarány-növekedésben a felgyorsuló infláció hatása is benne van.

A korábbi szocializmusmodell értelmezése szerint a munkaerő újratermelésének költségeiből mind nagyobb részt vállal a társadalom, tehát a jövedelmekben belül egyre nőtt a társadalmi juttatások részaránya. Ma, mind a későbbiekben erről, szólnunk, megindult a folyamat átértékelése, de a munkajövedelmek és

a társadalmi járandóságok egymáshoz viszonyított aránya még alapvetően nem változott meg, csak éppen a gyorsuló infláció miatt mindkettő leértékelődött.

A bérek fontos szerepet játszanak a foglalkoztatás egyensúlyi viszonyainak alakulásában, a munkaerőpiaci helyzet változásaiban. Az eddig permanensen jelentkező munkaerő-túlkereslet bérfelhajtó hatású volt, s ezt adminisztratív eszközökkel kívántuk szabályozni (bérszabályozási kötöttségek, előírások). A túlfoglalkoztatás ugyanakkor bérnivellációhoz is vezetett,⁹ s ez gazdasági kényszert is eredményezett a főállásból származó kereset kiegészítésére.

Az eddigi gazdasági szabályozási és irányítási rendszer szerint a vállalatok expanziós törekvésekben érdekeltek: gazdálkodási mutatók javításában, preferenciák, mentességek megszerzésében és a dolgozók megtartásában. Ezért mind a dolgozók, mind a vállalatok a keresetek növelésében voltak érdekeltek. A jelenlegi helyzetben, amikor a túlfűtött munkaerő-kereslet jelentősen megcsappant, s különösen regionálisan nyílt munkanélküliség is jelentkezik, a bér egyre inkább visszanyerheti munkaerő-terelő, munkaerő-elosztó funkcióját. Összefügg ez azzal is, hogy hogyan sikerül a jövedelemnövelő érdekelttség mellé felzárkóztatni a hosszú távú vagyongyarapítási érdekeltiséget. A társasági törvény megalkotásával fontos lépést tettünk ebbe az irányba.

A gazdaság erőforrás-korlátos jellegéből adódik és színezi viszonyainkat az úgynevezett „második gazdaság” léte is. Ezért meg kell vizsgálni, hogy a szocialista szektor foglalkoztatottai hogyan részesülnek túlmunkából, mezőgazdasági kistermelésből, másod- vagy mellékfoglalkozás folytatásából, illetve ipari vagy szolgáltatói tevékenységből származó jövedelemből. Ezek nyílt megjelelése főként a hetvenes évek végétől tapasztalható, amikor a jelentkező élet-színvonal-problémák miatt a lakosság jövedelemszerzési lehetőségeinek kiterjesztését ily módon tették lehetővé.¹⁰

A munkaerőpiaci pozíciók állapotát jelzi, hogy kik tudnak ehhez a túlmunkához, többlettevékenységhez hozzájutni. Ez a túlmunka sokszor nagyobb lehetőséget teremt a jövedelem növeléséhez, mint a főállásban végzett tevékenység. Ebben a szférában sokkal kifejezettebb, pregnánsabb munkaerőpiaci szituációk jelentkeznek. A bevezetett személyi jövedelemadó-rendszer bizonyos fokig korlátozza a második gazdaságot (e tevékenységek növekvő részét nem jelentik be, illegálisan végzik). Megoldást a gazdaság strukturális átalakulása hozhat, amelynek párosulnia kell a teljesítményre orientáló bérrendszerrel.

Megállapíthatjuk, hogy társadalmunkban a munkaerőpiac jelenségeinél is jellemzők az átmenetiség jegyei. A piacot deformálja a gazdaság erőforrás-korlátos jellege, a szabályozások ellentmondásossága, rosszul kialakított ideológiai, politikai posztulátumok. *A köztulajdonon alapuló, szabályozott valóságos munkaerőpiac kialakítása a szabályozott piacgazdaság részeként hosszabb távon valósulhat meg.*

A munkaerőpiac meghatározója, keretfeltétele a gazdasági növekedés, a gazdaság szerkezeti változások. Az elmúlt évtizedekben megfigyelhető volt, hogy a beruházási ciklusok felszálló ágaiban (1950-es évek eleje, 1968–1969, 1975–1976) a foglalkoztatás bővült; a jelenlegi időszakban a gazdasági stagnáció jellemző, s a restriktív intézkedések dominálnak, ez foglalkoztatási leépülést eredményez.¹¹ A gazdasági szerkezetváltás üteme előreláthatóan nem lesz gyors, ennek oka a szerkezetátalakítást segítő források szűkössége. A források némi bővülése a társasági törvény tőkepiac-dinamizáló hatásától, a közös vál-

lalkozások terjedésétől, a külföldi hitellehetőségektől várható. A gazdaság szerkezeti változásainak gátló tényezője a munkaerő-állomány jelenlegi szerkezete, minőségi állapota. A munkaerőpiac keresleti-kínálati viszonyai erősen függenek a veszteséges vállalatok, válságágazatok sorsától*, a kilencvenes évek demográfiai hullámától (150–200 ezer fős emelkedés), a nyugdíjkorhatár esetleges emelésétől, valamint az áttelepültek számától. Itt jegyezzük meg, hogy munkaerőpiacunk nemzeti jellegűnek tekinthető, a külföldiek foglalkoztatása csekély volument képez. Ebben jelentős emelkedés nem várható: sajátos probléma az áttelepülések lehetséges volumen- és ütemnövekedése. Ez egyelőre nehezen prognosztizálható. Egyes magasabb tudásszintű, konvertibilis szakképzettséggel rendelkező magyar munkaerőcsoportoknál várható, hogy munkajelüket külföldön próbálják értékesíteni. Ez további fejlődésünk szempontjából nagyon kedvezőtlen, ezért „különösen, sürgetővé válik az alkotó értelmiség kereseti és munkaviszonyainak érdemi és teljesítményarányos javítása, az ehhez szükséges erőforrások számbavétele”.¹²

A munkaerő-kereslet bővítő tényezőként jelentkezhethet a termelő folyamatok mellől hiányzó háttér kiépítése, a szolgáltatási tevékenység, a piaci szolgáltatások bővülése (például: hitelszféra, munkaerőpiaci szolgáltatások), s általában a feldolgozóipari tevékenységek. Az infrastruktúra fejlesztésének lehetőségei nagymértékben függenek attól is, hogy az új szervezetnek ilyen rugalmas működést biztosítunk (jogi szabályozás, adózás stb.).

Áttekintve a munkaerőpiaci viszonyokat, újra vissza kell térnünk a munkaerő társadalmi újratermelésének kérdéséhez. Az államszocializmus elképzelésének megfelelően a munkaerő társadalmi újratermelésében is rendkívül sok volt a centralizált elem: a munkabér a nemzeti jövedelem központilag elosztott, szabályozott része, az állam az alapszükségleti cikkek árát alacsonyan tartja, a lakás, állami juttatás, az oktatási, egészségügyi, szociális ellátás is központilag biztosított, ingyenesen vagy alacsony térítéssel. Mindez részben bizonyos szerény jóléti szint elérését biztosította, azonban a javak elosztásánál a hiány következtében hamarosan súlyos egyenlőtlenségek jelentkeztek. A munkaerő társadalmi újratermelésének feladataiból a vállalatok is részt vállaltak és főként olyan intézményeket, megoldási módozatokat működtettek, amelyeket munkaerő-biztosítási érdekeik szükségessé tettek. Az élőmunka költségeinek mérséklésére a kialakított árrendszer és szabályozási rendszer kevésbé hatott, a többlettermék bérarányos beépítése sem valósult meg, s bizonyos társadalmilag megoldandó feladatok – oktatás, szakképzés – költségeinek, terheinek viselésében a vállalatok csekély mértékben vettek részt. A vállalatok valójában az élőmunka pazarló felhasználásában voltak érdekelték. A munkaerő takarékos felhasználását az sem segítette elő, hogy bőviben voltunk a társadalmilag szervezett tevékenységbe bevonható aktív népességnek.

Ma gazdasági fejlődésünk korlátozó tényezője a demográfiai helyzet, azaz a kedvezőtlen népességstruktúra (az idősök magas aránya), az európai szinten közepes termékenység és a kiugróan kedvezőtlen halandóság. Fel kell készülnünk arra, hogy az ezredfordulóra a népesség csökkenése lesz jellemző, bár 1988 és 1994 között a munkaerőforrás gyors emelkedése várható, mert ekkor

*A jelenlegi időszak új hazai gondja, hogy a mezőgazdaság újra felsorakozott a foglalkoztatást leépítő ágazatok közé, s az itt felszabaduló munkaerőnek már nincs komoly felvevőpiaca.

jutnak munkaképes korba az 1973–1975-ben született nagy létszámú korosztályok. A továbbiakban a munkaerőforrás csökken, s nem biztató a 2000 után várható helyzet sem. A munkaerő nemzedéki újratermelésének feszültségei igazából 10–15 év múlva éleződnek ki. Népesedési helyzetünkben számos instabilizáló tényező jelentkezik (demográfiai hullámok, előrecedés stb.). A jövőbeni helyzet befolyásolásához átgondolt népesedéspolitikát, egészségmegőrzési, életmód alakító programokat kell megvalósítanunk.¹⁵

A szocializmus alapértékének tartott teljes foglalkoztatást az aktív munkaképes korúak demográfiai maximuma körüli foglalkoztatásként tétéleztük, ahol a foglalkoztatásban a szocialista, de elsősorban az állami szektor a domináns, és a foglalkoztatás teljes munkaidőben valósul meg. A társadalmilag szervezett tevékenység körébe jöszereivel csak a szocialista szektorban megvalósított tevékenységtípusokat soroltuk, az alternatív, kiegészítő jellegű tevékenységek tiltásnak és ideológiai támadásoknak voltak kitéve, a magánjellegű tevékenységeket szűk körre korlátoztuk. A politika – okkal – a társadalmi konszenzust súlyosan veszélyeztető kérdésnek fogta fel a munkanélküliséget, s emiatt is hosszú ideig visszariadt a szerkezetváltás munkaerőt felszabadító lépéseitől. Nem válialkozott erre a hetvenes években sem, amikor a munkába lépő nemzedékek létszáma megfogyatkozott, a társadalmi mobilitás tömegessége elapadt. A vállalatok, gazdálkodó egységek között ekkor már a munkaerő-potenciál újraelosztásáért folyt a harc, ugyanakkor a munkaerővel kapcsolatos szabályozás kevésbé változott. A munkaerőpiac kereteinek, eszközeinek kiépítése felgyorsult az 1980-as években, amikor a feszültségek kiéleződtek, jelentősebb egyensúlytalanság jelentkezett.

A foglalkoztatás- és munkaerőpiaci politika jelenlegi eszközei – munkaerő-szolgálati irodák, felmondási idő meghosszabbítása, elhelyezkedési támogatás, átképzési támogatás, kordedvezményes nyugdíjazás, közhasznú munkavégzés, munkahelyteremtő beruházások, egyéb kedvezmények és a munkanélküli-biztosítás és segély – lényegében a fejlett tőkés országokban is létező eszközrendszer szinte valamennyi formáját, módját felölelik. Hiányolható közülük például a lakóhely-változtatási támogatás, éppen a magyarországi lakásproblémák miatt is, valamint hiányzik a pályaaorientációs és pályakorrekciós tanácsadás, s főként a szisztematikusan felépített át- és továbbképzési rendszer, ennek centrumai, bázisai. A gond az, hogy ez a rendszer még embrionális formában létezik, mozaikszerű, nem konzisztens, eszközei szűkösek. Elengedhetetlen alapfeltétel a működéshez a jól kiépített, szakemberekkel ellátott, komputertizált munkaügyi információs szolgálat s erre épülő tanácsadás.

A munkajövedelmek a családokban egyre szűkítettebben fedezik a munkaerő újratermelését, ez a keresők számának növelésére és a pótlólagos munkavégzésre ösztönöz. Ma a lakosság háromnegyede végez valamilyen munkát a második gazdaságban, és általános a napi 11–12 órás munkavégzés. Ez meghatározó szerepet játszik abban, hogy az aktív, munkaképes korúak korszpecifikus halandósága magas.

Különösen a nagy létszámú, sok eltartottal rendelkező családoknál romlottak a munkaerő társadalmi újratermelésének feltételei.

A munkabérbe az évtizedek folyamán beépültek szociális elemek, de mindvégig nagyobb részben állami és kisebb mértékben vállalati feladat az úgynevezett juttatások biztosítása, a munkaerő társadalmi újratermelésének megvalósítása.

Miközben az egészségügyi, oktatási, kulturális, sport stb. szükségletek bizto-

sítását döntően állami feladatnak tekintettük, ugyanakkor a szükségletek kielégítésének feltételeit és eszközeit csak szűkösen tudtuk megteremteni. Az ilyen irányú szükségletek jobban nőttek, mint ahogy az infrastrukturális szféra fejlődött. Ez részesedési egyenlőtlenségekhez vezetett, s a lakosság rákényszerült munkajövedelmeinek újraelosztására is, hogy ezen szükségleteinek kielégítését biztosítsa. Ez a jövedelmi viszonyokat még ziláltabbá, átláthatatlanabbá tette. Mindenesetre a munkajövedelmekbe eddig nem épültek be az egészségügyi, oktatási, szakképzési, nevelési ráfordítások. Itt jegyezzük meg, hogy az utóbbi években a magyar vállalatoknál az élőmunkával kapcsolatos kiadások a duplájára nőttek. E növekedés okozói a társadalombiztosítási és adózási terhek voltak. A vállalati munkaerőköltségben a bérek, keresetek aránya mérséklődött, 53–54 százalékra csökkent. 1980-ban még 67–70 százalék volt.¹⁴ Megkockáztatható az a feltevés, hogy a vállalatok azért is igyekeznek elhárítani a szociális, egészségügyi, kulturális célú kiadásokat, mivel úgy vélekednek, hogy társadalombiztosítási és adózási kötelezettségeik gyors növekedése miatt az előbbi költségeket alapvetően az államnak kell fedeznie. Helyes törekvés a munkajövedelmek és szociális (társadalmi) juttatások nyílt szétválasztása, azonban hosszabb távon a vállalatoknak fokozottan részt kell venniük a munkaerő társadalmi újratermelése helyi költségeinek és intézményeinek finanszírozásában. A nemzetközi tapasztalatok is ezt az irányt jelzik.

Az 1980-as években jelentkező erőteljes „fogyókúra stratégia”, a leggyengébb érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkező munkavállalók állásvesztését hozza magával. Tehát ezek a rétegek elvesztik munkajövedelmeiket, s mivel nálunk a társadalmi juttatások döntően a munkához kötődnek, azok többségét is. Ugyanakkor a növekvő (főként termelésieszköz-) költségek miatt a gazdaság inflációs nyomás alá kerül, amelyben az alacsony termelékenységi mutatók mellett a bér–ár spirál mozgásba lendül. Az árnnövekedés megelőzi a bérnnövekedést. Költségcsökkentési okokból *mind az állam, mind a vállalatok egyre kevesebbet vállalnak* fel a munkaerő társadalmi újratermeléséből, s ez a piaci viszonyok kiterjedésével érthető ugyan, de *a munkabérbe ezek a tényezők nem épülnek be*. Ma elviselhetetlenül nagy terhek nehezednek a családokra. Az amúgy is lemaradt infrastrukturális szférát is kemény restriktív intézkedések sújtják. Közben a jövedelemviszonyok átláthatóságának elérése és az állami bevételek növelése érdekében bevezetett személyi jövedelemadó-rendszer is diszfunkcionális folyamatokat indított meg a munkaerő társadalmi újratermelésében. Ez az adórendszer a szakképzettséget és a kiemelkedő szakmai tudást nem honorálja, pedig továbbfejlődésünknek ez egyik záloga. Ösztönöz a piacmegkerülő megoldásokra (önellátás, „csináld magad” terjedése), tovább csökkennek a legális gazdasági tevékenységek stb. Mindebből következik, *hogy egyre inkább a munkaerő szűkített társadalmi újratermeléséről beszélhetünk*. Ez távlatilag súlyos helyzethez vezet. *Az alapvető problémák elsősorban nem mennyiségi, hanem minőségi jellegűek, ezáltal romlik a munkaerő társadalmi alkalmazkodóképessége*. Nő azonban a társadalmi csoportok súlya és aránya, ahol a halmozottan hátrányos helyzet jelentkezik, s ez a munkaerő társadalmi újratermelését rendkívül megnehezíti.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Újra kell gondolni az állam, a vállalatok, a család, az egyén közti munkamegosztás mértékét, módját a munkaerő társadalmi újratermelésében. Az újragondolást társadalmi vitákban, az állampolgárok véleményét megkérdezve, érdekképviselőkkel való egyeztetéssel, az önszerveződés folyamatait is figyelembe véve kell elérni, de az államnak kell felvállalnia, hogy gazdaságszervező tevékenységével egybehangolja a munkaerő társadalmi újratermelésének folyamatát. Az állami foglalkoztatáspolitikában követni kell az egyes társadalmi csoportok foglalkoztatásában, helyzetében bekövetkező változásokat, árnyalt, aktív politikát folytatva.

Előrendű fontosságú az érdekegyeztetés mechanizmusának kialakítása, nyílt kezelése.¹⁹ Munkáltatók, munkavállalók érdekképviselői szerveik (szakszervezet, egyesületek stb.) nyílt vitában juthatnak el az egyezséghez. Külön gondot kell fordítani arra, hogy a gyenge érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkezők érdekképviselése is kialakuljon, ez szakszervezeti, társadalmi önszerveződési folyamat eredménye is lehet.

A szakszervezet új feladatait nem akkor teljesíti jól, ha a munkahely mindenáron való megtartásának élharcosa, hanem ha arra készül fel, hogy sokféle eszközzel segítse a munkavállalók alkalmazkodását az előrehaladó műszaki fejlődéshez. Erre saját eszközeit is mozgósítania kell, újfajta szerveződési formákat keresni, s ha kell, megoldania a munkaközvetítés, a segélyezés rendezését.

Nyilvánvaló, hogy az úgynevezett munkaügyi konfliktusok száma sokasodni fog, ez igényli a munkaügyi bíráskodás jelentős átformálását, s annak a lehetőségnek a megadását is, hogy a munkavállaló független bírósághoz fordulhasson jogorvoslásért.

Jelen cikkben nem foglalkozunk a munkaerő képzettségének problémáival. Továbbfejlődésünk egyik legnagyobb akadálya a munkaerő jelenlegi szakmai összetétele. A munkaerő társadalmi újratermelésének egyik fő követelménye az ismeretek bővített megújítása. Tudatosítanunk kell, hogy a tudományos-technikai haladás áramába való bekapcsolódás alapfeltétele, ha a szellemi tevékenységet anyagilag kellően értékeljük, és az értékrendben is megfelelő helyre kerül. Oktatási, képzési rendszerünket korszerűsíteniünk kell, mert ez a továbbhaladás záloga, és a munkaerőpiaci egyensúly kialakításában is döntő szerepet játszik.

A szocialista társadalom korábbi elképzeléseiből evidens módon következik, hogy a szocialista gazdaságban s így hazánkban is a teljes foglalkoztatottság a társadalmi alapértékek között foglalt helyet. Ráadásul ennek értelmezése is sajátos volt: demográfiai maximum körüli foglalkoztatottságot jelentett. Az 1960-as évektől gazdasági fejlődésünkben a szabályozott piacgazdaság irányába fordultunk, de a munkaerőpiac az 1980-as évek közepéig erőteljes korlátozásoknak volt alávetve. Az adminisztratív korlátozásokat döntően felszámoltuk s közben elkezdődött kialakítani a munkaerő piaci szabályozásának módjait, eszközeit. Világossá vált, hogy a foglalkoztatásban a hatékonyság fontos szempont, de ez nem egyszerűen a gazdasági törvények működéséből, hanem különféle állami, vállalati érdekképviselői szabályozások, eszközök segítségével jöhet létre, mert továbbra is megengedhetetlen, hogy egyes társadalmi csoportok tartósan kiszoruljanak a munka világából. Az eszközrendszer működtetése

mellett növelni kell a foglalkoztatás, a munkaerőpiac rugalmasságát és bizonyos foglalkoztatási alternatívát kell elérni.

A rugalmasság a munkaerőpiacon és a foglalkoztatásban jelentheti a vállalatnál a különböző típusú foglalkoztatási formák változó kombinációját, a munkaviszony helyének, jellegének változatossá tételét, a munkaidő mennyiségének legfeljebb ágazati szabályozását, azon belül szabad mozgást, a munkarendek vállalati szabályozását, vállalati belső szervezeti flexibilitást, a külső vállalkozói rendszer kiépítését, a részmunkaidős foglalkoztatást, a megszakításos foglalkoztatást, a rugalmas nyugdíjkorhatárt stb. Ezek összekapcsolhatók az alternatív életvitelben való érdekelttség kihasználásával, amely erősen összefügg a második gazdaságban való működéssel. Azaz vannak olyan rétegek, amelyek lazán kötődnek a munkaerőpiachoz s ezeknél változatos foglalkoztatási formák alakíthatók ki.

A munkaerőpiac viszonylagos egyensúlyát, a munka biztosítását aktív, offenzív és rugalmas foglalkoztatáspolitikával lehet megvalósítani, amelyben széles körű konzisztens eszközrendszert működtetünk a jól funkcionáló érdekegyeztetési mechanizmus közreműködésével. A munkaerő társadalmi újratermelésében egymásra épülő hatékony munkamegosztást kell kialakítanunk a társadalmi szereplők között, amelyben mindenkinek megvannak a maga feladatai, kötelezettségei, s ezáltal létrejön a munkaerő bővített társadalmi újratermelése.

JEGYZETEK

¹ A hazai közgazdasági irodalomban e kérdéskörrel írt munkáikkal úttörőként említhetjük Falusné Szikra Katalint és Kovács Jánost.

² K. Marx: A tőke. Kossuth Könyvkiadó 1973. I. köt. 159–160. old.

³ Ugyanott. 161–164. old.

⁴ Augusztinovics Mária: Az emberi gazdaság elméletéhez. Társadalmi Szemle. 1987/5.

⁵ Lásd erről Falusné Szikra Katalin: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó 1979.

⁶ Lásd például Andorka Rudolf: Társadalmi, gazdasági fejlődés és népesedés hazánkban (Elméletek és tények). In: Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1986.

⁷ Az aktív keresők 94,6 százalékát a szocialista szektor szervezetei foglalkoztatják, abból az állami szektor 75,5 százalékkal részesedik. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1987. 36. old. KSH 1988.

⁸ A lakosság jövedelme és fogyasztása 1970–1986. KSH 1987.

⁹ Hazánkban a bérskála szűkebb, összenyomottabb, mint a tőkés országokban. A bérből és fizetésből élők szélső deciliseinek, a legmagasabb és legalacsonyabb keresetű 10 százalék átlagkeresetének hányadosa nálunk 1985-ben 3,75. A közepesen fejlett országokban a netto (adózás utáni) keresetek differenciáltsága a két szélső decilis hányadosa, körülbelül 4,5. Falusné Szikra Katalin: A képzettség szerepe a jövedelmi és vagyoni differenciálódásban. Kézirat. SZEKI 1988.

¹⁰ Lásd Kővári György: Kötéltánc a munkaerőpiacon: a munkahelyek védelmétől a szociális védőhálóig. Társadalomtudományi Közlemények. 1988. 3. sz.

¹¹ Lásd erről Gábor R. István: Lépéskényszerek és kényszerlépések. Közgazdasági Szemle. 1988. 7–8. sz.

¹² Timár János: Társadalmi-politikai reform – közgazdasági nézőpontból. Társadalmi Szemle. 1987. 11. sz. 6. old.

- ¹³ Lásd *Munkácsy Ferenc*: A gazdasági szerkezetátalakítás népesedési feltételei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 1988. szeptember.
- ¹⁴ *Fülöp Edit*: A munkaerő újratermelésének kötöttségei. ÁBMH Munkaügyi Információs Központ. Kézirat. 1988.
- ¹⁵ *Héthy Lajos*: Gazdasági kibontakozás társadalmi konfliktusokkal. *Népszabadság*, 1988. aug. 6.

HAMAROSAN MEGJELENIK
A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZAT
KÉT ÚJABB KÖTETE

GAZDASÁGI- MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A DÖNTÉSI MECHANIZMUSOK

STUBER ERVINNÉ

SZOCIÁLIS KONFLIKTUSOK- VÁLSÁGKEZELÉS- SZOCIÁLPOLITIKA

DEÁK DÁNIEL

Redisztribúció és államháztartás a szocialista tervgazdaságban

A történeti meghatározottságokból adódó különbségeket nem tagadva, elemzésünkben a II. világháborút követően Európa keleti felében kibontakozó szocialista társadalmak azon közös vonásaira vagyunk tekintettel, amelyeknek a harmincas években a Szovjetunióban megszilárdult formajegyei nem maradtak ugyan változatlanok, s alakulásukban azóta sok helyütt és nemegyszer reformtörekvéseknek lettek kitéve, amelyeknek keretét mégis az képezi, hogy a gazdaság és általában véve a társadalom központi irányítása változatlanul fennáll. A történeti különösség szintjére emelt elemzés jogosultságát mindmáig az adja, hogy a központi tervgazdálkodást folytató társadalmakra az állam túlsúlyos jelenléte nyomja rá a bélyegét. A társadalmilag figyelembe vehető érintkezési viszonyok módját eleve meghatározza az a tény, hogy az alapvető termelőeszközök „társadalmi” kinyilvánított tulajdonba kerültek, aminek gyakorlati kihatása az, hogy a termelés dologi feltételei feletti rendelkezés egyes politikailag minősített hatalmi központok számára van fenntartva, az alsóbb fokokra való delegálása pedig máig csak igen csekély mértékben valósult meg. E tanulmány érzékeltetni hivatott, hogy a központosított társadalomszerkezet fenntartásában döntő szerepe van egy olyan intézménynek, amelyre ebben az összefüggésben kevésbé szoktak felfigyelni: az államháztartásnak.

Az államháztartás mint a tudományos kutatás, a jogi szabályozás és az állampénzügyek gyakorlati vitelének tárgya, valamint annak megközelítési módja között hosszú évtizedek óta sajátos ellentét áll fenn. A gyakorlati munka színvonalára és annak elvi megalapozására ugyanis korántsem áll összhangban az államháztartás kiemelkedő jelentőségével.¹ Az államháztartásra a 20. századi „vegyes” gazdaságok által teremtett körülmények között már nem lehet úgy tekinteni, mint a fiskális ügyek egyszerű gyűjtőmedencéjére. A modern állam a „free trade” és a „laissez faire...” mintáitól immár messze került (ha ugyan ez valaha is meghatározó jelentőségű volt), a jövedelemközpontosítás mellett közvetlenül fellép a termelésszervezés igényével is, ehhez pedig tulajdonosi pozíciók megszerzése vagy legalábbis a magánosok erős befolyásolása szükséges. Az állam mára mindenütt túllépett a közpénzek közönséges kezelőjének szerepén, a társadalom strukturális tagozódásának alapvető tényezőjévé vált. A szocialista államokban ennél is többről van szó: az állam nem egyszerűen gazdasági aktivitásra törekszik, hanem a jövedelemkitermelő és elsajátító mechanizmusok egyértelmű és átfogó központosítására. A központi államapparátusnak

a népgazdaságban való közvetlen jelenlétét nem feltétlenül az előírt irányítási formák – például az utasításos rendszer vagy a gazdálkodó szervek közvetlen államigazgatási felügyelet alá helyezése – biztosítja. Ez elvileg föl is számolható, mint ahogy ez nem egy helyen legalábbis részben be is következik. A központosítás legfőbb biztosítója a termelőegységeknél képződő és az állampolgárok személyes rendelkezése alatt tartható jövedelmek magas fokú összpontosítása, ennek pedig az államháztartás működése során kell megvalósulnia. A központi tervgazdálkodás rendjét szemlélve könnyen kialakulhat az a *látszat*, hogy legfőbb strukturális hordozója az adminisztratív (utasításos) függőségi kapcsolatrend, valójában azonban a rendszer működése szempontjából sokkal alapvetőbb a – politikailag vezérelt – erős jövedelemközpontosítás.

Mivel a társadalom és az állam, illetve a gazdaság és a politika közötti kapcsolatok a 20. századi viszonyok között egyre szövevényesebbé váltak, mind nehezebben ismerhetők fel az intervenciók állam pénzügypolitikai intézkedései.² Ezzel összefüggésben korszerűtlenné vált a természetjogi normák által beoltott államtan és az eszköztakarékossági maximát követő, célracionalitáson nyugvó hagyományos politikai gazdaságtan. A szocializmus politikai gazdaságtanának követői – igazodva a klasszikus politikonómia örökségéhez – általában szintén termelésgazdaságtani szempontokat állítanak előtérbe, csak itt nem a magánvállalat hatékonysága, hanem az állami vállalat tervszerű működése kerül a vizsgálatok előtérébe, az államháztartás ügyei azonban lényegében itt is *másodlagos kérdéssé* válnak. Az állami pénzügyeket általában ma is egyszerűen *derivátumként* kezelik, a tulajdoni viszonyoknak mintegy *függeléként* veszik számba. A központi tervgazdálkodás rendjében az államháztartásnak mégis meghatározó szerepe van a gazdasági folyamatok alakításában, mégpedig *éppen a tulajdoni viszonyok miatt*. Ha ugyanis a tulajdoni-elsajátítási viszonyok (mint dologi-függőségi viszonyok) nem jutnak széles körben kifejezésre, mert tulajdoni és vállalkozói szabadság hiányában azokat a politika, közelebről a központi államakarat elfedi, akkor a társadalmi termelés közvetlenül mint politikai termelés nyilvánulhat csak meg, következésképpen a társadalom strukturális tagozódására az államháztartás alakjában fellépő állami szervek intézkedéseinek döntő kihatása van. A társadalmi termelés megítélésében máig fennáll az a paradox helyzet, hogy egyfelől az államháztartás jelentősége szokásosan leértékelődik, amikor annak a társadalmi struktúra fenntartásában betöltött szerepét kell vizsgálni, amikor azonban a tervszerű vállalatirányítás kérdése kerül elő, az állami finanszírozás és egyáltalában az állami pénzügyek objektív lehetőségeihez mérten túlzott várakozások fogalmazódnak meg.

Az államháztartás olyan gazdálkodási egység, amelyben az állam jövedelemközpontosító és ezzel összefüggésben adódó termelésszervező hatalma érvényesíthető. Mint a társadalmi termelés olyan területe, amely az állam pénzeszközeivel illetve vagyonával való tényleges gazdálkodást öleli fel, *megkülönböztetendő az állami költségvetéstől*, amely mint az állam pénzügyi terve, az állam bevételi és kiadási előirányzatainak egymással való összevetésében testesül meg.³ A szocialista államokban általánosan elterjedt az államháztartás hatókörének egészen tág értelemben vett felfogása, ami azzal magyarázható, hogy az államháztartásnak a polgári államokkal szemben sokkal átfogóbb jellege van, részei ugyanis beletartoznak az egységesen kezelt népgazdaság egészébe és azal összeolvadnak.⁴ E tágabb értelmezése nem pusztán elméleti kérdés, hanem

a legszorosabban összefügg azzal a pénzügypolitikai koncepcióval, hogy a népgazdaságban (az „adómódszerrel” szemben) az úgynevezett költségvetési módszer a lehető legszélesebb körre terjedjen ki.⁵ Ezért ha az a felfogás erősödik meg, amely a gazdálkodó szervek árutulajdonosi érdekelkülönültségnek kiteljesítését célozza, miként az a magyarországi gazdaságirányításban több hullámban, de mégis határozottan érzékelhető, akkor az állami szektor fogalmának szűkebb értelmezése kerül előtérbe.”

Az államháztartás a gazdaság és a politika sajátos metszéspontján helyezhető el, ezért elemzésében önmagában nem elegendő sem a gazdaság-, sem pedig a politikatudományi megközelítés. A lehetséges szemléleti irányok között első helyen említhető a szociológia, amennyiben az államháztartás a redisztribúció mint termelésszervező-jövedelemközpontosító hatalmi logika sajátos történeti megnyilvánulásaként értelmezhető. Gazdaságtani tekintetben az államháztartásról első megközelítésben az állítható, hogy a vállalkozói gazdaság poláris elentétét képezi, a gazdálkodás alanyának célkitűzései ugyanis függetlenedhetnek (és gyakran függetlenednek is) a rendelkezésre álló eszközökkel való maximális takarékoság követelményétől. Az állami pénzügyek vizsgálata során elvonatkoztatunk a *vállalkozói* logikától és a munkateljesítmények *egvedi* lép-ték szerint mérhető *hatékonyságának* értékelésétől. Ebből adódik, hogy az államháztartást tanulmányozva – Albert Schäffle megkülönböztetésére tekintettel – a „fedezeti” (Unterhalts-) és nem a „kereseti” gazdaság (Erwerbswirtschaft) egy válfaját kívánjuk vizsgálni. Mivel az államháztartás mindezekelőtt az állami érdekű jövedelemközpontosítás érvényesítésére törekszik, tanulmányozásában leginkább a pénzügytan illetékes, mivel azonban egyúttal a állam-apparátus alakjában fellépő gazdasági egység, vizsgálatában igen jelentős szerep jut az igazgatástannak is. Ha továbbá azt is figyelembe vesszük, hogy az államháztartásnak jogilag szükségképpen szabályozottnak kell lennie, nem tekinthetünk el a tanulmányozás jogtudományi szempontjainak felvételétől sem, a jelen dolgozatban azonban ez nem vállalható. Végül megemlíthetjük még, hogy habár az államháztartás a fiskális pénzügyek körében értelmezhető, helyet kaphatnak az államháztartás tevékenységi elemzésében monetáris pénzügyi szempontok is (mint például az államadósságügy vizsgálata), ami azonban e munka kereteit meghaladja.

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS MINT REDISZTRIBÚCIÓ

Az államháztartás strukturális alapjai egy olyan apparátus tevékenységére vezethetők vissza, amely – miközben a politikai hatalom birtokosainak megfelelő érdekérvényesítésre hivatott – az érdemi termelőtevékenységet szolgáló igazgatási-szervező feladatainak ellátása során a rendelkezésre álló anyagi javak meghatározott hányadát központosítja, és a maga logikája alapján, az általa kifejezett követelményeknek megfelelően a bevont javakat újból felosztja. E termelésszervező-jövedelemközpontosító hatalom vizsgálatát szociológiai tanulmányozás tárgya, ha azt vesszük figyelembe, hogy szerepet játszik valamely társadalom strukturális tagozódásában. A szociológia funkcionális szemléleti irányához közvetlenül kapcsolódó társadalomantropológia felveti azt a lehetőséget, hogy adott társadalom struktúráldása megközelíthető abból a nézőpontból, amelyben a gazdaság- és társadalomirányítás intézményei úgyneve-

zett integrációs rendszerekben jeleníthetők meg. Ha a termelésszervezés alapvető kerete a központi tervgazdálkodás, akkor kézenfekvő az ennek folyamatában kibontakozó termelési viszonyok olyan rendszerben való értelmezése, amelynek posztulátuma a központosítás. E gondolatkörben ezért kitüntetett jelentőségűvé válik a redisztribúció fogalma.⁸ A redisztribúció nemcsak úgy használható fel, mint valamely társadalom struktúrálódásának megragadására alkalmas kategória. Jelentése kiterjeszthető, pontosabban átalakítható oly módon, hogy a központosítás posztulátumát érvényesítő *hatalomszervezési logika* megragadására legyen alkalmas. Ebben az értelemben a termelésszervező-jövedelemközpontosító hatalom cselekvési stratégiájának alapjául szolgáló *szemléleti irányultságot* jelzi, ezért *maga e hatalmi gépezet is* jellemezhető úgy, mint redisztributív hatalom. Ha a redisztribúció jelentését e hatalmi mechanizmusra vonatkoztatjuk, olyan fogalomhoz jutunk, amely megragadható a szociológia tartományában, de alkalmassá válik a pénzügyi gazdaságot működtető államapparátus, az államháztartás pénzügytani szempontú leírására is. A redisztribúció fogalmának itt meghatározott jelentései nem hozhatók közvetlen kapcsolatba a közgazdasági elméletben érvényes „disztribúció” (és „redisztribúció”) terminusával. A disztribúció gazdasági és szociológiai értelemben egyaránt anyagi eszközök kihelyezését jelenti, allokációs teret jelöl, a disztribúciós teóriában mint gazdasági elméletben azonban *csupán az árutulajdonosok közötti jövedelemelosztásra* vonatkoztatható, azaz olyan vagyonmozgásra, amely – a szociológiai jelentéstartalomtól eltérően – *a politikai központok beavatkozási lehetőségére irányuló tételezéseket nem foglal magába.*⁹

A népgazdaság tervezhetősége, s ezen keresztül az ex ante szándékú társadalomirányítás elvileg sokféleképpen kivitelezhető, történetileg azonban csak olyan példáit ismerjük, amelyek az erőforrások magas fokú központosításán alapulnak, azaz az egész társadalmat átfogó operatív redisztribúción. Ez jellemző a szocialista gazdaságra is, ahol a tervezés eszméje a gyakorlatban nem valamiféle logokrácia által valósítható meg, hanem csak úgy érvényesíthető, hogy a voltaképpeni gazdaságtól, az árugazdaságtól idegen, döntő mértékben hivatali-politikai szempontok szerint kísérlik meg a gazdaság működtetését. Az ilyen értelemben vett tervezhetőséget biztosítandó a tervirányító hivatalok cselekvésének vezérelve az, hogy a jövedelemkitermelő egységeket *pénzügyileg önállótlan helyzetbe*, ezáltal közvetlen függőségbe hozzák. Ez nem jelenti azt, hogy a vállalatok vagy akár az állampolgárok is ne rendelkezzenek eszközök elég széles körével ahhoz, hogy maguknak bizonyos önállóságot vívjanak ki. Mindez mégiscsak olyan alkufolyamatokban lehetséges, amelyek az erőforrások elosztásának manifesztált rendje ellenében érvényesülnek. Az igaz, hogy az így kibontakozó termelésszervező-jövedelemelsajátító mechanizmusok többé-kevésbé állandósulnak, de nem emelkednek fel a társadalmi nyilvánosság formalizált szintjére. Mivel a tervezés elszakad a közvetlen termelők teljesítményétől és ambícióitól, akik így maguk sem képesek feltárni valós igényeiket, a termelőegységek rendes működéséhez szükséges erőforrásokat igen gyakran az állami adminisztráció közvetítésével kell biztosítani, mégpedig *egyedi intézkedések sorozatában*. A jövedelemközpontosítás során elvont illetve visszajuttatott munkateljesítmények elszakadnak egymástól, s ez szükségképpen maga után vonja *az államháztartás bevételeinek és kiadásainak egymástól való függetlenedését.*¹⁰ A gazdaság egyensúlyi zavarainak kiküszöbölésére irányuló *utólagos* korrekciók természetessé teszik az *egyedi* beavatkozá-

sokat, amelyeknek ugyancsak természetes megnyilvánulása a jövedelemközpontosítás esetleges, *eventuális* módszereinek elterjedése. Ebből azonban az adódik, hogy nemcsak a munkateljesítmények kvantifikálhatósága ütközik akadályokba, hanem *a központi bevételeket és kiadásokat sem lehet megbízható módon tervezni*: a központ nem számíthat a termelőegységek készséges és tárgyszerű együttműködésére, de a termelőegységek sem kalkulálhatják be gazdálkodásukba viszonylag hosszabb távon a központ által előírt terheket illetve javadalmazásokat. Az államháztartási bevételek és kiadások stabil alapokra építésének előfeltétele a *normativitás*, ami viszont *megkövetelné a termelőegységek árutulajdonosi érdekelkülönültségének teljes körű elismerését*. A központi tervirányításnak azonban lételeme a gazdaság államigazgatási típusú esz-közrendszerének a fenntartása, ez pedig az állami adminisztráció túlsúlyával jár együtt, ami viszont korlátok közé szorítja az árutulajdonosi pozíciót, következképpen gátat szab a jövedelemelvonás normativitásának. A termelőstruktúra makroszintjén meghirdetett *tervezési eszme* paradox módon *összeütköztetésbe kerül az állami költségvetési előirányzatok tervezhetőségével*, az államháztartás működtetésének racionalizálhatóságával. A központ abból indul ki, hogy a termelőegységek érdekei alapvetően nem térnek el a sajátjától, ezért számít együttműködésükre (ez a „bizalom” csapódik le például a vállalati önadóztatási forma bevezetésében), a valóságban azonban a tervalku keményen kiküzdött feltételei diktálnak.

Mivel a megtermelt új értékek kormányzati összpontosítása az államháztartás tevékenységi keretében megy végbe, itt jelennek meg azok az intézmények, amelyek megteremtik a népgazdaság központi ellenőrizhetőségének financiaális alapjait. Az állami érdekű jövedelemközpontosítás következtében a munkavállalóknak az állami munkaviszonyból származó jövedelme, valamint a gazdálkodó szervezeteknek saját rendelkezés alatt tartott jövedelme erősen redukált. A mesterségesen olcsóvá tett munkaerőhöz képest a fogyasztási cikkek leszorított árszínvonala még nem lenne elegendő a fogyasztói háztartások fenntartásához, ehhez szükség van társadalombiztosítási szolgáltatásokra is. Mivel pedig a társadalombiztosítás államilag szigorúan monopolizált, ez tovább szűkíti a személyes rendelkezés alatt álló jövedelmek körét. Az állami érdekű jövedelemközpontosítás struktúrájában rögzülnek a bankmonopóliumok (általában az „egyszintű bankrendszer” intézményi keretében), végül a társadalmi termelés e relációjában valósul meg az is, hogy a helyi szintű államháztartásban keresztülvihető legyen a manifesztált községi önkormányzat olyan redukció alá vonása (a „pénzügyi kiegyenlítés” keretében), ami fentartja a központtól való erős függést. A központi tervgazdálkodás rendszerében így a személyi jellegű függőségeknek egy olyan sajátos rendje épül ki, amelyben – a rendszer belső logikájának engedelmeskedve – a redistributív hatalomhoz mért egyes hierarchikus pozíciók birtokosai befolyásuk kiterjesztésére törekednek *hatalmuk terjedelmét* illetően, tudniillik *a függőségi kör kiszélesítésével*, másfelől pedig *annak intenzitására nézve is*, tudniillik *a jövedelemkoncentrációs hányadok feltornászásával*. A termelési méretek kiterjesztésére irányuló szándéknak egy idő után gátat szab a népgazdaság teherbíró képessége, a függőségi kör kiterjesztésére, valamint a már adott függőség elmélyítésére irányuló akaratnak pedig a társadalom politikai tűrőképessége is útjában áll. Ilyenkor (mint az gyakran előfordul) megnő az alsóbb fokú redistributív hatalmi szervek jelentősége, és fokozottabb mértékben lehet számolni az árugazdaság térhódításával is. A

hatalom illetve a jövedelem központosításával szemben mindig lehetőség nyílik meghatározott elkülönültség, bizonyos önállóság kivívására, még akkor is, ha az áruviszonyok a perifériára szorulnak vissza. Az ilyen viszonylagos önállóságnak a társadalom termelési struktúrájába való beépítése jelentős részben éppen az államháztartás intézményrendszerében válik lehetővé, ahol tudniillik a jövedelemmozgatási kényszer mögött meghúzódik a központi állami szervektől elkülönült vagyontömegek elismerésének ténye is.

A redisztributív hatalmi logikát érvényesítő mechanizmus feltételezi az állami érdekű jövedelemközpontosítás keretében nem érvényesíthető irányítási módszereket is. A központi tervgazdálkodás rendszerében nem nélkülözhető a piacgazdaságot adott keretek között kizáró, *tisztán, adminisztratív kényszert biztosító* függőségi rend, amely az intézményesültségnek csak alacsony fokán, a formalizáltság igen változékony keretei között tartható fenn. Ez egyrészt *pozitív* irányban valósul meg, amikor tudniillik a tervirányító apparátus tevékenyen részt vállal az átfogó központosításban, másrészt *negatív* irányban, tudniillik a tervirányítás rendszerébe be nem vont szereplők teljesítményhatárainak kijelölése, tiltások, maximálások stb. útján. Pozitív irányban hat például az, hogy a termelőegységek közvetlen függőséget kikényszerítő irányítási módszereket (utasításokat) érvényesítenek, kitétetett állami nagyvállalatokat monopolhelyzetbe hoznak, államosítják a külkereskedelmet, központi árszabályozást vezetnek be stb. Negatív irányban hat például a tulajdonmaximálás, a gazdálkodó szervek érdekeltiségi alapjainak képzésére és felhasználására vonatkozó kötelező előírások bevezetése, a magánvállalkozások sokirányú korlátozása, az adórendszer változékonysága, abba diszkriminatív elemek (különadók stb.) beépítése, az államigazgatási hatóságok perelhetőségének szűk körre szorítása stb.

A gazdálkodás Kelet-Európában alapjaiban a közvetlenül politikai irányítás alá vont termelésszervezésen alapul, de ez nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan strukturális intézmények, amelyek nem adminisztratív kényszert tartalmaznak. Éppen az állami érdekű jövedelemközpontosítás intézményrendszere az, amelyben jól érzékelhetően kifejezésre juthatnak a gazdasági, azaz piaci kényszerre alapított érintkezési viszonyok. Az ugyanis elkerülhetetlen, hogy a fizetésre kötelezettek valamilyen mértékben önállósuljanak, erre pedig az nyújt lehetőséget, hogy az államháztartási gazdálkodás keretében az eventualitás mellett szükségképpen jelen vannak a *normativitás elemei* is, mégpedig egyes pontokon (például adózás) szilárd intézményekben kiépítve, másutt esetleg csak töredékesen szabályozva (például tanácsi gazdálkodás), vagy éppen csupán informális csatornákon keresztül felszínre jutva. Az államháztartás a központosítás alapkövetelményének alávetve működik, ennyiben pedig természetes az eventuais jövedelemközpontosítási akciók (az úgynevezett költségvetési módszer) túltengése, ugyanakkor azonban mégis funkcióját veszítene a termelőegységek viszonylagos függetlenségének és a jövedelemelvonás normativitásának hiányában, hiszen akkor nem működhetne bizonyos állandóságot és folytonosságot eredményező pénzügyi mechanizmusként.

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS MINT PÉNZÜGYI RENDSZER

A pénzügyi rendszer¹¹ jelentésére vonatkozóan az alábbi fő irányokat határo-
lhatjuk el egymástól: a pénzügyi rendszer úgy ragadható meg, mint állami pénz-
eszközök körforgásának organikus egysége, mint a pénzügyi viszonyok gyűjtő-
medencéje, mint alkotmányos alapon álló pénzügyigazgatási szervek össze-
hangolt egysége, továbbá mint normák rendezett egysége.¹² E tanulmány értel-
mezésében a pénzügyi rendszer a 20. századi iparszervezés feladatát ellátó ke-
let-európai tervgazdaságoknak megfelelő redisztributív hatalom megnyilvánu-
lási módja. Amikor a központi államháztartás alakjában fellépő tervirányításos
redisztributív hatalommal szemben alapvető követelménnyé válik az, hogy ki-
adási és bevételi előirányzatok tömegének bonyolult rendszerét terveztesse
meg és hajtsa végre, továbbá működtesse a szakfeladatokat ellátó apparátusokat,
a redisztributív mechanizmusok tárgyi hordozójává egy új struktúra válik,
amelyet rendszerszemléletben úgy ábrázolhatunk, mint *pénzügyi rendszert*.

Amikor az állam intervenciók feladatokat vállal magára, sőt – mint Kelet-Eu-
rópában – a társadalmi termelés középponti szereplőjévé válik, előtérbe kerül a
pénzügyi rendszer, amelyet közelebbről úgy értelmezhetünk, mint *a központi*
ellenőrzés alatt tartott pénzügyi alapok rendszerét. A központi tervgazdálko-
dás rendjében pénzügyi alakként felfogott pénzeszköz-tömegek sokfélesége lé-
tezik. Ismeretesek olyan egyes célokra elkülönített és ennek kielégítésére fel-
használt, külön rendelkezés tárgyát képező pénzeszköz-mennyiségek, mint
például a gazdálkodó szervek érdekeltségi alapjai, továbbá a központi állam-
háztartás által – rövidebb-hosszabb távra – létesített alapok, amelyek többnyire
a kormány közvetlen rendelkezése alatt állnak, mint például kulturális-jóléti
célú, a műszaki fejlesztést szolgáló, idegenforgalmi, művészeti, szakmunkás-
képzési stb. alapok. Említhetők emellett mások is, így a helyi államháztartás ke-
zelésében levő kölcsönalapok, szövetkezeti gazdálkodó szervek támogatási és
együttműködési alapjai stb.

Az itt jelzett operatív pénzügyi alapoktól jelentős mértékben különböznek a
pénzügyi rendszer alkotóelemeiként felfogott pénzügyi alapok. Szociológiai-
jogi realitásuk annyiban nincsen, hogy nem valóságosan, individuális lépték-
ben meghatározhatóan elkülönült rendelkezés tárgyát képező pénzeszköz-
mennyiségeket értünk alattuk, hanem olyan, a napi gazdálkodás felől nézve
képzetes alapokat, amelyek *csak az állami érdekű jövedelemközpontosítás kö-
vetkezményeként* jeleníthetők meg. Itt nem *célracionálisan* felhasznált pénz-
eszköz-hányadokat különböztünk el, azaz a legkevésbé sem olyan alapokat, ame-
lyek a vállalkozói cselekvési logika alá vannak vetve. E pénzügyi alapok alatt
olyan pénzeszköz-mennyiségeket értünk, amelyek *a jövedelemközpontosító*
államkarat bevételi-kiadási irányait jelzik, és amelyek felett ezért redisztribu-
tív logika rendelkezik.¹³ E pénzügyi alapok értelmezésében abból indulunk ki,
hogy a pénzügyi rendszer megadható úgy, mint intézmények, végső soron kö-
vetelmények rendszere, de úgy is, mint tényleges pénzeszköz-mennyiségek fel-
használási egysége. A pénzügyi alapok ezért első megközelítésben *értékként*
(Sollen), azaz a jövedelemközpontosító szándék, illetve elvárás megnyilvánu-
lásaként, mintegy annak irányjelzőjeként határozhatók meg, más megközelí-
tésben azonban úgy is megragadhatók, mint *tények* (Scin), azaz mint az állami
szervek által nyilvántartott tényleges pénzeszköz-állományok, amelyek a terv-
hez képest megvalósult (vagy megvalósulatlan) államháztartási bevételként

(vagy kiadásként) könyvelhetők el. A pénzügyi alap fogalma nem szociológiai realitás a gazdálkodás egyedi léptékében mérve, *mégis valóságos a központosító államakaratra tekintettel*. Felsorolásuk és csoportosításuk az irodalom tanúsága szerint sokféleképpen lehetséges. Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy az egész pénzügyi rendszer középpontjában áll a *központi államháztartás pénzügyi alapja*, amelynek az egyes – perifériális – pénzügyi alapokkal kiépített kapcsolatai sugaras szerkezetet rajzolnak ki. Ilyen alapok főként: a helyi államháztartás pénzügyi alapja, a pénzintézetek (bankok és biztosítók) pénzügyi alapja, a gazdálkodó szervezetek pénzügyi alapja, továbbá a jövedelemmel rendelkező állampolgárok (állampolgári háztartások) elvonható pénzeszköz-mennyisége (és a nekik juttatandó állami támogatások összege) mint pénzügyi tényező.

A pénzügyi rendszer központi és perifériális alapjai közötti kapcsolatok *nem képeznek reálviszonyt*. Szociológiai relitásnak e tekintetben *csak a pénzügyi alapok mögött álló egyedi szervezetek közötti viszonyok* mint a kényszerű vagyonomozgás folyamán keletkező relációk tekinthetők. A pénzügyi rendszer ennek megfelelően mint pénzügyi alapok rendszere általában véve még csak képzetes kategória, tudniillik *formális absztrakt* alapon értelmezhető, ellenben a pénzügyi rendszer mint a pénzügyi alapok mögött kimutatható egyedi szervezetek közötti valóságos viszonyok (pénzügyi viszonyok) gyűjtőmegnevezése *már reálkategóriaként* adható meg, mert úgy értelmezzük, mint amely a jövedelemközpontosítás irányítási eszközrendszere és gyakorlati szervezeti kerete, mint olyan vetülete a társadalmi gyakorlatnak, amely a gazdaságirányítás egzakt módon megragadható szerves része.¹⁴

A pénzügyi viszonyok meghatározása mindenekelőtt a *pénzviszonyokkal* összefüggésben lehetséges. Mivel a jövedelmek állami érdekű központosítása tipikusan pénzformában jelenik meg, az ennek folyamatában keletkező társadalmi viszonyokról mint pénz- illetve pénzügyi viszonyokról tehetünk említést. A pénz önmagában és általában véve nem lehet meghatározó mozzanata olyan termelési viszonyok kialakulásának, amelyek a társadalmi termelés struktúrájában önállóan megragadhatók lennének, az egyes pénzhasználati módokhoz különböző szociológiai tartalmú társadalmi viszonyok kapcsolódhatnak. A társadalom *tagozódására* érdemben kiható, azaz strukturáló hatású viszonylatok a pénzforgalom és fizetés eseteiben emelhetők ki. Ez azzal magyarázható, hogy a társadalom strukturális tagozódása szempontjából a pénz és az árumozgások egymásnak való megfelelése illetve egymástól való függetlenedése alapvető jelentőségű, s ez éppen ezekben az esetekben válik közvetlenül érzékelhetővé. Ha azokat a viszonyokat vesszük számba, amelyek a pénz forgalmi eszköz-funkciójának érvényesülése során bontakoznak ki, a piaci jelleget emelhetjük ki, amelynek értékelésében nem a pénzmozgáson van a hangsúly, hanem az áru- és pénzviszonyok egymáshoz való feltétlen hozzárendeltségén. Ha a fizetőeszköz-funkció érvényesülését követjük nyomon, a társadalom strukturális viszonyaira tekintettel, egymástól alapvetően eltérő kapcsolattípus keletkezésének lehetőségével kell számolnunk. Ha hitelviszony jön létre, az áru- és pénzmozgás között tudatosan (szerződéssel) megbontott egyensúly egy későbbi időpontban ismét helyreáll, ezért itt éppúgy egy piaci viszony kialakulása figyelhető meg, mint az előbbi esetben. Egészen más viszont a helyzet akkor, ha az áru- és pénzmozgások egymástól való elválásának oka nem a hitelezés, hanem az, hogy az áruviszonyba – ideáltipikusan az adóztató

állam képében – belép a politika, a gazdasági viszony átpolitizálódik. Ez esetben a hitelezéshez hasonlóan tartozás keletkezik ugyan, az áru- és pénzmozgás azonban immár véglegesen függetlenedik egymástól. Itt is fizetési viszony keletkezik, a hitelviszonytól mégis alapjaiban eltérő kapcsolattal kell számolnunk, amelyben a piaci jelleg felfüggesztődik. Külső megjelenésében ez viszony is gazdasági viszony, mégis sokkal lényegesebb, hogy politikailag meghatározott.

Az adóztatás által kialakított fizetési viszony, amely a jövedelemközpontosítás normatív alapján áll, történetileg nézve nem tekinthető a jövedelemközpontosítás tipikus módjának. Gyakrabban előfordul, hogy az állam alkalmilag, adott esetre szólóan ír elő fizetési kötelezettséget. A központi tervszámkódolás hagyományos rendszerében ugyancsak széles körben elterjedt az, hogy az állam az egyes termelőegységektől *nem normatív alapon, hanem eseti döntéssel* von el jövedelmet. Ennek következtében a piaci értéktételek közvetítő hatása itt még csak szűkebb körben érvényesülhet, mint adózás esetében, hiszen ha annak normatívitásához képest itt az esetlegesség az uralkodó, akkor a piaci automatizmusokra alapított tisztán mennyiségi értékelés lehetőségei még inkább behatároltak.

Amikor a forgalmi folyamatban a piaci viszonyokat adminisztratív viszonyok váltják fel, ez elsősorban az állam tulajdonosi fellépésével magyarázható. Az árulogika korlátozása azonban úgy is megvalósítható, hogy az állam az elkülönült termelőegységek jövedelmét eseti alapon központosítja, s ekkor lényegében szintén tulajdonosként lép fel (mint például az állami vállalatok nyereségelvonása során a Szovjetunióban vagy az NDK-ban), csak ez nem annyira feltűnő. Az állami termelőszervező-jövedelemközpontosító akarat érvényesítése itt nem annyira direkt módszerekkel megy végbe, hanem csak annak révén, hogy az elkülönültnek tételezett termelői jövedelmek feletti rendelkezés határait lazítja fel szinte a végső pontig, amikor tudniillik az alkalmi elvonások (vagy támogatások) az elkülönült termelőegységek háztartási korlátját egészen képlékennyé teszik. A jövedelmek elosztásában keletkező társadalmi viszonyokra a fentiek értelmében első helyen úgy tekintünk, mint forgalmi és hitelviszonyokra, amelyek pénzügyi viszonyok, de számunkra nem ez a kiemelő, hanem az, hogy piaci viszonyok. A továbbiakban feltárható kapcsolatokról ugyancsak az állapítható meg, hogy pénzügyi viszonyok, mivel azonban a fizetés kiváltó tényezője nem egyszerű gazdasági, hanem (normatív alapon helyezett vagy tisztán adminisztratív) állami kényszer, ezek egyszersmind *állam-pénzügyi* viszonyok. Ha ehhez képest az itt bemutatott piaci viszonyokat pénz-, de nem pénzügyi viszonyoknak tekintjük, az állampénzügyi viszonyokat illetően elegendő lesz a „pénzügyi viszonyok” megjelölés.¹⁵

Az államháztartás központi pénzügyi alapja és az egyes perifériális pénzügyi alapok mentén kimutatható kapcsolatok mint pénzügyi viszonyok osztályozása során elsődlegesen a redistributív hatalom és a jövedelemkitermelő egységek közötti viszonyokra vagyunk tekintettel, tehát a társadalmi termelés szerkezetének egészére. Első helyen arra keresünk választ, hogy *mely feltételek be-következőse esetén jelennek meg valódi* (tulajdonképpen), azaz szűkebb értelemben vett *pénzügyi viszonyok*, amelyek a) a központi államháztartás érdekét érvényesítő állami szervek és más, állami vagy nem állami szervek, valamint fizikai személyek között épülnek ki; b) amelyekben utóbbiak az előbbiektől alá vannak rendelve; c) amelyek gazdasági tartalmát a központilag elrendelt jövedelemmozgások határozzák meg; d) amelyekben az alárendelt személyek

önállóságát ügyféli pozícióban ismerik el. Hagyományosan ilyenek az adóviszonyok, vám- vagy devizahatósági viszonyok stb. A pénzügyi rendszer mozgásterében ábrázolható *többi lehetséges* érintkezési viszony csak annyiban tekinthető pénzügyi viszonynak, hogy *mindig a központi államháztartás érdekét érvényesítő valamely szervnek más érintett fizikai vagy jogi személlyel fenntartott kapcsolatáról* van szó (fennáll tehát az első helyen említett kritérium, a többi vagy azok valamelyike azonban hiányzik). Ilyen esetekben *tágabb értelemben vett* pénzügyi viszonyokról beszélünk.

Létrejönnek a pénzügyi rendszerben olyan viszonyok, amelyeket – a valódi viszonyokkal megegyezően – főlé- és alárendeltség, továbbá elismert ügyféli különállás jellemez, de *közvetlenül nem mutatható ki központilag elrendelt vagyonmozgás*, mert a felek között olyan kapcsolat teremthetik meg, amely éppen a jövedelemközponstosítás realizálását segíti elő, mégpedig *államigazgatási hatósági eljárási viszony* kiépítésével. Megemlíthető a vállalati adóhatóság és a gazdálkodó szerv vagy a helyi (tanácsi) adóhatóság és az állampolgár viszonya. A hatósági viszony *kifelé* irányuló hatalmi viszony, amelyben hatóság és ügyfél kerül szembe egymással, mégpedig oly módon, hogy előbbi az utóbbival szemben egyedi ügyben, annak helyzetét közvetlenül és érdemben érintő határozatot hoz, miközben az ügyfél számára előírt jogok és kötelezettségek hatósági megállapítására csakis a törvényesen meghatározott alakiságok betartásával, a törvényes jogorvoslati lehetőségek biztosításával egyidejűleg kerülhet sor.

Ha a felek kapcsolatát nem alá-, hanem mellérendeltség jellemzi, akkor olyan viszony keletkezik, amelyet *tranzaktív*nak, azaz *szerződéses vagy piaci viszony*nak minősíthetünk, mint például ilyennek tekinthető a lakossági bank és az állampolgár közötti (nem kedvezményes) hitelviszony, vagy ugyancsak közöttük egy betéti viszony. Itt értelemszerűen nem tapasztalható központilag elrendelt vagyonmozgatási kényszer sem, a felek önálló és teljes érdekelkülönültségén alapuló pozíciója nyilvánvaló. A tranzaktív viszonyok – mivel olyan pénzviszonyok, amelyek mindenekelőtt piaci viszonyok – *tágabb értelemben véve sem tekinthetők pénzügyi viszonyoknak*. Ha a felek közötti kapcsolat főlé- és alárendeltségben jelentkezik, tartalmát pedig központilag elrendelt vagyonmozgás határozza meg, de *az alárendelt fél önállósága nincs elismerve*, olyan viszony létrejöttét rögzíthetjük, amely pénzügyi viszony ugyan, de *adminisztratív alapon* áll. Elegendő, ha itt a központi államháztartás és a gazdálkodó szervek közötti eseti elvonások és támogatások kiterjedt körére utalunk, vagy a különböző bankmonopóliumok érvényesítése során keletkező viszonyokra. Számításba kell még vennünk olyan kiterjedt viszonyokat, amelyekre éppúgy jellemző a főlé- és alárendeltség, mint a valódi pénzügyi viszonyokra, de számos alakban megnyilvánuló átmenetet képeznek a szűkebb értelemben vett pénzügyi és az adminisztratív viszonyok között, mivel a jövedelemelvonást elszenvedő (illetve az állami támogatásban részesített) fél érdekelkülönültségének áll: i elismerése nincs ugyan kizárva, de csak részben kap helyet. Az ilyen viszonyokat tekinthetjük *transzformációs* vagy másként kvázi-piaci viszonyoknak. Bennük a normativitás és az eventualitás keveredése figyelhető meg. E korlátozott különállás alapja lehet tranzaktív (szerződéses) kapcsolat vagy a redistributív apparátus decentralizáltsága adott helyen. Így például a hitel- vagy számlamonopólium alapján létrejött bankhitel- vagy bankszámlaszerződéses kapcsolat, amelyet a bank és a gazdálkodó szerv megállapodása

hoz létre, a monopolhelyzetből adódó erőfölény és egyoldalúság miatt nem tekinthető valódi piaci viszonyoknak, ezért nem is lehet tranzaktív. Transzformációs jelleget állapíthatunk meg a kedvezményes hitelkonstrukciók által létrejött viszonyokra nézve is, de transzformációs viszony alapja az is lehet, hogy a helyi tanács vagy az úgynevezett költségvetési szervek (részben) felső kiutalásokból fedezik ugyan kiadásait, de rendelkeznek saját bevételekkel is, ennek elköltése során pedig gazdálkodásukban önálló érdekeltség érvényesül.

ÁLLAMI ÉRDEKŰ JÖVEDELEMKÖZPONTOSÍTÁS ÉS MATERIÁLIS PÉNZÜGYI IGAZGATÁS

Amikor az állami érdekű jövedelemközpontosítás egyes viszonylatainak fogalmi megragadására törekszünk, nem mellőzhetjük az igazgatástani szempontot, az államigazgatási hatóság jelenléte ugyanis az állami jövedelemközpontosításnak szerves alkotóeleme. Mivel az államigazgatási apparátus hatalma és befolyása a társadalmi termelésre a monopolizmussal összefüggésben ugrásszerűen megnőtt, a hatalmak egyensúlyának montesquieu-i formulája pedig egyre kevésbé volt a megváltozott realitásokkal összeegyeztethető, szükségessé vált olyan szaktudomány kialakítása, amely képessé válhatott arra, hogy a magát jól érzékelhetően önállósító államigazgatás problematikájának rendszeres kifejtését nyújtsa. Ezt az tette lehetővé, hogy lényegében áthidalhatóvá vált a szervezeti-szociológiai-tényközpontú és a jogtudományi-institucionális-normatív szemléleti irányok közötti távolság. Hatóság és eljárás az igazgatásban alapfogalmi. Értelmezésünk szerint a hatóság olyan államigazgatási szerv (eltekintve itt most a bíróságoktól), amelynek szerepe csak a másik államigazgatási szervtípussal, a hivatallal való szembeállításban írható le. Eszerint előbbi *kifelé*, utóbbi *befelé* irányuló állami hatalmi viszony uralmi helyzetben levő alanya.¹⁶ Tágabb értelemben véve mindkét szerv *eljárásokat* folytat le, a hatósági cselekvések azonban *a legszigorúbb alakiságokhoz* vannak kötve, mert államigazgatási keretek között *jogszolgáltató* tevékenységet lát el. Tekintettel arra, hogy az államigazgatást átható hagyományos jogeszmék (alakisághoz kötöttség, a diszkréció tilalma stb.) századunkban egyre inkább elhalványulnak, az állami beavatkozást érvényesítő államigazgatás jogalkalmazó tevékenysége új, de legalábbis módosult alapokra kerül. Az államigazgatási tevékenység formalizáltsági fokának csökkenésével együtt nőtt a befelé irányuló hatalmi viszonyoknak megfeleltethető hivatali típusú igazgatás szerepe, egyre inkább kiteljesedett valamiféle „házi jog”, sőt az is egyre gyakoribb, hogy a kifelé irányuló hatalmi viszonyban – holott alkotmányos szempontból kívánatos lenne – *nem épül ki hatósági forma*. Ez az államháztartást érintőleg különösen elterjedt.

A hatóság és ügyfél közötti kapcsolat nemcsak mint eljárási viszony fogható fel, hanem oly módon is, hogy *materiális alapokon* áll. Az ilyen viszony alanyainak köre az előbbihez képest változatlan lehet, a hatóság és az ügyfél közötti alárendeltség sem oldódik fel, továbbá az ügyfél számára itt is rendelkezésre állnak azok az eszközök, amelyek önálló érdekstruktúrájának védelmét szolgálják. A pénzügyi viszonyok maguk is megjelenhetnek úgy, mint *hatósági anyagi* viszonyok, mint ahogy éppen ez a helyzet valódi pénzügyi viszonyok esetében. A hatósági anyagi viszonyt az eljárási viszonytól nem csupán, és nem is elsősorban az különbözteti meg, hogy annak keretében nem a felelősségre

vonás érvényesíthető, hanem a felelősség anyagi alapjai, a lehetséges helyes cselekvések határai rögzülnek, hanem mindennekelőtt abban áll a különbség, hogy míg az előbbi esetben a formális értelemben vett, addig az utóbbit illetően a materiális alkotmányosság eszméjének kell érvényesülnie. Ha az államigazgatási szervek eljárási rendje szilárd, mert *egyértelműen meghatározott az a mérce*, amely szerint el lehet dönteni, hogy az adott államigazgatási szerv cselekvése jogszerű-e, akkor uralkodóvá válik egy *illetékességi rend*, amely az államigazgatáson belül kialakult munkamegosztást következmények nélkül meg nem változtatható módon rögzíti, s amely így az államigazgatáshoz fűződő külső kapcsolatok tartóvázává válik. Ha e rendnek az államigazgatási szervek napi gyakorlatukban szokásosan megfelelnek, azt állíthatjuk az államigazgatási apparátus működéséről, hogy formailag alkotmányos. A hatósági anyagi viszonyok tekintetében a formális alkotmányossághoz képest még többet kívánunk: a hatóság a materiális alkotmányosság követelményéhez mért helyes cselekvést fejtsen ki, azt szolgálja tehát, hogy hatalom és egyén, állam és polgárának viszonya *kiegyensúlyozott* legyen, kizárva ezzel a hatalom részéről az *önkéntes* lehetőségét, lehetővé téve másfelől az államhatalomnak a polgárok általi *ellenőrizhetőségét*.¹⁷

Az államháztartás mint jövedelemközpontosító apparátus szervezője a jövedelemelvonásnak, de a már központosított jövedelmek állami érdekű, és állami pénzekből megvalósított újrafelosztásának is. Az állami jövedelemközpontosítás elemzése *nem szűkíthető le csak a központi államháztartás felé tartó jövedelemmozgásokra*, hanem fel kell vennünk az elemzés folyamán a központból kifelé irányuló vagyonomozgások mint állami finanszírozó akciók vizsgálatának szempontját is. Nem csupán arra kell tehát rákérdeznünk, hogy az államháztartás milyen jövedelemelvonó kényszert érvényesít, hanem ezzel összefüggésben arra is, hogy milyen központosított jövedelemelosztásban kifejeződő munkateljesítményeket nyújt. Az államháztartás ilyen vizsgálati keretben megragadható úgy, mint *pénzügyi rendszer*, s ekkor az állami érdekű jövedelemelvonó mechanizmust (és az ezzel kapcsolatos visszatérítő mechanizmust) ábrázoljuk, továbbá azonban úgy is, mint *materiális pénzügyi igazgatás* (nem belső szervezeti rend vagy hatósági jogszolgáltató tevékenység, amelyek az államigazgatáshoz mint formához rendelhetők), amikor tudniillik az államigazgatásra mint *teljesítményhordozóra* (Leistungsträger) tekintünk, mégpedig igazgatástani vetületben.¹⁸ Az előbbi esetben alapvető szempontunk az állami elvonás, az utóbbiban viszont az állami teljesítés. Ha a materiális pénzügyi igazgatás során keletkező viszonyokat vesszük szemügyre, először rögzítenünk kell, hogy itt szinte mindig külső hatalmi viszonyokról van szó (kivételt csak – mint alább látható – az úgynevezett dominális igazgatás képez), ebből viszont adódik az a vizsgálati szempont, hogy hatóság-ügyléti pozíciók épülnek-e ki vagy a pusztán hivatali logika érvényesíti-e az állami teljesítési szándékot. További kérdés az, hogy vannak-e olyan esetek, amikor a fenti értelemben vett pénzügyi rendszer és materiális pénzügyi igazgatás teljesítményei közvetlenül egybekapcsolódnak, azaz egyenmű társadalmi viszony realitásában kerül sor az állami elvonásra és ugyanazon eljárási rend keretében állami visszatérítésre. A választadás érdekében célszerű a materiális pénzügyi igazgatás főbb tevékenységi formáit egymástól megkülönböztetni, s ennek alapján számba venni a lehetséges relációkat. Az állami teljesítéseknek a társadalmi termelésre gyakorolt befolyását tekintve a következő pénzügyi igazgatási formákat jelölhetjük meg: imperatív, szociális, dominális és intervenciós igazgatás.

*Imperatív*nak nevezhető az államigazgatás mint teljesítményhordozó akkor, ha alapvető feladatainak eleget téve közönséges, az államra mindig is jellemző szolgáltatásokat nyújt, amit úgy is megnevezhetünk, mint rend- és jogbiztonsági igazgatás. Az itt számba vehető teljesítések azzal függnek össze, hogy az állam (mint hatóság) megköveteli ugyan a felségjognak való engedelmességet (innét nézve lehetséges az „imperatív” elnevezés), ezzel szemben azonban eleget kell tennie külső és belső védelmi illetve jogrend-fenntartó funkciójának, ami közben munkateljesítményekben kifejezhető szolgáltatásokat nyújt. Az ellentételeztetés alapja az adóztatási és vámmonopólium érvényesítése stb. Illetékviszonyban az állami teljesítés és az állam javára elrendelt teljesítések összekapcsolódnak egymással. A *szociális*nak nevezhető igazgatás biztosítja a történetileg meghatározott gazdasági-társadalmi körülményeknek megfelelően az infrastruktúra fenntartását, továbbá – a századfordulótól kezdődően – a társadalombiztosítás állami ellenőrzésén vagy éppenséggel annak monopolizálásán keresztül az állam széles körben társadalombiztosítási szolgáltatásokat nyújt. A társadalombiztosítási rendszer olyan erős központosítása esetén, mint amilyen a központi tervgazdálkodás rendszerében létrejött, szigorú hatósági rend épült ki (még ha a társadalombiztosítási szolgáltatások szervezésének feladatát formailag nem állami szervek látják is el, mint például a szakszervezetek). Az ellentételezést adó- és illetékbevételek, illetve a központi bér- és keresetszabályozás egyes eszközei biztosítják. Lehetséges még a díjazás fejében nyújtott szolgáltatás is, bár az egymáshoz rendelt szolgáltatások és ellenszolgáltatások egyenértékűségének kérdése itt szóba sem kerül. *Dominális* igazgatás az állami dominiumok irányításán és kezelésén keresztül valósul meg. Itt nemcsak közművekről, bányákról stb. lehet szó, hanem a központi tervgazdálkodás viszonyai között ide sorolhatók azoknak az állami vállalatoknak az ügyei is, amelyek közvetlenül kormányzati irányítás alatt állnak, így a hatályos magyar jogi szabályozás értelmében az államigazgatási irányítású vállalatok. Egyáltalában, ha a központi gazdaságirányítás az állami vállalatok elkülönültségét csak olyan mértékben ismeri el, mint ahogy az a harmincas években a Szovjetunióban megszilárdult (s ahogy ez alapelemeiben a legtöbb szocialista országban máig fennmaradt), akkor az egész államgazdaság – a „hozrascso”-típusú vállalatirányításnak megfelelően – dominális alapokon állónak tekinthető. Ide sorolhatók persze a szövetkezeti gazdálkodó szervek is, amennyiben csak formailag élveznek árutulajdonosi önállóságot. E téren az állami teljesítések és a viszontteljesítések tulajdonképpen „házjog” alapján állnak, így belső hatalmi viszony kérdése az, hogy miként alakul állam és vállalatának vagyoni viszonya. Pénzügytani szempontból nézve éppen ezért az adminisztrativitás uralkodik, ami még akkor is igaz, ha – mint például a magyar jog – a jövedelem-elvonásokat és az állami juttatásokat jelentős részben adótechnikai keretben szervezi meg. Az ennek elvileg megfelelő hatósági eljárási viszonylat természetesen élesen ellentmond a kimutatható adminisztratív jellegnek. *Intervenciós* igazgatás abban a szférában valósul meg, ahol a gazdálkodó egységek vagy magánvállalatok, vagy államiak ugyan, de árutulajdonosi érdekelkülönültségük eléri azt a mértéket, amelyet a hatályos magyar jog szerinti önkormányzatú vállalatok gazdálkodási önállósága jelez, vagy legalábbis az állami vállalatok tervutasítások alapján formailag már nem kötelezhetők. Az ilyen irányú decentralizálással párhuzamosan megállapítható az intervenciós igazgatás érvényességi köre a szövetkezetekre vonatkozóan is. Az állam e relációban a gazdálkodó

szerveket elvileg csak normatív alapon részesíti juttatásokban, az állami bevételek biztosítása pedig a vállalati jövedelemszabályozás ugyancsak normatív – adótechnikai – keretei között valósítható meg. Ennek megfelelően e téren a hatósági formák jól tagolt rendjével találkozunk, és az sem ritka, hogy egyazon eljárás keretében az állami teljesítés és az állam javára szóló teljesítések egymással összekapcsolódnak (például a negatív adó – impôt néгатif – konstrukciójában).

A fenti áttekintésből az a következtetés vonható le, hogy az igazgatási teljesítések általában nem kapcsolódnak össze közvetlenül az állami elvonásokkal, *ritka tehát az olyan eset, amikor a materiális pénzügyi igazgatás és a pénzügyi rendszer mechanizmusai egybeesnek*. Mégis minden említett igazgatási formában tudunk erre vonatkozóan példát említeni, mint ahogy imperatív igazgatás esetében megjelölhető az illekeztetés és az annak fejében teljesített szakhatósági eljárás, szociális igazgatás során a szociális szempont szerint megállapított díj fizetése ellenében nyújtott egészségügyi vagy oktatásügyi stb. szakszolgáltatás, intervenciós igazgatás érvényesítésekor pedig felhozható például a jövedelemelvonás ellentételeként felfogható, negatív adóviszonyba foglalt transzfer-teljesítés vagy az eseti elvonáshoz kapcsolódó eseti transzfer. Itt olyan megfeleltetések sorakoztathatók fel, amelyek nem pénzben kifejezhető egyenértékűségein alapulnak, e relációk ugyanis áruviszony keretébe nem foglalhatók. Teljesítés és viszontteljesítés mégsem függetlenednek egymástól, bár a cél-eszköz racionalitás szerint nem értékelhetők, mert ezek tekintetében csak a pénzügy- és igazságtan szempontjai vehetők figyelembe, mégpedig nem külön-külön, hanem együttesen. Az, hogy e kétféle megközelítési mód egybeeshet, annak köszönhető, hogy bár az államigazgatási teljesítés piaci értékítélet alapján nem mérhető, a gazdaságossági megfontolások az államháztartási gazdálkodás adott körülményei között mégsem hagyhatók figyelmen kívül. A hivatali logika ezekből az esetekből ki van zárva, mert vagy hatósági (illetékvizsny, adóztatás), vagy tranzaktív (díjfizetési) keretekben rögzül a tárgyalt egyedi társadalmi viszony. Mivel azonban dologi meghatározottságuk teljes körére nézve meglehetősen heterogén viszonyokat kell számba vennünk, lényegüket illetően a leginkább indokolt a transzformációs jelleg kiemelése.

Napjainkban, amikor a magyarországi társadalmi gyakorlat különböző területein fokozódó elbizonytalanodás tapasztalható, felvetődik nem csupán a gazdaságirányítás, hanem a politikai intézményrendszer gyökeres átalakításának igénye is. Az államháztartás mindkét tekintetben érintett. Ezzel kapcsolatban egyrészt a költségvetési takarékoság és a gazdasági hatékonyságot elősegítő költségvetési politika érvényesítésének szükségességéből kell kiindulnunk, másrészt pedig abból, hogy megteremthető illetve fenntartható legyen a szociális biztonság, valamint a pénzügyi impériumokat (adóztatás, pénzügyi ellenőrzés stb.) birtokló állami szervek és az állampolgárok közötti kapcsolatok széles körben kiépített alkotmányos alapokon nyugvó rendje. Ami az államháztartás tevékenységének előbb említett vetületét illeti, az 1984-től új lendületet kapott irányítási reform kiszélesítése kívánatos. Olyan intézkedések születtek, amelyek az állami vállalatok, és általában a gazdálkodó szervek közötti tőkeforgalom felszabadítását, a hitelezési és pénzforgalmi monopólium áttörését, a vállalatok feletti államigazgatási felügyelet korlátok közé szorítását célozzák. A tu-

lajdoni, a vállalkozói és a bankszabadság, a tőkeforgalom és a pénzpiac megteremtése ellenére sem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a vállalatok finanszírozási gyakorlata a felhasználható források főbb arányait tekintve nem változott meg, a jövedelemkoncentrációs hányadok ugyanis továbbra is rendkívül magasak, és nem kezdődött meg a merev irányítási formákba kényszerített devizagazdálkodás és külkereskedelem érdemi átalakítása sem, ami pedig végső soron nyilvánvalóan behatárolja a reformszabályozásból adódó esélyeket. A fiskális jelentét túlsúlyán máig nem tud kellő mértékben enyhíteni a monetáris politika. Elegendő itt arra utalni, hogy a kétszínűvé tett bankrendszer intézményi keretei messzemenően nincsenek kellő tartalommal kitöltve, hiszen – elsősorban az értékpapír-forgalom gyengeségei miatt – a pénzteremtő hitelezésben továbbra is a központi kormányzati szervek elhatározásainak van döntő szerepe.

Alkotmányos szempontból különös figyelmet érdemelnek azok a kérdések, amelyek a jövedelemközpontosítás normatív és eventuális módszereinek gyakorlati alkalmazásával illetve ennek jogi szabályozásával függenek össze. Az eseti elvonás (vagy támogatás) tilalma, amely úgy ragadható meg, mint az adóztatáshoz való jog, azaz jog ahhoz, hogy az állam által kivetett pénzügyi terhek törvényesen szabályozott tényálláshoz legyenek kötve, azon alapul, hogy az állam elismeri a befizetésre kötelezett fél vagyonának illetve jövedelmének különlemű voltát, tudniillik az állami vagyonnal szembeni szilárd elkülönültséget. E jog így végső soron *a tulajdon szabadságát* alapozza meg, s jelentőségében messze túlmutat az államháztartás közvetlen problematikáján. Az állami jövedelemközpontosítás törvényes szabályozása az állam igen régtől fogva magára vállalt cselekvési korlátja, amelyet legalábbis a rendi alkotmányok megteremtése óta elismernek. Ettől megítélésünk szerint a szocialista állam sem tekinthet el, a mai körülmények között ezért a jövedelmek elvonásának adóformához való hozzárendelése *kifejezetten alanyi jognak* tekinthető. Ez másként úgy is megragadható, mint *az ügyféli pozícióhoz való jog*, s ez esetben azt emeljük ki, hogy az állammal szembeni alárendeltség messzemenően nem biztosíthat az állami szervek számára korlátlan cselekvési szabadságot. Az adóztatáshoz való jog gyakorlásának tehát csak más megnyilvánulási módja az állami pénzügyi impériumokat birtokló szervekkel szembeni védelem kiépítése, az államháztartás jogi szabályozottságát illetően a jogosítványok korlátozottságának jogszabályi biztosítékokkal megteremtendő kifejezett elismerése. Ha a pénzügyi impériumokat érvényesítő állami fellépés ideális mintájának a hatósági formát tekintjük, a hivatali logika eluralkodását pedig nemkívánatos jelenségként kezeljük, levonhatjuk azt a következtetést, hogy az államháztartás megalapozott jogi – és különösen pénzügyi jogi – szabályozása nem a gazdaságirányítás operatív eszköze, hanem nagyon is alkalmas lehet a gazdaságirányítás decentralizálására, a reformfolyamat szolgálatára. Az utasításos formákkal szemben csak a szilárd intézményi keretek kiépítése segíti elő a társadalmi önrendelkezés kifejlődését. Ezzel összefüggésben hangsúlyoznunk kell, hogy nem csupán a monetáris, hanem a fiskális politikának is kiérlelt normatív alapokon kell nyugodnia.

- ¹ *Rudolf Goldscheid* már századunk elején élesen exponálja ezt a problémát. Lásd *Staatsozialismus oder Staatskapitalismus. Ein finanzsoziologischer Beitrag zur Lösung des Staatsschulden-Problems.* Wien–Leipzig 1917. (2–3. Auf 1.) 2–3. old.
- ² *D. Pohmer* ezzel kapcsolatban az úgynevezett interdependencia-problémára utal: „Valamely pénzügyi intézkedés sikere általában nem ítéhető meg a realitások közvetlen megfigyelése alapján, mert a gazdasági folyamatot nemcsak az ilyen intézkedés által kiváltott, hanem számos autonóm változás is befolyásolja (...)” *Wirkungen finanzpolitischer Instrumente. Handbuch der Finanzwissenschaft (HbF),* Bd. I. Hrsg. von F. Neumark. Tübingen 1975. 199–200. old.
- ³ Lásd *P. Senf* (Fritz Neumarkot követő) meghatározását. *Budget. (I.) Haushaltplan.* Handwörterbuch der Sozialwissenschaften (*Hdwb d Sozwiss*), Bd. II. Hrsg. von E. von Beckerath, H. Bente, C. Brinkmann et al. Stuttgart, Tübingen, Göttingen 1959. 428. old Hasonlóképpen foglal állást *Varga István: A szocialista államok költségvetésének sajátosságai.* Tervezés, mechanizmus, pénzügyek. Budapest 1971. 240. old.
- ⁴ Ennek kifogásolására lásd *Varga István: Id. mű, 243. old.*
- ⁵ *Vö. H. Haase: DDR. HbF, Bd. IV.* Hrsg. von F. Neumark. Tübingen 1982. Lief. 41–45. 547. old.
- ⁶ Lásd erre *O. Gadó: Ungarische Volksrepublik. HbF, Bd. IV. Lief. 41–45. 751. old.*
- ⁷ Lásd *A. Schäffle: Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft. Erster Bd.* Tübingen 1873. (3. Auf1.) 126. old.
- ⁸ „Reciprocitás”, „redisztribúció” és „árszabályozó piac” integratív sémái az archaikus társadalmakra irányuló kutatások folyamatában alakultak ki, már a századforduló táján felbukkannak a szociológiai irodalomban. A „redisztribúció” fogalma először Thurnwald ősi társadalmakat elemző fogalomtárában fedezhető fel, igazán ismertté azonban csak századunk negyvenes éveiben válik, amikor Polányi Károly a társadalmi tagozódás szisztematikus áttekintését kísérli meg az integrációs rendszerek fogalmaira támaszkodva. Az egyes integrációkat struktúraalkotó rendszerként fogja fel, s azokat a gazdaságban mint intézményesített folyamatban ábrázolja. Lásd: A „gazdasági” két jelentése Carl Mengernél. In: *Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest 1976. 286–287. old.
- ⁹ A modern disztribúciós elméletre mint a közgazdaságtan önállósult ágazatára annak fő problematikájára lásd *E. Preiser: Distribution (I.). Hdwb d Sozwiss, Bd. II. 621–626. old.* Disztribúció és redisztribúció fogalmainak ilyen leszűkített értelmezésével szemben az újabb angolszász pénzügytani irodalomban találunk példát olyan szélesebb felfogásra, amely a redisztribúció alakzatát a politikai tagoltságot is közvetíteni képes fogalomként ábrázolja. Amikor J. M. Buchanan az állam jövedelemközpontosító mechanizmusát mint pénzügyi rendszert ragadja meg s azt történetiségében mutatja be, megkülönbözteti egymástól az úgynevezett súlyosbító-szigorító (aggravatív), a „status quo-elvű” és az egyenlősítő (ekvilitárius) vagy redisztributív pénzügyi rendszert. A redisztribúció itt végül is mint egy modern jóléti-szociális funkció betöltésének pénzügyi eszköze jelenik meg. Lásd: *The Pure Theory of Government Finance: a Suggested Approach.* In: *J. M. Buchanan: Fiscal Theory and Political Economy.* Chapel Hill 1960. 18–20. old.
- ¹⁰ E végeredményben nem akart következmény a központi gazdaságirányításból adódó kényszer, adott esetben azonban tudatos politikaként is megjelenhet, amelynek a húszas évek szovjet-orosz baloldali ellenzéke karikatúrisztikus nevet adott: vodkapolitika. Ennek jellemzése során Trockij lényegbe vágó összefüggésre hívja fel a figyelmet: „Káros jelenség volt a politbűrónak az a törekvése, hogy az államot a vodka eladására építse fel, azaz a munkásállam bevételeit a gazdasági szervezet eredményeitől függetlenítesse. Kétség sem férhet ahhoz, hogy létezik egy belső összefüggés a párttól mindig is független titkári szervezet öntörvényű jellege és azon tendenciózus kísérlet között, hogy a kollektív építőmunka sikereitől vagy balsikereitől lehetőség szerint független

államot teremtsenek meg.” „Das erste Brief Trotzki's (8. Okt. 1923.) an die Mitglieder von Zentralkomitee und Zentraler Kontrollkommission”. Die linke Opposition in der Sowjetunion, 1923–1928. Bd. I. 1923–1924. Hrsg. u. eingel. von U. Wolter. Berlin 1976. 202. old.

¹¹ A pénzügyi rendszer a pénzügytan kategóriája, de a pénzügytan múlt századi klasszikusai, a „nagy rendszerezők” (L. von Stein, Alb. Schaffle, Ad. Wagner) – a pénzügytani irodalom (XVII. századi) kezdeteivel és a modern pénzügytannal mint szaktudománnyal szemben – nem használják a fogalmat. Ez mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy az államháztartás működésével kapcsolatos rendszerezettség részben az abszolutizmus, részben pedig a 20. századi „vegyes” gazdaságok igénye. A köztes időszakra esik a versenypénzügyi virágkora, amikor nem kiterjedt apparátussal rendelkező, feladatok széles körét átfogó államháztartásra, hanem a lehetőségek szerinti „olcsó” államra volt szükség. (Lásd *F. K. Mann: Abriss einer Geschichte der Finanzwissenschaft*. HbF. Bd. I. Lief 1–2. 82. old.) A mai értelemben vett pénzügytan, amely kialakulását részben a klasszikus poliökonomia relativizálódásának és pozitívizálódásának, részben pedig annak a viszonylagos szemléleti homogenitásnak köszönheti, amely bensőleg feloldotta a korábbi szembenállást a normatív hatékonyságközpontú és a pozitíviztikus-institucionális iskolák között, újból felvette eszköztárába a pénzügyi rendszer fogalmát. *K. Littmann* ezt a húszas évek végére datálja. (Problemstellung und Methoden der heutigen Finanzwissenschaft. HbF. Bd. I. Lief. 2. 100. old.) A kiegyenlítődési tendencia egyik feltűnő jele az, hogy a neoliberalizmus is betagozódik a pozitív tudományok rendjébe, amikor szakít a hatékonyság általános érvényű normává emelhetőségének tézisével, s ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági növekedés racionalitása csak „antiszcientikus” alapon képzelhető el. Lásd *J. M. Buchanan: Positive Economics, Welfare Economics, and Political Economy*. 107–108. old.

¹² Korunkban a pénzügyi rendszer fogalmát *F. K. Mann* mint szociológiailag megragadható szervezetrendszert értelmezi. Lásd: *Finanzsoziologie*. Hdwb d Sozwiss. Bd. III. 645. old. *Wilhelm Gerloff* viszont inkább tartja magát a hagyományos értelmezéshez, amikor a pénzügyi rendszer fogalmát az állam rendelkezésére álló pénzforrások összességéhez köti. (Die öffentliche Finanzwirtschaft. Frankfurt am Main 1942. 180. old.) *E. R. A. Seligman* az adóügyet állítja felfogásának középpontjába. (Lásd *Public Finance*. Encyclopaedia of the Social Sciences. Vol. 11–12. New York 1959. 13th ed. 639. old.)

¹³ „A „pénzügyi alap” a mi értelmezésünkben éppen az a kategória, amely az államháztartás polgári-liberális típusú vitele ellenében érvényes, az alapszerű kezelést ugyanis – mint azt Heller Farkas kifejti – alkalmas nyújt a hozzárendelt kezelési ág önállósításához és a közháztartástól való viszonylagos elkülönítéshez, ennyiben pedig megbontja az államháztartás egységét illetve átfogó ellenőrizhetőségét. Lásd *Pénzügytan*. Budapest 1943. (2. kiadás) 55–56. old.

¹⁴ A reál- (történeti konkrét) és képzetes (formális absztrakt) kategóriák közötti különbségtételre lásd *N. Poulantzas: Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*. Frankfurt am Main 1975. (2. Aufl.) 13. old.

¹⁵ Figyelemre méltónak ebből a szempontból *Horst Jecht* idevágó megjegyzései, aki szerint a „finatio” vagy „financia” későlatin terminusai (amelyek ekkor egyszerűen fizetést vagy jövedelmeket illetve bevételeket jelentettek) a 13. századi Franciaországban már kifejezetten az állami bevételekkel és kiadásokkal való gazdálkodást jelölik, és csak az újabb irodalom vezeti be a „közpénzügyek” (és „magánpénzügyek”) megjelölést annak érdekében, hogy az államgazdaságot elhatárolja a magánforrásból megvalósuló finanszírozástól. Lásd: *Finanzwirtschaft, öffentliche*. (I.) Allgemeines. 674–675. old.; és *W. Gerloff: Id. mű*, 105. old. A szocialista államok szakirodalmában a terminológiai problémával nem találkozunk, a pénzügyek alatt gyakorlatilag automatikusan állampénzügyeket értenek. E. A. Voznyeszenszkij a pénzügyi viszonyok elengedhetetlen elemeként kezeli például „az állam egyoldalú imperatív akarat-

kinyilvánítását". A. M. Alekszandrov, E. A. Voznyeszenszkij: *Finanzi szocializma*. Moszkva 1974. 5., 10., 31. és 37. old.

¹⁶ Vö. E. Forsthoff: *Lehrbuch des Verwaltungsrechtes*. Bd. I. München und Berlin 1958. (7., neugearb. Aufl.) 116. old. Némiképp hasonló értelemben fogalmaz *Magyar Zoltán* is. (Magyar közigazgatás, Budapest 1942. 209. old.)

¹⁷ Formális és materiális alkotmányosság különbségtételét illetően vö. *Walter Burckhardt* distinkciójával, aki szerint különbség tehető alkotmányossági és magatartási jog között (*Verfassungs- und Verhaltensrecht*). Előbbi tárgya a jogilag biztosított lehetőség megragadásának módja, utóbbié a megvalósítható lehetőség maga. (*Die Organisation der Rechtsgemeinschaft. Untersuchung über die Eigenart des Privatrechtes, des Staatsrechts und des Völkerrechts*. Zürich 1944. (2. Aufl.) 32. old.

¹⁸ E. Forsthoff: *Id. mű.* 320. old.

műhelytanulmányok

ÚJ KIADVÁNYUNK

VÁLTOZATOK AZ ADAPTÁCIÓRA

TERJEDELME: 192 OLDAL

ÁRA: 65.- Ft

HARCSA ISTVÁN

Változások az életmódban Magyarországon és Lengyelországban

Már a korábbi elemzések is kimutatták, hogy meglehetősen szoros kapcsolat van a mindenkori gazdasági folyamatok és a társadalom életmódja között. A nyolcvanas években számos szocialista ország gazdasága a kifulladás, illetve a válság jegyeit mutatja. Ez a helyzet Magyarországra és Lengyelországra is jellemző, ezért érdekes lehet, hogy a gazdasági gondoknak az életmód területére való „begyűrűzésében” milyen hasonló, illetve eltérő vonások figyelhetők meg.

A nyolcvanas évekre vonatkozó összehasonlítás jelentőségét némiképp fokozza az a körülmény, hogy ezt megelőzően – a hetvenes évek második felére vonatkozóan – már készült egy összehasonlító elemzés; a magyar és a lengyel időmérlegadatok mellett a finn időmérleg-vizsgálat főbb eredményeit is bemutattuk.*

Azóta Magyarországon (1986–1987-ben) és Lengyelországban (1984-ben) is újabb időmérleg-vizsgálatokat végeztek. A jelenlegi elemzés alapvetően a magyar és a lengyel társadalom életmódjában – az utóbbi évtizedben – bekövetkezett változásokat igyekszik nyomon követni.

A korábbi összehasonlítás viszonylag egyszerű eszközökkel (mérőszámokkal) próbálta egybevetni a három ország népességének időfelhasználását, amely köztudottan az életmód egyik leginkább meghatározó összetevőjének tekinthető. Az időfelhasználás jellemzőinek tágabb értelmezéséhez figyelembe vettünk – a gazdasági és társadalmi fejlődés főbb területeit bemutató – néhány társadalmi jelzőszámot is.

Az összehasonlított adatok alapján azt a következtetést lehetett levonni, hogy „a magyar gazdaság és társadalom a felszabadulás után, különösen az 1960-as évek közepe óta lényegesen előrelépett a modernizáció folyamatában, némileg közeledett Finnországhoz és elhúzott Lengyelországtól. Az időmérlegadatok összehasonlítása arra enged következtetni, hogy ebben az előrehaladásban lényeges szerepe volt azoknak a többlet-erőfeszítéseknek, amelyeket a magyar társadalom többsége, elsősorban a községi munkások és a mezőgazdasági rétegek tagjai vállaltak. Valószínűnek látszik, hogy a többlet-erőfeszítések az utolsó években tovább növekedtek... Bár kétségtelen, hogy ennek a sok

* *Andorka Rudolf-Harcsa István-Adamczuk Lucjan-Niemi Iiris: A társadalmi modernizáció különbségeinek összefüggése az életmóddal Magyarországon, Lengyelországban és Finnországban. Társadalomkutatás, 1986. 1. sz. 5–22. old.*

többletmunkának eredményeképpen olyan életmód alakult ki, amelyben háttérbe szorulnak a jövőbeni modernizációs továbblépés szempontjából fontos tevékenységek is, ez a nagy erőfeszítés a közelmúltban és jelenleg az elért fejlődésnek lényeges tényezője.” (Id. mű, 17. old.)

Az eltelt időszak fejleményeinek ismeretében, valamint az újabb információk birtokában felmerül az a kérdés, hogy vajon a hetvenes évek közepéig tapasztalható hazai előrelépés milyen alapokra épült, és miért torpant meg. Ennek kapcsán kérdésként fogalmazódik meg, hogy vajon hosszabb távon lehet-e egy társadalom fejlődését növekvő mértékű lakossági többlet-erőfeszítésekre alapozni.

A kérdések sorát azonban ezzel még nem lehet lezárni, tekintve, hogy az utóbbi évek közgazdasági, szociológiai és politológiai elemzéseinek a fényében a gondok gyökerei egyre mélyebbre vezetnek. Így többek között az eddigi társadalomfejlődési modell további fenntartása is kérdésessé vált. Úgy tűnik, hogy a kelet-európai országok ismét a modellváltás kényszere előtt állnak, tekintve hogy egyre inkább elsodródnak a világgazdasági fejlődés főáramlatától. A kutatások már tisztázták, hogy a jelenlegi modell keretei között nincs mód a térvésztes megállítására. Sőt a világgazdasági folyamatok hosszú távú alakulása fokozott erővel kényszerít bennünket az 1950 és 1975 közötti – kedvezőnek minősített – fejlődés újraértékelésére. A hetvenes évek eleje óta tartó, számunkra kedvezőtlen, cserearányomlás ugyanis azt jelenti, hogy a világpiac – utólag ugyan, de – leértékelte a magyar gazdaság korábbi teljesítményeit is.

E folyamatokat csak hosszú távon lehet minősíteni, mert különben az a látászat keletkezik, hogy a gondok csak a hetvenes évek eleje óta jelentek meg. A valóságban az a helyzet, hogy – a hetvenes éveket megelőzően – a hazai adottságokat gyakran mellőző gazdaságpolitika nem kevés „gazdasági üresjáratot” produkált. (Gondoljunk csak a nehézipar túlzott, a hazai adottságokat figyelmen kívül hagyó fejlesztésére.)

A világgazdasági folyamatok főáramlatától való leszakadást nem lehet az 1945 előtti időszak elmaradottságával magyarázni. Ennek tarthatatlanságára éppen a háromoldalú magyar–lengyel–finn összehasonlítás tapasztalatai hívták fel a figyelmet. E század első évtizedeiben ugyanis a finn gazdaság pozíciói nem voltak jobbakk, mint a magyar gazdaságé, sőt inkább hátrányban voltak.

A társadalmi jelzőszámok témakörben végzett csehszlovák–magyar összehasonlítás alapján azt a következtetést lehetett levonni, hogy a világgazdasági folyamatoktól való leszakadás sorsát Csehszlovákia sem kerülhette el, pedig ott korábban – világviszonylatban nézve is – fejlett ipari kultúra volt, ráadásul az ország természeti kincsei is kellő alapot biztosítottak az ipari fejlődéshez. Ezen összehasonlítás kimutatta, hogy a társadalmi modernizáció tekintetében Magyarország számottevő mértékben felzárkózott Csehszlovákiához, ami a másik oldalról viszont azt jelentette, hogy Csehszlovákia világgazdasági folyamatoktól való leszakadása még nagyobb mérvű volt az utóbbi évtizedekben, mint hazánké.

Itt újból a finn modell példaértéke jön elő, nevezetesen, hogy ipari tradíció és ipari nyersanyagkincsek nélkül is tartós fejlődést érhet el egy ország, ám ehhez megfelelő társadalomfejlődési modell szükséges.

Természetesen a gazdasági térvésztes kedvezőtlen következményei nem maradhatnak meg a szűken értelmezett gazdaság keretei között, hanem a hatások átgyűrűznek az életkörülmények, az életmód területére. Ezek a területek minden társadalom legérzékenyebb pontjai közé tartoznak. A gazdaság kedvezőt-

len működését ugyanis nem mindig lehet közvetlenül érzékelni, sőt a hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy a gazdasági gondokat viszonylag sokáig a felszín alatt lehet tartani. Ezzel szemben az életmód, az életkörülmények romlását a lakosság közvetlenül érzékeli, és ezért a feszültségek felhalmozódását, a kritikus helyzetek kialakulását e mutatók sokkal közvetlenebbül jelzik.

A korábbi – magyar–lengyel–finn – időmérleg- és életmód-összehasonlítás eredményeire alapozva, értelemszerűen vetődik fel a kérdés: vajon a *magyar társadalom életmódja a jövőben melyik életmódmodell felé közelít?* A gazdaság további tartós kifulladásá esetén lehetséges, hogy a kilencvenes évek magyar életmódjának számos eleme sok rokon vonást fog mutatni a nyolcvanas évek lengyel életmódjával? Avagy van-e módunk és lehetőségünk arra, hogy inkább a finn modell felé közelítsünk?

A hetvenes években a lengyel társadalom is megpróbált alulról előremenekülni a modellkeretek szorításából, amit az is bizonyít, hogy a lengyel népesség nem mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenysége akkoriban már jóval nagyobb méreteket öltött, mint a magyar népességé. Ugyanakkor a nyugati hitelek igénybevételével „felülről” is történtek előremenekülési kísérletek, amelyeket azonban a modell szükségszerűen maga alá gyűrt, és a válsághelyzetet csak elodázní lehetett.

Kérdés, hogy miként kell értékelnünk a legújabb hazai tendenciákat, nevezetesen azt, hogy a lakosság többletmunka vállalásában és általában a második gazdaságban teljesítmény-visszatartás tapasztalható. Ez is kísértetiesen hasonlít a lengyel népesség korábbi – a nyolcvanas évek elején megjelenő – teljesítmény-visszatartó reagálásához, pedig ott nem vezettek be új adórendszert. Ez arra enged következtetni, hogy a lakossági kezdeményezések visszafogásának mélyebbek a gyökerei, magában a modell alaptulajdonságaiban rejlenek. A magyar népesség új adórendszerre való reagálása csak a mélyebb törvényszerűségek felszíni megjelenési formáját jelenti.

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a két ország közötti *nagyobb szabású összehasonlítás előzeteseként*, a rendelkezésre álló (publikált*) időmérlegadatok alapján megpróbáljuk nyomon követni a két társadalom életmódjában bekövetkezett változásokat. Abból indulunk ki, hogy mit rögzítettek a hetvenes évek közepére vonatkozó adatok, és azóta milyen irányú elmozdulások figyelhetők meg.

Tekintve, hogy az összehasonlító elemzés alapvetően az időbeli változások bemutatására törekszik, ezért először azt célszerű számba venni, hogy tíz év távlatából visszatekintve, történtek-e olyan fejlemények, amelyek közvetlenül, vagy közvetve befolyásolták a két ország népességének időfelhasználását. Így módon képet alkothatunk arról, hogy az idősorok alapján *milyen folyamatok hatását mérjük*. A népesség időfelhasználását meghatározó főbb tényezők közül – a hetvenes évek közepe óta – a következő területeken figyelhetünk meg jelentős változásokat:

1. Mindkét országban számottevően *rövidült* a hivatalos *heti munkaidő*.
2. *Jelentős szerkezeti eltolódások* következtek be a *népesség összetételében*; tovább csökkent a hagyományosan munkacentrikusabb életformát folytató fa-

* *Andorka Rudolf-Harcza István*: Időfelhasználás Lengyelországban és Magyarországon. KSH 1984.; *Falussy Béla-Harcza István*: Időmérleg. KSH 1987.; *Analiza budzetu czasu ludnosci Polski w latach 1976 i 1984*. Statystyka Polski, Warszawa 1987.

lusi, azon belül is a mezőgazdasági fizikai rétegek aránya, és ezzel párhuzamosan növekedett a szabadidőt nagyobb mértékben igénylő népesség aránya.

3. A gazdasági gondok szorításában mindkét társadalomban végbement egy *sajátos, felemás modernizáció*, amelynek eredményeként ezekbe a társadalmakba is beépültek bizonyos szabadidős életformaminták. A háztartások gépesítettsége bővült, növekvő motorizációnak vagyunk szemtanúi, amely fellendítette az autós turizmust. A hiánygazdaság keretei között azonban a modernizáció nyújtotta előnyök túlnyomó része elvész.

1. KERESŐ MUNKA

Minden társadalom életében meghatározó, hogy mekkora a kereső munkára fordított idő, illetve, hogy ez az idővolumen milyen tényezők hatására alakul.

A hetvenes évek közepén – a 18 éves és idősebb népesség* egészét tekintve – nem volt számottevő különbség a két ország népességének kereső munkára fordított idejében. A nyolcvanas évek közepére, második felére ez a helyzet alapvetően megváltozott, miután a lengyel népesség körében – évi átlagos napra számítva – 49 perccel, a magyaroknál viszont csupán 13 perccel csökkent ez az idő. A magyar népesség egésze tehát a nyolcvanas évek közepén – napi átlagban – több mint fél órával töltött több időt kereső munkával, mint a lengyel. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy ebben az időszakban Magyarországon minden szombat szabadnap. Lengyelországban viszont csak minden második.

E pusztá adatok összehasonlítása is sejteti, hogy a két országban eltérő fejlődés zajlott le a hetvenes évek közepe óta. Magyarországon a kereső munkára fordított idő csökkenése *részben* azért volt kisebb mértékű, mert az eltelt időszakban a főmunkaidő csökkenésével párhuzamosan jelentősen *növekedett* a jövedelemkiegészítő jelleggel végzett *különmunka vállalása, részben* azért, mert a *nyugdíjas népesség is fokozta nyugdíjkiegészítő munkavállalását*.

Némiképp eltérő képet kapunk, ha az összehasonlítást csak az *aktív keresőkre* korlátozzuk. Ebben az esetben kiderül, hogy a lengyel aktív keresők a hetvenes évek közepén – napi átlagban – 19 perccel, a nyolcvanas évek közepén 9 perccel töltöttek több időt a kereső munkával, mint a magyarok. Itt tehát már megfigyelhető a szabad szombatok eltérő számából fakadó hatás, és ezért a magyarok átlagideje némiképp alacsonyabb. Ám ebben az aktív keresők eltérő összetétele is megjelenik, nevezetesen az, hogy Lengyelországban sokkal nagyobb hányadot tesz ki a hagyományosan hosszú munkaidővel dolgozó paraszti réteg, mint Magyarországon, és ez megemeli a lengyelek átlagidejét.

Ha azonban a kereső munkára fordított idő alakulását nem a teljes aktív keresőkre, hanem csak azokra a személyekre számítjuk, akik az adott munkát végezték, akkor kiderül, hogy a hetvenes évek közepén a magyarok – napi átlagban – 14 perccel, a nyolcvanas évek közepén 20 perccel töltöttek több időt tevékenységgel, mint a lengyelek. E finomabb mutatók révén tehát némileg árnyaltabb képet kapunk a két társadalom tagjainak kereső munkájáról.

* Magyarország esetében a 18–69 éves népesség adatai szerepelnek, amely azonban a főbb tendenciák alakulását tekintve nem zavarja az adatok összehasonlíthatóságát.

*A népesség kereső munkára fordított ideje nemek szerint,
évi átlagos napon (óra, perc)*

	Lengyelország		Magyarország	
	1976	1984	1976–1977	1986–1987
férfi	6,10	5,09	5,56	5,46
nő	3,38	2,55	3,51	3,36
összesen	4,44	3,55	4,49	4,36

Már a korábbi hazai időmérleg-elemzések is kimutatták, hogy a magyar társadalom meglehetősen munkacentrikus életmódja zömében abból fakad, hogy igen kiterjedt a főfoglalkozású munka melletti különmunka-vállalás, amely egyúttal a második gazdaság gerincét adja. A hetvenes évek közepéig az ilyen jellegű munkához főleg a háztáji és kisegítő gazdaságok nyújtottak megfelelő színteret. A nyolcvanas évek eleje óta viszont egyre nagyobb mértékben bővültek a mezőgazdaságon kívüli területeken is a többletmunka vállalásának lehetőségei.

Ez a folyamat az időmérleg adatokból is kiolvasható. Tíz év alatt a nem mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenység négy-ötszörösére növekedett a magyar népesség körében, miközben tovább növekedett a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő is.

A lengyel népesség körében viszont ezzel teljesen ellentétes irányú folyamat zajlott le, miután körükben közel felére csökkent az ilyen típusú tevékenységre fordított idő. A lengyel tendenciák elemzésekor feltétlenül figyelembe kell venni azt, hogy a hetvenes évek közepén a lengyel népesség ilyen jellegű tevékenysége meghaladta a magyarokét. (A különbség két-két és félszeres volt a lengyel népesség javára.) Ennek az volt a háttere, hogy a lengyel első gazdaság néhány évvel hamarabb kifulladt, mint a magyar, és ennek következtében a főmunkahelyi keresetek is kevésbé tudták biztosítani a megélhetési költségek fedezetét. A lengyel társadalom tehát már hamarabb rákényszerült a különmunka vállalására. A szakértők szerint a kezdeti időszakban viszonylag jól fizették az ilyen jellegű tevékenységet.

A lengyel gazdaság és társadalom megroppanása az 1980-as évek fordulóján azonban visszavetette az ilyen irányú törekvéseket. Az állami szektorban adódó többletmunka vállalása értelmét veszítette, részben azért, mert nem tudták olyan jól megfizetni, mint korábban, részben azért, mert az áruhiány miatt a többlet-erőfeszítésekkel megszerzett pénzen nem lehetett árut vásárolni (legalábbis elérhető áron). A többletmunkát ezért sokan feladták, illetve egy részük a magánszektorba húzódva „láthatatlanul” végezte ezt a tevékenységet (statisztikai eszközökkel nem lehetett megragadni). Így „bezárult a kör” és egyfajta *fásult életmód vert gyökeret* a lengyel társadalom jelentős részében.

Ezek a folyamatok tanulságosak a magyar társadalom számára is, különösen, ha a háttérként szolgáló hazai gazdasági folyamatokat is szemügyre vesszük. Az az időbeli fáziseltolódás, ami a nem mezőgazdasági jellegű különmunkák vállalásában megfigyelhető, jelentős részben arra vezethető vissza, hogy a magyar gazdaság tovább tudott talpon maradni, mint a lengyel, és a magyar né-

*A népesség nem mezőgazdasági jövedelemkiegészítő
tevékenységre fordított ideje, évi átlagos napon*

	Lengyelország		Magyarország	
	1976	1984	1976–1977	1986–1987
a megfigyelték átlagos ideje (óra, perc)				
férfi	0,13	0,08	0,05	0,20
nő	0,04	0,02	0,02	0,10
a tevékenységet végzők átlagideje (óra, perc)				
férfi	4,28	3,49	3,30	4,14
nő	3,57	3,19	2,52	4,07
a tevékenységet végzők aránya (napi átlagban, százalékban)				
férfi	5,0	3,5	2,4	8,0
nő	1,6	1,1	1,3	4,0

pesség később kényszerült ezek vállalására. Az ma már látható: ahogy az adott modellben a lengyel népesség többlet-erőfeszítései nem tudták megfordítani a gazdasági folyamatok romlását, úgy a magyar népesség erőfeszítései sem tudtak érdemi javulást hozni. A gazdaság önfelélő mechanizmusainak hatása olyan erőteljes volt, hogy azt a népesség többlet-erőfeszítései sem tudták kellően el-
lensúlyozni.

1988-ban azonban már a magyar népesség körében is elindult a kényszerű teljesítmény-visszatartás, amelynek közvetlen kiváltó oka az újonnan bevezetett jövedelemadórendszer volt.

Úgy vélem, hogy hiba lenne, ha a személyi jövedelemadót kiáltanánk ki minden baj okozójának. A lengyel példa is azt mutatja, hogy a mélyben munkálód gondok – ha más megjelenési formában is – törvényszerűen a felszínre hozzák az itt megfigyelhető folyamatokat. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi modell keretei között csak a gondok átmeneti eltussolására, illetve a feszültségek megjelenési formáinak módosítására van csupán lehetőség.

A makrofolyamatok tehát szükségszerűen begyűrűznek a családok életébe, sőt az adatok alapján az is kiderül, hogy azok *jelentős változást* idéztek elő *a családi munkamegosztásban*. Mindkét országban ugyanis az vált jellemzővé, hogy a különmunka vállalása alapvetően a férfiak kötelessége lett, már csak azért is, mert a férfiszakmákat a munkaerőpiac sokkal jobban megfizette, mint a női szakmákat. Ezáltal értelemszerűen felerősödtek a családi, nemek közötti munkamegosztás hagyományos elemei. E családmódel alapvető jellemzője az, hogy a megélhetési források előteremtése fokozottan a férfiak kötelessége.

A különmunka vállalásában megfigyelhető időbeli fáziseltolódás azt jelentette, hogy más-más időszakban jelentkezett a hagyományos munkamegosztási modell felelevenedése, majd hanyatlása is, és így a teljes ciklus más-más időszakban jelent meg a két társadalomban. A lengyel társadalomban ez a folyamat a hetvenes évek közepén volt felfutóban, és még mielőtt erőteljesebben kibontakozhatott volna, a külső körülmények hatására visszahanyatlott. Am fur-

csamod nem az életkörülmények javulása, hanem a gazdaság teljes kifulladásá állította meg, illetve fordította vissza ezen tendenciák további fennmaradását. Erre utal az, hogy Lengyelországban a kereső munkára fordított idő nemek közötti különbségei 1976 és 1984 között mintegy 20 perccel csökkentek. Ám mindez csak amiatt következett be, mert a kereső munkára fordított idő csökkenése a férfiak körében jóval erőteljesebb volt, mint a nők körében.

Magyarországon viszont ez az újkonzervatívnak tűnő tendencia a nyolcvanas évek közepén erősödött fel, és feltehető, hogy a hanyatló ciklus hasonló módon megy végbe, éppen a mostani időszakban.

Az itt elemzett időmérlegadatok azonban nem csupán a gazdaságtörténeti helyzetek analóg vizsgálatát teszik lehetővé, hanem módot adnak olyan társadalomtörténeti jelenség vizsgálatára is, mint a nemek közötti, a családon belüli munkamegosztás, illetve az itt megfigyelhető törvényszerűségek áttekintésére. Adataink alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy jelenleg a kelet-európai társadalmakban a családon belüli munkamegosztás, tehát ezen a téren a nemek közötti egyenlőség növekedése vagy csökkenése, alapvetően a mindenkori gazdasági viszonyoktól függ. Jelenleg ezek a társadalmak nincsenek olyan helyzetben, hogy az ilyen társadalmi értékek kellően érvényesülhessenek, illetve, hogy a fejlődés meghatározói lehessenek.

Sorolni lehetne – éppen az időmérlegadatok tükrében –, hogy számos fontos társadalmi érték sem tud érvényesülni. Így például nem kapja meg kellő értékét az egészség (mozgásszegény életmód), az önképzés (a tudás leértékelődése) és általában a szabad idő (gyakorta elszürkülő szabadidős elfoglaltságok). A gazdasági gondok szorításában mindezek másodlagos jelentőségűekké lesznek.

Éppen ezért, amikor megalapozott diagnózisokat hallunk a jelenlegi értékválságról, akkor ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy mindez nem azért van, mert ezek a társadalmak eleve képtelenek a tartós társadalmi értékek kitermelésére, hanem részben azért is, mert szükségszerűen előtérbe került az anyagi egzisztenciális problémák megoldása, és így az emberek számára nagyon megnehezült az értékválasztás. (Természetesen sok más tényező is közrejátszik ezen értékválság felerősödésében.)

Végző soron tehát a jelenlegi, a kelet-európai társadalmi modell nem tudja biztosítani azokat az anyagi alapokat, amelyekben ezek a társadalmi értékek kellően „működhetnének”.

A kereső munkában bekövetkezett változásokat elemezve, további jelentős különbségeket figyelhetünk meg a két ország között, ha a folyamatokat *településtípusok szerint* nézzük. Lengyelországban a nyolcvanas évek közepére a városi népesség jelentősen csökkentette, a községi népesség viszont növelte a kereső munkára fordított időt. Ennek következtében nőtt a településtípusok közötti különbség. Ezzel szemben Magyarországon a községekben a kereső munkára fordított idő jelentősen csökkent, a városokban viszont csak kissé változott. (Magyarországon – napi átlagban – 42 perc, Lengyelországban közel 80 perc a községi és városi népesség közötti különbség, a községek hátrányára.)

A lengyel községi népesség nagyobb mértékű munkavállalását alapvetően az motiválta, hogy az élelmiszerhiány felértékelte a mezőgazdaság, illetve az ott végzett munka szerepét. A falvakban élőknek kifizetődő volt többlet-erőfeszítéseket vállalni. (E folyamatok szükségszerűen felerősítették a társadalmi értékkülönbségeket, amelyek kihatnak a politikai érdekvizonyokra is.) Ezzel

szemben a lengyel városi népességnek viszonylag kevés esélye maradt a „két lábon állásra” (főmunkahelyi kereset mellett kiegészítő jövedelmek megszerzésére), Magyarországon viszont a városi népesség a nyolcvanas években jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy a jövedelemszerzés szempontjából „két lábra” kell állnia. Ebből következően – a hivatalos munkaidő csökkenése ellenére – a kereső munkára fordított ideje alig csökkent.

A községi és városi népesség kereső munkára fordított idejének alakulását célszerű szélesebb kitekintésben is vizsgálni. A lengyel szakértők a községi népesség növekvő munkaterheit úgy értékelik, hogy az ott élők csak eme többleterőfeszítés révén tudják megteremteni a jobb életkörülményeket. E többleterőfeszítések jelentik tehát azt a társadalmi árat, amit a községi népesség „megfizet” a városi színvonalhoz való felzárkózás érdekében.

Magyarországon a felzárkózási folyamat körülbelül egy évtizeddel korábban – a hetvenes évek közepén – kezdődött el, és azóta a községi népességnek a felzárkózás érdekében tett erőfeszítései némiképp mérséklődtek. E téren tehát a lengyel társadalom – a magyarokhoz képest – bizonyos fáziskésésben van.

A korábbi finn–magyar összehasonlítás viszont azt is kimutatta, hogy a község–város különbség tekintetében – a finnekhez viszonyítva, ahol már a hetvenes évek végén is kiegyenlített volt a falusi és városi népesség helyzete – a magyar társadalom van igen jelentős fáziskésésben.

A részletesebb, *társadalmi csoportok szerinti* elemzés alapján azonban bizonyos hasonlóságok is megfigyelhetők a két ország között. Így például szembe-tűnő, hogy mindkét országban jelentősen megnövekedett az *építőipari munkások* körében a jövedelem-kiegészítő tevékenységek vállalása. Az ezt kiváltó okok is hasonlóak, mert mindkét országban az utóbbi időszakban igen komoly mértékben visszaesett az állami erőből történő lakásépítkezés. (Magyarország esetében azonban a csökkenés mértéke jóval drasztikusabb, mint Lengyelországban.) Ennek következtében a magánerős építkezések egyre nagyobb mértékben igénylik az állami építőiparban dolgozó munkások – főmunkaidőn túli – munkavállalását. E téren is azt látjuk tehát, hogy a makroviszonyok által létrehozott hiány bizonyos rétegeket előnyös munkaerőpiaci pozícióba hoz.

A *szellemi rétegek* különmunka-vállalásában viszont az eltérő vonások dominálnak, azaz Magyarországon e tevékenység erőteljes bővülését, Lengyelországban viszont a visszaszorulását figyelhetjük meg. A hazai tendenciák értékelésekor azonban feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a felvétel 1986–1987-ben volt, tehát az új személyi jövedelemadó-rendszer bevezetése előtt. Számos jel utal arra, hogy az utóbbi időben ez a tendencia megfordult. Mindkét ország szellemi rétegeiben közös vonás viszont, hogy a *tanulásra, önképzésre* szánt idő felére, harmadára esett vissza. Ennek oka egyértelműen a szellemi munka és általában a szellemi potenciál leértékelődésére vezethető vissza. Ilyen körülmények között az értelmiségiek egyre nagyobb részénél a megszerzett képességek „karbantartása” is felesleges erőfeszítésnek bizonyul.

2. A SZÉLES ÉRTELEMBEN VETT HÁZTARTÁSI MUNKÁK

A társadalmilag szervezett kereteken kívüli munkák legnagyobb tömegét a különböző *házon kívüli teendők* (vásárlás, szolgáltatások igénybevétele), valamint a *háztartási és karbantartási munkák* teszik ki. Az eltöltött idővolumen

nagyságát jellemzi az a tény, hogy az itt teljesített időalap több mint egyharmada a kereső munkára fordított időnek.

3. sz. tábla

A népesség otthonon kívüli étkezésre fordított ideje és a résztvevők aránya, évi átlagos napon

	Lengyelország		Magyarország	
	1976	1984	1976-1977	1986-1987
Átlagos időráfordítás (óra, perc)	0,05	0,06	0,13	0,20
Résztvevők aránya (százalék)	13,80	22,30	30,50	47,00

E két nagyobb tevékenységcsoport egészére fordított időt tekintve, igen komoly eltérések figyelhetők meg a két ország között. Már a hetvenes évek közepén is az volt a jellemző, hogy a lengyelek – napi átlagban – közel fél órával fordítottak több időt az ilyen jellegű tevékenységek ellátására, mint a magyarok. A nyolcvanas évek közepére ez a különbség tovább növekedett, mert míg a magyar családok igyekeztek még több időt kispórolni a háztartás-gazdaságból (ami elsősorban a nőknek sikerült), addig a lengyel családoknál a ráfordított idő növekedése következett be. A lengyeleknél 1976-ban – napi átlagban – 3 óra 51 percet kötött le e tevékenységek ellátása, 1984-ben 4 óra 26 percet, a növekmény tehát több, mint fél óra. Ezzel szemben Magyarországon 3 óra 29 percről 3 óra 22 percre csökkent ez az idő.

E tendenciák alapján – első megközelítésben – azt lehet mondani, hogy e munkák növekvő időigénye következtében a lengyel háztartások, illetve az ottani háztartásvezetés gyakorlata még inkább tradicionális jelleget öltött. E vonás különösen a magyar háztartásokkal való egybevetésben tűnik erőteljesnek.

A megalapozottabb értékelés érdekében azonban célszerű azt is megnézni, hogy e növekedés milyen típusú tevékenységeknél figyelhető meg. Az adatokból kiderül, hogy a növekvő időigények csak kisebb részét kötötte le a háztartás vezetésével kapcsolatos munkák ellátása, a férfiaknál e növekmény – napi átlagban – 10 percet, a nőknél 14 percet tett ki.

A lengyel szakértők megállapítása szerint ez a növekedés alapvetően azért következett be, mert időközben erőteljesen csökkent a *közétkeztetésben résztvevők* aránya. (Az otthonon kívüli étkezés idejére és a résztvevők arányára vonatkozó adatok e csökkenést nem mutatják, mert az adatok tartalmazzák azokat az eseteket is, amikor valaki otthonról hozza be a munkahelyére a hideg-élelmet.) A krónikus élelmiszerhiány körülményei között ugyanis sokan lemondtak a munkahelyi étkezésről, mert ily módon nem vették be tőlük a húsjegyet, és ezt a fejadagot inkább a család számára, az otthoni étkezésre váltották ki. (A munkahelyi étkezés visszaszorulásában emellett az is szerepet játszhatott, hogy időközben jelentősen emelkedett az üzemi étkezés díja.) Ám ez azt eredményezte, hogy megnövekedett a háztartások főzésre fordított ideje. Kérdés azonban, hogy lehet-e mindezt tradicionalista vonások felerősödésének

A népesség vásárlásra és háztartási munkákra fordított ideje, évi átlagos napon (óra, perc)

	Lengyelország		Magyarország	
	1976	1984	1976–1977	1986–1987
<i>férfi</i>				
Vásárlás, szolgáltatások igénybevétele	0,26	1,01	0,13	0,15
Háztartási munka	1,13	1,23	1,33	1,32
ebből				
– javítási, karbantartási, építési munka	0,10	0,15	0,23	0,29
<i>nő</i>				
Vásárlás, szolgáltatások igénybevétele	0,46	1,07	0,25	0,25
Háztartási munka	4,45	4,59	4,30	4,19
ebből				
– gyermekek és idősek gondozása	0,34	0,38	0,28	0,39

tekinteni, hiszen e mögött jelenleg sokkal inkább a sajátos kényszerek megjelenése és nem a háztartás vezetésével kapcsolatos értékek változása húzódik meg.

További sajátos vonás, hogy a háztartási munkákra fordított idő növekedése a lengyel városi népesség körében észrevehetően nagyobb mértékű volt, mint a községekben. E tendencia viszont alapvetően arra vezethető vissza, hogy a kereső munkával töltött idő csökkentése csak a városokban következett be, és a háztartási munkákra fordított idő növekedését egyfajta kompenzálásnak tekinthetjük. Itt tehát arról van szó, hogy az érintett városi népesség kereső munkára fordított időalapjának egy részét a háztartási és karbantartási munkákra csoportosította át. E mögött ismét bizonyos kényszerűségek húzódnak meg. Természetesen elképzelhető, hogy e kényszerek tartóssá válása esetén – ez a kezdetben esetleg átmenetinek tekintett – időátcsoportosítás a háztartási munkák felértékelődéséhez és végső soron az ezzel kapcsolatos értékek megváltozásához vezet.

Az itt kimutatott növekvő időráfordítás azonban jelentősen elmarad attól, mint amit a vásárlásnál és a szolgáltatások igénybevételénél lehet megfigyelni. A nagymértékben megromlott kereskedelmi ellátás következtében a férfiaknál ez az idő 1976-ban 26 perc volt, 1984-ben több mint 1 óra, a nőknél 46 percről 1 óra 7 percre növekedett az itt eltöltött idő. (Magyarországon a változás minimális volt, a férfiaknál 13–15, a nőknél 25–26 percet tett ki.) Úgy vélem, hogy a vásárlásokkal együtt járó *sorbanállás* idejének ugrásszerű növekedését szintén nem lehet a háztartásvezetés tradicionalizálódásának tekinteni.

Ha az összehasonlítást csak a hagyományos háztartási munkák körére korlátozzuk, akkor megállapítható, hogy Lengyelországban a férfiak és nők közötti különbség továbbra is nagyobb, mint Magyarországon.

Sajátos *magyar jelenségnek* tekinthetjük viszont azt, hogy a férfiak *lakásépí-*

tésre és karbantartásra fordított ideje sokkal magasabb (két és félszerese), mint a lengyel férfiaké, és ráadásul ez az idő az utóbbi években jelentősen növekedett. Ennek hátterére, a hazai magánérős, illetve házilag építkezések nemzetközi mércével mérve is igen magas arányára már a korábbiakban utaltunk.

Végül említést érdemel az a közös vonás, hogy mindkét országban jelentősen növekedett a gyermekek ellátására fordított idő. Mindez arra enged következtetni, hogy mindkét társadalom egy *gyermekcentrikusabb világ* felé tart, bár az e téren megfigyelhető kedvező tendenciák mellett számba kell vennünk olyan kedvezőtlen fejleményeket is, mint például a válások növekedése, illetve ennek a gyermekekre gyakorolt kedvezőtlen hatása.

3. A KÖTÖTT IDŐ ÉS A SZABAD IDŐ KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

A két ország szabadidős tevékenységeinek összehasonlításakor csak egy nagyvonalú, vázlatos körkép bemutatására szorítkozhatunk. A konkrét időadatok egybevetése előtt azonban célszerű röviden áttekinteni azokat a körülményeket, amelyek befolyásolták a szabadidős szférát, illetve az ezzel kapcsolatos értékeket.

Abból kell kiindulnunk, hogy a *szabadidős társadalom képe* mindkét országban felcsillant egy rövid időre (vagy legalábbis a városi rétegek jelentős részében), azonban viszonylag hamar kiderült, hogy *nincsenek meg az ehhez szükséges gazdasági alapok*. Ezt a vágyak szintjén megrekedt jövőképet részben a hivatalos ideológia (és az ebből kigondolt jövőkép), részben a fejlett országokban kialakult irányzatok és gyakorlat táplálták.

A hetvenes évek közepe óta eltelt időszakban néhány területen változások következtek be, amelyek hatottak a szabadidős szféra átalakulására:

- több-kevesebb mértékben csökkent a kereső munkára fordított idő, amely így növekvő teret adott a szabadidős tevékenységeknek,

- változtak a kereső munka körülményei és annak „hozama”, továbbá az ezzel kapcsolatos értékek is, amelyek óhatatlanul is „begyűrűztek” a munkán kívüli életszférába is (autonómia, alternatívák jelentkezése az életvezetésben stb.),

- változtak bizonyos általános – a szabadidős szokásokra is kiható – társadalmi értékek (a család szerepének újraértékelése, alternatívák keresése a közösségi kapcsolatokban stb.)

Ezek a *változások a lengyel társadalomban jóval markánsabb* formát öltöttek, mint hazánkban. Már említettük, hogy az anyagi-egzisztenciális kényszerszerek hatására a háztartás-gazdaság szerepe jelentősen növekedett, amely egyrészt óhatatlanul a család korábbi szerepének átértékelését vonta maga után, másrészt új alternatívák kialakítására ösztönzött az életvezetésben. Gyorsította ezt a folyamatot az a körülmény is, hogy a „hivatalos” értékek jelentős része kiürült és ennek fejében a család előtérbe kerülését mintegy ellentételező reakciónak is felfoghatjuk („művi úton” kialakított értékek helyébe egy közvetlenebb, megfoghatóbb érték került előtérbe). Lengyelországban e folyamatot elmélyítette a vallás szerepének felerősödése is. Az egyház az értékvákuumot felismerve a családot helyezte az értékek középpontjába. Mindez látszólag a vallásosság rohamos növekedését idézte elő, ám a szakértők szerint ennél többről van szó.

A család mint az autonómia újra felfedezett színtere egyúttal védőhálót is jelentett a makroviszonyokból eredő kiszolgáltatottsággal szemben. Egyesek ezt egy sajátos menekülési terepnek tekintik, mások az anyagi-egzisztenciális kényszerek hatására történő befelé fordulásnak, ám olyan vélekedések is vannak, hogy ez nem más, mint a hagyományos családi keretek iránti nosztalgia felerősödése.

Tény, hogy a korábbi viszonyok és értékek szemszögéből nézve ez egyfajta befelé fordulásnak tűnik, amelyben a társadalmi bénultságnak meghatározó szerepe van. Kétségtelen, hogy ez a körülmény is hat, de jellemző a kiútkeresés is egy zsákutcás fejlődésből, amelynek természetesen még nincsenek meg a kiértelt formái. A jövő dönti majd el, hogy melyik vonás lesz a domináns. További kérdés, hogy – a jelenlegi anyagi-egzisztenciális körülmények tartós továbbélése esetén – ez a folyamat mennyire hozhatja meg a valós és nagyobb autonómiát. Milyen autonómiát érezhetnek azon társadalmak tagjai, ahol az életszínvonal szempontjából is jól érzékelhető a fejlett világtól való folyamatos leszakadás?

Rátérve a konkrét időadatok összehasonlítására, azt lehet mondani, hogy a két országban a munka jellegű tevékenységekben tapasztalható eltérő tendenciák hatására eltérő mértékű volt a szabad idő növekedése. Lengyelországban a teljes szabad idő nagysága némileg jobban növekedett, mint Magyarországon. Ezt a – több-kevesebb – mennyiségi növekedésből adódó többletet azonban mindkét társadalomban teljes egészében „elnyelte” a megnövekedett tévézés. Így tehát sem ez a többletidő, sem az életkörülmények alakulása nem tette lehetővé egy minőségi változás megalapozását. Lengyelországban a szabad idő növekedése azonban csak a férfiak körében volt érzékelhető. Így módon Lengyelországban az utóbbi időszakban a *férfiak és nők közötti különbség* jelentősen növekedett, és jelenleg napi átlagban 1 óra 20 percet tesz ki. Ezzel szemben Magyarországon e tekintetben a nemek közötti különbségek csökkenése figyelhető meg: a különbség jelenleg – napi átlagban – 34 percet tesz ki a férfiak javára.

Milyen következtetést lehet levonni ezekből a tendenciákból? Köztudott, hogy egy adott társadalomban a tradicionális jelleg fokmérőjének tekintik, ha ott a nők szabadon felhasználható ideje sokkal rövidebb, mint a férfiaké. A számszerű adatok arra utalnak, hogy ebből a szempontból Lengyelországban fokozódott, Magyarországon viszont mérséklődött a tradicionális vonás. Úgy vélem azonban, hogy a megalapozottabb értékeléshez nem elegendő csupán a szabad idő volumenében megfigyelhető különbségekre támaszkodni, hanem számításba kell venni a kereső és a háztartási munkát is. A korábban vizsgált adatokból kiderült, hogy e téren Magyarországon mindinkább előtérbe került a férfiak kereső tevékenysége (családeltartó szerepe), és emellett mérséklődött a férfiak hagyományos háztartási munkában való részvétele is. Lengyelországban viszont ez utóbbi tevékenységekben a férfiak növekvő részvételét lehetett megfigyelni. A több szempontú értékelés tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelen időszakban sokkal nehezebb egy adott társadalmat – a tradicionális jelleg szempontjából – minősíteni.

Emellett ezek az időmérlegadatok azt is jelzik, hogy a nemek közötti egyenlőségről-egyenlőtlenségről vallott korábbi nézetek egyre inkább újragondolásra szorulnak. Itt nemcsak arról van szó, hogy korábban a kelet-európai társadalmakban a nemek közötti „egyenlősítést” – leegyszerűsítve – a nők fokozott

foglalkoztatására szűkítették le, és ennek következtében a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenségek inkább nőttek, mint csökkentek. Sokkal nagyobb jelentőségűnek kell tekintenünk azokat az anyagi-egzisztenciális kényszereket, amelyek a családokat – mindig az adott helyzethez igazodó – megélhetési stratégiák kialakítására szorították. Így például Magyarországon a férfiak növekvő különmunka-vállalása, továbbá növekvő szerepük a lakásépítési és karbantartási feladatok ellátásában, a családi munkamegosztás hagyományos elemeit erősítette. A családok számára ma nem a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenségek jelentik az alapvető problémát; úgy tűnik, hogy az élet gondjai háttérbe szorították ezt a kérdést.

A szabad idő hagyományosan városi kategória, ezért ha e téren – a ráfordított idő nagyságát tekintve – a falusi népesség felzárkózását tapasztaljuk, akkor ez az adott társadalomban az életmód hagyományos elemeinek a felszívódására utal. A hetvenes évek közepén Lengyelországban a városi népesség előnyét jól jellemezte az a körülmény, hogy a szabad idő nagysága több mint 1 órával haladta meg a falusiakét. Ez a különbség azonban a nyolcvanas évek közepére még nagyobb lett, miután a városiak körében a szabad idő növekedése kétszer akkora volt, mint a falvakban. Ezzel szemben Magyarországon a különbségek már a hetvenes évek közepén is kisebbek voltak (44 perc a városiak javára) és ez a nyolcvanas évek második felére tovább csökkent (fél órára).

Csupán e jelenség tágabb értelmezése érdekében jegyezzük meg, hogy e téren a gazdaságilag fejlettebb országokban a falu és a város közötti különbség elenyésző vagy nem is mutatható ki. Ezt a tágabb viszonyítási keretet is alapul véve, azt mondhatjuk, hogy a szabad idő nagyságát tekintve a magyar falusi népesség hasonló szinten van, mint a lengyelországi társai, ebből következően a gazdaságilag fejlett országokban élőtől való elmaradása is hasonló mértékű. Magyarországon belüli relatíve kedvezőbb helyzete kizárólag abból fakad, hogy a magyar városi népesség kötött tevékenységekre fordított ideje számottevően magasabb, mint a lengyel városokban élőké. A falu és város közötti közeledés tehát nem a felzárkózásnak, hanem egy felülről (a városok felől) lefelé történő közeledésnek az eredménye. Következésképpen nehéz lenne e folyamatot úgy tekinteni, mint amelyik az életmód hagyományos elemeinek a felszívódását hozta magával.

Ugyanígy kérdésként merül fel: miként kell értelmeznünk azt a folyamatot, hogy *a városokban a munkásrétegek szabad ideje számottevően nagyobb mértékben növekedett, mint a értelmiségieké* (Lengyelországban a növekedés ütemében kétszeres különbségek voltak). Első megközelítésben ezt kedvező fejleménynek tekinthetjük, hiszen ennek eredményeként erőteljes bomlásnak indultak a korábbi hierarchikus elemek. A korábbi vizsgálatok ugyanis azt tükrözték, hogy a szabad idő nagyságában szinte hierarchikus sorrend van a mezőgazdasági fizikai rétegektől haladva az értelmiségiek felé. Részleteiben megvizsgálva azonban itt is arról van szó, hogy a közeledés felülről lefelé ment végbe, s nem egy felzárkózási folyamat következett be.

Úgy tűnik tehát, hogy a kelet-európai társadalmak (vagy azok egy részének) életmódjában teljesen másfajta fejlődési irány alakult ki, mint a gazdaságilag fejlett társadalmakban. Ez utóbbi társadalmakban ugyanis jól nyomon követhető a tradicionális elemekkel átszőtt életmódból a – kiegyenlítődéssel párosuló – modernizálás felé mutató fejlődési irány. Ezzel szemben a lengyel és a magyar példa azt mutatja, hogy – a felemás modernizáció következtében – ezek a

társadalmak valamiféle köztes állapotot honosítottak meg (vagy ott rekedtek meg!), amelyben a tradicionális jelleg már nem értelmezhető a korábbi módon, ugyanakkor a modernizálódás sem indulhatott el egyenes vonalú („hagyományos”) pályán.

Már a lengyel időmérleg-szakértők korábbi elemzései is kiemelték, hogy az ottani *népesség időtöltése egyre inkább otthoncentrikus*, ami szükségszerűen a *család szerepének a felértékelődésével* járt együtt. Hasonló vonások figyelhetők meg Magyarországon is. Ezek a tények viszont arra utalnak, hogy számottevő eltérés van az időadatok alapján mért tendenciák és a társadalom érzékelése között. A társadalom tagjai ugyanis – feltehetően joggal – azt érzékelik, hogy életükből mindinkább kiszorul a *családtagokkal való kommunikáció, beszélgetés*, illetve csökken annak gyakorisága, amit egyébként számos társadalomkutató véleménye is megerősít.

A társadalmi érzékelés és a mért tények ilyen jellegű eltérése önmagában is igen érdekes jelenség, ám ennek részletes kutatásába nincs lehetőségünk belemerülni. Hipotézisünk azonban elfogadhatjuk azt a magyarázatot, hogy miután a társadalom tagjai fokozódó kiszolgáltatottságot éreznek az áttekinthetetlen makroviszonyokkal szemben, ezért ennek ellensúlyozására fokozottabban keresnek „védelmet” a családi szférában. E szükséglet kielégítésére azonban kevesebb időt tudnak fordítani, mint amennyinek szükségét érzik. A családi szférában jórészt munkával eltöltött időt nem a családra fordított időként érzékelik.

Minden eddigi vizsgálat kimutatta, hogy az otthoncentrikussá váló életforma szabadidős tevékenységeinek középpontjában a *tévénézés* áll. Fontosságát jól érzékelteti az a tény, hogy Lengyelországban és Magyarországon is az utóbbi évtizedben felszabaduló szabadidő-többletet teljes egészében lekötötte a növekvő tévénézés. E tendencia alapján igazoltnak tűnik a társadalomkutatók azon megállapítása, hogy a televíziónézés szinte konkurencia nélkül nyomul egyre beljebb a szabadidős szférába.

Nem tekinthetünk el azonban a tévénézésnek attól a „mellékhatásától”, ami a családi élet változó keretek közötti szervezésében érhető tetten. A társadalom többsége számára ugyanis az esti tévénézés a *családi együttlét központi szervező elemévé lépett elő*. (Természetesen ez az együttlét más minőségű, mint a hagyományos keretek közötti együttlét.)

E jelenségre a lengyel kutatók is felfigyeltek, és a városokban élő munkásság szabadidős szokásait vizsgálva, *kétféle modellt* láttak kikristályosodni: az egyik az otthoncentrikus modell, amelyre a tömegtájékoztató eszközök igénybevétele nyomja rá a bélyegét, a másik a tömegkultúrától kevésbé függő, a közösségi életre nyitott modell.

Az otthoni időtöltés másik jelentősebb típusánál, a *családok egymással való beszélgetésénél* szintén a ráfordított idő kismértékű növekedése következett be – mindkét országban –, ami szintén azt jelenti, hogy sem a családok együttléte, sem a családi kommunikáció nem szorult az utóbbi időszakban háttérbe.

Más a helyzet a *vallási tevékenységek* esetében, amelyek a lengyel társadalomban – a mélyen gyökerező hagyományokra építve – tovább bővültek. E fejlemény több tényezőre vezethető vissza. Így többek között meghatározó szerepe volt annak, hogy az egyház olyan programot hirdetett meg, amelyben a család került a középpontba. Ám szerepet játszott a hivatalos ideológiáktól való elfordulás is. A vallási tevékenység fellendülése egyúttal *új színteret jelent a kö-*

zösségi életnek. Ezzel szemben Magyarországon az időmérlegadatok alapján nem mutatható ki ilyen irányú tendencia, bár a vallásszociológiai vizsgálatok hazánkban is a vallás szerepének erősödését mutatják.

Végül – az otthoni szabadidős tevékenységek közül – érdemes összehasonlítani az *olvasási szokások* alakulását.

Az összehasonlítás során kiderült, hogy a hetvenes évek közepe óta az *újságok, magazinok és hetilapok* olvasására szánt idő Magyarországon számottevően bővült (a férfiak körében a napi 20 percről 27 percre, a nők körében 8 percről 16 percre). Lengyelországban viszont az erre fordított idő nem változott, és ezért míg korábban a két ország népessége e téren azonos szinten volt, addig a nyolcvanas évek második felére a lengyelek ez irányú időtöltése szá-

5. sz. tábla

*A népesség szabadidős tevékenységére fordított ideje.
évi átlagos napon (óra, perc)*

Tevékenységek	Lengyelország		Magyarország	
	1976	1984	1976–1977	1986–1987
<i>férfi</i>				
Szabadidős tevékenységek összesen	4.45	5.14	4.22	4.33
ebből				
- újság- és folyóirat-olvasás	0.21	0.22	0.20	0.27
- könyvolvasás	0.09	0.09	0.16	0.11
- tévézés	1.47	2.07	1.30	1.52
- séta, kiraktnézés	0.14	0.14	0.11	0.07
- kirándulás	0.02	0.02	0.06	0.07
- vendégeskedés	0.40	0.39	0.26	0.23
- beszélgetés családtagokkal	0.12	0.14	0.17	0.22
- passzív pihenés	0.54	0.37	0.38	0.29
- amatőr kulturális tevékenység	0.00	0.00	0.03	0.05
<i>nő</i>				
Szabadidős tevékenységek összesen	3.37	3.54	3.38	3.59
ebből				
- újság- és folyóirat-olvasás	0.10	0.09	0.08	0.16
- könyvolvasás	0.10	0.09	0.11	0.11
- tévézés	1.15	1.34	1.21	1.40
- séta, kiraktnézés	0.10	0.14	0.09	0.05
- kirándulás	0.01	0.02	0.03	0.04
- vendégeskedés	0.39	0.30	0.18	0.13
- beszélgetés családtagokkal	0.09	0.11	0.16	0.23
- passzív pihenés	0.26	0.26	0.35	0.26
- amatőr kulturális tevékenység	0.00	0.00	0.01	0.03

mottevéően elmaradt a magyarokétól. (A lengyel elemzők azt is kimutatták, hogy a városi értelmiség körében érezhetően csökkent az újságok és hetilapok olvasása.)

A magyar népesség növekvő időráfordítása mögött alapvetően az húzódik meg, hogy az utóbbi 10–15 évben igen komoly mértékben bővült a magazinok, hetilapok választéka. A változatosabb, színesebb kínálat – a választási lehetőségek bővítésével – az olvasási szokásokat is megváltoztatta. Egyébként ehhez hasonló tendencia ment végbe a gazdaságilag feljett országokban is és a magyar időértékek közelítenek az ott megfigyeltekhez.

Nem valószínű viszont, hogy a magazinok olvasására szánt idő növekedése miatt következett be a hazai *könyvolvasás* érzékelhető háttérbe szorulása (bár bizonyos összefüggés elképzelhető). Tehát alapvetően nem arról van szó, hogy amennyit nyertünk az egyik téren, azt elvesztettük a másikon. Az itt megfigyelhető visszaesést inkább a feszítettebbé váló magyar életmód következményének kell tekintenünk. (Újságot, magazint fáradtan, a töredék szabad időben is lehet olvasni, könyvet már kevésbé.)

Lengyelországban viszont nem csökkent a könyvolvasásra szánt idő, ám ennek ellenére a magyar időértékek kismértékben továbbra is meghaladják a lengyel népességre jellemző értékeket.

Ha tömören kívánjuk *összegezni* – a vizsgált mutatók alapján – a két társadalom életmódját, akkor a következőket lehet megfogalmazni:

A *lengyel társadalom* nyolcvanas évekbeli életmódjára *az erőteljes befelé fordulás és a passzivitás* jellemző. Ehhez egy kifulladás gazdaság társul, amelyben nem látszanak dinamizáló tényezők. A teljesítmény-visszatartás jegyében visszafogták a különmunkák vállalását, a rossz ellátás következtében nőtt a családok háztartási munkára fordított ideje, a családoknak sok tekintetben önállásra kellett berendezkedni, a szolgáltatási szféra további romlása következtében növekedett a vásárlással, sorbanállással eltöltött idő.

Sajátos nemzeti vonások lehetnek abban, hogy a lengyel társadalom – a napi élet sodrásában – miként dolgozza fel a gazdasági és politikai kifulladás következményeit. Éppen ezért nyitott kérdés, hogy a továbbra is elhúzódó gazdasági kibontakozás vajon milyen elemeit erősíti fel a jelenlegi életmódnak.

A magyar társadalomra viszont egy *feszített életmód* nyomja rá a bélyegét. 1987-ig nőtt a különmunka-vállalás, részben ezzel magyarázható, hogy visszafogottabbá vált a hagyományos háztartási munka, ám itt is jellemző a családok növekvő önellátása, főleg a lakásépítés, -karbantartás, valamint a mezőgazdasági kistermelés területén, csökkent viszont a passzív pihenésre fordított idő. Mindezt egy sajátos teljesítményfokozásnak is felfoghatjuk. Ez a feszített életmód egy hosszan tartó stagnálás után a Lengyelországban tapasztalt fásultságba csaphat át, tehát a jelenlegi folyamatok tartós továbbélése esetén a jelenlegi lengyel életmódot akár a magyar életmód jövőképeként is tekinthetjük.

GÁBOR KÁLMÁN–BALOG IVÁN

Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében

1. ELMÉLETI ÉS METODOLÓGIAI KERETEK

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk, értelmezzük a nyolcvanas évek egyetemi hallgatói céljainak, aspirációinak, értelmiségi tudatának alakulását. Arra a kérdésre próbálunk választ keresni, hogy az egyetemisták céljaiban, aspirációiban, mentalitásában, cselekvési mintáiban körvonalazódik-e egy olyan ideológia – ideológián az egyéni vagy csoportkarrierhez szükséges értékek, normák együttesét értjük, amely valamiféle cselekvést indukál¹ –, amely a valóság átalakításának feltétele.

Kérdésfeltevésünk azon a feltételezésen alapul, hogy a fiatalok, esetünkben az egyetemi hallgatók, nemcsak egy adott társadalmi, kulturális fejlődés *közös élményével* rendelkeznek (nemzedéki elhelyezkedés²), hanem a nemzedéki tapasztalat *különböző módon értelmezett gazdasági, kulturális hatalmi törekvésekben aktualizálódik*, illetve *különbözőképpen szerveződő konkrét csoportok cselekvéseiben* realizálódik. Továbbá feltételezzük az ily módon létrejövő ideológiák *versenyét* is.³ Az elmúlt évtizedek tapasztalatai viszont azt mutatják, hogy éppen a fiatalok efféle konkrét csoporttá szerveződése, s ezáltal helyzetértelmezésének cselekvésre váltása ütközött korlátokba. Például a hatvanas évektől – illetve az ekkortól datálható reformelőkészületektől kezdve – az egyetemi hallgatók különböző csoportjai felismerték, hogy az értelmiség szerepének, feladatának megváltoztatására van szükség. A hatvanas években az értelmiségi fiatalok elit csoportjai úgy gondolták az értelmiségi pozíciójának, szerepének megváltoztatását, hogy a *redisztributív viszonyokat racionalizálni kell*, melynek következtében a struktúrában kitüntetett szerepet kap majd a diplomás értelmiségi, mint a ráció megtestesítője, akár mint *felvilágosult redisztributor*, akár mint annak *művész, tudós kritikusa*.⁴ Ezen felismerés, értelmezés cselekvésre váltásának sine qua nonja a társadalmi nyilvánosság. Egyfelől azért, hogy az alternatívát adó értelmezés artikulálódhasson, másfelől azért, hogy egy szűkebb elit csoporton túl is cselekvéssé válhasson. A reform megakadása nemcsak a helyzetértelmezések cselekvésre váltásának kudarcát vonta maga után, de ezzel együtt a másságot kifejező értelmezés szükségtelenségét is, mintegy igazolva Mannheim azon megállapítását, hogy ha az ideológia kategóriái túlságosan kidolgozottak, akkor az emberek számára szükségtelenné válik

személyes hozzájárulásuk egy adott történeti korszakhoz.⁵ Ennek megfelelően, míg a hatvanas években a küzdelem a közélet csatornáiban zajlott, a hetvenes évek végére a helyzetértelmezések a felszín alá szorultak, felvirágozott az underground zene, irodalom, politika. A nyolcvanas évekre bekövetkezett az a paradoxon, hogy a lefojtott, nemegyszer repressziótól sem mentes közélet létrehozta a felnőtt társadalomtól függetlenedő egyetemi ifjúsági csoportokat. (Például a reform megakadása egyre erőteljesebbé tette a fiatal értelmiség elhatárolódási szándékát a redistributóri szereptől.) Ezen törekvések jól megragadhatók az egyetemi hallgatók értékrendjében, amely inkább posztmaterializmusba hajlik, mint általában a fiataloké, és még inkább, mint a felnőtt társadalomé.⁶ Az elsősorban elit csoportokra szűkülő első és második ideológia⁷ harcias csinnadrattái elnyomták a korántsem ilyen látványos, mintegy a „fű alatt” kibontakozó, jobb híján egy tradicionális norma- és értékrend leple alá rejtőző új aspirációkat. Ezt a folyamatot a polgárosodás „burzsoá”⁸ – materializálódó, privatizálódó – vonulataként jellemezhetjük. Ez a tendencia nem elsősorban az értelmiségre, illetve az egyetemi hallgatókra érvényes, hanem a vállalkozó csoportokra, a fiatalok körében főleg a szakközépiskolásokra, illetve a szakközépiskolát végzett fiatalokra, akik a citoyen elképzelésekkel szemben inkább a „burzsoá”, családot, az anyagi javakat, a szaktudást, a jó kapcsolatokat középpontba állító célokat, aspirációkat fogalmaztak meg, politikai attitűdjeikre pedig a lojalitás és a konformitás volt a jellemző.⁹ Míg az értelmiségi citoyent állandó konfliktusok, kudarcok érték (gondoljunk például a nyolcvanas évek hallgatóinak az univerzitás-eszmét felélesztő kísérleteire), addig a burzsoá aspirációk realizálódó életstratégiákká váltak a nyolcvanas évek magyar társadalmában.¹⁰

Ezen kettős vonulatot Bourdieu *Distinction*-jának figyelembevételével¹¹ mint két mezőt (kulturális és gazdasági) írhatjuk le, amelyben a kulturális mezőhöz tartozó értelmiség az anyagilag gyarapodó vállalkozói, menedzseri rétegek mellett egyre nyilvánvalóbban a „szegény unokaöcs” szerepét tölti be. A kulturális és a gazdasági frakció értékrendszerének polaritása a materializmus-posztmaterializmus dichotómiájában is leírható.¹² A kulturálisnak a gazdasági frakcióhoz való viszonyára egy titkos ressentiment nyomja rá a bélyegét. A felszínes „hedonizmus” és „anyagiassággal” a posztmaterialis értékeket szegezik szembe, a *józan törekvő, családközpontú, a közösségtől a privátszférába visszahúzó* „burzsoá” életvitellel pedig a *művészi excentritást, az aktív, alternatív közösségeket*.

Feltételezésünk szerint az egyetemi hallgatók céljai, aspirációi, mentalitásai e két pólushoz kötődnek. Kutatásaink¹³ megkezdésekor tisztában voltunk azal, hogy ez a két pólus nem rajzolódik ki „vegytisztán”, sőt a nyolcvanas években egyre markánsabban kirajzolódó középosztályosodási folyamat ellentmond ennek.

A középosztályosodás fogalmát éppen azért használjuk, mert a középiskolát végzett fiatalok életstratégiájukban – akár a hagyományos redistributív séma felemelkedési modelljét (megfelelő iskolázottság, politikai szervezeti tagsággal összekapcsolt munkahelyi karrier), akár a második gazdaságban elérhető karrriert követik – alapvető céljaikban (anyagiak, család, jó foglalkozás), tömegfogyasztói magatartásukban, kapcsolataikban zártabbak, és az előző generációknál konzisztensebb ideológiával rendelkeznek.¹⁴

A középosztályosodási folyamat azonban közel sem konfliktusmentes, mivel

a hetvenes években csökkent a középiskolai bizonyítvány gazdasági, kulturális, hatalmi pozícióba való közvetlen átválthatósága. Továbbá együtt jár a kulturális tőke elértéktelenedésével, mert a diszfunkcionálissá váló redistributív rendszer először éppen a leggyöngébb láncszem, a kulturális frakció privilégiumait vonja meg.

A kulturális frakció ismételt térnyerését csak egy új, működőképes újratermelési modell teremthetné meg. Az erre egyedüli esélyt biztosító polgárosodás kiteljesedése, majd áttörése csak akkor lehetséges, ha „burzsoá” vonulata mellett a gazdasági frakció elsajátíthatja és realizálhatja a „citoyen” értékeket is, azáltal, hogy materiális tőkéjét kulturális (s ezzel együtt – áttételeken keresztül – egyben politikai) tőkévé képes konvertálni, s vállalkozói pozícióját ezzel legitimálhatja a társadalomban.

Lehetséges-e ez a folyamat egy alapjaiban változatlan intézményrendszer keretei között, „a fű alatt”, ahogy az a „buzsósodásnál” egyszer már sikerült. E folyamat perspektívái legjobb eséllyel a jövőbeli tendenciákat leginkább hordozó korosztály, az ifjúság vélhetően legműveltebb, legtudatosabb rétege: az egyetemisták magatartását, attitűdjeit vizsgálva elemezhetjük. Ennek megfelelően kutatási stratégiánk az volt, hogy elsősorban „lágy” kérdéseket teszünk fel, s ezeket néhány „célzott” kemény adattal (tanulmányi eredmény, nem, anyagi és kulturális háttér) vetjük össze. Természetesen informálódunk kellett arról, hogy a vizsgált személyeket az elvont deklaráció szintjén milyen célok, törekvések vonzzák. Mindezt egy olyan kérdéssel kontrolláltuk, amely a kevésbé tudatos, de a konkrét magatartást hívebben jelző mentalitást, az egyes attitűd- illetve életmódminták követésének mértékét volt hivatott mérni. Explicitebb módon tudakozódott a társadalmi csoport-hovatartozásról, illetve az ezekhez fűződő beállítottságokról az a kérdés, amely az értelmiségi szerepértelmezéseket firtatta. Vizsgálatunk alapproblémájára a legdirektebb módon a materiális, illetve a posztmateriális értékrendhez kötődést mérő Inglehart-értéktesztel kérdeztünk rá.¹⁵

Az egyes kérdésekre adott válaszokból – a háttéradatokkal is összevetve – klaszterezéssel csoportokat képeztünk. Az így létrejött egyes ellentmondások kiküszöbölése érdekében megvizsgáltuk azokat az összefüggéseket is, amelyek az egyes kérdésekre adott válaszok között fennállnak. A várakozásoknak megfelelően a legnagyobb erővel az Inglehart-teszt magyarázta a többi kérdés válaszainak megoszlását. A materiális-posztmateriális értékterengely egyedül a „dzsentri” mentalitás értelmezésére nem volt alkalmas. Jó szolgálatot tett azonban itt a többi, másutt kevesebb magyarázó erővel bíró kérdés. A köztük fennálló összefüggések vizsgálata lehetővé tette, hogy ezt a jelenséget ne reziduális kategóriaként, „fekete dobozként”, hanem a magyar társadalom megkésett fejlődéséből, felemás szerkezetéből adódó torzulásként interpretáljuk.

2. CÉLQK, ASPIRÁCIÓK, CSOPORT-HOVATARTOZÁSI TUDAT

Ezen a ponton felvetődik az előzmények problémája. Kutatásaink alapján úgy tűnik, a hetvenes években váltás következett be a középiskolában végzetek céljaiban, aspirációiban, amelyek két típus köré csoportosíthatók.

Az egyik a családi életet, szaktudást, anyagi javakat, jó kapcsolatokat preferáló, ambíciókat egyáltalán nem tápláló, de a szervezeti tagságot mint eszközt

elfogadó *privatizált, konform* típus, amely mindenekelőtt a szakközépiskolát végzettek között vált mintává.

A másik a tudományos, művészeti, közéleti, politikai tevékenység felé orientálódó típus, amely a gimnazisták körében jelenik meg mintaként. Korábbi egyetemista vizsgálatainkkal is egybevetve úgy tűnik, hogy az utóbbi, az *ideális értelmiségi* minta egyre inkább a gimnazistáknak egy kisebb részére, mintegy egyharmadára korlátozódott, s a továbbiakban, a főiskolai, egyetemi felvételi után ez a minta lényegében erodálódott.¹⁶

Ennél az erodálódásnál két mozzanat figyelemre méltó. Az egyik a *közéleti, politikai aktivitás elutasítása*, amelynek szélső pontján már egy általános – különösen oktatási – *intézményellenesség* és a *szaktudás leértékelése* is megjelenik.¹⁷ Az egyetemisták körében, különösen bölcsészlányok között, ezzel egy időben tért nyert a posztmaterializmusnak egy sajátos formája, amelynek specializálását egyfelől (egy korábbi vizsgálat adatai szerint) a közéleti cselekvés elutasítása, másfelől pedig az értelmiségi lét végletekig való kihangsúlyozása képezte. Ugyanakkor a főiskolások, egyetemisták körében is megfigyelhető a privatizált, konform típus terjedése.¹⁸

A célokra, aspirációkra vonatkozó kérdést 1-től 5-ig terjedő skálán osztályozva, napjaink gimnazistáinál figyelemre méltó,¹⁹ hogy a rendezett nyugodt élet (4,7), a meleg családi élet (4,6), a jó anyagiak szorosan felzárkóztak a vezető értékek közé. Fontos törekvés ugyan a felsőfokú intézménybe kerülés, a megfelelő szaktudás megszerzése, de a *tudományos, művészeti ambíciók kiszorultak* (2,4), ahogy *perifériára került az aktív közéleti tevékenység* is. Ezeket az érdekes vidám élet, illetve az anyagi ambíciókhoz kapcsolódó előmeneteli törekvések és a jó kapcsolatok váltották fel.

A közelmúltban²⁰ egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálatból kitűnik, hogy a hallgatók cél- és értékrendszerében kikristályosodás figyelhető meg.

Az egyik legmarkánsabb pólus a családi életet és az ezzel szinoním barátságot, szerelmet kiemelkedően fontosnak tartó (az 5 fokozatú skálán az átlagérték egyaránt 4,7), valamint a műveltséget, intelligenciát, a lelki, erkölcsi értékeket, és a szaktudást (4,4; 4,4) egyaránt hangsúlyozó hallgatóké, akiket az egyszerűség kedvéért *családközpontúaknak* hívunk. A szöveges válaszokból, beszélgetésekből az tűnik ki, hogy a műveltség, intelligencia igénye nem a hajdani intellektüel, hanem inkább a „*síma modorú*”, *boldogulni tudó* „*szakalkalmazotti*” *aspirációkat* *takarja*. Ezt mutatja az is, hogy ehhez a csoporthoz szorosan kapcsolódik a karrier- és „hedonista” értékeket – jó fellépést, életrevalóságot (3,9), szórakozást, utazást (4,0), kellemes életet (3,7), jó anyagi körülményeket (3,8), jó kapcsolatokat (3,7) – egyaránt elfogadók köre, őket *anyagi karriert követőknek* nevezhetjük. (A két csoport korrelációs együtthatója 0,26.)

Ettől a pólustól erőteljesen elkülönül a *tudományos, művészeti ambíciókat* vallóké (átlagérték: 3,6), illetve azoké, akik még ezt is elutasítják, és a politikai, közéleti cselekvést mindenkinél jobban leértékelik (3,0).

A családközpontúság és az anyagi karrier összekapcsolódását az egyetemi hallgatók „burzsoá” *orientálódásaként* foghatjuk fel. A családközpontúság a kulturálisan középhelyzetű falusi, kisvárosi, jó tanuló nőhallgatók orientációja. Ez a megállapítás érvényes az anyagi karrierre is, azzal a megszorítással, hogy összekapcsolódása a családközpontúsággal a közepesnél jobb anyagi hátterű és az átlagos tanulmányi eredményű hallgatóknál figyelhető meg.

A tudományos, művészeti ambíciók a közepesnél jobb kulturális helyzettel, a közéleti, politikai ambíciók viszont elsősorban a jó tanulmányi eredménnyel és a középnél rosszabb kulturális háttérrel hozhatók összefüggésbe.

A tudományos, művészeti aspirációk azonban nemcsak a fenti „tisztá” típus jellemzői, de megjelennek a szervezeti (egyetemi) karrier eszközként is – *jó érdemjegyekké, a tanárokkal való jó kapcsolattá, azaz a tanszékre való netáni „belépőjeggyé”* redukálódva. Vélhetőleg ez teszi a tudományos, művészeti célokat a nőhallgatók körében népszerűbbé, mint a férfiaknál, akik körében a fenti „belépőjegy”-funkciót az alacsonyabb kulturális háttérűek esetében inkább a közéleti, politikai aktivitás tölti be.

A célok, aspirációk kifejezésre jutnak az egyetemi hallgatók értelmiségképében, végső soron pedig csoport-hovatartozásukban manifesztálódnak.

Vizsgálatunk alapján az értelmiségfelfogásnak két típusa rajzolódik ki:

Az egyik a szaktudást hangsúlyozó, és lényegében a többi rétegtől csak ebben eltérő értelmiségfelfogás, amit akár *középosztályi tudatként* is aposztrofálhatunk. Ezt a felfogást elsősorban a jó anyagi háttérű, kulturálisan pedig közép-helyzetben levő egyetemisták vallják, és inkább a falusiak, kisvárosiak sajátja, mint a nagyvárosokban, illetve Budapesten élőké, továbbá inkább a nőké, mint a férfiaké.

A másik, a *tradicionálisnak* is mondható *értelmiségkép*, amely az értelmiség *messianisztikus, küldetéses* jellegét hangsúlyozza, és az értelmiségit – általános és ezért megfoghatatlan – *jellembeli, erkölcsi* tulajdonságokkal ruhazza fel.

Ez utóbbi értelmiségkép erodálódása szorosan összefügg a hatvanas évek reformtörekvéseinek kudarcával, illetve az underground/alternatív kulturális orientáció előtérbe kerülésével, amelynek inkább a polgárosult művész, mint a megváltó kelet-európai értelmiség vált ideáljává. Az is megfigyelhető, hogy ez az utóbbi hitvallás egyre inkább a felsőoktatásban hátrányosabb helyzetű, de *feltörekvő* fiatalok új népies törekvéseit alátámasztó identitás ideológiájává redukálódik. Jellemző, hogy inkább fogadják el a tanítóképzők, főiskolák hallgatói, mint az egyetemisták.

Az értelmiségkép széttöredezése kifejezésre jut a hallgatók önbesorolásában, ezzel kapcsolatos mentalitásában is. A leginkább kirajzolódó mentalitást úgy írhatjuk le, hogy olyan emberek állnak hozzájuk közel, akik nem akarják megváltani a világot, minden helyzetben feltalálják magukat, és akik azt szeretnék – természetesen amellet, hogy munkájukban és a társadalmi életben meg tudják valósítani önmagukat –, ha találnának egy megfelelő társat, és boldog családi életet élhetnének. E mentalitás korrelál mind a családközponti, mind az anyagi karrierre orientálódással. Mind a kulturális, mind az anyagi háttér vonatkozásában paradox módon a szélső pólusokról jövők találkoznak ezen mentalitásban, amely az egyetemen belül a „csak essünk túl rajta”-stratégiát jelent. Mindenesetre a jelszó: sem felfelé, sem lefelé ki nem lógni a sorból! Általánosabban fogalmazva: az egyetemen az eltérő családi háttér a mentalitás szintjén *kiegyenlítődik, homogenizálódik*, ez egyben *lemondást is jelent a kulturális frakció követéséről*. Ez a mentalitás döntő többségében a hallgatónők sajátja.

A másik póluson levők az *önkitaljesedést* hangsúlyozzák, és azok az emberek állnak hozzájuk közel, akik *megvetik a konformizmust és akik alternatívát keresnek a társadalomban minden olyasmivel szemben, ami a szabadságot korlátozza*. Kulturális és anyagi háttérükben a közepesnél jobb helyzetűek, de

nem az elithez tartoznak. (Így például a szülők iskolai végzettsége közép- illetve főiskola.) Ha úgy tetszik, lázadásuk a középrétegek lázadása a „középrétegesedéssel” szemben, illetve a középrétegesedést másképpen fogalmazva, a „leközeposztályosodást”²¹ elősegítő egyetemen szemben. Ennyiben hasonlítanak a hetvenes évek csöveseire, akik éppen azért fordultak szembe szüleikkel, mert azok számára a „középrétegesedés” olyan fokú önkizsákmányolással járt, hogy ezt látván, fiaik megcsömörlöttek az iparkodó, törekvő életmódtól. (ezt fejezi ki az is, hogy döntő többségükben rossz tanulók.) A családközpontúsághoz, anyagi karrierhez való viszonyuk negatív. Éppúgy lehetnek *citoyenek*, mint *anarchisták*, vagy csak egyszerűen sértődöttek.

Végül a két szélső pólus között helyezkedik el a *közéleti dzsentroid*. Azért nevezzük így ezt a jelenséget, mert a barátokkal sör mellett való diskurálás párosul egy hagyományos intézményes politizáló szándékkal. Családi hátterük szerint szélső pólusokon levők találkoznak itt is, ugyanúgy, mint a „burzsoá” orientációt követőknél. Az eltérés abban figyelhető meg, hogy ez a mentalitás inkább a férfiaké, mint a nőké.

Ha az eddigiek során nem volna érzékelhető a tudományos, művészi céloknak a paternalista egyetemi intézményrendszer keretében való elsilányosodása, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a burzsoá mentalitás Nóráival a dzsentri Noszty fiúk állnak szemben, és Strindberg Apáinak (alternatív lázadók) helyzete kilátástalan.

3. BURZSOÁ ÉS/VAGY CITOYEN → POLGÁROSODÁS?

Az egyetemi hallgatók céljai, aspirációi és mentalitásai két dimenzió mentén kristályosodnak ki.

A *családközpontúság* és az *anyagi karrier* a burzsoá mentalitáshoz kapcsolódik, amely a *gazdasági frakció követőinek* sajátja. A másik dimenzióban pedig a *tudományos, művészi ambíciók* egy *alternatív mentalitáshoz* kapcsolódnak, ami a *kulturális frakciót* jellemzi.

Kirajzolódik azonban egy harmadik dimenzió is, amely mentén csoportosuló hallgatói célok, aspirációk kevésbé különülnek el az anyagi karriert preferálókétól. Sajátosságuk az egyetemi hallgatók többségénél perifériára szorult közéleti-politikai aktivitás „beemelése” a célok, aspirációk közé, ami egy dzsentroid mentalitással fonódik össze.

Ha ezen dimenziókat az egyetemi hallgatók értelmiségfelfogásával kapcsoljuk össze, akkor négy típust kapunk. A négy típusból kettő erőteljesen kapcsolódik a burzsoá mentalitáshoz.

Az egyik típus az, amelyet *burzsoá-citoyennek* nevezhetünk (a minta 26 százaléka). Ez a csoport az *anyagi karriert szorosan összekapcsolja a szabadságot hangsúlyozó alternatív magatartással, ami egy hagyományos értelmiségfelfogással párosul*. Úgy is fogalmazhatunk, hogy itt a hagyományos közélet és a fennálló intézmények (egyetem) elutasításával párosulnak az anyagi jólét felé irányuló ambíciók.

A másik a burzsoá mentalitást *dzsentroid* magatartással párosítja: annyiban követi a gazdasági frakciót, amennyiben az anyagi karriert jelent, de mindezt a jelenlegi intézményeket cinikusan kihasználva próbálja elérni. Nem meglepő, hogy értelmiségképe a középosztályos értelmiségfelfogáshoz áll közel (a minta

25 százaléka). hiszen a burzsoá mentalitáshoz való asszimilálódását, anyagi karrierjét a hatalom szentesíti, amelynek útjában csak zavaró lehet bármiféle értelmiségi szerep előtérbe állítása.

A harmadik típus, az *alternatív* (a minta 27 százaléka), távoltartja magát akár a burzsoá, akár a hagyományos közéleti magatartástól és bármiféle „ideologikus” értelmiségfelfogástól.

Végül az utolsó típus, az *elutasító*: számára sem a polgár, sem a dzsentri, sem a művész, tudós nem jelent mintát.

Az, hogy az egyetemi hallgatók melyik csoportba tartoznak, leginkább azzal mutat összefüggést, hogy a materiális, illetve a posztmateriális értékrendet vállalják-e. (Az egyetemi hallgatók értékrendjét a magyar gyakorlatra alkalmazott Inglehart-tesztrel mértük.²²) Az egyetemi hallgatóknak, 32.8 százaléka sorolható az egyértelműen materiális, 20.2 százaléka pedig a posztmateriális értékrendet vallók közé. 35 százaléuk hajlik inkább a materiális és 9.5 százalékuk inkább a posztmateriális értékrend felé, bár az utóbbi két esetben már inkább kevert típusokról, illetve azokon belül a színeknek a *materiális* vagy a *posztmateriális* pólus felé történő eltolódásáról beszélhetünk.

A *burzsoá-citoyen* csoport esetében a posztmateriális értékrendet vallók aránya az átlaghoz képest emelkedik (20.2 százalékról 24.6 százalékra).

A *dzsentroid* csoport materiális (az átlagos 32.1 százalékról 47.5 százalékra növekszik arányuk), és ezen csoporton belül igen magas a posztmateriális értékekkel átszínezett materiálisok aránya is, ami elsősorban a politizálási igény fokozott voltából adódik. Ugyanakkor a tisztán posztmateriálisok aránya 20.2 százalékról 6.8 százalékra zuhan le.

Az *elutasító*knál mindenekelőtt a posztmaterializmussal átszínezett materialisták aránya emelkedik meg (35.0 százalékról 40.7 százalékra), ami elsősorban kétforrásból táplálkozik: a „megőrizni a rendet az országban” és „biztosítani az ország katonai védelmét” állításokét, ugyanis ezen csoport tagjai tartják a legkevésbé fontosnak.

Az *alternatív* csoportnál egyértelműen a posztmateriális értékeket vallók aránya növekszik meg: 20.2 százalékos átlagról 38.1 százalékra, a materialistáké pedig a legalacsonyabbra zuhan.

Fontos, hogy kitérjünk az egyetemi hallgatók posztmaterializmus interpretációjára. Azt láttuk, hogy posztmaterializmus-skálánk legalább két értelmezést nyert. Az egyik a *burzsoá citoyenesedésével* van kapcsolatban. Akik ennek a talaján állnak, azok az Inglehart-teszt itemei közül azokat fogadták el, amelyek az állampolgárnak a közügyekbe történő beleszólási lehetőségeit hangsúlyozzák, például a „biztosítani a szólásszabadságot” állítás a fontossági sorrendben egy 1983-as országos vizsgálatban elfoglalt 8. helyről mostanra az 5. helyre ugrott.²³ Szembetűnő, hogy a posztmaterialista értékrend – szemben a korábbi vizsgálattal – az értelmiségi elit fiataljai mellett a polgárosuló egyetemi hallgatók körében is kezd tért hódítani. A korábbi vizsgálatban a posztmaterialista értékrendet egyértelműen a magas kulturális háttérű fiatalok körében fogadták el. A mostani felmérésünkben a kulturálisan középhelyzetűek és a közepesnél jobb anyagi helyzettel rendelkezők, illetve a fiúk helyett inkább a lányok körében tört előre. Az is igaz viszont, hogy a posztmaterializmus az alternatív típusban a legerőteljesebb, e csoportban viszont a legmagasabb a fiúk aránya. Ez a csoport a politizálás hagyományos kereteitől és a burzsoá orientációtól egyaránt távol tartja magát.

Figyelemre méltó az is, hogy a lepolitikusabb réteg, a dzsentroid csoport, erősen materialista, és a hatalommal való összefonódása ehhez látszik igazodni. Végül fontosnak látszik, hogy a mindent elutasító csoport posztmaterialista színezetű (többségükben fiúk), materializmusuk viszont a hatalom erőteljes elutasításával párosul. Szembetűnő, hogy a korábbi vizsgálattal szemben a hatalom stabilitását preferáló értékek (rend, biztonság) az előkelő 3., 4. helyről a 6. illetve a 10. helyre csúsztak le. Mint az elemzésekből látható, *az attitűdök, magatartások, mentalitások síkján megfigyelhető mind egy burzsoásodás, mind pedig egy citoyenesedés, illetve ezek közeledése egy netán majdani polgárosodás irányába.*

4. A POLGÁROSODÁS FELEMÁSSÁGA: A DZSENTRIZÁLÓDÁS

Rendkívül zavarja azonban ezt a harmonikusan értelmezhetőnek látszó összképet egy, az előzőekhez sokban már-már a megtévesztésig hasonló, összességében mégis eltérő tendencia: a *dzsentrizálódásé*. Olyan tájékozódási pontokat kell ezért keresnünk, amelyek lehetővé teszik, hogy ezeket a trendeket kategoriális szinten elkülöníthessük.

A dzsentrizálódás ugyanis számos téren hasonló vonásokat mutat mind a burzsoásodással, mind pedig a citoyenesedéssel. Az előbbivel annyiban, hogy erős privatizálódási-materializálódási hajlamot mutat, az utóbbival pedig abban, hogy határozott irányultság figyelhető meg a közélet, a politikum szférájára vonatkozóan is. Ha ezeket a trendeket közelebbről szemügyre vesszük, már érzékelhető különbségeket identifikálhatunk, még ha egyelőre csak leíró szinten is. A *dzsentrisedő* csoportnál ugyanis, a privatizálódás terén nemcsak családközpontúság figyelhető meg, hanem az emberi kapcsolatoknak a barátságon, szerelmen túlmutató, protekcionista ízű, a patrónus–kliens kapcsolatokra számító igenlése (életrevalóság, jó kapcsolatok), valamint az átlagfogyasztói magatartáson túlmenő hedonizmus is (szórakozás, sörözés, kellemes élet). Mindez pedig párosul a hivatalos fórumokon való közéleti tevékenység és az előmenetel favorizálásával, ami pedig *megkérdőjelezi a politizálás burzsoá-citoyen* egyszóval polgári *jellegét*.

Ezért feltételezhető, hogy itt inkább kaszinóbeli, illetve kocsmai politizálásról van szó, kormányzati döntésekbe való beleszólás iránti érdeklődés esetében pedig hatalomvágyról, a manapság felgyorsulni látszó politikai mozgások nyomán remélhető őrsgévváltás felé tájékozódásról. Olyan attitűdről van itt szó, amely nem azonosul többé az intézményekkel, de cinikus-machiavellisztikus módon továbbra is a lehetséges karrier keretétől fogadja el azokat, még akkor is, ha – őrsgévváltásra éhesen – elégedetlen az azok által kínált érvényesülési lehetőségekkel. Erre utal az is, hogy a dzsentrisedő csoport értelmiségképe meggyezik a practicizálódó-leközeposztályosodó értelmiségi képpel.

További meglepetést jelenthet az, hogy a politikai érvényesülés fenti formáját vallók jelentős része nőkből áll! Hiszen megszokott sztereotípiánk alapján azt várhatnánk, hogy ez a mentalitás inkább a férfiak sajátja: történetileg körükben alakult ki a Csörgheő Csuli-féle mulatozás, az úrszerep vindikálása a közéletben a „teremtés koronája” szemlélettel függ össze stb. stb. Ezzel szemben azt kell látnunk, hogy a fennálló intézményekben (főleg nyilván a KISZ-ben) való politizálás leginkább a nők körében népszerű. Úgy tűnik, sok csökke-

nő presztizsű szakmához hasonlóan, a problémákkal küszködő ifjúsági szervezetet, illetve annak közép- és alsó szintű garnitúráját is kezdi elérni az elnökesedés. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a csoport jelentős részében alacsonyabb kulturális háttérű, feltételezhetjük, hogy itt a középiskolát végzett alkalmazott réteg magasabb (például államigazgatási hivatalnoki, tömegszervezeti funkcionáriusi) szinten való megjelenésével állhatunk szemben. Mivel az azonos háttérű családokból a fiúk nyilván más pályákra orientálódnak (hasonlóan a középiskolát végzettekhez), felvetődik itt egyrészt a házassági stratégiák kérdése, másrészt pedig az, hogy – Németh László „álközéposztály”-kategóriájához hasonlóan – itt egy első generációs „áldzsentri”-rétegről van szó. A dzsentrizálódás az egyetemi hallgatónők esetében a feminizálódási törekvésekkel is kapcsolatba hozható. A női felemelkedési, emancipálódási stratégia paradox módon integráns része lehet egy szervezeterorientált, altiszti magatartásnak.

A nőknél nyilvánvalóan nem jelentkezhethet sem a Csörgheő Csuli-féle mulatozás felértékelése, sem pedig a hatalomvágy, a vezérszerepre áhítozás. Ők a „*kleine Fische, gute Fische*”-elvet követik: csakis elérhető célokat tűznek ki maguk elé, s így frusztráltságuk is csekélyebb fokú. A politikában is inkább arra töreksenek, hogy beleszólhassanak a dolgok alakulásába, hallassák a hangjukat, kitörjenek a némaságból, amelyet a női elnyomottság velejárójának tartanak.

Számos más olyan tendencia is kivehető az adatokból, amely a nemi hovatartozás mentén rajzolódik ki. Feltűnő, hogy – eltekintve az imént elemzett, főleg joghallgatókra jellemző, dzsentróid színezetű, prakticista karrierorientáltságtól – elsősorban a nőkre jellemző egyfajta optimisztikus jövőreirányultság, bizonyos célok, perspektívák felé fordulás. Főleg ők képviseltetik magukat abban a csoportban, amelyet a középosztály jellegű privatizálódással párosuló citoyenesedés miatt polgárosulónak neveztünk.

Szembeesőző ezzel szemben az, hogy a szinte mindenféle célt anarchisztikus-nihilista módon elutasító csoportban mennyire felülreprezentáltak a férfiak.

Mindenekelőtt tehát a nőhallgatók érdeklődnek a hatalom ellenőrzése, a felső szintű döntésekbe való beleszólás, de másfelől a tradicionális, széles távlatú értelmiségi ideálok iránt is. A fiúknál viszont a kiábrándult elfordulást a távlatoktól csak egy cinikusan a protekciót preferáló, dzsentróid esélyesítés ellensúlyozza. Ez csak formálisan jelenti bizonyos aspirációk igenlését, tartalmilag azonban *negativisztikus, az elvadult, üres modernizációt idéző attitűd*.

A jelek arra utalnak, hogy az általunk vizsgált férfighallgatóknak az egyetemen történő harmonikus beilleszkedés egyelőre még nem nagyon megy: nemigen találják helyüket az egyéni kezdeményezések, ötletek számára szövetidegen, „poroszos” iskolarendszerben, amely a lányokból kevésbé vált ki olyan nihilista módon intézményellenes vagy kiábrándultan machiavellisztikus reakciókat, mint belőlük. Ezzel szemben a nők feltehetőleg a munkahelyi, netán a közéleti karriert, nem „önmagáért”, de elsősorban nem is státusuk, életszínvonaluk javításáért ambicionálják, hanem mint olyan eszközt, amely a családon belüli és egyáltalán a másik nemhez viszonyított pozíciójuk javítására, emancipálódásukra használható fel. Ez a fajta instrumentális orientáció állhat a háttérben annak, hogy nők optimistább, skizofréniától, kiürültségtől mentesebb orientációt mutatnak bizonyos célok, perspektívák irányában.

5. ÖSSZEGZÉS

Az elmondottakat összegezve azt láttuk, hogy a gimnazisták, egyetemisták körében két markáns orientáció rajzolódik ki.

Az egyik a kulturális orientáció, amelynek keretében leginkább jut érvényre egy *alternatív, posztmateriális* értékrend. Ezt az orientációt erőteljesen *én- és ifjúságközpontúság* és egy nemzedéki helyzetértelmezésből táplálkozó politikai cselekvés jellemzi.

A másik a gazdasági orientáció; ez esetben a felnőttminta követése kizárja a nemzedéki helyzet értelmezését, éppen ezért cselekvéseikben inkább apolitikus avagy szituatív.²⁵

A gazdasági orientáció „beszívargása” a gimnazisták, egyetemisták köze nemcsak konfrontációt jelent a kulturális orientációval, különösen annak ifjúságközpontúságot és független politikai cselekvést követő vonulatával, hanem annak szélesebb, polgárosodó bázisra helyezését is.

Kitűnt azonban az is, hogy ez a folyamat közel sem valamiféle egyenes vonalú fejlődést jelent. A kulturális frakció térvesztése a válság során növeli az elitől egyre inkább leszakadó középrétegek fogékonyságát az új törekvéseket kihasználó-felhasználó dzsentroid, apparátcsik attitűdre. Az új törekvések gyors egymás utáni lejárátódása pedig a „fasizálódás” veszélyével járhat: nevezetesen olyan militáns ideológia térhódításával, amely az élőlökődő elit jelszavával támadást indít minden kulturális, politikai „huncutság” ellen. A fekete-fehérben láttatás hatása igen nagy lehet olyan társadalomban, amelyben az ideológiák pluralizmusa nem nagy múltra tekint vissza. (Ezen törekvés ráadásul összekapcsolódhat egy olyan markáns szubkultúrával mint a skin headeké.)

Arra a kérdésre viszont, hogy felsejlenek-e az egyetemisták körében olyan ideológiák, amelyek társadalmi cselekvésre készítetnek, csak igen bizonytalan választ tudunk adni. Csakugyan kérdéses ugyanis, hogy kirajzolódik-e egy ilyen ideológia. Ezt annak ellenére el kell ismernünk, hogy számunkra nem kétséges: az ifjúság sem politikában, sem a társadalmi struktúra szociológiai elemzése során nem kezelhető a felnőttek világának függelékeként, a készen kapott viszonyok rácsai között. Ez a szemlélet ugyanis nem veszi figyelembe azt, hogy az ifjúság nemcsak az adott osztály- és rétegtagozódás része, hanem annak jövőbeli formálója is, annak jelenkori attitűdjeiből, értékeiből prognosztizálhatóan, de egyben, ami a legfőbb: ama potenciálja alapján, mellyel identitását önmaga is képes szuverén módon definiálni. Ez az időbeli perspektíva a mai Magyarországon azonban kétségekkel terhes. Bár a felnőtt társadalom – *nem véletlenül* – nem képes már szocializációs és mintaadó keretül szolgálni az ifjú nemzedék számára, nem adott az önálló ifjúsági kultúra kibontakozásának tereuma sem. A válságba került gazdaságban elakadt burzsoázódás, a megingott létbiztonság, az elit privilégiumaival korlátozott konkurenciaharc egyszerűen nem ad időt az önálló ifjúsági életszakasz kifejlődésére. Ezért nem marad más, mint a már diszkreditálódott felnőtt világ mintáinak követése, jobban mondva külsődleges, szituatív-fragmentált imitálása, de nem az értékek, ideológiák, hanem az életstratégiák (taktikák?) szintjén, az ad hoc karrierlehetőségek azonnali kizsarolása érdekében. A kényszerből ismét felértékelődött szervezeti érvényesülés, a privilégiumok újraelosztásának vágya az identitást artikuláló ideológiák helyett a „megideologizáltságoknak” ad teret, és így eltorzíthatja a csiraiban megfigyelhető új tendenciákat.

- ¹ Az ideológiai életesélyt befolyásoló szerepére lásd R. Dahrendorf: Life Chances. Chicago 1979.
- ² Karl Mannheim: A nemzedéki probléma. In: Ifjúságsszociológia. Szerkesztette: Huszár Tibor és Sükösd Mihály. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969. 31–68. old. Mannheim-értelmezéséhez lásd még Genter W. Remmling: The Sociology of Karl Mannheim. 1975. Humanities Press. A generációs kérdés mannhheimi felvetésének szocialista feltételek közti értelmezéséhez W. W. Adamski: Structural and Generational Aspect of a Social Conflict. In: Sisyphus. Sociological Studies. Warsaw 1982. PWN. Lásd még Boros László–Gábor Kálmán: A közösséggé szerveződés feltételei és esélyei a szakképzésben. Szakképzési Szemle. 1988. 2. sz. 15–26. old.
- ³ A fogalmat K. Mannheimtól vettük át, elsősorban azért használjuk, mert igen fontos szerepet tulajdonítunk a középiskolai évek alatt kialakuló ideológiának a további életesélyek szempontjából. Lásd Competition as a Cultural Phenomenon. In: From Karl Mannheim. London 1971.
- ⁴ Lásd Konrád György–Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Genf 1978. Iván Szelényi (in collaboration with Robert Manchin. Pál Juhász. Bálint Magyar and Bill Martin): Socialist embourgement (The making of Family Entrepreneurship and citizenship in Contemporary Hungarian Rural Society). 1986 The City University of New York.
- ⁵ Karl Mannheim: Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge. New York: Harcourt, Brace and World. 1936. 85. old.
- ⁶ A posztmaterialista értékrend értelmezését és mérését Inglehart dolgozta ki. Felfogása szerint elsősorban a fiatalok között a társadalmi, gazdasági fejlettség függvényében egyre kisebb értéke van az anyagi javaknak, a jövedelem növekedésének, a foglalkozási karriernek, és egyre fontosabbá válnak a tartalmas, bensőséges emberi kapcsolatok, a kulturális értékek, a külső kötöttségektől való függetlenség, a szabadság. Ronald Inglehart: The Silent Revolution. Princeton. New Jersey 1977. Inglehart kutatásait figyelembe veszik Hankissék értékutatásainak során illetve alkalmazzák is az Inglehart-tesztet. Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László–Szakolczai Árpád: Kényszerpályán. A magyar társadalom értékrendjének alakulása 1930 és 1980 között. I–II. köt. MTA Szociológiai Kutató Intézete 1982. A posztmaterialis társadalomfelfogás egyetemista fiatalok körében való elterjedésére is Hankissék hívták fel a figyelmet (az idézett kötet Posztmodernizáció című fejezetében. 333–367. old.).
- Az egyetemisták értékrendjével részletesen foglalkozik: Szakolczai Árpád: Az egyetemisták értékrendi sajátosságai. In: Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője. Szerk.: Hrubos Ildikó. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék 1986.
- Hankissék felfogását megerősítették az „Ifjúság 1983” vizsgálatok (N – 1299), amely mintán másodlagos elemzést végeztünk.
- Az első és második ideológia használatakor figyelembe vettük Hankiss Elemér kettős paradigma használatát. Lásd Hankiss Elemér: Diagnózisok 2. Magvető Könyvkiadó 1986.
- ⁸ A polgárosodás egyik útjaként értelmezhetjük, amelyet a vállalkozással, individualizmussal és az individuális autonómiával paraméterezhetünk – magyar út –, mely törekvéseknek a második gazdaság a motorja, elindítva a társadalom emancipálódását az államszocializmus alól. A másik út az államhatalommal való közvetlen konfrontálódás a politikai szférában – lengyel út –, nevezzük citoyenesedésnek, amelyben a társadalom autonómia-törekvése erőteljes közösségi artikulációval párosul az állam/párt-hatalommal szemben. Lásd ehhez Iván Szelényi (in collaboration with Robert Manchin. Pál Juhász. Bálint Magyar and Bill Martin): Socialist embourgement (The

- making of Family Entrepreneurship and citizenship in Contemporary Hungarian Rural society). The City University of New York 1986.
- ⁹ *Gábor Kálmán: A középiskolát végzett fiatalok „középrétegesedése”*. Ifjúsági Szemle, 1987. 1. sz.
- ¹⁰ Ezt részletesen bemutattuk az 1969 és 1981 között végzetek életútjának elemzésekor. *Gábor Kálmán: A középiskolát végzett fiatalok társadalmi csoportja, réteggé szerveződése*. Kézirat. Szeged 1987.
- ¹¹ *Pierre Bourdieu: Distinction*. Cambridge, Massachusetts 1984. •
- ¹² A Pierre Bourdieu-féle teoretikus megközelítést holland szociológusok operacionálizálták, illetve rámutattak arra, hogy a gazdasági és kulturális dichotómia releváns az Inglehart-féle materializmus-posztmaterializmus dichotómiával. *Harry B. G. Ganzeboom: Cultural and economic dimensions of lifestyle*. Kézirat. Tucson 1987.
- Nan Dirk De Graaf–Paul M. De Graaf: Postmaterialism and divergent economic and cultural lifestyles*. Kézirat. Nürnberg 1987.
- Magyar vonatkozásban ezt az „Ifjúság 1983” vizsgálat másodlagos elemzése során ellenőriztük.
- ¹⁵ Kutatásaink 1981 és 1985 között végzett survey volt a kiindulópontja. A survey két szakaszból állt:
- Az első lépésben Csongrád megye középiskolaiban 1969 és 1981 között végzettekről hoztunk létre egy adatbázist. Az elemszám 22 219 fő, a közgazdasági és egészségügyi, valamint a műszai szakközépiskolásoké 6577, illetve 9731 fő, a gimnazistáké pedig 5911 fő.
- A második szakaszban pedig kutatásunk középpontjába az 1969 és 1981 között végzetek életútjának kérdőíves vizsgálata került. Többek között néztük a fiatalok családi hátterét, családhöz, középiskolához való viszonyát, társas kapcsolatainak alakulását, céljukat, aspirációjukat, valamint anyagi, kulturális, hatalmi pozíciójuknak alakulását, illetve esélyeit. A kiválasztott minta nagysága a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolák esetében 485 fő, műszaki szakközépiskoláknál pedig 498 fő. Végül a gimnáziumot végzettek közül 437 fő került a mintába. A lekérdezett minta 252-180-241, összesen: 673 fő.
- A kutatásról részletes zárójelentés készült. *Gábor Kálmán: A középiskolások rekrutációs köre és a középiskolát végzetek életútja*. Kézirat. JATE Szociológiai Tanszék. Szeged 1985.
- Vizsgálódásainkat 1986-tól kiterjesztettük az egyetemistákra is. A JATE-n kezdtünk egy vizsgálat-sorozatot.
- Az első szakaszban, 1986/87. tanévben, az egyetemi hallgatók céljaira, családjuk társadalmi státusának alakulására, illetve saját helyzetük jövőbeli alakulására, valamint értelmiségi tudatukra kérdeztünk rá. A mintanagyság 245 fő. Ezt követte az 1987/88. tanévben folyó vizsgálat, amelyet a csoport-hovatartozást mérni kívánó itemekkel, illetve az Inglehart-tesztrel egészítettük ki. A mintanagyság 235 fő.
- A kérdőíves vizsgálatokat a JATE összes hallgatójára kiterjedő, mindenekelőtt a hallgatók családi hátterére vonatkozó adatbázis egészíti ki.
- Ezzel párhuzamosan vizsgáltuk a gimnazisták céljait, aspirációit és életmódját két alföldi kisvárosban – mintanagyság 230, illetve 108 fő –, mely kérdőíves felvételeket mélyinterjúkkal egészítettük ki. Ezeket a munkákat Benschütz Sándor és Kenéz István végezte.
- ¹¹ *Gábor Kálmán: A középiskolát végzett fiatalok „középrétegesedése”*. Ifjúsági Szemle, 1987. 1. sz.

¹⁾ Az Inglehart-teszt állításai:

01. Biztosítani a gyors gazdasági növekedést

LEGFONTOSABB

	1987 *	1983 *	1982 *
első	19,6	5,5	4,7
második	8,1	6,2	7,8
harmadik	8,9	7,8	8,4
negyedik	5,1	7,0	7,3

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	1987	1983	1982
első	1,7	6,8	9,3
második	5,1	8,0	6,0
harmadik	3,8	7,6	5,9

02. Biztosítani az ország katonai védelmét

LEGFONTOSABB

	0,9	11,5	5,3
első	0,9	11,5	5,3
második	4,7	9,8	7,5
harmadik	2,1	8,3	7,6
negyedik	3,8	7,4	7,9

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	39,1	9,1	10,7
első	39,1	9,1	10,7
második	14,9	5,9	4,8
harmadik	8,9	5,6	5,7

03. A bűnözés elleni küzdelem

LEGFONTOSABB

	0,4	6,6	6,4
első	0,4	6,6	6,4
második	4,7	10,2	8,8
harmadik	10,2	10,5	12,7
negyedik	9,4	13,9	12,9

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	1,3	3,2	7,6
első	1,3	3,2	7,6
második	2,1	3,0	2,8
harmadik	4,7	4,2	3,5

04. Egy emberileg és emberi kapcsolatokban gazdagabb társadalom építésén dolgozni

LEGFONTOSABB

	29,4	13,8	8,3
első	29,4	13,8	8,3
második	16,2	9,9	7,1
harmadik	9,8	6,7	6,8
negyedik	10,2	7,9	7,8

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	1,7	4,8	10,0
első	1,7	4,8	10,0
második	4,3	5,1	7,6
harmadik	3,8	6,5	7,1

05. Egy olyan társadalom építésén dolgozni, ahol az eszmék és a lelki értékek fontosabbak, mint az anyagiak

LEGFONTOSABB

	4,7	8,9	4,8
első	4,7	8,9	4,8
második	8,5	8,3	3,6
harmadik	6,4	5,1	4,3
negyedik	6,4	5,4	4,3

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	14,0	12,3	18,0
első	14,0	12,3	18,0
második	15,3	10,2	12,2
harmadik	9,4	11,2	13,6

06. Küzdeni az áremelkedések ellen

LEGFONTOSABB

	0,4	6,8	8,5
első	0,4	6,8	8,5
második	1,3	6,2	12,1
harmadik	5,1	7,5	10,4
negyedik	3,4	7,7	9,6

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	9,4	14,5	11,0
első	9,4	14,5	11,0
második	13,6	10,4	6,4
harmadik	14,0	9,1	6,5

07. Megőrizni a rendet az országban

LEGFONTOSABB

	3,4	19,6	31,5
első	3,4	19,6	31,5
második	9,4	14,4	12,1
harmadik	7,7	13,3	10,7
negyedik	7,7	9,4	9,4

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	1,7	1,8	6,2
első	1,7	1,8	6,2
második	4,7	1,6	1,7
harmadik	5,1	2,5	1,6

08. Az ország gazdasági egyensúlyát biztosítani

LEGFONTOSABB

	1987	1983	1982
első	31,5	14,9	16,1
második	21,7	13,9	15,9
harmadik	7,7	12,9	13,2
negyedik	6,8	9,5	8,8

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	1987	1983	1982
első	0,0	2,1	6,6
második	0,9	3,2	2,3
harmadik	0,4	2,5	3,4

09. A szőlőszabadságot biztosítani

LEGFONTOSABB

	3,0	2,2	1,5
első	3,0	2,2	1,5
második	7,7	3,4	2,8
harmadik	10,2	4,1	2,9
negyedik	9,8	4,2	3,5

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	4,7	11,3	15,0
első	4,7	11,3	15,0
második	6,4	12,8	11,3
harmadik	3,0	9,7	9,4

10. Több beleszólást adni az embereknek a kormány döntéseibe

LEGFONTOSABB

	3,8	3,2	1,6
első	3,8	3,2	1,6
második	10,6	5,5	4,8
harmadik	12,8	6,6	2,8
negyedik	10,2	4,2	3,7

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	5,1	13,6	19,4
első	5,1	13,6	19,4
második	5,1	15,9	14,2
harmadik	6,4	12,0	10,2

11. Több beleszólást adni az embereknek a munka- és lakóhelyükön hozott döntésekbe

LEGFONTOSABB

	0,4	2,9	2,5
első	0,4	2,9	2,5
második	5,5	3,5	6,1
harmadik	13,2	5,4	6,4
negyedik	8,5	8,2	7,6

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	2,1	5,9	11,5
első	2,1	5,9	11,5
második	5,5	8,7	8,4
harmadik	4,3	10,3	7,9

12. Városainkat, falvainkat és tájainkat szebbé tenni

LEGFONTOSABB

	0,9	2,8	1,4
első	0,9	2,8	1,4
második	0,4	5,9	3,4
harmadik	3,4	6,9	5,7
negyedik	15,3	10,2	8,5

LEGKEVÉSBÉ FONTOS

	9,4	8,8	13,8
első	9,4	8,8	13,8
második	8,1	7,3	8,7
harmadik	15,7	10,0	10,2

* 1987–1987/88. tanévi hallgatói vizsgálat; 1983 – „Ifjúság 1983”, fiatalokra kiterjedő országos reprezentatív vizsgálat; 1982 – 1982. évi, minden korcsoportra kiterjedő Hankiss-féle értékvizsgálat.

¹⁶ Ez jól kitűnt azokból a mélyinterjúkból, amelyet az ideális értelmiségi csoport követéses vizsgálatokhoz készítettünk. *Upor László*: Nyolc beszélgetés. Kézirat. Szeged 1985.

¹⁷ Különösen kitűnt ez az 1987/88. tanévben végzett vizsgálataink nyitott kérdéseire adott válaszokból.

¹⁸ Az egyetemista hallgatók ezen típusa jól kirajzolódik egy amerikai hallgatónék egyik szegedi lánykollégiumban végzett vizsgálatából. *Candice Ann Kiss*: Az egyetemi hallgatók céljai, törekvései és kapcsolatai. (Magyar–amerikai összehasonlító vizsgálat) Kézirat. Szeged 1987.

¹⁹ Az egyik kisvárosban gimnazisták körében végzett vizsgálatról van szó.

²⁰ Az 1986/87. tanévben végzett vizsgálatról van szó.

²¹ A „leközéposztályosodáson” azt a folyamatot értjük, amikor az egyetemi hallgatók a kulturális elit mintájának követése helyett a már elemzett középosztályos mintákat követik.

²² Az „Ifjúság 1983” vizsgálatról van szó.

²³ Ezen tendenciára teoretikus szinten Jürgen Zinnecker hívta fel a figyelmet. Megerősítést nyert a közös magyar–nyugatnémet empirikus vizsgálatban, amelyben részletesen vizsgáltuk a fiatalok társadalmi orientációs és cselekvési mintáit. *Jürgen Zinnecker*: Jugend im Raum gesellschaftlicher Klassen. Neue Oberlegungen zu einem alten Thema. In: Interdisziplinäre Jugendforschung. Fragestellungen, Problemlagen, Neuorientungen. (Ed. Wilhelm Heitmeyer). Juventa: Weinheim/München 1986. 99–132. old.

* MEGJELENT

HAZAI POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS FOLYAMATOK

232 OLDAL, 55,- Ft

* ELŐKÉSZÜLETBEN

A TIZENÉVESEK POLITIKAKÉPE

KB 11 ÍV, 52,- Ft

Az új társadalmi konszenzus változó társadalmi feltételrendszeréről

(Tudományos kerekasztal-konferencia Tihanyban)

1988. október 19. és 21. között az ELTE BTK Szociológiai Intézete kerekasztal-konferenciát rendezett Tihanyban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által koordinált 2. számú APB Kutatási Program keretében. A kutatási program *A szocializmus fejlődésének három évtizedével* foglalkozik, nem alapkutatásokat végez, hanem kimondottan alkalmazott kutatásokat, melyek valamilyen módon közvetlenebbül kapcsolódnak a politika alakításának és alkalmazásának folyamatához. A társadalmi konszenzus történelmi alakulásáról és az új társadalmi konszenzus kialakulásának feltételrendszeréről folyó tudományos eszmecserében közismert társadalomtudósok (közgazdászok, politológusok, szociológusok) mellett vezető politikusok is részt vettek.

A konferencia első napján az MSZMP szövetségi politikájának kialakulásáról, erőzítőjéről és válságáról folyt párbeszéd, a második napon a politikai intézményrendszer minőségéről, illetve a politikai erőter változásáról, a konszenzus alakulásáról és a gazdasági-politikai reform lehetséges irányairól volt szó. A harmadik napon pedig az értékrend, a kultúra és a morál különböző dimenziói kerültek előtérbe a maguk intézményi rendszerével és a konszenzusban be (nem) töltött szerepével. Alábbi összegzésünk a 44 főlészólaló magnófelvétellel vett hozzászólásai alapján készült – rövidítve és szerkesztve.

A rendezvény házigazdája, *Huszár Tibor* megnyitójában a többirányú megközelítés fontosságára, valamint a nézetek, gondolatmenetek és kindulópon-tok eltérésének várható hozadékára irányította a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a konferencia nem helyettesíteni, hanem jó kérdésfeltevésekkel segíteni hivatott a jövőbeni szisztematikus kutatásokat. Minta értékű lehet a közös gondolkodás és vita az eltérő nézeteket valló szakértők között, még akkor is, ha ez jelen esetben csak részleges lehet, hiszen a meghívottak között sajnos voltak, akik a nekik nem megfelelő vitapartnerekre hivatkozva elutasították a dialógusnak ezt a lehetőségét és nem jöttek el.

1. AZ MSZMP SZÖVETSÉGI POLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA, ERŐZIOJA ÉS VÁLSÁGA

Vitaindító előadásában *Urbán Károly* kiemelten foglalkozott az 1944–1947-es és az 1953–1956-os korszakkal, keresve azokat a történelmi tanulságokat, amelyeket a Kádár-korszak politikai gyakorlata nem hasznosított kellőképpen. Az 1944–1947-es időszakban a formálódó népi demokrácia két fontos politikai színterét kell kiemelnünk: a társadalmi autonómiákat (mint a közvetlen demokrácia intézményeit) és a parlamentet (mint a képviseleti demokrácia intézményeit). A társadalmi autonómiák a negyvenes évek közepétől különböző alulról szerveződő érdekképviseleti szervek formájában jelentek meg (üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok). Ezeket azonban a hatalom fölszámolta, megszüntette, ennek következtében a mai intézményi-képviseleti rendszer nem szervesen a népi demokrácia intézményeiből nőtt ki. Az alulról szerveződő egyletek, társaságok, szervezetek (politikai vagy nem politikai jelleggel) napjainkban fontos tartalékai és lehetőségei a magyar társadalom demokratizálási folyamatának, s támogatásukat az MSZMP vezetésének is bátrabban kellene vállalni. Az 1953 és 1956 közötti időszak történetében sok tisztázatlan kérdés feszül a mának (a Népfront megítélése, a Petőfi Körben zajló viták és 1956 értékelése), a dokumentumok hiánya azonban akadályozza a tudományos feldolgozást és megnehezíti az ítéletalkotást. Az 1956-os események értékeléséről mind a mai napig nincsen nemzeti egyetértés. Az MSZMP sokáig agyonhallgatta, „jegelte '56-ot”, majd pedig a 30. évfordulón „a jegelést offenzívába fordította”. 1968 után nem alakult ki hosszú távú szövetségi politika, mert a párt nem vetett számot a társadalomban a hetvenes évektől végbement társadalmi és gazdasági változásokkal. A hetvenes évek ellenreformja a régi társadalomképre szavazott, s nem fogta föl az értelmiség bizonyos köreinek jelzéseit. Így például az Írószövetségben kifejezést nyert problémákat mindvégig csak kulturális problémának tekintette, s nem hitte, hogy mögötte politikai tényezők húzódtak.

Juhász Gyula hozzászólásában arról beszélt, hogy az 1963-as amnesztiarendelet ugyan eredményezett bizonyos társadalmi megnyugvást, de 1956 kapcsán valódi konszenzus soha nem alakult ki. Különösen érezhető ez az értelmiség körében. A hivatalos álláspont „egyenkénti elfogadásának” gyakorlata szorosan kapcsolódott az úgynevezett „három T”-hez (a politika tűrése, támogatása, tiltása). Többek között ez a gyakorlat is hozzájárult bizonyos artikulációs vakvágányok keletkezéséhez, hogy például a nemzeti gondolat hordozója csak nem kizárólag az „irodalmi reszpublika” lett.

Szakács Sándor a gazdaságtörténész szemével a szövetségi politika legfontosabb kezdeti mozzanatait nem annyira ideológiák áttevődésének tulajdonította, mint inkább külső kényszerhelyzetek belső vetületének. Nem felejtethjük el, hogy 1944 után megszállt ország lettünk. Ahogy a háború után a Keletnek, úgy a Nyugatnak is beleillett elképzeléseibe a földosztás, a többpártrendszer, a koalíciós kormányzás; a hidegháborús korszak pedig együtt járt az erőszakos mezőgazdasági kollektivizálással, a kötelező terménybeszolgáltatással, a nehézipar fejlesztésével és az egypártrendszerrel. Az '56 utáni konszolidációval meghirdetett gazdaságpolitikai irány a korábbi hadigazdaságnak megfelelő szemléletet ötvözte a jóléti politikával, az „utólérni, majd túlszárnyalni” új jelszavában. Az így „meghajtott” gazdaság korlátai 1963 körül kezdtek mutatkozni. Az

1968-as reformmal csak a vezérlés reformja indult be, ami azonban nem teremtett alapvetően új gazdálkodási feltételeket.

Szentes Tamás hozzászólásában – a fogalmak („közmegegyezés”, „szövetségi politika”) tartalmi pontosításának szükségessége mellett – elsősorban arra hívta fel a figyelmet, hogy az elmúlt négy évtized fejlődéstörténetét csak a belső és a külső viszonyok mindenkori kölcsönhatásának, dialektikus összefüggéseinek figyelembevételével lehet helyesen értelmezni és magyarázni. Hazánkban, ahol a történelmi fejlődés és társadalmi modernizáció korában sem lehetett organikus és belsőleg meghatározott, a második világháború óta a nemzetközi környezet és hatások befolyása különösen erőteljes volt és maradt. Nemcsak a „sztálini modell” erőszakolt alkalmazását, az 1948 utáni fejleményeket vagy az 1956-os tragédiát nem lehet pusztán a társadalom belső erőviszonyaiból, a politikai erők belső harcából magyarázni, de a modellel való szakításnak, a szocialista fejlődéspolitikai megújulási kísérleteinek és reformjainak alakulását, következetlenségeit és elakadásait, illetve újabb lendületét sem. A külső hatások ténye persze nem lehet mentség az elhibázott politikai döntések, a késleltetett vagy egyenesen rossz reagálások számára. Ez vonatkozik a gazdasági válsághoz, illetve stagnáláshoz vezető folyamatokra is, amelyek között kétségtelenül ott található a világ gazdaság globális válságának és átrendeződésének ténye is. Vonatkozik arra a politikai-bizalmi válságra is, amely az utóbbi 2-3 évben alakult ki. Annak a viszonylagos, ám vitathatatlanul tényleges társadalmi közmegegyezésnek a politikája futott zátonyra, amelynek a virágkorát a hatvanas években nemcsak az ellátási viszonyok és az életszínvonal lényeges javulása alapozta meg, hanem a gazdasági reform és az a politikai közvéleményben kialakult jogos feltételezés is, hogy az adott nemzetközi környezetben és az akkori szovjet politika mellett a hazai reformfolyamat messzebbre nem is mehetett, és hogy a többi szocialista országhoz képest hazánkban alakulnak legjobban az életviszonyok. A viszonylagos közmegegyezés összeomlása és a bizalmi válság kialakulása sem kizárólag egyszerűen az életviszonyok romlásának következménye, hanem egyebek mellett annak is, hogy a „másokhoz képest” szindróma is veszített hatóerejéből, a szovjet persztrojka nyomán pedig a teljes megújulás külső korlátaira való hivatkozás már idejét múltá.

Valki László is a nemzetközi föltételek dominanciájára hívta föl a figyelmet. A diplomáciatörténet tényei közül több példát felsorolva amellet érvelt, hogy Kelet-Európában a II. világháború után érvényesülő külső nyomásban a szovjet küldetéstudat igen fontos tényező volt, hatása talán még a hidegháborús fenyegetettségénél is erősebb pressziót jelentett.

A vitában többen fölvetették azt az alapkérdést, beszélhetünk-e egyáltalán szövetségi politikáról és konszenzusról az elmúlt három évtized történetében. *Szabó Tibor* szerint arról van inkább szó, hogy egy hatalmon levő párt a „kényszer alapján” létrehozott egyfajta „társadalmi csöndet”. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó legjobb esetben is csak „passzív konszenzust” jelenthet, vagyis csöndes beletörődést. Az „aktív konszenzus” föltétele ugyanis az, hogy a politika „csinálásában” minél szélesebb társadalmi rétegek vegyenek részt, s a vezető pártnak meg kell szereznie a politikai, a szellemi és az erkölcsi hegemoniát. Az MSZMP pedig ezeket nem szerezte meg.

Schlett István is vitába szállt azokkal, akik a három évtized szövetségi politikájáról és a nemzeti egységről beszéltek. Szerinte ugyanis a Kádár-korszak értékelésére tudományos értelemben egyik kategória sem alkalmas. A szövetségi

politika ugyanis magyar viszonyok között nem jelentett autonóm erők közötti szövetséget, tehát nem volt szövetségi. Politikát sem jelentett, mert csak egy aktor létezett, az MSZMP, mely egy atomizált mezőben mozgott. Nemzeti egységről sem beszélhetünk, legfeljebb szocialista egységről, hiszen 1944-től hiányzott a magyar nemzeti szuverenitás, nagy volt a kívülről jövő kényszerítő erők szerepe. Az 1970-es évek végétől, a monolit politikai-hatalmi képződmény bomlásával egyidejűleg megkezdődik egy politikailag tagolt társadalom kiépülése, s ekkortól kaphat a szövetségi politika igazi tartalmat: valódi aktorokkal, nyilvános politikai versengéssel, új típusú politizálással (alkutechnika, tolerancia stb.). Ezek a társadalmi mozgások adhatják a jövőben egy valódi konszenzus feltételeit és egy tényleges szövetségi politika elemeit.

A „szövetségi politika” kifejezést *Némedi Dénes* sem tekintette tényleges tartalommal bíró fogalomnak, fölhívta viszont a figyelmet a különböző érdekcsoportok szövetségi hálózatára. Ezek az érdekcsoportok sajátos elitcsoportok és gazdasági lobbik formájában működtek, de nem jelentek meg a nyilvánosság előtt, nem törtek felszínre a hivatalos politikában. E képlet egyike azoknak a mellékvágányoknak, melyek a „három T”-nek a politikai mezőre gyakorolt hatása révén létrejöttek. A mai kép is igen homályos még, noha már a hetvenes évek végétől kezdve elindult az értelmiségen belül egyfajta csoportképződési folyamat. Ma még alig látható előre, hogy ki kivel köt szövetséget, és megvan a reális veszélye annak is, hogy Magyarországon a kilencvenes években megismételjük a lengyel nyolcvanas éveket. *Némedi Dénes* javasolta a történészeknek, hogy elemezzék az úgynevezett „szövetségi politika” retorikájának változását, mert ez is sokat elárul a korról.

„Mit is jelentett valójában a párt számára a szövetségi politika?” – tette föl magának a kérdést *Hankiss Elemér*. A szövetségi politikát az MSZMP hirdette, s valójában politikai stratégiájában eszközül használta a társadalom integrálásához. A Rákosi-korszak legfőbb integrációs kísérlete a hatalmi erőszak révén a megfélemlítés volt. A Kádár-korszak ennél gazdagabb, sokszínűbb integrációs eszköztárat vonultatott föl: előnyök, kedvezmények, életszínvonal-politika, kooptálási rendszer, az együttműködés lehetőségének megadása, de demokratikus jogok nélkül, az infantilizálódás békessége fejében paternalista gondoskodás stb. A Kádár-korszak erózióját éppen e szövetségi politika tartalékainak a kimerülése, az integrációs politika eróziója idézte elő. Rákosi centralizált, Kádár decentralizált, s ezzel megnyert magának bizonyos társadalmi erőket és csoportokat. A decentralizált folyamat azonban nem ment le a legalsó szintig, a középszínt megragadt, ahol kiépült egy oligarchikus hatalomgyakorlási technika. A májusi pártértekezleten a párt új nemzedéke föllázadt a régi ellen, de csak az oligarchikus háló felső részét seprte el a lázadás. Májusóta – *Hankiss Elemér* szerint – két lehetséges reformút kínálkozik. Vagy egy „okos centrum” jó szabályozókkal felvilágosult technokratikus hatalmat hoz létre, vagy hagyja, segíti demokratizálódni a társadalmat, megerősödni a civil autonómiákat mint a hatalom potenciális tartalékait. Az igazán kíváncsú talán a két út ötvözése lehetne, ekkor ugyanis a társadalmi feszültség nem erősödne túl nagy mértékben. Miközben ma az ország dezintegrálódik (például a régi oligarchiák leépülésével), új integrációs lehetőségek is kialakulnak. A mai változások egyidejűleg destruktívak és termékenyek.

E két reformút és ötvözetük mellett létezik egy harmadik is, amelyre *Agárdi Péter* hívta föl a figyelmet, és úgy fogalmazta meg, hogy ez a „szalonképesített

sztálinista” változat. A konszolidációs időszakot követően felvirágzó kultúrpolitika a maga szűköségeivel együtt is sikerültebb volt, mint a politika egésze. Ugyanakkor e szövetségerősítő kultúrpolitika – a deklarációktól eltérően – nem épült be a nagypolitikába. Lényegében a hatvanas évektől kezdve egészen a hetvenes évekig a kádári politikával szemben kellett kiküzdeni az azt legitimáló kultúrpolitikát. A szövetségi politika önmagát is leszerelő tette volt a „piac vagy paternalizmus” hamis alternatívájának fölvetése, amely olyan cikkokkal eredményezett, hogy végül is védtelenné tette a kultúrát az új kihívásokkal szemben. Agárdi Péter nem osztotta azt a nézetet, hogy a Kádár-korszak politikai alapját csak a passzív konszenzus jelentette. Szerinte az több volt pusztán hallgatásnál és belenyugvásnál, hiszen az elemi emberi igények tolerálására épült. A jelenlegi helyzet legfőbb kérdését pedig nem abban látja, hogy volt-e valódi szövetség, s hogy kik között jött létre, hanem hogy valódi párt-e az, amely előtt most új szövetségek kötésének sürgető feladata áll.

Juhász Pál fontosnak tartja az integrációs technikák közötti választásban azt, hogy a hatalom igen gyakran bizonyos kényszerek szorongató hatására cselekedett, s választása így egyfajta „rátalálás-élmény” is volt (például a kulákoknak fölkinálták a téesszervezés idején a kooperációt). Magyarországon a rendi jellegű területi szerveződési elvek más kelet-európai országoktól eltérően nem érvényesültek tisztán, az összetettebb függőségi viszonyok miatt az oligarchák között egyfajta verseny alakult ki, amely fölértékelte a „karizmatikus oligarchákat”. Mindez pedig a tekintélyes emberek (technokraták, logokraták) bekapcsolódását nemcsak lehetővé tette, de igényelte is, és így széles társadalmi csoportok, oligarchák „Kádár Jánossá váltak”. Juhász a jövő szempontjából két tényező fontosságát hangsúlyozta: egyfelől egy olyan államét, mely képes átlátható játékszabályokat adni, másfelől egy magát újraprendezni képes társadalomét. A legnagyobb nehézséget az a körülmény jelenti, hogy mindkettő csak érdekvonulatok mentén épülhet, a jelenlegi helyzet és a jelenlegi politikai kultúra pedig nem kedvező ahhoz, hogy a potenciális aktorok az újjáépítés távlati tennivalóit is számba vegyék.

A hozzászólók között többen értékes kiegészítéseket tettek bizonyos rész-kérdésekben. *Tóth István* például azt hangsúlyozta, hogy miközben az 1956 utáni politikai irányvétel az '56 előtti szövetségi politika elemeinek lényeges meghaladására irányult, a konszolidáció végül is a régi intézmények helyreállítását hozta. *Szenes Iván* szerint 1962 után a szövetségi politikában mindig akkor indult be erózió, amikor az MSZMP nem tudott programot adni, s ez így van már az 1970-es évek eleje óta. *Gyáni Gábor* azt emelte ki, hogy a hatalom tekintélyét sokáig az biztosította az értelmiség széles rétegeiben, hogy ez a réteg a hatalom szülöttének tekintette magát és ebből következett sokáig a hatalomhoz való lojalitása is. *Iván Károly* hangoztatta, hogy ma már nem lehet a Szovjetunió hivatkozási alap, hogy tudniillik onnan érkezik zöld fény a reformokhoz.

Huszár Tibor vitavezetői minőségében több fontos megjegyzést fűzött a hozzászólásokhoz. Hangsúlyozta, hogy '56 hibernálása nem azért érdekes, mert nem beszéltünk róla, hanem mert tárgyilagos vizsgálata esetén nyilvánvalóvá válhatott volna a valódi okokból következő kívánatos irány is. Ha '56-ot csak a Köztársaság téri eseményekkel azonosítjuk, akkor az most is csak konfrontációhoz vezet, ha viszont folyamatként, 1953-tól, a sztálinizmus elleni harc kezdeteitől vizsgáljuk, akkor tárgyalási alap az új társadalmi megegyezéshez. Az

1953-tól induló demokratizáló kezdeményekből létrejövő fejlemények alapján még 1957-ben is realitása volt egy más platformú kibontakozásnak. Ennek különböző mozzanatai nemcsak a korabeli politikai nézetkülönbségekben lelhetők fel dokumentálhatóan, hanem folytatódtak az 1957 és 1963 közötti konszolidációs időszakban az MSZMP-n belüli különböző csoportokban. 1956-nak az elmúlt három évtizedben nem a „jegeléséről” volt szó, mint inkább „ad acta” tételéről, s a 30. évforduló sem annyira konzervatív offenzíva volt, mint inkább az 1957-es érvek megismétlése. A szövetségi politikával kapcsolatban Huszár Tibor azt fejtette, hogy létezett egyfajta „láthatatlan szerződés” bizonyos politikusok, írók, művészek, közéleti személyiségek között, akik a tömegek előtt bizonyos autoritással rendelkeztek. Ám e kiegyezés intézményesült és megmaradt egy kulturális fenomén szintjén, a személyes kapcsolatokban, így érvényességi időtartamát a „biológia törvényei” határozták meg. Egy tartós szövetségi politika mindig föltételez bizonyos formalizált és intézményesített kapcsolatrendszert, amelyben határozott társadalmi-politikai erőcsoportok érdekei fejeződnek ki, és ez az elmúlt három évtized mához szóló tanulsága.

2. A POLITIKAI SZAKSZERŰSÉG ESÉLYEIRŐL

Viszonylag önálló színtöltője volt a konferenciának az a „szekcióközi” beszélgetés, amelyre Pozsgay Imre részvételével került sor.

Pozsgay Imre a beszélgetést orientáló előadásában mindenekelőtt rövid helyzetrajzot adott, s ismertette a politikai megoldások kapcsán felvetődő, tudományos szempontból releváns, aktuális kérdéseket.

A helyzet jelentős társadalmi dezintegrálódást tükröz – mondotta –; általánosan lazult a társadalmi kooperációs készség, romlott a társadalmi szolidaritás, s ez – összefüggésben a tőkemegtérülés kitolódásával – szertefoszlatta a hatvanas-hetvenes évek egységképét. Most az a legfontosabb politikai kérdés: megvan-e a nem vazallusi viszonyokon alapuló szövetségi politika feltétele? Nyílik-e megfelelő cselekvési tér egy, a kibontakozást stabilizáló kormányzat számára?

A párt hátrányos helyzetbe került: nem kis mértékben őt teszik felelőssé a válságba torkolló, kiéleződött helyzetért, ezért könnyen tesz szert előnyre vele szemben minden más szerveződés. A kérdés az: lesz-e annyi tolerancia ebben a pártban, hogy szorongattatásai közepette ne nyúljon erőszakhoz? Ezt a kérdést egyébként jelenleg apologetikusan is hangoztatják.

Az országban jelentős fordulatra van szükség: modellváltás útján a sztálinizmust kell leváltani. A helyzet azonban több szempontból is problematikus: 1. A társadalom példátlan (a háborús időszaktól eltekintve) reáljövedelem-vesztése ért, amely fokozta a politikai bizalomvesztést, az atomizálódást, s jelentős rétegeket fordított a magánstratégiák felé. 2. A májusi pártértekezlet a vezetési válság megoldásának megkönnyebbült optimizmusát hozta. De reális a veszély, hogy rálépünk a lengyel, jugoszláv útra: a helyzet „elkezdni falni a politikai garnitúrákat”. 3. A közvélemény kegyeibe visszakapaszkodó szerveződések új kihívásokat, követelményeket fogalmaznak meg a kormányzattal szemben.

A politikának vissza kell szereznie a hitelét. Ezt pedig csak úgy érheti el, ha 1. határozott cezúrát von az eddigi korszak után, de nem bornírt és személyeskedő módon, hanem a rendszer mélyreható analízisével. Meg kell vizsgálni – és

fel kell tárnunk –, hogyan épült be intézményeinkbe a „rendszeres család”, s melyek megszüntetésének feltételei, illetve várható konzekvenciái. 2. Szembe kell néznünk annak politikai konzekvenciáival, hogy a kibontakozásnak lesznek nyertesei, őket megfelelő bázissá kell formálnunk, és vesztesei, akik számára viszont biztosítanunk kell konfliktusaik megfelelő kezelésének feltételeit. E szembenézés nélkül a közös konszenzus „homályos jókódás” marad.

Arról, hogy kik lesznek a szerkezetváltás nyertesei és vesztesei, reálisabban és őszintébben beszélhetünk, mint arról, hogy kiket hogyan érint az infláció. Az infláció ugyanis öntörvényű: nem lehet beleszólni a sokak elszegényedését, kevesek meggazdagodását jelentő folyamatba, s ezen az alapon még a nyertesekkel sem köthető szövetség. Ők is elítélik az inflációt mint jövedelemelvonó eszköz és adósságkezelő folyamatot egyaránt.

Valóságos esély van rá, hogy bizonyos manipulatív politikai irányzatok engedménynek tekintsék a demokráciát. Ennek kivédésére, a demokrácia visszavétele elleni biztosítékként van szükség a politikai intézményrendszer reformjára.

Tényként kell tehát – ismételten – kezelnünk, hogy a változásoknak lesznek nyertesei és vesztesei. Kormányzati kérdés, hogy a szűk taktikai cselekvési lehetőségek között mit hozunk ebből nyilvánosságra. A társadalmi béke valószínűleg továbbra is finanszírozást igényel. Korábban a konszenzus kollaborációs jellege tette szükségessé, hogy a konfliktusokat a finanszírozással fedjük el. Adósságaink nagyobbik része ezen a számlán szerepel (a 20 milliárdból 1,5 milliárd igazolható, hogy szerkezetváltásra költöttük). Abban a helyzetben vagyunk, hogy míg mindenütt a munkanélküliség megszüntetését ígérik, mi programszerűvé tesszük a munkanélküliséget. Csoda számba menő koincidencia: nálunk egyszerre jelentkezik az árukínálati hiány, a munkanélküliség és az infláció.

Cselekvési lehetőségeink lényegesen szűkebbek – elsősorban a kelet-európai realitások miatt –, mint amelyeket *teoretikusan* vagy egy szűkebb értelmi realitás alapján felvázolhatunk. Úgy tűnik, hogy előbb kiegyezés kell, s csak azután épülhet új konszenzus.

A lutheri tett (a hitélet elválasztása a társadalomtól, a papok bizonyos hitelelvek betartása melletti bebocsátása a világi életbe stb.) még nem ment végbe a kelet-európai pártokban. Az olasz párt már kimondta magáról, hogy nemzeti és nem ideológiai, hanem politikai párt, a kelet-európai kommunista pártok viszont megmaradtak a messianisztikus küldetéstudatnál. Azokkal ért egyet, hangsúlyozta, akik szerint „a párt tagjait előbb kell felszabadítani, mint a társadalom tagjait” – az utóbbiak, már kezdenek összeverődni –, s ehhez valószínűleg szükségünk lesz az abszolutizmus lebontásának technikáira.

A párt adott szervezeti formája az 1903-as bolsevik forma, amely sikeres, amíg történetileg az extenzív „összeterelés”, a „pásztorokodás” van napirenden, ám bonyolultabb feladatok megoldása esetén tehetetlen lesz. Ahol egy centrum van, ott parancs az egység: az egységbontás árulás, sőt a legfelső szinten nemzetrontás. Ennek köszönhető az ostromozott bénultság; ennek köszönhető, hogy a legelterjedtebb magatartás a rejtőzködés, hogy nem fejlődnek ki politikai karakterek. Ahhoz, hogy ezt megváltoztassuk, a párton belül is ki kell alakítani a pluralizmus mechanizmusait, az áramlatok, platformok szabadságát. Ma még anakronizmusnak számít párton kívül keresni a kapcsolatokat.

Nem csodálkozhatunk a különféle protopártok, életre galvanizáló mozgalmak növekedésén; hiszen sokan érzik úgy: minden jobb annál, mint ami éppen van.

Regionális tradíció, hogy nem fejlődtek ki kormányváltásra alkalmas alternatív csoportok, így a térség hatalmi struktúráira a ciklikus bukás réme, a fönix-madárként újjászületés kényszere háramlik (néha katonák közreműködésével).

A mai helyzetben nem a „hatalomdőlés”, hanem a visszarendeződés a nagyobb veszély. Ennek ürügyét elsősorban a tradicionális értelemben vett munkásosztályhoz tapadó reflexek, ideológiák szolgáltatják (ma 150 bányász munkabeszüntetése nagyobb riadalmat okoz, mint 30 ezer környezetvédő ultimátuma).

A párt kezdetben saját állócsillag jellegének fenntartásával képzelte a pluralizálódást. Mára néprfront jellegű lett, de az egység alapértéke változatlan maradt: ha valaki belép a pártba, már nem politizálhat rajta kívül. Az e helyzet megváltoztatására irányuló akarat részben megvan a párttagokban (negyedrészik akar többpártrendszert, a kvalifikáció és a pártapparátustól való távolság növekedésével arányosan emelkedő mértékben).

A modernizációra megvan az esély, csak az időt kell megnyerni rá; s ebbe egyebek mellett beilleszthető a korábbi pártzsargon megszüntetése is.

Tagolt társadalomra van szükség, nem amorf tömegre. Az új típusú konszenzusban teszi érdekeltté a hatalmat az elemi tapasztalat is: a szolidaritás mindenkor katasztrófa-elhárító volt, nem engedte át a terepet az utca indulatának.

Számos hozzászólás hangzott el az estébe nyúló beszélgetésen: *Szakács Sándor* a lakosság elszegényítésével szemben az irracionális – például védelmi – költségek visszafogásának lehetőségeire kérdezett. *Gombár Csaba* csak a kormányzati lépések szintjén értett egyet a „vesztések” és „nyertesek” megnevezésével, az általános politika szintjén viszont – kezelhetetlen feszültségeket generáló hatása miatt – helytelenítette, hogy egész rétegeket a reform veszteseinek, vagy nyerteseknek deklaráljanak. *Juhász Pál* arról beszélt, hogy a „vesztesség deklarálás” helyett a kiszorulóknak, kiszorítottaknak az új gazdasági szerkezetben való „helyfoglalás” érdekében szervezkedni szükséges; nem azt kell tudomásukra hozni, hogy nincsenek lehetőségeik, hanem szabad utat kell biztosítani ahhoz, hogy teremthessenek maguknak. Fel kell kínálni a gazdasági önszerveződés lehetőségeit, konkrét gazdasági hozadékaik túl a kontrollálhatatlan politikai burjánzások elkerülése céljából is. *Schlett István* a *teoretikus*, illetve a *reális* lehetőségek tartományában taglalta a párt szempontjából használható technikákat. Meglátása szerint a reformnak a késedelem miatti hatékonyságvesztésével és a párt „kivonulásának” irrealitásával szemben a követhető irány: a párt funkcionálása közben kell, hogy alkalmassá tegye magát a versengésre.

Az általa említett számos történelmi analógiával vitázva *Schmidt Péter* úgy vélte, hogy az MSZMP reális lehetőségei jóval szűkebbek a teóriák és analógiák által megengedtnél. Míg az „egypártrendszer vagy többpártrendszer” kérdés-feltevését túlzott leegyszerűsítésnek, az anarchiellenes koalíciós erőkké váló szövetséget – mindazokkal akik el akarják kerülni a „lengyel utat” – közeli és sürgető feladatnak tartotta. *Szoboszlai György* ehhez kapcsolódva az MSZMP-n belüli felkészültség, a párton belüli párbeszéd, illetve feladatmegosztás, a reagálások, a folyamatok politikai kezelésének, koncepcióinak kimunkálását, s az ehhez kötődően fontos képességek kitermelődésének jelentőségét emelte ki. *Madarász Tibor* a visszarendeződés, a szorongatás miatti rögtönzések, a politikai kalandok veszélyeire, illetve a társadalom tűrőképességének hibás megíté-

lésére hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint olyan zászlóbontásra van szükség, amely lehetővé teszi a csatlakozást, amely eltökélt, képes megelőzni, hogy a politikai erők semlegesítsék egymást, illetve hogy a párt lefegyverezze önmagát. *Szabó Tibor* ezen túl új fogalmi kultúrát, a lejáratos, üres pártzsargon ki-selejtezését sürgette, *Gyáni Gábor* pedig az „anarchia víziójával való játszadozás” veszélyét fejtegette.

3. A POLITOLÓGIA MEGKÖZELÍTÉSEIBŐL

A politikai intézményrendszer, illetve a politikai erőter változásai című szekció első korreferátumát *Gombár Csaba* három kérdés köré építette: 1. Mely rétegek viselik a reform terhet? 2. Mely aktorok vezérelhetik az átmenetet? 3. Melyek a békés átmenet alternatívái?

Aligha küszöbölhető ki, hogy a reform terheinek egyenlőtlen társadalmi eloszlása ne legyen megosztó tényező. Jelentős tömegek tarthatnak igényt arra, hogy megadjuk számukra az „emelt fejű apolitikus magatartás” esélyét, hogy megőrizhessék személyiségük integritását, hogy terheiket ne tetézzé társadalmi szemrehányás reform-azonosulásuk vagy éppen az attól való elfordulásuk miatt.

Az ilyen típusú értékek is feltételezik a pluralizmust, ez viszont többpártrendszer nélkül keveset ér, még akkor is, ha a korporatív szerveződések magas fokú autonómiával rendelkeznek. A korporatizmusban ugyanis a munkaadók, vállalkozók szervezeteinek van a legnagyobb esélye a fejlődésre, kibontakozásra. Fennáll a veszély, hogy a „gyengéket” nem fogja be ez a szisztéma, amelyben csak a teljesítmény-visszatartás fontos. Az ilyen típusú pluralisztikus szerveződések többpártrendszer nélkül megmaradnak az állami korporatizmus kereitein belül.

Vitandónak tartja a társadalom politikai integrálásának monopolizálását, konkrétan, hogy az MSZMP integrálja a társadalom eltérő érdekeit.

A helyzet jellemzője, hogy *egyfelől* az elkülönböződések korszakát éljük, sürgetjük az eltérések kifejeződését, igényeljük, hogy legyen struktúrája a társadalomnak, *másfelől* sürgetjük az összefogást, egységesülést (ha többpártrendszer volna is, most össze kellene fognunk), ami erősíti a politikai öndefiníálás korlátait. Az anarchia emlegetésével – amelyet mellesleg a hatalmi eszközök birtokában a legkönnyebb előidézni – visszavetjük a önszerveződést, s ennek a szándékok kitapinthatóságát nehezítő arctalanság a következménye; nem tudjuk, hogy ami (amely réteg) jelenleg nincs, az nem lehetne-e?

A pártelvű pluralizmusban párt csak többpártrendszerben létezik. Az ilyen körülmények között fenntartott egypártrendszer a párt valódiságának kétségbe vonását eredményezi; a „luftballon-eregetés” a közlekedetlenségbe ütközik.

A jövő szempontjából éppen a *békés átmenet* igényli leginkább a többpártrendszert, nélküle ugyanis nem lenne a széthúzó erőknek integratív szervezete, az érdekcsoportok csupán együgyű politikai érdekmozgalmak maradnak, nem lehetnek rendszer-integratívák – oly módon, hogy elkülönülten, de egyenként is az ország egészében gondolkodnának –, így viszont a szűk érdekkörlátok csak részben integrálják az erőket; a sztrájkoló bányászt csak a hűségjutalma mozgatja.

Nem ért egyet az „egyetértünk a többpártrendszerrel, de nem érett meg rá az idő” típusú deklarációkkal. Ha az MSZMP vállalja a demokrácia játékszabályait – zárta szavait –, vállalnia kell a bukás esélyét is, sőt egy erkölcsi újjáépülés érdekében, reményében esetleg magát a bukást is.

Szoboszlai György a hatalom korlátai kiépítésének fontosságával indította korreferátumát.

A mai fluid politikai viszonyok közepette tarthatatlan az az ellentmondás, amely onnan ered, hogy a hatalom a hatvanas évek közepétől elfogadja ugyan a társadalom politikai tagoltságát, de blokkolja is ennek kifejeződését. A következők egyfelől a reakcióképtelenség, másfelől a saját legitimációs források felélése.

Ma az a fő kérdés: hogyan intézményesíthető szervesen a politikai pluralizmus. Az elvont, bujkáló viták helyett tisztázható-e, hogy mely tömörülések, intézmények milyen szerepet vihetnek?

Az alkotmányos intézményesítés lehetséges módozatai – az előadó hipotézise szerint – leírhatók a politikai közgondolkodásban élő *alkotmányos modellek* változataival:

1. Az első ilyen modellben a *hatalom ellenőrzése*, az állam és a társadalom különválasztása volna alapvető. A mai álkorporatizmus helyébe (amelyben az érdekképviselői szervek nem a deklarált csoportok, hanem az oligarchiák érdekeit fejezik ki) olyan intézményépítés léphetne, ahol az intézményrendszer centrumába a párt helyett az állampolgár kerül. Ez megoldható volna az 1949-es alkotmány alapján, a pártok alkotmányon kívülsége, érdekluralitásba való visszahúzódása mellett, ahol az MSZMP nem állampártként szerepelne, s mindez a politikai pártok és az állami intézményrendszer olyan egyensúlyába ágyazódna, amely fenntartható lenne például egy pártok feletti köztársasági elnöki rendszerrel.

2. A második modell az *alkotmányos egypártrendszer* – akár oktrojált alkotmánnyal is – rögzített módozata. Ez a pártalapítás tilalmát, illetve a párt és az állam relatív elválasztását jelentené. Különösen célszerűen funkcionálhatna válsághelyzetekben, amikor fegyelmezett, áttekinthető politikai struktúrára van szükség: jobb, mint a katonai diktatúra. Az itt számításba jöhető intézményrendszer-megoldások: a) az úgynevezett második kamara létrehozása laikus országgyűléssel, a nyilvánosság előnyét biztosító, átlátható játékszabályokkal; b) a párt által delegált köztársasági elnöki rendszer a felelősségi szférák normatív elkülönítésével; c) maradna a mostani mechanizmus, s a KB vétőjogot kapna.

3. A legoptimálisabb talán az *alkotmányos többpártrendszer* modellje, ez illik leginkább a piacgazdálkodás, a politikai pluralizmus elveihöz. De gondot okoz – vélte az előadó –, hogy ehhez a modellhez a mostani szisztémából nem vezet sima átmenet, ráadásul egyik létező szocialista többpártrendszer sem lehet hozzá minta. *Versengő többpártrendszer* kell, amelyhez azonban minimálisan deklarálni kell, hogy milyen alapon tiltható be egy párt.

A politikai párt uralmának korlátozásáról gondolkozva, a szakemberek általában egyetértenek abban, hogy nincs értelme az osztálymegközelítésnek. A játékszabályok kialakításánál számolniuk kell azzal a veszéllyel, hogy valamely párt kiszorítása a pártközi egyeztetések során dőlhet el, mint 1945 és 1948 között, ezért fontos a közvetlen demokrácia intézményesítése is (népszavazás, referendumok stb.). De sor kerülhet nem arányos választási rendszer bevezetésé-

re is, amely preferálná az erősebb pártokat, a kis klubok kiszorulnának a képviselésből.

A sor folytatható. A lényeg: ne dobálózzunk a kifejezésekkel. Komolyan végiggondolt modellre van szükség, a politika feladata, hogy válasszon közöttük, s azután következetesen a kiválasztotthoz kell hozzárendelnünk a megfelelő intézményeket.

A válság lényege: hiányzik az az intézményrendszer, amely megfelelne a makrogazdasági folyamatoknak. A többpártrendszer kialakítása hosszú, fardaságos folyamat, de a mostani helyzet sok tekintetben megkönnyíti. Lépnünk kell, hogy pártként definiálhassuk magunkat.

Hankiss Elemér korreferátuma a reformfogalom inflálódására hívta fel a figyelmet, s a „reform-naivitás” fogalmával javasolta bővíteni a folklorisztikusan burjánzó reformszótárt. Ez a fogalom jelölhetné azt a magatartást, amely reformátori buzgalmában a „jó reformprogram” megfogalmazására koncentrált. Az általa scénárióknak nevezett változatokból fel is villantott hamarjában vagy hetvenet (!), anélkül, hogy súlyt helyezne arra, összekapcsolható-e az elittel. Alaptétele: vannak jó reformelgondolások, de működésképtelenek, ha az elit nem vállalja őket.

Jelenleg – hangsúlyozta – megvan az esély rá, sőt bizonyos egymás felé mozdulás már meg is indult, hogy kulcspozícióban levő elitesztruktúrákból egy reformképes új uralkodó elit-koalíció szerveződjék. A koalíció potenciális részei: 1. a párt felső és középső oligarchiáját alkotó csoportok; 2. az állami felső és középvezető gárda; 3. a menedzser értelmiség; 4. a vállalkozói csoportok.

Ezek a csoportok valóban érdekeltté tehetők a reformban: sőt részben máris nyertesei, kedvezményezettjei a változásoknak; sajátos gazdasági bázisokon kezdenek önállóodni; egymás felé konvergálásuk (családi-gazdasági-bürokratikus összefonódásaikban) már ma is kitapintható; megerősítik őket a szorosan körülvevő középrétegek; kiformalódóban van az új elit ideológiája (alapvetően a 18. századi liberális és meritokratikus kezdeményekre épülve), egyre jelentősebb konvertálási lehetőséggel (holding) erősíthetik magukat; kulcsszerepeik valódi (nem kvázi) választókat jelenthetnek.

Lehetőség van az „új nagy koalícióra”, amely első lépésben valószínűleg egyfajta „patricius demokrácia” lenne. A négy partner egymás közötti „beltenyészeti demokráciája” volna kiterjeszthető az azonnal semmiképpen nem megvalósítható többpártrendszerre.

Kell az új elit (amely lehet sikeresebb, hatékonyabb, de sokkal kizsákmányolhatóbb is), és kell az új társadalom, az alulról építkező, a maga védő intézményrendszerét kiépítő, ugyanakkor tagolt képlet. A mai interregnum a kettő párhuzamos fejlődésének kedvez.

Schlett István a modellekben való gondolkodás kizárólagosságával szemben Sziszüphosz negatív példájával érvelt: „ha szögletes kővel próbálkozik, talán sikeresebb”. A működőképesség, a jövő felé nyitottság megkövetelheti, hogy koherens rendszerek helyett az elgondolások átjárhatóságával, kombinációjával, az eklekticizmus előnyeivel számoljunk.

Schmidt Péter – Gombár véleményével szemben – a gyakorlatban nem látja olyan élesen elkülöníthetőnek a pártot és az érdekképviselői szerveket.

Úgy véli, a társadalomtudomány nem maradhat meg az ideológia síkján, választ kell adnia arra, hogy a szocializmus értékválságán túl meglevő politikai válság hogyan oldható meg a politikai intézményrendszer reformjával. Ennek

egyik kulcskérdése a *jogállamiság* – a politikai reform államiséget érintő oldala – megteremtése. Nem tartható, hogy az állampolgár a hatalomnak van alárendelve és nem a jognak, mint ahogy az sem, hogy aki gyakorolja, az korlátozza is a jogot.

Az alkotmányos egypártrendszer átmenet lehetett volna a diktatórikus egypártrendszerből a pluralisztikus többpártrendszer felé – mondta hozzászólásában *Bihari Mihály* –, de ma már eljárt felette az idő, nem elégítené ki a várakozásokat.

Lehet vitákat folytatni modellekről, axiológiai kérdésekről, a többpártrendszeren belüli kölcsönös korlátozásokról, ám a jelenlegi helyzetben a politikai értelemben pontosan körvonalazott programok közötti választások útját kell (lehet) választani.

A Hankiss által felvázolt négy elitréteget belső heterogenitása (más-más elemeik között más-más típusú konszenzus jöhetne létre) hatalmi elitként igen, társadalmi elitként viszont nem minősítheti. A pártok alakulásának feltételeit ma egy más alapon tagolódnó erőter tartalmazza. Ennek markánsan elkülönülő rétegei: 1. A konzervatív rend-párt. E vereségét alkukötéssel tompító réteg fő bázisa az alig kikezdett, mintegy 25 ezer fős, ma is igen komoly erőt jelentő apparátus. 2. Az új rend-párt. E kettő között jött létre megegyezés. 3. A radikális reformerek. Legitimációs céllal beemelt tárgyai és nem alanyai voltak a konszenzusnak, nem kontraktus-kötők, változatlanul nem dominálnak. A kérdés: újra tudják-e tárgyalatni a megegyezést? Ha ez nem történik meg, belesimulnak a szerződést kötő rétegekbe, esetleg velük együtt félreállnak. 4. A túlélő opportunisták. Alapambíciójuk a politikai hatalomba kerülés és maradás, ideológiaiilag az 1-es és a 2-es réteghez állnak közel. Kérdés: belátják-e, hogy lehet számukra más konvertálási irány is, mint a hatalom. 5. A szürke arctalanok. Nem ismerjük orientációjukat.

Ebben az erőterben az új integrációhoz (versengő többpártrendszerhez) vezető lépések a következők: 1. Tervezett, határolt többpártrendszer engedése. Megelőzve a többpártrendszer berobbanását, megelőzve az MSZMP perifériára szorulását, esetleg diktatórikussá válását. A új pártok szűkített mozgásteret kapnak (feltételeik: a szocializmus elfogadása, a katonai szövetséghez tartozás meg nem kérdőjelezése, parlamenten keresztüli képviselet, az MSZMP vezető szerepének elismerése a parlamenti képviseletben). 2. Választójogi törvény kidolgozása versengő többpártrendszerre. 3. Ennek az országgyűléssel való elfogadtatása egyidejű felosztatással. 4. Új országgyűlés megválasztása. 5. Az új országgyűlés köztársasági elnököt és új kormányt választ. 6. Nemzeti közmegegyezés programjának kidolgozása. 7. Erre épített pártkoalíció.

Bayer József szerint a szocialista pluralizmusnak nincsenek megfogható ismérvei, ezért takarékoskodni kell a jelzővel. A pluralizálódás elkerülhetetlen, de több alternatívája van. A pluralizmus nem azonos a többpártrendszerrel, de ma ez az egyik kulcskérdése. Az egypártrendszernek meglehetett a maga történelmi funkcionálitása, de a pusztá történelmi faktumként való indoklása tartatatlan. A párt vezető szerepének csak ideológiája van, elmélete nincs.

Ma a többpártrendszer kérdését két dolog tartja napirenden: 1. a gazdaság és a politika eddigi szoros kapcsolódásának megszűnése a reform során, ami egyfajta politikai indetermináltságot eredményez; 2. a párt társadalmi ellenőrzésének megoldatlansága, ami nem merülhet ki a párt hatalmának önkorlátozásá-

ban. Szervezett politikai erő csak egy másik szervezett politikai erő képes ellenőrizni.

A párt állásfoglalása az egypártrendszer mellett érthető, de a fejlődés iránya nemcsak rajta fog múlni. Az átalakulás egy többpárti struktúrába történhet az egységpárt belső pluralizálódása révén (platform és frakciószabadság), vagy rajta kívüli ellenzék fellépésével. Az elsőre nincs történelmi példa. Évtizedes hatalmi pozíció beidegződései nehezen változnak, és csak külső kihívás képes a hegemon pártot kimozdítani tehetetlenségéből és belső reformokra szorítani. Legális ellenzék kialakulására egypárturalom mellett rendszerint csak akkor van esély, ha elnyomása már társadalmilag többre kerülne, mint tolerálása. A mai válsághelyzet ebbe az irányba tart, de veszélyeket is rejt magában. A romló gazdasági helyzetben nem eléghetők ki egyszerre a mégoly jogos követelések, ami tovább rombolja a bizalmat, és anarchiába sodorhat. A többpártrendszer működésének feltétele egy alapvető konszenzus megléte a pártok között, s a válság épp ennek lehetőségét teszi kérdésessé. Azt a paradoxont kell tehát áthidalni, hogy versengő többpártrendszer az egypártrendszerből csak válságban alakulhat ki, viszont csak konszolidált állapotok között működőképes. Ezért a pluralizálódásnak legalább két alternatívája van: 1. szorgalmazni a pluralizmus kibontakozását az érdekképviseltek szintjén, de fékezni-hátráltatni a politika csúcsain; 2. áttérni a többpártrendszerre, de egyidejűleg a párt radikális belső megújulásával (platform-szabadságot magában foglaló belső demokratizálás), hogy állja a kihívást. A döntés halogatása már önmagában is elmélyíti a válságot.

Kolosi Tamás – utalva a modellek elemzési eszköz-funkciójára, illetve arra a veszélyes hagyományra, amely a modellekből előszeretettel gyárt közvetlen politikai programot – a reális társadalmi folyamatok kitapintását szorgalmazta.

A jelenlegi válság szerinte kétszintű: 1. A szovjet típusú szocializmus válsága, az önszabályozásra, alkalmazkodásra való képtelensége miatt. 2. Az „engedmenyes reformok” módszerének válsága, mert képtelenek kijuttatni az elsőből.

Ma nem az egypártrendszer-többpártrendszer a kulcskérdés, hanem az: melyek az önszabályozóbbá válás felé vivő lépések és melyek ellentétesek ezzel. A válság még nem túl mély ahhoz, hogy ne lennének meg a radikális újratermelési szisztéma-váltás lehetőségei. Zavarja a helyzetet a válsággal való visszaélés (a kormányzat rájátszik, hogy jobban el tudja fogadtatni a népszerűtlen lépéseket).

Ami a politikai pluralizálódást illeti, ennek valószínűleg az elit lesz a színpada. A Hankiss vázolta koalícióhoz azonban még két réteget kell számításba venni: az értelmiségi elitet, s az elit szakmunkás réteget.

A hozzászólók között *Rév István* a demokratikus jogállamiság új típusú kihívásaira hívta fel a figyelmet. *Földesi Tamás* az egypártrendszer elméletének a kommunista küldetésstudatból történt levezetését taglalta. *Barabás János* – utalva a pártértekezlet döntésére – célszerűtlennek tartotta a többpártrendszerről való vitát, jelentősebbnek ítélte ennél az érdekképviselési formák még szóba jöhető tartalékainak feltárását, a párttagok reformok mellé állítását. *Lengyel László* a demokrácia tanulásának s egy jövőbeli koalíció feltételeinek legfontosabb mozzanatait abban a folyamatban látta, amelyben a jelentkező érdekcsoportok a válság terheitől szabadulni igyekvő követeléseiktől eljuthatnak az átfogó, országos vonatkozásokban való gondolkodásig.

4. AZ ÚJ TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ GAZDASÁGI FORRÁSAI

A gazdasági-társadalmi struktúra változása és a konszenzus új feltételei című szekció írásban kapta meg a távol levő *Hegedűs András* vitaindítóját. Hegedűs elemzései a reform felgyorsítása mellett érveltek, az általa javasolt optimális út egy „modernizált népi szocializmus” lehet.

Jelenleg sem külső, sem belső források nem teszik lehetővé a kádári „konzervativizmus-tolerancia” politikai folytatását – indította korreferátumát *Tardos Márton*. A Grósz Károly vezette fiatalabb, flexibilisebb gárda előtt álló helyzet a következő: „a régi módon már nem lehet, az új még nem alakult ki”. 1989-re nincs elfogadható gazdasági elképzelés, bár az adósságterhek előnyösebb helyzetet biztosítanak, mint majd 1991-ben. Az alulról jövő nyomás kiválthatja a korábbi, érzékeny hatalmi reflexeket. A társadalom ugyanakkor már nem vehető rá további áldozatokra. Az állampolgári elégedetlenséget az is növeli, hogy a tömegeknek nincs reális helyzetképe, s nincs biztonságot jelentő szociális háló sem. A társadalmi integráció új forrása valószínűleg a gazdaságon kívül van.

Sárközy Tamás korreferátuma első részében a szocialista piacgazdaság létrehozására koncentrált és ismertette a jogállamisággal való összekapcsolás szükségességét, illetve annak követelményeit. Foglalkozott a gazdasági alkotmányosság tartalmával, amelynek a piaci és versenykövetelményeket kell jogilag visszatükröznie. A tulajdonviszonyok körében hangsúlyozta a vegyes gazdaság-vegyes tulajdon tételt és az állami tulajdonon belül a vállalati formák pluralizálását. Következésképpen el kell határolni – fejtette – az állami szektorban is az állam közhatalmi és tulajdonosi teendőit. A kormányzati irányítás átalakításának fő célja egy egyszintű kormányzati működés feltételeinek megteremtése. A folyamatok kormányzati irányításának lényege a szakszerűség, ezért ebben a technokrata elemeket kell előtérbe helyezni.

Nyers Rezső álláspontja szerint az általános pluralizálódás kelet-európai folyamatai vagy konszolidálódnak, vagy visszarendeződnek. Az utóbbival szemben a Szovjetunió a garancia. A legfontosabb problémák és feladatok a következőkben foglalhatók össze: 1. a világ gazdaságba való bekapcsolódás megkezdése; 2. válságmenedzselés; 3. a szocializmus („szabályozott piacgazdaság, amelyet körülvesz a szociálpolitikai cselekvés”) folyamatosságának megtartása. A kihívás lényege: elhalasszuk-e a radikális reformokat, vállaljuk-e a lassú lecsúszást.

A helyzet jellemzői: a Nyugatról jött hitelek átfolytak az országon (Kelet felé); elhibázott beruházások; egyelőre még nincs kidolgozott reformprogram; napirenden van a pénzügyi válság; gazdasági struktúraválság van. Az ezzel szembeeszegezhető lehetőségek: a keleti és nyugati befolyásolás nem keresztezi egymást; jó tapasztalataink vannak válságelhárításban (1946, 1955) létezik egy reformprogresszív réteg.

A pártkezdeményszerű szerveződések – a reform tömegbázisa szempontjából – szintén nem programképesek. Nem egy többpártrendszer csírái, inkább a demokratikus előrendeződés mutatói. A kormányzásba bekapcsolni egyelőre nem lehet őket, de ellenőrző szerepük, a többpártrendszer felé vivő „trambulin-funkciójuk” hasznos.

Nem zárható ki a párt monolit hatalmának feladása. Az új konszenzus felé vivő megfontolások: aki fél a szövetségesektől, nem győzhet; a teljes egyetérté-

sen alapuló, bolsevik típusú szövetség felett eljárt az idő; létre kell jönnie szövetségnek a reformerek és a rend-párt kompromisszumra hajló erői között.

A legfontosabb kérdések: mit hoz a piacgazdaság (összetereli-e a munkásosztályt?); megnyerhetők-e a reformnak a munkás- és értelmiségi tömegek; beviszi-e a szakszervezeti reform a társadalomba- gazdaságba a pluralizmust; megújul-e a népfront; létrejöhetnek-e parlamenti pártszerű alakulatok.

Palánkai Tibor a struktúrapolitika hibáiról, a restriktív szelektivitásának káros hiányáról beszélt. Kifejezte meggyőződését: a reform aktorainak szerveződésében az lesz a rendezőelv, hogy kinek áll érdekében, ki nyerhet rajta, s kik lesznek a vesztesei.

Magyarországon nem a sztálinista rendszer, hanem a szovjet típusú szocializmus válságáról van szó – ismételte *Kolosi Tamás*. Ezért nem megoldás a szabályozott piacgazdaság: az önszabályozási válság nem oldható meg úgy, hogy azt szabályozzuk, amit a helyére hozunk.

A reform tömegbázisát tekintve: nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az országban nagy tömegeknek van veszténivalójuk. Ennek a politikai tagságra gyakorolt hatása attól függ, hogy a reform vagy a visszarendeződés politikai mechanizmusai eredményesebbek-e körükben.

A munkásosztály újratemetődését eredményezheti a „csendes lecsúszás” elhúzódása, a radikális reform kegyetlensége – s ellenkezőleg: további erózióját jelentené a fejlett ipari társadalomra jellemző termelési paradigmaváltás sikeressége.

Péteri János a szociálpolitika kettős arculatára világított rá: *egyfelől* megszoktuk, hogy a politizálásnak ez a szektora mindig védekezésre kényszerül, *másfelől* fel kell készülnünk arra, hogy ez lesz az egyik „politizálási kód” a jövő politikai aktorai kezében. *Dávid János* az „átmenet integrációjának” fontosságára hívta fel a figyelmet. Széles rétegek lehetnek, akik körében – a szerkezetváltás lezajlása alatt – van értelme engedni, sőt szorgalmazni az indokolatlan félelmeket megszüntető, a lépéslehetőségekhez megfelelő autonómiákat biztosító szerveződések (például visszaadni, fokozottan támogatni a szakember autonómiáját, kezdeményezési lehetőségeit, önszerveződésre való képességét).

Hankiss Elemér reális veszélynek tartja, hogy a tömegek „latin-amerikanizálódása” gyorsabb ütemű, mint a reform előrehaladása. A szegényedéshez jelenleg sajnálat és az érintettek magukra maradása társul. Felvetődik a kérdés: tömegükönél fogva nem jelenthetnének-e mégis politikai erőt? A harmincas évek szegénységmozgalmainak érdekeit felszívták a különböző populista, polgári pártok. Jól tagolt többpárti struktúra erről az oldalról is megbízhatóbban garanthatná az átmenetet.

A további hozzászólók között *Valki László* a politikai és a társadalmi rendszerváltozás történelmi példáit és fogalmi problémáit taglalva azt fejtegette, hogy a többpártrendszer hazai bevezetése nem eredményezne szükségszerűen egyszersmind más társadalmi rendszert is. *Lengyel László* az – egyes elit – csoportok konszenzusához szükséges moderátort (aki legalább közös asztalhoz ültetné őket) hiányolta. *Iván Károly* amellettséget, hogy a hivatalos politika fogalomzavara (értékválsága) közepette nincs értelme számon kérni az új szerveződéskézdemények érték- és fogalomtisztaságát.

5. AZ ÉRTÉKREND, VALAMINT A KULTÚRA INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK VÁLTOZÁSA ÉS A KONSZENZUS

Vitányi Iván vitaindító előadásában az értékek történelmi változásáról és a kultúra hazai állapotáról beszélt. Fölhívta a figyelmet arra, hogy míg a hatvanas évek a rendszerre orientált vagy rendszerellenes mozgalmak kora volt (nacionalizmus, antikolonializmus, szocializmus, antikonzervativizmus stb.), addig a hetvenes évek mozgalmai már a privát élet kultuszát hirdették, s a korábbi pozitívizmust fölváltotta egyfajta irracionalista áramlat. A nyolcvanas években a közéletre orientáltság helyett a családi élet felé fordulás erősödött meg, a tudományban utat tört magának a minőségi analízis, a művészetben a posztmodern irányzat. Ez az értékváltás Magyarországon is végbement, de némi késéssel és bizonyos szélsőséges megnyilvánulásokkal kísértén. A kulturális centrum országaihoz képest a legnagyobb eltérés nálunk a kulturális magatartáscsoportok szerveződésében mutatkozik meg. Míg a magyar kulturális elit nemzetközi összehasonlításban is megállja a helyét, az értéktermelő kulturális középosztály nálunk gyenge és megosztott. A problémákat csak növeli, hogy a felső 10–15 százalékos elitben történő dolgok el vannakelve a középosztálytól, az alsóbb rétegek pedig szélsőségekre hajlamosak. Ma a társadalom értékfolyamatainak sokszínűsége – *Vitányi Iván* szerint – alig különbözik az 1945 utáni időszakétól, s a középosztály kiüresedése nemcsak a kulturális védettség hiányát, hanem „értékösszeomlási” veszélyt is jelent. Sajnos még ma is azt tapasztaljuk, hogy a „populus”, a nép is egyre inkább „vulgas”-szá, tömeggé válik.

Csepeli György korreferátumában a nemzeti konszenzus értékvonzatait elemezte, fölvázolva a konszenzusképződés szociálpszichológiai mozzanatait. Részletesen szövegezte azokról a funkciókról és diszfunkciókról, melyek a konszenzus analitikus fogalmaihoz kötődnek: az öndefinícióról (magyarság), a hitről (a valószínűség valósága), a tematizációról (a létezők körének kijelölése), a tipizációról (az idegen és a saját földolgozása) stb. A konszenzusképző lehetőségek közül az előadó kiemelte a szabadságot, az igazságosságot, a biztonságérzetet, melyek a jövőben várhatóan egyre nagyobb szerepet játszanak Magyarországon is az új társadalmi konszenzus kimunkálásában. A jelenlegi válsághelyzetből kiutat jelentene a következő három fontos képződmény erősítése és társadalmi méretű dominanciájának biztosítása: citoyen, értelmiségi, vállalkozó. *Csepeli György* fogalomhasználatában citoyen az, aki a politikai berendezkedés alakításának aktív részese, értelmiségi az, aki az értékek fölismerője, megújítója és továbbadója, vállalkozó pedig az, aki cselekvéseit racionális mérlegeléssel irányítja átlátható és előre kiszámítható szabályok között. E három figura együttes működésének biztosításával beléphetnénk Európába.

Nagy érdeklődés kísérte *Vásárhelyi Miklós* hozzászólását, aki a válságot kísérő megnyilvánulásokról és a kibontakozás lehetőségeiről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a mai válság súlyosabb és mélyebb annál, semhogy a magunk erejéből kilábalhatnánk belőle, hiszen az egész rendszer válságával állunk szemben. Olyan ajánlat nem elfogadható a társadalom számára, hogy a válságból való kilábaláshoz 10–15 évre lesz szükség. Ilyen programra semmiféle társadalmi konszenzus nem építhető. Mielőbb radikális reformokra lenne szükség a jelenlegi monolit mechanizmus átalakítására, a kisebb reformok csak sikertelenségre vezetnek és újabb kudarcokat hozhatnak a társadalom számára, az pedig

erősíti a dezintegrációt. A különböző politikai csoportok címkézését abba kell hagyni, helyette kezdődjék meg a tényleges társadalmi párbeszéd! 1956-tal kapcsolatban harminc éven keresztül nem volt tényleges társadalmi konszenzus, s a hatalom ezt nem is igényelte. Csak a legutóbbi időben tapasztalhatók bizonyos ilyen irányú lépések (rehabilitálás, holttestkiadás). A tényleges konszenzus kialakításához először is legalább a főbb történelmi értékű dokumentumokat kellene nyilvánosságra hozni. A közvélemény által tévesen „sinaiai tárgyalásoknak” nevezett találkozóról is részletesen szólt Vásárhelyi Miklós. Mint résztvevő, határozottan állította, hogy nem Sinaian voltak, és nem volt szó tárgyalásokról, csak ultimátumról, melyet azonban senki sem fogadott el. Ezért is fontos a tények nyilvánosságra hozása 1956-ról, mielőtt még ítéletet mondanánk róla.

A politizálási formák és tartalmak változási folyamatáról szólt *Szabó Ildikó*. Pozitív fejleménynek minősítette többek között, hogy a politika ma már nemcsak protokolláris formaságot jelent, hanem tényleges politizálást is, hogy a bérharcnak ma már nemcsak a munkahely-változtatás az egyetlen formája, hogy csökkent a másságból eredő büntudat, s ezzel együtt nőtt az önálló véleményformálás, az egyéni arculat formálódásának lehetősége. A korábbi cinkoságok helyébe szövetségek lépnek, a partneri viszony kialakulása egyre inkább a nyilvánosság előtt zajló folyamat. A kollektív elfojtások tárgyai átkerültek a legális szférába, s mind nagyobb mértékben szabadulnak föl sajátos emancipatórikus elményként.

Az alternatív mozgalmak múltjáról és jelenéről, valamint a szocialista országok reformlehetőségeiről beszélt *Radics Katalin*. Hozzászólásában rámutatott a kelet-európai és a nyugat-európai alternatív mozgalmak közötti eltérő vonásokra. A nyugat-európai mozgalmak 1968-ig destabilizációs tényezőt jelentettek a társadalom számára, majd az újkonzervatív és újbaloldali eszmeáramlat került előtérbe, amely lényegében leszerelte, háttérbe szorította a baloldali értelmiséget. Ilyen közegben jelentek meg '68 után az alternatív mozgalmak, amelyek egy meghatározott részproblémára irányulnak (környezetvédelem, nőmozgalom stb.) és igazából nem jelentenek komoly veszélyt semmiféle társadalmi berendezkedés számára. Kelet-Európában más volt a helyzet, ahol a hatalom nem képes alternatív mozgalomként felfogni az alternatív mozgalmat. Még akkor is komplett politikai ellenfélként kezeli, ha látja, hogy csak részkerdésekben van programja az alternatívoknak, s ez magából a rendszerből következik. Radics Katalin egyetértett azokkal, akik a szocialista tábor kettészakadásáról beszéltek. Az egyik oldalon a reformokat végrehajtó Szovjetunió, Lengyelország és Magyarország áll, és talán még Csehszlovákia is. A reformok sikerét az fogja eldönteni, hogy a Szovjetunióban és Lengyelországban sokkal erősebb a nyitás nemcsak a tömegkommunikáció felé, de a kultúra és a tudomány területén is, és terveik szerint további jelentős mértékben fog növekedni a kultúra, oktatás és tudomány céljaira fordított állami kiadások összege. Nagy kérdésként fogalmazta meg, hogy a magyar társadalom jelenlegi tudáskészlete, iskolázottsági szintje, kulturális intézményrendszere elegendő-e egy valóban hatékony reform megindításához.

Simon János hozzászólásában a szocializmus modelljének válságáról, valamint a civil társadalom újjászerveződési folyamatáról szólt, reflektálva a demokratizálódási folyamatok nemzetközi tapasztalataira. Kiemelte, hogy a hasonlóságok mellett van egy lényeges különbség is a hetvenes évekbeli portugál,

spanyol, görög diktatúrák demokratizálódása és a kelet-európai országok demokratizálódási lehetősége között. A dél-európai országokban a civil társadalom ugyanis nem szenvedett olyan mértékű totális vereséget, mint a kelet-európaiak esetében, lényegében átmentette saját gazdasági alapjainak (magántulajdon) és kulturális-morális autonómiájának jelentős részét, így tehát a rendszerek nemcsak politikailag, de gazdaságilag és kulturálisan is integrált rendszerek voltak. A „létező szocializmus” országaiban az 1940-es évek végétől kezdve a politikai hatalom erőszakosan kisajátította a civil társadalmat, megfosztotta önálló gazdasági alapjától (államosítás, técszesítés stb.) és „rágyalogolt” a kulturális életvilágra (egészen a magánélet szintjéig). Az ily módon a jogállam helyett létrejött „kivételes állam” döntően politikai eszközökkel, felülről lefelé integrálta a társadalmat, mely így önálló gazdasági alap nélkül „csonka civiltársadalom” lett. Ebben változást a '68-as reformok hoztak ugyan, de ez ma már kevés. A modell válságát úgy lehetne kezelni, hogy a túlsúlyossá vált politikai szférának vissza kell vonulnia a gazdaságból és a kultúrából (tehát nemcsak az állam dezideologizálásáról van szó), és engedni kell ezen alrendszerek belső szerkezetének újrastrukturálódását, majd a három autonóm alrendszer (politika, gazdaság, kultúra) között új típusú partneri kapcsolat kialakulását, amelynek rendezőelve a demokrácia és a hatékonyság lenne. A kilencvenes évek nagy kihívása Kelet-Európa számára a civil társadalmak újraéledése, megerősödése és szervezett föllépése a politikai, a gazdasági és a kulturális életben. Kérdés azonban, hogy a szocialista-kommunista pártok mennyiben lesznek képesek a civil társadalmat partnerként kezelni.

Kapitány Gábor és Kapitány Ágnes az értelmiségi funkcióról és a kulturális intézmények szerkezetéről beszéltek. Kapitány Gábor fölvetette, hogy az értelmiségi funkciók széttöredezték, a szellemi kapacitások kihasználatlanok, pazarlás folyik velük. A magyar értelmiség, ha politizál, akkor csak a hatalom racionalizálásán gondolkodik és nem kapcsolódik a társadalom egészéhez. Az elit értelmiség szellemi hatása nem hatolt be a hétköznapiakba. Modernnek a tőke értékeihez való kötődést tekinti, miközben a nyugati társadalmak értelmisége ma már kifejezetten a posztkapitalista értékekhez vonzódik. A kultúra „másodlagos szerepe” miatt nem kaphat megfelelő fontosságot az értelmiség társadalmi feladata a mindennapi lét formálásában. Az értelmiségi funkciók szétesnek, egyesek a hatalom legitimálására orientálódnak, mások a kultúra terjesztésére, megint mások új trendek terjesztésére, holott ez egységes egészként beletartozna a modern értelmiségi szerephez, minden értelmiségiébe. Kapitány Ágnes arra figyelmeztet, hogy a kulturális intézmények ma is hagyományos, tértől és időtől függetlenedett konzervatív szerkezetűek, és a pénzösszegek jelentős részét is ezek a konzervatív szerkezetek szívják föl. Minél előbb szükség lenne egy átfogó kulturális reformra, amely érintené az intézményi szerkezetet is. Ma talán nem az a legfőbb veszély, hogy a kultúrát a maradékelv alapján finanszírozza a kormány, hanem az, hogy a kulturális szféra esetleges újabb nagyobb finanszírozás esetén is életidegen kulturális csatornába áramlik és a konzervatív szerkezetek majd minden részreform-kísérletet visszavernek. Hozzászólásuk végén Kapitányék elmondták, hogy megítélésük szerint a tihanyi konferencia „az elmúlt évek legszínvonalasabb konferenciája volt”, és hasznos lenne, ha rendszeresebbé válnának az ilyen jellegű, társadalomtudósok és politikusok részvételével tartott tudományos tanácskozások.

Almási Miklós hozzászólásában az értéktermelő kulturális szféra konszenzussal kapcsolatos sajátosságait foglalta össze. Kiemelte, hogy a kulturális értékek megfogalmazásában nem a konszenzus felé halad a fejlődés, hanem feltöri egy monolitikus szerkezet és értékrend uralmát, és az értéktermelő mások ellenében akarja megfogalmazni önmagát. Nem biztos az sem, hogy a kulturális értékszférában szándékolni lehet a konszenzust. Ma még kezdetleges az egyenjogú aktorok plurális jelenléte, együtt jelentkezik a nyilvános harc és a fű alatti együttélés. A dialógus-képtelenséget csak növeli, hogy folytatódik az „érték-karakter elmosás”. Már kezd a generációk közötti különbség erősödni, de még nincsenek valódi aktorai egy új társadalmi-kulturális konszenzusnak, az aktorok most vannak születőben a nyolcvanas-kilencvenes években.

A szerkezetváltás valódi célja *Juhász Pál* szerint nem az egyes termelői ágazatok közötti arányok változása (több elektronika, kevesebb kohászat), hanem hogy a mozgósítható tudás, a kultúra és a munkaerő racionálisan kerüljön ki a piacra. A kultúra tehát közvetlen gazdasági aktor az embereknek a piaccal való kapcsolatában. A struktúraváltásnak automatizmusokat kell eredményeznie, és – *Juhász* szerint – illúzió *Kolosi Tamás*nak az az elképzelése, hogy lehet csinalni önszabályozó piaczgazdaságot. Amit tenni tudunk, az az, hogy olyan érzékeny jelzőrendszert építünk a rendszerbe, mely nyilvánosan jelzi a szükséges beavatkozás helyét és idejét. Alternatív kooperációs lehetőséget csak a társadalmi tulajdon és a szigorú magántulajdon együttese biztosíthat. A reform feladata egy új kooperációs mező megteremtése. Mindeképpen figyelembe kell vennünk, hogy a fináncióke nem azt várja tőlünk, hogy ilyen vagy olyan társadalmat építsünk, hanem hogy biztosítsuk számára a mozgásteret, melynek alakításában neki is része lehet.

Hankiss Elemér hozzászólásában nagyon fontosnak ítélte a háromnapos tihanyi eszmecserét. Elismeréssel szölt Vásárhelyi Miklós mértéktartó megnyilatkozásáról, és úgy vélte, hogy immár a személyi feltételek is adva vannak, hogy a hivatalos sajtóban is nagyobb nyilvánosságot kapjon ’56 újraértékelése. Egyetértett azzal a véleménynel, hogy Spanyolországban lényegében megmaradt a diktatúra alatt is a civil társadalom gazdasági alapja, míg a szocialista államokban azt az államosítások során kisajátították. Az államosított magyar gazdaság évtizedeken keresztül nem profit generálásra törekedett, hanem a hatalom generálására. Napjainkban éppen azzal küszködünk, hogyan tehetnénk a meglevő állami hatalmat nyereségessé, s az egyik járható út éppen az, hogy a meglevő „nyers hatalmat” betesszük az éledő civil társadalomba. Kulturális folyamataink másként szakaszolódnak, mint a politikai korszakok: 1965 és 1975 között szellemi pezsgést hozott saját történelmi hagyományaink újrafelfedezése (*Kossuth*, *Deák*, *Eötvös* stb.), a hetvenes évek végétől azonban megkezdődött egyfajta „köldöknézés”, kiüresedés, a nyolcvanas években már a jelenkorra néztünk egyre nagyobb bátorsággal. A mélykultúra folyamatai ettől is eltérő periódusban mozogtak: 1948 és 1955 között lepusztult a termelési kultúra, 1963 után 2 millióan kezdték újra a gazdálkodás újratanulását. *Hankiss Elemér* nem fogadja el *Vitányin* azt a koncepcióját, hogy a „vulgus”-képződés folyamata erősödik, szerinte ugyanis az elmúlt 40 év legnagyobb eredménye éppen az, hogy az alsó-középréteg ma már a lakosságnak mintegy 60 százalékát foglalja magában, s ez inkább társadalmi-kulturális emelkedésből ered. A középosztály erősödése olyan kulturális mutatókkal mérhető, mint a kooperálási készség fejlődése, a szerződés-kötés és betartás fegyelmeinek elsajátítása stb. Elgondolkod-

atató viszont, hogy az erkölcsi kultúra, a viselkedéskultúra 1948 óta egyfolytában romlik, és a politikai kultúra újjászületése éppen csak érinti ezt a réteget. A nyolcvanas évek legnagyobb vívmánya az új gazdasági kultúra tanulása, a vállalkozásé. Hankiss nagy figyelemmel kísért előadásában fölhevítte a figyelmet arra, hogy a társadalomból hiányoznak az egylet jellegű mozgalmak, melyek nem feltétlenül kell, hogy politikai tartalmat kapjanak, de ha a hatalom nem engedi a civil társadalom önszerveződési folyamatában a depolitikus egyletek alakítását, akkor ezzel éppen hogy áttolja őket a politizálás területére.

Huszár Tibor – mint a konferencia házigazdája – összefoglalójában reflektált a középosztályi rétegek erősödésének gondolatára, elfogadta a folyamat dinamizmusát, kiemelte az újjáéleszthető polgárparaszti kultúraelemek modernizációt is támogató értékvonatkozásait, ám intett attól, hogy ezt a réteget valamiképpen a szekfűi középosztállyal azonosítsuk.

Kifejtette, hogy konszenzust csak reálfolyamatokból lehet kialakítani, s a legfőbb feladatot ezek érzékelése és feldolgozása jelenti.

Felhívta a figyelmet rá, hogy például a *populus* nem mindig írható le a többi rétegre illeszthető kategóriákkal. Előfordulhat, hogy elsiklunk létező politikai kultúrájának sajátos képletei fölött. Hangsúlyozta, mennyire fontos a gazdasági racionalitás társadalmi racionalitásra hangolása. Az adórendszer nagyságrendű kormányzati lépéseket társadalmi, társadalomlélektani prognózisát is mérlegelnünk kell. Kifejtette: ha a tradicionális értékeket képviselő szerveződések (hűségjutalomért síkra szálló bányá-lobbi) mellett nem lesznek versenyképesek szervezett lobbik a mobil társadalmi értékek (elmaradt infrastruktúra, lepusztuló felsőoktatás, szociális háló stb.) képviselőiben, akkor kétséges a reform sikere, a modern értékek áttörése. A jövő értékeit hordozó felsőoktatásban ma már a párt dezintellektualizálódása az érdekszerveződés tétje (a jövő szempontjából legértékesebb rétegek fordulhatnak el ugyanis a párttól, ha az egységtörekvéseit nem tudja összeegyeztetni a rétegérdekek felszínre hozásával).

Teljesen logikusnak kell tartanunk, hogy konfliktushelyzetben „tágabbra nyílnak az ajtók”, ám a helyzet pontos átvilágítását ez nem magától értetődően könnyíti meg a tudományos megközelítés számára sem. Tudnunk kell, hogy a mesterkelt egység után a türelmetlen másság-keresés jórészt defektuózus viszonyok terméke. Természetes, hogy kezdetben nem a kontinuitás lesz a meghatározó, mégis amellet kell elkötelezni magunkat, hogy az új közmegegyezés nem épülhet féligazságokra, hogy a konszenzusteremtés kérdéseit nem az „eszmei vigyázállás”-nak kell körülvennie; a tudományos dialógusokban kiérlelt, teljes igazság kimondására van szükség.

A tanácskozás anyaga várhatóan a közeljövőben kötetben megjelenik.

*Simon János–Szabó János**

* Az 1. és 5. fejezetet Simon János, a 2., 3. és 4. fejezetet Szabó János írta.

SZLAMENICKY ISTVÁN

Új utakon a szövetkezeti mozgalom

Ebben az évben felforrósodott a szövetkezeti közélet levegője. Megújítást szorgalmazó indítványok, kritikák és jobbító javaslatok hangzottak el, stílusnyitási törekvések is megjelentek. Ebben a külső kényszernek éppen úgy szerepe van, mint a szövetkezeti önfejlődésből fakadó belső feszítőerőnek. Társadalmi méretekben tapasztalható ugyanis a gyorsuló demokratizálódás, a pluralizálódó hatalom, a szocialista piacgazdaság kiépítésének sürgetése, a tulajdonviszonyok átrendeződése, s végül is a versenytársak szaporodása. Belülről pedig feszítenek saját gyakorlatunk felismert hibái, a változtatás szükségessége. Márkás és gyorsuló ütemű változásokról van tehát szó.

Csupán a fogyasztási szövetkezetekről szólva tudomásul kell venni, hogy a korábbi és a mai helyzet között óriási a különbség. Az elmúlt évtizedek alatt eljutottunk – egyebek között – a 14 órás munkanaptól a 40 órás munkahétig, a nagyon kevesek gazdagságától az egyre szélesebb jólétig, a zsidó boltoktól a vállalkozó kereskedőkhöz, az ellátási feladatoktól a nyereségre törő fogyasztási szövetkezetekig, vállalatokig.

Mindezen változások mellett közös vonás maradt mindmáig, hogy a szövetkezet a tagok érdekében dolgozik demokratikusan, intézményesített részvételi joggal, egymást segítő, önszerveződési alapon, kollektivistá felfogásban. A feladatunk az, hogy a maradandó szövetkezeti elveket a változó körülményekhez igazodóan érvényesítsük. A továbblépés igénye tehát sokrétű. Ezért mindenképp reformlépések kellenek. Ehhez kiindulási elvnek tekintem, hogy higgyünk a szövetkezeti forma életképességében. A szövetkezet ugyanis a szocialista építés alapeszméihez legközelebb álló szervezeti forma. Itt is elsőbbséget kell adni a teljesítményelvnek a formalitások, a látszat- és pótcselekvések helyett; a szövetkezeten belüli érdekeltiségi rendszerben, az önkormányzat működésében, a szövetségi munkában, a vezetői munkamegosztásban egyaránt. A jövő szövetkezetfejlődés alapja a tagközpontú felfogás. Ez feltételezi a társadalmi demokráciát, a humanizmust és lényegében ez vág egybe azzal a politikai törekvéssel, hogy a szocializmus az emberért van. El kell szakadnunk a múlt stílusától, módszereitől, s vigyáznunk kell, hogy ne állja útját se a jog, se a szükségszerű személyi konzekvencia.

Érdemleges változtatást kell elérnünk a tulajdonosi, a tagi érdekeltiség érvényesítésében, a szövetkezés további terjeszkedési lehetőségeinek feltárásában, a gazdálkodás hatékonyságának érdemi javulásában, s egyidejűleg egy igazi demokrázizmus megteremtésében, s végül az érdekképviseleti munka átalakításában.

Eközben számolni kell azzal is, hogy a gazdaságban és a társadalomban zajló átrendeződési folyamatok szigorúbban fogják mérni a szövetkezeteket is. Így lehetséges, hogy egyes meglevő szövetkezeti formák esetleg teret veszítenek, vagy átfurmálódhatnak. A jövő szövetkezeti mozgalma igen nagy változatosságot felmutató szövetkezetekből fog kialakulni és ezzel együtt fokozatosan megszűnik egy-egy típus „fensőbbesége” kezelése a többivel szemben. A mérce az lesz, hogy a szövetkezet a feladatainak milyen mértékben tesz eleget.

Léteznek-e olyan területek, ahol a szövetkezetek magabiztosan védhetik ha-diállásaikat, sőt teret is hódítanak? Vannak ilyenek. Így: az életmód javító, társadalmi, emberi motivációkat is tartalmazó feladat-megoldások terén, ott, ahol a magasabb életminőséget biztosító szolgáltatás szerencsésen párosul a fogyasztó tulajdonosi mivoltával és a tulajdon felügyeletével. Továbbá olyan falvakban, településeken, ahol a közösségek összetartásának erejét önmaguk igényes ellátásának lépést tartó megteremtése és az egymásrautaltságot kifejező kollektivisták felfogás határozza meg. Emellett feladata van a szövetkezeteknek olyan nagy társadalmi problémák megoldásában, amely az állam feladata és ahol a magánszektorra nem lehet számítani. Végül pedig ott, ahol a szövetkezetek alapfunkciói olyan vállalkozásokkal, vagy tevékenységekkel bővülnek, amelyek az életképességüket növelik. Tisztelet övezi a ma működő fogyasztási szövetkezeteket, áfészeket, lakás-, takaré- és üdülőszövetkezeteket, mezőgazdasági és iskolaszövetkezeti csoportokat. De tudomásul kell vennünk, hogy ezek a szövetkezetek sem kényelmesedhetnek el, mert a reformfolyamat a meglevőket is kikezdeheti, ha nem számolnak a változásokkal.

Ezért is rendkívül fontos a jövőbeni fogyasztói magatartás helyes prognózisa. Azzal kell számolni, hogy előbb-utóbb a jövedelmek erősen differenciálódnak, s ez igen eltérő keresletben fog megjelenni. Eltolódnak a fő árucsoportok közötti arányok: erőteljesen csökken a ruházatkódásra, lassabban az élelmiszerekre fordított kiadások aránya, ugyanakkor rohamos tempóban nő az iparcikkek, főként a tartós javak vásárlása. Ezért az áruk még nagyobb sokaságát, választékát fogják keresni. A válogatás nélküli tömegfogyasztás ideje tehát már lejárt. És ez nemcsak a laposabb bukszával függ össze, hanem a megváltozott, vagy változóban levő igényekkel.

Új tényezőt jelent a kisebb jövedelműek számának várható gyarapodása, valamint a népességen belül az időskorúak növekvő részaránya is. 1970-ben 100 aktív keresőre 25 nyugdíjas, járadékos jutott, 1987-ben már 47 fő. Ez a folyamat a keresleti struktúrát is érinti, a kisjövedelműek ugyanis jórészt az olyan cikkek vásárlói, amelyek nélkül nem lehet élni. Ugyanakkor minőségi tényező a fiatalabb korosztály sokrétű igénye, vagy azon rétegé, amelynek keresletét a divat és a nagyobb jövedelem is erősen befolyásolja. Az ellátás fogalmát tehát egyre inkább a kereskedelem, majd a marketing váltja fel. És ezt a szélesedő piac, a verseny, a vállalkozást bátorító politika hozza magával. Így előbb-utóbb a marketing szemléletnek be kell hatolni a fogyasztási szövetkezetek ipari, mezőgazdasági vállalkozásai körébe is. A rutint, a ma sok helyütt tapasztalható „piaci beleenyugvást” fel kell váltania egy piackutatásra alapozott új javakra, új minőségre, új eljárásokra, új piacokra irányuló törekvéseknek. Így például óriási perspektíva előtt áll a biotermék-előállítás és -forgalmazás; ez iránt növekvő az egyes külföldi piacok érdeklődése is. A kistermelők nagy tábora erre önként alkalmat kínál.

Az üzletpolitikában az ár mint gazdaságstratégiai kérdés, mint nyereségté-

nyező és mint inflációra ható tényező is mindjobban a középpontba kerül. Az aktív árpolitika kikerülhetetlen versenytényező a szövetkezetek számára, s tőlük is függ: vajon mennyire tudják tompítani a magas infláció hatását. Be kell vallani, hogy bár a fogyasztási szövetkezetek másfél millió tagot tömörítenek, mégsem tudnak hatékonyan fellépni a fogyasztók érdekvédelméért. Ebben a bizonytalan pénzügyi helyzetben és inflációs állapotban, amilyenben ma élünk, nem halogatható ennek a szerepkörnek a megerősítése.

Gazdaságunkban nő a pénz rangja most olyan értelemben is, hogy áruvá válik tengernyi értékpapír és befektetési lehetőség. Így szinte önálló üzletgá válhat a pénzpiac, forrást teremthet kevésbé nyereséges tagi szolgálatok ellátására is. A kétszintű bankrendszer, a gyarapodó pénzintézetek új helyzet elé állítják a takarékszövetkezeteket is. Egyfelől szükséges, hogy elszigeteltségük megszűnjön és bizonyos tevékenységeik területi, vagy központos koordinációja megvalósuljon. Másfelől időszerű részvételük a bankvilágban is. A takarékszövetkezetek két előnye: a kétmillió tagosági bázis és az országot átfogó üzlet-hálózat erőkoncentráció híján könnyen leértékelődik. Közismertek a lakásszövetkezetek gondjai, az is, hogy mit sikerült a közelmúltban kiharcolniok és mit kell még tenni. Az adott lakáshelyzetben kikerülhetetlen a szövetkezés nagyobb szerepének megteremtése. És ez ott kezdődik, hogy az állam ismerje el a lakásszövetkezeteket mint kommunális funkciót betöltő szervezeteket, s ezt az adózásban is méltányolja. Az állam a szövetkezni akarókkal fogjon össze az építésben és fenntartásban egyaránt. Nevezetesen az állami pénz találkozzon a lakó készpénzével, a vállalati támogatással, a hitellehetőségekkel és mindez egy szövetkezeti közös tulajdonforma keretében hasznosuljon. Ez nemcsak azért előnyös, mert leveszi az állam válláról a terhet, hanem azért is, mert a tulajdonosi mivoltból fakadó érdekelttség aktívabb, felelősebb magatartást válthat ki.

A szövetkezés további új területekre is behatolhat. A reformfolyamatnak ugyanis kell tartalmaznia egy civilizációs programot, és egy humánus rekonstrukciós programot is. Ennek pedig szoros tartozéka az idősekről való gondoskodás, a gyermeknevelés, az iskolai és egészségügyi szolgáltatás, az otthonhoz jutás és így tovább. A szövetkezés közülük igazán csak a lakásproblémákkal foglalkozik. Nemzetközi tapasztalatokból és hozzáteszem a magyar 140 éves szövetkezeti múltból is merítve „a bölcsőtől a koporsóig” vezető úton még se szeri, se száma azon lehetőségeknek, ahol a társadalmi önszerveződés a legjobb forma a gondok igazságos, közmegegyezést kiváltó megoldására. Itt van mindenekelőtt az egészségügy. Közismert, hogy egészségügyünkre a szegénység a jellemző, a tényleges ellátás és a lakossági igények között nagy a távolság. A kihívásokkal a mai intézményrendszer eddig nem tudott megbirkózni. Így különösen időszerű az egészségbiztosítási rendszerre való áttérés, az egészségügyi szervezet demokratizálódása, és így tovább. Meggyőződésem, hogy ebben a folyamatban helyet kaphat a szövetkezeti forma. Különösen azért, mert egyre fontosabbá válik a megelőzés, olyan szolgáltatások megszervezése, amelyek nem orvosi beavatkozást, hanem tanácsadást tesznek szükségessé. Ide értjük a helyes táplálkozásra való nevelést, a testedzés megszervezését, a fizioterápiás kezeléseket, a születésszabályozást, a röntgen és laboratóriumi szolgáltatást, a pszichiátriai konzultációt stb. Az amerikai és a japán egészségügyi szövetkezetek, amelyek kórházakat is fenntartanak, bebizonyították, hogy mindez lehet-séges.

A szövetkezetek az idősebbekhez való viszony terén sem tettek még meg mindent. Ide sorolhatjuk a nagy számú szegények rétegével, a társadalom hátrányos helyzetű tagjaival, a nincstelenekkel, a egyedül élő nyugdíjasokkal való törődést. Újszerűen vehető fel tehát a humán jellegű szövetkezés perspektívája. A törődésnek természetesen számos forrása lehet.

A szövetkezeteknek fel kell karolniuk a fiatalokat, pályakezdeket. Figyelmet érdemelnek ebből a szempontból a szépen fejlődő nagyszámú iskolaszövetkezeti csoportok. Csak elhanyagolható szerepe van a szövetkezeti mozgalomnak a kultúra, a közművelődés területén. szinte fehér holló az olyan, mint a Hököm Színpad Kisszövetkezet, vagy az Eötvös Könyvkiadó Kisszövetkezet. Pedig egyre több a kínálkozó alkalom a lap- és könyvkiadásban, a film- és videokészítésben, forgalmazásban, színház és mozi működtetésében. Változóban levő gazdaságpolitikánk, intézményrendszerünk, önszerveződésre biztató politikánk ismeretében „nem várhatjuk állva a labdát”, hanem támadó, kezdeményező, közösségi előnyöket szolgáló magatartásra van szükség.

A tulajdonosi, tagi érdekeltségről szólva mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a szövetkezet a tulajdonosok és a tulajdonosi érdekeltség komplex viszonyt fejez ki. A tulajdonosi jogok gyakorlásának külső feltétele az, hogy milyen az állam viszonya a szövetkezetekhez, milyen fokon ismeri el a csoporttulajdont, vannak-e érdekei abban, hogy azt támogassa. Szövetkezeti „belügy” viszont az, hogy milyen a tagoknak a viszonya a csoporttulajdonhoz, a vagyonhoz, milyen közvetlen előnyei származnak a vagyoni hozzájárulás, vagy a személyi közreműködés következtében, milyen a tagok érdekeltsége a tulajdon hasznosításában, gyarapításában. Emellett fontos az is, hogy milyen a tagok szövetkezeti életbe való beleszólásának lehetősége, a vezetésben való részvétel, milyen színvonalú a demokrácia. Következésképpen a tulajdonosi érdekeltséget nem helyes pusztán a vagyonérdekeltségre leegyszerűsíteni. A tagi-tulajdonosi érdekeltség ugyanis egyidejűleg jelent anyagi viszonyt, érdekeltséget a nyereségben, s egyidejűleg fejez ki eszméi, érzelmi kötődést a szövetkezetekhez.

Mindezt figyelembe véve a fogyasztási szövetkezetek esetében alapvető kérdés, hogy a jogi és a közgazdasági szabályozás valamennyi területén a tulajdonos, az alapító döntési és mozgási szabadsága kiteljesedjék. Ehhez az szükséges, hogy az állam az akaratát a közgazdasági szabályozórendszeren keresztül közvetítse, az verseny- és szektorsemleges legyen és tevékenységi alapa épüljön. Továbbá az állam mint közhatalom váljon el a vállalkozási szférától, a szövetkezeti gazdálkodás konkrét kérdéseibe se közvetlen, se közvetett módszerekkel ne avatkozzon bele. Amennyiben a szövetkezet az állam iránti adózási kötelezettségeinek eleget tett, a jövedelem felhasználásáról a tagság önkormányozási joga alapján döntsön. Így döntsön a felhalmozás és a fogyasztás arányairól, a tagoknak járó anyagi juttatásokról, az alkalmazottak béréről és keresetéről. És ha a szövetkezeti vállalkozás bizonyíthatóan hasznos és lényegében állami feladatokban vesz részt – mint például otthonteremtés vagy egészségügyi szolgáltatás –, azokat az állam adómentességgel, vagy más módon ismerje el.

Ezek után az első kérdés: mikor érzi a tagság egy szövetkezethez való elkötelezettségét és ezek miben jutnak kifejezésre. Amikor a szövetkezetnek gazdasági sikere van, mert azt magáénak is érzi és büszke rá; ha a szövetkezet gazdasági sikereiből a tag részesedik osztalék vagy visszatérítés vagy más kedvezmények, vonzó akciók útján; ha részt vesz a szövetkezeti élet irányításában a demokra-

tikus öngazgatás útján; ha a szövetkezet olyan tevékenységet folytat, amelyet a tagok félreérthetetlenül elismernek, követendőnek tartanak mind gazdasági, mind társadalmi, személyi szempontból egyaránt. Hogy mindez megvalósuljon, először is szembe kell nézni a szövetkezeti tulajdonviszonyok mai állapotával, mert e téren is van értelmezni, újraértékelni, rendezni való.

Így értékelni kell a szövetkezeti tulajdon oszthatatlanságának elméletét és gyakorlatát. Történelmileg nézve a szocialista viszonyok közt az oszthatatlan tulajdon kapott elsőbbséget. Nézetem szerint az oszthatatlan szövetkezeti vagydon közösségi jellegét, annak nagyobb részét továbbra is kívánatos megőrizni. Ugyanakkor „mozdulatlanságát” fel kell oldani, amit segít a rohamos nemzedékváltás éppúgy, mint a tulajdonformák sokféleségére törekvő gazdaságpolitikai ösztönzés, és az államhoz való viszony újrendezése is. Ez egyébként a tagok szempontjából is fontos, mert most a tagok sem egyenként, sem összességükben igazán nem tulajdonosok. A tisztázáshoz, a változáshoz tiszta lapot kell nyitnunk, azzal a céllal, hogy a tulajdonos legyen a nevesített, a birtokos, aki gazdának érzi magát és aki közvetlenül érdekelt a vagydon hatékony hasznosításában és gyarapításában. Ez a megújulás egyik kulcskérdése. Ennek érdekében indokolt lehet az alaprészejek névértékének növelése, méghozzá oly módon, hogy egy bizonyos határon túl (legyen az 5 ezer forint) lépcsőzetesen növekedjen a osztalék. Továbbá a vagydonfelhalmozásban való részvétel utólagos elismeréseként, térítés nélkül kiegészíthető volna az alaprészjegy, ami jogosít osztalékra, de amit nem lehet átruházni. Fontos továbbá, hogy a menedzserek és a választott tisztségviselők jelentős összegű, osztalékköteles vagyonjegyhez jussanak. És ez a rendszer – egyebek között – kiterjeszthető intézőbizottsági elnökökre, sőt a küldöttekre is, amely feltehetően növelné felelősségüket.

A demokratikus öngazgatás kiindulópontja az, hogy a szövetkezetek belső életét érintő kérdések eldöntésében a rendelkezési jogot az egész tagság gyakorolja. Mit kell e téren változtatnunk? Először is azt, hogy tudatosodjon: a szövetkezeten belüli önkormányzati rendszer egymásra épülő elemekből áll össze, amelynek fundamentuma *alul* van. Másodsor: az önkormányzást a hatékonyság vezérlelje. A módszereket illetően ne szégyelljünk visszanyúlni a múlthoz; kapjanak nagyobb szerepet a helyi fórumok, amelyeknek joguk van a döntésekre is. A fogyasztási szövetkezetekben egyensúlyt kell teremteni a tagok és a tagok által alkalmazott szakemberek között. Minél erőteljesebben érvényesül a hatékonysági követelmény, minél élénkebb a verseny, minél inkább működik a piac, a „hatalmat” egyre erőteljesebben a menedzserek felé tereli. Ők ismerik ugyanis legjobban a gazdasági életet, az ő információjuk a legnagyobb, kapcsolatuk a legszélesebb, ugyanakkor a tagok zöme – ismerjük el – laikus és a testületi tagok is csak félig informáltak. Ezért a szakvezetést a mainál magasabb nívóra kell emelni, ugyanakkor a tagság képviselőit pedig az önkormányzat útján hatékonyabbá kell tenni. E kettős vezetési rendszernek persze csak akkor van értelme, ha a tagságot képviselő választott testület, valamint a menedzsment közti határvonal félreérthetetlenül kitapintható, a hatáskörök egyértelműen tisztázottak és azokat tiszteletben is tartják. Ez alapfeltétele a felelősségre építő munkamegosztásnak, amihez társulni kell egy nagyfokú bizalomnak. Köztudott, hogy a fogyasztási szövetkezetekben a dolgozó kollektíva érdekei, mint munkavállalóké nem azonos a szövetkezet nem ott dolgozó tagjainak érdekeivel. Ez még akkor is igaz, ha mindenki egyben tag is. Ezért a dolgozó tagi mivoltát meg kell erősíteni, hogy növelje részjegyét, kapjon ő is ingyen vagyon-

jegyet, fektesse be célrészjeggyel, lehessen küldött és kaphasson képviseletet a Felügyelő Bizottságban. Ez a folyamat persze elvezethet egy fogyasztási szövetkezeti szakszervezethez, amelynek következtében „olcsóbb” és hatékonyabb lehet a közös érdekérvényesítés és a demokrácia is. De ezt az egybeolvadási tendenciát segítheti a másutt főfoglalkozásban dolgozó tagok szövetkezetben való részmunkaidős foglalkoztatása is.

A tulajdonosi érdekeltséget erősíteni kell egy korszerű visszatérítési rendszernek, a sokszínű akcióknak, a számtalan kedvezménynek. Végül azt is tisztázni kell, hogy a szövetkezetek milyen érdekeket képviselnek. Tudjuk: a szakszervezet a munkavállalókét, a Kamara a munkáltatókét. A szövetkezeti szövetségek viszont mindkettőét, megtoldva egy sajátos tulajdoni érdekkal, sőt a fogyasztó, a kistermelő és a lakó érdekvédelmével. A verseny feltételei közepette szükségképpen felerősödő érdekképviselet tekintélye csak akkor lesz igazi, ha azt saját ereje, munkájának színvonala teremti meg széles szövetkezeti-társadalmi háttérrel tudva maga mögött.

ELŐKÉSZÜLETBEN

Kulcsár Kálmán

JOG
ÉS POLITIKAI
GONDOLKODÁS
MODERNIZÁLÓDÓ
TÁRSADALMUNKBAN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

TOLNAI GYULA

Technológiai fejlődés és munkavállalói részvétel

(Az ipari demokrácia rendszerének változásai az NSZK-ban)

A munkahelyi viszonyok szabályozására a fejlett tőkés országokban kiépült a munkavállalók részvétele, az ipari demokrácia rendszere. Az országoként eltérő felépítésű, néhol meglehetősen bonyolult, többnyire törvényekkel is szabályozott rendszer különböző hatásfokkal működik, folyamatosan változik: a fejlett tőkés országok társadalompolitikai mechanizmusainak fontos része.¹

A részvételi rendszerek működésének megítélésében hosszú ideig azt tekintették döntő kérdésnek, hogy a munkavállalók képviselői milyen arányban és milyen hatékonysággal vehetnek részt a vállalatok vezetésében illetve a felügyelő bizottságokban, mennyire vannak meg a lényeges döntésekben való részvétel, a hatalomra orientált részvétel lehetőségei.

A legújabb technológiák megjelenése következtében a munkaszervezet, a kisebb munkacsoportok, a munkavégzés konkrétabb területei felé fordult a figyelem. A vállalati szintű részvétel mellett, azzal többé-kevésbé összekapcsolódva kialakultak a munkafolyamatokban, a munkavégzés menetében a közvetlen részvételi lehetőségek is, amelyek keretében a dolgozók munkájuk feltételeinek alakításába tudtak beleszólni. Ezt a munkafeladatok megoldására orientált részvételt a vállalatvezetés is ösztönözte, mert teljesítménynövelő motivációs eszköznek tekintette.

A közvetlen részvétel a munka humanizálásának, a munkafeltételek és körülmények javításának egyik lehetősége. Ez a részvétel egyben olyan társadalmi mechanizmus, amely a munkavégzésben keletkező konfliktusok helyi megoldásával elejét veheti a szélesebb összeütközéseknek, a társadalmi konfliktusoknak. A részvétel e formája olyan közvetlen együttműködést teremthet, olyan megállapodásokat eredményezhet a vezetés és a munkavállalók csoportjai között, amely a közvetítő szervezeteket kiiktathatja. Ennek következtében a szakszervezetek helye és szerepe is módosult, s olyan következményekkel járt, hogy a szakszervezetek korábbi pozíciójukat nem is tudták mindig megtartani.

A hatalomra orientált részvétel és a munkafeladatok megoldására orientált részvétel az ipari demokrácia rendszerében kapcsolódik össze. A vezetésben való részvétel lehetőségeit, a szakszervezetek szerepét, az állami beavatkozás formáit a társadalmi erőviszonyoknak megfelelő jogszabályok határozzák meg.

A termelési kapcsolatokat, a munkahelyi együttműködés és részvétel lehetőségeit viszont a vállalati vezetés igyekszik vezetési-szervezési, szakmai feladatnak feltüntetni, el akarja választani a részvétel általánosabb társadalmi vonatkozásaitól, s a megoldásokból kizárná az úgymond „külső” társadalmi hatásokat. Ezért a részvétel ügye sajátos érdekkonfliktus színtere, politikai küzdelmek terepe.

A Német Szövetségi Köztársaságban a hetvenes évekre kiépült a munkahelyi viszonyok szabályozásának átfogó rendszere, amely megszabja a munkavállalók részvételének és beleszólásának lehetőségeit, szintjeit és intézményeit; körülhatárolja a szakszervezetek és a tulajdonosi szervezetek és a vezetés szerepét; pontosítja az állam beavatkozási lehetőségeit; mindezt német precizitással jogszabályokba foglalva. A *Mitbestimmung* rendszere ma az egyik legjelentősebb működő részvételi rendszer.²

A Mitbestimmung rendszert is érintették az utóbbi évtized változásai: az új technológiák, termelési és szervezési eljárások meghonosodása, a struktúraváltás, az új munkahelyek módosult szakképzettségi szükségletei, az új irányítási szisztémák és bérézési formák stb.

Módosultak a szakszervezetek pozíciói is. A hagyományos foglalkoztatási struktúra megváltozása csökkentette a szakszervezetek tagjainak számát, a szakszervezetek befolyását. A munkanélküliség fenyegetése miatt a dolgozók érdekeltsége is változott: munkahelyük megőrzése, az új követelményeknek való megfelelés, az új technológiai folyamatokba való beilleszkedés lett a fő motiváló tényező. A közvetlen munkahelyi kapcsolatok jelentősége megnőtt, s ez háttérbe szoríthatja az átfogóbb vállalati ügyekbe való beleszólás igényét.

A fejlett tőkés országok menedzsmentje modern szakmai, szervezési feladatként kezeli az új technológiai folyamatok szociális feltételeinek megteremtését. A konzervatív politika támogatásával megpróbálja kiiktatni az üzemi szervezési problémák megoldásából a szakmai és politikai szervezeteket, minimalizálni akarja az állami beavatkozást, a közvetlen munkahelyi kapcsolatok újjászervezésére törekszik. Ez a tendencia erős Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban, Japánban.

Másutt a jogi szabályozás eszközeivel kívánták rögzíteni a kisebb munkakollektívák jogait és beleszólási lehetőségeit az új körülmények között, mint például a francia szocialista kormány Auroux-törvényei.³ Ezek a kísérletek nem bizonyultak igazán hatékonyak.

A Német Szövetségi Köztársaságban a munkavállalók és képviselőik a szociális szempontokkal összekapcsolt technológiai fejlesztés elérésére törekednek. Olyan új megegyezéseket keresnek, hogy az új technológiák bevezetésének körülményeibe a munkavállalók is beleszólhassanak.

A mikroelektronika, a számítógépes vezérlés, az adatgyűjtő és az adatszolgáltató az információs rendszerek megjelenésével racionalizált, automatizált, néhol robotizált munkaszervezet épül ki. Az új technológia és szervezés már nemcsak munkacsoportokat, műhelyeket, üzemeket kapcsol össze újszerűen, nemcsak egy-egy vállalatot fog át, hanem a vállalatok közötti együttműködést is érinti. Ezek áttekintése, az új munkaszervezet kialakításába, működésébe való beleszólás új és magas szintű ismereteket követel, néha még a nemzetközi piaci verseny feltételeinek változásait is követni kellene bizonyos munkahelyi megoldások megértéséhez. Nyilvánvaló, hogy ezekkel a követelményekkel az egyes munkavállalók, az egyes kollektívák nem tudnak megbirkózni. Ezért az

egyek munkavállalói csoportok beleszólási törekvései az új helyzetben is csak akkor lehetnek hatékonyak, ha megfelelő társadalmi segítséget kapnak, ha a szakszervezetek támogatását élvezik.

A nyugatnémet szakszervezetek álláspontjában a nyolcvanas évek elején történt változás. Korábban a gyors technológiai újításokat tartózkodóan ítélték meg, a munkanélküliség fokozódásának veszélye, a hagyományos iparágak háttérbe szorulása miatt. Ma már támogatják a korszerűsítést, felismerve, hogy a nyugatnémet gazdaságnak az éleződő világpiaci versenyben kell megőriznie pozícióit, ami pedig csak folyamatos modernizálással lehetséges. Ezért arra törekednek, hogy a gazdasági racionalitást szociális ésszerűséggel párosítsák, az új technológiák társadalmi elviselhetőségét biztosítsák. El akarják érni, hogy a modernizáció terheit ne csak a munkavállalók viseljék.

A Német Szakszervezeti Szövetség (DGB) álláspontja¹ szerint az új technológiák bevezetésének legsúlyosabb társadalmi gondja a *foglalkoztatás*. Nem fogadják el törvényszerűnek, hogy az új technológiával együtt jár a munkahelyek tömeges megszüntetése. Elsősorban az új munkahelyek kialakításának lehetőségeivel foglalkoznak, de egyre inkább felvetődnek a munka, a munka jövőjének általános kérdései is.⁵

A *sakképzettség, a szaktudás szerepe* is viták tárgya. Ma az a domináns vélemény, hogy az új technológiák nem egy irányban hatnak: az új munkaszervezési eljárások, az új munkahelyek nem szükségszerűen csökkentik, inkább átalakítják, változtatják a sakképzettség iránti igényeket. Erre azonban fel kell készülni, nemcsak a napi feladatként jelentkező átképzéssel, hanem a társadalomnak új képzési rendszert kell kiépítenie a jövő követelményeinek a kielégítésére.

A *munkafeltételek* radikálisan megváltoztak az utóbbi időben. Növekszik a szellemi terhelés, a munkahelyek elszigetelődnek, nőnek a követelmények, a tökeigényes berendezések miatt nő a többműszakos munka, az éjszakai munka aránya minden területen, új munkahelyi ártalmak jelentkeznek. Ezek újfajta munkahelyi szervezést, képzést, más munkaidő-beosztást, humanizált feltételeket, egészségügyi és biztonsági megoldásokat követelnek (például a képernyő előtt végzett munka káros hatásainak csökkentése).

Az új technológiák bevezetése kihat a *bérezési* formákra is. A modern termelési rendszerekben a teljesítményt a rendszer optimalizálja, behatárolja, így a teljesítménybérezésnek, a teljesítmények szerinti differenciálódásnak a régi módon nincs értelme. Helyette a munkahely és a feladat jellege, a munkavállaló személyes kvalifikációja lehet a bérek megállapításának az alapja. A szakszervezetek a képzettség, a tudás és a tapasztalat szerinti bérezést követelik. Csak ezzel lehet kivédeni a munkaadónak azt a törekvését, hogy sakképzett munkásokkal betanított munkát végeztesse alacsonyabb bérekkel. Azért is fellépnek, hogy meghatározott munkahelyek betöltéséhez meghatározott képzettség legyen szükséges.

Az új technológia új *szociális ellenőrzési rendszert* hoz létre. Egy számítógépes irányítási-szervezési rendszerben működő munkahelyen, gyárban, irodában, bankban stb. a dolgozók munkájának gyakorlatilag minden mozzanatát ellenőrizni lehet. Ez az újfajta, szinte totális ellenőrzés a munkavállalók tevékenységét pontosan regisztrálhatja, értékelheti, minősítheti. Ezt a totális ellenőrzést a munkavállalók képviselőlete korlátozni próbálja.

Egy 1986-ban végzett reprezentatív felmérés szerint az új technológiák beve-

zetésének negatív hatásait a kérdezettek a következő módon ítélik meg: leginkább a személyi ellenőrzés fokozódása miatt aggódnak (77 százalék); további negatív hatás a munkahelyek megszűnése (68 százalék) és a technokraták ellenőrizhetetlen hatalma (64 százalék). Ugyanakkor a kérdezettek 62 százaléka nagymértékben, 32 százaléka kisebb mértékben elfogadta, hogy a technológiai fejlesztésre szükség van a nemzetközi versenyképesség megőrzéséhez. A többség kifejezésre juttatta beleszólási igényét: a kérdezettnek mindössze 11 százaléka szerint erre nincs szükség és nincs is reális lehetőség.⁶

Az új technológiák hatásával ma sokat foglalkozik a Német Szakszervezeti Szövetség kutatóintézete, a Hans-Böckler-Stiftung. 1984 óta a szakszervezeti központban, Düsseldorfban önálló osztály foglalkozik az új technológiák bevezetésének, a munka humanizálásának kérdéseivel és a szakszervezetek stratégiájával.⁷

A szakszervezetek az 1972-es üzemi alkotmány keretei között, illetve ezeknek a kereteknek a bővítésével akarják az új technológiák bevezetésével járó konfliktusokat megoldani. Erre két lehetőség kínálkozik: a tarifaszerveződések kiegészítése és az üzemi tanácsok hatáskörének bővítése.

A *tarifaszerveződések* a munkaadók és szervezeteik, illetve a munkavállalók szakszervezetei közötti megállapodások a munkavállalás alapvető feltételeiről (bér, munkaidő, munkakörülmények stb.). Ezek közé a megállapodások közé szeretnék bevenni a szakszervezetek az új technológiák bevezetésének szabályozását is. Az érvényes jogszabályok szerint azonban az egyes üzemek szervezési ügyeiben, a technológiai kérdésekben a szakszervezetek nem illetékesek, ez az üzemi tanácsok (Betriebsrat) jogköre. Ezért a szakszervezetek arra törekednek, hogy a tarifaszerveződésekben az üzemi tanácsok hatáskörét kiszélesítsék. Erre volt példa a nyolcvanas évek elején az egyik legerősebb ágazati szakszervezet, az IG Metall és a Volkswagen művek tarifaszerveződése.

A szakszervezetek jelenleg azt szorgalmazzák, hogy helyi, vállalati, üzemi megegyezők szülessenek a vállalatok vezetése és az *üzemi tanácsok* között. Egyelőre csak helyi megállapodásokról lehet szó; az üzemi tanácsok jogkörének általános érvényű bővítéséhez a törvény módosítását kellene kiharcolni. A szakszervezetek olyan követeléseket fogalmaznak meg, mint a vezetés és az üzemi tanács együttes felelőssége az új technológiák bevezetésében, a foglalkoztatottság biztosítása, a részvételi jogok kiszélesítése, sőt felmerült az üzemi tanácsok vétőjogának elismertetése is. Sokan úgy vélik, hogy ez a vétőjog megakadályozhatná a technológiai fejlesztést. A jelenlegi feltételek között a szakszervezetek arra törekednek, hogy a helyi megállapodásokban vagy a tarifaszerveződésekben elfogadható kompromisszumokra jussanak.

A kompromisszumokban egyébként érdekelt a menedzsment is, hiszen a korszerű termelésben nélkülözhetetlen a dolgozók együttműködése. A nagy alapossággal és előrelátással szervezett modern termelési, szervezési eljárások könnyen sérülnek, ha a működtető emberi tényező nem funkcionál hatékonyan, ha a dolgozó értetlenül, netán ellenségesen áll szemben az új technikával. A menedzsment is a helyi megoldást részesíti előnyben, számításba veszi a szociális és humár tényezőket, s a külső hatást (a szakszervezetek „beavatkozását”) mérsékelni akarja.

A munkavállalók részvételi esélye tehát egyrészt attól függ, hogy az adott egyes munkahelyen milyen erővel és befolyással rendelkezik a szakszervezet. A másik fontos tényező, hogy az üzemi tanácsban milyen szava van a szakszerve-

zetnek, az üzemi tanácsok tagjainak választásakor bejutnak-e a tanácsokba a szakszervezetek képviselői.

Az új technológiák megjelenésével az üzemi tanácsok szerepe felértékelődött az NSZK-ban. Az üzemi szintek mellett működő tanácsok a kisebb egységekben (csoport, részleg, műhely) is megszerveződnek.⁸

A munkavállalói beleszólás lehetőségeit nagymértékben behatárolja, hogy a modern technológiák bevezetésével kialakított termelési, szervezési rendszerek megtervezése, létrehozása komoly tudományos és műszaki teljesítmény, kivitelezésük rendkívül költséges. Egyértelmű tehát, hogy csak az *új technológiák bevezetése előtt*, a tervezés, az elképzelések megfogalmazódása idején van reális esély a beleszólásra, a munkavállalók csak ebben a fázisban kísérlelhetik meg igényeik, érdekeik képviseletét. A munkaadók a szakismeretek hiányára hivatkozva akarják kirekeszteni a munkavállalók képviselőit.⁹

Bármilyen képzett szakmunkások, alkalmazottak vagy mérnökök dolgoznak az adott munkahelyen, képviselik a dolgozókat az üzemi tanácsban vagy a szakszervezet vezetésében, a legmodernebb szervezési és termelési rendszerek irányításának bonyolult kérdéseiben laikusnak tekinthetők.

Ennek a valóságos ellentmondásnak a feloldására a szakszervezetek kezdeményezésével és részvételével alakult meg az NSZK-ban a *Technológiai Tanácsadó Szolgálat*, a Technologieberatungsstelle, röviden a TBS rendszer. Tartományonként szerveződött, bejegyzett, önálló egyesületként funkcionál, költségvetését szakszervezetek, a tartományi kormányok, a szövetségi állam együttesen fedezi. Ha egy tartományban szociáldemokrata kormány van, ott többnyire ez finanszírozza. A TBS speciális szakembereket (mérnökök, közgazdászok, informatikusok) alkalmaz, akik az új technológiák bevezetésekre a munkavállalók képviselőit szakértő tanácsokkal látják el, esetenként a szolgálat maga vizsgálja meg a helyzetet illetve képviseli a munkavállalókat. Szükség esetén kutatásokat végez vagy végeztet egy-egy konkrét esetben.

A tanácsadó szolgálat létrehozását az is indokolta, hogy az új technológiák könnyebb bevezetése érdekében a tulajdonosi szervezetek is tudományos intézetet, kutatói apparátust hoztak létre, s ehhez számottevő állami támogatást kaptak. A szakszervezetek a TBS számára is állami támogatást kérnek, hiszen ugyanazokat a folyamatokat a munkavállalók érdekeit figyelembe véve akarják befolyásolni. A TBS olyan alternatívákat javasolhat, amelyeket tudományos megalapozottsága, szakszerűsége miatt nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A Technológiai Tanácsadó Szolgálat képi az üzemi tanácsok, a nagyüzemekben működő felügyelőbizottságok munkavállaló tagjait, de szakszervezeti tisztségviselők is részt vehetnek tanfolyamain.¹⁰ A TBS nagy energiát fordít a munkavállalók képviselőinek képzésére. A tapasztalatok szerint azonban a munkavállalók személyes részvételi készsége meglehetősen csekély, ugyanakkor a vállalati és az üzemi részvételi intézmények tevékenységétől igen sokat remélnek. A munkások is szívesen választanak képviselőjüknek képzetebb szakembereket.

A TBS népszerű kiadványai közérthető módon foglalkoznak az új technológiával, az informatikával, a robottechnikával, a legmodernebb CAD, CAM, CAE rendszerekkel. Próbálják oszlatni a bizalmatlanságot, megfogalmazzák az új követelményeket.¹¹

A tanácsadó munkája elsősorban azokban a kis- és középüzemekben fontos, ahol felügyelőbizottság nem működik, csak üzemi tanács van, s ahol általában a

szakszervezetek sem erősek. A felügyelőbizottságokban ugyanis lehetőség van arra, hogy az illetékes szakszervezetek szakértője legyen a munkavállalók egyik képviselője, akinek arra is van törvényes lehetősége, hogy adott kérdésekben szakértő vizsgálatot kérjen. A kis- és középvüzemekben – s egyre több a modern technológiát alkalmazó ilyen vállalkozás – a TBS képviselői részt vehetnek az üzemi tanács ülésein, szakszervezeti tanácsadóként az üzemek területére is beléphetnek.

A Technológiai Tanácsadó Szolgálat tevékenységében azonban ma még dominál a jogi felvilágosítás, a munkavállalók, az üzemi tanácsok jogainak értelmezése. Maga az a tény, hogy a munkajogászok mellett az új technológiákhoz érő szakemberek is bekapcsolódnak, mindenképpen előrelépést jelent.

Befejezésül egy konkrét megállapodást ismertünk, amelyet a Bayer cég vezetősége 1986 októberében kötött az összvállalati üzemi tanáccsal az új technológiák bevezetéséről.¹² A nemzetközi hírű „aszpirines” Bayer cégnél kötött megállapodás az NSZK-ban is újszerű még, a szakszervezetek példa értékűnek tartják.

A Bayer AG prosperáló, számos területen a legmodernebb technológiákat alkalmazó, széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező óriási vállalat, ahol 18 000 alkalmazott és 16 000 fizikai munkás dolgozik. A modernizálás itt is az alkalmazottak létszámát növelte. Az összes munkavállaló 40 százaléka szakszervezeti tag. A tagok száma az utóbbi időben az alkalmazottak között emelkedett. A fiatal munkásoknak csak a fele szervezett dolgozó. A Bayernél a jövedelem 6–7 százalékkal nagyobb, mint amennyit az iparági tarifaszerveződések előírnak. Itt a szakszervezet viszonylag jó pozícióban van.

Az összvállalati üzemi tanács 49 tagú, közülük 27 alkalmazott és 22 munkás. Az üzemi tanács tagjainak választása jelölőlisták alapján történik. Listát indíthatnak az itt működő szakszervezetek, mindenekelőtt a vegyipari szakszervezet, de személyi listán is indulhatnak jelöltek, ha legalább 100 dolgozó aláírásával támogatja valakinek a jelölését. A legutóbbi, az 1987-es választásokon így 11 listán indultak jelöltek, és a 49 helyből 38 helyet a szakszervezetek jelöltjei szereztek meg.¹³ Az üzemi tanács munkájában itt egyértelműen a szakszervezeté a meghatározó szerep.

A megállapodás az alapelvekben rögzíti az új technológia fogalmát: „a munkatársakat vagy munkahelyeket érintő azon műszaki berendezések és alkalmazásuk, amelyek rendelkeznek elektronikus feldolgozási, tárolási vagy értékelési lehetőségekkel”. Megállapítják, hogy a vállalat vezetése és az üzemi tanács érdekelt az új technológiák bevezetésében és a következményei megfelelő alakításában. „A jelen keretszerződés mindkét aláírója tudatában van annak a különös társadalompolitikai felelősségnek, amely a munkahelyek megtartására irányul” – fogalmazódik meg szintén az alapelvek között. A Bayer vezetése és a szakszervezet is büszke arra, hogy a modernizálás során nem voltak elbocsátások, igaz, a nyugállományba vonulók helyett nem vettek fel új dolgozókat. Az igazán sikeres vállalatok mai „image”-éhez, arculatához, jó híréhez hozzátartozik, hogy nem bocsát el dolgozókat, nem növeli a munkanélküliséget.

A szakszervezetek ismert álláspontja fogalmazódik meg ebben a szerződésben is, amikor kimondják: az üzemi tanács a megállapodásban tükröződő mértékig támogatja a vállalat vezetőségének azt a törekvését, hogy a cég versenyképességét az új technológia bevezetése révén megtartsa és erősítse. Ugyanakkor a vállalat vezetése kötelezi magát, hogy az új technológia tervezésének korai

szakaszában az érintetteket bevonja az előkészítésbe, „amikor még mód van a tervezés befolyásolására”. A megállapodás kiegészítése ezt még pontosabban megfogalmazza: „Mielőtt a vállalatnál bevezetésre kerülne valamilyen új technológia, már a tervezés korai szakaszában tájékoztatást kell adni annak típusáról, többek között a bevezetés helyéről és időpontjáról. Az új technológiának a munkatársakra és a munkahelyekre vonatkozó hatásait részletesen meg kell tanácskozni. A kipróbálás alatt gyűjtött tapasztalatokról is be kell számolni.”

A megegyezés foglalkozik a munka humanizálásával, a dolgozók ismereteinek, tapasztalatainak megfelelő felhasználásával, változatos munkahelyek kialakításával. Külön említi a képernyős munkahelyeket, ahol „folyamatos monoton és egyoldalúan terhelő a tevékenység”. Ilyen munkahely a mai vegyi- és gyógyszergyártásban már elég gyakori. A terminálok előtti munka időtartamának meghatározására terhelési tanulmányokat végeztek, az eredményeket a vezetés és az üzemi tanács közösen értékelte. A megállapodás szerint képernyő előtt hatékony munkát csak 4 órán át lehet végezni, közben óránként 10 perces szünetekkel. A munkaidő további részében a dolgozónak más munkát kell adni. (Itt jegyezzük meg, hogy a szakszervezetek javaslatára a számítógépgyárak a kijelzők betű- és háttérszínkombinációját módosították, az emberi szem és figyelem számára optimális módon alakították ki.) A munkaszervezésnél pedig figyelembe kell venni a munkatársak közötti üzemi szociális kommunikáció igényét, s az elszigetelődést oldani kell.

A keretszerződés az egyes dolgozókkal is foglalkozik: mindenkit idejében tájékoztatni kell az őt érintő változásokról, az új technológia elsajátításához méltányos betanulási időt kell biztosítani. A szükséges átképzésről a vállalat gondoskodik. Ebben a megállapodásban az átképzésre vonatkozóan nincs semmilyen életkori megkötés. Ha mégis akadnak dolgozók, „akik életkori vagy egészségügyi okok miatt nem képesek megfelelően alkalmazkodni az új feltételekhez, vagy igyekezetük ellenére nem felelnek meg az új követelményeknek”, azokkal az illetékesek külön foglalkoznak. A dolgozó kerülhet alacsonyabb beosztásba, de jövedelme nem csökkenhet.

A munkavállalók személyére vonatkozó adatokra külön megállapodás érvényes: „A komputerizált munkahelyen a munkafolyamat melléktermékeként vagy az abból adódóan felhalmozott adatokat nem értékelik gépi úton a magatartás és a teljesítmény ellenőrzése céljából.” Ez csak kivételesen, indokolt esetben, az üzemi tanács egyetértésével lehetséges. (Emlékeztetünk az idézett felmérésre: a megkérdezettek legnagyobb aggodalma a személyi ellenőrzés fokozódása volt, megelőzte még a munkanélküliségtől való félelmet is.)

A gyógyszergyártásban van még egy speciális jelenség. Egyes országok újában csak úgy vásárolnak gyógyszereket, ha a gyógyszerkészítő, főleg az utolsó munkafázist vezénylő csomagoló munkás nevét a termékben feltüntetik. Ez felelősséget, garanciát jelent (és ez a megoldás más területeken, főleg az élelmiszeriparban is megjelenik). Ezt a kérdést a Bayernnél már korábban szabályozták; az illetékes dolgozó nevét megadni csak az üzemi bizottság jóváhagyásával lehet, így biztosítva a megfelelő felelősség-rendszert.

A megállapodás végül a legújabb munkaegészségügyi felismerések szellemében rendszeres orvosi gondozást, ellenőrzést ír elő. A képernyős munkahelyeken például kötelező a rendszeres szemvizsgálat.

Ez a keretszerződés¹⁴ az érvényes üzemi alkotmány határai között marad, de néhány területen nemcsak az értelmezési lehetőségeket tágítja, hanem új ele-

meket is tartalmaz. Persze minden megállapodás annyit ér, amennyit betartanak belőle. Ez már a munkahelyi és sokszor a politikai erőviszonyok függvénye. De a technológiai fejlődés valamilyen kompromisszumot mindig kiereszkedik. Nyilván sok esetben – átképzés, alkalmazás, bérezés, ellenőrzés – nem sikerül maradéktalanul elérni a megállapodás teljesítését, és a munkavállalók tartózkodását sem lehet gyorsan eltüntetni. Az is igaz, hogy a Bayer és a hozzá hasonló, ma prosperáló nagyvállalatok kivételes helyzetben vannak és eredményeik semmiképpen nem általánosíthatók.

A technológiai megújulás, struktúraalakítás nem egyszerűen gazdasági, gazdaságpolitikai vagy műszaki kérdés, ennek igen széles körű társadalmi hatása is van. Eredményes megoldás pedig csak a szociális feltételek alakításával lehetséges. Ez részben a gazdaságpolitika, részben a vállalatok vezetésének a feladata, de csak úgy oldható meg, ha a szociális feltételek megteremtésébe, illetve a következmények megfelelő kezelésébe a munkavállalókat a körülmények követelte új formákban bevonják. Ez pedig egyre inkább a közvetlen munkahelyi viszonyok újraszervezését, az itteni részvételi lehetőségek kimunkálását jelenti.

A munkavállalói, a dolgozói részvétel lehetőségeinek, hatékonyságának alakulása nemcsak az új technológiák, termelési és szolgáltatási eljárások eredményességét befolyásolja, hanem társadalmi és politikai folyamatokat is mozgat, sőt egyre határozottabban feszegeti az emberi munka jövőjének nagy kérdéseit.

JEGYZETEK

- ¹ Szamuely László: Ipari demokrácia Nyugat-Európában? Magvető Könyvkiadó 1980.; Tolnai Gyula: Üzemi részvételi rendszerek a mai kapitalizmusban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1982.
- ² Lakatos Gyula–Németh István: Munkásrészvétel a vállalati felügyelő tanácsban. Népszava Lap- és Könyvkiadó 1986.
- ³ Tolnai Gyula: A tőkés munkahelyi viszonyok szabályozási kísérletei. (Az Auroux-törvények) Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 2. sz.
- ⁴ Gewerkschaften von der Herausforderungen der 90er Jahre. Graue Reihe. Hans-Böckler-Stiftung, Düsseldorf 1987. Mitbestimmungs-, Forschungs- und Studienförderungswerk des Deutschen Gewerkschaftsbundes.
- ⁵ Aktionsprogram: Arbeit und Technik. „Der Mensch muss bleiben”. IGM, 1984. nov.
- ⁶ Hubert Krieger: Neue Technologie, Gewerkschaftliche Interessenvertretung und Unternehmensräte aus der Sicht der Arbeitnehmer. In: Technologie und Gesellschaft. Deutsch-Ungarisches Expertengespräch. Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn 1987. 61–63. old.
- ⁷ DGB Bundesvorstand Projektgruppe AWA (Arbeitswissenschaft für Arbeitnehmer) Funktionweise eines Computer Systems. Neue Informations und Kommunikations Techniken. Eine Stellungnahme des DGB. DGB-Technologie/HdA, Düsseldorf. HdA: Humanisierung der Arbeit.
- ⁸ Hans-Joachim Braczyk: Soziale Steuerung des Einsatzes neuer Technologien. In: Technologie und Gesellschaft. Id. mű.
- ⁹ Roland Schneider: Technological Change, Manpower Deployment and Trade Union Policy. Paper presented at a Workshop on „Coping with new technology in Japan and the FRG” Berlin 1986.
- ¹⁰ Max Angermaier: Sozialverträglichkeit des Einsatzes neuer Technologien in der Praxis. Aufgaben der Technologieberatungsstelle Oberhausen. In: Technologie und Gesellschaft. Id. mű.

- ¹¹ *Th. Klebe*: Betriebsratsrechte bei neuen Technologien: Zum Stand der juristischen Auseinandersetzung. Arbeitsrecht im Betrieb, 1983. 1. sz.; Computereinsatz in der Konstruktion. (CAD) TBS beim Landesbezirk NRW. Düsseldorf 1985.
- ¹² Rahmen-Gesamtbetriebsvereinbarung zwischen der Unternehmensleitung und dem Gesamtbetriebsrat der Bayer AG wird über „Neue Technologien“ folgende Rahmen-Gesamtbetriebsvereinbarung abgeschlossen. Leverkusen 1986.
- ¹³ Az illetékes szakszervezeti vezető a Bayer AG üzemi tanácsainak egy tagja, az új technológiák bevezetésével foglalkozó bizottság elnöke szíves tájékoztatói alapján.
- ¹⁴ A megállapodást először 1988 végén lehet hatálytalanítani, de a megállapodás azt is kimondja, hogy „a felmondott határozatok mindaddig megtartják érvényüket, amíg azokat más megállapodások nem helyettesítik”.

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNSOROZATÁNAK ÚJABB KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
VI.

280 oldal, 60,- Ft

A HELYI
TÁRSADALMAK
SZERVEZŐDÉSE
EGY ALFÖLDI
TELEPÜLÉS-
EGYÜTTESBEN

MÉG KAPHATÓ

HELYI
TÁRSADALOM
V.

200 oldal, 58,- Ft

A HELYI
HATALOM
MŰKÖDÉSE

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Nemzetközi tanácskozás a tulajdonviszonyokról

1988. november 22. és 24. között Budapesten tartotta alakuló ülését *A tulajdonviszonyok különböző formáinak helye, szerepe, távlata a szocialista gazdálkodás radikális reformjának feltételei között* című kutatás nemzetközi tématanácsa. A tanácskozáson részt vettek: Zsak Arojo (Bulgária), Pavel Kolarik (Csehszlovákia), Leszek Gilejko (Lengyelország), Gerhard Schulz (NSZK), Sz. Zsancan-

dorzs (Mongólia), A. Z. Szelezsnyov (Szovjetunió), V. V. Kulikov (Szovjetunió), Kahulits László, Gedeon Péter (Magyarország). A tématanács megvitatatta Kahulits Lászlónak, a tématanács elnökének bevezető előadását, elfogadta a nemzetközi együttműködés programját. Az alábbiakban közreadjuk a bevezető referátumot, a vita összefoglalóját és a kutatás tematikáját.

KAHULITS LÁSZLÓ: A tulajdonviszonyok reformjának fő kérdései a szocializmusban

A szocialista országok többségében eltérő mértékben és különböző módokon folyik a tulajdonviszonyok fejlesztése, tökéletesítése, reformja. A változások, változtatások egyik oka az, hogy állandóan fejlődnek a termelőerők, a termelési eszközök csakúgy, mint maga a termelő ember, de azok a technikai-gazdasági kombinációk is, amelyek ésszerű kapcsolatba rendezik ezeket az erőket. Azonban több országban azért is napirendre került a tulajdonviszonyok reformja, mert felismerték, hogy a kialakult tulajdonformák eredetileg sem voltak jók, működésük, realizálásuk évtizedek óta gátolja a szükségletek rugalmas kielégítését, a hatékonyságot, a gazdasági egyensúly fenntartását. A társadalom-

tudományi kutatások, a gazdaságpolitikai törekvések alapvető kérdése: milyen irányokban és milyen módszerekkel változtassunk társadalmunk tulajdoni rendszerén.

1. Ha válaszolni akarunk erre a kérdésre, mindenekelőtt világosan látnunk kell *a tulajdonviszonyok helyét és szerepét a termelési módban*, sőt szélesebben is a társadalmi-gazdasági rendszerben.

A közgazdaság-tudomány a tulajdonviszonyokat termelési viszonyoknak tekinti, de a termelési viszonyok átfogóbbak, mint a tulajdonviszonyok. Korábban általános volt az a megközelítés, amely a termelési viszonyokat elemekre bontotta. Az elemek

közé sorolta a tulajdonviszonyokat, a tevékenységek cseréjét, illetve a munkamegosztást, az elosztási viszonyokat, sőt sokan azt vallották, hogy a negyedik elem az osztályviszonyok. Ez a felfogás – bár az elemek között kapcsolatot tételezett fel – a termelési viszonyok totalitásáról terelte el a figyelmet, s ennek alapján nem derült ki annak a gyakorlatnak a hibás volta, hogy a termelési viszonyoknak egy-egy elemét kiragadva változtattuk.

Meggyőződésem szerint az 1968-ban megindult magyar gazdasági reformfolyamat azért sem vezetett átütő sikerre, illetve nem változtatta meg gyökeresen a gazdaság formarendszerét, mert a termelési viszonyoknak csak egyik oldalára, a gazdálkodási mechanizmus viszonyaira szorítkozott, nem érintette sem a gazdasági-szervezeti viszonyokat, sem a tulajdonviszonyokat. Az 1985-től az állami vállalatokban kialakított kollektív vezetési formákkal (vállalati tanács, közgyűlés) is sok a gondunk, mert ennek tulajdoni alapjait és mechanizmusbeli feltételeit nem teremtettük meg.

Ha tehát a termelési viszonyokat nem bontjuk mesterségesen elemekre, hanem felismerjük, hogy a viszonyok egy bonyolult totalitást jelentenek, de kézzelfogható, hogy vannak olyan oldalai, mint a tulajdon-, a mechanizmus-, a szervezeti, a gazdasági viszonyok (ezt a felfogást valljuk mi, magyar közgazdászok; és ezt fejtette ki részletesen L. I. Abalkin szovjet akadémikus *A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa* című könyvében), akkor egyértelmű, hogy a tulajdoni reformmal együtt mechanizmusreformot és szervezeti reformot is végre kell hajtani. Magyarországon a parlament 1988 őszén elfogadta a társasági törvényt, ami alapja, kiinduló feltétele a gazdálkodás szervezeti viszonyainak, folyik a mechanizmus

egyeselemeinek tökéletesítése (bank- és hitelrendszer, új adórendszer, bérreform stb.), és széles körű viták készílik elő a tulajdonreformot. Nagyobb mértékben kellene azonban e változtatások konzisztenciáját biztosítani.

A termelési viszonyok s az azok egyik oldalát képező tulajdonviszonyok szerves kapcsolatban és kölcsönhatásban vannak a társadalom osztály- és rétegstruktúrájával, a felépítménnyel, különösen a gazdaságpolitikával, de a joggal és az ideológiával is. Vagyis látnunk kell, hogy ha tulajdoni reformot akarunk végrehajtani, akkor politikai, sőt ideológiai reformot is meg kell valósítani, számolnunk kell az érdekstruktúra változásával, de azzal is, hogy a jelenlegi struktúra és ideológia akadályozza a reformot. A tulajdonviszonyok tényleges pluralizmusa olyan viszonyokat hoz létre, amelyben az érdekek nemcsak elkülönülnek, hanem ellentmondásban is vannak egymással; ezért érdekkifejező, érvényesítő és összehangoló mechanizmusok és intézmények kellenek, amelyek végső soron több, a szocializmus talaján álló párt kialakulására is vezethetnek, illetve vezethetnek. A magyar tapasztalatok arra vallanak, hogy a gazdasági reform politikai reform nélkül nem eredményes, szinte csaknem törvényszerű a visszarendeződés. Miután azonban 1968-ban a tulajdonviszonyok reformját nem indítottuk meg, nem is merült fel sem a politikai intézményrendszer, sem az ideológia átfogó reformja.

A kutatásban tehát fel kell tárnunk: milyen ellentmondások és negatív tendenciák keletkeznek a totális szemlélet hiányából, illetve érvényesül-e a jelenlegi reformfolyamatban ez a totalitás?

A kutatómunkában, de a politika formálásában is helytelen az a gyakorlat, hogy egy eddigi modell helyett fel-

rajzolgunk, kitalálunk egy új modellt, amit azután normaként kezelünk. Különösen lehetetlen ez, ha nemcsak egy ország, hanem a szocialista világ, vagy több szocialista ország viszonyait kutatjuk. Reálisan abból indulhatunk ki, ami az egyes országok társadalmi-gazdasági berendezkedésében, illetve az ezzel kapcsolatos ideológiában érvényesül.

A meglevő termelési módokat, gazdasági nézeteinket kell tehát leírunk, feltárunk, elemeznünk és kritikailag értékelnünk. A kritikai értékelés azonban mércét kíván. A tulajdonviszonyok adekvátságának mércéje a következő lehet:

Az adott tulajdonformák

- milyen mértékben szolgálják a szükségletek rugalmas kielégítését,
- hogyan teszik lehetővé a hatékony gazdálkodást, a termelékenység növekedését,

- mennyiben segítik elő a termelők fejlődését, az ember kiteljesedését.

E mérce alapján vizsgáljuk meg jelenleg érvényesülő tulajdonformáinkat, tárjuk fel a problémákat, s akkor vázolhatjuk azokat a tendenciákat, amelyek a tulajdoni reform gerincét képezik.

2. Az állami szektor, az állami tulajdon. Az állami tulajdon működése Magyarországon mutat pozitív eredményeket, de gyakori, hogy az állami vállalatok alacsony hatékonyságúak, nem rugalmasak, nem gondoskodnak a vagyon gyarapításáról, ha szükséges, tőkeátcsoportosítással is járó ésszerű hasznosításáról. E jelenségek-ből két következtetés adódhat: az állami tulajdonforma nem ésszerű az adott területen, illetve az állam nem ésszerűen érvényesíti tulajdonosi funkcióját. Míután Magyarországon – de más szocialista országban is – állami vállalatokban szervezettek a ter-

melés magas szinten és alacsony szinten társadalmazott termelőerői is, jogos tehát az a feltételezés, hogy egyetlen tulajdonforma ezzel a differenciált tartalommal nem lehet adekvát.

A hazai és a nemzetközi tapasztalatok (beleértve a fejlett tőkés országokat is) arra engednek következtetni, hogy ésszerű és elkerülhetetlen az állami tulajdon a kommunális szektorban (vasúti közlekedés, posta, villanyáram-szolgáltatás stb.), más területeken azonban konkrétan kell megvizsgálni ésszerűségét.

Az állami tulajdon alanyainak eddig az össznépet tekintettük; logikus volt több országban az a kérdés, miért nem alakult ki a dolgozók tulajdonosi vagy legalább „gazda” tudata. Ma már tudjuk, hogy ez nem meggyőzősen, nevelésen múlik. Alapvető, hogy a konkrét gazdálkodás körülményei között milyen helyzetben vannak a dolgozók, például az állami vállalatokban. Érdekeltek-e a tulajdon tárgya, a vagyon (termelési eszközök, pénzeszközök) megőrzésében, kihasználásában, gyarapításában vagy nem? És ha érdekelték, akkor a munkamegosztásban elfoglalt helyük, tudásuk alapján reális-e azt feltételezni, hogy érdemben részt vesznek a vagyon feletti rendelkezésben, az állami vállalat irányításában, a tulajdonosi döntésekben.

Az állam tulajdonosi szerepe jelenleg az államigazgatási szervek rendelkezéseiben realizálódik. Ez a tervutasításos rendszerben direkt módon, hazánkban indirekt módon, de érvényesül. Az állam mint tulajdonos is eléggé messze van vállalataitól a dolgok természete szerint. Az állam azonban jelenleg a tulajdonosi funkciókat sokféle államigazgatási szervén keresztül gyakorolja (funkcionális szervek, helyi államigazgatási szervek stb.). Ezek szétzilálják az állami érdeket. Ugyanakkor az államigazga-

tási szervek nemcsak tulajdonosi, hanem közigazgatási és politikai-hatalmi funkciókat is gyakorolnak. Ezért is deformált a kapcsolatuk az állami vállalatokkal, amelyek viszont „csak” gazdálkodó szervezetek.

Az állami szektort hazánkban és más szocialista országokban is a nagyvállalatok jellemzik. Ezek egy része a nem indokolt centralizáció eredménye. A nagyvállalatokra is jellemző azonban, hogy bennük több olyan kis szervezeti egység (műhely, osztály, csoport stb.) működik, amelyek akkor a legeredményesebbek, ha nagyfokú önállósággal, érdekeltséggel rendelkeznek. A nagyvállalatban belüli önálló elszámolást hazánkban már 1970-ben célul tűztük ki. Azonban ez csaknem két évtized alatt sem valósult meg. Egyetlen forma vált tömegessé: a vállalati gazdasági munkaközösség (VGMK), de ebben a formában a kisebb dolgozó csoportok munkaidőn túl vállalkoznak. Sok hasznos hatása mellett ez feszültségeket is kelt, s nem igazi megoldása a problémának. Nem tisztáztuk azonban, hogy a vállalatban belüli vállalkozások hogyan függenek össze a tulajdonviszonyokkal, illetve ezekben megvalósulhat-e az öngazdátás.

A kutatásban tehát választ kell keresnünk a következő kérdésekre:

a) Ésszerű-e az állami tulajdon olyan széles mértékben, ahogyan jelenleg érvényesül? Hol és miért került sor az államosítás túlzott mértékű megvalósítására?

b) Hogyan ésszerűsíthető az állam tulajdonosi funkciójának érvényesülése? Legyenek-e és milyen jellegű állami tulajdonosi szervezetek? Ezen szervezetek dolgozóit milyen érdekeltség készteti a tulajdonosi funkciók jó érvényesítésére? Hogyan ellenőrizze a társadalom a tulajdonosi szervezeteket?

c) Az állami nagyvállalatokban –

ahol jelentős a termelőerők koncentrációja, bonyolultak a külső kapcsolatok és a belső munkamegosztás is – reális-e az öngazdátás érvényesítése? Amennyiben az öngazdátás nem reális, milyen mechanizmus hangolja össze a tulajdonosok, a menedzserek és a munkavállalók érdekeit?

d) Amennyiben a termelési eszközök állami tulajdonát célszerű egyes területeken más társadalmi tulajdonformába átalakítani, hogyan valósítható meg a vagyon átadása?

3. *A szövetkezeti (csoport) tulajdon és gazdálkodás elemzése.* Magyarországon lényegében a gazdaság minden területén működnek szövetkezetek. Így a mezőgazdaságban vannak termelőszövetkezetek, de olyan speciális formák is, mint halászati szövetkezetek, szakszövetkezetek és egy-két éve a mezőgazdasági kisárutermelők szövetkezetei. Az iparban működnek termelőszövetkezetek, építőipari szövetkezetek, ipari, javító-szolgáltató kis-szövetkezetek (100 fő alatt). Sokféle kommunális szövetkezet is tevékenykedik hazánkban, így: általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetek, takarékszövetkezetek, lakásépítő, lakásfenntartó szövetkezetek, üdülő-, garázs-szövetkezetek stb.

Legszélesebb a *mezőgazdasági szövetkezetek* hálózata, amely az agrártermelésnek több mint a felét adja. Ezek a szövetkezetek azonban részben a termelőerők fejlődése, részben az állam jelentős beavatkozása során túlnyomórészt elvesztették szövetkezeti jellegüket: az oszthatatlan alap az ingó vagyon 90–95 százalékára kiterjed, ez a tagoktól elidegenedett, nem érdekelt benne, a szövetkezet tehát már nem vagyonközösség. A föld szintén teljesen szövetkezeti és tagi tulajdon, de a tulajdonosok jogai igen korlátozottak, mert a föld forgalma csaknem teljesen tilos. Az állam ugyanúgy

szabályozza a kereseteket a szövetkezetekben, mint az állami vállalatoknál, hasonló az adózásuk is.

A szövetkezetek csaknem kétmillió háztáji gazdaságot integrálnak, termelésük igen diverzifikált. A szövetkezetek jelentős arányban folytatnak ipari, kereskedelmi és más szolgáltató tevékenységet is. Főleg emiatt a szövetkezetekben foglalkoztatottak 23–25 százaléka nem tag, hanem alkalmazott. Ugyanakkor sok szövetkezet társult egymással, sőt állami vállalatokkal is, elsősorban élelmiszeripari, gépgyártó, takarmány-előkészítő tevékenységre. Ilyen körülmények között az öngazdálkodás most már csak formális. Sok szövetkezet kinőtte ezt a formát.

A *szakszövetkezetekben* és a *kistermelők szövetkezeteiben* az oszthatatlan alap aránya kicsi. Jellemző, hogy a termelőeszközök többsége családi tulajdon, és a közös tulajdon alapján működő közös üzem a családi, tagi gazdaságok segítségét, kiegészítését szolgálja. Érvényesül az öngazdálkodás, a tagok munkájuk és vagyonuk után is részesednek az eredményből.

Az *ipari szövetkezeteket* az 1950-es évek elején két célt követve alapították meg. Egyrészt politikai cél volt, hogy a kispolgárságot felszámolják s ezzel erősítsék a munkáshatalmat. Másrészt gazdasági cél volt, hogy az ipari szövetkezetek kis fogyasztási cikkeket termeljenek, és kielégítsék a lakosság szolgáltatási igényeit is. Jelenleg ezek a szövetkezetek közepes és nagy szervezetek, termelésük egyharmada versenyképes (konvertibilis) export, egyharmada kooperáció nagy állami vállalatokkal. Háttérbe szorult az eredeti cél, mert az állami szektorban hiányoztak a közepes és kisebb vállalatok. Ezekre a szövetkezetekre ugyanaz a jellemző, mint a nagy mezőgazdasági szövetkezetekre, tehát nem reális számukra a szövetkezeti (csoport) tulajdonforma.

Az *ipari kisszövetkezetekben* a vagyon nagy része osztható, egyszerű az adózás, a nyilvántartás, érvényesíthető az öngazdálkodás. Sajnos a szabályozás hiányosságai miatt nagy szövetkezetek is osztódtak, hogy több kisszövetkezetté alakuljanak át.

A *kommunális szövetkezetekben* 3 millió lakos a tulajdonos, akik abban érdekeltek, hogy területükön ezek a szövetkezetek saját érdekeiket jól szolgálják (ellátás, kistermelés feltételei, pénzkölcsönzés, lakásfenntartás stb.). Ezekben a tulajdonosok-menedzserek és a munkavállalók érdekei jól összehangolhatók.

Mindhárom fő típusú szövetkezetnek van hierarchikusan szervezett érdekvédelmi szervezete, amelyek jelenleg csaknem párhuzamosan államként működnek. Mindezek alapján Magyarországon a következő kérdéseket szükséges megvizsgálni:

a) Hol ésszerű a csoporttulajdon szövetkezeti formája? (Vagyoni társulás, önkormányzás, öngazdálkodás.) Mi legyen azokkal a szövetkezetekkel, amelyek termelőerői már nem működtethetők ésszerűen szövetkezeti keretekben?

b) Milyen – sem nem állami, sem nem szövetkezeti – közösségi (társadalmi) tulajdonformák kialakulása ésszerű (községi, városi, alapítványi, egyesületi, társadalmi szervezeti stb.)?

c) Csökkenthető-e és hogyan az oszthatatlan vagyon elidegenedése? Hogyan teremthető meg az ésszerű földforgalom?

c) Mi az állam helyes viszonya a közösségi tulajdon nem állami formáihoz?

4. Az *egyéni (családi) tulajdonformák*. Ma már általánosan felismert és elfogadott az, hogy a lakosság életének, fogyasztásának fő bázisa a tartós fogyasztási cikkek *személyi tulajdon*-

na. Ezzel kapcsolatban két közgazdasági probléma foglalkoztatja az ökonómust. Több tartós fogyasztási cikket a személyi tulajdon alapján a lakosság igen alacsony mértékben használ ki (autó, üdülő, mosógép stb.) vagyis pazarolja azokat, de éppen a csekély kihasználtságból kiindulva bérbe is adja, jövedelemszerzésre használja.

A munkaerő személyi tulajdona is természetes, hiszen Engelsszel elmentében – aki azt írta, hogy a szocializmusban a tanult munkásnak nem lesz igénye többletbérre, mert neki a képzettséget a társadalom adja – a munkaerő termelése, újratermelése költségeinek túlnyomó részét az egyén, a család fedezi. Ebből következik az is, hogy van munkapiac, s az egyén alapvetően rendelkezik munkaerejével.

A lakosság tulajdonában kisebb-nagyobb termelési eszközök is vannak, amivel zöldséget, gyümölcsöt termel, állatokat tart, házat épít, javít másoknak is. Ezek a családi gazdaságok vagy önállóan piacra is termelnek, vagy integrálódnak állami, szövetkezeti és más vállalatokhoz. Rendkívül fontos, hogy megfelelő környezet segítse tevékenységüket.

Milyen kérdések származnak ebből a helyzetből?

a) Milyen mértékben ésszerű a lakossági szükségletek kielégítésének individuális (családi) formája? Mit ésszerűbb vállalkozással kielégíteni?

b) Milyen következményei vannak a gazdálkodásban a munkaerő személyi tulajdonának?

c) Hogyan lehet jól összehangolni a családi és a vállalati (szövetkezeti) érdekeket?

5. *A magántulajdon formái Magyarországon.* A szükségletek jellege, kielégítésük termelőeri sok területen az egyéni termelést, vállalkozást teszik ész

szerűvé. Ilyen a lakossági szolgáltatások jelentős része (háztartási eszközök javítása, fodrászat, takarítás, személyszállítás stb.), de lehet alkatrész-előállítás és kisebb termelési szolgáltatás (szoftver) is. Ha ilyen szükségletek kielégítésére kisebb-nagyobb termelő szervezeteket hozunk létre, ezek fölösleges költségekkel (vezető, nyilvántartó, munkaszervező, munkavédelmi felelős, személyzetis stb.) terhelik a szolgáltatásokat, amelyeket vagy az állam dotál, vagy a lakosság fizet meg. Bizonyos szükségletek kielégítése (kereskedelem, szállítás) egyéni vállalkozásban ésszerű a kis településeken (50–200 fő) akkor is, ha a nagyobb településeken ezt vállalatok, szövetkezetek végzik.

A magánszektor egészséges működésének fontos feltételei: politikai elismerés, versenysemlegesség a piacon, adósemlegesség az állami elvonások terén. A magántevékenység illegális, spekulációs részének okait fel kell tární.

Magyarországon már régen lehetséges a magánvállalkozóknál alkalmazottakat foglalkoztatni. Ezek száma 1985-ig néhány fő lehetett. Néhány alkalmazott foglalkoztatása a legtöbb esetben nem vezetett tőkés viszonyok kialakulására, mert jelentős felhalmozást nem eredményezett.

Pár éve fokozatosan emeltük az alkalmazottak számának limitjét, az említett társasági törvény pedig lehetővé teszi 500 fő alkalmazását is. Erre reálisan a külföldi tőkés vállalkozásoknál számítunk. Vagyis legalísan lehetséges Magyarországon a tőkés vállalkozás. Erre a döntésre jelenleg két probléma készítette a politikai vezetést. Egyrészt jelentős pénzmennyiség halmozódott fel a lakosság egyes rétegeiben, amit vagy illegálisan forgatnak, vagy pazarlóan használnak fel, ami káros. A népgazdaságnak és az egyénnek is hasznos, ha befektetik. Elkobzásuk óriási társadalmi feszült

ségeket és sok igazságtalan döntést eredményezne. Másrészt a magán-szektor is szüli kismértékben a tőkés vállalkozásokat.

Fontos gazdasági és politikai kérdés e tőkés szektor perspektívája. Az ismételt államosítás nem járható út. A bizalmatlanság jelenleg is deformálja ezeket a vállalkozásokat. Viszonyaink között a tőkés vállalkozó érdeke inkább a magas szintű fogyasztás és eredményes vállalkozás, mint a nagyon állandó növelése, hiszen a konkurencia erre nem kényszeríti őket. Ebből kiindulva kell keresni a jövőbeni megoldás tendenciáit.

A magántulajdonnal kapcsolatban fontos kutatnunk:

a) Milyen tényezők miatt ésszerű a magántulajdon, magánvállalkozás a szocializmus építése során?

b) A magántulajdon részaránya milyen mértékig bővüljön? Hogyan függ ez össze a társadalmi tulajdoni szektor hiányosságaival?

c) A munkajövedelmek mellett közgazdaságilag indokoltak-e, társadalmilag igazságosak-e a vállalkozói illetve a vagyonból származó jövedelmek?

d) Hogyan illeszkedjenek a gazdaságba a külföldi működő tőke által létesített vállalatok? Mi a párt és a szakszervezet szerepe ezekben a vállalatokban? A különleges övezeteken kívül milyen más megoldások ésszerűek?

d) Milyen a perspektívájuk a tőkés vállalkozásoknak?

•

A tanácskozáson részt vevő bolgár, csehszlovák, lengyel, mongol, NDK-beli, szovjet kutatók eszmecseréjéből a következő fontosabb kérdéseket emeljük ki.

A tulajdonviszonyok fejlesztése előtérbe került. A tulajdon változtatása nélkül nem lehet előrelépni, ezt első-sorban a bolgár, mongol, lengyel és szovjet szakértők hangoztatták. V. V. Kulikov kiemelte: felismerték, hogy a tulajdonviszonyok változtatása nélkül nem lehet eredményt elérni a mechanizmus korszerűsítésében, de 1986-ban az ilyen változásokat sokan a szocializmusról való letérésként minősítették. A csehszlovák kutatók szerint nem új formákat kell keresni, hanem arra kell törekedni, hogy a meglévő formák jól működjenek. G. Schultz (NDK) szerint a változtatást ahhoz kell kötni, hogy az egyes formák mennyire szolgálják a szükségletek kielégítését, a hatékonyság (termelékenység) növelését, a népgazdasági egyensúlyt, s olyan társadalmi értékeket, mint a biztonság, a szocialista gondolkodás stb.

A szocializmus tulajdonformáit gazdagítani (gyarapítani) szükséges. Tévedtünk, amikor azt hittük, hogy egy tulajdonforma alapján sikeres a szocializmus építése, mondta a bolgár résztvevő, most készítjük elő a valódi szövetkezetekre vonatkozó törvényt. A Szovjetunióban az önkéntes társulások hálózata, részvénytársaságok alakítása és mások mutatnak a formák bővülésére, de fontosnak tartják, hogy egyes formák mássá alakuljanak át. Az NDK-ban a modern termelőerőkből kiindulva több tulajdonforma integrálását, illetve a nagy szervezeteken belül a belső vállalkozások erősödését tartják racionálisnak. Nyilatkozatuk szerint védték az elmúlt évtizedekben a nem állami (szövetkezeti és magán-) tulajdont attól, hogy állami-vá alakuljon át.

Az állami tulajdon működésén jelentősen változtatni kell. Egyértelmű a bolgár, lengyel és szovjet véleményekben a deatizálás tendenciá de vannak eltérések a mértékben

módban. A bolgárok elegendőnek tartják, ha az állam mint a tulajdon szubjektuma mellett megjelenik a vállalat mint a birtoklás szubjektuma, az állam a nép nevében koordinál. A lengyelek az öngazgatásig akarják bontani a vertikális struktúrát. V. V. Kulikov elmondta, hogy nemrégén nagy vitába keveredett (mint a pártközpont szakértője) a litvánokkal, mert azok egyrészt a föld és méhének kincseit is litván tulajdonba akarják venni, másrészt meg akarnak állni a köztársaság szintjén. Össz-szövetségi diktátum helyett – fogalmazott – köztársasági diktátumot akarnak külön pénzzel (amíg a rubel nem lesz konvertibilis). A pártközpont véleménye szerint az állami tulajdon lebontásával el kell jutni a községekig, városokig, különösen a helyi szükségletek kielégítésében. A bérleti rendszer is fontos kérdés, bár ezt nem szabad sablonként általánosítani, például a szövetkezetekben nincs értelme. Kérdés azonban, hogy a bérlet alapján keletkezett felhalmozott vagyon kié lesz, ha a bérlőkollektíváé, akkor idővel a bérlet felszámolódik.

A lengyelek az alapvető irányt abban látják, hogy az állami tulajdon öngazgató vállalatokban jelenjen meg, vagy legalábbis épüljön ki a dolgozók tulajdonosi részvétele a vállalatok irányításában. A bolgárok szerint is nagy a szakadék a dolgozó emberek érdekei és az állam érdekei között, ami megjelenik az egyes dolgozók elidegenedésében, közömbösségében, pazarlásában. Háromszor nekilódultak már, hogy a dolgozó munkásokat gazdaggá tegyék, de nem sikerült, a munkások nem akarják ezt. Valószínűleg vitatható a dolgozók közvetlen részvétele a vállalatok irányításában.

A magántulajdon felfogásában jelentős a nézetek különbsége. A csehszlovákok szerint a magántulaj-

don összeférhetetlen a szocializmussal, legfeljebb bizonyos szituációkban engedhető meg működésük. Az NDK-ban kialakult felfogás szerint érthető, elfogadható a magántulajdon, amely ott jól szolgált eddig is a társadalmi szektort. A bolgárok szerint is célzerű a személyi és a magántulajdon, de a rangsorolásban csak a sor végén: és ha a szükséglet-kielégítést, hatékonyságot szolgálja, akkor szocialista, ha spekuláció jellemző rá, akkor fel kell lépni ellene. A lengyelek kérdése az: meddig lehet elmenni a magánszektor bővítésében, ez célszerűnek látszik még a szociális ellátás területén is (például kórház). A szovjetek szerint különbséget kell tenni az egyéni tulajdon és a magántulajdon között. 1936-ban az alkotmány rögzítette a magántulajdon lehetőségét a Szovjetunióban, de akkor azt maradványként kezelte, jelenleg más a helyzet. Minden vállalkozás magántulajdoni jellegű, ha nem csak munkajövedelmet realizál. Jelenleg sok egyéni gazdaság a hiány miatt jelentős mértékben kihasználja a spekulációt.

A szovjetek véleménye szerint a szocializmussal összeegyeztethetetlen a tőkés tulajdon. A külföldi tőkét a Szovjetunióban különleges szabad zónába engedik be (Baltikum, Ogyeszsa, Nahodka). A kizsákmányolást itt vitatják; de mi a helyzet azokban a szovjet külföldi vállalatokban, amelyek például Franciaországban működnek? A felhalmozott lakossági vagyonok tőkeként való legalizálását Magyarországon megértéssel fogadják. Ez minden ország saját ügye, a Szovjetunióban is jelentős vagyonekat kellene legalizálni, de erre a társadalmi közvélemény nincs felkészülve.

A tulajdoni reform megvalósítása nehéz. Egyrészt erősek a konzervatív erők. A meglévő tulajdoni érdek- és szociális struktúra akadályozza az előrelépést. A munkások, a párt jelenlegi

érdekei is ellene hatnak, vélik Lengyelországban. A szovjetek fontos kutatási feladatnak tekintik azt, hogy miért fordultak vissza eddig a reformok, mik az okai a visszarendeződésnek.

A lengyel és szovjet vélemények szerint a jog lemarad a politika és a gyakorlat mögött. De nem biztos, hogy mindent fölülről kell kezdeni – mondják a bolgárok –, alulról a kisebb kollektívák

jelentősebb eredményeket érhetnek el. Végül a szovjetek arra hívták fel a figyelmet, hogy sok minden változás világos már, de szükség van átmenetre. Egyértelmű, hogy az ágazati minisztériumokat meg kell szüntetni, de amíg az új hálózat ki nem alakul, öngyilkosság lenne megszüntetni őket. Úgy vélik, az állandó rohanás, a túl gyors változtatás nem helyes.

A NEMZETKÖZI TÉMATANÁCS ÁLTAL ELFOGADOTT KUTATÁSI TEMATIKA

A tulajdonviszonyok különböző formáinak helye, szerepe, távlata a szocialista gazdálkodás radikális reformjának feltételei között

1. Mindenekelőtt tisztázni kell: *hogyan helyezkednek el a tulajdonviszonyok a termelési viszonyok rendszerében és a termelőerők fejlődése milyen változásokat tesz szükségessé a tulajdon, a gazdálkodás, illetve a gazdasági-szervezeti formák terén.* Fel kell tární, mik az egyes tulajdonformák ésszerűségének kritériumai.

2. *Az állami tulajdon formájának elemzése:* Hogyan keletkezett az állami tulajdon? Milyen konkrét termelési-társadalmi viszonyok tették szükségessé? Jelenleg milyen területeken szükségsszerű? Hogyan érvényesíthetők racionálisan a tulajdonosi funkciók? Az állami vállalatok önállóságának növekedése hogyan függ össze a tulajdonosi funkciók érvényesülésével? Milyen módszerei vannak az elsajátítás társadalmasítása fokozásának: a dolgozó tömegek részvétele a tulajdonosi funkciók érvényesítésében, a gazdasági (vállalati, állami) vezetés ellenőrzésében. Hogyan nyerhetnek ésszerű mozgásformát a tulajdonosok, gazdaságirányítók (menedzserek) és a munkavállalók érdekei? Milyen területeken ésszerűtlen a tulajdon állami formája, hol érvényesült túlállamosítás?

3. *A csoporttulajdon – a szövetkezeti gazdálkodás ésszerűsége és szükségessége a szocializmusban.* Hogyan jöttek létre a szövetkezetek a szocialista országokban? Mi az állam viszonya a szövetkezetekhez?

A konkrét termelőerőkkel hol adekváltak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek? A mezőgazdasági szövetkezetek vagyoni viszonyai. A közös gazdaság és a háztáji gazdaság kapcsolata. Az önkormányzat és öngazdálkodás a szövetkezetekben. A szövetkezeti önállóság és az állami irányítás összefüggései.

Az ipari szövetkezetek létjogosultsága: szerepük a lakosság ellátásában, a nagyvállalatokkal kialakult kooperáció. Az ipari szövetkezetek formái. Vagyoni érdekelttség az ipari szövetkezetekben.

Hol és miért ésszerű formái a szükségletek kielégítésének a kommunális szövetkezetek? A kommunális szövetkezetek funkciói és formái: kereskedelmi, vendéglátó szövetkezetek, lakásépítő és lakásfenntartó szövetkezetek, takarékpénztári szövetkezetek, garázs-, üdülő- és egyéb szövetkezetek. A kommunális szövetkezetek vagyoni viszonyai. A tulajdonosok.

gazdasági vezetők és alkalmazottak érdekviszonyai.

A szövetkezetek területi és országos érdekvédelmi szervezeteinek szerepe a tulajdonosi funkciók érvényesítésében.

4. Milyen területeken ésszerűek és szükségszerűek az *egyéni tulajdonformák* és mi a szerepük a szocializmusban.

A tartós fogyasztási javak (házak, autók, üdülők, lakásfelszerelések stb.) személyi tulajdona. A fogyasztási javak felhasználása jövedelemszerzésre (bérbeadás, bérfuvarozás).

A családi kiegészítő, kistermelés formái. A háztáji gazdaságok. A lakóházépítés, a javító szolgáltatás. A családi kistermelés integrálódása az állami és a szövetkezeti vállalkozásokkal.

A magántulajdon szerepe és megjelenési formái. A kisiparosok és kiskereskedők szerepe a szolgáltatásban. Az alkalmazottak foglalkoztatásának problémái. Az egyéni tulajdon és a magántulajdon különbsége.

5. A *különböző tulajdonformák együttléte*, egymásra hatása. A vállalkozási formák mint vegyes tulajdonú szervezetek. A tulajdonformák egymásba történő átalakulásának szükségessége és formái. A külföldi tőke részvétele a szocialista országok gazdaságában. A szocialista nemzetközi vállalkozások tartalma: a szocialista nemzetközi tulajdon.

Kahulits László

MEGJELENT

A RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT SOROZAT
IX. KÖTETE

Kovách Imre

TERMELŐK ÉS VÁLLALKOZÓK

(MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELŐK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN)

232 oldal, 75,- Ft

Magyar-NSZK kutatói tapasztalatcsere az adórendszeréről és társadalmi hatásairól

I

A Friedrich Ebert Alapítvány (FES) és a Társadalomtudományi Intézet együttműködése keretében megrendezett tanácskozás első részére az NSZK-ban került sor (1988. május 16–20-án), a német szakértők vitanyagjai alapján, az *Adópolitika mint társadalompolitika* című témában. A magyar delegáció tagjai voltak: Hetényi István (nyugalmazott pénzügyminiszter) a delegáció vezetője, Gidai Erzsébet (Társadalomtudományi Intézet), Simon Judit (Társadalomtudományi Intézet), Apatini Klára (Minisztertanács Titkársága), Molnár István (Magyar Nagykövetség, Bonn).

A tanácskozás témájául választott *adópolitika, adóreform* kérdéskört az indokolta, hogy mind az NSZK-ban, mind Magyarországon a nyolcvanas évtized második felében kerül sor az adórendszer átalakítására. (Az NSZK-ban a korábbi adórendszer liberalizálása van napirenden. Magyarországon az NSZK jelenlegi adórendszeréhez nagymértékben hasonló adózás bevezetése történt.)

Mind a szakértői tanácskozás, mind a többoldalú szakmai konzultációk és eszmecsere értékes, hazánkban is hasznosítható tapasztalatokat és információkat nyújtottak.

1. Az adóreform fő vonásai az NSZK-ban

Az NSZK-ban az 1990-ig bevezetésre kerülő adóreform vitája 1984-ben kezdődött. Az intézkedések teljes körét három szakaszra bontva hajtják végre: 1986-ban és 1988-ban részintézkedéseket vezettek be, 1990-re valósul meg a teljes adóreform. (Abban az évben lesznek a parlamenti választások az NSZK-ban.)

Az adóreform lényegében a korábbi, erősen megszorító jellegű adórendszer kívánja liberalizálni, azáltal, hogy a személyi jövedelemadó esetében a progresszív adókulcsot lineáris váltja fel és emelkedik az adómentes jövedelem nagysága (ennél fontos szerepet játszik a gyermekek száma). Kedvezőbb adózási feltételekhez jutnak a vállalatok, ezzel a kormány konjunktúrahataást kíván elérni. Egyidejűleg bevezetésre kerülne az úgynevezett forrásadó, amely a tőke utáni jövedelmeket (kamat stb.) adóztatná meg 10 százalékkal. Az adóreform végső soron az állami költségvetés deficitjének enyhítése mellett a gazdaság adóterheinek csökkentését szálal a gazdasági növekedés gyorsítását kívánja szolgálni. Emellett a krónikussá váló munkanélküliség leépítését is célul tűzte ki, hiszen a gazdaság

élénkítésével együtt jár új munkahe-
lyek teremtése.

Mint ismeretes, az NSZK gazdasá-
ga az elmúlt években jelentős nérték-
ben stabilizálódott és gyakorlatilag
megszűnt az infláció.

Az adóreformról négy év óta tartó
társadalmi vitában szinte valamennyi
jelentősebb intézmény, vállalat képví-
selői, kutatói részt vesznek, a legkü-
lönbözőbb alternatív javaslatokkal,
módosító ajánlásokkal. E vitában a
CDU/CSU koncepciójával szemben
az SPD önálló, alternatív adóreform-
mal lépett fel, amelyet az 1990-es vá-
lasztási kampányban is fel kívánnak
használni. Javaslatuk értelmében nö-
velni akarják az adómentes jövede-
lemalapot, csökkenteni (22-ről 19
százalékra) a személyi jövedelemadó
kulcsát, növelni a családi pótlékot, to-
vábbá emelni szeretnék – elsősorban
a kis- és közepes nagyságú vállalatok-
nál – az adómentes beruházási alapot.
Követelik a tőkejövedelmek adózta-
tását, aminek értelmében a Szociálde-
mokrata Párt elutasítja a forrásadó
bevezetését.

Végeredményben az SDP az igaz-
ságosabb adóztatás követelményével
elsősorban a kis- és közepes jövede-
lemmel rendelkező állampolgárok és
vállalatok érdekében lép fel. (Tény,
hogy a tervezett lineáris adóztatás a
magas jövedelműeknek kedvezőbb.)

Az adóztatás reformjáról vázolt
alapintézkedések mellett számos ki-
egészítő javaslat is született (például
az árleszállítások következtében je-
lentkező megtakarítások adóztatása
stb.), amelyekről élénk társadalmi vi-
ta folyik mind a sajtóban, mind más
tömegkommunikációs eszközökön
keresztül.

2. A kerekasztal- konferencia

A két napig tartó konferencián német
szakemberektől négy előadás hang-
zott el, amelyeket vita követett. A vi-
tavezető *Jochêrn Langkau*, a Fried-
rich Ebert Alapítvány Kutatóintézeté-
nek osztályvezetője volt. A vitaindító
referátumok elsősorban az adópoliti-
ka és az adózás közgazdasági összefü-
géseit, történeti meghatározottságát,
elméleti problémáit elemezték.

Bernd Rahman, a paderborni egye-
tem tanára az adózás céljairól, elvei-
ről és alapvonásairól beszélt. Előadá-
sában kiemelte, hogy az adózás első-
sorban a magántulajdonra épülő piac-
gazdaság része és rendzerspecifikus
sajátosságokkal kell rendelkeznie.
Véleménye szerint: amíg piacgazda-
ság létezik, addig az adót sem fogják
megszüntetni.

Tézisként fogalmazta meg az aláb-
biakat:

- az adó kényszerbefizetés az álla-
mi költségvetésbe,

- az adó a költségvetés domináns
bevételi forrása,

- az adót be kell hajtani, tehát ad-
minisztratív sajátossága is van,

- az adózás szankciókkal jár együtt.

„Adófilozófiai” tételét abban fog-
lalta össze, hogy a szükséges adónagy-
ságot sohasem lehet pontosan kiszá-
mítani, ebből fakadóan a teljesítőké-
pesség elve nem újraelosztási elv, ha-
nem egyenjogúsági elv, az állampol-
gároknak le kell mondania jövedel-
mük egy részéről. Így az adó mindig
sérti az egyenjogúsági elvet.

Az adózás alapelveinek összefogla-
lását követően B. Rahman az adózás
történelmi fejlődésének főbb állomá-
sait tekintette át, az egykori fejadótól
a mai NSZK modern adózási rendsze-
réig. Álláspontja értelmében a mai
adórendszerek legfontosabb feladata

az állami bevételek növelése. E kérdésben a merkantilizmus és a konzervatívizmus álláspontjai ütköznek.

Megállapította: ha az adó révén az árakat hamisítják, az megöli a gazdasági növekedést, tehát az adónak a gazdasági fejlődést előmozdító szerepet is be kell töltenie.

Az NSZK-ban a bruttó hazai termék 47–50 százalékát az adóból és a biztosításból származó bevételek teszik ki.

Az adózás fő funkcióit az előadó az allokáció, a stabilizáció, az ellenőrzés és az elosztás szabályozásában foglalta össze. Különösen jelentősnek tartotta a stabilizációs funkciót, amellyel nemcsak rövid távú, hanem hosszú távú, stratégiai stabilizációt is el lehet érni.

Klaus Tiepelmann, a duisburgi egyetem tanára az adózással szembeni ellenállásról tartott előadást, amelynek keretében az adócsalásokról, adómanipulációkról, az adóerőkölsről szólt. Hangsúlyozta, hogy az NSZK-ban az adóerőköls rosszabb, mint más országokban, jóllehet az adócsalást a demokrata közvélemény bűncselekménynek tartja. Az adócsalás tehát az adófizetés alóli kibújás, amelynek leggyakoribb formája a „láthatatlan” újraelosztás (fekete munka, túlóra, vámcsalás stb.).

Megkülönböztette a legális és illegális adócsalást. Az első az, amit a törvények megengednek (például adományok, segélyek adómentesek stb.), a második az, ami törvénysértést jelent (például amikor hamis gazdasági helyzetet vall be az állampolgár vagy a vállalat). Véleménye szerint: ha mindenki rendszeresen fizetné az adóját, akkor az adó mértékét körülbelül egyharmaddal lehetne csökkenteni. 1981-ben például 21 Mrd DM volt az adó be nem fizetésből származó elmaradás. Az adócsalás megakadályozására széles körű adóellenőr-

zés működik mind a vállalatoknál, mind a lakosságnál. (A nagyvállalatoknál évi adóellenőrzés van, a kis- és középvállalatoknál 10 évenkénti, a legkisebb egységeknél szórványos az ellenőrzés. A lakosság esetében a jövedelem-bevallás ellenőrzése történik.)

Otto Roloff, a wuppertali egyetem professzora a jövedelem és az értéktöbbletadó hatáselemzését tűzte ki célul előadásában, s arra kereste a választ, mennyire lehet a bér-adó-árspirál alakulását matematikai modellel leírni. Az előadás fő mondanivalója abban foglalható össze, hogy az adó – a bérhez hasonlóan – költségtenyezőként jelenik meg a kalkulációban, s ha ezek az elemek növekednek, akkor óhatatlanul áremelkedést idéznek elő. Az áremelkedési tendenciát módosítja a konkurencia- és a monopóliumhatás, valamint a munkanélküliség alakulása.

A negyedik előadó, *Hans-Georg Napp*, szintén a paderborni egyetem tanára, az NSZK adóreformját mutatta be gazdaságtörténeti összefüggésben. A történeti áttekintésből kitűnt, hogy az elmúlt évtizedekben sokat változott az adózás célkitűzése. Az ötvenes-hatvanas években a gazdaságpolitikai célok voltak a meghatározók, a hetvenes évtizedben szociálpolitikai célok kerültek előtérbe, a nyolcvanas évtizedben – tehát a jelenleg folyó adóvitában – az allokációs politikai célkitűzések nyertek prioritást. Az évtizedek folyamán az adóterhek eltolódtak az alacsony és a közepes nagyságú jövedelemmel rendelkezők irányába, ebből következően e rétegekből mind többen vállaltak munkát az árnyékgazdaságban, az adóterhek miatti kieső jövedelmük pótlására. Az adóreform célja a progresszív adózás lineárisrá változtatása, ami ismét tovább emeli az alacsony jövedelműek adóterheit és enyhíti a magas jö-

vedelműek adóztatását. Ugyanakkor a 10 százalékos forrásadó bevezetése a tőkék külföldre történő kivándorlását ösztönzi. Az előadó kritikai álláspontjának kifejtésében a szociáldemokrata párt által képviselt adóreform megvalósításának szükségességét hangsúlyozta, amely a kis- és középjövedelműek érdekében kívánja az adóreformot végrehajtani.

Különösen fontosnak tartotta annak vizsgálatát, meddig lehet a jövedelmeket terhelni, más szóval mi a terhelési határ. 1978 és 1988 között a bruttó hazai termék arányában az adóbevételek nagysága 24.7 százalékról (1978) 22.8 százalékra (1988) csökkent és 1990-ig további csökkenés lenne szükséges a gazdaság élénkítése érdekében.

A kétnapos szakértői tanácskozáson az előadásokat élénk vita követte, ennek során sok kérdést kapott a magyar delegáció a magyarországi adórendszer sajátosságairól és várható hatásairól.

3. Konzultációs beszélgetések, intézmények látogatása

A magyar delegáció találkozott *Hans Apel* volt pénzügyminiszterrel és *Günter Huonker* volt államminiszterrel, akikkel a két állam adóreformjáról és fejlődésének kérdéseiről folytatott beszélgetést.

Az intézmények látogatásaiból kiemelkedett az adóreformról folyó nyílt vitán való részvétel a *Parlamentben*. Az évek óta folyó vitához több száz intézmény, egyesület és szakember küldte el írásban a véleményét és módja volt hozzászólni. A látogatás napján a különböző kedvezmények megadóztatásáról volt szó. Így például a személygépkocsit gyártó cégek (Mercedes stb.) emeltek kifogást a

dolgozóiknak kedvezményes áron eladott autók után fizetendő adó ellen.

A parlamenti látogatást követően a magyar résztvevők három intézményben találkoztak a szakemberekkel és folytattak eszmecserét. E látogatások közös sajátossága volt, hogy elsősorban a gyakorlat oldaláról vitatták meg a résztvevők az adózás kérdéseit és társadalmi-gazdasági hatásait.

Kölnben a Német Gazdaságkutató Intézetben Vajna osztályvezető és munkatársa fogadta a magyar delegációt. A konzultáció központi kérdése az adózás társadalmi-gazdasági hatása volt. A házigazdák véleménye abban foglalható össze, hogy az adónak elsősorban a vállalatoknál kell maradni, s ezzel a gazdasági fejlődést kell segíteni. Ezt indokolja az is, hogy az állami bevétel felhasználására soha sincs valódi garancia. A jövedelemadónak figyelembe kell venni a szociálpolitikai hatásokat is, és segítenie kell a szociálpolitikai konfliktusok megoldását. Így például emelni kellene a gyerekek után levonható adómentes összeg nagyságát.

Összegezve az álláspontokat megállapítható, hogy az adók nagyságát csökkenteni kell, így a vállalati jövedelmek növelhetők, ami a gazdasági megélénkülést szolgálja.

Düsseldorfban a tartományi Pénzügyminisztérium álláspontja ezzel szemben az, hogy az adózással a költségvetési bevételeket kell emelni, s így a tartomány kiadási terhei csökkenthetők. (A Minisztériumban *Haacke* tartományi államtitkár köszöntötte a magyar látogatókat, a beszélgetésben *Martin Wetzig* adószakértő és munkatársa vett részt.) Az adózás funkciója mellett a konzultáción a tartományi finanszírozási elvek és szempontok kerültek előtérbe. A tájékoztatás szerint az adózásban szövetségi koncepció érvényesül és nincs területi önál-

lóság. Evente megállapíthatják az egyes tartományok részesedését a szövetségi adókból, ennek során a tartományok között kiegyenlítés történik (például a kevesebb adóforrással rendelkező tartományok is megfelelő arányban részesülnek a szövetségi adókból). A tartományok a számukra juttatott adókkal önállóan rendelkeznek. A költségvetési kiadásokat a tartományok úgy becsülik előre, hogy figyelembe veszik a részükre várhatóan leosztható adónagyságot.

A *Német Szakszervezeti Szövetség székházában* tett látogatáson a gazdaságpolitika osztályvezetője, *Hartmut Görgens* volt a vitapartner. Az osztályvezető abból indult ki, hogy az NSZK gazdasága az utóbbi években stabilizálódott, gyakorlatilag megszűnt az infláció (évi 1 százalék), a kamatszínvonal 11,5-ről 6 százalékra csökkent és 77 százalékkal nőtt a vállalati nyereség nagysága, miközben csökkent az állami adósság is. Gondot jelent ugyanakkor, hogy a gazdasági növekedés rátája alacsony (2 százalék), mivel a megnövekedett nyereséget a tőketulajdonosok elsősorban finanszírozzák, s nem működő tőkeként használták fel, tehát nem nőtt a beruházások aránya és üteme.

A szakszervezet a munkanélküliség csökkentése érdekében a beruházások ösztönzése mellett foglalt állást, ami egyben munkahelyet is teremtené. *Javasolta továbbá az adóreform elhalasztását, mivel a tervezett adóreform nem ösztönzi a beruházásra a kis- és közepes jövedelmű termelési egységeket.* Emellett követelik az egzisztencia-minimum garantálását, és ennek adómentesítését, ami egyben vásárlóerő-növekedést is jelentene a piacon. Véleményük szerint a bérár-adó növekedésének azonos mértékűnek kell lennie, s ennek érdekében a bruttó bér emelkedését tűzték ki célul, ami a munkaadónak is enged-

ményt jelent. Követelésüket a 38 órás munkahét (jelenleg 40 óra az átlag) bevezetésének sürgetésével egészítették ki.

Összegezve megállapítható, hogy mind a szakértői tanácskozás, mind az intézményekben tett látogatások és a személyes konzultációk nemcsak értékesek és színvonalasak voltak, hanem a szerzett információk és tapasztalatok a hazai adózási rendszer továbbfejlesztésénél is figyelemre méltóak lehetnek.

Gidai Erzsébet

II

Az adórendszer és társadalmi hatásai témakör magyarországi problémáinak bemutatására a budapesti konferencián került sor, 1988 októberében; a kerekasztal-konferencián ugyanazok a szakértők vettek részt, mint a tavasszal Bonnban tartott tanácskozáson. Az elhangzott előadásokban és a vitákban az 1988. január 1-jén életbe lépett új adórendszer bevezetésének kérdései, alapelvei, eszközei és eddigi tapasztalatai kerültek szóba.

Az új adórendszer magyarországi bevezetésének több sajátossága van. Először kerül bevezetésre szocialista tervgazdaságban a nyugat-európai piacgazdaságokban alkalmazott, hozzáadottérték-típusú forgalmi adó. Ezért elsősorban az általános forgalmi adó tárgyalásakor szükséges áttekinteni azt a társadalmi-gazdasági környezetet, amelyben az adó bevezetésre került. Az adórendszer másik két elemének is megvan a maga sajátos bevezetési körülménye: a személyi jövedelemadó olyan társadalmi környezetben jelenik meg, ahol eddig a munkabérek adómentesek voltak, hatalmas az ugrás tehát a jövedelmek adóztatásában. A vállalati nyereségadó, amely 1989-ben kerül bevezetésre,

párhuzamosan jelenik meg egy új társasági törvénnyel együtt, amelynek bevezetése szintén új jelenség a gazdaságban. Így érthető tehát, hogy a téma nemcsak a magyar kutatók számára érdekes, hanem – az eltérő gazdasági környezetben való bevezetés miatt – az NSZK-beli kutatók számára is.

Hetényi István az adózásról és társadalmi szerepéről tartott bevezető előadásában rámutatott: az adózás elmélete világszerte a piacgazdaságokra vonatkozóan alakult ki. Az 1988. és 1989. évi magyarországi adóreformok nyomán a piacgazdaságokban elfogadotthoz hasonló, értéktöbbletadót, személyi jövedelemadót és vállalati nyereségadót tartalmazó adórendszer jön létre. A magyar gazdaság nem liberalizált piacgazdaság, és így az adók szerepe bizonyos sajátosságokat mutat. A remények szerint a magyar piac egy liberalizáltabb forma felé halad, jelenlegi formájában azonban még erősen korlátozott.

Az adórendszerrel összefüggésben röviden jellemezni szükséges a piac egyes szegmenseinek jelenlegi helyzetét. Erről tartott előadást *Apatini Klára*. Kifejtette: az *árupiacot* erősen monopolizált termelési szervezet, nagy vállalati méretek jellemzik. Ez – párosulva egy nem kellő intenzitású érdekeltséget teremtő gazdasági szabályozással – az egyik oldalon a termelők erőfölényhez és gazdasági pazarláshoz, a másik oldalon a vevő kiszolgáltatottságához, inflációhoz, s ennek ellensúlyozására szélesebb körben szociálpolitikai indíttatású állami beavatkozásokhoz vezet.

A következőkben: a gazdasági tisztánlátás hiánya, az értékviszonyok torzulása, a rentabilitástól elszakadó ár- és jövedelemviszonyok, a gazdaságtalan tevékenységet elfedő széles körű támogatási rendszer, a támogatások ellensúlyozása céljából magas

adók, s ezzel az idejétmúlt struktúra konzerválása.

A *munkaerőpiacot* a tulajdonosi érdekeltség hiányában, illetve a kialakult szakmai béraránytalanságokkal összefüggésben az erős béremelési törekvés jellemzi, ennek féken tartását jelenleg prohibítív adózás hivatott biztosítani.

A *tőkepiac* hatóköre ma még korlátozott, részben hiányoznak a tőkepiac kifejlődéséhez szükséges bizonyos intézmények (például az értékpapírok szervezett másodlagos piaca), nincs kellő autonómiaja a jegybanknak a költségvetéssel szemben, az újonnan megalakult kereskedelmi bankok döntéseiben nemcsak üzleti szempontok dominálnak.

Hosszabb ideje történnek intézkedések a verseny erősítésére az árupiacokon, a termelés-forgalmazás piaci kontroll alá helyezésére. Ennek érdekében jó néhány reformintézkedés sor került, amelyek elsősorban a vállalkozói érdekeltség fokozását, a munkavállalók és vállalkozók mozgásterének növekedését eredményezték (kisvállalkozások, bankreform, felszámolás-szanálás új típusú szabályozása, külkereskedelmi tevékenység alanyi joggá tétele stb.). Kialakításra kerültek a monopóliumok elleni fellépés elvi keretei, a tisztességtelen gazdasági tevékenység elleni törvény, amely tartalmazza a tisztességtelen üzleti magatartás valamennyi elemének (tisztességtelen verseny, a fogyasztók megtévesztése, a verseny korlátozása) tilalmát, s ami a monopolizált piaci viszonyok feloldása szempontjából a leglényegesebb, a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést bünteti. A törvény eddig nem vált valódi gazdaságszervező erővé, főként mert magát az erőfölényt nem üldözi, csak az azzal való visszaélést, nem ad felhatalmazást monopóliumok szétbontására, így önmagában a verseny erősítésére sem.

Mint az előadók és a hozzászólók álláspontjából kitűnt: a gazdasági reform 1988–1990-es években aktuális szakasza a tervek szerint a piaci viszonyok általánossá válásában fordulatot fog hozni. Ahhoz, hogy a piac a termelési tényezők allokációját szabályozó átfogó gazdaságkoordináló erővé váljon, minőségi változást kell elérni az áru-, tőke- és munkaerőpiac egységének megteremtésében, enélkül az áru-piac is csak fogyatékosan működhet. A megvalósulás legfontosabb feltételei:

1. Elengedhetetlenül fontos a *tulajdonviszonyok reformja*, a hosszú távú vagyon növeléséhez fűződő tulajdonosi érdek intézményesítése.

2. Jelentősen meg kell változnia az *állam gazdaságban játszott szerepének*. Törvényi (esetleg alkotmányi) szinten kell rögzíteni az állam gazdasági folyamatokba történő beavatkozásának lehetőségeit és korlátait. A folyamatokba beavatkozó befolyásolás szerepével szemben az állami irányítás új funkciója a piac torzulásainak megakadályozása kell legyen. Szükség van egy önálló *versenytörvény* megalkotására, s a verseny védelmét biztosító intézményrendszer kialakítására (piaci szituáció felmérése, piactorzító tényezők regisztrálása, versenyt ellenőrző hatóság létrehozása, a hatósági fellépésre alapot adó piacconcentráció mértékének meghatározása stb.).

A versenytörvény várhatóan 1990-ben lép érvénybe. Ez egyben az ár- és versenyszabályozás egységének megteremtését is jelentheti. Ezzel a hangsúly az árszabályok (hatósági árak, árváltozások előzetes bejelentése, árhatóság és vállalatok közötti konzultációk, külpiaci árakkal összhangban levő árpolitika stb.) betartásáról a tisztességes gazdálkodói magatartásra és ennek megfelelő árpolitikára helyeződik.

Szükség van jelentős liberalizáló intézkedésekre és ezek 1989-től több területen várhatóan meg is valósulnak. Alapvetően a piac természetétől idegen korlátok leépítését célozzák (liberalizáció és dereguláció). Nagyon lényeges a bérek liberalizálása, ami a korábbi, főként adózási eszközökkel operáló bérszabályozás megszüntetésével jár. Oldódnak az árrendszeri kötöttségek, különösen a hatósági árak aránya, az előzetes bejelentési kötelezettség alá vont termékek köre mérséklődik. Növekszik a monetáris irányítás hatékonysága: kiszélesül a bankok számlavezetési joga, a lakosság-vállalat-deviza pénzkör banki szabályozási elkülönültsége fokozatosan megszűnik, kiépül a bankközi pénzpiac, szervezetté válik az értékpapír-kereskedelem. Az importliberalizálás módszereiről még vita folyik, bármelyik megoldás esetén kiéleződik a vita a devizagazdálkodás kötöttségeinek enyítése körül.

Ezen korlátozott körülmények esetén is az adórendszer reformjának alapvető célja a tulajdon-, szektor- és tevékenységsemleges adózásra való áttérés. *Hetényi István* adatokkal szemléltette, hogy az új adórendszer csökkenti a vállalatok direkt adóterheit, és növeli a forgalmi adó és a személyi jövedelemadó szerepét. Az adóreform nyomán jelentősen módosul az adóbevételek szerkezete, a táblázat az 1988. évi intézkedések nyomán létrejött szerkezetváltozást mutatja, nemzetközi összehasonlítással.

A korlátozott piaci körülmények, valamint a gazdaságirányítási rendszer számos elemének (ár- és bérrendszer) változatlanul maradása mellett az adózás új rendjének bevezetése elmentmondásos következményeket idézett elő a gazdaságban és a társadalomban. Az általános forgalmi adó bevezetése, párosulva a restriktív politikával, a vállalatok beruházási lehe-

MEGNEVEZÉS	OECD- országok	Magyarország	
		1987	1988
Vállalatokat terhelő adók	8	34	10-15
Indirekt adók (nettó)	27	21	35-40
Társadalombiztosítási díjak	22	31	kb. 30
Személyi jövedelemadók	11	12	kb. 10

tősegeit tovább szűkítette. Ez egyértelműen negatív következménnyel jár a vállalatok technológiai színvonalára, illetve a nagyon kívánatos technológiai felzárkózásra. A részt vevő szakértők körében nagy vita bontakozott ki a vállalatok állóeszközhelyzetéről, az állóeszközök értékeléséről, a vállalati készletpolitikáról, a vállalatok mozgásterének korlátozottságáról azonban egyértelmű volt a vélemény. Tény azonban, hogy a gazdasági szabályozórendszer valamennyi hibáját nem lehet az adórendszeren számon kérni, viszont a gazdálkodó alanyokat a hatások együttesen érik. Az általános forgalmi adóval és a személyi jövedelemadóhoz kapcsolódó bérbruttósítás terheivel együtt érték a vállalatokat az 1988-ban bevezetett, inflációt fékezni hivatott pénzszűkítő intézkedések, amelyek súlyos likviditási gondokat idéztek elő.

A személyi jövedelemadó alapelve volt a munkabéreknél a bérbruttósítás, amely a magyar közvélemény számára „hétköznapi” fogalomná vált – mondta előadásában *Székkács Anna*. Nagyon érdekes volt az NSZK-beli kutatók reagálása ezzel a fogalommal kapcsolatban: miután megértették, hogy mit is takar ez a fogalom, azután már nem értették, hogy miért érte az adórendszert olyan sok éles hangú, sokszor szenvedélyes kritika. Ehhez természetesen a magyar jövedelemstruktúrát kellett velük megismertetni. A vendégek számára nehezen volt érthető és elfogadható, hogy a kere-

sők milyen magas százaléka kényszerül a főálláson kívül, kiegészítő jövedelemért dolgozni. Az adórendszer teljesítmény-visszatartó hatása mellett – ez a szempont a személyi jövedelemadót előkészítő vitákban is az egyik legsúlyosabb ellenérv volt – kemény kritika hangzott el a munkaerő „kizsigelése”, a szociális és egészségügyi hatásaiban egyaránt hátrányos, túlzott mértékű adóprogresszió ellen. Mind a személyi jövedelemadó erős progressziója, amely a nettó jövedelmek csökkenését idézi elő, mind az általános forgalmi adó következtében jelentkező áremelkedések a családok elszegényedéséhez vezetnek. Az inflációhatásokat a szociálpolitika mind az aktívak, mind a nyugdíjasok esetében csak töredékesen tudja kompenzálni – hangsúlyozta *Gidai Erzsébet*, aki előadásában kifejtette: az élet-színvonal alakulása miatt a szociálpolitikus a teljes körű kompenzálást tartaná szükségesnek és ezt várja a szociálpolitikától; a pénzügyi helyzet viszont csak a sokat vitatott rászorultsági elv alapján történő segélyezést teszi lehetővé – fogalmazódott meg a vitában.

A kibontakozott vita tükrözte mindazokat az érveket és ellenérveket, amelyek a hazai füleknek már nagyon is ismerősek, valamint az a heves, sokszor indulatos vitastílus is jelen volt, amely hazai gyakorlatunkat sokszor jellemzi. Külföldi vendégeink így az adórendszerrel kapcsolatban létrejött társadalmi-gazdasági helyzet és problémák több szempontú értel-

mezésével, magyarázatával ismerked-
hettek meg. Az ő számukra érdekes-
nek látszik ez a „kísérlet”, vagyis az
adórendszer bevezetése és annak kör-
ülményei, mivel ez a helyzet lényegi-
leg eltér attól, ahol már régóta műkö-
dik, bejáratódott a hasonló típusú
adórendszer. Míg mi az NSZK-ban a
már kitapasztalt, régóta működő adó-
rendszer módosításáról szóló vitákat,
az adózással kapcsolatos állampolgá-

ri és vállalati magatartásról szóló gaz-
dag tapasztalatokat ismerhettük meg,
addig az ő számukra a mi gyakorla-
tunk egy ismert adózási technika lé-
nyegesen eltérő, új körülmények kö-
zött való bevezetésének, kezdeti stá-
diumának megfigyelését kínálja. Ven-
dégeink számára elsősorban ezért volt
érdekes és izgalmas ez a konferencia.

Simon Judit

ÚJ KIADVÁNYUNK

**A BALOLDAL MA
AZ EURÓPAI
TŐKÉS ORSZÁGOKBAN / 1986–1987**
Cikkek – beszédek – dokumentumok

316 oldal

Ára: 80,- Ft

műhelytanulmányok

Tölgyessy Péter
**GAZDASÁGI
ÉRDEKKÉPVISELET
MAGYARORSZÁGON**

136 OLDAL. ÁRA: 65,- Ft

Szociológiai konferenciák Amerikában

AZ AMERIKAI SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG 1988. ÉVI TALÁLKOZÓJA ATLANTÁBAN

A helyszín

Az Amerikai Szociológiai Társaság (ASA) 83. találkozóját rendezték meg 1988. augusztus 24. és 28. között Atlantában. Valószínűleg ez a legnagyobb méretű országos rendezvény a világon, forgatagában alig könnyebb eligazodni, mint a szociológiai világkongresszuson.

A helyszín minden alkalommal egy hatalmas szálloda, amely lakóhelyül is szolgál a résztvevők számára, és rendelkezik mindazokkal a létesítményekkel, helyiségekkel, amelyek egy ilyen méretű rendezvény lebonyolításához szükségesek. Ezt a szerepet ezúttal a Mariott Marquis hotel töltötte be. A több mint 40 emeletes szálloda tervezői mintha Fellini Satyricon című filmjének egyik vízióját ültették volna át a 20. század végére. E film elején jelenik meg egy fantasztikus piramis, amelynek belsejében ösvény vezet felfelé, összekötve azokat az üregeket és lyukakat, ahol ennek az építménynek a lakói élnek. A Mariott Marquis hotel elliptikus henger alakú épület, minden emeleten belül folyosó vezet körbe, és innen nyílnak a szobák ajtajai. A henger közepén, egy gyűrű körül, kupolaformájú, tiszta

üveg liftek száguldanak felfelé és lefelé a vendégekkel. A liftből kilátás nyílik a szálloda halljára, ahol szökőkút csobog, óriási cserepekben természetes nagyságú lombos fák állnak, alattuk kényelmes fotelekben üldögélnek az emberek, körülöttük pincérek suhannak italokkal, egy emelvényen fekete zongoránál zongorista játszik, a zene diszkréten ott szól a liftekben, a folyosókon. A liftből kilépve kis közlekedő folyosón jutni a fal menti körfolyosóra. A szobák ajtaján fémdobozka, ebbe kell a kulcsot helyettesítő mágneskártyát dugni, s amikor egy kis zöld lámpa kigyullad, a kilincs lenyomható, s be lehet lépni a szobába. A szoba már egészen közönséges: kényelmes ágyak, íróasztal székekkel, telefon, távirányítós nagyképernyős tévé, melyen a tucatnyi állomáson kívül a szálloda kábeltelevíziós programjai is foghatók. Külön kérésre a tévé terminálként működve informál a szálloda különféle egyéb szolgáltatásairól vagy közli a vendég szállodaszámlájának pillanatnyi állását naponként és költségtételenként bontva. Emellett legfeljebb néhány használati tárgy, például egy pezsgős vödör utal arra, hogy

milyen életstílust tartanak a szálloda vezetői a környezethez illőnek.

A témák és előadások

Nem valószínű azonban, hogy a konferencia szociológus résztvevői nagyon fellendítették volna a szálloda pezsgő forgalmát. A „pezsgő” mint jelző inkább a szálloda halljában, az előadótermeket összekötő folyosókon zajló nyüzgésre illik. Mint a legtöbb nagy rendezvényen, némileg itt is az volt fontosabb, ami „kint”, a szünetekben, informálisan történik, nem pedig az, ami „bent”, az előadásokon hangzik el. Pedig ezeknek az előadásoknak már a száma is meghökkentő. A vaskos programfüzet nem sorszámozza őket, csupán a szekciókat, ahol 267-ig jut el. S egy szekcióban legkevesebb 4 előadás szerepelt. Persze a mennyiség önmagában nem garancia a minőségre, a gondolatok gazdagságára.

Érdekes lenne egyszerű tartalomelemzéssel statisztikát készíteni a programfüzetben szereplő címek alapján, s ebből levonni valamiféle következtetést arra vonatkozóan, mi foglalkoztatja ma az amerikai szociológusokat, milyen problémák állnak a szociológiai gondolkodás fókuszában. Erre azonban igazából szükség sincsen, böngészgetve a társadalmi gondok tematikus megfogalmazására törekvő szekciócímeket, megjelennek azok az erővonalak, amelyek mentén az amerikai szociológusok szólni kívánnak társadalmukról.

A társadalmi egyenlőtlenségek, ezek okai illetve következményei iránti érdeklődés mindig az szociológiai gondolkodás középpontjában állt Amerikában is. Nemigen találni azonban a programban olyan előadást, ami erről a témáról globálisan, széles összefüggésekben kívánna szólni. Áltá-

lánban egy-egy metszet mentén vizsgálja a kutató az amerikai társadalom egy-egy szeletét. A szűkítés tehát ketős: többnyire nem a teljes egyenlőtlenségi rendszerről és nem is az egész amerikai társadalomról van szó az előadásokban.

Mik a fő vizsgálati metszetek? A témákat tekintve lényegesnek tűnik a tudomány, a technika hatása a társadalomra, s ezen belül különösen nagy hangsúlyt kap a környezet védelme, veszélyeztetettsége. Központi kérdés a család vizsgálata demográfiai, szociológiai, szociálpszichológiai vagy intézményi szempontból. Az interdiszciplináris érdeklődés elsősorban a történelem és a pszichológia irányában jelentkezik: sok a történeti és szociálpszichológiai előadás. Az egyenlőtlenségi folyamatok közül az oktatás, az oktatási rendszer szerepe áll az érdeklődés középpontjában, azon belül is talán leginkább a széles egyetemi (undergraduate) képzés. Több szekcióban hangzottak el politikai szociológiai előadások is. S végül jelentősek voltak – mind számukat, mind színvonalukat tekintve – a módszertani ülések.

A megközelítést, a felvetett problémák konkrét elemzését tekintve pedig minden más szemponttal erőteljesebbnek tűnik a faj, etnikum és nemek szerinti vizsgálódás. Tipikusnak érzem az olyan témákat, mint például „növekszik-e az erőszak a fekete családokban?”, „fekete főiskolai hallgatók iskolai teljesítménye”, „az apa tud mindent jobban a családban: a családi stratégiák feminista kritikája”, „nők és komputer az információs szektorban”. Egy másik gyakori „független változó”, amely kiemelt figyelmet kap, az életkor. Ezen belül is elsősorban az „ageing” problémája, amivel sok előadás foglalkozott: akár makro-szempontból, az „öregedő” társadalmak gazdasági-szociálpoliti-

kai kérdéseivel, akár mikro-szempontról, az időskorú népesség társadalmi helyzetével, speciális gondjaival.

A dimenziók egyébként nem jelennek meg tisztán. A fentebbi témák olyan szekciók programjából valók, amelyek alapvetően a családdal, az oktatással, a technika társadalmi hatásaival foglalkoztak. Ezek mellett szerepeltek a programban olyan szekciók is, mint például a „Section on sex and gender”, „Section on racial and ethnic minorities”, vagy „Race, ethnicity, class”, ahol a legkülönbébb kérdésekről hangzottak el előadások a nemi, faji, etnikumbeli különbségeket vizsgálva.

A konferenciát – csakúgy, mint valószínűleg az amerikai szociológiát általában is –, igen erős gyakorlatra irányultság jellemezte. A nagyon aktív s tevékenységüket plakátokon, szórólapokon is reklámozó nőmozgalmi és feminista szekciókon kívül, nagy hangsúlyt kaptak a szociológia napi gyakorlatával foglalkozó szekciók. Ilyenek voltak például a social worker ülések, ahol ennek a munkának a helyzetét, lehetőségeit vitatták meg többek között a szélesebb társadalompolitikával vagy etikai kérdésekkel összefüggésben. Több ízben ülésezett egy, a szociológia oktatásával, a szociológusképzéssel foglalkozó szekció, ahol nemcsak az egyes szakterületekkel kapcsolatos tapasztalatokat vitatták meg, hanem terítékre kerültek a társadalomtudományi ismeretterjesztés problémái, lehetőségei is (akár olyan „kényes” kérdések, mint a szexuális kultúra vagy az AIDS-szel kapcsolatos felvilágosító munka.)

Külön említést érdemel, hogy egy ilyen rangos és széles körű rendezvényen helyet kaphattak a szociológus hallgatók is, student session-okon illetve kerekasztal-vitákon.

Viszonylag kevés elméleti szekció

működött a konferencián, s érzésem szerint az itt elhangzó előadások esetében is érvényesült a témaválasztás és megközelítés jellegzetes leszűkítése, ami nem feltétlenül jelent persze a színvonalra vonatkozó kritikát. Néhány cím példaként: „Gemeinschaft vagy Gesellschaft? Két egymással versengő vízió a társadalomról, Werner Stark és Max Weber vallásszociológiájában”, „Racionalizálás mint szublimáció Weber és Freud elméleteiben”. Az egyik elméleti szekció pedig („Feminizmus és szociológiai elmélet” alcímmel), olyan előadásokat vitatott meg, mint például „Feminizmus és Talcott Parsons elméletei”, „Habermas és a feminizmus: a kritikai elmélet jövője”, Voltak végül a konferencián olyan szekciók is, amelyek a marxista szociológia nevet viselték. Ezeken szintén a legkülönbébb előadások hangzottak el, például Kuba centralizált bürokráciájáról, Max Weber kritikájáról a Kommunista Kiáltványra vonatkozóan, az osztályharc és az államközpontúság kapcsolatáról, vagy akár a marxizmus „irrelevenciájáról”.

A szervezés és lebonyolítás

Egy ilyen méretű konferencia elkerülhetetlenül kaotikus és nehezen áttekinthető. Az előadások egymással párhuzamosan zajlanak, a jelen esetben tucatszám is több helyszínen, lehetetlen mindent hallani, mindenütt ott lenni. A szervezők ennek ellenére igyekeztek valamiféle rendszert teremteni a programban, az egymáshoz kapcsolódó szekciókat ugyanabba a terembe szervezni, a plenáris üléseket azonos időpontban tartani.

A konferencia alapját a szekcióülések jelentették. Az egyes szekciókat azok szervezői már az év elején meghírták, illetve meghívtak rájuk

előadókat. Akik egy szekcióban előadni kívántak, eljuttatták a szervezőhöz tervezett előadásuk szinopszist. A szervező vagy felvette a programba az előadást, vagy elutasította, ha tartalmilag nem illett az elképzeléseibe, vagy már betelt a program. A résztvevőknek az előadást teljes terjedelemben előre el kellett küldeni viszonylag nagy példányszámban a konferencia szervezőihez. Az előadásokat egy nagy teremben 2 dollárért lehetett megvásárolni. Ez bizonyos bevételhez juttatta – a regisztrációs díjon kívül – a szervezőket, ugyanakkor azzal a hátránnyal járt, hogy az előadók általában már nem vittek további példányokat a szekcióülésre, az érdeklődők legfeljebb feliratkozhattak a listára, s az előadó később postán küldte el nekik az előadást. A szekcióüléseken viszont az előadók legfeljebb egy vázlatot vagy az előadáshoz tartozó táblákat osztották ki, esetleg ezt sem, hanem írásvetítővel tartották meg előadásukat.

A szervezők általában a szekció elnökei és vitavezetői is voltak, de ez gyakran csupán technikai szerepet jelentett számukra, mert meghívtak egy korreferenst is, aki saját előadással nem szerepelt, viszont előadási terjedelemben értékelte az elhangzott előadásokat. Ha maradt még idő, következhetek a hallgatók kérdései, megjegyzései.

A szekcióülések mellett a kerekasztal-beszélgetések jelentették a konferencián való szereplés másik formáját. Ez jó alkalmat kínált a hasonló területen dolgozók számára a tapasztalatcserére. Voltak ezen kívül még úgynevezett szakmai műhelyek, ahol általában egyetlen előadás alkotta a programot. Ezek némelyikén, például ott, ahol számítástechnikai-statisztikai programokról vagy más jellegű módszertanról volt szó, a résztvevők számát korlátozták, s a hallgatóktól

díjat szedtek (15 dollárt). A speciális szemináriumokat olyan teremben tartották, ahol minden résztvevő előtt számítógépes monitor volt, s az előadáshoz tartozó demonstráció zajlott.

A konferencia programjában viszonylag kevés plenáris ülés szerepelt, s ezek sem élveztek az időzítés szempontjából kivételt. Ez azt jelentette, hogy a plenáris szekciókat (s ide tartoztak még az úgynevezett tematikus szekciók, amelyekkel kapcsolatban a szervezők viszonylag nagyobb érdeklődésre számítottak) nagyobb termekben rendezték meg, de ezekkel párhuzamosan is voltak más rendezvények. Jellemző például, hogy a nyitó plenáris ülésre, ahol az Amerikai Szociológiai Társaság elnöke mondott beszédet, valamikor a konferencia közepén került sor. Az említett plenáris ülésen kívül még három ilyen szintű rendezvény szerepelt a programban: az Amerikai Szociológiai Társaság közgyűlése, „A szociológiai jövője” című program, s egy ülés azzal a címmel, hogy „Mit mondhat és mit kell mondania a szociológiának az Egyesült Államok következő elnöke számára?” Ez utóbbi volt egyébként talán az egyetlen alkalom, amikor a konferencia kilépett a tisztán tudományos szerepből, s a politikához fordult. Úgy tűnik számomra, hogy miközben az amerikai szociológia igen erősen a gyakorlatra irányul, ez társadalmi értelmű, s nem politikai értelmű, gyakorlatot, hasznosságot jelent. A konferenciának nem voltak magas rangú politikus vendégei sem, az amerikai szociológia – nyilván tradicionálisan másfajta szerepénél fogva – nem igényel ilyenfajta legitimációt, politikai jóváhagyást.

A tulajdonképpeni vitaüléseken, előadásokon kívül a szervezők különféle fogadásokkal teremtettek alkalmat a résztvevőknek a kötetlen ismerkedésre, beszélgetésre. Így került sor a

Orientation and Welcoming Partyra például a konferencia elején, az elnöki megnyitó utáni elnöki fogadásra a következő napon, vagy a szálloda legfelső emeletén megtartott zártkörű fogadásra a külföldi vendégek számára, hol Atlanta esti panorámájában lehetett gyönyörködni az amerikai szociológia legnevesebb képviselőivel együtt. Emellett minden egyetem is megrendezte a maga fogadását, ahol nemcsak az intézmény jelenlegi tanárai, kutatói jelentek meg, hanem mindazok, akik valaha ott dolgoztak vagy tanultak.

A konferenciához szakmai könyvkiállítás és -vásár is kapcsolódott. Ezen lényegében minden könyvkiadó és intézmény megjelent, akik szociológiai témájú könyveket publikálnak. Egyesek szerint ez a konferencia talán legnagyobb értéke, hogy ez alkalommal egy helyen áttekinthető a teljes szakmai könyvkiadás. Az érdeklődő olyan választékkal találja szembe magát, amilyennel egyébként a legnagyobb szakbolt sem tud szolgálni. A könyvek természetesen megvásárolhatók, sőt a konferencia végén a megmaradt példányokat árendadíjmentesen kínálják. Ugyanebben a hatalmas teremben a rengeteg kisebb-nagyobb kiadó mellett számtalan szakfolyóirat standjai is ott állnak, de képviseltették magukat a társadalomtudományi kutatásokat szponzoráló, ösztöndíjpályázatokat hirdető különféle intézmények is.

Szocializmus és Kelet-Európa a konferencián

Rögtön a konferencia elején szerepelt a programban egy ülés, amely a „Szociológia Amerikában és a Szovjetunióban” címet viselte. Ez a program azután sajnos elmaradt, mivel az előadó, Tatjana Zaslavskaja betegség

miatt nem érkezett meg. Így nem ő lett az első szovjet társadalomtudós, aki szerepelt az Amerikai Szociológiai Társaság konferenciáján, hanem Igor Kon. A tematikus szekciónak, ahol Kon előadott, „Külföldi szociológusok kitekintése az amerikai szociológiára” volt a címe. A szervező, Szelényi Iván, erre a programra Alain Touraine-t és Niklas Luhmant hívta meg. Míg ők ketten, nem meglepő módon, elméleti jellegű előadást tartottak, Kon nagyjából arról beszélt, amiről valószínűleg bármelyik szocialista országból jött szociológus beszélt volna: arról a fejlődésről, aminek során a Szovjetunióban is kiderült, hogy a szociológia nem burzsoá áltudomány és hogy gyakorlati műveléséhez számos mintát kínál az empirikus amerikai szociológia.

A szocializmus problémáiról vagy a szocialista országokról külön szekció egyébként nem volt, az ilyen témájú előadások témájuk szerint elszórtan szerepeltek a programban. Az egyik kerekasztal-vitán hangzott el például egy előadás a szocialista piac és a kapitalista világgazdaság kapcsolatáról. Ennek egyik szerzője David Stark volt, aki ezzel a témával, s ezen belül is elsősorban Magyarországgal foglalkozik. Egy másik szekcióban a Harvard egyetem Kelet-Európával foglalkozó tanszékének egyik kutatója tartott előadást a kelet-európai „ritualizált politikáról” a magyar és lengyel választások értékelésével és értelmezésével. (Ez az előadás sajnos viszonylag kevés tárgyi tudásra és közvetlen információra, viszont több másodlagos forrásra és előítéletre épült.)

Ugyanebben a szekcióban tartott előadást Krzysztof Zagorski és felesége is, a jelenleg Ausztráliában élő lengyel szociológus házaspár. Témájuk a kelet-európai értelmiség volt, akiről úgy gondolják, Szelényi Iván régi könyvével vitatkozva, hogy nem a ha-

talomhoz, hanem a különvélemény-hez, a másként gondolkodáshoz vezető úton vannak (East-European Intellectuals on the Road Dissent). A tanulmány megjelenés alatt áll a Politics & Society című folyóiratban, ugyanott, ahol egy évvel korábban Szelényi Iván publikálta „önkritikus

reflexióit” saját könyvükről. Végül még egy szekció említhető meg, ahol a civil társadalom kelet-európai esélyeiről, alternatíváiról hangoztak el előadások. Itt Wojtech Lamentowicz beszélt Lengyelországról. Mislivetz Ferenc Magyarországról és Tair Tairov a Szovjetunióról.

RÉTEGZÖDÉS ÉS MOBILITÁS KONFERENCIA MADISONBAN

A Nemzetközi Szociológiai Társaság *rétegződés és mobilitás* konferenciája méreteit tekintve természetesen nem versenyzett az amerikai Szociológiai Társaság konferenciájával. Ez a szekció évente kétszer találkozik, az egyik ülést általában Amerikában, a másikat a világ valamelyik más pontján, többnyire Európában tartják. 1988-ban a tavaszi találkozó helyszíne Haifa, az őszié pedig Madison volt. Feltehetőleg ennek a szervezésnek is betudható, hogy a madisoni konferenciára viszonylag kevés európai kutató jött el. Valószínű, hogy kevesek pénztárcája visel el egy évben két tengerentúli utat, s ha már választani kellett, aki tehetné, nyilván inkább a különlegesebb helyszínnek számító Izraelbe utazott, annak ellenére is, hogy a rétegződés- és mobilitáskutásoknak ma talán Madisonban van a legerősebb, legtöbb nagy nevet felvonultató műhelye.

A konferencia 3 napja során 9 szekcióban hangzottak el előadások. Mivel a résztvevők viszonylag kevesen voltak (az előadások száma a harmincat sem érte el) ezúttal a szokásosnál több lehetőség nyílt a vitára. S ami szintén eltért a megszokottól, a konferencia hallgatói között sok diák is volt. Sőt, Robert Hauser professzor, a konferencia szervezője, az előadók között is helyet biztosított néhány, disszertációjuk megvédése előtt álló diákjának. A Hauser-tanítványok jó

hírnévnek örvendenek, a nemzetközi rétegződés- és mobilitáskutatásban számos, ma már nagyon jól csengő név viselője indult ebből a műhelyből. Egyébként is az a benyomásom, hogy az amerikai szociológiában a mesterek-tanítványok egymást követő láncolata sokkal jobban fellelhető, mint nálunk. Csak ennél a szakterületnél maradva: a még aktív legidősebb generációt képviseli például Otis Dudley Duncan vagy William Sewell, az ő tanítványaik közé tartozik Hauser is, és már nevet szerzett magának az ő tanítványai közül Michael Hout vagy David Grusky. Mindez persze nyilván összefügg az amerikai felsőoktatás egész rendszerével, ami a miénktől sok szempontból eltérő, különösen éppen a „tudósképzés” szempontjából.

A tanácskozás nyitóülése a szociológiai kutatások, s ezen belül a rétegződés- és mobilitáskutatások egyik legfontosabb változójával, a foglalkozás mérésével és skálázásával foglalkozott. A kanadai Guy L. Cote egy foglalkozásipresztizs-vizsgálatról számolt be, amelynek módszertani érdekessége, hogy a megkérdezetteknek átadott kártyákon nem egyszerűen foglalkozási nevek szerepeltek, hanem ennél komplexebb információt tartalmaztak, általában a nemre, az önálló vagy alkalmazott státusra, esetenként a beosztottak számára vagy a munkáltató nagyságára, az ott dolgo-

zók számára vonatkozóan (például „vegyésszmérnök, férfi alkalmazott”, „éttermi pincér, nő, alkalmazott”, „sportszergyár tulajdonosa, férfi, 25-nél több dolgozó”, „fordító, nő, önálló, alkalmazott nélkül”, „ács, férfi, alkalmazott”). A kutatás így nemcsak a foglalkozások presztizséről számolt be, ami a tapasztalatok szerint a legtöbb országban nagyon hasonló, hanem arról is, hogy a válaszolók érezhetően differenciáltak aszerint, hogy egy foglalkozás képviselője önálló vagy alkalmazott, milyen nagyságú a munkahelye, s ha az illető önálló vagy vezető, hány beosztottja van. Ugyanakkor nem tűnt lényeges szempontnak, hogy férfiról vagy nőről van szó.

Donald Treiman, Harry Ganzeboom és Paul de Graaf a foglalkozásoknak egy újfajta nemzetközi társadalmi-gazdasági indexére vonatkozó elképzelésüket ismertették. Eszerint a részletes foglalkozási kategorizálásokat úgy kellene skálázni, hogy azokban a képzettség és a kereset maximálisan tükröződjön. A foglalkozási presztizst viszont figyelmen kívül hagynák. Ebben a szekcióban tartottam meg én is előadásomat a magyar foglalkozási presztizshierarchia egyes feltételezhető történeti aspektusairól.

Az iskola és a rétegződési folyamatok összefüggése kapcsán kiemelek a programból egy nagyon érdekes holland követéses vizsgálatot, amely még 1972-ben indult. A groningeri egyetem oktatáskutató intézetében akkor 6 éves gyerekektől vettek fel IQ-tesztet, s gyűjtöttek be a szüleiktől társadalmi-gazdasági helyzetükre vonatkozó szociológiai adatokat, a család kulturális miliójét reprezentáló adatokat az olvasási szokásokról, valamint a szülői érték-beállítódásokkal kapcsolatos információkat, különös tekintettel a nemi szerepekre. Majd a gyerekek iskolai teljesítményét folyamatosan nyomon követve, 12 évvel

később, 1984-ben a gyerekek 18 éves korában megismételték a teljes korábbi adatfelvételt. (A folyamat során a minta 22 százaléka morzsolódott le.) A kutatás eredményei szerint az iskolai szelekcióban az elemi iskola szerepe erősebb („a dolgok már ott eldőlnének”), mint a középiskolácé. A hatásmechanizmusok közül a társadalmi-gazdasági jellegű tényezők (szülők foglalkozása, iskolázottsága) a leg-erősebbek. A szülői értékeknek vagy az olvasási szokásoknak csak indirekt hatása van a gyerek iskolai karrierjére.

„A társadalmi mobilitás trendjei” című szekcióban Adrian Raftery és Michael Hout a mobilitás és az iparosodás összefüggéseiről beszéltek Írország példáján keresztül. Ugyanitt David Grusky az amerikai rétegződés legfrissebb tendenciáiról számolt be. R. Hauser és egyik tanítványa Raymond S. Wong pedig az 1983-as magyar mobilitási adatokat elemezték, összefüggésükben, illetve kohorszokra bontva, így keresve valamiféle trendet a foglalkozási mobilitás alakulásában. Megközelítésük pozitívuma és negatívuma egyszerre, hogy mindenfajta preconcepciótól mentes, döntően a különféle statisztikai modellek illeszkedésére figyel. A foglalkozási csoportoknak, Andorka Rudolf vizsgálatában, illetve a KSH gyakorlatában megszokott sorrendjét némileg megváltoztatták, az értelmiségiek megelőzik a vezetőket, a szakmunkások a kisiparosokat. Elemzésük alapján úgy ítélik, hogy a foglalkozási mobilitás kissé csökkenő Magyarországon. Ugyanakkor érdekes, hogy egyáltalán nem találtak különbségeket a nemek vonatkozásában.

„A társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlítása” című szekcióban számonra Jules Peschar és Petr Mateju előadása volt a legérdekesebb, amely az iskolázottsági szintet és az

iskolai esélyeket hasonlította össze, Hollandiában és Csehszlovákiában, illetve az utóbbi vonatkozásában az adatok külön Csehország és Szlovákia bontásban is rendelkezésre álltak. A kapott eredmények jól beilleszkednek a kelet-nyugati összehasonlítások sorába, s ezen belül abba az egyre növekvő sorba, amelyben különböző szocialista országok (Magyarország, Lengyelország) és Hollandia összehasonlítása szerepel. A kohorszelemzéssel kimutatható időbeli változások azt jelzik, hogy a háború után az iskolázottsági szint a szocialista országokban erőteljesebben nőtt, közelített a holland szinthez, de ez inkább igaz a középfokú képzésre, miközben a felsőfokú képzésben Hollandia változatlanul előnyben van. Az iskolai esélyek szempontjából a szocialista oktatási reform a háború utáni generációk esetében érezteti hatását, a későbbi, fiatalabb generációk esetében viszont nagy a hasonlóság. A jelen kutatás inkább azért volt érdekes, mert hasonló trendet mutatott ki Csehország és Szlovákia vonatkozásában. A képzettségi szint különbsége időben fokozatosan csökkent a két terület között, és jelentősen javultak Szlovákiában az iskolai esélyek, elsősorban a nők számára.

Végül röviden utalok néhány további előadásra. Johannes Huinink és Paul de Graaf a német élettörténeti kutatás adatai alapján egy testvérvizsgálatról számolt be. Robert D. Mare egy ritkán használatos változónak, az apa életkorának a fiúk társadalmi helyzetére vonatkozó hatását vizsgálta. Regionális különbségekről tartott előadást Norvégia vonatkozásában Kristen Ringdal, illetve Ausztrália vonatkozásában Krzysztof Zagorski. Ezen a konferencián is külön szekciót kapott a „fekete amerikaiak” társadalmi rétegződése, ahol többek között Hauser és egyik tanítványa, Douglas

Anderson hasonlította össze a fehérek és feketék középiskola utáni terveiinek társadalmi-gazdasági összetevőit.

Összességében úgy érzem, az ISA madisoni rétegződés és mobilitás konferenciája a közepesnél jobb, de nem kimagasló színvonalat hozott. Azok, akik szélesebb összehasonlítási alappal rendelkeztek, azon a véleményen voltak, hogy a tavaszi haifai és az előző őszi, Berkeley-ben tartott konferencia is jobb volt. Ma egy rétegződés és mobilitás konferencia színvonalát erősen meghatározzák bizonyos „nagy nevek” és mondjuk olyan „európai nagyk” mint Goldthorpe, Ericson, Walter Müller, Karl Ulrich Mayer hiánya megérződik. S jöllehet Madisonban jelen volt William Sewell, David Featherman, Archibald Haller, szerepük inkább csak egy-egy szekció elnöklésére korlátozódott, a vitaüléseken folyamatosan nem vettek részt.

A Nemzetközi Szociológiai Társaság következő rétegződés- és mobilitás-ülésére 1998 tavaszán Hollandiában, Utrechtben kerül sor, azon az egyetemen, ahol a nyolcvanas évek elején megalakult az Utrechti Mobilitás Szeminárium, amely ma talán a legszínvonalasabb műhely Európában. (Madisonban is az európaiak között a hollandok elsöprő többségben voltak.) Remélhetőleg ezen a konferencián ismét többen vesznek részt, a szervezők legalábbis erre számítanak. Remélhető, hogy a téma magyar kutatói számára Utrecht elérhetőbb lesz, mint a tengerentúl. Tapasztalataim szerint mind az előadások, mind a viták színvonalát javítja, ha a szocialista országokból minél több kutató részt tud venni ezeken a konferenciákon. Sőt mit több, részvételüket rendszerint a nyugati szociológusok is igénylik és szorgalmazzák.

Róbert Péter

Kultúra és társadalom

(A német nyelvű szociológia seregszemléje Zürichben)

A nyugatnémet, a svájci és az osztrák szociológiai társaságok 1988. október 4. és 7. között együttesen tartották meg aktuális kongresszusukat Zürichben. A konferencia házigazdája *dr. H. J. Hoffmann-Nowotny* professzor, a zürichi egyetem Szociológiai Intézetének vezetője, a Svájci Szociológiai Társaság elnöke, fő védnökei *dr. W. Zapf* professzor, a Német Szociológiai Társaság elnöke, és *dr. M. Haller* professzor, az Osztrák Szociológiai Társaság elnöke voltak. Ezzel a rendezvénnyel a hatvan évvel ezelőtti szintén Zürichben megtartott német szociológuskongresszus évfordulóján a „három ország szociológiájának szoros összetartozását akarták kifejezni és így ösztönözni Európa szociológiai társaságait a jobb együttműködésre”. A kongresszus címében a „társadalmi történések központi dimenzióit, illetve azok viszonyát” fedezhetjük fel, amely „a jelenlegi gyors strukturális és kulturális változások korában különösképpen ösztönző a szociológiai elméletek számára”. Cél volt az is, hogy maga a cím is hangsúlyozza az első közös rendezvény országokat összekötő jellegét. Abban bíztak, hogy ez a tematika mind a szakma alapkérdéseinek, mind pedig a három országban aktuálisan felmerült problémáknak a tárgyalására,

esetleg összehasonlítására is kellő teret nyújthat. A találkozó méreteire jellemző, hogy több mint ezer szociológus regisztráltatta magát: többségük a három rendező országból jött (illetve arról az egyetemről, ahol jelenleg oktat), de voltak néhányan az NDK-ból, az Egyesült Államokból, Angliából és a közös, összehasonlító vizsgálatok révén egy-két szocialista országból is érkeztek kutatók.

A tíz fő témában részben egymással párhuzamosan folyó úgynevezett plénumokon, a szociológia egyes részterületeiből rendezett 21 szekcióban és a számtalan ad hoc csoport ülésén három nap alatt több mint ötszáz előadás hangzott el. A megnyitó ülésen az egyes társaságok, Zürich kanton, a zürichi egyetem képviselőitében elhangzott üdvözlő beszédek után három előadást hallgathattunk meg. A berlini *Wolf Lepenies* professzor a tudományos kutatás Franciaországban és az NSZK-ban alkalmazott vezérlő elveit és gyakorlatát hasonlította össze, a „tudományos kultúra” sajátosságainak történelmi gyökereit kereste. *Thomas Luckmann* professzor (Konstanz), aki szlovén származású és amerikai állampolgársága ellenére Svájcban él, a kultúrának a kommunikációra gyakorolt döntő szerepéről értekezett. A genfi *Uli Windisch* pro-

fesszor pedig a mindennapok konfliktusai és kommunikációja közti viszonyt foglalkozott előadásában.

A következő napok sem maradtak azonban hírességek nélkül, bár Niklas Luhmann, Jürgen Habermas vagy Claus Offe távol maradtak, Norbert Elias professzor sem tudott eljönni ez évben Zürichbe. Az úgynevezett ünnepi referátumot *René König* tartotta, aki jelenleg Kölnben él, de a náciizmus elől menekülve fiatal korában éveket töltött Svájcban. Ő alapította Zürichben a szociológiai intézetet, amire a mai tanszéki vezetők nagyon büszkék, annak ellenére, hogy ez a tudomány sem akkor, sem most nem részeseül megfelelő társadalmi támogatásban. A szociológia „nagy öregjének” esti előadására több teremben sok százan (köztük már az évkezdésre szállingozó diákok) gyűltek össze, a *Kulturális konfliktusok társadalmilag extrém szituációban: az exilium* című előadás azonban nem nagyon tetszett a svájciaknak, olyannyira, hogy csapatokban hagyták el az előadótermeket. König professzor ugyanis a maga finom, szellemesen gúnyos módján – a kulturális háttér különbségeinek szociológiai elemzésébe bújtatva – szemére hányta az akkori Zürich vezetőinek és lakosságának közönyüket, idegenellenességüket, önzésüket. Nem véletlen, hogy erről az előadásról mélyen hallgattak az újságok is.

Az újságírók egyébként sem voltak könnyű helyzetben, mert a fő témákban elhangzó előadások egy részének témája és nyelvzete igen távol áll a laikus olvasó érdeklődésétől. Kifejezetten módszertani vagy túlságosan specializált témák tartoztak ide (például a kultúra és az orvostudomány viszonya; a jog egyetemességéről vagy a társadalmi indikátorok megbízhatóságáról folyó vita). A fiatalok szubkulturális elkülönüléséről vagy a közös-

ségi típusú termelőüzemek megte-remtésének alternatívájáról folytatott beszélgetést – érthető okokból – szintén nem ismertették.

A zürichi sajtót két téma foglalkoztatta, az egyik a szociológia hozzájárulása a nők emancipációs mozgalmához, a másik pedig a német nyelvű szociológia most nyilvánossá váló érdeklődése a nemzetiszocializmus történetiszociológiai aspektusai, politikai kultúrát érintő hatásai és a mai német szociológus-társadalom rétegzettségét befolyásoló jellege iránt. Az erről megjelent cikkek a zürichi értelmiség véleményét és némiképp szemrehányó attitűdjét tükrözik németországi kollégáikkal szemben. Megpróbálnak kívülállóként reagálni a nemzetiszocializmus eddig tabunak számító, a német szociológia által még soha nem elemzett kérdésére, úgy, mintha ez kizárólag a németországi szociológusok gondja lenne. A fő erkölcsi dilemmát e nagy témán belül is az jelenti, hogyan értékeljük saját akkori szerepüket az idősebb szociológusgenerációk. A téma „újdonsága” miatt érdemes részletesebben is megismernedni az egyes előadók problémaválasztásával. Már *Wolf Lepenies* (Berlin) megnyitó előadásában voltak utalások a náciizmus eltérő hatásáról a német és a francia tudomány „kultúrájára”. *Peter J. Katzenstein* (Cornell) a *Politikai kultúra* népes közönséget vonzó plénumán a három ország világpiaci összefonódásai és politikai-nemzeti identitásuk alakulása közötti kapcsolatot elemezte. *Rainer Lepsius* (Firenze, Heidelberg) *A nemzetiszocializmus öröksége és a Nagynémet Birodalom utódállamainak politikai kultúrája* címmel tartott előadást ugyanott.

Külön ad hoc csoport is alakult *A nemzetiszocializmus szociológiája* elnevezéssel. Ebben *Dirk Haenisch* (Berlin) és *Hermann Strasser* (Duisburg) a Nemzetiszocialista Munkás-

párt tagjainak és választóinak osztálybázisát. *Manfred Küchler* (New York) a náci párt 1932 előtti választási eredményeit elemezte. *Rainer Baum* (Pittsburgh) előadásának címe *Holocaust: Államilag szervezett tömeggyilkosság fejlődéstörténeti és „labeling”-perspektívából*, *Friedrich Pohlmann* (Freiburg) pedig a harmincas években emigrációban keletkezett társadalomtudományi elméletekről és azok mai jelentőségéről beszélt.

Ralf Dahrendorf (Oxford) *A szociológia és a nemzetiszocializmus*, *Jens Alber* (Köln) *Nemzetiszocializmus és modernizálás – egy empirikus teszt*, *M. Rainer Lepsius* (Heidelberg) *Tömeglojalítás, konformitáskényszer és ellenállási potenciál* címmel, *Thomas Herz* (Siegen) pedig *A nemzeti-szocializmus jelentősége az NSZK politikai kultúrájának szempontjából* témából tartott előadást.

Más szekciókban sem lehetett elkerülni ezt a témát. *Balla Bálint* (Berlin) a nemzeti ideál változását követte nyomon a háború utáni német kultúra változásaival foglalkozó szekcióban, az életút-elemzők szekciójában pedig *Fritz Schütze* (Kassel) amerikai és német katonák második világháborús tapasztalataiból próbált a múlt megélésének törvényszerűségeire következtetni. Ugyanitt egy amszterdami szociológusnő az újnáci ifjúsági csoportokban készített életút-interjúk szubjektív konstrukciójának történeti gyökereit kereste.

Számomra a legerdekesebbek a politikai kultúrával, a lakosság aktuális világképével kapcsolatos, elsősorban Svájcban végzett empirikus felméré-

sek tapasztalatai voltak, mert ebben a soknyelvű, kulturálisan erősen tagolt országban nagy hagyományai vannak a politológia és a kultúrszociológia határain mozgó vizsgálatoknak. A *Szimbólumok, képek és ideológiák* című nemzetközi kutatóbizottság szervezői *Hans-Peter Meier-Dallach* (Zürich), *Franz-Otto Hofecker* (Bécs) és *Ingo Mörrth* (Linz) voltak. Hasonlóképpen nagyon tanulságosak voltak a *Városi és regionális kultúrák változása* témakörben elhangzott előadások is. A konferencián magyar résztvevőkkel is találkozhattunk. *Vágvölgyi András* a szociográfia jelentőségéről beszélt a magyar társadalommal kapcsolatos megismerési folyamatban a szociográfiai szekcióban. *Molnár Péter* pedig *A fiatalok és a mindennapi kultúra* című német–magyar kutatás tapasztalatairól számolt be.

Ez a nagyszabású kongresszus ismét csak arra szolgáltatott újabb bizonyítékot, hogy a német szociológia (is) ma elsősorban a társadalom egyes részjelenségeit képes professzionális módon elemezni, de ezek esszenciáiból nem áll(hat) össze valamiféle egységes világ- és társadalommagyarázó elmélet. Az sem várható, hogy a most közreadott eredmények gyorsan közkinccsé válnak, így a német nyelvű szociológiának továbbra is számolnia kell a szélesebb közönség értetlenségével.

Ennek ellenére mindenképpen érdemes lesz belelapozni a konferencia írásos anyagaiba, amelyek publikálását 1989 áprilisára ígérték a szervezők.

Táll Éva

Акош Махер

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ДИСКУССИИ О ВОЗМОЖНОСТИ РАЦИОНАЛЬНОГО ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ

Автор научной статьи придает первостепенное значение вопросу экономической рациональности, особое внимание уделяя нынешним попыткам замены экономической модели в странах Восточной Европы.

В поисках ответа он дает исторический обзор развития экономического мышления и напоминает о тех дискуссиях, которые состоялись уже в начале нынешнего века на тему «возможности рациональной экономики в социалистическом хозяйстве» (взгляды Бароне, Мизеса, Ланге, Вебера, Хаека). Автор анализирует модель Ланге, которая явилась первым всесторонним определением «конкурентоспособного социализма», предполагающим, что народнохозяйственная рациональность превосходит частнохозяйственную рациональность капиталистической системы. Эти заключения автор статьи сравнивает с моделью Браса, возникшей на основе исследования подлинной практики социализма. В качестве самой основной особенности этой модели он упоминает о том, что принятие экономических решений распределяется между Централизованным планированием и предприятиями и что рынок, в отличие от капиталистических стран, становится «регулируемым рынком», в основном подверженным влиянию централизованных решений, норм.

В третьей части научной статьи автор знакомит с концепцией Ота Шика, строящейся на критике практического опыта социалистической экономики и обобщившей опыт попыток проведения реформы в Чехословакии, Югославии и Венгрии. Важной особенностью его модели является то, что она выходит за рамки обсуждения экономических проблем в узком смысле и одновременно с рекомендуемыми в экономике организационными изменениями также определяет необходимое направление политических, институционных изменений.

Ильдико Спирулис

ОБЩЕСТВЕННОЕ ВОСПРОИЗВОДСТВО РАБОЧЕЙ СИЛЫ, РЫНОК РАБОЧЕЙ СИЛЫ, ЗАНЯТОСТЬ

В статье кратко анализируется понятие общественного воспроизводства рабочей силы, его историческое развитие. Факторы воспроизводства рабочей силы: возрастное обновление, поддержание жизни, сохранение здоровья, развитие навыков и способностей, общественная адаптация, количество свободного времени и форма его использования. Общественное воспроизводство в равной мере включает в себя личные, работодательские и государственные расходы. В про-

цессе воспроизводства рабочей силы усиливается роль общества и при современном капитализме, а функционирующий рынок рабочей силы урегулирован. В условиях «государственного социализма» свобода владения рабочей силой была сильно ограничена, в настоящее время с расширением форм собственности этот вопрос в значительной мере получил разрешение, увеличилась мобильность рабочей силы. Прежде общественное воспроизводство рабочей силы рассматривалось как главным образом государственная, общественная задача, в наши дни произошла переориентация и возрастает роль предприятия, личности. В настоящее время страна переживает переходный период и поэтому, а также из-за тяжелого экономического положения, отдельная личность испытывает слишком большие трудности, и все это приводит к снижению воспроизводства рабочей силы. Относительного равновесия рынка рабочей силы, обеспечения занятости можно добиться, проводя в области занятости активную, наступательную и гибкую стратегию, использующую эффективную систему средств, подкрепленную хорошо функционирующим механизмом согласования интересов. Автор подробно знакомит с упомянутыми проблемами сегодняшней Венгрии.

Даниэль Деак

ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЕ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ПЛАНОВОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В своей работе автор стремится показать, что в сохранении по сей день характерной для социалистической системы сильно централизованной общественной структуры решающая роль принадлежит такому институту, на который в этой связи редко обращается внимание, а именно: государственному бюджету. Поскольку государственный бюджет занимает место на своеобразном скрещении экономики и политики, к его анализу недостаточно подходить лишь с точки зрения экономики или политики. Среди других научных дисциплин на первое место автор ставит социологию, если бюджет можно рассматривать как своеобразное проявление логики власти в перераспределении. По мнению автора, руководящим принципом централизующих прибыль учреждений является стремление к лишению финансовой самостоятельности производителей прибыли и как следствие — лишение их независимости. Автор считает, что в процессе централизации прибыли между изъятой государством, а затем посредством государственного финансирования возвращенной прибылью происходит разрыв, неизбежно приводящий к отсутствию взаимосвязи между доходной и расходной статьями государственного бюджета. По этой причине невозможно реально планировать государственные доходы и расходы.

Когда государство берет на себя главную роль в общественном производстве, на передний план выдвигается финансовая система, которую автор рассматривает как находящуюся под государственным контролем систему финансовых фондов. Эти финансовые фонды он рассматривает как такое количество денежных средств, которое отражает направления доходов и расходов централизованной прибыли, подчиняющихся логике перераспределения.

Далее автор анализирует функционирование государственного бюджета как своеобразное проявление государственного управления. В ходе анализа автор принимает во внимание те средства, которые государственное управление пре-

доставляет путем централизованного распределения прибыли. Он разделяет мнение, согласно которому в наши дни неотложной задачей является коренная перестройка не только управления экономикой, но и перестройка политической системы. По мнению автора, это касается и государственного бюджета, и очень важно, чтобы взаимоотношения между владеющими финансами государственными органами и экономическими объединениями с одной стороны и гражданами с другой основывались на широкой конституционной платформе. Автор считает, что необходимым условием надежного обособления от государственной собственности является право обложения налогом, т. е. осуществление запрета на необусловленные изъятия. По мнению автора, это обеспечило бы свободу собственности и таким образом имеет большее значение, чем непосредственно связанная с госбюджетом проблематика.

Иштван Харча

ИЗМЕНЕНИЯ В ОБРАЗЕ ЖИЗНИ В ВЕНГРИИ И ПОЛЬШЕ

Сравнивая два периода (Польша: 1976 и 1984 гг. Венгрия: 1977 и 1986 гг.), а также используя в нескольких случаях данные чехословацких и финских источников, автор формулирует вопрос, являющийся темой данной статьи: польским или финским путем происходит нынешнее изменение образа жизни в Венгрии?

Отправной точкой ответа на поставленный вопрос является восточноевропейская («социалистическая») модель, давшая возможность лишь половинчатого осуществления процесса модернизации в Венгрии и Польше, которые далеко отстали в этой области от Финляндии несмотря на то, что в первые десятилетия нашего века позиции финской экономики были менее благоприятны, чем позиции экономики венгерской. То, что причиной является кризис модели, показывает и путь, пройденный в прошлом значительно более развитой Чехословакией, которая также отстала от Финляндии.

Все это явилось решающим фактором, определившим пути развития образа жизни общества восточноевропейских государств в направлении, совершенно отличном от направления в экономически развитых странах. В этих последних определяющей тенденцией является оттеснение на второй план традиционных элементов тамошнего образа жизни. В Венгрии и Польше, напротив, наблюдается усиление этих элементов. Для образа жизни Польши в восьмидесятые годы характерны интересный поворот в сторону семьи, замкнутость и пассивность как реакция на ограничение возможности работы по совместительству под предлогом снижения эффективности труда на основной работе, как реакция на вынужденный переход семьи во многих отношениях на самообеспечение. Для венгерского общества характерен напряженный образ жизни, решающее значение работы по совместительству, укрепляющей традиционные функции мужчины и женщины в семье. Вместе с тем и здесь тоже характерно самообеспечение семьи, особенно при строительстве и ремонте жилища, а также в индивидуальном сельскохозяйственном производстве. Здесь также усиливается тенденция к снижению эффективности труда, которая после длительного экономического застоя может привести к наблюдающейся в Польше апатии.

В статье делается попытка истолкования целей, устремлений, самосознания студентов 80-х годов. Авторы пытаются дать ответ на вопрос: просматриваются ли в целях, стремлениях, образе мыслей, моделях поведения студентов признаки идеологии, под идеологией подразумевается совокупность необходимых для личной или групповой карьеры ценностей и норм, стимулирующих какие-либо действия, являющейся условием каких бы то ни было изменений действительности.

Подытоживая вышесказанное, авторы обнаружили, что в гимназической и студенческой среде прослеживаются два характерных направления в ориентации молодых людей.

Одно — культурная ориентация, в рамках которой преобладает альтернативная, «постматериальная» ценностная шкала. Для такого рода ориентации характерны ярко выраженная «молодежецентричность» и основывающаяся на оценке положения собственного поколения политическая активность.

Другое — экономическая ориентация; в этом случае следование модели старшего поколения исключает оценку положения собственного поколения, поэтому для этого направления характерно аполитичное, приспособляющееся к данной ситуации поведение.

Проникновение экономической ориентации в среду гимназической и студенческой молодежи приводит не только к конфронтации в отношении культурной ориентации, особенно ее «молодежецентрического», требующего независимых политических действий направления, но и к опоре на более широкую, находящуюся в стадии обуржуазивания базу.

Ákos Macher

THEORETICAL DISCUSSIONS ON THE POSSIBILITY OF RATIONAL ECONOMY IN SOCIALISM

The question of economic rationality stands in the centre of the author's attention, with special regard to the present attempts to change the economic model in the Eastern European countries.

In order to find an answer, the author gives a survey of the history of thoughts and recalls the discussions which one has already held on the theme of the possibility of the economic rationality in the socialist economy at the beginning of the century (Barone, Miese, Lange, Weber and Hayek's standpoints). He analyses the Láng model which is the first comprehensive explanation of the „competition socialism“, according to which the rationality of the people's economy surpasses the rationality of the private economy of the capitalist system. The Brus model constructed after the careful examination of the actual practice of socialism is confronted with these concepts. According to the author, one of the most important characteristic of this model is the fact that here the economic decision making is divided between the Central Planner and the enterprise as well as that the market, contrary to the capitalist countries, is a „regulated market“ which is radically influenced by central decision and rules.

The third part of the study makes known Ota Sik's conception based on the critique of the practical experiences of the socialist economy and discusses the lessons of the Czechoslovak, Yugoslav and the Hungarian reform attempts. It is an important characteristic of his model that it surpasses the treatment of the narrow economic problems and defines the necessary direction of the political, institutional changes together with the structural changes proposed in the field of economy.

Ildikó Szpirulisz

THE SOCIAL REPRODUCTION OF MANPOWER, LABOUR MARKET AND EMPLOYMENT

The study summarily analyses the concept and the historical movement of social reproduction of manpower. The elements of the social reproduction of manpower are the followings: the regeneration, existence and the protection of health of the generations, the development of their ability and capacity, the formation of their way of socialization, the proportion and the way of spending the leisure time. The social reproduction includes the individual, employer and state costs, tasks and the functioning of institutions. Also in the modern capita-

lism, during the process of the reproduction of manpower, the role undertaken of the society increases and the active labour market is regulated. In the course of the development of „state socialist” relations, the free character of the manpower was strongly restricted, today this restriction, as a result of the changes in the forms of property, has significantly decreased and the mobility has increased. Previously, the social reproduction of manpower was essentially regarded as the task of the state and society, in our days, this situation changed and the bearing of burdens of the individual and the enterprise is increasing. This situation is of transitional character and because of this and also because of our serious economic problems, heavy burdens are imposed on the individual and this fact results in the restricted reproduction of manpower. The relative equilibrium of the labour market and the safe job can be attained by an active, offensive and flexible employment policy where an expansive, consistent instrumental system is operating with the participation of a well functioning mechanism of interest reconciliation. The present Hungarian aspects of this problem are discussed by the author in detail.

Dániel Deák

REDISTRIBUTION AND BUDGET IN THE SOCIALIST PLANNED ECONOMY

The author in this study wishes to demonstrate that in the maintenance of the strongly centralized social structure characteristic of socialism, an institution – the budget – has a decisive role to which one turns little attention in this connection. Because the budget can be placed on the characteristic intersecting point between economy and politics, the economical and political approaches are not sufficient for the analysis. Of the additional scientific fields, the author mentions in the first place the sociology, in so far as the budget can be regarded as a particular manifestation of the redistributive power logic. According to his opinion, the leading principle of the activity of the centralizing offices is that they bring the profit-yielding units financially in a subordinate situation, therefore in dependent situation. During the process of income centralizing, the work performances, which are first withdrawn by the state and later on are given back through actions financed by the state, separate from one another and this fact in turn results in the inevitable independence of the budget revenues and expenditures of each other. Accordingly, the central revenues and expenditures cannot reliably be planned either.

When the state becomes the central actor of the social production, the financial system comes to the fore which is interpreted by the author as the system of financial funds under state control. He regards these financial funds as quantities of wherewithals that indicate the directions of the revenues and expenditures of the income centralizing state will and which are at the disposal of the redistributive logic.

Further on, the author examines the functioning of the budget as a peculiar manifestation of the state administration. In the course of this investigation, he analyses the question of what work performances the state administration – as a vehicle of performance – achieves which are expressed in the centralized income distribution. The author associates himself with the opinion that in our

days not only the radical transformation of the economic management but also the radical transformation of the political institutional system are inevitable. According to the author, the budget is touched upon by both viewpoints, but it is especially interested in that the relation between the state organs and economic units being in monetary domination and the citizens be based upon broad constitutional bases. He thinks the right to taxation is the indispensable precondition of the creation of a firm separation from the state property, that is to say, the assertion of the prohibitions of the occasional withdrawals. According to his opinion, this would lay the foundation of the freedom of property and in this way, its importance has some significance beyond the direct problem of the budget.

István Harsa

CHANGES IN THE WAY OF LIVING IN HUNGARY AND POLAND

The author, by means of comparison of two time-balance surveys (Poland: 1976 and 1984, Hungary: 1977 and 1986) and in a few cases with the help of Czechoslovak and Finnish data, puts the following question: whether the present Hungarian changes in the way of living follow the Polish or the Finnish road.

The starting point of the answer is the Eastern-European („socialist“) model that had made possible only an ambiguous process of modernization in Hungary and Poland and which drastically fell behind Finland in spite of the fact that in the first part of the century the position of the Finnish economy was at a disadvantage as compared to the position of Hungary. The fact that we are talking here about the crisis of model is also shown by the example of the previously more developed Czechoslovakia which also fell behind Finland.

All these unambiguously show that in the way of living of the Eastern-European societies an entirely different direction of development took form as in the economically developed countries. That is to say, in the developed countries the most important tendency is that the traditional elements of the way of living lost their importance. In turn, the Hungarian and the Polish examples show that these element became stronger in the way of living of these countries. In Poland a strong introversion, passivity, family centricity are characteristic of the way of living in the 1980s, behind which, in the spirit of keeping back output, the keeping back of extra work is to be found and the fact that the families must be self-supporter from many viewpoints. On the other hand, a stepped-up way of living and the importance of the undertaking of extra work are characteristic of the Hungarian Society which strengthen the traditional functions of man and woman in the family. At the same time, the increasing self-support, mainly in the sphere of house-building and maintenance as well as in the field of the agricultural small-scale production are characteristic in Hungary as well. The tendency of keeping back output is becoming increasingly stronger in Hungary too which, after a long economic stagnation, can change into apathy as in Poland.

VALUES, ORIENTATIONS AND IDEOLOGIES OF UNIVERSITY STUDENTS

In our study we are trying to provide a framework of interpretation concerning the aims aspiration and intellectual-class consciousness of university students in the 80s. We want to find the answer for that kind of question whether a certain ideology – by ideology we mean the group of values and norms needed for the carrier of a community which can induce some kind of activity – is outlined in the aims, aspirations, mentality and patterns of activity of university students, and whether this ideology is the condition of any kind of alteration in reality.

To summarize what has been said so far, we saw that there are two strongly marked orientations among high – school and university students.

One of them is a cultural orientation, where an alternative postmaterialist scale of values can get across. This orientation is characterized by a strong concentration on the ego and youth plus a political activity which comes from the interpretation of a generational status.

The other is the economic orientation where the following of an adult pattern makes the interpretation of a generational status impossible. That's why in its actions it is either apolitical or situational.

The „infiltration” of the economic orientation into the elite or high-school and university students means not only a confrontation with cultural orientation especially with its trend that follows the independent political activity but also its establishing on a wider basis tending towards the bourgeois status.

Содержание

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Акош Махер</i> : Теоретические дискуссии о возможности рационального хозяйствования при социализме	5
<i>Ильдико Спирулес</i> : Общественное воспроизводство рабочей силы, рынок рабочей силы, занятость	26
<i>Даниэль Деак</i> : Перераспределение и государственный бюджет в социалистическом плановом хозяйстве	38
<i>Иштван Харча</i> : Изменения в образе жизни в Венгрии и Польше	56
<i>Кальман Габор Иван Балог</i> : Ценности, ориентация идеология в студенческой среде	72

КОНФЕРЕНЦИИ

Об изменяющейся системе общественных условий нового общественного консенсуса (Научная конференция круглого стола в Тихани) (<i>Янош Шимон Янош Сабо</i>)	87
--	----

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Иштван Сламешаки</i> : Новые пути кооперативного движения	107
<i>Дюла Толман</i> : Технологический прогресс и участие в нем трудящихся (Изменения системы индустриальной демократии в ФРГ)	113

ИНФОРМАЦИЯ

Международная конференция об отношениях собственности (<i>Ласло Кахупи</i>)	122
Обмен опытом в области исследования налоговой системы и ее социального воздействия между учеными Венгрии и ФРГ (<i>Эржебет Гидан Юдит Шимон</i>)	132
Социологические конференции в Америке (<i>Петер Роберт</i>)	141
«Культура и общество». Встреча немецкоязычных социологов в Цюрихе (<i>Ева Талл</i>)	149
Резюме	152

Content

STUDIES

<i>Ákos Macher</i> : Theoretical Discussions on the Possibility of Rational Economy in Socialism	5
<i>Ildikó Szpirulisz</i> : The Social Reproduction of Manpower, Labour Market, Employment	26
<i>Dániel Deák</i> : Redistribution and Budget in the Socialist Planned Economy	38
<i>István Harscsa</i> : Changes in the Way of Living in Hungary and Poland	56
<i>Kálmán Gábor-Iván Balog</i> : Values, Orientations and Ideologies of University Students	72

CONFERENCE

On the Changing Condition System of the New Social Consensus (Scientific round-table conference in Tihany) (<i>János Simon-János Szabó</i>)	87
---	----

WORKSHOP

<i>István Szlamenicky</i> : The Cooperative Movement is on New Roads	107
<i>Gyula Tolnai</i> : Technological Development and the Participation of Employee (Changes of the System of the Industrial Democracy in the Federal Republic of Germany)	113

INFORMATION

International Conference on the Property Relations (<i>László Kahulits</i>)	122
Exchange of Experience between Hungarian and West German Researchers on the System of Taxation and its Social Effects (<i>Erzsébet Gidai-Judit Simon</i>)	132
Sociological Conferences in America (<i>Péter Róbert</i>)	141
„Culture and Society” (Muster of the German Speaking) (Sociology in Zürich) (<i>Eva Táll</i>)	149
Summaries in Foreign Languages	152

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest. Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benezur utca 55. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hirlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)
(pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

továbbá bármely hírlapkészítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100.- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján
(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 11,7 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

89.019 NOVOTRANS Nyomda Budapest
Felelős vezető: Várlaki Imre
Áfész Sokszorosítóüzem, Vác. 268.89.

25,— Ft

Társadalom- tudományi Közlemények

Tematikus szám:

A mai magyar
társadalom szerkezetéről

1989|2

Társadalom- tudományi Közlemények

1989.2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XIX. évf. 1989/2. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

1989

Tartalom

KONFERENCIA

<i>Társadalmunk szerkezete a nyolcvanas években</i> (Országos elméleti tanácskozás Gödöllőn)	169
Vitaanyag: Társadalmunk szerkezete a nyolcvanas évtizedben	170
<i>Hámori Csaba</i> : Köszöntő	175
<i>Andics Jenő</i> : Megnyitó	176
<i>Huszár István</i> : A társadalmi szerkezet változásai	177
<i>Kolosi Tamás</i> : A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése	183
<i>Andorka Rudolf</i> : Társadalmunk mobilitása	189
<i>Késdi Ferenc</i> : Demográfia és foglalkozásszerkezet	195
<i>Pataki Ferenc</i> : Társadalmi szerkezet, érték, beilleszkedés	200 ✓
A tanácskozás vitájának összefoglalója	205
Az előadók válaszai	211
<i>Andics Jenő</i> : Zárzó	224

MŰHELY

<i>Laki László</i> : Társadalmi struktúra, újratermelődés, mobilitás (Reflexiók a gödöllői tanácskozáshoz)	227
--	-----

TANULMÁNYOK

<i>Hegedűs András-Márkus Mária</i> : A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái	237
---	-----

INTEZETI ÉLET

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1988. évi publikációi (<i>Markella Károlyné</i>)	250
Idegen nyelvű összefoglalók	277
Idegen nyelvű tartalom	284

Társadalmunk szerkezete a nyolcvanas években (Országos elméleti tanácskozás Gödöllőn)

1989. február 15–16-án országos elméleti tanácskozást tartottak Gödöllőn a magyar társadalom szerkezetének kérdéseiről. A rendező szervek – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Társadalompolitikai Osztálya és az MSZMP Pest Megyei Bizottsága – tudományos kutatókat, oktatókat, pártmunkásokat bírtak meg a tanácskozásra. Előkészítésként vitaanyag készült, ezt a résztvevőknek eljuttatták (a vitaanyagot összeállításunk elején közöljük).

A tanácskozást Hátori Csaba, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Pest Megyei Pártbizottság első titkára köszöntötte, Andics Jenő, az MSZMP KB Társadalompolitikai Osztályának vezetője tartott elnöki megnyitót.

A bevezető előadást Huszár István, a Hazafias Népfronti főtitkára tartotta A társadalmi szerkezet változásai címen. Majd Kolosi Tamás, A TÁRKI igazgatója A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése című előadása, Andorka Rudolf, az MKKE Szociológiai Tanácskéncként vezetője Társadalmunk mobilitása című előadása, Késedi Ferenc, a KSH Gazdaságkutató Intézet osztályvezetője Demográfia és foglalkozásszerkezet című előadása és Patáki Ferenc, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója Társadalmi szerkezet, érték, beilleszkedés című előadása hangzott el.

A tanácskozáson széles körű vita bontakozott ki, majd a vitát követően az előadók válaszlai következtek. Andics Jenő zárszavával ért véget a konferencia.

Tematikus számunkban közreadjuk az elhangzott előadásokat, a vitáról készült összefoglalót és az előadók válaszlát.

Társadalmunk szerkezete a nyolcvanas évtizedben (Országos elméleti tanácskozás vitaanyaga,* Gödöllő 1989)

I

A társadalmi szerkezettel kapcsolatos ideológiai megfogalmazásaink a mai napig is egy sztálini nézet – párton belüli viták nélkül átvett – megfogalmazásán alapulnak. Ideológiai (pontosabban: propaganda) alaptéziseink közé tartozik, hogy a munkáosztály és a parasztság hatalmát az értelmiséggel szövetségben gyakorolja.

Ez az elképzelés a 19. század munkásmozgalmának stratégiai célkitűzéseiben gyökerezik. Eszerint a munkáspárt a munkásság politikai és szociális érdekeinek kifejezés-re juttatója és az osztály politikai szervezője. Az „értelmiség mint szövetséges” eszméje (és a politikai gyakorlatban való „elfogadása”) szintén korán kialakult, hiszen a városi párttá magát kinövő munkáspárt „természetesen” találkozott harcaiban a modern technika képviselőivel és állami tisztviselő réteggel. Sőt, mint ismeretes, a mozgalomban a városi tisztviselő-értelmiségi réteg képezte a szervező, ideológiailag programot adó, elemző elemek jelentős részét. Bár a munkás-paraszt szövetség eszméje a szovjet-orosz fejlődésben alakult ki, az 1930-as évek Európájában a parasztságnak, a mezőgazdaság, a falu termelő rétegének a politikába emelése minden modern mozgalom programjának is részévé vált. A kommunista politika célkitűzései, jelszavai e téren modernek voltak.

Az MKP felszabadulás utáni társadalmi programjaiban már helyet kapott ez a megfogalmazás: „munkás-paraszt és a szövetséges értelmiség”. Majd az egyesülés után a párt jellegének meghatározására általánosan használatossá vált. A párt osztályjellegének ilyen megfogalmazása igyekezett a maga számára tudományos megalapozást is találni.

A fordulat éve után a társadalomtudomány az úgynevezett „sztálini” két osztály – egy réteg modell fogalmaival írta le a magyar szocialista társadalom szerkezetét, vagyis megkülönböztette benne a munkáosztályt, a szövetkezeti parasztságot és az értelmiségi réteget. Ez a modell egészen nyilvánvalóan nem írta le reálisan az akkori magyar társadalmat, egy korábbi történelmi korszak osztályképző ismérveit átideologizáltan aktualizálta, elfedte a meglevő társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket, ezáltal apologetikus célokat szolgált.

* Készítette az MSZMP Tudományos Kulturális és Közoktatási Osztály által felkért munkabizottság. Vezetője: Kolosi Tamás, tagjai: Andorka Rudolf, Barabás János, Ferge Zsuzsa, Glatz Ferenc, Huszár István, Nyitrai Ferencné.

A magyar szociológia újjászületésével, az 1960-as évek első felében jelent meg az ennél sokkal realisabb „munkajelleg-csoport” vagy réteg-modell, amely elméletileg azon alapult, hogy minden társadalom szerkezetét a hatalom, a tudás és a tulajdon egyenlőtlen elosztása határozza meg. A tulajdonviszonyok egységesülésével a tudás és a hatalom egyenlőtlenségeit visszatükröző munkajelleg-csoportok hierarchiája jellemzi a magyar társadalom szerkezetét.

Ez a modell viszonylag jól írta le az akkori magyar valóságot. Kisebb módosításokkal, az adatfelvétel céljának megfelelő kis kiegészítésekkel ezt a réteg-modellt használta a magyar szociológia az 1980-as évek elejéig, azonban a szükséges ideológiai következtetéseket a modellből a politika sohasem vonta le. Ezen lényegében nem változtatott az 1970-es évek első felében bevezetett úgynevezett „osztály- és rétegszerkezet statisztikai vizsgálatának modellje”. Ez a modell részint károkat okozott a hagyományosan magas színvonalú magyar statisztikának, részint lehetővé tette, hogy a politikai ideológia továbbra is figyelmen kívül hagyja a társadalmi szerkezettel kapcsolatos kutatási eredményeket. Ugyanakkor a legtöbb statisztikai adatközlés a társadalmi osztályokon belül megkülönböztetett rétegeket is, a tudományos kutatás pedig a társadalmi szerkezetről korábban kidolgozott képet alkalmazta és fejlesztette tovább.

A társadalmi szerkezet és rétegződés 1975 és 1980 között folyó kutatásáról az Agitációs és Propaganda Bizottság megbízásából készített összefoglaló jelentés először fogalmazta meg azt, hogy a magyar társadalomban időközben végbement változások következtében már sem a réteg-modell, sem az „osztály és réteg”-modell nem egészen alkalmas a magyar társadalom szerkezetének és rétegződésének leírására. Azóta – az 1980-as években végzett adatfelvételek elemzése alapján – a magyar társadalom differenciáltabb képe kezd kibontakozni.

A kutatások eredménye alapján ma már tudományos közmegegyezés van abban, hogy

- a magyar társadalom szerkezetét nem lehet a hagyományos osztálykategóriákkal leírni;

- ez a társadalom egy sokoldalúan rétegzett, differenciált társadalom, és a konkrét elemzésekben mindig az elemzés célja szempontjából fontos tagoltságot kell figyelembe venni;

- az általános társadalmi fejlődés szempontjából kiemelkedő jelentősége van a hatalom, a tudás és a tulajdon egyenlőtlen elosztásából adódó tagoltságnak, és itt egyaránt figyelembe kell venni az állami elosztáson és újraelosztáson alapuló munkaszervezet és a piaci viszonyok által létrehozott szerkezeteket;

- mind a tényleges újratermelési folyamatok, mind az egyenlőtlenségi rendszer vizsgálata szempontjából meg kell különböztetni a rétegződés két szélén elhelyezkedő politikai-hatalmi vezető réteget, menedzsereket, vállalkozókat, a belsőleg erősen tagolt értelmiséget és a társadalmi hátrányokat halmozó, egyre jobban leszakadó alacsony képzettségű fizikai munkát végző rétegeket;

- a népesség többségét alkotó rétegeknél a részletes elemzésben figyelembe kell venni a foglalkozás, a munka jellege, a munkahely, a munkaerőpiaci helyzet, a hatalomhoz és a piachoz való objektív viszony, az életkörülmények és életesélyek alapján létrejövő differenciáltságot.

Ugyanakkor a tudományos kutatásban különböző felfogások vannak arról, hogy a fent leírt jelenségeket miként lehet egy elméletileg konzisztens, tudományosan megalapozott modellel leírni. Ezek a viták azonban olyan tudományos kérdésekről folynak, amelyek nem igényelnek politikai konszenzust. Megítélésünk szerint ugyanis egyetlen politikai pártnak sem lehet feladata, hogy tudományos kérdésekben döntőbí-

róként szerepeljen, s az sem, hogy egy adott tudományos koncepciót integráljon és legitímáljon politikai filozófiájában. Ennek alapján a párt számára sem az az alapkérdés, hogy tudományosan mely modell írja le legjobban a társadalom szerkezetét, hanem az, hogy milyen elvek és milyen értékek alapján mely társadalmi csoportok érdekeit kívánja integrálni, miként találja meg politikai törekvései tömegbázisát a tagolt társadalomban, hogyan módosítja ideológiai és propaganda alapértézeit.

Mindezek alapján tarthatatlan a párt osztályjellegének és a szövetségi politikának a jelenlegi propagandisztikus megfogalmazása. A munkásosztály vezető szerepe olyan politikai jelszó, amely alapvetően egy korábbi történelmi korszak követeléseinek megvalósítására utal. Ez a jelszó sem a világ jelenlegi alapvető fejlődési tendenciáival – a szellemi alkotó tevékenység húzóágazattá válása, az infrastruktúra növekvő szerepe, a politika professzionizálódása –, sem a magyar társadalom realitásaival – az egyetlen relatíve prosperáló mezőgazdasági ágazat, a társadalomban lezajló mobilitási folyamatok, a vállalkozói réteg kialakulásának és biztonságérzetének kulcsszerepe a reformfolyamatok szempontjából – nem számol. Véleményünk szerint azért a párt jellegét a jövőben nem társadalmi osztályok vagy rétegek alapján, hanem a párt által vállalt értékek és érdekek világos megfogalmazása alapján kell definiálni, és ezen az alapon kell egy széles néppárti koalíció keretében a párt tömegbázisát újrateremtetni.

II

A nyolcvanas években lényegesen átalakult a magyar társadalom egyenlőtlenségi rendszere. Néhány folyamat csökkentette az egyenlőtlenségeket: csökkentek a hatalmi pozícióban levők privilégiumai, a hatvanas és hetvenes évek után ugyan lelassulva, de még mindig valamelyest csökkent a legrosszabb helyzetben, az abszolút szegénységben levők száma, valamelyest nőtt az állampolgárok jogegyenlősége, a személyi jövedelemadó rendszerének igen erős progresszivitása – jelentős teljesítmény-visszatartó erővel – csökkentette a regisztrált jövedelmek egyenlőtlenségeit. Más folyamatok azonban az egyenlőtlenségek növekedésére mutatnak: erőteljes differenciálódás figyelhető meg a magán- és második gazdaságban, differenciálódtak a jövedelmek, a népesség alsó 20-25 százaléka egyre jobban leszakad az átlagos helyzettől, nőttek a demográfiai tényezőkre visszavezethető egyenlőtlenségek. Összességében az egyenlőtlenségek enyhe növekedése mellett azok belső szerkezetének, a népesség egyenlőtlenségi rendszerben való eloszlásának a belső átrendeződése dominált.

Mindez felveti annak szükségességét, hogy a politikai vezetés gondolja újra a társadalmi egyenlőséggel és egyenlőtlenséggel kapcsolatos ideológiai álláspontját. Nemcsak a munkásmozgalomnak, hanem lényegében minden demokratikus politikai mozgalomnak lényegi sajátossága volt, hogy a társadalmi egyenlőséget pozitív értéknek kezelte, és tevékenységében a legkirívóbb – és leginkább igazságtalannak érzett – egyenlőtlenségek csökkentésére törekedett. (A II. világháborútól a hetvenes évek közepéig a nyugati liberalizmusban is központi szerepet játszott az egyenlőség követelése.) Ugyanakkor az európai munkásmozgalomban az egyenlőség nemcsak pozitív értéként jelent meg, hanem a politikai cselekvésben egyfajta primátusra is szert tett. Ez egy pluralisztikus társadalom keretei között nem eredményezett lényeges funkciózavarokat, mivel más politikai erők más társadalmi értékre tették a hangsúlyt, és így – harcok árán – egyfajta értékiegyensúlyozottság jöhetett létre.

A kommunista párt monopolisztikus hatalomgyakorlásával ez az egyensúly megbomlott, az egyenlőség eszméje az ideológiában más értékek rovására kapott jelentőséget. Ezt ellensúlyozandó már a sztálini rendszer korai időszakában megindult az

egyenlődsdi elleni harc, az erősen centralizált társadalmi újratermelés objektív mechanizmusai azonban az átlag irányában való nivellálást erősítették. Így jött létre az a szituáció, amelyben az anyagi források szűkössége mindig határt szabott az átlag irányába való felfelé nivellálásnak (tehát az átlag alattiak felemelésének), viszont széles körben érvényesült az átlag irányába való lefelé nivellálás (tehát az előreszaladók visszafogása). Ennek megfelelően a rendszer szempontjából kiemelkedő érdemeket sem tudta a rendszer a saját logikáján belül honorálni, és ezért a rejtett privilégiumok áttekinthetetlen szövevénye alakult ki. A magyar társadalmat továbbra is lényeges egyenlőtlenségek jellemezték. Mindez hozzájárult a rendszer funkciózavarainak elmélyüléséhez, a teljesítmények értékelésében nem azok társadalmi hasznossága, hanem rendszerkonformitásuk dominált.

A hatvanas évek közepétől úgy következik be az újratermelési mechanizmus lassú – és visszaesésekkel tarkított – átalakulása, hogy ez az átalakulás engedmények sorozatán és nem offenzív struktúraváltáson alapul. Ennek következtében felemás módon legitimálódnak az egyenlőséggel azonos rangú társadalmi értékek – teljesítmény, szabadság, szolidaritás, hatékonyság, piaci hasznosság, demokrácia –, viszont nem kerül sor a politika határozott értékvtására, így egyfelől egyre nő a diszkrépancia a vallott ideológiai elvek és a valóságos gyakorlat között, másfelől lehetővé vált, hogy az egyenlőség-eszme zászlaja alatt gyülekezzenek a reformellenes erők, anélkül, hogy tényleges politikai céljaikat explicitté tennék, illetve mások a reformszótárból teljesen száműzik az egyenlőség-értéket.

Mindebből következik, hogy ideológiailag egy össznemzeti érdekeket felvállaló politikai pártnak az egyenlőséget más fontos társadalmi értékekkel egyenrangú pozitív értéként kell kezelni, és nyilvánvalóvá kell tennie, hogy a konkrét társadalmi folyamatokban a különböző értékek is ütköznek egymással (az egyenlőség egy konkrét folyamatban éppúgy válhat a hatékonyság, a demokrácia és a szabadság korlátjává, mint ahogy a túlzott egyenlőtlenségek is lehetnek hatékonyságot gátló, szabadságot megnyirbáló hatásúak). Ugyanakkor egy pluralizálódó politikai szerkezetben természetes jelenséggént kell kezelni azt is, hogy egyes politikai mozgalmak az egyenlőségnek, mások más értékeknek adnak prioritást. A döntő kérdés nem az, hogy a párt igazságot oszszon ezek között, kijelölve az egyenlőség-eszme egyedül elfogadható értelmezési keretét. Ellenkezőleg: csak akkor tudja integratív funkcióját betölteni, ha az értékek pluralizmusát elfogadva egyfajta egyensúlyozó szerepre vállalkozik.

Ebből most már az is következik, hogy alapvető stratégiai váltásra van szükség az egyenlőség-eszme konkrét gyakorlati összfüggéseivel kapcsolatban is. Az egyenlősítő törekvésekben háttérbe kell szorítani mindazokat, amelyek erős ütközést mutatnak más vállalt társadalmi politikai értékekkel, és előtérbe kell állítani azokat, amelyek éppen hogy segíthetik ezen más értékek megvalósulását. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a jelenleginél sokkal érzékenyebben kell reagálni a leszakadás okaira, mindazokra az egyenlőtlenségekre, amelyek az átlagtól való leszakadást, az elszegényedést, a depriválódást mutatják, és szabadabban érvényesülni engedni azokat a folyamatokat, amelyek az átlagtól felfelé történő differenciálódás, a kiemelkedés irányába mutatnak. Ugyanakkor az átlaghoz való viszonyítás fetiszizálása helyett nagyobb súlyt kell helyezni az egyes rétegek szükségleteire, igazságosságérzetére, nemzetközi tapasztalataira.

III

A ma elterjedt, első pillantásra logikusnak látszó felfogás szerint hatékony (illetve még csak hatékonyságra törekvő) gazdaság egyelőre csak úgy képzelhető el, ha az szükség-

képpen növeli bizonyos csoportok, rétegek hátrányait, mert növeli a jövedelmi differenciákat és munkanélküliséget okoz.

A ma elterjedt logikát több szempontból megkérdőjelezzük. A hátrányokért nem a hatékonyságnövelés (vagy ilyen törekvés) a felelős. Ezek a gazdaság legkevésbé hatékony működése idején is jelen voltak (akkor is, ha az ideológia tagadta létüket). A rossz helyzetek bővített újratermelése, a szűkülő forrásokért és jó helyekért folyó élesedő versennyel együtt, a gazdaság kvázi-stagnálásának (vagy csak a gazdasági dinamika lassulásának) szinte szükségszerű kísérőjelensége az utóbbi 10–15 évben.

A mai leszakadók túlnyomó többsége azok közül kerül ki, akiknek helyzete nem, vagy csak felületileg javult az elmúlt évtizedekben. Az egyik fontos csoportot a múltban legelnyomorodottabb gazdasági cselédek (alkalmi munkások, napszámosok) leszármazottai adják. Közülük sokakat teljesen elkerült az 1945 utáni társadalmi sodrás, mert területileg-társadalmilag a legszélső periférián éltek és élnek gyakran ma is. A másik fontos csoportot a tanulatlan, elemi civilizációs és kulturális hátrányokkal küzdő segédmunkások jelentik, akiknek nem kis része cigány. Ez a csoport formálisan és legalább az alkalmi alkalmaztatás erejéig profitált az elmúlt évtizedekben a foglalkoztatás bővüléséből. A munkaviszony bért és társadalmi járandóságokat biztosított. Épp ez volt a háború előtti tömeges szegénység leküzdésének egyik legfontosabb eszköze. (A földreform a másik fontos elem.) Az így bekapcsolódók egy része elindulhatott egy valószínű felemelkedés felé (szakmatanulás, gyerekek iskolázása), ha elég erejük és szerencsájuk volt. Másik részük azonban – az elemi megélhetés biztonságát kivéve – minden korábbi hátrányt megtartott. E társadalmi-gazdasági-kulturális hátrányok zöme épp abból fakadt és azért maradt fenn tartósan, mert a gazdaságot semmi nem ösztönözte arra, hogy a munkákat igényesebbé, emberibbé tegye. A hatékonyságra, modernizálásra nem törekvő vállalatok zömében a munkaszervezet és technológiák megtűrték, vagy éppen szükségessé tették azt, hogy a munkaerő viszonylag magas hányada tanulatlan, igénytelen legyen, civilizálatlan körülmények között éljen és dolgozzon. Ugyanígy hatott az a (teljes foglalkoztatást formálisan biztosítani akaró) bérpolitika, amely akadályozta a termelőeszközök modernizálását és a vállalatokat vattaemberek felvételére ösztönözte. (Velük szemben csak az az egy követelmény volt, hogy fogadják el az alacsony bért.) Ugyanakkor társadalmi szerveződések, mozgalmak, a munkások érdekeit vállaló szakszervezetek hiányában „alulról” nem indulhatott el semmilyen mozgás, ami emberibb, humanizáltabb munkákat követelt volna.

Az eddig is elnyomorodott csoportoknál ma a korábbinál nyíltabban és veszélyesebben jelentkeznek a „hátrányok”. Melléjük egy új csoport lép mostanában – s éppen ez a csoport lehet egy esetleges politikai destabilizáció főszereplője –, a nem szakképzett pályakezdők (akik érettségizettek is lehetnek). Az érettségizettek társadalmi indulása, kulturális-társadalmi tőkéje más, mint azoké, akikről eddig volt szó. Ez esetleg megvédheti őket a legrosszabb jövőtől. Az alacsonyabb végzettséggel kilépők sorsa, és főleg azoké, akik a nyolc osztályt sem voltak képesek elvégezni, egyelőre megpecsételődőtt.

Az eddigiek lényege az, hogy noha a hátrányokat nem a hatékonyságra törekvés okozta, és noha a hatékonyság elvileg növelhető lenne a hátrányok tragikus súlyosbítása nélkül is, ma Magyarországon a korábban is létező hátrányok egyre nyíltabban és erőteljesebben jelentkeznek. Ezt egyelőre nem a hatékonyságnövelés okozza (hiszen az még nem nő), hanem egyrészt a gazdasági bajok, másrészt a társadalmi erőviszonyok. A gazdaságilag vagy/és hatalmilag privilegizált csoportok elsősorban saját előnyeik és pozíciójuk megtartásában érdekeltek. Ezért ideológiailag azt sugallják, hogy a rossz követelményekbe csak fatalista módon lehet beletörődni, illetve fegyelmebb azok

utólagos enyhítésére lehet törekedni. Ugyanakkor hiányoznak, vagy még roppant gyengék azok a társadalmi erők, amelyek ellentétes irányú mozgásokat indíthatnak el.

Minthogy a bajok gyökere mélyre nyúlik, nincs lehetőség gyors javításukra. A mai folyamatok megfordítása és korrigálása több generáció munkáját igényelheti. De ha az erőfeszítések nem kezdődnek el hamarosan, viszonylag rövid időn belül egészen nyilvánvalóvá fog válni, hogy nemcsak a társadalom, de a gazdaság is belerokkan a mai indolencia következményeibe. A nemzetközi tendenciák szerint növekvő jelentőségű emberi tényező hazai leértékeléséhez vezet annak figyelmen kívül hagyása, hogy a társadalmi viszonyok visszahatnak a gazdaságra.

A bajok eredete jórészt politikai, és a folyamat megfordításának lehetőségét is a politikai mezőben kellene keresni. Azokban az országokban, amelyekben sikeresen és tartósan lépett a társadalom- (és szociál-) politika a piacgazdaság mellé, ott ezt egy következetes politika alapozta meg. Ennek az az elvi alapja, hogy a (tőkés) piacgazdaságot nem lehet rövid úton (kisajátítással és a tervgazdaság bevezetésével) megszüntetni. Hosszú távon kell a piacgazdasággal együtt élni. De a társadalmi erők – mindenekelőtt a szakszervezetek – segítségével a piac emberellenes vonásai ellen különböző módokon kell harcolni. Az elosztást szakszervezeti bérpolitikával, adóval és jóléti újraelosztással kell igazságosabbá és kevésbé egyenlőtlené tenni. A társadalom integráltságához, a kiszolgáltatottságok csökkentéséhez a munkaerő „árjellegét” kell csökkenteni, elsősorban aktív foglalkoztatáspolitikával (ami egyébként a dinamikus piacgazdaság feltétele is). E két politika együtt javítja az élet- és munkafeltételeket, és gátolja rossz helyzetek újratermelődését. Vagyis: hosszú távon egymás mellett él a piac – amit a gazdasági erők és érdekek szerveznek –, és a piacot kontrolláló-korrigáló-visszaszorító „társadalompolitika” –, amit a társadalmi-politikai erők szerveznek.

Magyarországon a kommunista politika 1949 táján a tőke és a piac azonnali megszüntetését tűzte ki célul. Ennek megfelelően miközben sokszor irreális társadalompolitikai célokat tűzött ki, megszüntette az önálló szociálpolitikát is, hiszen erre az adott feltételezések mellett már nem volt szükség. (Ha nincs piac, nem kellene az azt visszaszorító társadalmi erők sem.) Egyébként az egész politika – nyilvánvalóan – a spontán társadalmi mozgások tagadására, visszaszorítására, s nemcsak a gazdaság, hanem az egész társadalom központi vezérlésére épült. A kisebb részben pozitív, nagyobb részben negatív következmények ismertek.

Ma a gazdaság egyértelműen visszatér a piaci működéshez, és ez az egyetlen járható út. Nyilvánvaló feladat tehát egy ennek megfelelő társadalompolitika vállalása is. Egy olyan, tulajdonosi érdekeltségen alapuló, a magántulajdon korlátait alkotmányosan szabályozó piacgazdaságról van tehát szó, amelyben a társadalom elfogadja, hogy a piac mellett szükség van egy erős, társadalmi erőkkel szerveződő nem piaci szférára az emberi szükségletek jobb kielégítése érdekében, illetve azért, hogy teret kapjanak a nem gazdasági szabadságok, a szolidaritás és egyenlőség értékei is. Egy ilyen új társadalompolitika kereteinek megteremtése nélkül nem látunk esélyt a mai hátrányok érdemleges kezelésére.

HÁMORI CSABA: Köszöntő

A rendező szervek és a házigazdák nevében köszöntöm tanácskozásunk résztvevőit az Agrártudományi Egyetemen, Gödöllő városában, Pest megyében.

Aligha volt vádolható azzal a magyar politikai gyakorlat, hogy sietve hasznosította a tudományos műhelyek eredményeit a politikai munkában. És fordítva is igaznak érzem: a múltban a tudományos műhelyek dolgozói sem siettek, hogy elvi alapot vagy kapaszkodót nyújtsanak a gyakorlati kérdések megválaszolásához. Az országos pártértekezletet követően az új Politikai Bizottság első feladatai közé sorolta, hogy a társadalom szerkezetének korszerű tudományos leírásából adódó következtetéseket hasznosítsa a párt politikai gyakorlatában.

Ezen elhatározás megvalósításának ütemét ítélik meg Önök. Végül a gyakorlat minősíti majd az eredményt.

Mostani kétnapos tanácskozásunkon napirendre kerülnek a hazai valóság fontos ideológiai, társadalmi és politikai kérdései. A tervezett program a társadalmi szerkezet vizsgálatából kiindulva egyfajta keresztmetszetét igyekszik adni annak az évtizednek, amelyet most élünk, s amelyet többféleképpen minősítünk: a pangás, a gazdasági, társadalmi, politikai feszültségek, zavarok erősödésével, a válságfolyamatok kibontakozásával, a különböző útkeresésekkel.

Ez az évtized azonban nemcsak válságot és veszélyhelyzetet jelent, hanem a válságból kivezető utak megtalálásának esélyét is. Végső soron egy alkalmazkodóképes, fejlődésképes szocializmusfelfogás kialakítását eredményezheti. Már tapasztalhatók biztató jelei annak, hogy a társadalomtudományok eredményei beépülnek a politikába. Úgy tűnik, hogy elválunk a sztálini társadalomfelfogástól. Úgy tűnik, hogy a többpárt-rendszerre való átmenet kérdéseiben is figyelembe tudjuk venni azokat az eredményeket, amelyeket a tudományos műhelyek eddig produkáltak. Amit én a legkevésbé érzek megalapozottnak, az a párt politikai párttá válásának kérdésköre. Ugyanakkor bízom abban, hogy Önök további segítséget is adnak majd a politika számára annak felismerésében és előrelátásában, hogy egy-egy politikai cél eléréséhez milyen társadalmi erők csatlakoznak objektív helyzetükből kiindulva, valamint abban, hogy egy-egy politikai döntés milyen reakciókat vált ki a különböző társadalmi csoportokból.

Pest megyében nem most fogalmazódott meg először az igény a társadalomszerkezet korszerű leírására. A Pest megyei Pártbizottság már évekkel ezelőtt megfogalmazta a kérdés napirendre tűzését. Szorgalmazta, hogy a marxista alkotóműhelyek összpontosítsák figyelmüket a mai magyar társadalom szerkezetének vizsgálatára és az abból levonható tudományos és politikai következtetések kidolgozására. Most örömmel biztosítunk helyszínt egy ilyen tanácskozás számára.

ANDICS JENŐ: Megnyitó

A Központi Bizottság Társadalompolitikai Osztálya nevében, amely társrendezője ennek a mai tanácskozásnak, köszöntöm a résztvevőket. A hagyományos elméleti tanácskozások rendszerének szervezéséhez képest ez a mostani konferencia átmeneti jellegű. Korábban többször rendeztünk sok embert mozgósító tanácskozásokat 2–300 fő részvételével s átfogó, nagyigényű tematikával. E tanácskozásokon – a tapasztalatok alapján – legalábbis vitatható értékelések születtek. A jövőben szeretnénk előtérbe helyezni a műhely jellegű tapasztalatcserét, a véleménycserét, egymás szemléletének, a poli-

tikai gondolkodásnak a formálását oly módon, hogy az hangsúlyozottan ne propagandista célokat szolgáljon, hanem segítse elő a politikusok és a tudomány művelői közötti párbeszédet. Ez már bizonyos mértékig megfigyelhető volt a nyilvánossággal kapcsolatos országos szakértői tanácskozáson. Valószínűleg a jövőben is elsősorban a szakértői tanácskozásokat fogjuk előtérbe helyezni. Annál is inkább, mert egy magát progresszívnek valló és progresszív irányba megújulni kívánó párt nem mondhat le az új gondolatoknak a saját politikájába való beépítéséről. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert eddig keveset valósítottunk meg belőle.

Azt hiszem azonban, hogy mai tanácskozásunk jelentősége mégis nagyobb annál, mintsem műhely jellegű tanácskozásnak tekinthetnénk. Hiszen az MSZMP-nek ebben a sok szempontból nehéz történelmi időszakban meg kell fogalmaznia a társadalomhoz, a társadalom különböző rétegeihez való viszonyát, ki kell alakítania egy korszerű társadalmpolitikai és szociálpolitikai koncepciót, meg kell tudni fogalmazni azokat a társadalmi problémákat, amelyek a különböző rétegeket foglalkoztatják, amelyek helyzetükből következnek; másképpen ugyanis nem fog tudni tömegpártként működni. Következésképpen ez a tanácskozás nélkülözhetetlen municiót adhat ahhoz, hogy számba vegyük: milyen téren rendelkezünk viszonylag biztos ismeretekkel, miben vagyunk bizonytalanok, és mi az, amiben haladéktalanul szükséges politikai szemléletünk korszerűsítése.

E célok figyelembevételével kértük fel az előadókat, hogy tekintsék át a mai magyar társadalom helyzetét és szerkezetét, s e célt szolgálja a műhely jellegű vita a társadalomszerkezet és a politikai gyakorlat összefüggéseiről, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek, szociálpolitika-társadalmpolitika problémaköréről.

A tanácskozás eredményeit publikálni fogjuk, hogy az érdeklődők számára hozzáférhető legyen. Az eredmények hasznosításának legfontosabb útja, hogy az itt elhangzott gondolatok beépülhessenek a párt programjába. Napjaink felgyorsuló folyamatában most a párt választási programjának kidolgozása, majd a következő pártkongresszus programjának megfogalmazása áll előttünk. Ebben a munkában is hasznosítani akarjuk a tudományos kutatások eredményeit.

HUSZÁR ISTVÁN: A társadalmi szerkezet változásai

Nem a ma leírható társadalmi szerkezetről, annak mutatóiról, számszerű értékeiről akarok szólni. Inkább egy lehetséges felfogásról, s arról: miként változott, változik – torzult és lett igazabbá – társadalomképünk. Eszmetörténeti vagy csak egyszerűbben: a politikai gondolkodás történetének feltárására irányuló kutatások – s ezt őszintén fájdalom – sem adtak még elegendő és általánosítható ismeretet ahhoz, hogy a társadalom szerkezetének megközelítéséhez egy koherens nézetrendszerrel lehetne számolni. Persze az elmélyültebb társadalomelméleti kutatások aligha vezethetnek egyetlen koherens nézetrendszerhez, s nem is lenne kívánatos, hogy egyetlen nézetrendszer legyen csak a palettán. Azt meg lehet állapítani, hogy örömdetesesen megszorodtak azok a kutatások, amelyek egyfelől már ma is igen gazdag tényanyagot és gondolatokat hoztak, másfelől ígéretes programok alapján minden bizonnyal új eredményekhez vezetnek. Fontosnak ítélem meg, hogy a középtávú társadalomtudományi kutatások tervében kiemelt helyet foglalnak el a társadalom szerkezetét elemző és értelmező elméleti és empirikus kutatások. Régi probléma hazánkban – a munkásmozgalomban általában is –, hogy a politikai gondolkodásra, a szemléletre hallatlanul sok olyan leegyszerűsítés, sematizmus hat, ami inkább fékezi a megismerést, mint segítené. Ezért is áll szán-

dékomban sürgetni az igazabb, teljesebb megismeréshez szükséges további vizsgálatokat. Ezek fontosságát szeretném már előljáróban átlátni.

A magyar társadalomkutatók legjobbjaitól mindig idegen volt az a szemlélet, amely egyetlen leegyszerűsített képletben vélte megragadhatónak, leírhatónak a népesség, a társadalom szerkezetét, mint ahogy idegen volt a marxizmus klasszikusaitól is a primitív sémákban való gondolkodás. Igazolni ezt nem lenne nehéz. Igazolás helyett – erre most az idő aligha adna elegendő teret – csak felvillantok néhány jelzést. Érdemes elgondolkozni azon: hogyan és miért is tette hozzá Marx az absztrakt közgazdasági kategóriákhoz – munka, tőke, földjáradék, érték, ár, értékfölöslet stb. –, hogy ezek termelési, társadalmi viszonyok kifejeződései? Kellő indokoltsággal mondta Lukács György Marx gazdasági tanairól, hogy az „a társadalmi lét totalitásából indul ki, és ismét abba torkollik”. De hivatkozhatnánk arra, hogy Engels: A munkásosztály helyzete Angliában; vagy Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban című műve milyen sokoldalú, tárgyilagos, sematizmustól mennyire mentes képet ad a társadalom vizsgált rétegének állapotáról, folyamatairól.

Érdemes és érdekes lenne feltárni azt a folyamatot, amely a primitív szimplifikáláshoz később elvezetett.

Visszatérve hazánkra: gazdag hagyományai, ma is értékes, gondosan összegyűjtött forrásai és elemzései vannak a magyar kutatóknak a társadalmi folyamatokról. Képtelenség ezeket – közülük még a legfontosabbakat is – felidézni. Példaként mégis megemlítem Keleti Károly (Hazánk és Népe), Illyefalvi munkásságát, a népi írók, a magyar szociográfusok tevékenységét. Emlékeztetni szeretnék arra a társadalomképre, amelyet 1943-ban Szárszón Erdei Ferenc rajzolt fel hazánk viszonyairól, kimondatlanul is vitázva a sztálini „két osztály, egy réteg” sémával.

De a nagy és gyors társadalmi átalakulások folyamata is értelmezhetetlenné – pontosabban: újraértelmezendővé – tette a struktúráképet. A múltunk megértésére irányuló szándékokat is akadályozta a primitív séma. Köztudott, hogy mindig az átmenetek, a köztes kategóriák okozzák a legtöbb zavart. Az alkalmazott séma nem tudott mit kezdeni például az úgynevezett középosztállyal, sok lett az „egyéb” kategóriába soroltak száma, majd a kétlakiak stb. Így azután a társadalmi szerkezet problémája a felszabadulás után, és különösképpen pedig az elmúlt harminc évben viták középpontjába került Magyarországon. A fokozott érdeklődésnek több oka van.

Egyrészt a társadalmi szerkezet vizsgálata mindig is a társadalmi önismeret, a társadalmi folyamatok értelmezésének kiindulópontja volt és lesz. Így érthető, hogy egy súlyos társadalmi katasztrófa után az érdeklődés felfokozott lett. Már csak ezért is mind a társadalmi folyamatok irányítása, a társadalmi tervezés, mind pedig a dogmatikus sztálinista társadalomkép alól való felszabadulás szempontjából kiemelkedő és egyre növekvő jelentőségre tett szert. Másrészt a szocialista mozgalmak értékválasztásában központi jelentősége van a társadalmi egyenlőség követelésének, s így a fennálló egyenlőtlenségek vizsgálatára vállalkozó struktúrakutatások fokozott ideológiai és legitímációs jelentőséggel bírnak. Harmadrészt egyre általánosabbá vált a felismerés, hogy a „két osztály, egy réteg” modell és a valóságos újratermelés és egyenlőtlenségi rendszer között nem lehetséges egybeesés. Már a hatvanas évek elején-közepén, legalábbis társadalomtudományi körökben, kezdett általánossá lenni ez a felismerés, és e diszkrépcia feloldásának igénye fontos szerepet játszott a kibontakozott vitákban. Végül az ideológiai rendszerbe beépült lényegi elemek – a munkáspárt jelleg, a munkásosztály vezető szerepe, a munkás–paraszt szövetség – illetve ezen ideológia, de még inkább az ideológia jegyében megvalósuló folyamatok kritikája is előtérbe állította a társadalmi szerkezet vizsgálatát.

A KSH 1963. évi nagyszabású rétegződésvizsgálata már egyértelműen bizonyította, hogy a tulajdonforma különbségeiből kiinduló struktúramodell az akkori társadalmi differenciáltságnak is legfeljebb 2–5 százalékat képes magyarázni. Az e vizsgálat alapján kibontakozott, főként a *Valóság* hasábjain publikált viták elsősorban a hagyományos megközelítés utóvédharcait vívók és a valóságos differenciáltság leírására törekvő kutatók közötti ideológiai összecsapás formájában jelentkeztek. Az akkor még példa nélküli adatfelvétel létrejöttében és feldolgozásában kiemelkedő szerepe volt a KSH akkori vezetésének, a viták megindulásában, a korábbi modell kritikájában az újból elfogadott, polgárjogot nyert szociológia, s első, illetve újbóli igényes művelői szereztek óriási érdemeket. Egy alternatív, a valóságos viszonyokat lényegesen jobban leíró – a differenciáltság 20–25 százalékat magyarázó – modell kidolgozása elsősorban Ferge Zsuzsa nevéhez fűződik.

Ezen viták eredményeként több tudományos műhelyben intenzív kutatómunka indult meg. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Kovács Ferenc elméleti kutatásai, az Andorka Rudolf vezetésével folytatott mobilitáskutatások, Ferge Zsuzsa és Gazsó Ferenc kutatásai az iskolarendszer és az egyenlőtlenségi rendszer kapcsolatáról, Szelényi Iván vizsgálatai a települési és lakásegyenlőtlenségekről, Zafir Mihály jövedelmi-differenciáltság elemzései, a KSH által szolgáltatott igen gazdag adatbázisok rendkívüli módon gazdagították a társadalmi szerkezettel kapcsolatos ismereteinket. Tudjuk: volt riadalom, ideológiai indíttatású gát. Például az akkor elvégzett úgynevezett szegénységvizsgálatot nagy politikai ellenállás fogadta. Mégis: ezek a kutatások lényegesen módosították a korábbi struktúráképet.

A hetvenes évek elején ezen a területen is volt megtorpanás. A munkásosztály helyzetéről szóló KB-határozat, majd az ennek hatására kidolgozott osztály- és rétegszerkezeti modell arra tett ugyanis kísérletet, hogy a feltárt empirikus tények egy részét alapvetően konzervatív ideológiai megalapozottsággal a régi modell korszerűsített változatába építse be. Jóllehet ez az irányzat szinte semmilyen hatással nem volt a tovább folyó kutatómunkára, lehetetlenné tette, hogy a tényleges kutatási eredmények az ideológiai és politikai életre is komoly hatást gyakoroljanak, megakadályozva minden ezzel kapcsolatos áttörést.

A hetvenes évek második fele azonban a kutatások területén mégis nagy lépést jelentett. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete koordinálásával igen sokoldalú, korszerű szemléletű kutatások folytak, amelyekben a téma szinte minden számottevő szakértője részt vett. A kutatási eredmények egy háromkötetes válogatásban nyilvánosságra kerültek, az összefoglaló zárótanulmányt nemcsak tudományos grémiumok, hanem felső szintű politikai szervek is megtárgyalták. Hatásukra ugyan nem következett be a politikai dokumentumokban radikális szemléletváltozás, politikai áttörés, csak a dokumentumok által festett kép vált valamelyest árnyaltabbá. A kutatásoknak azonban újabb lökést adott ez az időszak. Egyértelmű konszenzus jött létre ugyanis azon az alapon, hogy az örökölt osztály- és réteggülönbségeknek a társadalmi szerkezetre gyakorolt hatása már minimális, és ezért a kutatásoknak arra kell irányulnia, hogy a gazdasági reform után Magyarországon kialakult újratermelési modell milyen társadalmszerkezetet és milyen egyenlőtlenségi rendszert hoz(ott) létre.

A nyolcvanas évek első felében a KSH, a Társadalomtudományi Intézet és az MTA Szociológiai Kutatóintézete egy egyeztetett közös kutatási program keretében újabb nagyszabású – nemzetközileg is egyedülálló – felvételsorozatot bonyolított le, amelynek eredményeit az egyes kutatóműhelyek önállóan interpretálták. Ezt a kutatást jól egészítették ki az ELTE értelmiségkutatásai, a Szövetkezeti Kutatóintézet többszöri falusi adatfelvétele, a több műhelyben is folyó regionális és települési egyenlőtlenség-

kutatások, az időmérleg, a háztartásstatisztikai és jövedelemstatisztikai felvételekből nyerhető információk.

Alapvető változást jelent, hogy a nyolcvanas évek elejétől a témával kapcsolatos vitákban a szakmai és tudományos érvek – és nem az ideológiai korlátok – uralkodnak.

Ezen kutatások alapján egy sokoldalúan tagolt társadalom képe bontakozik ki előttünk. Társadalmi szerkezetünket és egyenlőtlenségi rendszerünket nem lehet egyetlen modell Prokrusztész-ágyába kényszeríteni. A hatalom, a tudás és a tulajdon egyenlőtlen elosztása, a még mindig domináló központosított redisztribúció és bürokratikus koordináció, illetve a második gazdaság és a kibontakozó piaci viszonyok sok szempontból és sokszor egymás hatását keresztezve tagolják a társadalmat. Tudjuk, hogy a statisztikailag mért jövedelmi különbségek az anyagi életkörülmények differenciáltságának alig több mint tíz százalékát magyarázzák. Tudjuk, hogy a népesség kétharmadának az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyét különböző típusú státusinkonzisztenciák jellemzik. Tudjuk, hogy csökken a társadalmi-foglalkozási csoportok közötti egyenlőtlenség relatív súlya és egyre nagyobb az örökölt és a megszerzett kulturális tőke és szociális tőke szerepe az egyenlőtlenségek újratermelésében. Tudjuk, hogy a népesség közel egy tizede a létminimum és mintegy ötöde a társadalmi minimum alatt él, s közöttük ma már nemcsak a munkamegosztási hierarchia alján levők találhatók meg. Tudjuk, hogy a társadalmi hierarchia csúcsán, a legjobb helyzetű csoportok között ma már nemcsak az állami és pártvezetés képviselői találhatók meg, hanem egy izmosodó vállalkozói réteg és egy értelmiségi elit is. Tovább lehetne sorolni ezeket a tényeket. Úgy gondolom azonban, hogy már ez is bizonyítja, hogy társadalmunk alapszerkezete is sok szempontból tagolt, és a valóságos folyamatok csak akkor érthetők meg, ha ebből a sok szempontú tagozódásból indulunk ki.

Még összetettebbé válik azonban a kép akkor, ha azokat a tagozódásokat is figyelembe vesszük, amelyeket a tudomány ugyan az újratermelési folyamat szempontjából a fentiekhez képest másodlagosnak tart, az egyes emberek és társadalmi csoportok konkrét életfeltételeit, életstílusát és magatartását azonban nem kevésbé befolyásolják. A területenként, szubkulturánként is változó kulturális hagyományok, mentalitások, vallási és tradicionális eredetű magatartásszabályok, értékorientációk, politikai attitűdök korántsem felelnek meg az újratermelésben vagy az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely megoszlásának. S akkor még nem szóltam az emberek egészségügyi állapotában levő időleges vagy tartós különbségekről, a generációs metszetekről, az életkorhoz szükség szerint kapcsolódó különböző eltérésekről, vagy például a nemzetiségi lét esetlegesen strukturáló tényezőiről.

A hazai értékszociológiai kutatások – mindenekelőtt Hankiss Elemér kutatásai – csak igen enyhe kapcsolatot találtak a rétegződés és az értékrendszer között. Angelusz Róbert és Tardos Róbert most folyó nagyszabású kutatása azt mutatja, hogy a népesség kulturális tagozódása, kapcsolatrendszere, társadalmi miliője erősen színezi és módosítja az objektív munka- és életkörülmények alapján megrajzolt egyenlőtlenségképpünket, rétegződési modellünket. Kolosi Tamásnak és munkatársainak az egyenlőtlenségi tudatra vonatkozó vizsgálatai is arra hívják fel a figyelmet, hogy a tudati jelenségek és az objektív valóság között meglehetősen nagy a diszkrepancia. Példaként említem meg, hogy ezen utóbbi, nyolc országra kiterjedt vizsgálat például azt mutatja, hogy a valóságban Magyarországon a legerősebb az iskolai végzettség hatása arra, hogy ki milyen pozíciót tud elérni a társadalmi hierarchiában, ugyanakkor Magyarországon tartja a népesség a legkisebbnek az iskolai végzettség szerepét a társadalmi felemelkedésben és előrejutásban. Az egyre szakszerűbb hazai politikai közvélemény-kutatás is arra hívja fel a figyelmet, hogy bár vitathatatlan összefüggés van a politikai vélemények

szerveződése és a társadalmi tagozódás között, ez az összefüggés korántsem determinisztikus. Sőt még az egyes politikusok népszerűségi indexeit vizsgálva is azt tapasztaljuk, hogy nagyobb az eltérés a párttag és a párton kívüli értelmiségiek véleménye között, mint például az értelmiség és a munkások véleménye között. Az objektív egyenlőtlenségek területén pedig a párttag és a párton kívüli értelmiségiek között elhanyagolható, az értelmiség– munkás különbségnél lényegesen kisebb a differenciáltság.

Mindebből két alapvető fontosságú következtetést szeretnék levonni. Egyfelől azt, hogy a népesség politikai tagoltságát nem lehet megérteni pusztán a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely, a társadalmi rétegződés alapján. Korunk politikai alternatívái nem osztályalapon, de még csak nem is rétegek szerint differenciálják a magyar társadalmat.

Sajnos, nem rendelkezünk átfogó és empirikusan igazolt képpel a politikai tagoltságról. Tudom, hogy ez alapvetően nem a tudományos kutatás mulasztása. Amíg a társadalomban nem alakul ki egy pluralisztikus politikai rendszer, addig a politikai tagoltság is látens marad, tudományos eszközökkel aligha megközelíthető. Ezért csak hipotézisek állíthatók fel arról, hogy milyen főbb politikai irányok jellemzik a magyar lakosságot. Néhány indirekt kutatási eredmény alapján azonban kísérletet tehetünk az alaprendenciák jellemzésére.

Úgy tűnik, hogy a lakosság nagy többségét egy meglehetősen konfúz politikai tudat jellemzi. Ebben a nagy többségben egyaránt megellelhető egy általános szkepticizmus, a politikától való elfordulás, a kelet-európai szocializmusból való kiábrándultság és a szocializmus mélyreható reformjától, pontosabban egy ilyen reform következményeitől való félelem, a negyven éven keresztül hangoztatott értékek és célkitűzések – teljes foglalkoztatottság, ingyenes juttatások, inflációmentesség, megélhetési biztonság és kockázatmentesség, kiszámíthatóság, állami paternalizmus – számonkérése, nosztalgikus szembeállítás a jelen valóságával. Félreértések elkerülése végett én ezt a reakciót sok szempontból természetesnek, bizonyos szempontból pozitívnak tartom. Annak jelét is felfedezhetjük benne, hogy a felnőtt lakosság egyre inkább kompetensnek tartja magát az ország dolgaiban, hogy társadalmunk politizálódik. Nőtt a közügyek iránti érdeklődés és ez pozitív jelenség. Végül is mindez a társadalmi erőforrások gyarapodását jelzi.

A politikától való elfordulás is jelen van társadalmunkban. Nyilván ezt is motiválja a valós elvárásoknak megfelelő életszínvonal és életkörülmények biztosításának kényszere. Miközben a munkával – főállású és keresetkiegészítő munkával – töltött idő nálunk az egyik legmagasabb a modern világban, nemcsak kulturálódásra, a családdal való foglalkozásra, aktív pihenésre, hanem politizálásra is kevesebb az emberek ideje. Ezt a lakossági hányadot elősorban az érdekli, hogy megéljen, és ha lehet, ne rosszabbul éljen. Ugyanakkor jogos az a félelem is, hogy sok esetben éppen ez a nagy többség viseli a reformlépésekből szükségszerűen adódó terheket. Az elmúlt években sokszor tapasztalhatta, hogy a kormányzat reformígéreteiből mindenekelőtt csak az a rész valósult meg, amely a jövedelmeket a lakosságtól a költségvetés felé igyekezett átcsoportosítani, illetve a költségvetés kiadásait főként a lakosság terhére csökkentette. Ezért nosztalgikusan számon kéri azokat a jelszavakat és ígéreteket, amelyek valójában egy olyan korábbi társadalmi újratermelési modell szülöttei, amely modellt az országot a mai, válságos helyzetbe juttatta.

Azért is foglalkoztam részletesebben a lakosság ezen – véleményem szerint igen jelentős – hányadának politikai arculatával, mert nézetem szerint a jelenlegi politikai helyzetben korántsem a különböző alternatívák nevezett mozgalmak egymás közötti és a hatalommal való nézeteltérései, konfliktusai jelentik a leggyűlékonyabb politikai

anyagot, hanem az, hogy ez a diffúz tudatú, *látszólag* apolitikus többség helyzetéből adódóan fogékony mindenfajta – jobb- és baloldali – szélsőségre s – mondjuk ki a szót – demagógiára is. Ma ez jelenti végső fokon a legnagyobb politikai problémát. Mert végül is egy új, vonzó társadalmi modell iránt az érdeklődés, a várakozás igen nagy. Az alapvető konfliktus abból fakad, hogy ennek a modellnek a kidolgozása, vezetése érdekében – éppen a mai gazdasági helyzet miatt, az egyensúly megbomlása miatt – a kormány kénytelen olyan döntéseket hozni, amelyek éppen ennek – az új modell iránt érdeklődő és azt váró – rétegnek a körében csökkentik, szűkítik a társadalmi bázist. Ez ma – véleményem szerint – a legnagyobb politikai probléma.

Sok szempontból hasonló a helyzet azzal a társadalmi státussal tekintve a legrosszabb helyzetben levő, deprivált, szegény népességcsoporttal, amelyre Gombár Csaba igen találóan immár több mint tíz éve a politikai névtelenek kategóriáját alkalmazta. Ez a népességcsoport minden társadalomban megtalálható. Politikailag azért névtelen, mert egy politika alatti színvonalon él, és nem képes önálló politikai akcióra. Ugyanakkor azonban bármikor hivatkozási alapját, esetleg tömegbázisát jelentheti egy, különböző politikai szándékokkal fellépő populista mozgalomnak, esetleg két, számunkra egész életünkben szent politikai cél: a szocializmus és a nemzeti érzés rossz szándékú és rossz emlékü összekapcsolásának. Az igazán nagy veszélyt a jelenlegi helyzetben abban látom, hogy ma ezzel a politikailag névtelen csoporttal szemben nem egy politikailag tudatos, állampolgári létének, munkásmozgalmi és polgári tradíciónak tudatában levő nagy többség áll, mintegy politikai ellensúlyt képezve, hanem – mint erre fentebb utaltam – egy olyan többség, amely érthető apolitizmusával maga is sok szempontból a politikai névtelenségbe süllyed. Ennek a gondolatmenetnek a lezárásaként tegyük még hozzá, hogy – megint csak természetesen – a jelenleg kibontakozó vállalkozói réteg is alapvetően a vállalkozás gründolásával, a hatalomtól való megóvásával van elfoglalva; s ekkor világossá válik, hogy alapvetően három olyan társadalmi makrocsoport mutatható fel, amelyben ténylegesen kirajzolódnak a politikai tagoltság körvonalai: az értelmiség, az ifjúság és az a többnyire a párttagság elitjét képező csoport, amely az elmúlt harminc esztendőben is szereplője volt a hazai politikai mozgásoknak. A társadalmi kibontakozás felé mutató vagy legalábbis afelé igyekvő alternatívák ezen három csoportot tagolják, polarizálják.

Tudom, hogy vitatható az a politikai paletta, amit itt vázoltam, s tudom, hogy az effajta hipotetikus, impresszionisztikus képek nem pótolhatják az e téren remélhetőleg a politikai rendszer pluralizálódásával párhuzamosan meginduló kutatásokat. Céлом elsősorban annak jelzése volt, hogy milyen viszonyt látok a társadalmi szerkezet és a politikai tagoltság között, és hogy arra mutassak rá, hogy elhibázott minden törekvés, amely a mai helyzetben pusztán vagy főleg osztály- vagy rétegalapon próbálja kezelni a társadalom politikai tagoltságát.

Ezzel függ össze másik alapvető következtetésem is. Az MSZMP elméleti konferenciáján központi feladatunk, hogy a párt osztályjellegéről, a párt lehetséges tömegbázisáról cseréljünk eszmét. A fentiek remélem már egyértelműen sugallják azt a következtetésem, hogy a párt szükséges megújulásának alapfeltétele, hogy önmagát ma (már) ne osztálypártként, hanem egy széles koalíción alapuló néppártként értelmezze. Most idézhetném a májusi pártértekezlet döntésének egy hasonló tartalmú mondatát, amely szerint: a társadalom politikai tagoltsága oda vezetett, hogy az MSZMP egyre inkább az egész nép pártjává válik. Én ezt akarom erősíteni ezzel a tézissel. A társadalom szerkezetében bekövetkezett változások arra utalnak, hogy sokoldalúan tagolt társadalmunk nem elemezhető a hagyományos osztálykategóriák segítségével. Ennek megfelelően a párt és a társadalom közötti konszenzus is csak akkor állítható helyre, ha

önértelmezésünkben is a valóságos társadalmi tagoltságra alapozunk. Tudjuk, hogy pártunk a munkásosztály történelmi küldetését teljesítendő szerveződött politikai párttá. A mai helyzetben nem szokás azt emlegetni, hogy milyen eredményeket értünk el. Meggyőződésem szerint azonban büszkén vállalhatjuk azt az eredményt, hogy a mai magyar társadalmat – jóllehet jelentős társadalmi egyenlőtlenségeket hordozó társadalom – nem antagonisztikus osztályellentétek szabdálják fel. És ennyiben teljesítettük a munkásosztály történelmi küldetését.

Tudom, körünkben is előfordulhat, hogy jó néhány barátunk vagy ellenfelünk most szemöldökét ráncolja: hogyan beszélhetek erről akkor, amikor a vállalkozások, a tulajdonosi érdekeltségen alapuló piacgazdaság kiépítése felveti egy új osztálytagozódás lehetőségét? Ha ez a tulajdonosi érdekeltségen alapuló piacgazdaság egy tizenkilencedik századi modell szerint szerveződik Magyarországon, akkor valóban reális ez a veszély. Meggyőződésemm azonban, hogy amennyiben sikerül egy valóban történelmi kitérést megvalósítanunk, akkor – s ezt a fejlett országok legújabb fejlődéspályája is igazolja – nem szükséges, hogy a tulajdonosi érdekeltségen is alapuló piacgazdaság az osztályantagonizmusok újjáéledésével járjon együtt.

Ebből következik tehát, hogy a pártot nem egyszerűen egy valós vagy vélt osztály- vagy rétegtököttség, hanem világosan felvállalt értékek és célok alapján lehet – és kell – meghatároznunk. Ennek megfelelően tömegbázisát sem az egyes rétegek közötti szelktálással kell keresnünk, hanem mindazon állampolgárok között, akik ezekkel a célokkal és értékekkel azonosulni tudnak.

KOLOS TAMÁS: A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése

Az előre szétküldött, egy munkabizottság által készített tézisekben és a bevezető előadásban szó esett a társadalom szerkezetében bekövetkezett lényegesebb változásokról. Én most azt tekintem át, hogy ezeket a változásokat milyen módon, hogyan képezi le valamilyen elméleti modell szempontjából a társadalomtudomány, a szociológia, és ebből milyen politikai következtetések adódhatnak.

Úgy gondolom, hogy a mai társadalomtudományokban, vagy szélesebben, politikai közgondolkodásunkban a társadalom szerkezetével kapcsolatban két olyan modell létezik, amelyeket én a magam részéről elfogadhatatlannak tartok, amelyek tudományosan nem igazolhatók.

Az egyik modell lényegében a társadalom dichotóm kettéválásában gondolkodik. Tudományos körökben ez ritkábban fogalmazódik meg, de a közgondolkodásban jelen van. Tehát a jelen társadalom szerkezetének olyan leképezése, amely a hatalmon levők és a hatalomból kiszorítottak, a gazdagok és szegények dichotómiájában próbálja leírni a társadalom szerkezetét.

A másik modell, amit magam részéről nem látok tudományos érvekkel alátámaszthatónak, ez a sztálini modellnek az a korszerűsített változata, amely hivatalos dokumentumainkban, statisztikai gyakorlatunkban megjelenik. Ismert az is, hogy két esztendővel ezelőtt az 1974-es, óriási károkat okozó, modellnek a korszerűsítése is megtörtént. És ennek a korszerűsítési folyamatnak eredményeként szintén egy számomra elfogadhatatlan modell jött létre, még akkor is, ha magam is kompromisszumos elfogadója és résztvevője voltam e modell kialakításának. Akkor ugyanis azt a megközelítést javasoltuk az erre felkért szakértők közül többen, hogy a társadalom szerkezetében bekövetkezett változásokkal összhangban, a statisztikai gyakorlatban és az ehhez kapcsolódó politikai dokumentumokban adjuk fel az úgynevezett osztály- és rétegszerke-

zetben való gondolkodást, és a statisztikai gyakorlatban egy professzionális statisztikai és nem ideológiai szempontok alapján meghatározott modellel próbáljuk leírni és próbáljuk megközelíteni a társadalom szerkezetét. Ez a kísérlet politikai részről, konkrétan a párt részéről, a párt apparátusa részéről egyértelmű elutasításra talált, és ezután magam is azok közé a szakértők közé tartoztam, akik egyfajta kompromisszumként azt mondták: ha már benne kell maradni ebben az ideológiai közegben, mert nincs másra lehetőség – s hadd tegyem hozzá, hogy a KSH jó néhány munkatársa is, aki szakértőként részt vett ebben a munkában, hasonló véleményen volt –, akkor legalább ennek keretei között próbáljuk menteni a menthetőt. Próbáljunk olyan kategorizálást létrehozni, amelyből összerakható a valóságos viszonyoknak megfelelő makrocsoportosítás is. Lényegében ez történt meg. Ezért gondolom azt, hogy a történeti összehasonlíthatóság szempontjából nem történetek jövőteteletlen károk a társadalmi szerkezet statisztikai vizsgálatát illetően. De maga az az ideológiai modell, amely fedőmodelleként továbbra is fennmaradt, számomra a valóságos viszonyokat elfogadhatatlannul tükrözi vissza.

Ha most eltekintek ettől a két modellettől, amelyet én a magam részéről elfogadhatatlannak tartok, akkor a mai társadalom szerkezetét, a lezajlott változásokat – úgy gondolom – kis leegyszerűsítéssel négy olyan modell ábrázolja, amelyek véleményem szerint plauzibilisnek tekinthetők – és elnézést kérek azoktól a kollégáktól, akiknek a munkája ezeknek a különböző modelleknek a kialakításában erőteljesen benne volt, de mégis egy-egy személyhez szeretném ezeket kötni.

Az egyik modell igazából a hatvanas évek közepén alakult ki, azóta formálódott. Ezt a modellt Ferge Zsuzsa nevéhez szeretném kötni. Ez a modell az, amelyik az általam említett négy modell közül a legerőteljesebben támaszkodik a marx–lukács hagyományokra a társadalomszerkezet vizsgálatában, amelynek alapvető kiindulópontja az, hogy minden társadalom szerkezetét a tudás, a hatalom és a tulajdon egyenlőtlen elosztása határozza meg. E három tényező egyenlőtlen eloszlása egy hierarchikusan rétegzett társadalomszerkezetet hozott létre Magyarországon is; és a reform utáni periódusban, tehát a hatvanas évek vége utáni periódusban – jóllehet a reform nagyon sok változást hozott létre a magyar társadalomban – továbbra is alapvetően a munkamegosztáson alapuló hierarchikus rétegszerkezet határozza meg a magyar társadalom szerkezetét.

A másik modell, amely nagyon sok rokon vonást mutat ehhez a Ferge Zsuzsa által leírt társadalomszerkezeti, társadalomrétegződési modellhez, elméleti forrásvidékén azonban sokkal erőteljesebben egy professzionális amerikai szociológiai irányzathoz, a talán leginkább Peter Blau nevével jelezhető szociológiai irányzathoz kapcsolódik, amelynek képviselőit Magyarországon legerőteljesebben Andorka Rudolf személyében látom. Ez a modell abból indul ki, hogy a társadalom szerkezetét a társadalmi foglalkozási csoportok nagyon sokszínű differenciáltsága határozza meg. Tehát empirikus eszközökkel tegyük vizsgálat tárgyává azt, hogy a társadalmi foglalkozási csoportok sokszínűségében, az életkörülmények, a munkakörülmények, a kulturális hagyományok és még jó néhány egyéb tényező alapján melyek azok a társadalmi foglalkozási csoportok, amelyek hasonló helyzetet mutatnak az egyenlőtlenségi rendszerben, s ennyiben egy rétegnek tekinthetők, és melyek azok, amelyek nagyon különböző helyzetet mutatnak, ezért inkább különböző rétegekhez kell kötnünk őket. Ez a megközelítés a magyar társadalomban legalábbis a nyolcvanas évek elején – hiszen ezen az adatbázison dolgozott – két alapvető választóvonalat mutatott ki: az egyik a vezető állású és értelmiségi foglalkozási csoportok és a népesség egyéb részei között, a másik pedig a szakképzett és szakképzetlen fizikai dolgozók között húzódik. Hadd tegyem hozzá, hogy a magyar viszonyokkal főleg mobilitási szempontból rengeteget foglalkozó ame-

rikai kollégának, Albert Simkusnak nagyon alapos mobilitási vizsgálatai is ugyanezt a két választóvonalat mutatták fel a magyar társadalomban, mint Andorka Rudolf réteg-zódás-elemzései.

A *harmadik* modell abban különbözik alapvetően az előző kettőtől, hogy lényeges különbséget tesz a reformidőszak – tehát a hatvanas évek közepe – előtti és a hatvanas évek közepe utáni magyar társadalomszerkezetben. Ez a modell egyfelől Polányi Károly elméleti munkásságához, másfelől a ma világkarriert befutott amerikai marxista szociológus Eric Wright munkásságához kapcsolódik, és ennek legjelentősebb képviselője a magyar szociológiai életben véleményem szerint Szelényi Iván, aki lényegileg a magyar társadalom kettős szerkezetét mutatja fel. Azt tételezi, hogy a magyar társadalomban két alapvető szerkezeti újratermelési modell működik: egy redisztributív bürokratikus modell és egy piaci modell. Ez a két modell két egymást átfedő háromszöggel vagy piramissal is ábrázolható társadalmi-szerkezeti eloszlást hoz létre. Mindkét modellen belül létrejön a csúcson egy hatalmi bürokratikus elitosztály és egy vállalkozói osztály. Létrejönnek ezen piramisok és háromszögek alsó és középső mezejében olyan egyéb társadalmi osztályok, amelyek vagy egy – marxista értelemben is – sajátosan elkülönülő osztályhelyzetet, vagy az Eric Wright értelmezésében önellentmondásos osztálypozíciót mutatnak fel. Ez a modell alapvetően a magyar társadalom egyenlőtlenségi rendszerét is ebből a megközelítésből próbálja levezetni.

Végül a *negyedik* modell, amelyet én saját írásaiban próbáltam kifejezni, nagyon sok vonatkozásban kötődik ehhez a Szelényi Iván nevével jelzett modellhez. Én is úgy gondolom, hogy alapvető változás van a hatvanas évek eleji és a hatvanas évek utáni társadalomszerkezetben. Én is úgy gondolom, hogy a jelen magyar társadalom szerkezete egy kettős társadalomszerkezet formájában írható le, ahol a hagyományos szovjet típusú szocializmushoz kötődő redisztributív bürokratikus viszonyok egyfelől, és másfelől pedig az újra létrejövő és izmosodó piaci viszonyok határozzák meg az embernek és a különböző társadalmi makrocsoportoknak a társadalmi újratermelési folyamatokban elfoglalt helyét. Azonban úgy gondolom – és ennyiben különbözik felfogásom Szelényiétől –, hogy mindez nem hozott létre Magyarországon osztálykristályosodást, hanem ellenkezőleg, a társadalmi újratermelési folyamatban önellentmondó, belsőleg is frakciókra bomló és sok tekintetben inkonzisztens társadalmi helyzetű csoportok jellemzik a társadalom túlnyomó többségét. Úgy gondolom, hogy a redisztributív viszonyok csúcán levő hatalmi elit és a piaci viszonyokban legkedvezőbb helyet elfoglaló vállalkozói elit, illetve a mind a redisztribúciós viszonyok, mind pedig a piaci viszonyok által elnyomott és kizsákmányolt, egyfajta kettős alárendeltségben levő népességcsoport a társadalom egészének csak kisebbségét alkotja. A többség az ezek közötti átmeneti pozícióban található. Másfelől abban is különbözik az én felfogásom Szelényiétől, hogy úgy vélem: a társadalmi újratermelésben elfoglalt hely és az életkörülmények differenciáltsága a modern társadalmakban elválik egymástól. A kettő nem feleltethető meg egymásnak közvetlenül. Tehát nagyon könnyen elképzelhető, hogy a társadalmi újratermelési folyamatban nagyon különböző pozíciókat elfoglaló csoportok is életkörülményeik, életmódjuk, életstílusuk, az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyük szempontjából hasonló helyet, illetve, hogy az újratermelési folyamat szempontjából hasonló csoportok életkörülményeik, életstílusuk, életmódjuk alapján különböző helyet foglalnak el. Tehát én külön vizsgálandónak tartom az újratermelésben elfoglalt hely és az egyenlőtlenségi rendszer szerinti tagozódást és a kettőnek egymáshoz való viszonyát.

Hadd tegyem ugyanakkor hozzá: mind a négy itt jelzett elméleti modell egyaránt plauzibilis, elméletileg és empirikusan megalapozható megközelítést jelent a társa-

dalomszerkezetnek. Úgy gondolom, hogy a köztük levő különbségek egyáltalán nem transzformálhatók valamifajta politikai, ideológiai különbségtevéssé, hanem a köztük levő különbségek egyrészt szakmai vitákon megvívandó és továbbérlelendő különbségek jelentenek, másrészt a társadalmi szerkezet különböző típusú megközelítéséből adódó differenciáltságot is.

A bevezető előadásban elhangzott, hogy a magyar társadalom egy több szempontból tagolt társadalom. Ha ezt a több szempontból tagolt társadalmat különböző célok szempontjából tesszük vizsgálat tárgyává, akkor az általam említett négy modell közül is mást és mást kell elsősorban alkalmaznunk. Ha például arra vagyunk kíváncsiak, hogy a társadalmi foglalkozási szerkezetben lezajló mobilitási folyamatok milyenek is Magyarországon, és ezeket nemzetközi tendenciákkal akarjuk összehasonlítani, akkor alapvetően a Ferge vagy Andorka nevével fémjelzett modellt kell használnunk, mert csak ezek tesznek lehetővé ilyenfajta összehasonlításokat és ilyenfajta vizsgálatokat. Ha viszont elsősorban az újratermelési modell működési mechanizmusai érdekelnek bennünket, akkor a Szelényi nevével fémjelzett vagy a saját megközelitésem többet ír le a társadalmi szerkezetéről.

Végül, ennek a gondolatmenetnek a lezárásaként, egyetlen dologra hadd utaljak. Ha én ilyen toleráns vagyok a négy különböző megkülönböztetéssel, joggal vethetik föl többben, miért nem vagyok toleráns azzal a két megközelítéssel szemben, amelyeket én eleve elutasítandónak tartok.

Két oknál fogva. Egyrészt azért, mert meggyőződéseim szerint ez a két modell alapvetően hamisan írja le a magyar társadalom szerkezetét és a magyar társadalomban lezajló folyamatokat. Másrészt pedig azért, mert úgy gondolom, hogy ideológiai implikációi, és ennek következtében társadalmi-politikai hatásuk a konzervatív, retrográd erőket erősíti a magyar szellemi aurában.

Előadásom másik kérdése: hogyan alakultak a társadalmi egyenlőtlenségek a nyolcvanas évtizedben? A közvéleményben igen elterjedt, mondhatnánk általános az a nézet – s ezt nemcsak a tömegkommunikáció, hanem politikusok és társadalomkutatók is erősítik –, hogy a nyolcvanas évtizedben Magyarországon radikálisan nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek. Eppen ezért nem számíthat túlzott népszerűsége az, aki ezzel az általános közvélekedéssel szemben tagadja az egyenlőtlenségek radikális növekedését. Én most mégis erre szeretnék vállalkozni, még akkor is, ha tudom, hogy ma még csak szórványos adatok állnak rendelkezésre, és végleges képet csak néhány év múlva lehet felrajzolni arról, hogy mi is történt ezen a téren a nyolcvanas évtizedben. A rendelkezésre álló adatok és vizsgálati eredmények arra ma még nem elégségesek, hogy egyértelműen cáfolják ezt a közvélekedést, de arra igen, hogy kételyeinket megfogalmazzuk.

Kezdjük a jövedelemalakulással. Tudom azt, hogy a statisztikailag számba vehető jövedelmek korántsem tükrözik a jövedelmek tényleges szóródását. Becslésem szerint a tényleges jövedelmek mintegy egynegyede nem szerepel a statisztikailag számba vett jövedelmek között. Tudjuk azt is, hogy az így számba nem vett vagy láthatatlan jövedelmek nemcsak az átlagot emelik, hanem a jövedelmek szóródását is. Feltételezem továbbá, hogy a láthatatlan jövedelmek a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig igen dinamikusan növekedtek, az utóbbi 5–6 esztendőben pedig – a jobb statisztikai számbavétel következtében – valamelyest csökkentek. Ebből következően amikor a statisztikailag mért jövedelmek dinamikáját vizsgáljuk, akkor azzal kell számolnunk, hogy a kimutatott jövedelemszóródás a valóságostól a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján tért el legjobban, és ma nagyjából ugyanakkora, mint a hetvenes évek elején volt.

Figyelemre méltó módon a statisztikailag mért jövedelmek szóródása is nagyjából a fentieknek megfelelő dinamikát mutat. Ha azt nézzük meg például, hogy a legmagasabb jövedelmű népességtized hányszor akkora jövedelemmel rendelkezik, mint a legalacsonyabb jövedelmű népességtized, akkor a következő arányszámokat kapjuk:

1962	1967	1972	1977	1982	1987
5,8	4,6	4,9	4,1	3,8	4,6

A jövedelemeloszlás tehát a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján volt a legkiegyenlítettőbb, és ehhez képest valóban differenciálódtak a jövedelmek, nagyjából a hatvanas-hetvenes évek fordulójának a szintjére. Ha most a fent említett torzító tényezőket is figyelembe vesszük, akkor az 1982. évi adat tér el leginkább a valóságtól, de ezzel együtt is azt feltételezhetjük, hogy ma a jövedelemeloszlás differenciáltabb a nyolcvanas évek elejénél, viszont kiegyenlítettőbb az ötvenes és hatvanas évekből, nagyjából a differenciáltság a hetvenes évek elejének felel meg. Feltételezem, hogy az elmúlt évben a jövedelmek további differenciálódását a közismerten teljesítmény-visszatartó hatású jövedelemadó-rendszer valamelyest túlkompenzálta. Végül azt is figyelembe vesszük, hogy a nyolcvanas évek elejének jövedelmdifferenciáltságát túlságosan nivellálnak tartottuk, a közvélemény is és a szakemberek is, akkor az ehhez képest végbement differenciálódást sem egészségtelen jelenségnek, sem túlzottan radikális változásnak nem tarthatjuk.

Nézzük meg azonban egy kissé részletesebben is a jelenlegi jövedelemeloszlást. A legnagyobb és legigazságtalanabb differenciáló tényező, a gyerekek száma szerinti differenciáltság – jóllehet még ma is nagy – érzékelhetően csökkent az utóbbi öt évben. Az aktív és a nyugdíjas háztartások egymáshoz viszonyított relatív jövedelmi pozíciója nem változott, ellentétben azzal a közvélekedéssel, hogy a nyugdíjasok sokkal jobban lemaradtak. A differenciálódás döntő mértékben az aktív keresőkön belül zajlott le. Tehát az aktív keresők jövedelemeloszlása ma lényegesen differenciáltabb, mint a nyolcvanas évek elején volt. A szélső jövedelmi csoportok közötti különbség növekedésénél nagyobb mérvű volt az átlag körüli jövedelmi csoportok relatív helyzetének romlása. Tehát a stagnáló, illetve romló életszínvonal körülményei közepette az átlagos helyzet környékén levők lecsúszása, s nem általában a jövedelmek differenciálódása a legtöbb veszélyt rejtető folyamat ma Magyarországon.

Ezzel függ össze az is, hogy az elmúlt öt évben mintegy 650 000-ről közel egymillióra nőtt a létminimum alatt élők száma. Különösen az elmúlt egy év áremelései – amelyek, szögezzük le: nem az értékarányos árakra és piaci viszonyokra való törekvés, hanem a költségvetési bevételek növelése motivált – korábban a létminimum határán élő csoportokat is a létminimum alá szorított. Tegyük azonban hozzá mindehhez: igaztalan az az állítás, hogy Magyarországon egy a háború óta nem látott nagyságrendű szegénység alakult ki. Pontos adataink ugyan nincsenek, de megalapozott becslésem szerint az ötvenes években a lakosságnak több mint a felét, de még a hatvanas években is közel egyharmadát minden kicsit is tisztességes létminimum-számítás a létminimum alatt élőknek mutatta volna ki. Tény azonban az, hogy a szegénységnek a nyolcvanas évek első feléig tartó igen dinamikus csökkenése nemcsak megállt, hanem az utóbbi időben növekedésbe váltott át. Ez a növekedés pedig azért tűnik különösen súlyosnak, mert olyan csoportokat is elért, amelyek sokkal közelebb állnak a társadalom véleményformáló rétegeihez. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának szegénysége nagyon nagy részben falusi öregekből, illetve szakképzetlen – jórészt szintén falusi – fizikai munkásokból tevődött össze. Napjainkban pedig főként a városi szegénység

nő, s a szegények között megjelentek a szakképzett munkások és a szellemi dolgozók is. Mindez pedig nemcsak a jövedelmi helyzetre igaz, hanem Bokor Ágnes hasonló tendenciát mutatott ki 1981 és 1986 között egy szélesebb körű deprivációs index használatával is.

Ugyanakkor egyelőre nem tűnnek megalapozottnak azok a feltételezések, hogy a deprivált rétegek egyre fokozódó mértékben leszakadnak az átlagos életkörülményektől. A deprivált rétegek relatív helyzete az átlagos helyzet környékén élőkéhez képest nem romlott. A restriktív gazdaságpolitika, a minden réteget terhelő áremelkedések olyan helyzetet idéznek elő, amelyben a magyar társadalom amúgy is vékony középrétege tovább olvad, fokozatosan csúszik vissza egy elszegényedési folyamatba. Nem a differenciálódás, nem az egyenlőtlenségek nem létező radikális növekedése, nem a piaci viszonyok terjedése tehát az, ami valódi feszültségekkel fenyeget Magyarországon, hanem a világtól való leszakadás, a csak a költségvetési egyensúlyra figyelő restriktív gazdaságpolitika, az általános elszegényedés és így az ötvenes-hatvanas évek tömeges szegénységébe való visszacsúszás.

Ennek kapcsán szót kell ejtenünk az egyenlőtlenségi rendszer másik pólusáról, az előnyös helyzetű népességcsoportokról. Az egyenlőtlenségek radikális növekedésének tézisést igen gyakran ugyanis a növekvő szegénység mellett egyesek növekvő gazdagságával, egy újjászülető pazarló és hivalkodó gazdagság rémképével szokták alátámasztani. Erről a világról sokkal kevésbé rendelkezünk megbízható adatokkal, mint a szegénységről. Tudjuk azonban, hogy van társadalmunkban egy népességcsoport, amely az átlagos körülményekhez képest kiemelkedően jól él, életvitelében hasonló a nyugati felső középosztály életkörülményeihez. Pontos adataink ugyan nincsenek, de a hazai viszonyok között kiemelkedően gazdag családok számát néhány tízezerre becsülhetjük. Közöttük növekvő számban vannak jelen a vállalkozók, de ott találhatjuk az értelmiségi elit egyes képviselőit és a hatalmi és menedzser elit azon tagjait, akik pozíciójukat, kapcsolataikat anyagi gazdagságra akarták és tudták átváltani. Tudom, hogy ez a gazdagság nemcsak a proletár irigységre alapozott egyenlőségeszményen való nevelkedésünk okán irritáló. Két oknál fogva azonban mégis inkább örömmel, mintsem felháborodással fogadom ennek a népességcsoportnak a növekedését.

Egyfelől úgy vélem, hogy a fentebb említett általános elszegényedést csak akkor lehet elkerülni, ha sikerül áttérnünk egy tulajdonosi érdekeltségen alapuló piacgazdaságra, s ennek szükségszerű feltétele és velejárója egy gazdaságilag független vállalkozói és menedzser réteg kialakulása. Egy nyitott országban csak akkor lehet megtartani az értelmiségi elitet, ha legalább megközelítőleg biztosítjuk számukra azokat az élet- és munkafeltételeket, amelyeket máshol megtalálna. Egy pluralizálódó politikai szerkezetben csak akkor alakulhat ki egy tisztességes hatalmi elit, ha tisztességes úton tudja a hatalmi pozíciót jómódra átváltani. Tehát a kibontakozó újratermelési modellváltás szükségszerű velejárója, hogy a NEP óta csak kárhoztatott „Gazdagodjatok” jelszó pozitív programmá váljék. Ebben az esetben pedig nem felkorbácsolt érzelmekkel és kirakatperekkel, hanem a közélet demokratikus kontrolljával és tisztességes, betartható és betartandó adórendszerrel, a vállalkozói konkurencia piaci hatásaival érhető el, hogy a gazdagodás ne csak egyéni hasznot jelentsen.

Másfelől azonban azért sem idegesítenek a gazdagodási tendenciák, mert az eddigiekben nem jártak együtt az előnyös helyzetek halmozódásával és így az egyenlőtlenségi rendszer rigidebbé válásával. Ellenkezőleg: az elmúlt harminc év az előnyök halmozódásának leépülésével járt együtt. A sztálini modell volt ugyanis az, amely kizárólag a hatalmi apparátusnál tette lehetővé az előnyös helyzetek kumulálódását. A hatvanas évektől a hatalmi elit mellett egyre inkább megjelent egy gazdasági vezető, me-

nedzser elit és egy értelmiségi elit, megindult a hatalmi elit diverzifikálódása, majd az utóbbi tíz évben – ha lassan is és sokszor nem a valódi vállalkozásból, hanem a torz gazdasági viszonyokból építkezve – kezd újjászületni egy vállalkozói elit. Mindez pedig arra utal, hogy az egyenlőtlenségi rendszer szempontjából sem az előnyök, hanem sokkalta inkább a hátrányok halmozódása jelent reális veszélyt.

Ezért tartom ideológiai kulcskérdésnek, hogy ne dobjuk ki a minden demokratikus mozgalmat jellemző egyenlőség-eszmét ideológiai színpünkktől, ne próbáljuk farizeus módon az esélyegyenlőség, vagy konzervatív módon az igazságosság jelszavával helyettesíteni, hanem egyrészt helyezzük vissza az egyenlőség-értékeket más hasonlóan fontos értékek – a szabadság, a demokrácia, a hatékonyság, az autonómia és a szuverenitás – közé, másrészt értelmezzük át egyenlőségkövetelésünket az átlagból kiemelkedőt lehúzó törekvés helyett az átlagtól leszakadókat felemelni kívánó igyekezetté.

Meggyőződésem ugyanis, hogy nemcsak az eddigiekben nem következett be a társadalmi egyenlőtlenségek radikális és soha nem látott növekedése, hanem nem is szükség szerű, hogy egy teljesítményorientált piacgazdaság kialakulása az egyenlőtlenségek növekedésével járjon együtt. Nyilvánvalóan fel fognak gyorsulni azok a már ma is meglevő folyamatok, amelyek átrendezik a jelenlegi egyenlőtlenségi rendszer belső szerkezetét, de ennek nem kell együtt járnia a társadalom polarizálódásával, az előnyök és hátrányok halmozódásával. A magyar társadalomban jelenlevő társadalmi egyenlőtlenségek ugyanis már ma sem kisebbek, mint azokban a fejlett piacgazdaságokban, ahol az egyenlőség és szolidaritás értékét is vállaló társadalompolitika dominál. Az egyenlőtlenségek persze valóban növekedni fognak akkor, ha egy radikális újratermelési modellváltással nem akadályozzuk meg a lefelé csúszást és elszegényedést, vagy ha a modellváltást a 19. századi kapitalizmus eszközrendszerével hajtjuk végre.

A tudományosan kötelező tényszerűsége és történetisége túl éppen azért vállalkoztam arra a tudottan nem népszerű feladatra, hogy ezen a konferencián vitassam az egyenlőtlenségek radikális növekedésének tézisért, mert attól szeretnék óvni, hogy egy szociális demagógia érvrendszere a társadalompolitikailag tudatos modellváltás helyett e két rossz szélsőség felé nyomja politikai közgondolkodásunkat, és így önmagát beteljesítő prófécijává váljék.

ANDORKA RUDOLF: Társadalmunk mobilitása

Miért fontos kérdés a társadalmi mobilitás, miért érdemes ezzel a kérdéssel ezen a konferencián foglalkozni? A társadalmi egyenlőtlenségeknek, a társadalmi különbségeknek két dimenzióját lehet megkülönböztetni. Az egyik a pozíciók közötti egyenlőtlenségek dimenziója, a másik az esélyek különbségének dimenziója. A pozíciók közötti egyenlőtlenség azt jelenti, hogy például a mérnök többet keres, mint a segédmunkás; a pozíciókba való bejutás esélyeinek különbsége azt jelenti, hogy a mérnök fiának nagyobb esélye van, hogy maga is mérnök lesz, mint a segédmunkás fiának.

Korábban Magyarországon a társadalomtudományokban és a politikában is nagyobb hangsúlyt kapott a pozíciók közötti egyenlőség irányába történő előrehaladás. Ma inkább az esélyegyenlőség biztosítását hangsúlyozzák. Én azt gondolom, hogy mind a kettő fontos, mind a kettővel foglalkozni kell. Ilyen értelemben ez az előadás a mobilitási esélyekről remélem kiegészíti azt, amit Kolosi Tamás elmondott a pozíciók közötti egyenlőtlenségekről.

Miért fontos a társadalmi mobilitás terén megnyilvánuló esélyek egyenlőségének irányába való elmozdulás? Az esélyek egyenlőségét belátható időn belül nem fogjuk tudni elérni. Miért fontos mégis, hogy előrelépjünk ebben az irányban? A szociológiában van egy olyan meggyőződés (sok szociológus ezt vallja), hogy a társadalom nyitottsága, tehát a mobilitási esélyek nem túlságosan egyenlőtlen volta hozzájárul ahhoz, hogy a társadalom integrációja nagyobb fokú legyen, a társadalmon belül kisebb ellentétek alakuljanak ki. Engedjék meg, hogy utaljak Marx két gondolatára. Egyik levelében arról ír, hogy miért nincs forradalmi munkásmozgalom Amerikában. Arra utal, hogy az amerikai munkások mind arra számítanak, hogy előbb-utóbb farmerek vagy kisiparosok lesznek, tehát arra számítanak, hogy mobilak lesznek, nem maradnak munkások, és ezért nem akarják kollektíven megdönteni az amerikai tőkés rendszert.

Még érdekesebb talán az a másik gondolat, amit Marx *A tőke* III. kötetében, a 36. fejezetben ír le: a hitelnek van egy olyan funkciója, hogy végeredményben mindenki lehet tőkés, mert hitelt vesz föl, és ha sikeresen használja föl a hitelt, akkor tőkéssé válik. Ennek persze az az ára – mondja Marx –, hogy más tőkések tönkremennek. Mert nem lehet az egész társadalom nagytőkés. Ez egyes egyéni tőkések számára és a tőkés rendszer fennmaradása szempontjából nagyon előnyös, mert mindig a legjobb vállalkozók kerülnek a tőkés osztályba. Ehhez kapcsol Marx egy újabb gondolatot: hasonlóképpen előnyös volt a középkorban az egyház számára az, hogy a társadalom legalsóbb rétegeiből is be lehet jutni a főpapságba, mert így a főpapok általában tehetséges emberek voltak. Ez stabilizálta, erősítette az egyházat. Most ne menjünk bele abba, hogy a főpapság mekkora része volt jobbagyszármazású. Tudjuk, hogy a Bakócz Tamás jobbagygyerek volt és majdnem pápa lett belőle. Azt szeretném ezzel kiemelni, hogy Marxnál egyértelműen megtalálható az a gondolat, hogy ha nagy a társadalmi mobilitás, ha a társadalmi mobilitás esélyei jók, akkor ez a társadalmi rendszer stabilitását növeli.

Ezt a gondolatot megtaláljuk Max Webernél is. Az osztályképződés kifejezetten lényeges elemének tartja, hogy az osztály a mobilitás tekintetében zárt, tehát nem nagy a beáramlás, nem nagy a kiáramlás. Amíg nagy a be- és kiáramlás, addig Weber szerint nem lehet igazán osztályról, társadalmi osztályról beszélni. Hogy előreugorjak a mába, vagy a közelmúltba: 1970 körül egy amerikai szociológus, Walter Connor, írt egy könyvet a kelet-európai kis szocialista országok társadalmi mobilitási viszonyairól. Ebben kifejti: ezekben az országokban a nagy társadalmi mobilitás lényeges tényezője volt annak, hogy a szocialista rendszer legitimálódott, tehát elfogadták mint jó rendszert. De megőszolta azt, hogy a mobilitás szükségszerűen le fog csökkenni, s ennek a következtében a társadalmi feszültségek meg fognak nőni ezekben az országokban. Alighogy megjelent a könyv, elkezdődtek a lengyel kikötővárosokban a munkások elégedetlenségét kifejező megmozdulások. Ezeket egyes lengyel szociológusok – és nem ellenzéki lengyel szociológusok – úgy magyarázták, hogy bennük lényeges tényező volt a fiatal munkások elégedetlensége, akik társadalmi mobilitási esélyeik lecsökkentését tapasztalták. Nem tudtak akkorát ugrani, mint amilyent az apjuk ugrott, amikor valahonnan Kelet-Galiciából átköltözött Gdanskba vagy Szczećinbe és ott munkás lett.

Tehát az a gondolat, hogy a mobilitás, a társadalom nyitottsága lényeges elem a társadalom működése szempontjából, mindenképpen benne él a szociológiában, ezért érdemes foglalkozni a mobilitás alakulásával.

Azért is érdemes ezzel foglalkozni, mert a mobilitási arányszámok elég jól jellemzik, hogy egy réteg vagy egy foglalkozási csoport, egy társadalmi csoport hol helyezkedik el a társadalmi hierarchiában. Ha megnézzük azt, hogy a különböző rétegekben, alrétegekben mekkora a parasztszármazásúak aránya, akkor majdnem pontos társadal-

mi hierarchiát kapunk. (Erre majd még vissza fogunk térni.) Ennyiben kapcsolódik a mobilitáskutatás ahhoz, amit Kolosi Tamás mondott el a társadalom rétegződéséről.

Magyarországon elsőrangú lehetőségeink vannak a társadalmi mobilitás vizsgálatára, mert ennyi társadalmi mobilitási anyag, adat, mint Magyarországon, sehol sem áll rendelkezésre. Kolosi Tamás már említette Simkus Albert amerikai szociológust. Amikor kandidátusi témát keresett a társadalmi mobilitás témakörében, körülnézett a világban, melyik az az ország, ahol sok mobilitási adat van, és megállapította, hogy Magyarországon van a legtöbb jó mobilitási adat. Ezért megtanult magyarul, és eljött Magyarországra hosszabb időre kutatásokat végezni. A KSH érdeme, hogy ilyen kiválóak Magyarországon a mobilitási adatforrások, ami a KSH számos munkatársának érdeme, Thirring Lajostól és Laky Dezsőtől, Klinger Andrásen keresztül Harcsa Istvánig és Kulcsár Rózsaig, és még sokakat lehetne felsorolni. Nekik köszönhető ugyanis, hogy öt nagy adatforrás van a társadalmi mobilitásról. Az 1930-as népszámlálás, az 1949-es népszámlálás, az 1960-as évek eleji, az 1973-as és az 1983-as társadalmi mobilitás vizsgálata. Öt korszakot tudunk összehasonlítani. A két világháború közötti Magyarországot, a II. világháború utáni első évek változásai utáni állapotot, a hatvanas évek elejét – amely lényegében az extenzív iparosodás végét mutatja –, 1973-ban a gazdasági reformok következményeit látjuk, 1983-ban a gazdasági nehézségek kezdete utáni állapotot.

Ezeket az adatokat fogom a továbbiakban fölhasználni. Utalni fogok nemzetközi összehasonlításokra is, amelyekben a magyar adatokat széleskörűen fölhasználták. Hadd említsem meg azt is, hogy a társadalmi mobilitás kutatása – ki tudja, milyen ok miatt – a szociológiának az az ága, amelynek a módszertana a legfejlettebb és amelyik ezért legközelebb áll a matematikai közgazdaságtan vagy az ökonometria precizitáshoz. Tehát itt elég megalapozott dolgokat lehet állítani.

Most én is – Kolosi Tamáshoz hasonlóan – attól tartok, hogy nem fogok nagy népszerűséget szerezni azzal, amit mondok. Ugyanis én sem fogom azt mondani, hogy a mobilitás tekintetében drámai romlás következett be a közelmúltban. A hatvanas években az volt a felfogás, hogy Magyarországon óriási a társadalmi mobilitás és rendkívülien egyenlők az esélyek. Most viszont van egy olyan fölfogás a tömegkommunikációban, talán a közvéleményben is, hogy most nagyon lecsökkent a társadalmi mobilitás és most nagyon egyenlőtlenné váltak az esélyek. Ez nagyon eltúlzott állítás. Már ennek a kijelentése sem népszerű dolog ma Magyarországon. És még kevésbé lesz népszerű azzal, hogy elkezdem részletezni az adatokat, tudniillik, hogy ebben vagy abban a vonatkozásban kicsit zártabbá vált a társadalom, viszont más vonatkozásban kicsit nyitottabbá; a részletek néha unalmasnak tűnhetnek, de a valóság megismeréséhez nélkülözhetetlenek.

Az 1930. évi adatok azt mutatják, hogy az akkori magyar társadalom nagyon zárt volt. Zártabb, mint általában egy fejlett tőkés társadalom. Amit én hajdanában az egyetemen tanultam, hogy az akkori Magyarország feudálkapitalista társadalom volt, bizonyos értelemben igaz volt. Az akkori társadalom azért volt zártabb, mert számos feudális sajátossága volt, főleg vidéken és főleg a nagybirtok léte következtében. Ezt Erdei Ferenc úgy fogalmazta meg, hogy kettős társadalom volt, és a másodikból, egy feudálisabb jellegű társadalomból az elsőbe, a modern társadalomba nehéz volt átlépni a két világháború közötti időszakban.

1949-ben egy nagy, tömeges társadalmi mobilitás történt a földreform következtében. Ettől függetlenül azonban alig volt változás, mivel a magyar társadalom foglalkozási szerkezete nagyjából ott tartott, mint 1930-ban. A népességnek még mindig több mint a fele a mezőgazdaságban dolgozott, és a munkásoknak és a szellemi foglalkozá-

súaknak az aránya is hasonló volt. 1962–1964-re, tehát az első mobilitási adatfelvétel idejéig, nagymértékben megnőtt a mobilitás volumene, tömege. Sokkal többen voltak, akik más társadalmi pozícióba kerültek, mint a szüleik. Ennek azonban elsődleges oka az volt, hogy nagyon nagy volt a strukturális átalakulás. Nagy iparosodás ment végbe, a mezőgazdasági réteg nagyon erősen lecsökkent, a munkásság létszáma nagyon erősen megnőtt. Ez a strukturális átalakulás idézte elő a nagy mobilitási növekedést.

Ossowski lengyel szociológus fogalmazta meg elsőként azt a tételt, hogy a szocialista országokban a második világháború után igen nagy tömegű volt a társadalmi mobilitás, ennek azonban nem a szocialista egyenlőségeszmény érvényesülése volt az oka, hanem a gyors iparosítással együtt járó nagy strukturális átalakulás. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem azért volt nagy a mobilitás, mert nagy lett volna a deklaszálódás. Sokszor eltúlozzák azt, hogy Magyarországon milyen tömegű deklaszálódás volt. Az uralkodó osztály valóban elvesztette a pozícióját, de ez az egész társadalomnak még fél százalékát sem tette ki. Ez arányaiban az össznépeséghez képest minimális volt. Az értelmiségi réteg „deklaszálódása” alig volt nagyobb, mint Nyugat-Európában. Tehát ezekben az években a társadalmi mobilitás tömegében nagy volt, de ez egyáltalában nem jelentette azt, hogy az esélyek egyenlőkké váltak volna. Változatlanul az volt a helyzet, hogy aki értelmiségi családból származott, annak lényegesen jobb esélyei voltak arra, hogy maga is értelmiségi legyen, mint egy munkásnak. A munkások esélyei pedig jobbak voltak, mint a parasztokéi. Tehát a különbségek lényegesek maradtak. Azt lehet mondani, hogy az esélyegyenlőtlenség körülbelül olyan szintűvé vált, mint amilyen a fejlett tőkés országokban átlagosan jellemző. A szocialista átalakulás azt érte el, hogy Magyarország a mobilitás viszonyok, a társadalom nyitottsága területén följött nagyjából arra a szintre, ami egy közepesen fejlett tőkés országban tapasztalható. Ezt lehet pozitívan és negatívan is értékelni. Én inkább a pozitív értékelés felé hajlanék.

A hatvanas évek eleji vizsgálat után több jóslat elhangzott, hogy a mobilitás nagyon le fog csökkenni, mert elmúlt a nagy őrsgé váltás korszaka, és jön a gazdasági reform, nagyobb szerepe lesz a piacnak, s ez csökkenti a társadalmi mobilitást. Az 1973-as mobilitási vizsgálat semmiféle drámai változást nem mutatott. A kisebb változásokat abban lehet összefoglalni, hogy a nőknél kicsit javultak a mobilitási esélyek, a férfiaknál nagyjából azonosak maradtak. A leglényegesebb változás az volt, hogy a mezőgazdaságban dolgozók gyerekeinek mobilitási esélyei javultak, és megindult egy visszafelé áramlás a nem mezőgazdasági munkásságból a mezőgazdaság felé; mindkettőt úgy értelmezhetjük, mint a mezőgazdaság kollektivizálásának a következményét. Tehát a kollektivizálás következtében a magyar parasztság közelebb került a munkássághoz. Volt olyan kollégám, aki negatívan értékelte a parasztság tömeges mobilitását a munkásságba. Én azt hiszem, hogy ezt inkább pozitívan lehet értékelni.

Az 1973-as mobilitási vizsgálat alapján Magyarország adatai bekerültek egy nagy nemzetközi összehasonlításba. Ez a nemzetközi összehasonlítás azt mutatta, hogy a magyarországi mobilitási esélyek, egyenlőtlenségek nagyjából olyanok, mint a nyugat-európai országokéi. Két helyen van különbség. Az egyik nem nagyon lényeges mozzanat, tudniillik nálunk a kisiparosok és kiskereskedők gyermekeinek mobilitási esélyei 1973-ban rosszabbak voltak. A fejlett tőkés országokban a kispolgárság mobilitási esélyei viszont sokkal jobbak, mint a szakmunkásoké. Nálunk nagyjából hasonlóak. De ez egy kis létszámú réteg, ezért nem olyan lényeges. Az igazán nagy különbség Magyarország és Nyugat-Európa közt abban van, hogy a parasztság mobilitási esélyei nálunk jobbak, mindenestre nagyobbak. Tehát a mezőgazdaság az, ahol a nagy különbség jelentkezik. Hozzátenném azonban, hogy ez nem minden szocialista országra jellemző.

Mert a nemzetközi összehasonlításban szereplő másik szocialista országban, Lengyelországban a parasztság mobilitási esélyei egészen mások. Sokkal nagyobb a parasztságban maradók aránya. Sokkal jobban elkülönül a parasztság a munkásosztály rétegeitől. Persze ott nem volt kollektivizálás. Tehát ha most azt nézzük, hogy a szocializmus hogy hatott ebben a korszakban a mobilitás alakulására, akkor azt látjuk, hogy elsősorban a kollektivizáláson keresztül hatott. Aki nekik igazán megváltozott a helyzetük, megváltoztak a mobilitási esélyeik Magyarországon, az a parasztság.

Még egy megállapítást húznék alá ebből a nemzetközi összehasonlításból. Mindenütt döntő szerepe van az oktatásnak, az iskolai végzettségnek a mobilitási folyamatokban. Tehát a társadalmi pozíció mindenütt nagyrészt úgy öröklődött, hogy a jobb pozíciójú apa fiának jobb iskolai végzettsége van, és ezért ő jobb pozícióba kerül. A közvetlen hatás apáról fiúra az iskolai végzettségtől függetlenül sokkal gyengébb minden fejtett országban. De Magyarországon még ennél is gyengébb. Hiszen nálunk kevesebb szerepet játszott a vagyon vagy a termelőeszköz-tulajdon, a föld stb. átöröklése. Ez talán szintén érdekes szempont a magyar mobilitás megítélésében.

Mit látunk 1983-ban? A gazdasági nehézségek változásokat idéztek elő. A mobilitás terén is van változás, de megint azt hangsúlyozom, hogy ez nem drámai. Ez összecseng azzal, amit Kolosi Tamás mondott a jövedelmi és más egyenlőtlenségek változásáról. Van változás, elsősorban azért, mert a strukturális változás, átalakulás lelassult. A gazdasági fejlődés lelassult, a foglalkozás struktúra átalakulása lelassult, a strukturális tényezők okozta mobilitás kisebb. Ez legelősebben abban mutatkozik meg, hogy a vezető és értelmiségi réteg növekedése megállt. A fiatal nemzedékben már ugyanakkora vagy kisebb a vezetők és értelmiségiek aránya, mint a harmincas éveikben járóknál. Ez eleve lefékezte az oda való beáramlást.

Ezenkívül megváltozott a magyar társadalom összetétele, a szülők nemzedékének összetétele. Több közöttük az értelmiségi és szellemi foglalkozású, több a munkás is, viszont sokkal kevesebb a paraszt. Ezért a szellemi rétegekből vagy a vezetők és értelmiségiek közül származók aránya szükségképpen megnőtt, és a parasztszármazásúak aránya szükségképpen lecsökkent. Természetes, hogy az 50 százalékról 20 százalék alá csökkent parasztságból kevesebb parasztszármazású fiatal kerül be az értelmiségbe. És megfordítva: az erősen megnőtt értelmiségből viszont több értelmiségi származású fiatal kerül az értelmiségbe. Ezt tehát a strukturális változások okozták. Következésképpen az értelmiségen belül megnő a két- és háromgenerációs értelmiségiek aránya. Ugyanezt el lehet mondani a munkásságról is. Az 1960-as évek eleji vizsgálatban még a munkásságnak, a nem mezőgazdasági munkásosztálynak több mint a fele parasztszármazású volt, de ez azóta fokozatosan csökken. Egyre több lesz a többgenerációs munkás a munkásságon belül. Ez is a strukturális tényezők következménye, de megint nem közömbös, mert a többgenerációs munkás feltehetően másként viselkedik, mint egy olyan munkás, akinek a szülei még a mezőgazdasághoz tartoztak, a mezőgazdaságban dolgoztak.

Pár szóval kitérek arra is, hogy ezek a társadalmi-foglalkozási rétegek – a mobilitási vizsgálatban használt réteg-kategóriák – mennyire egységesek. A mobilitási vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy nem egységesek s talán egyre kevésbé lesznek egységesek. Ez megint kapcsolódik Kolosi Tamás mondanivalójához.

Az értelmiség nem teljesen egységes, és ezt a mobilitási arányszámok is mutatják. Mert ha megnézzük, hogy az egyes alrétegeken belül mennyi a szellemi származású és mennyi a parasztszármazású, akkor ellentétes sorrendet látunk. Például az orvosoknál és jogászok közt a legtöbb a szellemi foglalkozású családból származó és legkevesebb a parasztszármazású. Az értelmiségi rétegek hierarchiájában legalul vannak a pedagógu-

sok meg a mezőgazdasági értelmiség, ezek a legnyitottabbak, itt a legtöbb a munkás- és parasztszármazású. Ez arra enged következtetni, hogy lényeges belső differenciálódás megy végbe ezekben a rétegekben. Ugyanezt el lehet mondani a szakmunkásságról is. Ott is vannak elit szakmák, a műszerész, a nyomdász stb., ahol sok a szellemi családból jövő és kevés a parasztszármazású. És vannak a nem igazán jó szakmák, mint az építőipari, bányászati, kohász szakmák, ahol sok a parasztszármazású és nem nagyon lehet értelmiségi származású gyermeket találni. Tehát van egy ilyen belső differenciálódás a mobilitási vizsgálatok szerint is, és ezt a társadalmi struktúra és a rétegződés kutatásnál is érdemes figyelembe venni.

Még összetettebb a kép, ha az esélyegyenlőtlenségek alakulását nézem: bizonyos vonatkozásokban egyenlőtlenné váltak, más vonatkozásban egyenlőbbekké. Az értelmiség vonatkozásában még bonyolultabbak a változások. A férfiaknál nőtt az esélyegyenlőtlenség, a nőknél csökkent. Ennek az a háttere, hogy egyre több lány kerül egyetemre és egyre kevesebb fiú. Ami részben azt is jelenti, hogy a lányok kiszorítják a fiúkat. Ebben a helyzetben, amikor a felsőfokú hallgatók száma sem nő, az történik, hogy a különböző társadalmi háttérből származó fiúk szükségképpen erősebben versenyeznek egymással. Továbbá egyre több az értelmiségi családból származó fiú, akik eleve nagyobb eséllyel indulnak. Egymást szorítják ki a különböző származású fiúk, aminek az a következménye, hogy minden társadalmi réteg gyerekeiből, fiaiból kevesebb kerül be az egyetemekre, főiskolákra és az értelmiségbe. Ezért természetesen minden társadalmi réteg úgy érzi, hogy a mobilitási esélyei romlottak, noha itt globálisan csak egy strukturális hatásról van szó. Minden társadalmi réteg megfélekedzik arról, hogy viszont a lányaiból még mindig egyre több kerül be az értelmiségbe. Ennek részben az ára az, hogy a fiúk kiszorulnak.

Ennek a háttere egy nagyon reális társadalmi probléma, nevezetesen az, hogy az értelmiségi pályakezdés nagyon nehéz. Alacsonyok az értelmiségi kezdő fizetések. És miután bérlakáshoz nem lehet jutni, a pályakezdőnek lakást kell vásárolni vagy építeni kell. Az értelmiségi a hosszabb iskolázás miatt több évvel később kezd gyűjteni az alacsony keresetéből a pénzt, mint a fiatal szakmunkás. Ezért nagyon kemény kitaratás kell ahhoz, hogy valaki egy felsőfokú iskola elvégzésére vállalkozzék, és az alacsony kezdő fizetésekkel induljon neki az életpályájának. Tehát az vállalkozhat erre, aki lényeges szülői segítséget kaphat a lakásépítéshez. És ki számíthat erre? A jobbmódú családok gyerekei. Ez nagyon erősen az esélyek differenciálási irányába hat.

A másik terület, ahol az esélyegyenlőtlenség növekedésének jelei mutatkoznak, a szakképzetlen munkásréteg mobilitása. Úgy tűnik, hogy egyre nehezebbé válik a betanított és segédmunkásrétegből való kikerülés. Ennek a strukturális oka az, hogy a parasztság mobilitási esélyei javultak. A parasztszalad fia ma szakmát tanul és nem segédmunkásnak megy el, mint ahogy még az ötvenes években tette. Tehát átugorják a szakképzetlen munkásréteget. A betanított és segédmunkás réteg leszármazottai így nagyobb arányban öröklék ezt a pozíciót. Ennek egy lényeges veszélyét látom. Kialakulhat egy öröklődő szegény vagy deprivált réteg – mint erre Kolosi Tamás utalt –, vagy kialakulhat egy olyan réteg – amint erre Huszár István utalt –, amelyik alkalmas talaja, háttere lehet különböző szélsőséges politikai mozgalmaknak. Továbbá, ez a réteg az, ahol mindeféle társadalmi beilleszkedési zavar a leggyakrabban fordul elő. Ennek a rétegnek a tagjai között a legtöbb az öngyilkos, az alkoholista, közülük kerülnek legtöbbször összeütközésbe a büntetőjoggal stb. Szóval ez komoly társadalmi problémát jelenthet.

Néhány szót szólok még a jövőről. Világos az, hogy nem fogjuk tudni elérni a teljes esélyegyenlőség helyzetét a társadalmi mobilitás területén. Ez azonban nem mond el-

lent annak, hogy előre lehet lépni ebben a vonatkozásban, és kíváncsok, hogy megpróbáljuk az előrelépést ebben az irányban. Az oktatáspolitikai területén lehet sokat tenni. Nagyon aktuális és indokolt lenne a felsőfokú iskolákban kiképzett hallgatók számát növelni. Azért is, mert nagyon hátul állunk ezen a téren a fejlett országok sorrendjében. Meg kellene könnyíteni a pályakezdést is, ez mindjárt növelné a mobilitási lehetőségeket. Családpolitikával is elő lehetne segíteni a mobilitást. A családi pótlékok lényeges emelése mérsékelné a többgyermekes családok hátrányát, és ezáltal segítené a mobilitást. Sokat lehetne tenni a szociálpolitika területén, hogy a szegény réteg kevésbé szakadjon le. Annál is inkább szükségesnek látom a mobilitás elősegítését, mert a jelenlegi gazdasági helyzetben és a jelenlegi politikai átalakulás korszakában elképzelhető egy ellenkező tendencia is, az, hogy a magyar társadalom zártabbá válik. Ezt előidézheti a gazdasági depresszió elhúzódása. Előidézheti az, hogy a vagyonátörökítés családon belül lényegesebb szerephez jut, és előidézheti az is, hogy a műveltségi különbségek lényegesek és még növekedhetnek is. Tehát a Huszár István által említett kulturális tőke és szociális tőke szerepe megerősödik. Ismerve ezeket az objektív tendenciákat, fontos figyelmet fordítanunk arra, hogy a társadalom nyitottságának jelenlegi szintje – amely, hangsúlyozom hozzávetőlegesen megfelel a többi fejlett országok szintjének – a lehetőségekhez mérten fennmaradjon.

KÉSEDI FERENC: Demográfia és foglalkozásszerkezet

Előadásom témájánál és megközelítésénél fogva valamelyest „kilóg a sorból”, tekintettel arra, hogy a tanácskozás szociológiai-politológiai szemléletétől eltérően alapvetően statisztikai-közgazdasági indíttatású.

Előadásomban nagyjából a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől az 1987–1988-ig terjedő időszak változásait mutatom be, mégpedig két aspektusból:

- rövid áttekintést adok mindazokról a demográfiai sajátosságokról, amelyek a már foglalkoztatott munkaerő, illetve az annak alapját képező népesség számát, kor és nem szerinti összetételét befolyásolják:

- e népesedési vonatkozásoknál valamivel részletesebben szólok a foglalkoztatás szerkezetében bekövetkező néhány sajátosságról.

Az előadás tényanyaga a KSH makrostatisztikai adatgyűjtéseire támaszkodik.* Tisztában vagyok vele, hogy az ilyen típusú adatok többsége bizonyos korlátokkal rendelkezik, csak a nagy kontúrok megrajzolására alkalmas, a finomabb részletek leírásához a statisztikán kívül más elemzési módszerek igénybevétele is szükséges. A legfontosabbnak vélt változásokat szeretném a teljesség igénye nélkül bemutatni.

I

Magyarország népessége 1981-től folyamatosan csökkent, 1981 és 1989 között a népesség száma 123 ezer fővel lett kevesebb. A népeség csökkenése az alacsony születési arányból (1000 lakosra 11,9 élveszületés) és magas halálozási arányból (1000 lakosra 13,4 halálozás) következik. Mindkét népmozgalmi arányszám alapján Magyarország kedvezőtlen pozíciót foglal el az európai országok körében. Az élveszületési arányt tekintve alig van európai ország, amelyben a magyarországinál kisebb ez a mutató. A ha-

* Az anyag összeállításánál *A népgazdaság munkaerőmérlege*, valamint a *Főbb népgazdasági folyamatok* című kiadványok számanyagaira és elemzéseire támaszkodtam.

halálozási arány Európában a legkedvezőtlenebb, aminek következtében hazánkban a születéskor várható átlagos életkor egyike a legrövidebbeknek.

A munkavállalás szempontjából figyelembe vehető korcsoportoknál is csökkenés mutatkozik. A munkavállalási korúak – tehát a 15–59 éves férfiak, valamint a 15–54 éves nők száma – 1981 és 1988 között mintegy 80 ezer fővel csökkent. Tekintettel arra, hogy a következő néhány évben az 1970-es évtized táján született nagyobb létszámú évfázatokba tartozók elérik a 15 éves életkort, a csökkenést átmeneti növekedés fogja felváltani, mivel a munkavállalási kort elérők száma ekkor meghaladja a nyugdíjkorhatárt elérőket. Ez a tény foglalkoztatáspolitikai konzekvenciákkal is jár majd, ha a felsőoktatás beiskolázási arányai a jelenlegi szinten maradnak.

A munkavállalási korú népesség témánk szempontjából legfontosabb demográfiai jellemzője, hogy a nyolcvanas években a legtöbb korcsoportban jelentősen megnőtt a halálozási arányszám, tehát az 1000 lakosra jutó halálozások száma. Ez döntően a férfi népesség körében, ott is különösen a 40–59 évesek korcsoportjában volt jellemző. 1980-ban a 40–49 évesek korcsoportjába tartozó 1000 férfi lakos közül 7,7 halt meg, 1987-ben már 8,3 a jellemző érték. A halálozási viszonyok romlása nem előzmények nélküli; ez a folyamat már a hatvanas évek közepén megkezdődött.

A halálozási arányok romlása a női populáció körében sokkal mérsékeltabb, mint a megegyező korú férfi népességben. A 40–49 éves nők korcsoportjában a halálozási arányszám 3,5 körül van, ez kevesebb mint a fele a férfiakénak.

A nyolcvanas évek eleje óta a népesség korösszetételének további jellegzetes változása, hogy a munkavállalási koron felüli népesség száma és aránya is nőtt, 1981-ben az ide tartozók a népesség 20,7 százalékát, 1988-ban 21,7 százalékát tették ki. A korösszetétel ilyen változása a nyugdíjasok és a járadékosok számának, illetve arányának növekedését jelenti, ami azzal párosult, hogy a nyugdíjkorhatárt elérők tekintélyes hányada él a nyugdíjba vonulás lehetőségével, mivel számukra előnyösebb a nyugdíj melletti munkavégzés, mint a teljes munkaidejű továbbdolgozás.

II

Ismert, hogy a gazdaságstatisztika a népességet a gazdasági aktivitás szempontjából három kategória – aktív keresők, inaktív keresők és eltartottak – szerinti részletezésben vizsgálja.

A népességben belül az aktív keresők számának és arányának csökkenése a nyolcvanas évek elejétől kezdve felgyorsult (ez a folyamat a hetvenes évek végétől kezdődött). 1980 és 1988 között az aktív keresők száma mintegy 230 ezerrel csökkent, így az aktív keresőknek a népességhez viszonyított aránya 1988-ban 45,7 százalék volt (nyolc évvel korábban 47,4 százalék volt a kérdéses arány). A visszaesés okai a következők: egyre kisebb létszámú évfázatok léptek munkaképes korba (itt az 1965 és 1973 között születettekről van szó), növekedett közöttük a különböző fokon továbbtanulók aránya, s így fokozatosan csökkent az ifjúsági munkaerőforrás, ami tulajdonképpen már a hetvenes évek közepétől nem fedezte a halálozásból és nyugdíjazásból adódó teljes veszteséget. Említenünk kell azt a már jelzett tényt is, hogy a nyugdíjkorhatárt átlépők közül egyre kevesebben dolgoznak tovább aktív keresőként.

Az aktív keresők számának csökkenése mindenekelőtt a férfiak létszámának fogyatkozásából adódott, a női aktív keresők száma, ha kismértékben is, de nőtt 1983 és 1986 között. 1986-tól itt is csökkenés mutatkozott.

Az aktív keresők számának és arányának csökkenése az inaktív keresők és az eltartottak mérsékelt növekedésével járt együtt. A plusz-minusz másfél százalékpontos eltoló-

dás önmagában nem tűnik jelentős változásnak, sokkal jobban érzékelteti a helyzetet, ha azt vesszük figyelembe, hogy 100 aktív keresőre jutó nem aktív népesség (inaktív keresők és eltartottak) mutatója 114-ről 119-re változott, ami azt jelenti, hogy egy aktív személyre ma nagyobb teher hárul, mint a nyolcvanas évek elején. Ennek a változásnak kézenfekvőek az életszínvonal-politikai következményei.

Ha a vizsgálódást tovább szűkítjük, és csak a munkavállalási korú népesség gazdasági aktivitására fordítjuk a figyelmünket, akkor a következőket mondhatjuk.

A 15–19 éves férfiaknak az utóbbi években több mint a negyötöd része (1981-ben 85,9 százaléka, hét év múlva 81,3 százaléka) folytatott aktív kereső tevékenységet. A fennmaradó hányadot a nappali tagozatos tanulók, valamint a korengedményes vagy rokkantsági nyugdíjban részesülők és az egyéb eltartottak alkotják. A munkavállalási korú, de nyugdíjban részesülő személyek száma – részben az egyes területeken romló munkakörülmények, valamint a foglalkozási rehabilitáció nem kielégítő színvonala és egyéb más okok miatt – közel 10 százalékkal nőtt. 1981-ben az idetartozó személyek száma 259 ezer volt, 1988-ban 283 ezer.

Az egyéb eltartottak (idetartoznak a háztartásbeliek, a közületi eltartottak, az elhelyezkedési támogatásban nem részesülő állást kereső személyek) száma szintén jelentősen nőtt: 1981-ben 48 ezer, hét évvel később 92 ezer volt az e csoportba tartozók létszáma.

A 15–54 éves nők körében az aktív keresők részaránya a kérdéses periódusban 73,5–75,5 százalék között ingadozott. Jelenleg 74 százalékos ez az arány. Ha a gyermekgondozási segélyt, illetve díjat igénybe vevőket is ideszámítjuk, akkor foglalkoztatottságuk színvonala eléri a 82 százalékot, tehát valamivel magasabb, mint a férfiaké.

A munkavállalási korú női népesség speciális csoportját képezik az úgynevezett egyéb eltartottak. Számuk 1981-ben 286 ezer volt, ami 1988-ra 196 ezerre csökkent. Lakossági adatfelvételek szerint az idetartozó népesség döntő hányada nem képez valószínű munkaeőrtartaleket, tekintve, hogy többségük alacsony iskolázottságú, aki a ház körüli gazdaság ellátása vagy betegség miatt nem is akar tartós munkaviszonyt létesíteni. Nagy részük korábban nem dolgozott.

Reálisabb képet ad a foglalkoztatottság színvonaláról, ha az aktív keresők és a foglalkoztatott nyugdíjasok együttes számát vesszük figyelembe. Indokolja ezt a megközelítést, hogy a fejlett országokkal való összehasonlíthatóság így jobban biztosítható, hiszen ezekben az államokban általában magasabb a nyugdíjkorhatár (például az NSZK-ban 63 év, Finnországban, Spanyolországban 65 év, Dániában 67 év), és a nyugdíj melletti munkavállalásnak csak csekély korlátai vannak. Az említett számítás szerint a nyolcvanas évek elején 5,4 millióra volt tehető a foglalkoztatottak száma, ami napjainkban (1988-ban) 5,3 millió létszámot jelent. A ténylegesen kereső tevékenységet folytatók teljes köre így a népesség mintegy 50 százalékát jelenti. Ez az adat a fejlett európai országok mezőnyében elhelyezve kifejezetten magas foglalkoztatási arányt mutat. Illusztrálásként csak néhány ország adatát idézem: 1987-ben Ausztriában a népesség 45 százaléka volt aktív, Belgiumban 43, az NSZK-ban 47,6, Finnországban 52,4, Spanyolországban 38 százalék a kérdéses érték.

III

A foglalkoztatottak összetételét a makrostatisztikai vizsgálatok különböző metszetek szerint elemzik, ezek közül leggyakrabban az ágazati (vagy más néven szervezeti elv szerinti) struktúrát szokták tárgyalni. Az ágazati létszámösszetételben a nyolcvanas évtizedben lezajlott változások főbb jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze.

Az első sajátosság az *anyag*i ágakban foglalkoztatottak arányának visszaszorulása; az évtized elején itt foglalkoztatták az aktív keresők 82 százalékát. Napjainkban ez az arány 78 százalék körül van. Abszolút számban az anyagi ágakban foglalkoztatottak száma több mint 300 ezer fővel csökkent.

Az alaptendencia értékeléséhez támpontot nyújt annak a vizsgálata, hogy az anyagi ágak közül melyekben történt számottevő létszámcsökkenés. Az iparban az évtized kezdete óta gyakorlatilag folyamatos a létszámcsökkenés, a már említett 300 ezres létszámfogyás mintegy fele – 150 ezer fő – ebben az ágban jelentkezett. Az iparon belül különösen a gépiparban és a könnyűiparban voltak jelentősek a létszámveszteségek. Hasonlóan az iparhoz, jelentős a létszámfogyás az építőiparban (1981 és 1988 között 47 ezer fős a csökkenés).

Az anyagi szférába tartozó több nem mezőgazdasági ág közül a közlekedésben mérsékelt csökkenés, a posta és távközlésben, a kereskedelemben, a vízgazdálkodásban és az egyéb anyagi tevékenységek területén pedig kisebb növekedés zajlott le.

Sajátos mozgások jellemezték a nyolcvanas évtizedben a mezőgazdaság létszámhelyzetét. 1978 és 1983 között mintegy 55 ezer fős növekedés, majd innen kezdődően a létszámcsökkenés vált jellemzővé. 1983 és 1988 között az e népgazdasági ágban aktív kereső tevékenységet folytatók száma 171 ezerrel, évi átlagban 34 ezerrel esett vissza. Ennek megfelelően a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 18,8 százalékra súlylyedt. A mezőgazdaságban bekövetkezett időleges létszámnövekedés annak hatására történt, hogy egyrészt a más munkaterületekhez viszonyított jövedelmi hátrányok erre az időszakra nagyjából megszűntek, és ebben a periódusban szélesedett ki a melléküzemági tevékenység. E két tényező hatására a korábbi – főleg az iparba és az építőiparba történő – munkaerő-eláramlás megállt, sőt a visszaáramlás vált jellemzővé. Főleg olyan szakmák képviselői jöttek más népgazdasági ágakból a mezőgazdaságba, amelyek gyakorlására a bővülő melléküzemági tevékenységek lehetőséget biztosítottak. A teljes időszakot nézve összességében – a fejlődés nemzetközi tendenciáival összhangban – a mezőgazdasági keresők arányának csökkenése figyelhető meg.

A nyolcvanas évtizedben az ágazati szerkezet változásának további sajátossága a *nem anyagi szféra* – elsősorban az egészségügyi, szociális és kulturális ellátás – *részarányának növekedése*. Ez a folyamat már a hetvenes évek elejétől megfigyelhető. 1988-ban a nem anyagi ágakban 137 ezerrel többen dolgoztak, mint hét évvel korábban. 100 dolgozó közül a szorosan vett nem anyagi ágak területén 22, az anyagi szolgáltatásokat is magában foglaló teljes tercier szférában* pedig 42 folytat kereső tevékenységet. Néhány európai fejlett országban ennél jóval magasabb arányok (53–58 százalék közöttiek) jellemzőek, vannak olyan országok is, ahol 60 százalék körül van a szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak aránya (például Svédország, Norvégia, Dánia). A számok értékeléséhez hozzá kell tennünk, hogy a szocialista országokban alkalmazott statisztikai csoportosítások a szolgáltatási szektor arányát a valóságosnál néhány százalékponttal kisebbnek mutatják, így a fejlett országok javára e téren mutatkozó valóságos előny valamivel kisebb, mint amit a statisztikai adatok jeleznek.

Az ágazati összetétel markáns változásai, a primer** és a szekunder*** ágazatokban foglalkoztatottak arányának csökkenése, valamint a tercier szektorban dolgozók arányának növekedése megfelel a nemzetközi tendenciáknak. Kevésbé kedvező a kép, ha

*Nem anyagi ágak – közlekedés, posta és távközlés, kereskedelem és egyéb anyagi tevékenységi ágak összességéről van szó.

**Mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat, vadászat.

***Kitermelő ipar, feldolgozóipar, építőipar, villany-, gáz- és vízszolgáltatás.

az említett nagy makrostrukturális arányokat valamelyest részletezzük, és például megvizsgáljuk az ipar ágazati-alágazati szerkezetét. A korszerű húzó iparágak (ilyen például a híradás- és vákuumtechnikai ipar, műszeripar) részesedése elmarad mind a közepesen fejlett, mind a fejlett európai országok ágazati szerkezetében elfoglalt helytől.

Az ágazati összetétel másfajta megközelítését adja, ha nem a hagyományos használt (foglalkoztatott, illetve aktív kereső) kategóriákkal próbáljuk leírni, hanem egy speciális, a népgazdasági hatékonysági számításoknál használt kategóriát az úgynevezett egyenértékes létszámot alkalmazzuk. Anélkül, hogy a módszertani kérdésekbe részletesebben belemennék, röviden ismertetem ennek a kategóriának a tartalmát. Az egyenértékes létszám olyan speciális létszámkategória, amely a főmunkaidőn kívüli egyéb teljesítményeket is – részben statisztikai tényadatok, részben becslések alapján – figyelembe veszi. Így tartalmazza a házilagos építkezések, a mezőgazdasági kisüzemi termelés, a túlóra, a vgmk, a mellékfoglalkozású munkavégzés, az állományon kívüliek munkájának becsült létszámváltozatát. Ezeket a teljesítményeket teljes munkaidős létszámra számítjuk át, s az egész napos veszteségidők (szabadság, táppénz stb.) arányával korrigáljuk. Valójában így – kerülő úton – a ledolgozott órák számát tartalmazó kategóriákhoz jutunk. Ha a hagyományos kategóriák (aktív keresők) szerinti, valamint az ismertetett egyenértékes létszám szerinti ágazati szerkezetet állítjuk szembe, akkor a kétféle megközelítés szerint alapvető eltérések mutatkoznak az ipar és a mezőgazdaság arányát illetően. Az egyenértékes létszám szerinti struktúrában a mezőgazdaság részesedése mintegy 8 százalékponttal haladja meg az aktív keresők alapján számítottat.

Az ipar részesedése mintegy 4–5 százalékponttal kisebb, mint az aktív keresők alapján számítva, s a tercier szektorban (anyagi és nem anyagi szolgáltatások) lekötött élőmunka-ráfordítások is 3–4 százalékponttal elmaradnak a hagyományos kategóriával mérttől. Összességében az egyenértékes létszám alapján számított ágazati struktúra egy fejletlenebb gazdaság képét mutatja, mint a hagyományos létszámfogalommal mért.

A foglalkoztatott munkaerő nemcsak a szervezeti tagolás alapján írható le, hanem a tevékenységi főcsoportok alapján is. Két alapvető állománycsoport – a fizikai és szellemi dolgozók – arányában a huzamosabb idő óta észlelt tendencia folytatásaként további mérsékelt eltolódás ment végbe a szellemi foglalkozásúak javára. 1981-ben az utóbbiak tették ki a szocialista szektor aktív keresőinek 28 százalékát, 1988-ban 31 százalék a kérdéses arány. Meg kell azonban jegyezni, hogy az arány növekedése mögött újabban már nem állt érdemleges számszerű gyarapodás, sőt 1987 folyamán a szellemi foglalkozású aktív keresők száma is visszaesett.

A fizikai dolgozók körén belül tovább csökkent az ipari, építőipari, mezőgazdasági, közlekedési, postai és távközlési foglalkozásúak, valamint a képzettséget, betanulást nem igénylő egyéb fizikai munkakörben dolgozók állománya. Különösen nagy a visszaesés a mezőgazdasági fizikai dolgozók csoportjánál. Ez jelzi a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén a tulajdonképpeni mezőgazdasági munkát főtevékenységben végzők hátrányára végbemenő eltolódást. Számszerű gyarapodás csak a kereskedelmi és vendéglátóipari, egészségügyi és szolgáltatási foglalkozásúaknál, vagyis a tercier jellegű, illetve a nem anyagi szférához kötődő tevékenységeknél tapasztalható. A szervezeti struktúrájánál ismertetett alaptendencia a fizikai dolgozók foglalkozási összetételének alakulásán keresztül ily módon szintén nyomon követhető.

Lényeges elem a fizikai dolgozók tevékenységi összetételének elmúlt néhány évi változásában, hogy az egyes népgazdasági ágakon belül az ágra jellemző tevékenységi főcsoportok (például az iparban az ipari foglalkozásúak, az építőiparban az építőipa-

riak stb.) aránya csökken, a kevésbé ágazatspecifikus tevékenységek javára. Ez különösen a mezőgazdaságban jellemző, s utal a munkamegosztási viszonyok további differenciálódására.

A szellemi dolgozók foglalkozási főcsoportok szerinti összetételének változásaira most nem kívánok kitérni. Egyetlen kérdést érintek, ami az idetartozók esetében alapvető jelentőségű: mennyire hasznosítja a foglalkoztatási-munkaerő-gazdálkodási gyakorlat a szellemiek csoportján belül meghatározó jelentőségű diplomások szakképzettségét, tudását. Erre a kérdésre adnak választ az úgynevezett kongruencia-vizsgálatok, amelyek a képzettség és a betöltött munkakör megfelelését vizsgálják. Legutoljára az 1984. évi mikrocenzus keretében végeztek ilyen felmérést. Ennek eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy a felsőfokú végzettségű szakemberek jelentős része szakképzettségét egyáltalán nem vagy csak részlegesen hasznosítja. A befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkező aktív keresők 71 százaléka esetében lehetett csak a képzettség és a munkakör összhangjáról beszélni. A fennmaradó 29 százalék tekintélyes létszámmal, mintegy 140 ezer főt jelent. A különböző képzettségi típusok esetében a kongruencia mutatója viszonylag széles sávban mozgott, szinte teljes az egyezés a diplomás egészségügyi végzettségűeknél. Kétharmados arány volt jellemző az oktatási, közművelődési, mezőgazdasági oklevéllel rendelkezők esetében.

Bár 1984 óta hasonló átfogó vizsgálatra nem került sor, valószínűsíthető, hogy azóta ebben a vonatkozásban nem javult a helyzet. Ennek bizonyítására elegendő utalni az értelmiségi pályák anyagi és presztizshelyzetének romlására, a pályakezdők bizonyos rétegeinél jelentkező elhelyezkedési nehézségekre.

Összefoglalva az elmondottakat: a nyolcvanas évtizedben lezajlott demográfiai folyamatok a legtöbb vonatkozásban romlásról tanúskodnak. A foglalkoztatás szerkezetében bekövetkező változások már sokkal differenciáltabb minősítést igényelnek: a struktúra több elemében a korszerűsödés irányába mutató lassú változások figyelhetők meg, ugyanakkor a foglalkoztatás számos pontján új típusú és régi feszültségek egyidejű jelenléte tapasztalható.

PATAKI FERENC: Társadalmi szerkezet, érték, beilleszkedés

Referátumom időben és kérdésfeltevésben is meglehetősen korlátozott. Címe viszont olyan bőbeszédű, hogy mindegyik eleméről monografikus műveket lehetne írni vagy órákig elmélkedni. Ezt természetesen nem teszem. Egyetlen kérdést kínálok fel – hipotetikus megfontolásként – vitára (magam nem tudtam zöld ágra vergődni ezzel a problémával). Hozzárendelhetők-e a társadalmi struktúra különböző elemeihez és magához a társadalmi struktúrához a tömegesen jellemző deviáns magatartásformák? Vajon összekapcsolható-e a hazai társadalmi struktúra-kutatás azokkal az én „batyumban” levő, az elmúlt évtizedben végzett vizsgálatokkal, amelyeket – ideológiái „szeméremből” – „társadalmi beilleszkedési zavarok” megjelöléssel illettünk. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban deviáns magatartásformákról fogok szólni.

Magyarán: létezhet-e egy életteli, valóságközeli társadalmi struktúra-elmélet, amely nem kísérli meg ezt az egybekapcsolási műveletet? Sőt, továbbmennék. Mellőzhetők-e az idevágó adatok, amikor értékelési minősítésekkel élünk, mikor ilyen vagy olyan folyamatokat minősítünk úgy, ahogy azok ma itt is elhangzottak? Úgy vélem, hogy a társadalmi struktúra alakulásáért fizetett árak problémája lappang az imént felvetett kérdések mélyén. Erről szeretnék – fésületlen, nem kellően végiggondolt és sok elemében töredékes – megfontolást vitára bocsátani.

A kérdésföltevést már az is indokolja, hogy a magyar társadalomban a deviáns magatartásformák társadalmi össztemege nemzetközi összehasonlításban riasztóan nagy. Azt hiszem, hogy ez a formula – a „deviáns magatartásformák társadalmi össztemege” – használható lesz további elemzéseinkben is.

Pusztán a helyzet érzékeltetéseként idézek néhány adatot. Magyarországon számon tartunk mintegy félmillió súlyos alkoholistát. Bár a rendkívül magas öngyilkossági arány 1978 óta stagnálni látszik, évente mégis 4700–4800 öngyilkost vehetünk számba. (Ez évente egy nagyközség vagy egy kisváros lakosságát teszi ki.) Hozzávetőlegesen hatszor ennyi az öngyilkossági kísérlet.

1987-ben 188 ezer bűncselekményt regisztrált a bűnügyi statisztika. A diagnosztizálható neurotikus népesség két és félmillió körül van, országos reprezentatív vizsgálatok adatai szerint. Néhány tízezernyi a drogfogyasztó; 200–250 ezerre becsülhetjük az úgynevezett veszélyeztetett fiatalkorúakat. És még nem érintettem az olyan marginális, vitatható kérdéseket, mint például a prostitúció. Most elégedjünk meg a nagy deviáns képletekkel.

Ismétlem tehát, ez a néhány adat is jelzi, hogy a deviáns magatartásformák nagy társadalmi össztemege – főként ha nemzetközi összehasonlításokat is végzünk – a mai magyar társadalom olyan jellegzetessége, amellyel önmagában is, de számos lehetséges kontextusában is számot kell vetnünk.

A helyzetet súlyosbítja, hogy az ötvenes és hatvanas évek fordulójától kezdve ez az össztemeg hozzávetőlegesen megkétszereződött. Vagyis mind a deviáns magatartásformák aktuális *össztemege*, mind *növekedési dinamikája* olyan képet mutat, amely valamiképpen bizonyosan megfeleltethető a struktúrakutatások eredményeinek.

Nos, ebből a tényből kiindulva két irányba vezethet gondolati szál. Kereshetünk *ok-sági, kauzális magyarázatokat* a társadalmi szerkezet bizonyos jellemzőiben arra nézve, hogy miképpen áll elő, hogyan termelődik újjá folyamatosan és szisztematikusan a deviáns magatartásformáknak ez a társadalmi tömege. Andorka Rudolf utalt arra, hogy a sokszorosos hátrányos helyzetekben halmozódnak a deviáns jelenségek. Ez a legközkeletűbb, legkézenfekvőbb, legszembeötlőbb – ám ugyanakkor valamilyen értelemben mégis leegyszerűsíthető – magyarázat, amely egyúttal „megnyugtató” is, mivel a társadalmi struktúra egy meghatározott pontjára lokalizálja a deviáns magatartásformákat. Ezzel mintegy be is keríti ezeket a jelenségeket, holott azok a társadalmi struktúra minden elemét átszövik, jóllehet merőben különböző mértékben. Természetesen a struktúrát vizsgálhatjuk éppen adott, statikus állapotában, de dinamikus változási állapotokban is, a mobilitási fejleményekkel együtt. Amikor tehát a társadalmi struktúra állapota a deviáns magatartásformák oki háttereként bukkan fel az egyik lehetséges elemzési szálként, akkor – ismétlem – mind az éppen adott szerkezet, mind a dinamikus változások érdekesek lehetnek számunkra.

A másik gondolati szál – és ez talán most fontosabb – egy nagyon egyszerű kérdés: *bozza lehet-e rendelni a deviáns magatartásformákat a társadalmi szerkezet bizonyos elemeihez vagy annak egészéhez?* Vagy más szóval: tekinthetjük-e őket olyan indikátoroknak, amelyek valamiképpen jellemzik a társadalmi struktúra állapotát? A kérdés főleg akkor ésszerű, ha a társadalmi struktúrát eleven emberek viselkedésének termékeként és e viselkedések szisztematikus újratermeléseként ragadjuk meg.

Hadd tegyek itt egy további megszorítást. Nem vagyok struktúraszakértő, szociálpszichológusként a tömeges társadalmi magatartásformák érdekelnek.

Végül is, mi az ördögért kutatjuk a társadalmi struktúrát? Mi ennek az elméleti és a gyakorlati jelentősége?

Mint a szűkebb tématerületen kívül álló, úgy vélem, utóbbi évtizedeink elméleti

gondolkodásának történetében két nagy periódus különíthető el. Az első periódust úgy nevezném, hogy az a struktúrakutatás ideologikus-apológetikus korszaka, amikor nem az elmélet és a valóság viszonya, hanem az elmélet és a hiposztázált ideologikus előfeltevések viszonya volt a kérdés. Ezen egyaránt értem a sztálini modellt, de a gyilaszti új osztály elméletet is – Kolosi Tamás utalt erre –, mert az effajta struktúrakutatás fő funkciója a megalapozatlan előzetes feltevések igazolása volt. E perióduson túlhaladva vált mindinkább alapkérdéssé a struktúrakutatás és a konkrét valóság viszonya, éspedig mindkét – egy dinamikus és egy leíró – metszetében egyaránt. Azt gondolom, hogy ezt a kutatást nem csupán megismerési szenvedély fűti. Számomra mint szociálpszichológus számára az alapkérdés úgy fogalmazható meg, hogy a társadalmi struktúra kutatása vajon választ adhat-e a társadalomban megfigyelhető tömeges magatartásformák genezisének a kérdésére. Lett légyen szó a tömeges politikai magatartásformák, a tömeges fogyasztói magatartásformák, az életmódalakítási tendenciák vagy akár a tömeges deviáns magatartásformák alakulásának kérdéseiről. Ma már mindannyian tudjuk, hogy Lukács messianisztikus korszakának feltevése a „hozzárendelt tudat”-ról nem tartható. Bár helytel-közzel még mindig hajlunk arra, hogy például a munkáosztályhoz vagy más társadalmi csoportokhoz eleve hozzárendeljünk bizonyos ideologikus jellemzőket. A társadalmi struktúra és a tömeges magatartások közé alapvetően fontos közvetítő mozzanatok ékelődnek, amelyeknek a mellőzése a társadalmi struktúra kutatását is egydimenziójúvá teszi. A struktúrakutatás minden olyan erőfeszítése, amely arra irányul, hogy érdeklődési körébe bevonjon az iménti kérdés megválaszolásához közelebb vezető tényezőket is (nevezetesen, hogy a struktúra hogyan van jelen háttérként, oki tényezőként, meghatározóként ezekben a bizonyos tömeges társadalmi magatartásformákban), teljesen új összefüggésekre deríthet fényt. Marxnak van egy érdekes szókapcsolata, ami természetesen metafora, és akár azt is mondhatnók, hogy az organicista szociológiai szemlélet megelőlegezése. Marx gyakran beszél „társadalmi testről”. Ebben a „társadalmi testben” pedig tetszés szerint vehetünk fel olyan elemzési dimenziókat, amelyek a struktúra vizsgálatát kibővíthetik, vagy új szempontokkal gyarapíthatják. Emellett a „társadalmi test” kifejezés arra is utal, hogy ennek a testnek lehetnek beteg testrészei, beteg állapotai. A deviáns magatartásformákat olykor társadalompatológiai jelenségeknek hívják.

Mindenesetre az a kérdés, amelyet a *Valóság* legutóbbi (1989/1.) számában Borsányi György időszerű érvénnyel eleméz, hogy tudniillik az 1939-es hazai választásokon a munkásszavazatok hogyan oszlottak meg a jobb- és baloldali radikalizmus, a nyilasok és a munkásmozgalom pártjai között, rendkívül érdekesen jelzi, hogy miről is van szó: mennyire nem lehet közvetlenül levezetni a struktúrában elfoglalt helyből a politikai orientációt. Úgy vélem, perdöntően fontos lenne – legalábbis onnan, ahonnan én látom, vagyis a deviáns magatartásformák felől –, hogy a társadalmi struktúra időbeli (mobilitás) és térbeli (regionalitás) dimenziója mellett a struktúra kezelésébe szervesen beépítsük például a generációs és a nemek közti különbséget, valamint az etnikai tényező szerepét. Ez utóbbi elsősorban a cigányság problémáját illeti, de néhány más összefüggést is magában rejt. Hogyan lehet ezeket összekapcsolni, vagyis arra törekedni, hogy ne egy „vegytiszta” struktúráképünk legyen, hanem a struktúra kapcsolatban álljon a tömeges emberi magatartásformák folyamatos reprodukciójával is. Meglehet, hogy ez hiú remény, de a szociálpszichológus számára rendkívül fontos lenne, ha megvalósulna.

Mit tudunk tehát hozzárendelni a társadalmi struktúrához a deviáns magatartásformák tanulmányozásából? Előljáróban hadd intézzem el röviden a cím egyik szavát: az érték fogalmát. Gyakorta az a benyomásom, hogy rendkívül általános elmélkedések

folynak az értékzavarról, az értékvákuumról meg egyebekről, anélkül, hogy kellően kézzelfoghatóvá válnának a dolgok. Az a feltevésem, hogy ahol a „társadalmi testben”, tehát a társadalmi struktúra meghatározott pontjain halmozódnak a deviáns magatartásformák, nyilvánvalóan kiélezettebbek – és én szívesen fogalmaznék így – a *normatív tudat zavarai*. Az értékkel az a bajom, hogy túlságosan elvont kategória a mindennapok számára. Amikor normatív tudatról beszélek, akkor ezen a jogtudat és jogérzék, a méltányosságérzék, a morális tudat, az ideologikus tudat rétegeit egyaránt értem. Sőt, ezen a kereten belül tudjuk bevonni elemzéseinkbe a hagyomány- és szokásrendszereket is. Ezért szívesebben beszélnék az érték kategóriák helyett vagy mellett a normatív tudat megnyilvánulásainak kézzelfoghatóbb formáiról.

E néhány előzetes megfontolás után a bevezetőben említett kérdésfeltevés jogosultságát szeretném néhány ténnyel *szemléltetni*. Tehát nem *bizonyítani* óhajtok, hiszen nem is állnak még rendelkezésemre a megfelelő adatok és tények, *csupán illusztrálni*.

Induljunk ki az öngyilkosságból, amely a hazai deviáns magatartásformák jól nyomon követhető, százezstendős tradícióval alátámasztott jellegzetes változata, amelynek a legriasztóbb volt a növekedési tempója. A társadalom dinamikus állapotaival az öngyilkosság mutatja a legközvetlenebb kapcsolatot. A növekedési dinamika úgy fest, hogy az 1954 és 1957 közötti évekre jellemző 20 körüli százezrelékről a hetvenes évek végére 43–46 százezrelékre nőtt a hazai öngyilkosságok aránya. Ez csaknem kétszer akkora, mint az utánunk következő legmagasabb arány Európában. Az ötvenes–hatvanas évek fordulójától tehát egy sajátos megkettőződés zajlott le.

A század elején az öngyilkosság – éppen Andorka mutatta ki – elsősorban a szellemi foglalkozási csoportokban, azon belül is a katonaság körében, és – paradox, de természetes módon – a háztartási cselédek körében volt a legmagasabb arányú. Azóta két trend rajzolódott ki a magyar társadalomban: eltolódás a társadalom deprivált, hátrányos helyzetű rétegei felé, és ennek megfelelően eltolódás a város felől a községek, kistérségek felé.

Ezen belül két mellékrendencia is kivehető: a gyermek- és fiatalkorúak körében növekszik az elkövetések aránya, és eltolódik a férfi–nő arány, és pedig a nők rovására.

Hogyan fest ez *egyetlen esztendő* adatai tükrében? 1987-ben 45 százezreléknyi volt az öngyilkosságok aránya (vagyis százezer lakosra 45 öngyilkos); ez 1987-ben 4782 egyedi esetet jelentett. Közülük 2397 fő az aktív népesség köréből, ezen belül a túlnyomó többség (közel háromnegyede) a „fizikai dolgozó” kategóriába esik. A nyugdíjas rétegbe tartozott 2098 fő. Ha figyelembe vesszük, hogy a nyugdíjasok csaknem a felét teszik ki az évi öngyilkosságoknak, de az aktív össznépességen belül a nyugdíjasok 2,3 millió körüli csoportja ennél jóval kisebb arányt képvisel, akkor kitűnik, hogy az öngyilkossági hajlam erősen eltolódik az idős népesség felé.

A lakóhelyek szerinti eltérések világosan leképezik a társadalmi szerkezetben történő elhelyezkedést, tudniillik az 1987-es öngyilkossági eseteknek gyakorlatilag a fele községekben történt, a községekhez kötődött.

Ha most szemügyre vesszük – ez 1986-ból való adat – a munkás kategória alá sorolt öngyilkossági esetek számát, akkor kitűnik, hogy ebben a legnagyobb arányban a segédmunkás, betanított munkás réteg részesedik.

Túlságosan hosszú időt venne igénybe annak tárgyalása, hogy a többi strukturális elemhez hogyan rendelhetők hozzá ezek az adatok. Meg kell azonban jegyezni, hogy – mint láttuk – egyrészt sajátosan interferál a szerkezeti tényezőkkel az életkor, másrészt az a közismert regionális jellegzetesség, hogy az ország délkeleti régióiban immáron száz éve csaknem háromszor annyian követnek el öngyilkosságot, mint az ország északi és nyugati régióiban.

Ezen belül azonban különös figyelmet érdemelhetnek a kisebb léptékű, mikrodinamikai történések is. Például az, hogy a legutóbbi években az említett délkeleti régió mellé rendkívül gyors tempóban zárkózik fel Szabolcs megye. Míg 1982 és 1985 között Bács, Hajdú és Csongrád megyében némi stagnálás, időnként csökkenés figyelhető meg, Szabolcs megyében az 1982. évi 49 százezrelékről 1985-re 62,9-re nőtt az öngyilkosságok száma. Ha megnézzük Szabolcs megye társadalmi struktúráját, mobilitási adatait, etnikai viszonyait, akkor legalábbis bizonyos támpontokat kaphatunk ahhoz, hogy választ találjunk az okokat firtató összefüggésekre.

Még érdekesebbnek látszik a neurózisok, mégpedig a kifejezetten társadalmi eredetű (tehát nem organikus hátterű) neurózisok képe. Először Kopp Mária és munkatársai végeztek az 1980-as évek elején egy országos, nagy mintájú reprezentatív vizsgálatot. Megállapították, hogy az ország népességének 23,6 százalékánál diagnosztizálható neurotikus állapot. Ez azonban sajátosan, de meglehetősen természetesen – ám tessék az értelmezésen vitatkozni – nemek szerint jelentősen különbözik: a nők ugyanis 31,9 százalékos, a férfiak pedig 14,9 százalékos arányban részesednek az átlagból. (Ezért van igaza Marxnak, hogy az „átlag” injúria az az emberen, mert valójában nem létezik a maga életteli valóságában.)

Rendkívül érdekes adat, hogy a neurotikus népesség sűrűsödése ugyanott lelhető meg, ahol az öngyilkosság és az alkoholizmus is a leggyakoribb. Van esély arra, hogy a kriminalitási adatokat is ráillesszük erre a képre.

Melyek azok a társadalmi csoportok, amelyek különösképpen ki vannak téve a neurotizálódás kockázatának? (Ennek nagyon egyszerű a képlete: általában szorongás, stresszélmény és szomatikus kórkép nélküli betegségtünetek átélése és produkálása.) Az átlagnál nagyobb mértékben mutatnak ilyen tüneteket az 50 évnél fiatalabb háztartásbeli nők és a diáklányok, valamint a segédmunkások, a rokkantnyugdíjasok és a fiatal vezetők. Ők az átlagok fölött találhatók. A legkiegyensúlyozottabbak a szakmunkások. A dolog azért is érdekes, mert a neurotikusok körében a nőknek már 13 százaléka, a férfiaknak pedig 10 százaléka kísérelt meg öngyilkosságot.

Ha külön vizsgáljuk a neurotikus férfiakat és nőket, és megnézzük az átlag feletti rétegeket, akkor a férfiak körében az ipari segédmunkások (de a mezőgazdasági segédmunkások nem!), a szellemi dolgozók, az ipari és mezőgazdasági vezetők, valamint a nyugdíjasok vannak az átlag felett. A nők esetében a segéd- és betanított munkások (itt az ipariak és mezőgazdaságiak egyaránt), de főként a rokkantnyugdíjasok és háztartásbeliek kerülnek az átlag fölé. Ezen gondolati fonálon célszerű volna kriminalitási adatokat és a deviáns magatartásformák számos más képletét is szemügyre venni. Illusztrálásként és a kérdésfeltevés jogosultságának indoklásaképpen azonban talán ennyi is elég.

Összefoglalva az elmondottakat: akár a mai helyzetünkben gyökerező tömeges politikai magatartások esélyeit fürkesszük, akár a tömeges társadalmi magatartásformák egyéb lehetséges tendenciáit és erővonalait kíséreljük meg kipuhatolni, mindig rá fogunk bukkanni arra, hogy a társadalmi struktúra vizsgálata – legalábbis nézetem szerint – egy olyan váz egybeillesztése, amelyre mindig rá kellene rakni a szélesebb társadalomkutatás – egyebek közt társadalom-lélektan – eredményeit is. Így a struktúrakutatás közelebb kerülhet ahhoz, hogy nagyobb prognosztikus funkciója és prognosztikus értéke legyen – bár az mindig is csak valószínűségi lesz – a várható tömeges társadalmi magatartásformák kialakulásának felbecsülésében. Hasonlít ez ahhoz – van ilyen mesterség –, mint amikor a megtalált koponyára bizonyos műveletekkel rá kell rakni a hiányzó rétegeket, hogy az arc felismerhető legyen.

Bizonyos strukturális elemzésekről néha – bocsátassék ez meg nekem – az a benyomásom, hogy meglettük ugyan archeológusokként, régészekként a magyar társadalom csontozatát. Ez mérhetetlenül fontos, mert az tartja a testet. Ha azonban nem leszünk képesek a társadalmi struktúrát kapcsolatba hozni a mindennapi reprodukciós folyamatokkal, a tömeges magatartásformák társadalmi újratermelésével – beleértve azok minden elemét –, akkor mindig meglesz annak a kockázata, hogy a struktúra elvi kérdéseiről dülő teoretikus viták prognosztikus hozama nem fog arányba állni a beléjük fektetett szellemi energiával. Úgy gondolom, hogy e viták effajta kibővítése haszonnal járhat, még akkor is, ha az csak első kísérlet, vagy töredékes, hipotetikus gondolatok medrében bontakozik ki.

A tanácskozás vitájának összefoglalása

Minden tudománynak célja az előrelátás.
Kétségtelenül ez célja a politikának is.
De minden előrelátás csak úgy lehetséges,
hogy azon tárgynak, mellyel foglalkozunk,
jelen helyzetét ismerjük, s ismerjük azt az utat,
melyen az e helyzetbe jutott, s ez áll
a politikáról is, melynek egyedüli biztos alapját
a jelen állapotok elfogulatlan észlelése
s a múlt helyes felfogása nyújthatja egyedül.
(Eötvös József: Gondolatok)

A konferencia során elhangzott hozzászólások lényegét, esszenciáját igyekeztünk kiemelni és egy lehetséges struktúrában ismertetni. Három fő témakör rajzolódott ki: *a politika és tudomány kapcsolata* (ez a probléma alapvetően a résztvevők összetételéből fakad, hiszen politikusok és különböző szakterületek kutatói vettek részt a vitában); *a társadalom szerkezetével összefüggő problémák, nézetek, vélemények, álláspontok*; ehhez kapcsolódva a *társadalmi mobilitás* témája, módszertani, tudományos és tapasztalati megközelítésekben.

A politika és a tudomány kapcsolata, viszonya a vita során direkt vagy indirekt módon többféle megközelítésben definiálódott.

A filozófust a konferencia abból a szempontból érdekelte, hogy kidolgozható-e ma marxista alapon, a marxista tradíciókat folytatva egy adekvát politikai ideológia. Magyaródi Sándor kifejtette: a korábbi formációelméleti szocializmuselképzelés térségünkben elméletileg tarthatatlan; ezt a formációelméletileg megfogalmazott szocializmus-fogalmat minden jelentős társadalomtudományi eredmény kikezdte. A szociológia, a közgazdaság-tudomány, a politológia felhalmozott tudása kellő információt nyújtanak a politika számára, hogy konzisztens rendszerre összefogva kidolgozzon egy érték- és feladatcentrikus politikai ideológiát, megtalálja a tényleges politikai subjektumát. De ehhez fel kell adni a tradicionális gondolkodást, fel kell vállalni azokat az új ellentmondásokat, amelyeket az előadásokban elhangzottak jeleznek.

A gyakorló pártmunkás a tudomány által feltárt új gondolatokat a gyakorlati életben való alkalmazhatóságuk szerint értékeli. Bíró József hozzászólásában elmondotta: támogatja a kutatóknak azt a vitaanyagban megfogalmazott álláspontját, hogy a párt jellegét a jövőben másképpen kell meghatározni. Az MSZMP szervezeti szabályzatával

foglalkozó munkabizottságban is megfogalmazódott már, hogy a régi fogalmak – „a párt a munkásosztály élcsapata, a dolgozó nép pártja” – nem tarthatók tovább. A hozzászóló véleménye szerint az elmúlt évben megfogalmazott célkitűzés, hogy a párt az egész nép pártjává akar válni, szintén megkérdőjeleződött már. A párt jellegének meghatározásakor egy új rendszert kell kialakítani. Ha megnézzük, hogy a hagyományos foglalkozási kategóriák alapján milyen a párttagság összetétele, ez eleve felveti a kérdést, hogy ez a párt kinek a pártja.

A továbbgondolás során feltétlenül ismerni kell, hogyan alakult a társadalom struktúrája, milyenné váltak a valóságos arányok. Új pártok megjelenésével egyértelműen ki fog rajzolódni, ki melyik társadalmi csoportra támaszkodik. De jelenleg a napi politikai gyakorlat számára nem világos, hogy a tudomány által felvázolt, nem egységes megítélésű négy modellből a következő időszakban melyik használható. Annak ellenére, hogy mindeddig nem volt jellemző, hogy a tudomány által megfogalmazott ajánlásokat, javaslatokat a párt vezetése elfogadta volna, most, bízva abban, hogy ez is megváltozik, támogatást vár a tudomány képviselőitől.

A társadalomkutató ezt a fajta kérdésfeltevést, nevezetesen azt, hogy az MSZMP-nek egy konkrét rétegződésmóddal mellett kell letennie a voksát, túlhaladott, megváltoztatandó tradicionális szemlélethez köti. Kolosi Tamás a vitában azt hangsúlyozta, hogy tudományos vitakérdésekben a politika ne legyen döntőbíró, hanem a társadalmi szerkezet kutatásából a politikailag releváns következtetéseket vonja le a maga számára.

Mindennek nem mond ellent az, hogy a gyakorlatban továbbra is szükség van statisztikai összeállításokra. Olyan statisztikai nomenklatúrákat kell felvenni, amelyek a statisztikai-szakmai szempontoknak megfelelnek és utána minden kutató, minden politikai csoportosulás, minden politikai párt állítson belőle össze olyan makrocsoportosításokat, amelyet az adott téma szempontjából vagy saját politikai belátása szempontjából jónak, fontosnak tart. És ne statisztikán vitatkozzunk, hanem a valóságon vitatkozzunk elsősorban.

Látnunk kell világosan – mutatott rá a vitában Kolosi Tamás –, hogy ma Magyarországon a szakképzett és szakképzetlen fizikai dolgozók között nagyobb különbség van, mint a szakképzett fizikai dolgozók és a nem értelmiségi szellemi dolgozók között. Ezért ne mossuk össze elméletileg elfogadhatatlan s ma már társadalmilag, politikailag sem indokolható munkásosztály-fogalomba ezt a nagy különbséget (szakképzettek és szakképzetlenek között), hanem ehelyett a statisztikai adatközlésekben, a statisztikai adatvizsgálatokban egy szakmailag megalapozott, differenciált, statisztikai kritériumokon alapuló adatfelvételre és adatközlésre kerüljön továbbra is sor, ne ideológiailag meghatározott, elfogadhatatlan szempontok alapján történt makrocsoportosítások statisztikai adatközlése jelentse a politizálás alapját.

A vitában megfogalmazódott: a tanácskozársra készített és írott formában a résztvevők rendelkezésére bocsátott tézisek megvitatása, vélemények ütköztetése ezen a fórumon olyan lehetőséget jelent, hogy egy pártprogramba vagy pártdokumentumba egy más szemléletű társadalmi szerkezetkép is bekerülhet.

A tézisekben hangsúlyosan szerepel, hogy a pártnak az ideológiában és a propagandában hasznosítania kell a tudományos eredményeket: kevesebb figyelmet fordítunk viszont a normatívák, értékek kérdésére – fejtette ki hozzászólásában Réti László. A társadalmi struktúra átalakulását, a maguk helyzetének változásait az emberek sok konfliktussal élik át. A politikában is, a nevelésben is tudatosabban kellene foglalkozni az olyan viselkedési és magatartási mintákkal, amelyek igazodási pontokat jelenthetnek. A magyar történelem egy-egy korszakának (reformkor, 1867, 1916–1918. stb.) tanulmányozása ehhez jelentős segítséget adhat.

Egy soproni vizsgálat eredményei kapcsán Pápai Gyula a hatalommal mint struktúraképző elemmel foglalkozott. Az adatok számára azt bizonyítják, hogy kikerülhetetlen a helyi hatalom érvényesülésének kérdése. Megítélése szerint a párt bizalmi válságának alapvető oka a párt és állam hierarchikus építkezése. Kérdésként merül fel, hogy a „helyi formalizált hatalom” egyáltalán létezik-e. Az egész vizsgálat azt bizonyította, hogy helyi szinten a politikai vezetés kezében nincs olyan valóságos hatalom, amivel élni tudna.

Borsod megyében kísérlet történt arra, hogy megtudják, milyen a megye lakosságának politikai tagozódása – erről a vizsgálatról Szabó Györgyné beszélt. A kutatás során azt tapasztalták, hogy a Kolosi-féle rétegződési kategóriák a politikai tagozódás vonatkozásában nem működtek. Az értelmiség rétegződésének finom kategóriái többségükben lefedték a politikai irányultságokat, de a munkások esetében markáns különbségek mutatkoztak a politikai orientációban. Láthatóvá vált, hogy a tömegkommunikáció gyorsan és hatásosan formálja az emberek politikai nézeteit: a tömegkommunikációban használt szölamok, a szövegrészletek igen erősen keverednek. Elgondolkodtató információ, hogy e megyében a többségnek nincs határozott politikai orientációja, csak egyszerűen elégedetlen azzal, ami van.

A Salgótarjánban végzett kutatás is – ennek eredményeit Kissné Novák Éva idézte – azt támasztja alá, hogy a társadalmi tagozódás nem fedi le a politikai tagozódást, annál is inkább, mert a politikai tagozódás térképe igen gyorsan rajzolódik át.

A vita folyamán többen reflektáltak az előzetesen kiküldött vitaanyagra. Győri Péter – hivatkozva a vitaanyagnak arra a kitételére, amely további pontosítás nélkül azt állította, hogy „a bajok gyökere jórészt politikai...” folytatva a gondolatmenetet, kifejtette: vannak olyan mélyen húzódó társadalmi bajaink, amelyek igencsak történelmi, kulturális gyökerűek, és melyek nem politikai eredetűek, hanem ennél történelmi mélységében is és társadalmi mélységében is sokkal mélyebb eredetűek. Ezekkel kapcsolatban tulajdonképpen illúzió lenne azt mondani, hogy egy politika megváltoztatásával bizonyos bajokat megszüntethetünk. Van a bajoknak természetesen egy olyan szférája is, amelyek, ha úgy tetszik, a direkt politika következményei is, és ily módon politikai eszközökkel változtathatóak.

Ugyancsak problematikus, nem egyértelmű az empirikus tények értelmezése, amikor a hátrányok csökkenéséről illetve növekedéséről beszélünk. Valóban csökkentek a hatalmi pozícióban levők privilégiumai a nyolcvanas években? Valóban csökkent az abszolút szegénység szintjén élők száma a nyolcvanas években? Mindkét állítást feltehetően empiria támasztja alá, de felhozhatók ellenkező előjelű tapasztalatok is – mondta Győri Péter – s nagyon nehéz különböző empirikus tapasztalatokból politikailag is releváns következtetésekre jutni.

A vitában eltérő álláspontok hangzottak el a nyolcvanas évek Magyarországnak társadalmi szerkezetéről.

A referátumokban és a vitában elhangzottakra reagálva fogalmazta meg Vass Csaba, hogy Kelet-Európában egy homogén társadalmi valóságból kiindulni illúzió. Valójában több egymást keresztező valóság létezik egymásra torlódva, hierarchikus elrendeződésben. Indokolt lenne az „uralkodó társadalmi valóság” és az „alávetett társadalmi valóság” kategóriákat beépíteni, így vizsgálhatóvá válna ezen társadalmi valóságok egymáshoz való viszonya és belső szerkezete. Ez feltételezi a gazdaság és tulajdon fogalmának kibontását. Ha a gazdaság társadalomszerkezetét vizsgáljuk, fel kell tenni azt a kérdést, hogy milyen gazdaságok léteznek egyáltalán Magyarországon. A hozzájáruló szerint Magyarországon létezik egy politikai gazdaság, egy szervezeti gazdaság és egy közösségi gazdaság. A tulajdon értelmezésekor használni kell a „tulajdonfajta” ka-

tegoriáját is, amely azt fejezi ki, hogy milyen típusú tevékenység konstituál egy adott tulajdont. Így megkülönböztethető a politikai tulajdon és a gazdasági tulajdon. Politikai tulajdonon azt érti „amit a politikai ipari művekben objektiváltak”. Példaként azt mondta el, hogy a nagyvállalatok kiemelt, azaz politikai intézmények, amelyekben a politikai tulajdon mentén osztályviszonyok jönnek létre, az itt dolgozó munkások „munkás káderosztály”-t alkotnak; a termelőeszközök tulajdonosai itt valójában meg sem találhatók. Ennek következtében a munkás, aki a termelőeszközök tulajdonától el van választva, és a tulajdon-funkciót ténylegesen gyakorlók alapvetően különböző társadalmi kategóriákra válnak szét, tehát az osztályszerkezet létezik.

Vass Csaba módszertanilag problematikusnak tekinti azt a rétegződéselemzést, amely az individuumokból indul ki, azokhoz tér vissza, s így összemos jelentős különbségeket, nem juthat felszínre a valójában többszörösen és hierarchikusan összetett társadalmszerkezet. Álláspontja szerint az a struktúra, amiről az eddigi elemzések alapján szó esik, állapotstruktúrának nevezhető, holott folyamatstruktúrákat lenne érdemes vizsgálni. Ezt egészíti ki az a gondolat, mely szerint a társadalom történetiségének mint mozzanatnak a kiiktatása igencsak problematikus.

A gazdasági szerkezet összetettségét hangsúlyozva és azt újabb szemponttal bővítve, Bakos László azt mondta el, hogy az első gazdaság ismert viszonyai mellett létezik és jelentős gazdasági funkciót tölt be az a csereviszony, az a munkacsere, kaláka, tevékenységcsere, ami át- meg átszövi a társadalmat. Vagyis egymás mellett él és működik a legősbíró minta és legmodernebb szervezőelv.

Az a kérdés, hogy a mai magyar társadalomban mennyire releváns osztálykategóriákat használni, eltérő véleményeket indukált.

Kreiter Mária kifejtette: a valóságos folyamatok alapján tudomásul kell vennünk, hogy az osztálykritériumok, az osztálykülönbségek ma már olyan mértékben háttérbe szorultak, hogy nem határozhatják meg a társadalom tagozódását. Helyi (Győr-Sopron megyei) tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy a kiegyenlítődések – például az úgynevezett vegyes családokban, ahol együtt él munkás, értelmiségi vagy paraszti munkakörben dolgozó – kitapinthatóan megragadhatóak.

A hagyományos osztálykategóriák használhatatlanságának kérdésében nagyjából konszenzus teremtdőtt a vitában. Ugyanakkor fontos tudományos kérdésként merül fel, hogy az osztálykategóriák mára teljesen elévültek-e, hogy a mai Magyarországon léteznek vagy nem léteznek osztályjellegű viszonyok. Győri Péter kifejtette, attól, hogy egy hagyományos munkásosztályt empirikusan a szociológiai felmérésekben nem találunk, még nem zárhatjuk ki, hogy bizonyos munkás csoportok osztályjellegű érdekek köré csoportosulnak. Lehet, hogy ezt a képlékeny csoportot kell munkásosztálynak tekinteni, és ez nem azonos a hagyományos munkásosztály felfogással. Régóta vitatott kérdés az is, hogy az úgynevezett bürokrácia osztállyá szerveződött-e; vagy az elitben – az állami, a párt, a vállalkozói, a menedzseri elitben – vannak-e osztályszerveződésre utaló jegyek. Felmerült és nem lezárt kérdés, hogy egy szegényosztály képződésének folyamata megy-e végbe a társadalomban. Más álláspont szerint osztályszerveződés van a társadalomban, de ez a tulajdonviszonyok mentén megy végbe. Ezek a kérdések azt bizonyítják, hogy az egész osztály-problematikát megfrissülve, nemzetközi tapasztalatokra támaszkodva elő kell venni.

E téma kapcsán még néhány egyéb kérdésre is reflektáltak a hozzászólók.

Elhangzottak a még megyében – Bács-Kiskun, Somogy, Borsod, Pest – és a fővárosban lezajlott szociálgerontológiai vizsgálatok főbb következtetései: az életkor integrál, hiszen a nyugdíjazás utáni első időszakban megjelenő számtalan különbség (anyagi, életmódbeli stb.) az életkor előrehaladtával rohamosan csökken, és a nyugdíjazás

utáni 10. évben már e tekintetben az aktív életpálya nem meghatározó; a nyugdíjasok elégedettségét, hangulatát elsősorban nem az anyagi helyzetük befolyásolja; a meghatározó érték az önállóság megtartásának képessége (az általuk választott értékrangsorban a biztonság, az egészség, a kiegyensúlyozottság mögé sorolták az anyagiakat – mondta el Harsányi Ernő).

Szeben Éva arra hívta fel a figyelmet, hogy a differenciálódás illetve nivellálódás a lakossági jövedelmek területén látszólagos ellentmondásként jelenik meg. Miközben az egy főre jutó családi jövedelmekben nivellálódás történt és az egyenlőtlenségek csökkentek, ugyanakkor ezt a lakosság másképpen érzékeli. Nem arról volt szó az elmúlt időszakban, hogy a lakossági jövedelmek egymás rovására vagy javára csoportosultak át a különböző rétegek között. Nem lehet vizsgálni lakossági jövedelemmegoszlásokat és különösen a belőle adódó politikai, társadalmi, gazdasági és szociálpolitikai konzekvenciákat, ha eltekintünk attól, hogy mindez nem növekvő, sőt nem is stagnáló, hanem lényegében csökkenő belső felhasználás mellett ment végbe. Csökkenő reáljövedelmek – és különösen csökkenő reálbérek – mellett a lakosság a maga helyzetének abszolút rosszabbodását relatív romlásként is értékeli. Ez, az elsősorban a középréteget érintő szituáció, a politikai stabilitás szempontjából is igen lényeges.

Ugyancsak az egyenlőtlenségek kapcsán merült fel a vitában a perspektívák kérdése, az, hogy a perspektívatlanság és ennek terjedése számos társadalmi csoport esetében igen fontos hátrányképező elem.

A struktúraváltás szükségyszerűségének ma már elfogadott ténye keményen fölveti a kérdést, hogy egyáltalán megvannak-e ennek a társadalmi, az emberi feltételei a jelenlegi Magyarországon. A gazdasági, társadalmi és humán infrastruktúránk mennyire felel meg egy ilyen jellegű modellváltás követelményeinek?

Ugyancsak felmerül az a kérdés – fogalmazta meg Vass Csaba –, hogy milyen viszonyban van egymással a modellváltás és a struktúra, a modellváltás és a mobilitás. Ehhez meg kellene különböztetni a struktúra szervező elvét és a szervező elv változásait, valamint egy adott struktúrában – modell-konzolidációs viszonyok között – az egyének és társadalmi csoportok mozgását. Jelenleg a modellváltás időszakát éljük, ami egyben a struktúra szervező elvének megváltozását is jelenti. És folytatva a gondolatort: ha modellváltásról beszélünk, akkor nemcsak az egzisztenciális viszonyok, azaz nemcsak a stratifikációs tagozódás, hanem a szubsztanciális viszonyok és a strukturális szervező elv változásait is figyelembe kell venni; a kettő együtt már elég hatékony magyarázó elvet ad ahhoz, hogy a mozgásokat meg lehessen magyarázni.

Többen foglalkoztak hozzászólásukban a társadalmi mobilitás kérdéseivel.

A magyar mobilitás-kutatások egyéneket vizsgálnak, ezzel kapcsolatban alapvető módszertani kérdésként jelenik meg a család problematikája. Laki László megfogalmazta azt a dilemmát, hogy amikor Magyarországon az újratermelődés családi vonatkozásai rendkívül erősek, akkor vajon a család egy-egy tagjának elmozdulásából, mobilitásából felrajzolhatók-e az egész családra vonatkozó tendenciák vagy nem. Miként értelmezhető a mobilitás oldaláról a „félproletár” állapot, vagyis az a helyzet, amikor a család egy része elhagyja a mezőgazdaságot és átlép más ágazatokba, tehát az első gazdaságon keresztül mobil lesz, de az ottmaradottakon keresztül elkezd működtetni a második gazdaságot, hogy családját és önmagát újratermelje. Hogy is állunk e pillanatban a mobilitási folyamatokkal, amikor Magyarországon az összes család kétharmad része valamilyen szinten érintett a második gazdaságban (közülük legtöbben a mezőgazdasági őstermelésben), amikor a család és az egyén a szükségleteinek kielégítéséhez a társadalom túlnyomó többsége rákényszerül egy második gazdaságban folytatott tevékenységre. Ide kapcsolható az iskolai mobilitás is. Az iskola a társadalmi mobilitást

nem tudja magára vállalni, hiszen nyilvánvalóvá lett, nem tud teljes értékű társadalmi mobilitást nyújtani. Amennyiben az első gazdaság önmagával összefüggésben nem képes a jövedelmeken keresztül legitimálni, megerősíteni a szakmai illetve az iskolai mobilitást, úgy annak nincs értelme.

E két gazdaság együttes jelenléte a problémák egész sorát veti fel más metszetekben – struktúra, jövedelem stb. – is. Azon társadalmi szerkezetből, amit a magyar szociológia az első gazdaság alapján ír le, egy sokkal fejlettebb gazdaság képe bontakozik ki, mint amilyen valójában – vonta le a következtetést Laki László. Az életszínvonal-növekedés sem vezethető vissza az első gazdaság változásaira, mert a családok jelentős része nem tud megélni az itt szerzett jövedelemből, csak a másodikkal kiegészítve, tehát mindkettő változásait figyelembe kell venni. Mindezek olyan értelmezést eredményeznek a kérdés megfogalmazója számára, hogy mind a társadalmi egyenlőtlenség, mind a jövedelmek, illetve ezek kiegyenlítődési tendenciái rejtetté váltak.

A családnak mint a társadalmi újratermelés meghatározó egységének a szerepét más megközelítésben is hangsúlyozták. Gábor Kálmán elmondta: társadalmunkban az egyén erősen kötött ahhoz a származási, szociális miliőhöz, amiből indult, mert ennek beváltható értéke van. Vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a gazdasági tőke megszerzési módjai szociális, származási, lokális miliőhöz kötődnek, tehát egyértelmű, hogy a család szerepe felértékelődik. Ezzel szemben a fejlett társadalmakban egy bizonyos megszerzett kulturális tőke jelenti az alapot a társadalmi boldoguláshoz, ami lehetővé teszi az egyéni elképzelések, perspektívák kialakulását, s bizonyos autonómiát biztosít egy hosszabb időszakra.

Az előadásokhoz kapcsolódva tette fel a kérdést Harsányi Ernő, hogy jó lenne többet tudni az intragenerációs mobilitásról is. Hiszen a munkahely-vátoztatásokról, a különböző mozgásokról vannak adatok, de az, hogy ebből mennyi a tényleges mobilitás, jelen pillanatban tisztázatlan.

Ehhez a témához kapcsolódott az a hozzászólás is, amely a területi mobilitás kérdésének fontosságát hangsúlyozta. Kreiter Mária a megyei tapasztalatok alapján felhívta a figyelmet arra, hogy a tudatos helyi ipartelepítés olyan mobilitási folyamatot indított el, amely jelentősen hozzájárul a települések városiasodásához. Tudjuk, hogy ma már az a felfogás is idejét múlta, mely szerint a város egyenlő a munkássággal, a falu pedig a parasztsággal, hiszen a munkajellegek erősen megváltoztak. A hogyan tovább, egy-egy település jövője, a fiatalok mobilitási lehetőségei is erősen függenek a településektől, hiszen például felsőoktatásunk területi elrendeződése erősen behatárolja és a mindennapi lét lehetőségeinek szintjén keményen meghatározza a továbbtanulás helyét és irányát. Tehát bármely alapelv szerint vizsgáljuk a társadalmat, feltétlenül figyelembe kell venni a terület, területfejlesztés, területi mobilitás kérdéseit.

A referátumok és több hozzászólás is alátámasztotta: még mindig gyakran esünk abba a hibába, hogy ha a mai magyar társadalom működését akarjuk megérteni, automatikusan és reflexszerűen a társadalmi struktúra kérdéseihez nyúlunk. Eppen mostanában bizonyosodik be, hogy ha egyes mozgásfolyamatokat meg akarunk érteni, sok más – kulturális, kisebbségi, etnikai, történelmi, értékrendi – metszetben is keresnünk kell a magyarázatot.

Az előadók válaszai

HUSZÁR ISTVÁN:

Örülök annak, hogy a korreferátumok gazdagították azt a társadalomképet, amiről érdemes gondolkodni, vitatkozni. Külön köszönöm most Kolosi Tamás hozzászólását: ő azt kérte a jelenlevőktől, hogy a társadalmi szerkezetről vitatkozzunk.

Őnök tudják, hogy az MSZMP Központi Bizottsága Pozsgay Imre vezetésével kiküldött egy bizottságot, amelyiknek a dolga az elmúlt 40 év kritikai áttekintése, egészen a maig, s annak végiggondolása, hogy a pártnak milyen új programnyilatkozatot lenne célszerű megfogalmaznia. Az egyik albizottságnak az a feladata, hogy a társadalmi szerkezetről, a politikai rendszerről, a rendszer ideológiai problémáiról, kulturális állapotunkról adjon képet, és azokról az elgondolásokról, amelyeket a párt programnyilatkozatában e tekintetben fölvállalni ajánl. E munkával összefüggésben fontos funkciója lehet a mostani tanácskozásunknak, hogy az albizottságban majd egy társadalmilag kontrollált vélemény alakulhasson ki.

Pataki Ferenc azt az alapkérdést vetette fel, hogy voltaképpen mi a célja a struktúrakutatásnak. Ő egyféle választ, tulajdonképpen két megközelítést adott erre. Rendkívül fontosnak tartom a megközelítést, és maximálisan egyetértek vele.

Azok a metszetek, amelyeket ő bemutatott – deviancia-kutatás, vagy -magatartás formák – differenciált problémát érintenek, nagyon fontos metszeteit jelenthetik a struktúrának. Ugyanígy vagyok azzal is, hogy társadalmat lehet makro-összefüggéseiben vizsgálni, de teljesen igaz, hogy van helyi társadalom is, vagyis területi megosztottsága is van, lokalitása is van a társadalmi folyamatoknak.

A vita során időnként úgy tűnt, hogy nem értjük egymást. Bevallom őszintén, némelyik felszólalónál – és ezt tekintsék ha úgy tetszik, önkritikus megjegyzésnek – nem mindig értettem minden gondolatot. Beszélünk a társadalmi szerkezetről, és még a szakemberek sem mindig értik egymást. De ha nem értjük egymást, akkor hogyan lesz ebből megértés vagy egyetértés? Én úgy érzem, hogy vannak félreértések. Milyen félreértések vannak a társadalomban? Teljes joggal kérte vagy tette szavá több felszólaló, hogy szemléletünk *dinamikus* legyen, hogy tudniillik a folyamatokat ábrázoljuk, a maguk gazdagságában, sokrétűségében. És óvtak a statikus szemlélettől. Azt hiszem, éppen ezzel hadakoztunk mi is, ha jól fogom fel a hozzászólásokat, ebben egyetértünk. Hadd tegyem hozzá: én úgy fogom fel természetesen, hogy ha egy idősort állítunk fel – mondjuk statisztikailag –, attól nem lesz dinamikus a vizsgálat, mert hosszú időtartamot tekintettünk át. Ez nem olyan, mint a film, hogy sok-sok állóképből ha gyorsan egymás után vetitem, akkor mozgókép lesz. A társadalmi folyamat nem így megy végbe. Szemléletünk dinamizálására vagy folyamatának érzékeltetésére hozom ezt az egyszerű hasonlatot, pontosabban kritikaként: annyira benne van a statikus szemlélet a mindennapi gondolkodásunkban, hogy szinte nem tudunk tőle megszabadulni. Vegyünk egy példát. A munkaképes korú népesség körébe tartozik mondjuk 30–35 évjárat. Minden évben kiesik egy-egy évjárat a termelők köréből, és belép egy új évjárat. Tessék elképzelni, hogy tíz év alatt a munkaképes korú népesség egyharmada kicserélődik. Minden évben kicserélődik 3 százalék. Ez nem sok, de ha egybevetem a kieső népességet és a bejövő népességet, annak nemcsak struktúráját, hanem gondolkodásmódját, motivációit, politikai attitűdjét is, s ha tíz év alatt a munkaképes korú népesség harmada kicserélődik, akkor fantasztikusan megváltozik ez a társadalom.

S mi minden évben azt csináljuk, hogy reálbérek átlagát egymás után leírjuk. Pedig más az a közeg, amire a reálbért kiszámítottam. Minden évben átlagosan 3 százalékkal előremegy. Az egyéni szóródás pedig annyira különbözik, hogy az döbbenetes. Változnia kell tehát a szemléletünknek.

Elnézést a primitívnek tűnő példáért, gondolom, akik statisztikával foglalkoztak, azok ezt természetesnek fogják fel, de az idézett felfogás szellemi életünkben nemcsak a reálbérré igaz. Minden folyamatra igaz. Például a családi viszonyokra. Minden évben folyamatosan változnak a családi viszonyok is. A házasság, gyermekszületés, válás, halálozás, nyugdíjazás stb. folytonosan változik. Tehát nem attól lesz a szemléletünk dinamikus, ha egymás után felírjuk az egy-egy statikus állapotot jellemző képet. Ezért nagyon kellenek az úgynevezett életútvizsgálatok. Erről ugyancsak beszéltek a hozzászólók. Hogy futja be az ember a pályáját? A családtól, az iskolától kezdve, az életút végéig milyen változásokon esik át? Nyugdíjasokról is volt szó, az ő helyzetük még gyorsabban változik. Vagy tessék csak végiggondolni ifjúsági szervezeteink összetételét. Milyen gyorsan változnak! Tehát az a lényeg, hogy építsük be már végre gondolkodásunkba az eseménytörténet vagy az „évi átlag” történetek helyett a folyamatvizsgálatokat.

Végül a párt karakterének kérdésére térek ki. Hogyan kell a pártnak önmagát definiálnia? Nem osztálypártként kell magát definiálnia, hanem valamilyen más módon kellene – azt gondolom, végső fokon értékorientált programpártként. Mit akar a párt mint programpárt? Világos, hogy a marxizmus-leninizmus tudományából következő értékrendek felvállalását, értékorientált programpártként. Akkor majd ehhez kereshetjük a társadalmi bázisát. Azt nem lehet leszűkíteni egyetlen társadalmi közege sem. Ha ez a párt felvállal – ha tetszik – nagy távlatú össztársadalmi programokat, nem szűkítheti le akkor bázisát egyetlen társadalmi rétegre. Nagyon kell persze vigyázni arra, hogy ne hogy megsértsünk bármilyen réteget. (Hogy a változtatást hogy kell majd taktikailag megoldani, az más kérdés. Semmiképp sem inkorrekt módon. Őszintén, de tapintattal. A politikában tapintatnak is van helye.)

A programpárttá válást alapkérdésnek kell tartanunk, ez a párt jövője szempontjából, politikai programja szempontjából nagyon nagy kérdés.

Ez minden, amire válaszolni szándékoztam.

KOLOSÍ TAMÁS:

A rendkívül szerteágazó és sok kérdést érintő vitából négy kérdést emelek ki, amelyről kissé részletesebben szólok.

Az egyik kérdés – többen is szóvá tették ezt – a tudomány és a politika közötti viszony. Ez nagyon sok verzióban és sok aspektusból vetődött fel. Ehhez fűzök néhány gondolatot. Az egyik: nem hiszek abban, hogy van „tudomány és politika közötti viszony”. Maga ez a kérdésfeltevés tipikusan annak a bürokratikus centralizált társadalomszervezési modellnek a kérdése, amely modellt szeretnénk meghaladni. Azt hiszem, hogy a tudomány sem egységes, a politika sem egységes egy normális társadalomban. Csak egy monolitikus, terrorisztikus társadalomban lehet elképzelni egységes tudományt és egységes politikát. Ennek a következménye nemcsak az, hogy minden politikus megkeresi a maga „tudóskáját”, és a tudománnyal foglalkozók pedig keresik azokat a politikusokat, akik a politikába is transzformálni tudják a saját elképzeléseiket, hanem ez valóban azt jelenti, hogy itt önállóan, más módon, más értékek alapján szerveződő szférákról van szó, és ezt a két szférát nem szabad összekeverni. A kettő au-

tonóm fejlődése egy demokratikus politikai rendszerben valósulhat meg, és biztosíthat hasznát a társadalom számára, mind a tudományos, mind a politikai tevékenységben.

Ehhez kapcsolódik az, amit Győri Péter vetett fel az előre szétosztott vitaanyag kapcsán.

Ez a vitaanyag nem tudományos dokumentum; a szerzők is politikai dokumentumnak szánták, a megrendelés is az volt, hogy tudományos eredmények ismeretében a politika számára politikai jellegű következtetések levonására kerüljön sor. Ennek megfelelően készült ez az anyag, és ez véleményem szerint nem mond ellent annak, amit az előbbiekben a tudomány és a politika autonómiájáról mondtam. Én nem úgy gondoltam, hogy tudomány s a politika automómiája személyekben is szét kell váljon. Egyetértek azzal, amit Murányi Zoltán a vita végén mondott. Minden kutató, aki tudománnyal foglalkozik, egyúttal állampolgár is, egyúttal politikai lény is, tehát a kutató is megfogalmazza a saját politikai koncepcióját, esetleg támaszkodva kutatási eredményeire is. Tragikusnak s rendkívül veszélyesnek azt tartom, ha ez akár egy személyben is összekeveredik, ha a kutató nem mondja ki világosan, hogy mi az, amit ő szakszerű tudományos eredményként állít, és mi az, amit e szakszerű tudományos eredmény alapján politikai következtetésként mint politizáló állampolgár levont. A magyar tudományos élet elmúlt harminc-negyven évében a tudomány sokszor nem abban volt hibás véleményem szerint, hogy nem eléggé a politika igényeinek megfelelő problémákat vetett fel; ha valamiben hibásak egyes tudósok, akkor az az, hogy a saját politikai meggyőződésüket állították be tudományosan megalapozott tételként. Éppen ezt az összekeveredést kell elkerülni.

Ehhez a gondolatmenethez egyetlen záró megjegyzést. Ma ugyan nem hangzott el ilyen vélemény, de az utóbbi időben benne van szociológiai közéletünkben is, és néhány hozzászólásból is kiérződött egy ilyen tendencia. Terjed az a nézet – néhány tudományos kutatásban dolgozó kolléga terjeszti ezt a nézetet –, hogy az egész tudományos szakszerűség egy blöff, semmi mást nem szolgál, mint bizonyos politikai törekvések legitimálását. Meggyőződéseim az, hogy nem létezik nem szakszerű tudomány. Az ugyanis nem tudomány. A tudománynak vannak alapvető kritériumai, és ha tudományos kérdésekről vitatkozunk, akkor csak ezen alapvető kérdések, szakszerűségi szempontok betartásával, s nem ezek homályos, pontatlan és elasztikus kezelésével szabad operálni. A politikában persze erre is szükség van. A politikában nemcsak tudományosan kielélt gondolatokat lehet megfogalmazni. Egy politikai programban, egy politikai jelszóban sokszor nem a tudományosan pontos definiálás az alapvető kérdés, hanem hogy ez politikailag mennyire lehet hatékony, politikailag kiknek tud szólni és hogyan tud szólni.

Igazából a vitában ketten említették a társadalmi osztály problémáját, Vass Csaba és Győri Péter. Szeretnék nagyon határozottan eloszlatni egy félreértést a saját véleményemmel illetően. A vitaanyagban úgy fogalmaztunk, és nekem is az a véleményem, hogy egy hagyományos osztályszerkezeti modellel nem lehet dolgozni. Előadásomban kifejtettem: úgy gondolom, hogy a magyar valóságot pillanatnyilag négy olyan modell képezi le, amelyek közül az egyikben – mivel az a saját modellem – jobban hiszek, de a másik háromnak a plauzibilitását sem vonom kétségbe – s ezek közül az egyik modell, a Szelényi Iván modellje, kimondottan osztálykategóriákban fogalmaz. Egy rossz, porosz típusú tradíció hatása az, ha mi fogalmak definiálásán vitatkozunk elsősorban, és nem a valóságon vitatkozunk. Véleményem szerint ugyanis sok esetben teljesen mindegy, hogy egy adott társadalmi csoportot osztálynak vagy nem osztálynak nevezek: ha úgy tetszik, weberi értelemben magam is osztálynak nevezném mond-

juk a bürokráciát, marxi értelemben a bürokrácia nem viselkedik osztályként. Tehát itt – egy angolszász terminológiában – a társadalmi osztálynak egy abszolút neutrális osztályozás jellegű értelme van. Egy német terminológiában az osztály fogalomhoz mindig ideológiák kapcsolódtak, tradicionálisan is. Tehát véleményem szerint nem az a döntő, hogy itt fogalmakról vitatkozzunk elsősorban, hanem sokkal inkább az a döntő, hogy a valóságról beszéljünk, arról, hogy a valóságot hogyan lehet tudományos eszközökkel megragadni.

A konkrét elemzésben erőteljesen vitatkoznék azzal, amit Vass Csaba elmondott. Ugyanis nem hiszem azt, hogy Magyarországon alapvető érdekellentét lenne a nagyipari típusú, tehát a politikai tulajdonhoz kötődő munkásság és az ehhez nem kötődő fizikai rétegek között; vannak érdekkülönbségek, vannak ellentétek, de nem ez a magyar társadalom alapvető ellentéte véleményem szerint. Egy dologban viszont nagyon egyetértek vele – és az a modell, amelyben én gondolkodom, ezt ki is hangsúlyozza –, nevezetesen én is úgy gondolom, hogy a társadalmi újratermelési modell egy más típusú szerkezetet ír le Magyarországon, mint ha az egyenlőtlenségi rendszerből indulunk ki. Külön vizsgálati téma, hogy ez az egyenlőtlenségi rendszer alapján leírható modell (Vass Csaba stratifikációs modellnek nevezte, én azért nem így nevezem, mert ez elmélettörténetileg pontatlan fogalomhasználat) és – véleményem szerint – az újratermelésből kiinduló modell milyen viszonyban vannak egymással, mert a valóságban a kettő között nincsen tökéletes szinkron.

Ehhez kapcsolódik a harmadik kérdéskör: a struktúra és a tudat, a struktúra és rétegződés valamint a politikai tagoltság egymáshoz való viszonya.

Meggyőződésem, hogy egy sokféleképpen tagolt társadalom – és minden társadalom ilyen, a történelmi fejlődés eredményeképpen egyre inkább ilyenné válik – nem írható le az eleve egyetlen fajta modellel. A modernizáció-fogalomnak az egyik alapértelme az én szememben a differenciálódás. Az, hogy szétváltnak a társadalomban a korábban nagyon erőteljesen és rigid módon integrált mechanizmusok. Egy kasztrendszerben az, hogy ki milyen kaszthoz tartozott, minden szempontból meghatározta az életét. Egy feudális társadalomban, akár a társadalom csúcsán, sokszor nemcsak a gazdasági, a politikai, hanem az egyházi hatalom is összekapcsolódott. A modernizáció mindenütt azt eredményezte a világon, napnyugaton és napkeleten, hogy a társadalomban ezek a fajta integrációk egy differenciálódás irányába indultak el. Sokféleképpen differenciálódnak a modern társadalmak. A nyugati társadalomban sem lehet az osztályhelyzetből mondjuk a jövedelemhelyzetet vagy az életkörülményeket közvetlenül megérteni, és még nagyon sok egyéb példát lehetne mondani. Egy olyan társadalomban, mint a magyar társadalom, amely – ha csak az utóbbi ötven esztendőt nézem –, politikai befolyásra, világhatalmi törekvések befolyásolására és még nagyon sok befolyás következtében radikális strukturális átalakulásokon ment keresztül, még inkább előtűnik a társadalomszerkezet sokszínűsége. Nem az a helyzet tehát, hogy a tudósok egyetlenegy modell mellé lehetnének a voksot. Alapvetően arról van szó, hogy a különböző modelleknek más és más a relevanciája. Erre előadásomban is utaltam. Ha én egy meghatározott szempontból vizsgálom a társadalmat, egy adott cél szerint vizsgálom a társadalmat, ahhoz egy másfajta modellt kell használnom, mint amikor egy másik szempontból, egy más cél érdekében, más konkrét probléma megválaszolása céljából próbálom a társadalmat vizsgálni.

Ehhez kapcsolódik az alapvető vitám Bíró Józseffel, ő ugyanis állandóan egy adott modellt kér számon, amellyel a statisztikai besorolást, a pártstatisztikát meg lehet oldani. De meggyőződésem szerint egy olyan politikai gondolatrendszer nevében kéri ezt számon, amely politikai gondolatrendszer számomra nem elfogadható. Nevezete-

sen arról a szemléletről van szó, amely szerint egy pártnak, a Magyar Szocialista Munkáspártnak, egy konkrét rétegződés-modell mellett kell letenni a voksát és egy konkrét rétegződési modellt kell alkalmazni. Véleményem szerint – és ez volt a munkabizottság véleménye is – nem az a kérdés, hogy egy rossz modellt melyik modellel helyettesítsünk. Nem az a kérdés, hogy tudományos vitakérdésekben a politika egyik vagy másik koncepció mellé álljon. Sokkal inkább az a feladat, hogy a politika a társadalmiszervezet-kutatásokból a politikailag releváns következtetéseket vonja le és ne a tudományos kérdésekben játsszon el egy döntőbíró szerepet. Statisztikai vizsgálatokat persze továbbra is folytatni kell, statisztikai kategóriákat továbbra is alkalmazni kell, statisztikai makrocsoportokat továbbra is össze kell tudni állítani. De azt vitatom, hogy ezeket a statisztikai összeállításokat, kategóriákat egy ideológiailag meghatározott politikai szempontrendszer alapján kell összeállítani. Olyan statisztikai nomenklatúrákra van szükség, amelyek egy statisztikai-szakmai szempontnak felelnek meg, és azután minden kutató, minden politikai csoportosulás, minden politikai párt állítson belőle össze olyan makrocsoportosításokat, amelyet az adott téma szempontjából vagy saját politikai belátása szempontjából jónak, fontosnak tart. És ne statisztikán vitakozzunk, hanem a valóságunk vitakozzunk elsősorban.

A negyedik kérdés: Harsányi Ernő felvetette a vitában, hogy megvannak-e a feltételei Magyarországon a modellváltásnak. (A *Valóság* januári számában kifejtettem a véleményemet erről a kérdésről.)

Most egy vonatkozásra térek ki. Ne csak azt nézzük, hogy modellváltás kell, hanem azt is: vajon mi az oka annak, hogy Magyarországon a modellváltás szükségessége ennyire társadalmilag tudatosult általános követeléssé vált, és ma már a politikai hatalmi elit döntő része sem kérdőjelezheti ezt meg, tehát maga is felvállalja, hogy modellváltásra van szükség. Ennek alapvető oka az, hogy adva van a régi újratermelési modell mély válsága. Igen ám, de ez a modell válságban van másutt is, azokban a társadalmakban mégsem vetik fel ma ilyen élesen a modellváltás szükségességét. Miért fogalmazódik meg ez ilyen élesen Magyarországon? Azt hiszem, alapvetően az elmúlt 20–25 év reformfolyamatainak a következtében. Amikor ugyanis a múltunkról beszélünk, a múlttal kapcsolatban mindig fel lehet lépni negatívan. De ha nem lett volna ez a 20–25 éves reformfolyamat Magyarországon – a maga visszaeséseivel, a maga negatív tendenciáival és még sorolhatnám tovább –, akkor nem érett volna meg 1989-re, hogy Magyarországon, Kelet-Európában alapvető modellváltásra van szükség. (Persze ehhez hozzátartozott az is, hogy az adósságválság miatt és még egyéb tényezők miatt valóban kényszerhelyzet is létrejött Magyarországon, s ha úgy tetszik, ez a kényszerhelyzet az, amelyik arra löki a politikai vezetést és a társadalmat, hogy valamit lépni kell, s az elmúlt 25 év reformjai azok, amelyek lehetővé teszik, hogy egyáltalán lépjen is.) Ebből a szempontból – úgy gondolom – a modellváltásnak társadalmilag is vannak feltételei. Nagyon sok minden szól ma Magyarországon a modellváltás ellen. Ezeket sem szabad elfelejteni. Pontosan tudjuk, hogy a nemzetközi feltételekben, a hazai feltételekben, a tőkehiányban – nem akarom ezeket most elismételni – mi minden szól a modellváltás ellen. De van, ami a modellváltás mellett szól. Az, hogy Magyarországon az elmúlt 25 év reformfolyamatai, autonómiája fenntartott és a társadalomban teremtetett olyan erőket, amelyekre lehet támaszkodni egy ilyenfajta modellváltásnál.

Ezt azért is tartom nagyon fontosnak hangsúlyozni, mert hozzászólásban elhangzott, hogy egy modellváltás alapvetően új struktúrát fog létrehozni. A tudomány nem jó, és nehéz megmondani, hogy mit fog hozni egy modellváltás Magyarországon. Nekem azonban az a hipotézisem, hogy nagyon sok minden fog változni a társadalomszerkezetben is egy modellváltás következtében, de ezek a változások korántsem lesz-

nek olyan radikálisak, mint sokszor ma feltételezzük. Éppen azért, mert az elmúlt 20–25 év látensén már sok mindent megteremtett ebben a magyar társadalomban, ami már jelen van, és nyilvánosságra fog kerülni, a felszínre fog jutni, tehát ami nem fogja alapvetően radikálisan mássá tenni a társadalm szerkezetet. Hangsúlyozom, ezt hipotézisként fogalmazom meg.

Néhány konkrétumra még röviden visszatérek. Úgy gondolom, hogy az inkongruencia-vizsgálatok is a régi modellnek a következményei. Ezek teljesen értelmetlen vizsgálatok. Meggyőződésem szerint nemcsak azért, mert módszertanilag problematikusak (például inkongruenciának tekinti a magyar statisztika azt, hogy ha egy bölcseész, jogász vagy egy mérnök újságíró lesz, mert akkor nem a szakmájában dolgozik, pedig tudjuk, hogy Magyarországon nincs újságíróképzés). Alapvetően azért tartom rossznak az inkongruencia-vizsgálatot, mert szemléletében a centralizált tervutasítás szempontrendszerét viszi be a gondolkodásba. Nem véletlen, hogy a kelet-európai szocialista országok kivételével sehol a világon nem csinál a statisztikai hivatal vagy a tudományos kutatás ilyen típusú inkongruencia-vizsgálatokat. Ez nagyon erőteljesen egy régi modellhez kötődik.

Sokan felvetették a területi egyenlőtlenségek problémáját; valóban, a kutatásban és a politikai gyakorlatban is ennek nagyobb hangsúlyt kell adni. Ugyanilyen fontosnak tartom – bár Bakos László ezt anekdotaként mondta el –, hogy ezeket a bizonyos „antik csereviszonyokat”, azt, hogy a magyar társadalomban milyen kölcsönösségi alapon működő kalákaviszonyok, milyen naturálgazdálkodó viszonyok működnek, ezeket is építsük be a modelljeinkbe. Tudom azt, hogy az én modellem – amely egy redisztribúció és egy piac lehetőségében gondolkodik – absztrahál. De minden modell absztrahál, minden modell elvonatkoztat, és nagyon pontosan tudom, hogy a valóságos társadalmi folyamatokban – Pataki Ferenc szóhasználatával: a csontvázra ráépített húsban – ezek az „antik viszonyok”, a kalákaviszonyok, a kölcsönösségi viszonyok, a naturális viszonyok is nagyon erőteljesen ott vannak.

Réti László az 1867-es példát említette, a kiegyezés utáni helyzetet, s a viselkedési minták, a magatartásmódok kutatásának szükségességére utalt. A mai helyzet a kiegyezés utáni helyzettel nemcsak annyiban analóg, hogy ma olyan viselkedésmintákra, magatartásmintákra lenne szükség, mint 1867 után, tehát egy vállalkozó, egy „gründoló” magatartásmintára, szemben azzal a korábbi modellel, adódó gondolkodással, amely ezt erőteljesen elítélte, hanem abban is van analógia, hogy 1867 után ugyan elindult egy modellváltás és egy gazdasági fellendülés Magyarországon, de közben a lakosságnak egy jelentős része nagyon rosszul érezte magát. Tessék elolvasni az akkori szépirodalmat, Musilról Kafkaig, de ugyanígy mondhatnám a magyar irodalmat is. Rettenetesen szenvedett az értelmiség. S nemcsak a függetlenségi probléma miatt, hanem sok tekintetben amiatt is, hogy egy modellváltás feszültségekkel, nehézségekkel, kínlódasokkal, szenvedésekkel jár együtt, és a társadalom mindig megéli ezeket a feszültségeket, kínlódasokat, szenvedéseket. Nem hiszek tehát abban, hogy ha itt egy tulajdonosi érdekeltségen alapuló piacgazdaság felé mozdulunk el, ha bekövetkezik egy modellváltás, akkor elindulunk egyenesvonalúan a Kánaán felé. Akkor is feszültségek, akkor is nehézségek, akkor is kínlódasok következnek, de ezek a feszültségek, nehézségek akkor is bekövetkeznek, ha nem csinálunk modellváltást.

Számomra nem az a döntő kérdés, hogy lesznek-e a jövőben Magyarországon feszültségek. Az a döntő kérdés, hogy csak romboló feszültségek lesznek-e, vagy pedig előre mutató, a jövő irányába mutató feszültségek is.

Ha egy társadalom közhangulatát, magatartását vizsgáljuk, sokszor nem az adott állapot határozza meg egy társadalom közhangulatát, hanem az, hogy milyen perspektí-

vatudata van, milyen perspektívát lát maga előtt az ország. Azok a sokszor nosztalgikusan emlegetett hatvanas évek nem voltak olyan szép évek. Akkor sokkal szegényebbek voltunk, sokkal nagyobb politikai monopolhelyzetek voltak Magyarországon, sokkal rosszabb volt egyes rétegek helyzete is, összehasonlíthatatlanul rosszabb volt, mint ma Magyarországon. Csak hogy azokban a hatvanas években tőlünk nyugatra egy akkor pillanatnyilag válságokkal küszködő kapitalizmus volt, és ezzel szemben volt egy válságból éppen kibontakozó, sokfajta perspektívát nyújtó szocializmus. Azt hiszem, nem kell tovább részleteznem. Ez adott egy másfajta hangulatot a hatvanas éveknek (amit azután a 68-as csehszlovákiai bevonulás persze visszavetett). Ez alapvetően más hangulat volt, mint a mai, amikor egy virágzó, válságokból kilábaló és rendszert és formát váltó modern nyugati társadalom van, és válsággal küszködő magyar társadalom. Ugyanez leképeződik az egyéni perspektívatudatok vonatkozásában is.

Befejezésül: konferenciánkon tudottan és vállaltan politizálni is akartam, de én azért alapvetően szakkutatónak tartom magamat, s állampolgárként szeretnék csak politizálni, ha a társadalom engedi, hogy állampolgárai is politizáljanak.

ANDORKA RUDOLF:

Engedjék meg, hogy azzal kezdjem a vitákban elhangzottakra adott válaszomat, a hozzájuk kapcsolódó gondolataimat, hogy leszögezzem: szaktudósként, szakértőként igyekszem magamat definiálni, ezért a vitákban felvetett szakkérdésekre fogok reflektálni, a politikai kérdésekre nem térek ki. Nem lévén párttag, nyilvánvalóan nem is szólhatok hozzá ahhoz, hogy az MSZMP melyik társadalmi rétegekre támaszkodik.

Több fontos észrevétel hangzott el a *társadalmi mobilitás* vizsgálatának módszertanával kapcsolatosan.

Laki László rámutatott, hogy az egész családot figyelembe kellene venni a társadalmi mobilitás vizsgálatában, tehát nem az egyes emberek foglalkozása, hanem az egész család társadalmi helyzete alapján kellene a mobilitást definiálni. Ebben természetesen igaza van, technikai szempontok miatt azonban nehéz ezt a jogos követelményt megvalósítani. Ha a társadalmi származás, vagyis a szülői család helyzetének definiálásakor az apa mellett az anya társadalmi helyzetét is figyelembe vennénk, akkor a jelenleg megkülönböztetett hét társadalmi kategória helyett $7 \times 7 = 49$ kategóriát kellene használnunk. Hasonlóképpen az egyén társadalmi helyzetének definiálásakor is 49 kategóriára lenne szükségünk, ha a házastárs társadalmi helyzetét is figyelembe vennénk. (Nem is beszélve arról, hogyan sorolnánk be az eltartott anyákat és házastársakat.) 49×49 méretű táblázatokat kinyomtatni is nehéz, alig lehet „olvasni”, továbbá még a viszonylag nagy mintával dolgozó magyar mobilitási adatfelvételek esetében is sok olyan cella lenne a táblázatokban, amelyekben egy-két személy vagy család szerepelne, így nem lehetne megbízható következtetéseket levonni. Bonyolultabb matematikai statisztikai módszerek, mint az útelemzés vagy a LISREL módszer lehetővé teszik a család összes tagjának figyelembevételét, de szerintem az ilyen módszerekkel kapott eredmények értelmezése sok problémát vet fel. A teljes család figyelembevételének módszertani problémájával azonban mindenképpen foglalkozni kell.

Kreiter Mária rámutatott a lakóhely és lakóhelyváltoztatás fontosságára a mobilitási folyamatok elemzésében. Korábban viszonylag alaposan vizsgáltam ezt a kérdést, és valóban azt találtam, hogy a társadalmi származáson kívül annak is nagyon erős hatása van a mobilitási életpályára, hogy valaki Budapesten, vagy más városokban, vagy községekben nevelkedett és kezdte felnőtt életpályáját. A községi lakosság hátránya na-

gyon egyértelműen megmutatkozott. Ha a legújabb mobilitási adatokra ma újra elvégeznék egy hasonló vizsgálatot, akkor már nem a hagyományos Budapest–város–község osztályozást alkalmaznám, hanem olyan részletesebb osztályozást, amelyben megkülönböztetném 1. a fővárost, 2. a megyeszékhelyeket, 3. a többi kisebb városokat és a középfokú központi szerepkört betöltő, távlatilag várossá nyilvánítani kívánt községeket, 4. a többi községek nagy részét, 5. a kifejezetten hanyatló falvakat és általában az aprófalvakat. Úgy látom, hogy az utóbbi településkategória lakói lényegesen hátrányosabb helyzetben vannak, mint a többi település lakói, illetve a megyeszékhelyek lakói lényegesen előnyösebb helyzetben vannak, mint a többi városok lakói.

Harsányi Ernő felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzedékek közötti mobilitás mellett nagy fontosságot kell tulajdonítani a nemzedéken belüli, vagyis a foglalkozási életpálya közbeni mobilitás lehetőségének. Teljesen egyetértek vele, a pályamódosítás igen fontos szociológiai jelenség, és még inkább fontossá válik egy olyan következő időszakban, amikor a gazdasági struktúra átalakulása sürgetően szükséges, és ez mindenképpen foglalkozásváltozásokat fog kikényszeríteni. Az átképzésnek így döntő szerepe lehet.

Többen is felvetették, hogy vizsgálni kellene a mobilitási folyamatok emberi előfeltételeit és következményeit, az életmód, a művelődés, a gondolkodásmód megváltozását, a mobilitás okozta elégedettséget és elégedetlenséget, az esetenkénti súlyos emberi problémákat. Ezek vizsgálatához „puha” módszereket lehet felhasználni. Nagyméretű ilyen vizsgálat folyik jelenleg az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában. Az MKKE Szociológiai Tanszékén a szociológia szakos hallgatókat kisebb dolgozatok írására kérjük, amelyekben bemutatják egy-egy család teljes történetét, éppen az ilyen „puha” adatok széles körű leírásával. Az ilyen családtörténetek igen sok érdekes információt adnak. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy – az egyik hozzászóló igen szemléletes hasonlatát alkalmazva – az ilyen vizsgálatokkal a „húst” viszük fel a „csontvázra”, de ha nincs csontváz, vagyis nincsenek „kemény” adataink, akkor nincs mire felvinni a „puha” módszerekkel szerzett információkat.

Egyetértek Huszár Istvánnal abban, hogy folyamatos vizsgálatokra, egyes emberek, családok többszöri, többévenként megismételt megkérdezésére lenne szükség. A következő ötéves kutatási időszakban Kolosi Tamással tervezünk egy ilyen adatfelvételt. Ebben a TÁRKI és az MKKE Szociológiai Tanszékének szociológusai működnek együtt.

Szeretnék a *társadalmi szerkezet és rétegződés* témakörében elhangzott hozzászólásokra is kitérni.

Egyetértek Kolosi Tamással abban, hogy mind a négy általa említett modell jól használható és párhuzamosan használandó a magyar társadalom különféle szempontú elemzéseire. A Kolosi Tamás által az én nevemhez kapcsolott modell azon a felfogáson alapul, hogy a munkamegosztásban elfoglalt pozíció, a foglalkozás ma is nagyon erősen meghatározza az egyén és a család társadalmi helyzetét. Jól érzékeltetik ezt többek között a rétegenként igen nagy halandósági különbségek, amelyeket a KSH-nak a foglalkozás szerinti halandóságról legújabban közzétett adataiból olvashatunk ki. Például a 40–59 éves életkorban a férfiak közt a segédmunkások elhalálozási valószínűsége több mint két és félszer, a szakképzetlen mezőgazdasági munkásoké több mint háromszor akkora, mint az orvos és gyógyszerész értelmiségieké.

Azt, hogy a társadalmi mobilitás vizsgálatainkban használt hétkategóriás rétegmodell jól használható, alátámasztja számomra az is, hogy Erikson svéd és Goldthorpe angol szociológusok nagy nemzetközi vizsgálatukban, amelyben az 1973. évi magyar

adatokat is felhasználták, nagyon hasonló – általuk „osztálynak” nevezett – kategóriákkal írták le a fejlett tőkés és szocialista társadalmakat. Az alábbiakat különböztették meg ugyanis: 1. vezetők, értelmiségiek, 2. rutin szellemi foglalkozásúak, 3. kisiparosok, kiskereskedők, 4. szakmunkások, 5. szakképzetlen munkások, 6. farmerek, 7. mezőgazdasági munkások.

Természetesen vannak különbségek a tőkés és a szocialista országok társadalmi szerkezete és rétegződése közt. Például a fejlett tőkés országokban vannak nagytőkések (bár igen kevesen vannak, akiket egy szociológiai adatfelvételnél ebbe a kategóriába lehet sorolni, mert egyrészt elég széles réteg rendelkezik kisebb mennyiségű részvényvel, másrészt a valóban nagy tőketulajdonosok, akiknek sok részvényük van, majdnem minden esetben rendelkeznek valamilyen foglalkozással, legtöbbször vállalatvezetők és ennek megfelelően kódolják őket), több az egyénileg gazdálkodó paraszt, mint nálunk, továbbá nagyobb a kispolgárság köre, mint nálunk. Mégis érdemes kiemelni az iparosodott szocialista és kapitalista társadalmak szerkezetének és rétegződésének sok alapvető hasonlóságát.

Ugyanakkor ezt a – Ferge Zsuzsa alapvető munkája óta általam is használt és beváltnak tekinthető – munkajelleg-csoport vagy réteg-modellt finomítani kell, mert az egyes rétegek egyre inkább differenciálódnak. Például eltávolodnak egymástól az értelmiség alrétegei, mind az orvosok és a pedagógusok, vagy a szakmunkásság alrétegei, mind az autószerelők és a kohászok. Egyre kevésbé lehet egységes értelmiségről vagy egységes szakmunkásságról beszélni.

A differenciálódás egyik oka a második gazdaság. Laki László említette, hogy a második gazdaságban való részvételt figyelembe kellene venni a rétegződés és a mobilitás kutatásában is. Ez a kérdés mindannyiunkat erősen foglalkoztat, akik ilyen kutatásokat végzünk. Több problémával állunk szemben: 1. A második gazdaságban való részvételt nehéz mérni, mert egy interjú felmérésben nem egyszerű megbízható információkat kapni erre vonatkozóan. 2. A második gazdaságban való részvétel lehetőségei és a tényleges részvétel igen gyorsan változnak. 3. Ezenél is nagyobb probléma, hogy nem egyszerűen az az alternatíva létezik, hogy valaki részt vesz vagy nem a második gazdaságban, hanem a részvétel intenzitásának és a belőle származó jövedelemnek nagyon különböző fokozatai. Gondoljunk arra, mennyire különbözik a magánpraxist folytató orvos és a háztáji gazdálkodást folytató állami gazdasági segédmunkás, vagy az autószerelő és textilipari szakmunkás (szövő) helyzete ebből a szempontból. A háztáji segédmunkás által elérhető egy órára jutó jövedelem nyilván sokkal kisebb, mint az orvosé, aki vizitért több száz forintot is elkérhet. Autót szerelni lehet otthon a munkaidő után, szőni azonban aligha.

Egyetértek azokkal, akik szerint fontos lenne megismerni a különböző társadalmi rétegek és alrétegek állásfoglalását politikai kérdésekkel, többek között a piacorientált reformokkal kapcsolatban. Jelenleg ilyen adatokat nem tudok mondani, de tanszékünk a TÁRKI keretében végzett egy olyan adatfelvételt, amely erre is kiterjedt, így rövidesen lesznek adataink az ilyen kérdések kutatására.

Végül két hozzászólóval szeretnék vitatkozni a *szegénység* kérdéskörében. Ha szavaimból az tűnik ki, hogy félreértettem őket, akkor elnézésüket kérem. Hozzászólásuk azonban arra mindenképpen kitűnő alkalmat ad, hogy néhány fontos kérdésről itt elmondjam a véleményemet.

Győri Péter, ha jól értettem, kétségbe vonta azt, hogy az 1960-as és 1970-es években csökkentek a hatalmi pozícióban levők privilégiumai és csökkent a szegénység.

Ami a társadalmi hierarchia csúcsán levők privilegizált helyzetét illeti, az 1950-es évekből semmilyen adatunk sincs erről, de mai ismereteink is meglehetősen bizonyta-

lanok. Azt azonban semmiképpen sem lehet állítani, hogy az 1950-es évek első felében kisebbek voltak a privilégiumok, kisebb volt az egyenlőtlenség. Egy ilyen állítás a legendák körébe tartozna. Az 1950-es évek első felében a magyar társadalom csúcán levők életkörülményei toronymagasan az átlag fölött álltak. Ez a csoport azonban nagyon szűk volt, és a privilegiált helyzetet elrejtették. Jelenleg a II. kerületi Ady Endre utcában, Farkas Mihály villájának közelében lakom. Mondhatom, hogy luxusvilla. Amint az évtizedek óta itt lakók elmesélik, akkoriban az Ady Endre utca le volt zárva, idegenek ide be nem jöhettek, így Farkas Mihály villáját nem láthatták.

Kétségtelen, hogy a Rózsadombon kissé feljebb, az Andrási Sándor utcában és környékén épülő „organikus stílusú” házak is luxus jellegűek. Ezt a fényűzést azonban nem rejtik el, sőt talán – a vebleni értelemben – hivaikodnak vele. Ennek ellenére Farkas Mihály villája és az 1950 körüli falusi egyszobás vályogházak között nagyobb volt a különbség, mint ma egy organikus villa és egy kétszobás közművesített falusi ház közt. Ez természetesen csupán impresszió, de ha időnk és módunk lenne megfelelő történeti szociológiai kutatásokat végezni, minden bizonnyal tényekkel lehetne alátámasztani.

A szegénységet sokféleképpen lehet definiálni. Ettől függően némileg eltérő tendenciákat lehet felfedezni. Ha egy olyan relatív szegénységfogalmat használunk, hogy a legalsó jövedelem-decilisnek az összes személyes rendelkezésű jövedelemből való részesülését tekintjük a szegénység mérőszámának (ezt inkább a jövedelemegyenlőtlenség mérőszámának kellene tekintenünk, de végeredményben maga a relatív szegénységfogalom is az egyenlőtlenséget helyezi előtérbe), akkor ez az arány 1962-től lassan emelkedett 1982-ig (1967 és 1972 között hajszaínnyival visszaesett), 1987-re pedig visszaesett az 1977. évi szintre. Eszerint a relatív szegénység 1982-ig kissé csökkent, azóta visszatért az 1987. évi szintre.

Ha egy abszolút szegénységfogalmat használunk, akkor a létminimum alatt élők vagy a társadalmilag elfogadható minimum alatt élők tekintjük szegényeknek. A létminimumokról sajnos nincsenek folyamatos adataink. Az 1967. évi családijövedelem-vizsgálat után, amikor Nyers Rezső volt a gazdaságpolitikai titkár és Huszár István a KSH elnöke, a KSH-ban kiszámították az 1968. évi létminimumot. A népesség 10 százaléka volt a létminimum alatt és további 15 százaléka a társadalmilag elfogadható minimum alatt. Az 1972. évi családijövedelem-vizsgálat idején az említettek már nem voltak a korábbi munkahelyükön, beosztásukban, létminimum-számításra pedig nem került sor. Az 1987. évi Statisztikai Évkönyv közli a létminimumot 1982-ig visszamenően. Nem akarok túl messzemenő következtetéseket levonni a létminimum-számítás és a politikai-gazdasági-statisztikai vezetés közötti kapcsolatról, de nyilvánvaló, hogy a kettő szorosan összefügg egymással. Az 1987. évi létminimum körülbelül 2800 forint, ennél kisebb egy főre jutó jövedelemből él a lakosságnak körülbelül 8 százaléka, a társadalmilag elfogadható minimum körülbelül 3400 forint, ez alatt él a lakosságnak körülbelül további 10 százaléka. 1967-hez viszonyítva tehát csökkent a minimum-szintek alatt élőknek, a szegényeknek az aránya.

Természetesen mindenféle kételyeket lehet megfogalmazni a KSH családijövedelem-számításával szemben. Azt azonban le kell szögezni, hogy más országok hasonló adataival összevetve meglehetősen megbízhatóknak, jóknak mondhatóak. Mint Kolosi Tamás is mondta, tendenciaszerűen jelzik a jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység alakulását. Ezért szerintem fenti következtetéseim megalapozottak.

Hozzá kell azonban tenni, hogy mivel 1988-ban csökkent az egy főre jutó reáljövedelem és idén várhatóan még inkább csökken, ma a létminimum alatt élők, tehát a szegények aránya valamivel nagyobb, mint 1987-ben volt.

Győri Péter hozzászólásában volt egy utalás arra, hogy vannak a mai magyar társadalomban ennél súlyosabb problémák is, ezekről azonban nem beszéltünk. Nem tudom, mire gondolt, de én a szegénység létét és jelenlegi növekedését nagyon súlyos problémának tartom. Ha esetleg a cigányság helyzetére gondolt, amikor még súlyosabb problémát említett, akkor ezzel kapcsolatban a következő adatokat szeretném említeni. Az 1971. évi cigány-vizsgálat előrejelzése szerint: 1991-re a cigányság létszáma 400 ezer körül lesz; 1971-ben a cigány népesség 56 százalékának egy főre jutó havi jövedelme volt 600 forintnál kisebb. Ha ezt a két adatot 1989-re is érvényesnek fogadjuk el (ami nyilván nagy leegyszerűsítés, de más adatunk egyszerűen nincs), akkor ma a szegény cigányok száma valamivel több mint 200 ezer lehet. Marad legalább 600 ezer szegény ember, aki nem a cigány etnikumhoz tartozik. Úgy gondolom, hogy a 200 ezer szegény cigány és a 600 ezer többi szegény helyzete egyformán igen súlyos probléma.

Szeben Éva hozzászólásában említette: Thatcher miniszterelnök asszony Angliában vigyázott arra, hogy a középrétegek helyzete ne romoljék, mert politikai tömegtámogatást onnan kapta. A szegény réteg helyzete közismerten romlott Angliában a jelenlegi konzervatív kormányzat kezdete óta. Engem ma Magyarországon a politikai támasznál sokkal jobban foglalkoztat annak veszélye, hogy a szegénység leszakad a középrétegtől és a szegénység öröklődővé válik (az immobilitás értelmében). A magyar szociológiának alapvető feladata, sőt kötelessége, hogy erre felhívja a figyelmet, és olyan társadalompolitikai erőfeszítések elsődleges szükségességét hangoztassa, amelyeknek segítségével ezt a leszakadási és öröklődési tendenciát ki lehet védeni.

Remélem, hogy az elmondottakkal sem a túlzott derűlátás, sem a túlzott borúlátás erős kísértésének csapdájába sem estem bele, hanem reális képet adtam a mai magyar társadalomról. Mindkét csapda megbénít, viszont a valóság ismerete tudományosan megalapozott aktivitásra ösztönöz.

PATAKI FERENC:

Csupán egy-két rövid reflexiót fűzök a vitában elhangzottakhoz, és pedig személyes vélekedésként.

Felkínáltam vitára egy hipotézist, nevezetesen a társadalmi struktúra és a tömeges deviáns magatartásformák kölcsönös megfeleltetésének ügyét. A kérdés azonban a vitában nem került terítékre. Ezért saját és a témával foglalkozó kollégáim penzumaként átutalom a gyaníthatóan érdekes feladatot a további elmélkedések és vizsgálódások tárgyául.

Bocsássa meg nekem Harsányi Ernő barátom, hogy némi kétellyel fogadjam a nyugdíjasokra vonatkozó ama adatközlését, hogy az anyagi tényezők csupán az ötödik helyen foglalkoztatják a nyugdíjasokat. Személyes tapasztalataim sem, de egyéb adatok sem teszik számomra lehetővé, hogy például a második helyre sorolt „biztonság” kategóriát elválasszam anyagi összefüggéseitől. Azt gondolom, hogy ezekben a kérdésekben érdemes lenne az interpretációt és annak szemantikáját egy kissé alaposabban szemügyre venni. A szünetben is szó esett erről a politikai vélekedések vizsgálata kapcsán. Miskolci barátaink mondták el, hogy olykor a munkások Pozsgayt „baloldalinak” minősítették. Ennek általánosabb jelentősége is van. Társadalomtudományi nyelvezetünkéről gyakran úgy véljük, hogy a mindennapi tudatban is ugyanolyan „nyelven” szólal meg, mint a tudomány világában. Mindig is csodálkozom, hogy ez nem merül fel mint teljesen önálló módszertani probléma. És ezt talán a szociológusok inkább mérlegelhetik, mint a pszichológusok, mert a pszichológusok módszerei „emberköz-

libbek”, és ilyenkor „nyelvi alku” is folyik. A kikérdezéses technikák esetében viszont egy sajátos heisenbergi „bizonytalansági mezőben” vagyunk: az interpretációs mező bizonytalanságokkal teli világában.

Az értékügyekről nagyon röviden szólnék. Úgy vélem, hogy az az „infláció”, amely az értékfogalom körül kialakult, egyrészt ebbe a szemantikai kuszaságba illeszkedik, másrészt a fogalom operacionalizálatlanságából ered. Manapság sokan használják az érték kategóriáját, pedagógusok, osztályfőnökök értékutatásaitól kezdve egészen a rendkívül fontos és jelentős pszichológiai és szociológiai értékutatásokig.

Hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a mi vitánkban is két metszetben bukkant fel a kérdés. Egyfelől, mint egy politikai mozgalom programalkotó tevékenységének, értékdeklarációjának a tartalmas eleme. Másfelől az érték érdekelhet úgy is, mint a társadalmi magatartást reguláló, a társadalmi viselkedést szabályozó rendszer tartalma. A két aspektus nem független egymástól, de nem is azonosítható automatikusan. Nem hiszem, hogy bárki, aki itt ül, és velem együtt esküszik a társadalmi igazságosságra, az egyenlőségre és így tovább, az a mindennapi viselkedését az értéktételezésnek ezen absztrakt szintjén szervezné. Ezért beszéltem a sokkal kézzelfoghatóbb, árnyaltabb normatív tudatról, a normativitás megjelenésének konkrétabb alakjairól a társadalmi valóságban. Ezt rendkívül fontosnak vélem.

Vass Csaba nagyon érdekes dolgokat mondott a közösségi viszonyokról. Mélyen szolidáris vagyok a közösségi problematika újólagos elemzésének eszméjével. Pusztán azt húznám alá, hogy – nézetem szerint – itt is egy paradigmaváltás megy végbe. Magát a problémát azonban közvetlenül nem tekinteném a társadalmi struktúra sajátos kérdésének.

A paradigmaváltás alatt azt értem, hogy a magyar társadalom éppen az elmúlt évtizedekben átélt fejlemények következtében egy túlnyomóan természet adta és kényszer alkotta archaikus, tradicionális kollektivistikus formákból kilépő társadalom lett. Most ér el oda, hogy az autonóm személyiségek szuverén döntése alapján létező, ön-szerveződő – tehát a maga közösségi önteremtési folyamatait szuverén módon kivitelező – egyének társadalmá legyen. Hogy az „egy bagón élők” *Puszták népében* megrajzolt közösségeiből valóban szuverén egyének közösségei legyenek. Hogy itt milyen érdekek mozognak, és milyen motívumok működnek, azt éppen a paradigmaváltás kapcsán kell vizsgálnunk. Azt is hozzátenném, éspedig indoklás nélkül, hogy mások is tűnődhessenek: az olyan formulák, hogy „két társadalom”, metaforáknak talán jók, de, azt hiszem, komoly elemzésre nem túlságosan alkalmasak. Minden „itt és most” konkrét társadalmat csakis egységes viszonyrendszerként tudok szemlélni. Mondhatom ugyan azt, hogy, mondjuk, a hazai cigányság egy sajátos „második társadalmat” képvisel, de ennek lényegét csakis a többi társadalmi csoporthoz fűződő viszonyában tudom megragadni. Az amerikai „kommuna társadalmak”, bármi legyen is a sorsuk, nem valaminő „másik társadalmat” jelentenek. Önmagukat éppen a többi társadalmi csoporthoz, réteghez való viszonyukban határozzák meg. Egy negáció alapján létesült szubkultúra vagy rész-kultúra nem egymástól független, elszigetelt „résztársadalmakat” hoz létre. Meglehet, hogy ez csak terminológiai probléma.

Engedtessek meg, hogy egy-egy szó erejéig nagyon röviden reflektáljak három, itt érintett tágabb kérdéskörre is.

Tudomány és politika viszonya. Ahol Kolosi Tamás befejezte, odáig teljesen követni tudom, osztom nézetét. Különösen rokonszenves az, még ha nem is egyszerű megoldani, hogy az ember tegyen különbséget, mikor jelenik meg felelős állampolgárként és mikor egy szaktudomány művelőjeként.

Persze a társadalomtudományokban igen nehéz a szakszerűség kemény kritériumait definiálni, mint ahogy azt a természettudományokban teszik. De amióta Magyarországon is olvas az ember csillagjósolásról, tenyérjósolásról, ezoterikus jelenségekről, meg egyebekről, amelyek a természettudományok birodalmában jönnek létre, talán a társadalomtudós lelkét is megnyugtathatja némileg, hogy „puha” ténykezelések és szélhámoskodások valamennyi tudomány házatáján előfordulhatnak. Mégis úgy ítélem meg, és itt már nem tudom Kolosit követni, létezik a tudomány és a politika viszonyának *általános kérdése*. Ez pedig érdemes elemzésre, mert az, hogy két autonóm szféráról van szó, nem zárja ki, hogy bizonyos fontos összefüggéseiket vizsgáljuk. Teljesen osztom azt, hogy merőben más értékrendben mozog a két rendszer. Merőben más a tudomány és a politika művelési rendje, az idődimenziója, a hozzájuk kapcsolódó cselekvési kényszer. A politikának mindig kell „pápát választania”. A tudomány viszont pluralisztikus alakban létezik, és isten mentsen meg attól, hogy a többségi elv alapján működjék. A politikai rendszerben mindig csak egy cselekvés futhat ki. A politika cselekvés, a politika – akár akarjuk, akár nem – *döntésre kényszerített* szféra. Cselekvésre kényszerített szféra, és pedig merőben más idődimenziókban, mint ahogy a tudomány mozog. Ezért „találta ki” a politika a többségi elvet. Ehhez a bolsevikok még azt is hozzátették, remek pszichológiai érzékkel, hogy a többségi döntéssel elfogadott határozatot az alulmaradt kisebbség tagjai hajtsák végre, mert ez az igazi próbatétel. Ennek egyébként nagyon mély – a szerepjátszás hatásait érintő – szociálpszichológiai alapjai vannak.

Egy határon túl én nem tudom megszemélyesítés nélkül kezelni a kérdést. Tudniillik, egy határon túl nem létezik elvont politika meg tudomány. Ez misztifikáció. Csak egy határig tudunk róluk – mint társadalmi intézményrendszerekről – beszélni. De egy határon túl már csak jó és csapnivaló tudósok vannak, meg jó és alkalmatlan politikusok. Ezt már Lukács is érzékeltette, amikor a néptribunról és a bürokratáról beszélt.

Ezért nagyon fontosnak tartom, hogy a társadalom, a politika és a tudomány perszónális alakot is öltön. Persze az sem árt, ha a politika professzionális művelői társadalomtudományi kultúrával rendelkeznek. Itt azonban van egy furcsa tradíció. A munkásmozgalomban hagyományosan létrejött egy olyan kép, hogy a politikai vezető egyúttal teoretikus is. Most tegyük félre a nagyokat: Marxot, Lenint. De az ausztrómarxisták, Gramsci és Togliatti, sőt Buharin figurája is teoretikus politikusként rajzolódott ki. S ez még rendben levő állapot volt! Ám az, hogy a zseniális politikusok, akik egyúttal teoretikusok is, milyen véletlen szerint jelennek meg, abba még a genetika széleylei is belejátszanak, egyébről nem is szólva. Ezt ellensúlyozandó alakult az ki, hogy ha valaki politikai vezető, akkor attribuírtatott neki a teoretikusi rang is. Hruscsov mélypontját akkor véltem felfedezni, amikor megjelentek összegyűjtött pedagógiai írásai, és kinyilvánították a pedagógia klasszikusának. Amikor Brezsnyev Állami-díjas íróvá vált, az már csak szurrogátum volt, mert teoretikusnak nehéz lett volna elképzelni, helyette nagy író lett. Sztálin még a nagy teoretikus szerepére tartott igényt, jóllehet semmifajta teoretikus kultúrája és érzéke – a tbiliszi szeminárium katekizmusgondolkodásán kívül – nem volt. Vagyis a politika és a tudomány viszonyát nagyon sokféle metszetben lehet és illik vizsgálni.

A vitában sokszor felmerült, hogy a társadalmi struktúra mindig egyéni akciókban, cselekvésekben reprodukálódik. Ennek a ténynek rendkívül messzemenő következményei vannak. A társadalmi mobilitást például nem tudom elválasztani attól, hogy melyek a szülők iskolázási aspirációi. Ha a mai magyar társadalomban – sok ok miatt – a szülők értékrendje eltolódott a szakiskolázás felé, akkor ez az aspiráció, igény rövidebb-hosszabb távon valamilyen mobilitási következménnyel fog járni. Azt gondo-

lom, most itt állunk egy széthullott – a szó tág értelmében vett – nevelési ideológiával. Nem nagyon szokás erről szólni, holott rendkívül fontos, hogy mi fog majd belépni a szocializációs folyamatokba, az iskolai pedagógiai folyamatokba, hogyan festenek majd ezek az újszerű aspirációk.

Legutóbb finomabb közbülső pszichológiai változókat vizsgáltunk az életmód alakulásában, mint például az autonómiaérzet mértéke, a jövőkép, az időkezelés viszonya a személyes időhöz. Rendkívül érdekes konzekvenciák vonhatók le ezekből a tényekből, amelyek egy Marx által megfogalmazott elemi igazságot tükröznek. Ez írta ugyanis: „Mi a társadalom, bármi is legyen a formája? Emberek kölcsönös együttműködésének és cselekvésének a terméke.” Ezt a gondolatot a maga teljes gazdagságában kell méltányolni.

Engedjék meg, hogy – az itt legtöbbet vitatott kérdés kapcsán – egy hipotetikus gondolatot megfogalmazzak. Ez rövid válaszkísérlet az előadásomban feltett kérdésemre is. Úgy hiszem, hogy ha a mai magyar társadalom várható politikai mozgásait fűrkészszük, akkor azok várhatóan még kevésbé fognak *közvetlenül* a társadalmi struktúrában elfoglalt hely befolyása alatt alakulni, mint korábban, a konszolidált helyzetekben. A várható tömeges politikai magatartásformák jobban eloldódnak majd a struktúrától, itt nem érvényesül mechanisztikus determinizmus.

Miért? A magyar társadalomban ma rendkívül nagy a felhalmozódott indulattömeg. A tömeges viselkedések körében rendkívül erőteljes az *indulat vezérelte viselkedés*. Ma tömeges katarzisa kényszerített népesség él körülöttünk. Egyebek közt ezzel magyarázható, hogy bizonyos politikai áramlatok fölléphetnek pusztán a negációval, „negatív programokkal”. Ezért lenne oly fontos a pozitív programgondolatokkal telíteni a közvéleményt. Nem elég a múlt értékelésére nézve létrehozni konszenzust, mert az széthullik abban a pillanatban, ha a jövőre nézve nem alakulhat ki közegyetértés. Jövővesztett társadalom vagyunk, és ebben a helyzetben a szituatív viselkedések, a váratlan robbanások mindig erőteljesen fenyegetnek.

És végül: meg kellene tanulni együtt kezelni a társadalmi struktúra kemény, feszes, csontváz keménységű tényeit azzal, ami a politikai mesterség és cselekvés alapegysége, s amit úgy neveznek: *a társadalom dinamikus állapotai*. A politika közvetlenül nem a társadalmi struktúrát kezeli. A politika a maga cselekvésével mindig aktuális, dinamikus társadalmi helyzeteket kezel, amelyeknek más a szerveződési elvük, mint a társadalmi struktúráé, jóllehet annak keretei között működnek. De rengeteg más tényező épül rájuk: közhangulatok, indulatok, aspirációk, helyi váratlan helyzetek, személyes ambíciók. Egyszóval: „zöld az élet aranyfája”!

ANDICS JENŐ: Zárszó

Röviden szeretnék reflektálni néhány, főleg a tudomány és a politika kapcsolatára vonatkozó vitapontra. A mai tanácskozás témája alapján megállapítható: a tudománynak is tudomásul kell vennie, hogy valószínűleg nincs egy igaz modell a társadalom szerkezetének leírásában, hanem több különböző igaz modell lehetséges. Egyetértek Kolosi Tamással, amikor különböző modelleket vázol fel. Abban viszont nem, hogy szerinte ez vagy az a modell *jó*, valószínűnek tartom, hogy a különböző típusú modellek megismerési célokra egyaránt jók lehetnek. Úgy hiszem, a rétegződés és struktúra kutatásának nagy eredménye, hogy elszakad attól a korábbi felfogástól, amely csak egyetlen kép – egy politikai gazdaságtani társadalmiszerkezeti kép – kialakítására töre-

kedett, hangsúlyozva ebben a politikai jelzöt. Erre épült a hagyományos modell. Ehhez hozzátenném: abban azért félmenteném a tudomány képviselőit, hogy nagy hibát követtek volna el, mert politizáltak is egyes tudományos eredményekkel. Az elmúlt évtizedben sokkal inkább azzal a problémával találkozunk, hogy a valódi politizálás lényeges kérdései vagy az irodalomba, vagy a tudományba költöztek be és ezek váltak a politizálás fő tereumaivá, nem pedig maga a szűkebben vett politikai szféra. Ennek az lett a következménye, hogy valóban a kutatók is „politikuskodtak”, és a politikusok egy része is „tudóskodott”. Azt hiszem, hogy egy valóságos politikai állam létrejöttével ez a fajta helyzet abban az értelemben megszűnik, hogy mindegyikünk társadalmi, politikai minősége és – akinek van – tudományos minősége, egymástól jobban elválaszthatóvá válik, és a probléma legfeljebb az értékprobléma dilemmájához fog csapódni. Ez azonban már egy másik helyzet, nem a politika és a tudomány kapcsolatát érintő kérdés.

Ugyanakkor most egyelőre nyitva hagyom azt a kérdést, hogy ha több politikai erő van együtt jelen a társadalomban, akkor ez milyen konzekvenciákkal jár általában a politikai gondolkodásra nézve, és általában hogyan változik a tudomány és a politika szférájának a viszonya. Várhatóan minőségi változás lesz benne a korábbiakhoz képest. De a politikai gondolkodás számára is – legalábbis annak a pártnak a politikai gondolkodása számára, amelynek képviselőiben többen is itt vagyunk – azt hiszem, tudomásul kell venni, hogy valószínűleg a párt politikájának a formálásához sem lehet csak egyetlen tudományos modellre támaszkodni. Nyilvánvaló, a szociálpolitikai megfontolások, a politikai célrendszer kialakításához nem ugyanazzal a társadalomképpel kell dolgozni, mint amilyennel abban az esetben, amikor a politikai hatalom kérdései fogalmazódnak meg – hogy csak a két szélső pólust említsem.

Ezért a magam részéről nem is tennék kísérletet arra, hogy egységes, koherens társadalmi szemlélet alapján alakítsak ki egy pártpolitikai programot. A politikai programnak rendkívül differenciált, árnyalt társadalomképpel kell rendelkeznie – s hozzátenném –, közte számos olyan elemmel is, amely tudományosan nem igazolható. A politikának, minden politikai erőnek ugyanis abból kell kiindulni, hogy a társadalom különböző jelentősebb csoportjait meg kell szólítani. Politikailag kell megszólítani, s oly módon kell ezt megtennie, ahogy az a csoport megszólítható. Tehát én nem tudom azt mondani, hogy az osztálykategóriákat el lehet teljesen vetni, ha van a társadalomnak egy jelentős rétege, amelyik osztálykategóriában gondolkodik. Nem olyan egyszerű ezért a politikai nyelvezetben, a politikai szemléletben az osztály- és réteg-dilemmákban való elmozdulás. Nem azért, mert a tudomány eredményeit nem veszi figyelembe, hanem azért, mert a politikának mást is figyelembe kell vennie. Főként akkor, ha most már a többpártrendszer küszöbén a különböző politikai erők jelenlétéből következő új helyzettel számolunk.

Pártunk saját politikai programjának kialakításával kapcsolatban én is egyetérték azzal, hogy a pártnak ideológiai jellegű programpárttá kell válnia. Különösképpen fontos ez egy politikai versenyhelyzetben. Ugyanakkor különböző más politikai erők társadalomszemléletét is figyelembe véve kell alakítani, formálni a pártnak a saját társadalomszemléletét és politikai arculatát, illetve a társadalomra vonatkozó politikai jellegű céljait és értékeit. Nem hiszem tehát, hogy csak a tudomány érveit és a társadalom tagjainak reakcióját kell számításba venni. Több politikai erő kontextusában alakulhat, formálódhat egy lehetséges jövőbeni pártpolitikai gyakorlat. Ebből a szempontból új helyzet lesz a többpártrendszerben. Rendkívül sok fordulatot fog hozni. Szóba kerül itt a vallás. A pártnak valószínűleg – a választásokra is tekintettel – újra kell gondolnia a vallás problematikáját, amennyiben vallásos embereket meg akar nyerni szavazóknak.

Számos más, a társadalom szerkezetében levő csoport szempontjából is újragondolandó kérdésekről van szó, hiszen most politikai program köré kell tömegbázist szervezni, nem pedig egy érdekből levezetett bázis kialakítására van szükség. Ez pedig egy politikai többség felé való törekvést jelent. Azaz a programnak kell kialakítania a társadalmi bázisát. A program hivatkozhat társadalmi bázisra, de a program lesz a bázisalkotó erő.

Ebben a munkában a mostanihoz hasonló megbeszélések sorozatára is szükség van. Igazat adok azoknak, akik azt mondják, hogy megkésett ez az elméleti tanácskozás. (Hozzátenném, hogy amikor a tematikáját két hónappal ezelőtt kialakítottuk, még más helyzet volt, mint ma, s ez a minőségileg más helyzet a megkésettség érzetét egyesekben valószínűleg erősítette.) Ennek ellenére megítélésem szerint abban az értelemben nem késett el, hogy egy politikai programalkotás folyamatába becsatlakoztatható eredményekről van szó. Azt pedig végig kell gondolni, hogy ebben a mostani átmeneti politikai helyzetben milyen típusú újabb megbeszélések, rendezvények célszerűek. Lehet-e ebben az átmeneti helyzetben ilyen típusú elméleti tanácskozásokkal operálni, vagy ezek helyébe a gondolat- és tapasztalatcsere más kötetlenebb formáit kell állítani? Végig kell gondolnunk, hogyan lehetne a tudományos eredmények és a politikai gondolkodás közötti kapcsolat rugalmasabb formáit kialakítani a programalkotás folyamatában, mind a választási program, mind azt követően egy hosszabb távra érvényes politikai program kialakításában.

MOST JELENT MEG

Kulcsár Kálmán JOG
ÉS POLITIKAI
GONDOLKODÁS
MODERNIZÁLÓDÓ
TÁRSADALMUNKBAN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

LAKI LÁSZLÓ

Társadalmi struktúra, újratermelődé, mobilitás (Reflexiók a gödöllői tanácskozáshoz)

A különféle társadalmi folyamatok és ellentmondások adekvát leírása és értékelése – pontosabban az erre való törekvés – mindig is alapfeltétele volt a belőlük származó és a velük kapcsolatos zavarok és problémák kezelhetőségének és megoldhatóságának. Ha most el is tekintünk az eleve „rossz” vagy „hamis” diagnózisoktól, még mindig számos variánsa képzelhető el a „nem egészen pontos” és „vitatható” diagnózisoknak, amelyek többek között a megközelítések és az értelmezések különbözőségeiből, a tudományágak és/vagy a felhasznált adathalmazok eltéréseiből, illetve más és más összefüggések és következmények kiemeléséből és hangsúlyozásából adódhatnak. És akkor még csak a tudományos megközelítéseknel tartunk, ugyanis az ezeket felhasználni kívánó társadalmi és politikai gyakorlat működési sajátosságainak megfelelően – amelyben az érdekek csakúgy jelen vannak, mint a döntési eljárások jellegzetességei vagy a gazdasági preferenciák és lehetőségek – válogat és szelektál köztük, netán többeket integrál, vagyis a diagnózisok újabb variációit hozza létre. Miután mi mindezt nagyon is „természetesnek” tartjuk és úgy gondoljuk, hogy egy adott társadalmi problémát viszonylag is adekvátan leíró diagnózis csak több tudományág, sokféle megközelítés és szempont, különféle „vitatható” részdiagnózisok figyelembevételével és integrálásával alakítható ki, nem tartjuk feleslegesnek azt sem, hogy a tanácskozáson, a társadalmi szerkezettel, a mobilitással és az egyenlőtlenséggel kapcsolatban elhangzott magyarázatokat és felfogásokat új megközelítési és értelmezési szempontokkal bővítsük.

Írásunkban tehát kísérletet teszünk arra, hogy a jelzett társadalmi folyamatok néhány általunk fontosnak tartott összefüggésére felhívjuk a figyelmet, remélve ezeknek a diagnózis alakítása szempontjából való használhatóságát.

Közismert, hogy a foglalkoztatottak rétegződés, foglalkozás, szakképzettség, gazdasági ágazatok stb. szerinti megoszlása és ennek időbeli alakulása fontos információkat hordoz egy-egy ország gazdasági fejlődésére vonatkozóan. A szakirodalomban például általánosan elfogadott, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát az iparosodottság és a gazdasági fejlettség mutatójaként használják. A rendelkezésre álló statisztikák¹ szerint hazánkban az aktív keresőknek 1950-ben 51, 1960-ban 37, 1970-ben már csak 24, és 1980-ban mindössze 20 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Az adatok dinamikus csökkentést jeleznek: főként, ha „csak a mezőgazdasági alaptervekenyegben” foglalkoztatottakat vesszük figyelembe, hiszen ezek aránya az 1960-as 37 százalékról 1980-ra 15 százalékra esett vissza. Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy az ös-

termelésben feleslegessé vált népességet az ipar, az építőipar, a kereskedelem és más szolgáltató szférák felszívták, ami a gazdasági területek igen jelentős fejlődését és eltarthatóságának növekedését feltételezi, hiszen ekkor manifeszt munkanélküliség nem volt, sőt, munkaerőhiányt regisztráltak. Mindent egybevéve a szociológia és a statisztika által általánosan elfogadott és használt rétegződési besorolás és a mobilitási adatok alapján egy gyorsan fejlődő, iparosodó-szolgáltató gazdaság és társadalom képe sejlik fel az adatok mögött.

Csak hogy – és ezt a korabeli szakirodalom is jelzi² – már ekkor is számos probléma vetődött fel a jelzett átrétegződési folyamatokkal, illetőleg az azokat interpretáló megközelítésekkel kapcsolatban. Például a háztartás-statisztika, amelyet – ezen adatfelvétellel jellegéből következően – a háztartások megélhetését és gazdálkodását biztosító erőforrásoknak nemcsak a nagysága, hanem az eredete („első” és „második” gazdaság), a formája (naturália, pénz stb.) vagy a felhasználása (például önellátás, áruba bocsátás) is érdekelt, vajmi keveset tudott kezdeni a szociológiai rétegződés-moddal. Egyrészt a rétegződési alapkategóriák – munkás, szövetkezeti paraszt, szellemi dolgozó – mellé be kellett vezetnie a „kettős jövedelműek” csoportját, jelezvén, hogy a családok és háztartások réteghez tartozása nem jellemezhető kizárólag a családfő besorolása alapján, mivel a megélhetési források eredete, formája és felhasználása nem kapcsolható egyetlen ágazathoz, alkalmaztatási formához, és a családon belül egyetlen személyhez. Másrészt az alapkategóriákon belül különbséget tett a lakóhely településtípusa szerint, ugyanis a háztartás-statisztikai adatok azt mutatták, hogy a falun lakó munkások és szellemiek jövedelmeinek, megélhetésének és életszínvonalának alakításában – ugyan-ezen rétegek városi megfelelőivel összevetve – milyen jelentős szerepet játszottak és játszanak a töredékföldek (például házhely, telek, illetményföld), a természetes önellátás, a felesleg eladásából származó pénzbevételek. Ha az 1. sz. táblázatra nézünk, megértjük a különbségeket; elsősorban azt, hogy a községekben lakó szellemiek és munkások közelebb állnak az élelmiszerekkel való önellátás tekintetében a falusi rétegekhez, mint a városon élő megfelelőikhez.

1. sz. táblázat

Az egyes rétegekhez tartozó háztartások saját termelésű fogyasztásának százalékos aránya bizonyos élelmiszerekből 1980-ban

	Munkás		Szövetkezeti paraszt	Kettős jövedelmű	Szellemi foglalkozású	
	városi	községben lakó			városi	községben lakó
Baromfi	28	77	88	83	16	73
Tojás	30	75	85	82	17	67
Zsiradék (vaj nélkül)	19	29	67	67	12	50
Burgonya	25	69	78	79	20	63
Zöldség (főzelék)	24	59	67	65	19	63
Az összes élelmiszerből	12	33	43	39	8	29

Forrás: Háztartásstatisztika 1980. KSH Budapest 1982. 23. old.

A „kettős jövedelmű” kategóriákhoz képest (amit a háztartás-statisztika használ) némileg más tartalommal írható le az a társadalmi megélhetési-újratermelődési helyzet és állapot, amit a legtalálékosabban talán a „félproletár” megnevezéssel jellemezhetünk.

Nézzük konkrétan, hogy mit is fed ez a fogalom. Miután e helyen nincs lehetőségünk kifejteni a társadalmi, és ezen belül a családi újratermelődésnek a szocializmus-beli sajátosságait, meg kell elégednünk néhány vázlatos jelzéssel.

Induljunk ki abból, hogy a szocialista viszonyok között az állam, a társadalmi újratermelődési folyamatoknak csaknem minden megnyilvánulási formáját – vegyük figyelembe, hogy az államosítás a gazdaságon kívüli szférákra is kiterjedt – közvetlen és kizárólagos irányítása és ellenőrzése alá vonta, pontosabban kívánta vonni. Ez előfeltételezte, hogy a társadalomban, gazdaságban, politikában, tudományban stb. addig felhalmozódott erőforrások, az e területeken létrejött elkülönülések, tagoltságok, eltérő érdekek és újratermelődési logikák alárendelődjenek a kizárólagosságot élvező állami programnak, és a továbbiakban az általa meghatározott és levezényelt újratermelődési logikája szerint működjenek. Az államnak ennek biztosításához többféle eszköz is rendelkezésére állt, amelyek közül az államosítás – ide értve a mezőgazdaság kollektívizálását is – kitüntetett szerepet kapott. Miután az államosítás haszánkban teljes volt (szemben például Lengyelországgal vagy az NDK-val, ahol a magángazdálkodás meg lehetőségen széles köre maradt fenn), hiszen olyan gazdálkodási és megélhetési forrásokra is kiterjedt, amelyek az államosított „első” gazdaság számára semmiféle hasznosítható potenciált sem jelentettek (gondoljunk például a falusi-városi egyszemélyes kisiparra), a családok egyrészt társadalmi méretekben elvesztették az újratermelődésükhöz szükséges saját rendelkezésű erőforrásaikat. Ily módon a szó jogi és társadalmi értelmében tulajdon nélküliek, proletárok lettek. Másrészt megélhetésük biztosításához és a családtagok eltartásához a munkaképes korúaknak az „új tulajdonosnál”, az államosított „első” gazdaságban kellett munkát vállalniuk, amiért bizonyos rendszerességgel bért, fizetést vagy más javadalmat kaptak: vagyis bér munkássá váltak. (A folyamat dinamikáját jelzi, hogy a szocialista szektorban foglalkoztatottak aránya 1959-ben 62,9, 1961-ben 89,2 és 1968-ban 95,9 százalék volt.¹⁾ Tekintettel arra, hogy az államosítás önmagában csak egy adminisztratív mozzanat volt, amely nem jelentett egyszerűen gazdasági fejlettségbeli – műszaki, technológiai, a gazdasági potenciált bővítő vagy jövedelmezőségbeli stb. – ugrást is, nagy létszámú társadalmi rétegek számára a csak szocialista szektorból származó jövedelmek még hosszú ideig nem voltak képesek biztosítani a megélhetést. Másként fogalmazva: az államosítással létrehozott „első” gazdaság közel sem volt olyan fejlett, hogy a családi újratermelődés gazdasági forrásait (a kor színvonalán) kizárólag e munkaviszonyból tudta vagy akarta volna biztosítani – ez lett volna a tényleges bér munkaviszony –, ezért az érintett családok művelésében hagyott vagy adott olyan töredék földeket, amelyekkel ezek bizonyos szükségleteiket kielégíthették. (Az adatok szerint a szövetkezetiparaszti-háztartások jövedelmeinek 1961-ben 54, 1967-ben 50 százaléka², 1972-ben 40,³ sőt még 1981-ben is (becslés szerint) 25–30 százaléka a háztáji és kisegítő gazdaságokból származott.) Továbbá, mert más falusi és városi rétegek kezén is maradtak ilyen töredék földek, vagy a későbbiekben más módon jutottak ilyenekhez (például: hétvégi ház) – amelyeket megműveltek aztán, hogy kiegészíthessék az „első” gazdaságbeli jövedelmeiket – a „második gazdaság” eme formája jóval nagyobb kört érintett, mint a volt parasztság. E folyamat társadalmi kiterjedtségének aztán jelentős lökést adott az a tény is, hogy az állam képtelen volt teljesíteni azon feladatait, amelyeket a családtól átvállalt és így ennek fedezetét nem építette be a bérekbe és fizetésekbe – gondoljunk például az ingyenes iskoláztatásra, egészségügyi ellátásra, lakásra –, következésképpen gyakorlatilag értelmetlenül vált

tiltani vagy büntetni az „első” gazdaságból származó pénzbeli jövedelmek pótlásának, kiegészítésének, kiváltásának vagy növelésének a háztáji és kisegítő gazdaságokhoz kötődő formáit. Ennek társadalmi elterjedtségét mutatja egyrészt, hogy 1972-ben 1681 ezer háztartás (több mint 5 millió fő tartozott ide), 1982-ben 1500 ezer háztartás (mintegy 4,5 millió személy élt itt) vett részt a mezőgazdasági kistermelésben.⁸ Ha ehhez hozzászámítjuk azt a körülbelül 700 ezer háztartást, amely ugyan nem felelt meg a KSH-nak a háztáji és kisegítő gazdaságról adott kritériumainak, de valamilyen szinten foglalkozott mezőgazdasági kistermeléssel, akkor hozzávetőlegesen a magyar háztartásoknak kétharmada kapcsolódott így vagy úgy az őstermeléshez is, ami messze meghaladta mind a mezőgazdasági keresők (20 százalék), mind a falusi lakosság (48 százalék) részarányát.” Másrészt a mezőgazdasági kistermelésben érintett háztartások társadalmi összetétele is mutatja (lásd a 2. sz. táblázat) ezen jövedelemszerzési-kiegészítési és megélhetési mód – és amit ez jelez, vagyis a „félproletár” állapot – társadalmi elterjedtségét.

2. sz. táblázat

A kistermelő háztartások társadalmi összetétele (százalékban)

Osztályok és rétegek	1972	1982
Munkásosztályhoz tartozó	30,4	31,2
Szövetkezeti parasztsághoz tartozó	21,4	11,2
Kettős jövedelmű	11,8	8,9
Nem fizikai foglalkozású	9,2	18,1
Kisárutermelő, kiskereskedő	5,4	3,7
Inaktív	21,8	26,9

Forrás: A mezőgazdasági kistermelés I. (1981.) KSH Budapest 1982. 15. old.

Jóllehet a „félproletár” helyzet mást és mást jelent a különféle társadalmi rétegek számára az „első” gazdaságon kívüli erőforrásokra való rászorultságot és kényszert illetően – hiszen, mint láttuk, vannak olyanok, akiknek a családi bevételeiben igen jelentős volt és maradt ennek a súlya, és vannak, akik enélkül is, vagyis csupán az „első” gazdasági jövedelmeikből is tisztességesen megélnének – tömegmértetű társadalmi megjelenése mégis vitathatatlan. Külön tanulmányt igényelne annak a bemutatása, hogy mely társadalmi rétegek, mely településtípusokon élők, mely életkori csoportok, mely időszakban, milyen okok miatt és milyen megfontolások alapján vették vagy voltak kénytelenek igénybe venni a megélhetési forrásoknak eme formáit. A hatvanas években az ellátatlan falvak, a térszerek reziduális jellegű, bizonytalan, rendszertelen és főként naturális elosztási módja nyilvánvalóan más társadalmi és gazdasági környezetet és más ok-együttest jelentettek, mint a nyolcvanas évek felgyorsult inflációja, a reálbérek és fizetések, továbbá az életszínvonal csökkenése. Az ugyanazon munkáért járó bérek és fizetések különbségéről is szólni kellene, amelyek településtípusoktól függetek; vagy a megtermelt értékek összegyűjtésének és elosztásának olyan mechanizmusairól, amelyek az ipar és az iparosítás forrásainak jelentős részét folyamatosan az őstermelésből „gazdálkodták” ki. Amikor tehát az ipar alacsony eltartóképességéről beszélünk – aminek a „félproletár” állapot az egyik megjelenési formája –, akkor ez utóbbiakra is gondolunk. Tekintettel arra, hogy gondolatmenetünk szempontjából csupán a „félproletár” családi megélhetési-újratermelődési forma tömeges elterjedtségének a ténye érdekes, a fentiekkel nem foglalkozunk részletesen.

A vázolt megfontolások, szempontok és adatok alapján két jelentősen eltérő szerkezetű társadalom képe rajzolható fel. Az egyik az államosított „első” gazdaságbeli foglalkoztatás adatain és azon a feltételezésen alapul(t), hogy a munkavállalók kizárólag az innen származó főmunkaidőbeli, fizetéseikből (jövedelmeikből) éltek meg, érték el életminőségük adott szintjét és tartották el önmagukat és családjukat. A már idézett adatok szerint hazánkban 1980-ban az aktív keresőknek 20 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, és „csak a mezőgazdasági alaptevékenységben” még kevesebben, körülbelül 15 százalék.

A „féproletár” helyzetek tömeges társadalmi elterjedtségének figyelembevételével azonban egy ettől számottevően eltérő fejlettségű gazdaság és társadalom képe sejlik fel. Szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis a szakemberek számításai alapján némileg érzékeltetni is tudjuk az eltérést. A számítások abból indultak ki, hogy a mezőgazdasági kistermelésre fordított összes munkaidő az 1970-es évek eleje óta nagyjából évi 2,7 milliárd órát tett ki, ami „... több mint 1,2 millió dolgozó egész évi kötelező munkaidejének” felel meg.¹⁰ Ez az 1 millió 200 ezer, az egész évi kötelező munkaidejét hiánytalanul végigdolgozó „képzelt” munkavállaló nem szerepel(t) az „első” gazdaság hivatalos nyilvántartásában, és így az ennek alapján leírt társadalmi és foglalkozási szerkezetnek sem képezte és képezi részét. Miután azonban az általuk előállított érték valóságos – vegyük figyelembe, hogy hazánkban a burgonya, zöldség, gyümölcs, tojás, sertéshús stb. fele-kétharmada a mezőgazdasági kistermelésből kerül ki¹¹, amelyet a nyilvántartás és a különféle átszámítási kulcsok felhasználásával a mezőgazdasági és ezen keresztül a nemzeti össztermékbe is beszámítanak – nem tehetünk úgy, mintha ez nem így lenne. Vagyis nem tehetünk úgy, mintha ezt csupán a mezőgazdaságban hivatalosan regisztrált 20 százalék körüli aktív kereső, vagy a 15 százaléknyi mezőgazdasági alaptevékenységben részt vevő termelte volna meg. Természetesen nem hisszük, hogy a mezőgazdasági termelésben részt vevő hivatalosan regisztrált körülbelül 1 millió fő és a számítások alapján 1 millió 200 ezer „képzelt” termelő összeadásával az ágazati foglalkozási és a társadalmi rétegződési szerkezetnek valamiféle „valóságos” megoszlását és képét kapnánk – mondjuk azt, hogy a mezőgazdaságban megtermelt értéket még a nyolcvanas években is közel annyian állították elő, mint a hatvanas években –, azonban az könnyen belátható, hogy az aktív népességnek csak az államosított „első” gazdaság szerinti megoszlása meglehetősen torzít. Torzít, mert azt a benyomást kelti, mintha a megtermelt társadalmi összterméket csak az „első” gazdaságban és csak az ott nyilvántartott aktív keresők termelték volna meg. *Az így kialakuló-kialakított társadalmi szerkezet alapján aztán egy fejlettebb, termelékenyebb és hatékonyabb gazdaságra lehet visszakövetkeztetni, mint amilyen az valójában.* Ez a kép elfedi a „második” gazdaság létét, hatalmas kiterjedtségét, alábecsüli jelentőségét, amelyet a lakosság megélhetésében és életszínvonalának megtartásában és javításában betöltött és betölt. Aztán elfedi azt a tényt is, hogy az államosítás adminisztratív kiterjesztése nem jelentett egyben gazdasági fejlettségbeli ugrást sem, vagyis a „féproletár” állapotok tömeges létrejöttének az oka az „első” gazdaság fejletlensége és így alacsony eltartóképessége. Tisztázatlanul hagyja, hogy az „első” gazdaság mezőgazdasági szektorát elhagyó népesség átvételére és racionális foglalkoztatására az ipar és a többi szférák valójában nem voltak fogadóképesek, hiszen ezen munkaszervezetek fenntartása és fejlesztése részben a mezőgazdaságból átszivattyúzott erőforrásokon nyugodott. Torzít, mert a társadalmi szerkezet szempontjából azonos minőségként (egyenértékűként) kezel jelentősen eltérő megélhetési módokat: azokat, akik csak az „első” gazdaságból élnek, és jövedelmeiket kizárólag pénzben kapják, és azokat, akiknek a megélhetésében a természetes önellátás és csere szerepe számottevő, és jövedelmeiknek csak egy része pénz, a többi naturalia. Mivel a társadalmi mobilitás-

ban figyelmen kívül hagyja azt, amit a „félproletár” állapot jelent, az egyes társadalmi rétegek közti „első” gazdaságbeli mozgásokat teljes értékű mobilitásként kezeli. Vagyis nem tesz különbséget a „félproletár” és „proletár” állapot, illetve a hozzájuk kapcsolódó mobilitások között.

Úgy véljük, hogy a „félproletár” állapot és az ezt hordozó „második” gazdaság – társadalmi és gazdasági kiterjedtségén és súlyán túl – intézményeinek és ügyleteinek jelle gével nemcsak a gazdaság „bajait” és diszfunkcionális működését mutatja, hanem a gazdasági fejlettség, továbbá az áru- és pénzviszonyok adott szintjére is utal. Másként fogalmazva, ez utóbbiak is minősíthetik a társadalmat, a gazdaságot és annak fejlettségét. Miután tény, hogy a „második” gazdaság legkiterjedtebb szektora hazánkban az őstermeléshez kapcsolódik, és ennek messze nagyobb a befolyása a lakosság ellátására, az érintett családok megélhetésére és életszínvonalára, mint ahogy ezt az „első” gazdasághoz mért súlya, a manifesztálódott, az áru- és pénzviszonyok kategóriáival leírható piaci ügyletek száma alapján feltételeznénk, úgy látjuk, hogy ez is alátámasztja azt a felfogásunkat, miszerint a gazdaság fejletlenebb és eltartóképesége rosszabb, mint arra az „első” gazdaságbeli foglalkozási és rétegződési megoszlás alapján következtetni lehet.

Az, hogy a vázolt jelenség milyen tényleges zavarokat idézett elő a mobilitási folyamatokban, jól nyomon követhető az *iskola és a társadalmi mobilitás kölcsönkapcsolatában*, annak történeti alakulásában. Ennek bemutatásához ismét kanyarodjunk vissza a hatvanas évekbeli állapotokhoz.

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy az iskola társadalmi és így mobilitási szerepének felértékelődésében több ok is szerepet játszott. Mindenekelőtt az iparosodás, ugyanis ennek előrehaladtával az iskola vált a szakismeretek közvetítésének egyik legjelentősebb intézményévé. Hazánkban ez az extenzív iparosításhoz kapcsolódik, amelynek során ugrásszerűen növekedett a szakmberszükséglet és ezzel együtt az iskoláztatás iránti lehetőségek és igények. Ez kiváltotta az iskolarendszer funkcióinak, szerkezetének és áteresztőképességének gyors átértékelődését és átalakítását is. Hasonlóképpen – természetesen más okból – ebbe az irányba hatott a mezőgazdaság hatvanas évek eleji kollektivizálása. A föld-magántulajdon megszűnésével együtt ugyanis megszűnt a társadalmi helyzet nemzedékek közti átörökítésének és megváltoztatásának (mobilitás) egy addig hagyományos mechanizmusa, a föld átörökítése. Következésképpen ez egy létszámában is számottevő társadalmi osztályt, a parasztságot arra ösztönözte és kényszerítette, hogy a társadalmi helyzet átörökítésében ő is az általánosan elfogadott és hivatalosan szentesített csatornákat vegye igénybe. A változásokkal egy időben lezajlott egy további folyamat, a nők tömeges munkavállalása, amit nem utolsósorban az alacsony bérek és fizetések kényszerítettek ki, s ez változásokat indított el az iskola és a család közötti – a gyerekek nevelésével, megőrzésével, tanulásával stb. kapcsolatos – munkamegosztásban is.

Mindent egybevéve, az iskola társadalmi szerepe ekkor jelentősen felértékelődött, főként azért, mert a társadalmi helyzet átörökítésének és a mobilitásnak, ha nem is az egyetlen, de mindenképpen túlsúlyos csatornájává lépett elő. Eltekintve most azoktól a mindmáig tartó zavaroktól, amelyeket az idézett elő, hogy az iskolarendszer sem a létesítmények, sem a felszereltség, sem a személyzet stb. vonatkozásában nem volt felkészítve a társadalmi mobilitás kanalizálásának az egyik napról a másikra történő átvételére, láthatóan a társadalom egészét – ide értve a felhasználó közeget, az „első” gazdaságot is – felkészületlenül érte ez a történelmi léptékkel mérve túl gyors változás. Ugyanis erre nem volt „fogadóképes”, hiszen a kiképzett munkaerővel nem gazdálko-

dott racionálisan; a szakképzettséget és a magasabb iskolázottságot nem fizette meg; a szakmai mobilitás leértékelődött és alárendelődött a munkaszervezeti bürokráciának; a műszaki, technológiai, munkaszervezési stb. újításokra a munkaszervezetek nem voltak vevők, sőt, az ilyen „nyughatatlan emberektől” igyekeztek megszabadulni. Egy szóval a magasabb iskolázottsághoz és szakképzettséghez kapcsolódó mobilitást az „első” gazdaság nem ismerte el a bérekben és a fizetésekben, ami a mobilitás társadalmi, erkölcsi és gazdasági megerősítését és szentesítését jelentette volna. Ez az „első” gazdaságbeli tapasztalat a köztudatban kiváltotta a „nem érdemes tanulni” következtetést, holott – mint jeleztük – a kedvező társadalmi helyzet átörökítésének illetve a mobilitásnak az iskolázás volt a fő csatornája.

Miután ezzel egy időben, az „első” gazdaságon kívülre kényszerülő és orientálódó lakossági szükségletkielégítés következtében felértékelődött a „második” gazdaság, az itt kialakuló és domináns termelési és csereformák, az ebből származó bevételek, az ezzel megspórolható és kiváltható (pénzbeli) kiadások, továbbá az itteni árak és bérek stb. ugyancsak „értékelni” kezdték az iskolai mobilitást. Fontos kérdéssé vált, hogy az iskolai végzettség és szakképzettség szintje, szakterülete stb. mennyire hasznosítható és mennyit ér a „második” gazdaságban. Tekintettel arra, hogy a „második” gazdaság hivatalosan megtűrt formái hosszú időn át csaknem a mezőgazdasági östermeléshez és a lakosság egymás közti csereügyleteihez kapcsolódtak (például lakásépítés és karbantartás, szerelés stb.), a magasabb iskolázottság és szakképzettség itt is alulértékeltté vált.

A fenti viszonyrendszer természetsszerűleg dezorientáló folyamatokat indított el az iskolarendszerben és a társadalomban, melyekre sokféle példát lehetne hozni, de amelyek közül itt csak egyre utalok. Nevezetesen arra a karrierpályára, amelyet azok a faluról induló becsvágyó fiatalok futnak be, akik gazdasági és társadalmi előbbrejutásukat az iskolához, a szakképzettséghez és az „első” gazdaságbeli munkaszervezethez kapcsolva képzelik el, de akik előbb vagy utóbb kénytelenek a mezőgazdasági „második” gazdaságba bekapcsolódni, ha egyéni és családi szükségleteiket és igényeiket (például lakás) szeretnék kielégíteni. Vagyis szüleikhez hasonlóan „félproletár” léthelyzetbe kerülnek, bár elképzeléseikben és törekvéseikben igyekeznek ezen túllépni.

Az természetesen fölöttébb előnyös volt, hogy kiderült; melyek az iskolától ténylegesen elvárható szerepek és hatókör a társadalmi mobilitási folyamatok befolyásolásában és kanalizálásában. Vagyis világossá vált, hogy a magasabb iskolázottság és képzettség „csak” iskolai, és nem automatikusan társadalmi mobilitás is, mivel ez utóbbiban az anyagiak is visszakapták legitimáló szerepüket. Ily módon láthatóvá vált, hogy az iskola önmagában nem képes a társadalmi helyzet átörökítését és a mobilitás kanalizálását társadalmi méretekben magára vállalni. Ezért célszerű más, alternatív mobilitási csatornákat is megnyitni vagy korlátozásukat megszüntetni (például föld, üzlet), hiszen egyrészt értelmetlen ezek működését akadályozni akkor, amikor az iskolai mobilitás legitimálásában is elismeri a társadalom az anyagiak jelentőségét, másrészt a társadalom „nyitottságát” a többféle mobilitási csatorna jelenléte és működése inkább biztosíthatja, mint csupán egy, lett légyen akár olyan fontos intézmény is, mint az iskola.

Nem tanulság nélkül való az sem, hogy a fentiek figyelembevételével újragondoljuk az „első” gazdaságbeli jövedelmek, az életszínvonal és az életmód jelenségegyütteseinek közti kölcsönkapcsolatot.

Abból ugyanis, hogy a családi újratermelés erőforrásai számottevő társadalmi rétegek esetében az államosított „első” gazdaság mellett, a főként mezőgazdasági jellegű „második” gazdasághoz is kapcsolódtak; hogy az „első” gazdaság készpénz mellett na

turális formákban is juttatott (például városon lakást) a munkavállalóknak és a lakoságnak; hogy a „második” gazdaság megtűrt megnyilvánulásai a természetes önellátás, a természetes csere, a pénzkiváltás és az ártermelés formáját is ölthették; hogy a munkatevékenységek és a termékek mást „értek”, ha az „első” gazdaságban végezték azokat és onnan kerültek ki, és mást, ha ugyanezek a „második” gazdaságban történtek; hogy a „hiány” állandósult stb., logikusan következik az is, hogy a *családi jövedelmek, az életszínvonal és az életmód jelenségei közti kölcsönkapcsolat egészen más összefüggést mutat hazánkban, mint a kifejtett áru- és pénzviszonyok közti működő fejlett gazdaságokban.*

Ezekben az országokban az elmúlt évtizedekben végbement gazdasági növekedés következtében a jelzett tényezők között kialakult egy „logikus” kölcsönkapcsolat, amely lehetővé teszi, hogy az egyik tényező állapotáról a másikra nagyobb hiba nélkül következtetni lehessen. E „logika” alappillére a *gazdasági növekedés volt*, amelyből a *munkavállalók* (vállalkozók) a *növekvő béreken és fizetéseken keresztül* részesedtek, és a növekvő személyes és családi jövedelmek lehetővé tették a családi felhalmozás és fogyasztás emelését, szerkezetének megváltoztatását, *egyszerűen életszínvonaluk javítását.* Az egyének és családok egyre kevésbé szorultak arra, hogy az „első” gazdaságbeli foglalkozásukon kívül más kereső tevékenységet is végezzenek, és ezzel, továbbá az „első” gazdaságbeli hivatalos munkaidő jelentős csökkentésével nőtt a *szabadidejük.* A folytonosan növekvő jövedelmek, a fogyasztási szerkezet és szokások átalakulása, az életszínvonal és a szabadidő emelkedése, a motorizáció és az infrastruktúra fejlődése stb. *az életmódban* (életminőség) is számottevő, alkalmanként gyökeres változást eredményeztek. *Egyszerűen az „első” gazdaságbeli munkavállaláshoz kapcsolódó egyéni és családi jövedelemnövekedést életszínvonal-emelkedés és életmódváltás követte.*

Nos, hazánkban azon nagy létszámú rétegek és csoportok számára, amelyeknek az egyéni és családi jövedelmei csak részben származtak az „első” gazdaságbeli bérekből és fizetésekből, a fenti „logika” érvényét veszti. Ezek a rétegek gazdaságilag eleve „két lábon” álltak: részben „első” gazdaságbeli munkavállalók voltak, részben megélhetésük biztosításához a háztájiban, kertben, gyümölcsösben stb. is munkát kellett végezniük, mely termelő- és szolgáltatótevékenységekre az „első” gazdaságbeli munkájuk befejezése után került sor. Számukra tehát adott volt egy „*munkacentrikus*”, alkalmanként napi 12–14 órás kötöttséggel járó *életmód*, amelyet az „első” gazdaságbeli hivatalos munkaidő heti 48 óráról 40–42 órára való csökkenése alig befolyásolt. Ugyanis az innen felszabaduló időt a népesség főfoglalkozáson kívüli kereső- és termelőtevékenységekre fordította, *életszínvonalának javítása, később megtartása*, az utóbbi években *csökkenésének ellensúlyozása érdekében.*

Amikor a hazai szociológia arról ír, hogy a különféle társadalmi rétegek (munkajellegcsoportok) jövedelmei és életszínvonala közti különbségek az elmúlt évtizedekben jelentősen csökkentek és kiegyenlítődték, akkor azt is *kell látnunk, hogy ezt a legrosszabb indulási helyzetű rétegek jelentős többletmunkával érték el.* Ez azt jelenti, hogy a magasabb életszínvonalú rétegek rövidebb kötött idő alatt keresték meg ugyanazt a bért és fizetést, mint az alacsonyabb életszínvonalú rétegek, „... az utóbbi rétegek tehát napi másfél–két órával több munkával érték el azt, hogy életszínvonaluk az 1970-es évek folyamán lényegesen emelkedett és közeledett az átlaghoz.”¹² *A jövedelem és az életszínvonal kiegyenlítődési irányzata nemhogy nem vonta maga után az életmód hasonló kiegyenlítődéssel vagy közelítéssel, ellenkezőleg, az életmódkülönbségek növekedtek, mivel ez volt az eszköze és az ára az előbbieket kiegyenlítődéssénc.* Ha úgy tetszik, az *egyes rétegek közti jövedelemkülönbségek új formát öltöttek, nevezetesen az életmódkülönbségeket.* Ez egyrészt kimutatható abban, hogy az „első” gazdaságbeli főfoglalkozáshoz kapcsolódó munkaidő különbségei bizonyos társadalmi hierarchiát fejeznek ki: „... olyan összefüggés látható, hogy az

alacsonyabb keresetű társadalmi csoport tagjai ezért a keresetért több munkaidőt teljesítenek”.¹³ Másrészt, mivel e rétegek „második gazdaságra” való ráutaltsága a kisebb kereset miatt nagyobb, a plusz kereső- és termelőtevékenységre fordított idő alkalmanként napi két órával is meghaladja az „első” gazdaságban is már előnyt élvező rétegeket. Ezért állítjuk tehát, *hogy a jövedelemkülönbségek a vázolt újratermelődési viszonyok közt átalakultak életmódkülönbségekké és ezáltal formát váltottak, rejtetté váltak.*

Azt látjuk tehát, hogy számottevő rétegek esetében az államosított „első” gazdaságból származó jövedelmek és az életszínvonal javulása között nincs kizárólagos és arányos kapcsolat, hiszen az érintettek az életszínvonaluk emelkedését jórészt az „első” gazdaságon kívül, a hivatalos munkaidőn túl, plusz idő, munka és/vagy pénz rafordításával érték el. Vagyis míg az egyik oldalon életszínvonaluk gyorsabban és jelentősebben javult, mint azt az „első” gazdaságból származó jövedelmek lehetővé tették volna, addig a másik oldalon ennek – nem utolsósorban az államosított „első” gazdaságon kívüli szférák diszpreferálása, erőforrásainak elvonása, fejlesztésük és az árutermelés irányába történő orientálásuk korlátozása, és persze az egésznek a töredékföldekhez kapcsolódó gazdasági marginalitása következtében – a „hagyományos” „munkacentrikus” és „önkiszákmányoló” életmód volt az „ára”. Az elmondottak egyszerűsített arra is utalnak, hogy a hetvenes években végbement életszínvonal-növekedésnek csak részben volt forrása az államosított „első” gazdaság, ezért is végtelenen leegyszerűsítőek azok a megközelítések, amelyek szerint a lakosság úgymond jobban él és többet fogyaszt, mint amennyit megtermel. Ez a magyarázat feltételezi, hogy a társadalmi újratermelődéssé egésze az államosított „első” gazdaságban megy végbe, holott mint láttuk, ez nem így van; továbbá nem tesz különbséget a család intézményében zajló újratermelődéssé és a makrotársadalmi és -gazdasági újratermelődéssé között, és azokat egybe-mossa.

Nyilván ilyen gazdasági körülmények között, vagyis ahol a pénzbeli jövedelmek mellett a naturáliák (naturális állami juttatások, naturális bér- és járadékformák, naturális önellátás és csere stb.) oly számottevő – egyes rétegeknél domináns – szerepet játszanak, ott rendkívül sok buktatója van a különféle rétegek és csoportok jövedelmei pénzbeli kifejezésének. Főként akkor, ha a naturális és pénzbeli formák egymásba való átválthatóságát sok tényező gátolja és torzítja (például városon lakáshoz kiutalással hozzá lehetett jutni, de készpénzért nem; a lakás elcserélhető volt, de eladható nem; a megtermelt mezőgazdasági termék sokszor nem volt eladható és tönkrement, de átszámolták pénzbe stb.), és ha a termékeknek hivatalosan is többféle ára van, attól függően, hogy hol termelték (államosított „első” gazdaság, államosított „második” gazdaság, például vgmk, „második” gazdaság) vagy fogyasztják, illetve a „hiány” miként alakítja azokat. Emiatt, bármilyen körütekintéssel és hozzáértéssel is végezték a naturáliák átszámolását, végül is az így „kialakított” társadalmi, jövedelmi, életszínvonalbeli stb. különbségeket nagyon óvatosan szabad csak kezelni, nem utolsósorban azért, mert ez a megközelítési mód a kétféle minőséget – naturália és pénz – azonos és egymásba bármikor átváltható megjelenési formaként kezeli. Márpedig a vizsgált időszakban ez nem állt fenn, hiszen a naturáliák különféle formáinak továbbélését éppen a gazdasági elmaradottság körülményei kondicionálták és nem – mondjuk – az adóhatóság átjatsása. A vázoltak tehát azt jelentik, *hogy ilyen viszonyrendszerben a pénzbeli átszámítás többszörösen is félvezető: azt a látszatot kelti, hogy a pénz és naturália bármikor átváltható egymásba; hogy a naturáliáknak csak egy ára van (amin átszámolták), és mindez az áru- és pénzviszonyok dominanciáját sugallja. Nem mutatkozik meg az egyéni-családi megélhetési és újratermelődési formák jelentős különbsége, az „első” gazdaság (ipari szféra) alacsony eltartóképessége és túldimenzionáltsága, a „második” gazdaság – és*

ennek főként az őstermeléshez kapcsolódó formái – társadalmi-gazdasági súlya vagy a „félproletár” helyzetek tömeges előfordulása. Márpedig ezek tudatosítása a társadalom és a gazdaság fejlettsége, a makrotársadalmi és -gazdasági folyamatok és az újratermelés reális megítélése szempontjából alapvetőbb, mint mondjuk az átszámítással kimutatott jövedelem- és életszínvonal-„nivellálódás” az egyes rétegek között. És még valamit. Egy, a kifejlett áru- és pénzviszonyok közt jól működő adórendszer bevezetése a fentiekben jelzett szétszakadt-szétszakított gazdaság, „kvázi-pénz”, a „félproletár” helyzetek stb. viszonyai között a szándékoltól eltérő következményekkel járhat, ugyanis nem az áru- és pénzviszonyok fejlődése, ellenkezőleg, a természetes ügyletek konzerválódása irányába hathat.

JEGYZETEK

- ¹ Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv 1984. KSH Budapest 1985.
- ² Lásd például Háztartástatisztika 1965 és 1975 közti kiadványai; *Márkus István*: Az utóparaszt-ság arcképehez. Szociológia, 1973/1.; *Kemény István*: A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1972/1.
- ³ *I. Wallerstein*: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Könyvkiadó 1983.
- ⁴ *Berend T. Iván*: A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968. Kossuth Könyvkiadó és Mezőgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. 240. old.
- ⁵ Ugyanott, 145. old.
- ⁶ *Andorka Rudolf*: A magyar községek társadalmának átalakulása. Magvető Könyvkiadó 1979. 133. old.
- ⁷ *Oros Iván*: A mezőgazdasági kistermelés. Statisztikai Szemle, 1983/12. 1235. old.
- ⁸ Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben I., KSH Budapest 1984. 6. old.
- ⁹ *Oros Iván*: Id. mű.
- ¹⁰ Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben. Id. mű, 7. old.
- ¹¹ *Mézes Flórián*: Kis-kertmagyarország. Heti Világgazdaság, 1984. V. 19. (259. sz.), 50–52. old.
- ¹² Időmérleg I. (A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg-felvétel alapján). KSH 1982. 48. old.
- ¹³ Ugyanott, 36. old.

ÚJ KIADVÁNYUNK

Kollár Nóra: Az SPD ÉS A DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS EVOLÚCIÓJA

(A nyugtámet szociáldemokrácia az 1970-es 1980-as években)

TERJEDELME: 170 oldal

ára: 52,- Ft

HEGEDÜS ANDRÁS-MÁRKUS MÁRIA

A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái

Szerkesztőségünknek Hegedüs András átadta Márkus Máriával közösen korábban írt tanulmányukat. Az írást a szerzők a Lengyel Tudományos Akadémia által 1972-ben szervezett nemzetközi szemináriumra készítették, s azt ott megvitatták. A tanulmány akkor itthon nem jelenhetett meg.

Mivel a tanulmány tartalma szerint ma is aktualitással bír és jelen tematikus számunkhoz kapcsolódik, ezért itt adjuk közre. Tudományos dokumentumértéke miatt indokoltnak érezzük publikálását.

A legtöbb kelet-európai ország az utóbbi évek folyamán a gazdasági fejlődésnek sajátos szintjéhez ért el. Ezt a termelésben elsősorban az jellemzi, hogy a növekedés extenzív lehetőségei már lezárultak és a társadalmak dinamizmusa mindenekelőtt attól függ, hogy az intenzív fejlődésre való átállásuk milyen gyorsan és milyen utakon, módokon történik. Ezzel egy időben a fogyasztásban is kirajzolódnak messzemenő változások, megszűnik a tömeges szegénység társadalmi viszonyokat meghatározó szerepe, szélesen kezdenek elterjedni a differenciált szükségletek, és pedig nemcsak a szóban forgó országok belső fejlődése következtében, hanem a fejlettebb országok civilizációs modelljének egyre növekvő hatására is.¹ Ez a helyzet mind egyéni, mind társadalmi szinten nemcsak hogy megteremti a további fejlődési alternatívákat és ezzel az életforma választásának lehetőségét, hanem egyenesen szükségessé is teszi azt. Ezek a problémák sokak számára úgy vetődnek fel, mint a széles értelemben felfogott modernizáció² kérdése. A modernizáció azonban a különböző társadalmakban egymástól lényegileg különböző utakon megy, illetve mehet végbe, és a választott fejlődési alternatívától függetlenül maga a modernizáció mint folyamat is szükségszerűen eltérő lesz.

A jövőről alkotott elképzeléseknek, fejlődési alternatíváknak a szóban forgó országokban legalábbis két fő iránya bontakozott ki világosan: először is tovább él és mindenekelőtt elsősorban hivatalos csatornákon keresztül igen erős hatást gyakorol az államigazgatási modell, amely a már kialakult gazdálkodási, irányítási struktúrákat és életformákat vetíti a jövőbe, és amely így értelemszerűen nem tud adekvát választ adni a jelen új kérdéseire, mert nemcsak tradicionálisan kötődik az extenzív fejlődés és az általános szűkösség körülményei között kialakult megoldásokhoz, hanem ezeket ideológiailag a szocialista társadalom elengedhetetlen tartozékának is tekinti. Ez az út, bár nem szükségszerűen jár együtt a társadalmi viszonyok változatlan reprodukálásával –

mivel rákényszerül bizonyos elméleti és gyakorlati eredmények kisebb-nagyobb mérvű adaptálására –, lényegében azonban nem vezet egy valóban dinamikus új modell kialakulásához. Ugyanakkor még a legszűkebben értelmezett modernizáció is feltételezi azt, hogy egy rendszer ne csak folyamatosan változzon, hanem azt is, hogy képes legyen olyan változások végigvitelére, amelyek túllépnek institutionális határain.

Éppen ezért e modellnek a jövőre vonatkozó alkalmasságát a gyakorlati tapasztalatok alapján is sok kritika érte az utóbbi évtizedben, mégpedig elsősorban azokban az országokban, amelyekben leghamarabb vált időszerűvé az extenzív fejlődés intenzívvel való felváltása, és ezzel egyidejűleg a válaszadás a differenciált szükségletek kiterjedése által felvetett életforma-kérdésre. Nem utolsósorban ezen az alapon bontakoztak ki a szóban forgó országok reformkísérletei is, amelyek azonban végső soron a konkrét erőviszonyok következtében legtöbb esetben megragadtak a régi megoldások korszerűsítésére irányuló kísérleteknél.

A radikálisabb változások hívei egyre gyakrabban képviselnek akár direkt, akár indirekt formában olyan elképzelést, hogy az említett országoknak lényegében a „főútvonalon” kell haladniuk, értve ezen a fejlett nyugati országok által bejárt utat (illetve szélesebben: sávot), vagyis úgy vélekednek, hogy a gazdasági fejlődés meghatározott szintje szigorúan determinálja nemcsak a termelés és a fogyasztás struktúráját, hanem még az irányítási és szervezeti formákat is. Így – véleményük szerint – a szóban forgó országok csak ezen az úton lesznek képesek az újonnan felmerülő problémák megoldására, azaz a modernizálódásra.

A jövőbeni társadalmi fejlődés kérdése körül kialakult viták fókuszában a gazdaság-irányítás módja és különösen a piaci viszonyok termelési és fogyasztási szférában játszott szerepének a megítélése áll. E viták élességéhez hozzájárult az is, hogy egyrészt a kelet-európai társadalmak önanalízise a piaci viszonyok kiküszöbölésének egy sor negatívumát mutatta ki; másrészt viszont nemcsak a klasszikus modell vetette el határozottan a piaci viszonyokat, hanem az áruviszonyok uralmának mai formáival szemben Nyugaton is éles elméleti és gyakorlati (a társadalomtól való kilépés különböző formái, a kommuna-mozgalom, hippizmus stb.) – elsősorban humanisztikus – kritika fejlődött ki, amely meggondolásra, vagy legalábbis reagálásra készítette nemcsak a piaci gazdálkodás ellenségeit, hanem egyértelmű híveit is.

Az elsőnek elemzett államigazgatási modell hívei, ha tudomásul veszik is a piaci viszonyok kiküszöbölésének a dinamizmusra gyakorolt hatását, azt elkerülhetőnek tartják különböző – néha igen látványos – modernizáló eljárásokkal (kibernetika, gazdaságmatematika alkalmazása a tervezésben stb.), ezek azonban a régi út – például a modellhez koherensen hozzá tartozó tervutasításos rendszer – lényegét nem változtatják meg.

Ideológiai síkon változatlanul deklaráltatik, hogy a szocialista társadalmakban a termelés és a szolgáltatás nem piaci értékesítés, illetve meghatározott nyereség elérése érdekében történik, hanem a tervekben, illetve a tervutasításokban kifejeződő társadalmi szükségletek kielégítése céljából. S ugyanakkor elhallgatják azt a szociológiai tény, hogy a „szükségleteket” bürokratikus apparátusok határozzák meg, mégpedig gyakran a deklarált értékekkel ellentétben, különböző hatalmi és rétegérdekeknek megfelelően.

Ezekkel a nézetekkel szemben a „főútvonal” hívei elsősorban abból indulnak ki, hogy a tervutasításos rendszer szinte szükségszerűen reprodukálja a gazdaságtalan termelési struktúrát, s ily módon nem engedi meg a dinamizmus kibontakozását. S éppen a dinamizmus érdekében elkerülhetetlennek tartják a piaci viszonyok igen széles körű érvényesítését (ezt különben nem tartják ellentétnek a tervgazdálkodással, amelynek a megvalósítását azonban közvetett irányítási módszerekkel s nem tervutasításokkal

kívánják elérni). A termelés fő mozgatóerejét és így a dinamizmus kifejlesztésének egyedüli útját a piaci viszonyok között kibontakoztatott nyereségérdekltségben látják, és ennek megfelelően az ember szerzési vágyának kifejlesztését és kielégítését a gazdasági magatartás legfontosabb motivációjának tekintik. Kizárólag a piaci viszonyok kifejlesztése által tartják lehetségesnek a termelés irányításában az államigazgatási hatalom decentralizálását és bizonyos mérvű demokratizálását, a személyes fogyasztásban pedig a választás szabadságának kiszélesítését és így a termelésre való hatásának megnövekedését is.

Így tehát ezen álláspont képviselői olyan reményeket is táplálnak, amelyek szerint az általuk javasolt alternatíva nemcsak a szükségletek nagyobb mérvű kielégítését biztosítja, hanem egyben magának a választásnak a lehetőségét is megnöveli. A „főútvonal” követésének vonzóerejét fokozza, hogy a marxizmusnak a kapitalizmus fölött a hatékonyság szempontjából gyakorolt kritikája az utóbbi évtizedek tapasztalatai alapján fő vonásaiban elvesztette relevanciáját. A termelési eszközök polgári magántulajdonát (ha nem is változatlanul, például komoly állami beavatkozás mellett) lényegében fenntartva, a nyugati országoknak az előző periódushoz képest viszonylag egyenletesebb és gyorsabb fejlődési ütemet sikerült elérniük. Így a termelési viszonyok az elmúlt egy-két évtized tapasztalatai alapján nem bizonyultak a termelőerők fékjeként. A hatvanas években a kelet-európai országokban ugyan még erőteljesen éltek olyan feltételezések, hogy e társadalmak gazdasági növekedésének üteme lényegesen gyorsabb és így fejlettségi lemaradásuk viszonylag rövid időn belül megszüntethető, de ezek az elképzelések a különböző országokban az utóbbi évtized során elért dinamizmus konkrét elemzése alapján illúzióknak bizonyultak. Ezt Magyarországon számos tanulmány konkrét statisztikai elemzések alapján, bár különböző részterületekre vonatkozóan, egyértelműen bebizonyította.⁴

A további fejlődés útját keresve egyelőre hipotetikusán feltételezzük, hogy a választási alternatívák nem merülnek ki a fent jellemzett két megoldással, többek között olyan lehetőséget is kínálnak, amely az államigazgatási modellnél dinamikusabb, a „főútvonalat” követőnél humanisztikusabb társadalmi fejlődést ígér. Mielőtt a lehetőség felvázolását megkísérelnénk, nézzük előbb a termelés, majd a fogyasztás területén azokat a fő problémákat, amelyek megoldása a jelen pillanatban perdöntőnek tűnik.

TECHNIKA, MUNKASZERVEZET, MUNKAMEGOSZTÁS

A közepesen fejlett országok – amelyek közé a kelet-európai szocialista országok is tartoznak – gazdasági növekedésében, illetve az extenzív fejlődés intenzívvel való felváltásában igen nagy szerepet játszik a fejlett országokban létrehozott technikának, technológiának és szervezési megoldásoknak az átvétele. Ennek az adaptációs folyamatnak azonban jól érzékelhető korlátai vannak, amelyek eltérést eredményeznek ugyan a „főútvonaltól”, de ez nem vállalt értékek alapján választott *más* utat, hanem elsősorban *lemaradást* jelent. Mindenekelőtt ilyen korlátnak kell tekinteni különböző társadalmak alacsony fokú készségét arra, hogy a más országokban kifejlesztett technológiát maguk számára hasznosítsák. Az adaptációs folyamat kibontakozásának tehát egyaránt vannak politikai, ideológiai, kulturális és civilizációs feltételei. Ezek mindenekelőtt az egyes országok nyitottságával függnek össze. Az októberi forradalom győzelme után ez a nyitottság szinte természetes követelménynek tűnt, Lenin még azt hangsúlyozta, hogy technikai és munkaszervezési problémák megoldása érdekében azoktól az országoktól kell tanulni, amelyek a gazdasági és technikai fejlődésben elől járnak.

Később azonban nem utolsósorban különböző objektív körülmények (intervenció, gazdasági blokádnak stb.) megnehezítették az új technikai vívmányok és termelési módszerek iránti nyitottság valóra váltását. Ez a bezárulás később ideológiává vált, amely a legkülönbözőbb tudományos és technikai eredményeket (például kibernetika, genetika stb.) főként ideológiai alapon értékelt és ezzel megnehezítette azok racionális felhasználását.

Az így kialakult zártság deformálta a szóban forgó országok tudományos életét és műszaki fejlesztési tevékenységük struktúráját, a fejlettebb országok tudományos és technikai eredményeinek adaptációja helyett előtérbe került a mindenáron új eredményre való törekvés. A legkülönbözőbb gazdasági területeken is az autarchia elve vált uralkodóvá (például licenc és know-how vásárlás a legtöbb országban minimálisra csökkent). A zártság, illetve autarchiára törekvés természetesen kiterjedt a külkereskedelmi kapcsolatokra is. Emiatt még abban az esetben is, amikor a kutató-fejlesztő munka valamely területen komolyabb eredményeket hozott, ezt a termelésbe sokszor nem lehetett optimális módon bevezetni, mert az importlehetőség hiánya miatt nem voltak biztosítottak az ehhez szükséges megfelelő alkatrészek, gépek stb. Ugyanakkor a korszakosabb megoldásokat a nagymértékben leszűkült és zárt piac nem is igényelte.

Ez a helyzet ugyan később enyhült, de a tudomány és technika új eredményeinek adaptációját a zártság igen lassú feloldódása mellett továbbra is megnehezíti az általános munkakultúra és technikai képzettség viszonylag alacsony színvonala. Ez elsősorban ahhoz kapcsolódik, hogy ezen országok nagy részében az ipari munkások többsége közvetlenül a mezőgazdaságból jött vagy első generációs munkás, és ez nemcsak sajátos adaptálódási problémákat vet föl – amit egyébként a hazai szociológia ma már igen részletesen vizsgál –, hanem igazolt tény az is, hogy ez a réteg bizonyos mértékig saját képére formálja a munkaszervezetet, magához adaptálja azt.

A piaci viszonyok kiterjesztése mindkét vonatkozásban pozitív változást ígér. Egyrészt ma már racionálisan nem képzeltető el a termelők versenyének kibontakoztatása egyes államok vagy államszervezetek elzártsága alapján, és így a piac szükségképpen leépíti a zártság sok, ma még tapasztalható elemét, másrészt az érintkezés kiszélesedése feltétlenül megnöveli a munkakultúra fejlesztésére irányuló törekvések hatékonyságát is, mert hiszen állandóvá teszi a különböző típusú munkaszervezetek közötti konfrontációt (például fejlett országok számára végzett bér munka, különböző típusú kooperációs szerződések).

A piac vezérlőelve azokban a gazdasági hatékonyság, és így csak az új technika iránti ilyen értelmű bírálatot – a gazdaságosság, illetve gazdaságatlanság megítélését – képes magáévá tenni. Ezt az egyoldalúságot két szempontból is korrekció alá kell vonnunk. Egyrészt a közepesen fejlett országoknak, ha meg akarják gyorsítani gazdasági fejlődésüket, bizonyos kulcsfontosságú területeken olyan technikai újításokat is be kell vezetniük, amelyek az adott pillanatban még gazdaságatlanok, de technikailag forradalmasítanak egész területeket (például számítógép-program, vagy a még hosszú ideig gazdaságatlan háztartási technológia). Másrészt pedig számunkra még ennél is fontosabb követelmény az, hogy – nem hagyva figyelmen kívül természetesen a gazdaságosságot sem – a műszaki fejlesztésben és a munkaszervezet korszerűsítésében humanisztikus értékek alapján más fontossági sorrendet kell kialakítani, mint amit a laissez-faire módon értelmezett piaci értéktételek diktálnak.

Ez utóbbi értelemben felfogott kritika mindenekelőtt különböző embercentrikus tudományok és irányzatok részéről merül föl, de felvetődik olyan társadalmi mozgalmak részéről is, amelyek megkérdőjelezzik az egyes technikai vagy más tudományos vívmányok által indikált életmódot, vagy az általuk kiváltott strukturális hatásokat.

Ezen utóbbi kritika még akkor is figyelemre méltó, ha azt ma még a tárgyak vonzása erősen háttérbe szorítja, ha a tömegek számára ma még nem jelent közvetlen mindennapi tapasztalatot ez az életforma, ami az említett mozgalmakat szülte, s emiatt számukra sokkalta inkább vonzó a „főútvonalon” járó fejlődéshez fűződő életszínvonal.

A társadalmi fejlődés alternatívái megválasztásának igen fontos kérdése, hogy a szóban forgó országok, illetve társadalmak hogyan viszonyulnak ehhez az elméleti és gyakorlati kritikához. A hivatalos álláspontra ma még inkább az a jellemző, hogy bár elvileg elismerik ennek a kritikának, vagy legalábbis egyes elemeinek jogosultságát, érvényességét azonban rendszerint korlátozzák azokra a társadalmakra, ahol a gazdasági életben a magántulajdonosi viszonyok továbbra is döntő szerepet játszanak. Így teljesen eltérő módon értelmezik egy ugyanazon jelenséget, attól függően, hogy az milyen társadalmi-gazdasági formációban lép fel. Így a szóban forgó országokban a „humán technika és technológia”, illetve az ennek megfelelő munkaszervezeti módszerek iránti követelés szinte természetszerűleg teljesen háttérbe szorul a javak és szolgáltatások mennyisége gyors növekedésének szorgalmazása mellett.

A technika és a munkaszervezet fejlesztése nagymértékben meghatározza a munkamegosztásra épülő társadalmi struktúrát, illetve a benne lezajló mozgásokat. A hatvanas évek elején a különböző európai szocialista országokban kialakult szociológia szinte egyidejűleg kezdte meg ezen társadalmi-gazdasági alakulat struktúrájának elemzését s az empirikus vizsgálatok sorozatával¹ bizonyította be, hogy itt olyan igen stabilnak mutató társadalmi struktúra alakult ki, amelynek a legtöbb rétegtípus jegye már nem az emberek között a tulajdonviszony tekintetében megmutató különbség, hanem a konkrét munkamegosztásban elfoglalt helyük. E kérdés elemzésénél figyelembe kell venni azt is, hogy a munkamegosztás szerepe a társadalmi struktúra kialakításában nemcsak a kelet-európai országokban nőtt meg, hanem Nyugaton is, és ez azt a látszatot kelti, hogy a gazdasági, illetve a technikai fejlődés szükségszerűen a munkamegosztásra épülő rigid társadalmi struktúra kifejlődését tételezi fel.

Jóllehet a technikai fejlődés valóban különböző munkatípusokat teremt, de nem közvetlenül általa, hanem a társadalmi rendszerben határozatják meg, hogy ezekhez a konkrét munkafajtákhoz az emberek milyen formában kötődnek, s hogy a munkamegosztás szerinti rétegek között milyen hierarchia alakul ki a jövedelmek, a presztizsek elosztása, a hatalmi döntések lehetősége, illetve azok társadalmi kontrollja szempontjából.

Ez egyben azt is jelenti, hogy bár a termelési eszközök polgári magántulajdonának megszüntetésével lényegileg nem változtathatók meg a technikailag determinált munkatípusok, de legalábbis elvileg lehetőség nyílik arra, hogy a hozzájuk kötődő, az ember életmódját meghatározó következmények lényegesen másképpen alakuljanak, mint a kapitalizmusban. A munkamegosztás szocialista értékek szempontjából negatív következményeinek ellensúlyozása vagy csökkentése legalábbis két úton képzelhető el:

1. A gazdasági fejlődésben előtérbe lehet helyezni olyan változtatásokat, amelyek elősegítik a legkevésbé kívánatos munkatípusok (például az egész napos ártalmas munkakörök, a monoton munka) viszonylag gyors kiküszöbölését, s a munkaszervezetben is végrehajthatók olyan változtatások, amelyek növelik az ember autonómiáját és emellett a teleologikus funkcióját (például a munkakörök kiszélesítése, tervszerű változtatások stb.).

2. Megváltoztatható a presztizsek, a jövedelmek, a hatalomra vagy társadalmi kontrollra való lehetőség megosztásának különböző munkatípusokhoz kötődő hierarchiája is. Ebből a szempontból igen nagy jelentőségű a termelő kollektívák által gyakorolt

ellenőrzés a szakigazgatási apparátusok fölött, ami lehetővé teszi, hogy az emberek a munkamegosztásban elfoglalt helyüktől függetlenül befolyásolni tudják társadalmi viszonyaik formálását.

Az európai szocialista országokban azonban sem egyik, sem másik vonatkozásban nem figyelhető meg számottevő előrelépés. Ami az első kérdést illeti, vagyis annak a célkitűzésnek a teljesítését, hogy a technikai fejlődés a lehető legnagyobb mértékben alkalmazkodjék a munkát végző emberhez, ezt több körülmény is akadályozta:

Ezek az országok viszonylag alacsony gazdasági szintről indultak, ami ugyanakkor párosult a már elemzett zártsággal. Emiatt a társadalom legfőbb deklarált gazdasági célkitűzésévé az egy főre jutó termelés, illetve nemzeti jövedelem növelése vált, ami a fejlődésnek ebben a szakaszában már önmagában is lezárta olyan technikai változtatásoknak a lehetőségét, amelyek segíthették volna az emberre hátrányos munkatípusok minél gyorsabb kiiktatását. Hiszen ennek a törekvésnek az érvényesítése az adott színvonalon minden bizonnyal növelte volna a tőkegyűthetőt és csökkentette volna a mechanikusan elképzelt – az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésével azonosított – dinamizmust.

A nehézipar túlzott ütemű és ugyanakkor az iparnak egyoldalúan extenzív fejlesztése nemcsak hogy nem csökkentette az ember számára igen terhes munkaköröket, hanem még növelte is azok arányát. Jellemző erre az állapotra többek között a kézi rakodómunkák igen nagy arányú megnövekedése.

Mindez gátolta azt, hogy a munkamegosztásnak és egyben a társadalmi struktúrának a technikai-szervezeti alapja a megváltozott tulajdonviszonyok között jobban megfeleljen a munkával szembeni humanizált elvárásoknak, mint ahogy a modernizáció főútvonalát követő országok megfelelő színvonalán kialakult.

Ez azonban, ahogyan azt előzőleg is jeleztük, egymagában még nem dönti el a technikai munkamegosztás társadalmi következményeit, a jövedelmek, a presztízs elosztását és egyben a társadalom nyitottságának, illetve zártságának a fokát.

A már említett – társadalmi struktúrát vizsgáló – szociológiai kutatások igen relevánsan mutatták meg azt a mi elemzésünk szempontjából különösen fontos tényt, hogy a munkamegosztás alapján kialakult rétegek nemcsak a jövedelemelosztásban elfoglalt helyük szerint, hanem érdekeik, értékeik és életmódjuk tekintetében is különböznek egymástól, továbbá, hogy közöttük nemcsak a generáción belüli, hanem a generációk közötti mobilitás is alacsony fokú.

Azok a kezdeti törekvések, amelyek strukturálatlan és teljesen nyitott társadalom létrehozására irányultak, nem hoztak eredményt, és részben beletörődés lépett a helyükre, részben pedig olyan apologetikus ideológia, amely a fennálló különbségeket úgy tünteti fel, mintha azok nem lennének számottevőek, és a szociológiai tények ellenére továbbra is változatlanul deklarálja a társadalmak nyitottságát.

Ezen a helyzeten a főútvonal nyíltabb követése a dolog lényegét tekintve vajmi keveset változtatna, legfeljebb rombolná az említett illúziókat, nyíltabbá tenné a társadalom strukturális tagozódását és az ebből eredő konfliktusokat.

AZ AQUISITIV TÁRSADALOM FOGYASZTÁSI MODELLJÉNEK HATÁSA A SZÜKSÉGLETEKRE

A gazdasági célkitűzésekben az utóbbi időben előtérbe került a különböző fogyasztási javak iránti differenciált szükségletek gyorsabb ütemű kielégítésének a követelménye. Bár ennek a folyamatnak kétségtelenül van pozitív oldala, mert bizonyos fajta szükség-

letek létrejötte, illetve általánossá válása előfeltétele a társadalom modernizációjának, az ember autonómiája kiszélesedésének, öncélúvá válása azonban háttérbe szoríthatja a társadalom másik természetes célkitűzését, azt, hogy a társadalom a maga szükségleteit minél kevesebb s az emberi természetnek minél inkább megfelelő munkával elégítse ki.

Az egyéni szükségletek termelése általában összefügg az egyes társadalmak gazdasági és különösen az ipar fejlettségi szintjével, bár – a differenciált szükségletek kifejlődésében – jelentősen megelőzheti azt. Az eltérés a termelési, illetve a szükségleti színvonal és struktúra között főleg akkor éleződik ki, amikor az egyes országok nem alkotnak már izolált egységeket, a környezetükben náluk fejlettebb gazdaságok is léteznek, amelyek számukra fogyasztási modellül szolgálhatnak.

Ma egyrészt a tömegkommunikáció kifejlődése, másrészt pedig a politikai zártág kisebb vagy nagyobb mérvű feloldódása következtében a világ egyre inkább nyitott rendszerré válik és így a fejlettebb országok évről évre nagyobb hatást gyakorolnak a többi társadalomra, köztük az európai szocialista országokra is. Ezzel egy időben a világ különböző részei közötti gazdasági különbségek mind az egy főre jutó nemzeti vagy, mind a nemzeti jövedelem tekintetében fantasztikusan megnöttek. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem különbsége a legszegényebb és a leggazdagabb ország között egy évszázad leforgása alatt legalább a tízszeresére nőtt. (Körülbelül 2 és félszeresről 25-szörösre).

Mindez egyaránt gyakorol pozitív és negatív hatást a közepesen fejlett országokra, részben megkönnyíti (például új technikai vívmányok átvételének lehetősége következtében), részben azonban megnehezíti fejlődésüket (például megsokszorozza az egyszerre megoldásra váró problémák számát). A fejlett országok fogyasztási struktúrája, amelynek a hatása a szóban forgó társadalmakra különösen dinamikus, tömeges méretekben hoz létre olyan szükségleteket is (ide számítva akár teljesen új típusú igényeket, akár a már létezőnek új kielégítési módját), amelyek ezekben az országokban csak a fogyasztási struktúra igen erőteljes eltorzítása révén – és így is legfeljebb csak részben – elégíthetők ki.⁵ Így olyan rétegekben is, amelyek alapszükségleteiket sem tudják az adott országra értelmezhető tisztas emberi élet szintjén kielégíteni, megjelennek és hatnak olyan szükségletek, amelyek kielégítése érdekében – bármennyire is irracionálisnak tűnhetnek ezek az adott életszínvonalon – az emberek igen nagy áldozatokra képesek.

Az így létrejött fogyasztási modellből elsősorban a szegényebb rétegeknél természetesen legkiesik egy sor „átvezető” civilizációs vívmány, főleg olyanok, amelyek nem tartoznak az életmód különösen látványos tartozékai közé (például a testhigiénia, vagy olyan lakásfelszereltség, mint a melegvíz stb.), és amelyek az adott időszakban már nem hatnak az újdonság erejével, amikor nem összpontosul már rájuk a reklám minden erőfeszítése. Kiesnek ebből a modellből olyan szükségletek is, amelyek elterjedését hátráltatja az egyénileg nem mindig megoldható feltételek hiánya (például infrastruktúra elmaradottsága és a lakások vízzel való ellátottságának igen alacsony mértéke), s ezt a szituációt szinte szükségképpen magával hozza az előzőekben már jelzett termelőcentrikus beruházás.”

Az akquisitív társadalmak által kínált fogyasztási modell egyik fő jellemzője tehát az, hogy az általa felébresztett differenciált szükségletek kielégítése nemcsak az egyes tárgyak értéke miatt vonzó, hanem emellett nem utolsósorban státust kifejező vagy státust rögzítő, sőt – bizonyos rétegek illúziói és reményei szerint – státust biztosító jelensége is van.

Egyes társadalmi rétegek számára ugyanis ilyen szükségletek kielégítésére orientált fogyasztás elfeledtetni látszik azt az egyenlőtlenséget, amely a munkamegosztásban, a

hatalmi struktúrában és a jövedelemelosztásban fennáll. Itt is megismétlődik tehát a fogyasztói társadalmak kialakulásával megfogalmazott illúzió, hogy a fogyasztás válik a társadalmi kiegyenlítődés fő terepévé. Ugyanakkor más, különböző okoknál fogva egyébként privilegizált rétegek, amelyek előnyös helyzetük következményeként megszerezhetik az áruhiány miatt még csak kevesek számára hozzáférhető javakat, ilyen fogyasztással részben manifesztálják, részben pedig rögzítik a társadalmi helyzetüket, mégpedig sokszor oly módon, hogy pozícióelőnyüket vagyonná változtatják át. Mind a szükségleti struktúra deformációja, mind a társadalmi rétegek között fellépő különbségek természetesen egyaránt vonatkoznak nemcsak az anyagi, hanem a szellemi-kulturális fogyasztásra is, ahol úgyszintén érvényesülnek a különböző típusú privilégiumok. A kulturálódás lehetősége a társadalom igen széles rétege számára igen korlátozott, elsősorban azok számára, akiknek hivatalos, nem hivatalos munkaideje úgyszólván egész napjukat igénybe veszi. Ez a réteg a különböző szociológiai kutatások szerint nemcsak igen jelentős, hanem a hivatalos szabadidő növekedése ellenére tovább szélesedik. Ehhez társul az akvizitív modell által terjesztett, mind több időt elfoglaló kommersz, leginkább passzív szórakozás, ami elsősorban sajátos időöltési modelleket, recepteket alakít ki és nem az emberek egyéniségének kifejlesztéséhez járul hozzá.

A differenciált szükségletek kifejlődése igen nagy mértékben megnövelte a munkabér ösztönző szerepét, ami egyébként az akvizitív társadalmakban a dinamizmus egyik legfontosabb összetevője. A szóban forgó országokban azonban ezt az impulzushatást csökkenti a sokszor krónikussá váló áruhiány, ami a gazdagabb rétegeknél a kényszertakarékosság jelenségéhez vezet, és ez csökkenti ezekben az országokban az anyagi ösztönzés tényleges hatékonyságát, annál is inkább, mivel a szegényebb rétegek differenciált fogyasztásának kifejlődését nem segíti elő kellő mértékben az egyéni áruhitel rendszere. Mindezzel egyidejűleg a piaci viszonyok – a piaci árak – fokozatosan ugyan, de kezdenek érvényesülni az alapszükségletek kielégítésénél is (az élelmiszeripari termékek árának és a lakbereknek az emelése szinte általános jelenség a vizsgált országokban), ami kisebb jövedelmű rétegeknél csökkentheti az alapfogyasztás elért színvonalát.

A mai helyzetet tehát részben a magas fokon felébresztett differenciált szükséglet és fogyasztás áruhiány miatti korlátozása, részben az alapszükségletek kielégítésénél a piaci viszonyok egyre nagyobb mérvű térnyerése jellemzi. Ennek következtében ez az állapot nem elégítheti ki sem a dinamizmus, sem a humanizmus követelményét. Látványosan a jelenlegi helyzethez képest a piaci viszonyok általános térhódítása jelentős előrelépés, mivel a fogyasztási struktúra kialakításában a fogyasztó nagyobb autonómiát kap fogyasztásban, és amennyiben pénzzel rendelkezik, nem korlátozza őt sem az áruhiány, sem tőle független szakigazgatási hatalom által alkalmazott preferencia- és diszkriminációsrendszer. Ez önmagában azonban messzemenőleg nem biztosítja ténylegesen humanisztikus fogyasztási struktúra kialakulását, mivel a piacon keresztül elsősorban az akvizitív vagy presztízszorientációk érvényesülnek. Az egyének individuális fejlődését ténylegesen szolgáló szükséglet-, és így fogyasztási struktúra kialakulása csak az értelmes életforma szabad megválasztásával és megvalósításával egyidejűleg lehetséges.

LEHETSÉGES-E HARMADIK MEGOLDÁS?

Ahogy az előzőekben igyekeztünk megmutatni, az említett országok modernizálásának két elemzett modellje körül a jelen helyzetben kétségtelenül a második az, amely konzekvensebben és hatékonyabban szolgálhatja nemcsak a dinamizmust és ezzel az

életszínvonal emelését, hanem bizonyos meghatározott korlátok között még a demokratizálást is. Számolni kell azonban azzal, hogy ez egy olyan kényszerpályára vezetheti rá a szóban forgó országokat, amely az emberek számára ugyan minden valószínűség szerint kényelmesebb életkörülményeket képes biztosítani, ugyanakkor azonban, ha nem is állítja vissza a termelési eszközök magántulajdonát, de lényegében egy nyereségre orientált akquisitív típusú társadalmat hoz létre.

Éppen ezért úgy véljük, hogy mindkét előzőleg felvázolt modellel szemben legalábbis *elméletileg* kidolgozható olyan út, amely egyszerre elégíti ki a dinamizmust és a humanisztikus célkitűzéseket, vagyis olyan fejlődés, amely egyrészt radikálisan szakít a hagyományos megoldásokkal, figyelembe véve mindazt az elemzést és gyakorlati tapasztalatot, amely ennek tényleges következményeit reálisan megmutatta, számol az új tendenciákkal (intenzív fejlődés, differenciált szükségletek előtérbe kerülése) s ugyanakkor nem a fejlett kapitalista országok által bejárt „főútvonalat” tartja követendőnek, elfogadva többek között azt a kritikát, amely erről az útról a szocialista, vagy szélesebb humanista értékek alapján elméletben és gyakorlatban kialakult és amely egyaránt vonatkozik a termelés és a fogyasztás, a köz- és a magánélet szféráira. Olyan modell kialakításáról van tehát szó, amely az intenzív fejlődésre való áttérésnél képes összeegyeztetni a gazdasági hatékonyságra törekvést a humanizációs tendenciákkal: mind technikailag, mind társadalmilag jelentősen csökkenti a munkamegosztás elidegenítő következményeit; az alapszükségeket a tisztas emberi élet szintjén a társadalom minden tagja számára biztosítja; a differenciált szükségletek termelésével és kielégítésével pedig az egyének individuális fejlődését szolgálja, megadva az életformák közötti választás lehetőségét.

Amikor a dinamizmusról mint ennek a modellnek egyik alapkövetelményéről beszélünk, akkor ezt nem azonosíthatjuk a nemzeti jövedelem, sőt még a nemzeti vagyon statisztikailag mért növekedésével sem, hanem ezen a legszélesebb értelemben felfogott társadalmilag hasznos tevékenység (beleértve nemcsak az anyagi javak termelését, hanem olyan területeket is, mint az oktatásügy, vagy az egészségügy) hatékonyabbá válását értjük. Ez részben úgy jelenik meg, mint a már kialakult szükségletek kielégítését szolgáló egyszerű reprodukció kevesebb munkaerő-ráfordítással, részben pedig a felszabaduló munkaerő révén új szükségletek kitermelése – beleértve a szabadidő-szükségletet is – illetve régiek magasabb színvonalú kielégítése. Az ilyen változások nagy – és az emberek jóléte szempontjából igen fontos – része azonban nem mutatkozik meg sem a nemzeti jövedelem, sem a nemzeti vagyon növekedésében, és racionálisan nem kapcsolható be sem a piac, sem a nyereségérdekeltség hatáskörébe.

Az így felfogott társadalmi dinamizmushoz szorosan kapcsolódik a humanizmusról vallott felfogásunk – amelyben egyik legfontosabb követelmény, hogy az emberek ne csak szükségleteik kielégítésének módjáról tudjanak szabadon dönteni, hanem magukról a szükségleteikről, illetve azok hierarchiájáról is. Ez utóbbi viszont már lehetetlen anélkül, hogy az emberek egyrészt ne választhatnának különböző életformák között, másrészt pedig olyan társadalmi viszonyok kialakítása nélkül, amelyek őket emberi mivoltuk kifejlesztésére és az individualitásuknak megfelelő önmegvalósításra ösztönzik, tehát olyan életformák kialakítását szorgalmazzák, amelyek a társadalom anyagi és kulturális gazdagságát közvetíteni képesek minden egyén felé. Mindez megvalósíthatatlannak tűnik olyan közösségek tömeges kifejlődése nélkül, amelyek nem vetődnek alá sem a piac uralmának, sem az állam monopolisztikus törekvéseinek, hanem mind az egyikkel, mind a másikkal szemben hatékony társadalmi erőt képviselnek. Egy ilyen út lényege tehát nem abban rejlik, hogy az államigazgatási bürokráciát felváltja a piac, vagy fordítva, az állami bürokrácia szigorú kontroll alá veszi, sőt eset-

leg megszünteti a piaci viszonyokat, hanem, hogy sem az egyik, sem a másik ne léphessen túl a társadalom hatékonyságát *szolgáló* funkción. Az életforma megválasztása, a termelési és a fogyasztási preferenciák és diszkriminációk meghatározása pedig a reális társadalmi erőket képviselő közösségek kezébe menjen át, amelyek ily módon uralmat tudnak gyakorolni mind az állami bürokrácia, mind a piac fölött.

Egy ilyen új út néhány konkrét problémáját az elmúlt évek során több tanulmányunkban is próbáltuk elemezni.⁸ Ameddig azonban ezek a problémák külön-külön vetődnek fel, az a látszat alakulhat ki, hogy ezek izoláltan, már az adott bázison, komoly strukturális átalakulás nélkül is megoldhatók, a valóságban pedig csak úgy képzelhetők el, mint az állami társadalmi változások részei.

Mindezek után természetesen felvetődik az a kérdés, hogy konkrétan a szóban forgó kelet-európai országokban gyakorlatilag lehetséges-e olyan útra való áttérés, amely a előzőekben jellemzett két fő követelményt teljesíti. Nem akarunk itt belemenni a konkrét gazdasági helyzetből adódó részproblémák tárgyalásába, amelyekkel egyébként – ha vázlatosan is – már foglalkoztunk, és amelyek véleményünk szerint önmagukban, ebben a vonatkozásban nem jelentenek leküzdhetetlen veszélyt.

Ilyen változásoknak a megvalósítása azonban nem képzelhető el anélkül, hogy ne alakulna ki irántuk többé-kevésbé tömeges mértetben reális társadalmi szükséglet és ez ne válna hatékony erővé a társadalmi mozgásban. Másképpen kifejezve – a szocialista alternatíva ilyen irányú kifejlődésének gyakorlati megvalósítása lehetetlen bármilyen jóindulatú hatalmi döntések alapján a tömegek ilyen irányú öntevékenysége nélkül.

Kérdés azonban, hogy a szóban forgó társadalmak különböző rétegeiben léteznek-e olyan szükségletek, amelyek nem elégíthetők ki se az első – nem eléggé hatékony és ugyanakkor igen restriktív – modellen belül, sem az akquisitív orientációkat fejlesztő „főútvonalon”, másképpen: léteznek-e ma ezekben a társadalmakban radikális szükségletek, illetve számítani lehet-e ezek kifejeződésére.

Nem egyszerű erre válaszolni, hiszen olyan társadalmakról van szó, amelyekben ideologikusan állami feladatnak tartják ilyen szükségletek kielégítését, de legtöbbször olyan módon, amely teljesen kiábrándítja az embereket és így visszafejleszti ilyen irányú szükségleteiket. Mégis ezek a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben, csoportjaiban – ha igen gyéren és bátortalanul is – föl-föltörnek. Ilyen kezdeményezésekről írtunk a közösségekről szóló tanulmányunkban, ilyenről olvashatunk László-Bencsik Sándornak a „Magyarország felfedezése” sorozatban megjelenő könyvében (Történelem alulnézetben), ilyenekkel találkozhatunk az ifjúság különböző rétegeinél is. Így ebből a szempontból az ügy legalábbis nem reménytelen.

Másrészről az úgynevezett széles tömegek viszonya az előzőleg tárgyalt két modell egyikéhez sem egyértelműen pozitív. Az első irracionális, a szükséghez való kötöttsége, a restriktív és a mindennapok velejáró kényelmetlenségei sokakat kiábrándítottak, ugyanakkor a másik modellhez való viszony is sokkal ambivalensebb, mint ahogy ezt általában elképzelik. A tömegek szemében ugyanis az új modell által nyújtott vívmányok – legalábbis ma még – többségükben az egyébként is privilegizált rétegeknek nyújtanak újabb privilégiumokat és nagyobb anyagi jólétet, s így a „főútvonal” iránti lelkesedés nem olyan egyértelmű.

Így ha a társadalmi erőket tekintve válaszunk nem is egyértelműen pozitív, de értelmetlennek bizonyul egy újabb, az eddiektől eltérő fejlődési alternatíva keresése.

Mindezekből nem következik az, hogy az általunk fölvetett alternatíva megvalósítása a legközelebbi időben realitássá válhat, de ez nem teszi kevésbé fontossá a modell mielőbbi átgondolt elméleti kidolgozását.

1972. június hó

¹ Ez természetesen korántsem jelenti, hogy ezek közül az országok közül még a leggazdagabbakban is ne találhatnánk viszonylag nem csekély létszámú olyan réteget, amely nem a tisztességes emberi élet normáinak megfelelően elégíti ki alapszükségeit. Ez azonban legalábbis részben összefügg a differenciált szükségletek dinamikus hatásával is, amire a későbbiekben még rátérünk.

² A modernizációnak sokféle fogalma van használatban, de abban nagyjából mindenki megegyezik, hogy a szociológusokat itt elsősorban két aspektus érdekli: a strukturális változások és a szociokulturális rendszer adaptív képessége. „Strukturális kérdések között – írja *W. H. Priedland*, az a *Social Approach to Modernization*-ban S. N. Eisenstadt nyomán – elsősorban olyan kérdéseknek van szociológiai relevanciája, mint a gazdaság specializációja, az urbanizáció, a beleszületettségi privilégiumok megszüntetése, a mobilitás megnyitása, elsősorban az iskolai oktatás minél szélesebb kiterjesztése, a magasan differenciált politikai struktúra kiterjesztése az élet minden szférájára, a tradicionális elit politikai kontrolljának gyengülése, kulturális és értékrendszerek differenciálása, és végül a kiterjedt kommunikációs rendszerek kifejlődése.” „A második aspektusra vonatkozólag pedig a rendszerek képessége olyan változásokra, amelyek túlhaladnak intézményi premisszáin.” *Modernization by Design*. Cornell Univ. Press. 1969.

³ *Tóth A. Ernő*: „Az élőlomka-felhasználás arányváltozásai a mezőgazdaságban” című tanulmányában (Közgazdasági Szemle, 1971. 10. sz.) többek között kimutatta, hogy az egy mezőgazdasági keresőre jutó népességszám az 1930-as évekhez viszonyítva gyorsabban nőtt a nyugat-európai, mint a kelet-európai országokban (Magyarországon évi 1,22, de Ausztriában 2,11, az NSZK-ban 3,85). Az általa használt adatok szerint a mezőgazdaság iparosodása és kemizálása is lassabban fejlődik. (Míg Magyarországon például az utóbbi 15 évben az egy hektárra jutó műtrágya-felhasználás évi átlagos növekedése 3,60 kg, addig Ausztriában 9,52 és az NSZK-ban 9,46. Hasonlóképpen 1948–1952-től a 100 hektár mezőgazdasági területre az évi traktorállomány-növekmény nálunk 0,063, míg Ausztriában 0,700 és az NSZK-ban 0,806 db).

Az ipar tényleges dinamizmusának elemzését és nemzetközi összehasonlítását megnehezíti, hogy egyrészt itt bonyolultabb a természetes mutatók használata, másrészt pedig a termelői ár kialakulásának országok szerinti eltérő módja miatt a pénzügyi mutatók használata úgyszólván lehetetlen. Mindemellett az adatok értékelésénél figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a termeléscentrikus (infrastruktúrát elhanyagoló) beruházások elsődleges célja az ipar fejlődési ütemének felgyorsítása. (*Hetiényi István* adatai szerint: „A szocialista országokban a termelői beruházások aránya 55–75 %, míg a megfigyelt kapitalista országokban 28–45 %.” Népgazdaságunk fejlődésének időszéri kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971. 16. old.) E szempontok együttes figyelembevételével nem értékelhetjük túl azt a tényt, hogy az ipari termelés indexe Magyarországon nagyobb, mint az előző összehasonlításokban is szereplő országokban (ha 1960-at 100 százaléknak vesszük, akkor 1968-ban 177, míg Ausztriában 141, az NSZK-ban pedig 147), hiszen ebben nyilvánvalóan szerepet játszik az a jelenség, amelyet Jánossy Ferenc az ipar kvázi-fejlettségének nevezett el.

Toth Ernő tanulmányában a lakás és a kommunális ellátás hazai fejlődését veti össze egy sor más országgal és bár az általa vizsgált időszak viszonylag rövid, mégis jellemző a fejlődés általánosabb trendjére. Eszerint míg az 1000 lakosra jutó lakószobák száma Magyarországon az 1960-as 66,5-ről 1966-ra 70,7-re, addig Ausztriában 104,9-ről 113,7-re, az NSZK-ban pedig 98,3-ról 110,1-re emelkedett. A növekedési ütem különbsége még nagyobb Magyarország rovására, ha a szobák száma helyett a lakóterületből (m²) indulunk ki. („A lakás és kommunális ellátás nemzetközi összehasonlítása”. Közgazdasági Szemle, 1971. 11. sz.) Hasonló következtetésre jutottak tanulmányukban Csernok Attila, Ehrlich Éva és Szilágyi György is, akik a lakásépítkezést is magában foglaló infrastruktúra fejlesztésének dinamizmusát vizsgálták. Az általuk kidolgozott módszer alapján megállapították a különböző országok sorrendjét és annak időbeli változását. Eszerint Magyarország az 1950 és 1955 között 22. helyről (ami szerzők szerint az 1925–1930-as állapothoz képest már jelentős romlás), 1965–1968-ra a 25. helyre esett vissza. („Az infrastruktúra fejlődésének néhány jellemzője.” Társadalmi Szemle, 1971. 11. sz.)

⁴ Lásd például: Magyarországon a Statisztikai Hivatal által végzett nagyszabású reprezentatív struktúra-vizsgálatot: Társadalmi rétegződés Magyarországon, 1966. Ugyancsak igen gazdag empirikus és elemző anyagot tartalmaz *Ferge Zsuzsa* könyve: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

⁵ Ehrlich Éva egyik tanulmánya szerint éppen a civilizációs modell hatására eltérő időszakokban lényeges különbség alakul ki az egyes cikkek fogyasztási színvonala és a nemzeti jövedelem (illetve a GNP és GDP) között, azaz bizonyos gazdasági színvonalat később elérő országok fogyasztási struktúrája szükségszerűen eltér azokétól, amelyek ezt a színvonalat korábban érték el. Ez különösen igaz – nem magas gazdasági szinten – olyan termékekre, mint a gabona, a cukor, a kórházi ágy, a személygépkocsi; illetve a magasabb szinten levő országokban a rádió, televízió és a háztartási elektromos energia fogyasztása stb. (*Ehrlich Éva: A gazdasági fejlettség és személyes fogyasztás. Közgazdasági Szemle, 1970. nov.*)

⁶ Ennek következtében olyan fogyasztási anomáliák jönnek létre, mint például az, hogy miközben Magyarországon az összes lakásállomány kevesebb mint 40 százaléka van ellátva vízzel, ugyanakkor a háztartások több mint 50 százalékában van mosógép, tehát tömeges méretekben találhatók a vezetékes víz nélküli háztartásokban is. A Szociológiai Intézet által végzett Békés megyei kutatások alapján például e megyében a létminimum *alatt* élő családok 20 százalékában van, vagy a közeljövőben tervezik a mosógép vásárlását, a szűkösen élőknel pedig 60 százalékában.

⁷ A fejlett országok fogyasztási modellje által felülősztröngött cikkek csoportjának legjellegzetesebb példái ma: a ruházatkódás, a tévé és az autó. Ami a ruházatkódást illeti, az egyike azoknak a szükségleteknek, amelyek megfelelő szintű kielégítésével – a mindenkori divat követésével – viszonylag a legolcsóbban lehet uniformizálódni és ily módon legalábbis bizonyos mértékig függetlenedni a saját rétegtől. Ez különösen a fiatalok és a gyerekek öltözködésére jellemző. A szülők e cél érdekében sokszor komoly anyagi áldozatot hoznak, például huzamosabb időn keresztül eltartják még a már kereső gyermekeiket, hogy azok megfelelően tudjanak öltözködni. (Lásd megint csak a már említett Békés megyei vizsgálat eredményeit, például *Sas Judit: A gyermekekkel szembeni családi követelmények alakulása és a történelmi-társadalmi változások című tanulmányát. Szociológia, 1972. 2. sz.*)

Ahogy régebben a rádió, most a tévé vált a szellemi unifikáció egyik fontos eszközévé, elsősorban amiatt, mert a kulturáltság, a jól tájékozottság látszatának a kialakítását segíti. Ez akkor is igaz, ha mind a tévének, mind a rádióknak tagadhatatlanul nagy szerepe van tényleges kulturális igények felébresztésében és kielégítésében is. (Az utóbbi években Magyarországon a háztartások közel kétharmadában van már tévékészülék, amihez a már említett tényezők mellett az állami preferálás is hozzájárult.)

Furcsa képletet mutat az elemzett szempontból az autó, amely ma a reális használati érteken túl – tudniillik a közlekedésben játszott funkciója mellett – presztizsszükségletet is kielégít, ráadásul két irányban is: egyrészt a vagyoni egyenlőtlenség kifejezője, és mint ilyen, státuszszimbólum a magasabb társadalmi pozíciót elfoglalók számára, másrésztől azonban éppen ezért vonz olyan rétegeket is, amelyek ugyan magas jövedelemmel, de alacsony társadalmi presztizsszel rendelkeznek (például kisiparosok, felszolgálók, bortermelők stb.).

Nagyon ambivalensen hat a fejlett országok civilizációs modellje a lakásszükségletre. Egyrészt általában tömeges méretekben megnöveli az igényeket, másrészt viszont alacsonyabb jövedelmi rétegekben az adott helyzetbe való beletörődésre kényszerít, mivel számukra jóformán teljesen kilátástalan annyi pénz összegyűjtése, amennyi lakásépítkezéshez, illetve vásárláshoz szükséges. S ez, tekintve, hogy a lakásszükséglet államilag a mai szinten még korántsem kielégített, igen erős feszültséget, illetve elégedetlenséget teremt.

Bizonyos vonatkozásokban még problematikusabb az akquisitív modell hatása az iskolázásra, mivel általában nem a tudás szerzésére és kulturálódásra – mint önmagában értékes dologra – ösztönöz, hanem olyan jellegű ismeretek elsajátítására, amelyek kedvező vagy annak tűnő munkakörváltozásokat, vagy státusnövekedést tesznek lehetővé. Ez természetesen kihat magára az iskolarendszerre is. A legnagyobb mérvű deformációt azonban a szóban forgó modell az egyén önművelődése, kulturálódása tekintetében okozza, mert míg egyrészt a konkrét

munkakörhöz szükséges speciális ismeretek megszerzésére ösztönöz, addig másrészt látványos „ki-mit-tud” jellegű műveltség elsajátítását propagálja.

⁸ Lásd Hegedüs András–Márkus Mária: Értékválasztás a távlati tervezésben. Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz.; Közösség és individuum. Kortárs, 1970. 1. sz.; Hierarchia és teljesítményelv. Közgazdasági Szemle, 1970. 11. sz.; Szabadidő és munkamegosztás. Közgazdasági Szemle, 1971. 10. sz.

HAMAROSAN MEGJELNIK

A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZAT

KÉT ÚJABB KÖTETE

GAZDASÁGI- MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A DÖNTÉSI MECHANIZMUSOK

STUBER ERVINNÉ

SZOCIÁLIS KONFLIKTUSOK- VÁLSÁGKEZELÉS- SZOCIÁLPOLITIKA

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1988. évi* publikációi

(Válogatás)

ACZÉL György

Építészet és kultúra.

= Műemlékvédelem, 1988. 1. sz. 63–68. p.

Eredeti: Magyar Nemzet, 1987. aug. 29.

Az építészeti örökség szerepe a kultúrában.

= Baranyai Művelődés, 1987. 2–3. sz. 3–11. p.

Francis Cohen diálogos com György Aczél sobre o socialismo.

(Trad. Evelyn Massaro) Sao Paulo, [1987]. Ed. Novos Rumos. 254 p.

Hivatás és hivatal. Tóth Dezső hagyatéka.

= TÓTH Dezső: Közösség és irodalom. Bp. 1988. 5–9. p.

Idősödni vagy öregedni? (Elhangzott a pécsszabolcsi Idősek klubja megnyitóünnepségén, szeptember 2-án.)

= Új Tükör, 1988. 38. sz. 5., 11. p.

Jó szocializmust kell csinálni és nem rossz kapitalizmust.

Aczél György, Hámosi Csaba és Pozsgay Imre a rádió politikai fórumán. (Kossuth Rádió, 1988. július 18.) Műsorvezető: Kéri László.

= Magyar Nemzet, 1988. 171. sz. (júl. 19.) 3. p.

Megjelent még:

Jó szocializmust, dinamikus stabilitást! címen

= Magyar Hírlap, 1988. 181. sz. (júl. 30.) Melléklet 5. p.

Beszélgetés a tegnapi és a mai politikáról címen

= Új Tükör, 1988. 31. sz. 6–9. p.

Köszöntő a Kommunista Magyarországi Pártja megalakulásának 70. évfordulóján.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 485–486. p.

Linking social science with political decision-making.

= Daily News, 1988. No. 68. 7. p.

Makarenko időszerűsége. (Elhangzott az Országos Pedagógiai Intézetben az 1988. április 8-án megrendezett emlékülésen.)

= Népszabadság, 1988. 84. sz. (ápr. 9.) 13. p.

*A ténylegesen 1988-ban megjelent írásokat vettük fel a bibliográfiába (a korábbi dátumok egyes folyóiratok, illetve kötetek késedelmes megjelenéséből adódnak).

- = Magyar Nemzet, 1988. 84. sz. (ápr. 9.) 3. p.
- = Köznevelés, 1988. 17. sz. 3–7. p.
- = Új Tükör, 1988. 16. sz. 6–8. p.
- = Szakképzési Szemle, 1988. 4. sz. 7–15. p.
- A nemzetiségi jogegyenlőség, törvény a szocializmusban.
- = Művelődéspolitikai. Tanulmányok, beszédek, cikkek. Bp. 1987. 63–64. p.
- Socialisme et question nationale. D'après la conférence prononcée le 15 juillet 1987 à Académie politique du Comité central du Parti socialiste ouvrier hongrois. Budapest, 1988, Budapest. 47 p.
- Eredeti: Szocializmus és nemzeti kérdés. (Az MSZMP Politikai Akadémiáján 1987. július 15-én elhangzott előadás.) Bp. 1987.
- Megjelent még: németül, oroszul, portugálul és spanyolul.
- Teremtő szabadságot, teremtő rendet. (Felszólalás az MSZMP országos értekezletén.)
- = Társadalmi Szemle, 1988. 7. sz. 3–4. p.

AKSZENTIEVICS György

- Álláspont a kutatói szakszervezet jövőjéről.
- = Magyar Nemzet, 1988. 98. sz. (ápr. 26.) 4. p.
- Munkások és értelmiségiek viszonya a társadalmi változáshoz.
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 3. sz. 393–412. p.

BAÁN László

- Búcsú a fegyvertelenségtől.
- = Népszabadság, 1988. 273. sz. (nov. 16.) 4. p.

BALOGH István

- Reformelméleti kérdések.
- = A szocialista gazdasági reform alternatívái. Bp. 1988. 91–92. p.

BÁNFALVY Csaba

- Aggodalom a brain drain miatt. [Irodalmi szemle.]
- = Kutatás – Fejlesztés, 1988. 2. sz. 168–170. p.
- Dold segregering i Ungerska skolor.
- = Att Undervisa, 1988. N. 6. 12–13. p.
- Híradás disszertációvédésről. (Gidai Erzsébet doktori értekezésének nyilvános vitájáról.)
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 274–277. p.
- Kutatás és fejlesztés Franciaországban.
- = Kutatás – Fejlesztés, 1988. 2. sz. 162–165. p.
- A svéd állami munkaerő-politika elvei és gyakorlata az elmúlt másfél évtizedben.
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 3. sz. 442–455. p.

A szabadidőben is kényszer a munka.

= Figyelő, 1988. 4. sz. 6. p.

A technikai fejlődés hatásai a foglalkoztatásra a 80-as években.

= A jövő technológiája és társadalmi összefüggései. Európai Regionális Szakértői Tanácskozás (Budapest, 1987. szeptember 8–10.) előadásai alapján. Bp. 1988. 404–409. p.

BAYER József

Hozzászólás a vitához.

= Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 3. [köt.] Vita. Bp. 1988. 71–74. p.

Az ideológia funkcióváltása a szocialista fejlődésben. (Elhagzott A modern szocializmus fejlődésének aktuális problémái címmel 1988. október 4–6. között Moszkvában rendezett nemzetközi konferencián.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 500–502. p.

Az ideológia funkcióváltozása.

= Reflektor, 1988. 1. sz. 208–228. p.

Eredeti: = Politika-Tudomány, 1987. 2. sz. 21–39. p.

Kialakulhat egyfajta marxista szabadgondolkodás. (Beszélgetések a társadalmi-gazdasági kibontakozásról.)

= Magyar Hírlap, 1988. 42. sz. (febr. 19.) 8. p.

A marxizmus esélyei. Beszélgetés Bayer József politológussal, az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének osztályvezetőjével. [Riporter]: Vörös T. Károly.

= Csongrád Megyei Hírlap, 1988. okt. 5. 3. p.

= Népszerűség (Tolna m.), 1988. okt. 10. 3. p.

= Nógrád, 1988. okt. 12. 3. p.

Pluralizmus a szocializmusban.

= Társadalmi Szemle, 1988. 11. sz. 32–36. p.

A politikai reform és a párt.

= Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 1988. Változás és alternatívák. Bp. 1988. 5–18. p.

A Társadalmi tudat – emberi tényező csoport kutatási terve (1986–1990).

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 56–63. p.

BENKŐ Judit

A munkásosztály és az értelmiség.

= Szakszervezeti Szemle, 1988. 2. sz. 9–17. p.

BOKOR Ágnes

Kell-e, és ha igen, milyen legyen az új szociálpolitika?

(A Magyar Rádió Bagoly című műsorának körkérdése. Szerkesztő-műsorvezető: Györfly Miklós. Bokor Ágnes válasza.)

- = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 37–39. p.
- A magyarországi szegénység. Két empirikus vizsgálat: 1981–1982, 1986.
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 3. sz. 413–420. p.
- Miért van sok szegény az idősök között?
- = Nyugdíjkor(határ?) Bp. 1988. 249–267. p.
- Státusz- és rétegszerkezet „alulnézetből”.
- = Egyenlőtlen helyzetek. Bp. 1988. 122–148. p.

BÖHM Antal

- A helyi hatalom és a lakossági részvétel esélyei.
- = Helyi hatalom – helyi társadalom. Bp. 1987. 95–114. p.
- Eredeti: = Tér és Társadalom, 1987. 1. sz. 17–30. p.
- A helyi közösségek szerveződési esélyei.
- = Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat. (Pécs, 1988.) 106–114. p.
- Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához.
- = Helyi hatalom – helyi társadalom. Bp. 1987. 41–63. p.
- Társszerző: PÁL László
- Eredeti: = Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek – kutatási módszerek. Bp. 1983. 11–30. p.
- Helyi társadalom.
- = 360°, 1987. 3. sz. 28–63. p.
- Lehet-e közélet a lakóhelyen? A helyi társadalom önkormányzati esélyei. (Szerk. Böhm Antal. Bp.) 1988, Kossuth K. 255 p.
- A magyar szociológia önreflexiója. (Egy konferencia margójára.) [Kecskemét, 1988. április 5–6.]
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 3. sz. 421–433. p.
- Mín dolgozik „A helyi társadalom” csoport? [Riporter]: Pálné Kovács Ilona.
- = Tér és Társadalom, 1988. 1. sz. 79–83. p.
- A munkásosztály helyzete, eszméi, politikai fejlődése, elkötelezettsége; a párt és a munkásosztály viszonya. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága megbízásából folytatott kutatás. A zárótanulmányt szerkesztette: Kovács Ferenc, Böhm Antal, Molnár Péter.) Bp. 1988. 78 p.
- Párbeszéd a helyi társadalomról Böhm Antal szociológussal. [Riporter]: Csizmadia Ervin.
- = Ötlet, 1988. 16. sz. 12–13. p.
- A regionális politika esélyei.
- = Tér és Társadalom, 1988. 1. sz. 58–66. p.
- The situation and characteristics of villages in Hungary.
- = The village in some European socialist countries. Sofia, 1988. 54–72. p.
- Társszerző: LENGYEL Zsuzsa
- Struktura społeczna klasa robotnicza.
- = Samodzielność i samorządność państwowych gospodarstw rolnych w reformowanej gospodarce socjalistycznej. Warszawa, 1988. 161–183. p.
- Tanácskozás a Közművelődés és helyi társadalom című szociológiai vizsgálatban részt vevő városok vezetőivel.
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 239–245. p.

Tapasztalatok a lakossági részvétel gyakorlatáról.

= Társadalomkutatás, 1988. 1. sz. 18–30. p.

= Lehet-e közélet a lakóhelyen? Bp. 1988. 173–185. p.

Társszerző: PÁL László

Társadalmi változás és szociológia. Egy nemzetközi tanácskozás tanulságai. (Kecskeméti vándorgyűlés, 1988. április.)

= Társadalmi Szemle, 1988. 7. sz. 81–84. p.

Társadalomszerkezet és helyi társadalom.

= Lehet-e közélet a lakóhelyen? Bp. 1988. 113–130. p.

CSANÁDI Mária

Hálózati feszültség. A párt és az állam kapcsolatrendszere.

= Heti Világgazdaság, 1988. 34. sz. 4–6. p.

CSATÁRY Ildikó

Az ifjúsági sajtó szerepéről.

= Hazai politikai szocializációs folyamatok. Bp. 1988. 200–214. p.

Társszerző: KÉRI László

Piac és ifjúság. Gondolatok a piacra (nem)szocializálásról.

= Ifjúsági Szemle, 1988. 5. sz. 24–33. p.

Politikai szocializáció az üzemben.

= Hazai politikai szocializációs folyamatok. Bp. 1988. 114–139. p.

DÖGEI Ilona

A vicious circle: The role of the family in political socialisation.

= Ifjúsági Szemle, (This special English language issue is a selection of articles published in 1986–1987.) 1988. 35–41. p.

A család szerepe a politikai szocializáció szempontjából a hazai szakirodalom tükrében.

= Hazai politikai szocializációs folyamatok. Bp. 1988. 12–35. p.

Pót-bálványok, ál-eszmények. [Riporter]: Sombor Judit.

= Ifjúsági Magazin, 1988. 8. sz. 7. p.

FÁBIÁN Anna

Nekotorüe aszpektü priszposzoblenija szocialiszticeszkizh sztran k izmenajuscimszja vnesneékonomiceskim uszlovijam.

= Uszlovija i puti aktivnogo ucsasztija sztran-cslenov SZEZV vo vszemirnom razdelenii truda... Moszkva, 1987. 112–116. p.

GALGÓCZI Béla

Híradás disszertációvédeésekről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 609–611. p.

Osztrák–magyar párhuzamok. (Vita a modernizáció esélyeiről.) [Bp. 1987. december.]

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 269–273. p.

Társadalomkutatás és utópia című recenzió Jürgen HABERMAS: Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine Politische Schriften 5. Frankfurt am Main, 1985. című könyvről.

= Magyar Filozófiai Szemle, 1987. 2. sz. 395–400. p.

GAZSÓ Ferenc

Megújuló egyenlőtlenségek. Társadalom, iskola, ifjúság. (Bp.) 1988, Kossuth K. 311 p. Történelem, ifjúság, szocializmus.

= Szocializmus, történelem, ifjúság. Az MSZMP Pest Megyei Bizottság, Oktatási Igazgatóságán tartott tanácskozás előadásai. [Bp.] 1987. [1988.] 7–14. p.

GEDEON Péter

Az árviszonyok és a szocialista reform elméleti összefüggéseiről. (Elhangzott A modern szocializmus fejlődésének aktuális problémái címmel 1988. október 4–6. között Moszkvában rendezett nemzetközi konferencián.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 492–495. p.

Híradás disszertációvédeésekről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 277–280. p.

A modernizáció. Korreferátum.

= Janus, V. 1. [sz.] 1988. tél. 66–68. p.

Recenzió: BOD Péter Ákos: A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban. (Bp. 1987, Közgazd. és Jogi K.) című könyvről.

= Közgazdasági Szemle, 1988. 9. sz. 1144–1146. p.

GIDAI Erzsébet

Az alternatív előrejelzés szempontjai a technológiai-társadalmi-gazdasági folyamatok feltárásánál.

= A jövő technológiája és társadalmi összefüggései. Európai Regionális Szakértői Tanácskozás (Budapest, 1987. szeptember 8–10.) előadásai alapján. Bp. 1988. 79–86. p.

Az egészségügy fejlesztésének kritikus pontjai.

= Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1988. 1–2. sz. 37–48. p.

Értékek és értékzavarok.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 171–182. p.

Társszerző: THOMA László

- A fejlődés lehetőségei. /Egy világkonferencia tapasztalatai./
 (X. Jövőkutató Világkonferencia. Peking, 1988. szeptember 3–9.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 604–608. p.
- Hozzászólás a vitához.
 = Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 3. [köt.] Vita. Bp. 1988. 202–204. p.
- A jövő technológiája és társadalmi összefüggései.
 = Magyar Tudomány, 1988. 3. sz. 236–238. p.
- A 2000. év. [Interjú.]
 = Világ Ifjúsága, 1988. 1. sz. 11. p.
- Válság és reform.
 = Figyelmebe ajánljuk... , 1988. 7. sz. 73–104. p.

GOMBÁR Csaba

- Amerika lapátra kerül? – toledói észleletek.
 = Valóság, 1988. 7. sz. 99–109. p.
- Amerikai kis színes.
 = Egyetemi Lapok, 1988. 1. sz. 5. p.
- Demokratikus rendezőelvek és a helyi társadalom.
 = Lehet-e közélet a lakóhelyen? Bp. 1988. 9–25. p.
- A formák a társadalom védőszentjei. Gombár Csaba a megismerés fehér foltjairól, a nem politizálás jogáról és arról, hogy mélyponton van-e az erkölcs. [Riporter]: Mélykúti Attila.
 = Magyar Nemzet, 1988. 305. sz. (dec. 23.) 9. p.
- Ha érdekeinket ki akarjuk fejezni.
 = A helyi cselekvés. Bp. 1988. 62–77. p.
- A helyi hatalom hermeneutikája. (Kutatási előtanulmány.)
 = Helyi hatalom – helyi társadalom. Bp. 1987. 31–39. p.
 Eredeti: = Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek – kutatási módszerek. Bp. 1983. 119–134. p.
- A helyi hatalomról.
 = Helyi hatalom – helyi társadalom. Bp. 1987. 9–13. p.
 Eredeti: = Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve. Bp. 1984. 191–194. p.
- Levelek. Toledóból (USA) Budapestre (Magyarország).
 = Hitel, 1988. 2. sz. 16–18. p.
- Magyar lobby. Beszélgetés Gombár Csaba politológussal. [Riporter]: Rejtő Gábor.
 = Élet és Irodalom, 1988. 49. sz. 7. p.
- A magyar politikatudomány Ohióból nézve. Toledói naplórészlet.
 = Világosság, 1988. 12. sz. 756–763. p.
- Mi a párt? A szocialista észjárásnak az egyenlőségre kell összpontosítania. Beszélgetés Gombár Csaba politológussal.
 = Magyar Hírlap, 1988. 300. sz. (dec. 17.) Melléklet 2. p.
- Ön hogyan képzei el a politikai intézményrendszer reformját?
 – tette fel a kérdést Györfy Miklós a Magyar Rádió Bagoly című műsorában 1987 nyarán. Válaszol: Lakos Sándor, Schmidt Péter, Pozsgay Imre, Gajdócsi István, Ágh

- Attila, Gombár Csaba, Bihari Mihály, Berecz János.
 =Mozgó Világ, 1988. 2. sz. 12–22. p.
 =Bagoly nappal. Bp. 1988. 103–129. p.
 Politisches Denken in Ungarn und die Alternativen einer politischen Reform.
 =Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung, 1987. Heft 10. 611–618. p.
 Reform és Magyarország. (Körkérdés a reformról.)
 =Századvég, 1988. 6–7. sz. 186–187. p.
 Valódi autonómia csak ott jöhet létre, ahol demokrácia van minden vonatkozásban.
 Kerekasztal-beszélgetés a Magyar Rádióban. Résztvevők: Cseres Tibor író, Szász Zoltán történész, Gombár Csaba politológus, Vári Attila író.
 =FORRÓ Tamás – HAVAS Henrik: Arad után. Bp. 1988. 53–72. p.

GUBA László

- Magyar–jugoszláv tanácskozás a műszaki fejlődés hatáiról és az érdekekről. [Bp. 1987. június 10–14.]
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 121–126. p.
 Társzerző: SZPIRULISZ Ildikó

HALAY Tibor

- Ideológiai feladataink és a társadalomtudományok.
 =Propagandista, 1988. 1. sz. 25–30. p.
 Pártértekezletek: megújulás a realizmus alapján.
 =Béke és Szocializmus, 1988. 10. sz. 54–62. p.
 Szocializmusfelfogásunk ma a magyar közgondolkodásban.
 =Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 2. [köt.] Korreferátumok. Bp. 1988. 46–63. p.
 A társadalmi-politikai viszonyok és továbbfejlesztésük fő irányai.
 =Középfokú tanfolyam. Jegyzet. 1. r. Bp. 1988. 495–665. p.

HAVAS Péter

- A baloldali ma az európai tőkés országokban, 1986–1987. Cikkek, beszédek, dokumentumok. Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Harsányi Iván, Havas Péter, Jemnitz János. Kézirat. Oktatási használatra. Bp.) 1988. 315 p.
 A francia szocialisták nemzetközi szemináriuma a mai Szovjetunióról. [Párizs, 1987. november.]
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 258–261. p.
 A szociáldemokrácia a nyolcvanas évtized második felében.
 (Elgondolások egy vizsgálathoz.)
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 64–67. p.

HOMONNAI Márta

- A Magyar-Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság VII. ülészakáról. (Baku, 1987. szeptember 28 – október 3.)
=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 98–106. p.

HÜLVELY István

- Diskussion zum Friedensfrage und Arbeiterbewegung 1917–1918.
=Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 23. Linzer Konferenz 1987. Linz, 8. bis 12 September 1987. Wien, 1988. 316–317. p.
Konferencia Linzben a munkásmozgalomról és a békéről. 1987. szeptember 8–12.
=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 113–115. p.
Pártok a nyugati politikai rendszerben.
=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 183–197. p.
A szocializmus „alapviszonya” című recenzió BALOGH István: Arutermelés, szocializmus, történetiség. (Bp. 1987, Magvető.) című könyvről.
=Világosság, 1988. 2. 113–116. p.
A szociáldemokrácia történelmi alakváltozásai.
=INFO – Társadalomtudomány, 1988. 7. sz. (dec.) 39–45. p.

JOHANCSIK János

- Frenszkata szocialiszticeszka partija i juznoevropejszkite partii.
=Izvesztija na Insztituta po Isztorija na BKP. Tom 62. Szofija, 1988. 86–91. p.
Politológiai és szociológiai kutatások Franciaországban.
=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 252–257. p.
Recenzió Jean LOJKINE: A változó munkásosztály. (La classe ouvrière en mutation. Paris, 1986.) című könyvről.
=A baloldal ma az európai tőkés országokban, 1986–1987. Bp. 1988. 312–313. p.

KEREKES György

- „A hatalmat gyakorló erő lépjen ki a »spanyolfal« mögül”.
(Beszélgetés Kerekes Györggyel. Riporter: Papp Tibor.)
=Heti Világgazdaság, 1988. 17. sz. 62–64. p.
Kollektív jogok, autonóm szervezetek. Nemzetiség lesz-e a cigányság? (Riporter: B.B.A.)
=Magyar Hírlap, 1988. 275. sz. (nov. 18.) 8. p.
Szocializm na puti k szvoemu novomu kacsesztvu.
=Aktual'nye teoreticeszkie voproszű sztroiel'sztva szocializma. Mezsduarodnaja naucsnaia konferencija 21–23 ijunja 1988 g. Veszprem, 1988. 5–24. p.

Adaptációs fékek és esélyek – az ifjúsági mozgások és a politikai viszonyok metszéspontjainál.

=Változatok az adaptációra. Bp. 1988. 69–67. p.

A dolgok állása. (Kerekasztal-vita. Résztevők: Hegedüs András, Barabás János, Ágh Attila. Vitavezető: Kéri László.)

=Célok. Közéleti lap – a Magyar Ifjúság melléklete, 1988. 7. sz. 5–9. p.

Előéletünk utóélete (A 60-as évekről.)

=Mozgó Világ, 1988. 12. sz. 108–119. p.

Engednék a 68-ból, de 68 nem enged. Beszélgetés Kéri László ifjúságkutatóval. [Riporter]: Z. Szabó Tibor.

=Magyar Ifjúság, 1988. 19. sz. 18–20. p.

„Feszített nyugalom”. (Megjegyzések Almási Tamás Szorításban c. dokumentumfilm-jéhez kapcsolódva.)

=Mozgó Képek, 1988. 4. sz. 9. p.

Fiatalok ma és holnap.

=Népművelés, 1988. 3. sz. 3–4. p.

Gazdaság és politika. (A Rádióban „Változatok a politológiára” című műsor keretében 1987 márciusában hangszalagra rögzített anyag szövege és a szerzők 1988 márciusában hozzá fűzött reflexiói). Műsorvezető: Kéri László.

=Ifjúsági Szemle, 1988 3. sz. 86–97. p.

Haza és haladás ma. Kortársi gondolatok nemzeti dilemmáinkról. /Petschnig Mária Zita (közgazdász) – Kéri László (szociológus) válasza./

=Ifjúsági Szemle, 1988. 2. sz. 11–14. p.

Hazai politikai szocializációs folyamatok. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. és bev. Kéri László) Bp. 1988. 213 p.

/MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./

/Ifjúság és politika./

Az ifjúság és a politikai változások.

=Ifjúsági Szemle, 1988. Különszám a KISZ Országos Értekezletére. 55–65. p.

Ifjúsági rétegek és a KISZ. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Előszó: Kéri László.) Bp. 1988. 330 p.

/MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./

/Ifjúság és politika./

Az ifjúsági sajtó szerepéről.

=Hazai politikai szocializációs folyamatok. Bp. 1988. 200–214. p.

Társszerző: CSATÁRY Ildikó

Az iskolai folyamatok politikai szocializációs tanulságai.

=Hazai politikai szocializációs folyamatok. Bp. 1988. 36–84. p.

Jó szocializmust kell csinálni és nem rossz kapitalizmust.

Aczél György, Hámori Csaba és Pozsgay Imre a rádió politiká. Összefoglalás. (Kossuth Rádió, 1988. július 18.) Műsorvezető: Kéri László.

=Magyar Nemzet, 1988. 171. sz. (júl. 19.) 3. p.

Megjelent még:

Jó szocializmust, dinamikus stabilitást! címen

=Magyar Hírlap, 1988. 181. sz. (júl. 30.) Melléklet 5. p.

Beszélgetés a tegnapi és a mai politikáról címen

=Új Tükör, 1988. 31. sz. 6–9. p.

Klubok, körök, alternatív mozgalmak néhány tanulsága.

= Ef-Lapok. Közéleti-politikai kiadvány, 1988. 6-7-8. sz. 21-23. p.

Körkérdés a „Disputa” előadóihoz. (Kéri László és Petschnig Mária Zita válasza.)

= Juss. Vásárhelyi társadalomismereti és kulturális szemle, 1988. június. 44-45. p.

The political socialization of youth.

= Research Committee on Political. Education Bulletin, 14-15-16/1988. 20-38. p.

Társszerző: BOROS László

Reformpárti-e az ifjúság?

= Megújuló gazdaság. (Válogatás a Magyar Nemzet azonos című rovatában megjelent tanulmányokból.) [Bp.] 1988. 381-386. p.

„Résgenerációk” – generációs rések, (Kéri László politológussal beszélget Javorniczky István.)

= Pályaszélen, 1988. jan. 29. 1. p.

Társadalmunk lekiállapotáról. Kerekasztal-vita. Résztvevők: Gyuricza László, Kéri László, Pataki Ferenc, Rózsa László.

= Népszabadság, 1988. 229. sz. (szept. 24.) 4-5. p.

Új közéleti szereplők.

= Magyarország, 1988. 40. sz. 25. p.

Újítja részvétel. Ifjúság, tagoltság, reformkor.

= Ifjúsági Szemle, 1988. 5. sz. 3-11. p.

„Uram, nem látta Magyarországot?”

= Magyar Családi Kalendárium, 1989. (Bp. 1988.) 34-38. p.

Utóhang a filmszemléhez.

= Világosság, 1988. 5. sz. 325-328. p.

Társszerző: PETSCHNIG Mária Zita

A válságtól kiindulni...

= Céllok. Közéleti lap egyetemistáknak, főiskolásoknak. (A Magyar Ifjúság melléklete), 1988. március. 30-31. p.

Változatok az adaptációra. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Kéri László.) Bp. 1988. 189 p.

/MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./

Változó rétegek – állandó helyzetek? című recenzió Egyenlőtlen helyzetek. Tanulmánygyűjtemény. Bp. 1988, Kossuth K. című könyvről.

= Könyvvilág, 1988. 4. sz. 11. p.

KISS (em) Judit

Cerebros enjaulados o los limites de la iniciativa socialista.

Analogías.

= Revista de Filosofía. Universidad Iberoamericana, 1988. No. 3.

Frida Kahlo. Festeni az életért.

= Művészet, 1988. 6. sz.

Mexikó mai arcáról.

= Társadalmi Szemle, 1988. 8-9. sz. 122-131. p.

Nuevo capitulo en la historia de las teorías de reforma en Hungría. Ensayos.

= Revista de la División de Posgrado de Economica. México, 1988.

Egyenlőtlen helyzetek. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. [Írták]: (Kolosi Tamás, Utsi Ágnes stb. Előszó: Kolosi Tamás. Bp.) 1988. Kossuth K. 182 p.

Empirikus problémamegoldás a szociológiában. Bp. 1988, OMIKK-TÁRKI. 213 p.
/Társadalomkutatási módszertani tanulmányok 1./
Társszerző: RUDAS Tamás

Hozzászólás a vitához.

=Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 3. [köt.] Vita. Bp. 1988. 246–248, 303–306. p.

A megvívatlan ütközet.

=Megújuló gazdaság. (Válogatás a Magyar Nemzet azonos című rovatában megjelent tanulmányokból.) [Bp.] 1988. 238–243. p.

Merre menjünk? Körkérdés helyett.

=Mozgó Világ, 1988. 1. sz. 71–74. p.

Merre van az előre? Interjú. [Riporter]: V. Bálint Éva.

=Magyar Hírlap, 1988. 288. sz. (dec. 3.) 6. p.

Mi van válságban?

=A helyzet. Merre menjünk? Bp. 1988. 118–121. p.

A reprodukció redukciója? Magyar–holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról.
=Szociológia, 1986. 3–4. sz. 307–324. p.

Társszerzők: Jules PESCHAR, RÓBERT Péter

A státusinkonzisztencia mérése.

=Szociológia, 1987. 1. sz. 1–20. p.

Stratification and social structure in Hungary.

=Annual Review of Sociology, 1988. 405–419. p.

Szociológia és politikai gyakorlat. Előadás a Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűlésén. (Kecskemét, 1988. ápr. 5–6.)

=Mozgó Világ, 1988. 12. sz. 10–12. p.

Társadalmi struktúra és rétegződés.

=Egyenlőtlen helyzetek. Bp. 1988. 13–62. p.

Társadalmi struktúra, rétegződés, státus.

=Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 2.

[köt.] Korreferátumok. Bp. 1988. 243–260. p.

=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 5–17. p.

Választóvíz. Egy korforduló kérdései [az értékrendről].

=Képes 7, 1988. 8. sz. 10–13. p.

Válság, változás, mozgókép.

=Filmkultúra, 1988. 1. sz. 5–8. p.

What is in crisis?

=The New Hungarian Quarterly, No. 111. 1988. 34–36. p.

KOVÁCH Imre

- Az Európai Rurálszociológiai Társaság Nyári Iskolája. (Lahti, 1987. augusztus 24–29.)
=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 111–112. p.
- Közelebb a mobilitás valódi dimenzióihoz.
=Szociológia, 1987. 1. sz. 79–100. p.
- Társszerzők: RÓBERT Péter, RUDAS Tamás
- A mezőgazdasági kisárutermelés üzemformái.
=Szociológia, 1987. 4. sz. 513–553. p.
- Problemü obraza, uszlovij i sztilja szizni sz nacsala 80-h gorod v Vengrii.
=Szocialiszticeszkij obraz szizni: problemü szoversensztvovanija. Moszkva, 1988. 94–123. p.
- Társszerző: UTASI Ágnes
- Rétegződés-modell vizsgálat. (Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)
9. [köt.] KOVÁCH Imre: Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban.) Bp. 1988. 231 p.
- Státus, réteg, struktúra és a mezőgazdasági kistermelés.
=Egyenlőtlen helyzetek. Bp. 1988. 149–164. p.

KOVÁCS Ferenc

- A munkásosztály helyzete, eszmei, politikai fejlődése, elkötelezettsége; a párt és a munkásosztály viszonya. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
(Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága megbízásából folytatott kutatás. A zárótanulmányt szerkesztette: Kovács Ferenc, Böhm Antal, Molnár Péter.)
Bp. 1988. 78 p.
- A salgótarjáni munkások és a politika.
=Palócföld, 1988. 6. sz. 35–43. p.
- =Életmód – művelődés – gazdaság. Összeállítás az 1987-es salgótarjáni tudományos konferencia előadásából és korreferátumaiból. 1. köt. Bp. 1988. 149–164. p.

LAKI László

- Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1988. 193 p.
- /MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./
- Egészségvédő testedzés és az életmód.
=Egészségvédő testedzés. Tudományos ülés. Debrecen, 1986. április 24–25. (Bp. 1987.) 87–94. p.
- Az ifjúsági léthelyzet gazdasági-társadalmi összefüggései.
=Ifjúsági Szemle, 1988. Különszám a KISZ Országos Értekezletére. 41–47. p.
- Két hasznos könyv ürügyén című recenzió ANDORKA Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Pedagógusok számára. (Bp. 1987, OKI.) és Társadalmi folyamatok az ifjúság körében. (Bp. 1987, MSZMP KB TTI.) című könyvekről.
=Szakképzési Szemle, 1988. 3. sz. 65–67. p.
- Lépni kell. Egy „más típusú” ifjúságpolitika felé.
=Ifjúsági Szemle, 1988. 3. sz. 24–32. p.

Mennyit érnek a testnevelés órák?

⇒ Köznevelés, 1988. 40. sz. 11. p.

Társszerző: SZENTIRMAI Karola

Physical education classes in Hungary.

⇒ International Review for the Sociology of Sport, 1987. No. 4. 317–329. p.

Társszerző: MAKSZIN Imre

Szocializmus, társadalmi újratermelődés és ifjúság. (Tényvázlat.)

⇒ Figyelmébe ajánljuk. . ., 1988. 2. sz. 7–46. p.

A társadalmi újratermelődés és az ifjúság.

⇒ Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 157–170. p.

A testnevelés tagozatos képzés és az iskolarendszer. [Kiad. az] Oktatókutató Intézet.
Bp. 1988. 152 p.

Társszerző: MAKSZIN Imre

LENGYEL Zsuzsa

Bábolna. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Összeáll., szerk. és előszó: Lengyel Zsuzsa.) Bp. 1988. 124 p.

/MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./

A gazdasági-műszaki fejlődés és az életmód néhány kérdése.

⇒ Életmód – művelődés – gazdaság. Összeállítás az 1987-es salgótarjáni nemzetközi tudományos konferencia előadásaiból és korreferátumaiból. 3. köt. Bp. 1988. 493–501. p.

Gondolatok a „bérreform”-ról.

⇒ Figyelmébe ajánljuk. . ., 1988. 7. sz. 111–120. p.

Leninszkoe ucenie o kooperacii i szovremennüe problemü uszkorenija razvitija agrarnogo szektora szocialiszticeszkij sztran. Cs. 2. Moszkva, 1988. 143–149. p.

Nekotorüe harakterisztiki szocial’noj sztrukturü vengerszkij dereven’.

⇒ Informacionnűj bjulleten’, 1985. Szocial’nűe progreszszü v szocialiszticeszskom obcsesztve. Varszava, 1987. 209–219. p.

Nemzetközi tanácskozás Moszkvában a lenini szövetkezeti eszméről és az agrárszektor fejlődésének meggyorsításáról. [1988. január 13–14.]

⇒ Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 262–265. p.

The situation and characteristics of villages in Hungary.

⇒ The village in some European socialist countries. Sofia, 1988. 54–72. p.

Társszerző: BÖHM Antal

G. MÁRKUS György

Hozzászólás a vitához.

⇒ Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 3. [köt.] Vita. Bp. 1988. 71–74. p.

Interjú Helmut Schmidttel. (Hamburg, 1987. július 2.)

⇒ Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 46–55. p.

A nemzeti keynesianizmus és a szociáldemokrata reformpolitika.

- = Tervgazdasági Fórum, 1988. 2. sz. 24–33. p.
 Párbeszéd a szociáldemokráciáról G. Márkus György politológussal. [Riporter]: K.G.T.
 = Ötlet, 1988. 49. sz. 18–19. p.
 Peter Glotz láttele. (Die Malaise der Linken Der Spiegel, 1987. dez. 14. 128–145. p. című cikk ismertetése.)
 = Világosság, 1988. 7. sz. 487–493. p.
 The rise and decline of national Keynesianism: Implications for social democratic reform policies.
 = Socialism in the World, 1988. Nr. 66. 106–119. p.
 „Szocializmus, nemzet, nemzetközi együttműködés”. (Nemzetközi konferencia Cavtatban. 1987. október.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 246–251. p.

Ifj. MAROSÁN György

- Értékek, modellek, változások.
 = Valóság, 1988. 7. sz. 59–70. p.
 Innovációs parkok külföldön és Magyarországon, az innovációs parki funkciók.
 = Innováció és vállalkozás. Eljuthatunk-e az élvonalba? [Bp.] 1987. 15–23. p.
 Műszaki fejlesztésről – jelen időben című recenzió PÁL Lénárd:
 [A tudományos és műszaki haladásért. Bp. 1987, Kossuth K. című]könyvéről.
 = Pártélet, 1988. 5. sz. 43–45. p.
 A technológia-transzfer hatékony hasznosításának feltételei.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 18–29. p.
 A temészetestől a mesterséges intelligenciáig. (Körkérdés. A kérdéseket összeállította és az anyagot sajtó alá rendezte ifj. Marosán György.)
 = Társadalmi Szemle, 1988. 1. sz. 59–66. p.
 Világgazdasági korszakváltás és az emberi tényező.
 = Ergonómia, 1988. K.sz. 24–26. p.

MARTON Imre

- Globális és stratégiai váltás.
 = Népszabadság, 1988. 51. sz. (márc. 1.) 3. p.

MÓDRA László

- Are you ready for reform? The value systems of young graduates in the applied sciences.
 = Ifjúsági Szemle, /This special english language issue is a selection of articles published in 1986–1987./ 1988. 47–61. p.
 A társadalom szerveződésének két modellje. [Tiszakécske és Soltvadkert.] (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1988. 219 p.
 /MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./
 Társszerző: SIMÓ Tibor

MOLNÁR Péter

The assertion of intellectual abilities in the course of multiple-stage individual mobility.

=Pedagogical Review. A selection from the 1986 issues of Pedagógiai Szemle, 1988. 100–102. p.

Ifjúsági életutak összehasonlító elemzése.

=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 580–588. p.

Társszerző: ZINNECKER, Jürgen

Jövőkép és generációs feszültség két magyar és nyugatnémet generációnál.

=A jövő technológiája és társadalmi összefüggései. Európai Regionális Szakértői Tanácskozás (Budapest, 1987. szeptember 8–10.) előadásai alapján. Bp. 1988. 384–390. p.

Lebensphase Jugend im historisch-interkulturellen Vergleich: Ungarn 1985 – Westdeutschland 1954 – Westdeutschland 1984.

=Jugend im internationalen Vergleich. Weinheim-München, 1988. 181–206. p.

Társszerző: ZINNECKER, Jürgen

A munkásosztály helyzete, eszméi, politikai fejlődése, elkötelezettsége; a párt és a munkásosztály viszonya. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága megbízásából folytatott kutatás. A zárótanulmányt szerkesztette: Kovács Ferenc, Böhm Antal, Molnár Péter.) Bp. 1988. 78 p.

A „szabad idő” alatt végzett munka és az életciklus összefüggései különböző generációkban.

=Munkaügyi Szemle, 1988. 8. sz. 25–29. p.

Társszerző: BÁNFALVY Csaba

Társadalmi hatások a 7. osztályos tanulók pályaválasztási motivációjában.

=Pszichológia, 1988. 4. sz. 575–589. p.

MOLNÁR Tamás

Folyóiratszemlék.

=Századok, 1987. 1. sz. 229–231., 239–240. p., 2–3. sz. 529–530., 537–538. p.

Recenzió David OWEN: Az egységes királyságért. (A United Kingdom. Harmondsworth, 1986.) című könyvéről.

=A baloldal ma az európai tőkés országokban, 1986–1987. Bp. 1988. 302–303. p.

A szocialista országok történetéből. 1. rész. A második világháború végétől Sztálin haláláig. 2. rész. Az olvadástól a reformig.

=Propagandista, 1988. 3. sz. 121–128. p., 4. sz. 106–113. p.

NAGY Zsolt

A könyörtelenség rítusai.

=Mozgó Világ, 1988. 12. sz. 37–51. p.

Mechanikus Mikulás.

=Filmvilág, 1988. 4. sz. 30–31. p.

PÁL László

Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához.

⇒Helyi hatalom – helyi társadalom. Bp. 1987. 41–63. p.

Eredeti: Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek – kutatási módszerek. Bp. 1983. 11–39. p.

Társszerző: BÖHM Antal

A lakóhelyi társadalom.

⇒Lehet-e közélet a lakóhelyen? Bp. 1988. 131–143. p.

Tapasztalatok a lakossági részvétel gyakorlatáról.

⇒Társadalomkutatás, 1988. 1. sz. 18–30. p.

⇒Lehet-e közélet a lakóhelyen? Bp. 1988. 173–185. p.

Társszerző: BÖHM Antal

PAPP Zsolt

Adalékok a tervezés demokratikus legitimációjához.

⇒Lehet-e közélet a lakóhelyen? Bp. 1988. 100–112. p.

Bevezető szavak.

⇒Megújuló gazdaság. (Válogatás a Magyar Nemzet azonos című rovatában megjelent tanulmányokból.) [Bp.] 1988. 5–7. p.

Görgényi.

⇒Kritika, 1988. 9. sz. 27–30. p.

Hévélyt csornáló Mars. (Utiképek.)

⇒Élet és Irodalom, 1988. 23. sz. 3. p.

Holiday – avagy a létformák keresése.

⇒Élet és Irodalom, 1988. 38. sz. 3–4. p.

Kormetszetek. (Bp.) 1988, Kossuth K. 328 p.

Mozaikképek a létező szocializmusról.

⇒Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 2. [köt.] Korrefereátumok. Bp. 1988. 107–127. p.

Nézd, milyen az ég. Töredékek egy tavaszról. (1. rész.); Nézd, milyen az ég, estefelé.

Töredékek egy tavaszvégből. (2. rész.)

⇒Élet és Irodalom, 1988. 28. sz. 3. p., 29. sz. 5. p.

Nyilvánosság és reform. A Figyelő c. lap kerekasztal-beszélgetésének résztvevői: Nyers Rezső, Papp Zsolt, Romány Pál, Szecskó Tamás. Vezette: Varga György.

⇒Figyelő, 1988. 8. sz. 3–4. p.

Recenzió KULCSÁR Kálmán: Politikai és jogszociológia. Bp. 1987, Kossuth K. című könyvről.

⇒Társadalomkutatás, 1988. 2. sz. 103–107. p.

Részben az egész Beszélgetés. Riporter: Deáki László.

⇒Magyar Ifjúság, 1988. 41. sz. 24. p.

A szubjektív tényező. Helke Sander és a nyugatnémet '68.

⇒Filmvilág, 1988. 5. sz. 11–15. p.

Tiszteletpléda az olvasónak. (Interjú Papp Zsolttal. Riporter:) Nádor Tamás.

⇒Könyvvilág, 1988. 4. sz. 5. p.

Zárák a kommunikációban avagy miért nem bátyáznak a bátyák?
=Mozgó Világ, 1988. 7. sz. 72–80. p.

PÉTERI János

Figyelmébe ajánljuk... Társadalomtudományi kutatási programok.
(Kiad. a TTI Kutatási Programiroda. Szerk. Várnai Györgyi, Péteri János.) 1–8. sz.
Bp. 1988.
Ki kapjon segítyt? Garzó Lilla, Péteri János és Rózsa József válaszol Hámor Szilvia kérdéseire.
=Népszabadság, 1988. 262. sz. (nov. 2.) 5. p.

POLONYI Péter

Fordítás közben.
=Könyvvilág, 1988. 1. sz. 7. p.
Hozzászólás.
=Kultúrák sorsa a fejlődő világban. Bp. 1985 [?]. 154–155. p.
Hozzászólás a vitához.
=Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 3. [köt.] Vita. Bp. 1988. 99–101. p.
Kína története. Bp. 1988, Kozmosz Könyvek. 227 p.
Mi tartotta Önben a lelket? Beszélgetés Vang Meng kínai kulturális miniszterrel. [Reporter]: Polonyi Péter.
=Kritika, 1988. 6. sz. 12–13. p.

RATHMANNÉ TÚRY Mária

Konferencia Moszkvában a tömegkommunikációról és a szocialista demokráciáról.
[1988. február 24–25.]
=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 266–268. p.
Recenzió Az osztrák út 1970–1985. Tizenöt év, amely megváltoztatta Ausztriát. (Der österreichische Weg 1970–1985. Fünfzehn Jahre, die Österreich verändert haben. Wien, 1986.) című könyvről.
=A baloldal ma az európai tőkés országokban, 1986–1987. Bp. 1988. 314–316. p.

RÓBERT Péter

Közelebb a mobilitás valódi dimenzióihoz.
=Szociológia, 1987. 1. sz. 79–100. p.
Társszerzők: KOVÁCH Imre, RUDAS Tamás
Mobilitási folyamatok Magyarországon, különös tekintettel a kulturális szférára.
=Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 567–579. p.

- A reprodukció redukciója? Magyar–holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról.
 =Szociológia, 1986. 3–4. sz. 307–324. p.
 Társszerzők: KOLOSI Tamás, Jules PESCHAR
- A származási egyenlőtlenségektől a státuskülönbségekig.
 =Egyenlőtlen helyzetek. Bp. 1988. 89–121. p.
- „Társadalom a határon”. (Az Osztrák Szociológiai Társaság nemzetközi konferenciája.) [Graz, 1987. október 22–24.]
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 107–110. p.

SCHMIDT Péter

- Az állampolgári (emberi) jogok történeti alakváltozásai.
 =A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon, 19–20. század. Bp. 1986 [1987?]. 51–68. p.
- Állampolgári jogok – mai értelmezésben.
 = Világosság, 1988. 7. sz. 417–422. p.
- Az 1985. évi országgyűlési képviselő-választások általánosítható tapasztalatai.
 = Az 1985. évi országgyűlési választások politikai tapasztalatai. Bp. 1988. 6–19. p.
- Demokratija i politiceszkaja szisztema v Vengerszkoj Narodnoj Reszpublike.
 =Problemü aktivizacii cselovecseszkogo faktora na szovremennom etape szocialiszticeszkogo sztroitel'sztva v SZSZSZR i VNR. Moszkva, 1987. 82–96. p.
- Hozzászólás a vitához.
 =Közös gondolkodás a szocializmusról. A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás. Szeged, 1987. február 19–21. 3. [köt.] Viták. Bp. 1988. 335–339. p.
- A jogállamiságról. (Elhangzott A modern szocializmus fejlődésének aktuális problémái címmel 1988. október 4–6. között Moszkvában rendezett nemzetközi konferencián.)
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 495–497. p.
- Jogok... emberi jogok... magyar emberi jogok... Televíziós kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Bihari Mihály, Schmidt Péter, Sólyom László és Baló György. (1988. július 31.)
 = Mozgó Világ, 1988. 9. sz. 3–18. p.
- A községkonceptió történeti alakulása.
 =Helyi hatalom – helyi társadalom. Bp. 1988. 23–26. p.
 Eredeti: =Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1984. Bp. 1984. 200–202. p.
- Kulturális jogok, emberi jogok. Beszélgetés Schmidt Péter alkotmányjogással. [Riporter]: Varsányi Gyula.
 =Népszabadság, 1988. 248. sz. (okt. 17.) 3. p.
- Let them clash, let them integrate.
 =The New Hungarian Quarterly, 1988. No. 111. 37–41. p.
- Merre menjünk? Körkérdés helyett.
 =Mozgó Világ, 1988. 1. sz. 104–107. p.
- Milyen legyen az új alkotmány? Riporter : Szenes Imre.
 =Népszava, 1988. 34. sz. (febr. 11.) 3. p.

Ön hogyan képzei el a politikai intézményrendszer reformját? – tette fel a kérdést Györfy Miklós a Magyar Rádió Bagoly című műsorában 1987. nyarán. Válaszol: Lakos Sándor, Schmidt Péter, Pozsgay Imre, Gajdócsi István, Ágh Attila, Gombár Csaba, Bihari Mihály, Berecz János.
 =Mozgó Világ, 1988. 2. sz. 12–22. p.
 =Bagoly nappal. Bp. 1988. 103–129. p.
 Ütköztetni, integrálni.
 =A helyzet. Merre menjünk. Bp. 1988. 154–157. p.
 A választójogi törvényjavaslat kérdőjelei. Dr. Schmidt Péter véleménye a társadalmi viták tapasztalatairól.
 =Népszabadság, 1988. 277. sz. (nov. 21.) 4. p.

SIK Endre

Átléphető-e az árnyék? Beszélgetés a láthatatlan jövedelmekről.

= Népszabadság, 1988. 92. sz. (ápr. 19.) 5. p.

The "eternity" of an institution for survival.

= Innovation, 1988. No. 4–5. 589–623. p.

Foreword: Similarities and dissimilarities.

= The shift in the welfare mix. Vienna, 1988. 273–280. p.

Társszerző: Ivan SVETLIK

Invisible incomes.

= Social Justice, 1988. No. 3–4. 160–178. p.

Társszerző: P. GALASI

Managers' reciprocal transactions.

= Connections, 1988. No. 3. 23–32. p.

Társszerző: Ágnes CZAKÓ

New trends in the Hungarian welfare system.

= The shift in the welfare mix. Vienna, 1988. 281–196. p.

Reciprocal exchange of labour: The Hungarian case.

= On work. Oxford–New York, 1988. 527–547. p.

SIMÓ Tibor

Eltérő társadalom-szerveződés a településeken: eltérő válaszok a kihívásokra.

= Jogtudományi Közlöny, 1988. 3. sz. 143–147. p.

Két település: a társadalom szerveződésének két alternatívája.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 229–238. p.

Két település: a társadalomszerkezet két változata.

= A Falu, 1988. 2. sz. 35–45. p.

Munkaszervezeti vagy strukturális alkalmazkodás?

= Gazdaság, 1988. 2. sz. 114–121. p.

A társadalom szerveződésének két modellje. [Tiszakécske és Soltvadkert.] (Kiad. az)

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1988. 219 p.

/MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./

Társszerző: MÓDRA László

A társadalomszerveződés két modellje.

= Szakszervezeti Szemle, 1988. 3. sz. 13–17. p.

A társadalomszerveződés két modellje. A fejlődés zsákutcai?

= Forrás, 1988. 12. sz. 55–59. p.

SIMON János

Előadások Madridban a magyar reformról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 3. sz. 464–465. p.

A futóhomok és a Kalocsa környéki szállásfalvak. (Adalékok a Futóhomok értékeléséhez és újraértelmezéséhez.)

= Társadalomkutatás, 1988. 2. sz. 54–61. p.

Híradás disszertációvédekekről. Kiss Balázs.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 612–613. p.

Korkiválmak.

= Változás és alternatívák. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1988. Bp. 1988. 95–106. p.

Recenzió A. GERGELY András – KAMARÁS István – VARGA Csaba: Egy kisváros. Bp. 1986. című könyvről.

= Kultúra és Közösség, 1988. 3. sz. 36–39. p.

SIMON Judit

A kis- és középvállalatok jelentősége az NSZK műszaki fejlesztési politikájában.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 589–600. p.

SOLTÉSZ Anikó

KISZ és a felsőoktatási intézmények.

= Ifjúsági rétegek és a KISZ. Bp. 1988. 137–202. p.

A modellváltás feltételei és esélyei a KISZ-ben.

= Ifjúsági Szemle, 1988. Különszám a KISZ Országos értekezletére. 71–76. p.

STUMPF István

A gazdasági és a társadalmi kibontakozás csak együtt valósulhat meg.

= Megújuló gazdaság. (Válogatás a Magyar Nemzet azonos című rovatában megjelent tanulmányokból.) [Bp.] 1988. 393–397. p.

Az ifjúság népfront jellegű, független társadalmi szervezeteként kívánunk működni. Stumpf István a MIOT időszerűségéről, az önszerveződésről és az autonómiáról. [Riporter]: Császár Nagy László.

= Magyar Nemzet, 1988. 187. sz. (aug. 6.) 7. p.

A jövő a szakmai munkáé...

= Egyetemi Lapok, 1988. 5. sz. 4. p.

Kezet fog 30 szervezet. Magyar Ifjúság Országos Tanácsa. Stumpf István az előkészítő bizottság vezetője tájékoztatta a Vasárnapi Híreket. [Riporter]: Palkó Sándor.
 = Vasárnapi Hírek, 1988. 48. sz. (nov. 27.) 6. p.
 Ménesi út 12. [Riporter]: Mélykúti Attila.
 = Mozgó Világ, 1988. 5. sz. 39–48. p.
 Miért nem alakult meg a MIOT? Vajúdó platformok.
 = Magyar Nemzet, 1988. 265. sz. (nov. 5.) 4. p.
 Minuten Interview.
 = Budapester Rundschau, 1988. 13. Juni.
 Párbeszéd az ifjúságról Stumpf István politológussal. [Riporter]: Csizmadia Ervin.
 = Ötlet, 1988. 26. sz. 14–15. p.
 Pokolenie reform.
 = Vengerszkie novosztí, 36-j nojabr'ja 1988.
 Politikai rendszer és ifjúsági szervezet.
 = Ifjúsági rétegek és a KISZ. Bp. 1988. 9–32. p.
 Politikum, alternatívitás – önszervező közösségek.
 = Ifjúsági Szemle, 1988. Különszám a KISZ Országos értekezletére. 87–92. p.
 Reformgeneration.
 = Budapester Rundschau, 1988. 5. September.
 Szakkolégiumok – negyven év múltán.
 = Ifjúsági Szemle, 1988. 1. sz. 54–68. p.
 Szervezeti politizálás és politikai szocializáció a KISZ-ben.
 = Hazai politikai szocializációs folyamatok. Bp. 1988. 140–157. p.
 Tézisek a politikai rendszer adaptációs zavarainak értelmezéséhez.
 = Változatok az adaptációra. Bp. 1988. 36–68. p.
 Választhassanak a fiatalok a politikai álláspontok között.
 = Petőfi Népe, 1988. október 5.
 Die zivile Gesellschaft stellt sich auf die Beine. (Bunte interntive Palette.)
 = Budapester Rundschau, 1988. 19. Dezember.

SZENTES Tamás

Adjustment through scientific and technological progress.
 = Global challenges and East European responses. Warszawa, 1988. 221–235. p.
 A baloldal nemzetközi összefogásának új esélye. (Az európai baloldal 2000-ben címmel Athénban 1988. június 17–19. között tartott nemzetközi szimpoziumról.)
 = Társadalmi Szemle, 1988. 12. sz. 19–28. p.
 Crisis and transformation in Eastern Europe.
 = Theory and practice of liberation at the end of XXth century. Bruylant-Bruxelles, 1988. 257–268. p.
 Globális világgazdaság: verseny és konvergencia. Beszélgetések a társadalmi-gazdasági kibontakozásról.
 = Magyar Hírlap, 1988. 54. sz. (márc. 4.) 8. p.
 Lesz-e új „modellje” a létező szocializmusnak?
 = Társadalmi Szemle, 1988. 7. sz. 50–61. p.
 A mai világgazdaság jellemző vonásai. A világgazdaságban végbemenő változások társadalmi és politikai hatásai.

- = Nemzetközi politika. Tankönyv. MSZMP Marxizmus-Leninizmus Ésti Egyetem szakosított tagozat. 1988–1989. Bp. 1988. 21–36. p.
- Párbeszéd reformról, ideológiáról, világgazdaságról Szentes Tamás közgazdásszal. [Riporter]: Cs. E.
- = Ötlet, 1988. 20. sz. 14–15. p.
- A szocializmus reformjai és a nemzetközi viszonyok. (Elhangzott A modern szocializmus fejlődésének aktuális problémái címmel 1988. október 4–6. között Moszkvában rendezett nemzetközi konferencián.)
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 502–513. p.

SZIGETI Péter

- Felfogások a magyar társadalom modernizációjáról. Elméletkritikai reflexiók.
- = Válaszúton. Bp. 1988.
- Intézeti kerekasztal-vita Claus Offe mukásságáról.
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 134–137. p.
- Népileg ellenőrzött kapitalizmus: a svéd harmincas évek – szociáldemokrata előretérrel.
- = Változás és alternatívák. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1988. Bp. 1988. 175–202. p.
- A politizálódási folyamat jellemzése és jelentősége.
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 2. sz. 217–228. p.

SZIKLAI László Péter

- Elképesztő tudatlanság.
- = Magyar Hírlap, 1988. 276. sz. (nov. 19.) Melléklet 2. p.
- Az iskolai oktatás-nevelés fejlesztésének lehetőségeiről.
- = Pedagógiai Szemle, 1988. 10. sz. 899–909. p.
- A magány nem magánügy! (Interjú Sziklai László szociálpszichológussal.) [Riporter]: Győri M. Hajnal.
- = Nők Lapja, 1988. 33. sz. 9. p.

SZOBOSZLAI György

- Ahol a szakma a politika. Kerekasztal-beszélgetés. László Ágnes beszélgetőpartnerei: Kemény László, Szoboszlai György, Nyúl Emil.
- = Képes 7, 1988. 51. sz. 24–25. p.
- Az 1985. évi országgyűlési választások politikai tapasztalatai. (Politikai szociológiai elemzés.) Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Szoboszlai György.) Bp. 1988. 243 p.
- Fordulat sodrában. Beszélgetés Szoboszlai György politológussal. [Riporter]: Szenes Imre.
- = Népszava, 1988. 171. sz. (júl. 19.) 3. p.

- Helyi hatalom és önkormányzat. (Összefoglaló a Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat című országos tanácskozás – Pécs, 1987. szeptember 24–25. – III. ülésszak munkájáról.)
 =Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat. (Pécs, 1988.) 177–191. p.
- Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. (Kiad. a Magyar Politikatudományi Társaság. Szerk. Szoboszlai György.) 1988. Vátozások és alternatívák. Bp. 1988. 295 p.
- A Nemzetközi Politikatudományi Társaság XIV. kongresszusa. (Washington, 1988. augusztus 28. – szeptember 1.)
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 601–603. p.
 =Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1988. Vátozások és alternatívák. Bp. 1988. 291–295. p.
- Négyen a társasági törvényről. (Hámor Szilvia beszélgetőpartnerei: Szoboszlai György, Wiener György, Tardos Márton, Szabó Katalin.)
 =Népszabadság, 1988. 193. sz. (aug. 13.) 5. p.
- Az önkormányzat társadalompolitikai feltételeiről.
 =Helyi hatalom – helyi társadalom. Bp. 1987. 14–23. p.
 Eredeti: =Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1984. Bp. 1984. 194–199. p.
- Párbeszéd a pártokról és az államról Szoboszlai György politológussal. [Riporter]: Horváth M. Tamás.
 =Ölet, 1988. 21. sz. 14–15. p.
- A politikai akarat társadalmisítása. /Beszélgetések a társadalmi-gazdasági kibontakozásról./
 =Magyar Hírlap, 1988. 48. sz. (febr. 26.) 8. p.
- Rendszer és reform. Beszélgetés Szoboszlai György politológussal. [Riporter]: N[émeth] F[erenc].
 =Élet és Tudomány, 1988. 23. sz. 710–711. p.
- Választói magatartás és a parlamenti választások.
 =Az 1985. évi országgyűlési választások politikai tapasztalatai. Bp. 1988. 233–243. p.
- Változások a politikai rendszerben. (Elhangzott A modern szocializmus aktuális problémái címmel 1988. október 4–6. között Moszkvában rendezett nemzetközi konferencián.)
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 4. sz. 497–500. p.

SZPIRULISZ Ildikó

- Konferencia az NSZK-ban a tudományos-technikai együttműködésről. (Bad Honef, 1988. április 17–19.)
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 3. sz. 460–463. p.
- Magyar-jugoszláv tanácskozás a műszaki fejlődés hatásairól és az érdekekről. [Bp. 1987. június 10–14.]
 =Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 121–126. p.
 Társ szerző: GUBA László
- A munkaerő társadalmi újratermelése és foglalkoztatása.
 =Propagandista, 1988. 8. sz. 86–90. p.

A technológiai váltás néhány jellemzője és következménye.

⇒ A jövő technológiája és társadalmi összefüggései. Európai Regionális Szakértői Tanácskozás (Budapest, 1987. szeptember 8–10.) előadásai alapján. Bp. 1988. 312–316. p.

TAKSÁS Imre

Programma szocial'no-ékonomiczeszkogo razvitija i rol' reformü pri szocializme.

⇒ Bor'ba za bolee effektivnoe ékonomiczeszkoe i szocial'no-politicseskoe razvitie szocializma: opüt i problemü. Materialü mezsdunarodnogo szimpoziuma 22–23 ijulja 1987 g., Moszkva. Moszkva, 1988. 107–116. p.

Zadaci retrospektivnoszti i prognozirovaniya v obscsesztvenno-naucsnoj informacii.

⇒ Informacionnoe obeszcpenie obscsesztvennüh nauk – vazsnüe faktor ugluble-nija obscsesztvovedcseszkih iszsledovaniy. . . Dokladü i szoobscsenija na XIII zaszedanija Szoveta MISZON, Praga, maj 1988 g. Praga, 1988. 23–30. p.

TÁLL Éva

Településfejlesztés – helyi hatalom – önkormányzat. Tanácskozás. (Pécs, 1987. szeptember 24–25.)

⇒ Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 1. sz. 127–133. p.

TÓT Éva

Az egyetemi érdekérvényesítés lehetőségei egy tantervmódosítás akció tükrében. (Kiad. az Oktatókutató Intézet. Bp. 1988. 51 p.

/Tanulmányok a felsőoktatás köréből./

Társszerzők: BAJOMI Iván, BRUSZT László, SASFI Csaba

Jugend in Ungarn – Auswirkungen von Veränderungen der Jugendphase auf unterschiedliche Bevölkerungsgruppen.

⇒ Jugend im internationalen Vergleich. Weinheim–München, 1988. 124–132. p.

„Túlszokolázottság?” (Az adaptációra való képesség és az intézményes képzés néhány összefüggése.)

⇒ Változatok az adaptációra. Bp. 1988. 134–151. p.

TURGONYI Júlia

Előtérben a nő és a család. Interjú Turgonyi Júliával. [Riporter]: Nagyvendégi Éva.

⇒ Nő, 1988. 44. sz. 8. p.

Optimal'noe szocsetanie szemejnüh i profeszszional'nüh objazannosztej zsenzscsinü.

⇒ Zenscsina i szocilaizm: teorija i praktika. Moszkva, 1988. 39–53. p.

Van-e ma/még nőkérdés Magyarországon. Beszélgetés Turgonyi Júliával. Riporter : Földes Anna.

⇒ Nők Lapja, 1988. 19. sz. 3–5. p.

UTASI Ágnes

Egyenlőtlen helyzetek. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

≠Írták : (Kolosi Tamás, Utasi Ágnes stb. Előszó: Kolosi Tamás. Bp.) 1988, Kossuth K. 182 p.

Életmódunk a kulturális fogyasztás tükrében [Riporter]: Albrecht Gyula.

≠Népművelés, 1988. 2. sz. 44–45. p.

Életstílusok – eltérő módon élő és fogyasztó társadalmi rétegek.

≠Életmód – művelődés – gazdaság. Összeállítás az 1987-es salgótarjáni nemzetközi tudományos konferencia előadásaiából és korreferátumaiból. 1. köt. Bp. 1988. 130–142. p.

Jelzések a területi dimenzióban mért egyenlőtlenségről.

≠Szociológia, 1986. 3–4. sz. 325–344. p.

Presztizs, életstílus, fogyasztás

≠Egyenlőtlen helyzetek. Bp. 1988. 63–88. p.

Problemü obraza, uszlovija i sztilja zszizni sz nacsala 80-h gorod v Vengrii.

≠Szocialiszticeszkij obraz zszizni: problemü szoversensztvovaniya. Moszkva, 1988. 94–123. p.

Társszerző: KOVÁCH Imre

Zum sozialen Profil von Verheirateten und geschiedenen Lebenden.

≠Alltag – Lebesweise – Kultur. Kulturwissenschaftliche Beiträge aus der Ungarischen Volksrepublik und der Bundesrepublik Deutschland. Frankfurt am Main, 1988. 61–81. p.

VÁRNAI Györgyi

Az egyenlőtlenségi rendszer változásairól. (1962–1981)

≠Egyenlőtlen helyzetek. Bp. 1988. 165–177. p.

Figyelmébe ajánljuk. . . Társadalomtudományi kutatási programok.

(Kiadja a TTI Kutatási Programiroda. Szerk. Várnai Györgyi, Péteri János.) 1–8. sz. Bp. 1988.

Összeállította
Markella Károlyné

ÚJ KIADVÁNYUNK

Szpirulisz Ildikó
TECHNIKAI FEJLŐDÉS, MUNKAFOLYAMAT,
TÁRSADALOM
(Történelmi vázlat a 19–20. század kapitalizmusáról)

84 oldal

ára: 40,- Ft

СТРУКТУРА ВЕНГЕРСКОГО ОБЩЕСТВА В ВОСЬМИДЕСЯТЫХ ГОДАХ (Всевенгерская теоретическая конференция)

15–16 февраля 1989 года в Гёдёлё состоялась Всевенгерская теоретическая конференция по вопросам общественной структуры Венгрии. Организаторы этого совещания: Институт общественных наук Центрального Комитета Венгерской социалистической рабочей партии, Общественно-политический отдел ЦК и Партийный Комитет ВСРП области Пешт — пригласили на совещание научных сотрудников, преподавателей и партийных работников. (К совещанию был подготовлен дискуссионный материал, публикуемый нами в начале этого номера журнала). В данном тематическом номере нашего журнала мы знакомим с прозвучавшими докладами и дискуссией на конференции.

Во вступительном докладе *„Изменения в общественной структуре“* Иштван Хусар подчеркнул, что в связи со значительными и стремительными преобразованиями, протекающими в обществе, необходимо обновить представление о его структуре. С конца шестидесятых годов ряд тематических научных групп интенсивно изучал структуру венгерского общества. Известно, что результаты многих исследований встретили значительное политическое сопротивление (например, работы об обеднении населения). Докладчик считает большим научным успехом, что исследования привели к значительному изменению прежних представлений об общественной структуре. Хотя в начале семидесятых годов политическое руководство на консервативной идеологической основе отстояло принятие несколько совершенствованного варианта старой модели, это, к счастью, не затормозило дальнейшую научно-исследовательскую работу. Докладчик подчеркнул, что со второй половины семидесятых годов при координации со стороны Института общественных наук проводились такие исследования, которые по своему подходу к сути вопросов были прогрессивными. На основе этих исследований создается многостороннее представление о расстройстве общества: под влиянием неравномерного распределения власти, знаний, собственности, централизованной редиистрибуции, а также „второго хозяйства“ и развертывания рыночной экономики общество многократно перекрестно расслаивается в различных направлениях.

В дальнейшем докладчик уделяет внимание политическому облику населения, который стремительно изменяется и содержит многочисленные непредвиденные элементы, вскрытие которых еще является долгом науки. Имея в виду отношения между общественной структурой и политическим расстройством общества, докладчик считает ошибочным любое такое стремление, которое в нынешнем положении пытается, исходя из расчленения классов или слоев,

сделать вывод о политическом расслоении общества. Основопологающим условием для неизбежного обновления ВСРП, — по мнению докладчика, — является необходимость того, чтобы партия считала себя уже не классовой, а общенародной партией, базирующейся на широкой коалиции. Консенсус между партией и обществом может быть восстановлен лишь в том случае, если будет осознана неизбежность в самооценке исходить из подлинного общественного расслоения.

Тамаш Колоши в докладе „Вопросы общественного неравенства” в связи с изображением изменений, происшедших в структуре венгерского общества, считает, что заслуживают внимания четыре модели. Одна из этих моделей связывается им с именем научной сотрудницы Жужа Ферге, которая в анализе структуры общества наиболее усиленно опирается на традиции Маркса и Лукача, исходя из того, что любая общественная структура определяется неравномерным распределением знаний, власти и собственности, а это приводит к формированию иерархически расслоенной структуры общества также в Венгрии.

Согласно второй модели, которая представлена социологическим направлением, связанным с именем Петера Блау, и в Венгрии выражена Рудольфом Андорка, структура общества в основном определяется дифференцированием профессиональных групп и вскрывает их неравные отношения. Третья модель делает существенную разницу между венгерской общественной структурой дореформенного периода середины шестидесятых годов и последующего периода. Докладчик считает наиболее характерным представителем этих взглядов Ивана Селени, согласно которому в Венгрии действуют две основополагающие структурные модели воспроизводства: редистрибуционная бюрократическая и рыночная. В рамках обеих моделей на вершине складывается бюрократический господствующий класс элиты и предпринимательский класс. В качестве четвертой модели Колоши излагает собственную концепцию, которая во многих отношениях сходна с моделью Селени. Однако в отличие от последнего Колоши утверждает, что в Венгрии преобладающее большинство общества расслаивается на группы, инконсистентные по своему положению. Он считает, что в особом исследовании нуждаются расслоение по месту, занимаемому в воспроизводстве, и системе неравенства, а также отношения этих двух категорий друг к другу.

Во второй части доклада Колоши знакомит с формированием общественного неравенства в восьмидесятых годах. Он отрицает взгляд, что в этот период радикально увеличилось неравенство в обществе. Все это он последовательно рассматривает с точки зрения распределения доходов. По его мнению, общее обеднение населения можно избежать лишь в том случае, если удастся перейти к рыночному хозяйству, основанному на собственнической заинтересованности.

Рудольф Андорка в докладе на тему „Мобильность венгерского общества” выделяет аспекты исследования размеров влияния общественной мобильности, способствующей движению по пути формирования равных шансов. В Венгрии скопились многочисленные статистические данные, облегчающие анализ и международное сравнение общественной мобильности (пять раз производилась перепись населения и регистрация данных между 1930 и 1983 годами). Венгерское общество в 1930 году было в значительной степени замкнутым; в 1949 году на массовую мобильность населения в основном повлияла земель-

ная реформа; к 1962 году обнаруживается структурное влияние крупномасштабной индустриализации. Общественная мобильность охватила значительные массы, однако это не означало равенства шансов. Венгрия в сфере отношений мобильности достигла уровня среднеразвитой капиталистической страны. Исследование мобильности в 1973 году не свидетельствовало о драматическом сокращении мобильности, однако указало на огромную роль образования в области мобильности. Данные 1983 году отразили влияние экономических трудностей и замедление структурных изменений, однако мобильность значительно не сократилась, хотя слои на двух полюсах общественного расслоения (интеллигенция и чернорабочие) стали более замкнутыми.

Докладчик указал на то, что в случае, если шансы общественной мобильности благоприятны, это усиливает стабильность данного общества, а сокращение шансов на мобильность вызывает напряженность, беспокойство в обществе. В Венгрии также желательно инспирировать сохранение шансов мобильности (в частности, мерами социальной политики, политики в сфере образования).

Ференц Кэшеди в докладе на тему *„Демография и структура трудоустройства“* знакомит с демографическими процессами, характерными для прошедшего десятилетия и влияющими на численность трудоустроенной рабочей силы, ее состав по возрасту и полу, затем дает обзор изменений, наступивших в структуре трудоустройства.

Прискорбным фактом является систематическое сокращение численности населения Венгрии с 1981 года в результате низкого уровня рождаемости и значительной доли смертности. Таким образом сокращается и соотношение трудоспособных возрастных категорий. Неблагоприятно изменились соотношения между активным и неактивным самостоятельным населением, иждивенцами; на одного трудоспособного ныне ложится более тяжелое бремя, чем в начале восьмидесятых годов.

В докладе приводится состав участвующих в производстве в соответствии с отраслевой структурой. Сокращение занятых в отраслях секторов „А” и „Б” и рост доли работающих в сфере услуг соответствует международным тенденциям.

В заключение докладчик констатирует, что демографические процессы, протекающие в восьмидесятых годах, свидетельствуют об ухудшении положения в большинстве сфер. В структуре занятости наблюдается медленное развитие в направлении модернизации, однако в области трудоустройства следует рассчитывать на одновременное проявление прежних и вновь возникающих напряженностей.

В докладе *„Общественная структура, ценности, приспособление к обществу“* *Ференц Патаки* ставит вопрос о возможности приспособления девиантных форм поведения к определенным элементам общественной структуры или к структуре в целом.

Формы девиантного поведения в Венгрии раньше стыдливо называли „нарушением способности приспособления к обществу”. Докладчик вводит категорию „общей массы девиантных форм поведения”. На основе конкретных данных он знакомит с распространением алкоголизма, самоубийств, нервных болезней и преступности, а также со связью, существующей между этими формами девиантного поведения. С сожалением приходится отметить, что в

международном сравнении общая масса девиаций в Венгрии принимает тревожные размеры. Далее докладчик указывает на причины таких форм поведения, касается их систематического воспроизводства и определенных особенностей территориального распределения. По его мнению, в результате наложения форм девиантного поведения в определенных точках общественной структуры проявляется также нарушение нормативного сознания.

Основным вопросом изучения структуры общества является возможность при помощи исследования общественной структуры объяснить возникновение различных форм массового поведения, наблюдающихся в обществе. По мнению докладчика, такое исследование должно вскрывать взаимовлияние между общественной структурой и формами поведения масс.

THE STRUCTURE OF OUR SOCIETY IN THE 1980s (Theoretical conference in Gödöllő)

On 15 and 16 February 1989, a theoretical conference was held on the questions of the structure of the Hungarian society in Gödöllő. The organizing bodies – The Institute for Social Sciences of the HSWP, its Department of Social Policy and the Pest County Committee of the HSWP – invited scientific researches, teachers, and party workers to the discussion. (As a preparation, a topic of debate was prepared, this is published in the fore-part of our compilation.) In our thematic issue we publish the delivered lectures and the review of the debate.

István Huszár in his introductory lecture, *"Changes in the Social Structure"* emphasized that, owing to the great and quick social transformation, a reassessment of the picture of structure is needed. Since the end of the 1960s, several scientific workshops have intensively investigated the structure of the Hungarian society. It is known that strong political resistance accepted the results of several investigations (for example, the investigation of poverty). According to the lecturer, it is an important accomplishment that the researches essentially modified the previous picture of structure. Although, at the beginning of the 1970s, the political leadership, on the basis of a conservative ideology, accepted to a certain extent modernized variant of the old model, but fortunately, this fact did not hinder the subsequent investigations. The lecturer emphasized that from the second part of the 1970s, under the coordination of the Institute for Social Sciences, up-to-date investigations have been carried out. On the basis of these investigations a manifoldly divided social picture takes form: the unequal distribution of power, knowledge and property, the centralized redistribution, the second economy and the developing market economy, from many viewpoints crossing one another, divide the society.

Hencefort, the lecturer dealt with the political aspect of the population. The political aspect of the population changes quickly, it has several unforeseeable elements and the science is still in dept for its exploration. Concerning the relation between the social structure and the political division of the society, the lecturer says that every such effort is doomed to failure which, in the present situation, tries to deduce the political division of the society from the class- and stratum division of the society. According to the lecturer, the basic condition of the necessary renewal of the HSWP is that the party interpret itself not as a class party any more, but as a people's party that depends on a wide coalition. The consensus between the party and the society can only be reestablished if in our self-interpretation, we rely on the real division of the society.

Tamás Kolosi in his lecture, entitled *"The Question of the Social Inequalities"* accepts four models as authentic in connection with the structure of the Hungarian society and the description of the changes taken place. One of them – which he connects with the name of Zsuzsa Ferge – is very strongly based on the tradition of Marx and Lukács

in the course of the investigation of the social structure. Its fundamental starting point is the following: the structure of the society is determined by the unequal distribution of knowledge, power and property and this created a hierarchically layered social structure in Hungary too.

According to the second model (which is usually connected with the sociological trend linked with the name of Peter Blau and is represented by Rudolf Andorka in Hungary), the structure of the society is fundamentally determined by the differentiation of the occupational groups. The model explains their relations of inequality as well. The third model makes an essential distinction between the structure of the Hungarian society before and after the reform period – the middle of the 1960s. He regards Iván Szelényi as the most important Hungarian representative of this model, according to whom, two fundamental models of structural reproduction function in the Hungarian society: a redistributive, bureaucratic model and a market model. On the top end, a powerful bureaucratic elite class and an entrepreneurial class come into being within these two models. As a fourth model, Kolosi mentions his own concept which is from many viewpoints connected with the Szelényi model. But contrary to this, Kolosi says that the overwhelming majority of the society is disintegrated into groups which are in inconsistent situation. He emphasizes that the division according to the place occupied in the reproduction, and the system of inequality as well as the relation between them deserve a separate investigation.

In the second part of his lecture, Kolosi makes known the formation of inequalities in the 1980s. He refutes the statement that the social inequalities radically increased in this period. He follows this through the income-distribution as well. He says that the pauperization can only be stopped if we can switch over to a market economy based on proprietary interestness.

Rudolf Andorka in his lecture *"Mobility of our Society"* emphasized the following research viewpoint: to what extent the social mobility helps the advancement towards the chance equality. In Hungary many good statistical data are available for the investigation of social mobility (between 1930 and 1983 five population censuses and data surveys) and they are comparable internationally as well. In 1930, the Hungarian society was very closed, in 1949, above all, the effect of land reform became visible in the mass mobility, by 1962, the structural effect of the large-scale industrialization was perceptible. The social mobility took place en masse, but it did not mean that the chances should have been equal. In the field of mobility relations, Hungary reached the level of a moderately developed capitalist country. In 1973, the investigation of mobility did not show the dramatic decrease of mobility and pointed out the important role of school in mobility. The 1983 data reflect the effects of the economic problems and of the slowing down of the change of structure, but the mobility did not decrease to a large extent, although, on the outside poles of social stratification (the intellectuals and the unskilled workers) the strata became more closed.

The lecturer pointed out that if the chances of social mobility are good, they increase the stability of the given society. On the other hand, the decrease of social mobility creates tensions and unrest in the society. Also in Hungary, it is desirable to encourage (with measures of social and educational policy too) the maintenance of mobility changes.

Ferenc Késedi in his lecture *"Demography and the Structure of Employment"* demonstrates the demographic processes characteristic of the last decade which influence the number of employed manpower and its composition according to age and sex, then makes a survey of the changes taken place in the structure of employment.

It is a regrettable fact that the population of Hungary is steadily decreasing since 1981 – as a consequence of the low birth and high mortality rate. Consequently, the proportion of the age-group of employees also decreases. The proportion of active wage-earners, inactive wage-earners and of dependents changed unfavourably: today, greater burden falls on one active person than at the beginning of the 1980s.

The study shows the composition of employees according to sectoral structure. The decrease of the proportion of employees in the primer and seconder branches and the increase of the terciar sector correspond to the international tendencies.

The lecturer summarily states that the demographic processes taken place in the 1980s show deterioration for the most part. A slow development began towards the modernization in the structure of employment, but one has to reckon with the simultaneous presence of tensions of old and new type in the field of employment.

Ferenc Pataki in his lecture "*Social Structure, Values, Adaptation*" put the question if one can adjust the deviant forms of behaviour to certain elements of the social structure or to their entirety.

Previously, the deviant forms of behaviour were "shyly" mentioned as "the disturbances of social adaptation" in Hungary. The lecturer introduces the category of „social total mass of deviant forms of behaviour". Based on data, he shows the extent of alcoholism, suicide, neurotic illnesses and crime and the interdependences among them. One can with regret state that this total mass in Hungary is alarmingly great with regard to international comparison. The lecturer touches upon the reasons of these forms of behaviour, their continuous reproduction and certain characteristics of the regional distribution of their occurrence.

According to his opinion, as a consequence of the deviant forms of behaviour accumulating on determined points of the social structure, the disturbances of normative consciousness are more intensified too.

The main question of the investigation of structure is whether the description of the social structure can explain the emergence of forms of behaviour en masse in the society. According to the lecturer, the investigation should explore the intermediations between the social structure and the forms of behaviour in large numbers.

СОДЕРЖАНИЕ

КОНФЕРЕНЦИЯ

<i>Структура венгерского общества в восьмидесятих годах</i> (Всевенгерская теоретическая конференция в Гёдёлё)	169
Дискуссионный материал: Структура венгерского общества в восьмидесятих годах	170
<i>Чаба Хамори</i> : Приветствие	175
<i>Енё Андич</i> : Вступительное слово	176
<i>Йштван Хусар</i> : Изменения в общественной структуре	177
<i>Тамаш Колоши</i> : Вопросы общественного неравенства	183
<i>Рудольф Андорка</i> : Мобильность венгерского общества	189
<i>Ференц Кэшеди</i> : Демография и структура трудоустройства	195
<i>Ференц Патаки</i> : Общественная структура, ценности, приспособление к обществу	200
Обобщение дискуссии на конференции	205
Ответы докладчиков	211
<i>Енё Андич</i> : Заключительное слово	224

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Ласло Лаки</i> : Общественная структура, воспроизводство, мобильность (Отклики на конференцию в Гёдёлё)	227
--	-----

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Андраш Хегедюш — Мария Маркуш</i> : Модернизация и альтернативы общественного развития	237
---	-----

ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Публикации сотрудников Института общественных наук за 1988 г. (<i>Кароине Маркелла</i>)	250
---	-----

CONTENTS

CONFERENCE

<i>The structure of our society in the 1980s</i> (Theoretical Conference in Gödöllő)	169
Topic of debate: The structure of our society in the 1980s	170
<i>Csaba Hámori</i> : Greeting	175
<i>Jenő Andics</i> : Opening speech	176
<i>István Huszár</i> : Changes in the social structure	177
<i>Tamás Kolosi</i> : The question of the social inequalities	183
<i>Rudolf Andorka</i> : Mobility of our society	189
<i>Ferenc Késedi</i> : Demography and the structure of employment	195
<i>Ferenc Pataki</i> : Social structure, values, adaptation	200
Summary of the debate of the conference	205
Replies of the lecturers	211
<i>Jenő Andics</i> : Closing speech	224

WORKSHOP

<i>László Laki</i> : Social structure, reproduction, mobility (Reflections to the Gödöllő conference)	227
---	-----

STUDY

<i>András Hegedűs-Mária Márkus</i> : Modernization and the alternatives of the social development	237
---	-----

LIFE OF THE INSTITUTE

1988 publications of the research workers of the Institute for Social Sciences (<i>Anikó Markella</i>)	250
--	-----

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 52 52),

a Posta Központi Hírlapirodájánál József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézesítő postahivatalnál és kézbesítőnél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 10,3 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

25,— Ft

516 861

Társadalom- tudományi Közlemények

B / 10

1989|3

1989.3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XIX. évf. 1989/3. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Bársony Jenő</i> : A tulajdonreform programja	293
<i>Hüblvél István</i> : Valóságsszemléletek ütközése a II. Internacionáléban	310
<i>Ágh Áttila</i> : Világválság: globális és regionális útkeresések	323
<i>Ruff Mihály</i> : Kelet-nyugati politikai kapcsolatok – szociáldemokrata nézőpontok	338

INTERJÚ

Interjú Karsten D. Voigtal a reformokról, az új külpolitikai gondolkodásról, Európáról (Készítette: <i>Németh István</i>)	353
--	-----

MŰHELY

<i>Sziklai László Péter</i> : Újabb kísérletek a politikai attitűdök vizsgálatára	361
<i>Dieter Haselbach</i> : Új tendenciák a tartós munkanélküliség elleni harcról az NSZK-ban folyó vitában	378

TANÁCSKOZÁSOK

Nemzetközi konferencia „A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer” témakörben (<i>H.I.</i>)	391
<i>Gilles Martinet</i> : A francia szocialisták politikájáról és a demokrácia jövőjéről	397
Autonómia, integráció, értelmiség (Tudományos konferencia Veszprémben) (<i>Szabó János</i>)	400

TÁJÉKOZÓDÁS

Egy dialógus három állomása (<i>Havas Péter</i>)	415
Az 1992 utáni Európa a baloldaliak szemével (Az ISER 1988. évi nemzetközi szemináriuma Párizsban) (<i>Johancsik János</i>)	419
Lokalitás, regionalitás, öngazgatás az NSZK-ban (<i>Pál László</i>)	424
Idegen nyelvű összefoglalók	435
Idegen nyelvű tartalom	442

BÁRSONY JENŐ

A tulajdonreform programja

Reformunknak ma már kinyilvánított célja a „szocialista piacgazdaság” létrehozása¹, amely a társadalmi tulajdon dominanciája mellett a fejlett árutermelésen alapul és fel igyekszik zárkózni a világgazdasághoz. A fejlett árutermelés nemcsak piaci (pénzügyi, verseny- és vállalkozási) viszonyokat jelent, hanem – az egyszerű árutermelés piaci és értékviszonyain túlmenően – azt is, hogy a termelők *tőkeként* jelennek meg és szerepelnek benne. Ennek megfelelően biztosítanunk kell a termelők fejlődésében való érdekeltiséget, az ezért való felelősséget.

A reform egyik fő vonulata a tulajdonreform, illetve a tulajdonlás reformja. E téren is közmegegyezés alakult ki abban, hogy „vegyes” tulajdonú gazdaság létrejötte várható, amelyben „valódi” tulajdonosokra van szükség; továbbá hogy véget kell vetni a felőlten gazdálkodásnak, a nemzeti vagyon elherdálásának.

ELŐZMÉNYEK

Hazánkban 1948 után a szocializmus monopolisztikus politikai (hatalmi) felfogása (a sztálini bürokratikus gazdaságirányítási modell) jegyében végbement a termelési eszközök (de mondhatnánk termelőköröket is) totális államosítása. A mezőgazdaságban formálisan kollektivizálás zajlott le, de a szövetkezetekben létrejött „oszthatatlan tulajdon” nem sokban tér el az államtól. Az államosítás egyértelműen az önálló egyszemélyi felszámolását célozta meg, hogy ezzel megszüntesse az árutermelés alapjait; valamennyi „dolgozót” a direktív gazdaságirányítástól függő helyzetbe hozzon. A tényleges tulajdonosi szerepet az a hivatali hierarchia töltötte be, amely a társadalmi munkamegosztást a politikai célok szolgálatában „megtervezte”.

Ez az állami tulajdonlás több oknál fogva is tragikus következményekre vezetett. A politikai célok utópikusnak bizonyultak. A „kapitalizmus” elleni világméretű hatalmi harc – a termelők fejlődése révén – anakronisztikussá vált. Eközben azonban nemcsak mérhetetlen erőforrásokat pocskolt el, hanem autark (a világgazdaságtól elkülönülő, attól leszakadó) fejlődésre vezetett, ezáltal elmaradott, torz hadigazdasági struktúrát épített ki, a világpiacitól eltérő használati értékű, gyengébb minőségű termékeket állított elő. (Ez az „eredeti szocialista felhalmozás” nemcsak a lakosság fogyasztói érdekei rovására történt, hanem történelmileg értelmetlennek is bizonyult.) Az állami tulajdonon alapuló tervgazdaság emellett természeténél fogva bürokratikus jellegű,

amelyben a káderek kiválasztás elsősorban a politikai „megbízhatóságon” alapul; a felelősség a politikai célok (és a felettesek szándékai, érdekei) – gazdaságilag alig értékelhető – szolgálatához kötődött. A tervnek, a bürokratikus viszonyoknak való alávetettség körülményei között nem sok tér maradt a vállalkozás számára; terjedt az elidegenedés, a felelőtlenség, a középszerűség, a hiány és kiszolgáltatottság körülményei között a gazdasági erkölcs (megbízhatóság) hanyatlása, a teljesítmények romlása.

A hatékonyság nyilvánvaló hiánya és a korábbi típusú „politikai egység” fellazulása már a hatvanas években reformtörekvésekre vezetett: a „decentralizálás”, az „indirekt” irányítás, az önálló elszámolás, illetve az „önigazgatás” jegyében. E törekvések azonban nem sokban érintették a tulajdon körét. Az állami gazdaságirányítás, a monopolisztikus gazdaságsszervezet és a konstruált értékviszonyok körülményei között a vállalati önállóság a rövid távú érdekeket helyezte előtérbe; a „túlélés”, a „védett” formában való fennmaradás törekvéseit. E rövid távú érdekek: a dolgozók bér- és foglalkoztatási érdekei, a menedzserek pozícióérdekei, a költségvetés elvonási (adó-) érdekei. A változó, de szintén a fennmaradás jegyében fennálló hatósági tulajdonosi befolyásban (gazdaságirányításban) a funkcionális („pénzügyi”) szervek kerültek előtérbe. Elsikkadt azonban – az ezért felelős tulajdonosi képviselő hiányában – a nemzeti vagyon megőrzéséért, tőkeértéke kiaknázásáért, gyarapításáért, a termelőerők fejlesztéséért, vállalkozási hasznosításáért való felelősség. Sőt, a rövid távú érdekek éppen a vagyon rovására (a vagyon kirablásával, az innováció elhanyagolásával), vagyis a hosszú távú jövedelmezőség (a tőkeerő) rovására váltak ideig-óráig kielégíthetővé.

A nyolcvanas években ráadásul átmenetileg előtérbe kerültek (az 1984-es állásfoglalás nyomán) bizonyos önigazgatási illúziók: az állami tulajdon széles körben vállalati (csoport-) tulajdonná vált, amit ugyan korlátozott az a körülmény, hogy az állami gazdaságirányítás behatárolta a vállalatok mozgásterét, továbbá csaknem teljesen elvonta nyereségét (ezért joggal panaszták a vállalati vezetők, hogy „gúzsba kötve” kellett volna táncolniuk). A vállalati vezető menedzserek ilyen módon – a vállalati önállóság jegyében – a tőkeérték gyarapításához fűződő kötelezettségek nélkül jutottak a vállalat vagyonához és a gazdálkodás jogához; azzal a feltétellel, hogy szolgálják a dolgozóknak a megélhetéshez, a munkahely megmaradásához fűződő érdekeit; de ezt csak úgy tehetik, ha megfelelnek a hatóságok elvárásainak, ezen belül bizonyos ellátási és exportfeladatoknak, de mindenekelőtt az adózási kötelezettségeknek. A nyolcvanas évek második felében azonban mindinkább kiütközött e feladatok (a helyzet) ellehetetlenülése. Az eladósodás terhei, a világgpiaci konkurenciaképesség romlása, a piacok elvesztése, a teherbíróképesség (tőkeerő) hanyatlása sorra megrendíti a vállalatok helyzetét. Előbb a világ gazdasági válságágazatok (például kohászat) kerültek bajba, majd főként a KGST-szféra számára termelő nagyipar, azután a hadiipar; de ezen túlmenően is a vállalatok mind nagyobb része nem képes a hitelek terheit, a növekvő adóterheket viselni, emiatt elveszti fizetőképességét. A hosszú távú érdekek elhanyagolása katasztrofális következményekre vezet: a rövid távú érdekek is sérelmet szenvednek, süllyed a reáljövedelem, bizonytalanná válnak a munkahelyek, az adóprés kiszorítja a vállalkozókedvet is. A „süllyedő hajón” a vezető menedzserek menteni igyekeznek pozíciójukat: a részvénytársasági átszerveződés során részint a vállalati vagyon „kiarúsításával” próbálnak külső tőkét bevonni a vállalat „megmentéséhez”, fejlesztéséhez; másrészt a vállalati tulajdon „szabadságával” élve úgy szervezik át a vállalatot konszern-formába, hogy maguknak tartják fenn a „tulajdonosi szervezet” (a vagyonközpon) stabil pozíciót, hiszen ez a képződmény a megszerzett osztalék révén akkor is „életképes” marad, ha a részvénytársaságok egyike-másika el is hullik.²

A nyolcvanas évek reformfejlődése során megjelentek azonban a vállalkozás, vala-

mint ezzel kapcsolatban a különálló tulajdonosi érdek- és szerepkör elméleti és gyakorlati csírái.

Az *elmélet* terén a nyolcvanas évek elején lépett fel Liska Tibor a szocialista vállalkozás koncepciójával, annak a felismerésnek nyomán, hogy a jövő szocializmusának minden eddiginél fejlettebb árutermelést kell folytatnia, amelyben a piac a vállalkozási versenyre is kiterjed. A szocializmus fő jellemzője – Liska szerint – a versenyviszonyok között személyes vállalkozásba vett társadalmi tulajdon. Ennek megfelelően a társadalmi tulajdon egységeit az veheti igénybe vállalkozásához, aki azok legjobb hasznosítását (értéknövelését) garantálja. Így emberi tőkéje alapján bárki vállalkozóvá válhat. A társadalmi tulajdon-egység tőkeértékét fel kell becsülni, ennek hozadékát a vállalkozónak be kell fizetnie a tulajdon kezelőjének. A vállalkozás jogát az ezt meghaladó tőkeérték (meglátott vállalkozási perspektíva) „licitálása” révén lehet megszerezni. A vállalkozásba befektetett emberi tőke ezen pótlólagos hozadéka azonban már magát a vállalkozót illeti („a licit a licitálóé”); ezt azonban – vállalása garanciájaként – tartósan le kell kötnie. Csak e létrehozott, befizetett és letétbe helyezett összeg kamatait élvezheti a garanciális idő lejártáig. A Liska-féle elgondolások valósultak meg – részleges és következetlen formában – a belkereskedelmi és vendéglátóipari szerződéses üzemelésben, valamint több mezőgazdasági átalánydíjas érdekeltségi kísérletben; következetes és kifejtett formában pedig a szentesi Felszabadulás Tsz-ben.

A nyolcvanas évek közepére megjelent a „vagyonérdekeltség” reformkövetelménye a vagyonpusztulás megakadályozására³, az elidegenedés leküzdésére; azzal az igény-nel, hogy „valódi tulajdonos kerestetik”. Ezt a tulajdonost az egyik irányzat – az öngazgatási vagy még inkább a szövetkezeti törekvések nyomán – a vállalati „kollektívában” vélte felfedezni; a másik irányzat ezzel szemben elkülönült tulajdonosi szervezeteket (holdingokat) tart szükségesnek. A tapasztalatok alapján azonban mind általánosabbá vált az a felismerés, hogy az 1985-ben kialakult vállalati tanácsai tulajdonosi rendszer tévút volt, amely legfeljebb arra volt alkalmas, hogy előmozdítsa az átmenetet az állami tulajdonról a társasági tulajdonra. A tulajdonlás megoldása felé a társasági forma, a társasági átalakulás nyitja meg az utat. (Ezért került sor 1988-ban a Társasági Törvény létrehozására.) Az a meggyőződés alakult ki, hogy érdekelt tulajdonosokra van szükség: egyrészt reprivatizálás útján (magántulajdon, külföldi tulajdon bevonása), másrészt a bankok, biztosítótársaságok, betegsegélyező és nyugdíjpénztárak, alapítványok önálló tulajdonosi szerepvállalása, befektetései (résznyelvásárlásai) révén.

A *gyakorlat* terén a háztáji gazdaság, általában a második gazdaság eredményes fejlődése után 1982-től kezdtek kibontakozni a kisvállalkozás legális formái; szűkebb körben a magántulajdon fokára is eljutva. Megjelentek az állami és formálisan szövetkezeti tulajdonnal való egyéni, illetve csoportos vállalkozás különféle formái is: a – már említett – kereskedelmi és vendéglátóipari szerződéses üzemelés, amely révén a korábban (bürokratikus irányítással) veszteséges üzletek nyereségessé váltak, sőt a tulajdonos vállalatnak a tőke utáni hozamot eredményeztek; a vgm-ek, amelyek ugyan többnyire a bérszabályozás megkerülésére, túlórapótlásra alakultak, mégis jól mutatták, hogy a társadalmi tulajdon vállalkozási feltételek között hatékonyabban működtethető; hasonló tanulságra vezettek mind az iparban, mind a mezőgazdaságban a szórványos belső vállalkozási kísérletek. A kisszövetkezetek példája megmutatta a valódi szövetkezésben rejlő lehetőségeket (mindaddig, amíg fel nem merült az oszthatatlan alap követelménye révén az „államosítás” veszélye). Megindult a társasági szerveződés is: a vállalatok társulása, leányvállalatok létesítése; ez megnövelte a vagyon jelentőségét a vállalatok, vállalkozások számára. A kötvények kibocsátása, forgalma előmozdította, hogy szélesebb körben polgárjogot nyerjen – a túlhaladott ideológiai ellenállással

szemben, amely csak „munka utáni” jövedelmet hajlandó elismerni – a tőke utáni jövedelem. A tőke jelentősége és a vállalkozással kapcsolatos szerepkörök mibenléte leginkább az innovációs kisbankoknál mutatkozott meg: ezeknél a bank innovációs vállalkozásokat finanszíroz, egyben a sikeres vállalkozásban részesedést vállal, tőkét allokál; így elkülönül a befektető tulajdonos, az emberi (szellemi) tőkével beszálló, valamint a megvalósító-gazdálkodó vállalkozó szerepe. A tanulságok széles körű alkalmazásához utat nyitott a bankrendszer átszervezése; bár a kereskedelmi bankok finanszírozó szerepében egyelőre még alig jellemző az üzleti szempont és felelősség. A kereskedőházak a társulás és a finanszírozás lehetőségeire derítettek fényt. A szanalási eljárások során került sor arra a fejleményre, hogy a részvénytársasági átalakulás révén a behajthatatlan követelések tulajdonosi tőkerészesedéssé alakíthatók át. A vállalatok a nehezzé vált gazdasági helyzetben mindinkább csak tulajdonosi részvállalással vagy vegyesvállalati úton (külföldi tőke bevonásával) juthatnak pótlólagos (különösen fejlesztési) forrásokhoz.

A HELYZET

Ha bajba jutott nagyvállalataink helyzetét vizsgáljuk, többnyire a *gazdátlan köztulajdon* képe tárul szemünk elé: pazarlóan túldimenzionált létesítmények (telkek, építmények), kihasználatlan kapacitások (műhelyek, irodaházak), elavult, idejétmúlt nagyberendezések, az innováció elmaradása miatt „lerobbant” üzemek. Hatalmas felvett hitelek, amelyeket értelmetlennek bizonyuló célokra fordítottak (például a szénbányaszatban az eocén- vagy a liászprogram; KGST-célzatú központi fejlesztések), amelyek sorsáért soha senki nem vállalt felelősséget. Hierarchikus, bürokratikus munkaszervezet, ezzel összefüggő munkaerőhiány, alacsony teljesítményszint, ami lehetetlenné teszi a kapacitások ésszerű kiaknázását, a piacát vesztett termelés átállítását. Felduzzadt adminisztráció, amely azonban nem képes megbízható gazdaságossági számításokra, nem alkalmas a vállalat tőkeértékének kimutatására. A bürokratikus rendben a dolgozók eléledgélnek a vállalat teljes piacvesztéséig, fizetéseképtelenségéig (ellehetetlenülé- séig); különböző támogatások vagy áremelések révén még keresnek is, s nem áhitoznak a vállalkozás felelősségvállalása, fokozott teljesítménykényszere után. A vezetőket az irányító szervek nem is bíztatják kockázat vállalására; a vezetők magatartását az határozza meg, hogy „kitartsanak” a megbízatásuk lejártáig, a nyugdíjig, s addig élvezhesék helyzetük előnyeit.

A *szanaláshoz* fel kellene mérni a vállalat mint potenciális tőke lehetőségeit (piaci esélyeit), hogy mit lehet „kezdeni” vele. Fel kellene tárni, hogy hogyan lehet a vállalat vagyonát tőkeként mobilizálni, kiaknázni, illetve honnan lehet a vállalat vállalkozások útján történő regenerálásához forrásokat bevonni. Meg kellene keresni a vállalatban belül, illetve annak „környezetében” a vállalkozásra képes, arra hajlandó szakembereket. A vállalat átszervezése nemcsak azt jelenti, hogy tulajdonosi elvárások jelennek meg a tőke kihasználásra és a további gazdálkodás hatékonyságára nézve, hanem hogy a gazdálkodó menedzserek megbízatását vállalt eredményekhez kötik, továbbá azt is, hogy az egyes részlegek munkája is társas vállalkozás formáját ölti; a „központi részlegek” is csak ezek körében – racionális mértékre csökkentve – szolgáltató vállalkozásokká átalakulva maradhatnak meg.

TŐKE – VÁLLALKOZÁS – TULAJDON

A fejlett árutermelésben a termelőerők *tőkeként*, tartós jövedelemhozó képességként jelennek meg. Tőkévé azonban csak vállalkozások keretében válhatnak. Ezért a korszerű gazdaságnak és reformmunknak is az innovatív *vállalkozás* a középponti kategóriája. A vállalkozáshoz termelőerőkre, azaz tőkére van szükség; a termelőerők pedig csak a vállalkozás révén tölthetnek be tőke szerepet, válhatnak jövedelem forrásává.

A termelőerőknek – mint tőkének – két fő tényezője van: az *emberi tőke* (mint felhalmozott munka- és alkotóképesség, szaktudás, felkészültség, vállalkozókészség) és a *do-logi tőke*, amely a nemzeti vagyont alkotja. Ez utóbbinak fő *tényezői*: a természeti feltételek (táj, ásványvagyon, föld, vizek, erdők stb.); az infrastruktúra; a vállalatok létesítményei, lekötött vagyona; a társadalom rendelkezésére álló pénz.

A vállalkozás elsődleges eleme, alanya az emberi tőkével rendelkező egyén vagy csoport. Az ember mint árutermelő, vállalkozó elsősorban saját emberi tőkéjének tulajdonosa.* A kisvállalkozások nagy részéhez, különösen a szolgáltatási vállalkozások zöméhez nincs is szükség az emberi tőkén túlmenően a mai – jobb módú – család szokásos (személyi) tulajdonát (lakás, kert, kocs, esetleg kis műhely, személyi számítógép) meghaladó – társadalmi vagy akár társasági méretű – tulajdonra. Széles körben mód van tehát egyéni vagy kisebb csoportos tulajdonosi feltételek között vállalkozásszerű munkavégzésre, kisvállalkozásra, szolgáltatásra, bedolgozásra, amint ez eddig például a háztáji gazdaságban, a kisiparban vagy akár a második gazdaságban történt.

A kisvállalkozás másik jelentős részéhez már számottevő tőke, illetve csak nagyüzemi méretben működtethető eszközök kellenek. Ez a tőke *magántulajdon* is lehet, bár ennek magánkézből való felhalmozódása nálunk ez idő szerint csak szűk körben valószínű. Ennek támogatása nem is célszerű, nem elsősorban ideológiai-politikai okok miatt, hanem mert ez a vállalkozásban monopolista megkötöttségeket okoz.⁴ A magántőke-képződésben, illetve annak térhódításában még leginkább arra lehet számítani, hogy hazai vállalkozók külföldi tőkével „házasodnak” (esetleg társasági formában), vagy pedig külföldi befektető keres hazai vállalkozó partnert, mert ez kedvezően kapcsolhatja össze a korszerű technológiát, a piaci jelenlétet és a helyi tájékozottságot, valamint az olcsón hozzáférhető hazai tőkeelemeket.

Sok esetben azonban nincs is szükség számottevő magántulajdonra, mert más módon – sokkal demokratikusabban, vagyis jelentős magántulajdon előzetes felhalmozása nélkül – is elérhető a vállalkozás esélye. Különösen három mód kínálkozik: a bérlet, a belső vállalkozás és a kölcsön, illetve ezek kombinációja, mint a franchising (ilyen például a McDonald éttermi lánc, a benzinkúthálózat).

A *bérlet* főként a mezőgazdaságban, valamint a kereskedelmi és vendéglátóipari szektorban járható út, ahol az egyik döntő, monopolisztikus tényező a föld, illetve a telephely (helyiség), ezzel összefüggésben a vállalkozás joga. Sokak szerint mezőgazdaságunk nagy részét családi bérleti formában kellene átszervezni (kínai példára), mert így érhető el korszerű farmergazdálkodás.⁵ Mások viszont a föld magántulajdona mellett károskodnak, és új földosztást követelnek, fontos szerepet tulajdonítva a tulajdonosi biztonságnak. Távolilag azonban aligha lenne érdemes feladni a föld társadalmi tulajdonát, amely lehetővé teszi, hogy a földhöz ne csak adásvétel, hanem vállalkozási verseny (bérlet) útján is hozzá lehessen jutni.

*Az ember csak vállalkozóként válhat emberi tőkéje tulajdonosává – szemben a rabszolgával, vagy a bér munkással, illetve hivatalnokkal, aki legfeljebb munkaejeje tulajdonosa.

A *belső vállalkozások* esetén a kisvállalkozás nagyvállalati keretek között, jelentős méretű és értékű eszközöket használva folyik, például bányüzemben, kohászatban, vegyiparban, gépjárműgyártásban – a hagyományos hierarchikus-bürokratikus munkaszervezet helyett. Ennek formája is lehet a szolgáltatásszerűen vállalt munkavégzés (ilyesmit folytatnak az úgynevezett autonóm munkacsoportok), a bérlet, de még inkább a társasági viszony, amelyen belül a vállalkozó csoport főként az emberi tőkét, a nagyvállalat pedig az állami tulajdont, a nagyvállalati termelési és piaci szervezetet nyújtja (az eddigi vgm-hez hasonlóan, de „főmunkaidőben”). A Társasági Törvényben a „jogi személy felelősségvállalásával működő gmk” alkalmas formát kínál erre, ha sikerül a „munkaviszony” és a vállalkozás státusát összebekíteni (ami csupán szemléletváltozást kíván).⁷ Ezen túlmenően le kell építeni a monopolhelyzeteket, mind a tevékenységi kört, illetve a potenciális „külső” piaci vállalást, mind a saját tőke bevitelét illetően. Döntő jelentőségű ezen túlmenően a vállalkozási verseny érvényesítése a vállalkozási lehetőség (jog) elnyerése és annak feltételei, árai tekintetében, mert csak így kerülhető el (piaci úton) akár a tulajdonos, akár a vállalkozók monopolhelyzete. Felmerülhet még a kártérítési felelősség kérdése: hogyan vonható felelősségre például nagy értékű berendezések meghibásodásáért a csupán emberi tőkéjével (s csekély részesedéssel) részt vevő *belső vállalkozó*? Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk, hogy a gép meghibásodása a hagyományos munkaszervezetekben is előfordul és a nagyvállalat kockázataiba tartozik. A *belső vállalkozóról* feltételezhető, hogy gondosabban bánnak a berendezésekkel, mert egzisztenciája ezek zavartalan működéséhez kötődik. A szerződésben a helyi feltételek szerinti kötelezettségek is kiköthetők; vétkes mulasztás esetén pedig büntetőjogi fellépésnek van helye.

A *kölcsönnél* érdekelt bankár szükséges, akinek fontos pénzének kihelyezése, hiszen csak így értékesítheti, ezáltal juthat csak jövedelemhez; másrészt meg kell vizsgálnia a vállalkozás kilátásait, szoliditását, hogy ne vállaljon túl nagy kockázatot.

Mindhárom említett eset az egyéni (csoportos) vállalkozás és a társadalmi tulajdon találkozása (társulása). Feltétele egyrészt a vállalkozási szándék, képesség, másrészt a társadalmi tulajdon és annak tulajdonosi képviselője.

A fejlett árutermelésben számos olyan gazdasági feladat alakult ki, amelynek megoldása meghaladja az egyéni, illetve a csoportos vállalkozás kereteit és *nagyvállalati* szervezetet kíván. Ilyen például az energiatermelés, a gépkocsigyártás, a vegyipar stb. E területeken a vállalkozáshoz jelentős mértékű termelőerőket (tőkét) kell összpontosítani, lekötni. Ennek két útja lehetséges: a) a kisvállalkozók *egyesítik* erőforrásait, szövetkeznek egymással; így jöhet létre szövetkezeti nagyipar; ez az irányzat jutott érvényre például a jugoszláv öngazgatási koncepcióban is a munkaszervezetek társulása formájában; b) tőketulajdonosok hoznak létre *társasági* formában nagyvállalatot, amelynek irányítását menedzserekre bízák; illetve menedzserek nyernek meg tőketulajdonosokat társaság alapítására, tőkeallokálásra és szervezik meg a nagyvállalatot. Világszerte ez a második megoldás dominál, mert ez ad kedvezőbb módot a tulajdonosi érdekek (a tőkehasznosítás, a hatékonyság) érvényesítésére. Hazánkban is – a kisszövetkezetekben rejlő lehetőségek kiaknázásán túlmenően – ennek az útnak az esélyei nagyobbak.

Az államosítás nyomán a „tulajdonos” által szervezett nagyvállalatok működése vált jellemzővé. Ezzel csak az volt a baj, hogy a résztvevőket nem vállalkozási, hanem politikai érdekek motiválták; nem ment végbe piaci értékítélet, emiatt nem volt érvényesíthető sem teljesítménykényszer, sem felelősség. Az így kialakult monopolisztikus nagyvállalati rendszer regenerálására is a társasági szerveződés útja tűnik járhatónak.

Csak az a kérdés, hogy a felelőtlenség (gazdátlanság), illetve a tulajdonos nélküli bürokratikus rablógazdálkodás, a voluntarista iparfejlesztés-fenntartás időszaka után ki lesz a társasági szervezkedésben részt vevő valódi tulajdonos?

KI ALKALMAS TULAJDONOSNAK?

Kézenfekvő a gondolat, hogy *valódi tulajdonos* a hazai magántulajdonos vagy a hozzá hasonló státusú külföldi tulajdonos lehet. A *magántulajdonos* csak olyan vállalkozásba lesz hajlandó betársulni, amelynek értelméről, hasznot hajtó voltáról meg van győződve. Kérdés azonban, hogy van-e ehhez kellő mértékű tőke magánkézben, és vannak-e a magántőke számára is vonzó befektetési alkalmak?

Kedvezőbb a helyzet a *külföldi tőke* tekintetében. A külföldi befektető ugyanis konvertibilis valutával rendelkezik, korszerű technológiát tud behozni, jobb a kapcsolata a világpiaccal (kedvezőbbek a beszerzési és értékesítési lehetőségei); részvétele kedvezményeket biztosít a társaság számára. A külföldi vállalkozók sem tolonganak azonban a gazdálkodási környezet bizonytalansága, az infrastruktúra megbízhatatlansága miatt.

Felmerülhet az eddig *menedzserek* tulajdonosi szerepvállalása. Bennük meg is van erre a hajlam. Ez fejeződik ki a *vállalati önállóság* követelésében (hogy az irányító hatóságok hivatalnokai helyett a vállalati vezető menedzserek töltsék be a tulajdonosi funkciót); a társasági szerveződésben is ezért preferálják a konszern megoldást, amelyben a vagyontőkeközpontban a korábbi vezető menedzserek tömörülnek, átmentve felelősség nélküli uralmukat a társasági korszakba. A baj csupán az, hogy ezek nem valódi (felelős) tulajdonosok: a vállalati tanácsok „ingyen” kapott tulajdonukat bármi áron hajlandók bevinni társaságokba, ha ez a vállalat fennmaradását, illetve fejlesztési lehetőségét biztosítja. A vagyontőkeközpont számára is csak a „megélhetést” és uralmat nyújtó pozíció a fontos; velük szemben ugyanis már senki sem támaszt tőkehatékonysági követelményeket.⁸

Ezért merült fel joggal az a törekvés, hogy olyan tulajdonosok kellenek, akiknek befektetések jövedelméből maguknak is kötelezettségeket kell teljesíteniük, tehát a tőkejövedelem elmaradása esetén bajba (fizetési nehézségekbe) kerülnek. Ilyenek lehetnek például a befektető bankok, a biztosítótársaságok, a betegsegélyező- és nyugdíjpénztárak, az alapítványok. A reformjavaslatokban ezért előtérbe került ezek tulajdonosi részvételének megvalósítása, abban a reményben, hogy elég a társaságokon belül néhány valóban érdekelt (többségi) tulajdonos, mert ezek majd gondoskodnak a tulajdonosi érdekek érvényesítéséről.

Érdemes azonban e valóban racionális koncepción tovább gondolkodnunk. Nyilvánvaló, hogy e befektető szervezetek anonim tőkéjét is hivatalnokok (menedzserek) kezelik. Minthogy a biztosító-, a társadalombiztosítási stb. intézetek, valamint az alapítványok esetében ezek vezetői nem értenek a befektetési kérdésekhez, kénytelenek lesznek szakértőket (például tanácsadó cégeket) igénybe venni. A tőke tulajdonosi érdekképviselője – a családi irányítású cégek szűk körét és többnyire legfeljebb közepes méreteit leszámítva – már régóta *menedzseri vállalkozások* tárgya. E vállalkozók a vállalati gazdálkodás irányítása helyett a tőke *gesztorálására*, vállalkozásba adás révén történő hasznosítására szakosodtak. Vállalkozásuknak saját felkészültségükön (emberi tőkéjükön), a szakmában irántuk – addigi eredményeik alapján – kialakult *bizalmon* túlmenően az a feltétele, hogy ténykedésük *eredményessége lemérhető* legyen, és vállalkásukért *felelősséggel* tartozzanak. Ez a felelősség nem úgy értendő, hogy átvállalják a befekte-

tő kockázatát és esetleges kárát megtérítik. A gesztoráló menedzser emberi tőkéjével felel: ha – sorozatosan vagy súlyosabb mértékben – kudarcot vall, elveszti a bizalmat, további vállalkozási lehetőségét, ebből fakadó jövedelmi pozícióját. Ezen túlmenően olyan biztosíték is kiköthető, hogy honorárium a jelentős (túlnyomó) részét vállalása teljesítéséig lekötik (tartós letétként), vagy részvényben, kötvényben fizetik. A tulajdonosi érdekek képviselőjét, a tőke gesztorálását tehát akár szakértő tisztviselők is elláthatják, ilyenek például a banktisztviselők, a felügyelőbizottságok tagjai, akik ezt fizetésért, tiszteletdíjért teszik, vagy akár csoportos szakértői vállalkozások (holdingok) is megbízhatók, amelyek bizonyos vállalt eredmény ellenében vállalkozási díjat, jutalékot kötnek ki. Ha tehát a tulajdonosi érdekképviselőt amúgy is szakértő menedzserek látják el (mégpedig a fejlett árutermelés világában általában nem is rosszul), akkor végső soron közömbös a tulajdonos „személye”; csak az a fontos, hogy a gesztoráló menedzser tevékenységének eredményessége lemérhető legyen, felelősségre vonható legyen, és legyen, aki felelősségre vonja. Így maga a *társadalom* is tulajdonos lehet, csak *ki kell építeni a tulajdonosi érdekvérvényesítés ellenőrzésének szervezetét*. Nincs szükség tehát arra, hogy a vagyonkezelő szervezetek, például holdingok megvásárolják „saját számlára” a társaságok részvényeit. Átvállalhatják azonban a tulajdonostól, akár az államtól portfóliója kezelését, jobb hasznosítását. (Ez nem zárja ki, hogy – ettől függetlenül – magáncégek is foglalkozhassanak saját vagyonukat gyarapító tőzsdügyletekkel.)

A VAGYON HASZNOSÍTÁSA (A TULAJDONOSI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS)

A vállalkozás ügyét nemcsak az emberi tőke oldaláról lehet megközelíteni, amint ezt az eddigiekben tettük, hanem a *nemzeti vagyon* tőketényezői oldaláról is. A nemzeti vagyon elemei is csak akkor válhatnak tőkévé, illetve tőketényezővé, ha vállalkozóra találnak, emberi tőkével egyesülnek. Enélkül a vagyon – paragon heverve – elveszti tőkeértékét. A földnek sincs ára, ha nem lehet vele hasznóhozóan vállalkozni. A vállalatoknál lekötött vagyon tőkeértéke is szétfoszlik, ha a vállalat piacát veszítve, illetve innovációra képtelenné válva „meghal” mint vállalkozás. Ezért a nemzeti vagyon tulajdonosainak, mindenekelőtt a társadalmi tulajdon képviselőinek gondoskodniuk kell vagyonuk tőkeként való hasznosításáról. (Ebből a szempontból most mindegy, hogy ez a vagyon az egész társadalom tulajdonában vagy az említett tulajdonosi szervezetek tulajdonában, társasági tulajdonban vagy netán magántulajdonban van.) Ehhez a tulajdon gesztorálásáért felelős vállalkozásokat kell létrehozni, amelyek a vállalkozási verseny feltételei között gondoskodnak a tulajdon (a vagyon) gazdálkodási célra történő vállalkozásba adásáról.

Ennek megfelelően a *menedzseri vállalkozásnak* két fő fajtája különböztethető meg: a vagyon tőkeként való hasznosítására irányuló, azt *gesztoráló* vállalkozás, és a vagyont nagyszemű *gazdálkodásba vevő* (ezáltal tőkeként hasznosító) vállalkozás. A *vállalkozási versenynek* is két fő területe van: a) verseny a *potenciális gesztorok* (például vagyonkezelők, holdingok, befektető társaságok) között a tekintetben, hogy melyikük, mekkora tőkeértékkel (tartós jövedelem megajánlásával, garantálásával) vállalja a vagyon kezelését (gesztorálását, vállalkozásba adását); b) verseny a vagyonnal való *gazdálkodás jogáért*, nagyobb tőkeérték (vállalt tartós jövedelmezőség) „hozásával”. (Ebben természetesen nemcsak az osztalék, hanem az árfolyam alakulása is szerepet játszik.)

A nemzeti vagyon „társadalmi” (nem egyéni) részének tőkeként való hasznosítása szempontjából megkülönböztetjük a *természeti feltételeket* (például a földet, az ásványvagyon, a vizeket, az erdőket, a tájat), az *infrastruktúrát*, a meglevő termelővállala-

latok lekötött vagyonát, a társadalom rendelkezésére álló, illetve teremthető pénzt (negatív értelemben adósságot). Mindezen tényezők tulajdonosi gesztorálása még jó-
részt megoldatlan. A föld tulajdona rendezetlen. Fenyget a vagyonpusztulás, az eró-
zió, a vizek tönkretétele (például nitrátosodás, Hévíz tönkretétele). Felmerül a terme-
lőszövetkezetek, esetleg tanácsok földeket gesztoráló, bérletbe adó szerepének kialakí-
tása. A bányajáradék ismeretlen. Az erdőgazdálkodás különböző vállalatok monopó-
liuma. Ugyancsak rendezetlen a tulajdonosi érdekérvényesítés az *infrastruktúra* terén.
Az infrastruktúra vagy közszolgáltató nagyvállalatokban (például energiaszolgáltatás,
közművek, közlekedés), vagy költségvetési intézményként szervezett. Csak a működés
fenntartása van előtérben, és fel sem merülnek a tőkehasznosítás tulajdonosi szem-
pontjai. (Jól mutatja ezt például a lakásgazdálkodás vagy az egészségügy, oktatásügy
helyzete.)

A meglevő állami vállalatok, vagy az ezekhez sok tekintetben közelálló nagyszövet-
kezetek lekötött vagyona feletti tulajdonosi rendelkezés sem egyértelmű. Az iparváll-
alatok vagyonának túlnyomó része gyakorlatilag vállalati tulajdonba került. (Ez nem kis
mértékben akadályozza jelenleg a decentralizálást, a struktúraváltást, a külföldi tőke
bevonását.) A társasági átalakulás lehetősége önmagában nem rendezi ezt a problémát.
Ezért célszerűbb volna az állami tulajdon helyreállítása egyszemélyes kft-kké alakítás
útján, amelyekben a tulajdonos „személy” az állam.

A pénzügyek területén valamivel jobb a helyzet, ott a „kétszintű” bankrendszerrel
legalább a szervezeti keretek körvonalai kialakultak. A jegybank hivatott arra, hogy az
Országgyűlés ellenőrzésével a társadalom pénzvagyonát gesztorálja és ellenőrizze a
kereskedelmi bankok tevékenységét. E rendszernek azonban egyelőre még egyik eleme
sem funkcionál kielégítően. Az „üzleti” bankoknál még az automatikus finanszírozás
dominál a vállalkozással szemben; az automatikus kamatbevételek elfedik a behajtha-
tatlan kintlevőségeket. Még kiépítésre vár az allokáció felelős vállalkozásszerű megol-
dása, a külön befektető pénzintézetek létrehozása (ezt önmagában az Állami Fejleszté-
si Bank nem oldja meg). Tisztázatlan és rendezetlen még a jegybanknak az állami költ-
ségvetéstől való függetlensége, és a pénzforgalmat ellenőrző tulajdonosi képviselő, va-
lamint az inflációt korlátozó szerepe is.

A TULAJDONREFORM TARTALMA

A tulajdonreform ügye ugyan sokrétű, és az előbb felsorolt valamennyi problémakör
hozzátartozik, mégis a napirenden levő reformtörekvésekben szűkebb értelemben a
vállalatoknál lekötött *állami vagyonra* vonatkozik; ezért a továbbiakban figyelmünket
erre fordítjuk. A vegyes tulajdon elismerésével polgárjogot kap a tulajdon *pluralizmusa*,
ezen belül a szövetkezeti tulajdon és a magántulajdon létjogosultsága. Konszenzus
alakult ki abban, hogy a vállalati tulajdont átmeneti formának tekintik a társasági tulaj-
don felé. A *társasági* szerveződés során megoldódik a magánszemélyek tulajdonlása,
előbb-utóbb az érdekelt tulajdonosi szervezetek (bankok, biztosítótársaságok stb.) tu-
lajdonosi szerepe is. Nem tisztázott azonban, hogy mi történjék az állami tulajdonrész-
szel, ha nem megy – mert nem is mehet – végbe ennek reprivatizálása, és ha nem akar-
juk engedni, hogy a vállalati tanácsok ezt esetleg elherdálják. Ha nem kívánunk lemond-
dani a társadalmi tulajdon dominanciájáról, márpedig ez marad a szocializmus egyik

tő gazdasági attribútuma,* akkor gondoskodni kell arról, hogy a társadalom érvényesíteni tudja tulajdonosi érdekeit, megteremtődjön a társadalom mint tulajdonos iránti *felelősség*; létrehozzuk a társadalmi tulajdon *gesztorálásának szervezetét*, és működésbe hozzuk a *vállalkozási versenyt*. Mindez pedig összefügg azzal, hogy meg tudjuk oldani a *tőkeértékelés* feladatát.

AZ OSZTRÁK PÉLDA

A probléma megoldásához érdemes figyelembe vennünk az osztrák példát, különös tekintettel arra, hogy Ausztriában a gazdasági és társadalmi demokrácia a nagyiparban domináns állami tulajdonnal kapcsolódik össze. Ausztriában a nagyipar (csaknem) egésze *állami tulajdon* képez és azt *társasági alapon* (a Társasági Törvény hatálya alatt) működtetik. A tulajdonosi felügyelet és érdekérvényesítés a *felügyelőbizottságok* rendszerén keresztül valósul meg. A felügyelőbizottságok hálózatának csúcán egy központi *állami holding* (az ÖIAG, jelenleg Osztrák Ipari Holding Rt.) áll, ez hozza létre a nagyvállalati részvénytársaságok (jelenleg az ágazati holdingok) felügyelőbizottságait, ezek pedig a tagrészvénytársaságok, illetve leányvállalatok felügyelőbizottságait. A felügyelőbizottság nem gazdaságirányítási szerv, hanem kizárólag a tulajdonosi érdekekért, a tartósan jövedelmező gazdálkodásért felelős. A felügyelőbizottság azonban e rendszeren belül nemcsak ellenőrző szerv (amint ez a mi Társasági Törvényünkben szerepel), hanem ez *bízza meg és ellenőrzi az igazgatóságot*, valamint ez hozza meg a tulajdonot illető *stratégiai* döntéseket. A felügyelőbizottságokat tehát az állami tulajdon tőkeként való értékesüléséért, a tartós jövedelemhozó képesség megőrzéséért, regenerálásáért, illetve növeléséért hierarchikus felelősség terheli. Korábban ugyan az osztrák állami iparban is érvényesültek pártpolitikai szempontok (például a pozíciók pártaranyok szerinti betöltése), a nagyipar válságának kibontakozása nyomán azonban ezt felszámolták és megerősítették a *menedzseri* irányítást, valamint a piacokhoz igazodó *vállalkozási szemléletet*. A tőkepiaci kontroll végett eladnak (elsősorban dolgozói) részvényeket; ezt teszik a külföldi tőke bevonása érdekében is. A szanalás mellett ez is szükségessé teszi a vállalatok tőkeértékének megállapítását. (A részvények piacra viteleinek feltétele az „induló” tőkeérték becslése, megszabása, amelynek azután a tőzsdén,

* Újabb a közgazdasági irodalomban a társadalmi tulajdon helyett a „közösségi tulajdon” fogalma jelent meg, amelybe a magántulajdonnal, illetve az egyéni tulajdonnal szemben beleértik a közös tulajdon összes kialakult formáját: a „hagyományos” állami és szövetkezeti tulajdon, a vállalati „kollektív” tulajdonként felfogott csoporttulajdon, a részvénytársaságok társas tulajdonát, a biztosítótársaságok, bankok „anonim” forrású, valamint a községek és alapítványok csoportos tulajdonát. Ezt az önigazgatási kollektívizmus jegyében fogant összefoglaló terminust nem tartom indokoltnak, mert e formákban semmiféle „közösségi” vonás sem fedezhető fel, hanem ezek a tulajdon társadalmasodásának különböző fokai, formái, kísérletei. A társadalmi tulajdon gyűjtőfogalmat – a társas tulajdon helyett – abban a tudatban használok, hogy az állami és a csoporttulajdon mellett lehetséges – a kifejtett módon – az egész társadalom tulajdona (köztulajdon) is, az eredetileg Liska Tibor által adott értelemben, tehát azt feltételezve, hogy ez vállalkozási verseny során jut a leghatékonyabb hasznosításra képes vállalkozó birtokába.

az árfolyamban kell igazolódnia.) Az osztrák állami ipar példájából nekünk a felügyelőbizottságok rendszerét, a *felügyelőbizottságok megnövelt hatáskörét* volna érdemes átvennünk.*

AZ ÁLLAMI TULAJDON GESZTORÁLÁSÁNAK JAVASOLT SZERVEZETE

Fentiek alapján a társadalom tulajdonosi érdekeinek érvényesítésére az állami tulajdon területén a következő megoldást tartom megvalósítandónak. Létre kellene hozni a vállalatoknál lekötött jelenlegi tulajdon kezelésére egy *központi szervet*, ezt nevezhetjük *Állami Vagyonalapnak* (Augusztinovics Mária javaslata szerint), vagy Állami Vagyonfelügyeletnek. A Pénzügykutató Rt. erre a funkcióra az Állami Számvevőszéket javasolja⁴, de ez kevésbé volna szerencsés, mert nem a számszaki ellenőrzés volna a feladata. (Ausztáriában is megvan mindkét szerv egymás mellett.) Ez a szerv fogná össze az állami tulajdon dominanciájával működő társaságok *felügyelőbizottságait*. Ilyen felügyelőbizottságokat kellene létrehozni már a társasági átalakulást megelőzően, mind az államigazgatás alá tartozó, mind a vállalati tanácsok irányításával működő vállalatoknál az egyszemélyes kft-vé való azonnali átalakítás révén, hogy ez védje – nem utolsósorban a társasági átalakulás folyamatában – a társadalom tulajdonosi érdekeit. A felügyelőbizottságok a vállalat igazgatóságától (vagyis a gazdálkodó menedzserektől) független, tekintélyes szakmai *szakértői testületek* lennének, amelyekben azonban – a mi Társasági Törvényünk előírása szerint – részt vennének a társaság dolgozóinak képviselői is. A társasági átalakulásig a felügyelőbizottságok létrejöttével az eddigi vállalati tanácsok – a tulajdonosi illúziót feladva – az igazgatóság tanácsadó, a belső vállalkozásokat koordináló szervévé alakulnának át.

Az Állami Vagyonalap fogná át és *koordinálná* az állami tulajdon helyi egységeit gesztoráló *felügyelőbizottságok* rendszerét, bizná meg ezek elnökeit és – velük egyetértésben – tagjait; gondoskodna a társadalmi tulajdon *gesztorálására irányuló vállalkozási verseny* szervezéséről; felelne a vállalatoknál lekötött nemzeti vagyon tőkeértéke alakulásáért az *Országgyűlésnek*.¹⁰

A *felügyelőbizottságok* elsődleges feladata lenne a vállalat *tőkeértékének feltárása* és alakulásának folyamatos figyelemmel kísérése. A felügyelőbizottság szervezné a vállalat *gazdálkodásra történő* vállalkozásba adására (vevésére) irányuló *vállalkozási versenyt*, és *elbírálná a vállalások megvalósulását*.

Módot kellene adni olyan gesztoráló menedzserei (szakértői) vállalkozások (*holdingok*) létrehozására, amelyek az Állami Vagyonalap által a vállalatoknál lekötött vagyon *hatékonyabb* gesztorálására irányuló vállalkozási verseny során a vagyon *tőkeértékének „túligérése”* révén megszerezhetik a vállalatnál lekötött tulajdon feletti rendelkezés jogát. Ebben az esetben e holding kezébe kerül át a gazdálkodás jogáért folyó vállalkozási verseny szervezésének, induló feltételei meghatározásának, vagyis az igazgatóság megbízásának a joga. Ilyen módon minden résztvevőre kiterjedne és egészen az Országgyűlésig ívelne az állami tulajdon tőkeként való hasznosításának, tőkeértéke gyarapításának a felelőssége.

• Az osztrák állami ipar gondjainak megoldásában különösen három tényező jelent könnyebbéset:

- a konvertibilis pénz (a világpiacon kontroll), amely előmozdítja a gazdasági tisztánlátást;
- a demokratikus kritikai szellem és a vállalkozókészség;
- a tulajdonosi felelősség érvényesítése a felügyelőbizottságok rendszerén keresztül. (Vö. *Bársony Jenő*: Az osztrák állami nagyipar reformja. Világgazdaság, 1988. VI. 29.)

A felügyelőbizottságok által történő *szakértői tőkeértékbecsülés* lenne tehát a lekötött vagyon kezelésére irányuló vállalkozási verseny kiindulása; ezt az „induló” értéket jelentené az Állami Vagyonalap az Országgyűlésnek. Ez a becslés azután „helyesbítésre” kerülne a vállalkozási verseny mindkét fázisában, mind a gesztorálásért, mind a gazdálkodásért folytatott versenyben. Végül is a tőkeérték tényleges alakulását a *vállalások teljesítése*, a vállalatok *tényleges tartós jövedelmezősége* igazolná.*

Az állami tulajdonra vonatkozó – itt bemutatott – tulajdonosi szervezetet kiegészítené az *egyéb tulajdonosi szervezetek* részvétele a társaságokban, ezek tőkéjében. Itt a tőkét befektető társaságok (például biztosítók, nyugdíjpénztár) mellett elsősorban a fejlesztést finanszírozó, illetve adósságokat átvállaló *bankokra*, illetve *külföldi tőkebefektetőkre* gondolhatunk. Ezek bekapcsolódása szintén garantálná a tulajdonosi érdek érvényesítését. Az új nagyvállalkozások létrehozása azonban általában meghaladná az eddig ismertetett kereteket. Ebben a *befektető bankok* játszanának döntő szerepet, bevonva nyilván társtulajdonosként a magántőkét, a külföldi tőkét, a befektető társaságokat (holdingokat), sőt, esetleg a meglevő tőkét gesztoráló szervezeteket is.

A JAVASLAT

Miben foglalható össze ezek után az állami tulajdonlás reformjára vonatkozó javaslatom lényege?

1. Mindenekelőtt megvalósítandó a *vállalkozások* minden téren való támogatása. Ezen belül elérendő az agyonadóztatás megszüntetése: a vállalkozási nyereségadó mérséklése; az állami tulajdon után fizetendő *osztalék* egyidejű bevezetésével.¹² Szükséges továbbá az egyéni és a csoportos vállalkozás *hiteltámogatásának* (finanszírozásának) biztosítása, erre alakuló kisebb (vállalkozásközel, ugyancsak vállalkozó) bankok révén, amelyek a hitelt kizárólag üzleti megfontolás alapján nyújtják (így nem kell rá globális „keretet” megszabni).

2. A meglevő nagyvállalatok „*regenerálását*” *társasági vállalkozások* révén célszerű megoldani, lehetőség szerint külföldi tőke bevonásával. E társasági vállalkozások mobilizálnák a nagyvállalatoknál „befagyott” dologi és emberi tőketényezőket. (A vállalkozás támogatása révén válhat elkerülhetővé a struktúra módosítása és a felesleges létszám leépítése nyomán fenyegető nagyfokú munkanélküliség; illetve a vállalkozás révén várható olyan jövedelem, amely érdemessé teszi a „főmunkaidőben” végzett munkát, sőt, a második műszak vállalását is.¹³) A vállalatok társasági átalakulása előmozdítja az ugyancsak társasági alapon szerveződő *belső változások* kibontakozását.

3. Létre kell hozni a *társadalmi tulajdonlás felelős szervezetét*: az Országgyűlésnek felelős Állami Vagyonalapot és ennek felügyelete alatt a felügyelőbizottságok hálózatát. A felügyelőbizottságok többféle módon jöhetnek létre.

a) A vállalati tanács irányítása alá tartozó vállalatoknál a vállalati tanács szakértőkkel való kiegészítése révén, azzal, hogy ez a „csoport” az Állami Vagyonalaphoz tartozik felelősséggel, és vétőjoggal rendelkezik a tulajdont érintő stratégiai döntésekben.¹⁴

*A vállalkozási verseny szerepét, jelentőségét elsőként Liska Tibor tárta fel. Először azonban csak az általa „tervpiaci versenynek” nevezett gazdálkodásra való vállalkozásba vétel licitációs módját vetette fel; ezt dolgozta ki a „szentesi modellben”, majd a belső vállalkozásokra Siklaky István. Liska csak újabban, D. M. Nutival vitázva jutott el a gesztorálásért, vagyis a „kikiáltási ár” kialakításáért folytatandó „előzetes” licitálás gondolatához, hogy ezzel az adóztatás helyettesíthetővé váljon.¹¹

A felügyelőbizottságok megakadályoznák, hogy a vállalati tanácsok a társasági átalakulás során elkótyavetyéljék az állami tulajdont; másrészt nem volna lehetővé olyan vagyontözpont létrejötte, amely felelőtlen tulajdonosi pozíciót biztosítana a „tröshti” vezérkar számára.

b) Az államigazgatási irányítás alatt álló vállalatoknál önálló felügyelőbizottságokat kellene létrehozni.

c) Az állami tulajdon-többségű társaságoknál a közgyűlés által választott felügyelőbizottság kerülne az Állami Vagyonalap felügyelete alá.

4. A felügyelőbizottságok rendszerének első feladata lenne a vállalat *tőkeértékének felmérése* (becslése). A felügyelőbizottságok szerveznék meg – ennek alapján – a vállalat gazdálkodásba adására irányuló *vállalkozási versenyt*. Ennélfogva a felügyelőbizottságok bízna meg (az osztrák állami iparhoz hasonlóan) a gazdálkodást irányító (igazgató) vezető menedzsereket, és ellenőriznék vállalásaik teljesülését. Beleértékelésük lenne a vállalat sorsát meghatározó stratégiai döntésekbe. A felügyelőbizottságok *felelősséggel* tartoznak az Állami Vagyonalaphoz (az pedig az Országgyűlésnek) a felügyeletük alá tartozó vállalat *tőkeértékének alakulásáért* (de kizárólag csak ezért).¹⁵

5. Módot kellene adni ezen túlmenően *vagyonkezeléssel* (gesztorálással) foglalkozó (holding) vállalkozások létrejöttére (-hozására). Ezek funkciója valamely vállalatkomplexum vagyonkezelésének átvétele lenne nagyobb tőkeérték létrehozásának (a *tőkeérték gyarapításának*) felelős vállalása révén. A *tőkék gesztorálási jogáért folyó vállalkozási versenyt* az Állami Vagyonalap szervezné. Ha ennek során valamely holding nyeri el a vagyonkezelés jogát, akkor a vállalat felügyelőbizottsága ennek fennhatósága alá kerül. (Ennélfogva a felügyelőbizottságnak érdekévé válna mennél nagyobb tőkeérték elismerése és kihozása vállalkozásba adás révén, nehogy kitegye magát annak, hogy a bekapcsolódó holding „lecserélje”).

6. A társasági átalakulás során egyre gyakoribbá válhat a tulajdonrészek (részvények) eladása (vétele). A részvények *„induló” árfolyamának meghatározása* is a felügyelőbizottságok feladata lenne. A részvények forgalmának gyakorivá válása lehetővé tenné a tőzsde létrejöttét.¹⁶ A vállalkozási versenyen túlmenően a tőzsdei *árfolyam* is mutatná a tőkeérték alakulását, ezáltal fontos kontrollfunkciót gyakorolna.

7. A tulajdonosi átalakulásban fontos szerep jut a *bankoknak* mint a társadalmi pénztulajdon gesztorainak. Módjuk nyílna rá, hogy az újabb vállalkozások, alakuló társaságok finanszírozását (például a társaságok alapításához szükséges készpénz adását) tulajdonosi részesedésükhöz kössék. Sajátos banki vállalkozás az új vállalatok, társaságok alapítása (tőkeallokálása); ez esetben a bank mint többségi tulajdonos gyakorolja a tulajdonosi jogokat. (Ennek során a befektető bankok a jegybank felügyelete révén válnának a társadalmi tulajdon e szektoráért felelőssé, végső soron szintén az Országgyűlésnek.)

8. A *holdingok*, befektető társaságok vagyonkezelésének gyakorlattá válása, valamint a tőzsde kialakulása után válna időszzerűvé az *érdekelt befektetők* (például biztosítótársaságok, nyugdíjpénztárak, alapítványok) szélesebb körű megjelenése a tőkepiacon, amikor már a gazdaság szanálódása nagyobb biztonságot ígérne befektetések számára.

9. A meglevő, vállalatoknál lekötött állami tulajdon, valamint a társadalom pénzvagyona *gesztorálásán* túlmenően előbb-utóbb meg kell oldani a mezőgazdaságban is a tulajdon, illetve a tulajdonosi érdekérvényesítés sajátos problémáit, továbbá a *természeti feltételek és az infrastruktúra tőkeként való gesztorálását* is.

Ezek után megkísérlem – kontrollként – *egybevetni* javaslataimat néhány, e tanulmány megírását közvetlenül megelőző, „konkurens” elgondolással. (A szerző figyelembe kívánja ajánlani e témában már megjelent két kritikai írását: Hol tart a tulajdonreform ügye? [Közgazdasági Szemle, 1989/5.] és A tulajdonreform lehetséges menete. [Figyelő, 1989. aug. 17.])

1. A „Tézisek”¹⁷ síkraszáll a *vegyes tulajdon*, ezen belül a belföldi magánszemélyek és külföldiek tulajdona, valamint a vállalatok *társasági* formában való működése mellett. Szükségesnek tartja olyan *elkülönült tulajdonosi intézmények* létrejöttét, amelyek érdekei „nem valamely alapvetően eltérő szerephez (munkavállalói, menedzseri vagy államigazgatási pozícióhoz) kötődnek”. A tulajdonosi szerepkörnek „hosszú távon személyes anyagi érdekeltségen” kell alapulnia. A vállalatok vezetőinek egzisztenciálisan a hosszú távú jövedelmezőségtől, a tőke gyarapodásától, az ezt érvényesítő tulajdonosi intézményektől kell függeniük. „Tulajdonosi intézmények lehetnek elsősorban a bankok, pénzügyintézetek, a vagyonkezelésre specializálódott vállalkozások (holdingok, befektetési társaságok) és a relatív autonómiával rendelkező intézmények (például a nyugdíjpénztárak), valamint az alapítványok.”

A „Tézisek” szorgalmazza „az egyéni és csoportos vállalkozások, a *bérbeadás*” akadályainak elhárítását, a *tőzsdé* létrehozását, a *participáció* biztosítását. Igényli „a tőke értékelődésének működési mechanizmusait”, továbbá a „*tőkeértékeléshez*” „szakértői vállalatokat” tart szükségesnek.

Javaslataim tehát főbb vonásaiban összhangban vannak a „Tézisek” elveivel. A „Tézisek” nem foglalnak azonban állást a megvalósítás módját, programját illetően; nem is gondolnak az átalakulás problémáira, valamint a felügyelőbizottságok általam kiemelt szerepére.

2. A Pénzügykutató Rt. már konkrét programot¹⁸ kísérelt meg – a „Tézisek” elveivel összhangban – felvázolni.* A tanulmány kritikusan mutat rá a vállalati csoporttulajdon révén a „gazdátlan társadalmi tulajdonlás” tényére. Védekezik azonban az ellen, hogy a tulajdonosi jogosítványokat „egy államigazgatási szervhez” telepítsék (17. old.); pedig nem az merül fel, hogy ez „igazgatási” szerv lehessen. Végezetül a „Program” is szükségképpen eljut egy vagyonfelügyeleti szerv igényéhez, csak ezt – más elgondolásokra nem is utalva – Állami Számvevőszéknek nevezi.

E „Program” a társasági átalakulás folyamatában várja a tulajdonlás megoldását. Arra számít, hogy ez *spontán* módon a gazdaság tendenciái, önfejlődése révén végbe megy. Az általános restrikció mind több vállalatot hoz fizetésképtelen helyzetbe, amelyből a társasági átalakulás, az adósságok vagyonrészesedéssé való átváltása jelenthet kiutat (a felszámolás alternatívájaként). (Ilyen alapon, ha a társasági átalakulást célnak tekintjük a tulajdonlás megvalósulásához, akár az is feltehető, hogy ennél rosszabb a vállalatoknak, annál jobb, mert akkor kénytelenek decentralizálódni, átalakulni; csak hogy ez a termelőerők „felszabadításának” túl „költséges”, destruktív módja, különösen a vállalkozási kibontakozással, a tervszerű, valódi szanalással szemben. Ezért nem szerencsés ezt a folyamatot szükséges „lebomlásként” tekinteni, amelyet a

* E kéziratban megismert „Program” jelentőségét fokozza, hogy szerzői helyet foglalnak a különféle állami reformbizottságokban és e „Program” már egyeztetett állásfoglalásukat tartalmazta. Utalhatunk egyes szerzői megjelent tanulmányaira, amelyek elemzésével itt nem foglalkozunk. *Tardos Márton*: A tulajdon. Közgazdasági Szemle, 1988/12. sz.; *Matolcsy György*: Változatok a tulajdonreformra. Gazdaság, 1988/4. sz.

gazdaságirányítás nyomása erősít, bár igaz, hogy a „piac nyomása”, az elérhető előnyök tudatosulása és a vállalatok, szövetkezetek „belső érése” fontos hozzá; ezek azonban a vállalkozás feltételei.) A vállalatok fejlesztési forrásokra is csak társasági úton (különösen a bankok, a külföldi tőke bevonása révén) tehetnek szert. A „Program” szerzői abban is bíznak, hogy az infláció egy új magánbefektető réteget fog létrehozni azokból, akik a befektetés legalább reálértéken történő megőrződésében bíznak (38. old.).

A „Program” is hangsúlyozza a vállalkozások és a vállalkozókészség jelentőségét a tulajdonreform szempontjából. A „Program” elvei között a pluralitás, a rugalmasság és versenysemlegesség mellett új vonásként üdvözölhetjük, hogy „a társadalmi tulajdon körébe tartozó vagyon *megtámadható*, annak vagyonkezeléséért és működtetéséért a vállalkozói csoportok egymással versenyezhetnek” (10. old.) (anélkül persze, hogy az elv felvetőjére, Liska Tiborra hivatkoznának). Ki is mondja: „Az állami részvénytársaság vagyonkezelő intézmények által történő kezelésére a *versenyeztetést, a pályázati rendszert javasoljuk*” (79. old.).

A „Program” helyesen állapítja meg, hogy „nem alakult ki az induló vagyonértékelés intézménye és mechanizmusa” (56. old.), de nem jut el a vállalkozási verseny koncepciójához. Inkább a vagyonértékelő intézmények (bankok) meg többszörözött bevonásával operál.¹⁹ Egyedül a tőzsde tőkeértékelő funkciójában bízunk, ezért azzal az abszurd elvárással áll elő, hogy a kezelésben levő részvények 10 százalékát évente kötelező piacra dobni (89. old.). (Mi történik, ha éppen akkor arra nincs vevő?! Ez az előírás a vállalatok kölcsönös részvényvásárlásával is kijátszható.)

Helyeselhető a „Programnak” az a meglátása, hogy a vagyonkezelő intézmények – minthogy részvénytársaságokat kezelnek – képesek a felügyelőbizottságokban stratégiai-tulajdonosi döntésekben részt venni. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a gesztoráló menedzserek presztízsének, pozíciójának kockáztatása elegendő érdekeltséget biztosít; emellett azonban garanciális feltételek is beépíthetők (69–71. old.). A „Program” is helyesli a stratégiai és az operatív döntések (vagyonkezelés – igazgatás) intézményes szétválasztását.

A „Program” a tulajdonlás szervezeti felépítését „lépcsősen” képzei el. Vannak a „végső tulajdonosok”, akik vagyonukat vagyonkezelő intézményekre (befektető társaságokra) bízhatják. Az állami részvénytársaságokat illetően szakértői „*vagyonpénztárak*” (holdingok?) működnek, ezek értékelik a tőkét és a részvénytársaság kezelésére pályázatot írnak ki a „*vagyonkezelő intézmények*” számára. Az egész felett ott lebeg – mintegy ítélőszékként – az *Állami Számvevőszék*, amelynek a vagyonpénztárak kötelesek „*vagyonbeszámolót*” készíteni, és amely értékeli ezek munkáját, dönt az ott dolgozók alkalmazásáról (81–82. old.). (A szerző javaslatában nincs ilyen függőség az Állami Vagyonalap és a holdingok között; dolgozók megbízása csak a felügyelőbizottságra nézve merülhet fel a tulajdon képviselői részéről.) Nem tisztázódik azonban, hogy mi a pályázat tárgya. Ki kéri azt a szereplőtől számon? (A szerző javaslatával – amit 1986-ban más elnevezéssel már felvetett – lényegében megegyezik viszont, hogy az Állami Számvevőszék beszámoló működéséről a Parlamentnek.) Nem oldódik meg a megbízatás és a *verseny folyamatosságának vagy szakaszosságának* kényes kérdése sem. (Ezt a szerző javaslata nyitva hagyja, mert nem tart általános, egységes megoldást indokoltnak.)²⁰

A „Program” nem kívánja meg a vagyonkezelőtől a részvénytársaság változatlan összetételű megtartását, csak annak értékét kell megőrizniük. Minthogy azonban megengedi a kezelők számára a saját számlára végzett tőzsdei műveleteket is – ami pedig a fejlett világban összeférhetetlen –, ez manipulációkra adhat alkalmat (az ígért részvényt magánkézbe vehetik).

A „Program” jó néhány, a vagyonérdekeltség témakörében megjelent hiedelemmel leszámol (amelyeket korábban egyesek a szerzők közül is képviseltek), mint például az öngazgatási felfogással, a „kereszttulajdonlással” (57. old.). Még mindig nem látják be azonban a vagyonközpont-koncepció buktatóját: azt a lehetőséget, hogy a vezető menedzserek visszavonulhatnak a felelőtlen tulajdonlás „fellegvárába” (68. old.).

A mezőgazdaságban a „Program” is a *bérleti* megoldást kultiválja. A tőketényezők szélesebb körű gesztorálási megoldásának keresését mutatja az „önkormányzati vagyonpénztár”, illetve a „közüzemi társadalmi vagyonpénztár” javaslatának felvetése (90., 93. old.).

3. Hámor Szilvia²¹ négy – eltérő álláspontú – interjúalanyt szólaltat meg a tulajdonosi rendelkezés és a „vagyonértékelés” témájáról. *Angyal Adám* a vagyonközpont típusú átalakulás egyik exponenseként, érthetően a *vállalati tulajdon*, a felelőtlen csúcsmenedzserei tulajdonlás híve. A vagyonértékelésnek – szerinte – tőkepiaci vagy szakértői útja lehetséges. Az utóbbit a piactól „függetlenítettnek” tekinti. Helyesen állapítja meg azonban, hogy „mit sem ér a vagyonfelértékelés, ha nincs, aki ezt kifizesse”. Szerinte a vállalati vagyon értékesítése a vállalatok, illetve a tulajdonosok feladata. Szembefordul tehát a „vagyonpénztárak” javaslatával.

Auth Henrik az Ipari Minisztérium képviselőjében megállapítja, hogy az állami tulajdon a vállalati tanácsok révén csoporttulajdonná változott. Rámutat, hogy a részvénytársasággá alakulás során az „irányító vállalatok” – ilyennek feje Angyal Adám is – megerősítik a csoporttulajdonlás tényét, ezen belül is szűkül a „tulajdonosok” köre. Azt javasolja, hogy az olyan vállalatok, amelyek iránt külföldi érdeklődés van, kerüljenek vissza államigazgatási felügyelet alá.²² Így megoldhatóvá válna, hogy „világszerte elismert cégek értékeljék fel a vagyonukat”. (Megjegyezhetjük, hogy ezek ezt aligha tudnák hazai szakértők és vállalkozási verseny nélkül megoldani, ezért érdemes lenne a felügyelőbizottságok ilyen irányú szerepét, továbbá holdingok bekapcsolását fontolóra venni.)

Kopátsy Sándor – aki a tulajdon kérdéseinek régóta szakértője – azt hangsúlyozza, hogy az állami nagyvállalati szektorban „új, érdekeltségen alapuló szervezetekre kell bízni a vagyont. Együttal egyértelműen el kell választani a munkavállalói, az üzemeltetési és a tulajdonosi funkciókat.” (Ez megegyezik mind a „Tézisek”-kel, mind a szerző véleményével.) Határozottan szembefordul az „állami vagyon kiürítésével”: „Ne lehessen a csökkenő reálbéreket állami osztogatással ellensúlyozni” (a vállalati tulajdon jegyében). Megkülönbözteti a vagyon „könyv szerinti” és piaci értékét. A részvény kibocsátásához szükséges piaci érték megállapítását szakosított bankokra célszerű bízni. „A vagyonértékelés feltétele a világpiac, garanciája a vagyonértékelők közötti konkurencia.” (Nála sem jelenik meg azonban a vállalkozási verseny komplex gondolköre.)

Csillik Péter és Pálos György (MHB) szerint a tulajdonosi szerepre rövid távú érdekességük nem alkalmasak. A tőkeértékelést – szerintük – „csakis a tőzsde végezheti el”. (Ezt az elterjedt nézetet igyekeztünk cáfolni.) A „hiányzó” tulajdonosokat egyrészt a társasági átalakulás révén, másrészt a számlakezelő bankokhoz kapcsolt állami vagyonkezelő részvénytársaságok alapításával javasolják pótolni. Ezek volnának a részvénytársaságok közgyűlésein az állam képviselői. Sikertelenség esetén a vagyon kezelésével más bankot bízhatnának meg. (Nem tisztázódik azonban az elgondolás kivitelezhetősége.) A reprivatizálás, illetve tulajdonosi szervezetek kezébe kerülés módja az lenne, hogy az állam átad, illetve a költségvetési hiány fedezésére elad vagyonkezelő részvénytársasági részvényeket, vagyis eladja tulajdonrészét. A vagyonkezelők banki létrehozása, kijelölése azonban önmagában még éppúgy nem biztosítja – a tőkeérték

alakulásáért való felelősség, illetve annak vállalása nélkül – a sikeres tulajdonlást, mint – mások javaslata szerint – a vállalatok „szétosztása” egymással versengő holdingok között.

E három forrásban megjelent különféle álláspontokkal való „szembesítés” egyrészt bepillantást adhatott abba, hogy milyen főbb koncepciók játszanak szerepet napjainkban a tulajdonreformra vonatkozó nézetek terén, másrészt – kontrasztként – talán jobban rávilágított a szerző javaslatainak sajátosságaira.

JEGYZETEK

- ¹ Tézisek a gazdasági reformkoncepciót kidolgozó munkabizottságok számára. Figyelő, 1988. XII. 8.
- ² Ez utóbbira *Krokos János* mutatott rá. *Heti Világgazdaság*, 1988. X. 22.
- ³ A vagyonpusztulás problémáira *Rott Nándor* mutatott rá. A vagyonerdekeltség és a pénzügyi rendszer továbbfejlesztése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1988.
- ⁴ Lásd például *Kopátsy Sándor*: Agrárpolitikánk történelmi mozgásteré. Medvetánc, 1986/4. – 1987/1.
- ⁵ Vö. – ugyancsak *Kopátsy Sándor* előbb említett cikkével.
- ⁶ Például *Tanka Endre*: Vagyonerdekeltség a földviszonyokban. Közgazdasági Szemle, 1988/1.
- ⁷ *Balázsy Sándor – Bársony Jenő*: A vagyonerdekeltség és a Társasági Törvény. Ipargazdasági Intézet, 1988. november. Kézirat.
- ⁸ Erre mutat rá *Krokos János* is. A tulajdonos és a hatékonyság hiánya. 1989. Kézirat.
- ⁹ A tulajdonosi reform programja. Pénzügykutató Rt. Szerk.: Matolcsy György. Budapest, 1988. november. Kézirat.
- ¹⁰ Ezt a javaslatot már 1986-ban kifejtettem. Lásd *Bársony Jenő*: A vagyonerdekeltség kialakításának problémái. Közgazdasági Szemle, 1986/4.
- ¹¹ *Liska Tibor*: Lehet, de minek! – Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban? Közgazdasági Szemle, 1988/11. 1369. old.
- ¹² *Balázsy Sándor*: Ösztalékosztás? Figyelő, 1988. XII. 22.
- ¹³ Ez utóbbiról szól Békési László. *Szigethy András*: Kötelen a szakadék felett. Népszabadság, 1989. II. 11.
- ¹⁴ Sághy Vilmos javaslata szerint. Lásd *Sághy Vilmos*: Vagyonerdekeltség – vállalatirányítás. Közgazdasági Szemle, 1987/4.
- ¹⁵ Lásd *Balázsy Sándor – Bársony Jenő*: Id. mű.
- ¹⁶ Nem járható az az út, hogy előbb legyen tőzsdei árfolyam és majd ez méri – kizárólagosan – a vállalat tőkeértékét. Vö.: *Gyergyóiné dr. Rudnai Vera*: Kétkedések a tőzsdében. Népszabadság, 1989. II. 8.
- ¹⁷ Tézisek a gazdasági reformkoncepciót kidolgozó munkabizottságok számára. Figyelő, 1988. XII. 8.
- ¹⁸ A tulajdonosi reform programja. Pénzügykutató Rt. (Szerk.: Matolcsy György). Budapest, 1988. november. Kézirat.
- ¹⁹ Ezzel a témával a szerzők egy része külön publikációban is foglalkozott, kifejtve a bankok kötelező szerepvállalását az állami vállalatok részvénytársasággá történő átalakításában. Lásd *Csillag I. – Kopátsy S. – Matolcsy Gy.*: Az átalakulás segítése. Figyelő, 1988. XII. 22.
- ²⁰ Liska a folyamatos verseny: a „rálicitálás” és az „önlicit” mellett foglalt állást. Újabbban azonban „eltérő szabályok szerinti” vállalkozási versenyt is lehetőnek tart. *Liska Tibor*: Id. mű, 1369. old.
- ²¹ *Hámor Szilvia*: A vagyonpiac nem kiárusítás. Népszabadság. 1989. II. 9.
- ²² Az álláspont részletesebb kifejtése: *Auth Henrik – Krokos János*: Gyanus átalakulások. Figyelő, 1989/6.

Valóságsszemléletek ütközése a II. Internacionáléban

Minden társadalomelmélet és minden ideológia mögött meghatározott valóságsszemlélet áll, és minden társadalomelmélet és ideológia erejét és jelentőségét ennek a valóságsszemléletnek a szilárdsága, általános elfogadhatósága adja. Régóta témája a filozófiának, hogy feleletet adjon arra a kérdésre, honnan származnak és min alapulnak a valóságra és a cselekvésre vonatkozó ismereteknek azok a koronként jellemző sajátosságai, amelyek a rendkívül eltérő ismeretformák ellenére is egymást erősítő módon állnak össze egyfajta totalitássá, a tudásnak és meggyőződésnek, hitnek olyan rendszerévé, amelyből egy korszakot átható optimizmus sugároz. Gondoljunk csak a francia forradalom jelszavait támogató ideológiai és tudományos eszmékre, amelyekből a világ tényleges megválthatóságának szelleme árad; vagy gondoljunk a feltörő szocialista mozgalomra, amelyben ugyanez a szellem most már egészen más alapon kap tudományos és akaratát bizonyosságot. A klasszikus filozófia korszellemnek nevezte el azt a közös tartalmat, amely az egymástól eltérő és egymással vitatkozó egyidejű törekvéseket és tudatformákat mégis mélyen összeköti és egy sajátos történelmi totalitás részévé teszi. Ebben a totalitásban tudás és hipotézis, tényszerűség és hit, érzelem és ráció, filozófia és tudomány egymást erősítő módon vannak jelen.

Bár ezek az optimista „világmegváltó” minták aligha meritik ki a korszellem lehetséges történelmi variánsait, mégis fontos módszertani lehetőséget nyújtanak arra, hogy jobban megérthessük mindazt, ami a II. Internacionálén belül történt, s jobban bele tudjuk helyezni ennek történéseit a szocializmus általánosabb, máig nyúló történetébe. Annál is inkább, mert a szocializmus számára – mint már tudjuk – éppúgy felvetődött a szellemi és gyakorlati koherencia biztosításának a követelménye, mint a polgári liberális tradíció számára. A szocialista mozgalom is bejárta – illetve még bejárni kényszerül – azt az utat, amit a liberális tradíció is bejárt. Az elmélet és a gyakorlat koherenciája nem valósult meg azzal, hogy a szocializmus utópikus elméletből tudományos elméletté vált, és nem is valósulhatott meg több okból sem. Egyrészt azért nem, mert a marxizmus maga is egy (vagy éppen több) tudományos és kulturális iskolából, illetve tradícióból nőtt ki, s ez messzemenően nyomot hagyott az elmélet tartalmán és formáján, s egyúttal valóságslátásán is. Másrészt maga Marx is tisztában volt a tudomány történelmi behatároltságával, amennyiben tiltakozott az ellen, hogy elméleteket gyártson a jövő népkonyhája számára. Számára is csak újabb és újabb történelmi tapasztalatoknak való kitettség biztosíthatta az elmélet nyitottságát és megújulási képességét. A szocializmus „tudományossá” válása ebben az értelemben inkább egy újfajta „korszellem” kiteljesedése volt, mintsem a szocializmus problémájának doktriner módon rögzíthető tudományos megoldása. A történelmileg kialakuló és kibontakozó kapitaliz-

mus új egyenlőtlenséget és elnyomatást teremtő hatásai által kibontakozó mozgalom a sajátjának, munkája eredményének tudta a világot, s kész volt arra, hogy ezt az eszmét az élet minden szférájában érvényre juttassa. A jövő a szocializmusé! – ez az általános meggyőződés és hit hatotta át a szocialista mozgalom radikális törekvéseit, és ezért a mozgalomnak alig lehetett más feladata, minthogy kidolgozza a megkérdőjelezhetetlen, természeti szükségszerűséggént adódó történelmi lehetőség realizálásának útjait és módjait; vagy éppen, hogy felkészüljön a nagy történelmi pillanatra. Így jött létre a szocialista gondolkodás egyik legjellegzetesebb vonása, amelyben egyszerre rejlik benne egy „pozitív elidegenítés” (a szocializmus mint akarattól független, szinte természettörvényi rangra emelt szükségszerűség) és ennek a történelmi folyamatnak mégis emberre vonatkoztatott, sőt a társadalom egyéneiből – mindenekelőtt a munkásságból – kibontakozó értékekhez kötött, és ezért megkerülhetetlenül szubjektív jellege.

A marxizmus az ebből eredő dilemmákat és kérdéseket a klasszikus filozófia dialektikus megoldását követve a szubjektum-objektum egységének történetfilozófiai koncepciójába oldotta fel, s ennek a dialektikának kontextusában határozta meg a kapitalizmus és a kommunizmus különbségét, mint az elidegenedétség és az elidegenedés-nélküliség ellentétes állapotát. Ugyanakkor nem állt meg a filozófiánál, hanem kísérletek sorát tette arra, hogy az elidegenedés koncepciójára épített történetfilozófiáját (közelebbről: formációelméletét) a közvetlen gyakorlatig hatóan konkretizálja, azokhoz a strukturális érdekekhez kösse, amelyeknek hordozói a tőkés áruterelés viszonyai között permanens hátrányt szenvednek és így a kizsákmányoltság révén a kapitalizmus ellenerejét képezhetik. Marx törekvése nem nagyon értelmezhető másként, mint olyan törekvésként, amelynek célja a kapitalizmus ellen szükségszerűen felszínre kerülő lázadás történetfilozófiai megalapozása és tartalmasítása, még ha ezt a tartalmasítást a politikai gazdaságtan és az osztályharc elmélete, vagy éppen a korabeli kapitalizmus empirikus-analitikus kritikája közvetítette is.

Mindez azonban azt is jelentette, hogy Marxszal nemcsak egy történetfilozófia, illetve sajátos történelemszemlélet született meg, hanem ennek gyakorlatra konkretizált, programatikus változata, egy sajátos taktikai-stratégiai tervezet is, amely most már magát a szocializmust mint mozgalmat kívánta tudományos alapokra helyezni. Ez a törekvés messzemenően egybeesett a munkásosztály törekvéseivel és vágyaival, annál is inkább, mert ezeket az ösztönös és spontán törekvéseket támaszotta alá és világította meg a tudomány segítségével. Ebben a tudományos magyarázatban éppúgy benne volt a munkásosztály helyzetének racionális elemzése, mint a biztos jövő ígérete, valamint azoknak a radikális eszközöknek és eljárásoknak a megnevezése, amellyel a mozgalom célhoz érhet. Az elméleti és forradalmi valóságlátás és jobbra törekvés szinte észrevétlenül és problémátlanul ment elébe egymásnak és találkozott egymásra, mert értékítélet és tényfeltárás egy irányba perdült és teljes magyarázatba torkollott.

A fontosabb azonban annak megvilágítása, mi tette lehetővé a tudományon belül ezt az egységet, amelynek alapján Marx a történetfilozófiai elveket maradéktalanul össze tudta kapcsolni egy olyan stratégiai-taktikai elképzeléssel, amelyben azután közvetlenül a történetfilozófiai szempont realizálódhatott. Ehhez legalább két dolog szükségeltetett. Az egyik, hogy az elidegenedétség és elidegenedés-nélküliség közötti történetfilozófiai cezúra a valóságban is megragadható és realizálható célkitűzés legyen, mégpedig oly módon, hogy a valóságban is világosan megnevezhető és elkülöníthető legyen a két történelmi korszak egymástól, azaz feltárható és megnevezhető legyenek azok a társadalmi strukturális sajátosságok, amelyek az elidegenedést okozák. Ha ezek hozzáférhetőek az emberi akarat számára, akkor nyitott az út a valóságátalakító forradalmi cselekvés számára. A másik feltétel szorosan kapcsolódik az előb-

biekhez, és annnyival lép tovább, hogy a feltételeket és a lehetőséget állítja konkrétan a középpontba; nevezetesen arra kérdez rá, hogy az előzőleg már igazolt forradalmi cselekvés számára történelmileg érettek-e azok a feltételek, amelyek a régi rend visszavonhatatlan hanyatlásához és egyre mélyülő válságához vezetnek. Ha mindkét problémára pozitív válasz adható, akkor valóban királyi út vezethet a történetfilozófia értékeitől és jövőképétől a világjobbító forradalmi gyakorlatig.

Marxnak semmi oka nem lehetett arra, hogy ne feltételezze a két dolog jelenlétét egy olyan korban, amelyben a fejlődésbe vetett hit a gondolkodás általános kiindulópontjának és ösztönzőjének számított. Az elsőét annyiban, amennyiben a bér munkatőke viszonyban – mint a tőkés árutermelés alapviszonyában – az egész társadalmat meghatározó intézményrendszert látott, s ezzel olyan kapitalizmusfogalmat alkotott, amely kellő mértékben lehatárolt és konkrét volt ahhoz, hogy a jövő társadalmától világosan elhatárolódjék és ezzel egy szocialista célkitűzés számára hozzáférhetővé váljon. Csak ezzel összefüggésben érthető meg, miért kapott központi jelentőséget a marxi gondolkodásban a politikai gazdaságtan, amely a bér munkán alapuló árutermelő gazdaságot mint megszüntetésre váró emberi-termelési viszonyt írja le. A másik kérdésre adott pozitív marxi válasz viszont saját korának megítéléséből következik, nevezetesen abból, hogy saját korát a kapitalizmus hanyatlási korszakának, illetve a szocialista forradalom feltételeit fokozatosan megteremtő korszaknak tartotta, s ebben az értelemben kora a történetfilozófiai koncepció szempontjából is kitüntetettnek számított. Olyan kor volt ez, amelynek – a munkásosztályon keresztül – küldetése volt a történelmi szükségszerűség kiteljesítése, s éppen ezért a megszerveződő szocialista mozgalom csak forradalmi stratégiával és taktikával felszerelve válhatott kiteljesítőjévé a történelmi lehetőségeknek.

A marxi valóság szemlélet lényegéhez tartozott tehát, hogy a modern valóság összes problémája a kapitalizmus és a szocializmus (kommunizmus), mint egymástól alapintézményeik különbsége révén elhatárolódó és ezért világosan megkülönböztethető antagonisztikus rendszer összefüggésében értelmezhető, s hogy a modern valóság magában hordja önmaga megváltoztathatóságának lehetőségét és eszközeit, és kitermeli azt a történelmi szubjektumot, amely élni is tud ezekkel a lehetőségekkel; továbbá az is, hogy ennek a lehetőségnek az aktualizálódása saját korában, már a 19. századi kapitalizmusban megtörténik.

A II. Internacionálé ezt a marxi valóság szemléletet örökölte, azzal a forradalmi taktikával egyetemben, amely ennek a szemléletnek adekvát kifejezője volt. Csakhogy a feltételek, amelyek között ez a szemlélet megszületett, és véglegesnek, egyetemesnek tűnt, lényegesen megváltoztak közben. Az a közvetítő folyamat, amely a történetfilozófiától a stratégiai-taktikai vonal konkretizálásáig haladt előre, kérdéseket vetett fel mindkét említett feltétel vonatkozásában. Kezdjük a kapitalizmusfogalommal. Marx fő elméleti munkái a múlt század második harmadában íródnak, és ezek legjelentősebb társadalmi inspirálói az 1848-as forradalmak és azok következményei, valamint a szabadversenyes kapitalizmus eszméjének mint a tőkeérdek adekvát kifejeződésének a virágzása jelentették. A forradalmak abban erősítették meg Marxot, hogy a munkásosztálynak politikai osztállyá kell válnia, másrészt a politikai harc forradalmi formáit előnyben kell részesíteni. A szabadversenyes kapitalizmus gyakorlatából és ideológiai divatjából viszont a kapitalizmus válságának elmélyülése következhetett, amely kapitalizmus az állami beavatkozás tilalma folytán képtelen reflektálni önmaga elmentmondásaira és törésfaktoraira, s amelyben ezért egyértelműen a tőkeérdek partikularitása uralkodik. De nem látszott még megoldottnak a kapitalizmus és a demokrácia viszonyának kérdése sem. A francia osztályharcok azt sugallták Marx számára, hogy

egy demokratikus alkotmány a burzsoázia „politikai uralmát demokratikus feltételek közé szorítja, amelyek minden pillanatban az ellenséges osztályokat segíthetik győzelemre és a polgári társadalomnak magukat az alapjait teszik kérdésessé”, s éppen ezért a fenyegetettség pillanatában a burzsoáziának szükségszerűen diktatórikus eszközökhöz kell nyúlnia. Marx szemében egy ilyen kapitalizmusnak válságba kellett jutnia anélkül, hogy tudatossá tehetné saját modernizációs folyamatait és konstruktívan reagálhatna rájuk. Ezzel azonban a történetfilozófiai kapitalizmusfogalom mint formáció és a belőle következő Sollen-ek nagyon is közel kerültek a korabeli kapitalizmus sajátosságaihoz és lehetőségeihez, s a gondolatmenet egyfajta rövidre zárásával fenyegettek, amelyet csak az újabb történelmi fejleményekre való reagálás és az ezt követő elméleti korrekció oldhatott volna fel. Mindenesetre, a kapitalizmus megújulási lehetősége, fokozatosan kiüresedő rendszer helyett megújulásra, strukturális változtatásokra képes rendszernek bizonyulása már önmagában is megkérdőjelezheti a történetfilozófiai inspirációknak gyakorlati programmá változtathatóságát. A kapitalizmusnak nem mutatkozik a „vége” akkor, ha kompromisszumra képes hozni divergáló folyamatait, ha innovatívan képes önmagához is viszonyulni. Ebben az esetben a történetfilozófiai elmélet gyakorlatba való átültetése elakad, s nem konkretizálható tovább egy forradalmi taktika értelmében, mert az adott kor nem esik egybe a kapitalizmusnak mint formációnak végső válságba kerülésével.

Mindazok a változások ezért, amelyek a század utolsó harmadában jellemezték a kapitalizmust, alapvetően érintették a marxizmus stratégiai elképzeléseit. Különösen, hogy ma már tudjuk, hogy az akkori válságjelenségek és súlyos konfliktusok mögött a Marx által leírt kapitalizmus tarthatatlansága húzódott meg ugyan, de korántsem azzal a perspektívával, amellyel a marxi radikalizmus szemlélte. A sokféle – és önmagában is rendkívül heterogén – hatóok mellett és alapján zajló folyamatok korántsem a kapitalizmus végső válságának hordozói voltak. Amit kifejeztek, az sokkal inkább a tőkés modernizáció egyenlőtlenségének, nemzeti és nemzetközi konfliktusokat generáló természetének, illetve egy reformképesebb kapitalizmus kialakításának akadályokkal terhelt történelmi folyamata volt. Különösen az utóbbi érintette mélyen a marxista elképzeléseket, hiszen ha valóban a kapitalizmuson belüli korszakváltásról volt szó, akkor ennek maga után kellett vonnia a forradalmi taktika felülvizsgálatát és a mozgalom helyzetének átértékelését. Ilyen helyzetben ugyanis nem lehetett többé arra számítani, hogy radikalizálódó központok nemzetközi mintává válhatnak, s hogy egy olyan homogenizálódási folyamat megy végbe, amely a forradalom célkitűzéseinek kedvez. A forradalmi mozgalom mintegy versenyhelyzetbe került a kapitalizmus reformizálódó folyamataival és ennek kihatásaival.

Abban a történelmi pillanatban tehát, mikor a szocialista mozgalom tömegmozgalmommá vált és nemzeti kereteket öltött, már olyan folyamatok voltak kialakulóban (vagy éppen mentek végbe például Angliában), amelyek több vonatkozásban sem erősítették meg a mozgalom radikális törekvéseit. A kapitalizmus egyre jobban rákényszerült arra, hogy szembenézzen fejlődésének következményeivel és saját érdekében reagáljon rájuk. Geoffrey Barraclough angol történész a következőképpen ír erről: „Az új, nagyméretű ipari folyamatok bevezetése és az ipari szervezet új formáinak kibontakozása szükségessé tette a lakosságnak füstölgő gyárak és mocskos utcák egyre zsúfoltabb régióiba koncentrálását, megváltoztatva ezzel a társadalmi struktúra egész jellegét. Az új város csoportokban hatalmas, személytelen és képlékeny tömegtársadalom alakult ki, s a szintén készen állt arra, hogy a megelőző polgári társadalmi és politikai rendszereket és az ezeket támogató liberális filozófiát a társadalmi és politikai szervezet új formái váltsák fel. Hasonló feltételek természetesen már léteztek korábban is néhány ge-

neráció számára a korai iparosítás némely területén – Manchesterben például, vagy Glasgowban, vagy Sheffieldben –, de ezek még Angliában is kivételesek voltak. Mostanra a kivételes vált normálissá, s rögtön olyan alapvető problémák sorát produkálta a kormányzat létező gépezete számára, amellyel az nem tudott megbírkózni. Az egészségügyi ellátás és a közegészségügy kérdései például hirtelen sürgetővé váltak – mert hogyan lehetett volna másként megakadályozni a járványoknak a nyomortanyákról kiinduló terjedését, valamint azt, hogy rangra és személyre való tekintet nélkül szedjen ezreket és tízezeket áldozatul – és a kormányok rákényszerültek arra, hogy akcióba lépjenek és olyan új gépezetet alakítsanak ki, amely hatékony akciókat tesz lehetővé. Az eredmény az állami intervenció új filozófiájának megszületése lett. Németországban Bismarck 1883 és 1889 közötti szociális törvényhozása jelezte a fordulópontot. Angliában a Chamberlain által támogatott 1880-as radikális program kongatta meg a »laissez-faire rendszerének halálharangját« és az 1880 és 1885 közötti Gladston-kabinet képezte »a két politikai világ közötti hidat«. Kormányzat a maga modern értelmében vett szabályozási tevékenységével, állami ellenőrzés, az egyénekre gyakorolt nyomás szociális célok és végső soron olyan tervezés érdekében, amely az adminisztrálás és végrehajtás kimunkált gépezetének fejlődését ösztönözte – mindez szükségszerű következménye volt az új ipari társadalomnak, amely alig létezett bárhol is 1870 előtt, mivel azokra a feltételekre adott válaszként született, amelyek csak az említett időpont után értek el mindenoldalú fejlődést.”² Ha mindez nem is változtatott mindjárt a kor keménységén, elvileg feltétlenül új helyzetet teremtett. Az ön maga ellentmondásaira és törésfaktoraira reflektálni kezdő kapitalista társadalom egyik legjelentősebb korlátját rombolja le az állami beavatkozás fokozatos elismerésével, és hamarosan kiderül, hogy ennek a beavatkozásnak igazában nincs többé előre rögzíthető határa, hanem a politikai erőviszonyoktól függ, ki meddig halad előre ezen az úton. Ez még akkor is így van, ha ezt a progressziót kemény osztályküzdelem, a valóság szemléletek és a politikai kultúra ütközései közvetítik – lassítják vagy gyorsítják.

A szocialista tradíció II. Internacionálé által örökölt formái számára annál inkább kihívást jelentettek ezek a fejlemények, minél közelebb álltak ezek a formák a kapitalizmus totális tagadásához, s minél inkább hittek abban, hogy a kapitalizmus végül is a tőke hatalmi függvényévé változtatja a társadalom valamennyi intézményét, s ebben az értelemben „kiüresedik”, elveszíti minden közösségi tartalmát. Egy, ön maga fejlődési problémáira reflektáló reformképes kapitalizmus szükségszerűen nehéz helyzet elé állít minden olyan radikalizmust, amely nem számol ezzel a belső fejlődési lehetőséggel. Fennáll ugyanis a lehetősége annak, hogy a reformtevékenység rendszeren belüli szélesedésével elakadnak azok a polarizációs folyamatok, melyek alapján a radikális programok számára szükséges erőeltolódás végbemegy és a helyzet végleg az „összszemelés” küszöbéig romlik.

Ez a dilemma mindenekelőtt a marxi ortodoxiákat érintette. A II. Internacionálé marxi ortodoxiája ugyanis több vonatkozásban is szelektíven fogadta be a marxizmust. Azok a teoretikusok, akik a marxizmus hívei lettek, már egy új generációt képeztek és egy egészen más jellegű teoretikus képzettséggel közeledtek a marxizmushoz, mint Marx. A klasszikus filozófia nagy korszaka utáni tudomány- és filozófiafejlődés egészen más úton haladt, mint korábban. A pozitivizmus, a darwinizmus, a neokantianizmus és általában az organikus fejlődéelméletek hatásaként a tudományok területe sokkal tagoltabbá vált a korábbiaknál, és határozottabban határolta el magát a filozófiától, mint közvetlen világnézeti és ezért a pozitivizmus által leszűkített tudományfogalomnak többé meg nem felelő tudatformától. A marxi filozófiának klasszikus filozófiai, a szubjektum-objektum dialektikájára építő látásmódja helyett a szociológiai látásmód

vált dominánssá, melynek empirikus-analitikus természetétől viszont távol állt mindenféle „szubsztanciális szemlélet”. Erős hajlam mutatkozott ennek alapján arra, hogy a történelmi materializmust empirikus tudományként értelmezzék. Max Zetterbaum például ezen az alapon választja külön a „természetfilozófiai materializmust” a történelmi materializmustól. „A természetfilozófiai materializmus – írja – a filozófia területeéhez tartozik. A filozófia – ha tetszik: tiszta filozófia – az a fajta neme a megismerésnek, amely legvégsőbb alapjaiban kísérli meg a világ lényegének (és ebben az értelemben a felelet akár agnosztikus is lehet), valamint az emberi tapasztalat létrejöttének kutatását. A természettudományi materializmus ehhez meghatározott, saját céljaira szolgáló tézist alkalmaz. Ezzel szemben a történelmi materializmus az empirikus tudomány területéhez tartozik. Az empirikus tudomány vagy a tulajdonképpeni értelemben vett tudomány a megismerés nemének az a fajtája, amely kutatásainál a tapasztalati világot adottnak veszi és pusztán ennek kölcsönös viszonyait, összefüggéseit és változásait vizsgálja. A történelmi materializmusra is érvényes, hogy pusztán a létező történelmi jelenségek összefüggéseinek módjáról beszél. Ugyanaz a fajtájú és jelentésű empirikus-tudományos elmélet a társadalomtudományok számára, mint amelyet a maga módján, területének sajátos feladatai szerint például a Lamarck–Darwin-féle elmélet a biológia számára, vagy a gravitációs elmélet a fizika és az asztronómia számára betölt, és ezekhez az elméletekhez hasonlóan, pusztán egy sajátos kutatási területből absztrahál. Ahogy ezek az elméletek – mint az empirikus tudományos elmélet általában – keveset mondanak a lét alaplényegéről, ugyanúgy keveset mond a mi elméletünk is.”³ Ha nem is megy el mindenki ilyen messzire, a törekvések tendenciáját jól mutatja a fenti értelmezés. A filozófia, miután tudományon kívüli világnézetté redukálódik és elveszti szerves kapcsolatát a történelem empirikus-analitikus interpretációjával, egyúttal közvetlen jelentőségét is elveszíti a társadalmi cselekvéssel kapcsolatban, s ezért a megközelítés a szocializmust immár az eredeti klasszikus értelemből képest sokkal szűkebb, konkrétabb értelemben teszi tudománnyá és ezzel együtt a forradalmi mozgalom elméletévé és ideológiájává.

Az ortodoxia azonban meglehetősen paradox helyzetben találja magát azzal, hogy a szociológiai felé orientálódik. Akkor vállalja ugyanis magára az új tudományos paradigmát, amikor egyre kisebb a valószínűsége annak, hogy a valóságra vonatkozó előfeltevéseit empirikusan is egyértelműen igazolhatja. Marxnál a közvetítés még nagyrészt empirikus-analitikus lehetett, mert az általa vizsgált korszak kapitalizmusában még tényszerűen konstatálhatott olyan jelenségeket, amelyek tendenciájukban a kapitalizmus „kiüresedésére”, válság felé haladására utaltak (elproletarizálódás, elnyomódás, a válságok elmélyülése stb.), s ezekből messzeszemlő következtetésekre juthatott a valóság szemlélet akkori légkörében és irányultságában. A II. Internacionálé teoretikusainak sokkal szűkebb lehetőségei voltak a kapitalizmus válságának, az elproletarizálódásnak és az elnyomódásnak az empirikus alátámasztására, és ezért a folyamatok empirikus elemzésében támadó réseket egyre inkább egy sokkal absztraktabb, ám az akkori „harci helyzetben”, tömegpszichológiai és politikai kulturális szituációban még mindig hatékony determináltságra és szükségszerűségekre hivatkozva tömték be. Az „összeomlás-elmélet”, az „ökonómiai determinizmus” valóban tartalmi mozzanata ennek a marxizmusnak, amely azonban egyértelműen ideológiává, „osztálytudománnyá” teszi a marxizmust, mert deduktív módon azonosítja azzal a taktikai végkövetkeztetéssel, amely Marxnál és Engelsnél még induktíve is megerősítve tudhatta magát, s ezért nem kerültek még felszínre a gondolati építkezés egyes szintjei közötti feszültségek. Ehhez járult még, hogy most már szinte kizárólagosan a korszemlélet által közvetített stratégiai-taktikai marxizmus vált a marxizmussá, s a közvetítés egész proble-

matikáját felváltja a fejlődés szükségszerűségét kifejező dialektikus módszernek a kiindulóponttá tévése. Az a gondolati mozgás, amely Marxnál még jórészt induktív, s amelyben a deduktív mozzanat a történetfilozófiából kiindulva perdíti egy irányba a tényeket, most alapvetően megfordul: a stratégiai-taktikai végeredmény válik deduktív kiindulóponttá, a marxizmusnak és a szocializmusnak mint tudománynak a kritériumává. Egyúttal ez válik az ortodoxia (a 20. századi ortodoxiát is beleértve!) egyik legjellemzőbb sajátosságává. A kapitalizmus természetének megváltozásából, az újabb történelmi tapasztalatok intelmeiből kiindulva nem az történik, aminek a marxi – és egyáltalán a tudományos – logikából következtetve történnie kellene (nevezetesen, hogy újra vizsgálat tárgyává teszem a közvetítést, a közvetíthetőség egyéb lehetőségeit vagy éppen lehetetlenségét, belátva, hogy egy „reformkapitalizmus” lehetősége mellett a reformizmusnak és a forradalmi törekvéseknek a viszonya alapvetően megváltozik, a reformizmus reformtörekvésekké alakul, a forradalmi törekvés viszont a „reformkapitalizmus” terjedésével „revolucionizmussá” – az izmusok összes problémájával egyetemben), hanem éppen ellenkezője: a már egyszer kialakított átvett formulákat erősíti meg és nyilvánítja valóságtól elvonatkoztatott struktúrájában „marxizmussá”, s minden mást pedig annak ellenkezőjévé.

Szinte törvényszerűnek mondható a fentiek alapján, hogy a II. Internacionálé gyakorlati mozgalmának pluralizmusa és tényleges fejlődési tendenciáinak sok szempontból „reformista” jellege és az ortodoxia ideológiája között egyre áthidalhatatlanabb ellentét alakuljon ki. Abban pedig már eleve volt valami „természetes”, hogy a valóság által felvetett újszerű problémák körüli elméleti vita ismét Németországban bontakozzon ki, mintegy vállalva ismét a történelmi problémák elméleti feldolgozásának német hagyományát.

Az egész vita középpontjában közvetlenül a „taktikai” kérdések álltak. Ezek a taktikai kérdések azonban a vita során egyre inkább stratégiai-taktikai kérdéseknek bizonyultak, mert a kapitalizmus, illetve általában a korabeli valóság értelmezésének problémáiba torkolltak. Hiszen hamar felmerült, hogy az ortodoxia kapitalizmus-fogalma feltétlenül és megállíthatatlanul kiüresedő fogalom, amely csak a kibékíthetetlen ellentéteket tartalmazza, de mellőzi az ellentétek összekapcsolásának és kihordásának dialektikáját, az önfejlődés perspektíváját. Ez a fogalom éppen azért „zárt”, mert nincs reformálható jövője. Reménytelenül a tőkés tulajdonhoz, az állam osztályjellegéhez kötött, jövője a totális partikularizálódás. Az ortodoxia azzal teremt a maga számára szilárd kiindulópontot, s támaszt alá radikális következtetést, hogy a proletariátus előtt – mivel ő viseli a partikularizálódás minden terhét – nincs más lehetőség, mint a kapitalizmus megdöntése. „A tőkések – írta Kautsky – szakadatlanul arra töreksenek és a konkurencia kényszere arra fogja hajtani őket, hogy munkásaikat mind jobban lealacsonyítsák, munkaidejüket meghosszabbítsák, bérüket megkurtítsák, függőségüket növeljék stb. De épp ilyen szükségszerűen lázad fel előbb vagy utóbb ez ellen a megálázott és lealacsonyított, ám a termelési folyamat révén egyesült és megszerveződött munkásság.”⁴ A munkásság helyzetének tartós és jelentős javítása lehetetlen a kapitalizmus körülményei között – hangoztatják mások is a revizionizmusvitában. S bár ezek a folyamatok Marxék elképzeléséhez képest sokkal áttételesebb, ellentmondásosabb úton érvényesülnek (a válságok felgyorsítják a folyamatot, a fellendülési periódusok viszont lelassítják vagy időlegesen keresztezik is, mintegy alapot teremtve a marxizmus revíziójára), végül is éretté teszik a helyzetet a kapitalizmus meghaladására.

A gazdasági folyamatok, a társadalmi érdeksztruktúrák és tagozódások tendenciájának revizionista értelmezése szerint viszont a folyamatok nem a gazdasági ellentéteknek mind erőteljesebb kiéleződését igazolják, hanem ellenkezőleg: az ellentétek kiéle-

ződése, a végső polarizálódás problémákat tisztázó és „leegyszerűsítő” tendenciája helyett az ellentétek végső kieleződését ellensúlyozó új tendenciák jelentkezése és folyamatok egyfajta heterogenitása nyomja rá a bélyegét az eseményekre. Ezzel azonban a marxizmus által hangsúlyozott fő tendenciák – tőkekoncentráció, elproletarizálódás, elnyomorodás stb. – és várt következményei sem teljesednek be, s ezért ezek a folyamatok veszítenek jelentőségükből és egyre kevésbé tekinthetők a szociáldemokrácia elméletét megalapozó fundamentális elemeknek. A revizionizmus alapjában kérdőjelezi meg azt az állítást, amely szerint a kapitalizmus gazdasági fejlődése egyre erősödő és egyre gyakoribb válságokra vezetne és ezzel párhuzamosan a proletariátus helyzete is egyre reménytelenebbé válna. A gazdaság koncentrációs folyamata ugyan valóságos fejlemény, ám nem jár a kis- és középzemek lerombolásával, mert ezek – minden átstrukturálódás ellenére is – megőrzik abszolút értelemben vett nagyságrendjüket. Az érdekek rendkívül tagolt világa marad jellemző a kapitalizmusra, s ezzel minden, vele szembeforduló mozgalomnak számolnia kell. A bér munka–tőke viszony nem nyelheti el a társadalom valamennyi viszonyát és ebben az értelemben marad heterogén a társadalom egésze a kapitalizmussal mint „alrendszerrel” szemben. „A történelem – írja Bernstein az egymással szemben lehatárolt kapitalizmus-szocializmus ellentéttel kapcsolatban – nem bízta magát alternatívákra, semmiféle vagy-vagy-ot nem ír elő a maga számára. Mottója: mind . . . mind . . . Minél messzebb nyúlunk vissza a történelemben, annál kevésbé találunk olyan történelmi korszakokat, amelyben egyetlen elv uralta volna teljes tisztaságában a társadalmi életet, és teljesen dialektikátlan elképzelés azt hinni, hogy egy több ezer éves olyan felépítmény, mint a modern társadalom, belátható időn belül egyetlen formula alapján átalakítható lehetne. A termelés társadalmosításának nem egyetlen, hanem a legkülönbözőbb oldalokról kiindulva kell előrehaladnia, hogy valaha is általános valósággá válhasson . . . Röviden, a marxi formula csak elvéként, jogi meggondolásként lehet *általános program*. A gazdasági praxis számára mindenestre még meglehetősen hosszan kell eltűnnie más isteneket maga mellett. Az emberiség története ebből a szempontból republikánus, nem ismer el »királyt társadalmi birodalmában«. A rendszerek vonatkozásában eklektikus, az időmértéket tekintve pedig szörnyen »kispolgári.«”⁵

A revizionista felfogás nem bízik tehát abban, hogy a kapitalizmus alapját képező belső ellentmondások rövid úton döntésre vihetők; de abban sem, hogy a bér munka–tőke viszony alrendszere teljes hatalmat nyerhetne a társadalom egésze felett. Ebben az értelemben nem állítható, hogy az ellentétek harca minden fejlődés hajtóereje lenne. A történelemben a rokon erők együttthatása is nagy hajtóerő, a fejlődés hordozója lehet. Sőt, Bernstein odáig megy, hogy azt állítja, hogy a közérdek fokozatosan a magánérdek fölé kerekedhet. Kautsky megütközésére, hogy miként lehetséges – a munkáosztály kivételével – általános érdekről beszélni ott, ahol csak különös érdekek uralkodnak, a következőket válaszolja: „Megengedem magamnak, hogy Kautskynak ezzel a »történelmi« felfogásával azt a »kereskedői« megjegyzést helyezzem szembe, hogy az ember két lelket, ahogy mondani szokás, erkölcsileg kettős könyvelést hord magában. Individuumként, vagy egy csoport vagy osztály tagjaként a modern társadalomban többé vagy kevésbé ellentmondásban áll a közösséggel, és ettől senki sincs megkímélve, maga a munkás sem, bármennyire egybe esnek is az utóbbi távolabbi érdekei a közösség érdekeivel. De mindenki – mivel a modern állam nem ismer jogilag zárt rendeket – egyúttal *polgár* is, s mint ilyen, szükségszerűen fejleszt ki az általánossággal összefüggő érdekeket, még ha kísérletet tesz is arra, hogy ennek költségeit inkább egy másik osztályra terhelje, mint a magáéra. Az osztályok ellentétes érdekeit részben elementárisan ható gazdasági konkurenciaharcban (amelyhez a szakszervezetek harca is hozzá-

tartozik) vívják meg, részben azonban – és mind magasabb fokon – a *törvényhozásban*. Itt azonban az osztályérdekek vitáján lassan áttör az *általános érdek*, mégpedig annál inkább, minél demokratikusabb a közösség.”⁶⁶

A revizionista koncepció tehát egyrészt a bér munka–tőke viszonyt sem tartja eleve egyoldalúnak, amennyiben a szakszervezetek is jelen vannak a gazdasági konkurencia-harcban, de ami még fontosabb, a politikai-jogi szabályozásnak egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a kapitalizmus jövőbeni sorsát illetően. Bernstein felfogásában a demokratikus politikai intézményrendszerben való részvétel nemcsak hogy megakadályozza az államnak egyoldalú osztályállammá redukálódását, hanem egyúttal olyan el-lenerőt állít a tőkeérdek nyers érvényesülésével szemben, amelynek eredményeként semmiféle „ökonómiai determinizmus” sem képes többé arra, hogy a társadalmi össz-folyamatot maradék nélkül megmagyarázza. A kapitalizmus ebben a kettős centrumú (a bér munka–tőke viszonyon alapuló árutermelő gazdaság a maga polarizáló-partiku-larizáló tendenciáival és a demokratikus politikai rendszer az általa konstituálódó és általa ellenőrzött államiság integrációra és közösségiségre, osztálykompromisszumra irányuló tevékenységével) szerveződésében és reprodukciójában a haladás olyan lehe-tősége épül be, amely messzemenően megkérdőjelezi a „végcél” elkülönültségét, és ez-zel együtt a reform és forradalom viszonyának ortodox értelmezését is.

A „végcél” problémájának a kapitalizmuson belüli reformtevékenységtől való orto-dox lehatárolása egyúttal a reform és forradalom hierarchikus viszonyát is meghatá-rozza. A reform a forradalomnak rendelődik alá, nincs autonómiája vagy csak korláto-zott autonómiával rendelkezik vele szemben. „Törvényes reform és forradalom ebben az értelemben nem tetszőlegesen választható módszerek, hanem az osztálytársadalom fejlődésének különböző *mozzanatai*, amelyek ugyan feltételezik és kiegészítik, de egy-ben ki is zárják egymást, mint például a Déli-sark és az Északi-sark, mint a burzsoázia és a proletariátus. . . Teljesen téves és történelmietlen elképzelés, hogy a törvényes re-formmunka csupán elnyújtott forradalom, a forradalom pedig sűrített reform. Társa-dalmi forradalmi átalakulás és törvényes reform nem *idő*tartamuknál, hanem *lényegük*-nél fogva különböző mozzanatok. A politikai hatalom felhasználásával véghez vitt tör-ténelmi forradalmi átalakulások egész titka éppen abban rejlik, hogy a merőben meny-nyiségi változások új minőségbe csapnak át; konkrétan: egy történelmi korszak, egy társadalmi rend átfordul egy másikba. Aki tehát a törvényes reform útja mellett foglal állást a politikai hatalom meghódítása és a társadalom megváltoztatása *helyett* és ezzel *ellentétben*, az valójában nem nyugalmasabb, biztosabb, lassúbb utat választ ugyan-ahhoz a célhoz, hanem *más* célt is, tudniillik egy új társadalmi rend megteremtése he-lyett csupán lényegtelen módosításokat kíván a régiben. Így a revizionizmus politikai nézeteiből ugyanarra a következtetésre jutunk, mint gazdasági elméleteiből: alapjában véve nem a *szocialista* rend megvalósítására törekszenek, hanem csupán a *kapitalista* rend megreformálására, nem a bérrendszer megszüntetésére, hanem a több vagy keve-sebb kizsákmányolásra, egyszerűen a kapitalizmus fattyúhajtásainak, nem pedig magá-nak a kapitalizmusnak eltávolítására.”⁶⁷ A revizionizmus ezzel szemben a társadalom minőségi megváltoztatását egyre inkább a reformtevékenységek permanenciájába he-lyezi át. A mozgalom ebben az értelemben mindig „belül marad a rendszeren” – ha a revizionista felfogásban a rendszeren belül maradás hangsúlyozásának van egyáltalán értelme. A revizionista felfogás lényegéből következik ugyanis, hogy a jelen és a jövő társadalmi közötti határok messzemenően elmosódnak, s a szocialista (szociális) for-radalomnak nincs igazában rögzíthető időpontja: a társadalmi átalakulás a reformok újabb és újabb, részfeladatokra koncentrálo hullámában valósul meg, és ezért az új tár-sadalom mintegy mozzanatként épül bele a régibe, fokozatosan alakítva át annak arcu-

latát. Az „átmenetiség” ebben az értelemben a történelmi kapitalizmus utolsó szakaszába helyeződik át, s a mozgalomra vár a feladat, hogy ezt az átmenetiséget kibontakoztassa és ezzel a szocialista átalakítást megvalósítsa. Amit az ortodoxia egy nagy úg-rás eredményének tart (politikai hatalom megragadása, hatalmi kisajátítás), az a revizionizmus számára elsődlegesen – a „reformkapitalizmus” érvényesülése mellett – nem hatalompolitikai, hanem szerteágazó, közvetlen hatalompolitikai feladattá nem tehető társadalmi és kulturális evolúció eredménye és végkifejlete. Ebben az értelemben hangsúlyozza Bernstein, hogy a szocialista mozgalom célja nem fejezhető ki a „csinálhatóság” „társadalmi terve” alapján, hanem csak „elvként”, azaz nem építhető fel semmiféle olyan célrendszer, amely eleve biztosítaná megvalósulását.

A szocializmus-felfogásnak ez a relativizálódása és bizonytalanná válása meghatározó marad a politikaértelmezés szempontjából is. A szocialista mozgalom a revizionista felfogás szerint sohasem találja magát olyan kiélezett helyzetben, amely a kapitalizmus „természeti szükségyszerűséggel” bekövetkező „összeomlásának” a szituációjával lenne azonos, s ezért messzemenően szkeptikus minden erre épülő elképzeléssel szemben. „A szociáldemokrácia egész gyakorlati tevékenysége – írja Bernstein – arra irányul, hogy helyzeteket és előfeltételeket teremtsen, melyek lehetővé teszik a modern társadalmi rend görcsös kitörésektől mentes átvezetését egy magasabb rendűbe, és azért kezdesznek is. Abból a tudatból, hogy egy magasabb kultúra úttörői, hívei mindig újabb lelkesedést és lelkesítést érdemnek, benne található végső fokon az erkölcsi jogcím a célul kitűzött társadalmi kisajátításra. Az osztálydiktatúra azonban egy alacsonyabb kultúrához tartozik, s – a dolog célszerűségétől és keresztülvihetőségétől eltekintve – csak visszaesésnek, politikai atavizmusnak tekinthetjük, ha felmerül az a gondolat, hogy a tőkés társadalomból a szocialista társadalomba való átmenetnek szükségyszerűen olyan idők fejlődési formái között kell végbemennie, amelyben még nem, vagy legalább is csak egészen tökéletlen alakban ismerték a törvények propagálásának és életrehívásának mai módszereit, s hiányoztak hozzá a megfelelő szervek is.”⁸

A revizionizmus politikaértelmezésében ily módon az osztályharc elveszíti mindenhatóságát, amennyiben ez alatt egy kompromisszummentes osztályvonalat értünk. A revizionizmus számára az osztályharc ugyan történelmileg kondicionált szükségyszerűség és olyan kiindulópont, amely az alapvető társadalmi ösztönzést és motivációt biztosítja a szocialista mozgalom számára, ebből azonban önmagában véve semmi sem következik a harc formájára nézve. Ami az elkülönített gazdasági szféra absztrakciójában antagonizmus, kibékíthetetlen ellentmondás, az a politika intézményszerű világában már megszeli a kompromisszumos formula. Egy alapján véve fejlődésképes, civilizátorikusan és kulturálisan is változó világban a szociáldemokrácia nem tűzhet ki más célt maga elé, mint az érdekek közvetítését, a munkásérdekek súlyának erősítését a politikai alkufolyamatokban és a szocialista értékek általános képviselését. A társadalom közösségiségre utaló szocializmus lehetősége a revizionizmus számára csak bonyolult közvetítő mechanizmusokon keresztül, az érdekek sokirányú képviselésével realizálódhat. A demokrácia válik a szocializmus kivívásának egyetlen adekvát eszközévé a reformkapitalizmus körülményei között. Olyan forma ez, amelyben „a pártok és mögöttük álló osztályok hamarosan felismerik hatalmuk korlátait, s mindig csak annyit fognak, amennyinek a végrehajtását a fennálló körülmények között ésszerűen remélhetik. Még ha követeléseiket valamivel magasabbra is emelik, mint ahogyan azt komolyan gondolják, hogy az elkerülhetetlen kompromisszum esetén – és a demokrácia a kompromisszumok magasiskolája – engedhessenek, ez is mértékkel történik. A demokráciában ezért a szélső baloldal is legtöbbször konzervatív megvilágításban látszik, a reform pedig – mivel egyenletesebb – lassúbbnak tűnik,

mint amilyen a valóságban. Irányzata azonban félreismerhetetlen. A demokrácia választójoga birtokosát lehetőség szerint a *közösség részesévé teszi*, és ennek hosszútávon a tényleges részséghez kell vezetnie. Egy számát és képzettségi fokát tekintve fejletlen munkásosztály mellett az általános választójog még sokáig ama jognak fog tűnni, hogy saját maga válassza meg »mészárosát«, a munkások számának és tudásának növekedésével azonban eszközzé válik a népképviselők átváltóztatására urakból a nép igazi szolgálóivá. Ha az angol munkások a parlamenti választásokon a régi pártok tagjaira szavaznak, ezzel formálisan a polgári pártok uszályába kerülnek, mindennek ellenére az ipari választóköreketben mégis ez az »uszály« az, amely a fejet mozgatja, nem pedig fordítva.”

A demokráciához való viszony azonban az államhoz való viszonyt is lényegesen módosítja. Amíg az állam demokratikus, addig nem válhat egyoldalúan osztályállammá. A revizionista államfelfogásban ezért a demokratikus állam a politika transzformációs grémiumain keresztül konstituált közösségiség kikristályosodása és intézményesült hatalmi formája, s ebben az értelemben – ha egyszer létrejött – egyúttal kiindulópontja és kezdeményezője is az osztályok kompromisszumának. Ily módon az osztályok felett álló demokratikus állam elképzelése olyan perspektíva, amely a szocialista mozgalom számára is konstitutív jelentőségű. A demokrácia ebben a vonatkozásban válik céllá a mozgalom számára. A »polgárrá« válás, a citoyenség általános kibontakoztatása, a társadalom ügyeiben való jártasság és adekvát érdekképviselési képesség csak az érdekharcok bonyolult kollízióiban, a politikai harcok által garantált »szocializációs« folyamatban képződhet ki és szilárdulhat meg. A demokrácia folyamatában a közösségiség kettős módon halmozódik fel. Egyrészt »interiorizálódik« a társadalom egyéneiben, mint közösségi ügyekben való jártasság, szolidaritási érzék, önbecsülés, jogérzék, morális tartás stb., másrészt objektíválódik az állam jogi és politikai intézményrendszerében, minek következtében az állam/politikai rendszer maga is a közösségiség hordozásának nélkülözhetetlen szervévé válik.

A revizionizmus állam-perspektívája ily módon ismét ellentétes irányban mozog az ortodoxia felfogásához képest. Míg ott a polgári állam közösségiségének fokozatos leépülésével és kiüresedésével, egyszerűen a tőkés érdekeket kifejező partikularizálódással van dolgunk, addig a revizionizmusban a degradáció perspektívája helyett a demokratikus körülmények által biztosított megújulás perspektívájára esik a hangsúly. A történelmi fejlődésből és az osztályharcból nem az érdekek végső polarizálódása és kibékíthetetlensége adódik a revizionizmus számára, hanem az általános érdekek tisztázódása és erősödése, a különös érdekek vak harcának kompromisszumos jogi keretek közé szorítása, a társadalom növekvő szabadsága a gazdasági érdekek antagonizmusával és hierarchizáló tendenciájával szemben. Mindezek a folyamatok lehetőséget teremtenek arra, hogy a társadalom ne legyen kiszolgáltatva szolgáló módon a gazdasági szféra brutalitásának, és hogy civilizálhassa mindazt, ami a társadalmat belső töréssel és anarchiával fenyegeti.

Az ortodoxiának és a revizionizmusnak (reformizmusnak) a szembenállásából a fentiek alapján nemcsak egy stratégiai-taktikai ellenték bontakozott ki, hanem ennél jóval több: egy olyan újfajta valóságszemlélet jelent meg a szocialista mozgalmon belül, amely kapitalizmus és szocializmus viszonyát egészen új konceptuális keretbe helyezte. Ez a megjelenés ugyanakkor egy fordulat kezdetét is jelezte a munkásmozgalom számára: a mozgalom megszerveződött, tudatára jutott érdekeinek, tisztázta identitását, és most hozzá kellett látnia az érdekérvényesítés hosszadalmas és nehéz munkájához, miközben ennek feltételei nemzetenként és regionálisan is rendkívül ellentétesek voltak, és egy újfajta pluralitás keletkezését és szükségességét sejtették a mozgal-

mon belül. Míg ugyanis az „önazonosítás”, a társadalmi és politikai tényezővé válás szempontjából a forradalmi szemlélet – függetlenül attól, hogy milyen történelmi feltételeken nyugodott – egyértelműen segítette a munkásöntudat kialakulását (s ebben az értelemben történelmi szükségszerűséget is láthatunk abban, hogy a kezdeti szakaszt az éles liberalizmus-ellenesség és általában a radikális szellem uralta), addig a megszerveződött mozgalomnak utat kellett találnia a mindenkori realitásokhoz, s nem állhatott ellent az érdekérvényesítés valóságnyújtotta lehetőségeinek. A revizionizmus és a reformizmus jelentkezése és megerősödése ily módon egyáltalán nem „árulás”, hanem az új korszak jelzése volt, amelynek jelentőségét csak növelte a „reformkapitalizmus” első jeleinek a kirajzolódása.

A szocialista mozgalom ezzel kényszerűen meghaladta „ártatlanságának” korszakát: a mozgalom – legalábbis a kontinensen, mind a forradalom, mind pedig a reform irányában kidolgozta és reflexívvé tette a maga mozgásterét. Most már a valóságon múltott, hogy minősítse a kidolgozott elképzeléseket és szemléleteket. Az egyenlőtlen fejlődés, a már kialakított ideológia és „tradíció”, a lehetőségek divergálása miatt forradalom és reform még hosszú ideig kizárólag ellentétként állt egymással szemben a kortársak tudatában és ez csak lassan enyhült a társadalmi tapasztalatok nyújtotta újabb tanulási folyamat nyomán. Mindkét törekvésnek volt lehetősége arra, hogy regionális sikereire építse érveit, annál is inkább, mivel a forradalom és reform közötti belső ellentmondás elkülönült, regionális mozgalmak által hordozott külső ellentmondássá vált. Ez azonban csak a probléma megoldottságának látszatát teremthette meg. Hamar kiderült, hogy az immár elkülönült – szociáldemokratává és kommunistává váló – mozgalmon belül is újratermelődik forradalom és reform ellentmondásossága, mintegy jelezve, hogy a mozgalom valóságsszemlélete még mindig nem adekvát a történések és lehetőségek társadalmi mozgásterével.

Száz év története minősíti ezért jelentőssé a II. Internacionáléban jelentkező paradigmaváltást és ezzel együtt a benne jelentkező eltérő valóságsszemléletek vitáját. Ebben a vitában az ortodoxia és a forradalmi akarat egyéb formái – szindikalizmus, új marxizmus stb. – képezték a kapitalizmuson túli, egy radikálisan más intézményrendszeren alapuló szocializmus eszményét és megvalósíthatóságának optimizmusát. Eszerint nem létezik híd, nem létezik átmenet kapitalizmus és szocializmus között: két homlokegyenest ellentétes alapokon szerveződő társadalom áll egymással szemben, s az egyikből a másikba jutást egyszerre teremti meg a modern társadalom fejlődése és a forradalmi akarat. Ha van mégis „átmenetiség”, ennek tartalma csak az elkülönült – az árutermelés anarchikus természetét meghaladó, nem az állam és a civil társadalom kettségében mozgó, hanem önigazgató stb. – szocialista modell feltételeinek fokozatos megteremtésével függhet össze.

A revizionista szocializmus-modell messzemenően szakít ezzel a felfogással. Míg az ortodoxia felfogásában a modernség kibontakozása egyenlő a válságba jutott kapitalizmus szocializmussal való felváltásával, addig itt a modern árutermelő társadalom a maga egyre összetettebb és tagoltabbá váló rendszereivel messzemenően autonóm kategóriává válik a modern társadalom érdektagozódását és érdektörekvéseit, illetve ezek harcát kifejező kapitalizmus és szocializmus fogalommal szemben. Nincs „túlsó part”, „végcél”, egy elvileg más – az érdekelletéteket, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését és ezzel együtt a különböző társadalmi osztályok harcát kiküszöbölőni képes – intézményes struktúra az emberi problémák végleges megoldására. Az érdektörekvéseknek ezért „evilágivá” kell válniuk, az érdekeknek a modern társadalom labilis intézményes bázisán kell érvényesülniök, beleértve a munkásérdekeket is. A revizionizmus ezért látja egy demokratikus intézményrendszert kiépítő, a történelmi ka-

pitalizmus által teremtett strukturális és funkcionális tagozódást megőrző társadalomban a szocializmus lehetőségét. Ez a társadalom egy „harmadik” az ortodoxia által használt kapitalizmus- és szocializmus-elképzeléssel szemben, amely ugyanakkor sajátos elvként és értéként, konstitutív erőként hordozza magában mindkettőt. Ha van mércéje ebben a társadalomban a szocializmusnak, akkor ez a mérce egy demokratikus politikai intézményrendszer által közvetített osztályharc eredményeképpen előálló társadalmi *szolidaritás* és *közösségiség*, amely egyedül képes a modern társadalom integráltságának a megőrzésére. A II. Internacionálé revizionistái és reformistái persze bíztak abban, hogy ez a folyamat a szocializmus kiteljesedéséig, a társadalmi emancipáció teljességéig halad előre, s ebben az értelemben aligha jogos velük szemben az opportunizmus vádjja.

A világ természetesen nem lett szebb attól, hogy száz év után az ortodoxia végső váltságát kell megélnünk. Dehát a „konstrukciók” kora végleg lejárt a modern társadalom ontológiai pluralizmusának nyilvánvalóvá vált megtagadhatatlansága miatt. Vele együtt veszíti el objektivitását és erejét a felülről vezérelt szocializmus eszméje is. A társadalomjobbítás kereteinek relativizálódása a szocializmus kérdését annak a valószínűségnek a struktúrájába integrálja vissza, amelyből vétetett, s amelynek fennállását egy strukturálisan fogant rosszindulatra kívánta visszavezetni az ortodoxia.

Az ábrázolt világszemléleteknek a II. Internacionáléban kezdődött csatája is lassan véget ér. Az itt tárgyalt viták II. Internacionálé-beli történetének ugyan átmenetileg véget vetett az első világháború, történetének igazi lezárulását azonban napjainkban élhetjük meg.

JEGYZETEK

¹ MEM 7. 1962. 40. old.

² *Geoffrey Barraclough*: An Introduction to Contemporary History. Penguin Books, 1981. 124–125. old.

³ *Max Zetterbaum*: Zur materialistischen Geschichtsauffassung. Die Neue Zeit, 21. Jg. II. B. 402. old.

⁴ *Karl Kautsky*: Bernstein und das Sozialdemokratische Programm – eine Antikritik. Berlin/Bonn/Bad Godesberg 1976. 115. old.

⁵ *Eduard Bernstein*: Dialektik und Entwicklung. Die Neue Zeit, 17. Jg. II. B. 360. old.

⁶ *Eduard Bernstein*: Die Notwendigkeit in Natur und Geschichte. Antwort an K. Kautsky. Die Neue Zeit, 17. Jg. II. B. 268. old.

⁷ *Rosa Luxemburg*: Marxizmus, szocializmus, demokrácia. Gondolat Könyvkiadó 1983. 160. old.

⁸ *Eduard Bernstein*: A szociáldemokrácia előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai. Kossuth Könyvkiadó é. n. 178. old.

⁹ Ugyanott, 176. old.

ÁGH ATTILA

Világválság: globális és regionális útkeresések

BOLOND VILÁG

A nyolcvanas évek végére nyilvánvalóan megbolondult a világ. Minden a feje tetejére állt, mindenki mást mond és csinál, mint egy bő évtizeddel ezelőtt. Talán a hetvenes évek elejéig tartottak a régi szép idők, s bár a globális válság korszakalkotó hatását manapság már nem nagyon kell bizonygatni, az is nyilvánvaló, hogy a világ jelentős késéssel döbbsen rá arra, hogy válságban van. Knut Borchardt ismert elemzése szerint egy évtized választotta el a válság reálfolyamatait azok tudatosításától, a „válság an sich” állapotát a tudatosodott válságtól (*Krise für sich*).¹ De ez a válságtudat is megjött, és a vártnál is mélyebbnek bizonyult. Így bolondult meg a világ, ahol mindenki az ellenkezőjét mondja, mint korábban, és ez az ideológiai váltás, a búcsú az értékektől és ideológiáktól maga is a reálfolyamat részévé vált. Az első totálképet tehát úgy összegezhetnénk, hogy *megtörtént az átmenet a fejlődés-filozófiáktól a válság-elméletekre*, hiszen mint Reginald Green fogalmaz a nyolcvanas évek világgazdaságáról, Yeats versét idézve: „szétesnek a dolgok” (*Things fall apart*).²

A régi szép világban biztos értékek voltak, jó és rossz; bipoláris világ volt ez, nemcsak a szuperhatalmak szerint, ahol a jó rakéták álltak szemben a rossz rakétákkal ízlés szerint, azaz a szocializmus és kapitalizmus vízválasztónak mondott értékrendje szerint mindkét oldalról, hanem az *ezt* az értékválasztást elutasító „harmadik” világ szerint is, amely a *development* kifejezést emelte trónra és változtatta a szent ideológiai diskurzus központi fogalmává. A Bolond Világ egyszerűen szólva azt jelenti, hogy ezek a főszereplők a felismerhetetlenségig megváltoztak, és a kapitalizmus-szocializmus-fejlődés foglmai már nem igazítanak el a globális válság utáni világban.³

És mégis, a korábbi világ az éles, világos ellentétek ellenére is egységes és áttekinthető volt. A fejlődés fogalma ugyanis a kapitalizmus és szocializmus páros csillagzatának is a legfőbb tartalma volt, s csak módzataiban jelentett egymásnak feszülő értékrendet, abban viszont nem, hogy a fejlődés lényege és alapja a gyors(suló) gazdasági növekedés, ami végül is elrendez mindent nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt. Ismét Knut Borchardt válságkutatót idézve, az 1973 előtti világot növekedési társadalomnak is nevezhetnénk: „A politikusoknak és a népességnek azonban 1973-ig nem sok okuk volt az egyre halványuló múlt felidézésére. Időközben a gyors gazdasági növekedés

megszokottá vált. Olyan társadalomban éltünk, amelyet akár »növekedési társadalomnak« is nevezhetnénk. Bár nem kizárólag csak a gyors gazdasági növekedés jellemzi, ami már a 19. században is előfordult. A II. világháború utáni időszak újdonsága az volt, hogy a gazdasági növekedés a társadalom életének és intézményei stabilitásának az alapjává vált. Mindenki biztosan számított a tartós növekedésre és az állandóan növekvő társadalmi termék bővülő elosztására. A konfliktusok csillapításához kétségkívül hozzájárult, hogy az elosztási harcban az egy adott pillanatban még az egymást kölcsönösen kizáró igények kielégítését is megígérték, időrendbe sorolták, sokszor jogilag is garantálták őket, és a többit a jövő gondjaira bízták. A társadalmi termék pillanatnyi és elvárt növekedési rátája volt a mérték arra, hogy mennyi reményt szabad táplálni a szóban forgó szükségletek jövőbeli kielégítését illetően. Ez enyhítette a feszültséget az egyes államokon belül, de világméretben is. A tartós világgazdasági növekedés reménye hosszú ideig megakadályozta az Észak–Dél elosztási konfliktus kiéleződését is.⁴

A csökkent konfliktusszintű növekedési (világ)társadalom válságát először a Római Klub 1972-ben kiadott jelentése érzékeltette a növekedés határait körvonalazva, de a kérdést csak az 1973-as árrobbanás és gazdasági válság nyomán kezdték komolyan venni. Egyesek már akkor jelezték, hogy a világ egy újabb Nagy Válság felé halad, amely hasonló lesz a harmincas évek elejének korszakváltásához. A fejlemények nyilvánvalóan kínálják azt a lehetőséget, hogy a világejlődésről a Kondratyev-féle hosszú hullámokban vagy nagy ciklusokban gondolkodjunk, s ez megadja a II. világháború utáni negyedszázad mint növekedési társadalom történeti keretét is. S végül az is nyilvánvaló, hogy az egyes országok, országcsoportok és az egész világ miért nem akarta a szembeszökő tényeket, reálfolyamatokat észrevenni: valamennyi politikai rendszer érdekelt volt a konfliktuscsökkenő fejlődési modellben, amelyet a maga értékrendje szerint a maga előnyeként-főként értelmezett. A „minden világok legjobbjika” elv végső soron érvényes volt globális szinten is, hiszen míg a legfejlettebb kapitalista országok évi átlagban az 5 százalék alatti sávban fejlődtek, addig náluk fejletlenebb szocialista országok az 5–10 százalék közötti, az úgynevezett harmadik világ pedig az ennél is magasabb, gyakran jóval 10 százalék fölötti sávban, evidens volt tehát, hogy egyszerűen a legfejletlenebbek is utólerik a legfejlettebbeket. Az a több mint kétszáz év, amelyet a gazdasági növekedés teoretikusai az adott ütem mellett az Egyesült Államokat beérő legfejletlenebbeknek ígértek, meglehetősen irracionális történelmi távlat volt, de az értékrenden, tudniillik az utólerés távlatain nem változtatott. A növekedési társadalomban való hit tehát világérdek volt ideológiákra, fajokra, nemekre és korosztályokra való tekintet nélkül, és makacsul fenntartotta magát a nyilvánvaló tények ellenére is, elválasztva egymástól a magánvaló és a magáértvaló válság időszakát.

A rádőbbenés a fejlett kapitalista országokban következett be a leghamarabb, s így a nyolcvanas évtized közepére túl is jutottak a strukturális alkalmazkodáson. A második és harmadik világ azonban az utolsó pillanatig, sőt még azután is ragaszkodott a növekedési társadalom illúziójához. Ez úgymond súlyos politikai tévedés volt, fejtegeti Borchardt, de Ch. S. Maiert idézve azt is megállapítja, hogy a politikai tévedések korántsem szubjektívek, hanem „gyakran mélyen nyugvó társadalmi és ideológiai preferenciákat fejeznek ki, és a politikai párt- vagy csoportérdekek nem könnyen változnak meg; a befolyásolás módszerei, valamint az üzleti vagy bürokratikus eljárások csak lassan és nehézségek árán módosulnak”.⁵

A Bolond Világ azonban lassacskán mégiscsak beköszöntött, minden értékek ártértékelésével, és az új világ szinte kéjeleg a válság tudatában, már nincs is fejlődéstudata csak válságtudata. A fejlődéskutatás (development studies) szakértői válságkutatókká

képezték át magukat, s kiterjedt viták indultak meg a Válság mibenlétéről, definíciójáról és arról, hogy egyetlen nagy válság van-e a világban mint globális válság, vagy mindhárom világnak egymástól lényegében függetlenül is megvan a maga külön válsága.⁶ Mielőtt azonban ennek szisztematikus áttekintésébe belebocsátkoznánk, vessünk egy pillantást a Bolond Világ kies tájaira. A legnagyobb változást kétségtelenül a szocialista országokban tapasztaltuk a korábban elátkozott piacgazdaság felé fordulásban és a plurális ideológiai és politikai értékek átvételében. A szocialista országokban vált a leginkább nyilvánvalóvá, hogy az eddigi út nem járható tovább; s egyben a legnagyobb kontrasztot mutatta a korábban gyorsan fejlődő régió egyértelműen válságrégióvá vagy övezetté váló átalakulása. A szocialista országok európai zónája olyannyira válságövezetté változott, hogy Z. Brzezinski is – aki nem a térség iránti szimpátiáról ismert – azt ajánlotta 1988 januárjában Londonban tartott előadásában, hogy a két szuperhatalom közös együttműködésben foglalkozzák ennek a válságövezetnek a válságkezelésével, mert elmélyülő válságuk veszélyt jelenthet a két szuperhatalom javuló viszonyában is.⁷

A fejlett kapitalista országok kétségtelenül sikeresebben vették a korszakváltással kapcsolatos akadályokat, és egyáltalában véve megmutatkozott a kapitalizmus rugalmassága, megújulási készsége és válságkezelési módszereinek fölénye, amit már a szocialista vezetők is elismernek az adott válság kapcsán. Nem kétséges azonban, hogy az 1968-tól induló válságfolyamat a fejlett kapitalista országok társadalmait is erősen szétzilálta, megroppantotta a korábban a jóléti állam által felépített társadalmi integrációt és konszenzust, és az állandósuló magas szintű strukturális munkanélküliség egy korábban nem ismert permanens konfliktusforrást vezetett be a társadalmi életbe. Az állam főszereplésének elvitatásával teljes zűrzavar állapota következett be az ideológiai életben is. Elmélettörténész legyen a talpán, aki a jobboldalon korábban élesen megkülönböztethető konzervatív és liberális irányzatokat manapság el tudja választani egymástól, avagy legalábbis a főbb irányzatokat világosan el tudja különíteni a konzervatív liberalizmus és a liberális konzervativizmus dzsungelében. De nem irigylésre méltó annak a feladata sem, aki a dél-európai szocialista pártok ideológiáját vizsgálja, miközben azok euforikusan hajtják végre a konzervatív kormányok szanalási receptjeit; de a szocialdemokraták ingadozását se könnyebb követni a materiális és posztmateriális értékek, a régi és az új munkásosztályok között, a modernizáció és a posztmodernség elvei között. Most a legkevésbé sem akarok sem a fejlett országokkal, sem azok ideológiájával foglalkozni, beleértve akár az eurobal kialakításának esélyeit, nem lehet viszont globális elméleteik mellett szótlannul elmenni. Bármennyire is összekeveredtek a jobb- és baloldal fogalmai, és bármennyire is fájdalmas nekünk ez, el kell ismerni, hogy az új antibaloldali sikerfolyóirat, a *Journal of Economic Growth* hasábjain megjelenő triumfáló konzervatív elemzések a szocialista országok és az államkapitalista utat követő harmadik világ válságáról nagyon sok igazat tartalmaznak. Nick Eberstadt, a harvardi egyetem kutatója és az újkapitalizmus diadalmenetének harsány szószólója, a szovjetológia üdvöskéje könyvek és tanulmányok sorozatában nagy statisztikai anyagon bizonygatja, hogy a szocialista országok semmit sem teljesítettek abból, amit ígértek: egészségügy, oktatás, a szegénység felszámolása és a társadalmi egyenlőtlenség csökkentése stb. stb.⁸

A legnagyobb zűrzavar persze a harmadik világgal van. A zűrzavar ott kezdődik, hogy nincs már harmadik világ, s talán sohasem is volt. Ideológusaiknak is megadatott az a lehetőség, hogy maguk cáfolják meg saját korábbi evidenciáikat, s mint csalódott baloldaliak a lehangosabb újb baloldaliak legyenek. A hetvenes évek megingathatlan alapelve az volt, hogy az állam a progresszív változások fő hordozója, és a fő probléma

a külső függés, a világrendszer belső ellentmondása, aszimmetriája. A nyolcvanas években mindez az ellenkezőjére fordult, az állam a fő vétke a fejlődés zsákutcájáért, és megtörtént a rádöbbenés is arra, hogy a világrendszer ellentmondásai helyett belül kell keresni a hibát, a nemzeti államon és a nemzetgazdaságon belül kell rendet csinálni. Erre a fordulatra még olyan tiszteletreméltó radikálisok is rákényszerültek, akik jelentősen eltértek a szokványos állami burzsoáziák korrupt modelljétől és a primitív felhalmozás elsődleges mohóságától, mint Nyerere. Az állam helyett a nép vált főszereplővé, a világpopulizmus – a Harmadik Rendszer – divatja jött el, amely a nemzeti állam és a nemzetgazdaság két nagy formalizált rendszere helyett a harmadikat, a társadalmat állítja piedesztálra. Szó sincs már utólérésről, hiszen a boldog kevesek már túl is jutottak a felzárkózáson, a boldogtalan többségnek pedig néhány száz év is kevés lesz, mivel távolodnak a legfejlettebbektől és nem közelednek hozzájuk. A fejlődésfilozófiák teljes válsága állt be, s ezért először a harmadik világ széteséséről kell szólnunk, hiszen világosabban mutatja azokat az ellentmondásokat, amelyekkel a szocialista világban mint válságövezetben találkozunk majd.⁹

AZ AFRIKAI FEJLŐDÉS „ÁLLATORVOSI LOVA”

A fejlődő országok válsága a legmélyebben és legklasszikusabb formában a fekete-afrikai országok fejlődésében mutatkozott meg, amelyek igen nagy pontossággal, szinte a groteszkbe hajlóan mutatják mindazokat az ellentmondásokat, amelyeket a globális válság más régióban is létrehozott vagy felerősített. Nem is a fejlődés reálfolyamatait akarom elemezni, hanem a fejlődésfilozófiák általános válságát akarom afrikai terepen bemutatni.¹⁰

Afrika jelenlegi válsága elsősorban intézményi válság, azaz az állam(hatalom) válsága, amely három vonatkozásban mutatkozik meg: az állam nemzetközi szerepében (mint nemzetközi szereplő képtelen a szuverenitását megvédeni), a társadalomhoz való viszonyában (teljesen elszakad a társadalomtól és az nem ellenőrzi, nem vonhatja felelősségre) és végül az állam teljesítményét, hatékonyságát illetően, amely igen alacsony, mert az egész társadalmat kívánja uralni, s így túlterheli magát, míg alapvető funkcióit sem képes ellátni. Jelentős szerepe volt az afrikai állam válságában a két külső, kapitalista és szocialista modell használhatatlanságának is: „Az afrikai posztkoloniális állam két jelenkori nemzetközi modell kihívásának volt kitéve – Westminster típusú parlamenti demokrácia és a sztálinista egypártrendszerű abszolutizmus –, amelyek közül egyik sem bizonyult alkalmasnak Afrika számára és mindkettő fokozatosan a saját eredeti helyén is kritika tárgyává vált. Ezen modellek alkalmazását megkísérelve az afrikai vezetők komédiává változtatták a demokráciát és személyi kultusszá degenerálták, ami elősegítette az államcsínyek gyakorlatának kialakítását.” A szerzők, Bgoya és Hydén, nemcsak *volt* baloldaliak, hanem jelenleg is azok, de a szomorú történelmi tapasztalatok arról győzték meg őket, hogy a rossz külső minták után az új rendszerek vezetői is mindent megtettek a fejlődés zsákutcaba vitelére, mivel „még a függetlenség atyjainak legitimitásával sem rendelkezvén, az új vezetők csak az emberek elnyomásával tudták fenntartani a hatalmukat és fizikailag likvidálták valóságos és képzelt ellenfeleiket”. Először kerül nyíltan megfogalmazásra az afrikaiak és más baloldaliak által, hogy a posztkoloniális állam még a koloniális államnál is rosszabb volt bizonyos vonatkozásban: „Míg a koloniális államot kicsi, de kíméletlenül hatékony kormányzati bürokrácia irányította, addig a kialakuló afrikai államnak hiányoztak az adminisztratív struktúrái, a hatékony irányításhoz és az állam és társadalom megszerve-

zéséhez szükséges személyzet és kulturáltság, egy a gyarmati államtól markánsan eltérő célrendszer jegyében. A nép gazdasági, társadalmi és kulturális élete minden aspektusának etatizálása, államosítása, ami szükségessé tette a bürokrácia kiterjesztését – ez volt a posztkoloniális állam válasza a kihívásra. Ez azonban nem növelte a hatékonyságot, éppen ellenkezőleg, olyan teherré vált a társadalom számára, amely egyre inkább elszívta annak erőforrásait.”¹¹

Afrika elvesztette élelmiszer-önellátását és képtelen volt nemzeti államai révén a nemzetközi élet önálló, független szereplőjévé válni. Ebben nagy szerepe volt az importált fejlődés-filozófiáknak és ideológiáknak is. „Ahogy a válság mélyült, úgy szélesedtek az elméletek is a válság eredetét, természetét és szélességét-kiterjedését illetően, hogy »adekvát« fejlődési utakat javasoljanak. Különböző iskolák keletkeztek és elméletek tömege jött létre, hogy megmagyarázza az afrikai alulfejlődést. Az afrikai politikacsinálók túlságosan is gyakran fogadták el ezeket az elméleteket érvényességük ellenőrzése nélkül, akkor is, ha ellentmondtak saját empirikus tapasztalataiknak és megnyilvánult inadekvátságuk. Ezeknek az elméleteknek a képviselői ugyanis többnyire olyan nyugatiak voltak, akik elméletüket a segélycsomag részeként nyújtották át és szellemi mentorává váltak a politikacsinálóknak. A fejlődéstudományok maguk is válságba kerültek, hiszen a II. világháború óta egyetlen olyan ország sincs, amely a közgazdaságtan ezen ága által gyártott számos elmélet alapján valóban fejlődött volna. Éppen ellenkezőleg, a fejlődéstudományok maguk is a nép ópiumának bizonyultak, amelyeket gyakran tudatosan azért hoztak létre, hogy megzavarják Afrikát, Ázsiát és Latin-Amerikát alulfejlődésük valódi okainak kutatásában.” A fejlődéselméleteknek ez a kritikája főleg a hivatalos, „világbankos” nyugati változat ellen szól, de a gondolatmenet végén egyforma kritikát kap az autoriter egypártrendszer elve, akár kapitalista, akár szocialista változatban alakítsák is ki azt.¹²

Az állam „varázstalanítása”, azaz (vissza)társadalmasítása tehát nem korlátozódott a fejlett országokra és azok ideológiai vitáira, még erőteljesebben jelentkezik a szocialista országok esetében; s a leghatározottabb az igény talán Afrikában, hiszen az állam mindenhatóvá torzulása is itt volt a legszélsőségesebb, szinte karikatúraszzerűvé torzult. Ezért az eddigi negatív tapasztalatok úgy foglalhatók össze, hogy „az állam a haladás motorja helyett annak legnagyobb akadályává vált Afrikában. . . A koloniális és a posztkoloniális állam egyaránt a korlátlan kormányzat, azaz a korlátozás nélküli hatalom gyakorlatát követte. Ennek gyógszere csak a szabad választások rendszere, a politikusok visszahívhatósága és a nem kormányzati szervek megerősítése lehet. Bár a kritika dühe a személyi kultuszok, a kisztílus despoták afrikai rendszere ellen irányul, idézve az afrikai közmondást, hogy „The spirit is too great for one head”, a gondolati horizonton megjelenik már a civil társadalom fejlesztésének és méltó képviselőjének eszméje is, jóllehet ennek reális megvalósíthatósága nagyon távoli. A gazdasági célrendszerben megjelenik a vegyes gazdaság újfajta modellje és az alacsony hatékonyságú állami szektor kritikája: „A magántulajdon biztonsága a köztulajdon nagyobb biztonságának az előfeltétele. Az államosításokkal és az állami szektor irányításával kapcsolatos kiábrándító afrikai tapasztalatok alapján a konferencia résztvevői egyetértettek abban, hogy Afrika fejlődésének jelenlegi szakaszában a termelőeszközök, az elosztás és csere szférájában a magántulajdon és a köztulajdon jobb egyensúlyára van szükség. . . A fejlődés nyilvánvaló akadályáa ugyanis az volt a múltban, hogy az állami szektor csaknem korlátlanul növekedett.” S ehhez egy végszó: „A politikai döntéshozatalban növelni kell a részvételt olyan intézmények megerősítése révén, amelyek elősegítik a demokratikus gyakorlatot az állami intézményeken belül, mint a nagy társadalmon belüli demokratikus gyakorlat egy mozzanatát.”¹³ Ezek a sorok, bármilyen hihetetlenül

hangzik is számunkra, afrikai és északi baloldaliaktól, elkötelezett szocialistáktól származnak. Afrika válsága mint egy csöppben a tenger, mutatja a világ válságát.

A HARMADIK VILÁG SZÉTESÉSE

A „thirdworldism”, a „harmadikvilágiság” legfőbb orgánuma, a Third World Quaterly hasábjain 1979 óta vita folyik a harmadik világ létezéséről és mibenlétéről. Valójában ez a vita a harmadik világ nekrológja. A harmadikvilágiság mint a harmadik világ egységének, összetartozásának és szolidaritásának ideológiája és akcióprogramja a hetvenes évek közepén azért juthatott el a tetőpontjára, mert a legfejlettebb ipari országokat már megrázta a globális válság – az Egyesült Államokat a Vietnam-szindróma is lebénította –, a fejlődő országok gazdasági növekedése még nem tört meg, ezért – még a szocialista országoknál is hangosabban – a kapitalistáknak, az Északnak tulajdonították az egész válságot. Ebből a hetvenes évek közepén igen optimista, rózsaszínű prognózisok adódtak nemcsak a gazdasági fejlődés távlatairól a harmadik világ egészét – főleg ipari fejlődését – illetően, hanem a növekvő szolidaritás jegyében Dél globális érdekérvényesítését illetően is Északkal szemben. Az ismert módon azonban Észak-Nyugat gyorsan kikerült a közvetlen, gazdasági válságból, Dél pedig mindjobban belemerült abba, ami szétfoszlatta a könnyű győzelem, a világgazdaság radikális átalakítása (New International Economic Order) illúzióját, s egyben a globális válság globális rendezésének szép de koraérett „északi” terveit is (Brandt Bizottság stb.) a globális keynesianizmus alapján. A cancuni csúcsértekezlet után a nyolcvanas évek elején India megkísérelte még a Dél-Dél gazdasági és politikai együttműködés jegyében a harmadik világ mozgósítását, de annak kudarca nyomán nyilvánvaló lett, hogy a harmadik világ végérvényesen szétesett, akkor is, ha vezető képviselői ezt így taktikai és ideológiai okokból nem fogalmazták meg. Ez persze nem jelenti azt, hogy a harmadik világ fórumai és szervezetei ne rendelkezzenek bizonyos érdekérvényesítő képességgel (az el nem kötelezettek mozgalma vagy regionális szervezetek).¹⁴

Maga a harmadik világ azonban visszavonhatatlanul szétesett s ez a globális válság egyik világos következménye. Utólag jogosan feltehető a kérdés, hogy létezett-e egyáltalán, vagy csak olyan jogosult illúzió volt, amely reális politikai tényezővé, anyagi erővé vált a hatvanas és hetvenes évek közepe között? Valószínűleg így van, a harmadik világ eredendően is csak nagyon korlátozott értelemben létezett mint akcióegység és szolidaritás, a közös sors vagy objektív ismérvek alapján. A harmadik világ szétesésével a hetvenes évek végén így a teoretikusoknak az volt az érzése, hogy a császár meztelen, s ezt ki is mondták, azzal a kérdéssel, hogy „How many Worlds?” (*Peter Worsley*, Third World Quaterly, April 1979). A Third World hasábjain 1979 januárja, *Leslie Wolf Phillips* első cikke óta folyó vitában egyfolytában ugyanezt látja az ember, mint az ideológiai életben másutt is; baloldaliak is elkezdik mondani azt, amit korábban csak konzervatívok mondtak, akik „józanul” már a hatvanas-hetvenes években is kijelentették, hogy nincs harmadik világ (hiszen egy ilyen akcióegység nagyon is ellentétes volt Észak érdekeivel). Jellegetes egyébként az ideológia és az elmélet fáziskésésére, hogy a *Third World Quaterly* mint a harmadikvilágiság orgánuma maga is 1979 januárjában, azaz ezzel a vitával indult, tehát önmaga ideológiai bázisának megkérdőjelezésével.

A harmadik világ terminusának eredete Franciaországra megy vissza, sokáig úgy tartották, hogy Alfred Sauvy francia újságíró használta ezt a kifejezést először, 1952-ben. Bár a lexikonok még ma is ezt az adatot tartalmazzák, a fenti vitában azt is kiderítették, hogy Claude Bourdet, egy másik francia újságíró már 1949 áprilisában használta ezt a

kifejezést, amely az ötvenes évek elején Franciaországban fokozatosan elterjedt. Ennek a lexikológiai gyakorlatnak az az értelme, hogy a korabeli francia sajtóban felleljük az ideológiai forrásokat is: egyfelől nyilvánvaló az utalás a kifejezésben a harmadik rendre, amely Sieyès abbe szerint a jelenlegi politikai rendben *semmi*, de *valami* akar lenni, vagyis itt nyilvánvaló az ambiciózus politikai program; másfelől ez a kifejezés a De Gaulle által bevezetett és 1947 és 1949 között gyakran használt „tiers force”, „harmadik erő” kifejezés utóda is, amelyet maga De Gaulle is néha behelyettesített a „tiers monde” fogalmával. De Gaulle számára a harmadik erő vagy harmadik világ elsősorban Franciaországot jelentette – a maga szembenállásában az Egyesült Államokkal – mint a nem szocialista és nem amerikanizált világ méltó vezetőjét. Ezért terjedt el az ötvenes években főleg Franciaországban a kifejezés használata, de a hidegháború éveiben már más országok is átvették a kapitalista (első) és a szocialista (második) világ közé eső térségre, mindjobbban függetlenítvé Franciaország vezetőszerepétől. A hatvanas évek elejétől a kifejezés világszerte használatossá vált.¹⁵ Így már el is jutottunk ahhoz a periódushoz, amikor létrejött a harmadikvilágiság ideológiája és illúziója, amely nem egészen két évtizedig tartott. A nyolcvanas évek elején már elkezdtek a negyedik világról beszélni, s ez már világosan a szétesés jele volt.¹⁶

A nyolcvanas évek közepére világossá vált, hogy a harmadik világ legalábbis három nagyobb részre esett szét. Elmezőnye véglegesen kiemelkedett belőle, s vagy abszolút (India, Brazília stb.), vagy relatív terminusokban (Dél-Korea stb.) felzárkózott az iparilag legfejlettebb országokhoz. A középmezőnyt is erősen megrázta a globális válság és a regionális szerveződések ellenére jelentősen atomizálta, míg a közel félszáz legfejletlenebb ország a globális válság következtében teljesen leszakadt a világfejlődéstől, a globális válságkezelés tárgyává vált (éhínségek stb.), s belső gazdasági és politikai élete ellehetetlenült. Új jelenséggént bukkant fel tehát a világrendszerben a teljesen magatehetetlen ország a maga formális szuverenitásával, és az aktív, volt harmadikvilágbeli ország, egyre növekvő ipari és tudományos potenciáljával, és közöttük a volt harmadik világ köztes létezésének hagyományát folytató több mint félszáz ország.

A harmadik világ szétesése láttán valóságos politikai és ideológiai kampány bontakozott ki 1985 folyamán Franciaországban a harmadikvilágiság ellen, beleértve a szegény országok segélyezését is. A kampány éllovasai nem is annyira a jól ismert konzervatívok, hanem a csalódott baloldaliak, a harmadikvilágiság korábbi hívei voltak. Ez a negatív reakció maga is mutatja a harmadik világ szétesését, s vele baloldali távlatainak beszűkülését, amely kettős frusztrációt jelentett azon tegnapi baloldaliak számára, akik maguk is részt vettek a globális vagy nemzeti tervek kidolgozásában, és a baloldal világméretű stratégiájában igencsak számítottak a harmadik világra mint fő erőre, vagy legalábbis mint segédcsoportokra. A kevés megmaradt baloldaliak egyike így foglalja össze józanul a kampány, s egyben a harmadik világ szétesése tanulságait: „Ne beszéljünk a harmadik világról túlságosan globálisan. Ezek az országok egymástól eltérő utakat választottak. Egy olyan országnak, amilyen a mienk (Franciaország), a harmadik világ valamennyi országával együtt kell működni. Természetesen mindegyik országról meg lehet a véleményünk, helyeselhetjük vagy elítélhetjük fejlődésének útját. De nem a mi feladatunk, hogy válasszunk, és Franciaországnak el kell fogadnia az utat, a rendszereket, a civilizációk sokféleségét. . . Valamikor divat volt azt állítani: a harmadik világnak választani kell a gazdasági fejlődés kényszerei és a politikai szabadság előnyei között. Én sohasem helyeseltam ezt a véleményt, úgy gondolom, hogy nincs a jogok között ellentmondás, Franciaország mindenesetre azt teheti meg, hogy igyekszik előmozdítani mindkét vívmányt, bizonyos mértékű gazdasági és társadalmi haladást, valamint a politikai szabadságjogok kibontakoztatását.”¹⁷

A gazdasági növekedés versus politikai demokratizálódás dilemmája a harmadik világ szétesésének és a feszített fejlődés kudarcának hozzánk is áthallatszó tanulsága. Nem bizonyult ugyanis jogosnak az a feltételezés, hogy a gyors gazdasági fejlődés eleve megköveteli az állami koncentrációt és a szabadságjogok korlátozását. Az állam szuperpotenciája inkább stagnáláshoz vezetett, mint gyors, kiegyensúlyozott és fölülről újraelosztható eredményű gazdasági fejlődéshez.

Az áthallások, sőt a tapasztalatok direkt átvétele a volt harmadik világ és Európa között a fejlődéskutatás nagy öregjének, Dudley Seers-nek a hitvallása volt, aki úgy vélte már a hetvenes évek végén, hogy Európa maga is válságban van, s csak úgy tud megújulni, ha figyelembe veszi a fejlesztés tapasztalatait és kudarcait más kontinenseken, s az Európán kívüli fejlődésre kidolgozott fejlődéstudományok sajátos apparátusát, módszerét és elveit hazahozza Európába. A nyolcvanas évtizedet így Európában a fejlődéselv európaisítása jellemzi. A fejlődéskutató intézetek Európában nemcsak abban változtattak radikálisan, hogy mit tanácsolnak kormányaiknak a volt harmadik világot illetve egyes országait illetően, hanem főleg abban, hogy korábbi elméleteiket folytatva főleg Európával kezdtek foglalkozni. Meghalt a (régi) fejlődéselmélet, éljen az (új) fejlődéselmélet!¹⁸

A dolognak természetesen az a legszomorúbb vonatkozása, hogy Seers tézise mindekenélőtt Európa keleti felére igaz, amely a globális válság nyomán válságövezetté süllyedve reprodukálta az alulfejlettség és periferizálódás minden vonását, amelyet korábban jól ismertünk a „fejlődő” országokból. A fejlődéskutatónak, amikor Kelet-Európában a saját hazája felé fordul, nem kell alapvetően változtatnia érdeklődésén és fogalmi apparátusán, hiszen – mint a *The Economist* írta – a szocialista országok latin-amerikanizálódnak, és az újonnan iparosodó országokkal (NICs) mint egyértelműen kiemelkedő csoporttal ellentétes párhuzamban mindjobban újonnan alulfejlett országokká (NUCS), egyértelműen lecsúszó országcsoporttá válnak a globális átrendeződésben.

AZ ÖNFENNTARTÓ FEJLŐDÉS ELVE

Az államszocialista fejlődés világméretű kudarca és visszaszorulása a globális válság nyomán a modernizáció oldaláról abban ragadható meg, hogy az államilag levezényelt nekilendülés és feszített ipari fejlődés nem tudott önfenntartó fejlődéssé átalakulni. A korai szocializmus tapasztalatai, az ökológiai világválság, a világméretű fegyverkezés és az Észak–Dél viszony újbóli kieleződése nyomán így vált az önfenntartó fejlődés (sustainable development) a növekedési társadalom utáni korszak új fejlődés-filozófiájává, amely remélhetőleg átsegít a válság korszakán és megnyitja majd az új fejlődési pályákat globális szinten – talán egy évtized múltán, a kilencvenes évek végén. Az új fogalmi rendszerhez mindenesetre túl kell lennünk a régi vitákon. A régi úbaloldal ideológiai dogmatizmusának egyik fő tézise az volt, hogy az imperialista világrendszer stagnálásra vezet a harmadik világban. Ennek vitájában egyesek nemcsak az (egyenlőtlen) fejlődés kétségtelen tényeire mutattak rá a baloldalon belül is, hanem a világrendszer-szemlélet és a külső meghatározottság (dependencia) dogmatizmusára is. A baloldal kezdődő és erősödő önkritikáját már láttuk, mint az állam által vezérelt modell (államkapitalista vagy államszocialista) belső ellentmondásának és kifáradásának felismerését. A régi dogmatizmus a nyolcvanas évek első felében a volt harmadik világ nagy részére igaz lett, beállt a stagnálás állapota, és Samir Amin ezen az alapon újakezdte a korábbi vitát Bill Warren és mások ellen az imperializmus fejlesztő szerepé-

ről a harmadik világban. Kritikusai viszont újólá rámutattak arra, hogy az imperializmus érezteti egyenlőtlen fejlesztő hatását; a „delinking” teóriája az önálló fejlesztés jegyében csak zsákutcába vezetett. Újra mindenkinek igaza van a részeire hullott igazságban. A világrendszer valóban determináns, hiszen a kudarc (egyik) fő oka a szocializmus fejlődésében a nemzetközi dimenzió hiánya, de a világrendszer hatása sem mechanikus vagy egyenesen determinisztikus és fatalisztikus.¹⁹

Az új globális filozófia a nyolcvanas évek második felében az ökofejlődés elveként, az önfenntartó globális fejlődés stratégiájaként jelentkezett.²⁰ Ez a koncepció megpróbálta továbbvinni a Brandt- és Palme-jelentések vonalát, de azoknak (a globális fejlődés kezdeteiből adódó) naivitása és ellentmondásai nélkül – tudniillik hogy a globalizációval szükségképpen létrejön a globális tudat és a közvetlenül követhető s követendő globális érdek, amelyet a kormányok és népek felismernek, vagyis a globális ellentmondásoknak csak ilyen globalizált, azaz globális érdekeket kifejező és globális fórumok által irányított megoldása van –, megújítva az egész elméletet a megváltozott feltételek között. Ez a globális filozófia jelentősen befolyásolta a szovjet új politikai gondolkodást is, annak elemzése azonban a maga feltételrendszere – szovjet külső és belső válságfolyamatok – miatt külön elemzést igényelne. Ezért nagy vonásokban csak azt a globális filozófiát vázolom fel, amelyet az úgynevezett felvilágosult északiak újabb generációja fogalmazott meg az *Our Common Future* című kötetben (1987), s ennek bemutatása után térek rá a szocialista országok megváltozott fejlődési folyamatának illetve pályájának analizésére.

Az ENSZ The World Commission on Environment and Development nevű bizottsága, amelyet az elnökéről, Brundtland norvég miniszterelnök asszonyról röviden csak Brundtland Bizottságnak neveznek, 1987-re állította össze az *Our Common Future* című jelentését, amely lezárt egy átmeneti folyamatot a globális filozófia genezisében. A bizottságot 1983-ban azért hozták létre, hogy hosszú távú stratégiát dolgozzon ki az önfenntartó globális fejlődésre, s ezt tükrözi a jelentés alcíme is: *A global agenda for change*. Az önfenntartó fejlődés elve tehát tudatosan globális filozófiaként, a globális válság meghaladásának elveként jött létre, központjában az ökológiai válsággal, de gondolati háromszögének másik két csúcsában a gazdasági-társadalmi fejlődéssel, illetve a nemzetközi biztonsággal, vagyis azon elkötelezettség jegyében, hogy ez a hármas probléma együttesen kíván megoldást. Különösen erős az ökológiai tényezők és a gazdasági növekedés összekapcsolása. A Brundtland-jelentés főleg azt igyekszik bizonyítani, hogy lehetséges egyszerre a globális ökológiai környezet megőrzése és a gazdasági növekedés fenntartása egy új típusú ökofejlődés révén, amely feloldja Észak és Dél közvetlen konfrontációját is: „Rádöbrentünk arra, hogy új fejlődési útra van szükség, olyanra, amely fenntartja az emberi haladást, de nemcsak néhány helyen és néhány évre, hanem az egész planétán és a távoli jövőben is. Így az önfenntartó fejlődés nemcsak a fejlődő országok, hanem az ipari nemzetek célja is kell legyen. . . Az ökológia és az ökónia egyre jobban összekapcsolódik, lokálisan, regionálisan, nacionálisan és globálisan, az okok és következmények egységes szövedékében.”²¹

A Brundtland Bizottság – a Brandt Bizottság hagyományaként – hangsúlyozza, hogy a jelenlegi gazdasági világrend egyenlőtlen és igazságtalan, s ezért az önfenntartó fejlődés mint „a gazdasági növekedés új korszaka” csak a jelenlegi gazdasági világrend strukturális átalakításával, ellentmondásainak felszámolásával lehetséges: „Az emberiségnek megvan a képessége arra, hogy a fejlődést önfenntartóvá tegye, hogy biztosítsa a jelen szükségleteit, anélkül, hogy feláldozná a jövő nemzedékek lehetőségét szükségleteik biztosítására. . . A lényegi szükségletek biztosítása nemcsak a gazdasági növekedés új korszakát követeli meg a nemzetek számára, amelyek többsége szegény, hanem

annak a biztosítékát is, hogy a szegény nemzetek megkapják méltányos részüket azon erőforrásokból, amelyek növekedésük fenntartásához szükségesek. Ilyen méltányosság mellett olyan politikai rendszerek szükségesek, amelyek hatékony állampolgári részvételt biztosítanak a döntéshozatalban, és olyanok is, amelyek nagyobb demokráciát a nemzetközi döntéshozatalban. . . . Végül, az önfenntartó fejlődés nem a harmónia rögzített állapota, hanem a változások olyan folyamata, amelyben a források felhasználása, a beruházások kijelölése, a technikai fejlesztés és intézményi átalakulása mind a jelenlegi, mind pedig a jövőbeli szükségletekkel összhangban van. . . . Így végső soron az önfenntartó fejlődés a politikai akarattól függ.” Ugyanazt a politikai elhatározást és döntést sürgeti tehát az új jelentés, mint előtte a korábbi döntések sora, de józanabbul, és főleg a valóban mindenkit közvetlenül érintő globális összeomlás közeli veszélyével érvelve. Afrikát említi a globális valóságból való kitorés új típusú modelljének példaként és próbaköveként, hiszen – mint magam is hangsúlyozni igyekeztem – itt sűrűsödnek össze az ellentmondások is: „Afrika jelenlegi válsága a legjobban és legtragikusabban illusztrálja, hogyan tud az ökonomia és az ökológia egymással kölcsönhatásban pusztítani és katasztrófába sodorni. . . . Mindkettő gyökerei visszavezetnek a globális gazdasági rendszerhez, amely többet vesz ki a szegény kontinensből, mint amennyit bejuttat oda. . . . Latin-Amerika, Ázsia, Közel-Kelet és Afrika bizonyos részein a környezet leromlása már most komoly politikai nyugtalanság és nemzetközi feszültség forrása.”²²

Ahogy az utóbbi megjegyzésből is látható, a nemzetközi biztonság komplex fogalmával érvelnek – a Brandt, Palme és Brandt–Manley Bizottságok örököseként –, de erőltetesen bekapcsolják itt is a környezetvédelmi dimenziót. Egészében azonban a biztonság hiányának fő okát az önfenntartó fejlődés hiányában látják: „a nemzetközi és nemzeti biztonság átfogó felfogása túl kell lépjen a katonai erő és fegyverkezési verseny szokványos hangsúlyozásán. A biztonság hiányának valódi forrása az önfenntartó fejlődés hiánya.” A kapcsolat a globális fejlődés leblokkolása és a globális környezet-szennyezés, valamint az ugyancsak globális fegyverkezési verseny között már számszerűleg is nyilvánvaló, mivel a globális katonai költségek a fejlesztési források nagy részét felemésztik: „A globális katonai kiadások 1985-ben meghaladták a 900 milliárd dollárt. Ez az összeg nagyobb, mint az emberiség szegényebbik felének teljes jövedelme. A legszegényebb egy milliárd lakosra esően fejenként mintegy száz dollárt jelent. Másfelől azonban az önfenntartó fejlődés hiánya jelentős konfliktuspotenciált hoz létre: szembeállítva a nemzeteket egymással, veszélyezteti is biztonságukat. A fegyverkezési kultúra fogalmát használva – amelyet eredetileg Robin Luckham dolgozott ki a társadalom teljes militarizálása értelmében – rámutatnak arra, hogy a fegyverkezési verseny már nemcsak a legfejlettebb országok társadalmát és gazdaságát torzíttja el, hanem átterjedt a harmadik világra is: „Hagyományosan a nemzetek a fegyverkezési kultúra révén állnak szemben egymással. Olyan fegyverkezési versenybe vannak bezárva, amelyet egyebek között a katonai-ipari komplexum szít. . . . A fegyverkezési kultúra hatása azonban nem korlátozódik a fejlett nemzetekre, megjelent a fejlődő világban is. . . . A fegyverkezési kultúrának ez a kialakulása számos fejlődő országban különösen nagy veszélyt jelent a környezet és a szegénység által indukált konfliktusok tekintetében.”²³

A nemzeti és nemzetközi biztonság komplex fogalma visszavezet a világrendszer elvéhez a globalitás megközelítésében, hiszen az ökorendszer fenyegetésének és a katonai feszültségnek a kölcsönös összefüggése világszinten jól mutatja a nemzeti szuverenitás korábbi fogalmának elavulását, s egyben új értelmezésének szükségességét: „A környezeti katasztrófáknak természetesen nincs katonai megoldása, a modern hadviselés viszont a környezet rendkívüli veszélyeztetettségével jár együtt a világrendszer

valamennyi résztvevője számára. A nemzeti szuverenitás eszméjét alapvetően megváltoztatta a gazdasági, környezeti és biztonságbeli interdependencia. . . . A nemzeti állam önmagában véve nem képes megbirkózni a közös ökoszisztéma fenyegetettségével.”²⁴ A Brundtland-jelentés végső konklúziójában tehát visszatereli az elméletet és a gyakorlati tennivalókat a korábbi jelentések azon következtetése felé, hogy a globális problémáknak csak globális megoldása lehetséges. De a nyolcvanas évek tapasztalatai alapján elsősorban már nem a világgazdasági válsággal és az Észak–Dél feszültségével érvel (ebben ugyanis az Észak a nyolcvanas évek elejére megmutatta, hogy lehetséges mégiscsak pusztán „északi”, főleg amerikai, megoldás), hanem főleg a közelgő ökológiai katasztrófa és a nyolcvanas évtized új hidegháborúja, ez a kettős zsákutca adja az érvet. Ez az érvelés a globális problémák globális megoldása mellett a nyolcvanas évek végének jogos illúziója, a halványnál kissé erősebb reménysugara, amelyet a szovjet–amerikai közeledés és az új szovjet politikai gondolkodás globális problémák iránti érzékenysége mellett elsősorban az táplál, hogy végérvényesen megszűnt már a II. világháború utáni kétpólusú világrendszer, amelynek sajátos beépített ellentmondása volt a katonai világrendszer abszurditásig vitt dominanciája.

A KORAI SZOCIALIZMUS EXTENZÍV KORLÁTAI ÉS REGIONÁLIS KIÚTKERESÉS

A korai szocializmus egyszerre érte el mennyiségi terjeszkedésének külső és belső korlátait a hetvenes évek közepén, amelyben a belső korlátaiból adódó lelassulást felerősítette a globális válság hatása. Ahogy a csehszlovák fejlődés mutatja, a feszített fejlődés, a növekedési társadalom saját alacsony hatékonysága és „kannibalizmusa” (önnön belső feltételeinek felfalása) miatt önmagában is elérte volna korlátait, a mennyiségi fejlődés mindenképpen lelassult és leállt volna, de a nyolcvanas évek pangását nagy részben a külső tényezők is determinálták. De ez a mennyiségi korlát jelentkezett a szocialista világrendszernek nevezett alakulat külső terjeszkedésének megtorpanásában is, éppenséggel a hetvenes évek második felében, amikor a túlterjeszkedés következtében az első látványos kudarcok jelentkeztek. Ezt úgy lehet összefoglalni, mint az önfenntartó fejlődésre való áttérés elmaradását, csökkenő részesedést a világ össztermelésében és kereskedelmében, valamint növekvő hazai válságállapotokat. Az újonnan bevont tagokat – az úgynevezett szocialista orientáció országait – nem sikerült *konzolidálni*, a lengyel stb. típusú válságállapotot pedig tartósan *normalizálni*, olyannyira, hogy már nemcsak a szocialista világrendszer peremén, hanem magjában is a nyolcvanas évek végén a konzolidáció problémája jelentkezett, azaz már nemcsak a politikai rendszer stabilizációjának kérdése, hanem a mélyebben fekvő társadalmi-gazdasági folyamatokban rejlő válság meghaladásának kérdése.

A korábbi időszak tapasztalatai is megmutatták, hogy a fejlődő országokban a nem kapitalista vagy szocialista típusú fejlődés tartósan nem stabilizálható a jelentős elmaradottság és a tőkés világrendszer ellenében. A hetvenes évek voluntarizmusa mégis erre tett kísérletet a legszegényebb országok némelyikével és még rosszabb világrendszerbeli feltételek között, pusztán katonai eszközökkel, ami igen negatívan hatott Kelet és Nyugat viszonyára is. Ez a kudarc, amely mindmáig tovább él a regionális válságok sorában, még erőteljesebben felhívja a figyelmet az önfenntartó fejlődésre való áttérés jelentőségére a kelet-európai szocialista országok esetében is. A kudarc okait és tanulságait a szocialista orientációjú országokban az alábbiakban lehetne összefoglalni:

1. Ezek az országok nem voltak képesek arra, hogy a katonai konszolidációt előbb politikai, majd gazdasági konszolidációvá változtassák és életképes politikai illetve gazdasági szerkezetet alakítsanak ki. A szocialista rendszer aktív támogatásával ezekben az országokban túlradikalizálódás ment végbe, azaz olyan struktúrák alakultak ki a politika vezénylete alatt és egy szűk politikai vezetés helyi voluntarizmusának megfelelően, amelyek a belső és külső feltételek következtében egyáltalán nem voltak alkalmasak a tartós konszolidációra és az önfenntartó fejlődés megkezdésére. Ellenkezőleg, a politikai illetve a gazdasági destabilizáció ebből adódó folyamata katonai destabilizációhoz is vezetett s így akut válsághelyzetek jöttek létre ezekben a régiókban, pozitív kiút lehetősége nélkül. Csak most fogalmazódnak meg a regionális válságkezelés alapszabályai a két szuperhatalom között, s az Afganisztán utáni korszakban a szovjet külpolitika szigorú felülvizsgálatával és komoly kompromisszumok árán viszonylag a közeli távlatban várhatóak a regionális válságövezetek felszámolásának mozzanatai.

2. A szocialista orientációjának nevezett országok támogatása, útjuk beindítása jelentősen túlbecsülte a szocializmus befolyását a globális rendszerben, különösen gazdasági dinamikáját, s a globális rendszer alrendszereinek viszonylatában abszolutizálta a katonai alrendszer befolyását. Mindkét feltételezés akkor alakult ki, amikor a fenti tényezők gyorsan a korábbiaknál is rosszabbra fordultak, azaz a szocialista világrendszer gazdasági jelenléte és befolyása éppen 1975 körül torpant meg és esett vissza, s katonai rendszerek szembenállásának – a fenti terjeszkedéstől nem független – fokozódása a hetvenes évek végétől ugyan növelte a két szuperhatalom számára a katonai alrendszerek jelentőségét, ez az átmeneti hatásnövekedés azonban csak kettőjük szembenállására és versengésére vonatkozott és nem a világrendszer egészére, amelyben a leértékelődés a globális válsággal már megkezdődött, s ráadásul az újonnan felerősített fegyverkezési verseny mindkét szuperhatalom számára elsősorban kontraproduktív hatásokkal járt, amelyet csak a nyolcvanas évek második felében észleltek és fordítottak át konkrét politikai lépésekké a leszerelésben.

• 3. A fejlődő országok globális rendszerbeli ellentmondásos helyének és kitörési kísérleteinek csak katonai s merőben voluntarista megközelítése volt az egyik fő oka annak, hogy a szocialista országok – főleg a Szovjetunió természetesen – nem voltak képesek sem az Észak–Dél viszonyt a maga komplexitásában felfogni, sem az új globális problémákra érdemben reagálni és azok megoldásában tevőlegesen részt venni. Az új Gorbacsov-féle vezetés a Szovjetunióban ugyan megkezdte a szűk keresztmetszetnek a felszámolását és a szovjet külpolitika négy évtizedének kritikai felülvizsgálatát, de ez még csak a kezdet kezdetén tart. Az eredmények között számottevő jelentőségű a katonai alrendszer abszolutizálásának felismerése és leküzdésének kísérlete, de kifejezetten áttörés jellegűnek, gyakorlati-politikai és elméleti-ideológiai szinten egyaránt, csak az a legutóbbi kijelentés tekinthető Sevardnadze külügyminiszter előadásában, miszerint „teljesen megalapozottan utasítjuk el, hogy a békés egymás mellett élésben az osztályharc sajátos formáját lássuk. Nem azonosítható ugyanis az osztályharc a koegzisztenciával, amely olyan elvekre épül, mint a meg nem támadás, a szuverenitás és a nemzeti függetlenség tiszteletben tartása, a belügyekbe való be nem avatkozás. Korunknak immár nem meghatározó tendenciája a két szemben álló rendszer harca. Ma a döntő az, hogy az anyagi javak termelésének és igazságos elosztásának alapján egyesült erőfeszítésekkel regeneráljuk, újratermeljük és megvédjük az emberiség túléléséhez nélkülözhetetlen eszközöket és forrásokat.”²⁵

Ez az álláspont egybecseng az önfenntartó fejlődés globális tilozottjával és magában hordozza a globális konfrontáció megszüntetésének ígérletét. A II. világháború után megszűnt az antifasiszta hatalmak Nagy Koalíciója, s a világméretű külső konf-

rontáció nyomán megszűnt a (kis) kelet-európai szocialista országok fejlődésének koalíciós periódusa is, olyan feszített fejlődésmóddal tértek át, amely nemcsak a más osztályokkal és rétegekkel való erőltetett konfrontációt tartalmazta, hanem a leginkább súlyos módon az állam és a teljes (civil) társadalom közötti konfrontációt is. A nekilendülés(ek) és visszarendeződések világában a neosztálinista korszak negyven évében a szuperhatalmak külső konfrontációja mellett a legfontosabb belső korlát a civil társadalom hiányzó konszenzusa volt.

A modernizáció közép-európai paradoxona egyébként is abban foglalható össze, hogy a modernizáció kihíváskényszere kívülről érkezik, ezt az állam túlreagálja, s a civil társadalom lebénításával igyekszik a modernizációt beindítani, pedig annak önmozgása az önfenntartó fejlődés kialakulásának – s ezzel a nyugat-európai szerves fejlődéséhez való felzárkózásnak – alapvető feltétele és záloga is egyben. Ez a közép-európai paradoxon óriásira felnagyítva jelentkezett a korai szocialista fejlődésben, amely önlefelező modernizációnak²⁶ bizonyult.

A gondolatmenet végére érve, az egész fejtegetés konklúziójához eljutva megállapíthatjuk, hogy a fejlődés külső korlátai a szocialista modernizációban a szocialista világrendszer kényszeren alapuló és jórészt csak a formális struktúrákig eljutó homogenizációjában jelentkeztek, vagyis a tényleges és érdemi regionális együttműködés hiányában. Ahogy a jelenlegi magyar-román viszony is mutatja, ez az álhomogenitás és álegyüttműködés a külső körülmények gyors változásával eltűnik és az érdekösszeütközések világa még összekuszáltabban bomlik ki alóla, mint bármikor. A szocialista országok kapcsolataik teljes metszetében annak kezelhetetlensége és kudarca állapotában vannak, mivel fennáll a kapcsolatok szétzilálódásának ténye, de nem született meg még a politikai akarat ennek egyértelmű megfogalmazására és világos átstrukturálására. Olyan új regionális struktúrát és kapcsolatrendszert kell kiépíteni, amely teljesen szakít a szocialista országok homogenitásának és érdekei automatikus egybeesésének dogmájával, s tudomásul veszi növekvő heterogenitásukat és egymásrautaltságukat egyaránt. Erre a KGST már hosszabb ideje képtelen, s megmutatkoznak a Varsói Szerződés korlátai is a szovjet új külpolitikai gondolkodás, valamint az európai hagyományos erők csökkentésének feladata fényében. Magyarország számára ebben a helyzetben a külpolitikai nyitás és egy szorosabb közép-európai regionális együttműködés kialakítása nem lehetőség már, hanem szükségesség.

JEGYZETEK

¹ *Knut Borchardt*: az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai. Berend T. Iván–Knut Borchardt (szerk.): Válság, recesszió, társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1987. 20. old. Marx osztálydefiníciója nyomán magánvaló és magáértvaló válságról ír.

² Yeats verse valósággal a széteső világról szól a hanyatló hegemonia korában: „Things fall apart: the centre cannot hold/Mere anarchy is loosed upon the world.” (The Second Coming). A széteső világgazdaságot *Reginald Herbold Gren*: „Things Fall Apart”: the world economy in the 1980 (Third World Quarterly, January 1983) című tanulmánya írta le átfogó érvénnyel.

³ A Bolond Világ nem az én terminusom; többfelé emlegetik, hogy *Brodskij*, Nobel-díjas költő idézte fel Cvetajeva versét: „To Your Mad World, the Answer Is No” (vö. *Andiana Pharvenu* azonos című esszéjét, Economic and Political Weekly, Bombay, January 23. 1988. 123. old.).

⁴ *Knut Borchardt*: Id. mű, 13–14. old.

⁵ *K. Borchardt*: Id. mű, 14–15. old.

⁶ A széles körű válságirodalomból szándékosan csak az European Association of Development

Institutes vitait emelném ki, nemcsak azért, mert az EADI-ban mutatkozott meg a leginkább a fejlődéskutatásnak válságkutatássá való átfordulása, hanem azért is, mert ez egyben a legjelentősebb elméleti vonulat, kapcsolódva a United Nations' Universtiy Europa kutatási program-jához, amelyben hazánkból is többen részt vettek. Különösen a Crisis in Development (1987 március) című varsói konferenciát és Björn Hettne Global Crisis: European Options című előadását emelem ki, amit 1988-ban a Padrigu Papers (Gothenburg, Svédország) külön is megjelentetett.

⁷ Brzezinski előadása mint Seton-Watson Memorial Lecture hangzott el a Centre for Policy Studies nevű intézményben 1988. január 28-án (mimeo).

⁸ Nick Eberstadt: The Poverty of Communism (Transaction Press, New Brunswick, 1987) című könyvére gondolok itt elsősorban, amelyből „Health, Nutrition and Literacy under Communism” címen részleteket közölt a Journal of Economic Growth 1987/2. száma, illetve Progress Against Poverty in Communist and Non-Communist Countries” című, ugyancsak túlnyomóan statisztikai jellegű tanulmányára, amely a Peter L. Berger (szerk.): Modern Capitalism (I. vol. Capitalism and Equality in America; vol. 2 Capitalism and Equality in the Third World, Hamilton Press, Lanham, Maryland 1987) című kötetben jelent meg.

⁹ A Frankfurter Rundschau 1985. augusztus 1-jei száma közölte „Noch immer machen die Armen die Reichen reicher” címen Nyerere elnök előadását a Friedrich Ebert-Alapítványban, amelyben megismételte a régi fejlődésfilozófiát, de aláhúzta azt is, hogy új politikára van szükség a fejlődő országokon belül is.

¹⁰ Az 1986 szeptemberében Uppsalában a Dag Hammarskjöld Centre-ben mintegy kéttucat Afrika-kutató jelenlétében (felelőssében afrikai, felelőssében európai kutatók) lezajlott tanácskozás pontosan érzékelteti a fejlődéseméletben lezajlott paradigmaváltást. Erre már a tanácskozás címe is utal – The State and the Crisis in Africa: In Search of a Second Liberation –, hiszen a második felszabadulásra ezúttal már a saját nemzeti államuk zsarnoksága miatt van szükség. A tanácskozás főbb tanulságait, s az itt létrejövő konszenzust Walter Bgoya és Göran Hydén tanulmánya foglalja össze. Walter Bgoya–Göran Hydén: The State and the Crisis in Africa: In Search of a Second Liberation. Development dialogue, 1987:2.

¹¹ Bgoya–Hydén: Id. mű, 15–17. old.

¹² Bgoya–Hydén: Id. mű, 17–18. old.

¹³ Bgoya–Hydén: Id. mű, 23–24., 26–27., 29. old.

¹⁴ Ezt a fejlődésvonalat csak jelzem, mert A nemzetközi rendszer fejlődése a hetvenes években és az új világgazdasági rend (Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1984.) című tanulmányomban részletesen leírtam, s úgy gondolom, hogy az azóta eltelt időszak csak megerősítette ezt a scénáriót.

¹⁵ A negyvenes években megszületett az alulfejlett kifejezés is (underdeveloped), s 1949-ben már ENSZ-anyagokban is használták, valószínűleg Prebisch munkássága nyomán. A kifejezés A. G. Frank és mások munkásságában a hatvanas években radikális tartalmat nyert, így használata eleve elkötelezettséget jelentett és szélesebb körben nem terjedt el. A növekedési társadalom eszméjének megfelelően az ENSZ a „developing country” kifejezést mint nyilvánvaló eufemizmust fogadta el a fejletlen országokra. A „less developed” és a „developing country” kifejezéseket már Gunnar Myrdal az Asian Drama (1968) című munkájában „diplomacy by terminology”-ként nevezte meg, s a hetvenes évek végén már ez a „diplomácia” sem volt elegendő a helyzet leírásához. A Világbank közgazdaszai megkülönböztettek „low income” és „middle income” fejlődő országokat, s az 1978 óta évenként publikált World Development Report nyomán ez a szóhasználat is elterjedt, világosan a negyedik világ megkülönböztetésének előzményét adva. Végül a „less developed” kifejezés sem bizonyult elegendőnek, a nyolcvanas évek folyamán mindinkább bevetté vált a „least developed countries” kifejezés is, most már mindjobban azért, mert a globális válság által legjobban sújtott 30–40, esetleg félszáz ország nemcsak más megnevezést, hanem más bánásmódot is követelt. Ahogy a fenti kifejezések története is kivonalalazza, minden diplomáciai udvariasság ellenére a növekedés általános illúziója a nyolcvanas évek végére teljesen szétoszlott. Ezzel sem a harmadik világ kifejezésének, sem a fejlődő országok terminusának végképp nincs semmi értelme.

¹⁶ Leslie Wolf-Phillips: Why „Third World?”: origin, definition and usage (Third World Quarterly, October 1987) című tanulmánya alapján adom az összefoglalást. A tanulmány egyébként meg-

említi a Világgazdasági Kutatóintézetnél publikált National Development in the Third World című írást, mint amely az elsők között vezette be és írta le a negyedik világot. A tanulmány széles statisztikai anyagot is közöl a harmadik és a negyedik világ elválasztására, s a World Development Report 1987 alapján a negyedik világhoz sorolja a legfejletlenebb 37 országot, a harmadik világhoz pedig a 38.-tól a 117-ig terjedő országokat (vagyis beleérti a gazdag olajtermelőket is), a második világhoz merőben politikai alapon a 118.-tól a 137.-ig terjedő országokat (európai és nem európai szocialista országok együttesen), végül felsorolja az első világot mint fejlett ipari piacgazdaságokat a 138.-tól a 162.-ig.

- ¹⁷ Tiermondisme et anti-tiermondisme (Révolution, 1985. május 24. 59. old.) Alain Gresh és Dominique Vidal beszélgetése három szakértővel, köztük Paul-Marie de la Gorce-szal, akit idéztem.
- ¹⁸ Vö. például *Dudley Seers: Introduction*. In: Jacques de Brandt, Péter Mándi, Dudley Seers (szerk.): *European Studies in Development*. Macmillan, London 1980.
- ¹⁹ A vita legutóbbi menetét szemlélteti a „négyek” válságkönyve, *Samir Amin et al.: Dynamics of Global Crisis*. Monthly Review Press, N.Y. 1982.; *Samir Amin: Expansion of Crisis of Capitalism* című tanulmánya és *Sheila Smith-John Sender: A Reply to Samir Amin* című sokadik vizsgontválasza (*Third World Quarterly*, April 1983. July 1983).
- ²⁰ A sustainable development kifejezés mint központi kategória már gyakran felbukkant a nyolcvanas években. Összefoglaló jelleggel használja már *L. R. Brown: The state of the world*, 1987. (A World-Watch Institute Report, Norton 1985) című munkája is. Elterjedté és széles körben elfogadottá azonban csak az *Our Common Future* nyomán vált, amely 1987-ben jelent meg az Oxford University Press-nél, a továbbiakban ezt a kiadást idézem.
- ²¹ *Our Common Future*, 4–5. old.
- ²² *Our Common Future*, 6–9. old.
- ²³ *Our Common Future*, 290., 297., 299–300. old.
- ²⁴ *Our Common Future*, 301. old.
- ²⁵ Külpolitika és pluralizmus. Részletek Sevardnadze előadásából. Népszabadság, 1988. VIII. 2.
- ²⁶ Ezeket a kérdéseket részletesen tárgyaltam *Az új múlt. A neosztalinizmus természetrajzához* (Válóság, 1988/9.) és a *Negatív hatalom* (Mozgó Világ, 1988/10.) című tanulmányaimban. Vö. még az *Önlefejező modernizáció* című írást is (Világosság, 1988/7.).

MOST JELENT MEG:

KÉRI LÁSZLÓ

POLITIKAI FOLYAMATOK SZOCIALIZÁCIÓS METSZETBEN

248 oldal

90,- Ft

Kelet–nyugati politikai kapcsolatok – szociáldemokrata értékelések

Az elmúlt évtizedben a kelet–nyugati politikai kapcsolatok szociáldemokrata értékelésében jelentős evolúció ment végbe. Kétségtelen, hogy 1979 és 1981 között az enyhülés első szakasza eredményeinek védelmében léptek fel, 1981 és 1984 között a feszültségek növekedése és az enyhülés veszélyeztetettsége következtében kialakult helyzet elemzéséből a biztonságpolitika új lehetőségét vázolták fel és a második enyhülési politika programját körvonalazták; 1985-től az enyhülés második szakaszának gyakorlati megvalósítására törekedtek, egyre nagyobb figyelemmel a Kelet-Európában végbemenő változásokra.

A nyolcvanas évtizedben az európai szociáldemokrata mozgalomban jelentős változások következtek be.¹ E változások jellegzetességei a reálfolyamatokhoz való alkalmazkodásból, ezekben történő részvételből következnek, így a világgazdaság követelményeihez való alkalmazkodásból, a nyugat-európai társadalmak belső strukturális átalakulása következményeiből, a nemzetközi viszonyok változásaiból, a nemzetközi politika új irányzataiból származnak. Nagyrészt a neokonzervativizmus hihívásaira is válaszolva, napirendre került a demokratikus szocializmus koncepciójának újragondolása, a szociáldemokrata és szocialista pártok programjainak megújítása. Különösen áll ez a nemzetközi kapcsolatokra. Az európai szociáldemokrácia egyes pártjai² részt vettek a nemzetközi politika új irányzatainak kialakításában, többségük bekapcsolódott realizálásukba. Változott felfogásuk a biztonságpolitika területén konkrét katonapolitikai kérdésekben, a fegyvermentes övezetekre vonatkozóan, a békemozgalmakhoz való viszonyban, az európai baloldali erőkhöz való kapcsolatokban. Felerősödtek a törekvések, hogy mind a bilaterális mind a multilaterális kapcsolatokat, az állandó és ad hoc szerveződéseket felhasználják a fenti célok érdekében. Mindezek a nemzetközi politikában egy sajátos szociáldemokrata alternatíva jelenlétét eredményezték, amely kormányzati politikaként az enyhülés aktív elemévé vált, ellenzéki politikai erőként pedig az enyhülés irányába kényszerítette a polgári politikusok jelentős részét.

A szociáldemokrácia fontos szerepet töltött be a két szövetségi rendszer közötti dialógus fenntartásában és ezzel együtt új tartalmat adott olyan meghatározásoknak, mint a fegyverzet-ellenőrzés, fegyverzetkorlátozás, leszerelés, új politikai kategóriákat alkotott, mint a közös biztonság, biztonságpartnerség, strukturális támadóképtelenség. A szociáldemokrácia is hozzájárult annak fogalmi megalkotásához és gyakorlásá-

hoz, amit ma szinte magától értetődően békepolitikának nevezünk.

Az európai szociáldemokrácia felfogása a nemzetközi viszonyokról, az enyhülésről, a békepolitikáról három egymással szorosan összefüggő premisszára támaszkodik.

Elsősorban a gyakorlati politika szükségletei szerint alakul, illetve arra a konkrét elemzésre épül, amely a mindenkori erőviszonyokat, ezek változásait értékeli. Ez a jó értelemben vett *politikai pragmatizmus* alakítja a külpolitikát, teszi rugalmassá a diplomáciát és a nemzetközi porondon működő különböző tényezők tevékenységét. Ebből következik, hogy a szociáldemokráciának a nemzetközi viszonyokról szóló koncepciója nem lett túlteoretizált, nem került valamely elmélet Prokrusztész ágyába, megőrizte a gyakorlatból származó eredetiségét és a valósághoz történő alkalmazkodási képességét. A norvég Gro Harlem Brundtland fogalmazta meg, nyilvánvalóan konfrontálva a teória (program) és a gyakorlat (kormánytevékenység) közötti belső ellentmondással: „Minden párt, ha hatalomra kerül és a napi döntéshozzással szembe kerül, megváltoztatja prioritásait. Ha az ember évtizedeken át opposícióban van, ahol ideológiai és jövőbeni reményeit hangsúlyozhatja, a politikai retorika másként fejlődik, mint ha napi kormányzati munkával foglalkozik.”¹

Másodszor, a szociáldemokrácia felfogása a nemzetközi viszonyokról, illetve a nemzetközi politikáról ráépül azokra a *történeti tradíciókra*, amelyeket nemzeti történelme során szerzett és amelyeket mint nemzetközi mozgalom tapasztalt. Ennek következtében a szociáldemokrácia koncepciójában megjelennek olyan alapelvek, amelyek a külpolitikában egyes országok tradicionális magatartását és politikáját jellemzik.

Végül, a szociáldemokrácia felfogása a nemzetközi viszonyokról, az enyhülésről, a békepolitikáról természetesen nem nélkülözi azokat az elméleti alapokat, amelyek a történelem felfogásából, a *politikatudományból* vagy annak speciális diszciplinájából a nemzetközi viszonyokkal foglalkozó *elméletekből* származnak.

AZ EURÓPAI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA AZ ENYHÜLÉSRŐL

A nyolcvanas évtizedben a nyugat-európai szociáldemokrácia *megújította álláspontját az enyhülésről és újrafogalmazta keleti politikáját*. Az enyhülés értelmezése a szociáldemokraták körében is több dimenziójú. Elsősorban a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változásokat értik ez alatt, vagyis a legtágabb felfogásban azoknak a társadalmi folyamatoknak az összességét, amelyek a kelet–nyugati kapcsolatokban a konfrontáció helyett az együttműködést erősítik.² A hetvenes évek második felében és a nyolcvanas évtized első éveiben a kritikai elemzés alá vonták az enyhülés korábbi időszakát, és kirajzolódott azok a politikai tanulságok, amelyek a szociáldemokrácia enyhüléssel kapcsolatos politikájának átalakítását, továbbfejlesztését eredményezték.

Az a felfogás, amely szerint a hagyományos biztonságpolitika és enyhülési politika egy és ugyanazon békepolitikai stratégiának két pillére, a szociáldemokraták körében is elfogadott premissza volt. Az enyhülési politika és a hagyományos biztonságpolitika egymásra hatott, ugyanakkor saját értéküket továbbra is megtartották. Az enyhülési politika feladata az volt, hogy minimális konszenzust biztosítson a *modus vivendi*hez és a szabályozott egymás mellett élés lehetőségét teremtsen meg anélkül, hogy az antagonisztikus érdekpozíciók létezését kétségbe vonja. A politikai és katonai stratégia ilyen keverékében az enyhülési politika funkciója az volt, hogy egy potenciálisan robbanó helyzetet a stabilizálható elemek életbe léptetésével feloldjon.³

Kétségtelen, hogy a nyugatnémet szociáldemokrácia lényegesen átalakította, továbbfejlesztette álláspontját. Az enyhülés új elemei: a biztonságpartnerség koncepció-

ja a kelet–nyugati kapcsolatokban, az elrettentés stratégiájáról történt lemondás és az SPD és a szocialista országok kommunista pártjai között kialakult közös felfogás a különböző társadalmi rendszerek kapcsolatairól és az ezekhez kapcsolódó gyakorlati lépések bizonyítékai ennek az eredeti gondolkodásmódnak, az aktív részvételnek a nemzetközi politika új irányvételében. Joggal állapíthatta meg Horst Ehmke: „A német szociáldemokraták az enyhülési politika második szakaszában is az előrehajtó erőhöz tartoznak. Azok voltak már a hetvenes években, amikor a kormányzati felelősség birtokában voltak. Továbbra is azok a Varsói Szerződés államainak kormányaival és pártjaival történő intenzív kapcsolatokban. Így mi fejlesztettük ki például a közös biztonság koncepcióját és védtük meg minden áskálódással szemben. Amit mi gyakran nagy ellenállás ellenében a kelet–nyugati eszmecserében meghonosítottunk, ma csaknem minden politikai táborban egyre inkább elfogadnak.”⁶

A francia szocialisták a nyolcvanas évtized kezdetén történelmi áttekintésben értékelték az enyhülési folyamatot. Lionel Jospin a nemzetközi helyzetnek két domináns elemét ragadta ki: a világméretű válságot és az enyhülés visszaesését. A világméretű válság három dimenziójáról szólt: a kapitalista rendszer válságáról, a „bürokratikus rendszer” zsákutcájáról, a harmadik világ problémáiról. Lionel Jospin az enyhüléssel kapcsolatban három jellemző vonást emelt ki. Az első: az enyhülés sohasem volt kifejezett béke vagy tényleges lefegyverzés, mert olyan jelenségek voltak jelen világunkban, mint a terror egyensúlya, a háború Vietnamban, a sah Iránja, a „nemzeti biztonság” rezsimjei Latin-Amerikában, vérfürdő Indonéziában, a prágai tavasz összezúzása, a desztalinizáció halála, a fasiszta rezsimek Dél-Európában, éhség a harmadik világban. A második: Lionel Jospin úgy vélte, hogy az enyhülés hanyatlásában a szuperhatalmak vezető szerepének válsága jelentős tényező volt. Az amerikaiak ereje meggyöngyült, mert gazdasági területen a versenytársak megerősödtek, az amerikaiak kultúrájából való kiábrándultság fokozódott, Vietnamban és Iránban stratégiai és politikai csapás érte az Egyesült Államokat, és végül a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti konfrontáció is kedvezőtlenül hatott. Mindezeknek a tényezőknek a kombinációja kitermelt egyfajta határozatlanságot és némelykor paralizist az amerikai vezetésben. Ugyanakkor a Szovjetunió helyzetében is komoly nehézségek jelentkeztek; egyrészt a belső erjedés és az ellene történő állandó fellépés formájában; másrészt azzal a kockázattal, hogy a fegyverkezési versenyben kimeríti magát. Ebből arra következtet Lionel Jospin, hogy „a kísérletek, hogy darabokra törjék a bipoláris rendet, félénken folytatódnak Európában és Nyugaton, majdnem rejtetten Kelet-Európában (Románia kivételével), több nyíltsággal, de több ellentmondással és új kétértelműséggel... az el nem kötelezett mozgalomban”.⁷ A francia szocialisták véleménye szerint az enyhülés hanyatlásának harmadik eleme az, hogy a szuperhatalmak felújították törekvéseiket a fölény megszerzésére.

A nyolcvanas évtized politikai feszültségei, a nagyhatalmak közötti konfrontáció kiéleződésében, új háborús feszültségi gócok kialakulásában és a régiek továbbélésében, az Észak-Dél konfliktus új dimenzióinak megjelenésében, a világgazdaság alakulásának végletességei és mindezek alapján a *fegyverkezési verseny új hullámának* létrejöttében manifesztálódtak. Mindezek *veszélyeztették a szociáldemokráciának a hetvenes évtizedben kivívott pozícióit*.

Ugyanakkor pozitív tendenciák is kibontakoztak, amelyek a fenti kedvezőtlen tendenciák ellen hatottak. A nukleáris fegyverek romboló erejére való tekintettel növekedett az a felismerés, hogy a béke biztosítása magában is érték, és a hetvenes évek politikai tapasztalatai megmutatták, hogy az enyhülés és az együttműködés a szuperhatalmak között bizonyos feltételek között lehetséges. Mind erőteljesebb lett a kíváncsi

világgazdaság irányításához vezető nemzetközileg koordinált akciók és a harmadik világnak való segítségnyújtás iránt. Új regionális értékű centrumok képződtek – Kína, Japán és Nyugat-Európa –, amelyek aktív befolyást gyakoroltak a nemzetközi politikára.⁸

Amikor az *európai szociáldemokraták az enyhüléshez való visszatérés érdekében* kezdtek erőfeszítéseket, *mozgalmuk speciális érdekeiből* indultak ki. Míg a hatvanas évek második felében még hipotézisnek számított, hogy a demokratikus szocializmus megvalósulásának az egész Európára kiterjedő békés viszonyok a legkedvezőbbek, addig a hetvenes évek politikai gyakorlata már bizonyította, hogy *közvetlen összefüggés van az enyhülés és a demokratikus szocializmus megvalósításának lehetőségei között*. A fegyverkezési verseny enyhülése jobb feltételeket teremthet a szociáldemokrata tervekhez a gazdaságban. Az enyhülésnek és az általános demokratizálódásnak az összekapcsolódását bizonyította az európai diktatórikus rendszerek bukása és ezekben az országokban demokratikus rendszerek megszületése, amelyek kialakításában, megszilárdulásában nemzeti és nemzetközi mértékben a szociáldemokráciának lényeges szerepe volt. A legfontosabb következtetésként a hetvenes évek politikai folyamataiból azt vonták le, hogy *a demokratikus szocializmus teóriájában a nemzetközi viszonyok hatásainak számbavétele jelentősen megnőtt*, elméletileg megalapozást nyert és egy önálló politikai ideológiává nőtte ki magát.

Az európai szociáldemokrácia gondolkodásában új tényezőként jelent meg az *Észak és Dél közötti új kapcsolatok* felvetése. A téma részletes kifejtését mellőzve a következő összefüggésekre hívjuk fel a figyelmet: a Kelet–Nyugat kapcsolatainak alakulásában növekvő szerepet játszottak az Észak–Dél viszonyban jelentkező feszültségek.

A szociáldemokraták ismételten hangsúlyozták, hogy az enyhülésnek nincs alternatívája, az együttműködés útjára kell visszavezetni a világot és a fegyverzetcsökkentést kell célként kitűzni. Ezzel összefüggésben dolgozta ki az SPD vezetése az enyhülési politika „második szakaszának” koncepcióját.

A nyolcvanas évek nemzetközi feszültségeinek okait kutatva a nyugat-európai szociáldemokrata pártok egy csoportja szembehelyezte álláspontját az Egyesült Államok politikájával, a szövetség fenntartása mellett kiemelve a saját nemzeti és az európai érdekeiket. B. Kreisky, aki megerősítette a szociáldemokratáknak az erőpolitikát elutasító álláspontját, kifejezte az európai szociáldemokrácia véleményét: „az enyhülési politika Houstonból, Texasból másnak látszik, mint Bécsből, Koppenhágából, Stockholmból vagy Bonnból.”⁹

A nyolcvanas évtizedben az *észak-európai országok szociáldemokrata pártjai*, illetve az általuk vezetett kormányok bizonyították, hogy alternatívát jelentenek a neokonzerzatívizmussal szemben különösen a külpolitikában és a biztonságpolitikában. Ezek a pártok a béke biztosításában fontos helyet foglalnak el, és mint a Szocialista Internacionálé tagpártjai, álláspontjukkal befolyásolták az európai szociáldemokrata mozgalmat. A nyolcvanas évek kezdete óta a vezető szociáldemokraták felismerése elmélyült a tekintetben, hogy egy lehetséges atomháború Észak-Európát sem kímélné meg.

Egyre többen vetették fel, hogy az enyhülés a nyolcvanas évtizedben az együttműködés új kereteit igényli. Ez összefügg azzal is, hogy a gondolkodás militarizálását, amely különösen a nyolcvanas évtized első éveire volt jellemző, fel kellett oldani. E tekintetben azok az erőfeszítések, amelyeket a két szövetségi rendszerhez tartozó kis és közepes államok kormányai, különböző politikai pártjai, tényezői tettek a politikai kapcsolatok fenntartására, a kereskedelmi, kulturális kontaktusok fejlesztésére, kiindulási alapot is jelentettek az enyhülés újabb szakaszára történő átmenetnél. Amíg a hetvenes évek enyhülési politikája a békét az elrettentés működése mellett akarta fenn-

tartani, addig az enyhülés új felfogása az elrettentési doktrína felülvizsgálatát is magában foglalta. Ebben az is szerepet játszott, hogy változott a két szövetségi rendszeren belül a két nagyhatalom helyzete, dominanciájuk korábbi feltételei sok tekintetben átalakultak. Amíg a két nagyhatalom viszonya a nyolcvanas évek első felében feszültté vált, addig a két szövetségi rendszerhez tartozó egyes államok között a közös érdekek alapján az enyhülés eredményeinek megőrzésére tettek eredményes kísérletet. Ez egyben új dimenziókkal gazdagította Európa szerepét a nemzetközi viszonyokban.

A szociáldemokrácia a helsinki folyamatban mindvégig érdekelt volt, miközben annak egyes területei iránt változó érdeklődést mutatott és ennek megfelelően aktivitása is differenciált volt. A nyolcvanas évek elején a konzervatív hullámmal szemben a helsinki folyamat általános védelme mellett az európai szociáldemokrácia különösen az *enyhülés politikai elemét, a párbeszéd fenntartását* emelte ki, arra törekedve, hogy megővje az enyhülés egyre fogyatkozó eredményeit, a helsinki folyamat bármely területéről is van szó.

1983–1984-ben a francia szocialisták és a német szociáldemokraták között vita zajlott az enyhülési politikáról, amelynek magja a Pershing-rakéták telepítése volt, és ez a vita kibővült az európai stratégiai egyensúlyról, valamint az európai nukleáris fegyverek szerepéről.

1984-től a nyugat-európai szociáldemokrata pártok (döntően az SPD) a második enyhülési politikai előkészítését kezdeményezték. Jacques Huntzinger, a francia Szocialista Párt külügyi titkára 1984-ben úgy értékelte a helyzetet, hogy az enyhülés nem halott, de válságban van és az enyhülés új szakaszához való átmenetre van szükség, amelyet minden résztvevő valóban akar. Az enyhülés addigi formája nem vezetett a merev blokkok valódi fellazításához, így valódi változások a kelet–nyugati kapcsolatokban nem következtek be. „Mi francia szocialisták azt gondoljuk, hogy ma egy valódi enyhüléshez kell eljutni, amely jelenti a több szabadságot az egyéneknek keleten és nyugaton, több függetlenséget Európában minden népének, és ez azzal jár, hogy több az együttműködés az államok között.”¹⁰

A francia szocialisták véleménye szerint az enyhülés nem jelentette a status quo „lebetonozását”. Az enyhülési politika folytatására két lehetőség kínálkozik Huntzinger véleménye szerint: az egyik egy konzervatív, amely csak békét akar a két blokk között és nem törődik a blokkok létezésével. A másik lehetőség szerint a fő veszély a két blokk létezéséből és a feszültségből származik. „Ez még veszélyesebb, mint a fegyverrendszerek és fegyverkezés, amely mindkét blokkban folyik. A háború nem a fegyverektől robban ki, hanem az emberektől és a rendszerektől, amelyet ők képviselnek, ezért úgy vélem, hogy az európai nyugalanság és válság fő tényezője a kelet-európai rendszerek nem szabad abszolutizmusa.”¹¹ A megoldást Huntzinger abban látta, hogy minden extrém lépést el kell kerülni (például a bojkottot) és vissza kell térni Helsinki szelleméhez, leépíteni a feszültségeket és valódi bizalmat teremteni. J. Huntzinger az úgynevezett harmadik kosárra koncentrált, és arra következtetésre jutott, hogy a népek szabadsága jelenti Európa biztonságát. Ugyanakkor az SPD az enyhülési politika összes elemében szükségesnek tartotta a kelet–nyugati kapcsolatok továbbfejlesztését.

A kelet–nyugati kapcsolatok értékelésében hosszú ideje vitatéma a *gazdasági együttműködés*. A nyolcvanas évtizedben ebben a tekintetben néhány új felismeréshez vezetett.

Abból a tényből kiindulva, hogy a nyugat-európai gazdaság fejlődése új irányt vett, és az európai szocialista országok nem hajthatják végre sikeresen gazdaságaik modernizálását általában a tőkés és nagyrészt a nyugat-európai gazdaságokkal való kooperáció nélkül, ez jelentősen változtatta a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok addigi feltételrendszerét. A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok hosszabb távú trendje azt bizo-

nyitotta, hogy a kelet-európai országok nyugati kereskedelme nagyobb, mint a nyugat-európai országok keleti kereskedelme, amelyben döntő a minőség és nem a mennyiség.¹²

A nyolcvanas évtizedben a kelet–nyugati kereskedelem résztvevői felismerték, hogy a hosszabb ideje stagnáló kereskedelem struktúraváltás nélkül nem növeíthető. Ugyanakkor Európa további megosztása – különösen a technológia terén – nem engedhető meg. „Sajnos ez az egyetértés eddig még nem vezetett konkrét javaslatokhoz és akadályozó tényezők nélküli egyezményekhez, amelyek a kelet–nyugati kooperáció jelentékeny javulását már csakhamar meghozhatnák”¹³ – állapította meg Wilhelm Bruns 1989 elején.

A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok „enyhüléskori” története újra és újra politikai mérlegelés tárgyává tette azt a kérdést, hogy egy szoros és tartós kelet–nyugati gazdasági együttműködés kockázati tényezőkkel jár, amelyek nem csupán gazdasági természetűek. Az már a nyolcvanas évtized előtt bebizonyosodott, hogy a kelet-európai országok ebben a viszonyrendszerben magasabb szintű kockázatot vállaltak. Egyre inkább elismert lett, hogy a kelet–nyugati kapcsolatok tetszés szerint nem bővíthetők a belső társadalmi és külső status quo megváltozása nélkül. A kelet–nyugati gazdasági kooperáció, s átfogóan a kelet–nyugati kapcsolatok terjedelme, mélysége, tartóssága egyre nagyobb mértékben összekapcsolódott a kelet-európai társadalmak reformképességével. A kölcsönös függés aszimmetriái következtében a társadalmi status quo inkább jelent változást a kelet-európai országokban – sok esetben destabilitást –, mint stabilitást.

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA BIZTONSÁGFELFOGÁSÁRÓL

A szociáldemokrácia biztonsági teóriájában a *statikus biztonság elméletéről a dinamikus biztonság koncepciójára történő átmenet* már a hetvenes évek végére megtörtént. A biztonságelméletnek két tartópillére van: a védelem és az enyhülés. A védelem alatt mindazokat a tényezőket értik, amelyek egy állam külső és belső biztonságát szavatolják. Amikor az enyhülés együtt jár a védelmi képesség, elsősorban a katonai képesség fokozásával, akkor statikusnak tekinthető a biztonsági teória. Ez egyben feltételezi, hogy a kölcsönös elrettentés egyensúlyára épül fel a védelmi politika. A dinamikus biztonságelméleti felfogás a védelem és az enyhülés viszonyában a súlypontot az enyhülésre helyezi, és ezáltal ad egyre nagyobb politikai bázist a biztonságnak. Egyben ez a biztonságelmélet magába foglalja a békés társadalmi változások lehetőségét is.

A szociáldemokráciának az enyhüléshez, a *leszereléshez és a fegyverkezési verseny megakadályozásához* való magatartásában alapvetően két tendencia mutatkozik a hetvenes évek végén. Ezek hatást gyakorolnak egymásra és összefonódnak egymással. Az egyik irányzat táplálja a Nyugat elrettentő erejének „gyengülése” miatti aggodalmat, s enged az enyhülés ellenfelei nyomásának, alkalmazkodik hozzájuk anélkül, hogy ezzel teljesen azonosítaná magát. Különösen 1979 decemberétől az európai szociáldemokrata pártokban megerősödött az az irányzat, amely felfogásában „az elrettentés és enyhülés” ismert formulájára támaszkodik. A szociáldemokrácia egy széles köre viszont az évtized fordulóján az európai biztonságot és békét védelmező tömegmozgalom támogatójává, részben vezetőjévé vált.

Mínthogy az enyhülési folyamatot – amely átfogta a politikai, gazdasági, kulturális élet számos területét – csak részben sikerült a katonai szférára kiterjeszteni (a SALT tárgyalások sikereivel), ellenkezőleg, új fegyvereket állítottak elő, amelyek veszélyeseb-

bek, mint a korábbiak, ezáltal mindkét fél sebezhetővé vált. Ezek a fejlemények destabilizálták az enyhülést. Az európai szociáldemokrata mozgalomban alapján véve két álláspont alakult ki. Az egyik: a NATO kettős határozatát elfogadták, de egyben állást foglaltak a fegyverkezési versennyel szemben – amelyet értelmetlennek tartottak –, ugyanakkor elkerülhetetlennek látták az „utánfegyverkezést”, de azzal az elhatározással, hogy tárgyalnak a Szovjetunióval és megegyeznek az európai középfatávolságú rakéták sorsáról. A másik álláspont, amelyet elsősorban a semleges országok szociáldemokráciája vall magáénak, a nyolcvanas évtized elején olyan új biztonságpolitika kidolgozását tartotta szükségesnek, amely a *közös biztonság* alapján a *leszerelés irányába tett lépéseket* tart szükségesnek. Olof Palme a svéd álláspontot a következőkben foglalta össze: „Meg vagyok győződve arról, hogy a közös biztonság elve tartós . . . A semlegességi politikával kívül tartottuk magunkat két világháborúból. Szándékunkban állt ezt a politikát fenntartani. De semlegességünk nem garantálhatja túlélésünket, ha egy atomháború Európában kitör, mivel egy ilyen háború kétségtelenül a semleges országokat is bevonná a megsemmisülésbe.”¹⁴

A szociáldemokraták egy jelentős csoportja, főként a német és a svéd pártban, a biztonságpolitikában a régi gondolkodástól – mely szerint a biztonságot csak a szövetségesek közötti kapcsolatok fejlesztésével lehet és kell erősíteni – eljutott ahhoz az új felismeréshez, hogy a partnerségnek a biztonság kérdésében az ellenfelek között is ki kell alakulnia. Ennek a koncepciónak a kikristályosodásához az enyhülési periódus politikai tapasztalatai, a tudományos-technikai forradalom következményeként a fegyverkezési versenyben jelentkező új tényezők vezettek el.¹⁵ A fegyverkezési verseny új hulláma, a fegyverrendszerek további modernizációja egyre inkább kiélezett formában mutatta meg a politikai gondolkodás elmaradását a kor technikai-tudományos szintjétől. Különös élességgel mutatkozott ez meg a biztonságpolitikai felfogásokban. Az erőegyensúly helyett a fölényre való törekvés, amely párosult az elrettentés doktrínájával, valamint az első csapás képességének bizonyításával, vagyis a NATO katonai céljával, jelentősen eltért az európai szociáldemokrata pártok körében növekvő befolyást mutató felfogástól. Már a NATO kettős határozatának elfogadása a tagországok szociáldemokrata pártjaiban és pártjai között hangsúlyeltolódásokat, nézetkülönbségeket, majd nézeteltéréseket váltott ki és ezzel együtt felgyorsult egy alternatíva kidolgozása, amely részben politikai, részben elméleti síkon történt. Ennek tömör összefoglalása: *közös biztonság, biztonságpartnerség*.

A közös biztonság eszméjével az SPD lépett fel a nyolcvanas évek elején. A koncepció kifejtése döntően az 1981. évre tehető. Először Egon Bahrnak az 1981. augusztus 27-én Bonnbán tartott békefórumra készített téziseiben szerepelt a közös biztonság tétele.¹⁶ Ezt fejtette ki részletesen a „Was wird aus den Deutschen?” című könyvében. Az SPD Münchenben 1982. április 19–23-án tartott kongresszusán Helmut Schmidt beszámolójában szerepelt, amelyet a munkacsoportban folyó vita megerősített.¹⁷ Erről H. J. Wischnewski így számolt be: „Béke- és biztonságpolitikai koncepciónk törekszik a biztonságpartnerségre, mivel a biztonság ma csak egymással és nem egymás ellen érhető el.”¹⁸ A Kelet–Nyugat viszony bizonyította, hogy egyetlen fél sem tud több biztonságot elérni azzal, ha a másik fél bizonytalanabbá válik. Éppen ezért az elrettentés és a felfegyverzés ikertestvérek; a szociáldemokraták az elrettentés helyébe a közös biztonságot kívánják helyezni, amelyben minden részt vevő partner saját kívánsága szerint szabadságban fejlődhet és amelyben egy valódi leszerelés lehetséges.

A közös biztonság hosszú távon kollektív biztonsági rendszer megerősítését tűzi ki célként, és Európában egy új európai békerendet hozna létre. Ugyanakkor a közös biztonság aktív stabilitást ígér, a külső válság és konfliktus feltételeinek csökkentését; a

közös biztonság ezért nemcsak a kelet–nyugati kapcsolatokra hatna ki, hanem az Észak–Dél politikára is.

A közös biztonság szorosabb és tágabb értelemben szükségessé teszi a strukturális támadóképtelenség kiépítését. A közös biztonság megőrzi a védelmi képességet, amelynek struktúrája és fegyverzete nem tesz lehetővé katonai agressziót, vagyis védelemre orientált, védelmi potenciált jelent. A tágabb értelemben vett strukturális támadóképtelenség, amely a kollektív biztonság része és feltétele az államközi kapcsolatokban, béke- és leszereléscentrikus belpolitikai struktúrát kíván. Ezért támogatni kell azokat az intézkedéseket, amelyek korlátozzák és ellenőrzik a katonai-ipari komplexumokat, az ellenséggépet leépítik, konkrét leszerelési lépéseket fogyanatosítanak, a békekutatást kiépítik, a fegyverzetátalakítási intézkedéseket megvalósítják.

Az SPD-nek az 1983-as döntése, amely elutasította a rakétatelepítési tervet, éles fordulatot jelentett és felgyorsította különösen a biztonságpolitikában új koncepció kidolgozását. Az SPD-nek ez a biztonságpolitikai felfogása nem talált támogatásra az olasz és a francia szocialisták körében. Különösen erősen vitatták az elrettentés doktrínájától történő eltávolodást.

Az SPD 1984-ben az „Európa önfenntartása az Atlanti Szövetség keretében” jelszóval lépett fel, amely széles körű visszhangot váltott ki. Horst Ehmke 1984 januárjában megjelent fejtegetésében a nyugati szövetségi rendszer fenntartása mellett arra helyezte a hangsúlyt, hogyan lehet Európa szerepét kiépíteni a biztonságpolitikai kérdésekben, milyen legyen a munkamegosztás a szövetségen belül és kívül, és hogyan kell megteremteni az intézményes kereteket az európai biztonságpolitika közös tárgyalásában és a közös biztonságpolitikai elképzelés kidolgozásához. Ehmke szerint el kell utasítani minden olyan kísérletet, amely az amerikai világpolitikai érdekeknek veti alá az atlanti szövetséget. Javasolta Nyugat-Európa konvencionális védelmének erősítését, a harcászati atomfegyverek lépésről lépésre történő leépítését, atomfegyvermentes övezet létesítését, vegyifegyvermentes övezet megteremtését. Az atlanti szövetségen kívüli politikáról szólva az enyhülés és együttműködés folytatása mellett foglalt állást a kelet-európai országok és a Szovjetunióval való kapcsolatokban. Ennek érdekében elutasította a gazdasági szankciót, elvetette a konfrontációs politikát, javasolta az EK-nak a kelet-európai országokkal kapcsolatos közös kereskedelmi politika kifejlesztését. Ehmke továbbiakban felvetette az Egyesült Államokhoz való viszonyt a világgazdaságban, Nyugat-Európa viszonyát a harmadik világhoz, az Egyesült Államokkal és Japánnal folytatandó technológiai verseny problémáját és az EK reformját.¹⁹ Az alapvető problémák invenciózus felvetése megfelelő alapot nyújtott több dimenziójú politikai stratégia kidolgozásához, amely nemcsak a szociáldemokratákat, hanem más politikai tényezőket is vitára késztetett.²⁰

A nyolcvanas évtized egyik jellegzetessége a kelet–nyugati kapcsolatokban a *biztonságpolitika európaizálására való törekvés a szociáldemokrata pártok körében*. A „nulla megoldás” körüli viták újra napirendre tűzték: mi a tartalma Nyugat-Európa biztonsági érdekeinek.

Az amerikai–nyugat-európai viszony taglalása a szociáldemokraták részéről egyre inkább abba az irányba fordult, hogy az európaiak számára befejeződött „a kliensi státus” és időszerű egy önálló nyugat-európai védelmi rendszer kiépítése. A biztonságpolitika európaizálásának egyik alapvető kérdése az NSZK–Franciaország közötti együttműködés. Helmut Schmidt 1984 júniusában a Bundestagban tartott beszédében a nyugati szövetség mélyreható reformjának megvalósításához kiindulási bázisnak tekintett „egy francia–német tandemet”, mert „ha Franciaország és az NSZK együttesen bármi-

kor mintegy két és fél millió jól felfegyverzett katonát képes mobilizálni, ez elrettentő effektust képez hagyományos védelmi eszközökkel”.²¹

Az SPD új béke- és biztonságpolitikai programja, amelyet a kölni, esseni, nürnbergi kongresszuson dolgoztak ki, a korábbi politika folyamatossága mellett jelentős új hangsúlyokat tartalmazott. A német szociáldemokraták ebben célul tűzik ki, hogy a fennálló rendszerek biztonságpolitikai partnersége alapján egy olyan békerendet kell teremteni, amely a blokkokat meghaladja. Központi eleme ennek a programnak az elrettentési stratégia túlhaladása, a tömegpusztító fegyverek lépésről lépésre történő leépítése és mindkét oldalon a strukturális támadóképtelenség megteremtése. Dieter S. Lutz szerint a közös biztonság és strukturális támadóképtelenség között egy koncepcionális-teoretikus hierarchia áll fenn; a közös biztonság politikai koncepció, a strukturális támadóképtelenség stratégia.²² A német szociáldemokratáknak meggyőződésük, hogy a kelet–nyugati kapcsolatok demilitarizálása esélyt nyújt a rendszerek közötti együttműködésre, amely nélkül a globális problémákat nem lehet megoldani. Ehhez a programhoz akarja megnyerni az SPD a nyugat-európai baloldalt.

Már korábban utaltunk rá, hogy 1983–1984-től jelentős nézetkülönbségek artikulálódtak az SPD és a francia Szocialista Párt között. Az NSZK és Franciaország között a legjelentősebb különbség az atomfegyverhez való viszonyban mutatkozik. Franciaországban az összes párt egyetért abban, hogy az ország védelmének magja az atomfegyver, és nem vonják kétségbe az atomfegyverek által biztosított elrettentést. Ezzel szemben az NSZK-ban megszűnt az atomfegyverekkel kapcsolatos konszenzus és az SPD a nürnbergi kongresszusán az atomfegyverektől mentes Európa fokozatos megteremtéséért szállt síkra. Míg a német szociáldemokraták 1984 óta a strukturális támadóképtelenség programját vázolták fel, ugyanakkor Franciaországban e témáról még a vita sem bontakozott ki.

A két párt álláspontja közötti különbség csak a két ország helyzetének és történelmének kontextusában érthető. A francia nemzeti atomfegyver birtoklásában kialakult konszenzus azért is erős, mert az atomfegyverek feletti autonóm rendelkezés Franciaország szuverenitását és függetlenségét testesíti meg, amelyet az Egyesült Államokkal szemben ért el. Az NSZK-nak soha nem volt atomfegyvere, és az ország lakosságának jelentős hányada ma ezeknek a fegyvereknek az NSZK területéről történő eltávolítása mellett van.²³

A szociáldemokraták biztonságpolitikájában tehát a tekintetben is különbséget találhatunk, hogy országuk rendelkezik-e tömegpusztító fegyverekkel, a saját és mások feletti döntés az adott állam politikai vezetőinek kezében van-e, vagy sem. A francia szocialisták és az angol labouristák álláspontja is eltér egymástól. A francia szocialisták országuk atoműtőerejét védelmi fegyvernek tekintik, az elrettentés eszközének és a világpolitikai folyamatokban való részvételük fontos instrumentumának.²⁴ Az angol munkáspárt mint ellenzéki párt eljutott az egyoldalú atomfegyver-leszerelés gondolatához és megkérdőjelezi az önálló atoműtőerő továbbfejlesztését.²⁵

Az angol munkáspárt a konzervatív kormány politikájával és a pártból kivált és párttá szerveződött szociáldemokratákkal szemben új külpolitikai kurzus alapjait teremtetten meg. A konzervatívok 1979 óta felhasználták a külső ellenségtől való félelmet annak érdekében, hogy megnyerjék a tömegeket védelmi politikájuknak. Propagandájukban azt állították, hogy a Szovjetunió támadást tervez Nyugat-Európa – beleértve Nagy-Britanniát is – ellen, és csak a tömeges amerikai katonai jelenlét Nagy-Britanniában, valamint az amerikai és brit nukleáris erő tartja sakkban a Szovjetuniót. Szerencsétlen módon ezzel szemben a munkáspártnak nem volt komoly alternatív elemzése.

Neil Kinnock 1984 elején a munkáspárti politika prioritásai között a gazdaságpoliti-

ka után második helyen a párt nemzetközi politikáját emelték ki. „Nemzetközi politikánkban dolgoznunk kell egy nem nukleáris védelmi politika megvalósításáért, amely partnerségben a NATO-val, hagyományos eszközökkel fenntart egy erős nemzeti biztonságot. Ennek magába kell foglalnia a Trident-rakétákról szóló döntés eltörlését, a cirkálórakéták és más Nagy-Britanniában állomásozó amerikai nukleáris fegyverek száműzését, taktikai nukleárisfegyver-arszenálunk leszerelését és a Polaris rakéták leépítését.”²⁶ Ez a politika egy egyensúlyt figyelembe vevő szovjet választ igényelt.

A nyolcvanas évtized egyik jellemzője, hogy a *kis államok* növekvő mértékben járultak hozzá a nemzetközi feszültség csökkentéséhez Európában. Aktív ténykedésük segítette a kelet–nyugati kontaktusok fenntartását. Észak-Európa semleges államai, Finnország és Svédország, de a NATO-államok, Dánia, Norvégia és Izland is ellentétbe kerültek a konzervatív külpolitikai stratégiával. Az északi államokban a szociáldemokrácia politikai aktivitását erőteljesen motiválta az a felismerés, hogy Észak-Európát, amely stratégiaiailag érzékeny pozíciót foglal el egy kelet–nyugati konfrontációban, nem kímélné meg egy atomháború.

Észak-Európa vezető szociáldemokrata politikusai 1983 februárjában határoztak a leszerelésre vonatkozó közös programról, amelynek fő tételei a következők:

1. minden atomfegyver befagyasztása, 2. összhang megteremtése a középhatótávolságú rakétákról és a Genfben az interkontinentális rakétákról folyó tárgyalások között, 3. a szovjet SS-20-as rakéták redukálása és az Egyesült Államok új középhatótávolságú rakétáit ne telepítsék Európába, 4. mindkét fél mondjon le új rakéták telepítéséről, amíg tárgyalnak, és ne tegyenek előkészületeket sem, 5. a tárgyalásokat folytassák 1983 után is, ha az év végéig nem sikerült megegyezni, 6. leszerelési tárgyalások felélénkítése a hagyományos fegyverzet terén, 7. atomfegyvermentes övezet megteremtésének támogatása, ami része az atomfegyver korlátozásáért folyó munkának egész Európában.²⁷

Ha az egyes pártok álláspontját áttekintjük, kiemelkedő, hogy 1981 áprilisában a norvég szociáldemokrata párt kongresszusán többségi határozatban fogaltak állást egy észak-európai atomfegyvermentes zóna mellett, amely része lenne egy nagyobb európai övezetnek.²⁸ 1981-ben a svéd párt kongresszusán nyilvánítottak ki hasonló véleményt. A Dán Szociáldemokrata Párt 1984-ben tartott kongresszusán elfogadott „Az új haladásért” program a nyolcvanas években lezajlott nemzetközi folyamatoknak megfelelően a középpontba állította a fegyverkezéssel összefüggő problémákat. A DSZDP szerint „Dánia, más skandináv országokhoz hasonlóan, azt a nézetet képviseli, hogy egy észak-európai atomfegyvermentes övezet létrehozása nem teremti meg a feltételeit a nagyobb biztonságnak, ha hiányoznak a garanciák a nukleáris hatalmak részéről. Ugyanakkor egy ilyen lépés előmozdítaná a politikai légkör jelentős javulását, nemcsak a mi térségünkben, hanem a két szuperhatalom viszonyában is, ez pedig hozzájárulna ahhoz, hogy a feszültség Európa északi részében alacsony szinten maradjon. Dánia lakosságának többsége és a skandináv országok valamennyi parlamentje síkraszáll az atomfegyvermentes státusért.”²⁹ A dán szociáldemokraták nem támogatták a béke-mozgalom egyes irányzatai által kezdeményezett egyoldalú akciókat (Dánia lépjen ki a NATO-ból, legyen semleges állam, csökkentse fegyverzetét, Dánia váljon egyoldalúan atomfegyvermentes övezetté), ellenkezőleg, a jelenlegi viszonyok között éppen az „északi egyensúly” megőrzése mellett álltak ki, mivel ezzel Észak-Európát a stabilitás térségévé változtathatják.

A 16. Északi Munkáskongresszus 1982 júniusában Sandefjordban egyhangú nyilatkozatot tett a leszerelésről és az atomfegyvermentes övezetről; ez volt az első közös külpolitikai akcióprogramja. Ez a koncepció kapcsolódott a Palme Bizottság által elő-

terjesztett, Közép-Európában létrehozandó nukleáris fegyvertől mentes övezet javaslatához, a Balkánra vonatkozó atomfegyvermentes övezet tervezetéhez, illetve a dél-atlanti és dél-csendes-óceáni térségben atomfegyvermentesítésére vonatkozó javaslat-hoz.

Ezeknek a terveknek a realitása megnövekedett a nyolcvanas évek második felében. 1985 szeptemberében a svéd parlamenti választásokon a szociáldemokraták győztek. Izland és Färöer szigetek és Grönland parlamentjei már elfogadták az észak-európai atomfegyvermentes övezetről szóló határozatot. A finn és dán parlament többsége is támogat egy ilyen törekvést, de a norvég parlament többsége még nem áll egy ilyen célkitűzés mellett.³⁰

A Palme-javaslatot kiszélesítve készült el az SPD és az NSZEP közös javaslata 1986 októberében a Közép-Európára kiterjedő atomfegyvermentes övezet megteremtésére, amellyel Észak-Európa szociáldemokrata pártjai egyetértettek.

Észak-Európa szociáldemokrata politikusai részt vállaltak a *közös biztonság eszméjének* kidolgozásában: a Szocialista Internacionálé Kalevi Sorsa vezette leszerelési bizottságában, az Olof Palme nevével jelzett független bizottságban, és a Skandilux keretében történő együttműködésben, amelyben a dán, a norvég, a belga, a holland és a luxemburgi szociáldemokraták mellett az SPD, a Labour Party és a francia szocialisták mint megfigyelők vesznek részt. A közös biztonság elve szerepelt a 16. Északi Munkáskongresszuson (1982 júniusában) elfogadott nyilatkozatban is: „Az országoknak biztonságukat az együttműködésben és nem a konfrontációban kell keresniük.” Hangsúlyozták az ENSZ szerepének erősítését, az Észak–Dél dialógus aktivizálódását, a kelet–nyugati kapcsolatok kiépítését, a gazdasági és kereskedelmi téren az együttműködést. A svéd szociáldemokraták 1984-ben elfogadott akcióprogramjukban felvették a közös biztonság koncepcióját és a kormányzati politika keretében törekedtek megvalósítani. A dán és norvég párt különböző megnyilatkozásaiban egy alternatív biztonságpolitika nyert megfogalmazást. A nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok törekedtek egy közös védelmi stratégiára, a Sormakban 1986 szeptemberében tartott biztonságpolitikai konferenciájukon elfogadott dokumentumban ezt fejezték ki. A fő törekvések: Európát be kell vonni a tárgyalásokba, a francia atomfegyverekről is tárgyalni szükséges, az atomfegyver-potenciált a minimumra kell korlátozni, a NATO „első csapás”-stratégiáját meg kell változtatni. Hozzákapcsolták ehhez még a rugalmas reagálás stratégiájának megváltoztatását, a hagyományos fegyverzet minimumra csökkentését mindkét oldalon, ezen fegyverrendszerekből az offenzív elemek eltávolítását.

A nyolcvanas évtized közepén jelentős mértékben megváltozott a politikai klíma. Ebben kétségtelenül alapvető szerepe volt a két nagyhatalom közötti viszony megváltozásának. A Szovjetunióban lényegesen módosultak a politikai viszonyok, amellyel párosult a *szovjet külpolitikai gondolkodás átalakulása*, doktrinális újjáformálása. Karsten D. Voigt a szovjet változások lényegét a külpolitika terén abban látja, hogy megtörtént az átmenet a békés koegzisztencia doktrínájáról a béke új elméletére. Ennek a folyamatnak – véleménye szerint – a lényeges elemei a következők: a mechanikus és ideológus történetfelfogás meghaladása, a kapitalizmus és szocializmus ellentétének mint a kor alapvető ellentmondásának újraértékelése, az imperializmus-teória tudományos vitája, az osztályharc hatása a nemzetközi kapcsolatokra és a kompromisszumkészség egymáshoz való viszonya, a regionális konfliktusok hatása a kelet–nyugati kapcsolatokra, az internacionalizmus újragondolása, amely egybeesik az eurokommunizmus új internacionalizmus-felfogásával.³¹ Ezt jelzi Gro Harlem Brundtland véleménye is, hogy a szovjet vezetés változtatta álláspontját a globális jelentőségű folyamatokról, és

„a jelek szerint egy sor ide tartozó kérdést kevésbé merev ideológiai álláspontokról vizsgálnak. Ez találkozik saját véleményemmel: az egész világot érintő feladatok – a béke és a biztonság megszilárdítása, a gazdasági elmaradottság leküzdése, a környezet védelme és a korlátozott természeti erőforrások ésszerű felhasználása – egyre inkább túllépnek a nemzeti határokon és az ideológiai nézeteltérések keretein.”³²

A politikai klíma megváltozásában jelentős tényezőnek bizonyul *az európai szocialista országok helyzete*. A szovjet, a lengyel és a magyar reformfolyamat nemcsak az érdeklődést keltette fel nyugati partnereikben, hanem intenzív dialógushoz, a kapcsolatok bővüléséhez is vezetett, nem mindenben igazolva a várakozásokat, mert amíg a szocialista országok a helsinki folyamat minden elemében – a politikai, katonai, gazdasági és humanitárius elemekben – egyaránt érdekeltnek tartották magukat, addig az Egyesült Államok, de nagyrészt Franciaország és Nagy-Britannia is, az emberi jogokkal kapcsolatban fejezte ki érdeklődését és érdekeltségét.

A nyolcvanas évtized egyik lényeges politikai jelensége a két német állam konstruktív szerepe az európai enyhülési folyamatokban.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szocialista országok különböző nagyságrendű egyoldalú leszerelési intézkedései a politikai klíma változásának szintén fontos alkotó elemei lettek. A második enyhülésnek kedvezőtlen története viszont a magyar-román konfliktus, és az a szerep, amelyet a román külpolitika játszik a helsinki folyamatban.

A szociáldemokrácia alapértékei közé tartoznak *az emberi jogok*. A hetvenes évtizedben az emberi jogokkal kapcsolatos szociáldemokrata felfogás annyiban változott, hogy kiterjesztették a nemzetközi viszonyokra. A helsinki értekezletet követően az emberi jogokat bevonták a külpolitika témakörébe. A szociáldemokrata pártok többsége egyensúlyt hozott létre az emberi jogok nemzetközi politikai érvényesítése és az enyhülési politika között, nem törekedve az emberi jogok érvényesítésének vagy az enyhülésnek kizárólagosságára.

A szociáldemokrácia a második enyhülés fontos tényezőjének tekinti a szocialista országokban kibontakozó reformfolyamatot. A reformpolitikát folytató Szovjetunió, Magyarország és Lengyelország, nemcsak a belső társadalmi folyamatok, hanem külpolitikai céljaik miatt is átfogóan újraértelmezték az emberi jogokat. A reformfolyamatok kapcsán a szociáldemokrácia érzékeli a kurzusváltással járó, destabilizációs folyamatot is.

A nyolcvanas évtized elején a lengyelországi politikai, gazdasági válság a kelet-nyugati kapcsolatokat, az enyhülési folyamatot jelentős mértékben befolyásolta. A lengyel rendszer destabilizálódása alternatíva elé állította az enyhülési folyamatban részt vevő nyugati partnereket. A konzervatív politikai irányzatok, köztük elsősorban az Egyesült Államok vezető körői, a destabilizálódásból azt a következtetést vonták le, hogy ezt a folyamatot el kell mélyíteni, politikai nyomást kell gyakorolni a lengyel vezetésre és az afgán eseményekkel együtt az egyre sérülékenyebb enyhülési politikát fel kell váltani konfrontációs politikával.

Ebben a helyzetben a szociáldemokrácia politikájára az volt a jellemző, hogy elvi, politikai támogatásáról biztosította a lengyel ellenzéki irányzatokat, de a destabilizáció olyan mértékét, amely az európai enyhülés eddig megőrzött eredményeit megsemmisítette volna, nem támogatta. A szociáldemokrácia a nyolcvanas években egyre nagyobb figyelmet fordít a belpolitika és külpolitika viszonyára, a status quo értelmezésére. Nemcsak az elmélet szintjén, hanem a gyakorlati politika terén is lényeges különbséget tesz a beavatkozás, a „penetráció” és a ráhatás, az „interakció” között, külö-

nösen azokban az esetekben, amikor a szociáldemokrata pártok és a szocialista országok kommunista pártjai a kölcsönös függésből, a interdependenciából indulnak ki.

A nyolcvanas évtized elméleti elemzése és politikai tapasztalatai alapján a szociáldemokrácia új enyhülési politikájának főbb kontúrjai kirajzolódnak. A kelet-európai változások, amelyek új politikai kurzust eredményeztek a Szovjetunióban, Lengyelországban, Magyarországon, megerősítették a szociáldemokrácia számára a közös biztonság stratégiai koncepciójának realizálhatóságát. A gazdasági kapcsolatok fejlesztésének új dimenzióit tárták fel; új következtetésekhez vezettek Európa katonai biztonságának kritériumairól; s átfogóan értelmezték a helsinki záróokmány harmadik kózsárának, az emberi jogoknak az egyetemességét.

JEGYZETEK

¹ 1987 májusában a Szocialista Internacónálénak 82 politikai párt és szervezet volt a tagja, s a pártokra leadott szavazatok száma meghaladta a 120 milliót (Socialist International Press No. 13/87. 1987. május 19. 3. old.), míg 1972 nyarán a Szocialista Internacónálénak 37 tagpártja, 13 tanácskozási joggal, 6 megfigyelő státussal rendelkező pártja volt, létszámuk akkor meghaladta a 14 milliót, s közel 75 millió választópolgár adta szavazatait szocialista-szociáldemokrata pártra. (*Karl Czernetz: Die Sozialistische Internationale. Ideen und Wirklichkeit.* Verlag Wien. Volksbuchhandlung 1972. 86–87. old.)

² A kormányzati pozíciót és a politikai erőviszonyokat tekintve az egyes pártok helyzete jelentősen módosult az elmúlt évtizedben. A hetvenes évtized szociáldemokrata reneszánsza után a brit Munkáspárt 1979-ben, a Norvég Munkáspárt 1981-ben, Dánia Szociáldemokrata pártja 1982-ben, az SPD ugyancsak 1982-ben került ki a kormányzati pozícióból, az osztrák szocialisták 1983-ban kényszerültek koalíciós kormányzásra. Viszont a francia szocialisták és a görög szocialisták 1981-ben, a spanyolok 1982-ben és a portugál szocialisták 1983-ban országaik legbefolyásosabb pártjaivá váltak. A nyolcvanas évek közepén és második felében lezajlott választásokon megtartotta, illetve visszaszerezte kormányzati pozícióját a svéd, a norvég, az olasz, a spanyol, a görög, a francia, a svájci, a belga szocialista-szociáldemokrata párt, veszített kormányzati pozíciójából a finn, az osztrák párt, kikerült a kormányból a portugál és a máltai párt. Ellenzéki pozícióban maradt az angol Munkáspárt, a dán, a belga, a holland pártok. Megtartotta társadalmi befolyását a német szociáldemokrácia. Az 1984-es Európa Parlament-i választások eredményeként a szocialista-szociáldemokrata pártok képviselői alkották a legnagyobb létszámú parlamenti csoportot. 1987-ben a szocialisták-szociáldemokraták az 518 képviselő közül 165 képviselővel vettek részt az Európa Parlament munkájában, vagyis a képviselők közel egyharmada a szocialista frakcióhoz tartozik. (*Paul Luif: Neutrale in de EG? Die westeuropäischen Integration und die neutralen Staaten.* Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung Gesellschaft m.b.H. Wien. 1988. 71. old.)

³ Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte. 1986. 12. sz. 1078. old.

⁴ A Szocialista Internacónálé 1978. november 3. és 5. között a kanadai Vancouverben tartott 14. kongresszusán az enyhülés és a leszerelés tárgykörében néhány fontos következtetésre jutott. „Az enyhülés fogalmát dinamikusan kell értelmezni és nem a status quo fenntartásaként. Az enyhülés célja nem pusztán a kelet és a nyugat közötti politikai konfrontáció intenzitásának csökkentése, hanem egy tényleges alap létrehozása is a konfliktusok békés megoldása számára, bárhol keletkezik is. Az a célja, hogy előmozdítsa az együttműködést a fejlődés és a kölcsönös érdekek keresésében.” Nemzetközi Szemle, 1979. 2. sz. 52–53. old.

⁵ A szociáldemokraták az enyhülést többé-kevésbé eszköznek tekintették a hidegháború korszakából egy európai békerendszerhez való átmenethez. Az enyhülés kritériumaként szerepelt a területi status quo respektálása, az egyensúly, a biztonság szavatolása, a nem katonai konfliktus szabályozása, a válság gyakoriságának csökkentése és a békés érdekiegyezés a legkisebb közös nevező alapján.

W. Brandt célként jelölte meg a veszélyérzet leépítését, az intenzív kooperációt, az emberi jo-

- gokat, a gazdasági kapcsolatokat és a feszültség kisebbitését a két német állam között – a javuló emberi kapcsolatok érdekében. *Willy Brandt: Begegnung und Einsichten. Die Jahre 1960–1975. Hamburg 1976. 68. old.*
- Richard R. Löwenthal* az enyhülést tömören és precízen ezzel a mondattal definiálta: „Mindkét oldal fáradozása a konfliktusok hatókörének és forrásainak racionális korlátozására tárgyalások és részleges kooperáció útján.” (Die Zeit, 1980. 1. 11. 3. old.) Az NSZK fehérkönyvében 1979-ben az enyhüléspolitikát röviden az előrelátó biztonságpolitika részeként jellemezték.
- ⁶ *Horst Ehmke: Feinbilde und politische Stabilität in Europa. Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte, 1987. 12. sz. 1078. old.*
- ⁷ *Socialist Affairs, 1980. 4. sz. 111. old.*
- ⁸ *Heinz Timmermann: Godesberger Programm und internationale Beziehungen. Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte, 1986. 3. sz. 241. old.*
- ⁹ *Socialist Affairs. January/February 1977. Vol. 27. No. 1. 17. old.*
- ¹⁰ *Die Neue Gesellschaft, 1984. 3. sz. 208. old.*
- ¹¹ Ugyanott, 210. old.
- ¹² A hatvanas évtizedben a kelet–nyugati kereskedelem 2,5-szeresére, a hetvenes évtized első felében 3-szorosára nőtt értékben. Az évtized második felében bekövetkezett visszaesés gazdasági okokra vezethető vissza. A helyzet sajátossága, hogy a nyolcvanas évek elején a politikai kapcsolatok feszültségei – különösen a két szuperhatalomról van szó – a kelet–nyugati kereskedelmet kevésbé érintették. *Peter Bender: Die intelligente Art, Kriege zu verhüten. Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte, 1988. június. 516. old.*
- ¹³ *Wilhelm Bruns: Mehr Substanz in den Ost-West-Beziehungen. Zur dritten KSZE-Folgekonferenz in Wien. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament”. B 12/89. 17. März. 1989. 7. old.*
- ¹⁴ *Die Neue Gesellschaft, 1983. No. 2. 103. old.*
- ¹⁵ A szociáldemokrata pártok Európában kedvezően fogadták a SALT I. tárgyalások sikerét és támogaták a SALT II. tárgyalásokat is. A politikai tervekkel ellentétben a SALT II. tárgyalások elhúzódtak és az a helyzet állt elő, hogy „a tudomány és a technika képessége, hogy új fegyverrendszereket kifejlesszen, gyorsabban nőtt mint a politika képessége, hogy azokat uralja. . .” (Der Palme-Bericht der Unabhängigen Kommission für Abrüstung und Sicherheit. „Common Security” Berlin. Severin und Siedler. 1982. 7. old.)
- ¹⁶ *Sicherheitspolitik contra Frieden? Ein Forum zur Friedensbewegung. Verlag J. H. W. Dietz Nachf. Berlin-Bonn 1981. 11–12. old.*
- ¹⁷ Az SPD 1982 áprilisában megtartott müncheni kongresszusán állást foglaltak a biztonságpartnerség mellett. A müncheni pártkongresszus szerint ilyen biztonságpolitika lehetővé tenné a fegyverkezési spirál megállítását, az egyensúlyi helyzet szerződésbe foglalását, az új fegyverrendszerek bevezetésének megakadályozását, a leszerelési tárgyalások megtartását és egyezmények segítségével az elrettentés szükségességének leépítését. Az így felszabaduló erőket az emberiség olyan feladataira lehetne összpontosítani mint az éhség és a fejletlenség leküzdése, a föld ökológiai egyensúlyának helyreállítása. A biztonságpartnerség fogalmát a konzervatívok és neokonzervatívok vehemensen támadták, mivel ők a biztonságpartnerséget ellenfelekkel nem, csak barátokkal tartják lehetségesnek.
- ¹⁸ *Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands 19. bis 23. April 1982, München. Olympiahalle. Band I. Protokoll der Verhandlungen Anhang 703. old.*
- ¹⁹ *Horst Ehmke: Eine Politik zur Selbstbehauptung Europas. Überlegungen angesichts der Entfremdung zwischen alter und neuer Welt. Europa-Archiv, 1984. 7. sz. 195–204. old.*
- ²⁰ *Politik. Aktuelle Informationen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. 1983. Januar. Nr. 1. 3–22. old.*
- ²¹ *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte, 1986. 1. sz. 50. old.*
- ²² *Dieter S. Lutz: Teilelement einer politischen Konzeption. Funktionen, Zielkriterien, konzeptioneller Rahmen der strukturellen Nichtangriffsfähigkeit. Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte, 1988. 6. sz. 458. old.*
- ²³ *Katrin Fuchs: Mit Frankreich gibt es keinen militärischen Konsens. Vorwärts, 1987. dec. 19. Nr. 51–52., 55. old.*

- ²⁴ Mitterrand 1969 óta a nukleáris felfegyverzést a védelmi politika irreverzibilis mozzanatának tartotta. A francia szocialisták fokozatosan jutottak el az önálló ütoerő birtoklásának helyesléséhez. Az önálló nemzeti nukleáris kapacitás megteremtése vált bizonyos értelemben a függetlenség és a blokkoktól való függetlenedés kifejeződésévé és egyfajta eszközzé. A katonai függetlenség – a *force de frappe* – előfeltétele volt a francia külpolitika növekvő mozgásterének. A biztonságpolitikában az Ailleret-doktrina reálisnak tartotta a veszélyeztetettséget nemcsak keletről. Ez a „rundum” stratégia sohasem vált kötelező erejűvé, nemcsak Ailleret tábornok halála miatt, hanem a franciáknak az európai gazdasághoz fűződő kapcsolatai és a taktikai nukleáris fegyverrendszerekből adódó hajlékony nukleáris stratégia következtében. 1969-ig a PS veszélyesnek és költségesnek tartotta Franciaország nukleáris felfegyverzését és lemondást követelt az elrettentő potenciálról. Az 1974-es választási harc során F. Mitterrand egyértelmű állásfoglalásban kötelezte el magát a nukleáris fegyverkezés mellett.
- ²⁵ Nagy-Britanniában a nyolcvanas évtized kezdete óta polarizált vita folyik a katonai biztonságpolitikáról. A nagyobb politikai csoportok különböző pozíciókat foglaltak el. A konzervatívok a „flexible response” változatlan folytatása mellett foglaltak állást, a szociálliberálisok a „minimum deterrence” mellett kötelezték el magukat, a labouristák az európai NATO stratégia denuklearizálásában jelölték meg politikai programukat, a brit békemozgalom egy része pedig adott esetben a NATO-ból való kilépés áráról folytat vitát. Ez a vita csak részben tükrözi vissza Nagy-Britannia biztonságpolitikai realitását. A brit hivatalos biztonságpolitika a legutóbbi két évtizedben a következő alapelvekre épült: a saját nukleáris elrettentés, a brit szigetek védelme, védelem az európai szárazföldön (a rajnai hadsereg és a „Royal Air Force Germany” fenntartása), az Atlanti óceán keleti részének és a Norvég-tengernek, valamint a La Manche csatornának a biztosítása, katonai jelenlét és bevetési kapacitás a NATO-területen kívül. A biztonságpolitikai viták központi témája a brit nukleáris erők helyzete.
- ²⁶ Die Neue Gesellschaft, 1984. 3. 989. old.
- ²⁷ Günther Politt: Die Haltung der sozialdemokratischen Parteien Nordeuropas zu Frieden und Abrüstung. IPW Berichte. 1987. 5. sz. 31. old.
- ²⁸ Az atomfegyvermentes övezet gondolata az ötvenes évek atombomba-ellenes mozgalmaiban keletkezett. A dán és a norvég párt 1957 és 1961 között kialakította álláspontját: fegyveres erőket nem fegyverzik fel atomfegyverekkel békeidőben. A svéd párt 1960-ban döntött az atomfegyverekről való lemondásról. Urho Kekkonen finn államelnök 1963-ban javaslatot tett egy észak-európai atomfegyvermentes övezet megteremtésére, amely szerződésileg egyesített zóna lett volna, akkoriban azonban, kivéve Finnországot, a szociáldemokraták nem értettek egyet, bár gyakorlatilag atomfegyvermentes övezetet alkottak, a szerződésbeli szabályozást elutasították. Ez a felfogásuk a nyolcvanas évek elején kezdett megváltozni.
- ²⁹ Béke és Szocializmus, 1987. február. 98. old.
- ³⁰ Lasse Budtz: Fejlesszük a párbeszédet, erősítsük a bizalmat. Béke és Szocializmus, 1986. 1. sz. 104. old.
- ³¹ Karsten D. Voigt: Durch „Neues Denken” zur neuen Friedenspolitik. Die Neue Gesellschaft/ Frankfurter Hefte, 1989. 4. sz. 309–310. old.
- ³² Béke és Szocializmus, 1987. október. 31. old.

Interjú Karsten D. Voigttal a reformokról, az új külpolitikai gondolkodásról, Európáról

(Készítette Németh István)

– Kezdjük beszélgetésünket rövid történeti visszapillantással! Az októberi forradalom után a mindenkori szovjet vezetés komoly dilemmája volt a nemzeti-állami külpolitika folytatása, mivel a kommunista párt az állami határokon túlmutató transznacionális forradalom igényét képviselte. A világforradalmi várakozások meghiúsulásával az együttélés reálpolitikai feladat lett. Hogyan alakult – véleménye szerint – ennek megítélése a Szovjetunióban?

Voigt: Lenin még pontosan megkülönböztette a taktikai engedményeket és az internationalista célokat. A sztálini időszakban – nem utolsósorban éppen a Trockijjal folyó viták miatt – 1925-ben áttértek a „szocializmus építése egy országban” koncepcióra. A „világforradalom” kifejezés tiltott szó lett; forradalmi politika a kommunista világmozgalom számára „a Szovjetunió támogatását, az imperializmus szovjetellenes machinációinak meghiúsítását” s annak belátását jelentette, hogy a „Szovjetunió valamennyi ország forradalmi mozgalmának védőbástyája, s a Szovjetunió léte és erősítése meggyorsítja a munkásosztály győzelmét a világ burzsoáziája felett”. A külpolitikai ideológiában összekeveredett a nemzeti-állami külpolitika identitása és a transznacionális cél. Emellett állandósult a hatalompolitikai pragmatizmus és a szocialista elvhűség felcserélése. Így keletkezett a ma oly sokat bírált dogmatizmus, az ideológia és a gyakorlat feszült viszonyának megmerevedése.

– Milyen megfontolásból használta Sztálin 1925-ben a „békés egymás mellett élés” kifejezést?

Voigt: A nemzetközi helyzetben az 1920-as évektől bekövetkezett változások arra kényszerítették a szovjet vezetést, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet hosszabb időszakával számoljanak. Sztálin a „békés egymás mellett élésen” átmeneti, meghatározott időre szóló erőegyensúlyt értett. Az együttélés kényszere, sőt az antifasiszta koalícióban a nyugati hatalmakkal való együttműködés azonban nem változtatta meg Sztálinnak az imperialista rendszerről vallott nézeteit. A hidegháború éveiben mindez azután – szorosan kapcsolódva hegemonista törekvéseihez – nyíltan megmutatkozott. A Tájékoztató Iroda 1947. évi alakuló konferenciáján Zsdanov megfogalmazta a „két tábor” elméletét. Eszerint a világ a háborút követően

két fő táborra szakadt: az Egyesült Államok vezette imperialista, antidemokratikus táborra és a Szovjetunió vezette demokratikus antiimperialista béketáborra. A hidegháború – a NATO és a Varsói Szerződés megalakításával – az 1950-es évektől fennálló blokkok konfrontációjához vezetett.

– *Az atomfegyverek széles körű elterjedése láttán a Szovjetunió vetette fel elsőként az osztályviszonyok és a békés egymás mellett élés újabb megközelítését.* . .

Voigt: A külpolitikai ideológia a nemzetközi kapcsolatokat osztályjellegük szerint kezelte. Az antagonisztikus ellentmondások így – a hagyományos megközelítés értelmében – erőszakos, háborús úton oldódnak meg. Az emberiség egzisztenciális fenyegetettsége miatt azonban e nézet nem volt többé legitimizálható. Hruscsov számára már korán nyilvánvaló volt, hogy az „atomfegyvereknek nincs osztályjellegük”. Az SZKP XX. kongresszusán meghirdette a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett éléséről szóló új külpolitikai doktrínát, amelyet 1961-ben pártprogramba iktattak. Tulajdonképpen öt elven nyugodott: a háborúról való lemondás vitás nemzetközi kérdések megoldásakor, a szuverenitás tiszteletben tartása, a területi sértetlenség tiszteletben tartása, a belügyekbe való be nem avatkozás és a teljes egyenlőség alapuló kapcsolatok.

Békepolitikai szándékai ellenére Nyugaton nem fogadták különösebb lelkesedéssel, mivel a külpolitikának és az osztályharcnak a sztálini időszakból származó kapcsolódását Hruscsov sem tudta és nem is kívánta feloldani. Sőt, a kínai bírálattal szemben a békés egymás mellett élést az „osztályharc speciális formájának” nevezte, amely kedvezőbb, offenzív harci feltételeket teremt a munkásosztály számára. A rendszerek világméretű harcában az utolérés, a túlszárnyalás és a fölényre való permanens törekvés tünt ekkortájt a szocializmushoz vezető útnak.

Valójában a békés – pontosabban: a békésen versengő – egymás mellett élés a „három világ” koncepción nyugodott, gyökerei azonban a „két világ” elmélethez nyúltak vissza. Ezen értelmezés szerint az új, függetlenné vált egykori gyarmati országokkal együtt a világbéke táborra az imperializmust békére kényszeríti. Az enyhülési kísérletek tehát nem az ellenfél békeengedelményein, hanem a saját tábor növekvő erején alapulnak. Hruscsov már akkor a lenini imperializmuselmélet részleges revíziójára kényszerült, amely még a két rendszer kényszerű összeütközéséből és abból indult ki, hogy a háború a forradalom segítője lehet. Lenin sohasem beszélt a békés egymás mellett élésről mint a világforradalomhoz vezető stratégiáról. Egymás mellett élésen sohasem külpolitikája fő vonalát, hanem reálpolitikai döntést, átmeneti „lélegzethez jutást” értett a rendszerek harcában.

– *A reform vagy forradalom kérdéseit a mai nukleáris, vegyi, biológiai és hagyományos fegyvertechnológiák miatt csak a mindenkori társadalompolitikai stratégiákhoz kötődő megsemmisítési rizikókkal együtt lehet megválaszolni. Ezért a kelet–nyugati konfliktus ma egészen más képet mutat, mint a 20. század elején. Hogyan jellemezné a Szovjetunió új külpolitikai irányvonalát?*

Voigt: A Szovjetunió „külpolitikai credója”, az „új gondolkodás” pontosan kifejezi az Ön által említett összefüggést. Gorbacsov meghatározásából számomra világos, hogy a materialista dialektika továbbra is érvényes, de az ideológiai dogmatizmus már a múlté. Az „új gondolkodás” az osztályellentéteken túlmutató cselekvésre ösztönöz. A „két” illetve „három világ” elméletet a közös felelősség, az ember és a természet globális túlélése váltotta fel. Az új szemlélet megváltoztatja a hagyományos biztonságfelfogást. Annak felismeréséhez vezet, hogy a problémák csak az államok interdependenciájának figyelembevételével s a rendszerpluralizmus feltételei között oldhatók

meg. A politikai gyakorlat számára szélesebb biztonságfogalom látszik kézenfekvőbbnek a világ biztonságát illetően.

A Szovjetunió új békekoncepció kidolgozásába kezdett, s az „új gondolkodás” során a békés egymás mellett élés elmélete a cél eszközéből magává a céllá vált. Ez alatt azt értem, hogy kezdenek lemondani a történelem menetének mechanikus és ideológiai magyarázatáról. Személy szerint Gorbacsov mind ez ideig semmiféle igazságigénnyel nem lépett fel az „új gondolkodással” összefüggésben. Szóba sem kerül az osztálykérdés elsőbbsége. A szovjet társadalomkutatók között élénk vita folyik a lenini imperializmuselmélet érvényességéről. Nem a kapitalizmus ellenében, hanem vele együtt, közösen kívánják biztosítani a békét. A nemzetközi kapcsolatokban nagyobb tartózkodás mutatkozik az osztályharcos nézetek terjesztésében. A világméretű osztályharc támogatását a jelzők nélküli „internacionalizmus” kifejezéssel illetik.

A békés egymás mellett élés elveit a Brezsnyev-korszakig csak a különböző társadalmi rendszerű államokra vonatkoztatták: manapság mindez növekvő mértékben általános elv lesz. A „nemzetközi kapcsolatok demokratizálására” törekedve már nem fenyegetésnek, hanem a szocializmus reformista továbbfejlődésére ható ösztönzésnek tekintik a KGST-államok eltérő fejlődésében megnyilvánuló pluralizmust, valamint az országokon belül a növekvő kulturális és politikai pluralizmust.

A fejlődő országok viszonylatában lemondanak az antikolonializmusnak a szocializmusba való átmenetéről. Nem abszolutizálják a szocialista fejlődést, sőt e vonatkozásban kétségeiknek is hangot adnak. A helyi konfliktusokat lehetőleg már nem a kelet–nyugati ellentét prizmáján szemlélik, s a nemzeti érdekek érvényesülnek. Nagy egyetértés mutatkozik az eurokommunisták „új internacionalizmusával”, különösen az OKP pozícióival. Kibővült a korábbi biztonságpolitikai elképzelés. A Szovjetunió régi hagyománya a politikai és katonai tényezők egy biztonságpolitikai koncepcióba való integrálása: e hagyomány továbbra is érvényes, de kinyilvánított szándékuk a katonai tényező visszaszorítása a politikai és gazdasági tényező javára. A biztonság növekvő mértékben politikai probléma lett, amelyet politikai eszközökkel kell megoldani. Aktivizálódott a szovjet külpolitika az Egyesült Nemzeteken belül s egyéb nemzetközi szervezeteken belül is. Nyugat-Európában különösen pozitívan értékeli a Legfelsőbb Szovjet valamint az Európa Parlament, az Európa Tanács, a Nyugat-Európai Unió közötti hivatalos kapcsolatok készségét.

– Milyen változásokat érzékel a szociáldemokráciához való viszonyban?

Voigt: A korábbiaktól eltérően a szövetségest kevésbé sorolják céljaik eszközrendszerébe. A desztalinizálással párhuzamosan az SZKP részéről jelentősen javult a szociáldemokratákhoz való viszony. Elnémulnak a korábbi „szociálsovinizmus”, „szociálfasizmus” és a legutóbbi időkhöz hallható „szociáldemokratizmus” szemrehányások.

A békés egymás mellett élés régebbi felfogásába beletartozott „a polgári és reformista ideológia elleni harc”. Még az 1986-ig érvényben levő pártprogram is élesen támadta a szociáldemokráciát.

Manapság azonban a szociáldemokráciát az „új gondolkodás” szövetségeseként említik. Az új prioritások valamint a kooperáció dinamizmusa a régi reformizmuskritika átgondolását is ösztönzi. Az SPD-t nem tekintik többé a monopolburzsoázia stabilizátorának. A rendszerpluralizmus jegyében végzett beható elemzésekben elismerik, hogy az SPD a polgári demokratikus rendszeren belül fejlődési lehetőséget nyújt a munkásosztály számára.

Az együttműködés minőségileg új politikájából következően közös perspektívák

állnak a szociáldemokraták, a polgári pártok felvilágosult képviselői valamint az „új gondolkodás” szovjet támogatói előtt. E perspektíva a kelet-nyugati kapcsolatok fokozatos demilitarizálása és Európa megosztottságának felszámolása.

A „közös európai házra” irányuló szovjet elképzelések érintkeznek az összeurópai békerendszer nyugati elképzeléseivel. A békés jövő irányába haladó európai stabilitás feltétele a rendszerpluralizmus és a rendszerek nagyobb nyitottsága, amelyhez a kooperációs egymás mellett élés és az „új gondolkodás” esélyt nyújt. A vitakultúra kiszélesítése pedig új minőségű kapcsolatokhoz vezethet.

– Az exportorientált, a világgazdasági rendszerbe és a világpolitikába magas fokon integrálódott Német Szövetségi Köztársaság a két társadalmi rendszert elválasztó határvonal mentén fejlődik. Milyen hatással vannak rá a kelet-európai szocialista országokban zajló reformkezdeményezések?

Voigt: Jelenleg még megvalósulatlan reformokról, gyakorta szándékokról és olyan javaslatokról beszélhetünk ezekben az országokban, amelyekről előbb széles körű vita folyik, mielőtt a jövőbeni politika szilárd alkotóelemei lesznek. Mindenesetre fontosnak tartom, hogy ezek az országok már ebben a szakaszban is értesüljenek véleményünkről.

Az NSZK érdekei közül elsőként *a békét és biztonságot* említeném. Közép-Európa – s különösen az NSZK és az NDK – a világ legmilitarizáltabb régiójához tartozik. A háború megakadályozásának az elrettentésen alapuló elképzelése alkalmatlan a béke tartós biztosítására: ezt hosszú távon stabil európai békerenddel kell felváltani, amely feltételezi a katonai fenyegetésről való kölcsönös lemondást. Az elrettentés helyett a kölcsönös érdekeken és előnyökön nyugvó kooperációnak s a békés érdekazonosság-nak kell dominálnia. Az SPD az európai békerendet a „közös biztonság” fogalmával jellemzi, amely nem egymás ellen, hanem közösen valósul meg; s az enyhülés időszakát új leszereléspolitikai javaslatokkal egészíti ki. A Szovjetunió elismeri „a támadásra való kölcsönös strukturális alkalmatlanság” célját, amely a szovjet politika új orientációjának kifejezője.

Az összeurópai együttműködés intézményesítése szintén német érdek. A tartós, stabil kelet-nyugati együttműködés csak három elv betartásával lehet sikeres: hosszú távra kell irányulnia, folyamatos munkát és előzetes bizalmat igényel. Javítani kell az együttműködés intézményesítésének kilátásait: ilyen kezdeményezésnek tekinthető az 1975. évi európai biztonsági és együttműködési konferencia és azt követő további konferenciák. Az európai biztonsági és együttműködési folyamat multilaterális jellegű. A jövő összeurópai intézményei lehetnek: közös bizottságok a leszerelési megállapodások betartásának felügyeletére, adatbankok a környezetet károsító tevékenységek rögzítésére, bizottságok a közös műszaki szabványok megállapítására (például a kommunikációs rendszerek esetében) stb. Egyedül ezek révén még nem garantálható a megbízható, szoros kooperáció; ahhoz a mindenkori partnerállamok politikai akaratára és politikai érdekére van szükség. Az intézmények ugyanis látszatra jóindulatúan is működhetnek, miközben a blokádnak politikáját folytatják. A szovjet reformpolitika feltételei közepette növekszenek az összeurópai intézmények pozitív együttműködésének esélyei.

A szovjet reformokhoz *emberjogi érdekeink* is fűződnek, amelyek megvalósításáért folytatott harcot – mivel az emberi emancipációs folyamat kifejezője – sohasem lehet befejezettnek tekinteni. Egyrészt ugyanis valamennyi országban, népnél és társadalmi rendszerben ismételtlen megsértik az emberi jogokat; másrészt az emberi jogok alakulása nem lezárt folyamat, mivel az új technológiai és politikai-kulturális fejlődés új em-

beri jogok igényét és szükségességét teremti meg. Azt sem lehet kiiktatni tudatunkból, hogy az emberi méltóság és az emberi jogok ellen a nyugati demokráciákban is sokféle támadást intéztek. A szocialista országok emberjogi kérdéseire csak önkritikus szemlélettel közeledhetünk. Emlékeznünk kell a kolonializmusra, a tömeggyilkosságokra és a fajelméletre, a nyugati demokráciák mai együttműködésére diktátorokkal; gondolni kell a nálunk levő munkanélküliségre, a hátrányos szociális helyzetűekre és a külföldiekre.

A szociáldemokraták elutasítják az emberjogi problémák konfrontációs érdekként való kezelését; ehelyett az emancipációs jellegből és az emberjogi gondolkodás általános céljaiból indulnak ki. Megvalósításuk – Keleten és Nyugaton egyaránt – annak mércéje, milyen komolyan törekednek békés és demokratikus perspektívákra. A szovjet reformkezdeményezések lehetővé teszik az emberi jogok kiszélesítését a szocialista országokban. Mindamellettt számolni lehet azokkal az ellenérvekkel is, amelyek a meglévő stabilizációjával szüggerálják a biztonságot.

A szociáldemokraták felfogása szerint az „európai közös házban” senki nem fenyegetheti a másikat. Jelenkorunk szervezett békétlenségétől azonban még hosszú út vezet odáig. Létrehozását nem lehet egyedül a kormányokra bízni; a társadalmaknak maguknak is készülniük kell rá. A bornírt-nacionalista vagy dogmatikus tudati struktúrák áthidalására mindez egyfajta társadalmi tanulási folyamatot jelent. Ennek alapfeltétele azonban a szabad és nyilvános kommunikáció, az érvek és ellenérvek szabad versenye, az autonóm érdekképviseletek kibontakoztatása. E folyamat elsősorban a társadalmon belüli színtereken zajlik, de aki komolyan óhajtja az „európai közös házat”, annak a határokon túlmutató folyamatokat is lehetővé kell tennie.

– A Szovjetunió belüli reformfolyamat magva a gazdaság modernizálása és a tudományos-műszaki haladás felgyorsítása. Találkoznak az NSZK érdekei e folyamattal?

Voigt: A kremlbeli változás összefüggött a Szovjetunió mély gazdasági válságával. Az 1981 és 1985 közötti gazdasági növekedés üteme a legalacsonyabbra süllyedt a második világháború után. A szovjet vezetés arra a következtetésre jutott, hogy a fegyverkezési verseny addigi politikája zsákutcaba vezetett. A „radikális fordulat” azonban csak a fegyverkezési terheket csökkentő új prioritásokkal hajtható végre.

A gazdaság modernizálása egyidejűleg a Nyugat fejlett ipari országaival való tartós gazdasági kooperáció valamennyi lehetőségének kihasználását sürgeti. Ilyen intenzív együttműködésre és gyökeres fordulatra a hadiipari termelésben csak az enyhülés körülményei közepette nyílik lehetőség. Ennek felismerése jelentős helyet foglal el Gorbacsov új külpolitikai vonalában.

Az új gazdasági elképzelés a külkereskedelmet és a Szovjetunió erőteljesebb világpiaci nyitását nélkülözhetetlen modernizációs tényezőnek tekinti. A Szovjetunió történetében első ízben nem tekintik többé a külkereskedelmet a tervgazdaságot zavaró szükséges rosszsnak, hanem törvényesen is a szovjet „vállalkozói tevékenység” fontos alkotórészének nyilvánították.

A szovjet reformprogram időbeni horizontja több évtizedet fog át. Ennek megfelelően jelentős szovjet érdek húzódik a „gazdasági biztonság” fogalmával jelzett, s a hosszú távú együttműködés mögött. A nemzetközi biztonság önálló részeként kezelt „gazdasági biztonság” a kölcsönös függőséget teremtő érdekazonosságon alapul, a nem konjunkturális gazdasági kooperáció kölcsönös előnyöket eredményez Kelet és Nyugat számára, amelyet hosszú távú szerződésrendszer garantál. Ezen elképzelés nemcsak az SPD politikai céljaival találkozik, hanem *megfelel az NSZK gazdasági érdekeinek is.*

A gazdaság esetében abból kell kiindulni, hogy Kelet és Nyugat gazdasági rendszerei változatlanok maradnak, ezért olyan új kooperációs formákat kell kialakítani, amelyek lehetőség szerint számolnak az eltérő társadalmi rendszerek elveivel. Erre irányuló kezdeményezést jelenthetnek a tudományos-műszaki kooperációkról kötött egyezmények, mint például az NSZK és Szovjetunió közötti – Nyugat-Berlin bevonásával – 1987. júliusi megállapodás, amelyet rövidesen az NDK-val, Magyarországgal és Bulgáriával aláírt egyezmény követett. A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok kiszélesítését akadályozza a szovjet külkereskedelem jelenlegi formája és struktúrája, amely strukturális reformokat igényel.

A kelet–nyugati kereskedelemben két problémát kell leküzdeni: javítani kell a Szovjetunió devizahelyzetén, s rugalmassá tenni a szovjet külgazdaságot. *A Szovjetunió keményvaluta-problémája* a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok hatékonyabbá tételének egyik akadálya s a jelenlegi stagnálás legfőbb okozója. A csökkenő világpiaci energia- és nyersanyagárak a dollár árfolyamcsökkenésével párosulva tovább éleztek az ország helyzetét. Mivel a szovjet export több mint 80 százalékát kitevő energia és nyersanyag az OPEC-országokba irányul, az utóbbi években a nyugati kereskedelemben a szovjet bevételek egyharmados csökkenéséről beszélnek. A devizaszüke mindazonáltal nem nagyon fékezi a szovjet kereskedelmet, mivel hozzányúlhat aranytartalékaihoz, jelentősen szűkíti azonban mozgásterét a nyugati kereskedelemben.

Kiutat jelenthet *az exportkínálat struktúrájának javítása*, amelyet jelenleg a beruházási politika strukturális változtatásaival kívánnak elérni. A Szovjetunióknak rövid távon lehetősége lenne arra, hogy növelje a fejlődő országokkal az árucserét, amelyet részben konvertibilis valutában számolnak el. A fejlődő országok számára nem érdektelenek a szovjet késztermékek. Az Egyesült Államokból és Kanadából származó drága gabonaimport visszaszorítása – az élelmiszer-önellátásra való áttéréssel – szintén devizát szabadítana fel a Nyugat-Európából származó modern késztermékek importjához.

A Szovjetunió új utakra lépett a *vegyes vállalatok* és az erőteljesebb *nyugati hitelfelvételek* engedélyezésével. A vegyes vállalatok elsődleges céljának azt tekinti, hogy növelje a szovjet export lehetőségeit a nyugati partnercégek értékesítési hálózata segítségével, a nyugatnémet cégek azonban elsődlegesen a szovjet piacra irányuló vegyes vállalatokban érdekeltek. Ezért az együttműködés középpontjába másik cél került: a nyakati menedzsment-módszerek és a műszaki know how importja, valamint szovjet szakemberek, vezetők, export-menedzserek nyugat-európai kiképzése. 1988 februárjában 29 szovjet–német vegyes vállalkozás működött; mindez a kezdet, s a nyitás elsősorban elvi jelentőségű; e vonatkozásban „hosszabb lélegzetű” folyamatra kell berendezkedni.

A világpiacon való erősödő szovjet részvétel halaszthatatlanná teszi a rubel konvertibilitását. A szovjet reformerek jól tudják, hogy ennek feltétele a gazdaság teljesítőképességének növelése és a már előirányzott árreform.

A kelet–nyugati kereskedelmet a devizaprobléma mellett jelentősen befolyásolja a bürokratikus nehézség és a szovjet külgazdaság rugalmatlansága. Az új gazdasági rendeleteket kiegészítették a külkereskedelmi döntési hatáskörök decentralizálásával és a külkereskedelmi monopólium lazításával. A megnövelt önállóság és az üzemek felelőssége lehetővé teszi a szükség szerinti és a gazdaságilag megalapozott import–export tevékenységet. Egyidejűleg a nyugati gazdasággal való közvetlen kapcsolatfelvétel lehetősége a Szovjetuniót összességében attraktívabb kereskedelmi partnerré teszi.

A KGST-országok részéről szorgalmazott erőteljesebb gazdasági kooperáció – néhány nyugati megállapítással ellentétben – éppen annyira nem ellentétes az összeurópai együttműködéssel, mint a közös piaci országok közötti elmélyülő integráció. El-

lenkezőleg: a KGST-n belüli erőteljesebb piaci kapcsolatok a Közös Piac számára is előnyösek lehetnek. A gazdaságuk állapotára vonatkozó szovjet önkritika mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Szovjetunió tudományos-műszaki vonatkozásban messzemenően nincs olyan reménytelenül lemaradva. Sőt: vannak olyan területek, ahol minőségi ajánlatokra képes, mint például a világűrtechnikában. A Szovjetunió először ajánl fel nyugati részvételt a szovjet űrprogramokban, közös kutatást a világűrben és szakértők cseréjét.

A tudományos-technikai cserének, a megszorodott közvetlen üzleti kapcsolatoknak és a szovjet szakemberek nyugati kiképzésének további fontos dimenziója, hogy mindkét oldalon megteremt az ellenségkép és előítéletek megszüntetésének emberi és infrastrukturális alapjait.

A nemzeti államok nincsenek többé abban a helyzetben, hogy egyedül megakadályozzák a környezet rombolásának más területekre való áttérjedését vagy hatékonyan megvédelmezzék területüket annak negatív hatásaitól. Ezért a határokon túlmutató *környezetvédelmi kooperációra* van szükség.

A Szovjetunióban és a többi kelet-európai országban a környezeti kérdéseket még röviddel ezelőtt is alárendelték a töretlen haladásba vetett hitnek, s a környezeti politikában is a szocialista társadalom fölényét proklamálták a gigantikus környezeti katasztrófák esetén.

A Szovjetunióban a társadalmi érdekek első ízben a glasznoszty jegyében fogalmazódhattak meg. A környezetvédelmi előírások törvényes és szervezeti rendezésére 1987–1988-ban a peresztrojka alatt került sor. Mivel a környezetvédelem jelentős s csak hosszú távon megtérülő beruházásokat igényel, a peresztrojka reformerei – akiknek gyors gazdasági sikereket kell felmutatni s ehhez minden rubelre szükségük van – nehéz helyzetben vannak.

A nemzetközi együttműködés másik nagy követelménye – a béke biztosítása mellett – a természet védelme. A Szovjetunióban élénk érdeklődés mutatkozik a Német Szövetségi Köztársaság rendelkezésére álló modern környezetvédelmi technológiák iránt. Nem szabad kihasználatlanul hagyni a Szovjetunió hajlandóságát a rendszerek közötti környezetvédelmi egyezmények kötésére és átfogó kooperációra.

Kelet- és Nyugat-Európa kooperációs struktúráinak fejlődése egyúttal új és realitásabb képet alakít ki egymásról. Minderre nagy szükség van, mivel a hidegháborús idők mindenütt mély nyomokat hagytak az emberek tudatában, amely akadályozta a Kelet és Nyugat közötti megegyezést, lélektanilag pedig fékezte az ellenségkép megszüntetését.

Európának a pluralizmus és a tolerancia új formájára van szüksége, mivel a különböző szocializmusok széles skálája alakult ki. Így van ez a kapitalizmus esetében is.

A tartós európai békerendszer kialakításának – és az európai békerendszer értelmében történt megosztás felszámolásának – kapcsolódnia kell a társadalmi rendszerek reformjához. Ez az összefüggés a helsinki záróokmányban is kifejezésre jutott, s felismerhető a Gorbacsov alatti vezetés politikájában. Teljesen világos azonban, hogy Kelet-Európa államainak kell meghatározniuk társadalmi reformjaik célját és útját. Mi nem tudunk és nem is óhajtunk semmiféle nyomást gyakorolni reformfolyamatuk irányára.

– Véleménye szerint milyen körülmények váltották ki a szocialista országokban meginduló reformtörekvéseket?

Voigt: A kelet-európai szocialista társadalmakban nem került sor a termelőeszközök társadalmazására, hanem csak államosítására. Mindez azt jelenti, hogy nem a társada-

lom, hanem az államapparátus rendelkezik a termelés felett és dönt az elosztásról és a felhasználásról. A párt bürokratikus szerepe szorosan összefügg a termelőeszközök átlamosításával és a központi tervirányítással. E rendszerkonstrukció szükségszerű következménye volt, hogy a termelői igények kevésbé érvényesültek a termelési folyamatban. E „gondoskodás” miatt a lakosság tömegeit apátia és privatizálódás hatotta át. A kulturális, politikai és műszaki innovációs képességet csökkentette az autoritativ-központi tervgazdaság, a demokratikus ellenőrzés hiánya és a társadalom apátiája. A rendszer gazdasági hatékonysága annál jobban csökken, minél komplexebb termelési folyamatokra kerül sor; kiutat csak hatékony individuális munkamotiváció jelenthet. A rendszer kevés tanulási készséget mutat, s nem reagál elég gyorsan a külső és belső kihívásokra. E rendszer-immanens tényezők tendenciózus stagnációhoz, válságos fejleményekhez vezetnek s a rendszer stabilitását veszélyeztetik. Ennek felismerése készítette a kelet-európai államok vezetését a reformokra.

– *Mit tart e reformfolyamat legfontosabb jellemzőinek?*

Voigt: 1945 óta a kelet-európai szocialista társadalmakban számos reformkísérletre került sor, amelyek vagy külső nyomásra omlottak össze, vagy pedig azért, mert csak fentről, technokrata módon szerveződtek. Ma olyan erős az átfogó reformok kénysze-re, hogy a demokratizálódás központi törekvés lett.

A szélesebb – tehát nemcsak technokrata – reformkísérlet legfontosabb elemei a jogállamiság erősítése, az egyéni és kollektív mozgástér kibővítése; a tervezési és döntési folyamat jobb átláthatósága és a termelők részvételének növelése a döntési folyamatokban; az igények kielégítésére irányuló termelés; a bürokratikus apparátus modernizálása. A gazdasági és társadalmi megújuláshoz és átalakuláshoz a lakosság mobilizálása saját dinamizmust kölcsönözhet.

– *Milyen pozíciót ajánl az NSZK számára e folyamatban?*

Voigt: Politikánknak alkalmasnak kell lennie a reformerők támogatására, már amennyire mindez kívülről lehetséges. E politikának hosszú távra kell berendezkednie, mivel évtizedek reformfolyamatával számolhatunk. S végül politikánknak fel kell készülnie a reform és a stagnáció, illetve időlegesen akár a visszaesés tendenciáira is.

– *Köszönöm a beszélgetést!*

Németh István

ÚJ KIADVÁNYUNK

Szipirulisz Ildikó
TECHNIKAI FEJLŐDÉS, MUNKAFOLYAMAT,
TÁRSADALOM
(Történelmi vázlat a 19–20. század kapitalizmusáról)

84 oldal

ára: 40,- Ft

SZIKLAI LÁSZLÓ PÉTER

Újabb kísérletek a politikai attitűdök vizsgálatára

VÉLEMÉNYEK ÉS ATTITŰDÖK

Myrdal (1972), amikor a morális értékegyensúly problémáit taglalja, igen fontos *törvényszerűsége* hívja fel a figyelmünket. Saját helyzetünk és környezetünk *értékelése* sajátos dinamizmus szerint történik. Ez a dinamizmus dialektikus folyamat, amelyben az ego folyamatosan „újratermeli” önmagát, hogy adaptív módon tudjon viselkedni. Ez a folyamat azonban feltételezi a belső pszichikai egyensúly szükségszerű fenntartását is. Az egyensúlyhiányt joggal nevezhetjük a „*szükségek hiány-állapotának*” is. Az ember létviszonyai bonyolultak és összetettek, és igen nehéz azt előre látni, hogy egy adott szociális kontextusban vajon mi határozza meg a *véleményalkotást* és viselkedést. Myrdal a személyiség morális egyensúlyának szétrobbanásáról beszél (148. old.), és ez azért következik be, hogy „egy stabilabb egyensúly irányába” mozduljon el a személyiség fejlődése. Azt írta, hogy „... az emberi viselkedés mögött nincsenek homogén attitűdök, hanem harcban álló hajlamok, érdekek és ideálok vannak. Ezek némelyike tudatos, némelyike aktívan a maga irányába tereli a viselkedést.” (159. old.)

Ez a hatáskomplexum a társadalomban minden embert érint, így a fenti törvényszerűség *sui generis* érvényes a társadalom egészére. Az egyes ember a törekvéseit, céljait, tevékenységét történelmileg meghatározott viszonyrendszerben valósítja meg, melyben az egyéni akaratok vektorálisan összeadódva formálják történelmünket (Marx). Ez a folyamat csak abban az esetben járhat sikerrel, ha az egyes emberek saját környezetükre és önmagukra vonatkozó ítéletei többé-kevésbé konzisztensek a társadalom fejlődésével adekvát célokkal és ezzel összefüggésben szubjektív érdekeikkel.

A környezeti változásokról és saját tevékenységünkéről alkotott véleményünket – ahogyan meghatározzuk önmagunkat, vágyainkat, céljainkat stb. –, gyakran a változó társadalmi körülmények következményének tekintjük, és nem látjuk, hogy okai is a változásoknak. Myrdal itt ismét egy ilyen fontos körülményre mutatott rá; amikor arról beszélünk, hogy a vélemények nem csupán következményei (tükröződései) az adott társadalmi (gazdasági, politikai, kulturális stb.) folyamatoknak, akkor ezzel nem azt szeretnénk mondani, hogy azokat mind függetleníteni kellene az anyagi hatásoktól. „Maga az a tény, hogy a vélemények bizonyos mértékig opportunisták, maga után vonja, hogy meg fogunk változni a társadalmi környezetben végbemenő minden egyéb változás eredményeként.” Az ideológiák viszonylagosan önálló létét bizonyítja,

hogy a társadalmi mozgásban elsődleges szerepük van, legalábbis „integráns tényezők az ok-okozat kölcsönösen függő rendszerében”. (Myrdal 185. old.)

Régóta vitatott kérdés hazánkban is, hogy az *attitűdök* és a *vélemények* kvantitatív mérésének vajon vannak-e megbízható módszerei? Az az érzésem, hogy mindenütt a világon, így nálunk is magától értetődőnek vesszük azt, hogy ha valahol megjelennek a kérdezőbiztosok és *véleményt* kérnek, akkor a kérdezettek valamiről valamiféle „örök érvényű” törvényszerűségeket fogalmaznak meg. A másik probléma, hogy figyelembe vesszünk ugyan néhány szociális háttérre vonatkozó változót, azonban kevés figyelmet fordítunk azoknak a szociális és politikai összefüggéseknek a tanulmányozására, melyekben az egyes emberek véleménye vagy attitűdje kialakult. Ma még nincsenek kidolgozva tudományos alapossággal azok a *konkrét alapsémák* (kategóriák), amelyek egy-egy nagyobb társadalmi, politikai összefüggést reprezentálnának (például „alkotó értelmiségi”, „életminőség”, „munkásosztály vezető szerepe”, „osztályérdek-osztályközösség”, „szocialista államiság”, „szocialista munkamorál”, „szocialista erkölcs”, „magyarságtudat”, „szocialista hazafiság” stb.).

Persze (ezt is figyelembe véve) ma minden társadalomtudománnyal foglalkozó szakember előtt „nyitva a kapu”, hogy vizsgálataiban olyan és annyi változót használjon, amilyet és amennyit akar, s ezeket tartalmilag úgy értelmezze, ahogyan neki tetszik. Ez nem baj akkor, ha az olvasó számára is mindig kiderül, hogy az adott kategórián mit kell értenie.

Mindezt nagyon fontos lenne tisztázni már a felmérések előtt, ugyanis nagyon gyakran sem a kérdezők, sem a megkérdezettek nem értik pontosan, hogy voltaképpen mire is vonatkozik a kérdés. Vagyis: a vizsgálatok korrektsége (és objektivitása) érdekében kellene mindenekelőtt tisztázni, hogy vajon „egy nyelven beszélünk-e” mi kérdezők és a megkérdezettek. Példának okáért egyáltalán nem biztos, hogy a „természeti környezet” ugyanazt jelenti egy *környezetvédő* aktivista számára, mint egy olyan segédmunkás számára, aki főnökei utasítására naponta beleengedi a savas mellékterméket a Dunába.

Úgy gondolom, nálunk is érvényes Myrdal figyelmeztetése (185–191. old.), és útmutatásait érdemes újraolvasni. Azt írja, hogy a társadalomról alkotott vélemények általában két – egymástól eltérő – komponenst tartalmaznak: „1. a valóságra vonatkozó elképzeléseket, amelyek igazak vagy hamisak, teljesek vagy hiányosak lehetnek; 2. értékeléseket egy tényleges vagy tételezett valóságról, melyek különbözhetnek intenzitásban, világosságban, homogenitásban, de önmagukban se nem teljesen hiányosak vagy teljesek, se nem hamisak vagy igazak.” (185. old.)

Vannak olyan vélekedések is, amelyek vagy csak elképzeléseket vagy csak értékeléseket tartalmaznak, azonban az az általánosabb, hogy a *vélemények* a kettő kombinációi. Dialektikus kölcsönhatás van a két komponens között, hiszen az *elképzeléseket* befolyásolhatják az olyan értékelések, amelyek „tisztán” *racionalisak* (valamilyen véleményt, magatartást vagy viselkedést a saját maga és mások számára elfogadhatóbbá tesz, így szabadul fel a kognitív disszonancia keltette pszichikai feszültség alól) és erőteljesen szubjektívek. A másik megoldás, amikor az *elképzelések befolyásolják* az értékeléseket, hiszen ha a „perceptuális kapu” *kevésbé objektív*, akkor a következtetés sem lehet *egészen objektív*. Ha valaki például alsóbb szinten az autoriter hatalmi struktúrát képviseli, mint annak részese, akkor hajlamos arra, hogy a „nagypolitikában” érvényes módszerekkel azonosuljon és ennek szükségességét (és saját magatartását) azzal indokolja, hogy „ez a nép még nem érett meg a demokráciára, tehát ezért kiskorúként kell kezelni”.

Az a tény, hogy a *vélemények* és *attitűdök* közötti határvonal a kutatóknál is gyakran

„összemosódott”, azt igazolja, hogy sokan nem tesznek különbséget az úgynevezett „tisztá”, racionalitást sugalló koncepciók, és ezzel összefüggésben az émociók működési sajátosságai között. A szétválasztás kizárólag ismeretelméleti szempontból indokolt, hiszen émociómentes gondolkodás – és így természetesen megismerés – egyszerűen nem létezik. A *nézetek, vélemények* nem úgy „émociómentesek”, hogy ezek kialakításához nincs szükség émociókra; az egyénnek a kijelentésekhez való szubjektív viszonya azonban más minőségű és intenzitású, mint az attitűdök esetében. Az *attitűdök* gyökerei az emocionális szférába nyúlnak, az *attitűdök* szerinti vélekedés valamilyen konkrét összefüggésről mobilizálja az *érzelmi-akarat*i rendszert, az én-erőket is, tehát annak neurofiziológiai hatása – mint a vélemény kimondásának emocionális következménye – is mérhetővé válik.

Az attitűdök alapján hozott döntés ezek szerint *értékorientált döntés*, vagyis *értékelés*. Az emberek viszont kimondják gondolataikat, véleményüket, elképzelésüket valamiről anélkül, hogy *átélnék, átéreznék* kijelentésük érzelmi súlyát. Bár tudjuk, hogy gondolataink értéktermináltak, kijelentéseink – tartalmilag – lehetnek igazak vagy hamisak, maga a kijelentés azonban nem biztos, hogy tartalmaz emocionálisan mobilizált értékelő mozzanatot is. Ha egy kérdőívben megkérdezzük egy fehér embert, hogy ha lenne eladósorban levő lánya, akkor szívesen venné-e, hogy egy Afrikában élő színes bőrhöz menjen feleségül; ha az illető „öntudatosan, faji előítéletektől mentesen” válaszol (például csoportnyomásra), akkor a legkisebb megrázkódtatás nélkül válaszolhat „igen”-nel. Különösen akkor, ha mindössze egy százaléknyi esélye van arra, hogy a feltételezés valóra is válik. De mi történik akkor, ha a kérő valóban megjelenik? Vajon akkor is ezt mondaná?

Az emberek tehát vélekedhetnek sokféleképpen, de ha bizonyos következmények is előre láthatók, akkor már nem biztos, hogy a kutató kérdéseire adott válaszok minden esetben úgy értékelhetők, hogy az egyének a választásuknak vagy véleményüknek megfelelően fognak viselkedni a jövőben.

Ha azonban a vizsgálatot úgy szervezzük, hogy bizonyos tevékenységi körre (például politikai aktivitás, rendszerhez való viszony stb.), eseményre vagy magatartásra nézve kidolgozunk olyan állításokat, amelyek a konkrét viselkedés szintjén fogalmazódtak és az adott tényezőre vonatkozó viselkedési repertoár minél szélesebb körét fogják át, akkor nagyon valószínű, hogy a megkérdezettek többsége az állítások alapján választani és dönteni kényszerül, mégpedig úgy, hogy a saját személyiségére jellemző módon *értékeli* az állításokhoz való szubjektív viszonyát. Ezt kell tennie, hiszen a véleményben megfogalmazott állítások *implicit*e magukban hordozzák az adott valóságra vonatkozó értékorientációkat is. Mivel a valóság egy-egy dimenziójára konstruált állítások mindig skálát alkotnak, a skála értékpontjaiból (intervallum-skála) „leolvasható” az attitűd iránya és intenzitása.

Fontos tudni, hogy a társadalmi struktúra feszültségei minden esetben az individuális létviszonyokban is „lecsapódnak” és voltaképpen ez az alapja annak, hogy az egyes emberek attitűd-struktúrájának minőségi mutatóiról egész társadalmi rétegekre vonatkozó következtetések is levonhatók.

Régóta ismert, hogy az ember tevékenységét a változó élethelyzetek ellenére bizonyos konzisztencia jellemzi. Ahhoz, hogy valaki mint állampolgár sikerrel részt vehessen valamely közösség életében, rendelkeznie kell az adott szociális környezetre jellemző viselkedési repertoár kognitív és konnotatív reprezentációjával. Persze minden konkrét interakciónak vannak egyedi – soha nem ismétlődő – elemei, mégis, a viselkedéses jellemzők kognitív reprezentációi szükségszerűen egy típusba sorolható összes interakció közös, tipikus jegyeinek elvonatkoztatásán alapulnak. Ha az általánosan el-

fogadott viselkedési sémákra vonatkozóan kérdéseket teszünk fel, akkor a válaszokból megállapítható, hogy az egyén hasonló szituációban – nagy valószínűséggel – hogyan fog viselkedni. A pszichológia különböző szakterületeinek közös érdeklődése az attitűd iránt elsősorban azzal magyarázható, hogy a jelenségek megvilágítása minden pszichológiai diszciplína végső céljához, az emberi magatartás jobb megismeréséhez és a *várható viselkedés kiszámíthatóságához* visz közelebb.

AZ ATTITŰDVIZSGÁLAT NÉHÁNY MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA

Az attitűdök vizsgálatában csak a társadalmi mozgástér bizonyos régióinak áttekintésére van szükségünk (és lehetőségünk is). Gondot okoz annak meghatározása, hogy a politikai szférában a „hic et nunc” társadalmi mozzanatok milyen összefüggésszerek részeként kell értelmeznünk, és nem kevésbé az, hogy ezek milyen immanens kölcsönhatások eredőjeként vannak jelen az emberek tudatában és viselkedési rendszerében.

A legnehezebb meghatározni – és még nehezebb operacionalizálni – azt, hogy a személyiség politikai fejlődésére ható tényezők közül melyek azok, amelyek kifejezetten determinálják, és melyek azok, amelyek csupán aktuálisan – bizonyos mértékig – befolyásolják, módosítják a politikai magatartást.

Problematiszunk továbbá, hogy az egyénnek a vizsgálattal kapcsolatos érzelmi beállítódása, hangulata is befolyást gyakorol. Az adott érzelmi állapot ugyanis az egész gondolkodási folyamatra kihat, ezért előfordul, hogy a hangulat az egyént attitűdjének módosítására kényszeríti.

A probléma összetettsége miatt olvasható a szociológiai és pszichológiai irodalomban többféle vizsgálati eljárás. Mi a kérdőíves teszt módszert választottuk, mert kitöltése nem okoz nehézségeket, viszonylag gyorsan felvehető, értékelése egyszerű és használhatóságát tekintve eléggé elterjedt és megbízható. Mindezek mellett az értékeléskor figyelembe vettük:

1. Csak azok az attitűdök értelmezhetők jól, amelyek bizonyos társadalmi csoportra nézve jellemzőek. A kapott mérőszámok azt reprezentálják, hogy az adott csoportok a méréskor mennyire kedvezően vagy éppen kedvezőtlenül viszonyulnak valamilyen társadalmi vagy politikai eseményhez.

2. A politika attitűdök a személyiség integráns részét képezik, de nem izolálhatók a személyiség más attitűdjeinek befolyásaitól.

3. Vannak olyan időszakok, amikor a *politikai attitűdökre* vonatkozó kijelentések mögött különösen nagy „önvédelmi tendencia” (ego-védő) húzódhat meg, ez ellen a hatás ellen a *névtelenség* sem nyújt teljes védelmet.

4. A belátási készség hiánya, a tudatlanság, az előítéletek, a gyanakvás, a neurotikus szorongások és/vagy a túlzott lelkesedés, a konformitásra való hajlam, mind-mind befolyásolhatja a vizsgálatot, azonban nem olyan mértékben, hogy azok a vizsgálati eredmények tendenciaszerűségét lényegesen megváltoztatnák.

5. Megjegyezzük, hogy az állampolgárok politikai hovatartozását csak bizonyos értelemben lehet az adott politikai rendszer függvényeként interpretálni, hiszen a politikai beállítódást is alapvetően azok az úgynevezett „*alap-attitűdök*” határozzák meg, amelyek az „*individuális szocializációs keretben*” a környezeti tényezők hatására alakultak ki. Eysenck idézi R.H. Thonless „bizonyosság törvényét” („law of certainty”), mely a következőket mondja ki: „Ha valamilyen emberi közösségben olyan erők hatnak, amelyek lehetővé teszik, hogy valamely ideológiát egyidejűleg elfogadjanak vagy

elutasítsanak, akkor ennek a következménye nem az lesz, hogy a többség valamilyen közbülső (semleges) álláspontra helyezkedik, hanem az, hogy a csoport két táborra szakad, egyik része magas fokon elfogadja, míg a másik éppen ilyen intenzitással elutasítja azt!” (Eysenck 1975. 36. old.)

Ez azt jelenti, hogy ha senki nem tudja eléggé megbízhatóan, mi a teljes igazság bizonyos kérdésben, akkor az emberek hajlamosak általában szélsőséges álláspontra helyezkedni – részben a saját személyiségüknek, másrészt a konkrét szituáció jelentőségének megfelelően.

A nemzetközi pszichológiai szakirodalomból ismert vizsgálati eljárások közül *H. J. Eysenck és G. Wilson* Politikai Attitűd Tesztjét tartottuk legalkalmasabbnak arra, hogy hazai viszonyainkra adaptáljuk, Eysenck előzetes engedélye alapján. A tesztkritériumok megválasztásában és az értéktényezők (skálák) szerkesztésénél is Eysenck módszerét követtük.

Az állításokat az eredeti teszt fordítása után úgy válogattuk össze, hogy azok tükrözzék a mi saját kultúránkra jellemzően a – napi sajtóban, rádióban, televízióban elhangzó, többnyire általánosnak tekinthető – társadalmi és politikai állásfoglalásokat, kijelentéseket. A kijelentések egy részének nem kell nyilvánvalónak lennie, ha azok implícite tartalmazzák az attitűdre vonatkozó állításokat – és ezek a statisztikai mérések során is bizonyítást nyernek.

VIZSGÁLATAINK KÖZPONTI KÉRDÉSE: A POLITIKAI ATTITŰD

A *politikai attitűd* fogalmán a társadalmi gyakorlatban kialakult – a társadalom politikai rendszerére vonatkozó – nézetek, képzetek, viselkedési predispozíciók és értékorientációk hierarchikus, dinamikus szerveződését értem, amelyek az egyén meghatározott társadalmi szituációban történő politikai magatartását befolyásolják, illetve meghatározzák.

A politikai attitűdök kialakulását az alábbi tényezők befolyásolják.

1. *A társadalmi körülmények:* a társadalom tagozódása, osztály- és rétegviszonyok; az aktuális nemzetközi politikai légkör; a politikai rendszer sajátosságai; a gazdasági rendszer sajátosságai; a társadalom erkölcsi és politikai értékrendszere; a társadalmi közérzet sajátosságai; a szolgáltatás rendszere és színvonala; nemzeti érzések, hagyományok és értékorientációk rendszere.

2. *Közvetlen létfeltételek és létviszonyok:* a család szocioökonómiai státusa (SES); az egyén gazdasági és kulturális háttérviszonyai; erkölcsi, politikai, kulturális értéknívója; családi viszonyok; az egyén egészségi állapota; a politikai gyakorlat sajátosságai; az egyéni politikai célok és a politikai gyakorlat közötti konzisztenciák; azok a személyiség-szükségletek, melyek a politikai gyakorlattal vannak összefüggésben (karrier- és presztizisztényezők).

A politikai magatartást közvetlenül meghatározó tényezők.

1. *A politikai viselkedésre irányuló attitűdök:* politikai tudatosság és ismeretszint; politikai elkötelezettség (meggyőződés); saját szükségletek és életstratégiák értelmezése, összevetése a politikai gyakorlattal; a közvetlen szociális környezet (a réteg és osztály) politikai arculata és értékviszonyai; politikai mozgalomhoz való tartozás igénye és gyakorlata.

2. *Normatív viselkedések rendszere (értékorientációk)* az első pontban szereplő attitűdökre vonatkozóan (a szubjektív szükségletek függvényében).

3. *A szociális (közösségi) normák elfogadása és a politikai követelmények teljesítésére irányuló motivációk* (helytállás, felelősségtudat, áldozatvállalás, közösségi érdeket előtérbe helyezni tudás, önfeláldozás stb.)

A politikai attitűdöket persze a fentiekén kívül még más tényezők is befolyásolják, azonban ezeket nem részletezzük.

SKÁLASZERKESZTÉS

A skálaszerkesztés Thurstone-típusú (differenciális) kérdőívtechnikával történt. Ez a típusú skálázási eljárás leginkább megközelíti az úgynevezett *intervallumskálát*, amely-nél pontosan ismertek a dimenzióon levő pontok közötti távolságok (például egy 40 itemet tartalmazó skálán egymástól egyenlő távolságra 40 jelölés található), s egyenlő numerikus távolságok egyenlő értékkülönbségeket fejeznek ki a mért kontinuumon. Ez a skálázási eljárás alkalmas és megbízható arra, hogy egyes csoportok attitűdkülönbségeit vagy változásait összehasonlítsuk. Az egyes dimenziók végpontjai mindig a teljes *elutasítást* vagy a teljes *elfogadást* jelentik.

Az eredeti angol változat 176 itemet és 7-skálát tartalmazott. A 7 skála:

- 1 – Engedékenység – következetesség
- 2 – Fajvédelem – fajvédelem-ellenesség
- 3 – Vallásosság – ateizmus
- 4 – Szocializmus – kapitalizmus
- 5 – Demokrácia – diktatúra
- 6 – Konzervativizmus – progresszivitás
- 7 – Pacifizmus – militarizmus

Saját tesztünk kialakításához a próbamérésekre mintegy 480 itemből válogattunk ki – a szokásos módszerekkel, a felmérés dimenzióival összefüggésben – 262 itemet. A felvett anyagot „point biserialis” itemanalízissel dolgoztuk fel. Az előtesztelést 600-as mintán végeztük és a kapott adatokat BMDP programmal elemeztük. A kétoldalú faktoranalízis elvégzése után összesen 10 faktorra és 214 itemre kaptunk megfelelő korrelációs értékeket (0,3–0,8), mi azonban – szükségleteink szerint – csupán 6 faktorral dolgoztunk.* A szériahatás kiküszöbölése érdekében az itemeket randomizáltuk.

A TESZT FELÉPÍTÉSE ÉS A KRITÉRIUMOK ELMÉLETI ALAPJAI

I. Kapitalizmus–szocializmus skála

A teszt-kritériumokat úgy válogattuk, hogy azok valamennyire tükrözzék a társadalmi valóság fontosabb összefüggéseit, amelyek közvetlenül az osztályviszonyokra épülnek.

Indikátorok: gazdasági rendszer; államiság, állami élet; társadalmi szabadság, demokratizmus; internacionalizmus; nemzetközi békeharc; katonai és politikai szövetségi viszonyaink; a Szovjetunióhoz fűződő viszony; a párt vezető szerepe.

* Itt mondok köszönetet dr. Vargha András egyetemi adjunktusnak és Marián Béla tanársegédnek a statisztikai feldolgozás során nyújtott értékes közreműködésükért, dr. Barkóczy Ilona egyetemi docensnek a hatékony szakmai bírálatért és útmutatásért, valamint Erőss Katalin pszichológus asszisztensnek önzetlen és lelkiismeretes munkájáért.

A mai társadalmi és történelmi valóságban persze nehezen lehet megragadni a politikai attitűd „rendszerspecifikus” indikátorait. Ugyanis a jelenlegi „szocializmus” tartalmi céljainak megfelelő elvi és morális követelményei – például hogy ideológiánk történelmileg megalapozott és a gyakorlatban igazolt legyen – igen sok tekintetben korrekcióra, reformra szorulnak.

II. Nemzettudat, hazafiság – nacionalizmus

Az ország társadalmi helyzetéből és történelmi körülményeiből adódik, hogy a tőkés országoktól eltérően – ahol a színes bőrékkel, a vendégmunkás népességgel szembeni attitűdöt tartják számon mint fontos diszkriminatív politikai tényezőt – nálunk az etnikai kisebbségekkel való viszonyokat kell tüzetesebben vizsgálni. Természetesen ez a skála is összetett. Olyan tartalmi komponenseket vettünk figyelembe, amelyek összefüggésben vannak az államrendszer sajátosságaival.

Az egyén valamely társadalmi csoporthoz való tartozásának tudata értékorientációkban és emocionális kötődésben reprezentálódik. A csoportdinamikai hatások rendszerjellegűek – bizonyos rendezőelvek szerint –, meghatározzák az egyén érték- és normarendszerét, a csoporthoz való tartozás kritériumait, és *kijelölik* az egyén saját helyét a társadalomban.

Így tehát az egyén önmagát és a szociális csoporthoz való tartozást is a szociális kategóriák rendszerében értelmezi. Ezért a szociális identitás úgy is felfogható, mint az egyén önmeghatározása. Ha a csoportban az egyén nem kapja meg *mindazt, ami igényeit és szubjektív törekvéseit kielégíti*, akkor a csoporttal szembeni elégedetlensége miatt arra fog törekedni, hogy a csoportot elhagyja.

A *nemzeti* mivolt – a rendezőelvek között – az ember társadalmi identitásának egyik releváns tényezője ugyan, *de pszichológiai értelemben* nem annyira érzékeny e kategória az ideológiai tartalmakra, mint a kialakulását determináló érdekekkel kapcsolatos gazdasági, társadalmi és történelmi viszonyokra. A nemzettudat funkciója, hogy az egyén a saját környezetében elsajátított és átélte tapasztalatainak, kialakult életérzéseinek birtokában el tudja helyezni önmagát a *sajátjának* tekintett és a számára *idegen* környezet dimenziója mentén. Az „önbesorolás” a mindennapi élet viszonylag egyszerű mozzanata, melyet a társadalmi praxisban gyakran átélünk, ha hovatartozásunk legáltalánosabb – nemzeti – síkján (magyar vagyok vagy valami más nemzethez tartozom) merül fel a kérdés. Nehezebb lesz a dolgunk akkor, ha a *nemzeti identitás* problémakörébe politikai – osztály- – szempontok is szerephez jutnak. A társadalmi partikularitás érvényesülését az állam hatalmi struktúrája biztosítja, így egészen természetesnek tűnik, hogy a különböző állami közvetítő rendszereknek (család, iskola) gondoskodniuk kell arról, hogy az általános (nemzeti) érdekek hangsúlyozása mellett a partikularitások is a politikai tudat integráns részévé váljanak.

Mivel a közvetítő rendszerek eléggé sajátosan működnek, valamiféle homogenitás a nemzettudat terén – bonyolult történelmi tradíciók miatt – sem nagyon elvárható.

A felszabadulás után – különösen az 1956 utáni időszakban – az MSZMP ideológiai munkájában többször erőteljes hangsúlyt kapott, hogy a szocializmus építésében nemzeti sajátságainkat, az *internacionalista elkötelezettség fenntartása mellett* feltétlenül érvényesíteni szükséges. Ez azonban mind a mai napig igen ellentmondásos folyamatnak tekinthető, a sok bizonytalanság egyrészt újratermelt bizonyos nacionalista jellegű elmentéket, másrészt jelentős ellenszenvet generált az internacionalizmussal szemben, még olyan területeken (csoportokban) is, ahol teljességgel hiányzik annak objektív létalapja. Elgondolkasztató, hogy a KGST-országok közötti gazdasági, politikai kapcsola-

tokban megnyilvánuló érdekkülönbségek a közvélemény előtt sokáig többnyire tabunak számítottak.

A „nemzeti-nemzetközi” dimenzióval jelzett identitásképp éppen úgy, mint nemzeti történelmünk egy – a régebbi időszakban kialakított – eszmerendszerrel való értelmezése is egyre problematikusabbá válik. Ezek az ellentmondások jelentősen differenciálják a társadalmat és az identitászavar – az erőteljes emocionális töltés révén – dez-organizációs hatást válthat ki bizonyos szubkultúrákban – mely különösen társadalmi válsághelyzetekben válik kritikussá.

Indikátorok: nemzethez való tartozás érzése; nemzeti kisebbségekhez és határainkon kívül élő magyarokhoz való viszony; más népekhez, országokhoz való viszony; előítéletek az etnikai kisebbségekkel (cigányokkal, színes bőrűekkel) és vallási csoportokkal (zsidókkal) szemben; az internacionalizmus elvei és a gyakorlati megvalósulás lehetőségei.

III. Világnézet. Ateizmus – vallásosság

Ez a skála az Eysenck-féle változatban is fontos helyet foglal el, noha a világnézet hatását és szerepét a politikai attitűdök alakulásában még nem vizsgálták kellő tudományos alapossággal. A történelemben persze elegendő tapasztalat gyűlt össze azokról az eseményekről („vallási” háborúk), amelyekben a *hit* játszott – vagy játszsa – a központi szerepet. A modern társadalmakban többnyire „hivatalosan” törekednek az állam és az egyház közötti kapcsolatok tisztázására és funkciók szétválasztására. Itt az állampolgár *személyes autonómiájához tartozik*, hogy saját lelkiismerete szerint ateista-e vagy valamelyik vallási felekezethez tartozik. A szocializációs folyamatban az utódokba minden olyan környezeti (kulturális, viselkedési, nyelvi stb.) hatás átöröklődik, melynek a felnőttek jelentőséget tulajdonítanak. Ez természetesen a világnézeti hovatartozás tekintetében is így van. A világnézeti problémák érzékelése és megoldása a társadalomban mindig a politikai rendszer feladata volt és az marad a jövőben. Ahogyan a politikai rendszer *e reális* problémát kezeli, illetve megoldja, bizonyos értelemben önmagát minősíti. Azonban itt többről van szó: ha a vallásos állampolgárok korlátozástól mentesen élhetnek alkotmányos jogaikkal, az – feltételezhetően – belső érzelmi egyensúlyukra is hatással van. Több bizonyíték szól amellett, hogy az emberek az érzelmi állapotukat úgy dolgozzák fel, mintha olyan kognitív információs egységek lennének, amelyek más kognitív tartalmakra is hatást gyakorolnak. Ilyen értelemben a vallásos embereknek a vallásgyakorlási joga *alapvető szükségletként* jelentkezik, ezért annak kielégítése – a szociális helyzettől függetlenül – az egyén számára rendkívül fontos. Ha tehát a vallásgyakorlás szükséglete felekezetre való tekintet nélkül kielégíthető, ez természetesen növeli az állam iránti bizalmat, csökkenti a pszichikai frusztrációt, s ez pozitív érzelmeket generál. Az érzelmi tapasztalat forrása és jellege, az ennek következtében kialakult hangulati állapot, valamint a szociális környezetre vonatkozó ítéletek közötti *kölcsönhatásoknak* mind a memóriára, mind a viselkedést vezérlő kognitív működésre domináns hatása van. A világnézet társadalmi jelentőségét tekintve fontos megjegyezni, hogy a strukturált világnézeti „alapállás” – akár vallásos, akár ateista jellegű – mindenképpen erősíti a pszichikai egyensúly fenntartását és csökkenti a frusztrációt, ha az egyén olyan társadalmi viszonyokban él, *melyben a világnézeti szabadság* konkrétan elérhető, felvállalható érték, és az egyén számára a meggyőződése melletti kiállás semmilyen diszkriminatív kockázattal nem jár. Ez az oka annak, hogy a *világnézeti hovatartozás* – mint az egyén attitűdrendszerének domináns része – a szocializmusban sem veszíti el jelentőségét, sőt a világnézeti szilárdság, a társadalmi tudat minden tényezőjére (erkölcs, politika, filozófia) valamilyen mértékben hatást gyakorol.

A vallások – többnyire – szigorú, istenfélelemre alapozott követelményeket támasztanak a hívőkkel szemben. Szinte általánosnak tekinthető az önuralommal, önfegyelemmel, önellenőrzéssel kapcsolatos viselkedési kényszerek kialakítása, megtanulása. Ehhez igen magas szintű érzelmi odaadásra – belső motiváltságra – van szüksége az egyének ahhoz, hogy a viselkedés szintjén az elvárásoknak – a társadalmi-politikai elvárásoknak is – ösztönszerűen, automatikusan meg tudjon felelni. Persze az ateista nevelési rendszernek ugyanilyen karakterű egyének kinevelése a célja, és sikeres is, ha az erkölcsi tartalom kellően definiált és reális alapokon nyugszik.

Indikátorok: a világnézet szerepe a gyakorlati életben; az egyházhoz való viszony; a vallásgyakorlás mint lelki szükséglet; az erkölcs és vallás közötti viszony értelmezése; a hiten alapuló szociális magatartás jellemzői; a vallásos hit és a hiedelmek; az ateizmus és a természettudományos világnézet összefüggése.

VI. Társadalmi közérzet. Elégedettség – elégedetlenség

Ebben a skálában az állampolgárok napi gondjait tükröző attitűdjeit közelítjük meg. Az állításokat úgy fogalmaztuk, hogy azok az állami, szociális intézmények és a szolgáltatási apparátus működési mechanizmusára, elosztási viszonyokra és néhány más – közérzetet befolyásoló – tényezőre vonatkozzanak.

Szociálpszichológiai értelemben az *elégedettség* olyan pszichikai állapot, amit az ember akkor érez, ha szükségletei többnyire ki vannak elégítve. A szükségletek természetesen igen sokfélék és a kielégítés módja is különböző. Témánk szempontjából lényeges, hogy az emberi szükségletek hierarchiájában jelentős helyet elfoglaló *önmegvalósítási, önérvényesítési motívum* – mely az ember számára mint az alapvető szükségletek kielégítését biztosító tevékenység legfőbb hajtóereje – szabadon kibontakozhat-e. Ha a szociális identitás folyamatában kialakul az ember reális önképe, akkor hajlandó elszámoltatni olyan viselkedési sémákat, amelyek a saját érvényesülési esélyeit növelik. A politikai szférában értelmezve ez azt jelenti, hogy az *egyén szívesebben támogat* vagy vesz részt olyan társadalmi vagy politikai akciókban, melyek konzisztensek életfelfogásával, törekvéseivel, érdekeivel, a politikai elvárások pedig kongruensek saját céljaival és végső soron a szükségleteinek kielégítését szolgálják. Rendkívül fontos, hogy az egyén tevékenysége során képes legyen bizonyos környezeti ellenállások, feszültségek pszichikai feldolgozására, leküzdésére. Ezt viszont csak akkor tudja elérni, ha viszonylag *kiegyensúlyozottan* élhet, amikor is a saját értékorientációi, *önértéktudata és a társadalmi realitások* között nincs lényeges ellentmondás. Ugyanezek a szociálpszichológiai összefüggések érvényesek a szociális rétegeken, csoportokon belül a csoportok egymás közötti viszonyaira is.

Több vizsgálat igazolta, hogy a pozitív társadalmi és politikai légkörnek az állampolgárok közérzetére nézve aktiváló hatása van, mely jelentős mértékben összefügg a munkaerőkölcsükkel, teljesítménymotivációjukkal és politikai aktivitási készségükkel. A munkának – mint a legjelentősebb értékorientáló tényezőnek – meghatározó szerepe van az egyén (és a közösségek) elégedettségi színvonalának alakulásában, azonban ezt olyan hatások is befolyásolják, mint a családi viszonyok, az infrastrukturális szint, a szolgáltatások minősége, lakáskörülmények, kulturális ellátottság stb. Ezek a közvetlen létfeltételekhez kapcsolhatók, de *nem elhanyagolható mértékben* jelen vannak a *politikai intézményrendszer működéséből leszármazó jó vagy rossz tapasztalatok* is. Valamely politikai rendszerrel való elégedettség (vagy elégedetlenség) mértéke igen sokféle hatás összegződése alapján alakul ki. Az állampolgárok lojalitáskészsége attól függ, hogy ezek a hatások milyen szubjektív tevékenységre, aktivitásra készítetik; ez a politikai rendszer számára különösen válsághelyzetben okozhat gondot. Ha ugyanis valamilyen oknál

fogva az állampolgárok számára a politikai rendszer értelmezési sémái törékennyé vagy érthetatlenné válnak, akkor a szükségletek kielégíthetetlensége miatt érezhetően legyengül a motivációs rendszerük, a közösségekben megindul egy dezorganizációs tendencia, a szociális feszültségek kezelhetatlenné válnak. A szociális biztonságérzet hiánya komoly pszichikai majd strukturális válságba sodorhatja az egyént és a társadalmat egyaránt.

Indikátorok: a megélhetési viszonyokat meghatározó gazdasági tényezők (gazdasági mechanizmust érintő kérdések); a nemzeti jövedelem felhasználásának módja; a kereseti és munkaviszonyokkal való elégedettség; társadalmi szabadság; viszony az ellátáshoz, családi élethez, oktatáshoz, nevelési rendszerhez.

V. Személyiségdominanciák. Extroverzió – introverzió

Szinte minden olyan szakirodalmi mű, amely személyiségtulajdonságokat vizsgáló teszteljárással foglalkozik, az I-E dominanciák szerepét hangsúlyozza. Ez a politikai attitűdök vizsgálatában is rendkívül fontos, hiszen a megbízhatóság, tapintat, vezetői készség, tolerancia, teljesítménymotiváció, emlékezet stb. mind olyan tulajdonságok, amelyek nem kizárólagos pszichikai, hanem neurofiziológiai sajátosságokat is tükröznek. Eysenck (1975) és mások kiemelik például a stresszaktivitás és az élményfeldolgozási sajátosságok közötti összefüggést, vagy a döntési folyamatban és a politikai aktivitásban megnyilvánuló különbségeket, amelyek nem a szociális környezet sajátosságaiból, hanem egyértelműen az egyén szubjektív pszichikai jellemzőiből adódnak.

Az extroverzió-introverzió fogalmak azonban nem tartalmazznak arra vonatkozóan semmiféle utalást, hogy az emberek személyiségtulajdonságait tekintve egyértelműen az egyik vagy a másik kategóriába sorolhatók. Ezeket a fogalmakat olyan értelemben használjuk, hogy egy dimenziónak e két szélső pólusa között kontinuitás áll fenn, melyen belül az emberek többsége a középső zónában helyezkedik el.

A politikai aktivitás irányát és minőségét olyan személyiségtulajdonságok is befolyásolják, mint a magabiztosság, kompetencia, önismeret és kulturális igénynivó stb. Ézért szokták megkülönböztetni a politikailag inaktív, aktív, konformista, reformista, protestáló típusú személyeket. Az attitűd a politikai identitás kifejeződésére alkalmas, ezért a konkrét szociális szituációkra adott válaszokból az is kikövetkeztethető, hogy az egyén milyen személyiségdominanciákkal rendelkezik. Az általános cselekvési kompetencia a szociális viselkedésben *alapvető* fontosságú személyiségtényező, ebből következően – optimális esetben – a politikai kompetenciának is illeszkednie kell egyrészt az adott társadalmi-politikai rendszer kognitív morális és cselekvési aspektusaihoz, másrészt a szubjektív értékorientációkhoz.

A teszt kritériumait az eysencki skálához képest nem változtattuk lényegesen, csupán „magyarítottuk” az itemeket (lásd Allport, 1980.).

VI. Társadalmi tolerancia. Toleráns – intoleráns

Minden társadalomra általánosan jellemző, hogy az emberek képességeik, morális fejlettségük, személyiségtulajdonságaik, céljaik, vágyaik, szükségleteik tekintetében különböznek egymástól. Úgy is mondhatjuk, hogy ez a társadalom természetes állapota. A mindenkor politikai rendszer egyik funkciója, hogy a rendszerre jellemző módon és eszközökkel az egyes rétegek, osztályok és természetesen az egyes emberek alapvető szükségleteit kielégítse és a kompetens társadalmi osztály uralmát fenntartsa. A politikai intézmények természetesen nem tudnak olyan intézkedéseket hozni, melyek alapján minden igény egyformán kielégíthető volna; ezt általában a tömegek elfogadják. A társadalmi egyenlőtlenség csökkentésének szándéka és eredménye is igen eltérő. Azt

azonban már kevésbé fogadják el az emberek, ha a politikai rendszer nem vagy csak kevésbé veszi figyelembe a társadalmi többség igényeit, céljait és szükségleteit. A szociális feszültségeket elmélyíti, ha a politikai uralom nem legitimizálja törekvéseit, nem törekszik konszenzusra, ezzel semmibe veszi bizonyos csoportok érdekeit kifejező „politikai kompetenciákat”. A politikai kompetencia – mint utaltunk rá – nem elszigetelt személyiségjellemző, hanem az „általános szociális kompetencia” releváns, viszonylag önálló része. A politikai rendszer a jellegének és tartalmának megfelelően reagál a feszültségekre és/vagy nem enged a nyomásnak és *szigorítja* követelményeit (diktatúrák), vagy felismeri a változtatás szükségyszerűségét és *engedékenyebb* politikával, konszenzusokkal, a szabadság lehetőségeinek kiterjesztésével igyekszik az akadályokat leküzdeni.

Szociálpszichológiai szempontból fontos: az állampolgárok a fennálló hatalommal szemben akkor és azért veszítik el a türelmüket, ha a hatalmi struktúra legitimációs törekvései megszűnnek (vagy ki sem alakultak), vagy ha a tömegek és a hatalom közötti konszenzusok elégtelenek.

Ebben a skálában azt vizsgáltuk, hogy a társadalom egyes rétegei mennyire elégedettek egyrészt a hatalmi struktúra céljaival és módszereivel, másrészt bizonyos társadalmi rétegekben fellelhető társadalmi feszültségek kezelésével. Eléggé toleránsnak tartják a hatalmi szerveket – vagy talán túl engedékenynek – a hibákkal és anomáliákkal szemben? Mennyire megértőek és elnézőek önmaguk és mások hibáival szemben? Elfogadják-e a hatalom felől érkező kezdeményezéseket és elegendőnek tartják-e ahhoz, hogy érdekeik védelmét nyugodt lelkiismerettel a hatalmi szervekre bízzák?

Az attitűdvizsgálatban azért van szükség az ember szociális toleranciájának (tűrésségének) vizsgálatára, hogy a nemzeti közmegegyezés lehetőségeit világosabban lássuk.

A politikai vezetéssel szembeni bizalom vagy bizalmatlanság az egyének részéről ugyanúgy merül fel, mint a csoporttal szemben: a fő kérdés az, hogy a hozott intézkedések mennyire igazságosak, kifejezik-e az egyének érdekeit és hajlandóak-e elfogadni azokat. Egyértelműen definiált nemzeti és osztály(réteg)célok nélkül ugyanis elgyengülnek a társadalmi integrációt tápláló erőforrások, a motiválatlanság és a hatalommal szembeni elégedetlenség miatt csökken a tömegek aktivitása.

Az elveszett (gyakran illuzórikusan magabiztossá szépített) jövőkép nemcsak a politikai hatalom főszereplőinek presztízsét, hanem a társadalmi konszenzust, a rendszer legitimációját is veszélyezteti.

A szocializmusnak sajátos mozgásrendszere van, mely nem azt jelenti, hogy az egyéni és csoportérdekeket automatikusan alá lehet rendelni valamiféle „össztársadalmi érdek”-nek.

Mind az egyének, mind a csoportok – teljesen magától értetődően – saját érdek- és szükségletrendszerüknek megfelelően fognak cselekedni. Ezért a legszélesebb értelemben vett érdekegyeztetésre van szükség ahhoz, hogy a társadalom többsége elfogadja a meghirdetett társadalmi célokat, interiorizálja és hajlandó legyen annak szellemében cselekedni.

A FELMÉRÉS NÉHÁNY TANULSÁGA ÉS EREDMÉNYEI

Azért, hogy az eredmények más felmérésekkel * is összevethetők legyenek, a Válaszlap üres részére – az anonimitás mellett – az alábbi információkat kértük:

1. lakóhely
2. életkor
3. nem
4. iskolai végzettség
5. szakképzettség
6. társadalmi mobilitás.

A *minta adatainak értékelése* BMDP 2D programcsomaggal R-20-as számítógépen történt (1984. szeptember-október).

N = 1446 fő

RÉSZLETESEBB ELEMZÉS – SKÁLÁK SZERINT

A statisztikai elemzést a teszt egyes skáláira kapott pontszámok alapján végeztük. Az egyes skálákban gyakorisági eloszlást, átlagot és szórást számoltunk, az egyes skálákon belül faktoranalízist; az egyes változók közötti viszonyt több szempontú varianciaanalízissel végeztük. Később a tesztet klaszter-elemzéssel is feldolgoztuk. **

A skálákban szereplő – az összehasonlítás alapjául szolgáló – *átlag- és szórás-értékeket* „standard” fogalommal jelöltük, mert ezek az előzetes mérésekben kapott (N=600 fő) eredményeket tükrözik.

I. skála (56 item) A politikai rendszerhez való viszony

	Standard	1984	1988
\bar{x}	30,00	40,41	30,48
SD	4,13	10,00	11,43

Alacsony pontszám: Polgári demokrácia, kapitalizmus elfogadása.

Magas pontszám: Szocializmus, szövetségi viszonyok, MSZMP vezető szerepe elfogadása.

II. skála (33 item) Nemzeti identitás

	Standard	1984	1988
\bar{x}	17,00	15,14	15,57
SD	2,58	5,06	5,08

Alacsony pontszám: Internacionalista, etnikumokkal szemben toleráns, optimális nemzeti büszkeség.

Magas pontszám: Nacionalista, a nemzetiségekkel szemben intoleráns.

• Tájékoztatásul közöljük, hogy ugyanezzel a módszerrel egy vidéki városban reprezentatív felmérést végeztünk 1988-ban. Egy más időpontban ennek részletes eredményeit is közöljük. Ezúttal csupán a teszt *érzékenységről* szerzett tapasztalatainkat adjuk közre az egyes skálákban kapott átlagok ismertetésével (N = 496 fő).

** A szerző szívesen rendelkezésre bocsátja a tesztet, a felvételi eljárást és a feldolgozás módszereit azoknak, akik ezt alkalmazni akarják.

III. skála (26 item) Világnézet. Ateista – vallásos

	Standard	1984	1988
\bar{x}	12,00	6,37	7,37
SD	2,36	3,95	4,30

Alacsony pontszám: Ateisták, de az egyházzal szemben toleránsak.

Magas pontszám: Vallásosak, szertartásokon is részt vesznek, igénylik a teljes és nyílt vallásszabadságot.

IV. skála (29 item) Társadalmi közérzet, elégedettség, tolerancia

	Standard	1984	1988
\bar{x}	14,00	12,80	15,30
SD	2,23	3,14	3,08

Alacsony pontszám: Elégedett az ellátással, szolgáltatással, a helyzetével.

Magas pontszám: Elégedetlen, kritikus.

V. skála (40 item) Személyiségdominanciák. Introverzió – extroverzió

	Standard	1984	1988
\bar{x}	23,00	18,59	18,66
SD	2,57	4,63	4,85

Alacsony pontszám: Introvertált, befelé forduló.

Magas pontszám: Extrovertált.

VI. skála (30 item) Társadalmi tolerancia

	Standard	1984	1988
\bar{x}	14,00	10,43	9,80
SD	2,11	3,13	3,08

Alacsony pontszám: Szigorúbb vezetést, következetességet, a hibák elleni határozott fellépést, tisztább morális értékrendet igényel.

Magas pontszám: Túlzott engedékenység a társadalmilag káros (egoista, harácsoló) életvitellel szemben.

Az I. skálában meglehetősen magas „rendszerhűséget” kaptunk. Ennek valószínű több oka van. Mivel a szórás értéke is szélsőségesen magas, pszichológiai szempontból úgy tűnik, hogy az emberek egy része inkább emocionális és nem kognitív intenciók alapján választott.

Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy a politikai attitűdök vizsgálatakor az emberek ki vannak téve bizonyos „csoportnyomásnak”, mely részben az aktuális politikai hangulatból, másrészt a különböző csoportdinamikai hatásokból ered. Minden olyan kérdésben, amelyben az embereknek nincs vagy csak részben van lehetőségük a teszt

állításainak empirikus ellenőrzésére, válaszaikat az az előfeltevés határozza meg, hogy a csoport többi tagja is valószínűleg az övékéhez hasonló állásponton van.

Az sem lényegtelen, hogy ezekben a skálákban szerepeltetett állítások voltaképpen olyan *politikai rendszer* képét tükrözik, amely az állampolgárok részére biztonságos megélhetést sugall. Ezért valószínű, hogy az állampolgárok, a különböző szociális kényszerek elkerülése és saját autonómiájuk védelme érdekében a szocializmust, a demokráciát, szabadságot, az önmegvalósulás lehetőségeit *deklaráló* – a problémák megoldását ígérő – politikai platformot támogatják. A 38 éves átlagkor arra utal, hogy a felmérésben részt vevők zöme ezekhez a rétegekhez tartozik és társadalmi integritásuk megőrzése fontos érték a számukra. Igen sokszor hallották és tapasztalatból megtanulták, hogy a szubjektív érdekérvényesítési törekvések a munkaszervezetben elfoglalt helyüktől függenek ugyan, de céljaikat csak részben a saját erejükből és a közösség segítségével, alapvetően *a politikai hatalmi rendszer jóvoltából érhetik el*. A paternalizmus közismert kórképe ez. Az örökölt politikai hatalmi struktúradiktatórikus és ezért informá-mert kórképe ez. Az örökölt politikai hatalmi struktúra diktatórikus és ezért információs rendszere is meglehetősen korlátozott, egyirányú és közvetítő alrendszerek által dasági és politikai szükségszerűségek attribúcióit, sem a hatalom felől érkező válaszok igazságtartalmát a többség egyáltalán nem látja át, hiszen az információk ellenőrizhe-tősége teljesen kizárt. A tájékoztatlanság pedig elmélyíti a bizonytalanságérzést még a különböző vezetői rétegekben is, akik – jobb híján – ezt a „hiányosságukat” sokféle for-mában, gyakran téves információkkal kompenzálják. Ilyen körülmények között a tö-megek számára az nyújthat némi biztonságot, ha a hatalommal szemben konform ma-gatartást tanúsítanak. (Elsősorban persze „csoportnyomásra” és/vagy egy számukra kedvezőbb változás reményében.)

Az első három skálában mért értékek alakulásába – a fentiekén kívül – az is közrejá-tszott, hogy a felvételnél nem lehetett kikerülni a mintavételből adódó hibát, a vizsgá-lati személyek kiválasztásában nem sikerült mindenütt biztosítani a véletlenszerűsé-get, illetve a kutatónak nem állt módjában meggyőződni arról, hogy a felmérésre törté-nő kiválasztás – az előzetes megállapodások értelmében – véletlenszerű válogatással történt-e. Ezt bizonyos mértékben ellensúlyozta ugyan a felmérés anonim jellege, de ennek ellenére feltételezhető, hogy közvetlenül a politikai rendszerre vonatkozó állí-tásokra adott túlságosan konform válaszok az egyoldalú kiválogatás következményeit is tükrözhetik. Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a felmérés időpontjában – az MSZMP XIII. kongresszusát megelőző időszakban – az embereknek a rendszer irán-ti bizalma arra épült, hogy a hibák feltárásával és kijavításával végül is sikerül megelő-zni a nagyobb bajokat.

A teszt faktoranalízise alapján két független szuperfaktor alakult ki.

Skálák	1. faktor r	2. faktor r
I. A politikai rendszerhez való viszony	0,729	– 0,181
II. Nemzeti identitás	0,676	0,326
III. Világnézet. Ateista – vallásos	0,376	0,564
IV. Társadalmi közérzet, elégedettség, tolerancia	– 0,484	0,105
V. Személyiségdominanciák. Introverzió – extroverzió	– 0,025	– 0,657
VI. Társadalmi tolerancia	0,321	0,542

SKÁLÁK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

	r
I. – II. skála között	– 0,6760
I. – III. skála között	– 0,3462
II. – III. skála között	0,3839
I. – IV. skála között	0,4367
IV. – II. skála között	0,4714
IV. – III. skála között	0,1580

A részletes elemzésre nem térhetünk ki a terjedelmi korlátok miatt, ezért csupán az *I. skálával* kapcsolatban szeretnénk néhány tényre felhívni a figyelmet. Az *iskolai végzettség* változó függvényében jelentős eltérés van az egyes szociális kategóriák között: az alacsonyabb iskolázottsághoz viszonyítva az egyetemi, főiskolai végzettségűek skálaátlagra 3–4 ponttal alacsonyabb; inkább a polgári társadalom felé tendál. Ez az eltérés az 1988-as felvételnél ugyanebben az irányban már 9–10 pont.

Ez az összefüggés arra utal, hogy a politikai kompetencia megfelelő iskolázottságot feltételez. A felsőfokú iskolákban a politikai ismeretek közvetítése is kifejezettebb, több lehetőség van a saját érdekek, szükségletek, célok megfogalmazására, majd ezek összevetésére az államhatalom politikai gyakorlatával. Ennek szintéziseként kezdődik meg a participációs akarat fejlődése. A felsőfokú végzettségűek már világosabban látják, hogy a politikai hatalom valóban társadalmi akaratot képvisel-e. Ha az elméletet a realitással konzisztensnek találják, a hatalom csak akkor várhatja el az egyéntől a politikai aktivitást.

Az utóbbi évek – évtizedek – fejlődési anomáliáit ismerve (az általános értékválság, a szellemi munka állami irányítás mellett történő devalválódása, kulturális igénynívóesés, gazdasági válság, ideológiai bizonytalanság stb.) nem tűnik különösnek, hogy az értelmiségi kategóriákban jelentősen csökkent a politikai aktivitásigény és a rendszer melletti lojalitás. Ezek a rétegek ugyanis nem csupán az okokat és a jelent, hanem a következményeket is értékelik.

A II. skálában az alacsony iskolázottságúak inkább nacionalisták, a nemzetiségekkel szemben intoleránsak. Ismerve a történelemtanítás hiányosságait és azt is, hogy a politikai hatalom voltaképpen akadályozta a reális történelmi szemlélet kialakulását, nem meglepő, hogy az internacionalista nevelés a visszájára fordult. Számos történelmi esemény, tény „gondolkodási tilalom” alá került, ezzel szemben más eseményeknek a történelmi fejlődésünkre gyakorolt hatását indokolatlanul eltúlozták.

Ilyen körülmények között semmilyen, esetleg ambivalens önismeret alakulhat ki. Ez a – történelmi dezorientációs jellegű – folyamat 1956 után lelassult ugyan, de mind a mai napig nem szűnt meg egészen! Nem csodálkozhatunk azon, hogy az *egyértelműen definiált* nemzeti-közösségi identitás nélkül előbb-utóbb kimerülnek a társadalmi integrációt tápláló erőforrások és törvényszerűen csökken a tömegek politikai aktivitásigénye.

Az értelmiségnek viszont több mint a fele (55,84 százaléka) úgy gondolja – jogosan –, hogy saját nemzeti történelmünk értékei és haladó hagyományai a társadalmi kontinuitás szempontjából is fontosak, mert az optimális nemzeti büszkeség nemcsak a művészet, kultúra, a szellemi élet presztízsét, hanem a társadalmi konszenzust, a politikai rendszer legitimációját is elősegítheti.

A *II. skálában* tapasztalható ellentmondások utalnak az oktatási és nevelési rendszer gyengeségeire, de tükrözik a politikai irányító testületek évtizedeken keresztül halogató, tétovázó magatartásának hatását, különösen a határainkon kívül álló magyarok

helyzetével kapcsolatban, és jelzik a tömegkommunikációs rendszer gyengeségeit, az évtizedekig tabu-témák agyonhallgatásának következményeit is. Politikai bizonytalanság és Janus-arcúság érződik a válaszadóknak azokban az „állásfoglalásaiban”, melyek az antiszemitizmussal, a színes bőrűekkel és a szomszédos népekkel kapcsolatban hangoznak el.

A *III. skálában* mért eredmények az I. és II. skálával pozitív összefüggést mutatnak. A szocializmust elfogadó attitűdűek jó hazafiak és gyakran vallásosak. Az a tény, hogy az állam és az egyházak közötti viszony ma már kiegyensúlyozott, és sok vallási vezető visel felelős állami tisztségeket, ez az együttműködési készség jótékony hatással van a társadalom közérzetére, hiszen mindenki szabadon gyakorolhatja vallását.

A *IV. skála* sok tekintetben alátámasztja azt, amit az I. skáláról mondtunk. Ugyanis a párt akkori programja iránti bizakodás – a vélekedések szintjén – jelentős volt, de a társadalomnak nem volt jó a közérzete.

A minta közel 80 százaléka félig vagy teljesen elégedetlen a munkahelyi légkörrel, továbbá az alapvető anyagi és szociális szükségletek kielégítésének színvonalával, a minőségi munka anyagi elismerésével. Vagyis a lélektelen, bürokratikus kötöttségektől szeretne megszabadulni és vannak elgondolásai is ennek megoldásáról.

Az *V. skálát* (introverzió-extroverzió) itt nem elemezzük, bár a politikai attitűd itt jelzett problémáival is tájálunk érdekes összefüggést.

A *VI. skála* értékei átlagos szintet mutatnak ugyan, de az értelmiségi kategóriák és a szakmunkások több szocializmust, a hibák és bűnök elleni következetesebb fellépést, demokratikus, de határozottabb vezetést várnak.

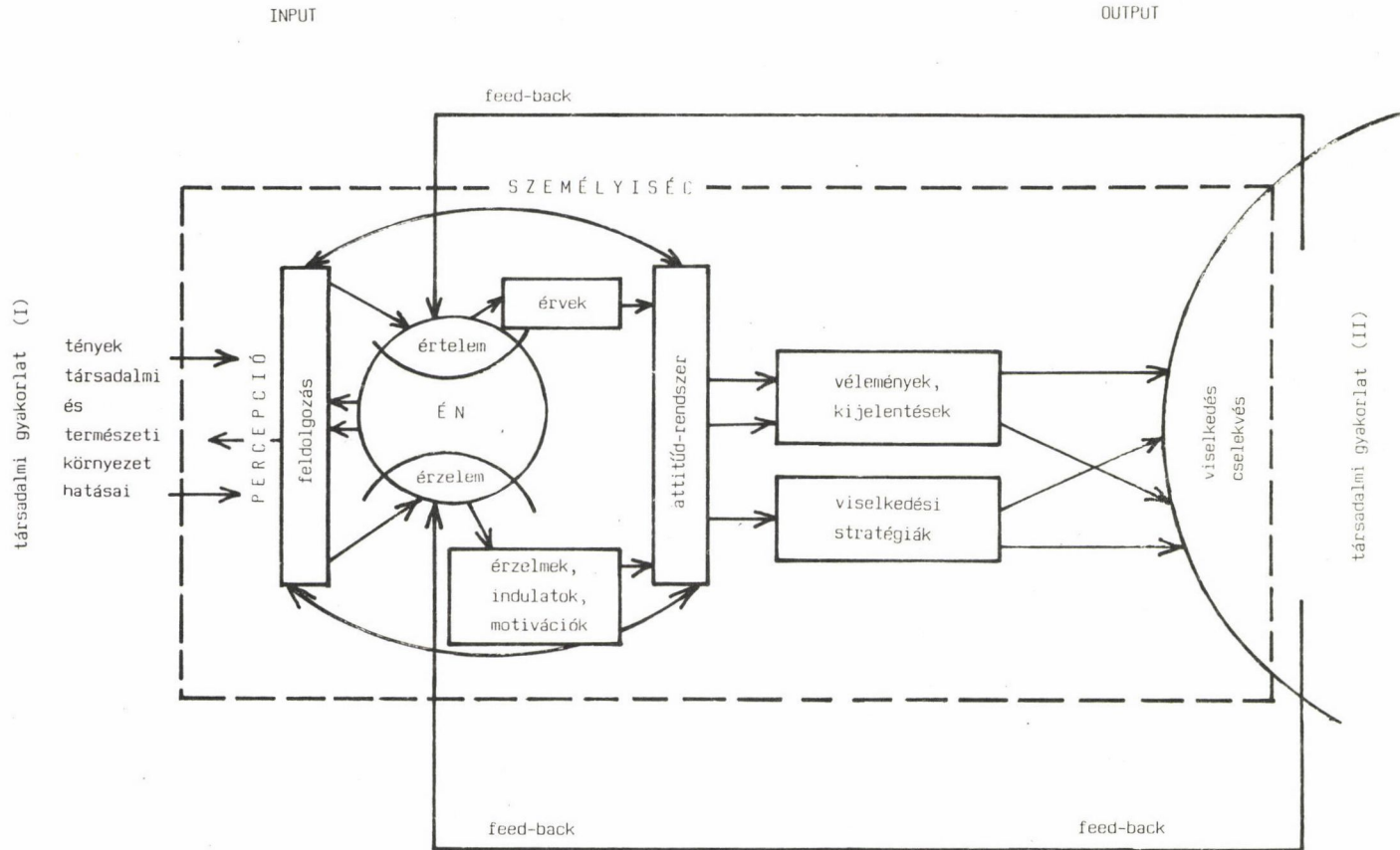
Ebben a skálában merül fel a türelmetlenség az iskolai rendszer hiányosságaival, az állami tulajdon alacsony hatékonyságával, az engedékenységgel és fegyelmezetlenség-gel szemben. Jól kivethető a különböző kiváltságokkal, a vezetők magatartásával szembeni ellenérzés erősödése.

Az 1988-ban történt felmérésekben sok olyan újabb adatot nyertünk, melyek társadalmunkban az eltelt időszakban a politikai attitűdökben történt változásokat is tükrözik. Folyamatban van a két független minta korrekt összehasonlítása, melynek révén megerősíthetjük feltevésünket, hogy tesztünk megfelel elvárásainknak, alkalmas arra, hogy az információs igényeknek megfelelően, időről időre ismereteket gyűjtsünk a társadalmi rétegek közérzetét, törekvéseit befolyásoló politikai döntések társadalmi következményeiről.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allport, G.W.* (1980): A személyiség alakulása. Gondolat Könyvkiadó.
Eysenck, H.I.-Wilson, G. (1975): Know Your Own Personality. Penguin Books. London.
Katz, D. (1979): Az attitűdök tanulmányozásának funkcionális megközelítése. Akadémiai Kiadó 105–122. old.
Myrdal, G. (1972): Érték a társadalomtudományban (Szerk.: Paul Streeten). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Attitűd értelmezési séma – a személyiség tevékenységi rendszerében

DIETER HASELBACH

Új tendenciák a tartós munkanélküliség elleni harcról az NSZK-ban folyó vitában

I. BESZÉLHETÜNK-E ÚJ MOZGALOMRÓL AZ NSZK MUNKAERŐPIACI POLITIKÁJÁBAN?

1988 februárjában Oskar Lafontaine kancellárjelölt és SDP-elnökhelyettes, Saar-vidéki tartományi miniszterelnök azzal lepte meg az NSZK politikai nyilvánosságát, hogy néhány programjellegű tézist jelentett be a tarifa- és foglalkoztatási politikáról. Ezek a tézisek minden eddigi eseménynél jobban újra felhevítették a munkanélküliségről folyó vitát az NSZK-ban, míg korábban általános rezignáció volt megállapítható. Mind maguk a kijelentések, mind ezek háttere az SDP programjellegű új orientációjának mostani folyamatában, valamint harmadik személyeknek az SDP javaslataira tett reakciói és kritikai hangjai betekintést engednek az NSZK-ban folyó foglalkoztatáspolitikai vita jelenlegi állásába.

Lafontaine-nek a munkaerőpiac-politikáról kialakított álláspontja, amely jelentősen eltér az SDP és mindenekelőtt a szakszervezetek szokásos színpététől, az alábbi tételben foglalható össze: az NSZK-beli tömeges munkanélküliség elleni harcban nem elégséges eszköz a munkaidő-csökkentés, ehhez kellene még hozzájönnie a jobban keresők szolidáris hozzájárulásának, s emellett a teljes bértörvényről való lemondásnak és a szakszervezetek részéről egy rugalmas álláspontnak a tarifakérdésekben.

Lafontaine-nek a tömegkommunikációban hatásos kijelentései nemcsak az SDP-ben és a szakszervezetekben váltottak ki vihart és felháborodást, hanem a konzervatív táborban is meglepetést okoztak, pedig úgy tűnt, az SDP kancellárjelöltje olyan téziseket vett elő, amelyeket az emberek általában a munkaadói oldallal szimpatizáló véleményespektrumhoz sorolnak. Lafontaine precíz módon a maximális tömeghatás szempontjából kalkulálta ki azt az időpontot, amikor foglalkoztatáspolitikai „bombáját” begyújtotta, erre utal az időbeni egybeesés két további eseménnyel.

Először, javában folytak a bértárgyalások a közszolgálatban, amelyeknek már csak azért is jelzésértékű volt, mert a közszolgálat esetében a legnagyobb munkaadóról van szó az NSZK-ban. A szakszervezetek e tárgyalásokon azt írták zászlójukra: „be-

Dieter Haselbach a marburgi egyetem professzora Intézetünkben előadást és konzultációt tartott. Tanulmányát folyóiratunk számára írta. (Fordította: Gyöngyösi Mária)

lépés a 35 órás munkahétbe *teljes bérkiegyenlítés* mellett”. Lafontaine kezdeményezésének időpontjára megkeményedtek a frontok, mivel a közszolgálati munkaadók vonatkoztak a munkaidő lerövidítésétől. Másodszor, Baden-Württembergben és Schleswig-Holsteinben ki voltak tűzve a tartományi (Landtag) választások, amelyekre rendszerint releváns hatás gyakorolnak az országos politikai események.

A tarifakonfliktus miatti ingatlak helyzetben szükségképpen durván antiszolidarisan tűnt Lafontaine-nek a „bérkiegyenlítés” nélküli munkaidő-rövidítésre vonatkozó tézise; de mindenekelőtt az a tény, hogy az SDP-n belüli mértékadó helyről kétségbe vonták a szakszervezet lényegi követeléseivel addig nyilvánvaló szolidaritást, ami erős szakszervezeti tiltakozásokat robbantott ki. Az SDP-n belül Lafontaine álláspontja a párt önértelmezésének lényegét érintette. Ugyanis mindazon törekvések ellenére, amelyek az SDP-t egyfajta program szerint nyitott néppárttá kívánják tenni, amely NSZK politikai spektrumának közepére orientálódik, belpolitikailag továbbra is szélsőképpen el van terjedve egy olyan önértelmezés, mely a szociáldemokráciát az ipari szakmunkások pártjaként definiálja.

Lafontaine azonban nemcsak azt érte el, hogy az NSZK-beli politikai színtérben a középbalts ügy felkavarta, ami a megszokott lojalitásokat és szövetségeket kérdésessé tette, és újra vitát nyitott a teljes foglalkoztatottság szociáldemokrata-szakszervezeti politikájáról, hanem a konzervatív-liberális szövetségi kormány álláspontja is újra bekerült a vitába.

Az a kérdés, hogy milyen stratégiát kell elkezdni az NSZK-beli munkanélküliség elleni harcban, valójában – és ez is magyarázza a Lafontaine kijelentései körül támadt nyugtalanság egy részét – az ország politikai kultúrájának középponti problémája. Miután több mint tíz éve tart a tömeges munkanélküliség, amikor is a hivatalos számítások szerint a munkanélküli kvóta 10 százalék körüli, ami körülbelül 2 1/4 millió közvetlenül érintett személynek felel meg, a munkanélküliség így szükségszerűen kiemelkedő jelentőségű politikai témává válik.

Fejtegetéseimet az alábbi tézisekre építem:

1. Jelenleg nincs az NSZK-ban egyetlen olyan politikai program sem, amely sikerrel kecsegtetne a tartós munkanélküliséggel szemben.

2. A szociális állam, amely intézmények és érdekek komplex hálózata, egyre kevésbé képes a szociális problémák feldolgozására. Egy, a társadalmi problémamegoldásra irányuló „elsőrendű szociálpolitikára” egyre inkább ráarakódott egy „másodrendű szociálpolitika”, olyan szociálpolitika, amelyre már csak az érintett intézmények egyeztetése vagy harca nyújt fedezetet.

3. Ha a konzervatív-liberális kormány munkaerőpiac-politikai kezdeményezéseit nézzük, akkor elsőrendű érdekének az tűnik, hogy a munkanélküliség ürügye alatt elérje a munkaerőpiac egyfajta szabályozatlanságát, deregulációját, a bérszínvonal csökkentését, a szakszervezetek és a szociális-állam jellegű struktúrák gyengítését.

4. A szociáldemokrácia két stratégiai opció között ingadozik a munkaerőpiac-politikában, amelynek a „néppárt”-SDP két lehetséges fejlődésvonala felel meg: 1. vállvetve a szakszervezetekkel, amelyek gyakran a munkanélküliek ellen is folytatják a munkahely-tulajdonosok egyfajta érdekpoltikáját; 2. egy olyan új kezdeményezés, amely a deregulációs politika egy szociáldemokrata-szocialista változatára fut ki. Emellett áll ki Lafontaine.

A következőkben felvázolom a munkanélküliekkel való jelenlegi adminisztratív eljárást; a nagy társadalmi csoportok munkaerőpiac-politikai opcióit; majd visszatérek Lafontaine kijelentéseinek pártpolitikai-programbeli hátteréhez. Végezetül néhány általánosabb következtetést vonok le az NSZK-n belüli politikai és gazdaságpolitikai szituációkra vonatkozólag.

II. A MUNKANÉLKÜLISÉG

1. A MUNKANÉLKÜLISÉG MÉRTÉKE

Az NSZK-ban a hetvenes évek közepe, a válság kezdete óta nem sikerült politikai választ és átfogó intézkedési rendszert találni a tömeges munkanélküliségre. Sőt, az utóbbi években inkább rosszabbodott a helyzet, a munkanélküliség időközben egy viszonylag magas szinten konszolidálódott. Hosszú távra jelentős szociális kihatása lehet egyebek közt annak a fenyegető ténynek, hogy az idősebb munkaerők egyre korábbi „kimustrálódása” mellett a fiatalok egész generációja teljesen elszalasztja a munkáéletbe való bekapcsolódást. Még ott is, ahol a munkanélküliség anyagi következményeit a szociális biztonság rendszere letompítja, tömegesek a pszichikai és pszichoszociális következmények, és mint a harmincas évekből származó klasszikus osztrák Marienthal-tanulmányból tudjuk, a társadalmi és pszichikai struktúrák szétrombolásához vezet.

Egy további általános megállapítás, hogy a munkanélküliség kockázata ráadásul szociálisan nagyon egyenetlenül oszlik el: habár a munkanélküli tanárok és társadalomtudósok „értelmiségi proletariátusa” a hírközlésben hatásosabban ábrázolható, mint a kevésbé szakképzettek munkanélkülisége, az sem tagadható, hogy a munkanélkülivé válás kockázata a magasabb szakképzettséggel csökken. A külföldiek, a nem (vagy kevésbé) szakképzett munkások, a fiatalok és nem utolsósorban a nők munkanélkülisége – ez képezi a voltaképpeni problémát; az ő munkanélküliségük a hírközlő szervek figyelmének árnyékában marad, itt hoztak eddig a legkevésbé politikai intézkedéseket.

2. A MUNKANÉLKÜLISÉG ELLENI MOSTANI INTÉZKEDÉSEK

Melyek mármost azok az intézkedések, amelyeket az NSZK-ban a tartós munkanélküliség leküzdésére hoztak? Az alábbiakat emelem ki:

a) a nyilvános munkahivataloknak és a nürnbergi Szövetségi Munkaügyi Hivatalnak az ajánlatai: kiváltképp a *munkaközvetítés, a továbbképzés és a munkafelvétel megkönnyítését* célzó kínálatok;

b) „kozmetikázó”, de ideológiai hatásaiban sem alábecsülendő intézkedések a *munkanélküli-statisztika manipulálása*;

c) az *úgynevezett munkahelyteremtő intézkedések* és foglalkoztatási cégek.

Ezekről a közvetlenül a munkára vonatkozó intézkedésektől megkülönböztethetők azok, amelyek *indirekt* foglalkoztatáspolitikai hatást céloznak; ide tartoznak: *gazdaságpolitikai intézkedések* (így a konjunktúra támogatását, a népgazdaság modernizálását, valamint a nemzetközi konkurenciaképesség javítását célzó intézkedések); *tarifapolitikai intézkedések* (elsősorban a munkaidő rövidítése) és végül a *szociálpolitikai alapstruktúrák átépítése és a munka társadalmi újraértékelése*.

Mindenekelőtt a közvetlen munkaerőpiaci politika eszközeit tekintjük át.

a) *Munkaközvetítés – továbbképzés – a munkavállalás megkönnyítése*

A munkaközvetítésre és a továbbképzésre vonatkozó intézkedések, valamint a statisztikai manipuláció itt inkább a teljesség okából bír érdekességgel, mint a rendszerben elfoglalt jelentősége miatt.

A munkaügyi hivatalok által végzett munkaközvetítés csak ott ér el foglalkoztatáspolitikai hatást, ahol nem strukturális, hanem átmeneti munkanélküliségről van szó,

tehát olyan munkanélküliségről, amelyik a hatóságok szervezőmunkája, szolgáltatásai folytán lerövidíthető vagy el is kerülhető.

Az úgynevezett „szakképzési offenzívának”, vagyis a munkanélküliek szakmai továbbképzésére vonatkozó programoknak csak akkor lenne értelme, ha a munkanélküliség jelentős részben a hiányos szakképzettség következménye volna. De nem ez a helyzet. Az egyes munkanélküliek vagy rendszeresen támogatott munkanélküli csoportok szakmai képzésére irányuló erőfeszítések javíthatják ugyan az egyéni esélyeket a munkaerőpiacon, ez azonban nem érinti a munkaerő strukturális túlkínálatát mint feltételt, mint adottságot. Épp ellenkezőleg: ezek az intézkedések több szempontból inkább az eredmény ellen hatnak:

- először is a továbbképzés és átképzés nemritkán az érintett munkaerő tényleges dequalifikációjára vezet (azaz alacsonyabb szintű végzettséget igénylő szakmára kényszeríti);

- másodsor, felülről lefelé irányuló kiszorítási folyamatokat indít el, így tehát a munkanélküliségnek nem a csökkenéséhez vezet, hanem egy más eloszláshoz, a kevésbé szakképzett munkaerő kockázata tovább növekszik.

Az első esetre példaként szolgálhatnak társadalomtudósok átképzése szociális munkásokká (ez a hivatás általában nem kíván egyetemi végzettséget) vagy tanítók átképzése terápiás segéderővé, illetve komputerprogramozóvá. Azt, hogy egy ilyen jellegű átképzés rendszerint együtt jár a várható jövedelemvesztéssel, nem is kell külön említenünk. A munkahelykockázatnak lefelé való eltolása megtalálható a szolgáltatási ágazatban is a vonzó szakmáknál. Az ilyen továbbképzési offenzívák tehát, ha a *strukturától függő munkaerőpiac-politika* igényein mérjük le, sikertelenek. Hogy a továbbképzést mindennek dacára az érintettek munkaerőpiac-politikai kiindulópontként fogadják el, arra utal, hogy itt legalábbis mozgásba jönnek egyéni remények és stratégiák a munkanélküliség ellen. Ezáltal pszichoszociális funkciót töltenek be, legalábbis egyfajta szociális terápiát képeznek.

A munkába állás megkönnyítésére szolgáló intézkedéseknél munkahivatalok olyan kínálatairól van szó, hogy fizessenek bérpótlékot, áthidaló pénzt vagy hasonlót a különösen nehezen közvetíthető munkaerőknek az indulás megkönnyítésére. Sok minden szól amellett, hogy az ilyen programok lényegében a munkanélküliek már említett átregéződéséhez járulnak hozzá.

b) Statisztika

Míg az eddig tárgyalt intézkedések a munkaerőpiac-politika szempontjából meglehetősen hatástalanok, annál jobban „sikерül” a munkanélküli-statisztikákat szisztematikusan pontatlanná tenni.

Szabadjon ezen a helyen megemlíteni az NSZK-beli munkanélküli-statisztika néhány sajátosságát:

- a hivatalos statisztika szerint *nem* munkanélküliek azok a munkanélküliek, akik átképzésben vagy továbbképzésben vesznek részt (itt tetemes számokról van szó, amelyek erősen kihatnak a statisztikákra: 1987-ben csaknem 600 000 személy kezdett továbbképzést, átképzést vagy a munkahivatal által támogatott munkába állást),

- a statisztika szempontjából ezenkívül *nem* munkanélküliek azok a munka nélküli személyek, akik úgynevezett munkahelyteremtő intézkedésekben vannak foglalkoztatva (erre nemsokára részletesen visszatérek), körülbelül 140 000 munkanélkülről van szó évi átlagban, ezek nem szerepelnek a statisztikában,

- a statisztika szempontjából *nem* munkanélküliek továbbá azok az idősebb munka nélküli személyek, akikből, mivel nem találtak új munkahelyet, jóval a 65. életévük

alatt csinálnak nyugdíjast; az ilyen „korai nyugdíjazás” többnyire a legkevesbé sem önkéntes,

- a statisztika szempontjából továbbá *nem* minősülnek munkanélkülinek azok a személyek, akik, mivel nincs kilátásuk megfelelő foglalkoztatásra, többé-kevésbé arra vannak kényszerülve, hogy a „haladék” más formját keressék (úgynevezett „parkoló”-tanulmányokat folytatnak, „feketemunkát” végeznek vagy valamilyen marginális vagy „alternatív” foglalkoztatásban vesznek részt);

- a statisztika számára végül *nem* munkanélküliek mindazok, akik az elismert munkanélküliség „privilegizált helyzetéből” *lefelé* esnek ki, tehát a szociális segélyekben részesülők nagy része;

- végül a statisztikába nem kerülnek bele mindazok, akiket a „csendes tartalékhoz” számítanak, tehát azok, akik egy jobb foglalkoztatási helyzet esetén a munkaerőpiac rendelkezésére állnának, jelenleg azonban semmi esélyük sincs, ezért a munkahivataloknál nem jelentkeznek.

c) Munkahelyteremtő intézkedések és foglalkoztató cégek

Másképpen ítélandók meg az úgynevezett munkahelyteremtő intézkedések. Ez az egyetlen munkaerő-politikai eszköz az állam kezében, amelynél valóban közvetlen foglalkoztatás keletkezik. Olyan munkahelyről van szó, amelyet 90 százalékban a Szövetségi Munkaügyi Hivatal költségvetéséből finanszíroznak, vagyis nem egy az állam által fizetett pauszál adóátutalásból, hanem a munkanélküli biztosítás eszközeiből, amelyeket az NSZK-ban foglalkoztatottak bérének egyfajta „áthelyezéséből” teremtenek elő. Így tehát a munkahelyteremtő intézkedések finanszírozása nem más, mint a foglalkoztatottaknak egyfajta, bürokratikusán kikényszerített szolidaritási adománya a munkanélküliek számára, és nem valamiféle szociális-állami átcsoportosítás. A „munkahelyteremtő intézkedések” is a szociális-állami finanszírozás tipikus strukturális gyengeségében szenvednek: az adóztató állam jövedelme visszaesik a válság alatt, vagyis éppen akkor, amikor különösképpen nagyok lennének a követelmények a szociális állam elosztási kapacitása iránt, hasonlóképpen történik a munkanélküli biztosítással: bevétele fordítottan arányos az igénybevétellel, vagyis egyáltalán nem mondható, hogy ellen tud állni a válság hatásainak.

Éppen a részletek teszik a munkahelyteremtő intézkedéseket nagyon is kétélű foglalkoztatáspolitikai eszközökké. Szemléltethető ez azokon a *kritériumokon*, amelyeket a munkahivatalok által végzett finanszírozáshoz előfeltételnek tekintenek, ilyenek: a „közérdek”, a „pótlólagosság”, valamint az így kialakított munkahelyek határidőhöz kötése.

A „közérdek” kritériuma szisztematikusan kapcsolódik ahhoz a megfontoláshoz, hogy a munkahelyteremtő intézkedések ne legyenek kihasználhatók privát gazdasági érdekek finanszírozására. „Közérdekűek” tehát azok a tevékenységek, amelyek megfelelnek az állami feladatok hagyományos katalógusának. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a „munkahelyteremtő intézkedések” keretében szervezett állások túlnyomó részét magában a közszolgáltatásban, a maradékot közhasznú egyesületekben és intézményekben hozzák létre; és hogy strukturálisan előnyösebb helyzetben van a magasabb szakképzettségű munkanélküli.

A második kritérium a megteremtendő munkahelyek „*pótlólagossága*”, azt a rendezőelvet jelenti, miszerint a „normális” közfeladatokhoz már megvannak a megfelelő állások, s ezeknek nem jelenthetnek konkurenciát a „munkahelyteremtő intézkedések”.

A „munkahelyteremtő intézkedések” gyakorlata azonban azt mutatja, hogy minden

„pótlólagos” munkának megvan a kemény visszahatása a szükségesre, a „nem pótlólagosra”. Eppen a szociális és kulturális szférában figyelhető meg, hogyan minősítik át mindjobban a korábban elismert közfeladatokat „pótlólagosokká” azért, hogy a „munkahelyteremtő intézkedések” által finanszírozathassák őket. Az állami bürokráciák és a gazdasági vállalatok „ráhangolódnak” szubvenciókra, és ez a viselkedés, elsősorban a kommunális igazgatás számára annyiban racionális, mivel a „munkahelyteremtő intézkedések” nem a korábbi forrásokat terhelik, hanem más költségvetés fedezi. Olyan körülmény ez, amely a munkahelyteremtő támogatási programot még akkor is politikailag vonzóvá tesz, ha nincs is semmiféle foglalkoztatási hatása. Ily módon a munkahelyteremtés példa arra az általános tendenciára, mely szerint a bürokratikus szociális állam a maga elosztási intézkedéseivel egyre kevésbé jut el a kliensekhez, éppen ellenkezőleg, a szociális-állami intézmények közti elosztási harcok uralják a gyakorlatot, és az utóbbiak érdeke szabja meg az elosztási politikát.

A munka „pótlólagosságának” palástja alatt az állandóan növekvő közfelöllességek – gondoljunk itt a környezetvédelemre, a társadalom szociális elsívárosodására, a komplexsége váló szociális rendszer egyre nagyobb „javítási szükségleteire” – kikerülnek a látómezőből, és csupán a „munkahelyteremtő intézkedések” tárgyaként határozzák meg őket: az állam ilyen módon a munkaerő-politikai imperatívuszokra utalva, kilopakodik a felelősség alól: a munkahelyteremtő intézkedések” nem a köz érdekében végzett munka kibővüléséhez, hanem a lecsökkenéséhez, vagy legalábbis a status quo rögzítéséhez vezetnek.

A „munkahelyteremtő intézkedéseknek” a közfeladatok hagyományos területeire való visszahatása kiterjed ezenkívül a foglalkoztatás biztonságára is, amely eddig a közszolgáltatásban gyakorlatilag csaknem élethossziglan garantált foglalkoztatás volt. Ha az NSZK északi részén egy tartományi körzetben az összes közszolgáltatásban foglalkoztatottaknak körülbelül 10 százalékát csak a „munkahelyteremtő intézkedések” keretében alkalmazzák, akkor nem arról van szó, hogy itt a közszolgáltatások spektrumát 10 százalékkal kibővítették volna, hanem arról, hogy a kötelező állami feladataik finanszírozásának egy részét áthárították a Szövetségi Munkaügyi Hivatalra. Az ilyen eltolódásoknál már nem munkapiaci intézkedésekről van szó, hanem fiskális-politikai megfontolásokról.

Ezt a tendenciát, hogy tehát a szabályos foglalkoztatás első munkaerőpiacát a „munkahelyteremtő intézkedések” második munkaerőpiacának az elvei szerint strukturálják át, jól mutatja a „munkahelyteremtő intézkedések” harmadik kritériuma: a munkahelyek határidőhöz kötése, ami időközben az első munkaerőpiacon is elterjedt. Megmutatkozik itt, hogy az „ipari tartaléksereg” pusztá léte – hogy az ortodox marxista kifejezést használjuk – mennyire meghatározza még a felvilágosult szociális államban is a munkafeltételeket. Érvényes ez azokra a kemény kísérletekre is, amelyek a szakszervezeti pozíciók aláásását célozzák, érvényes a munkaügyi igazgatásnak arra a sikeres stratégiájára, amely a „munkahelyteremtő intézkedések” révén létrehozott munkahelyek bérbesorolását a már elfogadott bérátlagok alá nyomja le.

Elmondhatjuk tehát, hogy a „munkahelyteremtő intézkedések” léte annak bevallása, hogy az NSZK-ban csődöt mondott a munkaerőpiac-politika: bebizonyosodik, hogy a munkaerőpiac válsága közepette csak akkor van pótlólagos munka, ha ezt pilacon kívüli, kényszerű költségáthárításokkal vagy közvetlenül az állam fizeti.

Azonban itt is felhozható lenne: az egyes munkanélküliek nézőpontjából a „munkahelyteremtő intézkedések” mindamellet reménysugarat jelentenek arra, hogy legalább időlegesen munkát találnak. A teljesség kedvéért hadd utaljunk itt legalább arra, hogy a jó szociális hálót kiépítő szociális államban a „munkahelyteremtő intézkedé-

sek” az államnak viszonylag „olcsóak”: a „munkahelyteremtő intézkedésekre” fordított kiadásoknak mintegy 70 százaléka adók, társadalombiztosítási hozzájárulások formájában avagy az egyébként esedékes szociális juttatások megtakarításaként visszafolyik a közpénzekbe. Ez a visszaáramlás persze rendszerint nem ugyanazokba a közkasszába történik. Jelentős újraelosztó hatások működnek a tartományok és községek javára, és ezeknek az újraelosztó hatásoknak a megléte politikailag irreálissá tesz minden olyan jóhiszemű reformjavaslatot, amelyek az ilyen refinanszírozást elítélve a hatékony foglalkoztatást célzó közkiadások direkt kiterjesztését javasolják.

Elsősorban a szociáldemokrata spektrumban voltak az utóbbi években programjellegű kezdeményezések arra, hogy a munkahelyteremtés eszközeit nagyszabású foglalkoztatási programmá építsék ki. A „második munkaerőpiac” ilyen kibővítését példázza, hogy az NSZK sok városában az utóbbi években alapított vagy tervezett közhasznú „foglalkoztatási cégek”, a körzetek és községek tulajdonában levő létesítmények egyedüli célja: virtuóz szakértelemmel *kimeríteni* az állami foglalkoztatás-finanszírozási programok pénzeszközeit, hogy ezáltal saját foglalkoztatáspolitikai modellprojekteket hozzanak létre. Ez már azért is ésszerű számukra, mert klienseik egy részét ezáltal kihagyhatják a (város által viselt) szociális segélyekből és a finanszírozást áttehetik a munkaerőpiaci programok terhére. Hogy az ilyen „foglalkoztatási kft-k” munkaterületeinek elhatárolása az első munkaerőpiactól nem mindig olyan világos, mint ahogyan ezt a munkaügyi igazgatóság előzetes adatai rögzítették, ez nyilvánvaló az érintett városok érdekhelyzetéből; a foglalkoztatási cégek kezdenek keményen betörni a magángazdasági munkaerőpiacokra. Itt is bebizonyosodik, hogy a „szekunder szociálpolitikai stratégiák”, mindazok a stratégiák, amelyek nem a lakosság szociális helyzetére vonatkoznak, csupán eszközök az intézményes újrafelosztás rendszerében, s a meglévő pozícióelőnyök egyre inkább felülkerekednek a problémacentrikus beavatkozással szemben.

III. A MUNKAERŐPIACI POLITIKA PERSPEKTÍVÁI

I. AZ ÚJKONZERVATÍV MEGKÖZELÍTÉS: GAZDASÁGPOLITIKA MINT FOGLALKOZTATÁSI POLITIKA

Jóllehet nem szabad lemondani a foglalkoztatáspolitikai helyzet megjavításáról és az állam jelenlegi foglalkoztatáspolitikai módszerei korántsem ígérnek sikert, a konzervatív-liberális szövetségi kormány mégsem tesz semmit e téren. A kormány a maga hivatalos állásfoglalásaiban inkább azt hangoztatja, hogy „a gazdaságpolitika a legjobb foglalkoztatási politika”, hogy az NSZK-ban folyó gazdasági növekedés támogatása kvázi-automatikusan elvezet a foglalkoztatási probléma megoldásához. Ha az utóbbi évek viszonylag kedvező gazdasági fejlődésével mégsem jött el a foglalkoztatási válság semmiféle enyhülése, ellentmond ugyan az ilyen optimizmusnak, ám ez, úgy tűnik, nem irritálja a kormány politikusait és programtervezőit: mint az utóbbi évek intézkedései, most a jelenleg megvalósított adóreform is a gazdaság adójellegű tehermentesítésére irányul, s nem tartalmaz foglalkoztatáspolitikai elemeket.

A liberálkonzervativizmus jelszava továbbra is „az ipar beruházási képességének javítása”; a kormányhivatalok doktrínájában nem szerepel az a kérdés, hogy vajon a munkahelyteremtő beruházások hiányának okai a beruházási „*képesség*” hiánya helyett nem inkább a hiányzó *rentabilitásban* és a hiányzó beruházási készségben rejlenek-e – a világgazdasági keretfeltételek miatt. Megfelel ez annak az újkonzervatív credónak, mi-

szerint a politika lényegi feladata az, hogy a gazdaság számára mindazt eltakarítsa az útból, ami a kibontakozását és mindenekelőtt nemzetközi versenyképességét akadályozná. Az effajta „posztmanchesteri” alapmeggyőződésre épül az általános bizalmatlanság az egész szociálpolitikával – csakúgy mint a foglalkoztatáspolitikával – szemben, s a munkaerőt, amennyire csak lehetséges, alá akarja rendelni a magángazdaság üzemében meglevő kényszerűségeknek.

A konzervatív-liberális szövetségi kormányok által követett gazdaságpolitikai stratégiák teljes és árnyalt képeinek felvázolásához e helyütt még számos vonást és differenciáltabb pozíciókat kellene megrajzolni. Így a kormányzó CDU-n belül, mint ahogyan a kormánykoalíció pártjai között is, felettébb vitatott, hogy a gazdaság „deregulálása” (szabályozáscsökkentése) mellett vajon szükség van-e és mennyiben még egyfajta állami technológia- és struktúrapolitikára is, vagy hogy vajon az állam visszavonulása jelentené-e az utolsó szót a gazdaságpolitikában. Egészében a „deregulálás” körüli vita kísértetiesen távol van a valóságtól. Ha az államnak a gazdaságba való beavatkozási lehetőségeit és meglevő összefonódásait tekintjük, a törvényes előírások, rendeletek, állami részesedések, szubvenciók és más beavatkozások nagy számát tekintjük – s mindezeket nemzeti, közös piaci és nemzetközi síkon –, a gazdaság és a munkaerőpiac „deregulációjának” a jelszava könnyen ideológiai szóvirággá válik, amely mögött nincsen gazdaságpolitikai koncepció, hanem csupán érdekek rejtőznek. Ha áttérünk a konkrét politikák síkjára, akkor roppant nehézé válik, hogy egyáltalán rátaláljunk az „újkonzervatív politika” valamiféle konzisztens összefüggéseire. Mivel itt csak a munkaerőpiac- és a foglalkoztatáspolitikai kontextusára szorítkozhatunk, nem végezhető el egy ilyen differenciált elemzés.

E helyütt nem bocsátkozhatom bele az újmanchesteriánus teóriák és ezek munkaerőpiac-politikai kalkulusainak közgazdaságtani mérlegelésébe. A körforgásméleti premisszák, amelyek ezen álláspont alapját képezik – akárcsak a velük szemben álló nézetek –, nemcsak politikailag, de a társadalomtudományi szakmában is vitatottak. Itt csak utalok az utóbbi évtizedben lezajlott NSZK-beli gazdasági fejlődés tapasztalataira: megmutatkozott, hogy a szinte állandó gazdasági növekedés nem idéz elő nagyobb foglalkoztatást. A mikroelektronikai forradalom technológiai keretfeltételei ráadásul teljesen valószínűtlenné teszik, hogy ez a helyzet változni fog: még az ipari termelés nagyfokú kibővülése mellett is a racionalizálási hatások fognak dominálni továbbra is, a belátható időn belül. A mikroelektronika által indukált struktúraváltás, az „intelligensebb”, kevésbé nyersanyagcentrikus technológiák térhódítása, még borúsabb prognózisokat láttat a munkaerőpiac szempontjából. A hivatalokban és szolgáltatásokban is új feltételek alakulnak ki a mikroelektronikai forradalom révén, ahol is a racionalizálás kemény következményei még előttünk állnak.

Az NSZK konzervatív-liberális kormányának az utóbbi években végrehajtott sajátos munkaerőpiaci kezdeményezéseit a „dereguláció” és a „flexibilizáció” (rugalmassá tétel) címszavaival jellemezhetjük. A „dereguláció” fogalma itt azt jelenti, hogy visszavétetnek a munkavédelmi jogi előírások és a munkaerő alárendelődik a profitérdekű munkaszervezés feltételeinek, ahelyett hogy a munka feltételeit a foglalkoztatottak követeléseinek megfelelően módosítaná. A dereguláció itt olyan stratégiának mutatkozik, amely csökkenteni kívánja az állam megnövekedett szociális felelősségét a társadalomban meglevő munkaviszonyokért, és amely e munkaviszonyokat a kereslet és kínálat önszabályozó hatalmának engedi át. A „rugalmassá tétel” fogalma lényegében a munkaidőre vonatkozik. Végeredményben arra fut ki, hogy feloldja a normális munkaviszonyt, hogy itt se a foglalkoztatottak életritmusát, hanem kizárólag a termelés parancsát tegye a munkaviszonyok mércéjévé, és ezáltal visszavegye az utóbbi 100 esz-

tendő szociális-állami vívmányait. Habár a munkaidő rugalmassága a foglalkoztatottak bizonyos részérdekeinek kedvező lehet, amennyiben megengedi az olyan munkaviszonyokat, mint munkaidő-megosztás (job sharing), a szabad időbeosztású rész-munkaidős foglalkoztatás stb., amelyek a merev 40 órás munkahétben nem valósulhattak meg. Továbbra is problematikus azonban, hogy a munkaidő rugalmassá tétele miatt a szociális állam védőzónáján kívül eső foglalkoztatási viszonyok az utóbbi években egyre jobban elszaporodhattak.

A munka „deregulációját” és rugalmassá tételét az 1985. májusi foglalkoztatás-támogatási törvénnyel szentesítették, amely a foglalkoztatási impulzusokat ígérve, egyebek közt az alábbiakat írja elő:

- a meghatározott idejű alkalmazás megkönnyítését, amelyhez ma már nem kell indoklás;

- a kölcsönmunka és a kölcsönmunka-cégek tevékenységének a megkönnyítését;
- a számos részmunkaidő-forma szabályozását (így például „munka részletekben”, az elvégzendő munkamennyiség szerinti munka, job sharing).

Habár speciálisan a részmunkaidő területére nézve legalábbis részleges a munkavállalók nagyobb jogi biztonsága valósulhatott meg, az a tény, hogy ez a törvény gyakorlatilag a kormány *egyetlen* munkaerőpiac-politikai intézkedése, amelynek ráadásul – mint a vizsgálatok időközben megerősítették – nincs semmilyen pozitív kihatása a foglalkoztatásra, hanem végső soron a foglalkoztatási biztonság csökkenéséhez, ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a konzervatív-liberális kormánynak aligha áll érdekében a munkanélküliség leépítése, hanem a munkanélküliséget sokkal inkább az alárendelt helyzetű munka megfigyelmezésére szolgáló eszköznek tekinti.

Nemcsak a nagy-britanniai Thatcher-kormányról, hanem időközben az NSZK új-konzervatív kormányáról szerzett tapasztalatok is cáfolják azt a régi egyenletet, amely szerint a hosszan tartó munkanélküliség szükségképpen a kormány egyfajta legitimításveszteségéhez és középtávon a politikai rendszer destabilizálódásához vezet. Az NSZK-beli tömeges munkanélküliség meglepő módon messzemenően kiszorult a köztudatból; munkanélkülinek lenni – ez valamiféle magánsorsként jelenik meg. Ez közvetett bizonyíték arra, milyen zökkenőmentesen működik még a NSZK-ban a szociális állam „kárrendezése”; mindazonáltal a konszenzus a társadalomból való kiszorulása ügyében még nincsen véglegesen próbára téve. Továbbra is kétséges, hogy vajon az olyan látványos összeütközések, mint az utóbbi hónapokban Duisburg-Rheinhausenban, nem indít-e be mégis tanulási folyamatokat, de bizonyos, hogy a csaknem 6000 munkahely miatti konfliktus nem lesz az utolsó a maga nemében.

Ha a szövetségi kormány politikáját azon a programjellegű formulán mérjük, hogy egy következetes piacgazdasági politika egyidejűleg hatékony politika a foglalkoztatottság növelésére, akkor meg kell állapítanunk, hogy a liberál-konzervatív modell csődött mondott. Amennyiben persze a hatalmi viszonyoknak a bérvitákban és az elosztási arányokban való megváltozásáról, a munkaköltségek csökkentéséről van szó, anynyiban a kormány politikája az utóbbi években sikeres volt. Ugyanis változatlanul fennáll a munkanélküliségben az a feltűnő társadalmi ellentmondás, hogy strukturális eltérés van az osztársadalmi racionalitás és az üzemi kalkuláció között; egyfelől a gazdaságilag és szociálisan is drága munkanélküliség csökkentésében való osztársadalmi érdekelttség, másfelől a magánvállalati érdek diktálta ama kísérlet között, hogy a munkaköltségek egy részét a munkanélküliség formájában a közösségre hárítsák át.

2. A VILÁGPIAC MINT A MUNKAERŐPIACI POLITIKA OBJEKTÍV HATÁRA

Új foglalkoztatás megteremtését illetően az NSZK-ban tanácstalanság uralkodik. E tanácstalanság oka nemcsak a társadalmon belüli hatalmi viszonyokban van, hanem a foglalkoztatási válságnak megvannak az objektív okai, amelyeket a politika alig befolyásolhat. Minden foglalkoztatási politika ilyen vagy olyan módon hozzákötődik a piachoz, intézkedései csakis ott realizálódnak. A szociális-állami foglalkoztatás-finanszírozás kiépítésének – ahogyan ezt a szociáldemokrácia és a Zöldek proklamálják – a válság idején határt szabnak a pénzügyi állam adóbevételei. Ha a másik oldalon a foglalkoztatáspolitikai kezdeményezések szociális-állami finanszírozásának belső korlátját egy erőltetett gazdasági növekedési stratégiájával akarnák megkerülni, egy ilyen politikának határt szab a népgazdaság növekedési képessége, s ez olyan határ, amelyet végső soron a világpiaci versenyképességtől függ. Egy, a világpiacba bekapcsolt nemzetgazdaságban csak annyiban hoznak állami, illetve közületi intézkedéseket a foglalkoztatás pénzelésére, amennyiben ezek nem ütköznek bele a világpiac követelményeibe, struktúráiba és tendenciáiba. A világpiac azonban a maga részéről messzemenően rezisztens a nemzeti-állami korrekciós és beavatkozási kísérletekkel szemben, azoknak a világpiacot adottnak kell tekinteni. Ebben rejlik minden nemzeti foglalkoztatási politika dilemmája.

Mínthogy a szociális állam cselekvési terét az újraelosztandó eszközök gyarapodása határozza meg és korlátozza, minden szociális újraelosztás és ezzel minden foglalkoztatási politika a piactól függ; hosszabb perspektívában a szociális államnak csak annyit oszthat el, amennyit a pénzügyi és adóztató állam beszed, illetve behajt. A piac azonban nyilvánvalóan nem az az intézmény, amelytől elvárható lenne a tartós és biztos foglalkoztatási lehetőségek megteremtése, minden neoklasszikus remény ellenére a piac csődöt mondott a tartós tömeges munkanélküliség megszüntetésében. Úgy tűnik, egy átfogó foglalkoztatási támogatás csak akkor lehetséges, ha a társadalom készen áll arra, hogy kövesse a tőke logikáját, miszerint privát rendelkeznek a nyereséggel, a veszteségeket azonban szocializálják. Ilyen keretfeltételek mellett a foglalkoztatási politika nem érhet el többet, mint hogy formulát találjon a (relatív) szegénység szétosztására, de nem a gazdagság szétosztására.

3. A SZAKSZERVEZETEK ÉS AZ SPD: A MUNKAIDŐ LERÖVIDÍTÉSE ÉS A KÖZÜLETI BERUHÁZÁSOK

Ez a dilemma jellemzi valójában a szociáldemokraták és a Zöldek foglalkoztatáspolitikai megfontolásait is. Ők, éppúgy, mint a szakszervezetek – a már említett foglalkoztatási programok és a közületi beruházási programok kibővítése mellett – azt képviselik, hogy a munkaidő lerövidítése elsősorban nemcsak a termelékenység növekedését kompenzálhatná, hanem ezen kívül szükségletet teremtené új foglalkoztatás számára is.

A munkaidő-rövidítés megalapozására vonatkozó programjellegű munkákban rendszerint nagy szerepet játszik a meglevő munkavolumen „igazságos felosztása”. Ha persze közelebbről vizsgáljuk, miként valósították meg eddig a munkaidő-rövidítést a szakszervezetek és a munkaadók közti tarifa-tárgyalásokban, akkor megmutatkozik, hogy a munkaidő-rövidítés gyakorlata nem mondja fel a NSZK-beli növekedés-konszenzust: a munkaidő-rövidítésre vonatkozó egyezkedéseknél a „teljes bérkiegyenlítés”-re vonatkozó követelés teljesen kimerítette a termelékenységnövekedésből a fog-

lalkoztatottak javára felosztható részt, s új munkahelyek létesítésére ilyen körülmények között csak akkor kerülhet sor, ha vagy a tőke és munka közötti felosztási kulcs változik meg a bérek javára, vagy pedig egy minőségi növekedés teremt új felosztási mozgásteret. A felosztási kulcs megváltozása azonban a jelenlegi nagyon labilis világ-gazdasági helyzetben igen valószínűtlen. Más szavakkal: a munkaidő-rövidítésre vonatkozó követelésekben, amelyeket az utóbbi években a szakszervezetek és az SPD képviseltek, retorikusan ugyan nagy szerepet játszik a foglalkoztatáspolitikai, azonban a követelések szerkezetében valójában visszaszorul, mégpedig a *még* foglalkoztatottak egyoldalú érdekképviselése miatt.

Ezen túlmenően a szakszervezetek arra kényszerültek a „35 órás munkahét”-ért való tarifavitákban és a utóbbi évek megállapodásaiban, hogy a körülbelül másfél órás munkaidő-csökkentési engedményt, vagyis az átlagosan 38 és fél órát a munka „rugalmassá tétele” ellenében vásárolják meg, s ez messzemenően kompenzálja a munkaidő-rövidítés foglalkoztatáspolitikai hatását. Végső soron csak egy olyan munkaidő-csökkentésnek lehet hatása a foglalkoztatásra, amely a termelékenység növelésén túlmegy, az eddigi megállapodások azonban a termelékenységnövekedés határain belül maradnak, és ezzel inkább arra ösztönözték a munkaadó felet, hogy a munkaidő-csökkentést fokozott racionalitással védje ki, ahelyett, hogy új munkahelyet teremtené.

Időközben tovább vitatkoznak a Zöldek is a munkaidő-csökkentésről, egyebek között olyan álláspontokat képviselnek, hogy csak az olyan munkaidő-csökkentés váltana ki észrevehető foglalkoztatási hatásokat, amely egy lépésben 30 órára csökkenti az átlagos heti munkaidőt és nagymértékben meggátolja, hogy ezt racionalizálással kompenzálják. Itt persze probléma lenne e követelés politikai megvalósíthatósága is.

Összefoglalva, a munkaidő-csökkentési kezdeményezésekről tehát elmondható, hogy a foglalkoztatási hatékonyság eddig csak szűk határok között bontakozott ki és ez is csak ott, ahol a szakszervezetek abba is belementek, hogy további lépésekbe egyezzenek bele a munka rugalmassá tétele céljából. A labilis konjunkturális helyzet láttán és az NSZK-beli szervezett munkásmozgalom gyengeségét tekintve nem lehet számolni azzal, hogy gyors áttörés megy végbe a munkaidő-csökkentés irányában.

4. REGIZNÁCIÓ A VILÁGPIAC MIATT – A SZOCIÁLDEMOKRATA VERZIÓ

Ahhoz a ponthoz értünk, hogy újra érintsük Oskar Lafontaine foglalkoztatáspolitikai kezdeményezését. Az SPD-nek, mióta a parlamenti ellenzék szerepét tölti be, éppúgy nincsen koncepciója a tömeges munkanélküliség leküzdésére, mint bármely más politikai erőnek az NSZK-ban, csupán arra szorítkozott, hogy több állami foglalkoztatási programot követeljen és emellett emlékeztessen a gazdaság egyfajta keynesiánus globális szabályozásának a régi receptjeire. Stratégiájának politikai magja a szakszervezetekkel való szövetség volt. Mármint azonban a szakszervezeteknek a munkanélküliséghez való viszonya önmagában ellentmondásos viszony: az egyik oldalon az üzemi vitákban képviselik azokat a munkaerőket, akiknek megvan a foglalkoztatásuk, és ennek megfelelően nem egykönnyen teszik meg, hogy tagjaikat szolidaritásra kötelezzék a munkanélküliek iránt. A másik oldalon helyük az elosztási harcban annál nehezebb, minél jobban a konkurencia, a kevés munkahelyért folyó verseny jellemzi a munkaerőpiacot. Az NSZK szakszervezetei a múltban ezt a belső konfliktust mindig a fizető- és ütüképes tagjaik javára, a – többnyire a szakmunkások közül kikerülő – szervezett foglalkoztatottak javára oldották meg.

Lafontaine azzal a vitatott foglalkoztatáspolitikai javaslatával, mely szerint a munkaidő-csökkentésnél nem minden esetben kellene ragaszkodni a „teljes bérkiegyenlí-

téshez”, tudatosan kérdéssé tette az SPD viszonyát a szakszervezetekhez. A dolog állása szerint Lafontaine koncepciója, mely szerint a béremelésről való lemondásba bizonyos körülmények között akkor kellene belemenni, ha hasonló léptékben növekszik a foglalkoztatás, voltaképp annak bevallása, hogy a munkaerőpiaci politikában az erőltetett újraelosztással nem sokra lehet menni, ami egyfajta munkaerőpiaci rezignációt vagy – úgy is mondható – foglalkoztatáspolitikai realizmust fejez ki. Az SPD sem tudja alapjaiban megváltoztatni a gazdaságpolitikai szituációt – mondja Lafontaine, az NSZK világpiaci függőségét látva; ennek megfelelően olyan koncepciókat kell kialakítani, amelyek – a szociális-állami struktúrák feladása nélkül – a munkanélküliség okozta társadalmi terheket több vállra akarják elosztani, nem csak a munkanélküliekére.

A szakszervezetekkel való konfrontációnak azonban még egy messzebbre ható funkciója van az NSZK jövőbeni első embere és kancellárjelölt Oskar Lafontaine számára. Lafontaine a párt modernizálásának irányvonalát képviseli, amelynek tovább kell vezetnie a pártot a már régen nem a választó-kliensek profiljának megfelelő imagetől, a „szakmunkások érdekvédelmi pártja” image-ától. Minthogy Willy Brandt elgondolása „a többség az unión innen”, álma az SPD-nek az új középrétegekkel és a Zöldek pártjával való szövetségről, meghiúsult a választási többség aritmetikáján, Lafontaine arra tesz kísérletet, hogy a párt egyszerre nyisson balra, a Zöldek irányába, a középréteg-orientáció és új-szegénység közti klienseit visszavezesse a SPD-hez, valamint demonstrálja a szövetségi és kormányképességet a kormánykoalíció pártjainak az irányában. A munkanélküliség és a szakszervezetek témája esélyt kínált itt arra, hogy mindkét irányban jelzéseket adjon. Ezeket a jelzéseket megértették: a szakszervezetben dühödtt tiltakozás volt, az FDP-ből utaltak egy jövőbeni együttműködés lehetőségére, a Zöldek pedig taktikai szövetségre kényszerültek a szakszervezettel, amely ökológiai programjaik szavahihetőségének feláldozásával fenyegeti őket. Csak maga az SPD nem mutatkozik eléggé méltónak elnökhelyettese stratégiájához, politikai profiljában jelenleg egyedül csak a széttagoltság az egyértelmű. Azonban különben is belátható időn belül nem kerül sor arra, hogy az SPD-nek országos szinten, a kormányfelelősségben bizonyítania kelljen.

5. „A MUNKA ÚJ FOGALMA MINT MEGOLDÁS”

Az NSZK pártpolitikájában tett e kirándulás után befejezésül hadd tegyünk néhány megjegyzést a munkaerőpiac-problematika társadalomtudományi vitájához. Sok minden szól amellest, hogy az NSZK munkaerőpiaci helyzetét a következő években nem a foglalkoztatáspolitikai fogja megváltoztatni, hanem hogy ez a helyzet csak akkor változik majd, ha a születési ráta csökkenésének hatása körülbelül a kilencvenes évek közepén teljesen átcsap a munkaerőpiacra. Ez a háttér annak a vitának, amely az utóbbi években zajlott a társadalomtudományban „a munkatársadalom válsága” körül és „a munka értelme” körül és mely vita nem zárult le.

E vitának két súlypontja volt. Az egyik úgy írható le, hogy „meggyászolja” a munka értékének elvesztését, azt a veszteséget, amelyet – a különböző álláspontok és elméleti premisszákat szerint – hol úgy értelmeznek, mint a protestáns-tőkés munkaetika elvesztésének következményét, hol pedig mint a 19. és 20. századi történelmileg egyedülálló munkatermelékenység-növekedés eredményét. Ebbe az összefüggésbe tartozik az a kérdés is, mit jelent egészében a munkára alapozott társadalmiasodás válsága a társadalom szerkezetére és fejlődésére nézve, ez a kérdés mindenekelőtt a baloldal számára jelent némi „gyúanyagot”: mit jelent „a munka társadalmának a válsága” egy olyan elmélet és politika számára, amely teljesen a munkának a munka társadalmában való felsza-

badítására volt beállítva. Vajon „a munka társadalmának a válsága” egy lépést jelent-e a Marx-féle „szabadság-birodalma” felé (amely ugyanis csak akkor tárul fel, ha a társadalmiasult ember ésszerűen megszervezte a „szükségyszerűség birodalmát”), avagy „a munka társadalmának a válsága” a 20. század második világgazdasági válságának alkonya, a keménnyé váló elosztási harcok hosszúra nyúlt árnyéka?

A „munka társadalmának válsága” körüli vita második tárgya: a munka jövője. Megemlítendő itt elsősorban egy, a politikai és tudományos táborát átfogó konszenzus, amely egy olyan tágabb munkafogalomra vonatkozik, melyet a bértől elszakítva akar megvizsgálni. A munka olyan formái is társadalmi elismerést kell hogy kapjanak, amelyek eddig a normális társadalmi viszonyok árnyékában voltak, így például a háziasszony munkája, a gondozói munka, a nevelési munka stb. Hogy milyen legyen ezek társadalmi elismerése, erre valójában nem terjed ki a konszenzus. Ha a tágabb munkafogalom konzervatív verzióit tekintjük, akkor nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy ezek csupán ama rég ismert követelés posztmodern ideológiai szárnyát képezik, mely szerint a nő (legalábbis jelenleg) a ház(tartás)hoz tartozik, míg a kritikai társadalomtudományban vagy a Zöldekénél arról vitáznak, hogyan választható el egymástól a „munka” és az „élet”, hogyan lehet úgy megváltoztatni a szociálpolitikát, hogy azt emancipálják a hagyományos munkaviszonyoktól. Vitatkoznak itt egy szociális és szolidáris, a társadalom minden tagjára kiterjedő alapbiztosításról, amelynek feladata, hogy megélhetővé tegyen egy munka nélküli életet. Hogy e baloldali vitáknak egy rossz utópikus légköre van, utal talán arra, hogy „a munka társadalmának a válsága” csupán ideologikus szóbeszéd, hogy nem „a munka társadalma” került válságba, hanem csupán a ciklikus tökemozgások hullámvölgyében meglevő általános ingatagság jut kifejezésre a válságról szóló beszédekben. Ezt a szóbeszédet aztán legkésőbb a következő, a szuperindusztriális take-off „intézné el”.

ÚJ KIADVÁNYUNK:

LÓRÁNT KÁROLY

**GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÜNK
KRITIKUS KÉRDÉSEI
1968–1988**

116 oldal

70,- Ft

Nemzetközi konferencia „A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer” témakörben

Az Intézet szociáldemokráciával foglalkozó kutatócsoportja harmadszor rendezett nemzetközi konferenciát az általa kutatott témakörökben. Ezúttal először vettek részt a konferencián a nyugati szocialista és szociáldemokrata pártok, illetve ezek tudományos intézeteinek képviselői. A tanácskozáson a Szocialista Internacionálé is képviselte magát Pentti Väänänen főtitkár személyében.

A konferencia iránti érdeklődés természetesen szorosan összefüggött a hazai és a nemzetközi helyzet sajátosságaival, s ez egyúttal előre garantálta, hogy a téma nem maradhatott a tudományos vizsgálódások semlegesebb közegében. Mindkét mozgalom az átalakulás időszakát éli. A szociáldemokrácia éppúgy keresi a helyét a modernizációs és globalizációs folyamatokban, mint a kommunista mozgalom, amelynek ráadásul egy modernizációs modell mély válságával kell szembenéznie. S noha a helyzetet nem egyformán ítélték meg a konferencia résztvevői, abban egyetértés volt, hogy a szocialista mozgalmak olyan kérdésekkel állnak szemben, amelyek megkövetelik az együttműködés új formáinak a kialakítását.

A konferencia eszmecseréjének az alapját a témáról készített előzetes tézisek, egy előzetesen rendelkezésre bocsátott vitaindító és egy bevezető előadás képezték. Az anyagok és az ezekre támaszkodó rövid bevezető előadás (mindhármát Hülvely István prezentálta) a szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer viszonyát vizsgáló team kutatási eredményeit összegezte. A *Tézisek* megállapították, hogy a szociáldemokrácia ugyan – történelmi és regionális okokból, egy hosszú tanulási folyamat eredményeképpen – lemondott a kapitalista rendszer forradalmi megdöntéséről, de nem adta fel azt a célját, hogy a kapitalista társadalmat fokozatosan átalakítsa és egy szívós reformpolitika eredményeként jusson el a szocializmusba. Eredményei között tartható számon, hogy segítette a kapitalizmus és demokrácia viszonyának stabilizálását, s megakadályozta, hogy a polgári állam a tökeérdek közvetlen és kizárólagos eszközévé váljon. A „reformkapitalizmussá” váló kapitalizmusban a szociáldemokrácia kihasználja (illetve részben maga teremti meg) azt a lehetőséget, hogy az állami beavatkozásnak nincs többé elvi határa, és a beavatkozás mértéke és iránya a mindenkori politikai-hatalmi erőviszonyoktól függ. A parlamenti demokratikus politikai rendszerbe való betagozódás ennek megfelelően a szocialisztikus elveknek a mai modern társadalmon belüli képviseletét és politikai harcokon keresztüli érvényesítését teszi lehetővé, és ennek jelentőségét csak növeli, hogy a fejletlenebb régiók kommunista mozgalmának radikalizmusa nagymértékben megrekedt a hatalompolitika kereteiben, s nem volt képes antikapitalista modernizációs programját sikerre vinni.

A vitaindító anyag már az utóbbi tanulság alapján értékelte a szociáldemokráciának a II. Internacionálé „ortodoxiájától” a reformpolitikáig megtett útját. Az anyag ezt az utat a társadalomirányítási elképzelések, illetve a politikai akarat lehetőségeinek alternatívái alapján – „utólagosan”, a későbbi történelmi tapasztalatok tükrében – egy szcientista-technokrata modelltől egy politikai pragmatikus modellre való áttérés folyamataként jellemezte. Az előbbi modell a közvetlen hatalompolitikai törekvések mellett ideológiailag magában hordta a marxista ortodoxiának azokat az illúzióit is, amelyek az áruterelés megszüntethetőségével (illetve jelentőségének negligálhatóságával), illetve az állam (politika) elhalásával függtek össze. A szcientista-technokrata modell szilárd alapokat feltételezett a szocializmus számára és ezért a politikai rendszer érdekközvetítő-kompromisszumos tevékenysége helyett a tudományra, az össz-társadalmi folyamat tudományos tervezhetőségére épített. A „proletárdiktatúra” elképzelése ezért tudott oly könnyedén napirendre térni a politikai demokrácia fölött: a tudományos alapokra helyezett centralizált irányítás eleve össz-társadalmi érdekeket követőnek számított, s ezért nem volt szüksége a közös érdekeket tisztázó és a megszüntethetetlen érdekkonfliktusokat kihordó politikai demokráciára.

A munkásmozgalomban a modern szociáldemokrácia szakított a leghatározottabban ezekkel az utópisztikus elképzelésekkel. A modern szociáldemokrácia politikai-gyakorlati modelljében a szocializmus emberi tartalma a legszélesebben értett demokrácián túl nem köthető tudományosan előre meghatározott intézményekhez és hatalmi formákhoz. Az utóbbiak léte és funkcionálási képessége mindig a történelmileg, a demokratikus folyamatokon keresztül konstituálódó közösségiség természetétől függ. A kapitalizmus és a szocializmus fogalmai ebben a relativizálódott értelemben egészen más tartalmat kapnak, mint az „ortodoxia” örökölt értelmezésében, amelyben egyértelmű intézményes lehatároltság alapján (magántulajdon – köztulajdon; tőkés állam – „proletárdiktatúra” stb.) két egymástól világosan elhatárolható rendszerként áll előttünk a két kategória. A szociáldemokrácia mai társadalomszemléletében a kapitalizmus ugyan nagyon is élő valóság, ám ebben a minőségben a társadalmi totalitással szemben csupán egy „alrendszer”, amely önmagában nem alkalmas a mai fejlett társadalmak egészének a jellemzésére, mert a modern társadalmak a demokratikus politikai képviseleti rendszeren keresztül meg tudták őrizni a „közösségiség” mozzanatát is, amely elképzelhetetlen lenne bizonyos szocialisztikus értékek akceptálása nélkül. A szociáldemokrácia világszemlélete lényegében arra a végkövetkeztetésre épül fel, hogy a modern társadalmak megszüntethetetlenül munkamegosztással rendelkező áruterelő társadalmak, s ebben a minőségükben képtelenek a társadalmi egyenlőtlenségek és általában a társadalmi ellentmondások forrásainak a megszüntetésére. A modern áruterelő társadalmak saját ellentmondásait csupán közösségibb vagy kevésbé közösségi módon hordhatják ki. Ebben a kontextusban a politika válik konstitutívá a végső emberi jelentésére hozott, közösségiségként értett szocializmus szempontjából. A szocializmus nem egy előre meghatározott módszerhez és eszköztárhoz kötött „konstrukció”, hanem a modern társadalom demokratikus folyamatából kikristályosodó és ismételt megerősítést igénylő folyamat, s „eszköztára” csak a létrehozott eredményen mérhető.

Ez a felfogás a maga nemében konzisztens és történelmileg a revizionista és reformista szocializmus-értelmezésekre vezethető vissza, amelyekben először jelent meg a szocializmusnak ez a relációhoz kötött, relativizált értelme. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ez a fajta koncepció hatása és megerősödése meghatározott történelmi feltételekhez kötődött, és hosszabb ideig „elérhetetlen” maradt az elmaradottabb régiók számára. Mindenesetre, a demokratikus politikai rendszert elfogadó és annak védel-

mét és kiterjesztését is vállaló szociáldemokrata mozgalom olyan pályára tért rá, amelynek szocialista jellege csak a rendszer eredeti határainak állandó kitolásával, a munkavállalói érdekképviselő és a szocialista értékek progresszív realizálási lehetőségeivel legitimálható.

A téma felvetését ebben az értelemben hármass megfontolás vezérelte: 1. nem lehet egyszerűen ideológiai szempontok alapján közeledni a kérdéshez; 2. kienelt szerepet kapott a „reformkapitalizmus” hipotézise a szociáldemokrácia tevékenységének értékelésében; 3. a kelet-európai szocializmusnak mint felülről vezérelt bürokratikus modernizációs kísérletnek a csődje immár ellentétes oldalról nézve is felértékeli a szociáldemokrata mozgalom által kidolgozott formákat, mindenekelőtt a politikaértelmezésben mutatkozó újítást. A kelet-európai szocializmuson belül felmerülő igény a párt mozgalmi jellegének a visszaállítására, egy demokratikus politikai rendszer kiépítésére és a társadalmi alrendszerek autonómiájának a visszaállítására azt mutatja, hogy az uralkodó kommunista pártoknak meg kell hajolniuk a társadalom ellentmondásai előtt, mivel a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelő társadalmi alapintézmények megszüntetése helyett maguk is csupán az ellentmondások közösségibb vagy kevésbé közösségi kihordására vállalkozhatnak.

A kibontakozó vita tulajdonképpen a fenti keretekben folyt. A szociáldemokráciáról adott magyar értékelést több szempontból is alátámasztották a nyugati szocialista, illetve szociáldemokrata pártok képviselőinek hozzászólásai. Gilles Martinet mellett, akinek hozzászólása most külön is megjelenik, Erich Fröschl (Ausztria) is a szocialista tapasztalatokról beszélt. Hangsúlyozta, hogy az utóbbi évek a korábbi történelmi sikerek biztatásai mellett rámutattak a nehézségekre is: a társadalmat még mindig a tőke uralja, amely magas szintű változóképesége mellett őrzi elvi karakterét, noha a szocialisták által elért sikerek messze meghaladták azt a szintet, amelyről a nagyapák generációja egykor álmódott. A nehézség mindenekelőtt abban áll, hogy képtelennek bizonyultak a kutatást, fejlesztést és technológiát is magában foglaló gazdaság demokratikus vezérlésére. Ami viszont a politikai rendszert illeti, a demokrácia nagy vívmányai mellett – amelyről egyetlen szocialista mozgalom sem mondhat le – be kell látni, hogy ez a politikai rendszer alapjában megfelel a kapitalista gazdasági rendszernek, amennyiben a hatékony társadalmi érdekbefolyás formáját képezi a tőke számára. Ily módon továbbra is fennáll a parlamenti rendszer ambivalenciája, s ezt csak fokozza a növekvő nemzetközi gazdasági függőség, a multinacionálisan szervezett tőkecsoportok növekvő befolyása. De fennáll ilyen körülmények között annak a veszélye is, hogy a demokratikus politikai rendszer – egy elhúzódó és elmélyült gazdasági válság hatására – egy autoritáriánus rendszer felé mozdul el. A konzervativizmus csak akkor kerülhető el, ha a szocialista mozgalom képes szélesre tárni kapuit az új mozgalmak és célkitűzéseik számára. A szocialista mozgalomnak jobban tudatosítania kell magában „internacionalizmusát” is. Nem szabad elfelednie, hogy a magasán fejlett ipari társadalmak tagjai a globális osztálytársadalmaknak csupán egy gazdag kisebbségét képezik. Az Osztrák Szocialista Párt jelenleg a *Szociáldemokrácia 2000* címmel vitatja a fennálló problémákat és kísérel meg megoldást találni rájuk. A „jobb világ” történelmi tervezete ma is napirenden marad, még ha ki is kell egészíteni klasszikus társadalomkritikáját az új tudományos és metodológiai eredményekkel.

Hasonló szellemben szóltak hozzá mások is a szociáldemokrácia mai problémáihoz. Az eszmecsere egyik centrumává vált a „spanyol példa” elemzése, amelyet Harsányi Iván és Valentin Mladenov prezentált. A görög PASZOK képviselőjében Kosztasz Plumbisz a szociáldemokrácia regionális problémáit, a keynesi államon való túljutás dilemmáit elemezte. A kubai kutatók (Francisco Florentino, Francisco Alvarez a szo-

ciáldemokrácia és Latin-Amerika kapcsolatáról szóltak. Horst Fisch (NDK) az európai integrációnak a szociáldemokráciára gyakorolt hatását vizsgálta, megjegyezve, hogy a *Tézisek*ben megfogalmazott tétellel szemben, miszerint a reformista politika hozzájárult „a kapitalizmus és a demokrácia közötti viszony demokratizálásához”, a nyugat-európai integráció ellentétes irányban fejt ki hatást. Ryszard Liczmansky (Lengyelország) a „svéd modellt” elemezte, Ivan Kocев (Bulgária) a II. világháború utáni reformpolitikák különböző mértékű támogatásáról beszélt, az ezzel kapcsolatos szociáldemokrata illúziókról. Oldrich Sevčsik (Csehszlovákia) a szociáldemokrata és a neokonzervatív versengést elemezte az SPD példáján. Dimitr Dimitrov (Bulgária) egyetértett azzal, hogy a szociáldemokrata pártok nagymértékben hozzájárultak a nyugati demokratikus rendszerek megerősítéséhez, s hogy előbb szabadultak fel az utópizmus alól, mint a kommunista mozgalom. Felhívta a figyelmet a tapasztalatok kölcsönös hasznosságára.

A rendkívül szerteágazó és téma gazdag hozzászólások másik része az általánosabb értékelésnél maradt, s azokat a vitapontokat emelte ki, amelyek közvetve vagy közvetlenül a szocializmus általános lehetőségeinek kérdéséhez kapcsolhatók és a mozgalom eddigi össztapasztalatával függnek össze. Ezzel kapcsolatban merült fel a két mozgalom egymáshoz viszonyított értékelésének „aszimmetriája”. Ha ugyanis általában is megkerülhetetlen egy szocialista mozgalom számára a piacgazdaság és a pluralisztikus érdekszerkezetű összefüggő politikai demokrácia, amely a politikai rendszer szerveződését nem egyszerűen az „osztályérdek” alapján realizálja, hanem – ahogy Herbert Berger (Ausztria) és mások is felvetették – inkább elfedi azt, akkor a szociáldemokrácia által történelmileg felhalmozott tapasztalatok és a mozgalmi-politikai formák adekvátabban tükrözik egy bármilyen szocialista mozgalom tényleges lehetőségeit, mint a mindkét tényezővel szemben voluntarisztikus kommunista mozgalom. Akkor a szociáldemokraták által is elemzett korlátok és nehézségek nem egyszerűen a szociáldemokrácia korlátai és nehézségei, hanem – legalábbis részben – a szocializmus objektív lehetőségeiből adódó korlátok és nehézségek. Talán ezért is váltott ki vitát Ulla Plener (NDK), aki a szociáldemokrácia lényegét és egyúttal ellentmondásosságát abban jelölte meg, hogy a dolgozók érdekeit a kapitalizmus alapelveinek és egész rendszerének a fenntartása mellett kívánja realizálni és ezért a szociáldemokrácia differencia specifikájaként értelmezhető a tőke és a bér munka két pólusa közötti ingadozás, illetve egy olyan kétirányú nyitottság, amelyből különböző, egymástól eltérő álláspontok származnak. Következésképpen, ha a szociáldemokráciának a szocializmushoz való hozzájárulását nézzük, akkor ez a hozzájárulás a monopolkapitalizmuson belülre szűkül, mert aláveti magát a tőkés gazdaság törvényszerűségeinek. Ebben az értelemben a szociáldemokrácia által vezérelt változások végső soron csak a felszínre szorítkoznak, amely mellett mintegy masszív konstansként őrződik meg a kapitalizmus.

Az eszmecserében felmerült, hogy hasonló ellentmondás kimutatható a kommunista mozgalommal kapcsolatban is, ami azt mutatja, hogy a szociáldemokráciának tulajdonított „differencia specifika” bizonyos értelemben az egész szocialista mozgalom sajátossága, mégpedig abból következőleg, hogy kiderült: sokkal kevesebb dolog képezi politikai akarat tárgyát, mint ahogy ezt korábban hittük.

A vita mélyén azonban a konferencián ismételten, szélesebb összefüggésben is megfogalmazódó paradigmatis kérdés húzódott meg; nevezetesen, miként értelmezhetjük gondolatrendszerünk alapfogalmait, magát a kapitalizmust és a szocializmust. Hiszen ha valóban két világosan lehatárolható és az egyik oldalon a kapitalizmus, a másik oldalon a szocializmus *lényegét* felmutató rendszerről lenne szó, akkor egész más megvilágítás alá esik a szociáldemokrácia, mint akkor, ha egy ilyen szembeállítás nem állja

ki a gyakorlati tapasztalat és a tudomány próbáját. A konferencián jelen volt azonban egy másik paradigma is, amely éppen ezt a lényegi lehatárolhatóságot kérdőjelezte meg a társadalmi alapstruktúrák és intézményes lehetőségek közös mivoltának a felmutatásával. Brana Marković (Jugoszlávia) arról beszélt, hogy ma olyan eszközök kerülnek alkalmazásra a szocializmusban, amelyek korábban kapitalistának számítottak; s ma már azt is tudjuk, hogy az állami tulajdon nem előfeltétele a szocializmusnak: haladunk egyfajta vegyes gazdaság felé, s a szocializmus és a kapitalizmus közötti különbséget a magán- és állami tulajdon arányán mérhetjük, miközben tudjuk, hogy az állam és a piac sem oldhat meg mindent egyedül. Szentes Tamás a reform és a politikai pluralizmus szempontjából értékelte a nyugat-európai demokrácia tapasztalatainak fontosságát, kiemelve, hogy az állam és a piac elidegenítő hatásaival szemben minden társadalomnak védekeznie kell, miközben egyikről sem lehet lemondani. Hasonló módon derült ki a vita során, hogy a „szocialista tervezés” az árutermelő piacgazdaság léte mellett elvileg nem lehet más jellegű, mint amit a nyugati társadalmak vegyes gazdasága alkalmaz. Ennek pedig a lényege, mint ahogy többen is hangsúlyozták, nem más, mint hogy a terv csak a piac keretében töltheti be hivatását, mivel piac nélkül nincs objektív mércéje a tervezésnek (mely ebben az értelemben elsősorban kerettervezés, amennyiben állami tevékenységről van szó), s ezért a tervezés minden más gyakorlata elkerülhetetlenül voluntarizmusra vezet. Egyáltalán: a modern társadalmak gazdasági folyamatai objektíve tudatos és nem tudatos elemek egységén alapulnak. A tudást és az ösztönzést intézmények sokasága – s ezek között első helyen a piac – hordja, s ezeket semmiféle ettől független „tudatos” beavatkozás sem pótolhatja.

Ebből a szempontból válik érdekessé mindaz, amit Heinrich Potthoff (NSZK) hangsúlyozott a szociáldemokrácia sajátosságaival kapcsolatban, miközben behatárolta a szociáldemokráciát a liberális és konzervatív demokráciával szemben. Míg az utóbbiak az állami berendezkedés ideáját fejtik ki, addig a demokratikus szocializmus ösztársadalomra vonatkozó dolog, amely hét alapelven nyugszik: 1. nyitott baloldal, azaz különböző nézetek politikai közössége; 2. demokratikus szocializmus – az abszolút igazság birtoklásának tudata nélkül, többségi elvvel és versenydemokráciával; 3. minden politikai uralom szabad választásokon realizálódjék; 4. a liberális szabadságjogok biztosítása; 5. vélemények, érdekviszonyok, érdekszervezetek, társadalmi életformák pluralizmusa; 6. az igazságosság szolgálata csak demokratikus eszközökkel lehetséges, nem fogadható el „a cél szentesíti az eszközt” elv; 7. az alapértékek szerepe az ember mint egyén és mint társadalmi lény vonatkozásában. A szociáldemokrácia tehát fenntartja az egyén szabadságának az elvét, ennek fejében azonban az egyénnek be kell tagolódnia a társadalmi kötődések demokratikusan kialakított rendszerébe. A szociáldemokrácia fő célját – a többi szabadságmozgalmaktól megkülönböztető „differencia specifikáját” – a szociális igazságosság követelésében jelölte meg, amelyben egyúttal a demokrácia kiteljesedését látja.

Mindez azonban történelmi tapasztalatokon nyugvó önkorlátozás is, amely mögött egy utópisztikus elemektől megfosztott valóságsszemlélet áll; annak felismerése, hogy a modern társadalmak bonyolultsága és a feloldhatatlanul ellentmondásokkal terhelt struktúrája mellett a „szocializmusnak” minden egyes társadalmon belül együtt kell élnie a „kapitalizmussal”, s csak lépésről lépésre építhet ki „ellenhatalmat” vele és hordozóival szemben. A régi kommunista felfogással szemben mindez korlátként, lemondásként jelenik meg, a szociáldemokrácia számára viszont már régen végiggondolt lehetőség.

Dehát hogyan is áll egymással akkor a két mozgalom? – vetődött fel újra és újra a kérdés. Mivel a két mozgalom közötti „aszimmetria”, valóságfelfogásbeli eltérés ismét

előtérbe kerül, nem kell-e általában is egyfajta „szociáldemokratizálódásról” beszélni? A vitában szükségszerűen fel kellett vetődnie ennek a kérdésnek is, ám a két mozgalom jövőbeli kapcsolatainak, a „baloldali egységnek”, az „egyesült Európa” ügyének a tárgyalása során világossá vált, hogy egy rendkívül komplex és sokoldalú folyamatról van szó, amelyet több vonatkozásban is nehéz lenne egy nevezőre hozni. Alekszander Gal-kin (Szovjetunió) kételkedett a „konvergencia” realitásaiban. Szerinte a különbségek fennmaradásának pozitív töltete is lehet, és egyáltalán: a pluralizmusnak nincs értelme, ha nincsenek különbségek. Kérdőjelesnek tartotta azt is, hogy a mostani válság alapján lehet-e ítéletet, különösen negatív ítéletet mondani az elmúlt száz év munkás-mozgalmáról. Ő inkább egy vonzástérre gondol, amelyen belül különbségek vannak, de nincs konvergencia. Hasonló fenntartások hangzottak el az NDK-beli résztvevők és a csehszlovák Sevsík, valamint a bolgár Kocев részéről is.

Abban mindenki egyetértett, hogy még hosszú ideig autonóm és egyenlő felek együttműködéséről lehet csak szó. Abban viszont már eltérés mutatkozott, hogy az együttműködés meddig terjedjen és milyen tartalmat kapjon. Ulla Plener a történelmi szakadás felszámolása helyett a konkrét ügyekben való együttműködésre látott esélyt (béke biztosítása, környezetvédelem, a gyengén fejlettség felszámolása más régiókban, egy demokratikus reformalternatíva kidolgozása az állammonopolista kapitalizmussal szemben) és ezt tartotta kívánatosnak. A lengyel Kazimierz Kik viszont szélesebb távlatot kívánt adni az együttműködés számára, amikor Európa kettéosztottságának megszüntetéséről, az európai baloldal tömörüléséről, a saját tevékenységüket átértékelő kommunista pártokról és a nyugat-európai szociáldemokrácia erősödésének szükségességéről beszélt a „közös európai otthon” megteremtésével összefüggésben. Végül felvetődött, hogy az együttműködés nem korlátozódhat egyszerűen konkrét globális problémákra, már csak azért sem, mert tanulási-tapasztalási folyamatnak kitett mozgalmakról van szó, amelyeknek identitása – különösen a mai válság mellett – nem fogható fel változatlanul. Másrészt, a tanulási folyamatok eredményeként mutatkozó elmozdulások és identitásváltozások mégis csak egyfajta „konvergenciára” utalnak, például a kommunista pártok meginduló „néppárttá” válása, világnézeti pártból értéket képviselő politikai párttá válása, a „demokratikus szocializmus” akceptálása stb. Mindez azonban aligha jelenti a saját identitás feladását; egyrészt, mert minden mozgalomnak „belülről”, saját autonóm mozgásában kell rendeznie identitása kérdéseit, másrészt, mert a fejlődésbeli kulturális és intézményes különbségek, a múlt teherterelei és a világ hatalompolitikai megosztottsága még hosszú ideig garantálják, illetve ki is kényszerítik a különállást.

Nem túlzás azt állítani, hogy a reform szelleme hatotta át a tanácskozást, s vele az a közös meggyőződés, hogy a szocialista mozgalom nagyon is reális érdekeken nyugszik ahhoz, hogy örökölt szándékok és szemléletek, torzulások és zsákutcák, időleges megrekedések és szakadékok ellenére lemondhatna a dolgok újragondolásáról és önmaga megújulásáról.

H. I.

Alább közöljük Gilles Martinet írását, amely a konferencián elmondott hozzászólásának alapjául szolgált.

A francia szocialisták politikájáról és a demokrácia jövőjéről

Vitánkból nem rekeszthetjük ki a történelmet, hiszen annak fényében válik érthetővé nemcsak az európai szociáldemokráciák fejlődése, hanem az a tény is, hogy jó néhány fontos kérdést ma már a hagyományos sémák kereteiből kilépve közelíthetünk meg. Természetesen ez nem jelentheti az elméleti szempontok mellőzését.

Mint köztudott, a szociáldemokrácia és a kommunizmus egyaránt a kapitalizmus meghatározott szempontok szerinti elemzéséből indul ki. Ebből az elemzésből született a társadalom radikális átalakításának elmélete, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételét, a piaci viszonyok fokozatos megszüntetését és végső soron a bér munka felszámolását tűzte ki célul.

Ezt az átalakítást kívánta végrehajtani az Oroszországban hatalomra kerülő bolsevik párt, és ezért alakult meg a Kommunistá Internacionálé. A nyugati munkásmozgalom többségének képviselői, akik nem voltak hajlandók csatlakozni a Kominternhez, az alapvető célkitűzéseket akkor nem vonták kétségbe. Helytelenítették azonban, hogy a bolsevik párt 1. feloszlatta az alkotmányozó nemzetgyűlést, és a képviseleti demokráciát közvetlen demokráciával váltotta fel, amely kérészetletűnek bizonyult és rövidesen már csak a párt diktatúrájának leplezésére szolgált; 2. egy gazdaságilag elmaradott országban akarta felépíteni a szocializmust, ahol ennek a feltételei nem voltak meg. Az új állam fennmaradását – hangoztatták – csakis rendőri önkény és az önmagát a proletariátus képviselőjének kikiáltó bürokrácia uralma árán lehet majd biztosítani.

A bolsevikok erre azt felelték, hogy a szocialisták és a szociáldemokraták bíralatai egyszerűen a forradalmi célkitűzésekről való lemondást próbálják leplezni. A helyzet számukra soha nem lesz elég érett ahhoz, hogy megvalósuljon a társadalom radikális átalakítása; a polgári demokrácia játékszabályainak tiszteletben tartása nem fogja lehetővé tenni, hogy tevékenységük valaha is túllépjen a kapitalizmus keretein.

Első pillanatra a történelem mind a szocialisták, mind a kommunisták prognózisát beigazolta, hiszen a sztálinista rendszer valóban létrejött, és a kapitalizmussal való szakítás sem következett be. És mivel ily módon mindkét fél meggyőződött arról, hogy eredeti feltevése helyes volt, a hagyományos munkásmozgalomból kinőtt két nagy irányzat közötti szakadék az évek során tovább mélyült.

Mi az, ami már megváltozott? Rengeteg dolog. Összeomlott például a régi forradalmi kultúra jelentős része. Nem Marx kritikai műve vált alapvetően megkérdőjelezhetővé. E mű fölött lejárt ugyan az idő, de a társadalomtudományok történetében kétségkívül döntő fordulatot hozott. Elavult viszont a messianisztikus jövőkép, a munkáoszta ly világmegváltó küldetésének eszméje, mindazok a történelmileg hamis tanulságok, amelyeket Marx és Lenin a párizsi kommünből levonhatónak vélt, elavult az elmentmondásoktól és elidegenedéstől mentes, végső fokon az állam elhalásához vezető társadalom felépítésének gondolata. Egyszóval elavultak a szocialista eszme vallásos jegyei. A forradalmi kultúra jelentős részének összeomlását ma már nyíltan beismerik Nyugaton, és elismerik, többé-kevésbé burkoltan, a gyakorlat közvetítésével, a kelet-európai országokban is.

Mindehhez Nyugaton a szociáldemokráciák kifulladás a hozzáadódik. Keleten pedig a szocialista rendszerek válsága, másfelől a reformkísérletek e rendszerekben. Sem e válságról, sem e reformkísérletekről nem kívánok szólni, hiszen kollokviumunk

* Institut socialiste d'études et de recherches, Párizs.

tárgya nem ez. Azt azonban hangsúlyozni szeretném, hogy a nyugati országok szocialistáinak van min elgondolkodniuk mind a parancsgazdaság és a bürokratikus vállalatirányítás kudarcra, mind a demokratizálódás reményének kibontakozása láttán. Elsősorban arról a jelenségről fogok beszélni, amit a szociáldemokrácia kifulladásának neveztem. Előbb azonban szükségesnek tartom felidézni, mit köszönhetnek Nyugat-Európa népei a szociáldemokráciának a háború vége óta.

Nyugat-Európa arculata a szocialista pártok közvetlen ösztönzésére, illetve a társadalmi konfliktusok keltette félelem hatására harminc év alatt jelentősen megváltozott. A lakosság átlagjövedelme háromszorosára nőtt. Az egészségügy, a nyugdíjrendszer, a munkanélküli-segély területén alapvető garanciákat teremtett az, hogy a társadalombiztosítás a nemzetgazdaság költségvetésének tekintélyes része fölött rendelkezhet. Számottevően megnőtt a szabadidő, meghosszabbodott a tanulmányi idő. A dolgozók, a vállalatoknál és országok szinten egyaránt, új jogokra tettek szert. A szabadságjogok újabbakkal gyarapodtak. Gazdasági növekedés természetesen a kapitalista világ más országaiban is bekövetkezett, sőt, Japánban például jóval nagyobb méreteket is öltött: hasonló mértékű társadalmi haladás azonban sehol másutt nem tapasztalható.

A hetvenes évek második felében azonban a fejlődés lelassult, majd bizonytalanná vált. A gazdasági válság visszaeséssel ugyan nem járt, de azért érezhetően csökkentette a gazdasági növekedést; a technológiai átalakulások gyors üteme munkanélküliséget idézett elő az iparban; a világgazdaság kialakulása Európát a fejlődés ritmusának meggyorsítására ösztökelte és elősegítette a tőkekoncentrációt; a valódi döntésközpontok áthelyeződése a szakszerveket olykor alaposan megrendítette; a szolidaritás háttérbe szorult, előretört a individualizmus és a korporatizmus. Mindez ma a szocialista és szociáldemokrata erőket stratégiájuk újrafogalmazására kényszeríti.

A helyzetet országoként is, koronként is más és más módon elemezték. Franciaországban például először az ideológiai forrásokhoz való visszatérés korát éltük, majd a hatalom és a gazdasági élet realitásaihoz való alkalmazkodás tapasztalatai következtek. 1972-ben elfogadott programunk a kapitalizmussal való fokozatos szakítást vette tervbe. Sokat vártunk a bankok és néhány nagyvállalat államosításától: azt gondoltuk, hogy ez lehetővé fogja tenni a tervgazdálkodás logikájának győzelmét a piac mechanizmusai fölött. Ugyanakkor a hatalom decentralizálására törekedtünk, és készek voltunk előmozdítani a vállalati öngazgatás kibontakozását is.

Amikor 1981-ben kormányt alakítottunk, megszavaztattunk egy decentralizációs törvényt és megvalósítottuk a tervezett államosításokat. Nem tudtuk azonban elkerülni, hogy az államosított vállalatok a piaci törvények és a nemzetközi gazdasági kényszerűségek figyelembevételével fejlődjenek tovább. Válaszul a bérkövetelésekre, megkíséreltük ismét fellendíteni a gazdaságot egy olyan európai közegben, amely erre nem volt alkalmas. Ez súlyos külkereskedelmi deficitet idézett elő. Ekkor a szigor politikájához kellett folyamodnunk. Ami az öngazgatást illeti, amely *per definitionem* alulról jövő kezdeményezéseket kíván, ez éppen az efféle kezdeményezések hiányába ütközött. Gazdasági nehézségek idején a dolgozókat sokkal inkább foglalkoztatja az, hogy ne veszítsék el az állásukat, és életszínvonalukat fenn tudják tartani, mintsem hogy újabb felelőségekre tegyenek szert. Be kellett érniük egy olyan törvény megszavazásával, amely a vállalatokon belül megnövelte a dolgozók képviselőinek jogait.

Ekkor arra törekedtünk, hogy a szükséges szigor szolidaritási politikával kapcsoljuk össze. Ezt részben sikerült is megvalósítanunk. Ennek köszönhetjük, hogy az 1986-os választásokon elszenvedett vereség után François Mitterrand vezetésével 1988-ban ismét hatalomra kerültünk. Sokan szeretnék, ha még nagyobb sikereket könyvelhetnénk el, és a többség világosan látja azt is, ami jobboldali riválisainktól megkülönböztet

bennünket. Ellenezzünk a piaci farkastörvények érvényre jutását. Hiszünk, nem egy mindenütt jelenlevő, mindent magához ragadó államban, de egy olyan államban, amely a demokrácia, azaz a társadalommal való konzultáció útján a gazdasági átalakulások közben tartására törekszik, és igyekszik szembeszállni mindazzal, ami a környezetünket veszélyezteti. Egy úgynevezett vegyes gazdaság kiépítésére törekszünk. Érdeklődésünk előterében a foglalkoztatottság és a társadalom kivetettjeinek sorsa áll. Michel Rocard kormánya nemrégiben szavasztatta meg azt a törvényt, amely ma minimális jövedelmet biztosít a leghátrányosabb helyzetűek számára.

Az előttünk álló problémákat nem akarjuk azonban kizárólag realista, sőt bizonyos szempontból pragmatikus alapon megközelíteni. A szolidaritás és a szabadság értékeire hivatkozni fontos, de nem elégséges. Nem érhetjük be azzal, hogy válaszolunk a legkülönbözőbb, sokszor egymásnak ellentmondó törekvésekre. Fel kell tárnunk azokat a kérdéseket, amelyek körül kialakulhat az egység; fel kell vázolnunk a jövő perspektíváit. Ezért döntöttünk úgy, hogy ideológiai konferenciát hívunk össze. Talán különösen hangzik ez egy olyan pillanatban, amikor Kelet-Európában éppen az ideológiáktól való eltávolodás folyamata rajzolódik ki, amikor a gazdaságirányítást a termelési viszonyok valódi természetéhez kívánják igazítani, amely viszonyok bizonyos szempontból, a magántulajdon megszüntetése ellenére, kapitalista típusúak maradtak.

Célunk azonban az, hogy valamiféle új gondolkodási rendszert alakítsunk ki, hogy képzeletben felépítsük a jövő társadalmát. Az a célunk, hogy harcunknak pontosabb és hosszabb távra szóló értelmet adjunk, vagyis, hogy a demokráciát még szélesebb körűvé tegyük. Ebben áll ugyanis a valódi különbség a különféle pártállású konzervatívok és a haladás hívei között. A konzervatívok folyton határokat próbálnak szabni a demokráciának; a haladás hívei nem tagadják e határok létezését, de egyre messzebbre próbálják kitolni őket, újabb és újabb területeket igyekeznek meghódítani.

A szocialista tan újjáteremtését természetesen nem végezhetjük el egymagunk. Az országhatárok szűkösekké váltak. Franciaország jövője végleg összekapcsolódott az Európai Gazdasági Közösség fejlődésével és megerősödésével; az Európai Gazdasági Közösség alapja pedig a demokrácia, amelyet csakis a különféle nézetek pluralista kifejeződése biztosíthat.

Tovább növelhető-e a demokrácia? Természetesen ez legbensőbb óhajunk, de hiába is próbálnánk megfélemlkezni az akadályokról. A demokrácia előfeltétele a béke, az enyhülés, a leszerelés; az eszmék szabad áramlása, az emberek szabad mozgása; a párbeszédre való készség, amelynek semmi köze a propaganda-manőverekhez. Végül pedig az is szükséges hozzá, hogy a közös értékeket ne csak feleml Legessük, hanem gyakoroljuk is.

A francia forradalom közelgő kétszázadik évfordulója alkalmából hadd emlékeztessem önöket arra, hogy e közös értékek között is a legelsőek azok, amelyeket az alkotmányozó nemzetgyűlés által 1789 augusztusában jóváhagyott Emberi Jogok Deklarációja hangoztatott. Voltak, akik ezeket akkor polgári értékeknek tartották. Ma már mindenki tudja, hogy egyetemes értékekről van szó.

Autonómia, integráció, értelmiség

(Tudományos konferencia Veszprémben)

1989. március 29. és 31. között az ELTE Bölcsészettudományi Kara Szociológiai Intézete kerekasztal-konferenciát rendezett Veszprémben a hazai értelmiség utóbbi három évtizedbeni rétegsajátosságairól. Elsősorban azokról a kölcsönhatásokról volt szó, amelyek az értelmiségpolitikai praxis, illetve az értelmiség értékei, társadalmi szerepvállalása között, az értelmiség és a hatalom viszonyának változásaiban a napjainkig tartó utóbbi harminc évben manifesztálódtak; amelyek elemző átvilágítása hozzájárulással biztatott az értelmiség aktuális viselkedésének jobb megértése, a jövőbe vezető folyamatokhoz kötődő szerepvállalásának prognózisa szempontjából.

A posztsztálini időszakon átvezető értelmiségpolitikáról és következményeiről, a mai értelmiségnek a társadalmi megújulásban vállalható-vállalandó szerepeiről, mentalitásáról folyó eszmecsereben közismert társadalomtudósok (esztéták, politológusok, szociológusok, tör-

ténészek) között, illetve mellett a különböző politikai csoportosulások szakértői vettek részt. A vállalt sokszínűség légkörében folyó vita egyik legszembetűnőbb vonása volt, hogy az igényes tudományos megközelítések jó eséllyel képesek *tudományos konszenzussá* összefonódni, ez azonban nem helyettesítheti a sokkal problematikusabb *politikai konszenzus* kialakítását.

A konferencia első napján a régió megkésett modernizációjának előterében a posztsztálini modell és az értelmiség viszonyáról folyt a párbeszéd, a második napon a társadalmi-politikai tagoltság és az értelmiségi mező kapcsolatáról, illetve az értelmiségi mentalitás és a legitimáció összefüggéseiről volt szó. A harmadik napon pedig a kultúra demokratizálódása és az értelmiségi mintaközvetítés különböző dimenziói kerültek előtérbe. Alábbi összegzésünk a három nap előadásai és hozzászólásai alapján készült, rövidített, szerkesztett beszámoló.

1. MEGKÉSETT MODERNIZÁCIÓ, POSZTSZTÁLINI MODELL ÉS AZ ÉRTELMISEG

Huszár Tibor, a konferencia házigazdája és első előadója vitaindító előadásában mindenekelőtt a *posztsztálini* modell értelmiségpolitikájának jellemzésével fog-

lalkozott. Utalt e korszakelnevezés hipotetikus jellegére, s logikai építkezésében a *sztálini* modellel való genetikus kapcsolatra, amelyen belül a folytatólagosságok

és a „megszüntetve megőrzés” mozzanataira helyezte a hangsúlyt. A sztálini modellel leíró kulcskategóriái egy totális, monolit struktúra, erőszakos hatalomkoncentráció, katonai módszerek iránti erős hajlam által jellemzett társadalmat festettek le, mely a dinamikus ipari társadalmak referenciaértékű nemzetközi környezetben – az „agrártengerben úszó apró ipari szigeteivel” – egy új formáció-kísérlet keretében vállalta fel a modernizációs kihívást.

Az értelmiség helyzetét ebben a modellben a hatalmat gyakorló „redisztributor bürokrácia” struktúrapolitikája által kitüntetett strukturális komponenseknek való alárendelődés kényszere határozta meg. A rendies struktúrába tagolódás kényszere vagy a „beneficiális udvari értelmiség” fegyelmet, hűséget alapértékként kezelő alternatíváját, vagy a nyilvánosságból való kiszorulást, a belső emigrációt, illetve a likvidálást kínálta. Magyarországon a sztálinizmus 1953-ban vált először problémává, ám a lassan kibontakozó posztsztálini modellben az értelmiség először nem konceptualizálódik (Talgay Imre 1953. júniusi beszéde).

Az előadó részletes dokumentálása szerint a posztsztálini modell értelmiségpolitikájának hazai megalkotása iránti határozott igény 1956 tavaszán fogalmazódik meg először: az életszínvonal-romlás, a presztizisvesztés, az identitászavar exponálódása 1956 áprilisában sürgeti, hogy az értelmiségről, az értelmiségnek „újat mondjon” a párt. Az 1956 júliusára határozottá összeálló, augusztusban nyilvánosságra kerülő koncepción azonban túlléptek az események.

A november 4-i traumát követően egy rövid ideig még az intézményekben és az elméletben is folytatódnak a sztálini szisztéma lebontására irányulóan 1953-ban elindult, 1956 tavaszán felerősödő folyamatok. Ezek a Kádár-rendszer konszolidációjának alternatíváit is tartalmazták, próbálván jelezni, hogy nem az az egyetlen út. A folyamatok döntő irányá-

ban azonban a hatalomkoncepció új formája kezdődött, amely „megváltoztatva a megváltoztatandókat”, a korábbi alapstruktúra restaurálásával alkotta meg a „posztsztálini modellt”.

Az értelmiség helyzetét ezen belül, közvetlenül 1956 után, a represszió, majd a restauráció új taktikái, a keletkező „kulturális vákuum” hatalmi, adminisztratív módszerességgű feltöltése határozta meg, egészen addig, amíg 1962–1963-tól megkezdődött egy konzisztens kultúrpolitikai kurzus. Ez az éra az értelmiség kezelését a stabilizált struktúra előterében meglehetősen tagolt, kifinomult infrastruktúra működtetésével eszközölhette.

Tamás Pál ugyancsak történeti forrásokhoz visszanyúló előadásában az orosz-szovjet értelmiség szocializmushoz való viszonyának, létrejöttében és fejlődésében vállalt szerepének alakulását, illetve a Szovjetunióban Sztálin előtt realizálódó értelmiségpolitikát analizálva szolgáltatott adalékokat a posztsztálini modell örökségének, előzményeinek pontosabb rekonstruálásához. Hipotézise szerint mind a szovjet modellben gyakorlattá váló értelmiségpolitika, mind az értelmiség modernizációs folyamatokban játszható szerepei, illetve képződő szerepkonfliktusai, mind pedig az értelmiségi mozgalmak alakulása konzisztens előzményekre épül.

Kiinduló tételei néhány értelmiség-szociológus életművéből, illetve saját értelmiségtörténeti kutatásából építkeztek. Az orosz-szovjet fejlődés nagy valószínűséggel előrelátható történései közé sorolja, hogy Oroszországban 1917-re a gyors társadalmi-gazdasági modernizáció felrobbantja a rigid politikai struktúrát, majd a marginális értelmiség megragadja a hatalmat, a nagy paraszttömegek mobilizálásával meg is védi, végül nem tudja, hogy mit kezdjen vele. Arra a kérdésre, hogy az értelmiség e folyamatokban tettes-e vagy áldozat, Tatarkiewitz álláspontjának részleges kritikájával válaszolt,

aki szerint a szocializmus voltaképpen a filozófusok abszolutista kormányzása a történelemben, akiknek azzal, hogy „áldozatként” tüntetik fel (illetve azzá tesszik) magukat, az a céljuk, hogy erkölcsi felmentést kapjanak „tettes” szerepükben tett lépéseikért. Felhívta a figyelmet, hogy a szocializmus fejlődésében észre kell vennünk a munkásokat legitimítésre használó értelmiségi folyamatot. Ezzel kapcsolatban Max Adler álláspontjára hivatkozott, aki szerint a szocializmus nem munkás-, hanem kulturális mozgalom, amely eleve feltételezi az értelmiség „beépíttetését”.

Az 1917 októbere utáni szovjet értelmiség helyzetének alakulása kapcsán amellettt érvelt, hogy szó sincs arról, hogy a húszas évek a kulturális liberalizmus kora lett volna, ami után Sztálin megérkezével állt csak be a „jégkorszak”. Adatokat sorakoztatott fel annak érzékeltetésére, hogy hogyan folyt le a nagy tekintélyű kutató értelmiség meghódítása, pacifikálása, mennyire koncepciós és irányított folyamatban ment végbe a hagyományos kelet-európai értelmiségi (szimbólumalkotó és szimbólumregeneráló) szerepek dezintegrálása; illetve az egyetemek autonómiájának megvonásával, az Akadémiába való koncentrállásával, az értelmiségi professzionalizáció ellentmondásossá tételével, az értelmiség indoktrinálizálásával, forradalmiságának sterilizálásával hogyan állították elő a hatalomkoncentráció számára szükséges „konyhakész értelmiséget”.

Az értelmiség szerepkészletében végbement változásokkal összefüggésben Gouldner kérdésfelvetését járja körül: miért van az, hogy az értelmiség forradalmi, a munkásság viszont nem? Az ipari, profitcentrikus burzsoázia ellen forradalmasító kulturális burzsoázia ellentétének gouldneri modelljében vizsgálva érthetőnek, logikusnak tekinti, hogy Közép-Kelet-Európában, így hazánkban is a westernizációban való lemaradás tartósan polarizálja az értelmiséget, s történetileg

stabilizálódnak olyan elkülönülések, mint a narodnyik–szlavofil, illetve a népiek–urbánusok ellentéte.

Úgy véli, hogy a mai nyitásban aktivizálódó értelmiség mozgalmi egy háromdimenziós térben helyezhető el. E tér tengelyeit alkotják egyfelől a lokalitáskozmopolitizmus „tengelye”, a professzionizmus-aktivizmus fokozatai, illetve a hatalmi dimenziója.

Kapitány Gábor a posztstálini modell kondíciói és a társadalom mélyrétegeinek mai mozdulatlansága közötti összefüggésekről beszélt. Annak okai között, hogy a mozgás napjainkban csak a politikai régiókban folyik – véleménye szerint –, jelentős szerepe van annak az örökségnek, hogy a szocialista forradalom (átalakítás) maga is – noha nem politikailag akarta megdönteni a korábbi rendszert – pusztán politikai paradigmaváltásra szerveződött. Valószínűleg más lett volna a sorsa, ha a termelési mód megváltozására épül. E mozzanatokról való gondolkodást az teszi aktuálissá, hogy ma valóban létezik olyan kihívás, hogy a termelési mód megváltozására épülve induljon el új társadalmi kibontakozás.

Ebben a kihívásban (újra) felértékelődik az értelmiség, mert a termelés, lényege szerint ma egyre inkább szellemi termelés, ember-termelés, az újratermelési paradigma adekvát viszonya már nem a tőkeviszony, s a jövő értékei olyan posztkapitalista értékek, mint az autonómia, humanitás, szabadság stb.

Az értelmiségnek kezdeményeznie kellene – véleménye szerint –, hogy a követő taktikával való hátránylefaragás útjáról a társadalom váltson át a legfejlettebb célok követésére. Az értelmiség mai szerepgyakorlatában ellentmondásosnak látja, hogy miközben a klasszikus kapitalista értékekre alapozva aktivizálja a társadalmat, nem ismeri fel, hogy a „világtársadalom” fő fejlődési iránya – amelytől elválasztva nem lehet távlatos fejlődést remélni – már elfordult ezektől.

További problematikus mozzanatként értékeli, hogy ez az útválasztás komolyan fenyeget azzal, hogy lebomlik az a 40 év során végbement, modernizáláshoz felhasználható értékelhalmozódás, amely mégiscsak előrehaladt a kapitalizmus meghaladására irányuló értékek elmélyítése irányában.

Gombár Csaba, Huszár Tibor, G. Márkus György és Bajomi Iván több oldalról vitatták Kapitány Gábor ezen utóbbi gondolatát. Mindenekelőtt az vetődött fel, hogy az értelmiség mozgalmi nem annyira a modern értékek kikovácsolására, mint inkább egyfajta dezintellektualizáló, legfeljebb az egalitáriánus értékek területén előrehaladó modernizálásra voltak képesek. Felvetődött továbbá, hogy a posztkapitalista irányvétel helyett egyelőre célszerűbb a posztindusztrialista irányvételt tulajdonítani a világfolyamatok meghatározó mozgásának.

Nagy Endre, kapcsolódva a posztsztálini modell működésmódjának problematikájához, azt fejtegette, hogy éppen ebben a régióban a gazdaságot és bizonyos időszakokban még ennél is többet magába olvasztó politika esetében nem beszélhetünk arról, hogy a politikacsinalás csak a „felhőrégiókat” érintette volna, épp ellenkezőleg. Ebben van annak magyarázata is, hogy a gazdaság modernizálására irányuló mozgás szükségszerűen a politikai rendszer megváltoztatását is kikényszeríti. Hozzászólásának másik vonulatában amellett érvelt, hogy a szocializmus értelmiségén belül különbséget kell tennünk a „hívó messianisztikusok” – akik úgy vélték, hogy birtokában vannak a haladás fejlődési kritériumainak, törvényeinek –, illetve a „bürokratikus messianisztikusok” – akik a represszió és a likvidálás infrastruktúráját működtették – között, illetve meg kell találnunk azt a mozzanatot, amely az értelmiségen belül az utóbbi helyére az előbbi állította (vissza) a posztsztálini modellben.

Dérer Miklós hozzászólásában először a sztálinizmus és a posztsztálinizmus közötti különbségeket érintette, melyek között a legfontosabbnak azt találta, hogy ellentétben az előzővel, az utóbbi határozottan igényli a legitimációt, s ez az oka annak is, hogy csak az utóbbiban van valószínűsíthető igény az értelmiségpolitikára. Az értelmiségpolitikával szembeni igény hazai jelentkezése tekintetében azokhoz csatlakozott, akik szerint nem 1956, hanem 1953 jelenti a cezúrát.

Ezt követően az 1962 utáni kultúrpolitika repressziós, illetve likvidációs gyakorlatának tényeit, főleg az 1971–1973-as időszak – a reformok visszafordításával párhuzamos – működését taglalta, amellett érvelve, hogy a posztsztálini érába átmentett, háttérben megtartott sztálini struktúraelemek „szükség szerint” nagyon is működőképesek lehettek.

Örkény Antal az általános értelmiségi attribútumok, illetve a régióban, valamint a Magyarországon érvényes értelmiségfogalmak meghatározásának fontossága mellett érvelt. Mint mondta, nélkülözhetetlen, hogy a hazai értelmiségi folyamatok megítélése szempontjából egyértelművé tegyünk *egyfelől*, hogy mennyire jogos e létszámában nagy, értelmiségnek nevezett rétegen nyugati típusú értelmiségi attribútumokat számon kérni, *másfelől*, hogy az új értelmiség új szerepkészletében, új, sajátos kompetenciájában létrejött-e valami olyan új minőség, amelynek pontos körvonalazásával megszüntethető az értelmiségiekkel szembeni elvárások megfogalmazásaiban tapasztalható zavarodottság.

Huszár Tibor a vita tudományos igényességének megtartása szempontjából is megerősítette *Örkény Antal* felvetését. Érvelésében felhívta a figyelmet arra, hogy nem létezik „ad abstracto értelmiség”, az értelmiség csak megfelelő szerepanalízissel azonosítható. Veszélyt jelenthet az azonosításban a tudás relativizálódása,

amely lehetővé teszi, hogy egy csoport önmagát nevezze ki értelmiségnak, más csoportoktól pedig megvonja ennek a jogát. Zavaró lehet az is, hogy mai viszonyaink között, a lezuhanat kvalifikációs színvonal körülményei között az értelmiségi követelmények más – kvalifikációt nem érintő – területen fogalmazódtak meg. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy e térségben az értelmiségi szerep erőlköcsileg is megterhelte, s olyan irracionális mozzanatokkal egészül ki, amelyek egy sorsvállalásra soha nem kényszerített polgári értelmiségi számára teljességgel ismeretlenek.

Hűlvöl István a posztsztálini modell értelmiségének regionális sajátosságaira koncentrált. Mint mondta, az értelmiségi intenciójú bolsevizmust nem lehetett volna akárhol – például Nyugaton – megcsinálni.

Mint kifejtette, a kelet-európai értelmiség az állandó megváltoztatás programjainak légkörében vagy áldozat, vagy a modern társadalmi forradalmárság hivatalnoka, kiszolgálója lehet. A modern társadalmi forradalmiság azonban csapda, amelyen belül alapvető tévedés, hogy a tudatosan befogható és megváltoztatható (Friedrich Hayek kifejezésével: taxis) mozzanatok körébe vonja azokat a mozzanatok is, amelyek voltaképpen nem tudatosíthatók és ellenállnak a tudatos változtató beavatkozásoknak (cosmos). E csapdahelyzet következménye,

hogy egyszerre érzékelhető az értelmiségi szerep túldimenzionáltsága és deficites működése. Megérdemli a figyelmet az a történelmi folyamat, amelyben ez az új értelmiség ráeszmélt valós helyzetére, s határozottan megfogalmazódott a csapdahelyzetekből való kilépés igénye. Ennek a tulajdonképpen még be nem fejezett folyamatnak legfontosabb csomópontjai voltak: az egyetemes értékek elsajátítása, a politikai gondolkodás elsajátítása, a politikai szervezet-és intézményrendszer működésének és működtetésének elsajátítása.

Lányi András véleménye szerint: ha a következményeket tekintjük – amelyek azt mutatják, hogy például egy tanár nem engedheti meg magának, hogy tudása szerint tanítson, s a szubordináció rendszerébe betöltött funkciók gyakorlata csak egy kontraszelektált értelmiséget eredményezett –, azt kell mondanunk, hogy a bolsevik értelmiségek az értelmiség eltörlésében töltöttek be értelmiségi szerepeket.

Huszár Tibor vitázárójában utalt a századeleji és a II. világháborút követő kommunista mozgalmak egyformán komoly intellektualitására, amelyet minden kelet-európai országban követett a rendszer dezintellektualizálódása: a párt az intellektuális többletet, a rendszer a másságot nem volt képes elviselni.

2. POLITIKAI TAGOLTSÁG – ÉRTELMISÉGI MEZŐ

A konferencia második napjának *Gombár Csaba* volt első előadója. A konferencia jellegadó gondolatára (autonómia, integráció, értelmiség) utalva fejtette ki, hogy a máig vezető folyamatok inkább az autonómia és az integráció hiányát, a konferencia megrendezése pedig a létrehozhatóságnak reményét fejezi ki számára. Az értelmiség (más rétegekre is kiterjedő) po-

litikai asszimilációja, értékeinek semlegesítése, hatalomba való „belesimításuk” semmiképpen nem eredményezhette az értelmiség modern tagolását és funkcionális értékei kibontakoztatását.

Ennek köszönhető, hogy az értelmiségi mezőn termő politikai tagoltság napjainkban is igen kezdetleges, mindennek előtt attitűdszintű, primitív, félelmekkel

terhelt, s csupán korlátolt szakszerűségű politikai szervezeti keretekkel, „habarékpártokkal”, „kupaktanács” jellegű szervezetekkel jellemezhető. A helyzetet jól jellemzi, hogy a szakértői körökben egyszerűre fogalmazódhat meg, hogy „a többpártrendszer szociológiai tény”, illetve, hogy „valójában egyetlen párt sincs Magyarországon”. Mindez kifejezi, hogy az elméleti alternatívákban már nincs hiány, viszont a politikai alternatívák „participatív lökdösődés”, „horzsolódás” útján való kimunkálása még valójában előttünk áll. A politikai mező tagolásának soron levő lépése, hogy túljutva az elvont racionális okfejtés elméletileg konzisztens eredményein, beinduljon az élő pártok „bármilyen gyalázatos konzisztenciájú, de maga csinálta”, politizációval létrehozott programjainak kimunkálódása. Jelenleg a „gyöngék lökdösődése” folyik (mind az MSZMP-ben, mind a többi pártban gyengén halad előre a politizáció útján való programalkotás), s a helyzetet rontja az általános eligazodásképtelenség (például ma az MSZMP-n belül baloldalt állnak a konzervatívok, a politikai palettán viszont a jobboldalhoz sorolódnak a szabad demokraták). A mai helyzetben a jórossz, gonosz-szent szembeállítás nem használható, hiszen még egy elvont tagoltságvázlathoz is szükség lenne a centrum ismeretére, amelyet jelenleg azonosíthatatlanná tesz az MSZMP konglomerátumjellege. Az MSZMP átalakulásának manapság hangoztatott kívánatos iránya lehet a reformszárny centrummá válása, illetve a többi irányzat kilépése. Ennek az elgondolásnak az esélyét rontja, hogy jelenleg a párt és a párton belüli szárnyak nem vállalják a pozíciógyengülést, s igen erős ellenállás van az (ön)címkezéssel szemben is.

A távlati pártfejlődés hazai iránya minden bizonnyal igazodni fog a nemzetközi pártfejlődés tendenciáihoz, amelyek azt mutatják, hogy lejárt a nagy osztályalapú ideológiai pártok ideje, s egyfajta „neohonorácior” típusú pártok várhatóak

(szakértő politikusokból), amelyek a választók szavazataiért folytatott harcot tekintik fő feladatuknak (választói pártok). A jövő a programpártoké, mert ezek előnye már kezdetben is jelentős lesz, még akkor is, ha programjaik eleinte – lévén, hogy egymástól lesik el az esélyes programpontokat – összetéveszthetően egyformák. Az értelmiség szempontjából mindez a korábbiól eltérő szerepeket, s határozott tagolódási késztetéseket jelent a radikalistól a konzervatívig terjedő politikai palettán.

Örkény Antal előadásában arról az empirikus vizsgálatról számolt be, amelyet *Csepeli Györggyel* közösen végeztek el a mai magyar társadalomban zajló ideológiai-politikai pluralizálódás feltérképezésére. Az általuk eddig lefolytatott vizsgálat fővárosi értelmiségi csoportokat fogott át, amelyek körében a mért ideológiai-politikai attitűdváltozók hat jellegzetes profiltípust rajzoltak körül: 1. a szocialista fundamentalista, 2. a reformszocialista, 3. a liberális demokrata, 4. a nemzeti demokrata, 5. a nemzeti fundamentalista, 6. az alternatív-radikális voltak az elkülöníthető típusok.

Az előadó jelezte: a vizsgálat fényében is úgy tűnik, hogy a monolit ideológiai-politikai mező szétesése, a marxizmus-leninizmus részleges visszavonulása által jellemzett pluralizálódás nem problémamentes sem az egyes irányzatok öndefiniálása, sem egymás (mások) felismerése tekintetében. Egyfelől az ideológiai sokszínűség a hivatalosság rangjára emelkedett, másrészt a kiformalódó ideológiai profilok egymással interakcióba is léptek. Az így kialakuló plurális ideológiai mezőnek azonban továbbra is megmaradt az a tulajdonsága, hogy egyes szereplői egymást nem látják kellő mértékben, nem tudják pontosan, „ki a barát” és „ki az ellenség”. Ezen túl érzékelhető, hogy az ideológiai szféra továbbra is fennmaradó központi vezéreltségből következően az önmeghatározás önmagában is torzul.

Mindezek következtében még nem beszélhetünk arról, hogy az ideológiai mező egyes ideológiai direkt módon képeznek le és közvetítenék a társadalmi különbségeket, s az állampolgároknak világos lehetősége lehetne a közöttük való választásnak.

Külön figyelemre méltó, hogy ma a nemzeti ideológiából derivált nézetekhez való viszony szétzilálni látszik azokat a politikai orientációkat, amelyek az egyes állampolgárokat az egyes ideológiai-politikai elkülönülésekhez fűzik. Úgy tűnik, hogy a különböző szerveződések politikai-ideológiai fellépéseiben is működik a felismerés, hogy bármely ideológiai-politikai profil széles körű elfogadásra lelhet, amennyiben nemzeti jelszavak mögé rejtí üzenetét. Még nem érkezett el annak az ideje, hogy felismernek: a nemzeti konszenzusra alapozás hosszú távon csalóka ereje deficitessé teheti a konkrét társadalmi kérdések eredményes megoldására irányuló képességeiket. Ma még nagyon csábító a nemzeti konszenzus olyan vállalása, amelynek ára a konkrét társadalmi kérdések megoldási módjaira vonatkozó lényegi különbségek elleplezése, s várat magára az a helyzet, amelyben az egyes politikai irányzatok a gazdaság, a politika, a kultúra területén mutakozó diszfunkciók kívánatos feloldási módjaira vonatkozó világos álláspontokat vállalva toboroznak szövetségeket maguk köré, illetve nyitnak frontot az ellentétes álláspontokat vállalókkal szemben.

Papp Zsolt kérdésfeltevése, hogy „átvehetünk-e máshol már lejáratott pártlogikát vagy intézményrendszert?”, arra a szükségletre koncentrált, hogy kapjon jogállami garanciákat az állampolgári engedetlenség, s lehessen pártképviselési esélyük azoknak a rétegeknek, akik kizuhantak a munka világából, vagy nem jutottak még be (inaktívak, deviánsok, nyugdíjasok, háziasszonyok stb.). Úgy vélte, hogy a szokásos politikai kétpólusosság (jobb-

bal) is értelmezési segítséget kaphatna egy harmadik pólus, a „posztliberális zöld-paradigma” szóhoz, szerephez juttatásával. Ez a paradigma hárompólusúvá egészíthetné ki a politikai játéktérrel és ezzel intézményesítené a versenyszereklációt az egyelőre egymást csak jobb- és baloldalra „lökdöső” szerveződések között.

A felvetett lehetőségnek sajátos fontosságot kölcsönöz az a tény, hogy erőteljesen „amerikanizálódik” az európai pártválasztási rendszer (választásokra szerveződő szisztéma), illetve fellazulnak a pártideológiák, a pártidentitás mozgóvá válik (választásonként a választók 30–40 százaléka vándorol át egyik párttól a másikhoz), s 8–12 évente fordul a kormányzati váltógazáldkodás rendszerében a pártok vezető szerepe.

Szabó Miklós mellett érvelt, hogy a mai pártok helyzete nem ítéltető meg a történelmi bal- vagy jobboldali pártok nézőpontjából. A demokratizálásnak két fő problémájaként említette, hogy *egyfelől* nem lehet tudni, hogy a párt, vagy a korporációs érdekképviselési elv felel-e meg inkább a társadalom tagolódásának, *másfelől* a közhatalom korlátozására irányuló ellenerők továbbnövelése már önmagában is csökkenti a szabadságot (a „saját erők” is alávetik az embert).

Lányi András úgy vélte, hogy a hazai viszonyok értelmezése szempontjából használhatatlan az olyan, egydimenziós, egyeztetett politikai játékszabályokkal működő rendszer feltételezése, mint amelyek Nyugat-Európára jellemzőek. A hazai politikai játéktér feltérképezésére javasolt rendszerében 1. a „normatív-dirigistától” az „anarchista-demokratáig”, 2. a „kollektivistá-populista-egyenlőség-elvűtől” a „szabadságelvű individualistáig”, illetve 3. a messianisztikustól a tradicionalistáig húzódó dimenziókban próbálja elhelyezni a jelentkező, tájékozódó politikai-ideológiai irányzatokat.

Tamás Pál arra figyelmeztetett, hogy abban a helyzetben, amely Magyarországra jellemző, nem valószínű, hogy egy nyugat-európai típusú társadalommá válás indul meg, sokkal valószínűbb, hogy az ilyen modernizációs helyzetekben szokásos duálissá válás kezdődik. Ezen belül a társadalom egyik része a „vissza-harmadikvilágiasodás”, másik része a „modern szegmensek” (előző hányadot a belső források hiányában lefelé nyomó, az erőket elszívó) útjára lép. Ebből viszont az következik, hogy a politikai szintéren bármilyen sok csoport szerveződik is, a nagy „attitűd-tömbök” meghódításáért kell összefogniuk, a kis pártok kiszolgáltatottak lesznek a tetszési kényszernek, s a gazdaságilag dualizálódó társadalom politikai polarizálódásában a nagy „attitűd-blokkokon” való osztozkodás lesz a rendező elv (nagy az esély például a nemzeti-nacionalista-populista paradigma ilyen tömbbé válására).

Huszár Tibor az MSZMP represszióját erősebb pártszervező erőnek látta, mint a látens pártok hatását, ugyanakkor úgy vélte, hogy bármennyire is igaz, hogy a represszió a nagy társadalmi tömbökhöz tartozást erősíti, sietteti, a nagy tömegek köznapit tudatában ezt nem igazolja viszsza a kis csoportulások tétova, önkéntelen szerveződése. A bipolaritásnak egyelőre ellentmondani látszanak a viszonyaink, amelyek közül a pauperizáció tűnik leginkább alkalmasnak arra, hogy a számítások racionalitását meghazudtoló szélsőségeket produkáljon.

Kapitány Ágnes a kistelepülések értelmiségének autonómia- és integrációs állapotait vázolta fel, ahogyan az vizsgálataik során feltárult. Eszerint a vidéki értelmiséget többszörösen determinált zártság

jellemzi: 1. Anyagi vonatkozásban a túlmunkakényszer és a gazdasági kiszolgáltatottság a patriarchális függést erősíti. 2. Hivatali tekintetben az egymástól szeparált végrehajtó pozíciókban fellazulnak a horizontális integráció összetevői (a vertikális presszió hatása), s végül alapvető érdekeikkel szemben is felhasználhatók válnak. 3. A politikai zártságban a félelem motívuma képezi a központi elemet, ami minden tagoltsági elindulást, különbözni merést megakadályoz. 4. Szakmai autonómiaigényük szempontjából az jelentő a legfőbb korlátot, hogy tipikusan nem szakmai kontroll alatt élnek, amit az autonómiaigényből ez meghagy, azt az anyagi szükség fokozza le. Integrációjuk legfőbb biztosítékai pedig elsősorban bürokratikus, illetve presztízsszempontokra épülnek.

*Öveges Ferenc, Papp Zsolt*tal vitázva kételkedett abban, hogy a két-söt hárompólusú politikai szisztémában olyan termékeny politizáció, amely kormányzati alternatívákká rendezi az érdekeket, működőképes lehetne nálunk, a hazai konfuzitás, a piaci integráció hiánya, illetve a jellemző rendszerkötődések miatt. Véleménye szerint egy olyan országban, ahol az emberek többsége piacot akar, ha a munkabért nézi, de nem akarja, ha a munkanélküliségre gondol, az értelmiség számára képtelenség az integrálás.

Gombár Csaba szerint a hazai értelmiség viselkedésének megítélésében nem hagyható figyelmen kívül az a hagyomány, hogy ha a történelemben kinyílnak a kelet-európai szelepek, az értelmiség rögtön a Nyugat-Európában létrejött technikákat követeli, még ha azok teljesen talajtalanok is az adott régióban.

3. ÉRTELMISSÉG, MENTALITÁS, LEGITIMÁCIÓ

Szabó Miklós vitaindító előadásában a legitimitáció regionális és elsősorban Magyarországot érintő történelmi alakváltozásairól adott átfogó képet. Felfogása szerint az a politikai rendszer számít legitimnek, amellyel szemben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmisségi készsége, amikor az nincs olyan hatalmi eszközök birtokában, hogy az engedelmisséget erővel kikényszerítse. Nem tekinthető legitimálnak az a hatalom, amelynek pusztán az erőszak nyomására engedelmeskednek, de az sem, amely csupán anyagi előnyök biztosításával éri el az engedelmisségi készséget, hiszen az ilyen hatalom csak addig elfogadott, amíg „jól megy”. Legitimnek az a politikai hatalom tekinthető, amelyet polgárai feljogosítottak tekintenek arra, hogy tőlük áldozatokat követeljen, s nem kell a sikerkényszer frusztrációjában lennie, félve attól, hogy csak addig követik, amíg sikeressé válik.

A 19. században mindössze két legitimitációs elv alakult ki, a *nemzeti* és a *demokratikus* legitimitációs elv, s ehhez jött a 20. század szocializmushoz kötődő *forradalmi* alapú legitimitációs lehetősége. Magyarország felszabadulás utáni helyzetében sajnálatos módon egyik legitimitációs elv sem bizonyult működőképesnek. A hazai szocializmus politikai szisztémája sem azt nem tette lehetővé, hogy az új hatalmat az állampolgárok valódi és folyamatosan fenntartott választása legalább egy alternatívával szemben preferálja, sem azt nem volt képes átfogóan elhíttetni, hogy a legfontosabb nemzeti érdekek alapján áll, a forradalmi legitimitáció lehetősége alól viszont az „importált forradalom” ténye húzta ki a talajt.

Az új rendszer csak saját ideológiájával és politikai gyakorlatával teremthette volna meg legitimitását, erre viszont ezek tartalma nem tette alkalmassá: az ideológiai közömbösséget nem tűrő, a legitimizációs látszatát, az azonosulás külső jeleit ki-

erőszakoló személyi kultusz; a Szovjetunióból importált – a mi viszonyainktól idegen – modernizációs ideológiák; a Horthy-rendszerrel való összehasonlítást erőltető bázisszemlélet statisztikai manipulációi; az új vezetés kompetenciájának és jóindulatúságának igazolhatatlansága, imponálásra képtelen, ehelyett félelmet sugárzó minősége; a proletárdiktatúra elnyomó funkcióját túlméretező gyakorlat olyan kiterjesztése, amely azokat is érintette, akik nevében szerveződött; a munkásosztály felemelkedése helyett a munkásosztályból való kiemelés gyakorlatának tapasztalatává válása stb. sem az ideológiát, sem a politikai gyakorlatot nem tették alkalmassá arra, hogy megszerezzék a hatalom legitimitását.

Az 1956 utáni legitimitáció-helyettesítő igyekezet sem támaszkodhatott a történelmileg kialakult legitimitációs alapokra (nemzeti, demokratikus, forradalmi), ehelyett a szembenállás megszüntetése, a tömeglojalítás megszerzése és tartósítása felé vett irányt. Az utóbbit az ideológiai szigor csökkentésével, az egyéni és a kisebb csoportbeli igények kielégítésével, „ellátás-legitimitációval”, s széles körű depolitizálással, atomizálással, illetve a folytonosság és stabilitás érzékeltetésével, az érvényesülés-késztesítés, karrierorientált társadalom kialakításával érték el. Ez azonban csak a konszolidálásra lehetett alkalmas, s hogy valóban nem jött létre a hatalom legitimitása, azt akkor kellett érzékelni, amikor a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől egyre világosabbá vált a rendszer sikerességének vége, nem volt folytatható a tömeglojalítás felvásárlása. A hiánygazdaságban a „legfőbb jó” szerepébe lendülő fogyasztás visszaesését hamarosan követte a vezetés kompetenciájának és jóindulatúságának megvonása is a társadalom részéről.

A mai értelmiség felelőssége a legitimitáció megteremtésének lehetősége te-

kintetében abban gyökerezik, hogy ez a réteg – distanciát tartva világával – kritizálva feltárhatja a kíváncsok értékek hiányát és a társadalomnak az értékekhez vezető útjait. Azoknak a legitimációs értékeknek a biztosításáról van szó, amelyek meglétét ma még privilégiumnak tarthatjuk; ám azok, akik csak saját maguknak akarják ezen értékeket, ha a többiek hasonló lehetőségéért nem tesznek, csak a saját privilégiumaik védelmezői lesznek.

Papp Zsolt előadásában úgy vélte: a posztstálini modell hatalmi megoldásai annak a történetét adják, hogy egy nem legitimált politikai rendszer hogyan próbálta megteremteni a maga legitimitását. E folyamat végpontján előkerülnek a legitimitás olyan tulajdonképpeni eszközei, mint a többpártrendszer. Ebbe a folyamatba viszont – sajátos paradoxonként – a párt beleroppan. Úgy véli, hogy e folyamat a kezdet idején – éppen az értelmiséghez való kicsinyes, rövidlátó viszony alapján – magában hordta a mára ténnyé váló esélyeket. Ezért a fő kérdés mind a történész, mind pedig a legitimitás felé igyekvő politikai erők számára is, hogy egy kormánykész párt önmaga legitimációját hogyan konstituálja előre az értelmiségben. A nemzetközi tapasztalatok elemzése is amellet szól, hogy azoknak a politikai erőknek van valódi esélyük legitimitásra, amelyek az intellektuális miliőt előre jól képesek kondicionálni.

A. Gergely András az értelmiség legitimációs működése tekintetében a tudásbirtokló és felhasználó szerepkör kiemelkedő fontosságára hívta fel a figyelmet, s ezen belül is azt tekintette a legfontosabbnak, hogy mindezt hogyan képes az értelmiség a réteghatárokon kívül „binnen a társadalomban” érvényesíteni. A kulcskérdés – véli –, hogy a társadalom felfogásában hogyan jelenik meg az értelmiségi, s ebben a tekintetben jelentősége van, hogy ma a munkásság egyharmada hatá-

rozottan értelmiségellenes. E tekintetben jelentős magyarázó erővel bír az a tény, hogy szerinte a vezetés napjainkban a kompromisszumok, a politikai kiegyezés elkerülésére tudatos eszközként használja a „tervezett és folyamatosan fenntartott szervezetlenséget”. A bizonytalanság működési elvvé emelkedett abban a helyzetben, amelyben a vezető köröket körülvevő bizalomhiány sem tervszerű ígéretekkel, sem mesterkélt problémaképzéssel (Románia, vízlépcső, világkiállítás) nem hozható rendbe. A „tisza irányvonal” eltűnésével a „sztochasztikus koordináció” tűnik a leghatásosabb módszernek a pozíciók átmentéséhez, s mivel ennek hátterében a szakképzett értelmiség közreműködése látszik, a társadalom széles tömegeiben egy új értelmiségellenesség nő fel.

Simon János amellet érvelt, hogy a keretszerű legitimációs elveket ma már nem lehet egyszerűen Webertől származtatni. Véleménye szerint az utóbbi 200 évben legalább négyféle legitimációs elv formálódott ki: 1. a messianisztikus hit általi, 2. a szabadságfok növekedése és a szabadság védelme, 3. a materiális fogyasztás általi, illetve 4. a jogállamiság és az ehhez kapcsolódó demokratikus eljárások általi legitimáció.

Az értelmiségi elit és a legitimáció összefüggését elemezve olyan történelmi kutatások eredményeit ismertette, amelyek a különböző (elsősorban latin-amerikai) uralmi garnitúrák megdöntése előtti korszakokat vizsgálták. Az eredmények közül különösen fontosnak tartotta, hogy a hatalomdöntés előtti néhány hónapban minden esetben dokumentálható volt, hogy az elit erőteljesen beindított olyan mechanizmusokat, amelyek kikezdték a kormányok legitimitását. Úgy véli, hogy a hatalom megroppanásának az elitben jelentkező előképe Magyarországon is megfigyelhető. Tehát az erjedés nálunk is a hatalmi csúcsokon kezdődött. A Kádár- és a Rákosi-korszak a külső viszonyokat

egyaránt elsősorban a tabukkal „legitimálta”, a belső legitimációban viszont alapvető különbség közöttük, hogy a Kádár-korszak a messianisztikus hitet képes volt felváltani először a fogyasztással, majd a szabadságjogokkal, mindig mást véve ki a „kalapból”, mígnem elfogyott a „nyúl”.

Tamás Pál új oldalról közelítette meg azt a problémát, hogy a politikai ingalengés előképe megjelenik az értelmiségi, szellemi mozgalmakban. Szerinte ez Kelet-Európában éppen fordítva van, az értelmiségi mozgás későn indul meg. Éppen ez az oka annak, hogy a legnagyobb értelmiségi tömegeknek ma Magyarországon is az a fő problémája, hogy hogyan szakadjon le egy hiteltelenné és hatástalanná vált politikai szisztémáról. Azokban a politikai rendszerekben, amelyekben – mint általában Kelet-Európában – a hatalom szélesen vett udvartartása legitimál (szakértők), az értelmiség azzal, hogy él, „belekeveredik” a hatalomba. Ma kevés a kivonuló; de bizonyos, hogy a döntést az hozza meg, hogy mi lesz a leszakadás regionálisan érvényes mintája az értelmiség körében.

Huszár Tibor hozzászólásában arról beszélt, hogy a pártelitben végbement lelkiismereti lázadás kondíciói jelentős mértékben az intellektuális kommunisták léteiben találhatóak. Az értelmiség szerepe jelentős abban is, hogy tagadhatatlanná vált: ha a hatalom önmagával akarja kontrolláltatni magát, csapdába kerül. A jelenlegi helyzetben, amikor a tömeg néma, arctalan, artikulálatlan, az értelmiség arra van kárhoztatva, hogy maga hordjon ki más rétegek illetékességébe tartozó választásokat is. Az átmenet, az új választás stratégiai válaszai szintén értelmiségi műhelymunkákat igényelnek.

Fokasz Nikosz hozzászólásában azt fejtette, hogy az ellenzéki tudat tartalmi rétegeiben megtalálható „emigrációs ref-

lex” nem termel pozitív hatásokat a pluralizálódó politikai mező működési esélyei szempontjából.

G. Márkus György sajátos önvizsgálat – mint általánosító modell – keretében taglalta az értelmiségi lét autenticitáshoz való eljutásának aktuális nehézségeit. A szimpóziumot sajátos pszichodrájának tekintő önanalízisének alapgondolata az az ellentmondás volt, hogy az autokratikus struktúrában – ahol az uralkodó struktúrához való illeszkedés egyenlő volt az integrációval – felörlődött az értelmiség személyiségi integritása és a autonómiája, ugyanakkor az autoriter szisztémából való átlépés ma csak részben hozza az emancipáció érzetét, ennél jóval erősebben közvetít frusztrációs hatásokat. Az értelmiség olyan politikán szocializálódott, hogy radikális átlépése (más pártba) sem szabadítja meg sem a bolsevik mentalitástól („szükség van ránk”), sem attól, hogy az új közegben is ugyanezzel a bolsevik mentalitással találkozzon (autoriter módszerek, kritika elfojtása, vitakultúra hiánya stb.), ráadásul azt is tapasztalni kell, hogy a pártkontúrok viszonylagossá válnak: „a régi pártom felvállalja az új pártom örökségét.”

Pataki Ferenc úgy vélte, hogy a sajátos kelet-európai tradíció része a személyes drámamegoldás együttes keresése, amikor is ki-ki „keresi a nyáját”, amelyben feloldódhat, s átháríthatja problémáit – és a felelősséget is – a kollektívumra. Ez ellentmondásban van az értelmiségi embernek azzal a szükségletével, hogy személyesen is akarja és tudja élni a történelmet, hiszen ha ez nem sikerül, vagy saját magát nem érzékeli, vagy a másikat (a többieket) nem képes elismerni.

A másik regionális tradícióként említette, hogy „valami másnak az igénye az értelmiség primer hivatását mindig felfalta” (komoly tudósok csak úgy maradhattak a helyükön, ha az egyik érában leventeoktatást vagy kongregáció-elnökséget, a

másikban pedig primer agitálást, vagy „gittetegyleti tagságot, vagy díszelnökségeket” vállaltak). Úgy tűnik, hogy ma is az egyik pánpolitizmusból a másik pánpolitizmusba megyünk. Ezen belül az értelmiségi szerepvállalás akkor volna javítható, ha az értelmiségi képzetekbe újra be tudnánk vinni a primer értelmiségi hivatás elemeit (szcientikus minőségben). Rontja ennek esélyeit, hogy a tömeges túlélést célzó adaptációs folyamatok (amelyek zajlanak) nem kedveznek az emancipációnak.

A vita további menetében *Huszár Tibor* arra irányította a figyelmet, hogy egyes értelmiségi csoportok érzelmi, emotív indíttatása racionalizálódik a helyük megtalálásában, iránykövetésükben is, s ez az oka annak, hogy a kiábrándulás ily nagy energiákat mozgósít. *Szabó Miklós* úgy vélte, hogy a sztálinizmus tagolatlan pártvezetéséből (ahol együtt vannak a feszítők és a lazítók) szükségszerűen következik az elindulásnak most megfigyelhető menete, a felülről kezdődő erózió és a kiábrándulás.

4. A KULTÚRA DEMOKRATIZÁLÓDÁSA ÉS AZ ÉRTELMIKÖZVETÍTÉS

Almási Miklós vitaindító előadásában – a hazáinál szélesebb gondolkodási modellben – két elméleti korszak, az univerzalizáló, monopolizáló (egy igazság korszaka) és a posztmodern relativizáló (értelmiségi szerepeket vállaló) korszakok összehasonlítását végezte el.

Az első elméleti korszak felvilágosodásában gyökerező, descartes-i, hegeli, marxi hagyományokra épülő lényege, hogy a rációnak úgy kell megfogalmazódnia, hogy előbb-utóbb mindenki elfogadja. A partikularitástól a monolitizmus felé tartó fejlődésben jellemzője a konkurens igazságokkal szembeni intolerancia, a hierarchizált ízlés- és értékmodellek preferálása. Nem marad meg elméleti keretekben, hanem politikai tartalommal is bír, politikai áttételeket termel, profétikus politikai küldetéstudatot generál, törvényhozói, képviselői magatartás felé visz, jakobinus etikát terjeszt és érvényesít, állandó késztetettsége az univerzalizálás.

A másik, a posztmodern korszak, ezen univerzalizáló világlátáshoz való viszony terméke, igyekszik megvonni az univerzalizálhatóság jogát. Tudásszociológiai felfogásában az igazságok társadalmi csoportokhoz kapcsolódnak, célja szerint minden aktor más relatív igazságokkal szemben kívánja képviselni saját relativ-

nak tekintett igazságát. Az új relativizmus érájában az igazságok nem közvetlenül ültethetők át a gyakorlatba vagy a tudományba (hiszen minden tudománynak az univerzalizálásra kell törekednie), ezen úgynevezett lokalizálással (közösségekhez, tradíciókhoz való visszakapcsolással) lehet segíteni. Esztétikailag ott jelenik meg, ahol a műveket önmagukból (nem egy abszolút értékskálán) lehet csak értelmezni, amikor az abszolút értékskála és az önlegitimáció egyszerre válik kérdésessé.

Politikailag problematikus, hogy a relatív igazságok pluralizmusában a relatív világok önmagukba záródnak, elszigetelődnek, s egymás melletti kis világok abszolutizálódnak, amelyeken belül megismétlődhet az univerzalizálás. Miként a mai hazai állapotokban is megfigyelhető, monális szerkezetek jönnek létre, átjárások, ablakok nélkül, amelyekben óriási felhajtóerő szabadul fel az univerzalizálással szemben, de változatlanul prófétákat termelnek, csak kicsiben.

Ebben a mozaikos széttoresedezttségben csak akkor van remény összműködésre, ha az értelmiség a próféta szerepe mellett a tolmácsét is felvállalja. A fő kérdés e tekintetben, hogy képes-e az értelmiség átélni a mások minőségeit, képes-e eklek-

tikusságra abban a helyzetben, amelyben „a másik kertjéből vett virágok átültetése” egyelőre becstelen lopásnak minősül (a fundamentalisták ezen az alapon kritizálják a neomarxistákat). Úgy tűnik, hogy a más paradigmák közvetítése a legfőbb harszon, de egyelőre a legnagyobb probléma is, amelyen túllendülni csak az autonómia és szuverenitás radikális újraértelmezésével leszünk képesek.

Bart István előadásában a napjaink értelmiségi mintaközvetítésében megjelenő Közép-Európa-tudat történeti összetevőinek analízisét végezte el.

Mai gondolatiságunk kondíciói között úgy véli egyszerre van jelen: 1. A Habsburg Birodalom összeomlását követően felébredő birodalmi álmom, ami a „békebeli béke” nagy felértékelése mellett mind a győztesek (Mitteleuropa gondolat), mind a vesztesek (Dunavölgyi konföderáció gondolat) oldalán megfogalmazódott. 2. A Nyugat-Európa általi elhagyatottság, megcsalatottság II. világháborúig több hullámban megfogalmazódott eszméje: „mi elhittük az európaiságot, mégse segít bennünket senki” (IV. Béla kénytelen volt keletre házasítani leányait, mert a nyugattól nem számíthatott semmire; *Petőfi*: „Európa csendes, újra csendes” stb.) 3. A II. világháború után a Karoling Birodalom határainál leszakadt szocialista tábor modernizációs-közösségi illúziói (egy csapásra a világ élvonalába emelkedhetünk, minden tradicionális bajunk megoldódik, nemzetközi leszünk, modernizálódunk stb.) 4. Az ebből való kiábrándulás, a régió egységének virtuális volta, a szocializmus legitimációjának elvesztése által táplált hangulat: „mire való nekünk Kelet-Európa?” A két Európa újrászétválásának sokkja rekapitulál egy 20. század eleji lelkiállapotot (a leszakadás réme, nemzethalál-gondolat). Ez utóbbi kapja napjainkban a legerősebb publicitást, s hatását erősíti az a tény, hogy a kelet-európai államok nem képesek egymás bajain segíteni. Amire szükségünk van, az mind nyugaton található.

György Péter a tömegkultúra és a nemzeti kultúra lehetséges viszonyáról tette közze gondolatait. A jelenlegi helyzetben – úgy véli – a nemzeti kultúra, amellet, hogy elitisztikus, historisztikus, sokakat kizáró, s többé-kevésbé eladhatatlan, mára „múzeumi félálommá” vált. A tömegkultúra értelmiségi nézőpontból intellektuális züllés, ám mint piaci jelenséget nem állíthatjuk meg az országhatárnál.

Ebben a helyzetben az értelmiség ön-reprezentációs vitáinak keretei primitívek, tartalmi komikusak, formái avittak: archaikus frontok mentén kívánják (?) megvívni a ma küzdelmeit (zsidó vita). Úgy véli, hogy a nemzeti kultúra „lovagjai” közötti agresszió taszítóbb, mint a Schwarzenegger közvetítette agresszió, s nincs értelme kultúrsemének nevezni azokat a formákat, amelyek egyedül képesek oldani sokaknak a kultúrából való kiszorítottságát. Az értelmiség egy kultúr-nemzetet képviselve nem mondhatja, hogy „mi vagyunk a hőmérőben a higany”. A kívánatos az lenne, hogy a kultúra ne demokratizálendő adomány legyen, hanem váljanak visszautasíthatóvá a politizált kultúrharok. Aminek a politikában kell megjelenni, az jelenjen meg ott (például zsidó vita), s általában legyenek nevükön nevezhetők a dölgek.

Rényi András a kritikának mint az értelmiségi mintaközvetítés sajátos területének problémavázlatát fogalmazta meg. Elemzésében kifejtette, hogy a kritika és a kritikus (hivatásos műélvező) függetlenségének, szuverenitásának, autonómiájának változása 1956 után része volt az értelmiség politikával kötött kompromisszumának. A kultúrára mint második természetre kiterjeszkedni akaró politikának kettős nehézséggel kellett (volna) szembenéznie: *egyfelől*, hogy a politika akaratlavű (voluntarista), rövid távú céljait a kultúra csak akkor valósíthatja meg, ha tárgyként kezelik, ami viszont ellehetetleníti kultúrakénti működését; *másfelől* a kultúrpolitikát szükségképpen kontrollálhatatlanná teszi az a tény, hogy tárgya-

nak (a kultúrának) komplexitása túlnő az ő komplexitásán, ami kiszámíthatóságát és racionalitását is ellehetetleníti. Ezek következménye, hogy egy racionalizálódni akaró kultúrpolitika minél inkább törekszik a racionalításra, annál kevésbé képes hatni, felszámolja saját akarátát.

Az utóbbi 10–15 év átmeneti folyamatában a kultúra instrumentális kezelése átvált feltételbiztosító mecénási szerepkörbe: elismerést nyer a kulturális szféra immanenciája, a közvetett irányítást felváltják a közvetett módszerek, a stílári és tartalmi monopóliumot pedig a hegémónia, azaz iránymutató értelemben megszűnik a kultúrpolitika. Ki lehetett mondani, hogy depolitizálni kell a kultúra szféráját, felértékelődött a szakszerűség, a durva szimplifikációkat vissza lehetett utasítani. Mindez azonban csak felületes, felemás modellváltás lehetett, mert a párt semmiképpen nem akart lemondani primátusáról.

A kritikai vita mint új intézmény, korlátozott diszkusszióval, megmaradva a konszenzus igényénél, korlátozottan megjelenítette a pluralizmust, lehetőséget teremtett az „utitársak” lojalitásnyilvánításai számára, ám a vitázárók valódiának bejelentett konszenzusai ellenére csak „kvázi-konszenzusokat” hozott. A „jámorság légkörében” kerülni kellett az alapkérdéseket, s dicsérni magának a vitának a lehetőségét. A politika moderatív dominanciájának visszaszorulását jelzik a nyolcvanas évektől elszaporodó denunciaciók. Ezzel együtt a művelendőket tárgyként (akik kívül vannak a művészetén) kezelő népművelési szemlélet számára az ideológiai egységesítés eszközevé, a közönség és a művészet közötti közvetítővé, ideológiai meggyőző eszközzé lép (elő?) a kritika, amelynek, mivel felelőssége igen nagy, függését is erősíteni kell. Az így szerveződő viták nem szolgálták az irodalom belső önisztulását, inkább voltak eszközei presztizselőnyök, alkupoziók kivívásának. Ezzel is összefügg, hogy súlypontjuk a művekről a het-

venes évekre már a művelődés intézményei köré tevéődik át.

Mára világos, hogy a kritika célja nem annyira a kultúra közvetítése, hanem gyakorlása. A kritika az irodalmi élet része, nem közvetítő eszköz. Ez is hozzájárult a kultúrpolitika lebontásához. A kritikus mintaközvetítés akkor lehet valóságosan integráló, ha befogadó, belső értékrendet kifejtő módon tesz javaslatokat, elevenként kapcsolja be a műalkotást a társadalomba, nem ítész, nem a hatalom ügye-sze, nem egyszerű minősítő, hanem saját szellemi tevékenységének lényege az értékpremisszákat öntudatlan átvilágítása és nyitottság minden ésszerű ellenvetéssel szemben.

Örkény Antal a kulturális értelmiség elítélésének, a politikai mező saját értékeivel való telítődésének diszfunkcionalitására hívta fel a figyelmet, ami mindenekelőtt egy zárt politikai mező létrejöttében és az értelmiségi értékek esélyeinek korlátozottá válásában mutatkozik meg.

Huszár Tibor hozzászólásában az értelmiségi mintaközvetítés felvetett problémáit a korábbi szekciókban átvilágított összefüggések közé helyezve vizsgálta, kiemelve a mindenkor történeti kontextusban leképezhető mozgások kölcsönhatásait.

G. Márkus György az intolerancia riasztó folyamatosságáról beszélt, s arról, hogy a termelési mód változásának kivívásához illeszkedő helyes válaszok megtalálása híján elszaporodtak a politikai mező szituatív elemei. A kulturális és politikai távlatok emiatt erősen ki vannak téve az „el-lenszenves fundamentalizmusok” csábításának.

Tamás Pál a modernizálódás kulturális mintákat is szükségképpen importáló folyamatáról beszélt. Kiemelte azoknak a magaskultúrából szemlélve kritikával illethető kulturális fenoméneknek a jelen-

tőségét, amelyek – bármennyire is „kultúrszemétnek” nevezzük – világképek közvetítenek, s ügynökei a westernizált értékek elterjedésének. A probléma szerintem nem a tagadás, hanem az értelmiségi „impresszárió funkció” működtetése körül van.

Légrádi Tibor egyetértett a tömegkultúra eszkézként kezelésével, ám vitája volt a „kultúrszemét” felfogással. Szerinte a hazai kulturális életben tapasztalható (elvesztett) toleranciahiány és immunitáshiány miatt látszik „szennynék” olyasmi, ami egy nyugat-európai társadalomban nem kelt feltűnést. A megoldást olyan demokratikus intézményrendszer-

ben látja, amelyben lehetséges a társadalom önfejlődése.

Pataki Ferenc az értelmiségi vitakultúra fejlődési folyamatát elemezve taglalta a múlt végleteitől (amikor vita néven emlegették emberek likvidálását, amikor a vita inkvizíciós eszközzé aljasult) a jövő feladataira alkalmassá tehető vitakultúra olyan minőségeit, mint a globalizáció, az internacionalizálódáshoz való hozzájárulás. Kifejtette, hogy az értelmiség feladatai között a partikularitások közötti tolmácsolás mellett ismét kulcsszerepe lett annak, hogy képes-e a nembeliséggel összefüggésbe hozni a kultúra hazai arányait.

Szabó János

ÚJ KIADVÁNYUNK:

Kulcsár Kálmán JOG
ÉS POLITIKAI
GONDOLKODÁS
MODERNIZÁLÓDÓ
TÁRSADALMUNKBAN

98 oldal

52,- Ft

Egy dialógus három állomása: Cavtat – Moszkva – Freudenberg

Aligha adódhat jobb alkalom az európai baloldali gondolkodásmódjának, belső dialógusának és megosztottságának tanulmányozására, mint két hónap alatt (1988 október, december) három olyan eszmecszerén való részvétel, ahol Nyugat- és Kelet-Európából érkezett kommunista, szociáldemokrata és szocialista kutatók, politikusok és baloldali értelmiségiek tanácskoznak a szocializmus helyzetéről és kilátásairól, a demokrácia értelmezéséről és a baloldali együttműködésének kilátásairól. A jugoszláviai Cavtatban a kerekasztal-vita témája „A szocializmus és korunk szellemi arculata” volt, Moszkvában „A demokratikus alternatíva – a mai társadalmak demokratizálásának problémái” címmel szerveztek tanácskozást. Az NSZK-beli Freudenbergben arról volt szó, hogy lehetséges-e a nyugatnémet SPD és a Német Szocialista Egységpárt 1987-ben (évtizedek múltán először) közösen kidolgozott dokumentumát egy európai kommunista-szociáldemokrata dialógussá szélesíteni. Ám ami a lényegét illeti, a tét egy és ugyanaz volt. Napjainkban, amikor a szocializmust, a baloldalt egész Európában és a világon kihívások érik, amikor egy megváltozott társadalmi-gazdasági terepen kell megújulnia, s amikor Kelet-Európában kimerültek és vészjelzéseket adnak az utolsó évtizedekben már akadozva funkcionáló szocialista modellek, érthetően mind több a kö-

zös téma és mindinkább elkerülhetetlené válik egymás tapasztalatainak, eredményeinek, kudarcainak tanulmányozása.

E három tanácskozás tanulságai is megerősítenek bennünket abban, hogy ma már a múlté a baloldal – sokáig érvényes – kommunistákra és szociáldemokratákra történt megosztása, tagozódása. Új dimenziók vannak kialakulóban: egy oldalon a stratégia modernizálásának hívei állnak, más oldalon azok, akik nehezen értik meg, hogy új körülmények között kell a baloldali alternatívát megújítani, építeni. E kettősség, e megosztás egyébként napjainkban átszeli az egész baloldalt, a kommunista pártokat ugyanúgy, mint a szociáldemokratákat. Főleg Cavtatban és Freudenbergben volt érzékelhető, hogy maga a szociáldemokrata-szocialista, illetve kommunista identitás is változóban van. Egyrészt az említett képletben a két identitás konvergenciájának vagyunk tanui, másrészt azonban mindkét mozgalomban erősödik a polarizáció. Ma az olasz kommunisták sok alapkérdésben közelebb állnak az SPD-hez, mint a francia kommunistákhoz; Nagy-Britannia Kommunista Pártja a Munkáspárt balcentrumához, mint a pártból nemrég kivált Brit Kommunista Párthoz; a magyar kommunisták az oszt-rák szocialistákhoz, mint a román kommunisták jelenlegi vezetéséhez.

Éveken keresztül a kommunisták (bent a szocialista országbeliek) és a szociáldemokraták párbeszédének tengelyében a háború elkerülése, a békeharc állt; ke-resték a találkozási pontokat, a közös cselekvés lehetőségét e téren, ami kétséget kizáróan égető és fontos volt mindkét fél számára. Am a párbeszéd akkor sokszor a két mozgalom ideológiája közötti határvonal állandó túlhangsúlyozásával járt együtt mindkét fél részéről, és ez kimondatlanul egyfajta taktikai, ideiglenes jelleget adott ezen együttműködésnek. Hiszen ha csak a saját társadalmi modell az egyetlen alternatíva és csak egy út járható, ha az ideológiák között megdönthetetlen, „vitathatatlan” falak állnak, akkor a partnerrel csak a béke kérdésében lehet szót érteni, és akkor nehezen alakítható ki egy tartós bizalomra épülő együttműködés. Ezen akadály leküzdésében vállalt történelmi szerepet az SPD Alapérték Bizottsága és a Német Szocialista Egységpárt Társadalomtudományi Akadémiája, amikor 1987-ben kidolgozta az említett közös dokumentumot. Ebből természetesen kiderül, hogy a két párt között lényeges eltérések vannak, de, és ebben van a közös állásfoglalás újszerűsége, a két fél kölcsönösen elismeri, hogy azok a rendszerek, amelyekben a két német párt tevékenykedik, reformálhatók. E megállapítás kölcsönösen legitimmé tette a partnerek társadalmi stratégiáját, vagyis az SPD demokratikus szocialista vonalát, illetve a Német Szocialista Egységpárt által fel-fogott és megvalósított szocialista modellt. Ez egyik oldalról sokkal szilárdabb alapokra építette a kölcsönös biztonságot, a tartós partnerséget, a kapcsolatokat a béke és a biztonság garantálása érdekében. Másik oldalról viszont átvitte, lehetővé tette a párbeszédet a társadalmi modell, a demokrácia, a szocializmus területeire, ami régebben az ideológiák kibékíthetlensége miatt tabu volt. A freudenbergi találkozó célja az volt, hogy az említett német dokumentumot „nemzetköziesítse”. A tíz nyugat-európai szociál-

demokrata-szocialista párt és a hat kelet-európai szocialista országbeli kommunista és munkáspárt kutatóinak és politikusainak konstruktív, nyílt és igen jó szellemű eszmecsereje kiválóan illusztrálta, mekkorát változott a világ. Követve a két német párt dokumentumának szellemét, a szociáldemokrata-kommunista párbeszédnek egy egészen új normatíváját, vitakultúráját alapozta meg. Szabad véleménycsere volt a két mozgalom demokrácia- és szocializmusfelfogásáról. Kiderült, hogy több szociáldemokrata-szocialista párt, így elsősorban a franciák, a hollandok, a skandinávok üdvözölték ugyan a két német párt kezdeményezését, de hangsúlyozták: csak olyan párbeszédet, megállapodásokat tudnak magukénak vallani, amelyek kiterjednek az emberi jogok témájára. Elismerték, hogy a Szovjetunióban, Lengyelországban és Magyarországon új helyzet van e téren, de fenntartásaikat fejezték ki más szocialista országok gyakorlatával szemben. Számukra elfogadhatatlan minden olyan megállapodás, amely nem egyértelműen voksol az emberi jogok mellett. A tanácskozáson meg is állapodtak, hogy a következő találkozon éppen ezt a problémát vitatják meg és keresik tovább a találkozási pontokat.

Freudenbergben több szocialista országbeli kutatóval együtt mi is azon a véleményen voltunk, hogy a szociáldemokrata-kommunista identitás, ideológia közötti különbségeket toleránsabban kell értelmezni, s nem lehet nem észrevenni, hogy a demokrácia értelmezésében figyelmet érdemlő közeledésnek vagyunk a tanui. Ahogy egy szovjet kutató megállapította, nemcsak a nukleáris háborút, az ideológiáit sem lehet megnyerni, s nemcsak a nukleáris leszerelést kell célul kitűzni, hanem az ideológiai leszerelést is. Mint minden hasonlatra épülő megállapítás, persze ez a megfogalmazás sem pontos, de jelzi, hogy a kommunista-szociáldemokrata ideológia antagonisztikus szembeállításán ma már mind többen túl

vagyunk. A dolgok azért nem mennek olyan gyorsan. E kérdésben az NDK-t képviselő kutatók és más szovjet szakértők eltérő álláspontra helyezkedtek. Mindkét mozgalomnak szigorúan meg kell őrizni saját ideológiai identitását és ezen az alapon folytatni a párbeszédet; így lehet igazán tanulni egymástól – mondták. Azzal azonban mindenki egyetértett Freudenbergen, hogy a két mozgalom örökségét, hagyományait közösen kell ápolni, a megtett utat közösen kell tanulmányozni és ennek megfelelően a II. Internacionálé megalakulásának 100. évfordulójáról éppen a közös tanulások miatt együtt kellene megemlékezni. Ismeretes, hogy a szovjet tudományos intézetek az évfordulónak szentelt tudományos fórumot készítenek elő és erre az európai baloldal minden számottevő árnnyalata meghívást kap.

Mindhárom fórumon élénk vita tárgyát képezte a tőkés világban folyó struktúraváltás demokratikus alternatívája és a szocialista országokban folyó átalakítási folyamatok közös nevezőinek értelmezése, e két „eset” összevetése. Moszkvában a spanyol szocialisták képviselője, Cotarelo a politikai demokrácia iránti egyértelmű, szinte feltétel nélküli elkötelezettségre helyezte a hangsúlyt. Az olasz kommunisták képviselője, Chiarante, álláspontjának tengelyében „a demokrácia út a szocializmus felé” tézis állt, de ő is kritikusan szólt a demokrácia elégtelenségéről Nyugaton szociális, multinacionális dimenzióban, és a demokrácia komplexitását (gazdasági, szociális, politikai) hangsúlyozta. S. Holland, a brit Munkáspárt parlamenti képviselője s egyben több közgazdasági mű szerzője, egészében a demokráciának ezt az összetett felfogását támogatta, és a thatcheri stratégiát a demokrácia megsértéseként értelmezte, bírálta. Egyes szovjet kutatók és Chiarante kifejtették, hogy a neokonzervativizmust differenciált módon kell megközelíteni, s rámutattak egyes pozitív hatásaira is. Holland és egyes szovjet kutatók azon-

ban elvetették a konzervativizmus mindenféle megjelenését mint haladásellenest. Cavtatban intézetünk kutatója, G. Márkus György nagy tudományos apparátussal vázolta a modern kapitalizmusban lejátszódó változásokat, köztük progresszív folyamatokat is, de felfogását a jelenlevő brit újbaloldaliak vitatták. Freudenbergen az olasz szocialisták egy képviselője történelmi jelentőségűnek ítélte a szocialista országok kommunista pártjai és egyes nyugat-európai szociáldemokrata pártok felfogásában tapasztalható közeledést, de óvott, hogy a tőkés világ kategóriáit, mint például a piac vagy a demokratikus szabadságjogok, Keleten, fenntartások nélkül alkalmazzák, másolják, hiszen – tette hozzá – ezek a nyugati demokráciákban sem teljesen megoldottak és igencsak vitatottak a baloldal által. E témában egyébként Cavtatban, de Moszkvában is tanulságos vita zajlott le. Miközben több szocialista országbeli kutató a jelenlegi társadalmi-gazdasági válság okát a nem működő piaci mechanizmusokban és a túldimenzionált államban látta, nyugati kollégáik óvtak a piac misztifikációjától, az állam szerepének lebecsülésétől. Ez az ellentmondás nyilván a „terep” különbözőségeiből fakadt. A szocialista országokban a fő gond az igazi piac hiánya, az állami szervezetek merevsége és túlzott gyámködése. Nyugaton viszont a baloldal számára a legnagyobb problémát az okozza, hogy nehezen találja meg saját alternatíváját a tőke logikájának játékszabályai szerint zajló struktúraváltásban, és hogy a konzervatív ideológia és politikai gyakorlat a jóléti állam intézményrendszerét veszi célba.

A fejlett tőkés országok baloldalának egyik jellegzetessége, hogy miközben soraiban egyre többen egy mérsékelt, kiegyensúlyozottabb balcentrumú álláspontra helyezkednek és így keresik a megújulást, a modern baloldali alternatívát, addig a baloldal egy másik pólusa egyre inkább lebénel, elszigetelődik és margi-

nalizálódik. A cavtati vita jellegzetessége volt többek között, hogy olyan baloldali, főleg értelmiségi áramlatok, amelyek nem is olyan régen a cavtati fórumon tekintélyes szerepet játszottak, ma egyre anakronisztikusabbakká válnak azzal, hogy nem tudják kellően értékelni az utóbbi évek reális gazdasági-társadalmi folyamatait, változásait, amelyek a gyakorlatban eszközeik és módszereik jelentős megújítására kötelezik a baloldal minden komponensét.

A cavtati, moszkvai és freudenbergi eszmecsere alapvető tanulságai számunkra eléggé egyértelműek. Manapság, amikor a magyar társadalom és gazdaság átalakításának kellős közepén vagyunk,

rendkívül fontos a nyugat-európai baloldal, benne a szociáldemokraták és kommunisták tapasztalatainak elmélyült tanulmányozása, elemzése. Az az érdekünk, hogy e gazdag eszköztárat egy új, demokratikus szocialista Magyarország építése során messzemenően figyelembe vegyük. Ne csak Európához történő felzárkózásunkat tűzzük ki célul, hanem a nyugat-európai demokratikus szocialista baloldalhoz való igazodásunkat is. Történelmi érdekünk, hogy egy olyan Európának legyünk szerves része, amelyben a baloldálnak, az európai demokratikus szocialistáknak a pozíciói mind erőteljesebbekké válnak.

Havas Péter

MEGJELENT

HAZAI POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS FOLYAMATOK

232 OLDAL. 55.- Ft

A TIZENÉVESEK POLITIKAKÉPE

11 ÍV. 52.- Ft

Az 1992 utáni Európa a baloldaliak szemével

(Az ISER 1988. évi nemzetközi szemináriuma)

A francia Szocialista Párt évente megrendezésre kerülő nemzetközi szemináriumát 1988-ban december 15. és 17. között tartották meg Párizsban. Napirendjéül a *Baloldali politikai dinamizmus az európai szociális térségben* című témakör megvitatását választották. A téma közvetlenül időszzerű volt azért, mivel 1989-ben az Európa Parlamentbe történő választásokra készültek. Ezek nem túl kedvező kilátásokkal biztató erőpróba elé állították a szocialistákat, akik érezték, hogy az európai baloldal dinamikusabb fellépése nélkül aligha érhetik el a kívánt eredményeket. Távolilag az 1993-ban működésbe lépő „nagy belső piac” ígér új helyzetet, amelyre a szocialisták fel akarnak készülni. Olyan perspektívának tartják, amely esélyeket kínál a baloldal hegemon szerepének visszahódításához.

A szemináriumon a francia Szocialista Párt vonzáskörébe tartozó baloldali értelmiségiek, a tárgyalt témák neves szakértői, az ISER nyugat-európai testvérszervezetei, továbbá néhány szakszervezet képviselője vett részt, és ezúttal az Olasz Kommunista Párton kívül több kommunista párt intézete is meghívást kapott. Így a JKSZ, a LEMP, az MSZMP, az NSZEP és az SZKP tudományos intézeteinek munkatársai voltak jelen. A két és fél nap alatt hat témakörben összesen 28 előadás hangzott el, amelyeket észrevéte-

lek és viták követtek. A szemináriumon az eléggé szélesen megragadott téma szer-teágazó gondolati kibontására került sor, amelyről csak a legjellemzőbb gondolatok kiemelésével számolhatok be.

Az elemzések elsősorban arra kerestek választ, hogy a változó, átalakuló, az integráció útján előrelépő Európában hogyan nyerhetné vissza a baloldali politikai dinamikáját, miként befolyásolhatná erőteljesebben az európai fejlődést, milyen módon ragadhatná ismét kezébe a kezdeményezést. *Colette Audry*, az ISER elnöke bevezető előadásában úgy foglalt állást, hogy a politikai vitákból Európa jövőjének két lehetősége rajzolódik ki: a monetáris, liberális, szabadkereskedelmi Európáé Thatcher és Kohl felfogása szerint, vagy az EURÉKA Európájáé, illetve a népek és a dolgozók Európájáé, amelyet Mitterrand javasol. A jelen feladata, hogy megvalósítsa az átmenetet a nemzeti valóságtól egy szélesebb egységhez. A konkrét közös érdek, amelyből a baloldal számára egyesítő politikai dinamizmus fakadhat, az a törekvés lehet, hogy Európát *szociális Európává* alakítsák. Ebben az Európában a határok leépítésének nem pusztán az lesz a következménye, hogy az európai és az amerikai multinacionális vállalatok működésének szabad területévé válik, hanem a szolidaritás, a szociális fejlődés térségévé alakul. Audry úgy látja,

hogy a mára kifulladászt erurokommunizmus helyébe, amely a maga idején mozgósító mítoszt nyújtott a nyugat-európai baloldalnak, az eurobaloldal léphetne, amely magáévá tenné Jacques Delors javaslatát Európa új modelljére, a szociális Európára vonatkozóan.

Ezúttal is – mint általában – feltevődik a kérdés, vajon hol húzódnak a tervezett Európa határai. A szemináriumon elhangzott állásfoglalásokat az jellemezte, hogy bár – nem kis részben a jelenlevő kelet-európaiak észrevételeinek hatására is – megnyilatkozásaikban Varsót, Prágát, Budapestet Európa részének tekintették, ugyanakkor Európa jelenének és jövőjének konkrét kérdéseit tárgyalva mindig csak a „tizenkettek Európájáról” volt szó, a nyugat-európai integráció kereteiben gondolkodtak.

Az első témakörben az „eurobaloldal” esélyeit latolgatták. Volt, aki az európai intézmények oldaláról közelítette meg a problémát, s azt hangsúlyozta, hogy egységes baloldalra csak akkor lehet számítani, ha előbb kialakul az egységes európai politikai rendszer, mégpedig a már létező európai demokrácia alapelvei szerint és föderális politikai integráció alapján (a belga *John Lambert*). Az olasz kommunista *Luciana Castellina* és a francia *Pierre Guidoni*, a Szocialista Párt külügyi titkára viszont a baloldal válságából és a társadalom valószínű mozgásából indult ki. A baloldal megújulása szempontjából az új társadalmi mozgalmak jelentőségét húzták alá. Castellina a közös baloldali program kialakítását a posztindusztriális társadalom szükségleteinek figyelembevételével látta lehetségesnek. Olyan felfogás alapján, amely elismeri a piac, a profit szerepét a gazdasági dinamizmusban, és a munka-tőke ellentéténél szélesebben jelentkező ellentmondásokkal számol. Rámutatott, hogy bár az Európa Parlament sok valószínű szociális és gazdasági problémát tárgyal, valójában nem rendelkezik átfogó társadalmi tervvel. Pedig az eurobaloldal alternatívájának meghatározásá-

hoz le kell vetkőzni az egyoldalú gazdasági szemléletet. Az új fejlődési terv megalkotása, az új társadalmi mozgalmak számításba vételével, a baloldal feladata. Guidoni a társadalmi mozgások terén arra a demokráciát fenyegető veszélyre hívta fel a figyelmet, amely a növekvő munkanélküliségből, a tömeges társadalmi marginalizálódásból fakad – s tegyük hozzá, ezeknek az aggodalmaknak a hátterében ott áll a szocialisták nyomasztó élménye a szélsőjobboldali Le Pen híveinek megerősödött befolyásáról az 1984-es Európa Parlament-i, az 1986-os parlamenti és az 1988-as elnökválasztásokon. E jelenségekkel szemben az európai szintű egyeztetett intézkedések szükségességét emelte ki. Olyan stratégiát sürgetett, amely garantálhatja a demokratikus törvényességet, amely kifejleszti Európa szociális dimenzióját. Ezáltal az európai közösséget gazdasági, monetáris, kulturális, szociális és katonai jelleget egyesítő konstrukcióvá alakítja. Ennek az Európának külső kapcsolatait a két nagyhatalom létének realitásából kiindulva kell meghatározni.

Az európai baloldal helyzetének és lehetőségeinek vizsgálata szükségszerűen kiterjedt a korunkban zajló nagy gazdasági, technikai, tudományos és társadalmi változásokra, a „modernség” és a „modernizációhoz” való viszonyra. A téma bevezetésében *Jean Chesneaux* professzor a remények mellett a változások kockázataira is rámutatott. Miközben a modernizálás mára minden oldalról hangoztatott legitimációs szöveggé változott, felvetődik, mennyire kell a „helyi” tényezőket a fejlődés „globális” logikájának, tendenciájának alávetni. Vagyis a világgazdasági függőségek erősödése mennyiben hagy mozgásteret a nemzeti-állami politika, kormányzás számára, amely esetleg más elgondolásokat kíván megvalósítani, mint az uralkodó befolyást gyakorló tökéletes nagyhatalom. Az új technikák (közük a tömegtájékoztatás) mennyire idézik elő a politikai társadalom erózióját?

„Vajon a felelős állampolgár nem változik-e át olyan fogyasztóvá, aki csak azzal törődik, hogy a társadalmi gépezet forogjon?” – tette fel a kérdést. A modernizáció következményeit elemezve arra a következtetésre jutott: Európa számára a tét az, hogy képes lesz-e kezelni a modernizáció folyamatait. *Sami Nair*, a francia *l'Evénement Européen* című folyóirat főszerkesztője előadásában a modernizációnak a munkaviszonyok terén kiváltott hatásait részletezte, kiemelve a munkaetika átalakulását, a kommunikáció új szerepét, a konszenzuson alapuló döntések jelentőségét. Rámutatott a nemzeti, a kulturális és szociális identitások területén végbe menő átalakulásokra, s mindezek alapján a baloldali politika újragondolásának és újraélesztésének szükségességére. Szoros összefüggést állított fel a modernség, a demokrácia és a szocializmus mint egymást feltételező tényezők között. A szocialista mozgalom lehetséges céljait illetően úgy véli: a társadalmi viszonyok ma nem teszik lehetővé a szocializmus markáns felvázolását; a szocialisták számára sem a szovjet, sem a régi szociáldemokrata modell nem követhető, a szocializmus tehát, amire szükség van, újra kell gondolni.

Mások viszont a megváltozott viszonyok alapján a modernizáció és a demokrácia összefüggéseire helyezték a hangsúlyt az európai integráció további fejlődésével kapcsolatban. Az olasz szocialista párti *L. Pellicani*, a *Mondoperaio* főszerkesztője, aki a piac szerepének megítélésével összefüggésben Marx és Proudhon vitájában az utóbbi álláspontjának igazolását látta, a fejlődésben a nemzetek felettség elvének elfogadását tartotta előrelépésnek. A szocialista terv lényeges elemeként említette a politikai demokráciának gazdasági demokráciával és ipari demokráciával való kiegészítését. Ily módon a kapitalista modernizálásnak a szocialista mozgalom által képviselt alternatívája az európai állampolgárok mindegyike részére biztosított *részvétele* lenne. *P. Vivéret* ter-

vezési szakember az ezredfordulóra olyan társadalom képét rajzolta fel, ahol a lakosság 5 százaléka a mezőgazdaságban, 20 százaléka az iparban és 75 százaléka a harmadik szektorban fog dolgozni. Az informatikai társadalom viszonyai között a szellemi potenciál mozgósításának jelentőségét hangsúlyozta. A szellemi erők dinamizálása szempontjából fontos forrásnak tekintette, hogy a szellemi dolgozók számára elismerjék és biztosítsák a *tévedés jogát* mint emberi jogot. Ez előfeltétele a szellemi szabadságnak, amely nélkül a szellemi energiák hasznosítása nem valósítható meg.

Pierre Mauroy, a Szocialista Párt első titkára nagy érdeklődéssel várt előadásában a modernizálási folyamat összetettsége figyelmeztetett, amely folyamatos- ságot és változást, válságokat és előrehaladást egyaránt magában foglal. A technikai fejlődés nem tekinthető öncélnak, azt a társadalmi célokkal és a mozgalom céljaival kell összekapcsolni. Ismertette a francia Szocialista Párt prioritásait az európai integráció továbbfejlődésével kapcsolatban. A francia szocialisták a modernizáción túl a szabadság, a demokrácia, a szolidaritás Európájának, a munka Európájának megteremtésére törek- senek. A közelgő községtanácsi és Európa Parlament-i választásokra tekintettel is fontosnak ítélte az SZP erőfeszítéseit a baloldali erők egyesítésére. Bírálva a társadalmi célokról való lemondást, a szocialista identitást kifejező terv változatlan időszerűsége mellett érvelt. Mikként kifejtette, a szocialista programot továbbra is indokolja az a tény, hogy létezik a kapitalizmus, megvannak a kapitalista erők, s velük szemben a munka világának erői stb.

Az SZP másik ismert személyisége, *Gilles Martinet* azt tekintette fontosnak, hogy a modernizáció ne kerüljön szembe a baloldali identitásával, sem a demokráciával. E folyamattal kapcsolatban a figyelmet Kelet-Európára is kiterjesztette, s így helyet adott a szocialista országokban

szerzett tapasztalatoknak is. Az új jelenségek vonatkozásában a marxista elemzések korlátaira utalt, arra hivatkozva, hogy a kizsákmányolás, az elnyomás a bérből élőkön belül is jelentkezhet. Szerinte a korporativista magatartás terjedése arra int, hogy a szolidaritás új forrásait kell feltárni, miután kimerültek azok, amelyek az ipari társadalmakban a munkaviszonyból következtek. A kelet-európai tapasztalatok azt bizonyították számára, hogy sem a piacot, sem a bémunkaviszonyt történetileg felszámolni nem lehet. Ezért úgy vélte, a szocialista identitás kritériumaként nem marad más, mint a demokrácia elmélyítése és a szolidaritás új formáinak megteremtésére irányuló program. Más megközelítésben (P. Viveret) a szocializmust nem a szükségletek kielégítésének szintjéhez kell kapcsolni, hanem az arra való képességhez, hogy az emberek gazdagságvágyát és hatalomvágyát elenyészlyőzzák és szabályozzák, miként azt a korai polgárosodás idején a protestáns etika tette.

Több szakszervezeti vezető nyilatkozott azokról a problémákról, amelyeket az európai integráció a szakszervezeti mozgalom számára okoz. Ezek az elemzések természetesen a szakszervezetek általános helyzetét sem kerülhették meg. A francia szakértő, *Jean-Louis Moynot* a taylori termelési rendszer átalakulásának következményeit vizsgálva az ipari igazgatás és munkaviszonyok megváltozásából arra a következtetésre jutott, hogy a szolidaritás új formáinak kialakítása vált időszerűvé. A szakszervezeti mozgalomban pedig olyan készségek kifejlesztésére van szükség, mint a hozzáértés, intelligencia és kompromisszumképesség. Hangsúlyozta, hogy a neoliberális hullámnak reális gazdasági alapjai vannak és nem pusztán ideológiai és politikai hatások következménye. A tőke stratégiaváltása ugyanakkor olyan irányban hat, amely a szakszervezetek háttérbe szorításával, sőt kikapcsolásával fenyeget. Ezért tartotta jelentősnek, hogy európai szinten is meg-

vitassák a szakszervezeti mozgalom jelenlegi problémáit. A szakszervezeti képviselők (az angol egészségügyi dolgozók szakszervezetének titkára, az olasz CGIL titkára, a nyugatnémet DGB egyik vezetője, a francia közoktatási dolgozók szakszervezetének képviselője) kemény kritikai hangon szóltak a gazdasági és szociális jelenségekről az EGK keretében, s előadásaik jól tükrözték mind a munka világának létező problémáit, mind a szakszervezeti mozgalom válságát (a politikusoktól eltérően az angol Bob Jones a Közös Piacról egyszerűen mint tőkés klubról beszélt).

A legalaposabb elemzést az olasz *Bruno Trentin* adta a szakszervezetek válságát előidéző tényezőkről. A kiutat többek között az egység létrehozásában, a Közös Piac keretében kibontakozó együttműködésben, egy európai stratégia kialakításában jelölte meg. Sürgette a szakszervezeti mozgalom reformját, nemzeti szinten és az Európai Szakszervezeti Föderáció szintjén egyaránt, a reformok egyeztetését és az együttműködést szorgalmazva. Többen is úgy vélték, hogy a mindenkit megillető minimális jövedelem követelése európai szinten kiindulópont lehet a közös fellépéshez. Amíg egyesek úgy gondolták, hogy az EGK intézményeiben a baloldali közös fellépésével olyan vívmányokhoz is el lehet jutni, amelyeket nemzeti keretekben nem tudtak elérni, addig mások, köztük B. Trentin mellett érveltek, hogy a közösség szintjén csak a nemzeti keretekben elért vívmányok erősíthetők meg.

A szemináriumon szót kaptak a szociálpolitikai szakértők is. Ők azt vizsgálták, hogyan lehetne a létező különböző társadalombiztosítási rendszereket összehangba hozni és a társadalmi haladást célzó közös mozgalmat kibontakoztatni. E kérdés szakértője, a francia szocialista képviselő, *Jean-Paul Bachy* azzal kezdte felszólalását, hogy „a szociális Európa nem létezik”, s e szkeptikus megközelítés jellemezte a többi felszólalást is, amelyek

az EKG-n belül létező számottevő különbségekre mutattak rá. Éles bírálatok érték többek között az Egység Okmányt (Act Unique), amiért csekély figyelmet fordít a szociális, oktatásügyi kérdésekre, s csupán a tőkemozgás szabadságára van gondja.

Végül az 1992 utáni Európa perspektíváit próbálták felvázolni, részben a szociális Európa lehetőségét mérlegelve, másrészt azt a szerepet vizsgálva, amelyet ez az Európa a világban betölthet. *Gérard Jacquet*, volt francia miniszter, több más felszólalóhoz hasonlóan, úgy vélekedett: a politikai akarat dönti el, hogy mivé fog alakulni Európa. Szocialista jövőt jósolt, s optimizmusát arra alapozta, hogy szerinte igazi európai koncepcióval csak a szocialisták rendelkeznek. Általános egyetértés volt abban, hogy szükség van a ma még országokként eltérő törvények és szociális rendszerek összehangolására, de többen is óvtak a túl részletes szabályozástól és attól az illúziótól, hogy az eltérések rövid távon felszámolhatók.

Jean Pierre Cot volt miniszter és *Jean Chesneaux* professzor az integrált Európa kapcsolatainak jövőjével foglalkozott. Mindketten a harmadik világ kérdéseinek szakértői, és e kapcsolatok pártolóiként ismertek. Állást foglaltak a kelet-európai országok és a harmadik világ országai felé egyaránt nyitott Európa mellett. A szemináriumon általában is kifejezésre jutott az érdeklődés és szimpátia mind a szovjet peresztrojka, mind más kelet-európai reformok iránt. Ideológiai fenntartások előtérbe helyezésével csupán egyetlen előadás ütött meg disszonáns hangot. Az egyik egyetemi oktató (Bernard Dreand) a peresztrojka-kép hitelét kérdőjelezte meg a kelet-európai országokban élő po-

litikai ellenzékiek nyilatkozataiból vett részletes idézetekkel, s a velük való szolidaritásra hívott fel. Az akkor elnöklő *Gérard Jacquet*, majd több felszólaló, köztük a tekintélyes párton kívüli személyiség, de *Gaulle* volt minisztere, *Léon Hamon*, elhatárolták magukat ettől. Ők a Szovjetunióban zajló reformfolyamat, a demokratizálás jelentőségét húzták alá, az együttműködés és a konvergencia lehetőségét hangsúlyozták, összhangban a mitterrand-i új keleti politika szellemével.

A szemináriumon szót kaptak a meghívott kommunista pártok képviselői is, akik az európai baloldali erők közeledésének és az együttműködés lehetőségeinek felkutatását szorgalmazták. A hatást legmarkánsabban az elnöklő *Gilles Martinet* állásfoglalása tükrözte, aki témaösszefoglalójában fontosnak minősítette „keleti barátaink” tapasztalatait, hangsúlyozta a készséget a velük való dialógusra, sőt készségét fejezte ki az együttműködésre a baloldal közös platformjának kialakításában is. Ez az állásfoglalás kifejezte a Szocialista Pártban ma uralkodó hangulatot.

Európa jövőjét illetően a szeminárium azt tükrözte, hogy a szocialisták és a szociáldemokraták nagy reményeket fűznek az integráció továbblépéséhez. A baloldali értelmiség itt képviselt része úgy véli, nem szabad a gazdasági folyamatok spontán menetére bízni ezt a jövőt. A „szociális Európához” vezető folyamatok előtt ma még nagy munkát igénylő akadályok tornyosulnak. Ezért a „szocialista Európa” perspektíváját tekintve az uralkodó hangulatra a mérsékelt optimizmus volt jellemző, helyenként a szkepticizmus megnyilatkozásaival.

Johancsik János

Lokalitás, regionalitás, öngazgatás az NSZK-ban

Az egyre terebélyesedő államközi s ezen belül a különösen kedvező tudománypolitikai feltételek már jó ideje számos lehetőséget adnak arra, hogy a hazai kutatók tanulmányozhassák a Német Szövetségi Köztársaság társadalmi mechanizmusait, beható ismeretek szerezzenek politikai-irányítási rendszerének legkülönbözőbb területeiről. Nem keveset tesz ennek érdekében a Friedrich Ebert Alapítvány, amely egyhetes tanulmányútra invitált bennünket,* amelynek keretében a helyi társadalmak problematikájára irányuló kutatásunk szempontjait alapul véve, igen gondosan összeállított programot szerveztek számunkra, hogy némi bepillantást nyerhessünk a Német Szövetségi Köztársaság társadalmi és politikai szerveződését szolgáló néhány intézmény műhelyébe. Vendéglátóink szinte anatómiai hitelességgel tárták elénk azokat a döntéselőkészítő, egyeztető folyamatokat, amelyhez a társadalom valamennyi szintjének (egy-egy falu, vagy akár egy utca lakóitól a Körzeti Tanácson, a „bedolgozó” kutatóintézeteken át a tartományi szövetségi parlamentekig) „köze van”, a szükséges és elégséges érintettség – azaz: az illetékesség – alapján.

Ahhoz, hogy az igen tartalmas program eredményeit s még inkább az összegyűlt koffernyi dokumentációt feldol-

gozhassuk, természetesen több idő kell. S itt mindjárt ide kívánczik egy igen fontos megjegyzés: bárhol, bárkihez mentünk, szinte minden kutatási anyagot rögtön kézbe adtak, ha kellett azonnal másolták, vagy azóta címünkre megküldték. Akár a Német Szövetségi Köztársaság nyolcvanas évekbeli helyzetének átfogó s egyben rendkívül részletes statisztikai feldolgozásáról, akár egy-egy körzet vagy valamilyen területi szövetség működéséről, sikereiről vagy éppen eredménytelenségéről szóló dokumentációról volt szó, mindent megkaphattunk. Ott a dokumentációt a legszélesebb publikum elé tárják. Egy igen jellemző dolog: A Frankfurt város és az azt övező körzetek szövetsége (tulajdonképpen Hessen tartomány nagyobb része) által elkészített létesítmény- és környezetgazdálkodási térképét igen részletes nagy méretarányú (25 ezres), szinte a katonai térképek precizitására emlékeztető formában több változatban, ezerszámmra kinyomtatva, „puzzle”-játékként az összes iskolának megküldték, illetve a papír- és írószer üzletekben árúsítják. (Mi is hoztunk kettőt.)

Kézhez véve a programot, először tartottunk attól, hogy némileg egyoldalú, kérdés-felelet formákat fognak öltetni a konzultációk. Hogy ez mégsem így történt, s hogy már másnap izgalmas eszmecserevé váltak a találkozások, annak oka elsősorban az volt, hogy az Alapítvánv maximá-

* A tanulmányútra Böhm Antal kollégámmal voltunk hivatalosak.

lis segítséget adott tartalmi és technikai értelemben egyaránt, másrészt most tapasztaltuk igazán (ami például itthon néhány évvel korábban egyáltalán nem volt kézenfekvő), hogy mennyire egy hullámhosszon vagyunk a vendéglátókkal, azaz percek alatt kiderült, hogy tulajdonképpen sok tekintetben egy nyelven beszélünk. Az sem szokatlan az NSZK-ba látogató kutatóknak, hogy az ottani kollégák és a tisztség- vagy tisztviselők egyaránt lendületes optimizmussal viselkednek törekvéseik, a vállalt ügy sikeres kimenetelét illetően – miközben órákon át képesek taglálni, vázolni azokat a nehézségeket, gátló-korlátozó körülményeket, melyek nehezítik a dolgukat. Több-kevesebb sikerről viszont szinte mindenki be tudott számolni. Az a benyomás maradt meg bennünk, hogy mi itthon még idébb vagyunk ezektől az állapotoktól. A helyi társadalom problematikája, s annak még nem egészen kibontott-kidolgozott fogalmi konstrukciója csupán szolid elvonatkoztatása annak a sokszínű *gyakorlatnak*, amit ott a legkülönbözőbb rendűrangú és terjedelmű közösségek, települések, településegységek már jó ideje művelnek... Hogy a lakóhelyi társadalmak (a társadalom alapegységei) miként szólnak bele, sőt, miként határozzák meg, terjesztik elő, dolgozzák ki, mérlegelik, a szomszédokkal egyeztetik s hozzák meg a közösségük életét befolyásoló feltételekre vonatkozó döntéseket, ennek gyakorlatába pillanthattunk bele.

Tapasztalhattuk, hogy a döntéshozó képesség gyakorlásához nem elsősorban az kell, hogy az alsóbb fokú igazgatási egységek – megőrizve a történeti folytonosságot (a szerves fejlődésformákat) – a modernizációs „intervenciókra”, az átfogóbb térségi érdekekre (ha kompromisszumok árán is) is nyitottak legyenek, hanem, hogy ezeknek az alapegységeknek az elsősorban rájuk tartozó kérdésekben nagyfokú önállósága s egyben e szabadsággal párosuló megalapozott kompetenciája legyen. A mindennapi élet szöve-

vényes mechanizmusainak csatornáit, vonalait, mintegy „edényrendszerét” s a folyamatok szabályozását (és önszabályozását!), állandóan egyeztetni a közvetlen és közvetett szomszédsággal (a szomszédos, a *másik* községgel [Gemeinde] és körzettel [Kreis]), továbbá a várossal, a városkörnyéki szövetséggel, a tartomány-nal). Ez az az alaphelyzet, amikor össze kell békíteni a tüzet (önszerveződés, autonómia, önkormányzat) és a vizet (többé-kevésbé átfogó, például infrastruktúrális fejlesztő-korszerűsítések, térségi érvényű, tartományi szintű felismerések, tendenciák).

A körzetek (*Kreis*), illetve körzetközpontok jelentőségének megértéséhez tartozik még, hogy azok a legkevésbé sem mesterséges képződmények. Kialakulásuk, valóságos, hosszú távú gyakorlatban bevált működésük révén váltak relatíve elhatárolódott igazgatási – önellátó – egységekké, illetve a központ térszervező potenciálja révén ellátó-szervező központtá. A történeti fejlődés során így mint kommunális egység – az egyéb igazgatási egységektől különbözve – nem csupán adminisztratív keret, hanem a valóságos teljesítményeken, bevált illetékességeken alapuló, organikusan kialakult erős önkormányzati alapegység is. Ebből következőleg jogosítványai igen széleskörűek és messzemenőek. Ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy a Körzeti Tanács (Kreirat) mint főhatóság *mindent* ellenőrizhet és felülbírálhat, ami a körzetében történik, és csak a Szövetségi Tanácsnak (Bundesrat) van alárendelve. Elnöke is nem csekély hatalommal felruházott személyiség, különösen, ha még valamelyik városban betölti a polgármesteri funkciót is. Nélkülük, illetve jóváhagyó magatartásuk nélkül semmiféle terv nem válhat törvénnyé.

Az egyes állampolgár ugyanakkor bármilyen kezdeményezést, törekvést írásban és nyilvánosan hatékonyan támogat-hat, avagy opponálhat. Persze, ha teljesen egyéni, individuális érdek alapján tiltako-

zik vagy folyamodik, nyilvánvalóan csökkennek az eredményesség esélyei. A gyakorlat azt mutatja, hogy az ilyen egyéni akciók azért szinte kizárólag a súlyos érintettség esetén következnek be, de ilyenkor előfordulhat, hogy a legelszántabb tervező-fejlesztő-népboldogító életét is meg tudják keseríteni – magyarázta el Kunzmann professzor. Megértőleg bólogattunk – többször is volt erre alkalmunk –, de nem bírtuk megállni a kérdést: az egyes lakó-, illetve állampolgár hogyan igazodik el ebben az egészben!? Néha valóban nem könnyen, de azért van az egész procedúrának egy alapkoreográfija – nyugtattak meg bennünket. Igen kevés dolgot döntenek el szövetségi szinten. A kezdeményezések nagy többsége valamely alsó fokról indul el, s bár el kell viselnie a jóváhagyások kálváriáját, a végrehajtásról a döntés ismét lent történik. Tehát a „hely” – a lakóhely (és környezete) – minden kezdeményezés, változtatási elképzelés alfája és omegája. Az ötlettől a megvalósulásig (kezdeményezés – kidolgozás – terv – bírálat – egyeztetések – korrekció – ismételt lakossági kontroll – felterjesztés egészen a tartományi parlamentig és vissza...). Így kaptunk némi betekintést, hogy ott miként működik a helyi hatalom és a helyi társadalmi mechanizmusok mire képesek.

A lényeg: mindezek a folyamatok lent, mondhatni „leglentebb” kezdődnek – ezt volt alkalmunk tapasztalni. De mi az érdekes ebben? – vonogatná a vállát bárki: Bibó István óta annyit írtak már erről nálunk is, tódíthatná más valaki. Hát persze... Először is meg kellene egyszer igazán nézni, mennyit is írtak tényleg a települések önállóságáról, és *mit érnek ezek a felismerések, koncepciók a politikai rendszer hazai átalakítására irányuló új törekvések fényében*. Az persze igaz, hogy az idevonatkozó stúdiumokból, érvelő-bizonyító anyagokból, sőt könyvekből már lassan teli lesz a padlás, de a javallt, kidolgozott koncepciók megvalósítása igen csak vontatottan halad, miközben a tele-

pülések sorra türelmetlenül keres-talál tiltakozó formákat egy-egy bárdolatlannak bizonyult központi-felső döntéssel szemben...

Meglepő – utólag igen természetesnek tűnő – tapasztalatunk volt, hogy a rendkívül sokoldalú összefüggéseket szem előtt tartó tervező-fejlesztő munka *maximálisan ügyel a természetes és mesterséges (művi) környezet speciális (helyi, térségi) egyensúlyára*. Következésképpen csak az aprólékos, a minden lényeges szempontot legmesszebbmenőkig figyelembe vevő előkészítő kutatás – azaz a változtatásban, a „beavatkozásban” szükséges és elengedhetetlen vizsgálat – fogadtatik el a döntéselőkészítő folyamatban. Ez persze drágítja is a dolgot, s nem a legjobb ajánlás a mai költségvetési deficitekkel küszködő világban. Enyhíti viszont ezt a feszültséget, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban nem kell mindent előről kezdeni (közismertek az idevonatkozó német történeti-geográfia korábbi teljesítményei), amit a kézhez kapott dokumentációs anyagok is igazolnak: szinte az ország minden négyzetméterének minden fontos paramétere rendelkezésre áll, amit a kormány és az ellenzék szakemberei egyaránt fel tudnak használni, igazuk érdekében avagy a ellenfél érveinek cáfolatára.

S ez még csak a kiinduló helyzet. A dolog „pikantériája” akkor körvonalazódik valójában, amikor kiderül, hogy a kormány és az ellenzék (az utóbbit most az SPD jelenti) dichotómiájába keményen belekavar akár a helyi zöldek avagy az FDP helyi-regionális nyomáscsoportja. Rendkívül kellemetlenek tudnak lenni... – panaszkodik a egyik regionális kutatóhely munkatársa. Itt feltárulni látszott számunkra a modernizációs pályákra, sikokra kényszerült mindennapi élet és gyakorlat újszerű ellentmondása, miszerint a teljesítményképes tudás, felkészültség állandó birkózásra kényszerül az igen sokféle természetes érdektörékvés megvalósításának politizált-bürokratizált és egyben formalizált alakzataival. Egy pro-

fán példán szemléltette ezt egy körzeti úszóverseny: „Ha egy trágyadombot át kell helyezni, a népszavazáson túl még néhány testületet is meg kell nyerni a döntéshez. . .” De – és ez a lényeg! – a trágyadomb egy adott helyzetben egy optimális helyre kerül, de úgy, hogy a döntésnél kisebbségben maradtaknak fennmarad a joga, hogy később egy jobb elhelyezést ajánljanak – tódítottuk mi, belejőve a játékszabályok ismeretébe.

A már emlegetett teljesítményképes tudásnak viszont számos gyakorlati letétmenyese van, afféle fundamentumai, történetileg is szilárd vonatkozási pontjai. Egyik ilyen a német igazgatási rendszer, illetve annak alapjai. Az elmúlt 80–60 év során – mint ismeretes – át- és átszabták az ország történelmi régióit, csatolódtak területek ide s oda: a vilmosi birodalom bukása óta a weimari köztársaság, a Harmadik Birodalom, a bi-, illetve trizóniás epizód, majd az ezt követő és máig tartó szövetségi állam is mindig variált többség-kevesebbet rajtuk. De a két első egységet, a községeket (Gemeinde) és a belőlük organikusan kialakult körzeteket (Kreis) többség-kevesebb érintetlenül hagyták, örökölt nagyfokú autonómiájukkal együtt. Rezsimek jöttek s mentek, de az alapszerkezet maradt, hordozójaként, keretként a társadalmi-történelmi létfolytonosságnak. Másrészt felhalmozott tapasztalatként (azaz: józanságként, megfontoltsággként, s ha úgy adódik rugalmassággként) s ha kell, a *szükséges és elégséges változtatás* fedezeteként is értékesülhetnek a mindennapi érdeksatározásokban. De valószínűleg – s erről volt is szó – ez a viszonylagos háborítatlanság a saját erő önértékelését, mérlegelését is segíti, s mint ilyen, a *reális önismeret* támasza is egyben. (Úgy tűnt, hogy a helyi társadalom német módra ki van régen találva, mi a magunkét csak most kapiskáljuk. Azért jöttünk, hátha ellesünk valamit, amiből okulni lehet.) Persze azért, látva a sok-sok huzavonát, ami a működést kíséri – ez maga a működés! – az toltult volna a

szánkra, hogy micsoda anarchia ez... Hajjaj, de még mekkora! – tódították szinte lelkesen, csakhogy másképp nem megy, nem mehet – ezeregy okból. A sok egymásnak feszülő, egymást keresztező, kioltó törekvés azonban ritkán polarizálódik abszolúttá, nem merevedik frontszerűvé. A kevésbé intranzingések előbb-utóbb mindenféle alkuk, konvertáló ajánlatok révén átrendezik az esetlegesen lemerevedő pozíciókat, s csak kialakul valamilyen megoldás. Ha tehát figyelembe vesszük az alapegységek stabilitását, a már említett nagyfokú autonómiát, az önszerveződés szabadságát, látni kell az eredményt: egy olyan dinamikus stabilitás jön létre, ami nem veszti el sem elaszticitását, sem flexibilitását. Sokszor panaszkodtak is az érintettek, hogy ezek a körülmények rendkívül nehézkessé, néha kilátástalanná teszik a kormányzást.

A mi tapasztalataink és értelmezésünk szerint: bármely szintű társadalomirányítási tevékenység ott inkább *koordinálásból, közvetítésből* áll (a végrehajtáson és az ellenőrzésen túl). A „vezénylés” fogalma is kínálkozik, hiszen rengeteg szövegből kell valamilyen összhangot kicsalni – az éppen megválasztott és erre hivatott politikusoknak. Viszont ott a sok hercehurca eredményeként *megalapozottá* válnak mind a helyi, mind a magasabb szintű döntések. Értékelésünkben az önhittségnek még a látszatát is el szeretnénk kerülni – lehet, hogy amit láttunk, azt nem mind láttuk és értelmeztük helyesen. Bár természetesen nem pusztá benyomásokra, hanem a tetemes anyag egy részének feldolgozására alapozzuk ezt a szerény összegzésvázlatot.

A már említett kutatási anyagokról néhány szót. Mi inkább összefoglalókat, kész könyveket, illetve bulletineket kapunk, amelyek egy-egy témát viszonylagos egészként, kidolgozottan tárgyaltak. Ezek nagy része a laksűrűséggel, a tárgyalt ország-rész demográfiai állapotának bemutatásával kezdődik, majd a különféle bontásban a keresők, munkanélküliek,

kvalifikációs csoportok stb. következnek. Majd ezt követi az adózó bevételek szóródása, az ellátottság, az infrastruktúra után a hanyatló, illetve emelkedő ágazatok. Egyetlen olyan terület sem maradt ki, amelyet a gazdasági struktúraváltás kinyai ne érintetnének. Amikre száz évig büszke volt a német, ma már nyitott sebek: mint például a Ruhr-vidék vagy a Saar-vidék, a rozsdatemetővé válás távlatából fenyegetve keresik a megújulás útját. Az ipari beruházók szalaloznak az ország testén a kedvezőbb, jobb feltételek után, s tisztes távolságból lesik-követik őket az adóhatóságok. A kommunálpolitika magasröptű terveit módszeresen torpedózzák meg a környezetvédők, de az előbbiek, nem csüggedve, újabb tervmódosításokkal állnak elő (mert igény van, fejlődés van, növekedés van, aminek elébe kell menni. . .). De ott van térképen, táblázatokon, diagramokon az agrártámogatás térbeli szóródásának egyenlenségeiből, az egyes vidéki térségek lassú elnéptelenedéséből (míg mások ugrásszerű fejlődésből, frekvenciájából), a határ menti területek stagnálásából kibontakozó *egyenlőtlenségek* gondja. S ugyancsak van még ennek a végtelenségig szövevényes érdekkollízió-rendszernek az igazgatása, ami természetesen mindig drága – legalábbis a mindenkori ellenzék szerint –, s aminek mindig a körmére kell nézni, hogy mire is fordítja-herdálja az adófizető polgárok pénzét. S hát persze az ellenzék tarsolyában többnyire alternatívák vannak, legalábbis korlátozó, módosító javallatok, amelyek természetesen reálisak, gazdaságosak (konceptió-állapotban még feltétlenül. . .), és kecsgető kivitelezési-realizálási esélyeket kínálnak a potenciális közreműködőknek, akik azután a legközelebbi választásoknál már szavazókat, tehát százalékokat is jelentenek.

Sokan emlékeznek arra, hogy úgy a hetvenes évek közepe táján W. Brandt vezényletével a nyugati szociáldemokrata gaz-

daságteoretikusok egy globális léptékű felismeréssel próbálták alarmirozni a gazdasági hatalmakat: a Föld északi felére zsúfolódik lassan a magasan fejlett – főleg ipari – országok zöme, míg a Dél (Amerikát a Rio de Grande del Norttól délre számítva, Afrika egésze és Dél-Ázsia – Dél-Afrika és Ausztrália kivételével) fokozatosan lemarad, s ketté látszik szakadni az emberiség: egy javakban dúskálóra és egy elnyomorodóra. Ezt megakadályozandó, tenni kell – ugyancsak globális méretekben – valamit. Számos programjavaslatot dolgoztak ki, politikusok, tudósok serege igyekezett valamilyen elgondolással előállni. . . S mit ad Isten: a nyolcvanas évek közepén ugyancsak politikusok, kutatók hada szinte kórusban riogatja az NSZK társadalmát: az ország északi felén egyre több rossz halmozódik, míg a déli tartományok egyre prosperálóbbak! „Megosztott köztársaság”-ról szól a tanulmányok sora, a Dél-Észak „*lejtő*” konferenciák fő témája lett. A világméretekben végbemenő struktúraváltás kárvallottjai az egykori híres, büszke iparvidékek, s ezek jórészt az ország északi felében vannak, így elavulásuk, a váltás nem kellő üteme miatt, az életfeltételek általánosabb romlását vonja maga után. A negatív folyamatokra rámutatók, elemzők és természetesen a programokkal előhozakodók, javaslattevők között túlereprezentáltak ott vannak az SPD emberei, a párt tudományos gárdája, valamint politikusai is minden szinten. Természetesen ez a téma korántsem csak a pártvetélkedő egyik ásza a szociáldemokraták kezében: súlyos taktikai hiba lenne részükről, ha ezt nem a Szövetségi Köztársaság egésze érdekében forszíroznák. Ezt – többek között – maga Weizsäcker államfő is elismerte az egyik konferenciához szóló levelében. „Hogyan védekezzünk a fenyegető Dél-Észak lejtősödés ellen!?” – mozgósít egy gyűlés transzparense. Szedjük össze magunkat, nem gyűrhetnek le bennünket a folyamatok – lelkesítik egymást a szónokok: „A gazdag és szegény

régiók közötti képtelen helyzet nem tor-
kollhat katasztrófába, mert ez tönkrete-
né az egész Szövetségi Államunkat!” A
Dél-Észak lejtő nem szólam, szónoki for-
dulat, hanem a modernizáció „kínjainak”
egyike s egyben keserű realitása – mond-
ják mások. Éppen ezért semmi ok nincs
rezignációra, nem lehet kapituláns mó-
don viselkedni, a német társadalomnak
szembe kell szállni e sorscapásszerű je-
lenséggel – tódítják megint mások. A po-
litikai és gazdasági kezelésmódon kell
törni a fejünket, a letargiára hajlókat
esélynyújtással, ajánlatokkal, összefogás-
ra ösztökéléssel kell elmozdítani a holt-
pontról – hirdetik tudósok, politikusok.
Az új helyzet veszélyeztetheti az eddig al-
kalmazott vagy nehezen kidolgozott – az
egyenlőtlen feltételeket mérséklő – pénz-
ügyi „kiegyenlítő eljárások”-at. Ha kell, át
kell alakítani a tartományok nyugdíj-, társ-
adalombiztosítási, betegségleyezési,
munkanélküliség-rendszereit, ha nem
megy másként, akár az egyes érintett tar-
tományok egész „háztartását”. . . A moz-
gósítás azonban nem marad meg az álta-
lánosság szintjén, nem az állam-egészre, s
nem a társadalom-egészre irányul – erre
igencsak felfigyeltünk. „Az állampolgár
természetesen nem elsősorban a Szövet-
ségi Köztársaságban, avagy éppen Észak-
Rajna-Vesztfáliában él, hanem elsősorban
Münchenben, Lübeckben avagy éppen
Bergneustadtban (az egyik konferencia
helye), illetve bármely meghatározott
konkrét városban vagy községben”. . .!
Az új regionális politikát csak alulról tör-
ténő (organikus) modernizációval tudják
egyesek elképzelni, mert csak így őrizhe-
tő meg a térségekben, alrégiókban a vi-
dék-város egészséges egyensúlya.

De nincs is értelme sorjáztatni a kuta-
tók, egyes tartományi politikusok – gyak-
ran igen szemléletes – argumentációját;
inkább lássunk azokból az elemző anya-
gokból valamit, amelyeket igen széles
körben publikálnak az érintett tartomá-
nyok kutatói, statisztikusai. Egyes intéze-
tekben, tartományi hivatalokban mód-

szeresen működtetnek „folyamatos tér-
(ség) megfigyelő szolgálat”-ot, annak ér-
dekében, hogy a parlamentekben és más
fórumokon naprakész érvanyag álljon
rendelkezésre. Elsőrendű harci tereppé
váltak a kommunális beruházások „terv-
lebontó” – operacionális – szakaszai, a ré-
giógazdálkodás (azaz: az értékörzés és a
kényszerű fejlesztés) egyensúlyának mér-
legelése. Egyébként e sokszor minució-
zus tevékenység körül alakul ki azután a
régión tudomány. (Nálunk itthon Enyedi
György akadémikus vezetése alatt folyik
hasonló fililálé-telepítési akció.)

*A régiókutatás központjában jelenleg a
Dél-Észak lejtő* problematikája áll. A het-
venes évek közepe óta észlelték, hogy a
két déli tartomány (a Bajor Szabad Állam,
valamint Baden-Württemberg, de egyes
esetekben ide tartozik a Rajna-Pfalz és
Hessen néhány déli körzete is), folyama-
tos és állandó gazdasági növekedést pro-
dukál. Ennek egyik indikátora a szeiz-
mográf érzékenységgű munkaerőpiac, ami
a „középső” és északi tartományokban ál-
landósult pangást-romlást mutat. Mellék-
indikátorok: a gazdasági tartalmú társulá-
sok, az üzemek nagyságrendi kategóriái-
nak megmerevedése, a bérköltségek, a ke-
resők magatartásának (munkaerő-mobili-
tás) és az infrastrukturális berendezések-
nek a gyenge változása stb.

A már említett Bergneustadtban össze-
hívott konferencia összegző és átfogó jel-
leggel foglalkozott a témával. A résztve-
vők diagnózist adtak az ország különbö-
ző rendű-rangú tájegységeiről (tartomá-
nyok, sávok, zónák, körzetek stb.) és a fő
tendencia (Dél-Észak lejtő) mellett szá-
mos egyéb (például Nyugat-Kelet) di-
menzióban is elhelyezhető társadalmi
vagy gazdasági, esetleg kulturális, életmi-
nőség, idegenforgalmi „melléklejtő” adja
meg a finomabb szerkezetét a Német
Szövetségi Köztársaság egyenlőtlenség-
struktúrájának. (A régi, elavult, valamint
az újonnan iparosodott régiók, továbbá a
vidékes, agrárorientált térségek megosz-
lásáról már volt szó.) A térbeli-tartomá-

nyi vagy regionális elosztástól függetlenül, illetve attól elvonatkoztatva az országban a térségek ma már négy alaptípusba sorolhatók: 1. a hagyományos nagyipari és bányavidékek, többnyire konurbációs, túlnépesedett maggal; 2. az új ipari térségek (autógyártás, mikroelektronika stb.) erős magvárosokkal, fokozódó bevándorlással; 3. hagyományos vidékies, agrártérségek kis-közép városhálózattal, stagnáló populációval; 4. erősen fejlődő infrastruktúrával, immigrációval, erősödő idegenforgalommal jellemezhető vidékies térségek (Alpok-alja, hegyvidékek).

De térjünk vissza a fő tendencia, a Dél-Észak lejtőkoordináta mentén elrendeződő és elrendezhető egységekre. A három tartományi csoportot különböztetik meg az elemzők: az Északot, a Középet és

a Délt. Az *Észak* – melyet esetenként „tengerparti tartományok” névvel jelölnek – a két városállamból (Bremen, Hamburg), Schleswig-Holsteinből és Alsó-Szászországból áll (74 000 km², 12,2 millió lakos). A *közép*: Észak-Rajna-Vesztfália, Hessen, Saar, Rajna-Pfalz (78 000 km² és 27,5 millió lakos), valamint a *Dél*, amely Bajorországból és Baden-Württembergből (106 000 km², mintegy 21 millió lakos) áll. A lakónépesség eloszlása és arányai a szövetségi államon belül nem keveset változtak az előző évtizedek alatt. Ez kiderül az 1. sz. táblázatból.

A „lejtő” meglétét a táblázatok jól demonstrálják.

A *gazdasági teljesítmény* nagyrégiónkénti különbözőségét (az egy főre jutó bruttó értékelőállítást) és a jövedelemi különbségét mutatja a 2. és 3. sz. táblázat.

1. sz. táblázat

A tartomány-csoportok lakosságának aránya az NSZK egész lakónépességéből (százalékban)

	1950-ben	1985-ben	A különbség
Északi tartományok csoportja	23,7	20,4	- 3,3
Középső tartományok csoportja	44,2	45,4	1,2
Déli tartományok csoportja	32,1	34,2	2,1
	100,0	100,0	

Valamennyi táblázatban Nyugat-Berlin nélkül!

2. sz. táblázat

A gazdasági teljesítmény különbözősége tartomány-csoportonként

	Az egy főre jutó érték DM-ban	Az 1982-es teljesítmény növekedése 1980-hoz viszonyítva (százalékban)
Északi tartományok csoportja	25 261	9,2
Középső tartományok csoportja	25 042	9,1
Déli tartományok csoportja	25 435	10,3

Az ipari foglalkoztatottak egy főre jutó havi bére illetve illetménye DM-ban

	Bérösszeg 1985-ben	Változás 1980 és 1985 között százalékban
Északi tartományok csoportja	3432	20,7
Középső tartományok csoportja	3576	21,5
Déli tartományok csoportja	3484	24,6

A Dél hasonlóan jobb, illetve folyamatosan javuló pozícióját mutatják a foglalkoztatottak kvalifikációs struktúrájának, a kutatások támogatásának, a kommunikációs technológia hagyományos és/vagy korszerűbb alkalmazásának adatai. Akad azonban néhány terület, ahol a „lejtő” csupán csekély mértékben vagy egyálta-

lán nem mutatkozik. Ilyen például az export növekedésének üteme, a keresőképes lakosság belső arányai (a keresőkorúak, a tényleges keresőképesekek és a ténylegesen keresőtevékenységet folytatók) vagy például az összes foglalkoztatottak százalékos megoszlása a közép- vagy nagyüzemek között.

A kommunális beruházások mértékét befolyásoló tényezők

	A munka- nélküliek aránya, 1985 és 1987 közötti évek átlaga	Ebből a tartós munka- nélküliek aránya 1986-ban	Az egy lakosra jutó szociális segély DM-ban	Az egy főre jutó adó- bevétel DM-ban 1984 és 1986 között	Az egy főre jutó építési beruházás DM-ban 1985-ben
Északi tartományok csoportja	12,4	34,3	253	923	345
Középső tartományok csoportja	10,5	34,4	183	984	337
Déli tartományok csoportja	6,0	24,8	76	1011	490 *

* Azaz: ha a közterhek alacsonyabbak, van miből élénkíteni a befektetési, beruházási kedvet!

Az egyik elemző összefoglalólag rámutat: Ha e kimutatott tényeket a tartományi és szövetségi döntéshozók komolyan veszik, akkor megfogalmazódik számukra a közeljövő alapproblémája: vagy tovább kumulálódnak e fejlődésfolyamatban a legkülönbözőbb „túlsúlyos ténye-

zők”, amelyeknek egyenes következménye a regionális, a városfejlesztő folyamatok *polarizációja*, vagy hatékonyan korlátozzák azokat a politikai, gazdasági kiegyenlítő mechanizmusokkal, s így módon megakadályozzák az előnyök és a hátrányok torlódását, halmozódását. Ké-

zenfekvő és belátható, hogy Északon – egy-két alrégiótól eltekintve – az életfeltételek folyamatosan romlanak a középső és különösen a déli tartományokhoz viszonyítva. Ez már most is bizonyos hatással van az országon belüli területi mobilitás irányaira, azok ritmusára és volumenére. Ez a tendencia a közeljövőben fel is erősödhet, és az ország egésze szempontjából nemkívánatos jelenségekhez vezethet. A lakosságnak az északi területekről történő elszivárgása a későbbiekben sok egyéb negatív jelenséget előidézhet. Jóllehet – állapítja meg az egyik tanulmány – a lakosságnyeréség egyelőre még más régiókban (Észak-Rajna-Vesztfália és Alsó-Szászország nyugati része és részben Rajna-Pfalz is ide sorolható) észlelhető, és a népességfogyás is eléggé differenciált képet mutat. (Súlypontjai: a két városállam, Alsó-Szászország középső és keleti fele, a Ruhr-vidék és szomszédos körzetei, a Saar-vidék egésze, Hessen nagyobb, főleg északi fele, valamint Bajorország északi, északkeleti körzeteinek egyes részei.) Mégis, figyelembe véve azt is, hogy a Szövetségi Köztársaság lakossága a nyolcvanas években félmillióval csökkent, a folyamat nyugtalanító és feltétlenül beavatkozást igényel – fogalmaznak és összegeznek számosan, kutatók és politikusok egyaránt.

Korábban tettünk említést egyes területek elüresedésére figyelmező „terméghigiénés szolgálatról”. Egyik feladatuk a tér kihasználtságának, felhasználásának, túl-, avagy alulhasználtóságának a regisztrálása. Kihegyezetten fogalmazott szempontjuk: minden négyzetméter számít, s minden térség a maga adottságaival el tud viselni bizonyos laksűrűséget, illetve el kell viselnie, mert így illeszkedik szervesen az országba, a szomszédos térségek közé. Ezért fokozott érzékenységgel figyelik az elüresedő vidékeket. Ennek az érzékenységek korántsem olyan eszményi-fennkölt motivációi vannak, mint a „nemzethalál víziója”, vagy hogy romlik

a térség településeinek a korfája, s még csak az sem, hogy egyes falvak lakossága túlságosan csökken. . . Sokkal inkább izgatja a terület igazgatási vezetőit az, hogy nem lesz, aki adót fizessen! Az lesz az igazán elviselhetetlen, hiszen ez az ő beruházás-, kommunálpolitikájuknak is kritikája: nem tudnak kedvező feltételeket teremteni az ott élőknek, akik számára másutt csábító esélyek kínálkoznak, míg a *belyet* keresők (investálók, munkavállalók, vállalkozók) számára nincs miért odamenni, nincs a térségnek vonzereje. . .

Vagy például: ügyes telekpolitikával mégis sikerülne egy – mondjuk – autógyár számára kedvező feltételeket biztosítani (olcsó telephely, jó infrastruktúra: lis feltételek, bőséges munkaerő stb.). S ilyenkor jönnek a zöldek, és azt követelik, hogy iszonyatos összegeket fordítsanak a különféle szennyeződések megakadályozására, s maguk mellé állítják az érintett lakosság egy részét. De közben a konszern már másutt is tárgyalásban van, s ha kevésbé rigorózus-finnyás partnerrá talál, máris odébb áll. (Érvelése: mit képzelnek, meddig lehet nyúzni a beruházót.)

A tér ki- és felhasználásának másik nagy konfliktusterülete az *utak és a repülőterek* létesítése, bővítése (ez utóbbi rendszerint az elkerülhetetlen korszerűsítés címén. . .). Itt néha drámaivá fajulnak a dolgok. Egy létesített üzem, telephely előnyeit-hátrányait a befogadó környezet mérlegeli, s valamilyen előnyök miatt kompromisszumokat köt. De mi van azal, ami csak átmegy a térségen? Miért pont ott? – replikáznak-hőkölnek a farmok, a falvak, a városok. Samíg megtalálják az optimális megoldást, szekrényrevaló akta, vizsgálati anyag keletkezik és évekig is elhúzódhat a tervező-beruházó-fejlesztés-orientált (érdekelt) csoport és az értékörző-emberléptékű-humán-beállítottságúak állóháborúja.

A térségek egymáshoz való viszonyának tengelyében a *nagyváros és környéke* szindróma áll. Ott van például számos *fél-*

millió város, de hogy lehet ezek árnyékában élni, megélni? Mert *környék* az mindig mindenütt van. Nos egy példa (mint mondták: alaptípus) Dortmund, jó 400 ezernyi lakójával, s tőle 25 kilométernyire az 50 ezres Unna. Az örökös egyeztetés ugyan e kapcsolatból kiszikkasztja a reprezentatív alkalmakat, de megvannak egymással komoly konfliktusok nélkül. S hogy alakul ki a konszenzus? Azzal, hogy azért az egyenlőtlen helyzetből pozitív jelenségek is származnak: vannak akik kiköltöznek Unnába s onnan járnak Dortmundba dolgozni (lám az ingázás itt sem csökken). Most már néhány üzem is oda készülődik. Jobb persze óvakodni a nagytól – magyarázzák az unnai körzetközponban. A dortmundiak nem akarják – hazai terminológiával – „városkörnyékesíteni” az unnaikat (Ne is akarjanak! – így emezek). Azért bármiféle előálló gond „kezelésére”, preventív intézkedés gyanánt, ott van a Városkörnyék (Umland)-Szövetség, élén Unnával: a Dortmundot környező települések szövetségbe tömörülve (körülbelül 400 ezernyi lakos) *ellensúlyt* képeznek, és partneri szinten partneri pozícióban tárgyalnak, alkudoznak, bonyolítják le konvertációs ügyleteiket a nagyvárossal, az előnyök-hátrányok csereberéiben. Mert csak *összefogva* képesek tartani magukat s jól felfogott érdekükben folyamatosan meg is teszik. (Honnan van a mindenféle egyesülésre való hajlamuk, ötlött fel bennünk. Talán még a több mint 300 önálló fejedelemség-hercegség korában fejlődtek ki erre a „szerveik”? Jó téma lehet egyszer!)

No és a tartományi, regionális tudat? – érdeklődtünk. Hát igen... néha nem ártana, ha erősebb lenne. Talán az idősebeknél. Inkább a régiókban, kistájokban észlelhető. A huszonévesek már fittyet hánynak az ilyesmire, s ha már nem is tesszik nekik valami, két-három tartománynyal odébb állnak. *Még és már nincsenek kötődések* – mondja némi rezignációval a dortmundi egyetem területtervezési intézetében Kunzmann professzor.

Még néhány további, a jelenlegi állapotokat jellemző mozzanatot említek. A körültekintő tervezéshez, a hatékony kommunálpolitikához (mert csak a hatékony állam lehet szociális állam! – fogalmaz egy szlogen) persze pénz kell. (Az egyik beszélgető partnerünk szerint: ez az egész modernizációs kényszerpálya tulajdonképpen olyan, mint afféle csendes háború, mindkettőhöz pénz, sok pénz kell.) Ez pedig elsősorban az adókból áll elő. Adót viszont a németek sem szeretnek fizetni. A rendszeres havi-heti fixeseknél nem gond a levonás, itt a családi adózási szisztéma működik. S itt is próbálkoznak egyre többen kisebb-nagyobb trükkökkel. Rendszerint csak a feleség megy stabil állásba (értelmiségi, alkalmazott stb.), ami konszolidált-lojális fazont ad a családnak. A férj viszont (például kutató az illető) többnyire ingázik az állami szolgálat és magánvállalkozás kínálatai között. Esetleg csak „alvállalkozik”, vagy csupán alkalmi munkákat vállal, ami megnehezíti az adóztatást. Egyes tartományok toleranciával viselkednek az ilyen „lézengő ritter”-ekkel szemben, aminek az a következménye, hogy a fenti új családi felállás kezd elharapózni.

Más téma, de érdekes. Mi a jelentősége, ha valaki párttag? – kérdeztük. Nem kevés! – volt a harsány válasz. A kormánypárthoz való tartozás állások betöltésénél, megbízás elnyerésénél nem hátrány, sőt. No, igen, a „piros könyv” javítja az esélyeket az egyéni iniciatívák realizálásánál – mondja gunyorosan a CDU-tisztviselő egy olyan tartományban, ahol éppen szociáldemokrata kormányzás van. Tehát itt is előfordulnak ideológiai szempontok – érdeklődtünk élénkebben. Persze azért ez a szakmai szempontok elé nemigen kerülhet, azt az ellenzék nemigen tűrné. De van egy szóra érdemes észlelet, inkább reminiscenciaszerű. Mint ismeretes, a harmincas években a műszaki-természettudományos értelmiség a „mennybe ment”, jó részük a nemzeti szocialista eszmék jegyében dolgozott.

Ennek a nyomai, némi átörökítése (dinasztiák!) ma is tapasztalható: néha itt kemény lobbykkal lehet találkozni. Éppen ezért a tartományok, ennek ellensúlyozására, a saját egyetemeiken új, fiatal kutatógárdát igyekeznek kialakítani.

Igen tartalams tanulmányutat biztosított számunkra a Friedrich Ebert Alapítvány,

és különösen hálásak lehetünk Peter Schaffernek, aki a kiváló programot összeállította, s gondoskodott a lebonyolítás feltételeiről. Külön köszönet illeti Karl Kürtit, aki igen sokoldalú közreműködésével a legmesszebbmenőkig hozzájárult a tanulmányút sikeréhez.

Pál László

A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZAT
KÉT ÚJABB KÖTETE

GAZDASÁGI- MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A DÖNTÉSI MECHANIZMUSOK

214 oldal, 85,- Ft

STUBER ERVINNÉ

SZOCIÁLIS KONFLIKTUSOK- VÁLSÁGKEZELÉS- SZOCIÁLPOLITIKA

104 oldal, 55,- Ft

Енё Баршонь

ПРОГРАММА РЕФОРМЫ СОБСТВЕННОСТИ

Во введении научной статьи указывается на то, что одним из главных аспектов реформы рыночного хозяйства является реформа собственности, владения ею. Анализируя предпосылки, автор констатирует, что после периода государственно-административного владения собственностью реформа 1968 года тоже не привела к изменениям по существу. Он знакомит со сложившимися в 80-х годах тенденциями в теории и практике, которые определили направление реформы собственности. Автор оценивает шаги по самоуправлению, сделанные в отношении владения собственностью предприятиями, как ошибочный путь, считая, что нынешнее положение характеризуется „бесхозной” общественной собственностью.

К проблемам реформы собственности автор подходит со стороны предпринимательской деятельности, поочередно останавливаясь на факторах в сфере капитала, необходимых для предпринимательства. В отношении пользования национальной собственностью затрагивается вопрос о том, кто способен быть собственником. Автор приходит к выводу, что проблема владения собственностью разрешима при помощи менеджерского предпринимательства (гесторирования), если обеспечен расчет ответственности и результатов, а также предоставлены возможности конкуренции в предпринимательстве.

Автор считает, что внимания заслуживает австрийский вариант владения государственной собственностью. В связи с этим он рекомендует следующую организацию гесторирования государственной собственности: Государственное собрание – Государственный валютный фонд – холдинг – комиссии по надзору. В рамках предложения, рекомендуемого для решения проблемы, автор подчеркивает, что экспертиза по определению (оценке) стоимости капитала должна дополняться предпринимательской конкуренцией за право гесторирования, а также ведения хозяйственной деятельности.

В заключение автор, контролируя себя, сопоставляет свои рекомендации с другими актуальными мнениями (тезисами Консультативной комиссии по управлению экономикой, программой АО по исследованию финансовых проблем, а также с расходящейся позицией четырех различных экспертов).

Иштван Хюльвей

ДИСКУССИЯ ПО ВЗГЛЯДАМ НА РЕАЛЬНОСТЬ ВО II-М ИНТЕРНАЦИОНАЛЕ

Научная статья посвящена теоретическим и общественно-историческим предпосылкам дискуссии, развернувшейся в рамках II-го Интернационала по вопро-

сам ревизионизма. Согласно гипотезе автора, между философией истории марксизма и стратегическими, тактическими взглядами Маркса имеют место такие промежуточные исторические моменты, которые предопределили сложную структуру марксизма. Поэтому марксов ответ на проблемы теории и практики характеризуется историко-философскими и эмпирико-аналитическими аспектами, а от возможности или невозможности установить между ними связь зависит то, может ли историко-философское понятие „Sollen” стать целью практических действий, или нет.

Проблема II-го Интернационала в отношении марксизма заключается в том, что стратегическая конкретизация оригинальной марксовой теории и практики становится все менее действительной в такой период, когда в рамках капитализма развертывается новый этап развития – некий „реформистский капитализм”, в связи с чем стало уже невозможным доказывать справедливость теории „окончательного кризиса” капитализма эмпирическими и аналитическими средствами. В таких условиях настаивание на таком марксизме, который был в стратегическом и тактическом отношении конкретизирован его классиками, могло привести лишь к определенной ортодоксии, „идеологизации” марксизма.

Ревизионизм доказал несостоятельность понимания капитализма в его первоначальном смысле, вынося на поверхность внутренние проблемы „ортодоксального марксизма” и совершая поиск новых альтернатив рабочего движения. На основе этой критики сформировался новый взгляд на реальность, соответствующий реформистской политике.

Согласно конечному выводу автора, своими дискуссиями II-й Интернационал пришел к такой парадигме, которая найдет воплощение в наши дни и будет способствовать формированию понятия о социализме в совершенно новом теоретическом освещении.

Аттила Аг

МИРОВОЙ КРИЗИС: ПОИСК ГЛОБАЛЬНЫХ И РЕГИОНАЛЬНОГО ПУТЕЙ РАЗВИТИЯ

К концу 80-х годов философские взгляды на развитие сменились теориями в отношении кризисов, а толкование глобального кризиса сопровождалось также отказом от прежних ценностей и идеологий, – констатирует автор данной научной статьи. Предшествовавший период „общества экстенсивного развития” закончился. Социалистические страны осознали невозможность продолжения прежнего пути и переживают мучительный этап поиска выхода из создавшегося положения. Развитые капиталистические страны сравнительно гибко реагировали на новый вызов эпохальных изменений. Наиболее значительные трудности, хаос наблюдаются в третьем мире. Некоторые идеологи поставили под вопрос даже возможность существования третьего мира. Автор знакомит с главными представителями идеологии третьего мира и фактом распада этого мира. Третий мир распался по крайней мере на три части: небольшой „передовой отряд” возвысился, страны среднего уровня потрясены кризисом, а большая часть государств полностью отстала от мирового развития. Автор работы на примере Африки знакомит с главными симптомами кризиса (прежде всего с институциональным кризисом, последствиями кризиса государства).

millió város, de hogy lehet ezek árnyékában élni, megélni? Mert *környék* az mindig mindenütt van. Nos egy példa (mint mondták: alaptípus) Dortmund, jó 400 ezernyi lakójával, s tőle 25 kilométernyire az 50 ezres Unna. Az örökös egyeztetés ugyan e kapcsolatból kiszikkasztja a reprezentatív alkalmakat, de megvannak egymással komoly konfliktusok nélkül. S hogy alakul ki a konszenzus? Azzal, hogy azért az egyenlőtlen helyzetből pozitív jelenségek is származnak: vannak akik ki-költöznek Unnába s onnan járnak Dortmundba dolgozni (lám az ingázás itt sem csökken). Most már néhány üzem is oda készülődik. Jobb persze óvakodni a nagytól – magyarázzák az unnai körzetköz-pontban. A dortmundiak nem akarják – hazai terminológiával – „városkörnyékesíteni” az unnaikat (Ne is akarjanak! – így emezek). Azért bármiféle előálló gond „kezelésére”, preventív intézkedés gyanánt, ott van a Városkörnyék (Umland)-Szövetség, élén Unnával: a Dortmundot környező települések szövetsége tömörülve (körülbelül 400 ezernyi lakos) *ellensúlyt* képeznek, és partneri szinten partneri pozícióban tárgyalnak, alkudoznak, bonyolítják le konvertációs ügyleteiket a nagyvárossal, az előnyök-hátrányok csereberéiben. Mert csak *összefogva* képesek tartani magukat s jól felfogott érdekükben folyamatosan meg is teszik. (Honnan van a mindenféle egyesülésre való hajlamuk, ötlött fel bennünk. Talán még a több mint 300 önálló fejedelemség-hercegség korában fejlődtek ki erre a „szerveik”? Jó téma lehet egyszer!)

No és a tartományi, regionális tudat? – érdeklődtünk. Hát igen... néha nem ártana, ha erősebb lenne. Talán az idősebe-knél. Inkább a régiókban, kistájokban észlelhető. A huszonévesek már fittyet hánynak az ilyesmire, s ha már nem is tesszik nekik valami, két-három tartomány-nyal odébb állnak. *Még és már nincsenek költődéseik* – mondja némi rezignációval a dortmundi egyetem területtervezési intézetében Kunzmann professzor.

Még néhány további, a jelenlegi állapotokat jellemző mozzanatot említék. A körületekintő tervezéshez, a hatékony kommunálpolitikához (mert csak a hatékony állam lehet szociális állam! – fogalmaz egy szlogen) persze pénz kell. (Az egyik beszélgető partnerünk szerint: ez az egész modernizációs kényszerpálya tulajdonképpen olyan, mint afféle csendes háború, mindkettőhöz pénz, sok pénz kell.) Ez pedig elsősorban az adókból áll elő. Adót viszont a németek sem szeretnek fizetni. A rendszeres havi-heti fixeseknél nem gond a levonás, itt a családi adózási szisztéma működik. S itt is próbálkoznak egyre többen kisebb-nagyobb trükkökkel. Rendszerint csak a feleség megy stabil állásba (értelmiségi, alkalmazott stb.), ami konszolidált-lojális fazont ad a családnak. A férj viszont (például kutató az illető) többnyire ingázik az állami szolgálat és magánvállalkozás kínálatai között. Esetleg csak „alvállalkozik”, vagy csupán alkalmi munkákat vállal, ami megnehezíti az adóztatást. Egyes tartományok toleranciával viselkednek az ilyen „lézengő ritter”-ekkel szemben, aminek az a következménye, hogy a fenti új családi felállás kezd elharapózni.

Más téma, de érdekes. Mi a jelentősége, ha valaki párttag? – kérdeztük. Nem kevés! – volt a harsány válasz. A kormánypárthoz való tartozás állások betöltésénél, megbízás elnyerésénél nem hátrány, sőt. No, igen, a „piros könyv” javítja az esélyeket az egyéni iniciatívák realizálásánál – mondja gunyorosan a CDU-tisztviselő egy olyan tartományban, ahol éppen szociáldemokrata kormányzás van. Tehát itt is előfordulnak ideológiai szempontok – érdeklődtünk élénkebben. Persze azért ez a szakmai szempontok elé nemigen kerülhet, azt az ellenzék nemigen tűrné. De van egy szóra érdemes észlelet, inkább reminiscenciaszerű. Mint ismeretes, a harmincas években a műszaki-természettudományos értelmiség a „mennybe ment”, jó részük a nemzeti szocialista eszmék jegyében dolgozott.

Ennek a nyomai, némi átöröklése (dinasztiák!) ma is tapasztalható: néha itt kemény lobbykkal lehet találkozni. Éppen ezért a tartományok, ennek ellensúlyozására, a saját egyetemeiken új, fiatal kutatógárdát igyekeznek kialakítani.

Igen tartalams tanulmányutat biztosított számunkra a Friedrich Ebert Alapítvány,

és különösen hálásak lehetünk Peter Schaffnernek, aki a kiváló programot összeállította, s gondoskodott a lebonyolítás feltételeiről. Külön köszönet illeti Karl Kürtit, aki igen sokoldalú közreműködésével a legmesszebbmenőkig hozzájárult a tanulmányút sikeréhez.

Pál László

A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZAT
KÉT ÚJABB KÖTETE

GAZDASÁGI- MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A DÖNTÉSI MECHANIZMUSOK

214 oldal, 85,- Ft

STUBER ERVINNÉ

SZOCIÁLIS KONFLIKTUSOK- VÁLSÁGKEZELÉS- SZOCIÁLPOLITIKA

104 oldal, 55,- Ft

Енё Баршонь

ПРОГРАММА РЕФОРМЫ СОБСТВЕННОСТИ

Во введении научной статьи указывается на то, что одним из главных аспектов реформы рыночного хозяйства является реформа собственности, владения ею. Анализируя предпосылки, автор констатирует, что после периода государственного-административного владения собственностью реформа 1968 года тоже не привела к изменениям по существу. Он знакомит со сложившимися в 80-х годах тенденциями в теории и практике, которые определили направление реформы собственности. Автор оценивает шаги по самоуправлению, сделанные в отношении владения собственностью предприятиями, как ошибочный путь, считая, что нынешнее положение характеризуется „бесхозной” общественной собственностью.

К проблемам реформы собственности автор подходит со стороны предпринимательской деятельности, поочередно останавливаясь на факторах в сфере капитала, необходимых для предпринимательства. В отношении пользования национальной собственностью затрагивается вопрос о том, кто способен быть собственником. Автор приходит к выводу, что проблема владения собственностью разрешима при помощи менеджерского предпринимательства (гесторирования), если обеспечен расчет ответственности и результатов, а также предоставлены возможности конкуренции в предпринимательстве.

Автор считает, что внимания заслуживает австрийский вариант владения государственной собственностью. В связи с этим он рекомендует следующую организацию гесторирования государственной собственности: Государственное собрание – Государственный валютный фонд – холдинг – комиссии по надзору. В рамках предложения, рекомендуемого для решения проблемы, автор подчеркивает, что экспертиза по определению (оценке) стоимости капитала должна дополняться предпринимательской конкуренцией за право гесторирования, а также ведения хозяйственной деятельности.

В заключение автор, контролируя себя, сопоставляет свои рекомендации с другими актуальными мнениями (тезисами Консультативной комиссии по управлению экономикой, программой АО по исследованию финансовых проблем, а также с расходящейся позицией четырех различных экспертов).

Иштван Хюльвей

ДИСКУССИЯ ПО ВЗГЛЯДАМ НА РЕАЛЬНОСТЬ ВО II-М ИНТЕРНАЦИОНАЛЕ

Научная статья посвящена теоретическим и общественно-историческим предпосылкам дискуссии, развернувшейся в рамках II-го Интернационала по вопро-

сам ревизионизма. Согласно гипотезе автора, между философией истории марксизма и стратегическими, тактическими взглядами Маркса имеют место такие промежуточные исторические моменты, которые предопределили сложную структуру марксизма. Поэтому марксов ответ на проблемы теории и практики характеризуется историко-философскими и эмпирико-аналитическими аспектами, а от возможности или невозможности установить между ними связь зависит то, может ли историко-философское понятие „Sollen” стать целью практических действий, или нет.

Проблема II-го Интернационала в отношении марксизма заключается в том, что стратегическая конкретизация оригинальной марксовской теории и практики становится все менее действительной в такой период, когда в рамках капитализма разворачивается новый этап развития — некий „реформистский капитализм”, в связи с чем стало уже невозможным доказывать справедливость теории „окончательного кризиса” капитализма эмпирическими и аналитическими средствами. В таких условиях настаивание на таком марксизме, который был в стратегическом и тактическом отношении конкретизирован его классиками, могло привести лишь к определенной ортодоксии, „идеологизации” марксизма.

Ревизионизм доказал несостоятельность понимания капитализма в его первоначальном смысле, вынося на поверхность внутренние проблемы „ортодоксального марксизма” и совершая поиск новых альтернатив рабочего движения. На основе этой критики сформировался новый взгляд на реальность, соответствующий реформистской политике.

Согласно конечному выводу автора, своими дискуссиями II-й Интернационал пришел к такой парадигме, которая найдет воплощение в наши дни и будет способствовать формированию понятия о социализме в совершенно новом теоретическом освещении.

Аттила Аг

МИРОВОЙ КРИЗИС: ПОИСК ГЛОБАЛЬНЫХ И РЕГИОНАЛЬНОГО ПУТЕЙ РАЗВИТИЯ

К концу 80-х годов философские взгляды на развитие сменились теориями в отношении кризисов, а толкование глобального кризиса сопровождалось также отказом от прежних ценностей и идеологий, — констатирует автор данной научной статьи. Предшествовавший период „общества экстенсивного развития” закончился. Социалистические страны осознали невозможность продолжения прежнего пути и переживают мучительный этап поиска выхода из создавшегося положения. Развивые капиталистические страны сравнительно гибко реагировали на новый вызов эпохальных изменений. Наиболее значительные трудности, хаос наблюдаются в третьем мире. Некоторые идеологи поставили под вопрос даже возможность существования третьего мира. Автор знакомит с главными представителями идеологии третьего мира и фактом распада этого мира. Третий мир распался по крайней мере на три части: небольшой „передовой отряд” возвысился, страны среднего уровня потрясены кризисом, а большая часть государств полностью отстала от мирового развития. Автор работы на примере Африки знакомит с главными симптомами кризиса (прежде всего с институциональным кризисом, последствиями кризиса государства).

Новая глобальная философия возникла во второй половине 80-х годов в качестве стратегии глобального самообеспечивающегося развития. Автор знакомит с основными положениями доклада Комиссии Брундтланда „Our Common Future”.

В заключение автор указывает на пределы экстенсивного роста раннего социализма (в стране — чрезмерно напряженное развитие „сожрало” собственные внутренние резервы; извне — внешняя экспансия мировой социалистической системы прекратилась, не удалось добиться стабилизации так называемой „социалистической ориентации” в некоторых развивающихся странах). Социалистические государства в 70-х годах не проявили способности по существу оценить отношения „Север — Юг” и соответствующим образом реагировать на глобальные проблемы.

Однако новое мышление и глобальный подход нынешней советской внешней политики уже соответствуют глобальной философии самообеспечивающегося развития и несут в себе возможность прекращения всеобщей конфронтации. В такой взаимосвязи вырисовываются новые шансы на модернизацию Центральной Европы и требование установления среднеевропейского регионального сотрудничества.

Михай Ружф

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ В СВЕТЕ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ

Формирование международных отношений за последние полтора десятка лет происходило при активном участии социал-демократии. Социал-демократические партии вели решительную политическую борьбу за сохранение определенных результатов процесса международной разрядки, продолжение диалога между двумя союзническими системами в международной политике.

В социал-демократическом движении также произошли значительные изменения в результате учета им изменившихся международных условий и реагирования на вызов неоконсервативных сил. Изменились и взгляды социал-демократии в сфере политики безопасности, по вопросам военной политики и разоружения; следовательно, в мировой политике появилась своеобразная социал-демократическая альтернатива.

Автор научной статьи дает обзор отношения и развития подхода европейских социал-демократических партий к вопросам разрядки, особое внимание уделяя второй восточной политике СДПГ, позиции французских социалистов в связи с двуполярной системой и взглядами на контакты между Востоком и Западом. Он придает особое значение своеобразной позиции социал-демократических партий североевропейских стран и оценивает их вклад в формирование нового подхода социал-демократии к проблематике связей и сотрудничества между Востоком и Западом. На основе политической и теоретической деятельности всех этих социал-демократических партий была сформулирована концепция социал-демократии в отношении „общей безопасности”.

С середины 80-х годов в международной политической атмосфере произошли значительные изменения. В этом, несомненно, основную роль сыграло изменение отношений между двумя великими державами. Значительным фактором

оказались положение в европейских социалистических странах, процесс реформ, начавшийся в ряде из них. Социал-демократия считает развернувшийся в социалистических странах процесс реформ существенным фактором второго этапа разрядки и ожидает от него расширения сотрудничества между Востоком и Западом.

Jenő Bársony

THE PROGRAM OF THE REFORM OF PROPERTY

In the introduction, the study emphasizes that one of the main features of the reform of market economy is the reform of property and the reform of ownership. In the course of the examination of the events preceding, the author says that after the ownership of state administration, the 1968 reform did not bring about important changes. He makes known the theoretical and practical tendencies of the 1980s which show toward the direction of the reform of property. He regards the self-managerial steps toward enterprise property as an error. The unowned public property is characteristic of the present situation.

The author approaches the problems of the reform of property from the side of undertaking: from this viewpoint, he specifies the capital elements necessary to undertaking. From the side of the utilization of the national wealth, the following question arises: who is suitable to owner. According to his opinion, the ownership (gestorship) can be solved by managerial undertaking if the measurableness of responsibility and result and the competition of companies can be ensured.

In connection with the management of state property, he regards the Austrian situation as worthy of attention. On the basis of this, the author outlines the proposed organization of the management of state property: Parliament, state funds, holdings, board of supervision. Within these proposed solutions, he emphasizes that the expert's estimate of capital value must be completed by the competition of enterprises for the right of management and gestorship.

Finally, the author confronts his proposition – as a control – with other actual opinions (with the theses of the Consultative Committee of Economic Management, the program of the Financial Research Joint Stock Company as well as with four different expert's opinions).

István Hülvely

THE CONFLICTS OF THE CONTEMPLATIONS OF REALITY IN THE SECOND INTERNATIONAL

The study deals with the theoretical and socio-historical background of the revisionism-debate in the Second International. According to the hypothesis of the author, between the philosophy of history of Marxism and Marx's strategico-tactical concept such historical moments of mediation are to be found which give a complicated structure to Marxism. This is why, the Marxist reply to the problem of theory and praxis has

an historico-philosophical and an empirico-analytical plane and it depends on their connectedness or its impossibility that the historico-philosophical Sollens can directly become the aim of the practical action or not.

The problem of the Marxism of the Second International is that the original Marxist strategical concretization of theory and practice could decreasingly be maintained in a period when a new stage of development, a "reform capitalism" of a special kind began to emerge and with it, the theory of the "final crisis" of capitalism cannot longer be maintained by empirico-analytical means either. Under such circumstances, the attachment to Marxism, which was strategically and tactically concretized by the classicists, could result only in an orthodoxy of a special kind and in the "ideologization" of Marxism.

The revisionism recognized the indefensibility of the theory of Marxism and that of the concept of capitalism taken in the original sense when it exposed the internal problems of the "orthodox Marxism" and sought new alternatives for the labour movement. From this critique, a new contemplation of reality emerged supporting the reformist policy.

According to the final conclusion of the author, such a change of paradigm began with the debates of the Second International which comes to an end in our days and which places the concept of socialism in a completely new theoretical interdependence.

Attila Ágh

WORLD CRISIS: GLOBAL AND REGIONAL SEEKING WAYS AND MEANS

By the end of the 1980s, the philosophies of development were replaced by crisis theories, the recognition of the global crisis went together also with the disintegration of the old values and ideologies – states the author. The former "society of growth" came to an end. In the socialist countries it became obvious that the previous roads until now were not suitable longer and they are in the critical period of exploring the possibilities. The developed capitalist countries responded relatively flexibly to the new challenges of the beginning of a new era. The greatest chaos and difficulties are to be found in the countries of the Third World: several ideologists even put the question: whether there is at all "Third World". The author calls up the memory of the main representatives of the ideology of "Third World" and describes the facts of disintegration of the Third World. The Third World disintegrated into three parts at the least: a small advance party risen above the others, the middle section was shaken by the crisis and the greater part of the countries fell completely behind the development of the world. The author demonstrates the main symptoms of the crisis with the example of Africa (especially the institutional crisis and the consequences of the crisis of the state).

In the second part of the 1980s, the new global philosophy appeared as a strategy of the self-supporting global development. The author mentions the main theses of the report, "Our Common Future" of the Brundland Committee.

Finally, the author refers to the extensive limits of the early socialism (internally: the stepped-up development "devoured" its own internal conditions in the socialist countries, externally: the external expansion of the socialist world system came to a sudden stop, the so-called "socialist orientation" of certain developing countries could

not be stabilized). In the 1970s, the socialist countries were not able to judge on the merits the North-South relation and to respond satisfactorily to the global problems.

The new way of thinking and global attitude of the present-day Soviet foreign policy are already in harmony with the global philosophy of the self-supporting development and includes the assurance of the cessation of the global confrontation. In connection with it, the new chances of the Central European modernization and the necessity of the Central European cooperation take form.

Mihály Ruff

EAST-WEST POLITICAL RELATIONS – SOCIAL DEMOCRAT EVALUATIONS

In the last one and a half decade, the transformation of the international relations has taken place with the active participation of social democracy. The Social Democratic Parties have carried on heavy fights for the preservation of certain results of the international détente and for the maintenance of the dialogue between the two systems of alliance in the international policy.

As a result of the consideration of the changes taken place in the world and the response to the neoconservative challenges, in the social democrat movement also important changes took place. Their opinion changed in the field of security policy and in the question of military policy and disarmament. Accordingly, a characteristic social democrat alternative appeared in the international policy.

The author surveys the concept of the European Social Democratic Parties on détente, its development, with especial regard to the second Eastern policy of the SPD and to the viewpoints of the French socialists regarding the bipolar system and the East-West relations. He deals separately with the peculiar standpoint of security policy of the North European Social Democratic Parties and evaluates their contribution to the shaping of the new social democrat standpoint in the question of East-West relations and cooperation. The social democrat concept of "common security" was worked out on the basis of the political and theoretical activities of these Social Democratic Parties.

From the middle of the 1980s, the international political climate has significantly changed: it is unquestionable that the change of the relation between the two great powers has basic role in it. The situation in the European socialist countries, the beginning of reform processes in several socialist countries proved an important factor. The social democracy regards the reform processes in the socialist countries as an important factor of the second process of détente and expects the strengthening of cooperation from it.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Енё Баршонь</i> : Программа реформы собственности	293
<i>Иштван Хюльвей</i> : Дискуссия по взглядам на реальность во П-м Интернационале	310
<i>Аттила Аг</i> : Мировой кризис: поиск глобальных и региональных путей развития	323
<i>Михай Руфф</i> : Политические отношения между Востоком и Западом в свете социал-демократических взглядов	338

ИНТЕРВЬЮ

Интервью с Карстеном Д. Войгтом о реформах, новом политическом мышлении, Европе (подготовил <i>Иштван Немет</i>)	353
---	-----

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Ласло Петер Сиклаи</i> : Новые попытки анализа политического поведения . .	361
<i>Дитер Хазельбах</i> : Новые тенденции в дискуссии о борьбе с продолжительной безработицей в ФРГ	378

СОВЕЩАНИЯ

Международная конференция по тематике „Социал-демократия и западная политическая система” (<i>И. Х.</i>)	391
<i>Жиль Мартинэ</i> : О политике французских социалистов и о демократии в будущем	397
Автономия, демократия, интеллигенция (научная конференция в Веспрем) (<i>Янош Сабо</i>)	400

ОРИЕНТАЦИЯ

Три этапа одного диалога (<i>Петер Хаваш</i>)	415
Европа после 1992 года в представлении левых сил (Международный семинар ISER за 1988 г. в Париже) (<i>Янош Ёханчик</i>)	419
Локальные и региональные факторы, самоуправление в ФРГ (<i>Ласло Пал</i>) . Резюме	424

CONTENT

STUDIES

<i>Jenő Bársony</i> : The program of the reform of property	293
<i>István Hülvely</i> : The conflicts of the contemplation of reality in the Second International	310
<i>Attila Ágh</i> : World crisis: global and regional seeking ways and means	323
<i>Mihály Ruff</i> : East-West political relations – social democrat evaluations	338

INTERVIEW

Interview with Karsten D. Voigt on reforms, new foreign political thinking and Europe (The interview was made by István Németh)	353
---	-----

WORKSHOP

László Péter Sziklai: Renewed attempts at the examination of political attitudes	361
<i>Dieter Haselbach</i> : New tendencies in the discussion on the struggle against the chronic unemployment in the Federal Republic of Germany	378

CONSULTATIONS

International conference on "The Social Democracy and the Western Political System". (H. I.)	391
<i>Gilles Martinet</i> : On the policy of the French socialists and the future of democracy	397
Autonomy, integration, the intelligentsia (Scientific conference in Veszprém (<i>János Szabó</i>)	400

INFORMATION

Three stations of dialogue (<i>Péter Havas</i>)	415
Europe after 1992 with the eyes of the Left (International seminary of ISER in 1988 in Paris) (<i>János Johancsik</i>)	419
Locality, regionalism and self-management in the Federal Republic of Germany (<i>László Pál</i>)	424
Summaries in foreign languages	435

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért fele a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 121-4830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodájánál József Nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 118-0855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőnél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 10,3 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

89.069 NOVOTRANS Nyomda Budapest

Felelős vezető: Várlaki Imre

25,— Ft

316 861

Társadalom- tudományi Közlemények

5/10

1989|4

Társadalom- tudományi Közlemények

1989.4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Társadalomtudományi Intézet folyóirata

XIX. évf. 1989/4. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

MAH. TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK
ARCHIVUM

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Szoboszlai György</i> : Változások a modern állami beavatkozásban.....	449
<i>Bőhm Antal</i> : A választásokról – időközben	457
<i>Nyitrai Ferencné</i> : Gazdasági és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években.	468
<i>Matus János</i> : Az Egyesült Államok választási rendszere.....	480
<i>Pankovits József</i> : Az Olasz Kommunista Párt politikájának fejlődéséről	493
<i>Johancsik János</i> : A francia szakszervezeti mozgalom és a baloldali alternatíva	507
<i>Havas Péter</i> : A brit baloldal a nyolcvanas és a kilencvenes évek fordulóján .	520

MŰHELY

<i>Bánfalvy Csaba</i> : A szabadidő alatt végzett munka és az életciklus.....	533
<i>Kolozsi Béla – Kovács Katalin</i> : Fiatalok és a szakmai jövő (Egy medikus-vizsgálat anyagából)	551

KITEKINTÉS

<i>Udo Bermbach</i> : A politikai elmélettörténet helyzete és fejlődése a Német Szövetségi Köztársaságban	561
---	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

„Az európai egységes piac várható hatásai a KGST-országokra” (NSZK-magyar szakértői megbeszélés) (<i>Simon Judit</i>)	579
---	-----

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Előadás az NSZK pártstruktúrájának új vonásairól (<i>H. I.</i>)	584
Híradás disszertációvédésekről	586

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 121-4830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Készült 2000 példányban, 12 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

SZOBOSZLAI GYÖRGY

Változások a modern állami beavatkozásban

A modern tőkés államok a 19. sz. végére stabilizálódtak annyira, hogy kezdetét vehette politikai rendszerük demokratizálása és egyúttal olyan szociális rendszerek kiépítése, amelyekkel megkísérelték a tömeges létbizonytalanság megelőzését. A modern társadalmak erre az időszakra nagymértékben „atomizálódtak”, s a korábbi tradicionális kisközösségek felbomlása szinte kényszerítette az állami gondoskodás valamely rendszerének kiépítését. Ez a fejlemény azonban a modern tőkés államfejlődésnek csak egyik aspektusa. Az állami szerepalakulásnak alapvetően három fő összetevőjét különböztetjük meg: 1. a jogállamiságot; 2. a szociális államiságot; 3. az állam gazdasági beavatkozását.

E három szféra meglehetősen szorosan összekapcsolódik egymással. A jogállamiság mindenképpen megelőzi a gazdasági államiságot, mert a tőkés piacgazdaság tipikusan a jogi normativitás alapján áll. (Ezt a tézist Max Weber szemléletesen bemutatta az állam és a gazdaság összefüggéseit elemezve, de a tétel Marxnál is egészen egyértelmű.) A szociális államiság azonban nem feltételezi egyértelműen a demokratikus képviselői elven nyugvó jogállamot. Ezt több történelmi példán is be lehet mutatni. Így például Angliában a szociális törvénykezés már a 18. sz. végén megkezdődik, jóval a jogállamiság kiépítése előtt. Másfelől a diktatórikus berendezkedések olykor fejlett szociális joggal rendelkeznek, bár ez meglehetősen atipikus. A modern tőkés országokban a 19. sz. végétől a jogállam teljessé válása, valamint a szociális államiság és a gazdasági beavatkozási funkciók kiépítése egymással szorosan összefonódva megy végbe.

E dolgot tárgya azonban nem az általában vett állami beavatkozás, annak ellenére, hogy a bevezető részben az állami szerepalakulás néhány elméleti aspektusával foglalkozom. Az elemzés voltaképpen tárgya az állami beavatkozás történelmi specifitása. A sajátosságok kialakulásának magyarázata ugyanis legalább annyira fontos lehet, mint az általános elméleti összefüggések átfogó elemzése.

AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS ÁLTALÁNOS ELMÉLETI KÉRDÉSEI

Először is azzal kell kezdeni az elemzést, hogy megkíséreljük megmagyarázni, miért használjuk az *állami beavatkozás* megjelölést. Evidensnek tűnhetne ugyanis, hogy ahol van állam, ott létezik állami beavatkozás is, hiszen az állam arra rendeltetett intézmény, hogy beavatkozzék a társadalom, a gazdaság, a közösségek, a magánélet stb. viszonyaiba. Vagyis nincs államiság állami beavatkozás nélkül, állam és állami beavat-

kozás egymást feltételező fogalmak. Ez az egyértelműnek tűnő megfelelés azonban hamis, valótlan. Az állami beavatkozás ugyanis feltételezi az egyes társadalmi szférák relatív elkülönültségét. Így például az állam gazdasági beavatkozása feltételezi a gazdaság viszonylagos önállóságát.

Az egyes társadalmi szférák a tőkés társadalomfejlődéssel léptek az önállósulás útjára. Ez a folyamat meglehetősen feltárt és ismert, de ennek jobbára csak a közösségformák átalakulásával kapcsolatos aspektusait szokás kiemelni, az állami beavatkozás, különösen a gazdasági államiság kiépülése, kevésbé elemzett jelenség. Munkahipotézisként az állami beavatkozás három fő történeti korszakát különböztetjük meg: a) a liberális állami beavatkozása, amely elsősorban a tőkés formáció, a kapitalista intézményrendszer kiépülését és konszolidációját szolgálta; b) a keynesi gazdaságfilozófiát realizáló komplex állami beavatkozás típusa, amely elsősorban az állami költségvetési politikán, a kereslet és a kínálat szabályozásán keresztül érvényesül; c) végül az úgynevezett posztkeynesi állami beavatkozás, amely a korábbi keynesi állami beavatkozás korrigált változata. Ez a felosztás történeti korszakot jelöl, de emellett legalább ennyire jelentősek az egy modellen belüli különbségek, mind a jogállamiság, mind pedig a szociális és gazdasági államiság tekintetében.

Az állami beavatkozás elméleti megragadását nehezíti az a körülmény, hogy az elemzések vagy túlságosan kötődnek az empirikus összefüggések részletes leírásához, az úgynevezett apró tények világához, vagy pedig túlonként absztraktak és csaknem teljesen nélkülözik a valóságos folyamatok elemzését. A politikatudományban általánosan elfogadott az a megközelítés, hogy a tőkés piaci viszonyok nem önreproduktívak, nem önfenntartóak, és a termelési formákban és a világpiac kiterjedésében megragadható változások mindenképpen alapvető módosulásokra kényszerítették a liberalizmust. A polgári átalakulást követően a politikai változások, ha nem is nélkülözték a politikai és katonai erőszak változatos formáit, tendenciaszerűen lassan, fokozatosan, evolutív módon mentek végbe. A modernizációnak ez a nem forradalmi változata megfelelt a jogállamiság (Rechtstaat) koncepciójának, amit a szociáldemokrácia társadalomkonceptiója meg is erősített. A keynesi gazdaságfilozófiai „forradalom” stabilizálta az erős központi szabályozó hatalomra épülő tőkés berendezkedéseket, amelyek a tőkés világ gazdaság logikájának megfelelően részben meghaladták a nemzetállami kereteket. A politikai változások diszkusszív-evolutív jellege bizonyos fokig blokkolja is a politikai változásokat, a vállalkozóbb, radikálisabb társadalmi innovációt. Peter Katzenstein szerint a politikai innováció tendenciaszerű lelassulásának alapvetően öt oka, faktora lelhető fel, amelyek leginkább az NSZK-ra érvényesek: a koalíciós kormányzás, a kooperatív föderalizmus, a „parapublic” (magánjellegű, nem állami) intézmények széles hálózata, az állami bürokrácia és a nemzetközi korlátok.¹

Mint később részletesen is látni fogjuk, a politikai rendszerek egyes altípusaiban más és más körülmények hasonló eredménnyel járnak: a tőkés állami beavatkozás feltételezi a politikai innováció lassúságát, s ezt a jelenséget csak az időszakonkénti autonóm társadalmi mozgalmak keresztezik, mint például az 1960-as évek nagy baloldali mozgalmi vagy a nyolcvanas években lábra kapó és helyenként parlamenti erővé váló környezetvédő mozgalmak. A nem parlamentáris berendezkedésekben – mint az Egyesült Államokban – eltérő intézményes megoldások biztosítják a rendszer stabilizálását és emellett a lassú politikai innováció érvényesülését. Itt a hatalmi ágak következetes megosztása, s ezen belül a törvényhozó hatalom megkettőzése dinamikus stabilitást biztosít, amely a funkcionális változásokat előnyben részesíti az intézményes változásokkal szemben. Erre szemléletes példa az alkotmánymódosítás intézményes

megnevezése, valamint a hajlékony angolszász jog (common law) részleges alkotmányjogi érvényesítése.

Az államiságon belüli változásokat vagy domináns módon a politikai pártok, vagy az ideológiatermelő intézmények széles hálózata s maga az államot alkotó intézményrendszer termeli ki. A politikai viszonyokba beépített normatív ciklusosság, a polgári pluralizmusból következő, egymást váltó uralmi formák, lehetővé teszik az „ideológiai” ciklusok zavarmentes átvitelét az államban megvalósított politikára. Ez a hullámzás az állami beavatkozások rövid és hosszabb távú változásain keresztül jól megfigyelhető. A II. világháborút követően általánossá vált a regulatív állami beavatkozás, amit a polgári demokrácia politikai váltogazdálkodása megfelelően legitimált. A magántulajdon alkotmányos védelme mellett került sor a magántulajdon részleges korlátozására és a termelés magánviszonyainak részleges „regulatív államosítására”. Az állami beavatkozás azonban nem vált a tulajdont helyettesítő eszközrendszeré. Ez a lényegi különbség a tőkés és a szocialista orientációjú berendezkedések között. (A tőkés gazdaságok némelyikének erőteljes államosításával, illetőleg a szocialista államok némelyikének erőteljes reprivatizálásával ez a különbség is relativizálódhat.)

Az 1980-as évek elejétől a fejlett tőkés országok egy részében az állam szerepkörét szűkítő, állami beavatkozás ellenes politikai kurzusváltás ment végbe. Ennek eredményeként deregulációs és reprivatizációs folyamatok kezdődtek el, a magántulajdon viszonyaiba történő állami beavatkozás helyenként visszaszorult, teret nyertek a kevésbé szabályozott piaci viszonyok. A modern tőkés állam és politikai berendezkedés alapviszonyait azonban a konzervatív ellentámadás sem kérdőjelezte meg. Ennek ellenére jelentős változás megy végbe az állami beavatkozás szerkezetében, illetőleg jelentős hangsúlyváltások érlelődnek. A tőkés fejlődésen belül új „szabályozási mód” alakul ki, amely az államnak továbbra is kitüntetett szerepet kölcsönöz. (A „szabályozási mód” koncepciója Lipietztől származik.)

Az állami beavatkozásnak megvannak az általános, minden modern politikai berendezkedésben megtalálható funkciói, mint például a gazdasági egyensúly és a növekedés általános feltételeinek biztosítása, a gazdaság ciklusos mozgásának kiegyensúlyozása, a társadalmi béke szavatolása, a szociális biztonság valamely szintjének központosított vagy szubvencionált/preferált alapokból való finanszírozása stb., ám az állami beavatkozás szintje és eszközrendszere már lényeges különbségeket mutat az egyes politikai rendszereken és kultúrákban.

Globális állami beavatkozás csak a nyugat-európai tőkés országokban alakult ki a II. világháborút követően, elsősorban a szociáldemokrácia politikai áramlatának előretörése következtében. A központi keresletteremtés két és fél évtizedes prosperitást hozott. (Az állami beavatkozás a japán gazdasági növekedésben is meghatározó szerepet játszott, de ennek elemzése külön feladat.) Az Egyesült Államokban átfogó állami beavatkozási rendszer nem alakult ki, az állami szerepvállalás azonban itt is kiterjedően volt a nyolcvanas évekeig. A hetvenes évek közepétől kezdődően egyre inkább kiütközött a keynesianus állami beavatkozás elégtelensége, ami Nyugat-Európában a konzervatív politikai pártok előretörését hozta magával. Az államszerep válságának feltehetően kettős oka volt: egyfelől az állami beavatkozásból eredő ellentmondások fel nem ismerése és ellensúlyozatlansága, másfelől a világ gazdaságban végbemenő változások, amelyek időlegesen meglazították a fejlett tőkés országok világgazdasági elsajátítási pozícióját.

A válság az állami beavatkozási eszközrendszer átalakítására és a világgazdasági pozíciók újraerősítésére kényszerítette a centrum országait, bizonyos hangsúlyeltolódásokkal és időbeli eltérésekkel, de kivétel nélkül.

	I. szabályozási mód (keynesiánus)	II. szabályozási mód (posztkeynesiánus)
fő jellemző	globális gazdasági növekedés, társadalmi egyenlőség, jólét	szелеktív gazdasági növekedés, hatékonyság, individuális értékek
szabályozási forma	globális beavatkozás maroökonómiai szinten	differenciált specifikus beavatkozás
szabályozási szint	a központi szint túlsúlya meghatározó	a decentralizáció szerepe növekszik

Forrás: Gerhard Fuchs: State Interventionism in Transition. Paper presented at the XIVth World Congress of the International Political Science Association. Wash. D.C., USA 1988.

A fenti táblázat is elárulja, hogy nem az állami beavatkozás visszavonulásáról vagy visszaszorulásáról van szó, hanem inkább annak megvalósulása változásáról. Fuchs szerint az úgynevezett posztkeynesiánus állami beavatkozás abban különbözik az első, keynesiánus szabályozási rendszertől, hogy más a szabályozás felfogása, megváltozik a támogatás rendszere, politikai háttere (a pártkoalíciók erőviszonyai), a politikai célok megvalósításának eszközei és a szabályozás szintje. Ám az állami beavatkozás „mennyisége”, ha ezt egyáltalán mérni lehet, nem változik számottevően. E tételt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az újraszabályozás (*rereguláció*) uralja a szabályozási lebontást (*dereguláció*). (A továbbikban fő vonalakban G. Fuchs gondolatmenetét követem a kifejtésben, mivel nagyon lényegesnek tartom a rereguláció és a dereguláció közötti megkülönböztetést.)

Az első szabályozási mód reformista állami beavatkozása elsősorban a központi kormányzati szervezetet helyezte előtérbe még a szövetségi berendezkedésű országokban is. Ezt a szabályozási módot az állam aktív szerepfelfogása jellemezte: mindenfajta társadalmi és gazdasági jelenség kezelésére alkalmasnak és hatékonynak tartották a központi állami bürokráciát. A nagy integrált programokat és az átfogó tervezést a hatékony állami beavatkozás szükséges eszközeinek tekintették. Az alsóbb politikai szintek nem játszottak lényeges szerepet, funkciójuk reziduális maradt, különösen a helyi önkormányzatokéi. Ezt a pragmatikus politikai szerepfelfogást a politikatudomány megfelelően tükrözte és alá is támasztotta. A kutatások többsége, különösen Nyugat-Európában, arra irányult, hogy feltárják: miképpen lehet a politikai döntéshozatali folyamatokat hatékonyabbá tenni, korlátait kiküszöbölni. Tekintélyes nagyságú irodalom született a tervezésről. A mértékadó elméleti iskolák az állami beavatkozás növekedését, az állam társadalmi és gazdasági szerepének kiterjedését adottnak és visszafordíthatatlan trendnek tekintették.³ A társadalomtudósok figyelme kétségkívül a központi hatóságok tevékenységére irányult.

A hetvenes évek derekán azonban, részben a gazdasági válság hatására megindult kritikai felülvizsgálat eredményeként, egyre inkább egyértelművé vált, hogy a modern

állam történetét nem szemlélhetjük a „még több állam” és állami politizálódás lineáris folyamatának keretében.⁴ Ezzel egyidejűleg a weberi klasszikus bürokráciaelmélet, a közigazgatás–állampolgár kapcsolatok klasszikus felfogása részben érvényét veszti, sőt, egyes területeken diszfunkcionálisnak bizonyult.

Az elméleti felfogást a megváltozott valósághoz kellett igazítani. A valóságos folyamatoknak megfelelően a korábban államiként felfogott funkciók, hatáskörök, felelősségi rendszerek egy része fokozatosan átkerült a társadalom különböző szféráiba. Ezt a folyamatot nem lehet leszűkíteni a helyettesítés vagy a szabályozás-lebontás (dereguláció) koncepcióival. Noha az államiság keretében nagyon fontos integrációs funkciók maradnak, a közigazgatási apparátus a társadalmi impulzusok, elvárások, igények és kezdeményezések iránt érzékenyebbé és nyitottabbá válik. Az állam „kísérleti jellegű” megoldásokat vezet be (például időbeli hatályukban kötött szabályozások; egyedi – pilot – megoldások, amelyek sikerük esetén ismételhetők vagy kiterjeszthetők; projektek), új, nem általános érvényűnek szánt (tentatív) döntéshozatali és ellenőrzési eljárásokat használ fel, teret biztosít az „együttdöntésre” (codetermination) és ösztönzi az aktív állampolgári részvételt és az önkormányzatot, előre meghatározott feltételek és keretek között. Így például előtérbe kerül a preferált, államilag támogatott önszabályozás, ami az igénybevevők egyes csoportjai és az érdekképviselői szervek hatékonyabb integrációját jelenti a specifikus szabályozások sikere érdekében. A kooperációs kényszer hatékonyabbnak tűnik, mint a pusztá hatósági, magatartás-kikényszerítő hatalom, amely a tekintélyen és a végső erőszak alkalmazásán alapul. Az érintettek bevonásának stratégiája (kooptáció) ráadásul jóval hatékonyabb legitimációs keretet jelent, mivel jelentősen tompul a polarizáció, az egyes szereplők szerepelkülönülése, a „mi” és „ők” szétválása. Összességében megfigyelhető, hogy az állam igyekszik megválni korábban szerzett felelősségének egy részétől, éles kontrasztot teremtve ahhoz a szerepfelfogáshoz képest, amely a felelősség halmozását jelentette, az ehhez szükséges hatáskörök és eszközök akkumulálásával együtt.

E folyamat egy szelete leírható a szabályozás-leépítés keretében. A dereguláció sok esetben azt jelenti, hogy az adott feladat ellátása az ezzel járó felelősséggel és a hozzá társítható előnyökkel átkerül a (tulajdonos) magánügyekhez, egyes állampolgári csoportokhoz vagy magánkézbe kerül. Ezáltal az állam megszabadul az ellátási felelősségtől, a társadalom túlzott felelősség egy részétől. Így például nem vállalja a felelősséget a teljes foglalkozás garantálására, ami hagyományosan része a szociáldemokrata társadalomfilozófiának. (Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államokban ez a felfogás sohasem érvényesült általánosan elfogadottan, bár a New Deal óta a gazdaságpolitika része volt a munkanélküliség lehetőség szerinti enyhítése indirekt eszközökkel. Nem kell külön foglalkoznom a munkanélküliséggel kapcsolatos hazai attitűdváltással, amely a piacelvű gazdaságpolitikai gondolkodás egyoldalú hatásaként értékelhető.) Nyilvánvaló azonban, hogy az állam az ilyen típusú feladatától nem szabadul meg egykönnyen; többnyire csak a felelősség enyhítéséről, realizálási módjának megváltoztatásáról és a politikai eszközök decentralizálásáról, rugalmasabbá tételéről lehet szó. Ám ez is lényeges szerepfelfogási különbséget eredményez.

Ez a decentralizáció az ügyfelek szelektívebb és differenciáltabb kezelését teszi lehetővé. A különböző ágazati politikákon keresztül megfigyelhetjük, hogy az állam a szabályozás és a kényszerintézkedések terén egyre kevésbé hagyatkozik mindent átfogó globális stratégiákra, hanem e helyett előnyben részesíti a szelektívebb, célspecifikus, finomabb szabályozásokat, amelyek nagy hangsúlyt helyeznek a szabályozás hatékonyságára és célzott érvényesülésére. Ennek megfelelően nem hanyagolhatják el azok érdekeit és reakcióit, akikre a szabályozás vonatkozik. Erre az NSZK-ban jó példa

a munkaerőpiaci és a technológiai politika, valamint a munkajogi szabályozás. A másik stratégia a társadalmi önszabályozás preferálása a megfelelő keretszabályozás garanciái mellett. Ezt az önszabályozást az állam csupán ellenőrzi és figyelemmel kíséri, s a beavatkozás eszközeit többnyire csak ösztönzésként alkalmazza. E téren az állami szerep formái a következők lehetnek: a) az önszabályozás anyagi és/vagy ideológiai-eszmei támogatása; b) az intézményi keretfeltételek meghatározása; c) az államapparátus képviselőinek személyes és/vagy procedurális részvétele az intézmények működésében.

Ezek a stratégiák részleges decentralizációhoz, részben dekoncentrációhoz vezetnek. A dekoncentráció a szerződéses kapcsolatok kiszélesítését, nyitottabbá válását és differenciálódását eredményezi. Ezáltal a döntéshozatali struktúrák és az intézményi kapcsolatok komplexebbé, árnyaltabbá alakulnak. A korábban zárt, sőt, titkosan kezelt politikai területek nyitottabbak lesznek a speciális hatásköröket és funciókat képviselő társadalmi szereplők szélesebb köre számára. Egyfelől a már egyébként is elmosódottabb társadalmi szférák, másfelől a politikai döntéshozatal különböző szintjei (a magán és a közösségi viszonyok bonyolult hatásmechanizmusával együtt) még inkább összefonódnak. Új eljárásrendszerek fejlődnek ki, amelyek a legkülönbözőbb konfliktus-szituációkra méretezettek, eltérő diszkrecionális jogkörökkel és változatosan variálódó vétőpozíciókkal. Mindez jól kidolgozott és költséges koordinációs mechanizmusokat igényel, amelyek sokkal inkább szituáció-orientáltak és megoldás-centrikusak, mint a korábbi, a földrajzi-területi különbségeket, valamint az egyes nagyobb társadalmi csoportokat, „problematicus közösségeket” középpontba helyező politika-felfogás. Új, speciális szabályozó és koordinációs szervezetek alakulnak, hogy kiegészítsék és részben helyettesítsék a már meglevő intézményeket és egyúttal formalizálják a korábban informálisan működő kapcsolatokat. Az államigazgatáson belüli hatásköröket újraszabályozzák egy kevésbé hierarchikus felfogásban, az együttműködésre nagyobb tekintettel.

A korlátozottan érvényesülő állami autonómia, melynek pusztá létezését is tagadja a politológusok egy része, még inkább korlátozódik a nyitottabb politizálás, az elszámoltathatóság, az áttekinthetőség és a nagyobb kooperációs készség arányában. Természetesen az állam mint a társadalmat kormányzó intézmény nem veszít jelentőségéből, de ez a kormányzati funkció áttételesebbé, összetettebbé válik és egyes területeken „alvó” állapotba kerül. Ennek magyarázata, hogy a társadalmi kooperáció lehetővé teszi a nem közvetlenül hatósági eszközök elterjesztését. A komplex gazdasági kényszer lehetővé teszi azt, hogy az állam megelégedjen a stratégiai pontok birtoklásával és hogy a szerződéses, kontraktuális viszonyokon kívüli konfliktusok feloldására koncentráljon.

Az állam kooperációs hajlandóságának megnövekedése saját felismert érdekeiből táplálkozik: így jobban tudja a forrásokat maga számára biztosítani az állami tevékenységek finanszírozására, fel tud adni költséges és nehezen vagy soha meg nem térülő programokat, növelni képes a politikai rendszer legitimitását és ezáltal az állampolgárok kooperációs készségét, ami még inkább emeli az állami tevékenység hatékonyságát. Ugyanakkor azonban a bonyolultabbá váló koordináció ronthatja ezt a hatékonyságot, és a preferenciák elosztása új feszültségforrásokat jelenthet.

Az első, keynesi szabályozási mód centralizáló típusú volt, és alapvetően a társadalmi értékek hierarchiájára épült. A politikát többnyire úgy fogták fel, mint világosan definiált szervezett érdekcsoportok konfliktusát adott társadalmi különbségek mentén. Ez a szabályozási rendszer az állami funkciók relatíve tiszta katalógusán nyugodott, és megkísérelt egyenlő feltételeket teremteni s az egyes társadalmi rétegeket homogeni-

zálni. A szabályozás decentralizált/dekoncentrált módozata ezzel szemben az értékekkel kapcsolatban jóval ambivalensebb. Az állami tevékenység definiálása az adott szituációhoz kapcsolódik, és az állam formális, a priori definiált funkciói kevésbé lényegesek, de legalábbis relativizálódnak. Nyilvánvaló, hogy az új politikai stílus és politikafelfogás a hagyományos eszközök kiterjesztését, meghosszabbítását jelenti, egy differenciáltabb megközelítésben. Nem beszélhetünk tehát az állami beavatkozást illetően egy minőségében teljesen új felfogásról, hanem inkább hasonló eszközrendszer bázisán végbemenő funkcionális változásról, a korábbi beavatkozási mód defektusainak korrekciójáról. A korábbi domináns és kevésbé differenciált politikai tevékenység fokozatos felváltását a politikai eszközök szélesebb és multifunkcionális katalógusával nevezhetjük egy sajátos állami beavatkozási heterogenizálódásnak is. A részleges szabályozás-leépítés, a privatizáció, az állami tevékenység behatároltabb szabályozásának szelektív és kiszámított kiterjedése, valamint a tulajdon óvatos decentralizálása (a munkás- és alkalmazotti részvénytulajdon keretében) társadalmilag pozitíve fogadott folyamatnak tűnik. Mindenesetre a váltás magával hozta a centrum országai világgazdasági és ideológiai pozícióinak megerősödését, ami a nyolcvanas években a gazdasági növekedés stabilizálódásával járt együtt. (Azt persze nem könnyű megítélni, hogy e folyamatot milyen mértékben finanszírozza gazdaságilag az adós országok kiszolgáltatott helyzete, politikailag pedig a szocialista országok ideológiai-politikai sikertelensége. Valószínűsíthető, hogy az események kölcsönösen kondicionálják egymást.) A közhiedelemmel ellentétben a második szabályozási mód nem jelent minden területen kevesebb beavatkozást, sőt, az állam több politika-alkalmazási területen többleterőfeszítésre kényszerül a hatékonyabb irányítás és koordináció érdekében. Ez a megnövekedett aktivitás egyes területeken azzal a veszéllyel jár együtt, hogy az állam egyre kevésbé képes előre kiszámítani és kompenzálni beavatkozása esetleges negatív, nem várt társadalmi hatásait. Hasonlóképpen az állam olykor képtelen visszavonulni a már kompetencia-körébe vont területről, de még a beavatkozás intenzitását is nehezen tudja oldani. Az ügyek egy részének leadása esetén is az állami adminisztrációra hárul az igazgatás és nyilvántartás elkerülhetetlenül bürokráciát involváló rutinfeladata, és keresnie kell az újonnan felmerülő problémák, igények és érdekek kezelésének nem konvencionális stratégiáját és módozatait. Az állam funkcióiban eltolódás megy végbe a demokratikus nyomás és az elszámoltathatóság igénye következtében. E változás nyomán az államot nem lehet a hagyományos értelemben „jólétinek” tekinteni, amely szolgáltatásokat és forrásokat oszt el a redisztribúciós tevékenység keretében; az új típusú államiság azt jelenti, hogy a társadalom közjogi intézménye társadalmi eljárásokat, interakciókat, termelést és döntésfolyamokat szervez. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az új ágazati stratégiák és kezelési mechanizmusok a korábbi koherens politikai megközelítések kiváltásaként, helyettesítéseként jönnek létre. Az új döntési stratégiák nem valamely általánosan definiált társadalmi értékhez igazodnak, hanem sokkal inkább az adott társadalmi konfliktus-szituációhoz. Nem elsősorban értékalapúak, hanem megoldás-centrikusak és hatékonyság-orientáltak. Az ilyen típusú államiság fontos tartozéka az állami beavatkozás határainak és korlátainak felvilágosult ismerete, annak tudata, hogy az egyes beavatkozási típusok különböző értékűek és hatásúak, illetőleg hogy nincs a beavatkozásnak önmagában vett értéke, az állami formák rendszertabilizáló szerepe korántsem akkora, mint amiként a tradicionális autoritárius államfelfogások sugallták. Ez nem jelent *l'art pour l'art* államellenességet, csupán az államiság végigvitt szekularizálását és demisztifikálását. Ezt a váltást annál könnyebb végrehajtani, minél kiterjedtebb és fejlettebb a civil társadalom, illetőleg ha a civil társadalom és a társadalom azonos fogalmaknak minősülnek, amiként azt egy ame-

rikai publicista hazája kapcsán és a civil társadalom európai fogalma elemzésének margóján megjegyezte. Természetesen nem lehet megfeledezni az államiságnak a társadalmi status quót fenntartó funkciójáról sem, ám a társadalmi termelés legmodernebb formáiban a középosztályok olyan politikai túlsúlyra tesznek szert, hogy az egyes társadalmi elitiek újratermelődése korántsem tekinthető automatikus és irreverzibilis folyamatnak. Az állam mindenesetre egyre inkább kivonul elitvédő szerepköréből, és az egyes csoportok versengésében az általános társadalmi kiegyenlítések uralkodóvá válnak az egyedi réteg- és csoportspecifikus megoldásokkal szemben, ha azok nem integrálódnak a társadalom és az állam elválasztásának és demokratikus összekapcsolásának rendjébe. Ebben az értelemben a fejlett tőkés társadalmak is csak a legutóbbi időben, az állami beavatkozás új felfogásával párhuzamosan léptek a valóságos demokratizálódás mezejére.

Nem véletlen, hogy míg a szabályozás első modellje sokat merített a rendszerelméletből, addig a „megreformált” állami beavatkozás a „systems theory”-nak csupán egy általános tanulságát hasznosíthatja gyümölcsözően, nevezetesen azt, hogy az állam jobban teszi, ha kívül marad a működőképes, magukat újratermelő, önálló élettel rendelkező struktúrákon, „alrendszeren”, amennyiben azok képesek a társadalomba legitim módon, nyitott rendszerként integrálódni. A gazdaság egésze nem tekinthető pusztán egy ilyen alrendszernek, ám ennek ellenére az állam mint hatóság nem képes a gazdaságot egy igazgatótanács gyanánt irányítani, legalább annyira nem, mint ahogy nem foghatja fel magát az állampolgárok pusztá részvénytársaságaként sem. Ez nincs ellentmondásban azzal, hogy a modern termelés körülményei elkerülhetetlenül újabb és újabb terheket raknak az államiságra a természet és a társadalmak egyensúlyának fenntartása érdekében. Az állam és a gazdaság fokozódó interdependenciája nem kezelhető az állami beavatkozás hagyományos állam- és hatóságcentrikus felfogásának talaján. A váltás az állami beavatkozás teljes felületén még nem ment végbe: egy átalakulás megkezdődésének lehetünk tanúi.

JEGYZETEK

¹ *Peter J. Katzenstein: Politics and Policy in West Germany. The Growth of the Semisovereign State.* Philadelphia, Temple University Press, 1987.

² *Alain Lipietz: New Tendencies in the International Division of Labour: Regimes of Accumulation and Modes of Regulation.* In: Allen J. Scott – Michael Storper (eds.): *Production, Work, Territory. The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism.* Winchester, Mass., 1986.

³ Lásd *Wolf-Dieter Narr-Clauss Offe* (eds.): *Wohlfahrtsstaat und Massenloyalität.* Köln, Kiepenhauer und Wietsch, 1975.

⁴ Lásd *Charles Tully: Reflections on the History of European State-Making.* In: Charles Tully (ed.): *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton, Princeton Univ. Press. 1975.

BÓHM ANTAL

A választásokról – időközben

Parlamenti választások előtt állunk. Ennek önmagában nem lenne különös jelentősége, hiszen megszokhattuk a négy-öt évenkénti választásokat. A mostani választásnak azonban különös kuriozitása van, részben azért, mert negyven év után ismét szabad választásokra kerülhet sor, részben pedig azért, mert a választás egyben a pluralisztikus politikai intézményrendszer debütálása, azaz a születő demokrácia erőpróbája. Vagyis a monolit politikai intézményrendszer rutinszavazását ezúttal valóban a különféle politikai pártok, érdekl- és erőcsoportok közötti választás váltja fel.

A választást megelőzően természetesen folyik a találgatás: mely párt mekkora eséllyel indul, az állampolgárok tényleges állampolgárként vesznek-e benne részt, részt vesznek-e egyáltalán, s a választási kampány során kialakul-e az állampolgár választási attitűdje, változik-e s ha igen, mennyiben a politikai kultúra. A kérdéseket tetszés szerint bővíthetjük, választ úgyis csak a választások után kereshetünk rájuk. Van azonban becslésekre, bizonyos tendenciákra alkalmas tapasztalatunk az időközi választások tanulságai alapján. Az 1989-es nyári országgyűlési választások – úgy véljük – számos tanulsággal szolgálhatnak számunkra. Az alábbiakban ebből a választási „előjátékból” a gödöllő-isaszegi választás eseményeit, fontosabb tanulságait szeretnénk elemezni. Rendelkezésünkre áll a DOXAPOL és a SZOCIO-REFLEX választási közvéleménykutatása, a választási kampány teljes dokumentációja, valamint két esettanulmány a választásokról egy ellenzéki és egy kormánypárti helybeli kutató illetve politikus tollából.

A VÁLASZTÁSI KAMPÁNY

Pest megye 4. számú országgyűlési képviselőkerülete – Gödöllő-Isaszeg – 27 ezer választásra jogosult állampolgárt számlál. Ebből Gödöllő több mint 20 ezret, s ez önmagában meghatározza a város választási szerepét. (Mint ismeretes, jelentős értelmiségi bázissal rendelkező egyetem-városról van szó.) Az időközi választásra azért került sor, mert a helyi ellenzék kezdeményezésére, korábbi képviselőjelöltjüket, Cservenka Ferencné – visszahívása követelésével – lemondatták.

Bármennyire paradox, a választás egyik kulcsfigurája Cservenkáné. Az a Cservenkáné, aki az MSZMP felső vezetésében az ortodox körökhöz tartozott, nevét a megyében párttitkársága tette hírhedtté. Tevékenységét meglehetősen nagy ellenszenv övezte. Egy nem jelentéktelen epizód pályafutásából: az 1985-ös választások alkalmával, amikor már kettős, illetve többes jelölést lehetett tenni, a választók közel 40 százaléka sza-

vazott ellene, pontosabban riválisára. Erről az MSZMP-vezető, Herczenik Gyula így ír: „Ezekben az ellenszavazatokban akkor még döntően az játszott közre, hogy Cservenkáné nem helyi, hanem budapesti lakos, de nézetünk szerint annak is szerepe volt, hogy mint nemrég leköszönt megyei első titkár és az országgyűlés alelnöke, beletartozott az ország felső vezetésébe, így magára vonta az egyet nem értők kritikáját is. A szavazatok térségi megoszlása azt is jelezte, hogy főként az értelmiségiek lakta Gödöllőn ez a kritika erősebb volt, mint Isaszegen. Megválasztását 1985-ben döntően az eredményezte, hogy képviselőse idején számos beruházás, fejlesztés valósult meg közreműködésével, a »kijárásos« rendszerben. Az egyéni panaszokat segítőkészen, emberségesen, nagy figyelemmel rendezte. Puritánsága, egyszerűsége, a személyének mindig kijáró természetes tisztelet miatt elfogadták jelölését. Ugyanakkor a mellette szavazók is szóvá tették, tarthatna sűrűbben fogadónapokat, lakossági fórumokat, lehetne rendszeresebb a kapcsolata a választópolgárokkal. Politikai nézeteit tekintve a képviselő az egypártrendszer, a szocializmus kialakult modelljének híve volt.”¹

Az ellenzéki Madarász Imre pedig így látja: „Cservenkáné nagy teher volt az apparátusnak is. Katonás puritanizmusa, rideg parancsuralmi rendszere egy már letűnt korszak politizálási stílusát valósította meg. Az általa kiszemelt és kinevezett embereket ez a stílus megalázta, sértette. Magánbeszélgetésekben gyakran felmerült a neve, nem ismertem olyan embert, aki mellette állt volna.”²

Az idézetekből világosan kitűnik, hogy Cservenka Ferencnének komoly ellentáborra volt Gödöllőn, már a nyolcvanas évek közepén is, s e tábor csak erősödött a felgyorsult politikai mozgások közepette. Egy rutinos politikusnak ezt minden bizonnyal éreznie kellett volna, ennek azonban éppen az ellenkezője történt. Nézzük a tényeket!

1988. november 22. Az előző hónapban alakult MDF helyi vezetésének többször megismételt felhívására a képviselőnő végre megjelent választói előtt, s megtartotta „szokásos tájékoztatóját”. A tájékoztató egyértelműen az ellenzék sikerét hozta. A képviselőnő ugyanis a korábbi stílusának megfelelően lépett föl, nem volt hajlandó beszélni parlamenti szerepléséről, helyette az ország gazdasági helyzetéről mondott általánosságokat. A gyűlésen részt vevő ellenzékieket egyaránt „MDF-eseknek” nevezte, s ez a differenciálatlanság jellemezte egész fellépését. Az ülés sokkal inkább eredményezett tagtoborzást az MDF számára, mint sikeres képviselői beszámolót.

1989. január 14. MDF-közyűlés Gödöllőn, amelyre meghívták képviselőjüket is. Ő azonban lemondta látogatását, ugyanis nem ért rá eljönni. Ezen a közgyűlésen fogalmazódott meg Cservenkáné visszahívásának gondolata.

A visszahívásra a helyi MSZMP politikai gyűlések szervezésével válaszolt. Isaszegen például a képviselőnő jelenlétében falugyűlésen szavaztak bizalmat Cservenkánénak – természetesen nyílt szavazással.³ Az MSZMP helyi vezetése tehát a már vert helyzetben levő képviselőnő mellé állt, s egyértelműen tovább rontotta az MSZMP pozícióit. Ez már nemcsak a képviselőnő politikai baklövésének tekinthető. Pedig valószínűleg sokat segített volna a későbbi MSZMP jelöltnek, ha idejében és radikálisan szakít a helyi vezetés a régi vezetéssel és a régi vezetés stílusával. (Bár nem menti föl a gödöllői vezetést, de meg kell jegyeznünk, hogy az MSZMP egészében – különösen felső vezetésében – hasonló kemény küzdelem folyt ekkortájt a reformszárny és a konzervatív irányzat között.)

A képviselőnő mentalitását – s egyben a konzervatív irányzatok mentalitását is – jól érzékelteti az alábbi, a megyei lapból vett idézet:

„Ez a harci módszerük, a visszahívás. Hova jutunk, milyen demokrácia lesz ebből? – Antidemokratikus lenne a visszahívás intézménye? Ön annak tartja?

– Naív kérdés, gondolkozzon el azon, mi a helyzet. Én mindenesetre veszem a lapot, ha nyílt a csata, csatázni fogok.”⁴

A csata kimenetele persze eléggé egyértelmű volt. Az MDF helyi szervezete napok alatt összegyűjtötte a visszahíváshoz szükséges aláírásokat. Az akció egyben az MDF újabb tagtoborzását eredményezte, s egyben az új választási kampány nyitányát is. Hogy az mit jelentett, idézzük föl Madarász Imrét:

„Az MDF számára látványos volt. HÉV megállóknban, boltok előtt aláírásgyűjtők, szendvicsemberek álltak, majd lakásról lakásra jártak. Ha volt Gödöllőn olyan ember, aki a sajtóvitákból, a szóbeszédből vagy az akció előtt egy héttel már az utcán levő plakátokból nem értesült az akcióról, most akkor találkozott az MDF-tagokkal, vitatkozhatott velük ...

Az egész várossal megismertette az MDF a nevét. A fiatal szervezetnek összerázta a tagságát, kialakított egy aktív magot, amely viszonylag állandó munkamegosztást épített ki tagjai között. A város lakói megtanulták, hol található az MDF plakátjai, megismerték a Gödöllői Mindenest, amelynek ettől fogva minden számából egy-két oldal az MDF-é volt ...

A képviselőnő visszalépése körüli hercehurca megviselte a helyi hivatalosságot. A népfrontbizottság titkára és a párbizottság első titkára nem jelöltette magát a következő ciklusra, mindkét funkcióra új embert kellett választani.”⁵

A felgyorsult események márciusban Cservenkáné lemondásához vezettek. Az új képviselőválasztás kiírása egyre egyértelműbbé vált. Időközben az is kiderült, hogy az időközi választásokra való felkészülésre a riválisoknak meglehetősen *kevés idejük* marad. Ennek ismeretében nézzük, hogyan alakult a választásokig az MSZMP és az ellenzék eseménynaptára. (Természetesen csakis a fontosabb eseményeket vesszük figyelembe.)

ESEMÉNYNAPTÁR

	MSZMP	MDF
április	pártértekezlet	megalakul az Ellenzéki Kör;
május 13.		az Ellenzéki Kör jelöltje: Roszik Gábor
május 20.	deklarálják, hogy jelöl- tjüket a lakosság választja ki 28 majd 12, végül 3 jelöltből; Választási Szövetség alakul	
június 9.	megismételt pártértekezlet	
június 14.	a Választási Szövetség jelöltje: Körösfői László	
június 16., 22., 29.	j e l ö l ő g y ü l é s e k,	
június 22.	v á l a s z t á s	

Az eseménynaptár önmagáért beszél. Az ellenzék a meglehetősen rövid felkészülési időben egy teljes hónap előnnyel indult. Tudja, hogy mit akar elérni, kiválasztja jelöltjét és megindítja mellette a választási propagandát. Roszik színre lépésekor az MSZMP-nek még 28 jelöltje van, ezt 12-re, majd 3 főre csökkentik, s egymással versenyeztetik őket, amikor már az ellenzéki jelölttel szemben kellene programot adni vagy legalább fellépni. A pártbizottságok különben a megszokott módon, rutinosan végzik előkészületeiket, mintha nem is létezne az ellenzék. Tetszési indexek alakulnak – természetesen körültekintően, a választópolgárok véleménye alapján. A tetszési index első két helyezettje családi okok, illetve külföldi tanulmányút miatt visszalép, így a sorrendben következő három személy marad a potenciális jelölt. Ezt is érdemes szemügyre venni!

A tetszési indexek alakulása

1. Dr. Biró Sándor	36 pont	(97)
2. Dr. Husti István	24 pont	(40)
3. Dr. Villányi László	21 pont	(47)
4. Kőrösfői László	14 pont	(27)
5. Szávai Tibor	12 pont	(29)
6. Papp István	10 pont	(18)
7. Dr. Szemők András	10 pont	(18)
8. Dr. Tóth Péter	9 pont	(20)
9. Dr. Holdas Sándor	6 pont	(13)
10. Nemes István	6 pont	(12)
11. Dr. Ujj Béla	5 pont	(7)
12. Dr. Illés Sándor	4 pont	(8)

A három jelölt egyben különböző területek reprezentánsa, egyikük a gazdaság, másikuk a településpolitikai, harmadikuk pedig a humán kultúra szakembere, s ez szakmák közötti rivalizálást is okoz. Ettől függetlenül bármelyiküket is jelölték volna június 14-én, a jelölőgyűlésekre való felkészülésére – akárcsak Kőrösfői Lászlónak – eleynszően kevés ideje maradt volna.

De térjünk vissza az eseménynaptárhoz! Az ellenzék – nyilvánvalóan viták és esélylatolgatás után – május 13-án közös jelöltet állít az Ellenzéki Kör nevében. Hasonló célból jött létre a Választási Szövetség. Erről idézzük Herczenik Gyula véleményét:

„Felhívásunk lényege az volt, minden olyan szervezetet szövetségbe hívunk, amely az MSZMP városi bizottságával közösen tevélegesen be akar kapcsolódni a képviselőállítás és a programalkítás feladataiba. Arra alapoztunk, hogy miután az Ellenzéki Kör korábban alakult, zárt egységet képezett, jelöltjét kiállította, programjával is előrehaladott állapotban van, más olyan szervezetek, amelyek szintén érdekeltek a képviselőválasztásban, hozzánk csatlakozhatnak.

A felhívásra eleinte több szervezet is jelentkezett. Néhány jelentősebb intézményünk, vállalatunk szakszervezeti bizottságai, a DEMISZ városi szervezete, a MTESZ Városi Intéző Bizottsága és mások. Az egyeztetések során azonban több szervezet visszalépett a szövetségtől, így a szerződést a választási koalícióra vonatkozóan már csak 5 szervezet írta alá:

- a Gödöllői Gépgyár Szakszervezeti Bizottsága,
- a városi pedagógusok Szakszervezeti Bizottsága,
- a MTESZ Városi Intéző Bizottsága,

- az Isaszeg Nagyközségi Pártbizottság, valamint
- a Városi Pártbizottság.

A koalícióba tömörült szervek a »Választási Szövetség« elnevezést választották, s választási irodát alakítottak.⁷⁶

A Választási Szövetség öt szervezetéből kettő a gödöllői, illetve az isaszegi pártbizottság, a másik három pedig nem a legbefolyásosabb szervezet. Általuk valószínűleg nem sok szavazattal gyarapodott a »Szövetség«. Nyíltan föl vállalva az MSZMP képviselőletét – amelyről különben mindenki tudott – bizonyosan nagyobb szimpátiát nyerhettek volna. Még valamit meg kell jegyeznünk, az Ellenzéki Kör különböző pártokat, politikai érdekcsoportokat tömörített egy közös cél érdekében. A Választási Szövetség viszont lényegében ugyanazon érdekcsoportokat »tömörítette«, azaz csak névleg volt szövetség.

Külön kell foglalkoznunk a Választási Szövetség – pontosabban az MSZMP – jelölgyűléseivel, választási találkozóival. Ezek azt a célt szolgálták, hogy bizonyos társadalmi rétegekben választókat nyerjenek jelöltjük számára. Milyen rétegeket céloznak meg Gödöllőn? Idézzük ismét Herczenik Gyulát:

„A jelölgyűléseket követően a Választási Szövetség jelöltje igyekezett széles körben kapcsolatokat teremteni a választópolgárok különböző köreivel. Ki akartuk használni azt az alkalmat, hogy az ellenzék jelöltje Kréta szigetén nyaral a családjával együtt. Körülbelül 10–12 választói találkozót szerveztünk, például üzemi munkások, vezetők, orvosok, katonák, nyugdíjasok, sportolók, kereskedők, iparosok körében. A választói találkozók többsége a várt érdeklődés mellett zajlott, azonban volt néhány kellemetlen meglepetés is. Például a kisiparosok közül a 200 névre szóló meghívó ellenére mindössze öten jöttek el. Az orvosokat csak a második hívásra tudtuk megtalálni. A Ganzban szervezett találkozón a hangos híradó egész napi invitálása ellenére mindössze 25-en vettek részt.⁷⁷

A példaként felsorolt rétegek (csoportok) kiemelése politikai analfabetizmusra vagy dilettantizmusra vall. Ugyan mit remélt (és mennyi szavazatra számított) a Választási Szövetség az orvosokkal, a kereskedőkkel meg az iparosokkal való találkozástól? A sportolókat ne is említsük!

Mindez *fölcsértelt szerepekre* utal. Azt tételezhettük volna föl, hogy az MSZMP profi módon vesz részt a választási harcokban, s az ellenzék tétova amatőrként. Pontosan az ellenkezője történt. Késlekedés, rossz számítások, taktikai hibák sorozata az egyik oldalon, céltudatosság, magabiztos föllépés a másikon. A választások kimeneteléhez aligha fér kétség, ez már az első mozzanatnál, Cservenkáné visszahívásánál világosan látszott.

De hogyan ítélte meg mindezt a helyi közvélemény?

Tekintettel arra, hogy módunkban állt a közvélemény alakulását vizsgálni, nézzük miként formálódott a gödöllői állampolgárok véleménye.

A VÁLASZTÁS A KÖZVÉLEMÉNY TÜKRÉBEN

A gödöllői-isaszegi választás egészét figyelemmel kísérték a DOXAPOL és a SZOCIO-REFLEX közvélemény-kutatói. A választást megelőzően két ízben, majd közvetlenül a választás után végeztek viszonylag nagy – ezer fős – mintán véleménykutatást a választások fontosabb kérdéseiről. A felvételek időzítése:

Az első felvétel időpontja 1989. június 16–18.; a második felvétel időpontja július

7–11.; a harmadik felvétel időpontja július 21–26. volt; s mint már említettük, a választást *július 22-én* rendezték.⁸

A vizsgálat fontosabb tapasztalatait az alábbiakban összegezhetjük:

A választások közeledtével az állampolgárok mind nagyobb hányadát foglalkoztatta a választás. Ez az arány 40 százalékról 52 százalékra nőtt, azonban ez az arány önmagában nem tekinthető túlságosan magasnak, hiszen az állampolgárok fele nem tekintette különösebben fontosnak a helyi választásokat. Ezt alátámasztják azok az adatok is, amelyek a választási időpont ismeretére vonatkoztak. Az első felvétel időpontjában a választópolgárok kisebb hányada tudta pontosan (vagy hozzávetőlegesen) megmondani a választás időpontját, ez az arány háromnegyedre nőtt a választások közeledtével.

Az első felvételkor közel 90 százalék tudta, hogy ki volt a régi parlamenti képviselő, s ugyancsak ennyien tudtak Cservenkáné visszahívásáról, bár a részleteket tekintve Cservenkáné visszahívásának kezdeményezése és lemondása sokakban összemosódott. Ettől függetlenül az állampolgárok *döntő többsége tudott* a képviselőnő kudarcáról, neve – annak ellenére, hogy nem volt helybeli – ismert volt számukra, mindez megerősíti azt a tapasztalatunkat, hogy Cservenkáné kulcsszerepet játszott a választást megelőzően. Visszahívását a megkérdezettek részben azzal magyarázták, hogy nem a választók, hanem a párt érdekeit képviselte (42 százalék), mások parlamentbeli passzivitását említették (32 százalék), egyesek pedig azt válaszolták, hogy nem kedvelték képviselőjüket (16 százalék). A visszahívással a megkérdezetteknek közel kétharmada (63 százalék) egyetértett, s csak 15 százalék utasította el ezt a megoldást. Talán nem érdektelen, hogy Gödöllőn többen értettek egyet a képviselőnő visszahívásával, mint Isaszegen, a foglalkozási bontásokat figyelembe véve pedig a diplomások 77 százaléka foglalt állást a visszahívás jogosságá mellett.

A megkérdezettek többsége úgy vélekedett, hogy a korábbiaknál jobban érdekli őt a választás, arányuk az iskolai végzettség növekedésével egyenes arányban nőtt. Első felvételünk idején 63 százalék tervezte a választásokon való részvételt, 21 százalék viszont nemmel válaszolt, a többiek pedig még nem döntöttek erről. Ez világosan jelzi az új választások jellegének változását, s azt is, hogy a korábban kötelező rítus lassan feloldódik. Ugyanakkor az állampolgárok közel háromnegyede (73 százalék) tekintette a választásokat *másnak*, a megelőző választásoktól eltérőnek.

Újdonságnak elsősorban a több jelölt fellépését (48 százalék), az ellenzék legális megjelenését (17 százalék), valamint a szavazás technikájának, módjának változását (24 százalék) tekintették. A megkérdezettek többsége legalább két jelöltállító szervezetet megnevezett, azon belül az Ellenzéki Kört (35 százalék), a független önjelölteket (24 százalék), a Választási Szövetséget (22 százalék) említette. Az Ellenzéki Körrel a megkérdezettek 64 százaléka, a Választási Szövetségről viszont csupán 33 százaléka hallott már. Az Ellenzéki Kör kampányindítási előnye így csapódott le június közepéig.

Akik ismerték az Ellenzéki Kört, azok az MDF (47 százalék), a FIDESZ (39 százalék), a Kisgazda Párt (15 százalék), az SZDP (12 százalék) és az SZDSZ (15 százalék) részvételéről, illetve szövetségéről is tudtak, továbbá 56 százalék ismerte Roszik Gábor nevét, ezen felül 20 százalék „az evangélikus lelkészt” említette.

Akik ismerték a Választási Szövetséget, azoknak 57 százaléka tudta, hogy az MSZMP-t is magában foglalja, sőt a Népfrontot (30 százalék) és a KISZ-t (DEMISZ-t) (13 százalék) is megemlítette benne. A jelöltek közül Kőrösfői Lászlót 56 százalék nevezte meg. Vagyis az ellenzékéről több és pontosabb volt a választópolgárok információja, s ez megint az indulási különbségek számlájára írható.

Az esélyeket illetően: az Ellenzéki Kör jelöltjét tartaná jobb képviselőnek 52 százalék,

a Választási Szövetség jelöltjét 26 százalék. Az Ellenzéki Kör jelöltjének nagyobb esélyére 57 százalék, a Választási Szövetség jelöltjére 27 százalék tippelt. Ha a választásokat a felvétel idején tartották volna, az Ellenzéki Kör 53 százalékot kapott volna ellenfele 28 százalékaival szemben. Június közepén tehát így nézett ki a választási esély: *egyértelműen az ellenzéki jelöltet favorizálja a közvélemény, előnye igen nagy a Választási Szövetség jelöltjével szemben.*

A felvétel második fordulójában, három héttel később, a következő változásokat, elmozdulásokat regisztrálhattuk: valamelyest növekedett a változások iránti érdeklődés, ugrásszerűen megnőtt azok aránya, akik tudták a választás időpontját, és általában is bővült a választásokról való ismeretek köre. Egyáltalán, az emberek a korábbiakban tapasztaltaknál jóval érdeklődőbbek és aktívabbak voltak, közel 10 százalékkal nőtt meg azoknak az aránya, akik már részt vettek valamilyen választással kapcsolatos gyűlésen stb. A választásokon való részvételi szándékát ezúttal 70 százalékát jelezte. Bővültek az ismeretek az Ellenzéki Körről és a Választási Szövetségről is (78 illetve 45 százalék) – de a két blokk ismerete közötti különbség alig változott. A jelöltekéről ezúttal többen tudtak: Roszik Gábort 90 százalék, Kőrösfői Lászlót 77 százalék említette meg, mint akinek a neve szerepelni fog a szavazólapon. Ha a felvétel időpontjában lett volna a választás, Roszik Gábor 54, Kőrösfői László 25 százalékot kapott volna. Az esélylatolgatás további részletei változó különbségeket mutatnak.

Az itt most nem idézett adatok a fentiek mellett arra utalnak, hogy a szavazási szándék ekkorra egyre inkább megszilárdul. Jellemző, hogy a megkérdezettek közel 80 százaléka úgy vélekedik, hogy elképzelhetetlennek tartja véleményének megváltozását a szavazásig. Azaz a választói vélemények egy hónappal a választás előtt rögzültek, s egyértelművé tették a választások kimenetelét. Érdemes felidézni: az ellenzék ekkor már túljutott kampányának nagyobbik részén, az MSZMP pedig még csak ekkor fogott hozzá a kampányhoz. Kőrösfői megkésztet jelölése mellett figyelmet érdemel az is, hogy az MSZMP a kampány csúcspontját közvetlenül a választások előtti időszakra időzítette.

A választási esélyeket illetően a második felmérés megerősítette az első felmérés tapasztalatait, amely szerint az ellenzék esélye változatlanul jóval nagyobb az MSZMP jelöltjénél.

A választás eredményei az előzetes várakozásnak teljesen megfeleltek: Roszik Gábor 69,2, Kőrösfői László 29,9 százalékot kapott. (A választás eredményeinek elemzésére még visszatérünk.) Közvetlenül a választás napján, illetve után készítettük harmadik felvételünket a választás tapasztalatairól. Ezúttal a választópolgárok közel kétharmada nyilatkozott úgy, hogy érdekelte őket a választás. A választás időpontját – egyetlen fő kivételével – mindenki pontosan tudta, s a választópolgároknak már közel egy-negyede részt vett valamilyen választási gyűlésen. Mindez valószínűleg a nagyon intenzív kampánynak tulajdonítható – hiszen az első két alkalommal csak 3, illetve 8 százalék volt a választási gyűléseken részt vevők aránya. A választásokról értesüléseit a legtöbb választópolgár (79 százalék) szórólapokból, plakátokból szerezte be. Meg kell jegyeznünk, hogy Gödöllőn és Isaszegen igen intenzív „plakátháború” folyt, s a szórólapokkal is igen intenzíven „harcoltak” az érdekeltek. Sokan (45 százalék) a központi tömegkommunikációs eszközöket jelölték meg információik forrásaként.

A választáson a választópolgárok 59,2 százaléka vett részt, s az arány alatta marad az első két felvétel eredményeinek (63 százalék, illetve 70 százalék volt a részvételi szándék). *Távolmaradásuk okait* a megkérdezettek a következőkkel magyarázták:

- szabadság, üdülés, hivatalos út stb.	39 százalék
- munka, elfoglaltság	29 százalék
- betegség, hozzátartozója betegsége stb.	10 százalék

- nem érdekelte a választás 10 százalék
- nem akart szavazni 12 százalék

A választás után már 78 százalék vélekedett úgy, hogy ez a választás *más volt*, mint a többi – mármint az előzőek. Ezen belül a *több* jelölt (35 százalék) és az *ellenzék* részvétele (33 százalék) játszott leginkább szerepet a vélemények alakulásában.

A választások után 97 százalék tudta, hogy ki volt a két jelölt, 86 százalék azt is ismerte, hogy a két jelölt melyik tábor képviselte. Roszik győzelmét a következőknek tulajdonították:

- mert ellenzéki 56 százalék
- programja miatt 24 százalék
- foglalkozása miatt 21 százalék
- tudása, felkészültsége miatt 14 százalék
- életkora miatt 8 százalék

Azaz, a választópolgárok többsége Roszik ellenzéki voltában látja győzelme magyarázatát. Az összes többi körülmény – program, rátermettség stb. – eltörpül emögött. A választópolgároknak minden bizonnyal igazuk van. Az ellenzék mezében való fellépés önmagában a választópolgárok szimpátiáját jelentette 1989 nyarán. (Hasonló tapasztalatokkal járt a többi időközi választás.) Az MSZMP jelöltje eleve óriási *hendi-keppel indult*, a korábban többször megsértett állampolgárok sérelmeikért neki nyújtották be a számlát. Őt és általa az MSZMP-t büntették, az ellenzéknek elegendő volt ellenzéki voltára apellálni, s ez automatikusan hozta a szavazatokat. Az MSZMP konzervatív szárnyának makacssága, az ellenzék kiszorítására való törekvés, a „Cservenkáné-szindróma” hatása mind az ellenzék iránti szimpátiát növelte az állampolgárok körében.

Az ellenzéki jelöltek „újak” voltak a politikában, a választók szemében „tiszták”. (Valószínűleg ezek a jelek már nem így jelentkeznek az országos választásokon, hiszen azóta az ellenzék is kezdik megismerni az állampolgárok, az ellenzék programja és tevékenysége is láthatóbb lett és tartalmi megítélést is kivált.)

Az időközi választások ebből a szempontból is jócskán tartalmaznak tanulságokat minden politikai párt s minden résztvevő számára. Az időközi választások tapasztalatai egyben tanulságosak lehetnek a közelgő parlamenti választásokra is.

AZ IDŐKÖZI VÁLASZTÁSOK TAPASZTALATAIBÓL

A választás eredménye közismert. A 27 ezer választásra jogosult állampolgárból 15 977 jelent meg az urnák előtt, s ez 59,2 százalékos részvételt eredményezett. Ugyanakkor Szegeden, Kiskunfélegyházán és Kecskeméten is tartottak időközi képviselő-választásokat, ezekben a városokban azonban a távolmaradások magas aránya miatt meg kellett ismételni a procedúrát. Érdemes összevetni az érintett városok részvételi arányait:

(Kiskunfélegyházán azért kellett megismételni a választást, mert az első fordulóban egyik képviselőjelölt sem érte el az 50 százalékot. Különbön a második fordulóra ott is jelentősen csökkent a részvételi arány.)

	a jogosultak száma	VII. 22-én megjelent	százalék	VIII. 5-én megjelent	százalék
Kecskeméten	19 735	8 704	44,0	11 430	57,35
Szegeden	22 016	9 953	45,2	11 119	50,68
Kiskunfélegyháza	26 005	16 606	61,5	12 654	48,65
Gödöllő-Isaszegen	27 000	15 977	59,2	-	-

A választások első fordulóját némi értetlenség és szemrehányás követte, mind az ellenzék, mind az MSZMP részéről. Az értetlenség a nagyarányú távolmaradás miatt volt tapasztalható. Gödöllő ez alól kivétel, bár minden előzetes kampány és propaganda ellenére a választásra jogosultak negyven százaléka ott is távol maradt a szavazástól.

A második forduló az MDF győzelmét hozta – az időközi választásokat mindenütt az MDF képviselői nyerték. A korábbi értetlenség és szemrehányás átcsapott az ellenzék részéről bizonyos fajta euforikus hangulatba, s ez a közelgő választások esélytárgyalgatásában is érződött. Az ellenzék – kiváltképpen az MDF – magabiztossá vált, az MSZMP pedig választási esélyeit illetően is mindinkább szkeptikusabbá.

Anélkül, hogy túlértékelnénk az időközi választásokat, a továbbiakban megpróbáljuk értékelni fontosabb tapasztalatait.

Ebben az összegzésben szétválasztjuk az általánosnak tekinthető tapasztalatokat a konkrét gödöllőiektől. Ez utóbbiak véleményünk szerint a helyi vezetés számára lehetnek tanulságosak.

A talán legszembeütőbb tapasztalatunk az, hogy az ellenzék és az MSZMP *jelentős esélykülönbséggel* indult a választásokon. Bár minden látszat szerint a kormánypárt helyzete volt a kedvezőbb, mégis óriási hendikeppel indult az ellenzékkel szemben. Ez a hendikep részben a helyi vezetés csődjével, a választási kampány procedúrájával magyarázható, részben pedig az MSZMP országos elbizonytalanodásával, defenzív politikájával. Az elbizonytalanodott kormánypárttal szemben viszont egy öntudatos, céltudatos ellenzék léphetett föl.

Az időközi választások a fentiekén túl egyértelműen igazolták a helyi *választások előkészítésének* fontosságát. A négy helyszín közül Gödöllőn folyt a leghosszabb választási kampány, s talán ott készítették elő legjobban a választásokat. Mint felvételeink igazolják, a választás napjának közeledtével *növekedett* az állampolgárok érdeklődése, s egyszersmind aktivitása is. Végül is a szavazásra jogosultak 60 százaléka vett részt a választáson. Információink alapján egyértelmű, hogy az Ellenzéki Kör választási kampánya sokkal jobban sikerült, mint a Választási Szövetségé. A választást megelőző felvételek egyaránt az ellenzéki jelölt győzelmét prognosztizálták. S bármennyire paradox, felvételeink azt mutatják, hogy a választópolgárok nem politikai pártállásuk alapján szavaztak képviselőikre, hanem elsősorban a jelöltek személyisége alapján. Egy szimpatikus, jó fellépésű, „slágfertig” képviselőjelölt lényegesen nagyobb eséllyel pályázhatott a szavazatok megszerzésére, mint ellenfelei. A megjelenés, a külsődleges formák egyértelműen perdöntőek voltak a választásokon. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy ki tudja jobban „eladni” az adott politikát.

Mindez arra is vall, hogy a választásokon aligha számíthatunk valamiféle *kialakult választói attitűdre*. Ilyen ugyanis nincs, pontosabban az egypártrendszer nem tette le-

hetővé, hogy ilyesmi kialakulhasson. Választási kultúránk – miként politikai kultúránk is – ennél fogva meglehetősen fogyatékos. Ez megnyilvánult a választási kampány, a korteskedés során is. Már most, az időközi választások során is felbukkantak visszaesések – manipuláció az ellenfél lejáratására, bármilyen eszköz bevetése a győzelem érdekében. Manapság még igen sok az esetlegesség, az ad hoc megnyilvánulás – a stabil választói attitűdök kialakítása tehát a jövőre vár. Valószínű, hogy a magyar állampolgárok többsége számára az sem tisztázott még, hogy *választani vagy szavazni* óhajt-e.

Szólnunk kell az esetleges *manipulációkról*. Ezt nem lehet kizárni a választási játékból, s erre – mint az időközi választások mutatták – mindkét fél hajlamos. A választási kampány néhány helyen az előírásnál is hosszabb ideig, a szavazásig tartott, s az érdekeltek több esetben nem riadtak vissza egymás denunciaciójától, előszeretettel hivatkoztak az ellenfél vélt vagy valóságos hibáira. Szimptomatikus, hogy a DOXAPOL gödöllői felmérése ellen a helyi Ellenzéki Kör nyilvánosan tiltakozott, mondván, a közvéleménykutatók az állampolgárok megkérdezésével eleve befolyásolták azok választói magatartását. (Az, hogy az állampolgárokat bármely polgári demokráciában természetes módon keresik föl és kédezik meg a közvélemény-kutatók – ebben az esetben föl sem merült.)

Az általános tanulságok között szólnunk kell a *politika hitelének* megítéléséről is. Úgy véljük, hogy ma az állampolgárok többsége számára a politika hitelét veszítette, s mármár ismét úri huncutság számba megy. Túl azon, hogy ennek tradíciója van hazánkban, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a hivatalos politika leleplezése és mindenemű lejáratása az állampolgárok számára mindenfajta politika diszkreditálását is jelentheti. Tehát az MSZMP-t denunciózó ellenzéki vélemények az ellenzéket is elidegeníthetik az állampolgároktól. Ennek következménye pedig beláthatatlan – felerősíti a *mindenfajta* politikával szemben különben is meglevő averziókat, s növeli az állampolgároknak a távolságtartást a politikától.

A fentiekben túl jó néhány *helyi tapasztalatot* is érdemes figyelembe venni. Mindenekelőtt szólnunk kell a helyi hatalom merevségéről. Helyzetüket még akkor sem tudták pontosan bemérni, amikor már nyilvánvalóvá vált a korábbi vezetés teljes csődje. A visszahívási procedúrát lebecsülték, s az ellenzéket nem tekintették komoly riválisnak. E stratégiai hiba defenzívába kényszerítette őket, amelyből később sem tudtak kijutni. A feltételeket mindvégig az ellenzék diktálta, az MSZMP helyi vezetése pedig lépésről lépésre meghátrált, tegyük hozzá, valószínűleg nem volt reális elképzelése a lehetséges megoldásokról. Mindez *taktikai hibák sorozatát* váltotta ki, s egyre nehezebb helyzetbe hozta a kormánypártot. Jellemző, hogy az ellenzék közös jelöltje már megindította a kampányát, amikor az MSZMP-nek még közel harminc jelöltje volt. A sok jelölt mellett az önjelöltek nagy száma arra vall, hogy az állampolgárok nincsenek tisztában saját képességeikkel, exhibicionizmusuk meghaladja helyzetértékelésüket.

A kormánypárt kudarcához hozzájárult az is, hogy az MSZMP képtelen volt megújítani saját struktúráját, nem tudott felnőni ahhoz, nem tudta újakkal felváltani régi vezetőit. Nem sikerült a szövetségesek keresése sem. Későn és meglehetősen formálisan próbált magának szövetségest találni. A taktikai hibák megnyilvánultak a választás *előkészítésében*, propagandájában, a szimbólumaiban is. S bármennyire is kormánypártként indult az MSZMP, proragandaanyagai, szórólapjai nem tudtak vetekedni az ellenzékével. Hibásnak bizonyult a propaganda időzítése is. Az MSZMP a választást közvetlenül megelőző időszakra koncentrált propagandáját, s nem vette figyelembe az állampolgárok tűrőképességét. Ez megbosszulta magát, hiszen akkor kulminált a kormánypárt propagandája, amikor már az emberek belefáradtak a mindennapi politi-

kai harcokba, s meg is csömörlöttek tőlük. A hibás lépések felsorolását folytathatnánk...

Ehelyett azonban nézzük, hogy az időközi választások alapján milyen következtésekre nyílik alkalmunk a jövő évi választások esetében? Messzemenő következtetéseket hiba volna levonni, hiszen mind a négy település sajátos helyzetben indult; a vizsgálódások, az ellenzék helyi taktikázása nagymértékben befolyásolta a választások kimenetelét. Ugyanakkor nem lehet nem érzékelni, hogy rossz stratégiával, hibás, rosszul megválasztott taktikákkal egyértelművé válik a kudarca.

JEGYZETEK

¹ *Herczenik Gyula*: Az 1989. évi időközi képviselő-választás politikai tapasztalatai Gödöllőn és Isaszegen. Esettanulmány. (Kézirat)

² *Madarász Imre*: Időközi választás 1989. Esettanulmány. (Kézirat)

³ *M. K.*: A isaszegi falugyűlés. Bizalmat szavaztak Cservenka Ferencnek. Pest megyei Hírlap, 1989. január 25.

⁴ Milyen demokrácia ez? Stepán Balázs interjúja Cservenka Ferencével. Magyar Hírlap, 1989. január 20.

⁵ *Madarász Imre*: Id. mű.

⁶ *Herczenik Gyula*: Id. mű.

⁷ Ugyanott.

⁸ Az alábbiakban a felvételek adataiból merítettünk. Lásd: Közvélemény-kutatás a gödöllői képviselő-választás előtt I., Képviselő-választás előtt II., Képviselő-választás után III. (Kézirat). A felvételek gyorsjelentéseit Virágh Eszter, Szabó Ildikó és Bánáti Ferenc készítette.

ÚJ KIADVÁNYUNK:

LÓRÁNT KÁROLY

GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÜNK

KRITIKUS KÉRDÉSEI

1968–1988

116 oldal

70,- Ft

NYITRAI FERENCNÉ

Gazdasági és társadalmi folyamatok kölcsönhatása a nyolcvanas években

Ma, amikor a gazdasági, a társadalmi és a politikai válságból való kikerülésen gondolkodik és tevékenykedik az ország politizáló lakosságának jelentős része, a legkülönbözőbb pártokhoz tartozók és a párton kívüliek, munkások, parasztok és értelmiségiek, érdemes szemügyre vennünk azt, hogy vajon a mögöttünk levő évtizedben a különböző gazdasági döntések mennyiben mérték fel és a valóságban mennyiben befolyásolták a társadalmi folyamatokat, s a társadalom életére vonatkozó döntések hogyan hatottak vissza a gazdaságra. Érdemes ezt azért is megtennünk, mert hiszen aligha vitatható, hogy ez a súlyos válság, amiben élünk, nem kis mértékben abból adódik, hogy a magyar gazdaság leszakadt a nemzetközi mezőny azon részétől, ahová korábban tartozott, s nem kis mértékben abból, hogy a társadalomban egyre nagyobb mértékben és egyre több rétegben gyűlt az elégedetlenség. Ez óhatatlanul hatással volt az érintett rétegek gazdasági tevékenységére is.

Nehezen mutathatók ki a *közvetlen* hatások a társadalmi folyamatok és a gazdaság növekvő relatív lemaradása között, hiszen ezek gyakran több áttétellel érvényesülnek. Az áttételre csupán két példa: ha a gazdaság vezető intézményei és a döntésre jogosultak elhalasztják azt a döntést, hogy a sok év óta kevésbé hatékonyan működő és lényegében veszteséget termelő vállalatokat szanálják vagy felszámolják, ez azt jelenti, hogy ezeknek a vállalatoknak a dolgozóit bizonytalanságban hagyja a gazdasági vezetés. E vállalatok dolgozói viszont jövedelmük szempontjából mindig valahol az alsó-, középszférában lesznek, hiszen az állami támogatás még csak-csak elegendő arra, hogy a veszteségeket többé-kevésbé megtérítse, arra azonban már nem, hogy jutalmakat, prémiumokat, többletjövedelmeket osszanak belőle. Nyilvánvaló, hogy ezektől a vállalatoktól a dolgozók egy része elmenekül (ha olyan munkakörben és olyan térségben dolgoznak, ahol kínálkozik kedvezőbb munkaalkalom), s akik hűségesekek maradnak a vállalatához, a vezetés ellen hangolódnak. Ez korántsem a helyi vezetés kritikáját jelenti, sokkal inkább az ennél magasabb szintű megyei és országos vezetését. A felgyülemlett rossz hangulat pedig nyilvánvalóan mélyíti a politikai válságot. Másik példa: ha a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos döntéseket a kormányzat sok éven át elodázza – mint ahogy ez a nyolcvanas években történt –, akkor ennek többféle hatása van a társadalomra. Az egyik hatás az, hogy a nyugdíjkorhatárhoz közeledő vagy az azt elérő emberek közül azok, akik nem bíznak a nyugdíjrendszer kedvező irányú változásában, amint tehetik, nyugdíjba vonulnak és e mellett vállalnak legális vagy illegális jövedelemszerző tevékenységet. Gyakran éppen a leginkább elhelyezkedni tudók, tehát a leg-

tehetségesebb, legszorgalmasabb emberek választják ezt az utat. Ugyanakkor a nyugdíjrendszerhez 5–10 éven belül közelítők körében megint csak nő az elégedetlenség, hiszen előttük bizonytalan jövő áll, nem tudnak számolni azzal, hogy milyen jövedelmük lesz nyugdíjba vonulásuk után, kivédeni sem tudják ezt előre, hiszen csak igen szűk körben állnak rendelkezésre olyan biztosítási és egyéb lehetőségek, amelyek a dolgozó számára a következő évek megélhetését előre biztosítanák. Ha mindezt pedig még infláció tetézi, mint ahogy ez az elmúlt években bekövetkezett, ez ugyancsak a politikai krízis növelése irányába hat.

E két példával csupán a téma aktualitását kívántam érzékeltetni. A problémakör kutatásával a Társadalomtudományi Intézet keretében tovább foglalkozunk. E tanulmányban a témakör két gócpontját tekintem át. Ezek a következők:

- Az exportkényszer hatása lakossági fogyasztásra.
- A gazdasági helyzet és a lakossági jövedelmek alakulása általában. A gazdasági helyzet alakulásának hatása a társadalom különböző rétegeire.

EXPORTKÉNYSZER – LAKOSSÁGI FOGYASZTÁS

A gazdasági helyzetnek a nyolcvanas évek elején bekövetkezett, ma már közismert romlása, az 1982. évi adósságválság, az MNB szinte napi nemzetközi fizetési problémái, majd ezt követően a kézivezérlés és közvetlen beavatkozás hatására elért *átmeneti* 1984. évi helyzetjavulás, s az ezt követő – 1985-től évenként súlyosbodó – romlás nyilvánvalóan arra ösztönözte a gazdasági vezetést, hogy kikényszerítse a legkülönbözőbb eszközökkel a konvertibilis export növelését. Hangsúlyozom, hogy ezek az eszközök általában rövid távú hatásokat céloztak meg – és esetenként el is érték –, a sok-sok rövid távú hatás azonban nem összegződött hosszú távú kedvező eredménnyé, sőt éppen az ellenkezőjébe csapott át. A különböző módokon (és a tartós hatások megalapozására alkalmas stratégiai döntéseket teljesen félretéve) elért konvertibilis exportnövekedés mögött nem volt valós struktúraváltozás. Ezek a döntések nem indítottak meg egy hosszabb időszakra vonatkozó fejlődést, sőt ennek ellenkezője volt tapasztalható.

Az exportkényszer és a közvetlen export nagymérvű ösztönzése (s a vezetők esetében gyakran jelentős anyagi honorálása) arra vezetett, hogy a rendelkezésre álló termékpalettából mindazokat a termékeket, amelyeket még valamelyest elviselhető áron (esetenként áron alul) el lehetett adni konvertibilis exportra, azt mind oda adták, és a lakosság fogyasztására a maradék jutott. Bár számos közgazdász – köztük elsősorban Hoch Róbert – évek óta igyekszik arra felhívni a gazdaság vezető szerveinek figyelmét, hogy a gazdaság dinamizmusát részben vagy egészben alapozni lehet a belső fogyasztás dinamizálására is, ezeket a tanulmányokat sok szinten megvitatták, megtárgyalták, de a döntéseknél korántsem hasznosították. Mindebből következik, hogy igazán dinamizáló hatása – ha egyáltalán ezekben az években dinamikáról beszélhetünk – csakis és kizárólag a konvertibilis exportnak volt. Ezt jól jellemzi néhány adat:

Az 1977 és 1987 közötti 9 év során a GDP (összehasonlító áron) összességében 16,3 százalékkal nőtt. Csaknem azonos mértékben nőtt a végső fogyasztás is, 16,9 százalékkal, míg a nem rubel export ugyanezen 9 év alatt 52,7 százalékkal. Emellett a korántsem ösztönzött, de a stabil termékstruktúrából kényszerűen adódó rubel export 47,5 százalékkal növekedett. A vezetés döntései azonban nem olyan összetételben valósultak meg, ahogy ezt a tervek rögzítették. A tervezettel ellentétben az összes bel-földi felhasználás gyakorlatilag 9 éven belül szinten maradt (1,7 százalékos volumen-növekedést nem tekinthetünk igazán dinamikának). Ezen belül azonban a fogyasztás-

ra fordított termékek volumene mintegy 17 százalékkal nőtt, a felhalmozásra fordítottaké pedig körülbelül 27 százalékkal csökkent. A fogyasztás növekedését nem tekinthetjük túlzottnak, ha arra gondolunk, hogy ez 9 év alatt következett be, s emögött sok helyen volt érzékelhető teljesítménynövekedés. A felhalmozás (ezen belül gyakorlatilag a beruházások) visszafogására pedig erős kényszer hatott. A nyolcvanas évek elején központi korlátozás is érvényesült, s amint ez egy kicsit oldódott, 1985-től újabb élénkülés következett be a beruházások tekintetében, elsősorban a vállalati döntési szférában.

Az exportkényszer jelentős mértékben hatott az *áruösszetételre*. Nyilvánvaló, hogy a rendelkezésre álló terméktömegből elsősorban a minőségileg jobb, megbízhatóbb, versenyképesebb termékeket sikerült konvertibilis piacokon elhelyezni. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik az élelmiszerekre, a ruházati termékekre, a beruházási javakra és a tartós fogyasztási cikkekre. Mindez pedig a hazai fogyasztó lehetőségeit nagymértékben korlátozta. Bár a környező országokkal összevetve rendszeresen azt állapíthattuk meg, hogy nálunk relatív árubeség van, és az áruválaszték is jobb, de ez hangsúlyozottan csak relatív eredmény volt, a lakosság fogyasztási igényeihez képest az áruösszetétel nem megfelelő mértékben javult. Itt a lakosságnak mint *termelőnek* és mint *fogyasztónak* ellentétesek voltak az érdekei és ellentétes magatartást is fejtett ki. Az árutömegben belül viszonylag magas volt a kevésbé megbízható, korszerűtlen termékek aránya, s ezt ugyanazok a termelők állították elő, akik mint fogyasztók ezeket az árukat még az évenként többszöri áreszállításkor sem igen akarták megvenni. Ugyanakkor már a hetvenes években is, de a nyolcvanas években különösen jelentős hiány mutatkozott korszerű, a modern technika eredményeit megtestesítő tartós fogyasztási cikkekből, s ezek közé tartoznak a különböző videómagnók, tévékészülékek, számítógépek, de az ennél kisebb jelentőségű háztartási felszerelések és cikkek is, s különösen ide tartozik – bár nem hazai forrásból származik – a rendelkezésre álló és „elosztható” személygépkocsi-állomány is. A lakosság fogyasztását tehát nem csupán a megszerezhető jövedelem volumene és annak alakulása befolyásolta, hanem az árukínálat korlátozott volta is. A lakosság fogyasztói igényeit pedig olyan szubjektív tényező is befolyásolta, hogy egyre többen utaztak külföldre, köztük fejlettebb országokba, és ott tapasztalták az igen széles áruválasztékot. A turisták viszont igen ritkán kerültek kapcsolatba az adott ország termelési, termelékenység, hatékonysági eredményeivel, összehasonlításuk tehát egyoldalú volt, igényeiket – és elégedetlenségüket – azonban befolyásolta.

A *lakosság fogyasztói magatartására* az elmúlt 9–10 évben több tényező hatott: elsősorban a hazai termelésből származó kínálat adta lehetőségek, valamint az import lehetőségei, különös tekintettel a konvertibilis importra, s ezen belül elsősorban a különböző termékek ármozgásai.

Ami a *hazai termelésből adódó kínálatot* illeti, mint említettük, a közvetlen konvertibilis exportkényszer ezt esetenként durva módon is befolyásolta és nem kis mértékben negatív irányban. Kétségtelen azonban, hogy egy sor termék esetében a nyolcvanas években (és korábban is) nőtt a választék. Ilyenek voltak a különböző élelmiszeripari termékek, sok esetben a ruházati termékek választéka is javult, ez azonban nem mindig járt együtt minőség-növekedéssel, és néhány tartós fogyasztási cikk esetében is érzékelhető volt előrelépés a választék bővítésében, bár korántsem annyira, ahogyan ezt a lakosság igényelte volna. Élelmiszerekből viszonylag kiegyenlített volt a piac sok év óta, jórészt ebből adódik az, hogy a nyolcvanas években igen csekély évenkénti ingadozással a lakosság fogyasztásának 27,4–28,8 százalékát élelmiszerek fogyasztására fordította (összehasonlítható 1981. év árakon számolva). Ezen a szűk intervallumon belül valamelyes csökkenés volt tapasztalható a nyolcvanas évek második felében. Az élvezeti

cikkekre fordított fogyasztási hányad már érzékelhetőbben csökkent, az 1980. évi 15,3 százalékról évről évre kisebb ingadozással 1987-re 13,5 százalékra. Ebbe nem kis mértékben belejátszott az élvezeti cikkek árainak többszörös, jelentős növelése. A fogyasztáson belül relatíve dinamikusán nőtt a tartós fogyasztási cikkekre fordított hányad, az 1980. évi 7,2 százalékról – ugyancsak kisebb ingadozásokkal – 1987-re 9,9 százalékra. Meg kell azonban mondani, hogy ezt nem elsődlegesen az árak alakulása, sokkal inkább a vásárlási lehetőségek, tehát a kínálat befolyásolta. Ezen belül is az *import* szűk lehetőségei, ez elsősorban a személygépkocsi vásárlását korlátozta. Bár itt is érzékelhető valamelyes javulás, különösen a nyolcvanas évek második felében, hiszen 1980-ban 104 ezer személygépkocsit vásárolt a lakosság, 1987-ben 128 ezret, de ha hozzászámítjuk ehhez azt a jelentős összeget, amelyet az OTP-nél személygépkocsi vásárlására (elhanyagolható mértékű kamat mellett) letétbe helyeztek, ez jelzi az igények lényegesen nagyobb körét. A legújabb fejlemények (az 1989. évi személygépkocsi-import viszonylag kedvező vámtétele) is jelzik, hogy milyen nagyok az igények még a drágább árfekvésű személygépkocsik iránt is, hiszen már az év első felében több mint tízezer személygépkocsit hoztak be konvertibilis valutáért, ugyanakkor érzékelhetően nem csökkent az igény a keleti importból származó személygépkocsik iránt sem. Csupán még két jellemző adat: 1985 végén 213 ezren vártak (előleg befizetéssel) személygépkocsira, 1987 végén 282 ezren, s a számuk azóta is nőtt.

Az import lehetőségei sok tekintetben a kormányzati szervek várakozásától eltérően hatottak. Már a nyolcvanas évek elején volt olyan döntés, hogy az importált termékekkel kell versenyhelyzetet teremteni a hazai piacon, vagy legalább ennek egy részén. Ez a gyakorlatban nem valósult meg. Az import zöme a hazai termelést pótolta vagy egészítette ki. Ahol – s ez főleg a ruházati termékek egy részében volt tapasztalható – azonos jellegű terméket hoztak be, mint amit itthon állítottak elő, ott az import elsősorban a hazai termékek árát növelte (például kötöttáru, cipő), vagy egy magas jövedelmű réteg igényeinek kielégítését tette lehetővé. A növekvő turizmus azonban a személyes import útján valós versenyhelyzetet teremtett, s ez a hazai előállítású – és gyakran kevésbé megbízható minőségű – termékek iránti fogyasztói igényt csökkentette.

Az árak alakulása elsősorban abban a termékkörben hatott, amely közismerten árérzékeny, rugalmasan változik. Ide tartoznak elsősorban a ruházati cikkek. Nem kis mértékben ennek – valamint a kereslet összetételét korántsem követő kínálatnak a hatására néhány évtől eltekintve a nyolcvanas években tartós csökkenő tendencia mutatkozott ruházati fogyasztásban. A csökkenésnek több oka van. A háztartások nem tudnak (vagy nem is akarnak) takarékoskodni az élelmiszereken és részben az élvezeti cikkeken és a személygépkocsi fenntartására fordított összegeken, a ruházati cikkek vásárlásakor viszont lehet takarékoskodni. Hozzájárul a fogyasztás csökkenéséhez az is, hogy a viszonylag olcsó cikkek kínálata igencsak szegényes, noha a lakosságnak egyre növekvő hányada él a társadalmi minimum szintje körül, akik ezeket az olcsó árakat igényelnék, ha új ruhát, cipőt vásárolnak. Végül azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a hazai ruházati termékek ára már kezdi közelíteni a konvertibilis valutájú országokban tapasztalható árakat, a minőség azonban korántsem követi ezt, és a lakosság jelentős hányada a dinamikusán növekvő árakkal képtelen lépést tartani (ez főként a cipővásárlásokban, a drágább ruházati cikkek, bőr- és szőrmeáruk vásárlásában érzékelhető).

A lakosság fogyasztói magatartásának az elmúlt években jól megfigyelhető volt egy másik vonása is. Az *inflációs* folyamatok közismerten lökészerűen következtek be a nyolcvanas években Magyarországon. Ezt általában előre megtudta a lakosság, és felkészült annak kivédésére. Ez a kivédés látszólagos volt és csak az lehetett, hiszen akár-

mennyit is vásároltak előre húsból, más élelmiszerekből vagy benzinből, aminek az ára a következő néhány héten-hónapon belül emelkedett, az előre vásárolt mennyiség nyilvánvalóan csak néhány hét vagy hónap szükségletét fedezte. Az elővásárlások azonban rendszeressé váltak, s a lakosság védekező fogyasztói magatartása pedig kitapintható volt, s ez nem csupán a tehetősebb rétegekre volt jellemző, hanem azokra is, akiknek ugyancsak meg kellett fogniok a forintokat, inkább mástól vonták el, de igyekeztek a szükségleteiket előre biztosítani. Ilyen folyamat játszódott le 1987. IV. negyedévében, amikor az 1988-as új adórendszer bevezetése és az árak megállapítása már szeptember-október tájt „kiszivárgott” (vagy kiszivárogtatták) s a lakosság elővásárlásai megugrottak. A lakosság fogyasztói magatartását a világútlevél bevezetését követően is megfigyelhettük. A bevásárló turizmus megmutatta, hogy az országban jelentős kereslet van olyan tartós fogyasztási cikkek iránt, amelyek itthon vagy nem megfelelő mennyiségben, minőségben, választékban vásárolhatók meg, vagy egyáltalán nem kaphatók. (A bevásárló turisták fagyasztógépeket, automata mosógépeket, elektronikus háztartási készülékeket, videómagnókat, számítógépeket és ehhez kapcsolódó eszközöket igen jelentős mértékben hoztak be, köztük olyanokat is, amelyek minőségüket tekintve korántsem a legmegbízhatóbbak.) E a bevásárlási láz azt is jelezte, hogy a középszinten élők körében is növekvő az igény a háztartási munkát megkönnyítő, az otthoni szórakozási lehetőségeket bővítő termékek iránt, de még nem a minőség, hanem a hozzájutási lehetőség az elsődleges szempont.

A közvetlen exportkényszernek volt egy további, korántsem elhanyagolható hatása a lakosság szempontjából. Miután nemcsak áru-, hanem szolgáltatás-export útján is lehet konvertibilis valutához jutni, ez az *idegenforgalom* növelése irányába hatott. De nemcsak a szervezett idegenforgalom növekedett, hanem a körülmények (elsősorban a forint permanens leértékelése) viszonylag alacsony jövedelmű egyéni turisták nagy hányadát is becsalogatta az országba. Ez ugyanis azt eredményezte, hogy azok, akik ott-hon az alsó-középosztály szintjén éltek, Magyarországon a kedvező legális és a még kedvezőbb illegális váltási kulcsok eredményeképpen gazdagnak érezhették magukat. S ebből a relatív gazdagságból szépen gyarapodhatott az ország lakossága is. Erről a jelenségről két oldalról is érdemes említést tenni. Egyfelől a lakoságnak kialakult egy nem csekély rétege, akik a turistákból jól éltek és élnek ma is. Ezek a különböző üdülőhelyeken kiadó szobával rendelkezők, akik részben ellátást is adnak, s akik a kapott konvertibilis valutának csak bizonyos hányadát fizetik be az államkasszába, más részét pedig megtartják, majd ezt megforgatják, gyakran éppen a bevásárló turizmus keretében. A lakosság egy része tehát érdekelt abban, hogy bármilyen idegenforgalmi növekedést kedvezően fogadjon, s ne csak elviseljen.

Másfelől a lakosság mint fogyasztó ellenérdekelt is a turizmus ilyen mértékű növelésében. (Gondoljunk csak a Balaton környéki bevásárlóhelyek zsúfoltságára, a különböző üdülési körzetekben, különösen a népszerű tóparti és néhány hegyvidéki körzetben tapasztalható kedvezőtlen környezeti és higiéniai hatásokra.) A turisták egy része pedig ugyancsak bevásárló turista, akik a környező országokból, főként Lengyelországból, Csehszlovákiából és az NDK-ból érkeznek, s legújabbban a szovjet kishatárforgalom keretében látogatnak Magyarországra, s felvásárolják azokat a fogyasztási cikkeket, amelyek a magyar lakosság igényeinek kielégítésére szolgálnak. Az ellenérdekelt-ség tehát ebben a formában érzékelhető a lakosság körében, hiszen az amúgy sem túlzottan bőséges választékot ez a fajta bevásárló turizmus még csökkenti.

Összefoglalóan azonban azt tapasztaljuk, hogy az idegenforgalom növekedése a lakosság számára kedvezőbb lehetőségeket kínál: 1988-ban mintegy félmillió külföldi

vendég tartózkodott a szervezett fizetővendég-ellátás keretében a lakosság nyaralóiban, otthonaiban, átlagosan 10–12 napig tartózkodtak itt, s ha ehhez hozzászámítjuk azt az idegenforgalmat, amely nem megy át szervezett csatornákon, akkor – úgy vélem – nem túlzott azt mondani, hogy mintegy egymillió külföldi került közvetlen anyagi kapcsolatba a magyar lakossággal, és ebből az ország lakosságának kétséggkívül jelentős haszna származott.

GAZDASÁGI HELYZET – LAKOSSÁGI JÖVEDELEM

A külső és belső egyensúly megbomlásának folyamatában a kormány a lakosság fogyasztását több módon kívánta korlátozni. Ezek közül az *elsődleges korlát a béreknél és jövedelmeknél* érvényesült, s főként a vállalatoktól, intézményektől származó főmunkahelyi jövedelmekre vonatkozott. Bár az életszínvonal alakulására is elmondható az, amit más gazdasági folyamatokkal kapcsolatosan már megjegyeztünk, hogy a kormányzati szándék és a valóságos helyzet alakulása korántsem azonos, sőt ezek között az olló egyre inkább nyílik, mégis ezek az eszközök kétséggkívül korlátozták jó néhány rétegnek a főmunkahelyről származó jövedelmét vagy azok növelésének lehetőségét. A restriktív politika hatása elsősorban a reálbérek alakulásában érvényesült. A munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reálbére 1988-ban 7,3 százalékkal kevesebb volt, mint 1980-ban. A mezőgazdasági szervezetekben dolgozók egy keresőre jutó reálkeresete még nagyobb mértékben csökkent, 1980 és 1988 között 8,2 százalékkal.

Emellett, elsősorban demográfiai tényezőkből adódóan, nőtték a *pénzbeni és természetbeni társadalmi jövedelmek*. Ezek növekedése eredményezte azt, hogy 1988-ban az egy főre jutó reáljövedelem 10 és fél százalékkal meghaladta az 1980. évi színvonalat (bár az 1987. évi reáljövedelem 0,8 százalékkal kevesebb volt). A növekedés teljes mértékben a pénzbeni és természetbeni társadalmi jövedelmek mintegy 18–20 százalékos bővüléséből származott. Ez utóbbiban pedig egyfelől a nyugdíjasok létszámnövekedésének van szerepe: 1980-ban a nyugdíjasok száma a népesség 19,4 százalékát, 1988-ban pedig már 22,8 százalékát tette ki. Ugyanakkor – ismét csak demográfiai okokból – elsősorban a nyugdíjasok körén belüli változásból adódóan (a legalacsonyabb nyugdíjú idősök elhalálozása és a viszonylag kedvezőbb nyugdíjú újak bekerülése kapcsán) jelentősen nőtt az egy főre jutó átlagos havi nyugdíj összege is, folyó árakon számítva ez 1980-ban még havi 2267 forint volt, 1988-ban pedig 4515 forint. A társadalmi jövedelmek emelkedésében szerepe van annak is, hogy növekvő mértékben veszik igénybe a fiatal anyák a gyermekgondozási segélyt és gyermekgondozási díjat, különösen ez utóbbit: 1988-ban 81 ezer anya volt gyeseen, és 159 ezer vette igénybe az ennél korszerűbb és jobban fizető gyed rendszerét. Nőtt az elmúlt 8 évben a családi pótlékban részesülők száma is, 1980-ban 2 095 000 gyermek után, 1988 júliusában 2 277 000 gyermek után fizettek családi pótlékot. A különböző intézkedések és az infláció együttes hatására jelentősen nőtt a családi pótlék egy családra jutó havi átlagos összege is, amely 1980-ban még 966 forint/hó volt, 1988 júliusában pedig 2358 forint. Mindezek azonban a lakosság életszínvonalának alakulását csak kisebb mértékben tudták befolyásolni, a reálbérek csökkenése e növekedés egy részét elvitte.

Megváltozott a lakosság magatartása a jövedelemszerzés szempontjából is. Közismert, hogy a nyolcvanas évek elején új lehetőségek is nyíltak: megalakultak a vállalati gazdasági munkaközösségek, különböző szövetkezeti szakszervezetek, az önálló gazdasági munkaközösségek és polgári jogi társulások, s mindezek a lakosság egy része számára lehetőséget adtak többletjövedelem szerzésére. Hogy ezek milyen mértékben jät-

szottak bele a lakosság munkajövedelmének növelésébe, arról érdemes néhány adatot ismertetni.

1980-ban a *munkából származó jövedelem* 71,2 százalékát a főmunkahelyről származó kereset alkotta, 3,8 százalékát nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak (részmunkaidősök, nyugdíj mellett foglalkoztatottak) jövedelmei, 5,1 százalékot az úgynevezett állományon kívüli bérek és bérjellegű jövedelmek, és 5,4 százalékot az önálló és magángazdasági munkaközösségek jövedelmei, valamint 14,5 százalékot a mezőgazdasági kisüzemekből származó jövedelmek (ideértve az áruértékesítésből, a természetbeni saját fogyasztásból származó jövedelmet, a házilag os építkezések saját munkájának értékét is). 1987-ben az arányok merőben mások voltak. Az összes munkából származó jövedelemnek már csak 61,5 százalékát jelentették a főmunkahelytől származó keresetek, valamelyest növekedtek a nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak jövedelmeinek arányai, ezek 4,4 százalékot képeztek, az állományon kívüliek bére és egyéb bérjellegű jövedelmek aránya 8 százalékot alkotott, új elemként került ide a vgm-ből és a szakcsoportokból származó jövedelmek aránya, ami 1987-ben 2,6 százalék volt, ez azonban kevesebb volt a tetőpontot jelentő 1986. évi 3,4 százaléknál. Az önálló és magángazdasági munkaközösségek jövedelmei már 9,8 százalékot alkottak, valamelyest csökkentek viszont a mezőgazdasági kisüzemekből származó jövedelmek arányai 13,7 százalékra.

Ha a tendenciákat a nyolcvanas évtizedben vizsgáljuk, akkor egyértelműen megállapítható az, hogy 1982 és 1986 között évről évre nőtt a vállalati gazdasági munkaközösségekben, valamint az ipari szolgáltató szakcsoportokban szerzett jövedelmek értéke és aránya is, az 1987-es mérséklődés azt mutatta, hogy ezek a formák már nem elégítették ki a dolgozókat. Hogy értékben mit jelentenek a vgm-ből származó jövedelmek, azt jól jellemzi az, hogy 1986-ban egy vgm-tag havi átlag 3148, 1987-ben 3427 forint többletjövedelemhez jutott. Ez a többletjövedelem pedig a családok alapvető szükségleteinek kielégítéséhez járult hozzá az esetek többségében. Ma már sokan vitatják azt, hogy a vgm-k-at szükséges és érdemes volt-e létrehozni, hiszen ezek mellékhatása korántsem mellékes: többletmunkaidőt jelent, sok esetben a főmunkaidőből von el energiát, kétségtelenül a családra, kikapcsolódásra, üdülésre, szórakozásra szánt időt csökkenti, s az is kétségtelen, hogy az egészségre általában károsan hat. Emellett az összegből látható, hogy az egyén és a család szempontjából ezek a jövedelmek számottevőek. Másik tendencia az önállóak és magán-munkaközösségek jövedelmeinek bővülése. A kisiparosok, kiskereskedők, magánszolgáltatók, valamint a magán-munkaközösségek jövedelmei dinamikusan növekedtek, egyfelől azért, mert a vállalkozók száma is évről évre növekedett egészen 1987-ig. Az újfajta jövedelemadózási rendszer azonban e téren változást hozott. A bevezetés hírére már 1987-ben mintegy 20 ezer kisiparos adta vissza jogosítványát, s az ipari jogosítványt visszaadók száma 1988-ban közelítette a 32 ezret. Ugyanakkor új iparjogosítványt váltott 1987-ben 35 400, 1988-ban 40 700 fő, a növekedés tehát folytatódott. E számok mögött korösszetétel változása is érzékelhető (az ipari jogosítványokat kiváltók között több a vállalkozó szellemű fiatal). A mezőgazdasági kisüzemekből származó jövedelmek aránya – amely 14 százalék körül ingadozott az egész nyolcvanas évtizedben, fél százalékos növekedések és csökkenések kíséretében – azért is ingadozott évről évre, mert ez a terület a legérzékenyebb a különböző szabályozó, ösztönző rendszerek változására, és ezen a területen az emberek gyorsan reagálnak a néha nem túlzottan sikeres felső szintű döntésekre.

Más forrásokból – elsősorban a statisztikai időmérleg-vizsgálatokból – képet lehet alkotni arról is, hogy a főmunkaidőn kívüli különböző másodállások, mellékfoglalkozások, egyéb különmunkák milyen mértékben kötötték le a lakosság különböző rétegeit. Erről ad képet az 1. sz. táblázat.

A lakosság jövedelemkiegészítő tevékenysége

A tevékenység jelölése	Vezető állásúak, értelmiségiek		Nem mezőgazdasági szakmunkások		Mezőgazdasági fizikaiak	
	1977	1986	1977	1986	1977	1986
A különmunkában részt vevő aktív kereső férfiak aránya egy átlagos napon (százalékban)						
Kisgazdaság	8,4	29,3	25,8	39,9	71,8	69,3
Nem mezőgazda- sági tevékenység						
fizikai	0,9	4,6	1,6	5,6	1,4	1,7
szellemi	1,9	6,8	0,2	0,3	–	0,2
A különmunkában részt vevők erre fordított ideje, egy átlagos tavaszi napon (óra)						
Kisgazdaság	2,1	2,6	2,5	3,0	3,2	3,4
Nem mezőgazda- sági tevékenység						
fizikai	4,6	2,9	3,0	3,8	2,1	1,7
szellemi	2,5	2,7	2,1	2,4	–	2,0

Forrás: Az életszínvonal változása 1978-1989. KSH Közgazdasági Főosztály 1988. október.

A vizsgált 9 év alatt jelentős változásokat tapasztalhattunk. A kisgazdaság mint jövedelemkiegészítő forma egyre vonzóbbá vált a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak körében, s érdemes arra is figyelni, hogy a vezető állásúak és az értelmiségiek (s talán különösen az utóbbiak) egyre nagyobb mértékben támaszkodnak erre. De ennek a rétegnek egyéb jövedelemkiegészítő lehetőséget is kellett találnia a nyolcvanas években. Fizikai, vagy ha erre lehetőségük volt, szellemi többletmunkát. Nem véletlen, hogy éppen ebben a körben, főként a 40-50 éves férfiak között nőtt a halálozási arány, terjedt az alkoholizmus, gyűlt az elégedetlenség, amelynek robbanásszerű kitörését az elmúlt 2 évben tapasztalhattuk.

A különmunka jelentőségét talán még jobban érzékelteti az a tény, hogy 1987-ben 3,8 millió magyar háztartás közül 2,1 milliónak származott évi legalább 10 000 forint értékű bruttó jövedelme a különböző mellékmunkákból vagy kisgazdaságokból. A különböző területen élő lakosságot ez eltérő módon érintette. A budapesti 856 ezer háztartás közül 447 ezer nem rendelkezett mellékmunkából vagy kisgazdaságból származó jövedelemmel, a háztartások 47,8 százalékának volt ilyen forrásból származó jövedelme. A Budapesten kívüli városok háztartásai esetében a kisgazdasággal vagy mellékmunka-jövedelemmel rendelkező háztartások aránya 48,7 százalék volt 1987-ben, a községi háztartások esetében természetesen ez az arány jóval magasabb, 67,4 százalék. Hangsúlyozni kívánom, hogy csak azokra a háztartásokra vonatkoznak ezek az adatok, amelyekben legalább 10 000 forint értékű jövedelem származott kiegészítő forrásokból. Ezek mellett nyilvánvalóan sok ezer olyan háztartás van, amelyek a ház körüli kiskertben, telken, üdülőben gyümölcsöt, zöldséget termelnek, esetleg kisállatokat tartanak, saját fogyasztásra, s az ebből származó jövedelmük nem éri el az évi 10 000 forintot.

A restriktív gazdaságpolitika nemcsak a lakosság jövedelmének keletkezésére, hanem azok felhasználására is számottevő mértékben hatott. Ez egyfelől a lakosság biztonságátudatát rendítette meg, és kétirányú hatással járt: a lakosság igyekezett a pénzt olyan javakba fektetni, amelyek értékállóak, sőt értéküket inkább növelik (ilyenek az ingatlanok, üdülők, különböző jelentős összegeket képviselő értéktárgyak, és az utóbbi egy-két évben egyre inkább a legális és illegális forrásból származó külföldi valuták). A lakosság másik hányada nem rendelkezett olyan jövedelemmel, hogy ilyenfajta teaurálási folyamatot el tudjon indítani vagy fokozni, ezek körében inkább a könnyelmű pénzgazdálkodás érvényesült.

A megtakarításra hajlamos lakossági rétegek egyre inkább igénybe vették azokat a megtakarítási formákat, amelyek az inflációnak jobban ellent tudnak állni (ilyenek a különböző kötvények, letétjegyek stb., kevésbé növelték viszont az OTP betétszámlákat).

A gazdasági és társadalmi folyamatok kölcsönhatásában, s elsődlegesen a belső egyensúly szempontjából, a lakoságnak mint jövedelemtulajdonosnak a magatartása nagy jelentőségű. Jelentős azért, hiszen a lakosság nettó megtakarításainak növekedése visszaáramlik a különböző pénzügyi intézményekhez, és újra bevezethető a termelésbe, de fontos azért is, mert hiszen a vásárlóerő és az árualapok közötti összhangot biztosítani kell ahhoz, hogy a válságból való kijutást legalább meg lehessen alapozni.

A lakosság megtartásának egyik, úgyszólván kiszámítható formája az, hogy az inflációra gyors pénzelköltéssel, áruvásárlással reagál, s ez érzékelhető volt mindazokban az években, amikor az infláció mértéke növekedett. Ez természetesen együtt járt azzal, hogy kevesebb pénz jutott beruházásokra, megtakarításokra. Ezt jól szemlélteti a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

A lakosság pénzjövedelmének felhasználása

Megoszlás (százalék)

Év	Pénzjövedelem	Hitelfelvételi többlet és egyéb nem jövedelem jellegű bevételek	Rendelkezésre álló pénzösszeg	vásárolt fogyasztás	Felhasználás lakás beruházási kiadás	pénzmegtakarítás
1980	94,6	5,4	100,0	88,5	7,3	4,2
1981	94,8	5,2	100,0	88,3	6,4	5,3
1982	94,7	5,3	100,0	88,5	6,8	4,7
1983	93,7	6,3	100,0	86,9	7,0	6,1
1984	93,3	6,7	100,0	86,3	7,6	6,1
1985	93,6	6,4	100,0	86,2	7,3	6,5
1986	92,3	7,7	100,0	84,7	7,8	7,5
1987	91,1	8,9	100,0	86,7	7,8	5,5
1988	95,1	4,9	100,0	85,8	7,8	6,4

Forrás: Főbb népgazdasági folyamatok 1979-1987. KSH Budapest.

A lakossági magatartás főbb elemei ezekből az idősorokból leolvashatók. A lakásberuházásra fordított hányad lényegében azonos szinten volt a nyolcvanas évek első felében, valamelyes növekedést mutatott a nyolcvanas évek második felében. Számításba kell azonban venni, hogy a gyorsan növekvő lakás- és építőanyagárak miatt ez csökkenő volument jelent. Azt is figyelembe kell venni, hogy a nyolcvanas évek közepén a lakáshoz jutást igen kedvező kamatozású hitellel alapozta meg a kormány, éppen azért, hogy a rendkívül nyomasztó lakáshiányon valamelyest enyhíteni lehessen. Azóta az új hitelek kamatai már jóval kedvezőtlenebbek, és ez a lakosság lakásberuházási szándékait óhatatlanul csökkenti (bár nem mindig a szándékot, sokkal inkább a lehetőséget). Ezek a változások egyértelműen az alacsony jövedelmű, pályakezdő, többgyermekes családok körét érintik, akik reménytelen helyzetbe jutottak a magas lakáshitel-kamatok bevezetésével. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az alacsony kamatozású hitelet korántsem csak az arra rászorulóknak vették igénybe, hanem olyanok is, akiknek a jövedelmi helyzete ezt nem tette volna indokolttá. Visszamenőleges változást azonban a kétoldalú szerződés egyoldalú módosításával a jelenlegi politikai helyzetben nem lehet hozni, ez a vezetés iránti amúgy is csökkenő bizalmat tovább rontaná. Sokan vettek igénybe személyi és fogyasztási hiteleket is, bár ezek értéke mindössze 3 milliárd forint körül volt 1987-ben, egy réteg bevásárlását azonban ezek az összegek alapozták meg.

A jelentősen növekvő infláció mellett a lakosság megtakarítási szándékainak módosulását jelzik a következő adatok: míg 1986-ban a lakosság 268 milliárd forint értékű takarékbetét-állománnyal rendelkezett, ez 1988-ra mindössze 297 milliárd forintra nőtt. Ha figyelembe vesszük, hogy a növekmény számottevő hányada a kamatok hozzáírásából származott, akkor látható, hogy e tekintetben valós növekedés alig van. Ugyanakkor – nem kis mértékben a kedvezőbb feltételek mellett – a BC számla figyelembevétele nélkül az OTP-devizabetétek forintértéke csaknem megkétszereződött, az 1986. évi 6,9 milliárd forintról 12,9-re nőtt 1988 végére. A lakosság jelentős értékpapír-állománnyal is rendelkezik, 1988-ban 14,7 milliárd értékű kötvénnyel, 4,7 milliárd értékű kincstárjeggyel és 6,9 milliárd értékű letéti jeggyel. Ezek az új formák kedvezőbbek 1989-ben is, s így a lakosság a megtakarítható összegeit szívesebben fekteti ilyen értékpapírokba.

A fenti összegek mellett évről évre ugrásszerűen növekszik az úgynevezett BC (utazási) számlára befolyó összegek nagysága. Forintba átszámítva ez 1988-ban 6,6 milliárd forintot tett ki. Ehhez még hozzájönnek azok az összegek, amelyeket közvetlenül valuta formában őriz otthon a lakosság, s amelyek ugyancsak a megtakarítások értékét növelik, s a világútlevél kiadását követően a külföldi bevásárlások lehetőségét is bővítették. A lakoságnál elfekvő valuták előcsalogatására a kormány már több intézkedést is hozott, ezek nem mindig érték el a várt eredményt. A lakosság zöme nem bízik a kormány gyakran változó, s olykor ellentétes irányú intézkedéseiben. A valutaszámlák egységesítése pedig egyaránt érdeke a gazdaságnak és a társadalomnak.

A gazdasági helyzet fokozódó romlása miatt a lakosság szempontjából a legnehezebb problémát a *lakáshoz jutás* jelenti, elsősorban a fiatal pályakezdő rétegek számára, ezért érdemes ezt a témát igen röviden szemügyre venni.

A hetvenes évek második felében évenként átlagosan 80-90 ezer lakás épült Magyarországon. Ezek száma a nyolcvanas években igen gyorsan csökkent, 1985-ben már csak 72,5 ezer, 1987-ben 57,2 ezer, 1988-ban pedig 50,6 ezer lakást építettek az országban. A lakásépítés csökkenése Budapesten volt a legnagyobb mértékű: 1981-ben 16 900 lakást építettek, s ez fokozatosan csökkent az 1988. évi 8 és fél ezer lakásra. A csökkenés – mind országosan, mind a fővárosban – elsősorban abból adódott, hogy megszűntek

azok a lakásépítési formák, amelyeket a hatvanas-hetvenes években megszoktak a lakásigénylők. Mig akkor évenként körülbelül 30 ezer állami lakás épült, a nyolcvanas évek első felében már csak évi 15 ezer, és 1986–1988-ban még tovább csökkent a számuk. Ezért azok a rétegek, amelyek korábban állami lakást igényeltek, most arra kényszerültek, hogy a magánlakás építéssel, vásárlással *kíséreljék meg* megoldani igényüket (holott jó néhányan vannak köztük olyanok, akik erre képtelenek). A magánérőből felépített lakások korábban is korszerűbbek, magasabb komfortfokozatúak voltak, s így a lakásállomány szempontjából kedvezőbbek. A magánérő építkezést az állam jelentős kölcsönökkel is támogatta. Mindennek ellenére a magánérőből felépített lakások száma is csökkent, ez a nyolcvanas évek első felében még évenként 55-60 ezer volt, 1987-ben már csak 49 400 és 1988-ban 45 400. Ezek túlnyomó többségét is állami kölcsönrel építették, például 1987-ben 32 400 lakáshoz adott az állam jelentős mértékű kölcsönt. Megszűnt azonban a magánérő lakások közül a legkedvezőbb forma, az úgynevezett „tanácsi értékesítésű lakás”, s ezt az állam megkísérelte a gyermekekkel kapcsolatos szociálpolitikai kedvezmények növelésével s ezek körének bővítésével ellensúlyozni, ez azonban nem teljes mértékben tudta kompenzálni a tanácsi értékesítésű lakások kedvezményeit.

Van az elmúlt évtizedek lakásépítéseinek a társadalom számára egy igencsak hátrányos oldala: az állami építésű lakások igen kicsinyek voltak (1985-ben például átlagosan 54,8, 1987–1988-ban is csak mindössze 60 négyzetméter körüli lakásokat építettek)! Ugyanakkor a magánérőből épült lakások alapterülete ennél jelentősen nagyobb volt, meghaladta a 80 négyzetmétert, esetenként elérte a 85-86 négyzetmétert. Ezek a lakások sem alkalmasak azonban arra, hogy többgenerációs háztartások megfelelő feltételek között együtt éljenek. Azt a problémát tehát, amit az egyre növekvő létszámú idős népesség ellátása jelent a család és a társadalom számára, tovább növeli az is, hogy a magyar lakásállomány nem is alkalmas az idős szülők befogadására, ellátására. Önmagában ez a körülmény is bővíti azoknak a körét, akik szociális otthonra várnak, vagy pedig kórházi elhelyezést kapnak, szociális otthoni vagy a lakáson belüli ellátás helyett. Mindennek természetesen van továbbgyűrűző hatása a társadalomban. A megoldatlan egészségügyi ellátás nem kis mértékben abból adódik, hogy a kórházi ágyak mintegy harmadán krónikus betegeket ápolnak, holott ezeket aktív kórházi ágyként lehetne igénybe venni. A témát más oldalról közelítve pedig azt tapasztaljuk, hogy a gyermekek ellátása sem oldható meg a kívánatos mértékben. Sok a felügyelet nélküli gyermek, hiszen nincs otthon olyan nagyszülő, aki e feladatot ellátná.

A lakáshelyzet átlagos képe nemzetközi összehasonlításban nem tűnik kedvezőtlennek: az ország lakásállománya 1988 elején 3923 ezer lakásból állt, az állománynak 18,9 százaléka egyszobás, 48,1 százaléka kettőszobás, 33 százaléka pedig három- és többszobás volt, mind a darabszám, mind az arányok lényegesen jobbak a tíz évvel korábbinál. Az sem kedvezőtlen, hogy 100 szobára 122 fő jut. Ha azonban egy kicsit mélyebben vizsgáljuk a kérdést, akkor látható, hogy ebből az országos lakásállományból eléggé eltérő összetételű lakásállomány jut a fővárosra, a főváros körüli agglomerációra, az ipari nagyvárosokra, és megint csak mások a vidékre, a falvakra, a tanyavilágra. Ugyancsak eltérő a kép akkor, ha a lakásállomány összetételét a családok összetételével vetjük össze.

Csupán néhány példa a különbségek érzékeltetésére: az 1988-ban épített budapesti lakásoknak 24 százalékában volt 3 vagy annál több szoba. Ez az arány Győr-Sopron megyében 61,6, Heves megyében 56,5, Nógrád megyében 56,3, Somogy megyében 56,9, Veszprém megyében 60,8 százalék, s még a legkisebb megyékben is meghaladta a 30 százalékot. Megváltozott a munkáltatók lehetősége is a dolgozók lakáshoz jutásá-

nak segítésében, s mindez oda vezetett, hogy a legreménytelenebb helyzetbe a nagyvárosokban élő fiatal lakásigénylők jutottak, s közülük is azok, akiknek családi, rokoni kapcsolatai nem teszik lehetővé azt, hogy magánlakás építésére vállalkozzanak.

Az az igény, hogy a bérek egy majdani bérreform keretében a munkaerő valós újratermelési költségeit tartalmazzzák, és az újratermelés költségei közé a lakáshoz jutás és a lakás fenntartása is bekerüljön, úgy vélem, nem realizálható az ezredfordulóig, de talán még az azt követő évtizedben sem. Így növekszik azoknak a száma, akiknek a jövedelme a lakásra gyűjtést nem teszi lehetővé, elkeseredettsége pedig, éppen azért, mert reménytelennek látszik önálló lakáshoz jutása, nőttön nő. Kérdéses, hogy megoldható-e a jelenlegi politikai krízis anélkül, hogy ezeknek a rétegeknek e helyzetén érdemlegesen ne javítana a kormányzat?

Az előzőekben felsorolt adatok, elemzések elsősorban azt támasztják alá, hogy a gazdaság érdemleges előrehaladását csak akkor lehet biztos alapokra helyezni, ha a döntést hozók nem feledkeznek meg a gazdasági intézkedések jól kitapintható társadalmi hatásairól. E téren pedig változtatni kell a korábbi magatartáson. A tervezés több évtizede a lakossági fogyasztást az „elosztás” (már a szóhasználat is érdekes!) egyik szférájának kezelte és a maradék-elv alapján tervezte. Tehát a jól-rosszul megtervezett gazdasági folyamatok mellett számították ki azt, hogy mi marad lakossági célra. Nem vették figyelembe azokat a továbbgyűrűző s az esetek többségében a gazdaságra visszaható folyamatokat, amelyeket egy-egy cselekvés, részdöntés indukál.

Másik levonható tanulság az elmúlt évtized tapasztalatából az, hogy a lakosság egyre kevésbé homogén. Reflexiói rétegenként érzékelhetően különböznek. Ezzel pedig a döntést hozóknak számolniuk kell. A pálya kezdeti szakaszában (cca első 10 évben) élő értelmiségiek jövedelmének relatív (a többi rétegekhez és az összehasonlítható nemzetközi előnyhöz mért) lemaradása nemcsak társadalmi és közvetett gazdasági hatásokkal járt, hanem előkészítette a talajt a már érlelődő politikai krízisre is. Ez a réteg sokáig nem tudott a szakmájában, főmunkahelyén érvényesülni, a létszükségletként végzett kiegészítő tevékenység pedig elvonta erőit attól, hogy tehetségét, képességeit elsődlegesen főállásban bontakoztassa ki.

A pálya másik végén elhelyezkedő réteg, a nyugdíjasok és a közvetlen nyugdíj előtt állók pedig gyakran már nem képesek többletjövedelem szerzésére. S e számban egyre növekvő réteg elkeseredettsége életszínvonala zuhanásszerű csökkenése miatt ugyan-csak továbbgyűrűző hatással jár. A mind alacsonyabb életszínvonalú idősök egyre inkább rászorulnak (sajnos olykor csak rászorulnának) középkorú, amúgy is sok problémával küzdő gyermekeik támogatására.

A tapasztalatok, s nem kis mértékben az adatok azt is jelezték, hogy a lakosság áruvásárlási igényeit, a belső piacot nem szabad másodlagosként kezelni, ez *valós piac*, vagy azzá kell váljon mielőbb, ahol a piac törvényei érvényesülnek, s nem az ezeket figyelmen kívül hagyó tervek. S ha ez igaz, akkor a lakosság minőségi és választéki igényeit a termelést, a gazdálkodást dinamizáló tényezőként is számításba kell venni.

MATUS JÁNOS

Az Egyesült Államok választási rendszere

A VÁLASZTÁSOK SZABÁLYOZÁSA

Az amerikai választási rendszer alapelvei és sajátosságai szorosan összefüggnek a politikai rendszer felépítésével és működésével. Mind a választási, mind a politikai rendszer alapelveit az 1787-ben elfogadott alkotmány határozza meg, amelyet a brit birodalomtól függetlenné vált 13 keleti partvidéki állam képviselői dolgoztak ki a Philadelphiában összehívott kongresszuson. Az elmúlt kétszáz év alatt a Törvényhozás 26 alkotmánymódosítást és kiegészítést (amandment) fogadott el, amelyek közül az első tíz az emberi jogokat (Bill of Rights) tartalmazza (1791-ben ratifikálták), öt módosítás (14., 15., 19., 24. és 26.) pedig a választásokkal kapcsolatos. A legutolsó, az 1971-ben ratifikált 26. módosítás, 21-ről 18 évre csökkentette a szavazásra jogosultak korhatárát.

Az amerikai alkotmány megalkotói központi feladatuknak a kormányzati hatalom struktúrájának kialakítását, a hatalmi ágazatok egymástól való elhatárolását, funkcióik pontos leírását és a hatalmi ágazatok közötti ellenőrző és egyensúlyozó mechanizmusok létrehozását tekintették. Ennek megfelelően beszélhetünk egymástól független törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalomról. Az alkotmány mindhárom hatalmi ágazatnak nagy önállóságot biztosít, ugyanakkor a túl nagy hatalom koncentráldásának és az azzal való visszaélésnek a megakadályozására olyan működési mechanizmust hozott létre, amely lehetővé teszi a döntések körülhatárolt körének – elsősorban törvények alkotásának – kölcsönös megkérdőjelezését. Az elnök, mint a végrehajtó hatalom feje, megvétózhatja a Törvényhozás döntéseit, amelyet ez utóbbi csak akkor bírálhat felül, ha mindkét házban – Képviselőház és Szenátus – minősített, kétharmados többséget képes felsorakoztatni törvényjavaslatai mellett. A Törvényhozás azonban megtagadhatja az elnök döntéseinek támogatását, ennek következtében például az elnök által már aláírt nemzetközi szerződések hiúsulhatnak meg. A Legfelső Bíróságnak (Supreme Court), mint a bírói hatalom letéteményesének feladata a jogszabályok utólagos normakontrollja, ily módon lehetősége van mind az elnök, mind a Törvényhozás által kezdeményezett törvények hatálybalépésének megakadályozására, s – egyedi kereset esetén – jogszabályokat alkotmányellenesnek deklarálni. A Legfelső Bíróság működésére az elnök azon az úton képes hatást gyakorolni, hogy ő nevezi ki a kilenc tagból álló testület tagjait meghatározatlan időre, gyakorlatilag életük végéig. A Törvényhozásnak viszont joga van megtagadni a kinevezés jóváhagyását. Ezek a kölcsönös ellenőrző mechanizmusok általában lelassítják a döntési folyamatokat.

Az Egyesült Államok 50 állama mindegyikének külön alkotmánya van. Az egyes államok hatalmi struktúrája szorosan követi a szövetségi hatalmi struktúrát, egyetlen ki-

vétel Nebraska állam, amelynek csak egykamarás törvényhozó testülete van. Az egyes államok élén a végrehajtó hatalmat a kormányzó testesíti meg. A bírói hatalmat az úgynevezett „területi bíróságok” képviselik, amelyeknek alárendelten működik a választott „békebírók” rendszere. Az államok végrehajtó hatalmi ágazatában a választásokkal összefüggésben meg kell említeni az államtitkár (Secretary of State, de nem azonos a külügyminiszterrel) személyét, akinek kulcsszerepe van az elnökválasztás évében a kijelölt államokban megrendezett előválasztások előkészítésében és lebonyolításában.

A választásokkal összefüggésben meghatározó szerepe van az amerikai politikai rendszer azon sajátosságának, hogy két nagy párt, a Demokrata Párt és a Republikánus Párt versengésére és politikai váltogazdálkodására épül. Az elmúlt másfél évszázad során a választópolgárok a választással betöltött hatalmi funkciókba szinte kizárólag a két párt jelöltjei közül választottak. A pártok 1840 óta rendeznek országos elnökjelölő konvekciókat. Az elmúlt 150 év alatt az Egyesült Államoknak csak demokratapárti vagy republikánus elnökei voltak. A Törvényhozásba bekerültek ugyan kisebb pártok képviselői is, de elenyésző kisebbségben maradtak. Az elmúlt három évtizedben pedig mindössze 1-2 más párthoz tartozó képviselő vagy szenátor került megválasztásra. Kisebbségi pártok jelöltjeinek vagy független jelölteknek minimális esélyük van a megválasztásra. Ez a helyzet annak következtében alakult ki, hogy mindkét nagy párt tartós erőfeszítéseket tett minél szélesebb tömegbázis kialakítására, ennek érdekében programjait mértéktartóan alakította ki. Igen gyakran csak minimális különbség van programjaik között. Kifejezetten erőteljes törekvés tapasztalható mindkét párt részéről a külpolitikával kapcsolatos egyetértés kialakítására.

Mindkét nagy pártra jellemző az európai pártokénál jóval lazább szervezeti keret, ennek következtében szinte kizárólag az elnökválasztási években fejtenek ki nagy aktivitást. Ezekben a periódusokban azonban igen jól működő szervezeti mechanizmusok aktivizálódnak, részben a párt megfelelő jelöltjeinek kiválasztása érdekében az elnökválasztások időszakában, majd az országos pártkonvenció után, a párt elnökjelöltjének megválasztása érdekében. Mindkét pártnak államonként részletesen kidolgozott szabályzata van a jelölés, a küldöttválasztás és az elnökválasztás lebonyolítására.

Az Egyesült Államok alkotmánya nem tesz említést a pártokról, létrehozásukra és működésükre azonban jogi alapot biztosított az úgynevezett „első alkotmánymódosítás”, amely a szólási és gyülekezési szabadságról rendelkezik.

Az alkotmánynak és az egyes pártoknak a választási folyamatra vonatkozó szabályozása mellett az idők folyamán a Kongresszus – mint a választások legfőbb törvényes felügyelője – egy sor törvényt fogadott el egyes részproblémák szabályozásának módosítására. Ide sorolhatók azok a törvények, amelyek az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején a faji megkülönböztetés választásokban meglevő maradványainak felszámolására irányultak. Ennek keretében szüntették meg azt a gyakorlatot, amely az analfabétákat megfosztotta a választójogtól, pontosabban különböző teszteknek vetette alá a választókat. A hetvenes években számos törvényt hoztak a választási kampányok finanszírozásának szabályozására, részben a magánszemélyektől elfogadható összegekre, részben a költségvetésből igénybe vehető pénzekre.

A VÁLASZTOTTAK KÖRE

Az Egyesült Államok elnökét és alelnökét négyévenként választják közvetett szavazással. Az első fordulóban az egyes államok választópolgárai úgynevezett elektorokat választanak, akiknek a programját lényegében valamelyik elnökjelölt támogatása alkotja.

A választók annak alapján szavaznak az elektorokra, hogy azok melyik elnökjelöltnek ígérték szavazatukat. Minden állam annyi elektort választhat, amennyi képviselőt és szenátort együttvéve küldhet a szövetségi törvényhozásba. Ez összesen 538 elektort jelent (435 képviselő + 100 szenátor + 3 elektor Washington D.C-ből). Egy-egy állam összes elektorának a szavazatait az a jelölt nyeri el, aki a szavazatok többségét megszerezte. Elnökké és alelnökké választható az a személy, aki betöltötte 35. életévét, az Egyesült Államok állampolgára és legalább 14 éve az országban él. Eredetileg az alkotmány nem határozta meg, hányszor választható valaki az Egyesült Államok elnökévé. Az 1951-ben elfogadott 22. számú alkotmánymódosítás két terminusra – 8 év – korlátozza a választhatóságot.

A Képviselőház tagjait két évre választják. Minden állam a lakosság lélekszámának arányában küldhet képviselőket a szövetségi Képviselőházba. A lakosság arányaiban bekövetkezett változásokat a 10 évenként megszervezett népszámlálásokkal követik nyomon. Amennyiben a népesség mozgása ezt indokolja, változtatják az egyes államok választható képviselőinek számát a választási körzetek számának növelésével vagy csökkentésével. Az 1970-ben és 1980-ban tartott két népszámlálás között például New York állam lakossága olyan mértékben csökkent, hogy öttel csökkentették a választókörzetek és ennek megfelelően a képviselők számát. Ugyanakkor Florida államban a népességszaporulat következtében négy új körzetet és képviselői helyet hoztak létre. Minden tíz évben lényegében újraelosztják a képviselői helyeket az egyes államok között, miközben a Képviselőház összlétszáma, amelyet a Törvényhozás jogosult megállapítani, hosszabb távon állandó. A Képviselőház tagjainak számát, amely jelenleg is érvényben van, 1913-ban állapították meg. Az 50 államból jelenleg összesen 435 képviselőt választanak, a legtöbbet – 45-öt – a legnépesebb állam, Kalifornia. A legkisebb államok, mint Delaware, Észak-Dakota, Dél-Dakota, Vermont és Wyoming egy-egy képviselőt választhatnak.

Az alkotmány szerint képviselővé választható az a személy, aki betöltötte 25. életévét, legalább 7 éve az Egyesült Államok állampolgára, és abban az államban van állandó lakhelye, ahol megválasztják.

A Szenátus tagjait hat évre választják. Az Egyesült Államok minden állama két szenátort küldhet a Szenátusba, amelynek létszáma – Alaszka és a Hawaii-szigetek csatlakozásával – 1960-ban 100-ra növekedett. A szenátorra választás feltétele a 30. életév betöltése, legalább 9 éves amerikai állampolgárság és az adott állam területén állandó lakhely birtoklása.

1845-ben a Törvényhozás november hónap első hétfője utáni keddet jelölte ki az elnökválasztás időpontjaként, majd 1872-ben úgy rendelkezett, hogy a képviselőket és a szenátorokat is ezen a napon kell választani. Minden negyedik évben – legutóbb 1988-ban – ezen a napon választják meg az Egyesült Államok elnökét, alelnökét és újraválasztják az egész Képviselőházat és a Szenátus tagjainak egyharmadát. A két elnökválasztás közötti félidőben – legutóbb 1986-ban – az egész Képviselőházat és a Szenátus egyharmadát érintő választások zajlanak. Ezek a közbeeső választások jóval kevesebb figyelmet vonzanak mind belföldön, mind külföldön. Legfontosabb szerepük abban van, hogy megváltoztathatják a két párt közötti erőviszonyokat a Törvényhozásban, a politika alapvető irányait azonban nem érintik.

A szövetségi szintű választásokkal párhuzamosan zajlanak a választások az egyes államokban és a helyi közigazgatás szintjein. Az egyes államoknak eltérő választási menetrendjük van. A kormányzókat a két elnökválasztás közötti felező időben választják az államok negyötödében, a többiben ettől eltérő szabályozás érvényesül. Ugyancsak államonként eltérő a helyi törvényhozó testületekbe történő választás is.

A nagyvárosokban és a kisebb településeken rendezett helyi választások központi szereplői a polgármesterek, a városi tanácsok tagjai és az úgynevezett „városi menedzserek”. A helyi igazságszolgáltatás választott tisztségviselői a kisebb jelentőségű jogi ügyekben eljáró „békebírók”, akik a területi bíróságok irányítása alatt tevékenykednek.

Az államok szintjén és a helyi szinteken zajló választások jogi szabályozása igen változatos képet mutat, az egyetlen kötelező központi előírás, hogy valamennyi választást a szövetségi törvényben előírt napon, vagyis november hónap első hétfőjét követő kedden kell megtartani.

A JELÖLTVÁLASZTÁS

Országos szinten a legnagyobb figyelem az elnökjelöltek kiválasztását kíséri. Első szakaszban a pártokon belül folyik a versengés a pártvezetés és az elkötelezett párttagság támogatásának megszerzéséért. Ez a szakasz az országos pártkonvencióval zárul, amelyre a nyári hónapokban – június, július, augusztus – kerül sor az Egyesült Államok valamelyik nagyvárosában. A demokraták és a republikánusok eltérő helyen és időben tartják elnökjelölő konvenciójukat.

Az alkotmányt készítők eredetileg nem számoltak a pártok szerepével az elnökjelöltek kiválasztásában. Eredeti szándékuk az volt, hogy a szavazók által megválasztott elektorok a választói szándékaitól függetlenül jelölik és választják az elnököt és az alelnököt. A 19. század elején azonban a pártok megjelenésével egyre inkább háttérbe szorult az elektorok önálló jelöltválasztó szerepe, majd le kellett mondanai arról a jogukról is, hogy egyénileg döntsenek szavazatukról. Mára kizárólag transzmissziós szerepet töltenek be, közvetítik a választópolgárok szavazatait. Több amerikai alkotmányjogász ezért az utóbbi időben megkérdőjelezte az elektori rendszer fenntartásának célszerűségét. Az elnökjelöltek kiválasztásában hagyományosan kiemelkedő szerepe van a pártok különböző szintű vezetőségeinek, mindenekelőtt a párt országos elnökének. Az európai pártvezetőkhez képest azonban az amerikai pártvezetők kevésbé látványos pozícióval rendelkeznek, befolyásukat inkább a színpalak mögött fejtik ki, szereplésük távolról sem olyan látványos, mint a jelölteké. Egyik fontos szerepük a magánszemélyektől és szervezetektől származó pénzügyi támogatás szervezése. Egy jelölt esélyeinek nagymértékű növekedését eredményezi a párt országos vezetőjének nyilvános támogatása. A legutóbbi, 1988-as választásokon azonban érezhetővé vált egy, a korábbiaktól eltérő tendencia. A pártok jelöltjei a korábbiaknál lazább kötelékkel kapcsolódtak országos vezetőségeikhez. Ugyanakkor szorosabb kapcsolatokat építettek ki a pénzügyi támogatást nyújtó személyiségekkel és szervezetekkel. Erőteljesebben érvényesült az a tendencia, hogy a támogatók nem a pártvezetés közvetítésével, hanem közvetlenül keresték a kapcsolatokat az egyes jelöltekkel.

Az elmúlt másfél évtized szembetűnő tendenciája volt az úgynevezett politikai akcióbizottságok tevékenységének felerősödése. A politikai akcióbizottságok politikai-ideológiai alapon szerveződött militáns csoportok, amelyek célja a velük azonos platformon álló jelöltek megválasztásának elősegítése. A legaktívabbak a konzervatív irányultságú akcióbizottságok voltak, amelyek 1980-ban nagymértékben hozzájárultak Ronald Reagan elnökké választásához. Tevékenységüket alapvetően két irányban fejtették ki. Egyrészt postai úton nagy mennyiségű propagandaanyagot küldtek szét nagyszámú választópolgárnak, szavazataik megszerzése érdekében, másrészt igen aktív pénzgyűjtő kampányokat szerveztek. Mivel a törvény szigorúan szabályozza a pénzügyi támogatások mértékét – magánszemélyek az elnökjelöltnek egy választásra

maximum 1000 dollárt, érdekcsoportok és szervezetek 5000 dollárt adományozhatnak – a szükséges összegek összegyűjtéséhez széles választói kört érintő tevékenységre van szükség. A nyolcvanas években erőteljesen megnövekedett a politikai akcióbizottságok száma. A centrumtól jobbra tolódtak és szélsőséges pozíciókat is képviseltek. Szerepük az utóbbi időben vitatottá vált. Szó van arról, hogy a jelenlegi adminisztráció a bizottságok rendszerét fel kívánja számolni.

Az elnökjelölés folyamata azzal kezdődik, hogy a pályázók maguk jelentik be részvételüket az elnökségért folyó versengésben. Ez legkorábban a választások előtt másfél évvel történik, legkésőbb a választási év januárjában vagy februárjában, az első elnökválasztás előtt, amelyre hagyományosan New Hampshire államban kerül sor.

A jelöltválasztás fontos szakasza a februártól június elejéig tartott előválasztások, amelyek eldöntik, hogy az egy párton belül versengő jelöltek közül ki számíthat a legnagyobb valószínűséggel a választók többségének támogatására. Ő lesz a párt jelöltje.

Az előválasztások megszervezése az államok feladata. Az elnökjelölteknek különböző adminisztratív és egyéb feltételeknek kell megfelelni. Több államban kisebb-nagyobb összegeket kell befizetni a jelöltek regisztrálását végző választási bizottságoknál vagy államtitkárnál meghatározott határidőre. Más államban előzetesen be kell mutatni a támogató küldöttek listáját.

Az előválasztásokat részben az adott állam törvényei, részben a pártok szabályzatai alapján szervezik. A történelem során eltérő módon alakult az államok részvétele a jelöltválasztás folyamatában. Az első előválasztásokkal kapcsolatos törvényt Florida állam törvényhozása fogadta el 1904-ben, őt követte Wisconsin állam 1905-ben. Ezt követően folyamatosan szaporodott az előválasztásokat rendező államok száma, 1980-ban már harmincöt államban került sor előválasztásra.

Az előválasztások tulajdonképpen kettős célt szolgálnak. Egyrészt a párttagok szavazatai alapján jelzik, hogy a párt melyik jelöltje élvezi a legnagyobb népszerűséget és támogatást, másrészt alkalmat biztosítanak a párt küldötteinek megválasztására a helyi, az állami és az országos értekezletekre. Az elnökjelöltek népszerűségének mérése és a küldöttek megválasztása végső soron összekapcsolódik. Egy adott államból a párt országos konvenciójára megválasztott küldöttek aránya úgy alakul ki, amilyen százalékban az egyes jelöltekre adott szavazatok megoszlának. Egyes államokban a győztes jelölt valamennyi küldött szavazatát elnyeri. Más államokban a megszerzett szavazatok arányában szerzi meg a küldöttek támogatását. A kialakult rendszer alapján az országos pártkonvenció előtt már pontosan tudni lehet, melyik jelölt szerzi meg pártja jelöltségét az elnöki posztra.

A hatvanas évek végétől a pártok egyre nagyobb gondot fordítanak a szavazói bázis kiszélesítésére. Különösen a Demokrata Párt tett nagy erőfeszítéseket, hogy mozgósítsa a különböző etnikai csoportokat, a fiatalokat és a nőket a különböző szintű küldöttek és az elnökjelöltek megválasztására.

Az országos konvencióra előre meghatározott számú küldöttet választanak. 1988 nyarán a Demokrata Párt konvencióján 4162, a Republikánus Párt konvencióján 2277 küldött vett részt. Az országos konvencióra az egyes államok által küldhető delegátusok arányos elosztásánál az alábbi szempontokat veszik figyelembe: 1. az adott állam népességének száma, 2. a legutóbbi két választáson az adott párt jelöltjeire leadott szavazatok átlaga, 3. a nyilvántartásba vett párttagok száma. A Demokrata Párt elnökjelölt konvencióján megjelenő jóval nagyobb számú küldöttnak az a magyarázata, hogy a Republikánus Párténál jóval nagyobb számú nyilvántartásba vett tagja van.

A konvenció a jelöltválasztás utolsó aktusa, ahol megválasztják a párt elnökjelöltjét. Ez egy többnapos, látványos külsőségek közepette zajló, országos érdeklődést kiváltó

eseménysorozat, ahol elfogadják a párt választási platformját és a résztvevők meghallgatják a párt vezetőinek ünnepélyes, általában retorikailag hatásos beszédeit. Az esemény csúcspontja az elnökjelöltség elfogadását bejelentő beszéd a jelölt részéről, amely inkább az ünnepélyességre, mint a tárgyszerűsége törekszik. Végül az elnökjelölt a konvención jelenti be, kit választott alelnökjelöltnek. Az alelnökjelölt kiválasztása általában a színpalak mögött történik és végső soron a párt különböző áramlatai közötti alkudozás és kompromisszum eredménye. Fontos szempont, hogy segítségére legyen a jelöltnek a párt egésze támogatásának megszerzésében, és ugyancsak járuljon hozzá a novemberi választások sikeréhez. Általában arra is gondot fordítanak, hogy az elnök és az alelnökjelölt bizonyos fajta egyensúlyt képviseljen ideológiai és politikai beállítottság tekintetében, valamint földrajzi értelemben. Erőteljesen konzervatív elnökjelölt nagy valószínűséggel választ mérsékelt vagy liberális nézeteket valló alelnökjelöltet, vagy egy északi államból származó déli államból származót.

Az elnökválasztás költséges folyamat. Kampányának tervezésében minden jelöltnek a rendelkezésére álló pénzből kell kiindulni. Ez két részből áll. Az egyik részt a magánszemélyek és szervezetek adományai alkotják, a másik rész a szövetségi költségvetésből kiutalt összeg. A költségvetési támogatásra az a jelölt tarthat igényt, aki legalább 20 államban egyenként minimum 250 dollár magánadományt képes volt összegyűjteni. Ebben az esetben ugyanannyi támogatásra jogosult, amennyit magánadományokból összegyűjtött. Ez az úgynevezett „matching fund”. A központi támogatás mértéke nem haladhatja meg a törvény által meghatározott maximálisan elkölthető kampányösszegek 50 százalékát. A kampánycélokra összegyűjtött közadományok kezelését és a velük kapcsolatos jelentéstételt a törvények részletesen szabályozzák és szigorúan szankcionálják.

A választásokkal kapcsolatos törvényességi felügyeletet a Képviselőház és a Szenátus egy-egy tisztségviselőjéből, valamint az elnök által kinevezett személyekből létrehozott Szövetségi Választási Bizottság látja el.

VÁLASZTÁSI KAMPÁNY

A választással betölthető közhivatalokra pályázó jelöltek legfontosabb feladata azoknak a céloknak és programoknak a széles körű ismertetése, amelyeket megválasztásuk esetén követnek. A megszerezhető szavazatok száma attól függ, milyen széles körhöz jutnak el a jelöltek nézetei és milyen mértékben szerzik meg a választók támogatását. Az Egyesült Államokban országos kampányt csak az elnökjelöltek folytatnak, a szenátor és képviselőjelöltek csak saját államaikban, illetve választási körzeteikben versengenek a szavazatokért.

Az elnökválasztási kampány nagyjából három szakaszra osztható. Az első szakasz a jelöltség bejelentésétől az előválasztások megkezdéséig tart. A jelöltek saját maguk döntenek el, mikor kezdik meg kampányukat. Ebben a szakaszban megszervezik a különböző szakemberekből álló stábokat, amelyek folyamatosan végzik a kampánnyal kapcsolatos bonyolult, sokoldalú tevékenységet. A szakemberek kiválasztásában elsődleges szempont a jelölthöz való személyes viszony és lojalitás. Az első szakaszban építik ki az egyes államokban a pártaktivisták hálózatát, amely fontos szerepet játszik az előválasztások lebonyolításában. A jelöltek sokat utaznak, igyekeznek minél több helyre eljutni és minél több választóval személyesen is találkozni és jó benyomásokat kelteni a választók különböző csoportjai körében. Fontos része a kapcsolatépítésnek a pénzadományok gyűjtése, mivel a további szereplés hatékonysága nagymértékben függ a

rendelkezésre álló pénzeszközöktől. Esetenként egy-egy párt valamennyi jelöltje megjelenik ugyanazon a nagygyűlésen és ismerteti egyéni programját. Ezek az alkalmak lehetőséget kínálnak a választóknak, hogy értékeljék egyrészt a programokban tapasztalható különbségeket, másrészt a jelöltek emberi és politikusi kvalitásait. A jelöltek ebben a szakaszban még tartózkodnak az egymás elleni éles támadásoktól, legfeljebb enyhébb kritikai megjegyzéseket tesznek.

A kampány második szakaszát alkotják az előválasztásokat rendező államokban tett propaganda-erőfeszítések. Ebben a szakaszban nagy a tét, hiszen a jelöltek köre ekkor már lényegesen leszűkül, egy-egy párt jelöltjei közül kiválasztódik a legesélyesebb. A kampánynak ez a szakasza már jóval költségesebb, mint az első, ezért gyakori jelenség, hogy a kisebb pénzügyi támogatás felett rendelkező jelöltek nem indulnak valamennyi előválasztást rendező államban, hanem csak néhány kulcsállamra koncentrálnak.

A politikai küzdelem fő arcvonalai természetesen ugyanazon párt jelöltjei között húzódnak, mivel az előválasztások fő tétje a párt jelöltségének megszerzése. Feltehetően előnyt jelent a jelöltek számára, ha az egyes államokban sikerült egy jól működő kampánygépezetet és széles támogatói kört kialakítani. A jól működő választási szervezetnek szavazatokban mérhető eredményei vannak. Jelentősen megnövelik egy-egy jelölt esélyeit az előválasztások időszakában tekintélyes személyiségek támogató nyilatkozatai. Nagy súllyal esik latba a hivatalban levő elnök – amennyiben ő nem indul jelöltként – támogató nyilatkozata pártja valamely jelöltje számára. Ugyanakkor az is tapasztalható, hogy a hivatalban levő elnök akkor kötelezi el magát pártja jelöltjei mellett, amikor az előválasztások eredményei alapján már látható, ki a legesélyesebb.

A kampány harmadik szakasza szeptember elejétől a választások napjáig tart. Ebben már csak a pártok hivatalos jelöltjei – ritkán független jelöltek – vesznek részt. Az utóbbi évtizedekben – a televízió térhódításával összefüggésben – általánossá váltak a nyilvános tv-viták a két nagy párt jelöltjei között. A nyilvános vita a két párt soraiból meghívott hallgatóság előtt zajlik, tekintélyes újságíró vagy tv-komentátor vezetésével. Az elnökjelölteknek egy 3–4 főből álló újságírócsoport tagjai tesznek fel kérdéseket, amelyekre azok tömör – 2 perces – válaszokat adnak. A két jelöltnek lehetősége van egymás válaszait is kommentálni. A vitákat követően a közvélemény-kutató intézetek alapos és széles körű felméréseket folytatnak a közvéleményre gyakorolt hatásról. A kérdésekre adott válaszok, a vitában való szereplés kisebb-nagyobb mértékben befolyásolhatja a jelöltek választási esélyeit. A kampány harmadik szakaszára az elnökjelöltek egyenlő mértékű pénzügyi támogatást kapnak a szövetségi költségvetésből.

Az elnökválasztási kampányok központi témáit a közvéleményt leginkább foglalkoztató problémák alkotják. A bőséges információt szolgáltató közvélemény-kutató hálózat valamennyi jelölt számára lehetővé teszi a társadalmat foglalkoztató kérdéskörök megismerését. Az amerikai választókat mindenekelőtt a belső problémák, elsősorban a gazdasági kérdések foglalkoztatják. Egy-egy választás alkalmával fokozott szerepet játszhat a külpolitika is (például 1952-ben a koreai háború, 1968-ban a vietnami háború, 1980-ban az iráni túszedráma), a meghatározó azonban mindig a belső helyzet. Kedvező gazdasági helyzet esetén a hivatalban levő elnöknek vagy pártja más képviselőjének jó esélyei vannak a választások megnyerésére. Romló gazdasági helyzetben nagyobb az esély arra, hogy a hatalmon levő párt képviselője vereséget szenved és a másik párt kerül hatalomra.

A gazdasági mutatók központi szerepük miatt kiemelt helyen szerepelnek a választási propagandában. A választók számára fontos érték az egyenletes, tartós gazdasági növekedés, az alacsony infláció és az alacsony kamatlábak. A munkanélküliek alacsony száma, illetve az új munkahelyek teremtése fontos eredményként esik latba egy

leköszönő elnök, illetve pártja következő jelöltje számára. A legdöntőbb ismérv az amerikai választópolgár számára egy potenciális elnökjelölt megítélésében az, hogy milyen lesz az adópolitikája. Az adócsökkentésre tett ígéret szavazatok tömegeinek elnyerését eredményezheti. Ronald Reagan ezt a taktikát rendkívül sikeresen alkalmazta az 1980-as választások alkalmával.

A választók mindennapi életével legszorosabb kapcsolatban álló gazdasági problémák mellett szociális kérdések is szerepelnek a választási harc napirendjén. Egyetlen jelölt sem hagyhat figyelmen kívül olyan problémákat, mint a munkanélküliség, társadalombiztosítás, egészségügyi biztosítás, a bűnözés és a kábítószer-kereskedelem. Az 1964. évi választási harcban Johnson elnök a „Nagy Társadalom” elnevezésű koncepciójának központi feladatává tette a legégetőbb szociális problémák megoldását, követve a roosevelti New Deal vonalát. A legutóbbi két kampány alkalmával a bűnözés és a kábítószer-fogyasztás szerepelt az érdeklődés előterében. Az ideológiailag motivált jelöltek a gazdasági és szociális problémák tárgyalása során kifejtik nézeteiket a kormány szerepvállalásának, a gazdaság és a társadalom szféráiban történő beavatkozásának mértékéről. A konzervatívok a gazdaságba történő állami beavatkozás csökkentését, a deregulációt szorgalmazzák. Ugyanakkor támogatják a társadalmi szférába történő erőteljesebb beavatkozást. Tipikus példája ennek az abortusz tilalma mellett történő fellépés, valamint a kötelező reggeli imádságok bevezetése az iskolában. A liberálisok ezzel ellentétes programot támogatnak, nevezetesen erőteljesebb kormánybeavatkozást a gazdaságba, és csökkentett beavatkozást a szociális szférába az egyéni szabadságjogok erőteljesebb védelme érdekében.

A választási harc megkerülhetetlen témája a biztonságpolitika. A viták mindenekelőtt a fegyveres erőkkel kapcsolatos kiadások köré csoportosulnak. Azok, akik a fegyverkezési kiadások növelése mellett érvelnek, a nemzetközi környezetből származó külső fenyegetettségre utaló tényekkel operálnak. Mivel több mint négy évtizede az amerikai közvélemény a Szovjetuniót tekinti a katonai fenyegetés fő forrásának, a szovjet-amerikai viszony állapota mindig döntő szerepet játszik a nemzetbiztonság megítélésében. A szovjet-amerikai kapcsolatok feszültté válása, a konfrontáció erősödése egyértelműen azon elnökjelöltek pozícióját erősíti, akik a fegyverkezési kiadások növelését javasolják. 1980-ban, a kelet-nyugati szembenállás erősödésének évében, a nagyszabású fegyverkezési programra tett ígéret jelentős mértékben hozzájárulhatott Ronald Reagan megválasztásához. Az 1988-as választások alkalmával azonban az amerikai közvélemény már a fegyverkezési programok korlátozása felé hajlott.

A legutóbbi elnökválasztás egyik jellegzetessége az volt, hogy a felsorolt témák egyike sem váltott ki éles vitákat, a jelöltek nem terjesztettek elő részletesen kidolgozott programokat, helyette többnyire megmaradtak az általános nyilatkozatok szintjén. A másik jellegzetesség az volt, hogy az elnökjelöltek éles, lejárató célzatú, személyeskedő támadásokat kezdeményeztek egymás ellen. Ez a választási harcmódor először a pártokon belül bontakozott ki, mindenekelőtt a Demokrata Párt jelöltjei alkalmazták egymás ellen. Egyértelműen ilyen személyes támadás következtében kényszerült a további versengésből való visszalépésre Joseph Biden demokrata jelölt, Delaware állam szenátora. A visszalépésre annak következtében került sor, hogy Dukakis kampánystábjában titokban a sajtó tudomására hozta, Biden kampánybeszédeiben plagizál, külföldi szerzőktől a forrás megjelölése nélkül vesz át szó szerinti idézeteket. Az 1988-as választás legnagyobb feltűnést keltett negatív kampánya Gery Hart coloradói szenátor nevéhez fűződik, aki már a választási harc elején az amerikai sajtó kereszttüzébe került magánélete miatt. Ha nőkapcsolatai miatti sajtókampány nem kényszeríti visszavonulásra, a Demokrata Párt legesélyesebb jelöltje lehetett volna.

A leghatásosabb negatív kampányt Bush tanácsadói szervezték Dukakis, a Demokrata Párt elnökjelöltje ellen. E kampány eredményességét mindenekelőtt az a tény jelzi, hogy 1988 március eleje és augusztus vége között a közvélemény-kutató intézetek adatai Dukakis tartós fölényét jelezték Bushsal szemben. A kibontakozó támadások hatására Dukakis népszerűsége fokozatosan csökkent, szeptember elején Bush átvette a vezetést, majd előnyét fokozatosan növelte a választásokig. A Dukakis elleni propagandatámadások taktikáját Bush tanácsadói a Demokrata Párt konzervatív szárnyának segítségével alakították ki, akik több kérdésben nem értettek egyet pártjuk jelöltjével.

A választási harcban általában és a negatív kampányban specifikusan döntő szerepe van a televíziónak. Bármely jelöltnek joga és lehetősége van fizetett hirdetés formájában saját személyét népszerűsítő vagy az ellenfelet lejárató programot elhelyezni. Ezt egyszerűen a jelölt és televízióállomás közötti üzleti vállalkozásnak tekintik, amelyet semmiféle jogi vagy politikai előírások nem szabályoznak. A jelöltnek legfeljebb azt kell szem előtt tartani, hogy mások lejáratásával a saját hitelét ne rontsa, a televízióállomásnak pedig a működését szabályozó általános normák keretei között kell maradnia. Figyelembe kell venni például a pornográfiával kapcsolatos korlátozásokat.

Választási harcban döntő szerepet játszanak a különböző tanácsadókból szervezett kampánystábok. A stábokat nem a pártok, hanem a jelöltek szervezik, szigorúan a személyes kapcsolatok és a lojalitás alapján. A jelöltek és stábjaik közötti viszony, az együttműködés, a szervezettség, a jó csapatmunka döntőnek bizonyulhat a választások kimenetele szempontjából. A stábok munkáját kiváló szervezői képességekkel rendelkező menedzserek irányítják. Ők a jelölt legszűkebb munkatársi köréhez tartoznak, tanácsaik irányadók tartalmi, politikai és taktikai kérdésekben. A kampányfőnök mellett fontos szerepet játszanak a tömegtájékoztatással és a közvélemény-kutató intézményekkel kapcsolatot tartó szakértők. A kampány három legfontosabb összetevője ebből következően: 1. politikai helyzetelemzés, erre építve a mondanivaló kialakítása, 2. a mondanivaló hatékony közlése, részben a közvéleménnyel történő személyes találkozás, részben a tömegtájékoztatás felhasználásával, 3. a közvélemény változásainak folyamatos figyelemmel kísérése, hatáselemzés és taktika ennek megfelelő módosítása. E bonyolult funkciókat csak jól szervezett és képzett szakértőkből álló csapatok képesek ellátni. Eleve hátránnyal indul az a jelölt, aki nem képes egy ilyen hatékony csapatot szervezni, vagy nem tudja kihasználni a benne levő potenciált.

A legutóbbi elnökválasztás elemzései azt mutatják, hogy a demokrata jelölt, Dukakis, kevésbé támaszkodott szakértői tanácsaira, hajlamosabb volt saját belátása és döntései alapján cselekedni és rögtönözni, emberi kapcsolatait a távolságtartás, hűvös-ség, helyenként a ridegség jellemezte. Az eredmény ismert, a versengésben való csaknem féléves tartós vezetés után a kampány döntő szakaszában alul maradt Bush-sal szemben. Ugyanakkor Bush kampánystábjá mindvégig jól szervezett és hatékony csapatként működött. Bushnak jó kapcsolatai voltak tanácsadóival, igényelte és elfogadta javaslataikat. Elfogadta az előadókészségével kapcsolatos kritikáját, és felismerte, hogy mindenekelőtt televíziós szerepléseinek színvonalát kell emelni. (Egyik szakértője segítségével változtatott bonyolult mondat szerkesztésén, áttért gondolatainak rövidebb, egyszerűbb mondatokkal történő kifejezésére. Elhagyta azokat a gesztusait, amelyek korábban lerontották televíziós szerepléseinek határfokát.)

Az 1988-as elnökválasztások során döntőnek bizonyultak a jelöltek személyi tulajdonságaival kapcsolatos benyomások. A személyes szimpátia azért is előtérbe került, mivel a tartalmi kérdések nem váltottak ki nagyobb érdeklődést. Sem a gazdaság, sem a politika szférájában nem volt olyan drámai helyzet, amely felkeltette volna a választók érdeklődését. A személyiségre irányuló fokozott figyelem részben ennek a következ-

ménye. Az elnökjelöltek személyi tulajdonságaival kapcsolatos átlagon felüli érdeklődés kapcsolatba hozható Gery Hart demokrata párti jelölt 1987 tavaszán lezajlott botrányával is, amely a választási kampány nyitánya is volt egyben.

A választási kampányt kísérő sajtóvisszhangok leggyakrabban a tapasztalatot, a szakértelmet és a vezetői képességeket emelték ki, mint a választók részéről a jelöltekkel szemben legerőteljesebben megnyilvánuló igényeket. A jelöltek érzékenyen reagáltak a közvélemény elvárásaira. Bush a kormányzatban betöltött magas szintű funkcióira hivatkozva elsősorban a tapasztalatot mint a legfontosabb ismérvet igyekezett előtérbe állítani. Dukakis a Massachusetts állam kormányzójaként elért gazdasági sikereivel bizonyította szakértelmét és vezetői rátermettségét.

A csaknem másfél éves kampány végén két olyan jelölt áll a szavazók előtt, akikről személyesen sok ismeretet szereztek, beleértve családtagjaikat is, a kormányzásra vonatkozó konkrét elképzeléseik azonban rejtve maradtak, mivel igyekeztek a lehető legáltalánosabb szinten maradni programjaik megfogalmazásában. Tipikusan ez jellemezte a legutóbbi választásokat is.

A KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁS ÉS A VÁLASZTÓI MAGATARTÁS

Választással betöltött közhivatali pozícióra pályázó amerikai politikus számára a közvélemény ismerete, a várható választói magatartás figyelemmel kísérése az abszolút kötelező teendők kategóriájába tartozik. Ez az amerikai politikai kultúra két mélyen gyökerező hagyományából ered. Az egyik hagyomány szerint a helyes politikai alternatíva megválasztásának legfontosabb feltétele a jól tájékozott, felvilágosult közvélemény. A tájékozott közvélemény kialakulását biztosítják az információ táj keretek közötti szabad áramlását garantáló törvények. Az információáramlás szabadságát biztosító törvények alkotmányos bázisa az 1791 óta érvényben levő első alkotmány-kiegészítés. A másik hagyomány az alkotmányt kidolgozó elődök azon szándékával teremtdött, hogy a „kormányzás a népé, a néppel és a népért” alapelv legyen a politikai rendszer egyik alappillére.

A közvélemény és a várható választói magatartás ismerete teszi lehetővé a szavazatokban megnyilvánuló tömegtámogatás előzetes becslését. Tekintettel a közvéleményt alkotó egyéni vélemények nagymértékű szóródására, az igen kifinomult mérési technikák ellenére a közvélemény ismerete csak viszonylagos lehet. Leginkább a változások tendenciáinak kimutatására alkalmas. A legutóbbi választások alkalmával a vélemények intellektuális szférájának mérése mellett kísérleteztek az emocionális szféra mérésével is, biofiziológiai eszközök segítségével. Bush kampánystábjá ilyen módszereket is felhasznált Dukakis támadható pontjainak megállapítására. Így jutottak el a liberalizmushoz és Dukakisznak a bűnözéssel kapcsolatos álláspontjához, mint számára érzékeny területhez, ahol eredményesen támadható.

Az elnökjelöltek számára a közvélemény-kutatási adatoknak az alábbi gyakorlati jelentősége van: 1. segítséget adnak egy adott időszak (például egy 4 éves elnöki terminus) értékeléséhez, 2. felszínre hozzák az ország számára fontos és aktuális gazdasági, politikai és szociális problémákat, 3. rendszeres visszajelzést szolgáltatnak a jelöltek szereplésének megítéléséről, elfogadásáról és orientálnak a helyes alternatívák kiválasztására.

1988-ban bőséges adatok és részletes elemzések láttak napvilágot a Reagan-korszak megítéléséről. Az összesített adatok alapján a közvélemény 52–53 százaléka pozitívan, 37–39 százaléka negatívan ítélte meg Reagan elnökségét. A legpozitívabb megítélés a

40 év alatti konzervatív republikánus férfi választók, a legnegatívabb az 65 év feletti liberális demokrata választók körében született. A közvéleménynek a Reagan-korszakról kialakított ilyen megítélése eleve kedvező helyzetet teremtett a Republikánus Párt jelöltjei számára.

A közvéleményt foglalkoztató problémák feltárására irányuló kutatások kimutatták, hogy rövid távon általános elégedettség tapasztalható a gazdaság állapotával kapcsolatban. Ugyanakkor erősödnek az aggodalmak a gazdaság jövőjét illetően. Az aggodalom fő forrása a külföldi gazdasági verseny, mindenekelőtt Japán és Nyugat-Európa látványos gazdasági előretörése. Az elemzések kimutatták, hogy alapvető változások történtek az Egyesült Államok biztonságát a nemzetközi a szintéren veszélyeztető tényezők megítélésében. Négy évtizeden keresztül a Szovjetunió katonai ereje állt az első helyen a külső veszélyforrások között. 1988-ban a külföldi gazdasági verseny került az első helyre, a szovjet katonai fenyegetés a második helyre szorult. Az adatok pontosan tükrözik hogyan reagált az amerikai közvélemény két fontos nemzetközi tendenciára, egyrészt a szovjet-amerikai kapcsolatok javulására, különös tekintettel a közepes hatótávolságú rakéták megsemmisítését eredményező fegyverkorlátozási megállapodásra, másrészt az amerikai gazdaság viszonylagos versenyképességének csökkenésére, s ezzel szemben a rivális partnerek előretörésére. A hosszú távon várható gazdasági problémák mellett a fontossági sorrendben előbbre kerültek a szociális problémák, mindenekelőtt a kábítószer-fogyasztás, a bűnözés, az egészségügyi biztosítás megoldatlansága jelentős tömegek számára és a szegénység.

A választási kampány beindulása után a közvélemény-kutató intézmények rendszeresen vizsgálják a jelöltek népszerűségét. Az adatok bárki számára hozzáférhetők, a tömegtájékoztatási eszközök rendszeresen nyilvánosságra hozzák őket. Általában megbízható módon jelzik a várható szavazási eredményeket. 1988-ban a közvélemény-kutatás adatai már két hónappal a szavazás előtt jelezték Bush győzelmét, ami be is következett.

A jelöltek számára fontosak a közvélemény strukturális változásait feltáró elemzések. E probléma azért olyan jelentős, mivel a két nagy párt elkötelezett tagsága viszonylag kicsi, és közöttük helyezkedik el a választók jelentős tömege, amely inkább a politikai hangulatok pillanatnyi hatásai alapján szavaz, semmint a tartós ideológiai vagy politikai elkötelezettség alapján. Ezen túl a Demokrata Pártnak van egy konzervatív szárnya, elsősorban a déli államokban, amely ingázik a két párt jelöltjei között. Az elmúlt évtizedben nagy számban szavaztak a republikánus jelöltekre. Érdekes következtetésekre ad lehetőséget a szavazásra jogosultak korhatárát elért fiatal generációk várható szavazói magatartásának tanulmányozása is. Az adatok azt mutatják, hogy a belépő új generációk az utóbbi években többségben a Republikánus Pártra szavaztak. Az ideológiai preferenciák vizsgálata azt mutatja, hogy a választók nagyobb része vallja magát konzervatívnak, mint liberálisnak.

Végül az amerikai választói magatartás változásait jelző fontos adat a szavazásra megjelentek aránya a jogosultak számához viszonyítva. Az elmúlt három évtizedben a szavazók aránya folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. 1960-ban a szavazásra jogosultak 62,8 százaléka, 1988-ban valamivel több mint 51 százaléka élt jogával.

A VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYE

A választások eredménye már a választás napján ismertté válik és a törvényhozók esetében a folyamat ezzel befejeződik. Az elnök és alelnök esetében azonban további alkotmányos előírásoknak kell eleget tenni. A novemberi választásokat követő december hónap második szerdája utáni hétfői napon az egyes államok fővárosaiban összegyűlnek a megválasztott elektorok és leadják szavazataikat az elnökre és az alelnökre. A szavazás eredményét az állam kormányzója hitelesíti, majd megküldi az újjáválasztott Törvényhozásnak. Az elektori szavazatokat a két ház együttes ülésén összesítik, a következő év januárjának első hetében.

A legutóbbi kilenc választásból hat választás alkalmával 1–1 elektor megváltoztatta szavazatát. 1988-ban egy elektor visszavonta Dukakisznak ígért szavazatát.

Franklin D. Roosevelttől második elnöki terminusának kezdete, 1937 óta, az új elnök hivatalba lépésének napja január 20. Azt megelőzően március 4. volt.

Az amerikai politikai rendszer és ebből következően a választási rendszer sajátossága, hogy nem feltétlenül egyetlen párt győzelmével ér véget. A végrehajtó hatalom megszerzése nem függ a törvényhozási választás kimenetelétől. Elvileg és gyakorlatilag egyaránt lehetséges, hogy más párthoz tartozó jelölt szerzi meg az elnökséget, mint amilyen többség kialakul a Törvényhozásban. Ezen túl az is lehetséges, hogy különböző pártok kerülnek többségbe a Képviselőházban és a Szenátusban. Az államok szintjén ugyanez érvényes a kormányzóra és a helyi törvényhozó testületekre.

Amennyiben az elnök más párthoz tartozik, mint amilyen többség a Törvényhozásban kialakul, megosztott kormányról beszélünk. Az utolsó négy évtizedben nőtt az olyan választások száma, amelyek eredményeként megosztott kormány jött létre. Ez általában azt jelentette, hogy republikánus elnök állt szemben demokrata többségű Törvényhozással. A megosztott kormányzás a belső egyensúlyozó és ellenőrző mechanizmusok felerősödését eredményezi. Ilyen körülmények között pattantak ki a nagy belpolitikai botrányok, mint a Watergate és az Irán-kontra ügy. Ez eredményezte az 1973-ban elfogadott War Powers Actet, amely lényegesen korlátozta az elnök jogkörét az amerikai fegyveres erők külföldön történő felhasználásában. A megosztott kormány vezetett a külpolitika csaknem teljes megbénulásához az olyan kérdésekben, mint például a nicaraguai kontrák támogatása, amelyet a Kongresszus szisztematikusan akadályozott. Hasonló volt a sorsa Reagan „csillagháborús tervének” is.

Az utóbbi évtizedek tapasztalatai szerint az amerikai választók előnybe részesítik a Republikánus Párt jelöltjét az elnöki posztra, mert alkalmasabbnak tekintik a gazdasági problémák megoldására és a Szovjetunióval szembeni kemény politikára, a nemzetbiztonság szavatolására. Ugyanakkor a Demokrata Párt jelöltjei szívesebben választják a Törvényhozásba, mert elsősorban bennük látják a szociálpolitika, egészségügy, oktatás és más területek helyes irányításának letéteményeseit. A tapasztalatok szerint a Törvényhozás tagjai újabb választások esetén előnyös helyzetben vannak ellenfeleikkel szemben, és az esetek döntő többségében újraválasztják őket, mivel számukra semmiféle időbeli korlátozás nincs.

Képviselők és szenátorok mandátuma két választás között akkor szűnhet meg, ha a Törvényhozás illetékes háza kétharmados többségi szavazattal megfosztja őket. Az elnök és az adminisztráció bármely tagja ellen súlyos törvénysértés esetén egyszerű többséggel a képviselőháznak van joga vádat emelni (Impeachment). A tárgyalás lefolytatására viszont a Szenátusnak van joga a Legfelső Bíróság elnökének vezetésével, ahol kétharmados többséggel hozhat érvényes határozatot. Az Egyesült Államok történetében

egyetlen esetben merült fel az elnök vád alá helyezésének reális lehetősége, 1974-ben a Watergate botrány miatt, Richard Nixon azonban önkéntes lemondásával elkerülte azt.

Az Egyesült Államok alkotmánya szerint a Törvényhozás tagjai más állami funkciókat nem tölthetnek be.

A választott tisztségviselők a közvélemény és a tömegtájékoztatás erőteljes kontrollja alatt állnak, törvénybe ütköző, vagy az általános morális felfogást sértő cselekmény esetén számolniuk kell a nyilvános elítéléssel és megbélyegzéssel.

FORRÁSOK

The Constitution of the United States. Commission on the Bicentennial of the United States Constitution. Washington D. C. 1987.

Nomination and Election of the President and Vice President of the United States. U. S. Government Printing Office, Washington 1980.

Our American Government. U. S. Government Printing Office, Washington 1981.

Americans Talk Security. Martilla and Kiley, Inc. Boston, Massachusetts September, 1988.

A Compendium of Political Strategies and Voting Behavior. The American Medial Political Action Committtee. June 1988.

The Almanac of American Politics 1984. National Journal, Washington D. C.

Information Please Almanac 1985. Houghton Mifflin Company, Boston, 1985.

Encyclopedia Britannica, 18. 1984.

W. S. Maddox-S. A. Lilie: Beyond Liberal ans Conservative. Cato Institute, Washington D. C. 1984.

Newsweek, 1988. november 21.

International Herald Tribune, 1988. március 10.

R. E. Neustadt: Presidential Power. Macmillan Publishing Company, New York 1980.

MOST JELENT MEG:

KÉRI LÁSZLÓ

POLITIKAI FOLYAMATOK SZOCIALIZÁCIÓS METSZETBEN

248 oldal

90,- Ft

PANKOVITS JÓZSEF

Az Olasz Kommunista Párt politikájának fejlődéséről

AZ OKP POLITIKÁJÁNAK ELVEI

Az Olasz Kommunista Párt közel hét évtizede töretlenül küzd céljaiért, elveiért, a dolgozó ember érdekeinek védelméért, az olasz társadalom megváltoztatásáért. Hét évtized nagy idő. Ezalatt a gazdasági és társadalmi viszonyok, a politikai, a politikában használt fogalmak is metamorfózisokon estek át és velük együtt a történelmet formáló tudatos erők, a politika alanyi szereplői, a pártok, így a kommunista párt is átalakulásokon ment keresztül. Új és új irányvonallal próbálkozott. Más volt a stratégiája a fasizmussal szemben, illetve a fasizmus utáni időben, az ország demokratikus köztársasági korszakaiban. 1945 után eleinte a demokratikus berendezkedés antifasiszta, progresszív vonásait erősítette, majd népfrontjellegű blokkban a szocialista párttal szövetségben folytatta küzdelmét, még később újból a progresszív demokrácia irányvonalát követte konstruktív ellenzékiegéből és együttműködést keresett általában a demokratikus erőkkel, mígnem az 1970-es években a kereszténydemokrata, katolikus erőkkel való kormányzati összefogás gondolatát is megjelenítette a történelmi kompromisszumra vonatkozó javaslatában. Ezután tért rá egyértelműen a történelmi kompromisszum előtt is megkísérelt demokratikus alternatíva irányvonalára, amely az Itáliában 1948 után állampárttá vált centrista, egyúttal a politikai élet centrumában levő (olasz kifejezéssel: centralitást élvező) kereszténydemokrata párt politikai hatalmát hivatott megtörni, és a kormányzatban is felváltani azt a centrumtól balra álló politikai erők összefogásával, egyben kormánykoalíciójával.

E helyütt lehetetlen kifejezni az elmúlt évtizedek, különösképpen az OKP történetével átívelt hét évtized elmélet- és politikatörténetének megannyi problémáját, azt azonban figyelembe kell vennünk, hogy az OKP létrejöttékor (1921) a *dolgozó ember* képzezte nagyjából egybeesett a kései kapitalizmus kizsákmányolt ipari munkásával – pontosabban a „dolgozó ember” szóhasználattal kívánunk utalni az olasz kommuniszták pártjának munkáspárti jellegére és e jelleg napjainkig vezető történelmi folyamatosságára, értékeire, a benne levő identitásra. Ma viszont az iparban és a szolgáltatásokban foglalkoztatott munkások között elmosódtak az osztályhatárok, sőt kitágultak még más értelmiségi és alkalmazotti irányokba is. Ezek a változások az utóbbi 30–40 év termékei, amelyek érthetővé teszik és megmagyarázzák, miért kell(ett) egy munkáspártnak politikát, irányvonalat változtatnia, miért kell(ett) új és új szövetségesekeket keresni, és miért kell(ett) ideológiai eszköztárán is szüntelen újításokat végrehajtania.

Témánkat nem ideológiai (ideológiatörténeti) alapról közelítjük, hanem politikatörténeti, politológiai módszerrel kívánjuk kibontani, annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy az olasz kommunisták – akik minden körülmények között vállalják a munkáspárti identitásukat és fenntartották a marxizmus iránti elkötelezettségüket – joggal hivatkoznak, Gramsci nyomán is arra,¹ hogy a marxizmus első nagy újítója éppen Lenin volt, és a marxizmus szakadatlan megújítása kötelesség.

Az olasz kommunisták vállalva a marxizmust és a későbbi kommunista ideológiát is, politikai cselekvésük megalapozására használták azt. Nem dogmatizálták az elméletet, hanem a mozgalom megújításakor forrásként kezelték, a haladás vonalában tájékozódó mozgásuk iránytűjeként. Tevékenységük menetében, a marxizmus és a leninizmus, Gramsci és Togliatti gondolatvilága mellett – ahogyan az 1970-es évek eurokommunista vitáiban fogalmaztak – más haladó, liberális és demokrata érték kategóriákat is magukévá tettek, és gyakorlati szükségleteik szerint értelmezték, valamint döntöttek használatuk módjáról a marxizmus–leninizmus alapelveit, politikai tanításait, olyan sarkalatos fogalmakat illetően is, mint a proletárdiktatúra, a proletár internacionalizmus, avagy legutóbb éppen a demokratikus centralizmus. A párt legutóbbi, 18. kongresszusán (1989. III. 18–22.) ezért Achille Occhetto, a párt főtitkára az OKP erőfeszítéseinek egyik lehetséges történelmi léptékű összefoglalását adta azzal, hogy „a demokrácia a szocializmus útja”, és ez abban az értelemben krédója a pártnak, hogy a „demokratizálási folyamatot csak erős szocialista eszményektől támogatva lehet megvalósítani, mert ezek teszik lehetővé a létező modelleken való túljutást és az emberiség új szükségleteinek pozitív megválaszolását.”²

Mint minden kommunista párt, az OKP is a társadalomátalakítás konkrét programját óhajtotta kidolgozni és konkrét eszközöket keresett terveinek megvalósítására. Szembenézett a politikai hatalom problémájával is, de hamarosan rádöbrent, hogy számára járhatatlan a hatalom megszerzésének az orosz bolsevik megoldása.

Az Olasz Kommunista Párt az első világháborúra következő krízisben, nem sokkal 1921-es megalakulása után, azzal a problémával találta magát szemben, hogy egy gazdaságilag és politikailag is viszonylag fejlettebb struktúrákkal rendelkező kapitalista országban nem lehet az orosz viszonyok között sikerre vezető forradalmi munkáspolitikát lemásolni. Gramsci jutott erre az eszmei-szellemi felismerésre abban a fejlett gyárvárosban, a FIAT-ról nevezetes Torinóban, ahol a munkások 1917 után harci jel-szavuként az orosz példa követésére való felszólítást választották: „azt kell tennünk, amit az oroszok; szovjeteket, szovjethatalmat!”.

Gramsci, tolmácsolva és értelmezve a torinói vasasok, fém munkások, autószerelők gyárfoglaló, gyári tanácsokat szervező, a szovjet mintát követő mozgalmait, munkatársaival együtt megkezdte ennek a tapasztalatnak politikai értékelését és politikává avatását. Ellenállást is érzékelnek ezzel kapcsolatban, érzékelik a hagyományos szocialista pártkörnyezet ragaszkodását a politikai kultúra, a politikai harc adott formáihoz: a liberáldemokratikus, parlamentáris keretekhez, a munkásszervezetek autonómiájához, a hozott döntések önálló megválasztásához; érzékelik a habozást az új harci formák átültetésével és alkalmazásával szemben, ezek országos méretű elterjedésének akadályait, amelyek összefüggtek a politikai kultúra öntörvényű nemzeti jellegzetességeivel. A bolsevik példa akkor teljesen meggyőző, elemi erejű hatása alatt felismerik az osztályharc nemzetközi vonásainak pótolhatatlan és nélkülözhetetlen jelentőségét, de ezeknek a nemzeti feltételekkel való párosítását nem kevésbé fontos problémának fogták föl.

Gramsci a torinói tapasztalatok sokoldalú elemzése alapján írja börtönfüzeteiben, hogy Lenin feltehetően megértette, „a Keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott ma-

nőverező háborúról át kell térni az állóháborúra, mert Nyugaton csak ez lehetséges...”. „Leninnek azonban – folytatódik Gramsci gondolatmenete – nem volt ideje rá, hogy formuláját elmélyítse, még ha figyelembe vesszük is, hogy csak elméletileg mélyíthette volna el, miközben a voltaképpen megoldandó feladat nemzeti jellegű volt, azaz megkívánta a terep felderítését, valamint a polgári társadalom elemei által képviselt erődítmény- és lövészárokelemek rögzítését stb. Keleten az állam minden volt, a polgári társadalom pedig kezdetleges és kocsonyás, Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes volt a viszony, s valahányszor az állam megremegett, mögötte mindannyiszor azonnal feltűnt a polgári társadalom erőteljes szerkezete. Az állam csupán előretolt lövészáró volt, mögötte az erődítmények és kazamaták erős láncolata; ez a helyzet államunként erősebben vagy gyengébben érvényesült, ez nyilvánvaló, de éppen ezért volt szükség a nemzeti jelleg gondos felderítésére.”³

A nemzeti jelleg vizsgálatánál Gramsci többek között fölismeri – az I. világháborús krízisben az olasz kapitalizmus összeomlásának, az egyetlen forradalmi csapással kikenyszerített szocialista átmenetnek az elmaradása miatt is –, hogy az olasz munkásmozgalom nagy esélye a hatalom megszerzése előtti pozíciók építésében ragadható meg. Lehetőség van arra, hogy a forradalom győzelme előtt a munkásmozgalom befolyásának növekedése és pozícióinak bővítése hegemon helyzetbe hozza szervezeteit, politikai pártját, az „új fejedelmet”. Ez a folyamat mintegy út a forradalomhoz, azt előkészítő mindennapos tettek sorozata, egyúttal maga a munkásosztály számára nélkülözhetetlen erkölcsi és intellektuális forradalom is. Ebben a koordinátarendszerben helyezkedik el Gramsci hegemonia-elmélete, gondolatai a történelmi blokkról – a különböző társadalmi erők szövetségéről és összefogásáról –, az értelmiség szerepéről és a munkásmozgalom harcának számos egyéb elvi és gyakorlati problémájáról, nem utolsósorban magának a pártnak (az új fejedelemnek) a szervezéséről, működéséről, demokratikus rendjéről, de szükség esetén fegyelméről stb.

A II. világháború utáni helyzetben Gramsci nézetei mit sem veszítettek érvényességükből. Az OKP Togliatti irányításával sokat merített belőlük. Azért is, mert a második világháború végén még szembetűnőbbek lettek a nyugat-európai és ezen belül az olasz fejlődés sajátos, immár a fasiszmust is megszenvedett, de a fasiszmus veresége után demokratikusan feltámadó modelljének, a civil társadalomnak az 1917-es forradalom előtti orosz fejlődés szerkezeti elemeihez viszonyított eltérései, és az orosz viszonyok között egykor eredményesen alkalmazott forradalmi-mozgalmi eljárások átvételének lehetetlenül szűk határai. Geopolitikai és nemzetközi politikai korlátok is masszívan feltűntek, felállításukról az Egyesült Államok vezette nemzetközi tőkés összefogás és erődemonstráció gondoskodott: a konfrontációt választotta a Szovjetunió, a szocializmus erőivel.

Az olasz antifasiszta tömörülés sikeres harca a háborús, majd a háború utáni politikai küzdőtéren mindenesetre erőteljes demokratizálási folyamatokat indított be. Kézenfekvőnek látszott a használható liberális és polgári demokratikus hagyományok, ezek intézményeinek az újraélesztése, valamint a megtermékenyítésük az antifasiszta népi-nemzeti egység tapasztalataival. A kommunista politika az e folyamatokban való érdekelttségére alapozott és részvételére épült; a párt elképzelései a kialakult helyzet reális felmérésén nyugodtak. A helyzet legfőbb sajátossága és eredetisége abban állt, hogy az olasz kommunisták pártja az antifasiszta harcban a munkásosztály élére került, és osztályával együtt egyike lett a nemzet vezető erőinek. A politikai hatalomból csak átmenetileg részesedett a kommunista párt, az végül – a külső tényezők hatására is – azon erők kezébe került, amelyek a fennálló kapitalista rendszer megtartására törekedtek. Céljukat ők érték el, de a munkásosztályt és politikai képviselőt, a kommu-

nista és szocialista pártot, szakszervezetüket az ország vezetésének szintjeiről nem tudták lesodorni.

A háború és a fasiszmus romjain kiépülő politikai hatalom gesztiójára a tőkés, vagyonos osztályok és külső támogatóik megfelelő politikai fantáziával és ésszerű döntéssel a legszélesebb tömegbázison szerveződő (az egykori katolikus néppárt utódjaként a háború végén újra hatékonyan működésbe lépő) kereszténydemokrata pártnak (DC) adtak megbízást. A DC az antifasiszta tömörülés egyik fontos tényezője volt. Vallásos tömegeinek sorában munkások, parasztok, dolgozó kisemberek találhatók, akik a demokratizálási folyamatokban együtt haladtak a kommunistákkal, szocialistákkal és más demokratikus, antifasiszta erőkkel. A kereszténydemokrata pártnak a hatalmat megragadó, majd azt kisajátító és valóságos állampárttá váló szervezete nem a támogatói között levő dolgozó tömegek érdekeinek megfelelő politikát valósított meg, hanem az azzal ellentétes érdekrendszert szolgálta ki.

Ezzel az osztályalapon meghatározott, jól funkcionáló politikai hatalommal szemben a másik oldalt – amely ellenőrzi, befolyásolja, időnként nyomás alá helyezi, esetenként akadályozza vagy konstruktívan ösztönzi a hatalmon levőket – a kommunista, a szocialista párt, a szakszervezetek és a dolgozók egyéb civil szervezetei alkották (különböző társadalmi, gazdasági, kulturális egyesülések, társulások, amelyek elismerik a politikai érdekképviselet felsőbb szintjén politikai pártjaikat).

A DC körül csoportosuló társadalmilag heterogén tömegek a pártot magát jellegzetes osztályközi alakulattá formálták, a DC vezetése azonban meghatározott érdekeket képviselt és ebbéli tevékenységében szövetségesei is akadtak, a szocialistákból 1947-ben kiszakadó szociáldemokraták (Giuseppe Saragat vezetésével), a liberális pártiak és mások személyében.

A DC körüli csoportosulás tehát mind társadalmilag, mind politikailag többsikű, plurális szerkezetet mutat, aminek gazdasági és ideológiai oldalai is kirajzolódnak, hiszen megtalálható benne a tőkés és munkás, a vallásos és világi meggyőződésű állampolgár egyaránt. A másik oldalon is hasonló a képlet. A DC politikai hatalmának ellenzékeként is több osztály, többféle társadalmi réteg sorakozik. A kommunisták és szocialisták vezette munkások mellett vannak itt kis- és középtőkések, bőven a középrétegekből, és természetesen itt is vannak hívő katolikusok és ateisták (úgynevezett laikusok). A társadalmi és politikai életnek ez a plurális szerkezete átszötte és tagolta a hatalom és ellenzékének rendező elve mentén alapvetően kétfelé osztott, de mégis ennél többféle artikulációt előállító társadalmat, illetve annak politikai intézményrendszerét: a képviseleti köztársaságot, a végrehajtó és törvényhozó hatalmát, a helyi önkormányzatokat, további közhatalmi, jogi, gazdasági, kulturális stb. intézményi alakzatokat. A többféle artikulációt kezdetektől fogva a többpártrendszeres pluralizmus, az állampolgárok választási lehetősége szavatolta az 1948. január elsején életbe lépő alkotmány garanciájával.

Az alkotmány – amely maga is az antifasiszta összefogás terméke volt, s kifejezte a demokratizálódás társadalmi igényeit – rendelkezett az állampolgárok egyéni és kollektív politikai jogairól, a politikai pártok létesítésének és működésének fő elveiről, a politikai választások rendjéről, egyéb fontos kérdésekről. Olyan dokumentum, amelyet az antifasiszta politikai erők konszenzussal fogadtak el, és amely a társadalomban is konszenzust élvezett, ugyanakkor az 1943 és 1948 között zajló politikai folyamatokat és a kialakuló plurális politikai szerkezetet jóváhagyta, a különböző feltételek és normák együttesével az olasz fejlődés fontos állomásait jelölte meg. Reformokat, modernizációt, a dinamikus fejlődés irányát mutatta az olasz társadalom előtt.

Az OKP e feltételek létrehozásában tudatosan közreműködött. Az alkotmány által

szabályozott politikai mechanizmusokat, a politikai jogok érvényesülésének intézményi rendjét aláírta, az alkotmány kodifikációs társszerzője volt. Ezzel hosszú távon alávetette magát a pluralista politikai intézményrendszer működési elveinek, stratégiáját és irányvonalát ezekhez igazította. A párt a szocialista átmenet olyan változatát képzelte el, amely számba veszi és felhasználja a politikai szerkezet pluralitását, a szocialista irány megközelítésének eszközeként tekint rájuk, és a szocialista átmenet folyamán sem veti el ezeket, hanem az érdekkülönbségek, a természetes politikai különbségek megjelenítési módjaként működtetni, olyan jelzőberendezésként tekinti, amely a politikai döntéshozatalban nélkülözhetetlen, biztosítva általa a társadalom különböző osztályainak és csoportjainak a részvételét a döntések meghozatalában, majd a végrehajtásukban. A párt egyetértett a különböző politikai pártok és szakszervezetek, a különböző társadalmi szerveződések és mozgalmak, érdekképviselések és kulturális kifejezési eszközök, a művészetek, a sajtó, valamint az állampolgári-citoyen lét autonóm megnyilvánulásainak és megnyilatkozásának szabad felszínre jutásával, nem fogadta el a politikát befolyásoló szerepük korlátozását. Ellenkezőleg: a szocializmus legfőbb sajátosságaként fogta fel, hogy ezek a korlátok ledőljenek, és hogy épp a kommunista párt legyen az a szervező, konstruktív erő, amely kiteljesíti és biztosítja a politikai pluralizmus érvényesítését.

A politikai pluralizmus fel- és elismerésének, a feltételezett és célul tűzött olaszországi szocializmusban való használatának indokai teljes egyértelműséggel nyugszanak a gazdaság nem kevésbé pluralizált viszonyaiban, abban nevezetesen, hogy a tőkés magántulajdonnak fennmarad a jelentősége a szocialista átmenethez közelítő társadalmi formációban, illetve magában az átmenetben. Ezeket a gazdasági viszonyokat éppen az jellemzi, hogy a tőkés és szocialista típusú, szocialista irányzatú tulajdoni, termelési és társadalmi viszonyok egymás mellett létezhetnek a szocialista átmenet elképzelt olasz változatában, amelyben a gazdaság jellege vegyes, és a vegyes gazdálkodás szüli és tartja életben a pluralizmust is.

A gazdasági és politikai pluralizmus mellett plasztikusan érzékelhető – amint utaltunk már rá – az olasz társadalom ideológiai pluralizmusa, és ennek megjelenése a politikában.

Közismert a katolikus egyház kiterjedt ideológiai, társadalmi és politikai befolyása: másfelől a munkásmozgalom – és korábban a polgárosodás – komoly hatásokat táplált. Saját tapasztalatainkból is tudjuk, hogy az osztályharc frontvonalai nem az ideológiai vagy a vallásos meggyőződés mezsgyéjén húzódnak. Az OKP is hasonlóan vélekedett. Elutasította azt a nézetet, hogy vallásháború oldhatná meg az osztályharc nagy kérdéseit. Mi több: igyekezete arra irányult, hogy a párthoz való csatlakozásnál, a párt politikai támogatásánál az ideológiai és filozófiai nézetkülönbségek ne képezzenek akadályt. Ezt 1946-tól szervezeti szabályzatban is rögzítette, amikor kimondta: az OKP tagja lehet bárki, ideológiai, filozófiai meggyőződésétől függetlenül.

Az OKP szervezeti szabályzatában ez a tétel jelenleg is érvényes, jelentősége legalább olyan aláhúzottan fontos, mint volt 1946-ban. A történelmi kompromisszum politikájának időszakában pedig ezt az elvet a jövő szocialista állam- és társadalomképére vetítve Berlinguer úgy fogalmazta meg Bettazzinak, Ivrea érsekének írt levelében, hogy a párt eszménye „a nem ateista, nem teista, nem ideologikus, laikus állam”.⁴

A párt politikájának és cselekvésének elvi alapjai – melyek a sajátos nemzeti hagyományokban fogantak – 1956 után, az SZKP XX. kongresszusának felszabadító hatására alakultak szerves és történelmi ívű irányvonallá. Az OKP 1956 után átgondolt politikájához következetesen tartotta magát, politikai vonalának későbbi állomásai is nagyrészt a párt 1956-os dokumentumaihoz kapcsolódnak.

Togliatti 1956 júniusában, a XX. kongresszus után, az OKP VIII. kongresszusát előkészítő központi bizottsági ülésen – beszámolójának markáns címe *Olasz út a szocializmus*hoz – mindenekelőtt polemikusan szólt a szovjet társadalom politikai rendszeréről, az állam és a párt viszonyáról. (Valamivel korábban, a *Nuovi Argomenti*nek adott interjújában is polemizálva nyilatkozott ezekről a kérdésekről.)⁵ Togliatti akkor osztotta azt a bizonyos lukácsi álláspontot, mely szerint a „legrosszabb szocializmus is jobb, mint a kapitalizmus”, de a politikai intézményeket illetően új gondolatmenetet vázolt. A proletárdiktatúráról szólva megállapította: ha lehetséges a szocializmus felé haladni demokratikus talajon, felhasználva a parlamentáris formákat, akkor nyilvánvalóan korrekciók, vagyis módosítások, változtatások történnek a marxizmus klasszikusainak, egyébként nem eredeti, hanem a párizsi kommün tanulságai alapján revideált álláspontján, majd ennek Lenin által is jelentősen átalakított formáján. Ezek a korrekciók – mondotta Togliatti – számot vetnek a világban végbement és folyamatban levő változásokkal. Kifejtette továbbá, hivatkozva Leninre, aki „világosan megmondta, hogy azok a szervezeti formák, amelyeket a proletárdiktatúra Oroszországban öltött, nem feltétlenül kötelezőek minden más országban. Kiterjeszthetjük egy bizonyos módon ezt a megállapítást, és ami a hatalom gyakorlását illeti, eljuthatunk arra a következtetésre, hogy Lenin megállapításai a szovjet köztársaság létezésének első éveiben megfeleltek az akkori helyzetnek, a forradalmi törés, a polgárháború helyzetének, egy olyan hatalom fejlődésének, amelyet meg kellett védeni minden eszközzel és minden áron a minden oldalról ellene jövő támadásokkal szemben. Nem felelhetnek meg ellenben egyéb helyzeteknek? Nekem evidensnek tűnik, hogy más helyzetekben ezek a megállapítások nem érvényesek.”⁶

Togliatti ebben az összefüggésben vetette föl a szocializmust építő társadalomban a különböző politikai pártok létezésének lehetőségét. A párt 1956 decemberében tartott VIII. kongresszusán mondotta, hogy ha maga Lenin 1917-ben, néhány hónappal október előtt „abban a lángragyúlt szituációban nem zárta ki a szocialista forradalom békés fejlődését és a pártok pluralitásának permanenciáját, akkor jóval nagyobb joggal határozhatjuk meg mi alapvető történelmi feladatunkként ennek a lehetőségnek a megvalósítását a szocializmus által oly mélyen megújult világban.”⁷

Ezek voltak azok a korai és primer álláspontok, amelyek meghatározták az OKP szocializmusát mint kitűzött célt és annak hatalmi, intézményi és szervezeti képmását, a demokratikus elvek és gyakorlat nélkülözhetetlenségét, a pluralizmusnak mint szervezeti formának és módszernek a szocializmusban is elképzelt használatát, és mindezekkel együtt a dolgozó tömegek cselekvő konszenzusán nyugvó politikai államnak és civil társadalomnak a harmóniáját.

Az olasz kommunisták fő elméleti és politikai újítása elsősorban abban állt, hogy a politikai hatalom megosztását gondolták el a szocializmusba vivő átmenet korszakában és a kialakult szocialista társadalmi formációban is. Erre elméleti nyomok a marxizmus klasszikus művelőinél is felfedezhetőek ugyan, a népi demokráciákban helyenként meg is maradtak a többpártrendszeres politikai gyakorlat hírmondói. Igaz, létük ott többnyire formalitás volt, és valódi fogódzókat nem nyújtottak az elméleti elemzésekhez és újításokhoz, a hatalomnak a különböző társadalmi osztályok, csoportok, rétegek és képviselőik közötti megosztására sem az elmélet, sem a gyakorlat nem produkált igazán kész és használható megoldásokat, holott a hatalom megosztásának módzatai, a gyakorlati, tartalmi és formai megoldások teljesíthetik ki a szocializmus építésének folyamatát, az emberi emancipációt, az átmenetet a szabadság birodalmába. Másrészt e folyamat kibontakozása garancia lehet arra is, hogy a mozgalom ne merevedjen önmagába forduló szektává, vagy ne maradjon meg olyannak, amilyen a hata-

lomért való küzdelemben volt, amidőn csak kevesek előtt ismert és elfogadott döntésekkel, módszerekkel kellett élnie. Sajátjává így aligha válhatott a demokratizmus, a tömegkapcsolatok kiterjedt rendszere, az alulról jövő kezdeményezés.

Az OKP más történelmi úton járva, más tapasztalatokhoz jutva részben mentes maradt a hatalomra kerülő pártok hibáitól és szükségszerűen foglalta irányvonalába a hatalom megosztásának gondolatát. Igaz, azért is, mert eddigi tevékenységével nem tudott hatalmi pozíciókat birtokba venni, de azért is, mert a fejlődés a szocializmusba való átmenet hosszan elnyújtott perspektíváját kínálta, és ezen az úton számolni kellett a különböző társadalmi erők és osztályok hosszan tartó egymásmellettiségével, párhuzamos fennmaradásukkal, a politikában és a politikai hatalomban megnyilvánuló kölcsönhatásukkal. Az olasz kommunisták a szocialista átmenetet is hosszú történelmi korszakok egymásra következésének fogják fel, és ebben vegyes típusú gazdaság működésére gondolnak. Egy időben a kis- és középipar monopóliumellenességére hivatkozva a munkásosztály széles körű antimonopolista szövetségpolitikáját ajánlották az országszerte jelentős méreteket öltő hagyományos kézműves, kisipari rétegeknek, a szolgáltató-javító és kereskedelmi hálózat kis- és középkategóriáinak, azoknak, akik szociális és politikai helyzetüket tekintve inkább a munkásokkal rokonították magukat, mintsem az óriási vagyonokat koncentráló és a kisegzisztenciákat fenyegető nagytőkékkel.

A hatvanas évektől kezdve a középrétegek köre egyre bővült.⁸ A műszaki kultúrák és a szolgáltatások fejlődésével a középrétegek új típusai tűntek fel. A magasabb technológiák alkalmazói, az úgynevezett csúcstechnológiák kvalifikált szakemberei, a mérnökök, technikusok, a fehérgallérosok, de a gépesített és komputerizált hivatalok alkalmazottai is, létükben és tudatukban már messze meghaladták a 19. századi vagy 20. század eleji tőke–munka ellentét klasszikus felfogását és interpretációját. Részben ők foglalják el a termelési viszonyok kulcspozícióit, a gazdasági és társadalmi életben betöltött szerepükkel elégedettek, anyagiakban sem szűkölködnek. Az utóbbi évtizedekben ugyanakkor a tőkés vállalkozás megőrizte, sőt fokozta hatékonyságát. Ennek következtében is, gyakorlatilag az egész nemzetközi munkásmozgalomban áthangszerelődtek a mozgalom tökeellenes jelszavai. Az olasz mozgalom ebben a folyamatban nemcsak nem kivétel, hanem a folyamat tartalmának egyik legkorábbi felismerője és tudatosítója. Hosszú és gyötrelmes viták árán szenvedték meg az olasz kommunisták azt a következtetésüket, amit az 1986-os firenzei kongresszusokon a vállalkozói burzsoázia egyes csoportjaival való pozitív kapcsolatukról fogalmaztak meg.⁹

Az OKP dokumentumaiban már a hetvenes évek óta nem szerepel a kisajátító tőkés mint egyedül kisajátítandó ellenfél, és ez összefügg az OKP-nak a szocializmusról mint átmeneti formációról kialakított felfogásával. Az olasz kommunisták termelők-ről és termelők szövetségéről beszélnek, a termelők alatt pedig a munkást és a vállalkozó burzsoát is értik, aki a termelésben aktív és kezdeményező, valamint vállalkozó szerepet játszik, a profitot nem feltétlenül hatalmának konzerválására, hanem a gazdaság össztársadalmi értelemben vett hatékonyabb és hasznosabb működésére fordítja. Nyilvánvaló, hogy ebben a felfogásban az OKP szövetségpolitikája új horizontokat és új határvonalakat lép át, miközben meg kell oldania a hagyományos osztályérdekképviselet feladatait is, mivel a tőke–munka ellentéte továbbra is hat és konfliktusokkal jár, és mert a vállalkozói burzsoázia egyes csoportjaival való pozitív kapcsolat távolról sem öleli át az egész burzsoáziát.

Ahhoz, hogy a helyzet és a politikai küzdelem fejlődése minőségi változásokat hozott, hozzájárult a kapitalizmus és szocializmus interdependenciája is, nemkülönben az olasz munkásmozgalom magas fokú szervezettsége, gazdasági és politikai harcai.

Maguk a szakszervezeti gazdasági és politikai követelések is korlátozták a kisajátítói eljárásokat, szintén hozzájárultak a termelési és politikai viszonyok jelentős átalakulásához, az új politikai útkereséshez. Másfelől, a munkásosztály politikai és érdekvédelmi harcai következtében nőtt az állam központi szabályozó szerepe. A társadalmilag, a munkásosztály politikai képviselője által is ellenőrizhető állami tulajdon, az állami vállalatok szektora a gazdaság egészében növekvő jelentőségűvé vált, mindaddig, amíg a közgazdasági feltételek változásával ezek a nagy állami komplexumok nem halmozták fel deficitjüket, nem veszítették el versenyképességüket, rugalmasságukat, egyben azt az eredeti társadalmi funkciót, ami a közjó eredményes gazdasági szolgálatának szinonimája. A közgazdasági feltételek megváltozása viszont reprivatizálási tendenciát hívott életre, ami a tőkének korábban nem tapasztalt biztonságérzetet adott, vállalkozókedvét fokozta. Az új jelenségek ösztársadalmi és összemberi összefüggésben vizsgálandók elsősorban, elhelyezésük a korábbi sematikus világtképben hiba lenne. Az adott körülmények között kiszélesedtek a munkások és a vállalkozók, a tőkések közötti együttműködési, szövetségesi kapcsolatok. Időről időre újra meg kell állapítani ezek tartalmát, konkrét szociális és politikai jelentését. Az alapvető tőke-munka érdekellentétet szakszervezeti, érdekvédelmi alkuval, a politikai képviselő segítségével a tőke gazdasági és politikai hatalmának korlátozásával és más politikai, gazdasági mechanizmusokkal, adópolitikával lehetséges pillanatnyilag kezelni. (Az adópolitikai megoldás a jelenlegi politikai harcok egyik fontos téje.) Föltehetően mindaddig így lesz, amíg a munkásosztály ezekkel a módszerekkel biztosítani tudja szociális és politikai érdekvédelmét, miközben a termelészervezésben és termelésirányításban nem tud a tőkés struktúránál hatékonyabbat felvonultatni sem a nemzeti határokon belül, sem a nemzetközi szinten.

Az olaszországi vegyes gazdaság modelljénél nem feledkezhethetünk meg a munkások, a dolgozók és a parasztok gazdasági osztályharcának egyik nagy vívmányáról, a szövetkezetekről. A különböző gazdasági tevékenységek céljából szövetséget és szolidaritást vállaló dolgozók, termelők és fogyasztók jól működő, eredményes termelő, feldolgozó, értékesítési és fogyasztási szövetkezeteket hoztak létre. Ezek hatalmas, szervezett mozgalmat alkotnak, amely tőkeerőben már ma is az ország harmadik legnagyobb komplexuma (a FIAT, és a kiterjedt állami vállalati szektor után). Méltán nevezik az olasz szocializmus már jelenleg működő elemének. A baloldali politikai erők által szervezett és irányított szövetkezetek mellett léteznek „fehér”, a kereszténydemokratáktól befolyásolt szövetkezetek is, amelyek politikailag a DC céljainak és törekvéseinek rendelik alá magukat, bár a „vörös” szövetkezetekkel való objektív összeköttetésük alapján, és mivel maguk is a szocialisztikus modell hordozói, a politikában párbeszédet kívánnak a baloddallal, és erre sarkallják vezetőiket, politikai pártjukat.

A magántőke, a magángazdálkodás társadalmi és politikai arculatát is ugyanígy át-szövik a politikai pluralizmus formái, a politikai hovatartozhatóság különféle lehetőségei. Számos baloldali tőkést, magánvállalkozót ismer az olasz közélet, és természetesen a tőkések, a tulajdonosok és a munkáltatók társadalmi szervezeteinek politikai gyakorlata – ha általában követi is az osztálylogikát – nem mindig alakul „előírás”-szerűen. Egyes konkrét esetekben, gazdaságpolitikai irányok meghatározásánál a kommunista javaslatokkal való találkozás és egyetértés a vagyonos, tőkés rétegek képviselőinél is előfordul.

A gazdasági valóság tagoltságát, a tulajdonviszonyok és tulajdonformák sokféleségét és az erre épülő társadalmi, kulturális, tudati sokszínűséget, az emberek különböző csoportjai véleményének és felfogásának különbözőségét figyelembe véve érthetőbbé válik a politikai pluralizmus természete olasz viszonyok között, és ennek a különböző

társadalmi osztályok, rétegek és csoportok között a politikai hatalom megosztását is feltételező gyakorlata. Nem arról van szó, hogy ez a már említett 1948-as antifasiszta alkotmány elfogadása óta egy csapásra kialakult volna és azóta folyamatosan zavartalanul működne. Az alkotmány megteremtette a szocializmus olasz útja modelljének, átmenetkoncepciójának a premisszáit. Ezek gyakorlati megvalósítása a mindennapos politikai küzdelmek téje és része.

Az *olasz út*, a modell hagyományos elnevezése mit sem változtat azon, hogy a napjainkra kialakult nemzetközi politikai és nyugat-európai realitásokra való tekintettel az OKP ma már *európai útként* jelöli stratégiáját.

AZ OKP POLITIKÁJA AZ ELMÚLT ÉVTIZEDBEN

A párt az 1970-es évek közepén látványos választási sikereket ért el (1976-ban 34,4 százalékot szerzett a parlamenti választásokon). 1984-ben az Európa Parlament választásán 33,3 százalékkal – igaz, Berlinguer megrázó halála megemelte a párt iránt érzett szimpátia-hányadost – tiszavirágnyi időre ugyan, az ország első számú pártja lett. Közben 1979-től a választási trendvonal lefelé ívelt. A kommunisták mégis bő évtizeden keresztül a választók 30 százalékát tudták maguk mögött, ezért joggal formáltak igényt a kormányzati részvételre, erről a törekvésükről a közelmúlt választási kudarcai ellenére sem mondtak le.

Az OKP közreműködésével 1976-ban elfogadták a hat alkotmányozó demokratikus párt programmegállapodását, amelynek alapján gazdasági és pénzügyi stabilizációt, szanálást hajtottak végre az olajárrobbanással megváltozó közgazdasági feltételek között a cserearányok romlásának következményeivel és a termelőerők szerkezetváltásával küszködő (milyen ismerős!) gazdaság struktúrájában. Erősítették a kormányzati stabilitást, antiterrorista biztonsági intézkedéseket vezettek be, a helyi önkormányzatok jelentős részében pedig, ugyancsak kommunista részvétellel és segítséggel, gondoskodtak az állampolgárok mindennapos ügyes-bajos dolgainak intézéséről. Ebben az időszakban a kommunista-szocialista vezetésű – a pártirányítás hajtószíjától régen elszakadt, kellő autonómiával rendelkező – szakszervezet (CGIL) sztrájkszabályozásokat léptetett életbe, alapvetően a kormánnyal intézményesített béralkutval valószínűsítve meg a dolgozók érdekképviselését, kockáztatva ezzel a szakszervezetek politikai és mozgalmi funkciójának értékcsökkenését, a radikálisabb szakszervezeti harcok újbóli megjelenését. Ez utóbbi jelenségeknek a szakszervezet, az OKP ösztönzésére is, napjainkban állja útját, oly módon, hogy visszatér korábbi politikai módszereihez, de differenciált rétegpolitikával alkalmazkodik az új helyzethez is.

Az OKP maga 1976 és 1979 között, a *történelmi kompromisszum* kísérletével a hat párti programmegállapodás politikai, intézményi garanciáját azzal adta meg, hogy 1978. III. 16-án, azon a napon, amikor a Vörös Brigádok elrabolták Aldo Morót, a parlamentben bemutatkozó, kizárólag kereszténydemokratákból álló Andreotti-kormánynak bizalmat szavazott, a kormány parlamenti többségéhez csatlakozva közvetlen politikai, intézményi támogatását is kifejezte. A történelmi kompromisszum mellett – Moro kifejezésével – a nemzeti szolidaritás tükrözötte legjobban a kialakult helyzet politikai tartalmát. Az egykori demokratikus, antifasiszta, alkotmányozó és alkotmányhű politikai pártok egy súlyos gazdasági és politikai krízisben összefogtak, együtt kerestek és találtak a helyzet rendezésére bizonyos politikai megoldásokat.

Ezáltal azonban, ahogyan a szakszervezet, ugyanúgy az OKP is kockáztatott, mert végső fokon a baloldali, munkásképviseletű és munkásérdekű, de össznemzeti érdek-

kel is számot vető kormányzati felelősségvállalás politikai árát összezszerűen, szavazói egy részének elvesztésével a párt fizette meg 1979-től kezdődően. A párt ugyanis az össznemzeti s nem csupán munkásérdekek szolgálatával konfliktusba került saját tömegeivel, szavazóival, részben az ő támogatásukból kapott kevesebbet. A végső következmény az lett, hogy kormányba sem került be. A szavazati vérvesztések kezdetével, 1979 után a párt kormányzati részvétele mint lehetőség töröltetett. A párt maga is jobbnak látta, ha egyértelműen ellenzéki politikára vált. Hogy a párt nem jutott kormányra, abban főszerepet játszott a kereszténydemokraták „eltáncolása” a történelmi kompromisszum lehetőségétől (ami Moro elrablását, majd a kereszténydemokrata államférfi meggyilkolását követően következett be; ma még mindig nem tudni, az adott politikai vonalvezetés következtében, avagy merő kalandorságból). A kereszténydemokraták manőverezéséhez társultak a szocialisták, segédkezett nyújtva ahhoz, hogy a kommunistákat távol tartsák a kormánytól. A hatpárti megállapodás ötpártira szűkült, a kommunistákat kirekesztő conventio ad excludendum jelenünkig tartó érvényesítéséhez, lényegében egy „közép-bal” jellegű politika felelevenítéséhez, jóllehet ezúttal az elnevezést („közép-bal”) elhagyták, mivel a szocialisták a „közép-bal” idején elszenvedett alárendeltségükhöz viszonyítva nagyobb mozgásterre tettek szert.

Az OKP kormányra kerülése ügyében azonban nem egyedül a belpolitikai erőviszonyok döntöttek. Henry Kissinger, az Egyesült Államok külügyminisztere már 1974-től hangot adott ama nemtetszésének, hogy Itáliában az OKP kormányzási részvétele spekulációk tárgya.¹⁰ Akkori amerikai vélemények szerint a NATO szövetségi rendszerében elképzelhetetlennek minősült a kommunista miniszterek működése egy NATO-tagország kormányában. A világ kettészakíttósága, a két katonai tömb szembenállása következtében ugyanis az alapvetően katonai eredetű nagyhatalmi feszültségek és konfliktushelyzetek határozták meg a nemzetközi politikát, valamint az érdekelt országok belpolitikai viszonyait is csak a nemzetközi helyzet eme egyoldalú felfogásából lehetett levezetni, és ez kizárt új reálpolitikai, a nemzeti szuverenitásokon és szükségleteken, demokratikus tradíciókon alapuló megoldásokat, mind az egyik, mind a másik katonai és politikai szövetségi rendszeren belül. Másrészt e rendszerek között akkor nem hatott a kölcsönös függőség felismerése, a kooperáció elve, ami szintúgy jótékony hatással lehetett volna például Olaszországban is a különböző ellentétes érdekű politikai erők együttműködésére, akár közös kormányzati felelősségvállalásuk gondolatára.

Ilyen bel- és külpolitikai előzmények után érkezünk el az 1980-as évek derekának választási küzdelmeihez. Az 1985-ös helyhatósági és az 1987-es általános politikai választásokon az OKP érzékeny szavazatvesztéseket volt kénytelen elkönyvelni, és úgy tűnt, hogy ezek a veszteségek a szocialistákat erősítik. Már-már sokan Itáliában is a Mitterrand-effektust várták. (Mitterrand a Francia Kommunista Párt rovására óriási teret nyert, és szocialista pártból kormányzópártot, önmagából köztársasági elnököt csinált. Craxi céljai leplezetlenül hasonlóak.) 1989 júniusában, az Európa Parlament választásán azonban az OKP megállította a választási eredmények negatív trendjét. Az 1987-es parlamenti választásokon szerzett 26,6 százalékkal szemben 27,6 százalékot kapott. (Javítottak helyzetükön a szocialisták, 14,3 százalék helyett 14,8 százalékot szereztek, bár elmaradtak a várakozástól. Vesztett a DC: 34,3 százalékról 32,9 százalékra esett vissza.)

Ezek az eredmények halomra döntötték az előrejelzéseket, és a mai dilemma úgy merül fel, hogy a legközelebbi – alkotmányos előírás szerint 1992-ben esedékes – parlamenti választásokon miként döntenek a szavazók. Megerősítik-e újfent a most kirajzolódott erővonalakat, amelyek egészükben a kormányzó pártok meggyengüléséről árulkodnak – kivéve a szocialistákat –, avagy mégis meghosszabbítják 2000 felé a vita-

tott ötpárti koalíció mandátumának élettartamát? Itáliában, tárgyalagos politológiai elemzések szerint, az OKP politikáján túlmenően is számos tényező, továbbá az általános nyugat-európai gyakorlat is alternatívát érlel. Az alternatíva alapja és tengelye persze a kommunista-szocialista összefogás lehetne, ami viszont tartósan eltérő és egyedülálló lenne a nyugat-európai gyakorlatban. Kettőjük választóinak tömbje huzamosan 40 százalékot mutat, a legutóbbi választási eredmények ezt is meghaladták. Összefogásuk tehát magában rejtje a kereszténydemokrata hatalommal szembeni alternatíva lehetőségét. Ezen alternatív csoportosulás létrejöttének jelenlegi fő akadályja az, hogy az egyik tényező – a szocialista párt – kormányzó, a másik – kommunista párt – ellenzéki. A lényegi ok az, hogy a megtett utak megítélésének ideológiai vitáiban és a jelen problematikájának politikai problémáiban, nem utolsósorban az alternatíva hegemoniájának meghatározásában a két pártot mély vágatú barázdák választják el. Betemetésükre pillanatnyilag alig mutatkoznak pozitív jelek, s ha vannak is kísérletek, még homályban maradnak.

A kormányzati problémákat tekintve világosan kell látni azt, hogy a szocialisták a hatvanas évek „találmányá”-tól, a „közép-bal” korszaktól kezdve vállaltak kormányzati szerepet, és ettől fogva a kereszténydemokratákkal, valamint más partnerekkel együtt minden elképzelhető kormányzati szövetséget kipróbáltak – két variációs formától eltekintve. Az egyik ilyen kivétel alkotmányellenes is lenne: az újfasisztának minősített Olasz Szociális Mozgalom (MSI) bármínemű koalícióba való bevonása. Másfelől viszont az OKP közvetlen kormányzati részvételével formált koalíciónak alkotmányos gátja nincs, de erre 1947 óta nem volt példa; megvalósítására a történelmi kompromisszum, a Moro–Berlinguer tárgyalások dacára sem került sor.

A szocialista párt kétségtelenül bizonyos affinitással tapad az alternatíva politikájához, mert a történelmi kompromisszum időszakában, s részben előtte is, „baloldali” alternatívát sürgetett, majd utána is a kereszténydemokrata kormányzás alternatívájának „zászlólengetőjeként” fogta föl a funkcióját. Az eddigiekben mégis megelégedett a miniszterelnöki széknél a kereszténydemokratától való „elalternálásával”, átmeneti átvétellel, Craxi nevéhez fűződően. A szocialista párt a történelmi kompromisszum politikáját ellenezve erősítette pozícióit, önállóságát; olykor látszólag a kommunista párttól balra helyezkedve hirdette a baloldali alternatívát. A szocialista pártnak ez egyúttal létérdeke is volt: a megmaradásért, illetve jelentőségének megőrzéséért és növeléséért tette ezt, mert a történelmi kompromisszum virágzásakor, 1976-ban, amikor az OKP választási csúcson volt, a szocialisták mélypontra, 10 százalék alá süllyedtek. A szocialista párt választóinak csökkenése és az az eshetőség, hogy a beinduló kereszténydemokrata–kommunista párbeszéd és egyezkedés beláthatatlan mértékben leértékeli a szocialista párt politikai, egyben kormányzati árfolyamát, a szocialista pártot az OKP ellen fordította, és arra sarkallta, hogy új önálló kezdeményezésekkel megállítson egy kibontakozóban levő folyamatot. A történelmi kompromisszum eredeti kommunista értelmezése és erre a kereszténydemokrata, morói válasz nem rekesztette volna ki a szocialistákat az akkori koalíciós hipotézisekből, de a szocialista pártnak ez kevés volt. Sajátos módon Moro elrablása után, amikor mind a kereszténydemokraták, mind a kommunisták a terroristákkal szembeni szilárd, de merevnek ható (nem tárgyalagos) magatartást választották, a szocialisták tárgyalási javaslata tűnt a rugalmas, célravezető, morálisan elfogadhatóbb politikának. Ezzel a manőverrel pozíciót nyertek, és ezután együttműködésükért cserébe a kereszténydemokratáktól a kormányban, a kommunistáktól viszont a szakszervezetben és a helyi kormányzatokban követeltek nagyobb előnyöket, rangokat, funkciókat stb.

Követelésüknek mindkét oldalról eleget tettek. A szocialista párt a hetvenes és

nyolcvanas évek fordulóján választói befolyásához, tényleges erejéhez mérten a gazdasági, társadalmi és politikai élet pozícióiból aránytalanul sokat ellenőrzött. Egy a szocialista pártról szóló tanulmány kimutatta, hogy amíg 1971-ben a baloldali közigazgatási tanácsok választott szocialista tanácsnokainak aránya regionális szinten 7,5 százalék volt, a helyi közigazgatási végrehajtó szervezetben (giuntákban) résztvevőké pedig 22,2 százalék. Ezek a számok 1976-ban 10,9 és 31,5 százalék, 1981-ben 12,3 és 38,3 százalék. Ugyanekkor 38 állami gazdasági és hivatali intézményből tizet vezettek szocialisták.¹¹

Paradoxon volt az is másfelől, hogy miközben más-más megfontolásból, de mind a kereszténydemokraták, mind a szocialisták az elmúlt másfél évtizedben politikájuk egyik alapvetésének tartották a kommunisták távoltartását a kormányrudtól, sem egyikük, sem másikuk meghatározott, konkrét kérdésekben nem számolta föl kooperatív kapcsolatukat a kommunistákkal. A szocialisták ezeket a kapcsolatokat éberen vigyázták a helyi közigazgatásban és a szakszervezetekben, de a kereszténydemokraták is egyes helyhatósági körzetekben – Szicília, Puglie, Basilicata területein, elsősorban kisebb városokban Északon is – a kormányzati síkon vitt ötpárti, főként kereszténydemokrata–szocialista összefogás helyett a kommunistákkal szöveteztek, miután a szocialisták nem teljesítették mindenütt (Firenze, Milánó) a kereszténydemokraták követelését, hogy szakítsák meg a kommunistákkal formált helyi szintű közigazgatási együttműködést és alkalmazzák az ötpárti kormányzás sémáját. Ez összefügg azzal, amit éppen Moro mondott halála előtt, hogy ez a három párt ugyanarra a sorsra ítéltetett,¹² illetve azzal, hogy a katolikus, vallásos tömegek körében létre nem jövő új kapcsolatok megakadályozhatják az ország kormányozhatóságát, valamint a kormányzási alternatíva kialakítását.

Ahogy a történelmi kompromisszum időszakában is, most azonban másféle módon és más formák között merült föl az a megkerülhetetlen probléma, hogy Olaszországban az egyházi tényezők és a katolikus tömegek beleegyezése nélkül tartós és stabil belpolitikai megoldásokat nem lehet kivitelezni. Ma egyes egyházi tényezők is érzékelik a változások időszerűségét, ugyanakkor elérkezettnek látják az időt arra, hogy a katolikus választópolgárokat ne feltétlenül a kereszténydemokrata pártra adandó voksolásra szólítsák fel, hanem felszabadítva őket e kötelék alól, szabad választásukra bízzák, melyik pártra kívánnak szavazni, nem kizárva a baloldali döntés lehetőségét sem.¹³ Ez ma még nem általános, de néhány biztató jel is nagy jelentőségű lehet, mert hosszú évtizedek gyakorlatát bontaná meg, új erőviszonyokat eredményezne, és megvethetné új alternatív pártkoalíciók létrejöttének alapjait.

Néhány év óta érdekes kísérlet színhelye Palermo városa. Itt a kereszténydemokrata párt maffiától elhatárolódó szárnya a független baloddallal (Sinistra indipendente) fogott össze, és ezzel elérte az OKP helyi vezetésének támogatását. Az együttműködést felajánlották a szocialista pártnak is, amely elutasította azt, így a kormánykoalíciós ötpárti felállástól teljesen eltérő, kereszténydemokrata–baloldali összefogású helyi közigazgatás jött létre, ami rendhagyó az olasz közéletben, de az alternatíva csíráját hordja magában, és az érdeklődés homlokterében áll. A palermói kísérlet mögött egyházi, jezsuita vezető értelmiségiek állanak – mint Bartolomeo Sorge, Ennio Pintacuda – valamennyien nyitott szellemiségű, a baloddallal jó kapcsolatban álló személyiségek.

Ilyen és hasonló jelenségek miatt állítja be és nevezi az OKP az alternatívát demokratikusnak (s nem baloldalinak). Bizosítani óhajtván a katolikus tömegek támogatását, Occhetto egyik beszédében (1987 őszén) a párt politikáját úgy jellemezte, hogy az az egész politikai játéktéren mozog; azon, amelyen ott vannak a kereszténydemokraták, katolikusok, szocialisták, szociáldemokraták, köztársaságpártiak stb.

A „katolikus kérdés” ma tehát, az alternatíva-problematika érlelődésének közepette, nem kereszténydemokrata pártkérdésként vetődik fel, amint az a történelmi kompromisszum gyakorlatábn napirendre került. Ezt Occhetto a 18. kongresszus fórumán újból megerősítette. Megállapította továbbá azt is, hogy az „alternatíva nem kívánja helyettesíteni a kereszténydemokrata centralitást egy másik pártéval. Az alternatíva célja az állam reformjának előmozdítása, a civil társadalom lelegelevenebb és legjobb energiáinak ösztönzése; célja a politikai rendszer reformja, amely kezdeményezi az ország kormányzásában az alternatíva lehetőségét. Az alternatíva tehát nem a „rendszerváltozás” ábrándját kergeti, nem annak előképét vetíti előre, hanem jobbra a rendszereszmé (»rezsimeszmé«) végét veti föl.”¹⁴

Az alternatívához az OKP a politikai szféra egészében, az alkotmány módosításától sem eltekintve, az államon és a politikai intézményeken át mélyezhető alapos reformokat javasol. Ezek központi problémája egy olyan választási szisztéma kidolgozása, amely lehetővé tenné az állampolgárok közvetlenebb véleménynyilvánítását a kormányzásról, a kormányokról, illetve programjaikról. Kétségtelenül jelentős horderejű átalakulás menne végbe a szóban forgó, egyelőre tervezett és még nem pontosított, a partnerekkel még nem megvitatott, nem elhatározott, de napirenden levő és távlatilag szorgalmazott reformok révén. A reformfolyamatban az OKP-nak politikai súlya szerint megfelelő része lesz, továbbra is bizonyos originalitást kölcsönözve az olasz helyzetnek.

Változatlanul érvényes a kérdés, figyelmen kívül lehet-e hagyni azt a pártot, amely a választók közel 30 százalékának bizalmát élvezi? Figyelmen kívül lehet-e hagyni ezt az erőt a hatalmi osztozkodásban, a hatalomgyakorlásban, a politikai élet irányító pozícióiban? Erre a kérdésre a demokratikus válasz csak *nem* lehet, amint a politikai gyakorlat is erre részben már nemet mondott, de az *igent* még nem legitimálta. Kereszténydemokraták, liberálisok, köztársaságiak, szociáldemokraták és szocialisták fogtak össze, hogy érvényesítsék az OKP-val szembeni kormányzásból kirekesztő mechanizmusukat, a *conventio ad excludendum*-nak nevezett egyezséget, és mindeddig elérték az OKP távoltartását a kományrúdtól. Ez lenne a tervük a jövőre nézve is? A paralitikus mozdulatlanság helyett az olasz belpolitikának, a demokratikus pluralista megoldások szellemében, valami másra van szüksége. A megoldás kulcsa vitathatatlanul az Olasz Szocialista Párt kezében van. Az OSZP a történelmi baloldal, a dolgozó ember, a dolgozók tömegei politikai képviseletének nagy múltú pártja, amely a közös hagyományok alapján, természetes szövetségeseivel, az OKP-val képes lehetne az alternatíva megvalósítására.

Az Olasz Kommunista Párt annak érdekében munkálkodik, hogy kapcsolatai a Szocialista Párttal javuljanak, hogy a két párt vonala közeledjék egymáshoz, és együttműködésük az alternatíva kibontakozását szolgálja. Ma még nem lehet felbecsülni, hogy a két párt kapcsolatrendszere milyen eszmei és politikai keretek között fejlődik majd. Az átalakuló politikai feltételrendszer, s azon belül a két párt politikai tejesítménye dönti el az olasz politikai folyamatok minősítését és az alternatíva esélyét.

JEGYZETEK

¹ *A. Gramsci*: Forradalom a „Tőke” ellen című írását az *Avanti!* (milánói kiadás) 1917. XI. 24-én közölte. Ebben fejti ki, hogy előre nem látható történelmi motívumok késztették Lenint és a bolsevikokat a „Tőke” szerzőjének nézetei ellenére végrehajtott forradalmukra. *A. Gramsci*: *Scritti politici*, I–III. köt. Róma 1973. I. köt. 130–134. old.

- ² *A. Occhetto* beszámolója az OKP 18. kongresszusán. In: *l'Unità*, 1989. III. 19.
- ³ *A. Gramsci*: Filozófiai írások. Kossuth Könyvkiadó 1970. 322. old. (Eredetiben: *A. Gramsci*: *Quaderni del carcere*. Einaudi, Torino 1975. II. vol. 866. old.)
- ⁴ Berlinguer és Bettazzi levélváltását lásd *Rinascita*, 1977/40. sz.
- ⁵ *P. Togliatti*: A szocializmus és a demokrácia problémái. Kossuth Könyvkiadó 1964. 191–234. old. (Különösképpen a 210–222. old.)
- ⁶ *P. Togliatti*: *Opere scelte*. Editori Riuniti, Róma 752–753. old.
- ⁷ Ugyanott.
- ⁸ Paolo Sylos Labini adatai szerint (*Le classi sociali negli anni '80*, Bari 1986.) 1971-re a városi „középosztályok” arányszáma elérte a 38,5 százalékot, 1983-ra pedig a legnépesebb kategória lett 46,4 százalékkal. A szerző 1983-as elemzésében a „munkásosztályba” sorolta a mezőgazdasági bér munkásokat, az ipari munkásokat és kereskedelmi, szállítási, szolgáltatási ágazatok dolgozóit s ezek együttesen 42,7 százalékot tettek ki. A „klasszikus” ipari munkások indexe 26,1 volt ebben az évben. A tendencia továbbra is ebbe az irányba mutat.
- ⁹ Vö. Az Olasz Kommunista Párt XVII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1987. 107–108. old.
- ¹⁰ *Mimmo Scarano – Maurizio De Luca*: *Il mandarino e marcio*. Róma 1985. 24. old. (A két szerző mellesleg a Moro-üggyel összefüggésben, hipotézisekkel élve tárgyalja ezt a kérdést.)
- ¹¹ Lásd *Franco Cazzola* írását. In: *Il sistema politico italiano a cura di G. Pasquino*. Bari 1985. 200. old., 104. old.
- ¹² Lásd *Aldo Moro* interjút a *Repubblica* főszerkesztőjének, E. Scalfarinak 1978 februárjában. In: *Nemzetközi Szemle*, 1988. 7–8. sz. 177–178. old.
- ¹³ Lásd *Alceste Santini* írását. In: *l'Unità* 1989. I. 31. sz. – A szerző ebben a kérdéskörben már 1976-ban „Katolikus kérdés–Kommunista kérdés” címmel a Gondolat Kiadónál publikálta munkáját.
- ¹⁴ *A. Occhetto* beszámolója az OKP 18. kongresszusán. In: *l'Unità* 1989. III. 19.

KIADVÁNYUNK:

Kulcsár Kálmán JOG
ÉS POLITIKAI
GONDOLKODÁS
MODERNIZÁLÓDÓ
TÁRSADALMUNKBAN

98 oldal

52.– Ft

JOHANCsik János

A francia szakszervezeti mozgalom és a baloldali alternatíva

A világgazdasági válság során kibontakozott új gazdasági és társadalmi folyamatok a nyolcvanas évek elejére a hagyományos baloldali pártok és mozgalmak, köztük a szakszervezetek politikai, eszmei és szervezeti válságát idézték elő. Az alkalmazkodás kényszere alatt megindult kiútkeresés vetette fel – mint az új erőre kapott neoliberális, neokonzervatív irányzat alternatíváját – egy megújult baloldali alternatíva gondolatát. A még formálódó baloldali alternatíva a kilencvenes évekre tekintve olyan progresszív politikai megoldásként merült fel, amely a termelésben és a gazdaságban szükségessé vált szerkezeti átalakulásokat a fejlett tőkés országok társadalmi viszonyai közepette demokratikus szellemben kívánja megvalósítani, a bérből élők érdekeit a gazdaságosság szempontjaival egyeztetni, a gazdasági racionalitást a társadalmi haladással, azaz a társadalom demokratizálásával és a társadalmi igazságosság fokozódó érvényesítésével kapcsolja össze.

Elsősorban politikai alternatíváról, a baloldali pártok irányvonaláról van szó egy olyan társadalompolitikai légkörben, amely kedvezőtlennek vált az előző évtizedekben élő és ható nagy társadalomátalakító tervek számára, amelyben a „válságigazgatás” és a „válságszanálás” határai nehezen vonhatók meg, a baloldali programok tartalmának antikapitalista üzenete halványul. A jelenlegi kívánalmak színvonalára emelkedő, megújult baloldali alternatíva egyben alapja is lehet a megosztott baloldali erők új tömörülésének. Ebben megvan a helyük a szakszervezeteknek is, bár ismeretes a francia szakszervezeti mozgalomra jellemző hagyományos sajátosság: a politikai mozgalomtól való távolságtartás, illetve a párt és a szakszervezetek közötti közvetlen szervezeti kapcsolat (kollektív párttagság) hiánya. Franciaországban a szakszervezeti mozgalomban a jobboldali pártok hívei is megtalálhatók ugyan, de a domináns erőt a baloldal képezi. A baloldal többsége a munkáspártokból, illetve a munkásmozgalomból kinőtt pártokból tevődik össze, amelyek mindenekelőtt a bérből élők politikai képviseletére vállalkoztak, miként azt a szakszervezetek a gazdasági érdekek síkján teszik.

A szakszervezeti mozgalom mennyiben kapcsolódhat a baloldali alternatíva kialakulásához, milyen mértékben lehet számítani közreműködésére egy baloldali tömörülés közös programjának megvalósításában Franciaországban? A kérdés megválaszolásához a politikai élet új tendenciáit figyelembe véve előbb azt kell tisztázni, hogy Franciaországban a politikai fejlődés egy baloldali alternatíva kirajzolódásának irányába mutat-e, vagy más perspektívák tűnnek fel erőteljesebben.

Mitterrand újraválasztása 1988 májusában a köztársasági elnöki poszton elvileg a következő hét évben kedvező feltételeket biztosít a szocialisták kormányzása számára.

Jelentős arányú választási sikerét (54 százalék) nagymértékben köszönhette annak, hogy megtalálta (a Szocialista Pártnak az 1986-os parlamenti választásokon elszenvedett kudarcát követően) a jobboldali pártokkal való „társbérlet”, együttműködés módját. Ez időnyerést biztosított a szocialista pártnak, hogy összeszedje magát, másrészt ugródeszkául szolgált személyesen Mitterrand számára új hivatali időszakához. A „társbérlet” egyben körül is határolta azt a politikai teret, amelyen a köztársasági elnök és pártja mozoghatott.

Az 1988-as győzelem lényeges vonásokban különbözött a szocialisták 1981-es sikerétől. Akkor a megválasztott köztársasági elnök egy határozott karakterű baloldali reformprogram megvalósításához kezdett hozzá, amely a „kapitalizmussal való szakítás” alapszándékával a hetvenes évek balratartó közhangulatában alakult ki, és konkrétan megszabott intézkedések sorozatát tartalmazta (vásárlóerőt növelő intézkedések, államosítások, a közigazgatás decentralizációja, a dolgozók új jogai, szociális reformok stb.). A szocialisták kényelmes parlamenti többségét a kommunistáknak a kormányba való belépése egészítette ki, ami közvetve a szakszervezeti mozgalom megnyerésének háttérét is szolgáltatta. Az 1982-1983-as gazdaságpolitikai fordulattal átrendeződés indult meg a szocialisták befolyási bázisában, és módosult a párt programja is. A keynesizmussal történt szakítást, a monetarizmus és a kínálati gazdaságpolitika irányába tett lépéseket olyan programmódosulás követte, amely a kapitalista rendszerrel való szakítást a politikaváltással, a nagy társadalmi tervet a modernizáció célkitűzéseivel cserélte fel, s amelyet kinyilvánítottan is a francia szocialistáknak az északi országok szociáldemokrata irányzatához való felzárkózásaként értelmeztek. Ez az irányváltás a keresleti gazdaságpolitikához változatlanul ragaszkodó kommunistákat szakításra és elszigetelődésüket fokozó ellenzékbe vonulásra készítette, miközben a Szocialista Párton belül a keynesi irányzat híveit a kormánypolitika kritikai ellenzésére szorította. Ugyanakkor halványodtak a határok, amelyek a nagy jobboldali pártok álláspontjától a szocialistákét megkülönböztették.

Az 1986-ban parlamenti többséghez és kormányalakítási lehetőséghez jutott jobboldali pártok a gazdaságpolitika irányához aligha tudtak mást hozzátenni, mint a szocialista kormányzat kezdeti reformjainak negációját és a reagani gazdaságpolitikától ihletett neoliberális irányzat határozottabb érvényesítését. A Chirac-kormány tovább liberalizálta az árakat, eltörölte a nagy vagyonokra kirótt pótdadót, a felső adósávok megszüntetésével csökkentette a magas jövedelmek adóját. Véget vetett az elbocsátások hatósági ellenőrzésének, szabad utat adott a lakbérek emelésére. Széles körű programot hirdetett az állami vállalatok reprivatizálására, amely az 1944-1945-ben államosított vállalatokra is kiterjedt, megkezdte az állami televízió magánkézbe adását, amnesztiában részesítette a Franciaországból illegálisan kivitt tőkéket stb. A közkiadások erőteljes lefaragása miatt visszaestek a tudományos kutatásra, a szegénygondozásra szánt összegek, a szociális dotációk egy részét eltörölték, s a társadalombiztosítás finanszírozási gondjai újra növekedtek. A konzervatív kormányzat neoliberális politikája a bérből élők megosztásának, a kétsebességű társadalom kialakulásának irányába hatott. Miközben a tömeges munkanélküliség problémáit nem tudta megoldani, a felsőoktatási felvételek kérdésében a diákság nagyszabású utcai demonstrációi meghátrálásra kényszerítették (a Devaquet-törvényjavaslat visszavonása), s a közszektor nagyszabású bérmozgalmaival (pedagógusok, egészségügyi dolgozók, vasutasok) kellett szembenéznie.

A jobboldali pártok kormányának politikája, amelynek a szocialista köztársasági elnök a „társbérlet” jegyében szabad utat biztosított, megosztotta a francia közvéleményt, ahogy e politika hatásai differenciáltan érvényesültek a társadalomban is. Egy

1986-ban végzett felmérés szerint a franciák 72 százaléka (s még a jobboldali pártok szavazóinak 54 százaléka is) helytelenítette a nagy vagyonokra kirótt adó eltörlését, 60 százaléka nem értett egyet a televízió első csatornájának magánkézbe adásával és 62 százaléka ellenezte, hogy eltörlőljék az elbocsátások hatósági ellenőrzését. Miként a közvélemény-kutatók megállapították, miközben a franciák egyetértettek az egyéni kezdeményezés felszabadításával, jelentékeny részük nemet mondott a szociális jogok és az egyenlőségi elvek kétségbevonására. A felmérések adatai kétségtelenül több vonatkozásban is arról tanúskodnak, hogy a nyolcvanas években a gazdasági liberalizmus megoldási javaslatai növekvő befolyást gyakoroltak a közvéleményre. Például 1986-ban a megkérdezettek 65 százaléka helyeselte, hogy a vállalatoknak nagyobb mozgásteret adjanak és csak 26 százaléka vélekedett a szorosabb állami szabályozás mellett, amíg ez az arány 1980-ban még 38–46 százalék volt.¹ 1980 áprilisában a véleményt mondók 40 százalékának pozitív, 38 százalékának negatív álláspontja volt az államosításokra vonatkozóan, 1983 októberében csak 34 százaléka nyilatkozott ebben a kérdésben pozitívan és 46 százaléka negatívan – 1987 májusában a franciák 41 százaléka jónak és 27 százaléka rossznak tartotta az állami tulajdon magánkézbe juttatását.² A jobboldali pártok kormányának 1986-ban elkezdett, a népi kapitalizmus formáját öltő, kiscímletű részvények kibocsátásával megvalósított reprivatizálása következtében 1987 őszére a részvényesek száma 1 millióról 6 millióra nőtt, minden hatodik francia részvényes lett. A részvényvásárlás a franciák 16 százalékára terjedt ki, legtöbben a felső szintű szellemi foglalkozásúak és káderek közül (45 százalék) vásároltak, a kisvállalkozók, kereskedők, kézművesek (20 százaléka), a mezőgazdák (11 százaléka) után következtek csak a bérből élők nagy tömegét kitevő, elvileg a reprivatizálásra szánt vállalatokban leginkább érdekelt alkalmazottak (10 százaléka) és a munkások (7 százaléka). Az utóbbiak aránya alapján következtethetünk arra, hogy a szakszervezetek tömegbázisát adó e kategóriák bizalmatlansága a reprivatizálás iránt jut kifejezésre legjobban az azt ellenzők táborában, ami főként a baloldali pártok bázisán található.³

Bár ez a körülmény is jelzi annak a feltételezésnek a törékenységét, hogy a reprivatizálás és a gazdasági liberalizmus értékeinek a térhódítása egy új konszenzus megalapozása irányába tart, a tendencia jól kivehető, s tény az is, hogy a közhangulat ilyen változása összhangban áll a Szocialista Párton belül a Delors, Bérégovoy, Fabius (és tegyük hozzá Rocard) politikai orientációjával. Mitterrand „társberlet”-vállalkozása részben kiaknázta a közvélemény e változását, részben kedvező fogadtatásra talált a franciák jelentős hányadánál. Miután a Szocialista Párt elvesztette parlamenti többségét, 1986 áprilisában a megkérdezett franciák 69 százaléka volt amellett, hogy Mitterrand töltsen ki végig hivatali idejét, s csak 22 százaléka vélte az ellenkezőjét. Ez volt a véleménye a választásokat nyert jobboldali pártok szavazói 50 százalékának is, s csak 40 százaléka kívánta Mitterrand távozását.⁴

A szocialista elnök együttkormányzása a jobboldali pártok koalíciós kormányával, amely sajátos hatalommegosztásánál fogva távolodást jelentett a gaulle-ista rendszer eredeti koncepciójától, új törvényszerűségeket alakított ki a politikai életben a kormánypártok és két ellentétes póluson elhelyezkedő ellenzéki pártok – egyrészt a kommunisták, másrészt a szélsőjobboldali Le Pen pártja – között. A Szocialista Párt hatalmon maradt elnöke révén sajátos helyzetbe jutott, de gazdaságpolitikai orientációját tekintve a gyakorlatban a kormánypártokhoz került közelebb. Ezek viszont szociális téren azt az elvet képviselték, hogy a jóléti, szociális haladásnak ezentúl alulról, a vállalati egyezkedésekből kell következnie és nem felülről, az állam intézkedései révén.⁵ Az a közeledés, amelyet a „társberlet” gyakorlata erősített – bár a köztársasági elnök és pártja a jobboldali kormány intézkedéseitől többször elhatárolta magát – oda vezetett, hogy a

közvéleményben kezdtek elmosódni a különbségek, a felmérések során a franciák 63 százaléka nem tett különbséget a jobb- és baloldal között.⁶

Mindebből természetesen nem vonhatunk le elszámtalt következtetést a bal- és jobboldali megoszlás túlhaladottságára. A „társbérlet” nem szüntette meg a pártok versenyt a kormányzati hatalomért; a pártok sajátosságaik – különösen a kétfordulós többségi választási rendszer visszaállítása következtében – a jobb- és baloldali ideológiai és politikai pozíciókban fejeződnek ki. Nemcsak a versengő pártok, de a közvélemény nagy része számára is világos volt, hogy a „társbérlet” csak ideiglenes megoldás és nem tartós nagykoalíció. 1987 márciusában a megkérdezettek 65 százaléka biztos volt abban, hogy a „társbérlet” az 1988-as elnökválasztással véget fog érni.⁷

A bekövetkezett változások kizárták akár 1981-hez, akár az 1984 előtti állapotokhoz való visszatérést. Mitterrand és a Szocialista Párt orientációváltása mögött nem annyira a baloldaliság általános feladása, mint inkább az a körülmény áll, hogy amíg a jobboldali pártok évtizedes hatalmi monopóliumának reakciójaként az inga balfelé lendült, most vissza, a közép felé mozog. A Szocialista Párt, bár az utóbbi hét évben egyre jobban az elnök politikáját támogató szervezetté változott, nem veszítette el a baloldali alternatíva kialakításához meglévő képességét, annál is inkább, mert működésének változó feltételei megújulásra kötelezik. Mitterrand által meghirdetett közép-re nyitás a politikai erőviszonyok kedvezőtlen alakulásának hézagait hivatott kitölteni a centrum erőinek bevonásával. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy amíg Mitterrand elnökké választásához a francia szavazók 54 százalékát nyerte el, pártja az aránytalan választási rendszer ellenére sem tudott parlamenti többséget szerezni. (A Szocialista Párt önmagában 34,76 százalékot kapott az első fordulóban és az 573-ból 260 mandátumot szerzett a másodikban.) A mitterrand-i koncepciót világosan tükrözi az elnöknek a *Time* részére adott nyilatkozata, amelyre az újraválasztás után került sor. Ebben kifejtette: „A Szocialista Párt a baloldal vezető pártja. A mi szavazási rendszerünkkel lehet abszolút parlamenti többséget szerezni. De az ország egészében egyik pártnak sincs többsége. És ma nincs igazi eltolódás jobbról balra vagy az ellenkező irányba. Idő kell ahhoz, hogy a dolgok megváltozzanak. Így amikor kibővítésről beszélek, nem a parlamenti számtanra gondolok, hanem főként olyan személyiségek bevonására, akik a tudományos, gazdasági közszolgálati világot, az állampolgári szervezeteket képviselik – röviden: a felelősséggel rendelkező, de a szocialistáktól különböző embereket.”⁸

A közép-re nyitás politikája tehát az elnöki többség megtartását célozza a Szocialista Párt vezetése mellett. Továbbá, azoknak a tapasztalatoknak a megszívlelését jelenti, amelyek a szocialista kormányzat 1981 és 1986 közötti időszakából következnek. Mindez arra készítette a pártot és Mitterrand-t, majd az általa kinevezett miniszterelnököt, Michel Rocard-t, hogy óvatosan bánjon a reformigéretekkel.

A Szocialista Párt mérsékelt elnökválasztásra készült programja és főként annak filozófiai alapja magán hordja a baloldali alternatív jelleget. Első számú problémaként szerepelt a foglalkoztatás ügye, amikor a munkanélküliek száma megközelítette a 3 milliót (a munkaképes lakosság több mint 11 százaléka). Itt azonban a problémát – 1980-tól eltérően – szorosan összekapcsolták a gazdaság versenyképességételének céljával, amelyet a „nagy európai piac” kialakítása különösen sürgetővé tesz. Épp ilyen fontosnak tekintették azokat az intézkedéseket, amelyek célja a dolgozók állampolgári rangra emelése a vállalatokban. A programban második helyre kerültek az intelligencia fejlesztését ösztönző tervek (oktatás, képzés, kutatás, technológiafejlesztés, kultúra). A program harmadik prioritása a szociálpolitika, a lakosság biztonságát szavatoló politika és a környezetvédelem. E programköteg élére új elemként a „beilleszkedési minimális jövedelem” bevezetésének terve került, amely a tartósan munkanélküliek

társadalmi periferezálódási folyamatát kívánja akadályozni, illetve helyzetüket némileg enyhíteni. Az igazságosabb adózás nevében vissza kívánták állítani a nagy nyereségek különadóját, a korábbihoz képest szélesebb bázison, ugyanakkor mérsékelt adótétellel. Negyedik prioritásként a demokrácia erősítésének programja szerepelt, középontba az állampolgárt helyezve, s végül a szocialisták külpolitikai törekvései, nagy nyomattal az 1992-ben új szakaszába lépő Európa építésének tervei.”

Kétségtelen, hogy a Szocialista Párt 1988-as programja és a centralista személyiségekkel kibővített szocialista kormány politikai orientációja a polgári pártoktól kevésbé markánsan elütő, mint 1981-ben volt. Egyes megfigyelők Mauroy „reformkormányát” Rocard „igazgatási kormányával” állítják szembe.¹⁰ A jobboldali pártok liberális irányzatával összevetve mégis kitűnik, hogy bár az egyensúly helyreállításának, a francia gazdaság nemzetközi versenyképességének kialakítása, a világgazdasági tendenciákhoz való alkalmazkodás céljainak elfogadása bizonyos konszenzust alakított ki a Szocialista Párt és az előbbieik között, a szocialista orientáció azonban ezt megpróbálja összeegyeztetni a bérből élők szociális szempontjainak érvényesítésével, a társadalmi egyensúly biztosításával, s fellép a gazdasági liberalizmus tiszta és kemény megoldásaival szemben. Ez a politikai alternatíva, jóllehet mint kormányzati politika a jelenlegi feltételek között nem vállalhatja a bérből élők magában is differenciálódó érdekeinek egyoldalú érvényesítését, amennyiben kifejezésre juttatja a munkavállalók, a dolgozók szociális szempontjait, egybeesik a szakszervezeti mozgalom törekvéseinek fő irányával. S miután politikai filozófiája és kultúrája, szociális bázisa alapján ezt nagyobb mértékben teszi, mint amelyre a jobboldali pártok képesek lehetnek, a szakszervezeti mozgalom elvileg a baloldali alternatíva stratégiai szövetségese, támasza.

Franciaországban azonban az utóbbi időben a szakszervezeti pluralizmus struktúráisan és a szakszervezetek válsága rövid távon hátráltatja azt, hogy a közös érdekek alapján a gyakorlatban határozottabban fejeződjék ki a baloldali erők és a szakszervezeti mozgalom közös frontja, hozzájárulva a baloldali alternatíva társadalmi bázisának kialakításához. A politikai és szakszervezeti erők egymásra találását még nehezíti az is, hogy egyrészt a Szocialista Párt mindinkább az elnök és a kormány szolgálatában álló szervezet. Egybemossa a baloldali alternatívát a kormánypolitikával. Ezzel a szakszervezetek és sok szocialista párttag is elégedetlen, mert a politikát nem tartják eléggé szocialista jellegűnek. Másrészt a pártban, a baloldalon belüli hegemoniára törekedve, gyakori annak a véleménynek a megnyilvánulása, hogy a baloldali egységet maga a Szocialista Párt testesíti meg, s az nem a különböző baloldali pártok – itt főként az FKP-ről van szó – közötti megegyezés eredményeként jöhet létre. A szakszervezeti központok eltérő okokból várhatóan inkább a távolságtartást, mint a kormányokkal, illetve a kormányzó szocialistákkal való együttműködést helyezik előtérbe.

A francia szakszervezeteknek a baloldali alternatívához való viszonyát vizsgálva a szakszervezeti mozgalom pluralizmusát kell figyelembe vennünk, ami azt jelenti, hogy e mozgalom különböző doktrinális elveken alapuló, más-más stratégiai orientációt követő szövetségesek között oszlik meg. Amikor a Franciaországban működő hét országos jelentőségű szakszervezeti szövetség közül a három legjelentősebb szakszervezeti szövetség magatartását vizsgáljuk, egyben a mai francia munkaviszonyok talaján létrejött és talán általánosabb érvennyel bíró három lehetséges szakszervezeti típus körvonalai is kirajzolódnak. A hagyományos reformista szakszervezetet testesíti meg az FO (Munkásérő), amely az 1947-es hidegháborús szakadás nyomán jött létre, és hosszú időn át befolyását tekintve a harmadik helyen állt. Újbaloldali ihletettségű és a keresztény humanizmus elveire épít a CFDT (Francia Demokratikus Munkaszövetség), amely 1964-ben laikussá válása révén a kereszténydemokrata szakszervezetből

(CFTC) alakult át, és a második helyet foglalta el. Ebben a szervezetben a hatvanas, hetvenes évek új, radikális reformizmusa öltött testet. A szakszervezeti mozgalom távolra nyúló, osztályharcos és forradalmi hagyományainak folytatója a marxista-kommunista elvekre támaszkodó CGT (Általános Munkaszövetség), a legbefolyásosabb francia szakszervezeti szövetség.

Az FO, amely a nyolcvanas évek során ellenzéki álláspontjának hasznát szervezeti ereje és taglétszáma erősödésében könyvelhette el, aligha változtat sikeres stratégiáján az elkövetkező évek szocialista párti kurzusában. Pedig az általa képviselt célok kevésbé térnek el a szocialisták szociális céljaitól. A munkanélküliség visszaszorítása, a bérek és járadékok vásárlóerejének fenntartása, a társadalombiztosítási rendszer megóvása képezik az FO prioritásait is. Viszont e célok elérésének módjaiban már lényeges elvi különbségek választják el a szocialistáktól, túl a prakticista megfontoláson. Akkori főtitkára, A. Bergeron 1988 augusztusában azt nyilatkozta, hogy „csak akkor nyerünk vissza területet, ha azok maradunk, akik mindig is voltunk: pragmatikus szervezet, amelynek arra van módja, hogy mindent megszerezzen, ami napról napra szenvedélyek nélkül, realista módon és főként anélkül elérhető, hogy hagynánk magunkat teoretikus megfontolásokba zárni”.¹¹

A problémák kezelésének módja ma változatlanul az, amelynek logikáját az FO 1984-ben tartott kongresszusán a beszámoló kifejtette. Eszerint nincs társadalmi haladás szolidaritás nélkül, de azt az individualizmusra, az egyéni szabadságjogok tiszteletére alapozzák. Elutasítanak mindenfajta közösségi formát, a társulással szembe a szerződés elvét állítják. Ezért vetik el az öngazgatás koncepcióját is, amelyben egyoldalú, csak a munkavállalók szempontjait érvényesítő döntési mechanizmust látnak, és fel lépnek az ellen, hogy a törvényi szabályozások álljanak előtérben a kollektív szerződéssel szemben. E nézőpontról bírálták a szocialista párti kormányzat olyan reformjait, mint például az Auroux-törvényeket (a szakszervezetek és a dolgozói érdekképviselet munkahelyi megerősítése, kollektív szerződések rendszerének kiterjesztése, kötelező konzultációk előírása stb.)¹² és az 1982 nyaratól érvényesített szigorú gazdaságpolitikáját, amely korlátozta a béralku és a szerződéskötések lehetőségét. Nem vállaltak részvételt a baloldali kormány politikájának megvalósításában, szerintük nem szabad a kormányzók és kormányzottak szerepét felcserélni. Osztályharc mindig létezik, függetlenül attól, hogy a baloldal kormányon van-e, ezért a feladatot abban látják, hogy egyensúlyt tudjanak teremteni a különböző érdekek között, miközben nem hisznek az érdekek közösségében. A munkavállalók problémáinak megoldásában nem várnak mindent az államtól, a hangsúlyt a tárgyalásokra és a szerződéses megállapodásokra helyezték. A technológiaváltás kihívásával kapcsolatos álláspontjuk az volt, hogy „ha nem állunk is szemben a technológiai változásokkal, arra törekszünk, hogy az komoly szociális garanciákkal társuljon”.¹³

A fentiek szellemében lépett fel az FO a munkáltatók különböző kezdeményezései ellen (a sztrájkjog újraszabályozása, a kötelező minimális bér évenként egyszeri megállapítása, a kollektív bérintézkedések helyett az egyéni érdem szerinti bérmegállapítások rendszere ellen, s az ellen, hogy a társadalombiztosításban az általános rendszert az üzleti alapon történő biztosítás váltsa fel). Bírált a fiatalok foglalkoztatását célzó közmunka-rendszert (TUC), mert azoknak a munkalehetőségét korlátozza, akik azt hivatásszerűen üznék, ezért csak korlátozott alkalmazásával értett egyet. Az FO 1988. júniusi országos értekezletén kifogásokat emeltek a minimális beilleszkedési jövedelem tervével kapcsolatban is. Tartanak tőle, hogy finanszírozása az eddigi munkanélküli segélyalapot, illetve a betegbiztosítás pénzügyi forrásait fogja megterhelni.

Az új szocialista kormányzattal, a Rocard-kormánnyal kapcsolatban a kongresszuson és A. Bergeron augusztusi nyilatkozatában a várakozás érződött. Bergeron újabb állásfoglalása jól tükrözi, hogy az FO ellenzéki magatartásában aligha várható fordulat: „Azonkívül – ez fontos demokráciánk jövője szempontjából – a kormány tagjai nyilatkozatainak, amelyeket az utóbbi hónapokban még ellenzékben tettek, nincs nagy jelentőségük. Valójában, anélkül, hogy olyan területre kalandoznánk, amely nem a miénk – a politikaéra – emlékeztethetjük őket és másokat arra, hogy a franciák fűtyülnek a nyitásra, a civil társadalomra és egyebekre. Ők egyszerűen azt akarják, hogy fenn-tartsák vásárlóerejüket, hogy megőrizze szociális védelmüket, hogy az adózást igazságosabbá tegyék. Ennyi az egész.”¹¹

Az FO legutóbbi, 1989. január 31. és február 3. között tartott kongresszusa a szervezet élén 40 éve álló André Bergeron helyett Marc Blondelt választotta főtitkárnak. A régi főtitkár beszámolója és a kongresszus elfogadott határozata egyaránt megerősítette a szervezet eddigi irányvonalát. Az előbbi hangsúlyozta azt a kívánságát, hogy „a kongresszus ismét mondja ki, hogy magatartásunk azon az egyszerű ténymegállapításon nyugszik, hogy a pártoknak és a szakszervezeteknek nem azonos a hivatásuk”.¹² A kongresszus határozata valóban meg is fogalmazta: „Azoknak, akik arra hivatkozva, hogy a pártok már nem hordozói nagy terveknek, a szakszervezetekre új küldetést szeretnének bízni, a CGT-FO* azt válaszolja, hogy a szakszervezetek szerepe különbözik a pártokétól. Az utóbbiak, legyenek hatalmon vagy ellenzékben, kormányoznak, vagy az állam kormányzására törekednek. A szakszervezeti mozgalom küldetése... a bérből élők egyéni és kollektív érdekeinek védelme, beleértve a sztrájkot is. Továbbá nem hivatása, hogy a társadalmi terv hordozója legyen, ez a meggyőződés vezette a CGT-FO-t annak számtalanszor történt kinyilvánításában, hogy a szövetség a kormányokat nem tagjai politikai orientációja, hanem csak cselekedetei alapján ítéli meg”.¹³ Az FO tehát továbbra is megőrzi piacszakszervezeti jellegét, amely az szabad alkura s nem a alkuviszonyok felszámolására, illetve gyökeres átalakítására törekszik a munkaviszonyok terén.

Az FO nemcsak a politikai erővel való szövetség lehetőségét zárja ki, hanem elveti a szakszervezetek közötti együttműködést is. A. Bergeron 1988. augusztusi interjújában a szakszervezeti pluralizmus elvéhez ragaszkodva utasította el az egységre lépés gondolatát.¹⁴ 1989. január 15-i utolsó nyilvános fellépésekor, bár elismerte a CFDT-ben bekövetkezett változásokat, a közeledést mégsem találta lehetségesnek.¹⁵ A mozgalom erős kommunistaellenes tradíciója következtében a CGT-vel való együttműködés gondolata szóba sem jöhet. Bár az FO részéről egy baloldali politikai együttműködésben való részvétel nem várható, tagságának egy részére – mint bázisra – mégis számíthat a baloldali alternatíva.

A rendszeren belül maradó, a bérből élők napi gazdasági érdekvédelmére vállalkozó FO-val szemben a keresztény etikára és szociális elvekre, valamint az új baloldal radikális reformizmusának eszméi hagyományaira építő CFDT erőteljesebb politikai arculattal és ambíciókkal rendelkezett a nyolcvanas években. „A mi identitásunk, országunk egész szakszervezeti hagyományának identitása az olyan szakszervezeti mozgalom, amely a bérből élők védelmét nem választja külön a hatékony akcióban mindenkivel szolidáris és mindenkire szóló társadalmi változások tervétől” – állította Edmond Maire főtitkár a szervezet 1985-ös kongresszusán. Az itt elfogadott határozat a CFDT céljának nyilvánította, hogy az emancipáló társadalom építésére és a fejlődés új

*Az FO hivatalosan használt megnevezése.

típusára vonatkozó tervét mindennapi gyakorlatával megvalósítsa. „Ambíciónk az önigazgatású szocialista társadalom, amely kifejlődése során arra irányul, hogy eltörölje a kizsákmányolás, az uralkodás és elidegenedés minden formáját, lehetővé tegye a hatalom és tudás egyenlő elterjedését, ami mindenki számára biztosíthatja személyisége szabad kibontakozását.” E társadalmi tervet a főtitkár beszámolója elhatárolta más szocializmus-koncepcióktól, jelezvén, hogy a CFDT a politikai mozgalom terén is eredeti arculatra törekszik, vagyis vállalja a szakszervezet-párt szerepet. „Jobban mint valaha, cselekvésünk alapvető iránya az önigazgatás. Nem egy modell, s nem egy illúzió. Nem egy végső, ideális társadalom terve, hanem a munkásmozgalom történetének átgondolásából született orientáció, egy mindig új koncepció, amely kifejzei, hogy elutasítjuk a kapitalizmust éppen úgy, miként a kommunista doktrína totalitárius származékát, de kifejzei a szociáldemokráciától való távolságunkat is, amely inkább újraelosztó, mint társadalomalakító.”¹⁹

A szocialista kormányzat kezdeti reformtevékenységét, amely a CFDT számos javaslatát megvalósította, pozitívan értékelték, de az 1985-ös kongresszuson már úgy vélték, hogy a szocialisták megváltoztak és a napi igazgatásra kezdik korlátozni ambícióikat. Főként azt kifogásolták, hogy a szigorúság politikájának bevezetésével egyidejűleg feladták a foglalkoztatási probléma prioritását, s amíg más területeken eredményeket értek el, a munkanélküliség elleni harcban kudarcot vallottak. Márpedig a CFDT tevékenységében három prioritást állított fel, amelynek élén a foglalkoztatási helyzet javítása állt. Ehhez olyan gazdasági modernizációt tartottak szükségesnek, ahol az átalakulásokat az érdekelt felek közötti megegyezéssel kézben tartják, amely a munkaszervezet megújítására irányul, ahol a növekedés eredményei a foglalkozási lehetőségeket bővítik. Ennek érdekében léptek fel a munkaidő csökkentéséért – nem feltételenül bérkompenzációval –, a fiatalok társadalmi és szakmai beilleszkedésének előmozdításáért.

Második prioritásnak a munka megváltoztatását tekintették, ami módosítja a munka tartalmát, szervezetét, céljait. Változtatni kívántak a kialakult munkamegosztáson: biztosítani akarták a magasabb kvalifikáció megszerzését, a munkafeltételek javítását, valamint azt, hogy a bérdoigazított munkájának urává válják. A munkavállaló hierarchikus, alárendelt társadalmi helyzetét kívánják megváltoztatni, vagyis a klasszikus tőkés viszonyokból adódó bérmunkaviszony történelmileg kialakult formáját.

A CFDT törekvéseinek harmadik fő iránya a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése. Ez kiterjed azokra a követelésekre, amelyek a bérpolitikára, progresszív adórendszer megvalósítására, szolidáris szociális védelemre, az iskolarendszer megújítására, a külföldi munkavállalók egyenjogúsítására a férfi és női munka egyenlő javadalmazására stb. vonatkoznak. A CFDT a bérből élők érdekvédelmét valamennyi kategória egészére vonatkozóan kívánja ellátni, ezért fellép a korporativizmus tendenciája ellen, síkraszáll a dolgozók bár nem szükségszerűen azonos, de mindenképpen egyenértékű jogaiért.²⁰ Az 1985-ös kongresszus tehát egy olyan szakszervezet arculatát tükrözte, amely határozottan baloldali, a dolgozók napi érdekvédelmén túl mélyreható változásokra is törekedett a meglevő rendszerben.

A nyolcvanas években a CFDT harcolt a munkáltatók és a liberális gazdaságpolitika különböző kezdeményezései ellen, amelyek zöld utat kaptak a Chirac-kormányzat idején. Elsősorban azt a jelenséget kifogásolta, hogy a modernizációt a bérből élők nélkül és azok ellen valósítják meg, mellőzve a szakszervezetekkel való tárgyalásokat és egyeztetéseket. „A gazdasági liberalizmusnak az »erősebb törvénye« és az »individua-
lizmus, mindenki magáért« elve befolyásolja nagymértékben a gazdasági és szociális eszméket és döntéseket” – állapította meg E. Maire 1987 őszén. Ezzel szemben a

CFDT olyan jövőt kíván, „ahol az egyéni dinamizmus a folyamatok feletti kollektív uralommal párosul, ahol a részvétel óhaja a szolidaritást szolgáló célokért valósul meg, ahol a lényeges, nagy szociális vívmányok védelme együtt jelenik meg a korunk változásainak megfelelő újító álláspontok fejlesztésére való bátorsággal.”²¹

A CFDT a jobboldali kormányzat periódusában nem tágitott céljaitól: a foglalkoztatás bővítése, a munkaidő csökkentése és újraelosztása, a közszolgáltatás leépítésének megakadályozása, a privatizálás megállítása, a szociális rendszer védelme, egyenlő teherelosztás annak finanszírozásában, a nyugdíjak, járadékok vásárlóerejének megőrzése, bérek nemek szerinti egyenlősége, a termelékenység növekedéséből származó nyereségek foglalkoztatást bővítő felhasználása stb. A szakszervezeti mozgalom válsága folytán kialakult helyzetén azonban ellenzéki pozícióra váltása nem tudott könnyíteni. Annak ellenére, hogy a francia szakszervezeti mozgalom legintellektuálisabb szárnyát alkotja, amelynek igénye volt a változó helyzetekre való reagálás, sem az 1978-ban elhatározott belső átépítés, sem 1983-tól a defenzívebb akciókhoz való visszatérése, majd ellenzéki álláspontja nem tudta megátolni befolyásának csökkentését, ami 1987 decemberében, a munkaügyi döntőbírók választásakor az FO mögé, a harmadik helyre szorította.

A CFDT átalakulási (recentrage) és alkalmazkodási folyamata új fázisához ért az 1988. november végi 41. kongresszuson, ahol a főtitkári poszton Edmond Maire-t a 47 éves, pragmatikusnak tartott Jean Kaspar váltotta fel. Miközben a távozó főtitkár beszámolójában megerősítette a CFDT alapvető orinetációját, ami a gazdasági liberalizmus ellen irányul, és elsődleges kérdésnek tekinti a foglalkoztatás problémáját, továbbá a szakszervezetek akcióegysége mellett foglalt állást, utódját a CFDT korszerűsítésének gondja foglalkoztatta. Annak elérése, hogy a szakszervezet befolyásának visszanyerésével ismét hatni tudjanak a kormány és a munkáltatók döntéseire, ami a jelenlegi szociális mozdulatlanságból való kikerülés előfeltétele. Bár a CGT-vel kapcsolatban eltérő vélemények hangzottak el, a CFDT a többi szakszervezetekkel való konvergenciát és az együttműködés fontosságát hangsúlyozta. Ezzel kapcsolódott a szakszervezeti egységet szorgalmazó korábbi álláspontjához, amely most a szakszervezetek európai szintű együttműködésének gondolatával kapott újabb nyomatékok.

A változást a 41. kongresszuson két mozzanat jelezte. Egyrészt az „önigazgatású szocialista társadalom” célkitűzését a szakszervezeti mozgalomra korlátozódó „önigazgatás” jelzava váltotta fel. Másrészt a szakszervezet vezető testületéből kiszorították a trockisták jelöltjét. Ez újabb távolodást jelzett a szervezet 1968-as politikai örökségétől.²²

A CFDT kétségkívül elérhető partner az együttműködést szorgalmazó szakszervezeti egységpolitika számára. Szakszervezeti és politikai törekvései nagyon közel állnak a Szocialista Párt társadalmi programjához, annak természetes szövetségesét jelentik. Jóllehet a szakszervezeti mozgalom válsága arra készteti a CFDT-t is, hogy szakszervezeti vonásait erősítse, s úgy foglaljon állást, miként E. Maire kifejezte, hogy „nem egészséges automatikusan azonosítani a CFDT-t a baloldallal”.²³ A közeljövőben akár a Szocialista Párt, akár a Rocard-kormány, amelynek gazdasági és szociális politikáját a CFDT nem tartotta kielégítőnek, aligha számíthat a CFDT automatikus támogatására, akár csak azon a szinten is, ahogy 1981 és 1983 között történt.

Még inkább ez a helyzet a legbefolyásosabb szakszervezet, a CGT esetében. Ez a szervezet, amely, mint azt 1985. decemberi kongresszusa és az 1989. májusi kongresszusára készült dokumentumok ismét megerősítették, az osztály- és tömegszakszervezet szerepét akarja betölteni²⁴ és a kommunista párttal tart ideológiai és politikai rokonságot. Az utóbbinak a szocialista párttal 1984-ben bekövetkezett szakítása óta a CGT is határozott ellenzéki álláspontot foglalt el. A munkáltatók és a kormányok libe-

rális gazdasági és szociális politikája ellen lép fel, s a többi szakszervezetekhez hasonlóan a bérből élők védelmét azonos területeken és kérdésekben képviseli. Így a CGT is a munkanélküliség felszámolását, a foglalkoztatási lehetőségek bővítését tekinti elsődleges céljának, a bérek és juttatások vásárlóerejének fenntartását és fejlesztését, a szociális védelmi rendszer és minőségének megőrzését, a dolgozók jogainak védelmét és kiterjesztését tűzi ki céljául. Akcióprogramjának számos közvetlen pontja egyezik meg a többi szakszervezet álláspontjával.

A helyzet elemzésében és értékelésében, s részben a megoldások módozataiban is, s még inkább a szakszervezeti stratégia és harci módszerek tekintetében lényeges eltérések vannak a francia szakszervezeti irányzatok között. A CGT válságelemzése a kommunista párt értékeléseivel egybehangzóan a kapitalista rendszer válságából indul ki, amely Franciaországban a kapitalizmust érintő mély társadalmi változásokat tesz szükségessé. A monetarista és restriktív gazdaságpolitikai iránnyal szemben a baloldali kormányzat eredeti, keynesi keresletösztönző irányához való visszatérést tartja kívánatosnak. Eltérően azoktól, akik a világ gazdaság uralkodó tendenciáihoz történő alkalmazkodást állítják előtérbe és a francia versenyképesség biztosítását szorgalmazzák a bérből élők áldozatvállalása révén, a CGT a belső szükségletekre orientált nemzeti termelésnek kíván elsőbbséget biztosítani. A konkurenciából adódó veszteségek elkerülésére a francia vállalatok közötti, szerződéseken nyugvó kooperáció rendszerét javasolja kifejleszteni, amely a hasonló elven nyugvó nemzetközi kooperációval társulva a tőkés piac logikájának meghaladását tenné lehetővé.²⁵

Az 1985. decemberi kongresszuson elfogadott orientációs dokumentum olyan gazdaságpolitikai irányvonalat javasolt, amely a dolgozók gazdasági és szociális szükségletei kielégítésében, a bérek vásárlóerejének fenntartásában egy új gazdasági fellendülés hűzőerejét látja, s amelynek középpontjában a foglalkoztatást biztosító, az ipar hatékony növelését, a termelés és a szolgáltatások fejlesztését szolgáló modernizáció áll. Új vonás, hogy az eddig főleg a központi és ágazati akciókra összpontosító CGT a szakszervezeti stratégia igazodását tartja szükségesnek a munkáltatói és a kormányzati gazdaságpolitikai stratégia változásához, amely a vállalatokat helyezte előtérbe. A vállalatokként különböző helyzetek figyelembevételét, a dolgozók eltérő hangulatának érzékelését hangsúlyozta. Azt igényelte, hogy a szakszervezeti mozgalom adjon kifejezést a vállalatokon belül jelentkező új szükségleteknek és követeléseknek, s elsősorban a vállalatok kereteiben bontakoztassák ki az osztályharcot a gazdaság és igazgatás területén, és azért, hogy a dolgozók a vállalatokban igazi állampolgárokká válhassanak.²⁶ Egyúttal fontosnak ítélik meg a munka világában végbemenő változások számbavételét a szakszervezeti akciókban.

A CGT a kommunista párttal együtt úgy véli, hogy a gazdasági válság a nyolcvanas években tovább élte az osztályharcot, s a különböző reformista politikai és szakszervezeti erők konszenzusra törekvését osztály-együttműködésként elítélve a tömegmozgalom, a követelésharcok kibontakoztatását tekinti feladatnak. „A dolgozók érdekvédelme, az általuk kifejezett szükségletekre és vágyakra adandó válasz olyan elszánt harcot tesz szükségessé, amely céljait és alapját tekintve kérdésessé teszi a pénz erőinek uralmát a társadalom felett, a munkáltatók privilégiumait, a vállalatok és a társadalom tőkés igazgatásának szabályait. Egy ilyen helyzetben az osztály-együttműködést folytató szakszervezeti mozgalom, amely természeténél fogva a harcokat elutasítja, fél a tömegakcióktól, az akciókkal szemben a kompromisszumok lehetőségét kutatja, csak zsákutcába vezethet.”²⁷ Azt a válságot, amelynek során a CGT, tagságának több mint egyharmadát elveszítve, első helye veszélybe került a francia szakszervezeti mozgalomban, az 1985-ös kongresszus dokumentuma a reformistának mondott szakszervezeti

mozgalom válságának tartotta. Miután a tételesen felsorolt többi szakszervezet „alapvetően a feladás és a lemondás álláspontján van”, a munkáltatók és az azok érdekeivel azonosult szocialista párti kormány politikájának behódol, a CGT bár hangoztatta az akcióegység szükségességét, ez számára inkább „a bérből élők lehető legnagyobb részének a harcokban való tömörítését”, mintsem a szervezetek együttműködését jelentette.

Miközben a szakszervezetek megosztottak (jobban, mint az előző évtizedekben), 1986-tól nagyszabású, a szakszervezeti irányításon kívüli követelésmozgalmak bontakoztak ki (pedagógusok, vasutasok, közlekedési dolgozók, kórházi alkalmazottak stb. megmozdulásai). A CGT ebben saját elemzésének igazolását látja, s arra törekszik, hogy az eltérő mozgalmak sajátos céljaival azonosulva a szakszervezeti mozgalom új harci terepén lépjen fel. Az ilyen mozgalmakban részt vevők véleményének érvényesítésével kíván a CGT e harcok élére állni, s betölteni H. Krasuc'ki szavaival «a harc és az összefogás szakszervezetének” szerepét.²⁸ Országos akciói azonban az utóbbi időben nem hozzák a remélt sikert.

A CGT által képviselt szakszervezeti mozgalom törekvései mélyen benyúlnak a politikai területre, de a munkásmozgalomban a párt és a szakszervezet közti munkamegosztás alapján a CGT viszonya a baloldali politikai alternatívához és politikai szövetséghez szorosan függ a kommunista párt álláspontjától. Amint a CGT és az FKP vezetőinek találkozájáról kiadott közös nyilatkozat tanúsítja a közelmúltban, a két szervezet azonosan ítéli meg az új szocialista kormány időszakának alapvető gazdasági, szociális, politikai kérdéseit. Miután e területen, a gazdaságpolitikai irány és válságkezelési stratégia kérdéseiben mély a szakadék a kommunista és a szocialista párt között, ez jelentkezik a CGT álláspontjában is. A politikai szövetség keresése helyett mindkét szervezet a követelésharcok, a tömegmozgalmak fellendülésére számít, ami nyomást gyakorolhatna a kormánypolitika irányára.²⁹ A két szervezet különbözősége – például a CGT-ben szocialista párttagok, illetve párton kívüliek részvétele – bizonyos mozgásteret nyújt a szakszervezeti mozgalom területén azoknak az erőeknek, amelyek a szakszervezeti és a baloldali erők összefogásának és együttműködésének a hívei. A válsággal küszködő CGT-nek és FKP-nak egyaránt szembe kell néznie helyzetével és előbb vagy utóbb felül kell vizsgálnia álláspontját. S a baloldali alternatíva és egység ügye csak ennek nyomán vehet kedvező fordulatot.

●

A francia szakszervezeti mozgalom és a baloldali alternatíva kapcsolatáról a nyolcvanas évek végén összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy jelentősen megváltozott feltételek között körvonalazódnak a baloldali alternatíva esélyei. Olyan időben, amikor a válság az ideológiai és politikai kultúra területét is érinti, azáltal, hogy a kialakult nagy ideológiai rendszerek és társadalmi tervek hatékonyságukat veszíteni látszanak, a társadalomban zajló és új aspirációkat hordozó folyamatok továbbra is léteznek, de új politikai kifejeződési formákat keresnek. A társadalomban keletkező szükségletek továbbra is életeret biztosítanak a baloldali alternatíva számára, de létjogosultságát csak akkor képes fenntartani, ha az új feltételek között is meg tudja őrizni azt a funkcióját, amelyet korábbi, a politikai és társadalmi haladást meghatározóan befolyásoló időszakokban betöltött. A politikai alternatívák tekintetében ma a kérdés már nem a modernizáció vagy a jóléti állam fenntartása közötti választás, mint ahogy a nyolcvanas évek elején felmerült, hanem a modernizáció terheinek igazságos elosztása kerül a viták középpontjába.

A neokonzervatív iránytól eltérően a bérből élők érdekeit felvállaló politikai irányzatok alternatívája lényegében abban körvonalazódik, hogy a gazdasági-technikai szerkezetváltást összekapcsolják a szociális védőháló kifesztésének igényével, a modernizáció olyan kezelési módját képviselik, amely a munkavállalók számára elviselhetővé teszi a változásokkal járó kedvezőtlen hatásokat. A francia szakszervezetek mindegyike újabban hivatkozik arra, hogy a dolgozók nemcsak a szerkezetváltás terheiből, hanem a gazdasági növekedés újraindulása idején annak gyümölcseiből is részt kérnek. Úgy tűnik, a szakszervezetek maguk mögött tudják a szerkezetváltozás miatti áldozatvállalás és önmegtartóztatás időszakát és a szigor politikájával ellentétben offenzívebb szakszervezeti politikát fognak folytatni. Ez pedig a megújuló baloldali alternatíva irányába mutat.

A társadalmi folyamatok tendenciái Franciaországban hosszú távon egy korszerűsített baloldali alternatíva életképessége mellett szólnak. Rövid távon azonban nem kedvezőek a kilátások arra, hogy egy ilyen alternatíva a baloldali erők tömörülését képes életre hívni. A politikai erők terén a kommunista pártban nem mutatkoznak a változás jelei a szocialistákkal való együttműködés kérdésében. A szocialista pártban vannak olyan elképzelések, hogy a baloldali erőket egyedül is képviselhetik. A szakszervezetek válsága részben befeléfordulást idézett elő, növelve a távolságtartást a politikai mozgalmaktól, másrészt az egymás közötti versenyt erősítették fel. Talán, ha a gazdasági helyzet javulásával kiszélesedik a szakszervezeti követelésmozgalom mozgásterét, ez az offenzívebb szakszervezeti politika alapján összehozza a szakszervezeteket, s kedvező hatással lesz a politikai baloldal egységfolyamatára is.

JEGYZETEK

¹ SOFRES, L'État de l' opinion, Clés pour 1987. Ed. du Seuil, Paris, 1986. 229–236. old.

² A vélemény az állami tulajdon magánkézbe adásáról pártok szerint jelentősen eltért:

	jó	rossz	egyik sem
a Kommunista Párt hívei	16	59	11
a Szocialista Párt hívei	25	40	22
az UDF hívei	69	6	16
az RPR hívei	67	16	12
a Front national hívei	55	19	18

SOFRES 1987. május 21. és 26. között a *Figaro* című lap számára végzett felmérése

SOFRES, L' État de l' opinion, Clés pour 1988. 30–33. old.

³ Ugyanott, 38. old. Az új részvényesek 26 százaléka a felső szintű szellemi foglalkozásúak és káderek, 22 százaléka a középkategóriák, 21 százaléka a nyugdíjasok, 12 százaléka a munkások, 9 százaléka a kisvállalkozók, a kereskedők, a kézművesek és 9 százaléka az alkalmazottak közül került ki.

⁴ Ugyanott, 92–93. old.

⁵ SOFRES, L' État de l' opinion, Clés pour 1987. 232. old.

⁶ Id. mű, 1988. 99. old.

⁷ A Louis Harris Intézet felmérése. France Soir, 1987. március 13.

⁸ Time, 1988. május 16.

⁹ Propositions pour la France, Parti Socialiste, Supplément à PS Info No 351. du 13 février 1988. Paris.

¹⁰ Michel Noblecourt által készített interjú a Le Monde 1988. augusztus 20-i számában.

¹¹ André Bergeron interjúja a Le Monde 1988. augusztus 20-i számában. Force Ouvrière hebdo 1988. szeptember 7.

- ¹² Lásd erről *Tolnai Gyula*: A tőkés munkahelyi viszonyok szabályozási kísérletei (az Auroux-törvények). Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 2. sz.
- ¹³ Force Ouvrière hebdo, 1984. november 28. A. Bergeron beszámolója a XV. kongresszuson.
- ¹⁴ Force Ouvrière hebdo, 1988. október 26. és Force Ouvrière hebdo, 1988. június 22. és szeptember 7.
- ¹⁵ Force Ouvrière hebdo, 1989. január 31.
- ¹⁶ Force Ouvrière hebdo, 1989. február 9.
- ¹⁷ Le Monde, 1988. augusztus 20.
- ¹⁸ Force Ouvrière hebdo, 1989. január 19.
- ¹⁹ CFDT. Syndicalisme hebdo, 1985. június 20. 4. old., illetve 28. old.
- ²⁰ Ugyanott, 32–37. old.
- ²¹ Le Monde, 1987. szeptember 4.
- ²² A módosító javaslat a „szocializmus” céljának fenntartására a szavazatoknak csak 44,7 százalékát kapta. Le Monde, 1988. november 26. CFDT. Syndicalisme, 1988. december 15. 22. old. Le Monde, 1988. szeptember 23. 25., 27–28. old.
- ²³ Le Monde, 1988. szeptember 26.
- ²⁴ Le Peuple, 1985. december 19. 217. old.; Le Peuple, 1989. március 2. 21. old. 1977 és 1983 között a CGT taglétszáma 30,1 százalékkal, a CFDT-é 17,7 százalékkal csökkent, az FO-é 20,4 százalékkal nőtt. 1977 és 1987 között a CGT taglétszámcsökkenése 55,6 százalékos volt. Le Peuple, 1989. március 2. 51. old.
- ²⁵ Ugyanott, 194–195. old.
- ²⁶ Ugyanott, 188–192. old. és 210–213. old.
- ²⁷ Ugyanott, 216–217. old.
- ²⁸ L'Humanité, 1988. október 10.
- ²⁹ L'Humanité, 1988. szeptember 15.

ÚJ KIADVÁNYUNK

*Kollár Nóra: Az **SPD***
ÉS A DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS
EVOLÚCIÓJA

(A nyugtnémet szociáldemokrácia az 1970-es 1980-as években)

TERJEDELME: 170 oldal

ára: 52,- Ft

HAVAS PÉTER

A brit baloldal* a nyolcvanas és a kilencvenes évek fordulóján

Évtizedeken keresztül a brit baloldalnak az volt a sajátossága, hogy centrumában a Munkáspárt állt, amely majdhogya az egész baloldalt integrálta. Ezen párt figyelmének középpontjában a parlamenti (és helyi) választások voltak; ezért is nehezen oldódik az a munkáspárti hagyomány, amely a Munkáspárton kívüli erőket mint potenciális szövetségeseket másodlagosnak tartotta. Ez az alapállás a munkáspárti (és tegyük hozzá, a szakszervezeti) politikai kultúra egyik jellemzője volt. Amely szervezet kívül maradt az integrált Munkáspárton, gyakorlatilag marginalizálódott vagy szétesett. A Munkáspárt föderatív párt volt, amelyben ott voltak a tagság nagyobbik hányadát kitevő kollektív tagok: a szakszervezetek, a Szocialista Társaság, a Fábiánus Társaság, a Független Munkáspárt (később Független Munkás Publikáció), a Szövetkezeti Társaság és az egyéni tagság. Más szóval, a brit baloldal igen sokféle árnyalata, amely egységes volt abban, hogy a választásokon a Munkáspárt jelöltjeit támogatja és elfogadta a labourizmus céljait: az egyenlőségre törekvő társadalom, a fizikai, szellemi dolgozók munkája gyümölcsének igazságos elosztása és a termelési eszközök közös, társadalmi tulajdona megvalósításának célkitűzéseit. Az utóbbi értelmezésében a Munkáspárt sosem volt teljesen egységes. Csakis szervezeti rendjének, a Parlamenti Munkáspárt (PLP) privilégiumainak¹ volt köszönhető, hogy a Munkáspárt választási pártként léphetett fel és ért el eredményeket. Tegyük hozzá, oly módon, hogy a kollektív tagság, a szakszervezetek jelentős része gyakran nem szavazott a munkáspártiakra. A Munkáspárton belüli hagyományhoz tartozott, hogy a Parlamenti Munkáspárt mindig a párt mérsékeltebb, a tőkével egyezkedni hajlandó szárnya volt, amelynek fő támaszát a leginkább alkura kész szakszervezeti vezetők adták és együtt alkották a Munkáspárt „jobboldalát”, szemben a radikálisabb tömegpárttal, a választókerületi munkáspárti szervezetekkel és a militáns szakszervezetekkel, azok vezetőivel.

A Munkáspárton kívül tevékenykedett a mérsékelt politikai befolyású kommunista párt, amely főleg a militáns szakszervezetek és az értelmiség egyes köreibben volt erősebb. A kommunista párt 1946-ig többször kérte csatlakozását a Munkáspárthoz, de sikertelenül.²

* Azok a politikai erők, ideológiai áramlatok, illetve szervezetek sorolhatók a brit baloldalhoz, amelyek a demokráciát nem tartják szociálisan semlegesnek és politikai aktivitásuk célja a politikai és a szociális demokrácia harmóniájának megteremtése. Angliában a baloldal fogalma eléggé stabil és sem a britek, sem a brit munkásmozgalmat, a baloldalt figyelemmel kísérő kutatók között nem képezi vita tárgyát.

Hozzátehetjük, hogy a baloldal döntő többsége, még a legradikálisabbak is, mindig (és ma is) vitatja a kommunista párt mint önálló politikai szervezet szükségességét Angliában, és a kommunisták szerepét a marxista elmélet terjesztésére és továbbfejlesztésére szűkítette.

A Munkáspárton kívül helyezkedtek el ezen túl a baloldal más nem parlamenti erői, a különböző kis trockista pártok. A teljességhez tartozik, hogy a trockisták egy csoportja, az úgynevezett Militáns csoport az 1970-es évek elején alávetette magát a munkáspárti szervezeti rendnek, csatlakozott a párthoz, majd azután a nyolcvanas években ultrabalos követeléseivel ellenállást váltott ki a Munkáspártot támogatók körében, vihart robbantott ki a pártban és a csoport egy részét kizárták a Munkáspártból.

A baloldal részét képezik a radikális folyóiratok (New Left Review, New Statesman and Society) köré csoportosult értelmiségiek. E folyóiratok szellemi fórumai voltak a baloldalnak és többnyire kritikusan viszonyultak a Munkáspárt gyakorlati politikájához, de szembehelyezkedtek a kommunista mozgalommal is. Híveiknek egy része tagja volt a Munkáspártnak, mások viszont egykor a kommunista pártnak voltak tagjai (többségük 1956–1957-ben szakított vele).

A brit baloldal a hetvenes évek végéig hagyományosan többnyire osztályalapon állt, elsősorban a munkásság érdekeinek szémszögéből politizált, bár maga a munkásmozgály fogalma ekkor már vitatott volt soraiban. A brit munkásmozgály legfontosabb törésvonala ebben az időben elsősorban a Munkáspárt és a Kommunista Párt között húzódott meg. Igaz, Nagy-Britannia Kommunista Pártja 1951-től kezdődően az európai kommunista pártok között talán a legbátrabban fejlesztette tovább programját, ismerte fel a brit politikai intézményrendszer és a parlament szerepét a szocialista átalakulásokban és jutott el a pluralizmus elismeréséhez (1957–1967) majd az osztályfrontokon túlmutató szövetségi politikához („széles demokratikus szövetség” 1978). A párt viszonya a Munkáspárthoz, sőt annak baloldalához azonban csak igen lassan változott és eléggé elutasító maradt. Ez a helyzet egyben azt is fémjelozte, hogy mivel a kommunista párt nem volt versenyképes a brit politikai mezőnyben (lásd marginális választási eredményeit – 1950 óta nincs parlamenti képviselője), a Munkáspárt majdnem teljes monopolhelyezettel rendelkezett a brit munkásmozgályban és a baloldalon.

Ahhoz, hogy rátérjünk a brit baloldal mai helyzetének elemzésére, fontos, hogy röviden összefoglaljuk az utóbbi 10–12 év társadalmi-gazdasági folyamatait. A brit gazdaságnak a nyolcvanas évek elejéig tartott stagnációja, strukturális válsága, majd az évtized közepén megkezdődött fellendülésének hatására a brit társadalom lényegi átalakulását éli, s ez fontos átrendeződéshez vezet a szigetország politikai színterén. A hetvenes évek első feléig működött konszenzus, amely a szervezett munkásmozgály, a tőke és a szociáldemokrata típusú jóléti állam között jött létre, erre az időre fokozatosan felbomlott. Ismeretes, hogy ennek kiváltó oka a keynesi gazdaságpolitikára épült teljes foglalkoztatottság és jóléti politika forrásainak csökkenése, intézményei színvonalának (a kommunális bérlakások, az országot átfogó egészségügyi rendszer) elégtelensége, a háború utáni tömegtermelési rendszerek (nagyüzemek, nagyfokú munkamegosztás, rutinra épülő szériagyártás) és a tömegfogyasztás (autók, háztartási gépek, televíziók stb.) elavulása állt. Ezekhez járult, hogy az évtizedeken keresztül alkalmazott technokrata gazdasági menedzserizmus képtelen volt kezelni a brit gazdaság alapvető bajait, a lassú gazdasági növekedést, alacsony termelékenységét, a brit ipar csökkenő versenyképességét. Mindezek hatására az eddigiektől eltérő társadalmi-gazdasági terrén van kialakulóban Nagy-Britanniában is. A hagyományos gyáripár gyökereken átalakul, ennek következtében a munkások számottevő rétegei feleslegessé válnak, ami módosítja a szakképzetlen és szakképzett, a fehér- és kékgalléros munkások között

ti határvonalakat. Nagyobb szerepet kapnak a munkaszervezés rugalmas formái, a team-munka, a szolgáltatásokra épülő szaktevékenység. Ez az átrendeződés eddig nem tapasztalt tartós megosztáshoz, különbségekhez vezet a munkások között: a munkával rendelkezők és a munkanélküliek, a teljes és a részidőben dolgozók, a régi technológia és az új technológia körülményei között pénzt keresők. A fokozódó verseny mindjobban a nagyvállalatok koncentrációját segíti elő, azokat, amelyek elsősorban képesek az új, nagy volumenű beruházásokra, újabb munkahelyek teremtésére. Több vállalat eltér a hagyományos homogén tömegtermeléstől és a szegmentálódó fogyasztás felé fordul.

Tehát a társadalom divergálódása, individualizálódása számottevően megnőtt, ami persze nem szünteti meg a társadalom szociális megosztottságát. Egyre több munkás engedheti meg magának, hogy saját házában, lakásában lakjon, de továbbra is bérlakásokban laknak a brit társadalom jelentős rétegei. Növekszik az Észak és a Dél közötti szakadék, a hagyományos ipari központok és egyes dél-angliai városok közötti különbség. Nem vitás, a hagyományos homogén osztálytagozódás ma már a múlté, de a társadalmi konfliktusok tényezői között még szerepet játszanak az osztálykülönbségek. Hangsúlyozni kell: a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek Nagy-Britanniájának fontos sajátossága lehet, hogy egy átmeneti korszakba lép: a régi termelési rend, társadalmi terep, társadalmi tagozódás felbomlóban van, de nagyon sok eleme még megmaradt és még sokáig egymás mellett létezhet a kettő. Bármennyire is korszakváltó jelenségekről van szó azonban, aligha volna helyes ezeket mechanikusan egy csomagba kötni és egyfajta száraz logikai „összegzéssel” közvetlen politikai következményeik után kutatni. A gazdasági-társadalmi-politikai összefüggések ennél lényegesen összetettebbek. A nagy kérdés az – s ez a politikának van címezve –, hogy milyen feltételek, körülmények közepette zajlik le a kibontakozó átalakulás. Ösztönösen továbbfolytatódik-e a társadalom fragmentációja, vagy kiegészíthető-e mindez a társadalom növekvő szolidaritásával és mi lehet ebben az állam szerepe. Nem vitás, az új munkaszervezési formák és a társadalmi élet változásai lazítják azokat a hagyományos társadalmi blokkokat, amelyek a társadalmi konfliktusok megoldásában sokáig vezető szerepet játszottak. Milyen új alapon jöhetnek létre új társadalmi koalíciók, amelyek az érdekek különbözősége ellenére hatékony politikai erővé, szövetséggé válhatnak?

A 10 éve kormányzó konzervatív hatalom, amelyet a baloldalon sokan minőségileg új fázisnak ítélnek a brit politikatörténetben és a thatcherizmus fogalmával illetik, ma már új politikai és ideológiai arzenállal rendelkezik, amelynek a tengelyében a monetarista gazdaságpolitika áll. A thatcherizmus fontos jellemzője, hogy szakított a háború után alkalmazott szociáldemokrata modellel, és ennek folyamán lerombolta azt az infrastruktúrát, amelyre a háború utáni konszenzus felépült. Ezt elsősorban az utóbbi években hozott szakszervezeti törvényekkel érte el. Nyilvánvaló azonban, hogy nemcsak erről van szó. A thatcherizmus stratégiája elsősorban arra irányul, hogy az elkerülhetetlen gazdasági és társadalmi modernizációnak konzervatív ideológiai, politikai tartalmat adjon, tehát hogy az említett változásokra építve a konzervatív ideológiának adekvát életfelfogást formáljon. Hirdeti, hogy csak az individuum képes hatékonyan az önmegvalósulásra, tehetségének, képességének kibontakozására, és tagadja az egyénen túlmenő szélesebb kollektív felelősséget a társadalom valós gondjai feloldásában, lásd – mondják – az Országos Egészségügyi Szolgálat és az állami oktatásügy gyöngeségeit. Az emberek, miután ezek egyre kevésbé elégítik ki az egyéni igényeket, mindinkább a magánszféra felé fordulnak. A thatcherizmus a társadalom marketizációjának gondolatát propagálja, amikor a piacot jelképesen azonosítja a szociális rugalmassággal, a szabadsággal, a független választhatósággal, az egyén kötetlenségével és a hatékonysággal. Ugyanakkor a társadalmi (állami) szektort merevséggel az egyén szabad választ-

hatóságának, tehát esélyeinek korlátozásával azonosítja. Privatizálni kívánja a társadalom aspirációit, felelősségét, elkötelezettségét. Ez képezi a szocializmus mint eszme, mint alternatíva elleni átgondolt stratégiája alapját: tagadja a társadalom, a kollektív, közös láncszem szükségességét, mozgásterét a társadalom modernizációjában. Más oldalról viszont a thatcheri gyakorlat a társadalmi-gazdasági fegyelem restaurációjának, a társadalmi „rend” erősítésének híve, ezt tükrözi törvényalakító politikája. Továbbá antietatista, amikor a szociáldemokrata típusú jóléti államról van szó, de nemegyszer keményen alkalmazza a központi állam eszközrendjét (lásd a helyi önkormányzat elleni fellépését).

A thatcherizmus az elmúlt években ezekre az ideológiai, politikai „formulákra” széles konszenzust épített fel, ami úgy tűnik, több, mint csupán választási szövetség. Vajon nem arról van-e szó, hogy a thatcherizmus értékei, egy újfajta népi kapitalizmus nyernek szélesedő befogadást a brit társadalom jelentős részében? Mindehhez járul még az a korántsem mellékes körülmény, hogy Thatcher fordulatot ért el a brit gazdaság állapotának javításában és a munkával rendelkezők életviszonya nem keveset javult.

Míndemellett jogosan sorakoznak fel olyan kérdések, amelyek előrevetítik a thatcherizmus potenciális sebezhetőségét.

Kiállja-e a thatcheri gazdaságmodernizáló stratégia az újabb és újabb tömeges elbocsátások próbáját? Fenn lehet-e tartani a gazdaságba való be nem avatkozás politikáját az ipar gyökeres korszerűsítésének felgyorsulása esetén? Nem következik-e be a versenyképesség, a termelékenység növekedésének megtorpanása és ennek következtében a fizetési mérleg ismételt felborulása? Nem növekszik-e az ellenállás a jóléti intézmények kurtításával szemben – az állami egészségügy leépítése már így is komoly tiltakozásokat váltott ki. Meddig lehet fenntartani az Észak–Dél szakadékat? Mit hoz 1992 az angol gazdaságban és társadalomban? Milyen újabb ökológiai vonzatai lehetnek a gazdaság átrendeződésének és képes-e a konzervatív kormány kezelni a növekvő elmentmondásokat e téren?

Nem merész az a feltételezés, hogy a társadalom egyes rétegei mindjobban szembe kerülnek a thatcheri politikával. A feketék, a nők, a környezetvédők, az északi választókerületek, amelyeket a struktúraváltáson kívül az új adópolitika is sújt, s maga a deindusztrializáció potenciálisan mindjobban antithatcherista erővé formálódhat. Nem is szólva arról, hogy a Nagy-Britanniában is állandósuló úgynevezett kétharmados társadalmat a demokratikus brit politikai közvélemény korántsem egységesen ítéli meg, és egy része összeegyeztethetetlennek tartja a brit demokrácia alapértékeivel.¹ Az 1989 júniusában tartott Európa Parlament-i választásokon a Munkáspárt 10 év után először ért el jobb eredményeket, mint a konzervatívok.⁴

•

Hogyan ítéltethető meg a brit baloldal állapota ebben a helyzetben? Ritkán tapasztalt megosztottságban keresi a thatcherizmussal szembeni alternatívát. A Szociáldemokrata Párt kiválása a Munkáspártból (majd egyesülése a Liberális Párttal), a villamossági és elektronikai dolgozók szakszervezetének kizárása a TUC-ból, az erős polarizáció az egész baloldalon és magában a Munkáspártban – a pártszakadás Nagy-Britannia Kommunista Pártjában, az erősödő és mind nagyobb befolyással rendelkező társadalmi mozgalmak a Munkáspárton kívül – mindezek egyértelműen a baloldal átrendezéséről szólnak. Sok jel mutat arra, hogy napjainkban a baloldal belső törésvonala megváltozott, ez átszeli a Munkáspártot, a kommunista mozgalmat és a szakszervezeteket. A

Munkáspárt sokat veszített hagyományos integratív erejéből. Meggyöngült a labouristák monopóliuma a baloldalon. A kommunistákat és munkáspártiakat hagyományosan elválasztó különbségek ártékelődnek. A fő választóvonal a baloldalon a változó gazdasági és társadalmi terepet akceptálók és az ezekre konstruktív választ keresők és azok között van, akik nem képesek erre vagy vitatják a feltételek változásának minőségi tartalmát. Ezen belül különbség van azok között, akik felismerik az új helyzetet, de alternatívájuk sok tekintetben találkozik a thatcheri képletekkel (lásd a villamosságiak szakszervezetét), és azok között, akik a munkásosztály alapértékeinek keretében keresik a modernizáció alternatíváját. Az egész baloldal megosztott a tekintetben is, hogyan lehet összefogni a többféle társadalmi réteg-, osztály- és ettől független érdekeket. A politikai szervezetek, intézmények milyen formái képesek integrálni az előbbieket a teljesen új alapon képződő társadalmi mozgalmakkal, amelyek nem azonosítják magukat a továbbra is osztálycentrikus munkásmozgalommal. Jelentősen eltérnek a vélemények mindemellett a nukleáris politika, valamint az európai integrációhoz való viszony kérdésében, s abban is, létrehozható-e olyan politikai koalíció, amelyben megvalósítható a Munkáspárt, a szociális és liberális demokraták mint választási potenciállal rendelkező erő, és más parlamenten kívüli erők szövetsége, azzal az elsőrendű céllal, hogy a következő választásokon megtörjék a konzervatívok további előretörését.

Mindezek után kíséreljük meg részletesebben áttekinteni a brit baloldal komponenseit.

A *Munkáspárt* jelenlegi állapotának megrajzolásához szükséges, hogy megismételjük: az 1979-es választási vereség után a pártban előtört a baloldal, amely akkor még többé-kevésbé egységes volt és elérte a párton belüli demokrácia kiszélesítését, a Parlamenti Munkáspárt monopolhelyzetének redukálását, a radikális antikapitalista államosításokat is magában foglaló „Alternatív gazdasági stratégia” sok elemének beépítését a Munkáspárt 1982-es programjába, továbbá az egyoldalú nukleáris leszerelés követelésének és a Közös Piacból való kilépés igényének megfogalmazását és elfogadását a pártkonferenciákon. Az 1983-as még súlyosabb választási vereség nemcsak tovább polarizálta a pártot, hanem kezdetét vette a párt baloldalának, radikális szárnyának válsága is. A baloldal, amely pár éven keresztül viszonylag egységesen lépett fel, 1983 után mint koherens erő visszaesett. 1983-tól, N. Kinnocknak, a mérsékelt baloldali Tribune-csoport képviselőjének vezérré választásával, megkezdődött egy olyan pártcentrum kialakítása, amely elhatárolódott a szélsőbal ortodox módon értelmezett követeléseitől és inkább hajlott egy, a választók zöme által is támogatott követeléseket magába foglaló pragmatista minimumprogram felé (a munkanélküliség fokozatos csökkentése, a jóléti vívmányok megőrzése, államilag preferált munkahelyteremtő beruházások). Toleránsabb volt a Közös Piac megítélésében, de megmaradt az egyoldalú nukleáris leszerelés követelése mellett. Az 1987-es választásokon a Munkáspárt már harmadik vereségét szenvedte el, de jobb eredményt ért el, mint négy évvel azelőtt, egységesebben lépett fel, és jól szervezett, hatásos választási kampányt bonyolított. Északon a Munkáspárt sok helyen kapott többséget, Délen azonban teljes volt a Konzervatív Párt dominanciája.

Egy a választások után készült közvélemény-kutatás érdekes adalékkal szolgál a Munkáspárt politikájának fogadtatásáról.⁵

Miért szavaztak a munkáspártra?

1. Mert a munkásosztály pártja – 27 százalék
2. Mert hagyományosan a Munkáspártra szavaznak – 20 százalék
3. Mert a Munkáspárt harcol a munkanélküliség ellen – 10 százalék
4. Mert támogatják a Munkáspárt védelmi politikáját – 10 százalék

Miért szavaztak a Munkáspárt ellen?

	Az összes Munkáspárt ellen szavazók	Volt munkáspárti szavazók
	(százalék)	
1. Mert politikájukban szélsőséges követelések vannak	14	17
2. Mert a párt vezetése nincs a párt egészének ellenőrzése alatt	13	9
3. A pártban nincs egység	11	15
4. A szakszervezetek uralják a pártot	9	15

Az 1987-es választásokat követő éves munkáspárti konferencián a párt elhatározta egész politikájának felülvizsgálatát. Kérdéskörönként 1–1, összesen 7 revíziós csoportot hoztak létre azzal a feladattal, hogy 1989-ben a munkáspárti konferencia vitassa meg a csoportok javaslatait.

A nyolcvanas évek második felében a Munkáspárton belül három fő áramlatot, szárnyat lehetett megkülönböztetni. A mérsékelt balcentrumú *Tribune*-csoport igen széles palettát fog össze, benne elsősorban azt a magot, amelyhez a pártvezér Kinnoch is tartozik, többségben van az Országos Végrehajtó Bizottságban, jelentős részben a választókerületi munkáspárti szervezetekre támaszkodik, de több nagy szakszervezet egyetértését is élvezzi.

A *Campaign*-csoport (vezére T. Benn) a legszervezettebb munkáspárti frakció, s a legmerevebben ragaszkodik a Munkáspárt szocialista értékeihez, tiszta szocialista alternatívát ajánl, mögötte a leginkább a „leépülő” választókerületek illetve több militáns szakszervezet áll.

Az 1987-es parlamenti választásokon megválasztott 229 munkáspárti képviselő közül 154 (67 százalék) tartozik a két csoporthoz, többségben azonban a *Tribune*-csoport van. Magát a Parlamenti Munkáspárt elnökét ez a csoport adja (150:70 arányban választották meg), ugyanígy a munkáspárti árnyékkormány 15 tagjából 9-et, ezen belül is a kormány 3 kulcsembert. A két csoport közötti együttműködés a különböző párttisztviselők, továbbá az Európa Parlamentben működő munkáspárti csoport vezetőségének megválasztásakor minimális volt, holott régebben ilyen esetekben is képesek voltak együttműködni. Eltér a munkáspárti baloldal két komponensének véleménye az olyan alapkérdésekben, mint a társadalmi tulajdon, a szakszervezetek megítélése, a párt stratégiájának osztályjellege, a Közös Piac-hoz való viszony.”

A *Solidarity*-csoport (vezetője R. Hattersley) a leglazább, legkevésbé szervezett erő a pártban, befolyása a végrehajtó bizottságban és a Parlamenti Munkáspártra nem döntő, de 1983 óta a csoport vezetője tölti be a párt vezérhelyettesi tisztségét, ami a Munkáspártban igen fontos pozíciót jelent. A pártban található jelenlegi áramlatok között ez a csoport értelmezi a legrugalmasabban a párt szocialista alapértékeit, a társadalmi tulajdonról szóló 4. számú program-cikkelyt. Piacorientált modernizáció mellett vannak, és elkerülhetetlennek tartják a szabályozott jövedelempolitikát, ami viszont a szakszervezetek többsége számára nehezen emészthető. A tőkével való új partnerség hívei, ugyanakkor nem mondanak le a foglalkoztatáspolitikáról, a jóléti állam fejlesztéséről. Egy korporatív struktúrában képzelik el a munkások és alkalmazottak jogai érdekeinek védelmét. A Munkáspárt társadalmi bázisának kiszélesítése mellett vannak.

A Munkáspárton belüli erőviszonyokat híven illusztrálják a pártvezéri és helyettesi választások eredményei az utóbbi évek pártkonferenciáin. 1988-ban⁷ Kinnock a vezérválasztáson 88,63 százalékot kapott Benn-nel szemben, aki 11,37 százalékot ért el. Az 1989. évi konferencián a Kinnockra leadott szavazatok meghaladták a 90 százalékot. 1988-ban Hattersley 66,82 százalékot kapott, mint vezérhelyettes, míg E. Heffer a Campaign-csoport jelöltje 9,48 százalékot, D. Prescott a Tribune-csoportból 23,69 százalékot.

Azt láthatjuk tehát, hogy a Munkáspárt polarizációja mellett a balcentrumú szövetségnek van legnagyobb befolyása. Hattersley vezérhelyettesi posztja azt jelzi, hogy a Solidarity-csoport, bár kisebb befolyással rendelkezik, élvezi a tribunisták jelentős részének, és személyesen Kinnocknak a támogatását. Szembetűnő, hogy a Campaign-csoport jelöltjét a szakszervezetek alig támogatták.

A párt jövője minden bizonnyal egy Tribune-Solidarity tengelyen épülhet fel. Kinnock a Hattersley-féle stratégiával sokkal inkább képes kompromisszumot kötni, mert választást akar nyerni, mint Benn-nel és híveivel. 1988-ban Kinnock és Hattersley együtt dolgozták ki „A demokratikus szocializmus céljai és értékei” alapdokumentumot és terjesztették a végrehajtó bizottság, az árnyékkormány, majd az éves konferencia elé, ahol elfogadást nyert.

Az 1989-es konferencián jóváhagyott dokumentum, amely a revíziós csoportok jelentéseit foglalja össze, még plasztikusabban jelzi a két irányzat konvergenciáját. Így például keményen elhatárolja magát a konzervatívok gazdaságpolitikájától, amely a gazdaságot teljes egészében a piacra bizza és olyan kormánypolitikát ajánl, amely elősegíti a piac dinamikus működését és eredményesebbé teheti a vállalkozásokat, hogy ily módon jöjjön létre a párt foglalkoztatási és szociális politikájának bázisa.⁸ Figyelmet érdemel, hogy míg 1988-ban – Kinnock javaslata ellenére – a konferencia többsége kitartott az egyoldalú nukleáris leszerelés mellett, 1989-ben egy modernizált formulát fogadott el, amely támogatja a brit nukleáris erők leszerelését, de azt egy folyamatnak s nem egyoldalú lépésnek tekinti. A brit Munkáspárt az utóbbi két évben változtatott Európa-politikáján, és egy olyan közös demokratikus szocialista alternatíva híve, amely a Közös Piac szociális dimenzióját erősíti.

Egészében megállapíthatjuk, hogy kialakulóban van egy olyan labourista stratégia, amely kormányképesé teheti a tíz évig ellenzékben levő pártot.

A Munkáspárt Campaign-csoportja 1987-óta részben a párton belüli, részben a párton és a parlamenten kívüli szocialista, antikapitalista erők tömörítésének, soraik rendezésének útjára lépett. 1987-ben, majd 1988-ban a csoport kezdeményezte a chesterfieldi szocialista konferencia összehívását. Jogos a feltételezés, hogy „a chesterfieldi bal” a brit baloldal átrendeződése állomásának tekinthető. Jelentősége főleg abban van, hogy miután a Campaign-csoport a Munkáspárton belül eléggé elszigetelődött, a párton és a parlamenten kívüli erőkkel keres szövetséget. A két konferencián 2000–2500 fő vett részt, de a konferenciák között több szocialista fórumot, gyűlést hívtak össze országsszerte. Igen tanulságos a chesterfieldiek összetétele. Többségét maga a Campaign-csoport alkotja, de idetartozik a Munkáspárt kollektív tagja, a Szocialista Társaság (egyik képviselője Miliband), a Közgazdászok Szocialista Konferenciájának képviselői, több radikális helyi szakszervezeti tanács, a feloszlott londoni helyi tanács volt képviselői, a skót és a walesi nemzetiségi pártok és a Zöldek pártjának egy-két radikális személyisége. Az első konferencián még részt vett több tribunista képviselő, de maga a Tribune-csoport hivatalosan elzárkózott a konferencián történő részvételtől. A kommunista párt mint szervezet nem képviseltette magát a konferencián (valószínűleg nem is hívták meg), de a szakadár Britannia Kommunista Pártja aktivistái kö-

zül többen ott voltak. A konferencián képviseltette magát az ultrabalos SWP, a Szocialista Munkáspárt, amely egyébként a Munkáspártot árulással vádolja, de még a Gorbacsov-jelenséggel szemben is bizalmatlan. Ez az ultrabalos párt egyébként az 1987-es chesterfieldi konferencián nem egy megnyilvánulásával zavart és elítélést váltott ki a többség részéről.

A chesterfieldiek politikai-ideológiai arculatát nehéz pontosan megrajzolni. A többség számára a cél a Munkáspárt és a szakszervezetek szocialista megújulása, de volt olyan álláspont is (lásd Miliband véleményét), hogy a Munkáspárt mellett egy új szocialista párt megalakítása volna célszerű. Hitet tesznek az osztálypolitika folytatása mellett. Felfogásuk szerint a Munkáspárt fő gyöngesége, hogy az egész pártpolitikát aláveti a választási stratégiának, annak, hogy mindenáron politikai hatalomhoz jusson. Ehelyett szocialista választ kellene kidolgozni a munkanélküliség és más égető társadalmi kérdések megoldására. Csak így lehet – állítják – válaszolni azokra a thatcheri kihívásokra, amelyek aláássák a munkásmozgalom szociális és politikai vívmányait. Új típusú szövetségre van szükség, hangsúlyozzák, amely a munkások mellett megáiban foglalja az új társadalmi mozgalmakat is, az ezeket támogató rétegeket, a színes bőrrüket, a visszafejlesztett ipari régiók képviselőit, mindezt azonban nem elsősorban és nem csupán választási szövetségnek fogja fel. Új szocialista program kell a demokrácia, a szakszervezetek jogainak védelmében az elnyomott kisebbségek támogatására, az igazi társadalmi igazságosság védelmében. Külön is érdemes kiemelni a chesterfieldiek törekvéseit a szocialisták és radikális környezetvédők szövetségének kiépítésére. E szerint a szocializmus jövőjét „zöld perspektívával kell átgondolni”. A Munkáspárt válsága a baloldal „zöldesítésén” keresztül oldható csak meg. Ma, amikor a baloldalon az értékek és eszmék zavarának, bénultságának vagyunk tanúi, egy széles baloldali alternatíva, szövetség tengelyébe az új radikális zöldek és szocialisták együttműködését kell helyezni. Egy ilyen szövetségnek túl kell lépni az osztály- és nemzeti privilégiumokon. A baloldal soraiban tudatosítani kell az ökológia értékeit, enélkül nem lehet eredményes a baloldal törekvése a társadalom radikális átalakítására. A radikális zöldek stratégiájának logikája kihívást jelent a termelési eszközök magántulajdonra, a gazdagság, a profit ellen, mivel ezek érdekei antagonisztikusak a modern, igazán hatékony, átfogó ökológia követelményeivel. Megítélésük szerint csak az átpolitizált tervgazdaság képes összhangot teremteni az ökológiával. Egyértelmű tehát, hogy a zöld politikai stratégia fontos antikapitalista elemeket hordoz magában. A zöldek és a szocialista hagyományok konvergenciája egy új radikális politikai blokk kialakításához vezethet, ami azonban eltávolodást feltételez az ortodox baloldal növekedéscenrikus értékeitől, gondolkodásmódjától.¹⁰

A brit baloldal egyik központi problémája a *szakszervezetek* helyzete, egysége, jövője és viszonya a politikai baloldalhoz. A szakszervezetek, bár hagyományosan elsősorban az ipari kérdésekkel, a munkások érdekvédelmével foglalkoztak, mindig is szerves részei voltak a politikai baloldalnak, mintegy materiális centrumát képezték, bár a szűk szakmai keretekre, erősen decentralizált kollektív alkura felépülő szakszervezetek és a politikai baloldal (benne a Munkáspárt) között mindig is ott lappangtak nézetkülönbségek. Ezzel együtt a brit szakszervezetek jogainak, hatalmának védelme az egész baloldalon prioritást élvezett, és a szakszervezetek is tudatában voltak annak, hogy a politikai munkásmozgalom, a Munkáspárt (amelyet egyébként ők maguk hoztak létre) nélkül nem tudnak boldogulni. A hetvenes-nyolcvanas évektől azonban a szakszervezetek helyzete megromlott. Egyrészt mindazok a társadalmi, gazdasági folyamatok, amelyeket az előzőekben említettünk, elsősorban a szakszervezetek harci terepét módosították. Másrészt, a thatcherizmus is elsősorban a szakszervezetek megtörését tar-

totta stratégiai céljának, és kihasználva parlamenti többségét, 1980–1982-ben és 1984-ben a tory kormány olyan szakszervezetellenes törvényeket szavaztatott meg, amelyek erősen szűkítették a szakszervezetek mozgásterét. A konzervatívok célja a brit szakszervezetek autonómiájának megtörése, a sztrájkjog korlátozása, a szolidaritási sztrájkok kiküszöbölése, az elbocsátások elleni szakszervezeti önvédelem megnehezítése, a munkavállalók betegség alatti jogainak, kedvezményeinek redukálása, a zárt műhelyek rendszerének megszigorítása, a sztrájkörtség rendszerének korlátozása és a politikai (párt) tagdíjak rendszeres kötelező megszavaztatása, a szakszervezetek és a Munkáspárt közötti kapcsolatok meglazítása volt. Mindez együttvéve túlzás nélkül aláásta a szakszervezetek pozícióit és ezzel az egész baloldal számára is kihívást jelentettek.

A szakszervezetek törekvéseit, a kialakított alternatívákat tekintve a fő tendenciákra, a divergáló gondolkodásmódra utalunk. Egyszerűbb dolgunk van azokkal a szakszervezetekkel, amelyek „az új realitásokra”, ahogy ezt a fogalmat napjainkban a brit baloldalon használják, a megváltozott viszonyokra válaszolva sok tekintetben szakítottak a brit szakszervezeti mozgalom hagyományaival. Mindez elsősorban a gépészek (AEU) és a villamossági-elektronikai munkások szakszervezetére (EETPU) vonatkozik, amelyek készek voltak tárgyalni a kormánnyal az idézett szakszervezetellenes törvények végrehajtásáról és külön egyezményeket írtak alá egyes vállalatokkal (így a japán multinacionálisokkal is), amelyek alapján egy biztosított bérnövekvés fejében önkéntesen korlátozták a sztrájkjog alkalmazásának területét.

A baloldal soraiban eltérőek a vélemények. A *New Statesman and Society*-ban megjelent elemzés szerint¹¹ az „új realizmus” talaján álló szakszervezetek, így a gépészek és a villamosságiak felfogása szerint az alapkérdés a torta nagysága, tehát a hatékonyság, a termelékenység, ami a vállalkozók részére nagyobb profitot hoz ugyan, de nagyobb bérnövekményt is biztosít, ami a szakszervezetek számára a legfontosabb. A hagyományos gondolkodásmódot tükröző szakszervezetek számára (lásd a szállítási dolgozókat, a vasutasokat, a tengerészeket) továbbra is az elosztás a fő követelés, függetlenül attól, mekkora a torta nagysága. Az idézett cikk szerzője nagy apparátussal ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a szervezettség mértéke, a szakszervezetek tevékenysége, továbbá a bér, a profit és a termelékenység, valamint a munkahelyek száma között új korrelációk jöttek létre. Ahol a szakszervezetek erősek, ott a bérnövekmény magasabb, a profit alacsonyabb, de ez hozzájárul a termelékenység csökkenéséhez, ami egyértelműen a munkahelyek számának csökkenéséhez is vezet. A nyolcvanas évek első felében – bizonyítja a cikkíró – Nagy-Britanniában a teljes vagy nagyfokú szervezettségű munkahelyek egyharmadában 20 százalékkal vagy ennél nagyobb mértékben csökkent a munkahelyek száma. A kevésbé vagy nem szervezett munkahelyek egyharmadában viszont a munkahelyek száma növekedett.

A szakszervezetek tevékenysége nemcsak szimpla érdekvédelmi tartalommal rendelkezik, ennek fontos jellemzője az egyenlőségre törekvés, az egalitáriánus attitűd. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a szervezettség hatását, bizonyítja a szerző, egyértelművé válik, hogy az alacsonyabb jövedelműek és az úgynevezett kisebbségi csoportok többet kapnak szakszervezeti tagságuk révén, a szakszervezeti aktivitásának eredményeként. A szakszervezeti tagsággal járó „bérprémium” a nők esetében nagyobb, mint a férfiaknál, a színes bőrűeknél nagyobb, mint a fehérkéknél, a szakképzetlenekeknél nagyobb, mint a szakképzettekénél, a rokkantaknál nagyobb, mint az egészségesekénél.

A szakszervezeti tag színes bőrű munkások bére jelentősen meghaladja a nem szervezett színes bőrűekét. Nagy kérdés, hogy az „új realitás” talaján álló szakszervezetek stratégiája hogyan tudja felvállalni e rétegek védelmét, mint ahogy az is teljesen nyitott kérdés, vajon talpon maradnak-e a hagyományos módon gondolkodó és tevékenykedő

szakszervezetek, ha nem tudnak betörni az új régiók, új iparágak, új rétegek soraiba, továbbá a rövidített munkaidőben dolgozók közé. Figyelmeztető jel, hogy az angliai Ford-üzemek fehérgalléros munkásainak többsége ma még nem tagja a szakszervezeteknek.¹²

Egy „külső” szemlélő könnyen megjegyezheti, hogy a szakszervezeteknek a hagyományos értékeket új helyzetben kellene alkalmazni. A valóságban azonban a szakszervezeti mozgalom igen erősen megoszlott, divergálódott az elmúlt években. Pár évvel ezelőtt még csak egy kisebbség lépett ki a bányász szakszervezetből (NUM), s alapította meg a demokratikus bányászok szövetségét (NUDM). 1988-ban azonban a feszültségek oda vezettek, hogy a TUC éves kongresszusa kizárta soraiból a villamossági és elektronikus dolgozók szakszervezetét, ami hűen illusztrálja a brit szakszervezetek jelenlegi helyzetét.

Ha átfogóan kíséreljük meg felvázolni a szakszervezeti „új realitás” és a hagyományos irányzat közötti különbségeket, akkor a következő képet kapjuk.

A szakszervezetek „új realista” szárnya szerint:

- A szakszervezeteknek a bér- és munkakörülmények területére kell korlátozni tevékenységüket, oly módon, hogy jobban akceptálják a vállalatok érdekeit, és ezeket a kéréseket a *szűkebb* munkáskollektívák érdekei, előnyei szemszögéből kell megközelíteni; a szélesebben értelmezett szolidáris érdekképviselői lehetőségei e felfogás szerint jelentősen leszűkültek; a külön szakszervezeti egyezményeké és nem a széles alkupozícióké a jövő;

- a szakszervezeteknek még az eddigieknél is kisebb mértékben kell politizálni, a Munkáspárt-szakszervezetek kapcsolatait a hagyományosan kialakult laza szinten kell fenntartani, országos szinten „tisztas távolság” szükséges a Munkáspárt és a TUC között mindenféle kölcsönös elkötelezettség nélkül.

A *hagyományos* szakszervezeti értékekre épülő felfogás szerint (napjainkban, úgy tűnik, a szakszervezetek és a politikai baloldal többsége ehhez közelebb áll):

- a hatékony szakszervezeti mozgalmat nem szabad leszűkíteni a bér- és munkakörülmények területére, hanem ki kell terjeszteni a szociális szféra más kérdéseire is, nem szabad lemondani a szélesebb, egyeztetett kollektív alku elvéről és gyakorlatáról;

- nem vitás, hogy a munkaerőpiacon és a munka szervezethez való tartozásuk formáiban változások mennek végbe, új helyzet alakul ki és ehhez alkalmazkodni kell; az új rétegek azonban bevonhatók a szakszervezeti mozgalomba, anélkül, hogy azt szétforgácsolnák;

- a szakszervezetek nem mondhatnak le az egyenlőségre törekvés elvéről;

- a jövőben a szakszervezeteknek jobban figyelembe kell venni a széles közvélemény hangulatát és ennek megfelelően terveznie ipari akcióit, fellépéseit, a közvéleményt informálnia kell a szakszervezetek céljairól, stratégiájáról;

- meg kell erősíteni a szakszervezetek elkötelezettségét a Munkáspárt iránt, mert a szakszervezetek védelmét elsősorban politikai síkon kell biztosítani és ebben a Munkáspárt és a politikai baloldal más komponensei jelenthetik a fő támaszt, szövetséget.

A Munkáspártban, de a szélesebb értelemben vett baloldal soraiban is vitatott a szakszervezetek és a politikai baloldal, a Munkáspárt viszonyának kérdése. Egyesek szerint nem kedvező, ha ez a kapcsolat túlságosan szoros. Az ilyen aggályok értelmében a szétforgácsoló szakszervezeti mozgalomhoz a Munkáspárt már kevésbé kötődhet, annál is inkább, mert a ma még domináló hagyományos szakszervezeti felfogás, értékek, követelések egyre kevésbé népszerűek a szélesebb politikai körökben, a közvéleményben. A szakszervezetek anyagi támogatása mintegy „korrumpálja” a Munkáspártot. A szakszervezeti tagok nagy része nem támogatja a Munkáspártot a vá-

lasztásokon. Mások vitatják ezt a megközelítést, szerintük a szakszervezetek és a Munkáspárt kapcsolatának bármilyen fokú lazulása végzetes lehet a brit baloldal pozíciói számára, és nem felel meg a valóságnak, hogy a szakszervezetek távolodnak a Munkáspárttól.

A közvélemény-kutatás során arra a kérdésre, hogy jó dolog-e, ha a szakszervezetek szoros kapcsolatban vannak a Munkáspárttal, 1956-ban a megkérdezettek 40 százaléka negatívan és 37 százaléka pozitívan felelt. 1982-ben viszont a megkérdezettek 47 százaléka pozitív és 38 százaléka negatív választ adott. Azzal mindenki egyetért, hogy egy modern politikai párt nem működhet aktív, politizáló egyéni tagság nélkül, tehát annak arányát és beleszólását a párt ügyeinek intézésébe növelni kell. Mindez azonban semmiképpen sem mehet a kollektív tagság intézményének rovására.¹³ Jellemző, hogy a Munkáspárt 1988-as konferenciáján (amelyre a szakszervezeti konferencia után került sor) elvetették azt a javaslatot, amely a villamossági szakszervezetnek a Munkáspártból való kizárását indítványozta. A TUC kizárhatta soraiból a hagyományos szakszervezeti egységet és szolidaritást megbontó villamosságiakat¹⁴, de a Munkáspárt ezt nem engedhette meg magának.

A brit baloldalnak csekély taglétszáma, választási eredményei és politikai befolyása ellenére figyelmet érdemlő színfoltja a brit kommunista mozgalom. Mindaz, ami az utóbbi időben a brit kommunisták soraiban lezajlott, jól illusztrálja magának a brit baloldalnak a problémáit.

Nagy-Britannia Kommunista Pártjában már a hetvenes évek végén a „Szocializmus brit útja” pártprogram újrafogalmazása körüli vitában sok lényegi kérdésben tört fel nézetkülönbség (a párt szövetségi politikája, a szocializmus felé vezető út stratégiája és a mindennapi politika, a szocialista országok megítélése, a párt viszonya a Munkáspárthoz stb.). Ennek jeleként egy kis csoport ki is lépett a pártból és megalakította az Új Kommunista Pártot. Az 1977-ben elfogadott új programot a párt többsége támogatta, és egyetértett azzal, hogy az eddigi osztályalapú szövetségi formulát, az „antimonopolista szövetséget” „a széles demokratikus szövetség” formulájával kell felváltani. Ezzel együtt már e program is kompromisszum eredménye volt, mind politikai, mind elméleti aspektusban. Politikai síkon a kommunista párt már lemondott arról, hogy a baloldal egyetlen következetes erejeként értékelje önmagát, realisabban ítélte meg a Munkáspártot, annak baloldalát, késznek mutatkozott, hogy egyenlő partnerként együttműködjön a Munkáspárttal, de ekkor még alig vette tudomásul a brit társadalomban kibontakozó változásokat, és nem vont le ezekből politikai következtetéseket. Elméletileg a program egyfajta kombinációja a Gramsci-féle hegemonia-felfogásnak és a hagyományos marxista-leninista kapitalizmus- és osztályharcképnek, a létező szocializmus egyoldalú bemutatásának. Mindez tükrözte a párt identitászavarát, azt, hogy soraiban fontos kérdésekben nincs teljes egység. 1983-ig még sikerült a nézetkülönbségeket szervezetileg áthidalni, akkor azonban a brit baloldal kirobbanó válsága talaján, amit az 1983-as nagy konzervatív választási győzelem tett egyértelművé, a párt tulajdonképpen kettévált. Egy ideig formálisan egy párton belül két áramlatról beszélhetünk. Egy oldalon a párt lapja, a *Morning Star* körüli csoportosulás, amely 1985-ben az úgynevezett Kommunista Kampány Csoporttá formálódott (CCG) és a másik oldalon a párt többsége, amely a *Marxism Today* körül csoportosuló eurokommunista értelmiségiekből és a párt centrumából állt. A párt kongresszusain a többség általában 2:1 arányban fogadott el határozatokat, döntött a személyi kérdésekben. Így volt ez 1986-ban, a 40. rendkívüli kongresszuson, amelyet a pártegység helyreállítása érdekében hívtak össze – eredménytelenül. 1988-ban nyílt szakadásra került sor. Nagy-Britannia Kommunista Pártjából kivált *Britannia Kommunista Pártja*. Ismereteink szerint az első-

nek 7–8 ezer, a másiknak 3–3 és félezer tagja lehet. Britannia Kommunista Pártja jellemzésével viszonylag könnyű dolgunk van – az elsősorban a radikális szakszervezetekre és aktivistákra támaszkodik, egyértelműen osztályalapon áll és nagyon közel áll a már jellemzett chesterfieldiek gondolkodásmódjához. Régebben ez a csoport abban is különbözött a párt magjától, hogy szinte feltétel nélkül kiállt a létező szocializmus mellett, míg az utóbbi – és ezt tükrözték a párt kongresszusai is – fenntartotta magának a kritika jogát. Napjainkban azonban ez a különbség a Gorbacsov-nyitás eredményeként megszűnt; a jelenlegi folyamatokat a Szovjetunióban mindkét párt támogatja. A kommunista stratégia alapvető kérdéseiben azonban a két párt között minőségi különbség van. 1988-ban és 1989-ben Nagy-Britannia Kommunista Pártja két dokumentumot is vitára bocsátott, amelyek az új pártprogram előkészítését szolgálják.¹⁵ Ezek azt tükrözik, hogy a pártban tovább erősödött a *Marxism Today*-csoport befolyása. Olyan elméleti állásfoglalások ezek, amelyek a mai brit baloldal leginkább modernista szárnyán helyezhetők el. Azt a törekvést tükrözik, hogy ne szűken a kommunista párt, hanem az egész brit baloldal szemszögéből foglaljanak állást. Reális helyzetképet adnak a brit társadalmi és gazdasági terréniumról, a változások következtében – szerintük – át kell rendeződni a baloldal sorainak. A thatcherizmus elleni harc sikerét attól várják, hogy kialakítható-e közös alternatíva valamennyi, a konzervatívokkal objektíve szemben álló társadalmi réteg és csoport számára. Szembeszállnak a munkásmozgalom és a baloldal ortodox szemléletű, csupán osztályszempontú stratégiájával. Gazdasági elképzeléseik tengelyében a gazdaság, a vállalatok szabályozása, ellenőrzése áll, szemben a hagyományos államosítással.

Nagy-Britannia Kommunista Pártja e stratégiai elképzelésekkel összhangban körvonalazza szövetségi elképzeléseit, politikáját és ebben a politikai baloldal leginkább változtatásokra kész szárnyán helyezkedik el. A párt végrehajtó bizottsága ez év elején elfogadta „A brit politika 1989-ben” dokumentumot.¹⁶ Ebben a baloldal fő feladatának egy minden pártot átfogó választási blokk kialakítását tartja és kinyilvánítja, hogy kész ennek alávetni választási taktikáját. A kommunista párt számára évtizedeken keresztül az önálló választási politika és jelöltek állítása elvi jelentőségű volt, most a párt deklarálja, hogy ezen a téren változtatni fog. A dokumentum hangsúlyozza: ez nemcsak választási szövetség kell hogy legyen, hanem egy széles anti-thatcheri gazdasági, társadalmi összefogás, és nem hagy kétséget afelől, hogy az alapvető cél számára egy olyan választási blokk kiépítése, amely lehetővé teszi, hogy a következő választásokon a konzervatívok vereséget szenvedjenek. A kommunista párt javaslatát (hasonló elképzeléseket már a kommunista történész Hobsbawm az 1987-es választások előtt is megfogalmazott, de akkor ezt még a párt vezetése nem tartotta célszerűnek) ma még kevesen támogatják a brit baloldalon. A koalíció ellenfelei szerint egy ilyen blokk csak a jelenlegi (többségi) választási rendszer reformja után képzelhető el, de erre a Munkáspárt nem hajlandó. Egy túl széles koalíció – mondják – lehetetlenné tenné a koherens kormánypolitikát és a Munkáspárt kénytelen lenne lemondani egy sor alapértékéről, stratégiai célkitűzéséről.

A brit baloldal átrendeződése tehát korántsem zárult le. Világos azonban, hogy két alapvető tendencia rajzolódik ki. Egy mérsékelt balcentrumú vonal, amely mindinkább alkalmazkodni kíván a választópolgárok gondolkodásához, és egy tiszta szocialista osztályalapú alakulat, amely kisebbségben van, de ma még beleszólási joga van mind a Munkáspárt, mind a szakszervezetek ügyeinek alakulásába. Úgy tűnik, hogy a

kettő között helyezkedik el a szakszervezetek többsége és nagyon sok függ attól, hogy sikerül-e a balcentrumnak a jövőben a szakszervezetek egyetértését kivívnia politikájához.

JEGYZETEK

¹ A párt alkotmánya (szervezeti szabályzata) szerint a PLP, a parlamenti frakció jelentős autonómiával rendelkezik, az éves konferencia és az Országos Végrehajtó Bizottság állásfoglalásai értelmezésében önállósága volt. Vezetét, aki a párt vezére, a potenciális miniszterelnök saját sorából választotta. Ez a helyzet a nyolcvanas években változott, a PLP autonómiáját szűkítették. A párt vezérét egy a PLP, a szakszervezeti kollektív tagság és a választókerületi szervezetek képviselőiből álló testület választja.

² 1946-ig a Munkáspárt szabályzata formálisan nem zárta ki a KP csatlakozását és azt a többség (volt amikor igencsak minimális) általában azzal utasította el, hogy az nem a Munkáspárt erősítését, hanem inkább belső fellazítását szolgálja. 1946-ban a Munkáspárt úgy határozott, hogy a párthoz nem csatlakozhat olyan szervezet, amely önálló jelölteket állít a választásokon és olyan programmal rendelkezik, amely ellentétes a munkáspártiével. A KP e feltételeket nem fogadta el.

³ E rész összeállításánál a szerző támaszkodott a *Facing up to the Future* című dokumentumra (Marxism Today, 1988. augusztus).

⁴ A Munkáspárt 47, a Konzervatív Párt 31 képviselővel rendelkezik az Európa Parlamentben. Az 1989 őszi közvélemény-kutatások a labouristák pozícióinak számottevő erősödését jelzik.

⁵ Tribune, 1988. november 11. 1. old.

⁶ *P. Seyd: The Rise and Fall of the Labour Left*. Macmillan. 1987. 187–188. old.

⁷ Ballot Results. Leadership Elections. Labour. Blackpool 88. 3, 19, 27, 30, 46, 53, 54. old.

⁸ Meet the Challenge. Make the Change. Final Report of Labour's Policy Review for the 1990s 6. old. (Az 1989-es konferencia dokumentuma.)

⁹ Tribune, 1987. október 23. 6. old., október 30. 2. old., 1988. június 24. 6. old.

¹⁰ Tribune, 1988. április 8. 1. old.

¹¹ New Statesman and Society, 1988. szeptember 2. 10–11. old.

¹² Marxism Today, 1988. május, 14–23. old.

¹³ Lásd erről a kérdésről: Tribune, 1987. január 30. 1. old. és Tribune, 1988. április 8. 4. old.

¹⁴ Tribune, 1988. június 17. 1. old.

¹⁵ Lásd a 3. jegyzetet, továbbá *Manifesto for New Times* (Marxism Today, 1989. május.)

¹⁶ Lásd 7. Days 1989. január 21. (szerkesztőségi cikk), ugyanezen lap 1989. február 4. száma (Green-Temple cikk).

¹⁷ A brit baloldalhoz tartozónak véljük a Liberális Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesüléséből 1988-ban megalakult Szociális és Liberális Demokraták Pártját. Vezére P. Ashdown. A párt befolyásáról még nem rendelkezünk ismeretekkel. Programjában hangsúlyozza, hogy szabadság-, egyenlőség-, közösség-párti, harcol a diszkrimináció, a kizsákmányolás és az igazságtalanság ellen. Hív a decentralizációnak, participációnak és a személyi szabadságnak. (Our Different Vision. Themes and Values for Social and Liberal Democrats. 1989. 1. old.) Elutasítja Thatcher társadalomképét, amelyben mindent a pénz határoz meg, a jóléti intézmények megrovidítását, a túlzott reprivatizációt (lásd erről a párt elnöke, I. Wigglesworth beszédét az 1989-es pártkonferencián).

BÁNFALVY CSABA

A szabadidő alatt végzett munka és az életciklus*

Jelen tanulmányban az emberek munkavállalási jellemzőit elemezve a munkavállalásnak azt a szféráját vizsgáljuk, amely a *főmunkaidőn túli munkavállalást* öleli fel. Ezt a *munkavégzést túlmunkának* nevezzük. Kíváncsiak vagyunk arra, hogy az emberekben milyen jellegzetességek alakulnak ki túlmunka vállalásakor, a munkavégzés *mely szférában* fejt ki a túlmunkát, *milyen mértékű* ez a munkavégzés, és *milyen motívumok* mozgatják a munkavállalókat akkor, amikor „szabadidejük” egy részét munkavégzéssel töltik el.

A „szabadidő” alatt végzett munka jelentősége ma minden bizonnyal nagyobb, mint néhány évtizeddel ezelőtt volt. Ennek *egyrészt* az az oka, hogy a gazdasági válság negatív életszínvonal-következményeit sokan a túlmunka révén kénytelenek és/vagy képesek kompenzálni. *Másrészt* az, hogy Magyarországon a nyolcvanas években a túlmunka korábban féllegális vagy illegális területeinek némelyike legitimmé vált, és szervezett nyilvános formát öltött. Így ezeken a területeken az egyének könnyebben képesek a túlmunka végzésére. *Harmadrészt* a nyolcvanas évek gazdasági válságában romlott a szocialista szektor népességeltartó képessége, ami szükségessé és lehetővé tette a másfajta munkaszerveződések és szervezetek megizmosodását, és így a szocialista szektorbeli munkavégzést mindig is kiegészítő házi-házilagos túlmunkát jelentő területek mellett megjelent a szabadpiaci munkavégzés területe is. *A túlmunka* ezekben az esetekben az *alternatív munka* formáját is kezdi felölneni, a házi-házilagos és a piaci szektorban végzett munka *nemcsak mennyiségileg ráadás a szocialista szektorban végzett munkán felül, hanem másfajta munka is* (eltérő munkaszervezettel, célokkal és eszközökkel).

A következőkben a saját, 2600 főre kiterjedő kutatásunk adatai alapján elemezzük a lakossági túlmunkavégzés jellemzőit.

1. A TÚLMUNKA KOROSZTÁLYOK ÉS NEMEK SZERINT

Mindenekelőtt azt vizsgáljuk meg, hogy a megkérdezettek négy korcsoportjának életében milyen extenzitással van jelen a munkavégzés. Ezt azon keresztül mérjük le, hogy a válaszolók milyen mértékben végeztek munkát a hivatalos munkaidejükön, illetve elfoglaltságaikon túl.

* Az írás a Molnár Péter vezette *Életút és jövőkép három generációban* című kutatás anyagán alapul.

Munkavégzés a szabadság alatt, nem és kor szerint (százalékban)

	Korcsoportok											
	15-19			20-24			35-39			50-54		
	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ
Pénzért dolgozott	24	15	18	19	9	19	13	5	9	8	5	6
Költségkiváltó munkát végzett	15	5	12	16	10	10	29	15	22	25	13	19
Házimunkát végzett	27	37	29	24	35	-	24	48	-	42	55	-
Nem dolgozott	33	42	38	35	43	32	28	31	36	20	26	49
Nem volt szabadságon	1	1	3	6	3	1	6	1	3	5	1	3

A megkérdezettek mind a négy vizsgált korcsoportban igen jelentős mennyiségű munkát végeztek szabadságuk ideje alatt, az egyes korcsoportokon belül az emberek 60-80 százaléka dolgozott a szabadsága alatt. A két idősebb generáció esetében nagyobb a munkavégzés kiterjedése, mint a fiatalabbak esetében. A fiatalabbak viszonylag erőteljesebben vesznek részt a pénzért végzett munkában, az idősebbek reaktíve erősebben kötődnek a természetes munkavégzési terekhez (költségkiváltó munka és házimunka).

A *túlmunka jellegére* vonatkozó adataink itt és a továbbiakban is a *szabadság alatti* tevékenységre vonatkoznak, azaz valójában csak hozzávetőlegesen becslik az adott személy túlmunkavégzési jellegzetességeit. Úgy véljük azonban, hogy az évi szabadság munkára használásának módja akkor is jellegzetes, ha esetleg némiképp eltér az év közbeni túlmunkavégzéstől. Ez utóbbit a következőkben csupán a *hétvégi és hétköznapi szabadidő mennyiségével* jellemezzük.

A szabadidő alatt végzett munka felől tájékozódhatunk akkor is, ha azt elemezzük, hogy a hétvégén és egy átlagos napon mennyi szabadidejük marad a megkérdezetteknek.

Szabadidő a hétvégén, nem és kor szerint (százalékban)

	Korcsoportok											
	15-19			20-24			35-39			50-54		
	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ
Nincs szabadideje	1	1	1	1	1	1	6	3	4	6	5	5
Maximum fél nap	22	31	26	31	46	38	47	65	56	41	61	51
Egy egész nap	45	46	45	39	38	39	34	26	30	33	27	30
Az egész hétvégéje szabad	32	22	28	29	15	22	13	6	10	20	7	14
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

A férfiak és nők közötti eltérés mindkét szabadidő-dimenzióban és mind a három generációban megfigyelhető, arra azonban eddig nem fordítottunk figyelmet, hogy az idősebeknél tapasztalható tradicionális különbség *mértéke* megváltozik a fiatalok csoportjában.

Ha kiemeljük a szabadidejüket teljes egészében pihenő csoportokat a 4–6. táblázatból, és így vizsgáljuk a kor és nem szerinti eltéréseket, akkor érezhetővé válik a férfi-női szerep némi közeledése a fiatalabb generációkban.

3. sz. táblázat

Szabadidő egy átlagos napon, nem és kor szerint (százalékban)

	Korcsoportok											
	15–19			20–24			35–39			50–54		
	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ	férfi	nő	Σ
Nincs szabadideje	3	2	3	3	4	4	8	10	9	5	8	6
Maximum 3 óra	68	81	74	62	76	68	74	82	78	76	77	77
4–6 óra	25	15	20	28	18	23	14	6	10	10	11	11
Több mint 6 óra	4	2	3	7	2	5	4	2	3	9	4	6
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

4. sz. táblázat

Szabadidejüket teljes egészében pihenéssel töltő nőknek a férfiakhoz viszonyított aránya korcsoportonként (százalékban)

	15–24 éves		35–39 és 50–54 éves	
	férfiak	nők	férfiak	nők
Szabadsága alatt nem dolgozott	100	127	100	115
Az egész hétvégeje szabad	100	65	100	46
Több mint 6 óra napi szabadideje van	100	55	100	44

A 4. sz. táblázatból kitűnik továbbá, hogy a túlmunkával telítettebb hétköznapi szabadidő felé haladva a férfi-nő szerepeltérés növekszik.

A nők munkavégzésében igen nagy arányt tesz ki a házimunka, aminek évközbeli eloszlása-lüktetése egyenletes és „telephelyhez” kötött. Ezért a nők év közben relatíve többet, szabadságuk alatt relatíve kevesebbet dolgoznak, mint a férfiak.

A fentiekből az is kitűnik, hogy – különösen a két idősebb korcsoport esetében – a hétvégek nagy részét nem a szabadidő kategóriába sorolják a válaszolók, ennek a „nem szabad időnek” egy része minden bizonnyal munkavégzéssel megy el. A fiatalabbak esetében nagyobb azok aránya, akik az egész hétvégéjüket szabadnak mondják.

Feltűnő, hogy a túlmunkavégzés kiterjedtsége, vagy megfordítva, a szabadidő „szabadnak” minősített része eltérő nagyságú a *szabadság*, a *hétvége* és a *hétköznapi* esetében.

Például nem dolgozott a 35–39 évesek közül szabadsága alatt 30 százalék, az egész hétvége szabad 10 százalékuknak, több mint 6 óra szabadideje van egy átlagos napon 3 százalékuknak. Bár a válaszolók önbesorolása meglehetősen nagy, és rétegenként, településenként, korcsoportonként stb. szeletében torzító lehet akkor, amikor például a kertészkedést vagy a gyereknevelést stb. szabad vagy nem szabad időnek értelmezik, mégis nem tévedhetünk nagyon, ha azt állítjuk: a *szabadidő* töredéke az, amelyet az emberek ténylegesen pihenésre használnak.

Az adatok másik tanulsága, hogy az emberek ezt a (napi, heti, évi) „pihenőidőt” eltérő arányban használják fel munkára, egyfajta rövid távú önkiszákmányoló stratégia körvonalaait követve, *a napi pihenőidő minimálisra szorítása mellett az évi szabadságot relatíve kisebb munkaterhek jellemzik.*

Közvetett módon a munka kiterjedtségét igazolja az is, hogy a válaszolók az életben elérhető sikerek szempontjából a *szorgalomnak* igen nagy jelentőséget tulajdonítanak. A két idősebb generáció 76 százalékának a véleménye szerint a szorgalom a sikeresség szempontjából nagyon nagy szerepet játszik, és csak mintegy 4 százalékuk vélekedik úgy, hogy a szorgalomnak nincs jelentősége abban, hogy az ember sikereket ér el az életében vagy nem. A már dolgozó fiatalabb generációk esetében a válaszolók 78 százaléka vélte fontosnak a szorgalmat a siker szempontjából és csak 3 százaléka vélte úgy, hogy kicsi a siker tekintetében a szorgalom jelentősége. Ugyanakkor a *szerencsének* – ami az előző kategóriánál kevésbé munkakapcsolódású fogalom – csak az idősebbek 58 és a fiatalabbak 55 százaléka tulajdonít nagy jelentőséget a sikeresség szempontjából.

Arra a következtetésre juthatunk, hogy az emberek mind szóban, mind tettekben nagy jelentőséget tulajdonítanak a munkavégzésnek, ami azt jelenti, hogy nagyrészt az életbeli sikeresség egyik fontos tényezőjének érzik a szorgalmat és saját életükben is igyekeznek a rendelkezésre álló időspáciumot munkával kitölteni. Ez természetesen nem jelenti minden esetben azt – és ezt a későbbiekben majd alaposan elemezzük –, hogy a valóságos munkavégzés és a munka iránti attitűd egymást egyértelműen igazolná, hogy a *végzett munka* és a *kíváncs munkák* mindig egybeesne.

Világosan látható a fenti táblázatok alapján az is, hogy az egyes generációkon belül a férfiak és a nők *eltérő helyeken* fejtik ki a többletmunkát. A férfiak esetében a munkahe-lyükön vagy máshol pénzért végzett munka és a költségkiváltó munka jelentősége viszonylag nagyobb, a nők aránya viszont a házimunkák végzésében nagyobb. A családokon belül tehát egyértelmű a nemek közötti munkamegosztás alapvető jellege.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a fiatal nőkével közel megegyező arányban van jelen az idősebb férfiak túlmunkájában a házimunka, valamint a pénzért végzett munka. Az adatok szerint az idősebb generációban mindkét nem esetében magasabb a szabadság alatt is dolgozók aránya, mint a fiatal generációban.

A fiatalabbak és az idősebbek között is a nőknek van kevesebb szabadidejük a hétvégeken is, a legrosszabb helyzetben az idősebb nők, a legjobb helyzetben a fiatalabb férfiak vannak. Érdekes módon az idősebb férfiak helyzete közelebb áll a fiatalabb, mint az idősebb nőkéhez. Az átlagos napra vonatkozó adatok ugyanilyen jellemzőket tárnak fel.

Kísérlet az eddigiek elemzésére:

Három tény is magyarázatra szorul:

1. – a korok közötti eltérés;
2. – a nemek szerinti eltérés;
3. – a fiatal nők és az idős férfiak helyzetének hasonlósága.

Valójában a három probléma magyarázata nem szakítható el egymástól. Nem ért-
hetjük meg a korok szerinti eltérést anélkül, hogy figyelembe ne vennénk azt, hogy

egyes fiatal csoportok helyzete hasonlít egyes idős csoportokéhoz; nem érthetjük meg a nemek közötti eltérést sem, ha nem vesszük észre a nemek szerinti bontáson átívelő korcsoport-dimenziót, végül pedig nem érthető a fiatal nők és az idős férfiak helyzetének számos hasonló vonása anélkül, hogy a fiatal férfiak és az idős nők helyzetét ne vennénk figyelembe, azaz, hogy össze ne kapcsolnánk és egységében néznénk a kor és a nem egymásba fonódó hatásait.

A *nemek és a generációk* az általunk végzett vizsgálatban a *család alkotóelemei*. A 35–39 évesek és az 50–54 évesek „gyermekai” (generációs értelemben véve) a 15–19 évesek és a 20–24 évesek generációi, azaz a mintában levő idősebb korúaknak körülbelül ilyen korú gyermekei vannak, illetve a fiataloknak ilyen korú szülei. A nem és kor szerinti jellemzők láthatatlan szervező eleme a család, illetve a családon belüli munkamegosztás.

A hétfégi és a napi szabadidő sorrendje a következő:

Legkevesebb	1. 35–39 évesek	}
	2. 50–54 évesek	
	3. 20–24 évesek	
Legtöbb	4. 15–19 évesek	}

Az összetartozó csoportok együttes helyzete tehát kiegyenlíti az egyenkénti eltéréseket. A 35–39 évesek és a 15–19 évesek alkotta család szélsőséesebb pozíciói állnak szemben az 50–54 és a 20–24 évesekől álló család kiegyensúlyozottabb belső terhelésmegosztásával. Úgy tűnik tehát, hogy a családok tehervállalása egyenlő nagyságú, de a családokon belüli munkamegosztás erősen eltérő jellegű a vizsgált két családgenerációban. Mi az oka ennek az eltérő munkamegosztásnak?

Mindenekelőtt azt kell megértenünk, hogy a szülők munkavégzését milyen tényezők befolyásolják. A munkavállalás egyik motiváló tényezője a családfők jövedelmi helyzete. Azok, akik a főmunkaidejükben többet keresnek – egyéb tényezőket azonosnak véve – kevésbé vannak rákényszerülve arra, hogy a szabadidejükben jövedelemkiegészítő túlmunkát vállaljanak. Mivel a főmunkahelyi fizetés közismerten erős korrelációban van az életkorral, illetve a munkában eltöltött évek számával, a *fiatalabb szülők anyagi helyzete a főmunkahelyi fizetéseket tekintve rosszabb, mint az idősebb szülőké*. Ennek következtében a *túlmunkára való késztettségük nagyobb*, mint az idősebb korosztálynak. Az alacsonyabb főmunkahelyi fizetésnek betudható késztetést még tovább fokozza az, hogy a fiatalabb szülők anyagi terhei is nagyobbak, mint az idősebbeké, hiszen gyakran eltartói – teljesen vagy részben – a náluk élő gyermekeknek, az ingó és ingatlan vagyon megszerzésében (lakás, bútor stb.) pedig még komoly behoznivalójuk van az idősebb szülőkkel, illetve az „idősebb családokkal” szemben, akik már jórészt kielégítették ebbéli szükségletüket. A *fiatalabb szülők* a jövedelemszerzésben nem számíthatnak még gyermekeik munkaeréjére, hiszen ezek a gyermekek még túl fiatalok ahhoz, hogy a munkaerőpiacon aktívan és hatékonyan részt tudjanak venni, így aztán az alacsonyabb fizetések és a magasabb anyagi terhek okozta munkavégzési kényszer a „fiatal családokon” belül kizárólag csak a szülőket sújtja. Az *idősebb szülők*, akik magasabb fizetéssel rendelkeznek és kisebb anyagi terhek nehezédnek a vállukra, a többletjövedelem szerzésekor főleg – a gyakran már külön háztartásban és önálló lakásban élő – gyermekeik támogatására gondolnak. Ezek a gyermekek azonban életkorukból és képzettségi szintjükől adódóan már maguk is aktív munkaerőpiaci szereplők, és így a szülők mentesülnek a túlmunkakényszer egy részétől, a családon belül a túlmunka egyenletesebben oszlik meg, mint a „fiatal családok” esetében.

A munkaerőpiaci szerepvállalás kényszerítő tényezői a fiatalabb szülőknél hatnak erősebben. A túlmunkavégzés azonban nemcsak a *kényszereken*, hanem a *lehetőségeken* is

műlik. A túlmunka végzésére alapvetően két területen van lehetőségük az embereknek. Egyfelől a pénzgazdaságban (amelynek kisebb része a szocialista szektorbeli főmunkahelyen végzett túlmunka, nagyobbik fele a szocialista szektoron kívüli piaci szektor), másfelől a házi- és házilagos munkákat tartalmazó természetes gazdaságban. Mind a két téren – a népgazdaságban és a természetes gazdaságban is – lehetséges a túlmunka vállalása más lehetőség híján, „kényszerpálya jelleggel”, valamint a kedvező lehetőségek kihasználása formájában, „tőkebefektető jelleggel”. Az első esetben a végzett munka alacsony rentabilitású, rosszak a munkafeltételek és az egyén részvétele a munkavégzésben erőteljesen presszió (anyagi vagy nem anyagi) hatására valósul meg, a részvétel tehát csak kvázi önkéntes. A másik esetben a munkaerő hatékony, rentábilis felhasználására van lehetőség, a munkafeltételeket jónak ítéli meg a munkavállaló és a munkavégzés önkéntes. Így a következő *munkavégzéstípusok* alakíthatók ki:

A túlmunka területe	A részvétel jellege	
	önkéntes	kvázi önkéntes
pénzgazdaság	„tőkebefektető”	„kompenzáló”
természetes gazdaság	„tradicionális- élvezeti”	„tradicionális- kényszer”

A „fiatalabb családok” esetében magasabb a pénzgazdasági kényszer aránya, az „idősebb családokban” magasabb a házimunka végzésének aránya és a két családgenerációban azonos arányú a költségkiváltó munka végzése. A családokon belül a munkavégzési területek megoszlása a családtagok között a következő:

„Idősebb családok”

Apák: gyenge pénzgazdasági, erős természetes munkavégzés.

Anyák: gyenge pénzgazdasági, erős természetes munkavégzés.

Gyermekek(ek): erős pénzgazdasági, gyenge természetes munkavégzés.

„Fiatalabb családok”

Apák: erős pénzgazdasági, erős természetes munkavégzés.

Anyák: gyenge pénzgazdasági, erős természetgazdasági munkavégzés.

Gyermekek(ek): erős pénzgazdasági, gyenge természetes munkavégzés.

Ha összekapcsoljuk ezt a modellt a generációk kényszerítő jellemzőiről a korábbiakban leírtakkal, akkor a következő valószínűsíthető magyarázathoz jutunk. A kisebb anyagi kényszer alatt álló *idősebb szülők* (50-54 évesek) pénzgazdasági részvétele szelektív, azaz a pénzgazdasági részvételük önkéntes, ők a „tőkebefektető” típus. Mivel primer szükségleteik ki vannak elégítve, ezért a természetes munkavégzés elsődlegesen nem anyagi késztetésű, hanem vagy hobbi jellegű, vagy a tradíció által megkövetelt (városi és falusi kaláka formák, illetve a nőkre háruló tradicionális háziasszonyi szerep), illetve a gyermekeik segítségét tűzi ki célul (segítség az építkezésben). A nagyobb anyagi kényszer alatt álló *fiatal szülők* (30-35 évesek) esetében a túlmunka végzése nem ennyire szelektív, vegyesen vannak jelen önkéntes és kvázi önkéntes módok. Ezt jelzi, hogy nagyobb arányban vannak köztük azok, akik főmunkahelyükön vállalnak túlmunkát és általában azok, akik a pénzhez juttató munkákat végzik (hiszen szükségleteik tárgyát gyakrabban tudják csak a piacon megvenni, például tartós fogyasztási cikkek, a gyermekek iskoláztatásához szükséges kiadások stb.). A nők mellett a férfiak is aktívan bekapcsolódnak a természetes munkavégzésbe. Rájuk inkább a „kényszerpálya típus” a jellemző.

A gyermekek jellemzői mind a két családgeneráció esetében ugyanolyan formális jegyeket mutatnak. A 15–19 évesek által végzett pénzkereső munka azonban sokkal kisebb arányban zajlik valamilyen főmunkahelyi túlmunka formájában, inkább az iskola mellett vagy a szünidőben végzett alkalmi munka vállalását jelenti. A 20–24 évesek nagyobb arányban dolgoznak a főmunkahelyeiken túlmunkában és kisebb arányban a nem főmunkahelyi pénzgazdaságban. Bár a természetes munkavégzésben közel egyforma a részvételi arányuk, a fiatalabbak részaránya a házimunkában, az idősebbeké a költségkiváltó munkában nagyobb. Az idősebb gyermekek túlmunka révén való pénzhez jutási lehetőségei (a rendszeresebb pénzgazdasági részvétel révén) jobbak, mint a fiatalabbaké, ám a rájuk ható pénzszerzési kényszer is nagyobb (családalapítás, az önálló lakás igénye, pályakezdés stb.), ezért feltételezhetően erőteljesen részt kell venniük a kvázi önkéntes túlmunkavégzési formákban is. A fiatalabbak pénzhez jutási lehetősége a túlmunkaalkalmak pénzgazdaságbeli korlátozottsága miatt rosszabb, ám rájuk kevesebb pénzbeli kényszer hárul, hiszen még a szüleikkel együtt élnek, ezért feltehetőleg inkább jellemezhetők az önkéntes pénzgazdasági túlmunka vállalásával, illetve a családi háztartáshoz való kötöttségük miatt a kvázi önkéntes házimunkavégzéssel.

A gyermekek helyzetének vegyes jellemzői azt bizonyítják, hogy az általuk kialakított „fiatal család”-fogalom valóságosabb generációs családegyüttest jelöl, mint az „idősebb család” fogalma. Az idősebb családban már lazult a családtagok közötti gazdasági kapcsolat, a gazdasági együttest alkotó kapcsolatfomák közvetettebbé váltak, nem olyan rendszerek, mint a fiatal családon belül, inkább alkalmoszerűek. Az *„idősebb család” már gyakran két külön háztartás*, bár a külön háztartások között erős a gazdasági befolyásolás és függés.

Az a jelenség, hogy a fiatal (15–24 éves) nők túlmunkavégzési jellemzői közelebb állnak az idősebb férfiak (35–39 és 50–54 évesek) jellemzőihez, mint bármely más csoportéhoz, szintén ezen a szálon követhető végig és magyarázható meg. Egyfelől ugyanis ezek a nők (főleg a 15–19 évesek) anyjuk által jelentős mértékben mentesítve vannak a tradicionális házimunka-kötöttségektől, másrészt, fiatalok lévén, viszonylag kényszerítve vannak a pénzkereső túlmunka vállalására (saját ruha vásárlása, szórakozás és egyéb ifjúsági életforma-jellemzők, családalapítás stb.), erre pedig viszonylagos önállóságuk és/vagy flexibilisebb iskolai elfoglaltságuk révén a lehetőségük is nagyobb, mint anyjuknak. Ily módon túlmunkavállalási formális jegyeikben közelebb kerülnek a szülői generációk férfiaihoz, mint a többi csoportokhoz, ez a formális hasonlóság azonban nem érthető meg a családi munkaszerveződés elemzése nélkül. A családokon belüli munkamegosztás magyarázza meg azt is, hogy a fiatal lányok munkavégzése a hasonló korú fiúktól elüt, hiszen ez utóbbiaknak sokkal kisebb arányban kell bekapcsolódniuk a hagyományosan női munkának tekintett házimunkába és a fiúk pénzgazdasági részvétele mindig könnyebb, mint a lányoké (a család elengedi őket otthonról, a korosztályon belül kevesebb közöttük a házas, mint a nők között, fizikai munkát is vállalnak, a pénzgazdasági túlmunka nyilvánosabb jellege kedvez a férfiu hívalkodásnak, a felnőtté válás demonstrációs terepe a fiúnál a nyilvános munka, a lánynál a házimunkában való jártasság stb.).

2. A FOGLALKOZÁSI-BEOSZTÁSI JELLEMZŐK ÉS A TÚLMUNKA

Az elemzés során hét foglalkozási-beosztási kategóriával dolgozunk:

1. segédmunkás,

2. betanított munkás,
3. szakmunkás,
4. közvetlen termelésirányító,
5. beosztott ügyviteli dolgozó,
6. beosztott ügyintéző, szakalkalmazott,
7. vezető, irányító.

5. sz. táblázat

Munkavégzés a szabadság alatt a különböző foglalkozási-beosztási kategóriák szerint (százalékban)
(35–39 és 50–54 évesek)

	1 segéd- munkás	2 betanít- ott munkás	3 szak- munkás	4 közvetlen termelés- irányító	5 ügyvi- teli dol- gozó	6 szakal- kalmazott	7 vezető
Nem volt szabadságon	3	2	3	7	2	2	
Pénzért dolgozott	14	8		14	5	10	5
Költségkiváltó munkát végzett	22	21	30	12	17	15	18
Házimunkát végzett	47	54	38	37	39	34	34
Nem dolgozott	14	15	22	30	37	39	39
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

A szülők csoportjának további jellemzőit vizsgálva azt láthatjuk, hogy foglalkozási-beosztási kategóriákban 1-től 7-ig haladva egyre csökken azok száma, akik dolgoztak a szabadságuk alatt. A *legalacsonyabban képzett* dolgozók között (1. és 2. csoport) a legnagyobb a házimunkavégzés aránya és a költségmegtakarító munkák végzésének arányát tekintve is ők állnak az élen (1., 2. és 3. csoport). Az alacsonyabb három foglalkozási kategóriába tartozók tehát a legtöbbet dolgoznak, és ennek a munkának a legnagyobb részét a természetes szektorban fejtik ki. Ám ugyanakkor a pénzgazdasági munkavégzésük is igen nagymérvű, különösen a segédmunkások esetében (17,1 százalék), de a másik két csoport, a betanított és a szakmunkások esetében is (9,5, illetve 10 százalék). Ezeknek az embereknek a szabadság és a szabadidő jelentése más, mint a szellemi és a vezető munkakörűeknél. Sokkal inkább a szabadon kifejezhető túlmunkával, mintsem a pihenési idővel azonosítják a szabadság fogalmát. Ilyen tendenciákat már az eddigi nem és kor szerinti vizsgálódások során is ki lehet mutatni, de a legplasztikusabban a foglalkozási-beosztási kategóriák mentén ábrázolhatók.

A fizikai munkát végzők számára a munkaerő hasznosításának egyiként előnyös terepe a természetes szektor és a pénzgazdaság. Egyfelől szakmai jártasságuk, másfelől az ilyen jellegű munkák iránti nagyfokú gazdasági kereslet előnyös túlmunkavégzési lehetőségekhez juttatja őket. Fel kell azonban figyelni arra, hogy a segédmunkások pénzgazdasági túlmunkavégzése lényegesen magasabb, mint a betanított munkásoké és a szakmunkásoké, és ennek a munkavégzésnek a fő terepe a nem főmunkahelyi munkaerőpiac, ahol a másik két munkáscsoporthoz viszonyított alacsonyabb főmunkahelyi jövedelmet kompenzálni próbálják. A szakmunkások dolgoznak a legkevesebbet a munkások közül, és az ő esetükben a legalacsonyabb a házimunkavégzés aránya a túlmunka során. Magas fizetésük és szaktudásuk költségkiváltó otthoni munkában va-

ló hatékony felhasználási lehetősége lehetővé teszi számukra, hogy a pénzgazdaságban szelektíve lépjenek fel a túlmunka vállalásakor. Kényszerpálya jellemzőket mutatnak a segéd munkások és a betanított munkások, akik egyfelől a házimunka felé orientálódnak és (főleg a segéd munkások) extenzív típusú pénzgazdasági munkavégzéssel jellemezhetők (magas főmunkahelyi túlmunka és igen magas munkaerőpiaci túlmunka).

Ezt a szituációt erősíti a segéd- és szak munkások közötti munkakinálat eltérése is, hiszen a fizikai túlmunkák piaci és költségkiváltó formáiban egyaránt jellemző, hogy a relatíve alacsony technikai szint miatt jóval nagyobb az igény a segéd munkát végzők iránt. (Természetesen ez messzemenően nem azonos a segéd munkás foglalkozásúak iránti szükséglettel!)

A közvetlen termelésirányítók – amennyiben a kis elemszámból bármilyen következtést levonhatunk –, igen sajátos jellemzőket mutatnak. Közel 70 százalékuk dolgozik a szabadsága alatt, példátlanul magas közöttük a főmunkahelyi túlmunkát és a szabadpiaci túlmunkát végzők aránya. Magas kvalifikáltságukat és munkahelyi befolyásukat szelektív munkavégzésben érvényesítik, igen erősen a „tőkebefektető típus” jellemzőit mutatják.

A következő jól elkülöníthető csoport a *szellemi munkát végzők* köre, a nem diplomás szellemi dolgozók és a diplomás vagy középvezető szellemi dolgozók. Ők kevesebbet dolgoznak a szabadságuk alatt, mint az eddig tárgyaltak. Munkavállalási területük azonban erősen eltérő. A beosztott ügyviteli dolgozók (akik nagyrészt nők), erőteljesen a házimunka felé orientálódnak és általában jelentős a természetes gazdaságban való túlmunkavégzésük, a szakalkalmazottak (6) viszont erősen a szabadpiaci túlmunkavégzés felé fordulnak. Mind a két csoportra jellemző az alacsony főmunkahelyi fizetés, ezt azonban eltérő túlmunkavégzési szférában kísérlik meg kompenzálni. A (döntően nő) beosztott ügyviteli dolgozók a hagyományos női gazdasági szerepekbe, a szakalkalmazottak a pénzgazdaságba kényszerülnek. Azért mondhatjuk, hogy kényszerülnek, mert a háztartási munkáról más forrásból is tudjuk, hogy nagyban a tradíció által szentesített ingyen munka kategóriájába sorolható, ahol a szellemi munka végzéséhez szükséges képzettség és képesség nem hasznosul, hiszen a házimunka ilyen jellegű szak-képzettséget nem igényel és így a szellemi munkát végző nő számára a házimunka jelentős részben pályaelhagyást jelent. Ugyanígy csaknem kényszerpálya a szakalkalmazottak túlmunkavállalása, amelyen belül négyötöd részt képvisel a természetes munkavégzés és a maradék egyötöd részt jelentő pénzgazdasági túlmunka iránt oly nagy a kereslet, hogy az ebből következő munkaerőpiaci pozícióromlás a munkavállaló részére csak hátrányos munkafeltételek melletti munkavállalást tesz lehetővé.

A felső vezetők viszont olyan magas főmunkahelyi fizetésben részesülnek, hogy anyagi okokból nincsenek igazán rákényszerítve a túlmunka végzésére, ráadásul munkakörük-időbeosztásuk nem is mindig teszi lehetővé a túlmunka végzését, továbbá koruknál fogva is túl vannak azon az ifjúsági-pályakezdő-önállósodó-családalapító élet-szakaszon, amelyben az anyagi szükség a mindenáron való túlmunka irányába presz-szionál. Ebben a munkakörben az a jellemző, hogy az emberek viszonylag kevesebbet dolgoznak a szabadságuk alatt, pénzpiaci munkavégzésük szelektív és relatíve alacsony arányú, a természetes gazdaságban főleg vidéken, gyakran hobbi- vagy szokásszerűen, nem kifejezetten anyagi megfontolásból vesznek részt.

A fentieket kiegészíthetjük az átlagos nap és a hétvége szabadidő-jellemzőivel is.

Szabadidő a hétvégén a különböző foglalkozási-beosztási kategóriák szerint (százalékban)
(35–39 és 50–54 évesek)

	1 segéd- munkás	2 betaní- tott munkás	3 szak- munkás	4 közvetlen termelés- irányító	5 ügyvi- teli dolgozó	6 szakal- kalmazott	7 vezető
Nincs szabadideje	8	8	8	2	1	1	2
Maximum fél nap	40	62	50	44	61	50	45
Egy nap	32	23	30	42	31	34	38
Az egész hétvége	20	7	12	12	7	15	15
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Szabadidő egy átlagos napon a különböző foglalkozás-beosztási kategóriákban (százalékban)
(35–39 és 50–54 évesek)

	1 segéd- munkás	2 betaní- tott munkás	3 szak- munkás	4 közvetlen termelés- irányító	5 ügyvi- teli dolgozó	6 szakal- kalmazott	7 vezető
Nincs szabadideje	8	9	8	16	5	8	5
Maximum 3 óra	75	78	75	63	84	79	86
4–6 óra	12	9	13	14	8	9	7
Több mint 6 óra	5	4	4	7	3	7	2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Azt mutatják a táblázatok, amit a szabadság alatti munkavégzés során már megfigyeltünk. Valamelyest azonban még árnyaltabbá válik a kép. A fizikai munkások túlmunkavégzése a hétköznapiakra és a hétvégekre is esik, nemcsak a szabadság idejére, túlmunka kifejtésük az év során egyenletesen magas. A közvetlen termelésirányítók esetében – ahol mint tudjuk, magas a főmunkahelyi túlmunka aránya – a napi szabadidő igen kevés, a hétvégeken azonban a felső vezetők mellett nekik van a legtöbb szabadidejük. A beosztott ügyviteli dolgozók esetében a legtöbb embernek fél nap, illetve annál kevesebb szabad ideje van (kétharmad), a szakalkalmazott csoportban ennél több hétvégi szabadidővel rendelkeznek a megkérdezettek. Az átlagos nap tekintetében a két csoport között nincs komoly eltérés, túlnyomó többségüknek három óra vagy annál kevesebb a szabadideje. A felső vezetőkről látható, hogy hét közben alig van szabadidejük, a hétvégeken azonban ők a legkevésbé leterheltek. A fizikai munkát végzőkkel szemben ők az ellenpólus. Az előbbieknél nagyon egyenletes a túlmunka végzésének időeloszlása, az utóbbiaknál pedig igen csak egyenletlen.

3. VAGYONI HELYZET ÉS TÚLMUNKA

A különféle foglalkozási-beosztási csoportok túlmunkavállalási jellemzőit interpretálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül a munkavégzők fizetését, illetve anyagi helyzetét, hiszen ez jelentősen motiválja az emberek munkavállalási szokásait. A fizetés és a jövedelem kategóriája számos bizonytalanságtól terhes, a mi vizsgálatunkban ugyanúgy, mint minden egyéb jövedelemvizsgálatban. Ezért úgy döntöttünk, hogy megpróbáljuk a családok vagyoni-anyagi helyzetét természetes mutatók segítségével is jellemezni. A fiatal és az idős generációkra külön-külön hoztuk létre a természetes mutatók rendszerét, amelyek a következőképpen festettek.

A 15–24 évesek esetében használt mutatók:

Mutatók	Pontértékek
1. Lakáshelyzet	
– szüleivel lakik saját szobában egyedül	1
– önálló lakásban lakik egyedül, vagy családdal, illetve élettárral	1
– albérletben lakik családdal vagy munkásszállón lakik	– 1
2. Lakásfelszereltség	
– a lakásban nincs folyóvíz	– 1
3. Tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság	
– nincs televíziójuk	– 1
– van színes televíziójuk	1
– van mélyhűtőjük	1
– van személyi számítógépük	1

A 35–39 és az 50–54 évesek esetében a lakás felszereltségével és a tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatos mutatók ugyanazok voltak, mint a fiataloknál. A harmadik mutató a lakáshoz jutással volt kapcsolatban.

Lakáshoz jutás	Pontérték
soha nem lakott önálló, saját jogú lakásban	– 1

A fenti mutatókhoz tehát –1, illetve 1 pontértékeket rendeltünk és a hat mutató pontértékét összeadva kaptuk a vagyoni-anyagi helyzet szintetikus mérőszámát, amely hét értéket vehetett fel a –3 és a 3 között. Az egyes szintetikus értékek a következő kombinációkban állhatnak elő:

Gazdagság-lehetőségek

- 3: (–3, +0)
- 2: (–2, +0), (–3, +1)
- 1: (–1, +0), (–2, +1), (–3, +2)
- 0: (–1, +1), (–2, +2), (–3, +3), (–0, +0)
- +1: (+1, –0), (+2, –1), (+3, –2)
- +2: (+2, –0), (+3, –1)
- +3: (+3, –0)

Teljesen nyilvánvaló, hogy az így képzett szintetikus mutató nem „pontos”. Erre azonban nem is tart igényt. Csak pontosabb akar lenni a jövedelem, illetve a fizetés álobjektív számszerűsített szintetikus mutatójánál, ennek a követelménynek pedig a

naturális mutatókon alapuló jelzőszám megfelel. Hadd hívjuk fel azonban mégis a figyelmet az általunk képzett mutató két evidens gyengeségére.

1. A fiatalabb korosztályokon és az idősebb korosztályokon belül eltérhet az egyes életkori alcsoportok fogyasztási szerkezete, ezért a homogén mérési rendszer valamelyik alpopuláció felé torzít, a valóságosnál gazdagabbnak vagy szegényebbnek tünteti fel azt. Ezért mi a 15–24 éves korcsoportra más mutatókat képeztünk, mint a 35–39, és az 50–54 évesekre. Ám még így is valószínű, hogy az idősebb almintában a vagyoni helyzet mutatója az 50–54 évesek kárára és a 35–39 évesek javára torzít, mivel olyan tartós fogyasztási cikkeket tartalmaz, amelyek a modern korizléshez és kevésbé a hagyományos értékekhez kapcsolódnak (személyi számítógép, mélyhűtő).

2. Az egyes szintetikus pontértékek különböző pontérték-kombinációk eredményeként is előállhatnak, és kétséges, hogy az egyes szintetikus pontértékek eltérő pontérték-kombinációi ekvivalensek-e egymással. Például korrigálja-e azt a tényt, hogy valakinek 35 éves vagy annál idősebb korára sohasem volt önálló, saját jogú lakása, az, hogy az illetőnek van színes televíziója. A számszerűsítések kikerülhetetlen torzításáról van itt szó, amit csak úgy lehet kikerülni, ha lemondunk a számszerűsítésről.

Mindezeket figyelembe véve próbáljuk meg megbecsülni az egyes csoportok anyagi-vagyoni helyzetét!

8. sz. táblázat

Anyagi-vagyoni helyzet az egyes korcsoportokban (százalékban)

	15–19 évesek	20–24 évesek	35–39 évesek	50–54 évesek
A közepesnél rosszabb	16	28	16	20
Közepes	36	39	44	48
A közepesnél jobb	48	33	40	32
Összesen	100	100	100	100

A szülők között, csakúgy mint a gyermekek között, az idősebbek vannak rosszabb anyag-vagyoni helyzetben, vagyis az idősebb családok. Az idősebb gyermekek szüleikhez viszonyított helyzete azonban rosszabb, mint a fiatalabb gyermekeké, aminek nyilvánvalóan az az oka, hogy közöttük több az önállósodó. Ezáltal anyagi helyzetük romlik, és mint láttuk, nagyobb túlmunkakényszer nehezedik rájuk, mint a fiatal gyermekekre. A fiatalabb gyermekek anyagi helyzetében nagyobb a szóródás, mint a szülők generációjában, ami egyrészt (a közepesnél rosszabbaknál) azért van, mert vannak közöttük már önállósodók, másrészt (a közepesnél jobbaknál) a vagyonnövelő mutatók (modern tartós fogyasztási cikkek) jobban illeszkednek értékeikhez és életmódjukhoz, mint a 35–39 évesekéhez, ezért mutatóink a 15–19 éveseknél felfelé, a 35–39 éveseknél lefelé torzíthatnak.

Az anyagi-vagyoni helyzet becslését a foglalkozási-beosztási csoportok szerint is érdemes megvizsgálni.

Anyagi vagyoni helyzet foglalkozás-beosztás szerint (százalékban) (15–24 éves aktív munkavállalók)

	Foglalkozási-beosztási csoportok						
	1	2	3	4	5	6	7
A közepesnél rosszabb	38	30	20	27	19	24	0
Közepes	35	39	42	47	39	44	20
A közepesnél jobb	27	31	38	26	52	32	80
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Anyagi-vagyoni helyzet foglalkozás-beosztás szerint (százalékban) (35–39 és 50–54 éves aktív munkavállalók)

	Foglalkozási-beosztási csoportok						
	1	2	3	4	5	6	7
A közepesnél rosszabb	42	22	17	5	13	11	9
Közepes	39	51	49	53	46	46	33
A közepesnél jobb	19	27	34	42	41	43	58
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

A leggazdagabbtól a legszegényebbig a sorrend korcsoportonként a következő:

Fiatal: 7, 5, 3, 6, 2, 4, 1

Idős: 7, 4, 6, 5, 3, 2, 1

Az egyes kategóriákban megfigyelhető kicsi esetszám miatt csak igen óvatos kijelentéseket tehattunk a két sorrendet illetően is. Mindenekelőtt az nyilvánvalónak látszik, hogy a segéd munkások és a felső vezetők kortól függetlenül mindig a legszegényebb illetve a leggazdagabb foglalkozási-beosztási kategóriákat jelentik. A legextrémebb eltérés a közvetlen termelésirányítók (4) anyagi-vagyoni helyzetében van a két csoport összehasonlításakor. A fiatalok között ez a csoport a második legszegényebb, az idősek között a második leggazdagabb a hétfokú skálán. Ha azonban ezt az egy kategóriát kivesszük a két listából és a hétfokú skálát ily módon hatfokúvá alakítjuk át, akkor azt látjuk, hogy a foglalkozási kategóriák anyagi-vagyoni helyzete igen erősen hasonlít egymásra a két korcsoportban.

Fiatal: 7, 5, 3, 6, 2, 1;

Idős: 7, 6, 5, 3, 2, 1;

és ha a skálát a szakalkalmazotti csoport kivételével ötfokúra redukáljuk, akkor teljesen egyező sorrendet kapunk:

Fiatal: 7, 5, 3, 2, 1;

Idős: 7, 5, 3, 2, 1.

Az így megmaradó öt foglalkozási csoportról biztosan állíthatjuk, hogy ezekben a foglalkozási csoportokban a dolgozók egymáshoz viszonyított anyagi-vagyoni helyzete minden korosztály esetében ugyanolyan.

A két további magyarázatot igénylő foglalkozási-beosztási csoport a közvetlen termelésirányítók és a szakalkalmazottak (4 és 6). Mindkét csoport esetében azt tapasztaltuk, hogy a fiatalok között relatíve rosszabb anyagi-vagyoni helyzetben vannak, mint az idősebbek között. Korábban már láttuk, hogy a közvetlen termelésirányítók milyen magas arányban végeznek túlmunkát a főmunkahelyen belül, és hogy magas a túlmunkavégzésük aránya a szabadpiaci szektorban is. Ezekhez a „tőkebefektető típusú” munkákhoz azonban nagyon nehéz hozzájutni, a fiatalok a munkaalkalmakért vívott versenyben hátrányban vannak a hasonló foglalkozású idősökkel és a szakmunkásokkal szemben (mind a főmunkahelyen belül, mind a szabadpiacon). A diplomások vagy középvezetők (szakalkalmazottak) csoportja a hasonló vagy magasabb státusú idősök gyermekeiből tevődik össze, így a fiatalkori anyagi-vagyoni helyzetüket a közvetlen termelésirányítóké fölé emeli a családi háttér támogató hatása, de a hasonló státusúak csoportján belüli pénzgazdasági konkurencia erősebb, mint a fiatal és idős szakmunkások közötti, ezért a fiatal szakmunkásoknál nehezebben tudnak hatékony túlmunka lehetőségeket találni a fiatal diplomások vagy középvezetők (szakalkalmazottak).

Az anyagi-vagyoni helyzetnek a családi, foglalkozási és az életkori aspektusokon túl, illetve azokkal együtt, azokkal összefonódva létezik *területi-földrajzi-települési aspektusa* is.

11. sz. táblázat

Az anyagi-vagyoni helyzet településtípusok szerint (százalékban)(15–24 évesek)

	Budapestiek	Városiak	Falusiak
A közepesnél rosszabb	12	21	26
Közepes	32	39	38
A közepesnél jobb	56	40	36
Összesen	100	100	100

12. sz. táblázat

Az anyagi-vagyoni helyzet településtípusok szerint (százalékban)(35–39 és 50–54 évesek)

	Budapestiek	Városiak	Falusiak
A közepesnél rosszabb	7	6	14
Közepes	44	53	52
A közepesnél jobb	49	41	34
Összesen	100	100	100

Nyilvánvaló, hogy a települések között komoly anyagi-vagyoni különbségek vannak. A rosszabb helyzetben levő vidékieket azonban egyfelől nem minden modern vagyonobjektum vonzza, ezek megszerzésének vágya nem minden esetben hat túlmunkára inspiráló tényezőként. Márfelől a vidéki létből fakadó pénzgazdasági túlmunkavállalási korlátok nem is teszik lehetővé a vidékiek számára a pénz túlmunka révén való megszerzését és a modern vagyonobjektumok megvásárlását. A vidék várostól való elmaradása túlzottan nagy „rés” esetén már nem hat ösztönző erővel.

Ha megvizsgáljuk, hogy az anyagi-vagyoni helyzet mutatói hogyan függenek össze a szabadság alatti munkavégzéssel és az átlagos nap és hétféle szabadidő-jellemzőivel, akkor azt látjuk, hogy a „szülők generációjában” a közepesnél rosszabb helyzetűek aránya főleg a szabadság alatt házimunkát végzők, a szabadpiacon pénzért dolgozók és a szabadságukat ki sem vevők, vagyis a főmunkahelyen pénzért munkát végzők között magas. Az is jellemzi az ilyen anyagi-vagyoni helyzetűeket, hogy viszonylag sok szabadidejük van a hétféleken, és relatíve magas az arányuk azok között, akiknek 4–6 vagy több mint 6 óra szabadidejük van az átlagos napon.

A közepesnél jobb helyzetűek egyrészt azok között vannak viszonylag magas arányban, akik nem vették ki szabadságukat vagy szabadságuk alatt nem dolgoztak. Másrészt az átlagos hétféle egy szabad nappal, illetve a normál napon kevés szabadidővel rendelkezők között vannak relatíve magas arányban reprezentálva.

A rossz anyagi-vagyoni helyzetűek tehát a szabadságuk alatt túlmunkát végzők között a házi és pénzgazdasági munkavégzők között vannak viszonylag sokan. A jó anyagi-vagyoni helyzetűek viszont ott vannak sokan, ahol egy hétféle nap jelenti a szabadidőt, ám szabadságuk alatti viselkedésüket vagy az jellemzi, hogy nem veszik ki szabadságukat, vagy hogy végigdolgozzák a szabadságot.

Vagyis az anyagi-vagyoni helyzet – csak a szülői generációt vizsgálva – szélsőségesen különböző túlmunka-viselkedéseket homogenizál a saját szempontja szerint.

13. sz. táblázat

Az anyagi-vagyoni helyzet összefüggése a szabadság eltöltésével (százalékban) (35–39 és 50–54 évesek)

	Nem volt szabadságon	Pénzért dolgozott	Költségkiváltó munkát végzett	Házimunkát végzett	Nem dolgozott
Közepesnél rosszabb	10	10	7	13	8
Közepes	52	51	52	55	42
Közepesnél jobb	48	39	41	32	50
Összesen	100	100	100	100	100

14. sz. táblázat

Az anyagi-vagyoni helyzet összefüggése az átlagos hétféle szabadidővel (százalékban) (35–39 és 50–54 évesek)

	Nincs szabadideje	Maximum fél nap	Egy nap	Az egész hétféle
Közepesnél rosszabb	12	10	8	15
Közepes	49	54	46	51
Közepesnél jobb	39	36	46	34
Összesen	100	100	100	100

15. sz. táblázat

Az anyagi-vagyoni helyzet összefüggése az átlagos napi szabadidővel (százalékban) (35–39 és 50–54 évesek)

	Nincs szabad- ideje	Maximum 3 óra	4–6 óra	Több mint 6 óra
Közepesnél rosszabb	10	9	14	14
Közepes	46	51	46	63
Közepesnél jobb	44	40	40	23
Összesen	100	100	100	100

Vizsgáljuk most meg a „gyermek generációját” is. De most – mintegy indirekt módon bizonyítva családhipotézisünk jogosságát – csak az aktív munkavállalókat vizsgáljuk a 15–24 évesek között. Látni fogjuk, hogy – ellentétben a főleg szüleikkel együtt élőkkal – az aktív munkavállaló fiatalok a szüleikhez igencsak hasonló túlmunka-vállalási szokásokat mutatnak.

16. sz. táblázat

Az anyagi-vagyoni helyzet összefüggése a szabadság eltöltésével (százalékban)(15–24 évesek)

	Nem volt szabadságon	Pénzért dolgozott	Költségkiváltó munkát végzett	Házimunkát végzett	Nem dolgozott
Közepesnél rosszabb	22	26	25	30	21
Közepes	51	31	43	33	37
Közepesnél jobb	27	43	32	37	42
Összesen	100	100	100	100	100

17. sz. táblázat

Az anyagi-vagyoni helyzet összefüggése az átlagos hétévi szabadidővel (százalékban)(15–24 évesek)

	Nincs szabad- ideje	Maximum fél nap	Egy nap	Az egész hétvége
Közepesnél rosszabb	20	17	23	23
Közepes	33	40	37	36
Közepesnél jobb	47	43	40	41
Összesen	100	100	100	100

Az anyagi-vagyoni helyzet összefüggése az átlagos napi szabadidővel (százalékban)(15–24 évesek)

	Nincs szabad- ideje	Maximum 3 óra	4–6 óra	Több mint 6 óra
Közepesnél rosszabb	7	24	28	23
Közepes	37	37	33	37
Közepesnél jobb	56	39	39	40
Összesen	100	100	100	100

Az itt bemutatott fiatalok tehát, mivel többnyire már a szülőkétől elkülönült költségvetéssel (és néha háztartással) rendelkeznek, nem mutatnak olyan – a családon belüli munkamegosztásban gyökerező – „kiegyenlítő” munkavégzési sajátosságokat, mint a gazdaságilag inaktív fiatalok.

4. ÖSSZEGZÉS

Az emberek túlmunkavállalási jellemzőit vizsgálva tehát arra a következtetésre jutotunk, hogy a *családok anyagi-gazdasági helyzete sokkal erősebben hat* az egyének munkavállalási kedvére, valamint arra, hogy milyen túlmunkavégzési területeket választanak ki, mint az *egyének helyzete*. A túlmunka iránti *kereslet* jobban függ a családi jellegzetességektől, mint az egyének jellemzőitől.

A túlmunkavállalási szokásokat döntően az befolyásolja, hogy a családok, illetve a család tagjai milyen munkavállalási környezetben élnek, az úgynevezett *munkaerőpiaci szegmens* ugyanis behatárolja az egyének által egyáltalán választható munkák körét. A falusi és a városi munkalehetőségek közötti eltérés például nagyban befolyásolja azt, hogy a falusiak és a városiak milyen és mennyi túlmunkát végezhetnek. A túlmunkalehetőségek *kínálati* oldalát nem lehet makroszinten, hanem csak a mikroszinten elhelyezkedő munkaerőpiaci szegmensben belül értelmezni.

Családi jellemzőikből és munkaerőpiaci helyzetüktől függően az emberek *önként vagy kényszerből, otthon vagy az otthonon kívül* főmunkaidejükön túl, eltérő mértékben és eltérő jellegű munkát végeznek. A munkavállalás önkéntes vagy kényszer jellege, a túlmunkavégzés gazdasági hatékonysága és az egyéb túlmunkavégzési vonások – legalábbis vizsgálatunk így találta – szorosan *összefüggnek a munkavállalók szélesebben vett társadalmi helyzetével*. A társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíciójuk „leképeződik” túlmunkavállalási helyzetükben. Így a férfi és női szerepek és a generációk közötti különbségek (és még egy sor egyéb aspektus) a túlmunka végzésében természetes folyományai a nemek és a generációk közötti általános társadalmi különbségeknek.

A generációs életutak szempontjából a munkavállalás eltérő jellegű, de minden esetben lényeges befolyásoló tényező. Ha a családgenerációkra gondolunk, ez ugyanúgy igaz, mint a demográfiai értelemben használt generációs kategória esetében. Egyfelől az *életút minden pontján fontos alkotóelem a munkavégzés*, másfelől azonban a munkavégzéshez kapcsolódó kényszerek és lehetőségek az egyes generációkban és az életút egyes pontjain más-más jellemzőket mutatnak.

A fiatalabb generációk esetében a munkavállalás kitolódik, később állnak be a főmunkahelyre, mint az idősebbek. Ugyanakkor életük nem munkás szakasza nem jelen-

ti azt, hogy a szabadidejükben ne dolgoznának – tehát nem dologtalanok. Az elmúlt évtizedben a munkavégzés éppenhogy erőteljesen eltolódott a nem főmunkahelyi szférák felé, ami ugyanakkor azt is jelenti, hogy a szabadidő egyre jelentősebb részében végeztek a fiatalok és az idősek is valamilyen jellegű munkát. A korábban említetteken túl kiemelkedő tanulság az is, hogy *a fiatalabb és az idősebb generációk gazdasági függetlenedése nem ment végbe, a fiatalok primer szükségleteik kielégítésében az önálló munka mellett az idősebbekre vannak utalva* (és nem fordítva!), és a munkavégzésben a családokat alkotó generációk között sajátos kooperációs formák jönnek létre.

Ez a munkavégzésbeli kooperáció jellegében és kiterjedtségében is adódik az életút egészéből, az életutat meghatározó egyéb (kulturális, politikai, szociális stb.) aspektusokból is, és nem érthető meg csak a gazdasági racionalitás talaján maradva, ugyanakkor a munkakooperáció következményekkel is jár az életút egészére nézve.

A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZAT
KÉT ÚJABB KÖTETE

GAZDASÁGI- MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A DÖNTÉSI MECHANIZMUSOK

STUBER ERVINNÉ

SZOCIÁLIS KONFLIKTUSOK- VÁLSÁGKEZELÉS- SZOCIÁLPOLITIKA

Fiatalok és a szakmai jövő

(Egy medikus-vizsgálat anyagából)

KÉRDÉSFELTEVÉS

A jövőendő orvosok szakmai attitűdjeit az egészségügy válságát és reformszükségletének szempontjait is figyelembe véve vizsgáltuk egy, az orvostanhallgatók körében végzett szociológiai kutatásunk során.

Az egészségügy válsága mélyebb és összetettebb, mint a csupán a kelet-európai úttévesztés krízise által meghatározott egyéb területeké. A biológiai szemléletű medicina lehetőségei korlátozottnak bizonyultak az egész fejlett világban; a természettudományos orvosi szcientizmus minden, számára fontos terület előrehaladása dacára nem tud elszámolni a közegészségügyi problémákkal, a népbetegségek és a szociális gyökerettségű mentálhigiénés zavarok térhódításával. Konfliktus alakult ki a „technicizmusra” koncentráló egyfajta medicina és a közegészségügyi elhivatottságú másfajta medicina között.¹ Megkülönböztetésük természetesen csak a weberi „ideáltípuszó” paradigma jegyében jogosult, a valóságban egymást kuszán és kölcsönösen átható tendenciákról és attitűdökről van szó. E „kétféle” medicina optimális arányára van nyilvánvalóan szükség. Igen, de melyik arány az optimális? Talán az elmúlt években megszokott arányuk? S vajon miért? Pusztán azért, mert a fennállás ténye úgyszólván szokásjogi alapon legitimálná is fennmaradását? Aligha lehet igenlő a válaszunk az előbbi, ironikusan kihegyezett kérdésekre.

Kelet-európai és egyben globális dilemmája az orvoslásnak az orvosi hivatásszerep szerepkonfliktusa az orvos személyes, egzisztenciális szereptörekvéseivel, „pénzpiaci”, „hivatalnoki” érvényesülésével, és egy nehéz, kockázatos munkatevékenység közben a számára fontos személyes jogbiztonsága szerepkonfliktusaival. Ez utóbbit, annak túlbiztosító, regresszív magatartás-stratégiáját nevezik az orvostársadalomban „defenzív medicinának”, vagyis fő törekvése alapján védekező medicinának, olyan orvoslásnak, amelyben az orvos figyelme túlzottan önmaga tevékenységének kockázatmentesítése felé fordul.²

Az orvosok hivatásukat a realitások közegében gyakorolják. Egzisztenciájuk előbb felsorolt dimenzióit úgy kell „kontrollálniuk”, hogy azok egymással és az orvosi elhivatottsággal valamiféle optimális egyensúlyt alakítsanak ki, s hasonlóképpen egyensúly szükséges a „közegészségügy-orientált” és „tudományosság-orientált” orvoslás között. Az egészségügyi reformnak olyannak kell lennie, hogy egyebek között e felsorolt dilemmák létezésével is számot vessen, egyfajta optimális egyensúly biztosítását célozza meg, a modernitásnak a medicinára gyakorolt kihívásával éppen úgy számoljon, mint a kelet-európai társadalmi válság és perspektívák sajátosságai.

Megreformált, jól funkcionáló egészségügyi működési „mechanizmusra” van tehát szükség. Ezt gyakran leszögezzük és itt többnyire megállunk. Feltételezzük, hogy a reform tárgyas „struktúrákat” tervez meg, és az a körülmény, hogy elképzelői milyenné terveznek egy struktúrát – s az egyáltalában milyenné tervezhető meg – csupán valamilyen elvont racionalitás kritériumai szerint dönthető el. Ezzel kapcsolatban mutatott rá nem rébben Angelusz Róbert egy, közgazdászok körében végzett, reformattitűdjeiket illető empirikus szociológiai vizsgálata kapcsán, hogy mindig úgy vizsgáljuk a gaz-

dasági reformot, mintha az pusztán a gazdaság helyzetének folyománya lenne, holott az legalább annyira konkrét közgazdászok terméke. Az ő sajátos attitűdjeiket ugyanakkor természetesen – egyebek között – a sajátos közgazdasági helyzet is formálta.³

Egészségügyi reform sem alakítható ki valamiféle elvont racionalitás alapján. Az is emberek terméke – sokféle csoportba tartozó embereké, orvosoké is, és miután a társadalmi intézmények nem pillanatfelvételszerűek, tegnapi és holnapi orvosoké – tehát orvostanhallgatóké – is.

Vizsgálatunkkal vázlatos képet szeretnénk nyerni arról, hogy fővárosi medikusok egy évfolyama – amely orvostanhallgatóink 15 százalékos mintájának felel meg – hogyan vélekedik a fent jelzett dilemmákról; a „*technicizmus-orientáció*” és „*népegészségügy-orientáció*” dilemmájáról, továbbá *hivatáserkölcének veszélyeztetettségét* a fenti dimenziókban milyen mértékűnek és arányúnak látja. Feltételezzük, hogy az egészségügy stratégiai irányvételének szükségességéről, továbbá a hivatáserkölcsi magatartás veszélyeztetettségének irányairól alkotott véleményük összefügg egymással, amiként kapcsolatban áll olyan más, általunk a fentiekkel együtt vizsgált dimenziókban kinyilvánított beállítódásaikkal, véleményeikkel is, mint az *orvoslással kapcsolatos nyilvánosságra* vonatkozó attitűdjük, továbbá az orvoslás hatalmi függéseinek fontosságáról és sorrendjéről alkotott elképzeléseik, a deviáns viselkedések orvosegészségügyi felvállalhatóságáról alkotott véleményeik.

Tudjuk, hogy az attitűdök társadalmi meghatározottsága okán az emberek – bizonyos kérdésekben kialakított – véleménye nem csupán koherens, konzisztens összefüggéseket mutat más véleményükkel, hanem az jellegzetesen függ objektív helyzetüktől is. Arra is választ kerestünk tehát, hogy társadalmi helyzetük néhány nagyon egyszerű jellemzője hogyan befolyásolja orvostanhallgatóink attitűdjeit a fenti néhány dilemma vonatkozásában, másképpen szólva: az egyes jellegzetes csoportoknak vannak-e speciális attitűdjei a fenti dilemmák alternatív megoldásmódjait illetően.

MÓDSZEREK

A főbb kérdésekre nyitott válaszlehetőségű kérdőíveket használó próbakérdésük során gyűjtött jellegzetes választípusok felhasználásával készítettük el azt az „omnibusz” jellegű, különféle kérdéseket tartalmazó kérdőív-modult, amely négy további kérdőív-modullal együtt került felvételre, és amelyből három kérdőív-részlet nyomán beszerzett adatok felhasználásával készült ez a beszámoló.

Az 1988 januárjában a SOTE ÁOK IV. évfolyam II. szemeszterét elkezdő 155 orvostanhallgatótól vettük fel a kérdőívet. Az e beszámolóban használt adatok összegyűjtéséhez az alábbi kérdőív blokkunkat használtuk fel:

„Egészségügyünk néhány fontosnak ítélt dilemmájáról szertnénk megismerni a fiatal szakemberjelöltek véleményét és becsléseit, és az így nyert ismereteket hasznosítani igyekszünk az orvosképzésben. A felkínált válaszlehetőségek legnagyobb része idősebb diáktársaitól származik, próbafelvételből.

- A) Sajátos dilemmát jelent, hogy az egészségügy – a jelenleginél természetesen szükségképpen nagyobb – pénzkeretét a jövőben milyen arányban osszák meg
- egyfelől a tömegbetegségek (például alkoholbetegség, mentális betegségek, elhízás, diabetes, hipertónia),
 - másfelől a drága műszerezettséget igénylő – ezért ez irányban dinamikus fejlődést követelő és diktáló –, tudományos erőfeszítéseket kívánó, de az előbbiekhöz képest viszonylag kisebb számú beteget érintő programok (például szívsebészet, szervátültetés stb.) között.

Válaszalternatívák:

1. A megnövelt teljes ráfordításon belül a fenti két komponens *aránya* változatlan maradna (tömegbetegségek + tudományosan jelentős ellátásféleségek = 100 százalék).
2. Az első betegségcsoport (népbetegségek) gyógyítására-megelőzésére fordított összeg *arányát* is (tehát nem pusztán abszolút mértékét), jelentősen növelni kellene a második rovására.
3. A második betegségcsoport jobb ellátásának, hatékonyabb gyógyításának-megelőzésének fejlesztésére fordítandó összeg *arányát* is jelentősen növelni kellene, az első rovására.
4. Esetleges szöveges válasz:

B) Véleménye szerint évfolyamának hány százaléka szavaz(na) az „A” kérdés válaszlehetőségei közül az

- első
- második.....
- harmadik.....

válaszalternatívára?

C) Az ön véleménye szerint az alább felsoroltak közül főként milyen jellemzői lehetnek az „A” kérdés során az *első*, a *második*, a *harmadik* alternatívára szavazók csoportjainak? Kérjük, keretezze be annak a válaszlehetőségnek a sorszámát, amellyel leginkább egyetért, illetve fogalmazza meg ettől eltérő álláspontját!

Az első válaszlehetőségre szavazók (az úgynevezett „aránytartók”) jellemzése:

- „hülye”, patalogikus eset stb.;
- tájékozatlan, döntésképtelen, elégedett;
- konzervatív, passzív, belenyugvó;
- közönyös, érdektelen, „nem akar foglalkozni vele”;
- elfogulatlan;
- megfontolt, mérlegelő, kompromisszumként ezt tartja a legjobbnak, reális;
- jót akar, de nem akarja az egyik összeget sem megcsonkítani;
- egyéb, éspedig.....

A második válaszlehetőségre (a népbetegségek prioritását kívánó) szavazók jellemzése:

- nem veszik figyelembe a fejlődés követelményeit;
- „környezetileg érintettek”;
- „pszichiáterek”, ilyen érdeklődésűek, ilyen pályán kívánnak majd dolgozni;
- megszállott, misszionárius, túllelkes népgyógyító, romantikus alkat, Buga doktor típus;
- humanisták, segítőkészek, emberbarátok;
- reálisak, mert ismerik az egyetemen kívüli világot, látják a kórházban kialakult helyzetet;
- reális, tudja, hogy a társadalomnak ez a fontosabb, tudja, hogy jobb a költség-haszon viszony;
- egyéb, éspedig.....

A harmadik válaszlehetőségre (a „technicizmust” preferáló) szavazók jellemzése:

- általános gyógyító attitűd: mindenkit meg kell gyógyítani (kerül amibe kerül: nem fontos, hogy hány beteget érint);
- valóságtól elrugaszkodott, naív, nem reális;
- a szakma szűk látókörű örültjei, túlbuzgók, elhivatottak, magyar viszonylatban túlzott tudományos érdeklődés;
- kutató alkat, céltudatos, tudománycentrikus;
- a szakma haladó szellemű képviselői, progresszívak, vállalkozók, a dinamikus fejlődés hívei;
- akik ilyen szakterületre készülnek;
- cinikusak;
- egyéb, éspedig.....

D) Az orvosi hivatás erkölcsét – nagyon sematikusán felvázolva – talán az alábbi tényezők „csorbíthatják” legközvetlenebbül:

1. a bürokratikus és tekintélyelvű szerepeknek tulajdonított fontosság a beteg érdekei fölél növekedhet;

2. a pénzszerzés piaci érdeke fölébe kerekedhet a gyógyítási érték szempontjainak;
3. az önvédelem, a „defenzív medicina” erősebbé válhat, mint a beteg védelme;

A válaszoló feladata, hogy szedje sorrendbe az előbbi tényezőket, hogy a véleménye szerint a nyolcvanas években működött orvosnemzedékre leginkább hatást gyakorló tényező sorszáma legelőre, a közepesen hatóé középre, a legkevesbé ható pedig a végére kerüljön.

- E) Mit gondol a válaszoló arról, hogy a fenti három tényező milyen sorrendben veszélyezteti majd évfolyamtársainak hivatásetikáját?
- F) A válaszoló véleménye, önismerete szerint mi ezek veszélyességi sorrendje a saját esetében?

A válaszokat kódoltuk és számítógépes elemzésnek vetettük alá. Az alapsorok elkészülte után a feldolgozási koncepciónak megfelelő értékösszevonásokat hajtottunk végre egyes változókban belül, majd az alapállományon belüli, a változók közötti összefüggések tisztázására kereszt táblákat készítettünk. Az attitűdök elterjedtségének, belső arányainak legegyszerűbb módon való jellemzése céljából az összevont értékű változók némelyikének alapsorait mutatjuk be az eredmények körében, számadatokat tartalmazó táblázatos formában.

A változók közötti összefüggések meglétét vagy hiányát csak a személyi helyzetet jellemző változók esetében és az itt bemutatott attitűdváltozók némelyike esetében ismertetjük, elhagyva az egyébként igen érdekes, de ebben a dolgozatban nem elemzett egyéb attitűdváltozókkal való összefüggéseket.

EREDMÉNYEK

Az 1. táblázat tanúsága szerint a pénzeszközök hasznosításánál az eddigi arány fenntartását 42 százalék, a népbetegségekre fordítandók arányának növelését az összes válaszoló 32,3 százaléka, az ellátáshoz drága technikát igénylő betegségek gyógyítására fordítandók arányának növelését pedig 13 százalék tartaná helyesnek.

1. sz. táblázat

Az egészségügy pénzeszközeinek jövőendő elosztásáról

Választípus elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
– az eddigi arányt tartani	65	41,9
– népbetegségekre többet	50	32,3
– technikára többet	20	12,9
– egyéb, illetve válaszhiány	20	12,9
Összesen	155	100,0

A 2., 3. és 4. sz. táblázat arról tudósít, hogy a megkérdezettek milyen arányúnak becsülték évfolyamtársaik körében az előbbi kérdésre adható három lehetséges választ. Tekintsük át először, hogy a megkérdezettek mekkorára becsülték eddigi arányra szavazók körét. 56 személy véli úgy, hogy az évfolyamnak kevesebb mint egyharmada az eddigi arányokat, 58 személy (37,4 százalék) véli úgy, hogy az évfolyam egyharmada és kétharmada közötti része voksol így, 16 személy pedig évfolyamtársai több mint kétharmadát véli „aránytartó” beállítódásúnak (2. sz. táblázat). Hasonlóképpen olvashatók le a 3. és 4. sz. táblázat adatai is.

Eddigi arányra szavazók becslése

Választípus elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
Véleménye szerint az évfolyam kevesebb mint egyharmada	56	36,1
Véleménye szerint az évfolyam egyharmada – kétharmada	58	37,4
Véleménye szerint az évfolyam több mint kétharmada	16	10,3
Egyéb, illetve válaszhiány	25	15,2
Összesen	155	100,0

3. sz. táblázat

„Népbetegségekre költést növelők” arányának becslése

Választípus elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
Véleménye szerint az évfolyam kevesebb mint egyharmada	73	47,1
Véleménye szerint az évfolyam egyharmada – kétharmada	47	30,3
Véleménye szerint az évfolyam több mint kétharmada	10	6,5
Egyéb, illetve válaszhiány	25	16,1
Összesen	155	100,0

Arra a kérdésünkre, hogy a megkérdezett milyen motívumokat, belső hajtóerőket tételez fel egy-egy tipikus válasz mögött; az eddigi arányokra szavazókat tekintve 22 válaszadó feltételezte, hogy ez pozitív jellembeli tulajdonságokból keletkezik, 75 pedig arról volt meggyőződve, hogy az így válaszoló személyek személyiségük valamilyen negatív vonása miatt voksolnak így (5. sz. táblázat). A másik két választípus mögött feltételezett motívumokat a 6. és a 7. sz. táblázat mutatja.

4. sz. táblázat

„Pénzigényes” ellátásra költést növelni akarók arányának becslése

Választípus elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
Véleménye szerint az évfolyam kevesebb mint egyharmada	104	67,1
Véleménye szerint az évfolyam egyharmada – kétharmada	25	16,1
Véleménye szerint az évfolyam több mint kétharmada	1	0,6
Egyéb, illetve válaszhiány	25	16,2
Összesen	155	100,0

Aránytartást preferálóknak tulajdonított jellemzők

Választípus elnevezése	Ahány válaszoló ezt tartja rájuk jellemzőnek	százalék
Pozitív tulajdonsága miatt	22	14,2
Negatív tulajdonsága miatt	75	48,4
Egyéb, illetve válaszhiány	58	37,4
Összesen	155	100,0

6. sz. táblázat

„Népbetegségeket preferálóknak” tulajdonított jellemzők

A vélt motivumok elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
Személyes motivum miatt	36	23,2
Pszichiáternek készülnek, illetve olyan gondolkodásúak	11	7,1
A társadalom érdeke miatt	48	31,0
Egyéb, illetve válaszhiány	60	38,7
Összesen	155	100,0

7. sz. táblázat

„Technicista medicinát” preferálóknak tulajdonított jellemzők

A vélt motivumok elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
A kutató szenvedélye miatt	40	25,8
Személyes-gyakorlati okai miatt	35	22,6
Egyéb, illetve válaszhiány	80	51,6
Összesen	155	100,0

A 8. sz. táblázattól kezdődően térünk át a hivatásetikát* csorbitó tényezők blokkjában összefoglalt eredmények alapsorának ismertetésére.

Itt azt látjuk, hogy a ma működő orvostársadalom etikáját leginkább veszélyeztető tényezőként a válaszadók 35 százaléka a bürokratikus elvárásokhoz való igazodás belső törekvését, 38 százalék a pénz, a „Mammon” kísértését, 7 százalék pedig a „defenzív medicina” szíréhangját jelöli meg.

* Az elkövetkezőkben az etika, etikai magatartás fogalmát mindig abban az értelemben használjuk, ahogyan azt az egészségügyi hivatásúak mikrotársadalmának köznyelve alkalmazza, nevezetesen: az etika nem normatív rendszert, hanem gyakorlati erkölcsi magatartást, a hivatáserkölcs tényleges gyakorlatát jelenti.

Az orvostársadalom hivatásetikáját veszélyeztető faktorok

A veszélyeztető faktorok elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
A hivatáserkölc bürokratikusán elsodorható	54	34,8
A hivatáserkölc a pénz által elsodorható	59	38,1
A hivatáserkölc az önvédelem szempontja által elsodorható	11	7,1
Egyéb	28	20,0
Összesen	155	100,0

A fenti komponensek feltételezett súlya az évfolyamtársak és az önmaguk etikai fogatékosságának előidézésében az előbbieik analógiájára olvasható le a 9. és a 10. sz. táblázatról.

Évfolyamtársak majdani erkölcsi magatartásának fő veszélyeztetői

A veszélyeztető faktorok elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
„bürokratikus”	35	22,6
„pénz”	74	47,7
„önvédelem”	16	10,3

Saját orvosi etikájának főbb potenciális veszélyeztető faktorai

A veszélyeztető faktorok elnevezése	Az így vélekedő személyek száma	százalék
– „bürokratikus”	40	25,8
– „pénz”	35	22,6
– „önvédelem”	34	21,9
Egyéb, illetve válaszhiány	46	29,7
Összesen	155	100,0

Az itt vizsgált két attitűdöt képviselő két változó értékei közötti szignifikáns összefüggést jelez a megfelelő kereszttábla, amely tanúsítja, hogy azok a válaszadók, akik az egészségügyre fordítandó pénzeszközök egészségügyön belüli elosztásán nem akarnak változtatni (az eddigit kívánják tartani), valamennyi csoport közül a legnagyobb arányban látják éppen a „pénzsóvárságban” az orvosok etikai vétségeit leginkább kiváltó tényezőt; a népbetegségekre nagyobb arányban költeni kívánók ezt egyenlő mérté-

künek látják a bürokrata-tisztelő lelkület csábításának jelentőségével; a technicizmust preferálók még kisebb jelentőséget tulajdonítanak a pénz csábereje ostromozásának, a defenzív medicina buktatóinak pedig egyáltalán semennyit sem.

A személyi helyzetet jellemző változók nem mutatnak szignifikáns összefüggést a vizsgált, pénzelosztásra vonatkozó attitűd-dimenziókkal. Ezek szerint a válaszadók állásfoglalása az egészségügyi pénzeszközök elosztásáról, az évfolyamtársak e kérdésben való voksolását illető becslésük, és a voksolás hátterének a jellembeli tulajdonságokkal való összefüggésére vonatkozó vélekedésük nem függ attól, hogy a válaszoló orvos férfi-e vagy nő, KISZ tag-e vagy sem, fővárosi-e vagy vidéki, jó eredményű vizsgázó-e vagy sem.

(Az etikai dilemmák megítélése és a személyi adatok esetleges matematikai összefüggéseit feltáró elemzése még nem történt meg.)

Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy a pénzelosztásra vonatkozó preferencia és a kérdezett orvos családjának jövedelmi helyzete között a szignifikanciához közelálló, de annak értékét azért el nem érő összefüggés van (7 százalékos szintnél is kisebb), mégpedig úgy, hogy a legjobb jövedelmi quartilisbe tartozók körében egyértelműen az eddigi arányok megtartásának attitűdje a domináns, a mérsékelt alacsony jövedelműek pedig egyértelműen közegészségügy-preferáló orientációt mutatnak.

Adataink arról tanúskodnak, hogy a jelenleg működő orvostársadalom hivatáserkölcset és az évfolyamtársak jövődő hivatáserkölcset veszélyeztető faktorok között a többség nem lát lényeges különbséget. (Aki a már most is működő orvosokat a pénzéhségtől félti, az az évfolyamtársait is leginkább attól, és így tovább.)

Ez a tendencia tetten érhető a következő összehasonlításban is, de az összefüggés kevésbé szoros: az évfolyamtársak és önmaguk etikátlansági hajlamairól a válaszadók már eltérően vélekednek (akik az évfolyamtársakat pénzsóvárságban marasztalják el, önmagukat nem tartják annyira pénzsóvárnak, mint kollégáikat).

INTERPRETÁCIÓ

Az érvényes válaszok csaknem fele az egészségügyben az eddigi pénzfelhasználási arányok megtartását tartotta szükségesnek (42 százalék). Jelentős volt a népbetegségek elleni küzdelemre fordítandókat preferálók száma, míg a technicizált orvoslást előnyben részesítőké mindössze 13 százalékos.

Megkérdezettjeinknek hallgatótársaikra vonatkozó becslései annyiban voltak pontatlanok, hogy az egészségügyben a jelen finanszírozási arányok fenntartását képviselők körét kissé alábecsülték a tényadatokhoz képest. Az arányokat azonban helyesen ítélték meg. (A megkérdezettek 67 százaléka vélte úgy, hogy hallgatótársainak kevesebb mint egyharmada preferálja a technikai orientációjú medicinát, a tényadat 12,9 százalék volt. Mindössze egy hallgatónak volt olyan becslése, hogy hallgatótársainak több mint kétharmada a technicista medicina részére juttatna többlet-pénzkiadásokat, a népbetegségek ellátásának terhére.)

Sajátos helyzetet jelent, hogy miközben a legnagyobb arányban „szavaznak” a megkérdezettek az eddigi egészségügyi finanszírozási arány fenntartására, s többségük becslése azt igazolja, hogy ismerik kollégáik álláspontját, ezt a választást a válaszolók fele negatívan ítéli meg (5. sz. táblázat). A 6. és 7. sz. táblázat tanúsága szerint a kevesek által választott kétféle orientációt mind a népbetegségeket preferálókat, mind a technicista medicina híveit pozitívan ítéli meg a hallgatók többsége, nem egoista motiváció következményének tartja. Elismeréssel, a társadalmi és tudományos értékek szol-

gálatának kijáró tisztelettel honorálják tehát az innovatív beállítódást, amelynek követésére azonban önmaguk (többségükben) mégsem vállalkoznak.

Érdekesen alakulnak az orvosi etika legtöbb veszélyeztető faktorait (az erről alkotott hallgatói véleményeket) tudakoló kérdésekre adott válaszok.

Tekinthetjük-e úgy, értelmezhetjük-e úgy az adatokat, hogy önmagukról kedvezőbb – még hiányosságaiban is etikusabb – etikai képet hordoznak a hallgatók, mint kollégáikról? Az adatok bár ellentmondásosak, mégis igenlő választ engednek meg az előbbi kérdésre – aligha meglepő módon persze. Szembeötlő először is, hogy a válaszhiányok a 10. sz. táblázaton (saját veszélyeztetettség) magasabb arányúak, mint a 8. és 9. sz. táblázatban (a ma működő orvosok, illetve évfolyamtársak). Az adatokat azért kell ellentmondásosnak tekintenünk, mert az önvédelem, a „defenzív medicina” miatt veszélyeztető faktor a saját etikai sérülékenység jelzésénél növekszik (10. sz. táblázat), és ez az önkép nem feltétlenül értékelhető hízelgőnek. Kissé nagyobb itt a bürokratikus tényzők befolyásától való veszélyeztetettség is, mint az évfolyamtársak esetében.

A jelenleg működő orvosnemzedék körében a „pénz” és a „bürokrácia” kísértő súlyát egyformának ítélik a hallgatók, évfolyamtársaikra vonatkozóan a pénz elsőpró módon kerül első helyre. Vajon e különbség – medikusaink szemében – melyik csoportra nézve elmarasztaló(bb) jellegű? Az évfolyamtársak ítéletnek így „pénzsóvárnak” vagy a felnőtt kollégák inkább szolgálélcúné?

KÖVETKEZTETÉS

Az egészségügy egyik sarkalatos kérdéskörére, nevezetesen a tömegbetegségekkel kapcsolatos közegészségügyi vállalások és a nagy tudományos apparátust igénylő vállalások arányára vonatkozó állásfoglalások, valamint néhány etikai dilemma itt vizsgált megítélése természetesen csak igen közvetetten utalnak az orvostársadalom és az egészségügyi rendszer megújíthatóságának rendkívül szövevényes problémaáradatára. Mi több: e megújíthatóságnak is csak egyes szubjektív feltételeit vizsgálják. Szerény vizsgálati eszközökkel, inkább csak „szűrőpróbaszerűen” néhány „keresztkérdést” tesznek fel, olyan összefüggéseket igyekeznek feltérképezni, amelyek a további vizsgálatokhoz talán gondolatébresztőek lehetnek.

Jelzésszerűen megmutatják a jövőendő orvosoknak az orvoslás fejlesztési dilemmáját illető vélemény-megoszlását. Az „innovatív” jellegű választást, az alternatív fejlesztések egy-egy ágának preferálását többségük igyekszik elkerülni, miközben – paradox módon – mégis értékeli az ilyen választás melletti elköteleződést. Közvetlen kollégáiknak az innovativitással kapcsolatos attitűdjeit – legalábbis körvonalaikban – jól ítélik meg, közösségi ismeretük e tekintetben kielégítő. Sajátosan alakul a véleményük a hivatáserkölcös külső „motiválhatóságáról”, veszélyeztetettségéről. Míg a végzett, ma tevékenykedő orvostársadalomra vonatkozóan úgy látják, hogy a hivatáserkölcösöt a pénzrel motiválhatóság, „csábíthatóság” mellett (azzal egyenrangú mértékben) a bürokratikus elvárások ereje sodorhatja el, addig saját nemzedékükben jóval nagyobb súlyúnak látják a pénz ilyen erejét, mint az egyéb motívumokét. Azt a feltételezést, hogy a pénz valamiféle nyílt versenyszellem társadalmi ideája által meghatározott „bocsánatos bűn” metaforája lenne válaszadóink körében, cáfolni látszik az a körülmény, hogy a saját személyük lehetséges „kísértőjeként” is megjelölik.

A két fő változónk közötti szignifikáns összefüggés iránya azt sejteti, hogy azok, akik az egészségügy működtetése jelenlegi arányainak megváltoztatását szorgalmazzák, egy sajátos orvostípus kialakulását félmjelzik, olyan emberét, akinek innovatív at-

titűdjét egy annak megfelelő – bürokráciaellenes, a hivatal iránti szolgálattelkűséssel szembeni – etikai beállítottság is kíséri. Ez utóbbi körülmény talán egy „reform-csíra” kialakulását jelzi a jövőbeni orvosok mikrotársadalmában.

Az itt elemzett adatok 1988 elején kerültek felvételre. 1989 elején újabb és némileg szélesebb körű adatfelvételre került sor. Ez utóbbi adatok elemzése és a korábbiakkal való összevetése fogja megmutatni, hogy a szélesebb nyilvánosságban nagyon is reform-lelkesültségben eltelt időszak milyen nyomokat hagyott az „orvosdiákok” beállítottságain.*

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat az orvostanhallgatók szakmai értékorientációjának egy nagyon sajátos szeletét mutatja be: az egészségügy fejlesztési stratégiáival, valamint az adott társadalmi környezetben tipikusnak mondható néhány orvosetikai dilemmával kapcsolatos állásfoglalásaikat ismerteti és értékeli.

A népbetegség méretű károsodások gyógyításának-megelőzésének illetve a jelentős pénzügyi támogatást igénylő, költséges tudományos-technikai eszköztárral működtethető ellátásformának a fejlesztési stratégiáról, továbbá az orvosok etikai „veszélyeztettségének” több faktorairól (a „piac”, a „bürokrácia”, és az úgynevezett „defenzív” medicina kísértéséről) nyilatkoztak a medikusok; a véleményformálódást, a szakmai szocializáció mikéntjét egyenként befolyásolják az attitűdök szerveződésének sajátos szabályszerűségei és a diákok szociális kötődései.

JEGYZETEK

¹ *Jean-Claude Guyot*: Quelle médecine pour quelle société? Privat, Toulouse, 1982. 366. old.

² *Losonczy Ágnes*: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető Könyvkiadó 1986. 259. old.

³ *Angeluszt Róbert*: Illetékes nézőpontok – tudásszociológiai tanulmány a közgazdászok reformgondolkodásáról. Szociológiai füzetek 46. ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ kiadása. Budapest 1988. 102. old.

* A vizsgálat az OET korábbi Tudományos Albizottsága (vezetője Andorka Rudolf) támogatásával készült. A számítástechnikai feldolgozásért a SOTE Számítástechnikai Központjának (igazgató Sali Attila), különösen Lindeisz Ferencnek, Barcsa Gábornak és Kolozsi Gábornak jár köszönet.

UDO BERMBACH

A politikai elmélettörténet helyzete és fejlődése

I. AZ ELMÉLETTÖRTÉNET HELYZETÉNEK MEGHATÁROZÁSA

1. A fejlődés 1970-ig

Amikor 1952 májusában „A politika tudományának egyesülete” (amelyet az előző évben alakítottak meg, majd nevét 1959-ben „Német Politikatudományi Egyesület”-re változtatták) első tudományos ülését tartotta Berlinben, a vita középpontjában az új tudományág helyének meghatározása, a szomszéd-tudományágakhoz való viszonya, valamint saját részterületeinek egymáshoz való kapcsolata állt. Az újra-megalakulás előkészítési szakasza (amely az 1949-es waldleiningeni és königsteini konferenciákkal kezdődött) ezzel lezárult.¹ Ezután a megvalósítás következett: a saját kutatási területek megalapozása, akár saját metodológia felmutatásával is, az egyetemeken belüli, valamint azokon kívüli feladatok és funkciók meghatározása, mind a tartós létezés szervezeti biztosítása és a tudományág kiépítésének tervezhetősége érdekében, mind a hagyományos konkurencia-szakok részéről az elismerés megszerzése céljából. Alfred Weber szociológus, az alapítás egyik kezdeményezője, megnyitó beszédében némi elégtétellel állapíthatta meg, hogy a politikai tudomány időközben „bizonyos polgárjogot nyert az egyetemeken”², de egyidejűleg nagy nyomatékkal rámutatott a változatlanul fennálló, esetenként masszív ellenállásra a más (tematikailag közelálló) diszciplínák részéről, amelyek egyrészt újabb konkurenciától féltek, másrészt úgy vélték, hogy „a főiskolákra politikai kérdéseket vinnének be, s ezáltal a főiskolák politizálódnának”; ezt az álláspontot ma – jöllehet kevésbé az egyetemeken s főiskolákon – alkalmanként még vehemensebben hangoztatják kívülről a tudományággal szemben. Mind Weber, mind a két következő főreferens, C. J. Friedrich és A. Rüstow referátumukban a tudományágnak a német tudomány-tradíciókon belüli történeti és rendszertani meghatározásához mondtak el szempontokat. A politikai elmélettörténet eközben csak érintőlegesen és csak annyiban került elő, amennyiben azt a tézist bizo-

Udo Bermbach hamburgi politológia-professzor „Zur Entwicklung und zum Stand der politischen Theoriengeschichte” című tanulmánya a „Politische Vierteljahresschrift” (PVS) különszámában (1986. 17. sz.) jelent meg, amelyet Klaus von Beyme adott ki „Politikwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland. Entwicklungsprobleme einer Disziplin” címmel. A tanulmányt kissé rövidítve közöljük, a kihagyott részek rövid összefoglalásával. (A rövidítések miatt a jegyzeteket átszámoztuk és részben összevontuk.) (Fordította Rathmanné Túry Mária)

nyitották vele, hogy „a politika tudománya a legrégebb és egyúttal a legfiatalabb az emberi társadalomról szóló összes tudományok között” (Friedrich). Ez a felfogás, amelyet az „első idők” politológusai közül sokan osztottak, pregnánsan jelezte azt a helyiértéket, amelyet a politikai tudomány további fejlődése szempontjából az elmélet-történet kapott: azt a történeti legitimitációt kellett szállítania az új szaknak, amelynek segítségével az egyetemi igények, valamint a gyakorlati politikai szándékok igazolhatók; vagy másként fogalmazva: „Az eszmetörténetre való hivatkozásnak az volt a funkciója a politológia számára, hogy identitását kifelé – más tudományos diszciplínáktól való megkülönböztetésben – és befelé – mint közös elméleti alap – megalapozza.”¹

A politikai elméletnek ez a funkciómegjelölése, amely még ma is rányomja a bélyegét az időközben professzionalizálódott diszciplínára, abból a szándékból is következett, hogy az „integrációs tudományként”² koncipiált új szaktól a „tudomány-imperializmus” esetleges gyanúját távol tartsák. Amikor referátumban Rüstow úgy vélte, hogy a politikai tudománynak a társadalmilag releváns ismeretek olyan szintézisét kell adnia, amelyet az egyes diszciplínák a maguk sikeres specializálódása alapján már nem képesek nyújtani, s az „egész összefüggéseinek tudományává” kell válnia, ebben egy olyan igény rejtett, amelyre a létező szakoknak valóban konkurenca- és egzisztenciafélelemmel kellett reagálniuk, akár oly módon is, hogy az új szak tudomány-státusát egyenesen tagadták, mert – ahogy Jürgen von Kempfski írta – a politológusok arra kényszerültek, hogy az összes szomszéd diszciplínától „kölcsönözzenek és azok dolgába belekontárkodjanak”.³ A politikai elmélet-történet funkció-„kiutalása” azonban abból a szándékból is következett, hogy egy történeti viszonyulással a politikai tudomány normatív irányulása megszervezhető legyen, s azt mint „demokraciatudományt” az egyetemekre bevezethessék, s számára kezdetből az egyetemeken túlnyúló gyakorlati feladatkört is biztosítsanak. A politikai elmélet-történet ezáltal a politológia fejlődése szempontjából fontossá vált ugyan, végső soron azonban rendkívül behatárolt feladata volt, amelynek abban a mértékben kellett csökkennie és jelentőségéből veszítenie, ahogyan az egész tudományág – tartós létezése és személyi kiépülése következtében, valamint a különböző oktatási formáinak professzionalizálódása és biztosítása révén – a bevett tudományágak köréből többé már nem volt kiszorítható. Mindmáig tartják magukat azok az elképzelések, hogy az eszmetörténet mindenekelőtt a németországi politikai tudomány kezdeti éveiben dominált, s még ma is minden politikatudományi kutatási és oktatási téma között az első helyen áll.⁴ Az elmélet-történetnek ez a presztíze, amely utólag meglepő módon még inkább megerősödni látszik,⁵ feltehetően a következő megfontolásokkal magyarázható:

a) A „Politikai filozófia és eszmetörténet” hagyományos megnevezés – amely jó részt még ma is használatos a rész-diszciplína megnevezésére – pontatlannak és többértelműnek tűnik. Átfogja széles értelemben mind a politikai gondolkodás „klasszikusaival” való foglalkozást, mind a rendszerező elméletalkotás és elmélet-alkalmazás kérdéseit, amennyiben nem empirikus problémákról, hanem azoknak a közvetítettségéről és áttételéről van szó. Kutatás-stratégiaiilag és a diszciplína státusát érintő szempontokból lehet ezt előnynek tekinteni,⁶ mivel ezáltal elhárítható a kutatási terület túl gyors behatárolódása. Egyúttal az a lehetőség is adódik, hogy azokat a munkákat, amelyeknek történetfilozófiai dimenziójuk is van, az eszmetörténethez sorolják. Ez éppúgy áll a történeti-rendszerező vizsgálatokra, mint azokra, amelyek ugyan a jelenkorra vonatkozó kérdésfeltevést tematizálnak, de azt eszmetörténeti háttérrel interpretálják.

Kiváltképpen az ötvenes és hatvanas évekre nyert a politikai elmélet-történet ilyen „hozzászámítások” révén látszólag szakszerű pozíciót, amely túlment a politikatudo-

mányon belüli reális súlyán. Vegyük még hozzá, hogy egy ilyen széles értelmezés nem tesz lehetővé pontos elhatárolódást a rokon- és egyben versengő szomszédos tudományterületek között: a politikai elmélettörténet így módon elmehet a társadalomfilozófia irányába éppúgy, mint a történelem vagy a szociológia, de egy történetileg felfogott irodalomtudomány vagy akár a pedagógia vagy a jog részterületeinek irányába is. Kutatási szempontból ez az interdiszciplinaritás bizonyára helyénvaló, sőt az egyedül helyes a szakterület tudományágon belüli pontosabb helyzetének és teljesítményének meghatározásához, mindazonáltal problematikus, mert az arányok eltolódnak. Nem utolsósorban azért, mert éppen az 1949 utáni első években a főiskolai politológiai-oktatók a szomszédos diszciplínáktól jöttek, tanszékeik részben nem politikai intézetekhez tartoztak, s gyakran ők maguk is csak bizonyos határok között számították magukat az új diszciplínához.⁹ Vegyük még hozzá, hogy a tudományos publikációk sora olyan tudományágak határterületeiről származik, amelyek affinitást mutattak az elmélettörténethez. Maguk a politikatudományi kutatások, az NSZK politikai rendszeréről adott elemzéseikkel, a Harmadik Birodalom és a nemzetiszocializmus feldolgozásával, a különböző politikai rendszerek összehasonlításával, egyúttal eszméletörténeti viszszatekintéssel és összekapcsolódást – értéküket így módon is emelendő –, így tehát az elmélettörténet mint részterület valóban „központi” jelentőségű lett: végül is mindent oda sorolhattak, ami nem szigorúan az empirikus-analitikus vagy a funkcionalista tudományértelmezésen alapult.

b) Ha igaz az, hogy a német tudomány mindig „inkább az elméletalkotásban, mint az empirikus tudományban” volt érdekelt,¹⁰ ez szükségképpen kihatott az elmélettörténet tekintélyére is. Minthogy kiváltképp a politikatudomány „alapító atyáinál” a politikatudomány filozófiával kapcsolódott össze, az elmélettörténetbe is átkerült a német szellemtudományi tradíció egy része, és ennek révén az a tekintély is, amelyet a szellemtudományok a 19. századi virágzásuk óta Németországban élveztek, tekintet nélkül arra, hogy hagyományaik problematikusak is voltak, azok politikai következményeivel együtt. Az az igény, mindenekelőtt a politikai normativisták részéről, hogy a politika alapvető problémáit tematizálják, tehát alaptudományos kutatást folytassanak, s így „a közösség filozófiáját ma a politika klaszikus hagyományának történeti és filozófiai feldolgozásával” fogalmazzák meg,¹¹ bizonyára az elmélettörténet presztízsének növekedését idézte elő, s ezáltal a filozófia régi (ma már veszendőbe ment) elsoőbbiségéhez tudta kapcsolni általában a társadalomtudományokat.

c) A német politikatudomány 1949 utáni újjáalakítását egyebek mellett az a motívum is befolyásolta, hogy olyan „demokráciatudomány” jöjjön létre, amely pedagógiai küldetése segítségével hozzájárul a fasizmus visszatérésének megakadályozásához és támogatja a németek beilleszkedését a nyugati politikai tradícióba. Következésképp a diszciplína központi problémája volt egy demokrácia-fogalom kifejlesztése, amely éppúgy volt tudományos, mint gyakorlati-politikai, tehát normatív és analitikus, és amelynek segítségével a nyugati – amennyiben lehet, a német – hagyományhoz köthetett; ehhez egyebek mellett intenzív eszméletörténeti munkára is szükség volt.

Mindenekelőtt ebben az összefüggésben kell nézni az „alapító atyák” és első tanítványaik publikációit. Tevékenységükben széles spektrumot fogtak át – a nyugati-liberális politikahagyománnyal való vita feldolgozásától az antik politikaértelmezéshez való visszanyúlásig – aminek egy megújított gyakorlati filozófia keretében a kívánt politikai orientációt kellett nyújtania. Hivatkozunk például C. J. Friedrich munkáira, ő a német és az amerikai politikai gondolkodást újra és újra egymásra vonatkoztatta, az USA politikai rendszerét megkísérelte az NSZK-ba közvetíteni, de egyúttal a németországi demokratikus szellemi áramlatok jelentőségére is emlékeztetett (mindenekelőtt

az USA-ban)¹²; hasonlóképpen Ernst Fraenkelre, akinek munkái – Amerika kormányzati rendszeréről és annak történeti előfeltételeiről, a nyugati demokráciaértelmezésről és mindenekelőtt a pluralizmuselméletről¹³ – a nyugatnémet politikatudomány fejlődését tartósan meghatározták. Az elmélettörténetnek a politikatudományon belüli státusa szempontjából persze különös jelentősége volt annak a kísérletnek, hogy a gyakorlati filozófia régi hagyományát újra felélesszék – ahogyan az a szaktudósok tudatában kiváltképpen a „freiburgi” és a „müncheni iskola” teljesítményeivel, Eric Voegelin és Arnold Bergstraesser és tanítványaik nevével kapcsolódott össze. Voegelin tézise, miszerint „a politikatudomány helyreállítása nem lehetséges a platoni-arisztotelészi episztémához való visszanyúlás nélkül”¹⁴, s annak érvénye időtől és tértől független, s ily módon nem „egy történeti feltételeihez kötött nézet önkényes megragadásáról, hanem a politikatudomány elméleti conditio sine qua nonjáról van szó”, alapvető kiindulópontja lett a tudományos munkák egész sorának, amelyekben az eszmetörténeti érvek lényeges szubszidiáris funkciót nyertek a politikáról alkotott társadalomfilozófiai koncepción belül. Minthogy a freiburgi és a müncheni iskola nemcsak meglepő tudományos produktivitást ért el, hanem a délnémet egyetemeken személyes sikereket is a tanszékek betöltésével, sok szemlélő számára e két iskola politikatudományban még dominánsabbnak tűnt, mint a valóságban.¹⁵

A szerző a továbbiakban a politikatudomány egyetemi intézményesülését tekinti át. 1960-ban a 18 német egyetem közül 12-ben volt politikatudományi tanszék. 1962-ben a tanszékek száma 27-re nőtt, így a politológia minden egyetemen és főiskolán képviseltette magát, az utóbbiakon több esetben rokonszakkal együtt. Az oktatási kínálatban gyakorta a politikai elmélettörténet állt az első helyen, ténylegesen azonban főleg „kormányzástani” oktattak.

Lepsiusnak igaza van, amikor így jellemzi azokat az idők: „A politikatudomány újjászületése Németországban egybeesett a nemzetiszocialista diktatúra összeomlásának és a parlamentáris demokrácia helyreállításának időszakával. Eddig a kutatások is e két problémakört részesítették előnyben.”¹⁶ Lepsiusnak ez a megállapítása lényegében a késő hatvanas évekig a tudományos publikációkra is áll. Kogon, Eschenburg, Sternberger, Friedrich, Gablentz, Stammer, Fraenkel, Eynern, Hermens vagy Abendroth munkái és tanítványaik, mint Bracher, Sontheimer, Wildenmann és mások művei túlnyomórészt a jelenre vonatkoztak: kutatásaik központi aspektusává tették a parlamentáris demokráciát (az NSZK-ban) és annak történelmi előfeltételeit. Mindezeket a munkákat – történeti-empirikus részükben is – egy túlnyomórészt explicit módon megfogalmazott normatív érdeklődés vezette, amely a nyugati demokratikus értékrend horizontján mozgott és az eszmetörténetből ösztönzést és értékkritériumokat merített. C. J. Friedrich „Az újkor alkotmányos államá”-ban az európai és az amerikai szellemi történet (a klasszikus ókortól kezdődően) képezte a hátteret az intézményi és összehasonlító elemzéshez; Eschenburg könyve, az „Állam és társadalom Németországban”¹⁷ az államjogi alapfogalmakat eszmetörténetileg és történetileg alapozza meg, s ugyanez áll számos más akkori publikációra.

A szerző idézi Arendt áttekintését, amiből kitűnik, hogy az „alapító atyák” 66 publikációjából 2 volt eszmetörténeti, első tanítványaik generációját tekintve 87 műből 11. A fontos elmélettörténeti műveket, amelyek a háború utáni német politológiát meghatározták, olyan német nyelvű szerzők írták – mint Hannah Arendt¹⁸, Leo Strauss¹⁹ és K. R. Popper²⁰ –, akik maguk nem az NSZK-ban éltek, vagy nem elsősorban politológusok voltak, mint Eric Voegelin²¹ vagy Gerhard Leibholz²². Nonnenmacher kimutatja, hogy a német politológusok második menzedéke később intenzívebben művelte az eszmetörténetet, és hivatkozik Filalkowski, Fetscher, Sontheimer, Meier, Hennis, Schwan és Faul

munkáira²¹. Már a felsorolás is jelzi, hogy többségükben a freiburgi és müncheni iskola tagjairól van szó.

A politikai eszmetörténetnek a fejlődő politikatudományon belüli helyét a hetvenes évek végéig az jellemezte, hogy nem volt még megírva a bevezetés a politikai gondolkodás történetébe. 1960-ban H. O. Gablentz ezt jegyezte a „Politikai kutatás Németországban” című beszámolója végére: „Hiányzik a politikai eszmék összefüggő ábrázolása, mint ahogy azt Amerikában Sabine és Franciaországban Touchard megadta.”²⁴ Ez a megállapítás található még Lehmruch 1968-as „Bevezetés a politikatudományba” című munkájában is.²⁵ Hosszú ideig Walter Theimers vitatott – túlzottan szelektív – könyve, a „Politikai eszmék története”²⁶ volt az egyetlen német nyelvű „összefoglaló bemutatás”, ami azonban Sabine „History of Political Theory”-jával²⁷ komolyan nem vehető össze. Sem a Möbus és Gablentz által szerkesztett háromkötetes bevezetés²⁸, sem a Bergstraesser és Oberndörfer gondozásában megjelent „Az államfilozófia klasszikusai”²⁹ nem tudta pótolni a nyilvánvaló hiányokat, mivel ez esetekben lényegében csak a „klasszikusok” szövegrészleteinek kommentálásáról volt szó. Megjegyzendő, hogy „A politika klasszikusai” szövegkiadásának nagyszabású kísérlete – egy sorozat, amely a húszas években F. Meinecke és H. Oncken által megalapított szöveggyűjteményhez akart csatlakozni, s 1965-ben kezdtek kiadni, három évvel később, miután 6 kötetet megjelentetett, abbamaradt.³⁰

Csak a hatvanas évek végén kezdett valamelyest javulni a helyzet. Meier, Denzer és Rausch kétkötetes műve, „A politikai gondolkodás klasszikusai”³¹ olyan válogatást ad, amelyben a szerkesztők szerint az számít „klasszikusnak”, aki a művével – legalább egyszer, ha akár rövid időre is – egy korszak politikai eszméinek és elképzeléseinek középpontjában állt, aki társadalmát reprezentálta, s a mű ereje általános elterjedésében és további történeti hatásában nyilvánult meg. Ugyanakkor kezdtek meg E. Voegelin tanítványai „A politikai gondolkodás története” kidolgozását és megjelentetését, amely igényes módon hirdette: „Be kívánja vonni a vizsgálatba a fontos civilizációkat és a társadalmon belül az emberi lét mindenkori önértelmezésének a dokumentumait” (a kiadó szövege), ami valójában sohasem jelent meg teljességében, 1974-ben megszakadt és időközben eltűnt a könyvkiárlatból.³²

Mindazonáltal mégsem lehetett szó az eszmetörténetnek „az antikváriumok félreeső polcaira” vetődéséről³³ – mintegy a késői hatvanas évek diákförongásainak következményeként –; Bernard Willms³⁴, Kurt Lenk³⁵, Peter Weber-Schäfer³⁶ és Franz Neumann³⁷ olyan művekkel álltak elő, amelyekkel – úgy tűnt – a korábbi deficit lassanként felszámolható.

Végül a szerző az 1960 óta megjelenő *Politische Vierteljahresschrift*-et, a Német Politikatudományi Egyesület első szaktudományos periodikáját említi. A folyóiratban az eszmetörténeti publikációk 20 százalék alatt maradtak, s arányuk a hetvenes években tovább csökkent. Valamivel jobban álltak a Münchenben kiadott *Zeitschrift für Politik* hasábjain; e folyóirat nagyobb jelentőséget tulajdonított a politológián belül az eszmetörténetnek.

2. Újabb fejlemények 1970 után

Nem utolsósorban a diákmozgalmak hatására a politikatudomány a hetvenes évek elején teret nyert a főiskolákon: számos új tanári állást szerveztek, ily módon a tudományág a legtöbb német egyetemen kielégítő szervezeti kereteket kapott, s lehetővé vált egyes kurzusok megindítása. Minthogy a diákmozgalmakkal a „politikai elmélet” iránti kereslet jelentősen megnőtt, azt lehetett volna várni, hogy ebből a politikai esz-

metörténet is profitálni fog. Nem így történt, sőt visszaszorulásának és jelentősége csökkenésének – máig tartó – tendenciája kezdődött el. Okai – röviden – a következők:

A hetvenes évek elején a politikatudomány személyi állományának kiépítése első-sorban a „kemény mag”, az összehasonlító kormányzástan, valamint a külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok javára történt. Ennek lényegében két oka volt. Egyrészt a politikatudomány intézményes támogatása az „alapító atyák” intencióit próbálta követni, azaz az oktatásügy bürokratái a tudományág kiépítéséről a politikai képzés megerősítését várták az egyetemeken, s ezáltal a diákság pacifikálását. Annál is inkább, mivel a politológusok – eltérően a szociológusoktól, de a teológusoktól és más társadalomtudósoktól is – „nem játszottak említésre méltó szerepet a tiltakozó mozgalmak keletkezésénél”³⁸ és csak viszonylag későn vették át a főleg a szociológiától kiinduló, egy radikális társadalomátalakításra vonatkozó kezdeményezéseket és kezdték azokat a tudományon belül feldolgozni. A „demokráciatudomány hagyományához” való újbóli kapcsolódás azonban azt is jelentette, hogy a politológiának azokat a részterületeit kellett erősíteni, amelyek az aktuális kérdésekre reagálni tudtak, és éppen erre nem volt képes az eszmetörténet abban a közvetlen értelemben, ahogyan egy ilyen oktatáspolitikailag kiélezett helyzetben elvárták volna. Továbbá, ahogy a megkezdett oktatási és egyetemi reformmal az oktatott tárgyak gyakorlati vonatkozásai és a szakmával való összefüggései mind nagyobb súlyt kaptak, ezzel a politikai tervezési eufóriával összefüggésben a figyelem azokra a politológusokra irányult, akik – a legjobb esetben kritikus-felvilágosult szociál-technokratákként – hajlandók voltak kézzelfoghatóan részt venni a politika „tudományossá tevésének” folyamatában. A politológián belül mindez kifejezésre jutott – közvetlen összefüggésben a szociálliberális politika tervezési és szabályozási szükségletével a hetvenes évek elején – az amerikai policy analysis által ösztönzött német „politikaterület-kutatásban” (Politikfeldforschung)³⁹, amit hívei a professzianizálódás döntő lépéseként értelmeztek és propagáltak, amely azonban egyúttal az eszmetörténetet is – nem annyira döntő mértékben – a modern politikai elméletet a politológia „tudomány-előtti” szférájába szorította. Néhány policy-kutató újabb keletű töprengései ellenére ez a pozíció összességében nem vitatott; a policy analysis számít a tulajdonképpeni modern approach-nak a politikatudományban, amelyben az anyagi és intézményi elemzések egymással összekapcsolódnak, s amely elérhető a gyakorlati hatékonyság; röviden: ez a *magva* a jelenlegi politikatudománynak.⁴⁰ Mivel mindenekelőtt a fiatal politológusok – nem utolsósorban szakmai megfontolásokból – ezt a pozíciót képviselik, a politikai elmélettörténet még tovább marginalizálódott. Emellett emlékeztetni szeretnénk arra a tényre, hogy a hatvanas évek közepétől a német politikatudomány „elméletimport”-tal foglalkozott. Eleinte amerikai álláspontokat ismertettek; például Narr és Nashold⁴¹ munkáit, később a „kritikai politikatudomány”-ról⁴² szóló vitákban egyre erősödött a „frankfurti iskola” befolyása. Az elmélettörténet szempontjából ez heves vitát jelentett a marxizmussal, amiről eddig – eltekintve az olyan kivételektől, mint Fetscher munkái – messzemenően a „totalitarizmus” címkéje alatt értekeztek. Ennek a vitának két különböző konzekvenciája volt: egyrészt egyes fontos elmélettörténeti munkákban, mint Euchner, Saage, Medick és mások munkáiban, társadalmi-történeti megközelítésű elemzések megjelenéséhez vezetett, másrészt kialakította a később „államvezetési”-nek nevezett vitát⁴³, amely mindazonáltal a hetvenes évek közepén terméketlen teoretikus vitákban merült ki. Összességében sikerült a freiburgi és müncheni iskola elsődlegességét kissé visszaszorítania és világosabban körvonalazta a német elmélettörténet különböző koncepcióit.

Az a tény, hogy a német politikatudomány elsősorban a szociológia, de a filozófia

fejlődésének eredményeit is csak megkésve fogadta be, jól látható a Német Politikatudományi Egyesület tudományos kongresszusainak akkori témáin. A témák közvetlenül az NSZK-beli politikai vitára vonatkoztak, illetve egy olyan vitahelyzetre reagáltak, amely a szomszédos diszciplínák részéről már eleve meghatározott és befolyásolt volt.

Tudományon belüli önmeghatározás és növekvő professzionalizálódás, valamint kívülről jövő társadalmi nyomás, amit bonyolított még a politológián belüli irányzatok szerinti differenciálódás a társadalmi fejlődésre való reagálásban, hozzájárult ahhoz, hogy a politikai elmélettörténet a szak általános intézményi és személyi kiépítésében nem megfelelő súllyal vett részt. Ez a személyi deficit máig fennmaradt a szak olyan részterületeivel összehasonlítva, amelyek messze jobban vannak ellátva. Így például a német főiskolákon csak elenyészően kevés állás jut a politikai elmélettörténetnek. Az előadások jegyzéke persze azt mutatja, hogy elmélettörténeti rendezvények majd minden politikatudományi intézetben rendszeresen helyet kapnak. Elsősorban ott, ahol a tárgy viszonylag jól kiépített intézetekkel rendelkezik, mint Berlinben, Hamburgban, Kölnben, Frankfurtban vagy Münchenben. De minthogy kisebb intézetekben is gyakran olyan főiskolai tanárok oktattak, akik tudományos tevékenységük folyamán legalább időlegesen elmélettörténeti megközelítéssel dolgoztak, itt is megfelelő tanerők állnak rendelkezésre. Mégis megállapítható, hogy az eszmetörténet gyakran csak a kutatás és az oktatás általános elméleti orientációjának mellékterméke.

A szerző a továbbiakban idézi Böhret felmérését a német politikatudomány helyzetéről (1984-ből), amely szerint a politikai elméletnek és az eszmetörténetnek magas presztízse van, a valóságos folyamatokban azonban a peremre szorult: az oktatók kutatómunkájában e témakörök 12 százalékos arányban vannak jelen, hasonlóan csekély e témák súlya a szakfolyóiratokban. Az elmélettörténet iránt érdeklődőknek rosszak a tudományos előmeneti esélyei. Figyelemreméltó, hogy a Német Politikatudományi Egyesület 1983-as újjászervezése óta az 1984-ben újjáalakított „Politikai filozófiai és elmélettörténeti szekció” programja, a „politikai intézmények elméletének” kidolgozása, meglepő érdeklődést váltott ki, s egy megfigyelő szerint „az eszmetörténészek – saját meglepetésükre is – egyszer csak a politikatudomány szerény, de otthonos központjában találhatják magukat”.

II. ISKOLÁK, IRÁNYZATOK, TÉMA-SÚLYPONTOK

A politikai eszmetörténeten belül – mivel az csak röviddel ezelőtt honosodott meg az egyetemeken – „iskolákról” csak nagyon tág értelemben beszélhetünk, amennyiben olyan „kutatási programokat” értünk rajta, amelyeknek kérdésfeltevésai, módszertani alapvetése és tematikai súlypontjai lehetővé teszik, hogy a műveknek egy sorát egymással összefüggésben tekintsük. Ebben az értelemben a német politikai eszmetörténetben három jól felismerhető „iskola” jött létre: a freiburgi és müncheni iskola; a frankfurti iskola; valamint a marburgi iskola.

1. Az eszmetörténeti kutatásban mennyiségileg bizonyosan a legnagyobb részt adja a freiburgi és müncheni iskola, amely a szisztematikus politika-megalapozást és az eszmetörténetet egymással összekapcsolni törekedett. Bár a két „iskolamester”, Eric Voegelin és Arnold Bergstraesser pozíciói között jelentősek a különbségek, mégis jogos közös iskoláról beszélünk, amelynek intenciója a *philosophia practica* régi hagyományának újjáélesztése és újrakezdése, amiből az a feladat adódott, hogy „ma a közösség filozófiáját a politika klasszikus hagyományának történeti és filozófiai feldolgozásával” újra meg kell alapozni.¹⁴ E meggyőződés értelmében az államfilozófia szisztematikus megalapozását eszmetörténeti tanulmányok sora kísérte, amelyek csak részben tűntek alkalmasnak arra, hogy egy ilyen szándékot támogassanak. Fontos hangsúlyo-

kat adtak meg ebben az irányban Hans Meier korai munkái a katolikus egyház és a francia forradalom viszonyáról, valamint a régebbi német állam- és igazgatástanról⁴⁵. E két, egymással összefüggő súlyponti kutatási téma kidolgozását további munkák követték – különösen Meier tanítványainak és munkatársainak művei –, amelyek a maguk részéről a politikai gondolkodás német hagyományához fordultak⁴⁶, azonban a francia forradalom politikai-ideológiai kihatásait is tárgyalták⁴⁷. Éppen ott, ahol a kormányzati rendszer – pontosabban: a német parlamentarizmus – lépett az érdeklődés előterébe, a parlamentarizmus elméleti-alapjainak fogalomtörténeti feldolgozása a figyelem középpontjába került.⁴⁸

A freiburgi és müncheni iskola körében az évek során keletkezett számos munkát szinte lehetetlen itt kutatásrendszerezési értelemben egymásra vonatkoztatni. Amennyiben eszmetörténeti vizsgálatokról volt szó, nagy tematikai szóródást mutattak. Az eszmetörténetet itt átfogó szellemtudományi értelemben használjuk, a témák átnyúlnak az irodalomtörténetbe⁴⁹ éppen úgy, mint a filozófiába⁵⁰, a teológiába⁵¹, vonatkozik a német hagyományra⁵² éppúgy, mint az antikvitásra, vagy a forradalom előtti Kínára. Ha mindezen művek közös vonását keresnénk, ezt – bizonyos fenntartásokkal és nagyfokú leegyszerűsítéssel – a közös normatív elmélet-orientációban lehetne megtalálni, ami a megerősítést egyebek mellett az eszmetörténeti kutatásoktól remélte. És közös ezen felül az a tény is, hogy a témák túlnyomórészt – az elméleti programnak megfelelően – rend-politikai problémák köré összpontosulnak. Elsősorban az intézményrendszer elméleti igazolását vizsgálták; kirekesztve maradtak a forradalmi ideológiák és az alapjukat képező társadalmi mozgalmak. Radikális-demokratikus elképzelések és mozgalmak elemzését hiába keressük, ezek esetleg akkor játszanak szerepet, ha a hagyományos rend-politikai elképzelésekre irányuló fenyegetés példaként szolgálhatnak. A szocialista munkásmozgalom sem téma, a marxista elméletéről sem léteznek nagyobb munkák, hacsak nem számítjuk ide a lényegében a diákmozgalom által előidézett napi politikai vitákra reflektáló műveket.⁵³ De kérdéses, hogy ezek a munkák még az eszmetörténethez sorolhatók-e.

A freiburgi-müncheni iskolát elsődlegesen filozófiai orientációja, neoarisztoteliánus kutatási programja egy olyan interdiszciplináris összefüggésbe vitte, amely a hetvenes években – a „gyakorlati filozófia rehabilitálásával”⁵⁴ összefüggésben – egy politikailag konzervatív társadalomfilozófia vonzásközpontjává tette.⁵⁵ Az eszmetörténet és a társadalomfilozófia közötti határvonalak a korábbiaknál is elmosódottabbakká váltak, az eszmetörténeti megközelítés a szisztematikus érvelés keretében még inkább csak kisegítő eszközzé vált,⁵⁶ amelyet esetenként akkor használnak, ha az érvelés menetében egy történelmi alátámasztás tanácsosnak tűnt. Az eszmetörténet így bizonyos mértékig vesztett saját diszciplináris helyzetéből; rendelkezésre álló érvanyagát – a „köfejtő-elvnek” megfelelően – szelektíven használták fel egy hagyományos eljárásokat követő, politikailag konzervatív irányultságú társadalomfilozófia alátámasztására.

2. Ellentétes módszertani és tematikai hangsúlyokat mutatnak Iring Fetschernek, tanítványainak és munkatársainak művei. Fetscher érdeklődése elsősorban a 19. század politikai filozófiájára, mindenekelőtt Hegelre és Marxra, és ezen túlmenően a munkásmozgalmon belüli elméleti differenciálódásra irányult. Egy olyan időszakban, amikor a német politikatudományban a marxi elméletet még éppen a totalitárius uralom politikai igazolásának tüntették fel, Fetscher számos tanulmányában elkezdte Marx és a marxista elméleti tradíció differenciált recepcióját és vitájához ösztönzést adott, részben a nemzetközi marxizmus-vita kontextusában, aminek irányultságát a jugoszláv Praxis-csoport szimbolizálhatta. Egy „realisztikus társadalomfilozófia (kereséséből), amely mind a marxizmus, mind a pszichoanalízis, mind a klasszikus német filozófia

ismeretanyagát arányosan integrálná magában”⁵⁷, adódott a munka tematikai kiszélesítése is, az angol polgári filozófiától a francia felvilágosodáson át a nyugati-liberális demokráciák jelenlegi pozícióiig. Módszertani hatása mindenekelőtt a marxizmus-tanulmányoknak volt a mindinkább társadalmi-történeti módon értelmezett eszmetörténetben. Fetscher munkái itt azzal a kísérletükkel tűnnek ki, hogy a politikaelméleti koncepciókat azok keletkezésének és feltételeinek társadalmi-történeti összefüggéseire vonatkoztatják, s így azokat mint „történeti koncepciókat” interpretálják, amelynek a teljesítményét nem egy archetípus-szerű időfelettliség tematizálása adja meg, hanem a történetileg számításba vehető fejlődések és konfliktusok elméleti feldolgozása.⁵⁸

Az eszmetörténet így jelzett koncepcióját a politikatudományi „frankfurti iskola” egyes fontos elmélettörténeti vizsgálódásokban próbálta meg „kiváltani”. Ebben az összefüggésben Euchner munkáira kell hivatkoznunk (különösen az angol politikai filozófiáról), Saage Kant-tanulmányaira (és újabban a 17. századi németalföldi és angol plamfletisztikáról írottakra) vagy Münkler nagy Machiavelli-könyvére.⁵⁹ Mindezekben és a Fetscher köréből származó más munkákban közös az, hogy náluk mindenekelőtt a társadalomelméleti modellek rekonstrukciójáról van szó, hogy „a politikai elméletek materiális lerögzítését az eszme- és társadalomtörténet összekapcsolása révén”⁶⁰ keresik, hogy tehát a tárgyukra annyiban teljesen ráhagyatkoznak, hogy azt nem csupán szelektív eszközként használják egy a jelen szükségletei szerint megfogalmazott politikai filozófia számára. Ebben különböznek alapvetően a freiburgi és müncheni iskola munkáitól.

Mindazonáltal ezekben a munkákban a történelmi szövegekkel való foglalkozáson túlmutató általános társadalomelméleti érdeklődés is felismerhető. A kapcsolódás ahhoz az értelmezési hagyományhoz, amely Borkenau nevével, később a „kritikai elmélet” filozófiatörténeti tanulmányaival, mindenekelőtt Habermassal vagy Macpherson vizsgálataival jellemezhető, olyan tanulmányok tehát, amelyek a kritikai elemzésnek a politikai-elméleti felvilágosítással való összekapcsolását keresték, annyiban implicite program-jellegűek, amennyiben összekapcsolódik velük az a remény, hogy a politikai gondolkodás szerkezeti feltételeinek elemzése lehetővé teszi egyszersmind a történeti politika-felfogások relativizálását, ami a politikai rend egyszer s mindenkorra szilárdan álló elméletére vonatkozó minden igényt lebont. Ez tehát következképpen érdeklődést jelent az olyan történelmi fejlemények iránt, amelyek több felvilágosodáshoz, több toleranciához, több szabadsághoz és több demokratikus szervezethez vezetnek, amit a „frankfurti iskola” számos tanulmánya mutat, anélkül, hogy ilyen intenciók egy átfogó elmélet-igényben megfogalmazódnának. Maga Fetscher esetenként – néhány kisebb művére vonatkozólag – megjegyezte, hogy ő „egymás mellett alkalmazta a pszichoanalízis, a marxi kritika, a scheleri etika és a fenomenológia kritikai módszereit és kategóriáit”⁶¹, azok használhatósága és teljesítőképessége szerint, miközben a saját álláspont illetve a saját elemzési kiindulás normatív tartalma csak „indirekt módon” látható. Eszmetörténeti műveiben – s tanítványaiéban is – persze ezek az elemzési elemek összeolvadnak egy interpretációs koncepcióvá, amely a politikai gondolkodást mint a történelmi fejlődésre való reflexióit fogja fel, és ezzel az eszmetörténetnek a politikai tudomány kontextusában metodológiailag is önálló státust jelöl ki.

3. Végül hivatkozni kell a Wolfgang Abendroth körüli marburgi iskola munkáira; ebben a körben túlnyomórészt a német munkásmozgalom elméletéről és történetéről folytak kutatások⁶², de a polgári társadalom elméletéről is.⁶³ E munkák többsége folytatta a marxista elemzések ideológiakritikai tradícióját, és többé-kevésbé differenciált módon alkalmazta azt mindenkori tárgyára, miközben az idő múlásával megfigyelhető a marxi módszer erősödő dogmatizálódása – az elmélet ökonomizálódásának értel-

mében. Félreismerhetetlen, hogy a hatvanas évek általános társadalompolitikai vitája tematikailag ösztönzően hatott a marburgiakra, még ha el is hangzott olyan megállapítás, hogy a „marburgi iskola” „a spontán feltörő mozgalmakból profitál”⁶⁴, ez a bizonytaláló megfigyelés azt mutatja, hogy eszmetörténeti interpretációk tudományon kívüli impulzusoknak is köszönhetők, ami persze nemcsak a marburgiakra vonatkozik.

A felsorolt négy egyetemen létrejött „iskolák” mellett más egyetemi intézményekben is keletkeztek eszmetörténeti munkák. Ilyen súlypont volt C. J. Friedrich és Dolf Sternberger köre a Heidelbergi Intézetben. A művek tudomány- és módszertani értelmezése azonban nagy különbségeket mutat.⁶⁵ Sternberger elméleti főművében⁶⁶ a freiburgi és müncheni iskolához közeledett. A hetvenes évek közepétől az eszmetörténeti művek differenciálódása miatt „iskolaképződésről” nem lehet szólni. A szerző néhány kiemelkedő műre hivatkozik, amelyek a belső vitákban nagy szerepet játszottak, így Greiffenhagen művére a német konzervativizmusról⁶⁷, Willms Hobbes-elemzésére⁶⁸, Kurt Lenken az ideológiakritikai tradícióhoz kapcsolódó munkájára.⁶⁹

Az utóbbi évek politikai válságjelenségei és a szcientizmus vitatott válsága is kihatottak az eszmetörténeti kutatásokra. Az ökológiai tudatosodás is impulzusukat adott. A „neo-konzervativizmus” reneszánsza annak történelmi előzményeire irányította a figyelmet.⁷⁰ A válságjelenségek és a status quo-val való elégedetlenség nemcsak a politikai rendszer szervezeti struktúrájának reformjába torkoltnak, hanem a politikai intézmények problémájának elmélettörténeti feldolgozására is ösztönöznek.

III. POLITIKAI ELMÉLETTÖRTÉNET ÉS ROKON-TUDOMÁNYOK

Mint minden tudományos (rész)diszciplína, a politikai eszmetörténet is egy interdiszciplináris kutatási körbe tartozik, amelyben számos más egyetemi szak is részesedik. A politikai elmélettörténet⁷¹ ezektől a rokon tudományoktól jelentős ösztönzést és kiegészítéseket kap.

Számos nem-politológus írt „bevezetést a politikai gondolkodásba”; a szerző felsorolja a hetvenes évek főbb műveit⁷², a két legújabb könyvet: Fenske és munkatársai, valamint Steinvorth művét⁷³, továbbá a több kötetre tervezett „Politikai eszmék kézikönyve” Fetscher és Münkler által kiadott 3. és 4. kötetét⁷⁴. Kiemeli filozófusok és történészek forrásközlő munkáit, a „Filozófia történeti szótárát”⁷⁵, a „Történelmi Lexikont”⁷⁶ és államjogászok műveit⁷⁷. Felidézi a polgári társadalommal foglalkozó elméleti munkákat⁷⁸ és a korai német liberalizmus kutatásait⁷⁹. A történészek körében folyó aktuális viták és a művek – különösen Epstein és Grebing könyvei a német konzervativizmusról⁸⁰, Nolte fasizmus-elemzése⁸¹, Ritter, Miller és Groh írásai a munkásmozgalomtörténet tárgyköréből⁸² – jelentősen hozzájárulnak a politikai elmélettörténethez. Ide sorolható a német Parlamentarizmus történeti feldolgozása is. A filozófia eredményeiről szólva kiemeli Ritter úttörő Hegel-interpretációját.⁸³ Mind a 19. és 20. századi politikai filozófia, mind a nagy történelmi korszakok átfogó elemzésében fontos filozófiai munkákra⁸⁴ lehet támaszkodni.

Az elmúlt évek szisztematikus vitáiból is kitűnik a politikai eszmetörténet filozófiai megalapozása: a „gyakorlati filozófia” újjáélesztését – amin Hennis⁸⁵ már a korai hatvanas években fáradozott – most Riedel jelentősen előrevitte és tudományosan népszerűsítette, Lübbe, Spaemann, Vollrath, Höffe⁸⁶ és mások folytatták és előrelendítették, és esetenként politológusok is⁸⁷ bekapcsolódtak ebbe a filozófiai vitába. A társadalomtudományokban a hetvenes évek elején folytatott „legitimációs vitának”⁸⁸ is megvolt a filozófiában a maga ellen-párja: a kimerítő „norma-megalapozási vita”⁸⁹, amely további elmélettörténeti kutatásokra ösztönzött. És végül említenünk kell Habermas évek óta kitartóan folytatott kísérleteit a kritikai társadalomelmélet újrafogalmazására⁹⁰, amelyek egyrészt maguk is eszmetörténeti orientációjúak és érveikben a klasszikus elméleti örökséghez nyúlnak vissza, másrészt a politikai gondolkodás történeti rendszerű rekonstrukciójának keretét adják meg.⁹¹

A szerző utal még más tudományágak eredményeire is, különösen a szociológiára – Elias vagy Luhmann műveire⁴² – mindezek igazolják, hogy a politikai elmélettörténet interdiszciplináris összefüggésekbe ágyazódik. De az is szembetűnik, hogy a politológián belül a politikai elmélettörténet nehezen oldja meg az elméleti viták közvetítését a főleg empirikus témákkal foglalkozó politológusokhoz.

IV. POLITIKAI ELMÉLETTÖRTÉNET AZ AKTUÁLIS VITÁKBAN

Amennyiben a politikatudomány is – a professzionalizálódás mai kényszere folytán – érdekelt egy általános rendszerezett elméletalkotásban, nehezen mondhat le azokról az anyagokról, amelyeket a politikai eszmetörténet bocsát rendelkezésére. Minthogy a politikai elmélet alapfogalmairól szubsztanciális állításokat kell tenni⁴³, ehhez történeti-empirikus bázisra van szükség, amely a politikai gondolkodás történetében megtalálható. Ezen anyag felhasználásának módja azonban – az elméleti programok szándékai szerint – nagyon különböző. Így a legújabb vitában Bernard Willms az eszmetörténet nagyon széles fogalma mellett érvel, s ezt aztán mint politikai filozófiát fogja fel, mint „a különbség és az általánosság alapvető feszültségviszonyát”⁴⁴, a *conditio humana*-ra való „alapvető” reflexiók törekvések értelmében. Willms ebből nemcsak a „politika elmélettörténet” tanulmányozásának politikatudományon belüli programját fejtette ki, hanem részletesen körülírt „egy kutatási területet német eszmetörténetek számára”; az eszmetörténetnek a „német nemzeti tudat rekonstrukciójának” illetve „a németek politikai öntudata rekonstrukciójának” feladatát szánja. Willms maga elveti azt a kifogást, hogy a nemzet eszméje provinciális vagy anakronisztikus lenne. Bár-hogy is viszonyul valaki az ilyen programhoz – tárgyi vitába itt nem bocsátkozhatunk –, a politikatudomány időközbeni fejlődését és különösen a vizsgálati tárgyait tekintve biztosan feltételezhető, hogy egy ilyen program aligha alkalmas a recepcióra és a tudomásulvételre. Hasonlóképpen elmondható ez – bár egészen más okokból – a politikai eszmetörténetnek arról az elképzeléséről, amit Jürgen Gebhardt⁴⁵ fogalmazott meg. Javaslatra arra vonatkozik, hogy az eszmetörténetet az ember átfogó önértelmezéseként fogjuk fel, és ezt az önértelmezést ne csak „az irodalom , a művészet, a vallás, a tudomány, a világnézet, a publicisztika, a jog és a politika” hagyományos tanúbizonyságai-ban keressük, hanem éppannyira „a rítusok, kultuszok, ceremóniák, liturgiák, valamint a mindennapi élet jelenségeiben is”, amelyek komplex szimbólumrendszerekben koncentrálnak – ezzel egy átfogó kutatási programot javasol, amelyet az egyes tudományos kutatások aligha oldhatnak meg. Módszertanilag rá van utalva a szövegek keletkezési feltételeinek történetileg fontos rekonstrukciójára, és ezen túlmenően a „nem diszkurzív szimbólumanyag hermeneutikus feltárására”.⁴⁶ Gebhardt javaslatát azt jelenti, hogy az emberek történeti önszerveződésének tapasztalatait – amelyek nem képezhetők le egy történeti evolúciós logika vonalán – a humanitás keresésének perspektívájával elemezzük, feltárva, hogy ezt a humanitást hol és milyen okokból sikerült elérni és hol hiúsult ez meg. A politika általános elmélete számára mindenesetre egy ilyen törekvésnek hozzá kellene járulni ahhoz, hogy egy szükségképpen létrehozandó rendteljesítmény értelmét, történetileg konkretizálva és bizonyíthatóan megerősítse.

Egy ilyen program mellett sokkal kevésbé igényesnek és megvalósíthatónak tűnnek a materialista elmélet-elemzésre vonatkozó javaslatok.⁴⁷ Materialistának itt nem csupán egy olyan beszámítási eljárás tekintendő, amely a politikai eszméket az őket hordozó meghatározott társadalmi csoportokra vonatkoztatja, hanem egy differenciált eljárást jelent az elmélet-termelés és a társadalmi-formációs fejlődés összefüggésének feltárására, ahol is a különböző absztrakciós szintek megkülönböztetése révén olyan

széles és tagolt teret kell nyitni a különböző közvetítő tanulmányok számára, hogy vulgár-materialista interpretációknak ne legyen esélye. Bizonyos mértékig ehhez közelállóak azok az egyfelől társadalomtörténetileg megalapozott, másfelől struktúratörténetileg érvelő értelmezési koncepciók⁹⁸, amelyekben elsődlegesen a történeti politika-felfogások pontos rekonstrukciójáról van szó, ahol is ezek a felfogások a társadalomtörténeti összefüggésekből kikövetkeztethetők, azzal a szándékkal, hogy ezeket a rekonstrukciókat egy evolúciós történelemelmélet perspektívájába tolják.

A politikai elmélettörténet ilyen elképzeléseivel – amelyekből nem csak gyakorlati kutatási okokból vonja ki magát a politológiai főáramlatnak egy gyakorlatiasan operáló, a különböző elméleti irányok egyes elemeit szintetizáló eljárása – Niklas Luhmann egy radikális rendszerelméleti alternatívát állított szembe, amely „a járt úton már nem akar haladni”⁹⁹. Ez lényegében abban áll, hogy a társadalmi fejlődés strukturális és szemantikai aspektusait a szisztematikus differenciálódásnak és a komplexitás fokozódásának a folyamata mentén összekapcsolja és egymásra vonatkoztatja, miközben Luhmann abból indul ki, hogy a társadalmi evolúciók szemantikusan mindig elő vannak készítve. E tézist igyekszik bizonyítani a korai polgári társadalmaknak a stratifikációs és funkcionális differenciálódás által való építése példáján, a felső rétegek szemantikájának változásában az interakciók változását – és ezek révén maguknak a rendszerstruktúráknak az átalakulásait – akarja ábrázolni. Ez egy rendkívül igényes vállalkozás, amelyben az esztétörténeti megközelítés teljesen a szociológiai evolúciós elmélet plauzibilitásának szolgálatában áll, ez persze azt a döntő kérdést, hogy tulajdonképpen mi okozza az evolúciót, a differenciálódás folyamatának előnyben részesítésével megkerüli. Jó okunk van kételkedni abban, hogy a rendszerelméleti megközelítés valóban fölényben volna – szisztematikus hozamát tekintve – az esztétörténet hagyományos megközelítésével szemben; de nehéz lenne kivonni magunkat a Luhmann által bemutatott rendkívül gazdag anyagnak a differenciálódás, a komplexitás fokozódása és az ön-referencia szempontjaiból való újrendezése – s ezekből adódó kérdés-lehetőségek és perspektívák – hatása alól.

Még inkább, mint Luhmann-nál, Jürgen Habermasnál az elmélettörténeti anyag egy elméleti programot, „a kommunikatív cselekvés elméletének” kidolgozását feltételezi. Maga Habermas az elmélettörténet „szisztematikus elsajátításáról” beszél, mint azon „integrációs szintről, amelyen ma a Kanttól Marxig kifejtett filozófiai intenciók tudományosan gyümölcsözővé tehetők”, és hozzáfűzi: „Webert, Meadot, Durkheimet és Parsonst mint klasszikusokat kezeli, azaz mint társadalomteoretikusokat, akiknek van mondanivalójuk számunkra.”¹⁰⁰ Elvileg úgy jár el, mint a freiburgi és müncheni iskola szerzői: gyakorlati filozófia balról, amely a felvilágosító ész nyomait próbálja azonosítani az újkor politikai gondolkodásának hagyományvilágában és azokat egy kritikai társadalomelmélet számára hasznosíthatóvá szeretné tenni. Habermasnál sokkal kifejezettebb, mint Luhmann-nál, az elmélettörténet instrumentális értékelése, és ezáltal az átmenet egy politikai filozófiához; annak mind rendszertani helyzetét, mind anyagi pozícióját csak hosszú elmélettörténeti előmunkálatok sora határozta meg.

A Luhmann és Habermas munkáira való utalással egyúttal a politikatudomány számára jelenleg legfontosabb társadalomtudományi elméleti pozíciókat jelöltük meg. Ezek a pozíciók bármennyire is meghatározzák az aktuális elméleti vitákat, a politikatudományon belül keletkezett esztétörténeti munkákra meglepő módon különösebb befolyást nem gyakoroltak. Ez csak akkor változhatna meg, ha a Skinner által megállá-

pított „visszatérés a nagy elmélethez a humán tudományokban”¹⁰¹ és az ezekkel az elméleti programokkal összekapcsolt törtékvések materiális intencióként is hatást kezdenek gyakorolni a politikai elmélettörténeten belüli kutatási programokra.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

Az eddigi kifejtésből, röviden és leegyszerűsítve, a következő összefoglaló tézisek fogalmazhatók meg:

1. Az újjáalakított politikatudomány fejlődésében és folyamatos professzionalizálódásában a politikai eszmetörténet – a szokásos és elterjedt előítéletek ellenére – jelentős, bár nem döntő szerepet játszott. A még ma is viszonylag magas presztízse fordított arányban áll az egyetemeken belüli megszilárdulásával.

2. Azt, hogy a politikai eszmetörténet még mindig a politikatudomány magvához tartozónak számít, képviselőinek túlnyomórészt konvencionális meggyőződése mellett mindenekelőtt annak a ténynek köszönheti, hogy a politikatudományt a saját történeti és rendszerbeli előfeltételeire való reflexióra kényszeríti. Ennyiben alapozó és korrigáló funkciót lát el a tudományágon belül, mivel rendelkezésre bocsátja azt a reflexiós anyagot, amelyen az empirikus kutatás a maga kutatási törekvéseit a napi aktualitáson túlmenő érvénnyel felülvizsgálhatja. Ebből az következne, hogy az eszmetörténet olyan mértékben lesz nélkülözhetetlenné, ahogyan a szakmai professzionalizálódás végbemegy és ahogyan a politikatudomány önértelmezését a gyakorlati követelmények – bármilyenek legyenek is azok – alakítják.

3. A politikatudományi eszmetörténeti kutatásnak szerény része van – a publikáció és a tudományos vitákon mérve – az interdiszciplinárisan orientált eszmetörténeti kutatások egészében. Az eddigi fejlemények azt mutatják, hogy rendkívül fontos témákban máig is a rokon tudományok dominálnak, és a kérdésfeltevésekben és a kutatási stratégiákban a fontos változások a politikatudományi elmélettörténeten kívül zajlanak le. Tekintve a fokozódó restriktíót a tudánypolitikában, amely túlnyomórészt a technikai innovációkban érdekelt, kevés a remény a változásra.

4. A politikatudományon belüli differenciálódási folyamattal párhuzamosan hasonló fejlődés figyelhető meg az eszmetörténeten belül is. Az ötvenes és hatvanas években a kutatási irányokat még lehetett „iskolákkal” szimbolizálni, az elmélettörténet jelenlegi helyzete és fejlődési trendje alapján – nem utolsósorban a rokon tudományok fejlődésének recepciója következtében – ez ma már nem lehetséges. A közelmúltban megkezdődött – de gyorsan félbeszakadt – önértelmezési vita a különféle motívumokból táplálkozó tényleges különbségeket aligha számolhatja fel. Így az eszmetörténet profilja éppolyan elmosódott és irányzatokban gazdag marad, mint a politikatudományé általában.

5. Az eszmetörténet megfigyelhető marginalizálódására is jellemző egy a politikatudományban igencsak aggasztó tendencia: felhagy azzal a kísérlettel, hogy átfogó társadalom- és politikaelméletet dolgozzon ki. Egy olyan időszakban, amikor a szociológiában a két legfontosabb elméleti irány – a rendszerelmélet és a kritikai társadalomelmélet – viszonylag nagy mértékben visszanyúl az eszmetörténeti anyaghoz, a politikatudománynak minden oka meglenne, hogy a politikai eszmetörténetre mint saját fundamentumának egyikére figyeljen. Ha ezt nem teszi, fennáll az a veszély, hogy elveszti centrális kérdésfeltevéseit és szociáltechnikává satnyul.

JEGYZETEK

- ¹ Hans-Joachim Arndt: Die Besiegten von 1945. Versuch einer Politologie für Deutsche samt Würdigung der Politikwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland. Berlin 1978. 188., 117. old.
- ² Az Alfred Webertől és C. J. Friedrichtől vett idézetek előadásaiából származnak, a kéziratok szövegét a Német Politikatudományi Egyesület vezetősége bocsátotta rendelkezésemre.
- ³ Günther Nonnenmacher: Was war wichtig? Von der Identitätspräsentationsfunktion zur Inkompetenzkompensationskompetenz. In.: Udo Bernbach (Hrsg.): Politische Theoriengeschichte. PVS-Sonderheft 15. Opladen 1984.
- ⁴ Az „integrációs tudomány” koncepciójához lásd például Ernst Fraenkel: Die Wissenschaft von der Politik und die Gesellschaft. In.: Heinrich Schneider (Hrsg.): Aufgabe und Selbstverständnis der Politischen Wissenschaft. Darmstadt 1967. 228. old.
- ⁵ Jürgen von Kempski: Wie ist Theorie der Politik möglich? In.: H. Schneider id. mű, 434. old.
- ⁶ Hans Kastendiek: Die Entwicklung der westdeutschen Politikwissenschaft. Frankfurt/M. 1977. 187. old.; Klaus von Beyme: Politische Ideengeschichte. Probleme eines interdisziplinären Forschungsbereichs. Tübingen 1969.
- ⁷ Lásd Carl Böhrer: Ein Bericht für das 1. wissenschaftliche Symposion der DVPN (November 1984) in Hannover. In: Hans-Hermann Hartwich (Hrsg.): Policy-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Opladen 1985. 216. old.
- ⁸ Bernard Willms: Politische Ideengeschichte, Politikwissenschaft und Philosophie. In: Udo Bernbach (Hrsg.): Politische Theoriengeschichte. 33. old.
- ⁹ Hans Maier: Zur Lage der politischen Wissenschaft in Deutschland. In: H. Schneider id. mű, 192. old.
- ¹⁰ Klaus von Beyme: Policy Analysis und traditionelle Politikwissenschaft. In: Hans-Herman Hartwich (Hrsg.): Policy-Forschung. 13. old.
- ¹¹ Dieter Oberndörfer: Politik als praktische Wissenschaft. In: D. Obendörfer (Hrsg.): Wissenschaftliche Politik. Eine Einführung in Grundfragen ihrer Tradition und Theorie. Freiburg 1962. 54. old.
- ¹² Vö. Carl Joachim Freidrich: The New Belief in the Common Man. Boston 1942.; Der Verfassungsstaat der Neuzeit. Berlin 1953.; Die Philosophie des Rechts in historischer Perspektive. Berlin 1955.; Man and his Government. New York 1963.
- ¹³ Vö. Ernst Fraenkel: Das amerikanische Regierungssystem. Opladen 1962.; Deutschland und die westlichen Demokratien. Stuttgart 1968.
- ¹⁴ Eric Voegelin: Die Neue Wissenschaft von Politik. Eine Einführung. München 1959. 12. old.
- ¹⁵ Gerhard Göhler: Die Freiburger und Münchener Schule als Scientific Community. Occ. Papers Nr. 4. 1982. november, 48. old.
- ¹⁶ M. Rainer Lepsius: Denkschrift zur Lage der Soziologie und der politischen Wissenschaft. Wiesbaden 1969. 85. old.
- ¹⁷ Theodor Eschenburg: Staat und Gesellschaft in Deutschland. München 1963.
- ¹⁸ Hannah Arendt: Elemente und Ursprünge totalitärer Herrschaft. Frankfurt/M. 1955.; Vita activa – oder vom tätigen Leben. Stuttgart 1960.; Über die Revolution. München é.n.; Macht und Gewalt. München 1970.; Vom Leben des Geistes. München 1979.; Das Urteilen. München 1982.
- ¹⁹ Leo Strauss: Naturrecht und Geschichte. Stuttgart 1956.; Hobbes' politische Wissenschaft. Neuwied 1956.
- ²⁰ Karl Raimund Popper: Die offene Gesellschaft und ihre Feinde. Bern 1957-58.
- ²¹ Eric Voegelin: Order and History. Baton Rouge/Louisiana 1957/58.; Anamnesis. Zur Theorie der Geschichte und Politik. München 1969.
- ²² Gerhard Leibholz: Das Wesen der Repräsentation und der Gestaltwandel der Demokratie im 20. Jahrhundert. Berlin 1929.; Strukturprobleme der modernen Demokratie. 1958.
- ²³ Günter Nonnenmacher: Id. mű, 239. old.
- ²⁴ Otto Heinrich von der Gablentz: Politische Forschung in Deutschland. In: Otto Stammer (Hrsg.): Politische Forschung. Beiträge zum zehnjährigen Bestehen des Instituts für politische Wissenschaft. Köln 1960. 173. old.

- ²⁵ Gerhard Lehnbruch: Einführung in die Politikwissenschaft. Stuttgart 1968.
- ²⁶ Walter Theimer: Geschichte der politischen Ideen. Bern und München 1955.
- ²⁷ Georg H. Sabine: A History of Political Theory. London 1951.
- ²⁸ Gerhardt Möbus: Die politische Theorien von ihren Anfängen bis zu Machiavelli. Köln und Opladen 1958.; Die politische Theorien von der Antike bis zur Renaissance. Köln und Opladen 1964.; Otto Heinrich von der Gablentz: Die politischen Theorien seit der französischen Revolution. Köln und Opladen 1957.
- ²⁹ Arnold Bergstraesser, Dieter Oberndörfer (Hrsg.): Klassiker der Staats-philosophie. Ausgewählte Texte, Stuttgart 1962.
- ³⁰ Klassiker der Politik, Neue Folge. Hrsg. von O. H. von der Gablentz, Siegfried Landshut und Dolf Sternberg. Megjelentek Kant (Hrsg. Landshut), Opladen 1965.; Machiavelli (Hrsg. E. Faul), Opladen 1965.; Robert von Mohr (Hrsg. K. v. Beyme), Opladen 1965.; Tocqueville (Hrsg. Landshut), Opladen 1966.; Fichte (Hrsg. B. Willms), Opladen 1967.; Calvinistische Monarchomachen (Hrsg. J. Dennert), Opladen 1968. szövegei.
- ³¹ Hans Maier, Heinz Rausch, Horst Denzer (Hrsg.): Klassiker der politischen Denkens. München 1968.
- ³² A sorozatot Jürgen Gebhardt, Manfred Henningsen és Peter J. Opitz adta ki. A kötetkező művek jelentek meg: Eric Voegelin: Zwischen Revolution und Restauration. Politisches Denken in England im 17. Jahrhundert. München 1968.; Arno Baruzzi: Aufklärung und Materialismus im Frankreich des 18. Jahrhunderts. München 1968.; Jürgen Gebhardt: Die Revolution des Geistes. Politisches Denken im Deutschland 1770-1830. München 1968.; Peter Weber-Schäfer: Das politische Denken der Griechen. München 1968.; Manfred Henningsen: Vom Nationalstaat zum Empire. Englisches politischen Denken im 19. Jahrhundert. München 1970.; Peter von Sivers: Respublika Cristiana. Politisches Denken des orthodoxen Christentums im Mittelalter. München 1965.; Tilo Schabert: Aufbruch zur Moderne. Politisches Denken im Frankreich des 17. Jahrhunderts. München 1974.; Manfred Weber: Die gebändigte Kapitalismus; Sozialisten und Konservative im Wohlfahrtsstaat. Englisches politisches Denken im 20. Jahrhundert. München 1974.; Peter J. Opitz: Chinesisches Altertum und Konfuzianische Klassik. Politisches Denken in China von der Chou-Zeit bis zum Han-Reich. München 1968.; Friedmann Büttner: Reform und Revolution in der Islamischen Welt. Von der osmanischen Imperialdoktrin zum arabischen Sozialismus. München 1971.; Martin Stattler: Staat und Recht. Die deutsche Staatslehre im 19. und 20. Jahrhundert. München 1968.; Stepan Otto: Die Antike im Umbruch. Politisches Denken zwischen hellenistischer Tradition und christlicher Offenbarung bis zur Reichstheologie Justinians. München 1970.; Martin Greiffenhagen, J. B. Müller, R. Kühn: Totalitarismus. Zur Problematik eines politischen Begriffs. München 1971.
- ³³ Günter Trautmann: Hat Theoriengeschichte Sinn? Anmerkungen zum Forschungsstand einer Teildisziplin. In: Bermbach (Hrsg.): Politische Theoriengeschichte. 258. old.
- ³⁴ Bernard Willms: Die politischen Ideen von Hobbes bis HoTsch Minh. Stuttgart 1971.
- ³⁵ Kurt Lenk: Volk und Staat. Ideologien im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1971.
- ³⁶ Peter Weber-Schäfer: Einführung in die antike politische Theorie. Darmstadt 1976.
- ³⁷ Franz Neumann (Hrsg.): Politische Theorien. Baden-Baden 1974/75.
- ³⁸ Lásd Kastendiek id. mű, 284. old.
- ³⁹ Lásd Hans-Hermann Hartwich (Hrsg.): Policy-Forschung passim.
- ⁴⁰ Hellmut Wollmann: Policy-Forschung – ein „Kernbereich“ der Politikwissenschaft. Was denn sonst? In: Hartwich id. mű, 69. old.; Klaus von Beyme: Neuere Entwicklungstendenzen von Theorien der Politik. In: Beilage zum „Parlament“. B 38/1984.
- ⁴¹ Narr-Naschold: Einführung in die moderne politische Theorie. I. kötet: Wolf-Dieter Narr: Theoriebegriffe und Systemtheorie. Stuttgart 1969.; II. kötet: Frieder Naschold: Systemsteuerung. Stuttgart 1969.; III. kötet: Narr-Naschold: Theorie der Demokratie. Stuttgart 1971.
- ⁴² Vö. Gisela Kress, Dieter Senghaas: Politikwissenschaft. Frankfurt/M. 1969.; Kurt P. Tudyka: Kritische Politikwissenschaft, Stuttgart 1973.
- ⁴³ Az „államvezetési“ („Staatsableitung“-) vitához lásd: Elmar Altvater: Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus. In: PROKLA 3.; Joachim Bischoff: Marxismus und Staat. Hamburg 1977.; Sybille von Flatow, Freerk Huiskens: Zum Problem des bürgerlichen Staates.

PROKLA 7. 83. old.

⁴⁴ Dieter Oberndörfer: Id. mű, 54. old.

⁴⁵ Hans Maier: Revolution und Kirche. Studien zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie 1789-1901. Freiburg 1965.; Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre. Neuwied 1966.; Politische Wissenschaft in Deutschland. Aufsätze zur Lehrtradition und Bildungspraxis. München 1979.

⁴⁶ Jutta Brückner: Staatswissenschaften, Konservatismus, Naturrecht. München 1977.; Horst Denzer: Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf. München 1972.; Rolf K. Hocevar: Stände und Representation beim jungen Hegel. München 1968.; Paul-Ludwig Weinacht: Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte des Wortes von Anfängen bis ins 19. Jahrhundert. Berlin 1968.

⁴⁷ Vö. Theo Stammen: Goethe und die Französische Revolution. München 1966.

⁴⁸ Heinz Rausch: Repräsentation und Repräsentativverfassung. München 1970.

⁴⁹ Hans-Peter Schwarz: Der konservative Anarchist. Politik und Zeitkritik Ernst Jüngers. Freiburg 1962.

⁵⁰ Arno Baruzzi: Mensch und Maschine. Das Denken sub specie machinae. München 1973.; Alexander Schwan: Der Ort der Gegenwart in der Eschatologie des Seins. Eine Studie zur Ortsbestimmung der Gegenwart im „neuen Denken“ Heideggers. Freiburg 1959.

⁵¹ Alexander Schwan: Geschichtstheologische Konstitution und Destruktion der Politik. Friedrich Gogarten und Rudolf Bultmann. Berlin/New York 1976.

⁵² Claus E. Bärsch: Der Staatsbegriff in der neueren deutschen Staatslehre und seine theoretischen Implikationen. Berlin 1974.

⁵³ Például: Alexander Schwan/Gesine Schwan: Sozialdemokratie und Marxismus. Zum Spannungsverhältnis von Godesberger Program und marxistische Theorie. Hamburg 1974.

⁵⁴ Manfred Riedel: Rehabilitation der praktischen Philosophie. Freiburg, 1972/74.

⁵⁵ Gerhard Göhler idézett művének 45. oldalán találóan írja: „A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején csak néhány müncheni politológus – Helmut Kuhn körül – tartott ki a normatív-ontológiai program mellett. A freiburgiak időközben belátták egy kidolgozott ontológia (mint általános metafizika) lehetetlenségét, s úgy tűnt, már nem tudják olyan pontosan, mi az a jó rend, amit tematizálni kellene. Amikor a frankfurti iskola kritikai elmélete, később a marxizmus, fellendülőben voltak, a freiburgi iskola sok képviselője feladta azt az empirikus igényét, hogy előre kigondolja a »jó« politikai cselekvést, és konzervatív pozícióra helyezkedtek.”

⁵⁶ Például: Ulrich Matz: Politik und Gewalt. Zur Theorie des demokratischen Verfassungsstaates und der Revolution. Freiburg 1975.

⁵⁷ Maga Iring Fetscher nyilatkozik így Reflexionen über meine geistige Entwicklung című írásában. In: Arbeit und Spiel. Essays zur Kulturkritik und Sozialphilosophie. Stuttgart 1983. 14. old.

⁵⁸ Fetscher műveinek jegyzéke megtalálható az Eike Hennig és Richard Saage szerkesztésében megjelent Konservatismus – eine Gefahr für Freiheit? für Iring Fetscher. München 1983. c. kötetében, 351. oldaltól.

⁵⁹ Vö. Walter Euchner: Naturrecht und Politik bei John Locke. Frankfurt 1969.; Richard Saage: Eigentum, Staat und Gesellschaft bei Immanuel Kant. Stuttgart 1973.; R. Saage: Herrschaft, Toleranz, Widerstand. Studien zur politischen Theorie der niederländischen und englischen Revolution. Frankfurt 1981.; Herfried Münkler: Machiavelli. Die Begründung des politischen Denkens der Neuzeit aus der Krise der Republik Florenz. Frankfurt 1982.

⁶⁰ Lásd: Eike Hennig/Richard Saage (Hrsg.): Konservatismus. Előszó, 9. old.

⁶¹ Iring Fetscher: Arbeit und Spiel. 18. old.

⁶² Például: Werner Link: Geschichte des internationalen Jugendbundes (IJB) und des Internationalen Sozialistischen Kampfbundes (ISU). Meisenheim 1964.; Hanno Drechsler: Die sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SADP). Meisenheim 1965.; Karl-Heinz Tjaden: Struktur und Funktion der KDP-Opposition (KDP), Meisenheim 1964.; Herbert Steiner: Die kommunistische Partei Österreichs von 1918 bis 1923. Meisenheim 1968.; Olaf Ihlau: Die Roten Kämpfer – Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik. Meisenheim 1969.; Frank Deppe: Verschwörung, Aufstand, Revolution. Blanqui und das Problem der sozialen Revolution. Frankfurt 1970.

- ⁶³ Hans-Gerd Schumann: Edmund Burkes Anschauungen vom Gleichgewicht im Staat und Staatssystem. Meisenheim 1964.; Reinhard Kühnl: Formen bürgerlicher Herrschaft II. Hamburg 1972.
- ⁶⁴ Erwin Faul: Politikwissenschaft im westlichen Deutschland. 85. old
- ⁶⁵ Lásd például: Erwin Faul: Der moderne Machiavellismus. Köln/Berlin 1961.; Franz Nuscheler: Walter Bagehot und die englische Verfassungstheorie. Meisenheim 1969.; Martin Gräher: Demokratie und Repräsentation in der Englischen Revolution. Meisenheim 1973.; Klaus Landfried: Stefan George – Politik des Unpolitischen. Heidelberg 1975.; Günther Nonnenmacher: Theorie und Geschichte. Studien zu den politischen Ideen von James Harrington. Meisenheim 1977.
- ⁶⁶ Dolf Sternberger: Drei Wurzeln der Politik. Frankfurt 1982.
- ⁶⁷ Martin Greiffenhagen: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. München 1971.
- ⁶⁸ Bernard Willms: Die Antwort des Leviathan – Thomas Hobbes' politische Theorie. Neuwied 1970.; Der Weg des Leviathan. Die Hobbes-Forschung von 1968-1978. In: Der Staat. Beiheft 3. Berlin 1979.
- ⁶⁹ Kurt Lenk: Marx in der Wissenssoziologie. Neuwied 1972.; Theorien der Revolution. München 1973.; Volk und Staat. Strukturwandel politischer Ideologien im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1971.
- ⁷⁰ Iring Fetscher (Hrsg.): Neokonservative und „Neue Rechte“. München 1983. Richard Saage: Rückkehr zum starken Staat? Frankfurt 1983.
- ⁷¹ Vö. Udo Bembach: Bemerkungen zur politischen Theoriengeschichte. In: PVS 1981. 181. old.; valamint az ehhez kapcsolódó vitát a PVS 1981-es évfolyamában: Lothar Kramm: Vom Un-Sinn einer politischen Ideengeschichte.; Claus-E. Bärsch: Vom Sinn der politischen Ideengeschichte für das Studium.; Günther Nonnenmacher: Ideengeschichte zwischen Un-Sinn und Unmöglichkeit.
- ⁷² Werner Hoffmann: Ideengeschichte der sozialen Bewegungen. Berlin 1971.; Willfried Gottschalch/Freidrich Karrenberg/Franz Josef Stegmann: Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland. Hrsg. von Helga Grebing. München 1969.; Kurt Schilling: Geschichte der sozialen Ideen. Stuttgart 1966.; Gabor Kiss: Einführung in die soziologischen Theorien. Opladen 1972/73.; Reinhard Zippelius: Geschichte der Staatsideen. München 1976.
- ⁷³ Fenske/Mertens/Reihard/Rosen: Geschichte der politischen Ideen. Vom Homer bis zur Gegenwart. Königstein/Ts. 1981.; Ulrich Steinvorth: Stationen der politischen Theorie. Stuttgart 1981.
- ⁷⁴ Iring Fetscher/Herfried Münkler (Hrsg.): Pipers Handbuch der Politischen Ideen. Bd.3: Neuzeit: Von den Konfessionskriegen bis zur Aufklärung. München 1985.; Bd.4: Neuzeit: Von der französischen Revolution bis zum europäischen Nationalismus. München 1986.
- ⁷⁵ Joachim Ritter (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Philosophie. Basel 1971-től (ez idáig az első hat kötet).
- ⁷⁶ Otto Brunnert/Werner Conze/Reinhart Koselleck (Hrsg.): Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Stuttgart, 1972-től (eddig öt kötet).
- ⁷⁷ Pélldául: Michael Stolleis (Hrsg.): Staatsdenken im 17. und 18. Jahrhundert. Frankfurt 1977.; Horst Dreizel: Das Deutsche Staatsdenken in der Frühen Neuzeit. NPL 1971.
- ⁷⁸ Reinhard Koselleck: Kritik und Krise. Frankfurt 1973.; Hans Medick: Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Göttingen 1973.
- ⁷⁹ Vö. Zwi Batscha: Studien zur politischen Theorien des deutschen Frühliberalismus. Frankfurt 1981.
- ⁸⁰ Klaus Epstein: Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland. Der Ausgangspunkt: Die Herausforderung durch die Französische Revolution. 1770-1806. Frankfurt 1973.; Helga Grebing: Konservative gegen die Demokratie. Konservative Kritik an der Demokratie in der Bundesrepublik nach 1945. Frankfurt 1971.
- ⁸¹ Ernst Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1963.; Theorien über den Faschismus. Köln. 1967.
- ⁸² Gerhard A. Ritter: Die Arbeiterbewegung im Wilhelminischen Reich. Berlin 1959.; Deutsche Parteien von 1918. Köln 1973.; Susanne Müller: Bürgerfrieden und Klassenkampf. Düsseldorf

- 1974.; Dieter Groh: Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Frankfurt 1973.
- ⁸³ Joachim Ritter: Metaphisik und Politik. Studien zu Aristoteles und Hegel. Frankfurt 1969.
- ⁸⁴ Hans Blumenberg: Die Legitimität der Neuzeit. Frankfurt 1966.; Die Lesbarkeit der Welt. Frankfurt 1981.; Reinhard Brandt: Eigentums-theorien von Grotius bis Kant. Osnabrück 1974.; Gerd-Klaus Kaltenbrunner (Hrsg.): Rekonstruktion des Konservativismus. München 1974.; Die Notwendigkeit, Feinde zu haben. Freiburg 1980.; Günther Maluschke: Philosophische Grundlagen des demokratischen Verfassungsstaates. Freiburg 1982.
- ⁸⁵ Wilhelm Hennis: Politik und praktische Philosophie. Neuwied 1963.; Politik als praktische Wissenschaft. München 1968.
- ⁸⁶ Vö. Hermann Lübke: Politische Philosophie in Deutschland. Basel 1963.; Robert Spaemann: Zur Kritik der politischen Utopien. Stuttgart 1977.; Ernst Vollrath: Die Rekonstruktion der politischen Urteilskraft. Stuttgart 1977.; Otfried Höffe: Ethik und Politik. Frankfurt 1979.
- ⁸⁷ Vö. Peter Graf Kielmannsegg: Volkssouveränität. Eine Untersuchung der Bedingungen demokratischer Legitimität. Stuttgart 1977.; Nachdenken über die Demokratie. Stuttgart 1981.; Ulrich Matz: Politik und Gewalt. Freiburg 1975.
- ⁸⁸ Jürgen Habermas: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Frankfurt 1973.; Peter Graf Kielmannsegg (Hrsg.): Legitimationsprobleme politischer Systeme. PVS-Sonderheft 7. Opladen 1976.
- ⁸⁹ Willi Oelmüller: Transzendental-philosophische Normenbegründungen. Paderborn 1978.
- ⁹⁰ Jürgen Habermas: Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Neuwied 1962.; Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien. Neuwied 1963.; Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt 1981.
- ⁹¹ Például: Klaus Eder: Geschichte als Lernprozeß? Zur Pathogenese politischer Modernität in Deutschland. Frankfurt 1985.
- ⁹² Norbert Elias: Über den Prozeß der Zivilisation. Bern 1966. Engagement und Distanzierung. Frankfurt 1983.; Niklas Luhmann: Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Frankfurt 1980/81.
- ⁹³ Vö. Klaus von Beyme: Die Politische Theorien der Gegenwart. München 1966.; Iring Fetscher/Herfried Münkler (Hrsg.): Politikwissenschaft. Begriffe – Analysen – Theorie. Hamburg 1985.; Wilfried Röhrich/Wolf-Dieter Narr: Politik als Wissenschaft. Opladen 1986.
- ⁹⁴ Bernard Willms: Politische Ideengeschichte, Politikwissenschaft und Philosophie.
- ⁹⁵ Jürgen Gebhardt: Über das Studium der politischen Ideen in philosophisch-historischer Absicht. In: Bermbach (Hrsg.): Politische Theoriengeschichte. 126. old.
- ⁹⁶ Ugyanott, 156. old.
- ⁹⁷ Heide Gerstenberger: Materialistische Ansätze in der Analyse politischen Ideen. In: Bermbach (Hrsg.): Politische Theoriengeschichte. 161. old.
- ⁹⁸ Udo Bermbach: Bemerkungen zur politischen Theoriengeschichte.
- ⁹⁹ Niklas Luhmann: Staat und Politik. In: Bermbach (Hrsg.): Politische Theoriengeschichte.
- ¹⁰⁰ Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns. I. köt. 8. old.
- ¹⁰¹ Quentin Skinner (Hrsg.): The Return of Grand Theory in the Human Sciences. Cambridge 1985.

„Az európai egységes piac várható hatásai a KGST-országokra”

(NSZK–magyar szakértői megbeszélés)

A szakértői megbeszélésre intézetünk és a Friedrich–Ebert Alapítvány hagyományos együttműködésének keretében került sor, 1989. június 18. és 23. között, Bonnban és Brüsszelben. A magyar delegáció tagjai voltak: Szentés Tamás, Nyitrai Ferencné, Simon Judit (Társadalomtudományi Intézet), Láng László (Külügyi Intézet).

A téma aktualitását és kiemelkedő jelentőségét az az Európában zajló készülődés adja, amely a Közös Piac országainak 1992 végéig tervezett úgynevezett egységes belső piacát kívánja létrehozni. A tagországoknak a belső piac létrejöttével kapcsolatos problémákra, a változó feltételek kezelésére kell felkészülniük, a kívülálló országok számára pedig a várható helyzet, a hatások felmérése, illetve az alkalmazkodási stratégia kialakítása a sürgető feladat. Mindkét megközelítés számos politikai, társadalmi, gazdasági problémát vet fel, ennek megfelelően a tanácskozáson részt vevő delegációkban mindkét oldalon politológiával, világ gazdasági, külpolitikai és gazdasági kérdésekkel foglalkozó szakértők kaptak helyet. A téma tárgyalását már abban a bevezetőben elkezdtük, amelyet a rendezvény megnyitásként a német vendéglátókkal, köztük Wolfgang Roth képviselővel, az SDP parlamenti frakciójának vezetőjével folytattunk.

A két delegáció megbeszélésén a meg-

nyitó referátumot *Dr. Christoph Royen*, az ebenhauseni Tudomány és Politika Alapítvány politológusa tartotta. A két gazdasági integráció belső problémáit és együttműködési lehetőségeit vázolta, valamint az Európán belüli gazdasági és politikai együttműködési kérdéseket biztonságpolitikai folyamatokkal kapcsolta össze. A KGST történetének főbb állomásait elemezve megállapította, hogy – eltekintve más véleményekkel – a KGST mind gazdasági, mind politikai szempontból fontos a részt vevő országok számára is, de a többi európai országnak is érdeke ennek az integrációnak a fennmaradása és megújulása. Ennek lehetősége és módja persze sok bizonytalansági tényező függvénye. Az Európai Gazdasági Közösséggel kapcsolatban elmondta azt a véleményt, amelyet a következő napokon is többször hallhattunk, hogy a tagországok most minden erejüket a belső piac megerősítésére összpontosítják, valamint azokra a gazdasági kérdésekre, amelyek a már felvett dél-európai országokkal kapcsolatosak. Nem szándékoznak egyelőre újabb felvételekkel foglalkozni, még Ausztria belépési szándékával sem, annál is inkább, mert Ausztriát megelőzte kérelmével Törökország, amelynek felvételével kapcsolatban nagyon sok a fennmaradás. Az előadó szerint Magyarországnak a belátható jövőben sem tagságra, sem különleges elbánásra a Közös Piac részéről

nincs esélye, ezért Magyarországnak az EFTA-hoz való közeledését, esetleg belépését ajánlaná (ezt más tárgyalópartnereink nem javasolták), párhuzamosan Magyarország saját belső problémáinak megoldásával, valamint a KGST reformjára irányuló törekvésekkel.

A referátumot egy külpolitikai-világ-gazdasági szakember, *Dr. Bernhard May* (Német Külpolitikai Társaság) előadása követte a világ gazdaságban végbement változásokról és következményeiről. A világpolitikában a leszerelési folyamat folytatódott, a szocialista országok világméretű válságba kerültek, a fejlett tőkés országok közösségén belül strukturális átrendeződések következtek be. Ezek a strukturális átrendeződések elsősorban az USA relatív pozícióvesztését, Japán relatív előretörését jelentik, elsősorban gazdasági értelemben, valamint Európa pozícióinak megingását. Ennek felismeréseként a belső piac létrehozásának terve a Közös Piacon belül Nyugat-Európa öntudatnövekedésének, öntudata visszanyerésének tekinthető. Az egységes belső piac célja megátolni a további pozícióvesztéseket, illetve megfordítani a kedvezőtlen folyamatot. Az előadó felhívta azonban a figyelmet arra is, hogy az 1992–1993-as dátummal kapcsolatban az EGK körében sok illúzió él, ezeknek a várakozásoknak a belső piac a jelzett időben nem fog megfelelni, hiszen ez egy folyamat kezdetét jelenti csupán. Mindenesetre a belső piac létrejöttével az Európai Gazdasági Közösség szerepe és súlya Európa gazdaságában növekszik, míg a kívülálló országoké, köztük a KGST-tagállamoké is, csökkenni fog. A Közös Piac országai – saját piaci érdekeiknél fogva is – támogatják a kelet-európai reformtörekvéseket, de felhívta a figyelmet arra, hogy a konkrét pénzügyi segítséget megelőzően a fogadó országoknak ki kell építeniük, fogadóképes intézményeket és megfelelő intézkedéseket kell hozniuk, hogy a további hitelek ne a korábbi, túlhaladott gazdasági struktúra továbbélését

tegyék lehetővé. A kapcsolatok másik problémájának az EGK mezőgazdasági korlátozásait tartja, e téren lényeges javulásra – a belső piac védelme miatt – kevés esélyt lát. Magyarország és a Gazdasági Közösség viszonyában 2000-ig egyáltalán nem lát esélyt szorosabb szervezeti kapcsolatra, Magyarország esetleges tagságára. Ismeretes, hogy Magyarországnak rövid távon is szüksége lenne segítségre az EGK részéről, de erre is korlátozott a lehetőség, mivel az EGK-államok elsősorban a belső piac megvalósításával foglalkoznak.

Dr. Jochen Bethkenhagen a Német Gazdaságkutató Intézetet (Nyugat-Berlin) képviselte a beszélgetésen. Előadásában részben az EGK–KGST kapcsolatokkal, részben pedig a belnémet kapcsolatokkal foglalkozott részletesen. A belső piac létrejöttével – amellyel kapcsolatban szerint is túl sok az illúzió – az EGK-n kívüli országok pozíciója rosszabbodni fog, de nemcsak az európai országoké. Néhány adatot és következtetést idézett egy tanulmányból, amely a KGST-országok és a délkelet-ázsiai „négy tigris”-ként emlegetett országok (Tajvan, Hongkong, Szingapúr és Dél-Korea) lehetőségeit vizsgálta a Közös Piaccaal folytatott kereskedelmük és gazdasági kapcsolataik szempontjából. Az NSZK importjában a „négy tigris” részaránya az elmúlt 15 évben ugrásszerűen nőtt, megduplázódott, míg a KGST-országok részesedése korábbi részesedésükhöz képest egyharmaddal csökkent. Az ázsiai országokból elsősorban a ruházati, a bőr- és az elektrotechnikai cikkek, valamint az irodagépek importja növekedett, míg a KGST-országok részesedése például az NSZK gépipari importjában a korábbi 1 százalékról 0,7 százalékra, az irodagép-importban 0,6 százalékra esett vissza. A „tigrisek” sikerét az említett tanulmány elsősorban a nagy összegű tőkeberuházással és az alkalmazott vezetési, menedzselési módszerekkel magyarázza. A KGST-országokat az EGK-val folytatott kereskedelemben az

előadó szerint részben saját adósságproblémájuk, részben az EGK részéről alkalmazott korlátozások, kontingensek hátráltatják. Az EGK részéről indokoltnak és szükségszerűnek tartja a korlátozások leépítését, a diszkrimináció megszüntetését, saját piaci érdekeiknél fogva is.

Az előadó részletesen foglalkozott a két német állam úgynevezett belnémet kereskedelmével, abból a megfontolásból, hogy ennek kapcsán elhangzik az a vélemény, hogy az NDK ezen a kapcsolaton keresztül bejutott az EGK-ba. Bethkenhagen adatokkal igyekezett bizonyítani, hogy a fenti érvelést megalapozatlannak tartja. Szerinte a belnémet kapcsolatok szerepe az NDK-val kapcsolatban túlértékelt, így a burkolt EGK-tagság feltételezése nem tartható.

dr. Klaus Bolz, a hamburgi Gazdaságkutató Intézet szakértője referátumában közgazdasági kérdésekre koncentrált. Az EGK belső piaca kihívást jelent a szocialista országok számára is, amelyre – ő úgy látja – ma a KGST mint integráció nem tud válaszolni. Véleménye szerint a KGST monolitikus karakterű, nem monolitikus struktúrával, és ez a tény gátolja az egységes fellépést, illetve felkészülést az 1992-es kihívásra. Az egyes szocialista országok önállóan, egymástól függetlenül fordulnak az EGK felé, ezt az egyes országokkal már megkötött, illetve folyamatban levő megállapodások igazolják. Az EGK-belpiacsal kapcsolatban az egész világ gazdaságban bizonyos félelmek és különböző reagálások tapasztalhatók. Könnyebben megoldhatónak látszik a probléma az olyan gazdaságilag erős országok számára, mint az USA és Japán, hiszen ők saját belső korlátozásokkal válaszolhatnak az EGK gazdaságpolitikájára, illetve tőkével, beruházásokkal máris nagyon intenzíven próbálják megvetni lábukat az európai szintéren. Egyik út sem járható a szocialista országok számára. A belső piacra kerülést akadályozó kontingensek megszüntetésére rövid távon nem lehet számítani, sőt, esetleg to-

vábbi szigorítások is várhatók, az EGK-ban részt vevő dél-európai országok nyomására. Azt is látni kell, hogy a jelenlegi világgazdasági helyzetben a KGST-országok és az EGK gazdasági kapcsolatainak intenzívebbé tétele sokkal fontosabb a kis szocialista országoknak, mint a Közös Piac tagországainak. Némileg kivételt jelent az NSZK; részben saját piaci érdekei, részben az NDK-hoz való viszonya ösztönzi a kapcsolatok keresésére. Az előadó szorgalmazni való, jelentős lépésnek tartotta a szabványok egységesítését, amely egyúttal alap is a további együttműködés-bővítéshez, vagyis az európai szabványharmonizálásba. Kelet-Európának is be kell kapcsolódnia. Ez jelentős mind a technikai színvonal, mind a rugalmasabb kereskedelem, mind a közös vállalatok szempontjából.

Dr. Peter Danilow, a bonni Politikatudományi Társaság politológusa néhány kételyét is megfogalmazta a formálódó belső piaccal kapcsolatban. Nevezetesen azt, hogy az integrációs szintekkel kapcsolatban eltérő törekvései vannak például Nagy-Britanniának és az egyes európai országoknak, és szerinte sok kisebb ország számára a belső piac elsősorban az NSZK piacára való könnyebb bejutást jelenti. Feltételezése szerint a pénzügyi kérdések megoldása – mint például az európai valuta és az egységes pénzügyi rendszer magvalósítása – több nehézségbe fog ütközni, mint azt valószínűsítik. Az előadó például Ausztriának az EGK-hoz való csatlakozását nem látja olyan reménytelennek, mint ahogy sokan vélekednek, természetesen csak egy hosszú, nehézkes folyamat eredményeként jöhet létre a csatlakozás.

A kerekasztal-megbeszélésen az egyes referátumokat élénk vita követte, amelyben az egyes kérdésekről elhangzottak a magyar vélemények is. A vitában nagy hangsúlyt kapott az Európán belüli gazdasági-politikai kapcsolatok módosulásának, átrendeződésének útja, egy egységebb Közép-Európa kialakulásának lehe-

tősege és szükségessége, ennek hatása az összeurópai kapcsolatokra, valamint a közös Európai Ház problémaköre. *A résztvevők jelentősnek ítélték, hogy az Európai Ház mindenki számára hozzáférhető, sőt komfortos legyen, létrejöttének fontos eleme az EGK-KGST kapcsolatok formálódása.* Magyar állásfoglalásként elhangzott, mennyire fontos saját utunk megtalálása az Európai Házba. Szóba került Magyarország „hid szerepe” a gazdasági kapcsolatok építésében, amelynek fontos lépése lehet Szovjetunióval folytatott bilaterális gazdasági kapcsolataink konvertibilisé tétele, akkor is, ha ez átmeneti veszteségeket jelent számunkra.

A bonni kerekasztal-megbeszélést jól egészítette ki látogatásunk a Gazdasági Minisztériumban Dr. Klaus Winkel tanácsosnál, aki államhivatalnokként a belső piac kiépítésének résztvevője. Így néhány gyakorlati kérdésben nyújtott hasznos információkat. Kitért például az adópolitikai eltérésre az egyes országok között. Elmondta, hogy a jelenlegi javaslat a közös adókulcs-sávra 14–20 százalék az általános forgalmi adóra vonatkozóan. Ezt a sávot az USA példája nyomán javasolják, mivel ott az egyes tagországok közötti maximális adókulcs-eltérés 5 százalék. Megtudtuk azt is, hogy a belső piacra vonatkozó előírásokat tartalmazó úgynevezett Fehér Könyvben rögzített mintegy 300 célkitűzésnek nagyjából a felét valósították meg eddig, tehát érthető, hogy mind a Közös Piac, mind a tagországok intézményeinek figyelmét és energiáját elsősorban a soron levő problémák megoldása köti le.

A magyar delegáció brüsszeli programja az addigi megbeszélések folytatásaként a Gazdasági Közösség feladataival, véleményével és állásfoglalásával ismertette meg a résztvevőket. A programot a Friedrich-Ebert Alapítvány brüsszeli irodája szervezte. Az iroda alapvető funkciója, hogy tájékoztató irodaként működjön Bonn és az Európai Gazdasági Bizottság között, amelynek különböző találkozóik,

információs szemináriumok és rendezvénysorozatok szervezésével tesz eleget. Az iroda vezetője, *Hermann Bünz*, tájékoztatást nyújtott a magyar delegációnak az EGK brüsszeli szerveiről (az Európai Törvényszék, az Európa Parlament, az Európai Közösség Központi Bizottsága), tevékenységéről, létszámáról.

Ezt követően látogatást tettünk az EGK-Bizottságban a kelet-európai együttműködési részleg vezetőjénél, *Maslennél* és munkatársánál, *Coll i Carbónál*, ahol a kapcsolatok jelenlegi állásáról és jövőbeni lehetőségeiről kaptunk információkat. A több évtizedes, nagyon laza kapcsolatok után a szocialista országok élénken fordulnak az EGK felé. Az első szerződést (eltekinthetve Románia 1973-ban kötött megállapodásától) az EGK Magyarországgal kötötte a kereskedelmi és kooperációs együttműködésről és a kereskedelmi korlátozások 1995-ig történő megszüntetéséről. Az EGK-Bizottság részéről javasolt együttműködés formái például üzletemberek meghívása (magyar részről a Gazdasági Kamara közreműködésével), az EGK részvétele a menedzserképzésben, az egyetemi hallgatók cseréjében, a nyelvtanulás elősegítésében.

Az EGK következő szerződő partnere Csehszlovákia volt, azóta tárgyalások folynak Lengyelországgal és Bulgáriával a kapcsolatok felvételéről. A Szovjetunióval júliusban kezdődtek a tárgyalások, erős érdekeltség tapasztalható az EGK oldaláról is, a gazdasági kapcsolatokon túlmenően számos más területen, mint például a nukleáris biztonság, az információáramlás, a szállítások, a nukleáris kutatások területén.

A kelet-európai országok kezelése, a tárgyalások és megállapodások körülményei az egyes országok sajátosságaitól is függenek, jelentős tényező lehet a tárgyalások során a GATT-tagság megléte vagy hiánya. Magyarország és a Közös Piac viszonyáról megerősítve hallhattuk azt a véleményt, hogy a társulási viszony kialakítására nagyon elenyészőek a lehetősé-

gek és esélyek. Ausztria felvételi esélyeit is csekélynek tartják a belátható jövőben, holott Ausztria az EGK-hoz fűződő viszony szempontjából sokkal kedvezőbb paraméterekkel rendelkezik hazánknál.

A Bizottságban folytatott beszélgetéseink sorában nagyon hasznos, informatív beszélgetést folytattunk a magyar származású *György von Osváth*-tal, aki az EGK-Bizottság Ipari Igazgatóságának osztályvezetője. A belső piac létrehozását megalapozó Fehér Könyvben összefoglalt 300 irányelvre alapozva lehetőséget lát arra, hogy a törekvések sikeresek legyenek. Természetesen ez az egyes irányelvek esetében hosszú, egyeztető munkát igényel, de szerinte megvalósítható, abban a szellemben, hogy 1992. december 31. csak a valóban egységessé váló belső piac működésének kezdete. Fontosnak tartja a normák, a szabályok egységesítését, amelyhez a EGK-n kívüli országoknak érdemes alkalmazkodniuk. A közösség ebben a kérdésben hajlandó kétoldalú kapcsolatokra lépni az egyes országokkal, amelyek során segíti az alkalmazkodást. Természetesen a szabványegységesítés a jelenlegi szakaszban az úgynevezett lényegi követelmények (essential requirements) elfogadását, jogi keretekbe foglalását jelenti, ehhez 1992 végéig nem társulhat egységes árumozgás, hiszen addig csak az alapfeltételek teremthetnek meg, a többi irányelvhez hasonlóan.

A világgazdaság szereplőinek a belső piaci tervekkel kapcsolatos alkalmazkodási kísérleteként kiemelte az amerikai, japán és más távol-keleti cégek európai piacra való törekvését, az európai cégek felvásárlását nagy beruházások útján.

Magyarország számára az együttműködés fokozása és az alkalmazkodási folyamat elősegítése érdekében elsősorban a termelési kooperációkra törekvést, a közös vállalatok előmozdítását tartja fontosnak, és lát is rá reális lehetőséget.

Az EGK-Bizottság több más munkatársával is alkalmunk volt megismerkedni.

Brüsszeli tartózkodásunk második napján konzultáltunk az Európai Politi-

kai Tanulmányok Központjában (CEPS) a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó jogásszal, *Wolfgang Heisenberggel*. Az 1982-ben alapított intézet tevékenysége számunkra is figyelemre méltó, például a makroökonómiai és pénzügyi elemzésekkel foglalkozó csoporté.

A brüsszeli látogatást követően programunk Kölnben folytatódott, a Német Gazdaság Házában a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó részleg vezetőjével, *Jörg Beyfuss*-szal és a Német Ipari Szövetség Kelet-Európa Bizottságának munkatársával, *Frau Ludwiggal* beszélgettünk a kelet-nyugati együttműködés kérdéseiről és az európai belső piacról. Az európai belső piac kiépítése már napjainkban is beruházási hullámot indított el, amely az NSZK iparvállalatai számára nagy lehetőség. A beruházások többsége az EGK területén történik, például Spanyolországban. Bár elsősorban a belső területek felé áramlik a tőke, de a Közös Piacon kívüli országok felé is fordulnak német beruházók, Magyarország ebből a szempontból fokozódó érdeklődésre számíthat, a jónak minősített társasági törvény következményeként is. Üdvözlük azokat a magyar törekvéseket, amelyek egyes szocialista országokkal folytatott gazdasági kapcsolataink konvertibilis elszámolására irányulnak, ez az NSZK-magyar közös vállalatok számára is kedvező lehetőségeket teremtene további piacokra (elsősorban a szovjet piacra) való bekerüléshez. A közös vállalatok megvalósulásának gyakorlatát, Magyarországon (ha nem is problémamentes) mindenesetre kedvezőbbnek ítélték a többi szocialista ország gyakorlatánál. A közös vállalatok további erősítését az EGK-hoz való kapcsolódás szempontjából is döntő jelentőségűnek tartják, ugyanis amíg a jelenlegi kereskedelmi gyakorlat a termékek kereskedelmét korlátozza, addig a tőke áramlását kell ösztönözni és előmozdítani.

A konferenciát mind tartalmi, mind szervezési szempontból színvonalasnak, hasznosnak ítéltük.

Simon Judit

Előadás az NSZK pártstruktúrájának új vonásairól

1989. július 27-én az Intézet felkérésére *Gösta Thiemer*, a Konrad Adenauer Stiftung osztályvezetője tartott előadást az NSZK-beli pártspektrumban bekövetkezett változásokról.

Az előadás aktualitásául az 1989. júniusi Európa Parlament-i választások és azok meglepő eredményei – mindenekelőtt a szélsőjobb oldali republikánusok előretörése – szolgáltak. Az itt mutatkozó új tendenciák azonban már megfigyelhetők voltak a januári nyugat-bérlini képviselőházi választásokon, valamint a Hessen tartományi helyhatósági választásokon is.

A pártspektrumban bekövetkezett változások három jellemzőjét az előadó a következőkben jelölte meg: 1. a CDU-nak mint kormánypártnak a jelentős vesztesége; 2. a kormányzópárt vesztesége a korábbi választásoktól eltérően nem növelték automatikusan az SPD erejét; 3. a republikánusok szenzációs győzelmei. Mindez arra utal, hogy a választók számára nem magától értetődő többé a CDU–SPD alternatíva, s hogy ennek következtében a pártrendszer a pluralizmus irányába fejlődik. Már ezt jelezte a Zöldek sikere is, most pedig a republikánusok erősítették meg ezt a trendet. A választóknak mintegy egyötöde változtatja meg szavazásról szavazásra a pártállását, s a szociális miliő sem játszik már olyan nagy szerepet, mint korábban: a munkások nem feltétlenül választják az SPD-t, a katolikusok pedig nem automatikusan szavaznak a CDU-ra. Mindezek mögött

az előadó egy sajátos demokratizálódási folyamatot lát meghúzódni, amelynek közelebbi értelmezése még hátravan, mindenesetre jellemzői közé tartozik a pártokkal és általában a politikával szembeni türelmetlenség, az Észak–Dél közötti NSZK-beli problematika, a politikai kultúrának a tömegkommunikáción és a politika érzékelésén keresztül lemérhető változása stb.

Az előadó ezután a republikánus előretörés politikai jelentőségét és okait elemezte. A kérdés dramatizálásával szemben inkább a befolyásoló tényezőket vette sorra. Így többek között azt, hogy délen, azaz Bajorországban és Baden-Württembergben mindig is több jobboldali radikális elem volt, mint északon, s hogy ez csak most jött elő, annak az az oka, hogy korábban Franz Josef Strauss a maga radikális politikai szókimondásával a CSU-hoz tudta kötni ezeket az elemeket, míg most a jobboldali radikális Franz Schönhuber személyében saját szóvivőre akadtak. Berlinben és Frankfurtban viszont a lakáshelyzet, a külföldiek növekvő száma élezte ki a politikával szembeni elégedetlenséget, annál is inkább, mert a külföldiek sokszor sikeres konkurensként léptek fel a lakás- és munkaerőpiacon a helyi lakossággal szemben. Végül, általánosabb okként hangsúlyozta, hogy a mai politika sikerei hamar „elfogyasztódnak”, s így a nehezen átlátható helyzetekben könnyű negatív következtetésre jutni, s akár tiltakozásul is – különösen a kisemberek – könnyen választják – a politika

idegesség kifejeződéseként – a szélsőséges republikánusokat. Majd így folytatta: ismert történelmi okokból hosszú időn keresztül az NSZK számított az egyetlen olyan nyugati nemzetnek, ahol gyanúval kezeltek minden radikális jobboldali jelenséget, s ez most szükségképpen tanácsalanná tette a politikát és a politikusokat.

Ugyanakkor az új helyzet tág teret enged a jövőbeli koalíciós spekulációknak. Az előadó szerint a következő variációk lehetségesek 1990-re:

1. „vörös-zöld” (SPD-Zöldek) kormányzat (bár az előadó szerint ez kevésbé valószínű);

2. „vörös-sárga-zöld” (SPD-FDP-Zöldek) kormányzat (ez az úgynevezett „közlekedési lámpa”-variáció);

3. „sárga-fekete” (FDP-CDU/CSU) kormányzat, ehhez azonban a korábbi SPD-CDU polarizálódásnak kellene megerősödni;

4. CDU-Republikánusok-FDP kormányzat. Ennek nagy ellentábora van a CDU-n belül, bár a tények – a választási eredmények – normatív ereje (ahogyan másfelől a Zöldeket is elfogadtatta) a Republikánusok elfogadtatásához is elvezethet;

5. CDU-SPD kormányzat, mint felújít-

tott klasszikus Nagy Koalíció; abban az esetben, ha mindkét párt 40 százalék alá esne vissza.

Az előadó szerint az utóbbi tűnik a legvalószínűbbnek, amely egyúttal a mérsékelt középnek a radikálisok elleni felsorakozását is jelentené.

Végül, az előadó utalt a társadalomtudományi vitáknak a választók „választóbá” válására vonatkozó okkeresésére. Ezekben a vitákban a legtöbbet említett okok: az értékváltozás, a felerősödő társadalmi változás és a vele együtt járó tradicionális kötődések fellazulása, a tömegtájékoztatási eszközök befolyása, amely átdimenzionálja a politikáról való gondolkodást és éles kontrasztot teremt a tv által közvetített és a közvetlenül tapasztalható realitás között; a politikusokkal kapcsolatos elképzelések skizofrén jellege: egyrészt kitűnő tulajdonságokkal kell rendelkeznie, másrészt messze az átlag alatti fizetést érdemelne. A kancellárnak eszerint az állam első és legjobb emberének kell lennie, másrészt fellépésében a szomszéd úrhoz kell hasonlítania. Mindezek következtében a választók fejében békés egymás mellett élésben élnek együtt a különböző, egymással összeegyeztethetetlen és egymást kizáró célok.

Az előadást élénk eszmecsere követte.

H.I.

ÚJ KIADVÁNYUNK

Sziprulisz Ildikó
TECHNIKAI FEJLŐDÉS, MUNKAFOLYAMAT,
TÁRSADALOM
(Történelmi vázlat a 19–20. század kapitalizmusáról)

84 oldal

ára: 40,- Ft

Híradás disszertációvédeésekről

FÜLE ISTVÁN: A KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JELENLEGI FORMÁI című kandidátusi disszertációjáról

A kandidátusi értekezés vitájára 1989. június 8-án az SZKP KB társadalomtudományi Akadémiáján került sor Moszkvában. A disszertáció készítőjének munkáját V. V. Goloszov, a közgazdaság-tudományok doktora, professzor segítette.

Aligha szorul bizonyításra, hogy az értekezés témája a nemzetközi viszonyok globális normalizálódása időszakában, amelyet elsősorban a szovjet társadalom gyökeres átalakításának szándéka váltott ki, rendkívül aktuális. A Mihail Gorbacsovtól származtatott „közös európai ház” gondolata és az ennek jegyében született nagy horderejű határozatok és intézkedések nem hagyhatták érintetlenül az együttélés legfontosabb területét, a gazdaságot sem. Sőt, annak ellenére, hogy a „peresztrojka” hatása eddig legkevésbé a gazdaság területén érződik, a legnagyobb és az együttélés több színterére is legmélyebb hatást gyakorló tényező éppen a gazdaság.

A Kelet és Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok továbbfejlesztésének objektív szükségszerűsége a termelőerőknek a tudományos-technikai haladás eredményein alapuló gyors fejlődésével kapcsolatos. A 20. század második felében a termelés internacionalizálódásában minőségileg új szakasz zajlik le. Eközben egyre jobban erősödik az országok egymásrautaltsága, a kölcsönös adaptáció igénye.

A hagyományos értelemben vett kereskedelmi együttműködés már nem elégíti ki a legfejlettebb országok igényeit. A termelőerők fejlődése és a nemzetközi munkamegosztás elmélyülése az együttműködés új formáinak feltárását kényszeríti ki.

Ezek szerint a folyamatok a fejlett kapitalista országokban az 1950–1960-as években bontakoztak ki. Részben hasonló folyamatoknak lehettünk tanúi egyes szocialista országokban is. Az 1970–1980-as években pedig fejlődésnek indult a kapitalista és a szocialista országok közötti kapcsolatok kiépítése is. Az újabb formák keretei között megvalósuló együttműködés lehetővé teszi, hogy jobban kihasználjuk a nemzetközi munkamegosztásban rejlő lehetőségeket, hogy szilárd alapokra helyezzük a tartós és kiegyensúlyozott gazdasági kapcsolatokat, hogy jobban feltárjuk a szocialista országok gazdaságában rejlő tartalékokat. Az együttműködés új formáinak elterjesztése segíti az egyes szocialista országok népgazdasági feladatainak gyorsabb ütemű megoldását és egyben alapjául szolgálhat a KGST keretében folyó együttműködés további elmélyítésének is.

Természetesen az együttműködés új formái a szocialista országokban sok olyan bonyolult problémát is felvetnek, amelyek a tulajdonviszonyokat, az áru-pénz viszonyokat, az elosztási viszonyo-

kat és a gazdaság irányításának eddigi rendszerét is érintik. Ezzel egyidejűleg választ kell adni sok olyan kérdésre is, amelyek a mindennapi gyakorlat folyamán az ideológiai és a társadalmi-politikai élet területén felmerülnek. Mindezt vállalni kell a békés egymás mellett élés, a leszerelés és a globális problémák megoldása érdekében. Mindig az adott időszak által megkövetelt módszereket kell alkalmazni a problémák megoldására – foglal állást a disszertáció szerzője az értekezés bevezetőjében.

A szerző célul tűzte ki azon folyamatok feltárását, amelyek elméletileg és gyakorlatilag meghatározzák a kelet–nyugati kapcsolatok helyzetét és azok formáinak alakulását. Ebből kiindulva mutatja be az együttműködés különböző formáinak jelentőségét, helyét és szerepét a kölcsönös kapcsolatok erősítésében. Ezen túlmenően igyekszik feltárni azokat a nehézségeket, amelyek fékezik a fejlődést, és rámutat a korlátozó tényezők feloldásának lehetőségére is. A konkrét vizsgálat és elemzés tárgyát Magyarország ez irányú tapasztalatai szolgálnak.

A disszertáció *I. fejezetében* a szerző az európai szocialista országoknak a fejlett kapitalista országokkal való kapcsolatait vizsgálja. Megállapítja, hogy a szocialista országok nem zárkoznak be, nemcsak a kapitalizmussal folytatott verseny miatt, hanem a társadalmi fejlődésben vállalt szerepük miatt sem. Az SZKP XXVII. kongresszusán megfogalmazott tézissel együtt vallja, hogy a jelenlegi fejlődésre jellemző a világ államai közötti együttműködésre irányuló növekvő tendencia, amelynek eredményeként kialakul egy ellentmondásos, de kölcsönösen függő, összességében egységes világ. A két társadalmi rendszer, a két piac között bővülnek és gazdagodnak a rendszerközi viszonyok, amelyek jelenleg átfogják nemcsak a kereskedelmet, de a nemzetközi termelési együttműködést, a tudományos-technikai, a hitel- és pénzügyi kapcsolatokat is. Az internacionalizálódás

folyamata jelenleg átfogja az egész világot, kihat minden országra. Erre az emberiség akarva-akaratlanul rákényszerül a globális problémák megoldása érdekében.

A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok elemzése körében a szerző rámutat arra, hogy az egyszerű kereskedelmi forgalmazás, amely alapvetően a szocialista országokból való nyersanyag- és élelmiszer-szállításokra épül, nem szolgálhat a fejlődést dinamizáló tényezőként. A továbbfejlődést olyan formákban látja, mint az utóbbi időben elterjedőben levő ipari kooperáció és a legszorosabb együttműködést biztosító közös vállalatok kialakítása. Az ipari kooperáció keretében kiemelt szerepet töltenek be a kompenzációs ügyletek, amelyek a tőkeszegény európai szocialista országok számára is lehetőséget nyújtanak a technológiai fejlődéshez. E cél eléréséhez hozzásegíti a szocialista országokat a kapitalista országokkal való tudományos-technikai együttműködés kiszélesítése, a pénzügyi kapcsolatokban rejlő lehetőségek ésszerű kihasználása is.

A disszertáció *II. fejezetében* a szerző a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok alapvető formáit Magyarország tapasztalatain keresztül elemzi. Megállapítja, hogy a kereskedelmi kapcsolatok területén még sok eddig ki nem használt lehetőség van. A kompenzációs ügyletek lehetővé teszik az export további bővítését. A szerző nem hallgatja el azokat a körülményeket sem, amelyek csökkentik a kapitalista partnerek érdeklődését a magyarországi kooperációk iránt. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak: a magyar fájlagos anyag- és energiafelhasználás, az alacsony munkatermelékenység, a rendkívül bonyolult gazdasági kapcsolatok, a forint konvertibilitásának hiánya stb. Az export bővítését továbbá olyan tényezők is nehezítik, mint a termékek többségének nem kielégítő minősége vagy az előállítás magas költsége. Mindennek következtében nincs elég fejlesztési forrás a termelés

korszerűsítésére, magas színvonalú termelő berendezések beszerzésére.

Ebből a helyzetből való kiút lehetőségét a szerző a versenyképes ágazatok kialakításában, a hagyományosan élenjáró ágazatok megújításában látja. A siker elsősorban Magyarországnak a nemzetközi integrációba való bekapcsolódásától függ. Ehhez pedig legrealisabban a közös vállalatok kialakításán keresztül juthatunk el. Ezáltal válik számunkra lehetővé, hogy hozzájussunk fejlettebb technológiákhoz, hogy emeljük a magyar gazdaság exportképességének színvonalát. A továbbiakban a szerző elemzi a közös vállalatok kialakításának eddigi folyamatát, működésük tapasztalatait, valamint Magyarország pénzügyi helyzetének alakulását.

Az értekezés vitájában Ny. A. Zotova, a közgazdaság-tudományok doktora, az SZKP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiájának professzora, az értekezés hivatalos bírálója kiemelte a dolgozat aktualitását és hasznosságát

nemcsak Magyarország és a Szovjetunió, hanem a többi szocialista ország számára is. Farkasdi Sándor, a közgazdaság-tudományok kandidátusa, a Szocialista Világrendszer Nemzetközi Gazdasági Kutató Intézetének főmunkatársa, az értekezés másik bírálója az eredmények hangsúlyozása mellett felhívta a figyelmet a kelet-nyugati kapcsolatok további rendszeres vizsgálatának, az eredmények nemzetközi értékelésének és közzétételének szükségességére. Az értekezés vitájában az opponenseken kívül hat személy tett fel kérdéseket és nyilvánított véleményt. Írásos véleményt nyújtott be az I. Sz. Sirajev vezette Szocialista Világrendszer Nemzetközi Gazdasági Kutató Intézete. A kérdésekre és megjegyzésekre a disszertáció szerzője kielégítő válaszokat adott. A tudományos tanács 16 igen és 1 nem szavazattal odaítélte Füle Istvánnak a „közgazdaság-tudományok kandidátusa” fokozatot.

Czár Menyhért

KUNSZT MÁRTA: Az 1944–1947-es MAGYARORSZÁGI FORRADALMI FOLYAMAT ÉRTÉKELÉSE AZ ORSZÁG BALOLDALI PÁRTJAI ÁLTAL című kandidátus disszertációjáról

A kandidátusi értekezés vitájára 1989. június 29-én került sor Moszkvában, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján. A téma tudományos vezetője J. N. Csubarov, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának docense, opponensei: B. M. Merin, a történettudományok doktora, és Tóth István, a történettudományok kandidátusa voltak.

A disszertáció elemzi a baloldali pártok, egyes kiemelkedő személyiségeknek nézetrendszerét a demokráciával, a kialakulóban levő új társadalmi berendezésekkel kapcsolatban. A munka közepontjában a Magyar Kommunista Párt felfogása áll, s ennek tükrében vizsgálja a szerző, hogy a párt vezetői miként viszo-

nyulnak a másik két baloldali párt demokráciáról vallott nézeteihez.

A szerző az 1947-es esztendőt a demokratikus társadalomátalakulási folyamat egyik belső szakaszhatárának tekinti. Megítélése szerint 1944 és 1947 között olyan kedvező világpolitikai helyzet alakult ki, melyben az egyes országok belső fejlődési törvényszerűségei, a társadalmi fejlődés útjairól alkotott elképzelések összhangban voltak a nagyhatalmak egymás közti politikai kapcsolataiban kialakított elképzelésekkel. Ez azonban a békeszerződés aláírását követően megváltozott, s a kommunista pártok kapcsolatában is jelentős módosulás következett be a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megalakulásával.

A nemzetközi helyzet alakulásának fokozott figyelembevételét azért is indokoltnak véli, mivel az MKP stratégiai irányvonalának meghatározásakor maga is elsősorban a nemzetközi erőviszonyokból indul ki. A népi demokratikus út választását valamennyi kommunista politikus egyértelműen külső politikai körülményekre vezette vissza, így logikus, hogy ezek lényeges változásával alapvetően változott a kommunisták felfogása a belső építéssel kapcsolatos kérdésekben is.

Az MKP ideológiai tevékenységét meghatározó személyiségek munkáit tanulmányozva, s a pártban lezajlott eszmecseréket elemezve a szerző kimutatja, hogy a magyar kommunisták felfogásában a demokrácia mint politikai fogalom a polgársághoz kötődött, s így szemben állt a szocializmussal. Ennek következtében a népi demokráciát is csak átmeneti harci terepnek fogták fel, melynek az a funkciója, hogy a polgári, kispolgári elemek hatalomból való kiszorításának eszköze legyen.

Ugyanebben a történelmi periódusban viszont a baloldali szövetséges pártok és a radikális parasztság leghaladóbb képviselői elemzéseikben, s politikájukban is, eljutottak ahhoz a felismeréshez, hogy képesek vállalni a szocialista társadalom építését, amennyiben megtalálják benne a saját szerepüket. Új történelmi szituáció alakult tehát ki, amelyben nemcsak a hatalom megragadásának lehetősége és esélye körvonalazódott, hanem az új társadalom demokratikus berendezkedésének is megvoltak a leglényegesebb pillérei.

Ezt a történelmi újdonságot a magyar kommunisták nem ismerték fel, s ennek gyökere egyértelműen dogmatista társadalomszemléletükben keresendő. Ennek következtében – mutatja be a szerző – az a téves nézet alakult ki körükben, hogy szabadon választhatnak a demokratikus eszközök és a Szovjetunióban már kitapasztalt proletárdiktatúra alkalmazása között.

E téves felfogás további következménye, hogy a belső demokratikus társadalmi átalakulás erőviszonyainak csupán politikai szempontú vizsgálata történt meg, a valóban komoly elméleti elemzés elmaradt. Az elméleti munka hiányossága – a helyes szövetségi és gazdaságpolitika ellenére – vezetett oda, hogy a kommunista párt a világpolitikai változások hatására az addigi helyes útját felváltotta egy, a társadalom számára idegen politikai gyakorlattal, s ezzel leszűkítette saját társadalmi tömegbázisát és veszélybe sodorta magát a célt is, amit el akart érni – állapítja meg a szerző.

Összefoglalójában a disszertáns kiemeli, hogy a magyar társadalom előtt nem állt választási lehetőség 1944–1947-ben. A kommunisták megalapozatlanul gondolták azt, hogy dönthetnek: a szocializmushoz vezető lassú, demokratikus úton, vagy a fájdalmasabb, de gyorsabb és általuk hatékonyabbnak vélt úton haladjanak-e? Adott volt – a kispolgári és paraszti elemekkel karöltve – a szocializmus demokratikus eszközökkel való megteremtésének lehetősége. E társadalmi rétegeknek volt olyan politikai tömegbázisuk és szervezettségük, hogy érdemben nélkülük nem lehetett politizálni. Erre gyakorlatilag nem is volt szükség, mivel e rétegek legjobbjai ténylegesen felvállalták a szocialista alternatívát. A kommunista párt viszont nem ismerte fel az objektíven kialakult történelmi helyzetet, s bár ez az adott periódusban még csak eszmei zűrzavarhoz vezetett, a későbbiekben súlyos nemzeti katasztrófát idézett elő.

A szerző véleménye szerint az 1944 és 1947 közötti történelmi periódusban a hatalom megragadásának és birtoklásának kérdése egészen új konstellációban jelent meg a közép-európai régióban, nevezetesen, hogy a munkásosztály az általa kialakítandó államhatalomba miképpen integrálja a parasztság és a kispolgárság jelentős együttműködésre kész tömegeit és pártjait.

Ennek a kérdésnek a felismerése akkor sem történt meg, s megoldatlansága azóta is állandóan a társadalmi mozgások középpontjába helyezi a problémát a régióban.

Az értekezés vitájában az opponensek és más hozzászólók is kiemelték a témával választott kérdéskör aktualitását, bonyolultságát, valamint azt, hogy az értekezésben is tárgyalt nézetekkel és személyiségekkel kapcsolatban viták alakultak ki és máig ható előítéletek is élnek. Egyértelműen pozitívan fogadták a dolgozat következtetéseit, általános volt a vélemény, hogy a munka értékes hozzájárulás ahhoz az elméleti-történeti tevékenységhez, amely az elkövetett hibák gyökereinek és az úttévesztés mibenlétének feltárását szolgálja. A disszertáció külön érdemként emelték ki többen az archívumi forrásanyagok, korabeli sajtótermékek széles körű használatát, tudományos elemzését, és azt, hogy a szerző jó néhány olyan beidégződést és sablont próbál feloldani, amelyek nemcsak a pártoknál jelennek meg, de az adott témával foglalkozó kutatóknál is.

A szovjet véleményezők úgy ítélték meg, hogy a munkában nem kellően tisztázott a kommunista párt hivatalos vezetésének álláspontja, és néhány esetben leegyszerűsítettnek találta a szerző megállapításait a magyar társadalmi-gazdasági fejlettségről. A magyar opponens, *Tóth István* vitatta a disszertánsnak a hatalom megragadásáról és a kispolgári-paraszti tömegek integrálásáról vallott nézetét, valamint erőltetettnek érezte az 1946-os magyarországi helyzetnek a NEP-pel való összevetését.

Az értekezéssel kapcsolatban pozitív írásos véleményt nyújtott be a Szovjet Tudományos Akadémia Szocialista Világrendszer Gazdasági Intézete.

A bírálóbizottság tagjai titkos szavazással egyhangúlag úgy ítélték meg, hogy a dolgozat megfelel a kandidátusi fokozat elnyerésével szemben állított követelményeknek, új eredménnyel járult hozzá a történettudományokhoz.

A Tudományos Minősítő Bizottság javasolta, hogy Kunszt Máriának ítéljék oda a történettudományok kandidátusa tudományos fokozatot.

Vincze Rózsa

RYTKÓ EMÍLIA: A MAGYARORSZÁGI FORRADALMI FOLYAMAT JELLEMZŐINEK NÉHÁNY KÉRDÉSE (40-ES, 50-ES ÉVEK) című értekezéséről

Számos körülmény kedvező találkozása – az értekezés szerzőjének választott témája iránti elkötelezettsége; egy a magyar valóságtól – többértelműen – távoli, ám éppen emiatt nagyobb áttekintést biztosító és a szovjet átalakítás felszabadító hatása által inspirált, az elmélyült műhelymunka feltételeit biztosító intézményi, és a többéves kutatómunka eredményei – következtében figyelemreméltó, friss szemléletű munka gazdagítja a magyar népi demokrácia első évtizedének történetét.

A szerző, elméletileg új módon közelítve az 1944 és 1956 közötti időszakot,

szakít az eredmények olyan – a legújabbkori történetírásban nem ritka – csoportosításával és szelektálásával, amely a politikai döntések utólagos igazolását szolgálja. Feltárja a felszabadulást követő, demokratikus tartalmú népi, nemzeti mozgalmakat, amelyek a „népi demokratikus rendszer” lényegét alkotják, megfelelően a magyar társadalom szerves fejlődésének. Ebben az értelemben az értekezés elveti a népi demokratikus és szocialista forradalmaknak a szakirodalomban elterjedt hagyományos szakaszolását, s a népi demokratikus átalakulást nem a szocialista forradalomhoz viszonyítja, annak egyik

szakaszaként tekintve, hanem önálló, a történelmi körülményeknek megfelelő társadalmi átalakulásként elemzi.

Az értekezés szerzője is vallja, hogy a hazánkban bevezetett egypártrendszer, a proletárdiktatúra, a szovjet mintára kialakított hatalmi struktúra nem felelt meg a népi demokratikus fejlődésnek – a feltételek sem indokolták, és elméletileg is megalapozatlan volt –, a deklarált „szocializmus” valójában a demokratikus tartalmú szerves fejlődés megszakításának bizonyult. A dolgozat elemzi az egyes pártoknak a történelmi folyamatban viselt felelősségét, bemutatja a kommunista párt szerepét, hibáit, túlzott hatalmi ambíciójának következményeit.

A disszertáció első része a magyarországi népi demokratikus átalakulás sajátosságait elemzi, nyomon követve a fasiszta rendszer likvidálásának folyamatát és a néptömegek részvételét a népi demokratikus állam megteremtésében. Az önmagukra találó progresszív erők a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülve a németellenes szövetség szilárd alapjává váltak. Élenjáró szerepet töltött be ebben a kommunista párt, amelynek az illegálisból előjövő erői kiegészültek a szovjet emigrációból hazatért pártvezetéssel.

A koalíciós alapon létrejött legitim hatalmi szerv első intézkedései kedvező fogadtatásra találtak a lakosság körében, s az alsóbb szinteken kialakult spontán demokratikus intézmények tevékenysége összhangban állt – legalábbis kezdetben –, a felsőbb döntésekkel. A helyi képviselői szervek egyben a hatalom ellenőrzését is ellátták, és – lévén a hatalom koalíciós alapú – támogatásuk főként a kommunista párt pozícióinak erősödését hozta. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenlévő erői elsősorban a szovjet befolyást érvényesítették, így szintén a kommunista pártnak jelentettek támaszt. Az újjáépítésben érvényesülő érdekek eltérései – például a tőke kisajátítás kérdése –

azonban hamarosan zavarokat keltettek a koalícióban. Ez, nemcsak a különböző pártok érdekellentétei, eltérő nemzetközi orientációja miatt, hanem a még folyamatban levő béketárgyalások ismeretlen végkimenetele következtében is, mind gyakoribbá vált.

Az 1945 őszen lezajlott törvényhatósági választások a koalíciós pártok önvizsgálatát és politikájuk változását vonták maguk után. Elsősorban a kommunisták körében csökkent a többi párt iránti lojalitás és nőtt a velük szembeni türelmetlenség. A koalíción belüli nézeteltérések valódi oka azonban kétségtelenül az volt, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja a további együttműködéshez már nem bizonyult elégségesnek: tisztázatlan volt a népi demokratikus fejlődés további útja. Ez utóbbi feltételeinek kétségtelenül a koalíció fenntartása felelt meg leginkább, jövőjét azonban – s egyben a békés népi demokratikus fejlődés lehetőségét – kezdettől fogva veszélyeztették a kommunista párt hatalmi törekvései.

A kérdés vizsgálatában kiemelt helyet kap az egyes pártok tevékenysége a hatalom kiépülési folyamatában, kölcsönös viszonyuk, ezeknek a kommunista párt tevékenysége nyomán bekövetkező változása. A sztálini gyakorlat meghonosodásában meghatározó volt a Tájékoztató Iroda létrejötte.

Az 1947-es választások, majd a kormányprogram parlamenti vitája már előrevetítették a kommunista párt egyeduralkodó törekvéseinek árnyát. Szervesebb gazdasági átmenetet tervező, valamennyi társadalmi réteg érdekeit – legalább a szövetségi politika megőrzése érdekében – figyelembe vevő, hosszabb távú együttműködést eredményező program helyett a Kommunista Párt az ellenzéki pártoknak a hatalomból való kiszorítását választotta. A két munkáspárt egyesülése ugyanakkor nem hozta meg a kívánt eredményt.

Az értekezés megvilágítja azokat az

okokat, amelyek következtében az egyesült pártban a szociáldemokraták háttérbe szorultak, s amelyek végül likvidálásokhoz vezettek. A fejezet fontos részét képezi a népi demokratikus átalakulás gazdasági intézkedéseinek áttekintése; ezek gyakorta tekintették a lenini gazdasági koncepciót kiindulási alapijuknak; s legalábbis kezdetben elismerték az államkapitalizmusnak az átmeneti időszakban a kiegyensúlyozott és biztonságos modernizációt biztosító jelentőségét, ám attól már 1946-ban eltértek. A túlzott iparfejlesztés, a radikális államosítások, a centrális elemek erősödése miatt 1948 valójában az „elfordulás éve” volt a magyar történelmi és társadalmi feltételeknek egyedül megfelelő népi demokratikus fejlődéstől.

Az értekezés második része *A magyarországi szocialista rendszer kiépülésének sajátosságai* címmel vizsgálat alá veszi a létrejövő társadalmi modell feltételeit. Elemzi a sztálini külpolitika szerepét a hidegháborús pánikkeltésben, s ezek befolyását a Tájékoztató Iroda megalakulására és tevékenységére. A szerző elveti azt az álláspontot, hogy a népi demokratikus forma csak előképe a szocializmusnak, mert ez utóbbi csak a szovjetrendszer meghatározó jegyeinek – proletárdiktatúra, egypártrendszer, teljes államosítás – kialakulásával jöhetne létre, figyelmen kívül hagyva valamennyi népréteg érdekeit, a széles társadalmi rétegekben megvalósuló demokráciát. A Szovjetunióban történelmileg igazolt proletárdiktatúra átvétele, a nem adekvát társadalmi feltételekre való alkalmazása eltávolította egymástól az ország demokratikus újjáépítését támogató néptömegeket és a pártvezetést.

A párton belüli reformszárny nem tudta érvényesíteni politikai-gazdasági elképzeléseit, mivel nem volt befolyása az

eltúlzott iparfejlesztés következtében kialakult torz gazdasági struktúrára.

A magyar pártvezetés az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa után sem vállalta hibás politikájának revideálását, és a személycserék sem jelentettek politikai irányváltást. A XX. kongresszus nem a sztalinizmussal, csak a személyi kultusszal fordult szembe, s következményei csak a – nyilvánvaló – bírósági ítéleteket szüntették meg, az ideológiai vádak revíziója helyett. A magyar dolgozók 1956-ban a valódi szocializmusért fordultak szembe egy torz, a pártbürokrácia által uralt renddel, amely nem felelt meg a népi demokratikus átalakulás feltételeinek. Az értekezés szovjet opponense A. I. Doroncsenkov professzor – a filozófiai tudományok doktora – volt. Véleményében – elismerve a kérdés újszerű megközelítését – annak adott hangot, hogy filozófiai aspektusokból még tovább lehet vizsgálni a forradalmi folyamatot.

A disszertáció pozitív minősítését adta Somlyai Magda professzor – ELTE BTK – erényként elismerve a történelmi tények bemutatását, azt, hogy az értekezés nem politikai döntések alátámasztását, hanem egy periódus objektív értékelését nyújtja. Értéknek tekintette a disszertáció azon sajátosságát, hogy vitába szállt „a népi demokratikus forradalom” korábbi leegyszerűsítő minősítésével, vállalkozott a kommunista mozgalom belső polarizációja okainak feltárására.

A vitában részt vevők többségét elgondolkodtatta a lezajlott folyamat újszerű minősítése, de tárgyyszerű megközelítését elfogadták.

A Tudományos Tanács 18 igen és 1 nem szavazattal a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

Tóth László

Дёрдь Собослаи

ИЗМЕНЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ ВМЕШАТЕЛЬСТВЕ ГОСУДАРСТВА

Вслед за крупными экономическими кризисами роль капиталистического государства постоянно приспосабливалась к внутренним требованиям развития общества. В конце XIX столетия и первой трети XX века наблюдалось распространение общей политической демократизации, явившейся результатом наиболее существенных изменений в формировании массового общества, вслед за чем произошло расширение государственного вмешательства по типу Кейнса. Автор различает три аспекта современной государственности в качестве основных особенностей демократического устройства, порвавшего с либерализмом, а именно: правовое государство, социальную государственность и экономическую активность государства. Макроэкономическое влияние воплощения капитала как ценности в развитых буржуазных странах в различной степени и темпах дополняется всеохватывающей системой социального обеспечения. Это стабилизировало капиталистическое хозяйство и после второй мировой войны привело к уравновешенному росту экономики. Нарушение бюджетного равновесия и „стагфляция” 70-х годов указали на то, что существует необходимость внесения корректив в государственное вмешательство по Кейнсу. Анализ указывает на то, что главными компонентами смены являются изменения, происшедшие в ценностях, государственной политике в отдельных аспектах и распределении компетенций. Реприватизация и реорганизация экономического механизма с государственной помощью одновременно сопровождаются изменением регулирующей роли государства. Это означает, что возрастает роль индивидуального, целенаправленного вмешательства в интересах кардинального нормативного регулирования. За частичной реприватизацией следует перераспределение результатов, однако „ререгуляция” является по крайней мере столько же важной, как и „дерегуляция”. Весь этот процесс можно оценить как вытеснение бюрократической государственности, и это, естественно, не подвергает сомнению то, что роль государства в интеграции общества и впредь сохранит свое решающее значение.

Антал Бём

О ПРОМЕЖУТОЧНЫХ ВЫБОРАХ

Летом 1989 года в Венгрии были проведены промежуточные выборы в Государственное собрание. Сотрудники Института по исследованию общественного мнения „Доксапол” проследили за тем, какие результаты дали выборы, и оце-

нили проявившиеся тенденции. На основе этого материала данная статья знакомит с анализом промежуточных выборов в Гёделё.

Автор подробно знакомит с предвыборной кампанией в избирательном округе Гёделё-Ишасег, с ее важнейшими событиями. Он детально рассматривает развитие, формирование местного общественного мнения. После обзора процесса выборов автор останавливается на важнейших местных и всевенгерских выводах, извлеченных из результатов промежуточных выборов.

Уроки данных выборов в определенной степени позволяют предвидеть тенденции в связи с приближающимся голосованием и предполагаемое поведение граждан, отношение населения к предстоящим выборам в Государственное собрание.

Ференц Ньитрай

ВЗАИМОВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ В ВОСЬМИДЕСЯТЫХ ГОДАХ

В научной статье анализируется влияние постепенно ухудшающегося в восьмидесятых годах экономического положения на общество и его основные слои. Из этой тематики наиболее подробно разбираются два элемента: отражение вынужденного экспорта на потребление населения и влияние экономического положения на доходы населения.

Автор констатирует, что стремление к экспорту любой ценой привело к ухудшению контингента, выбора товаров для потребления населением, возможности удовлетворения растущего спроса людей. Это сопровождалось и сокращением размеров импорта товаров, который носил скорее не характер расширения ассортимента, а восполнял товарную недостачу. На формирование потребления населения влияли растущая инфляция и предоставление людям загранпаспорта для поездок по всему миру, способствующее удовлетворению потребностей населения.

Нарушение внешнего и внутреннего баланса особенно чувствительно отразилось на тех слоях, которые не имели возможности дополнять получаемую на основном месте работы зарплату доходами от дополнительного труда, а также на значительной части пенсионеров. В рамках доходов от труда всего самостоятельного населения в восьмидесятых годах значительно сократилась доля заработной платы на основном месте работы. Однако растущее стремление к избыточным доходам отвлекает энергию от рабочего времени на основном месте работы, укорачивает время, уделяемое семье, досугу и неблагоприятно отражается на состоянии здоровья этих слоев. При сравнении показателей баланса рабочего времени 1977 и 1986 годов можно констатировать, что скачкообразно возросла среди служащих на руководящих постах, интеллигенции, а также квалифицированных рабочих, не занимающихся сельским хозяйством, доля участвующих в мелкохозяйственной деятельности. В 1987 году из 3,8 миллионов домашних хозяйств 2,1 миллиона имели такие доходы от побочного труда или мелкого хозяйства, размеры которых превышали 10 тысяч форинтов в год.

Рестрикционная экономическая политика влияла и на использование доходов населением, сократила стремление к сбережениям. Начиная с трудового прище молодежи все труднее обзаводиться квартирами, размеры жилищного

строительства сократились. В этом отношении наблюдается большая разница между Будапештом и провинцией, городами и деревней.

Анализа по отдельным слоям наглядно указывает на неоднородность населения, на растущее относительное отставание уровня жизни начинающей трудовое поприще молодежи и пенсионеров.

Янош Матуш

СИСТЕМА ВЫБОРОВ В СОЕДИНЕННЫХ ШТАТАХ

Принципы и основные правила системы выборов в Соединенных Штатах содержатся в конституции, принятой в 1787 году. Это регулирование было позднее частично изменено, а частично дополнено отдельными конституционными изменениями и аспектами выборов, например, законом, регулирующим финансовую поддержку. Система выборов тесно связана с политической системой, наиболее яркой особенностью которой является разделение сфер власти и создание механизма, обеспечивающего равновесие и взаимный контроль.

В статье дается обзор процесса президентских выборов. Выборам предшествует длительный и сложный процесс выдвижения кандидатур и предварительных выборов. Конституция сначала выдвижение на пост президента вменила в обязанность электоров. Эта функция в середине XIX века перешла к политическим партиям, и роль электоров постепенно стала формальной. За прошедшие полтора столетия решающее большинство избранных конгрессменов вышло из рядов двух крупных партий, а малым партиям удалось достичь лишь минимальных успехов.

Заслуживающей внимания особенностью американской избирательной системы является требующая значительных финансовых расходов длительная избирательная кампания, в ходе которой имеет место тесное взаимодействие между кандидатами и избирателями. Созданы утонченные технические средства изучения общественного мнения и оказания влияния на избирателей. Помимо политической программы кандидатов все большее внимание уделяется их личным качествам. В выборах значительная роль отводится американским средствам массовой информации, в последнее время особенно телевидению. Одним из самых важных выводов для иностранных государств о деятельности американской избирательной системы является то, что основное условие эффективной деятельности демократической избирательной системы, с одной стороны, заключается в хорошо информированном общественном мнении и, с другой стороны — в хорошо информированных об общественном мнении кандидатах, а также в интенсивной связи, возникающей между ними.

Йозеф Панкович

О ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИКИ ИТАЛЬЯНСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ

После демонстративных успехов на выборах компартия Италии терпела немалые поражения, которые в конце-концов привели к тому, что внутренняя политика страны лишилась своего прежнего динамизма. Формирование избирательного

консенсуса везде зависит от общественного самочувствия в стране, и ИКП, находясь в оппозиции, в нынешней политической и социальной обстановке также является значительным фактором, против воли которого правительству пяти партий, основанному на соглашении между христианскими демократами и социалистами, становится все труднее проводить в жизнь „отлучение коммунистов” — так называемый „coventin ad excludendum”.

Итальянская коммунистическая партия проводит свою деятельность в духе исторически оправданной стратегии, разработанной известными теоретиками (Грамши, Тольятти). Она признает и пользуется оружием политического плюрализма, более того — считает его организационным принципом и источником сил предполагаемых социалистических отношений в Италии. В соответствии с этим партия определяет свой курс, заключающийся в плановом направлении развития экономики на основе смешанной собственности и идеологического плюрализма.

Научная статья, указывая на существующие ныне конкретные формы проявления отношений в Италии, пытается найти ответ на то, как, каким образом можно себе представить реальную альтернативу политическим и административно-правительственным курсам при христианско-демократической гегемонии. В связи с происшедшими в обществе социологическими преобразованиями имели место значительные изменения в соотношении политических сил, и центральной проблемой Итальянской коммунистической партии, пытающейся в новой обстановке найти союзников, стали отношения с социалистической партией. Их формирование способно определить судьбу альтернативы нынешней политике Италии.

Яной Ёханчик

ФРАНЦУЗСКОЕ ПРОФСОЮЗНОЕ ДВИЖЕНИЕ И ЛЕВАЯ АЛЬТЕРНАТИВА

Новые экономические и общественные процессы, возникшие на основе кризиса мировой экономики, привели к идейному и организационному кризису традиционных левых партий и профсоюзов. В статье рассматриваются возможные последствия в отношении 90-х годов тех связей между левыми партиями и профсоюзами, которые раньше характеризовались взаимной поддержкой, перспективной сотрудничества на основе левой альтернативы. Автор останавливается на двух вопросах: создадут ли новые тенденции политической жизни основу для реального выхода из положения в виде левой альтернативы, а если да, то в какой мере можно рассчитывать на профсоюзы в осуществлении левой альтернативы.

В результате поворота французского социалистического правительства в экономической политике в 1982–83 годах, а затем — так называемого „сосуществования” (cohabitation), сложившегося из-за утраты парламентского большинства, после имевшей место в 1981 году резкой поляризации наступил период сближения традиционных партий. Открытие социалистов в направлении центра поставило под вопрос, но не устранило значение размежевания политической жизни на левые и правые силы. Несмотря на изменения, сохранилась возможность левой альтернативы, а ее стратегическим союзником и базой осталось профсоюзное движение.

Во второй части статьи автор знакомит с поведением трех направлений во французском профсоюзном движении: традиционно-реформистского профсоюза

FO, радикально-реформистского CFDT и классово-боевого профсоюза CGT как с тремя возможными ответами на экономический и профсоюзный кризис в нынешней общественной и политической атмосфере.

Согласно анализу автора, разобщенность профсоюзного движения, которая отчасти возникает на основе политического положения, в ближайший период действует против единого выступления. В перспективе шансы на левую альтернативу зависят от способности левых сил к обновлению.

Петер Хаваш

БРИТАНСКИЕ ЛЕВЫЕ СИЛЫ НА СТЫКЕ ВОСЬМИДЕСЯТЫХ И ДЕВЯНОСТЫХ ГОДОВ

Автор статьи после обзора социально-экономических изменений, происшедших за последнее десятилетие в Великобритании, приходит к выводу, что они привели к политической перегруппировке левых сил страны. В течение десятилетий черта раздела пролегла между лейбористами и коммунистами, однако ныне эта линия в рядах левых сил отделяет способных считаться с изменениями в экономической и общественной ситуации от тех, кто неспособен к этому или оспаривает качественный характер изменения действующих условий. После этого автор знакомит с компонентами британских левых сил, а именно: с Лейбористской партией, профсоюзами и Коммунистической партией Великобритании, анализируя при этом их внутреннюю поляризацию, а также причины разобщенности и направления перегруппировки, наблюдающиеся в рядах этих организаций. В Лейбористской партии в стадии оформления находится такой левоцентристский союз, который значительно модернизирует стратегию и делает партию все более способной к обзаведению правительства. В профсоюзах крепнут, однако пока еще не составляют большинства те силы, которые, откликаясь на изменившиеся условия, во многих отношениях порвали с традициями британского профсоюзного движения. Из коммунистической партии Великобритании вышла Британская компартия, которая вместе с левым крылом лейбористов стоит на принципах традиционной классовой политики, в то время как новые документы Коммунистической партии Великобритании отвергают ортодоксальную по характеру, узкоклассовую стратегию рабочего движения и левых сил. По мнению автора, эффективность деятельности британских левых сил в будущем зависит от того, удастся ли набирающему силы левоцентристскому крылу привлечь на свою сторону профсоюзное большинство.

György Szoboszlai

CHANGES IN THE INTERVENTION OF MODERN STATE

After the great economic crises, the role of the capitalist state followed again and again the internal needs of the development of the society. The general political democratization was the most important change after the formation of mass societies at the end of the 19th century and in the first third of the 20th century. It was followed by the radical spreading of state intervention of Keynesian type. The author distinguishes three aspects of the modern statehood as the most important characteristics of the democratic structure which broke with liberalism: the constitutional state, the social statehood and the economic activity of the state. The macroeconomic influence of capital marketability was completed – in different degrees and pace – by the comprehensive system of social provision. This stabilized the capitalist economy and made possible the balanced economic growth after the Second World War. The disintegration of the balance of budget, the „stagflation” of the 1970s indicated that the correction of the Keynesian state intervention was needed. The analysis shows the main components of the change: change in the fields of values, state part-politics and in the division of the sphere of authority. The reprivatization and the transformation of the economic structure with the help of the state go at the same time together with the transformation of the regulating role of the state. This means that the role of the separate, aim-specific interventions increases besides the comprehensive, normative regulations. The breakdown of regulations follows the partial reprivatization, but the „re-regulation” is at least as important as the „de-regulation”. The whole process can be interpreted as the forcing back of the bureaucratic statehood which of course does not deny the fact that the integrative role of the state concerning the society will be determinant in the future too.

Antal Böhm

ON THE ELECTIONS – INTERIM

In the summer of 1989, parliamentary by-elections were held in Hungary. The research workers of the DOXAPOL Public Opinion Research Institute followed the results of the elections and evaluated their tendencies. The study analyses the Gödöllő by-elections on the basis of these evaluations.

The author follows the election campaign in the Gödöllő–Isaszeg electoral district and its more important events. He deals in detail with the formation of the local public opinion. After surveying the procedure of the elections, he draws the more important local and country-wide consequences from these by-elections.

The lessons give certain picture of the expectable tendencies of the coming parliamentary elections and the probable behaviour of the citizens.

Vera Nyitrai

INTERACTION BETWEEN ECONOMIC AND SOCIAL PROCESSES IN THE 1980s

The study examines the question of how the gradually deteriorating economic situation affected the society and its more important strata in the 1980s. Within these themes, two elements are investigated in detail: the influence of the forced export on the consumption of the population and the effect of the economic situation on the income of the population.

It states that the export at all costs made worse the composition and the assortments of the consumption goods of the population and decreased the possibility to satisfy the increasing demand of the population. The matters which were made worse by the restricted import, the aim of which was not the widening of assortments, it had rather a stop-gap character. The consumption behaviour of the population was influenced by the increasing inflation and by the world passport helping the satisfaction of needs.

The upset of the external and internal balance affected especially those strata who cannot complete their income coming from the main workplace by secondary occupation, as well as a great proportion of pensioners. The proportion of incomes coming from the main workplace decreased considerably within the incomes coming from all work performed in the 1980s. On the other hand, the making of extra money decreases the time one can devote to the main workplace, family and recreation and this fact exercises unambiguously a negative influence on the health of this stratum. If one compares the data of the balance of working hours of 1977 and 1986, it is to be seen that the proportions of leaders and intellectuals and that of non-agricultural skilled workers, who perform extra work in the first place in the small economy, suddenly increased. In 1987, from 3,8 million households, 2,1 million had such income from the small economy or secondary occupation, the volume of which exceeded the 10 thousand Forints yearly.

The restrictive economic policy influenced the spending of the population as well, it decreased the readiness for saving. For a young entry, it is increasingly difficult to acquire a flat, the volume of construction of flats is decreasing. In this field, the dispersion is considerable between Budapest and the country, between towns and villages.

The analysis according to strata well demonstrates the manifold character of the population, the relative decrease of living standards of the young entries and pensioners.

János Matus

THE ELECTION SYSTEM OF THE UNITED STATES

The constitution accepted in 1787 contains the principles and the most important rules of the election system of the United States. This regulation was later and partly completed by amendments and laws which regulated certain aspects – for example, the financial support – of the elections. The election system is strongly connected with the political system, the most important characteristic of which is the separation of the power branches and the creation of a mechanism that secures the equilibrium and the mutual control.

The study gives a survey of the process of the presidential election. The election of the president is preceded by a circuitous and complicated process of nomination and

preelection. In the beginning, the Constitution set the task of selection the presidential candidates on the electors, however this function has been taken over by the political parties from the middle of the 19th century. The role of electors became more and more formal. Over the period of the last one and a half century, the great majority of the elected office-holders came from the candidates of the two great parties. The small parties had minimum successes.

The circuitous election campaign requiring great financial expenses is a remarkable characteristic of the American election system. It is when strong interactions took place between the candidates and the voters. Refined technics of the public opinion research and influencing came into being. Besides the political program of the candidates, one pays more and more attention to the personal characteristics. The American mass media – lately the television – have an important role during the elections. One of the most important lessons which the foreign countries can draw from the mechanism of the American election system is that the most important condition of the effective functioning of the democratic election systems is the well informed voters, on the other hand, candidates who are well informed about the voters and developing intensive relation between them.

József Pankovits

ON THE DEVELOPMENT OF THE POLICY OF THE ITALIAN COMMUNIST PARTY

After the spectacular electoral successes in the 1970s, the Italian Communist Party suffered quite a few defeats and by this, the Italian home politics lost its former dynamism. The formation of the electoral consensus is everywhere the function of social public feeling and the Italian Communist Party in opposition is an important power in the present-day political and social atmosphere too, against which the application of the anti-communist exculsion, the *conventin ad excludendum* of the five-party government based on the Christian-Democratic – Socialist union becomes increasingly difficult.

The Communist Party works according to historically grounded strategy which was elaborated by its well-known theoreticians (Gramsci, Togliatti): it recognizes and applies the weapon of political pluralism, indeed it regards pluralism as an organizational principle and resources of the supposed Italian socialist relations. Accordingly, the policy of the Party specifies the planned direction of development in mixed economy and ideological pluralism.

The study, dealing with the concrete, present-day outward forms of the Italian relations, seeks answer to the question of how and which way one can provide an alternative to the political, power and governmental courses of the Christian-Democratic hegemony. According to the sociological changes taken place is the society, the political power relations transformed significantly and in the new situation, the central problem of the Communist Party, which seeks allies, is the relation to the Socialist Party. The formation of this can decide on the alternative of the Italian politics.

János Johancsik

THE FRENCH TRADE UNION MOVEMENT AND THE ALTERNATIVE OF THE LEFT

The new economic and political processes originating from the crisis of the world economy was the cause of the ideological and organizational crisis of the traditional left-wing parties and trade unions. The study examines what consequences of this fact has if we look towards the years of 1990s, how this situation influences the relation between trade unions and the left-wing parties, through which they previously strengthened each other and how it affects the perspective of a cooperation based on a left-wing alternative. The author raises two questions: whether the new tendencies of the political life form the basis of expecting the resurgence in the direction of a left-wing alternative, if so, to what extent one can rely on the cooperation of the trade unions in the realization of a left-wing collaboration.

Following the turning-point of the French socialist government relating to economic policy in 1982 and 1983 and the "cohabitation" realized by the loss of majority in the Parliament, the sharp polarization in the period of 1981 was replaced by the rapprochement of the traditional parties. The opening of socialists towards the centre questions but does not reduce the importance of the division of the political life into Left and Right. In spite of the changes, the possibility of a left-wing alternative endured and the trade union movement remained its strategical ally and base.

The second part of the study describes the main directions of the attitude of the three French trade union tendencies: the traditional reformist FO, the radical reformist CFDT and the class-struggle minded CGT as the three possible answers to the economic and trade union crisis of the present-day social and political atmosphere.

According to the analysis of the author, the division of the trade union movement, which partly arises from the position of the political forces too, moves against the unified conduct on the short run. In the long run, the chance of the left-wing alternative depends on the ability of the left-wing forces to renew.

Péter Havas

BRITISH LEFT IN THE TURN OF THE 1980s AND 1990s

The author, after giving a survey of the socio-political changes of the last decade in Great Britain, arrives at the conclusion that all these led to the political reshuffle of the Left. For decades, the traditional dividing line ran between the communists and the Labour men, however in our days, this dividing line is to be found on the Left between acceptors of the changing economic and social situation and those who are not able to do it, or dispute the qualitative contents of the change of the conditions. After all these, the author takes into account the components of the British Left: the Labour Party, the trade unions and the Communist Party and analyses the polarization taking place in them, the reasons of dividedness and the trends of reshuffle. In the Labour Party a left-centrist coalition is taking form which significantly modernizes its strategy and increasingly makes the Party able to govern. In the trade unions – although they are not in majority yet – those forces are gaining strength which, responding to the changed relations, from many viewpoints broke with the traditions of the British trade union movement. Britannia Communist Party, which broke with the Communist

Party of Great Britain, stands on the ground of traditional class policy together with the extreme left of the Labour Party, while the new documents of the Communist Party of Great Britain oppose the strategy of the labour movement and the Left having orthodox attitude and only class viewpoint. According to the author, the future of the effectiveness of the British Left depends on the fact whether the strengthening left-centre is able to win the majority of the trade unions.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Дёрдь Собослаи</i> : Изменения в современном экономическом вмешательстве государства	449
<i>Антал Бём</i> : О промежуточных выборах	457
<i>Ференце Ньитраи</i> : Взаимовлияние экономических и общественных процессов в восьмидесятых годах	468
<i>Янош Матуш</i> : Система выборов в Соединенных Штатах	480
<i>Йожеф Панкович</i> : О формировании политики Итальянской коммунистической партии	493
<i>Янош Ёханчик</i> : Французское профсоюзное движение и левая альтернатива ..	507
<i>Петер Хаваш</i> : Британские левые силы на стыке восьмидесятых и девяностых годов	520

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Чаба Банфальви</i> : Труд за счет свободного времени и цикл жизни	533
<i>Бела Колоши – Каталин Ковач</i> : Молодежь и профессиональная карьера (на основе анализа, проведенного среди студентов-медиков)	551

ЗА РУБЕЖОМ

<i>Удо Бермбах</i> : Положение и развитие истории политической теории в Федеративной Республике Германии	561
--	-----

ИНФОРМАЦИЯ

„Ожидаемое влияние Европейского единого рынка на страны СЭВ” (Экспертные переговоры между ФРГ и Венгрией) (<i>Юдит Шимон</i>)	579
---	-----

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Лекция о новых чертах партийной структуры ФРГ (<i>И. Х.</i>)	584
Информация о защите диссертаций	586

Contents

STUDIES

<i>György Szoboszlai</i> : Changes in the intervention of the modern state	449
<i>Antal Bóhm</i> : On the elections - interim	457
<i>Vera Nyitrai</i> : Interaction between economic and social processes in the 1980s	468
<i>János Matus</i> : The election system of the United States	480
<i>József Pankovits</i> : On the development of the policy of the Italian Communist Party ...	493
<i>János Johancsik</i> : The French trade union movement and the alternative of the Left	507
<i>Péter Havas</i> : British Left in the turn of the 1980s and 1990s	520

WORKSHOP

<i>Csaba Bánfalvy</i> : Work performed during free time and the life cycle	533
<i>Béla Kolozsi-Katalin Kovács</i> : Youth and the professional future (from the material of an investigation of medical students)	551

OUTLOOK

<i>Udo Bermbach</i> : The situation and development of the political history of theory in the Federal Republic of Germany	561
---	-----

INFORMATION

"The expectable effects of the united European market on the CMEA countries" (West-German - Hungarian expert discussions) (<i>Judit Simon</i>)	579
--	-----

REPORTS, LIFE OF THE INSTITUTE

Lecture on the new characteristics of the party structure of the Federal Republic of Germany (<i>J. H.</i>)	584
News on defend of dissertations	586

Az 1989. évi tartalomjegyzék

A MAI MAGYAR TÁRSADALOM SZERKEZETÉRŐL

Országos elméleti tanácskozás Gödöllőn:	2	167–226
Vitaanyag: Társadalmunk szerkezete a nyolcvanas évtizedben	2	170–175
Hámori Csaba: Köszöntő	2	176
Andics Jenő: Megnyitó	2	176–177
Huszár István: A társadalmi szerkezet változásai	2	177–183
Kolosi Tamás: A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése	2	183–189
Andorka Rudolf: Társadalmunk mobilitása	2	189–195
Késedi Ferenc: Demográfia és foglalkozásszerkezet	2	195–200
Pataki Ferenc: Társadalmi szerkezet, érték, beilleszkedés	2	200–205
A tanácskozás vitájának összefoglalása	2	205–210
Az előadók válaszai	2	211–224
Andics Jenő: Zárzó	2	224–226

TANULMÁNYOK

Ágh Attila: Világválság: globális és regionális kiütkeresések	3	323–337
Bársony Jenő: A tulajdonreform programja	3	293–309
Bóhm Antal: Választásokról – időközben	4	457–467
Deák Dániel: Redisztribúció és államháztartás a szocialista tervgazdaságban ..	1	38–55
Gábor Kálmán–Balogh István: Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallga- tók körében	1	72–86
Harcza István: Változások az életmódban Magyarországon és Lengyelországban	1	56–71
Havas Péter: A brit baloldal a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján ...	4	520–532
Hegedűs András–Márkus Mária: A modernizáció és a társadalmi fejlődés alterna- tívái	2	237–249
Hüvelly István: Valóságsemléletek ütközése a II. Internacionáléban	3	310–322
Johancsik János: A francia szakszervezeti mozgalom és a baloldali alternativa	4	507–519
Macher Ákos: Elméleti viták a racionális gazdálkodás lehetőségéről a szocializmus- ban	1	5–25
Matus János: Az Egyesült Államok választási rendszere	4	480–492

<i>Nyitrai Ferencné</i> : Gazdasági és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években	4	468–479
<i>Pankovits József</i> : Az Olasz Kommunista Párt politikájának fejlődéséről	4	493–506
<i>Ruff Mihály</i> : Kelet-nyugati politikai kapcsolatok – szociáldemokrata értékelések	3	338–352
<i>Szoboszlai György</i> : Változások a modern állami beavatkozásban	4	449–456
<i>Szipurilis Ildikó</i> : A munkaerő társadalmi újratermelése, munkaerőpiac, foglalkoztatás	1	26–37

INTERJÚ

Interjú Karsten D. Voigtal a reformokról, az új külpolitikai gondolkodásról, Európáról (Készítette: <i>Németh István</i>)	3	353–360
--	---	---------

MŰHELY

<i>Bánfalvy Csaba</i> : A szabadidő alatt végzett munka és az életciklus	4	533–550
<i>Dieter Haselbach</i> : Új tendenciák a tartós munkanélküliség elleni harcról az NSZK-ban folyó vitában	3	378–390
<i>Kolozsi Béla–Kovács Katalin</i> : Fiatalok és a szakmai jövő (Egy medikusvizsgálat anyagából)	4	551–560
<i>Laki László</i> : Társadalmi struktúra, újratermelődés, mobilitás (Reflexiók a gödöllői tanácskozáshoz)	2	227–236
<i>Sziklai László Péter</i> : Újabb kísérletek a politikai attitűdök vizsgálatára	3	361–377
<i>Szlameniczky István</i> : Új utakon a szervezetkezi mozgalom	1	107–112
<i>Tolnai Gyula</i> : Technológiai fejlődés és munkavállalói részvétel	1	113–121

TANÁCSKOZÁSOK

Autonómia, integráció, értelmiség (Tudományos konferencia Veszprémben (<i>Szabó János</i>))	3	400–414
Nemzetközi konferencia „A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer” témakörben (<i>H. I.</i>)		
<i>Gilles Martinet</i> : A francia szocialisták politikájáról és a demokrácia jövőjéről	3	391–399
Az új társadalmi konszenzus változó társadalmi feltételrendszeréről (Tudományos kerekasztal-konferencia Tihanyban) (<i>Simon János–Szabó János</i>)	1	87–106

KITEKINTÉS

<i>Udo Bernbach</i> : A politikai elmélettörténet helyzete és fejlődése a Német Szövetségi Köztársaságban	4	561–578
---	---	---------

TÁJÉKOZÓDÁS

Egy dialógus három állomás: Cavtat–Moszkva–Freudenberg (<i>Havás Péter</i>)	3	415–418
„Az európai egységes piac várható hatásai a KGST-országokra” (NSZK-magyar szakértői megbeszélés) (<i>Simon Judit</i>)	4	579–583
Az 1992 utáni Európa a baloldaliak szemével (Az ISER 1988. évi nemzetközi szemináriuma Párizsban) (<i>Johancsik János</i>)	3	419–423
Kultúra és társadalom (A német nyelvű szociológia seregszemléje Zürichben) (<i>Táll Éva</i>)	1	149–151
Lokalitás, regionalitás, öngazgatás az NSZK-ban (<i>Pál László</i>)	3	424–434

Magyar-NSZK kutató tapasztalatcsere az adórendszerről és társadalmi hatásairól (<i>Simon Judit</i>)	1	132-140
Nemzetközi tanácskozás a tulajdonviszonyokról (<i>Kahulics László</i>)	1	122-131
Szociológiai konferenciák Amerikában (<i>Róbert Péter</i>)	1	141-148

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Előadás az NSZK pártstruktúrájának új vonásairól (<i>H. I.</i>)	4	584-585
Híradás disszertációvédeésekről (<i>Czár Menyhért, Tóth László, Vincze Rózsa</i>) ...	4	580-592
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1988. évi publikációi (<i>Markella Károlyné</i>)	2	250-275

89.099 NOVOTRANS Nyomda Budapest
Felelős vezető: Várlaki Imre

25,— Ft